મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્ય વિરચિત તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધના ભાગવતાર્થપ્રકરણ
તેમજ ભાગવતવ્યાખ્યા 'સુબોધિની' આદિ ગ્રન્થોના આશય સાથે

શ્રીભાગવત મહાપુરાણ

નો

ગુજરાતી અનુવાદ

ખંડ – ૩

સ્કન્ધ : ૧૦ (અધ્યાય ૧ થી ૭૦)

અનુવાદક : ગો.વા. શાસ્ત્રી શ્રીકલ્યાણજી કાનજી

પ્રકાશક :
શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ, માંડવી–કચ્છ

પ્રકાશક :
શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ,
કંસારા બજાર, માંડવી-કચ્છ, ૩૭૦૪૬૫, ગુજરાત
ફોન : (૦૨૮૩૪) ૨૩૧૪૬૩

gosharad@rediffmail.com

(ચાર ભાગ)ગ્રન્થપ્રકાશન સહાય : રૂ. ૪૦૦/-

એકથી વધુ સેટ્ લેવા ઈચ્છનારે ટ્રસ્ટ કાર્યાલયનો સમ્પર્ક કરવો.

પ્રતિ : ૩૦૦૦
પ્રકાશન વર્ષ : વિ.સં. ૨૦૬૭ વલ્લભાબ્દ : ૫૩૩

www.pushtimarg.net

મુદ્રક :
પૂર્વી પ્રેસ પ્રા.લિ.
૧-લોહાનગર, ગોંડલ રોડ, રાજકોટ.
ફોન : ૨૩૭૬૬૦૧

શ્રીમદ્ભાગવત ખંડ-૩

દશમસ્કન્ધ-નિરોધલીલા-હૃદય

(કુલ અધ્યાય ૮૭+૩ પ્રક્ષિપ્ત=૯૦)

(દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધ અ.૪૬+૩ પ્રક્ષિપ્ત=૪૯)

પ્રકરણ.૧ જન્મપ્રકરણ; કુ.અ.૪; ૧-૪

નિબન્ધાનુસાર ઉપક્રમ ૧

૧. શ્રીકૃષ્ણના પ્રાકટ્યનું કારણ. ૧૨

૨. ભૂતળ ઉપર પધારવાનો કૃષ્ણે કરેલો ઉદ્યમ. ૨૫

૩. શ્રીકૃષ્ણે કરેલો રૂપાન્તરનો સ્વીકાર. ૩૯

૪. માયાનું કાર્ય, ધર્મનો નાશ અને ભક્તને દુઃખ, તેને બતાવે છે. ૫૩

પ્રકરણ ૨ તામસ પ્રમાણ પ્રકરણ

અ.૫-૩૫, કુલ ૩૧ પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અ.૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં બાકી

અ.૨૮ કુ.અ.૭ ૫-૧૧+પ્રક્ષિપ્ત અ.૧૨-૧૪

૫. નન્દરાયજીએ શ્રીકૃષ્ણ પ્રાકટ્ય નિમિત્તે ઉત્સવ કર્યો. ૫૯

૬. શ્રીકૃષ્ણે પૂતનાનો મોક્ષ કર્યો. ૬૬

૭. શકટોત્ક્ષેપ, તૃણાવર્ત વધ અને મુખમાં વિશ્વદર્શનથી ભગવદ્યશ વર્ણન. ૭૨

૮. ગર્ગાચાર્યે નામકરણ કર્યું એમાં શ્રીગુણ કહ્યો. ૭૯

૯. યશોદાજીને ભગવાને સ્વરૂપજ્ઞાન કરાવ્યું. ૮૭

૧૦. નારદજીના શાપરૂપ ભગવદ્વૈરાગ્યનિરૂપણ. ૯૧

૧૧. ધર્મિ સ્વરૂપે શ્રીનન્દરાયજીના નિરોધનું નિરૂપણ. ૯૮

પ્રક્ષિપ્ત (ક્ષેપક) ત્રણ અધ્યાય

૧૨.શ્રીકૃષ્ણે કરેલો અઘાસુરનો વધ. ૧૦૫
૧૩.બ્રહ્માજીએ વાછડાં હર્યાં અને શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરી. ૧૧૨
૧૪.બ્રહ્માજીએ ભગવાન્‌ની કરેલી સ્તુતિ. ૧૨૧

પ્રકરણ ૨-તામસ પ્રમેય પ્રકરણ

કુ.અ.૭ (૧૫/૧૨ થી ૨૧/૧૮)

સુબોધિનીજી પ્રમાણે અધ્યાયનો ક્રમ*

૧૫.૧૨*. શ્રીબળદેવજીએ ધેનુકને માર્યો. ૧૩૩
૧૬.૧૩. કાલિય નાગનું ભગવાને દમન કરી વીર્ય પ્રદર્શિત કર્યું. ૧૪૧
૧૭.૧૪. શ્રીકૃષ્ણે દાવાગ્નિનું પાન કરી ગાયો-ગોપોનું રક્ષણ કર્યું. ૧૫૮
૧૮.૧૫. શ્રીબળદેવજીએ પ્રલમ્બ નામના દૈત્યને માર્યો. ૧૬૧
૧૯.૧૬. ભગવાને બીજીવાર દાવાગ્નિનું પાન કર્યું. ૧૬૬
૨૦.૧૭. વર્ષા શરદ્ વર્ણન (વૈરાગ્ય) ૧૬૯
૨૧.૧૮. ગોપીઓએ ગાયેલું વેણુગીત. ૧૮૧

પ્રકરણ ૨-તામસ સાધન પ્રકરણ

અ.૭ ૨૨/૧૯ થી ૨૮/૨૫

૨૨.૧૯. કુમારિકાઓએ કાત્યાયનીનું વ્રત કર્યું. ૧૯૮
૨૩.૨૦. ભગવાને કરેલો યજ્ઞપત્નીઓનો ઉદ્ધાર. ૨૦૩
૨૪.૨૧. ભગવાને ઈન્દ્રનો યજ્ઞ ભંગ કર્યો. ૨૦૯
૨૫.૨૨. ભગવાને ઈન્દ્રના માનનો ભંગ કર્યો. ૨૧૪

૨૬.૨૩. ગોપોને ભગવાન્‌માં અજ્ઞાન–અન્યથાજ્ઞાન થયું તે દૂર થયું. ૨૧૯
૨૭.૨૪. ઈન્દ્ર–સુરભિએ ભગવાન્‌નો અભિષેક કરી 'ગોવિન્દ' નામ ધરાવ્યું. ૨૨૨
૨૮.૨૫. ભગવાને ગોપોને વૈકુણ્ઠ બતાવ્યું. ૨૨૯

પ્રકરણ ૨–તામસ ફલ પ્રકરણ

અ.૭ ૨૯/૨૬ થી ૩૫/૩૨

રાસ પઞ્ચાધ્યાયી અધ્યાય ૨૯/૨૬ થી ૩૩/૩૦

૨૯.૨૬. ભગવાને ગોપીઓની સાથે આત્માથી ક્રીડા કરી. ૨૩૬
૩૦.૨૭. વિયોગમાં ગોપીઓએ ભગવાન્‌ની શોધ કરી. ૨૫૭
૩૧.૨૮. ગોપીજનોએ ગાયેલું–ગોપીગીત. ૨૬૬
૩૨.૨૯. ગોપીજનોના રૂદનથી ભગવાન્ ત્યાં પ્રકટ્યા. ૨૮૨
૩૩.૩૦. ભગવાને ગોપીજનો સાથે કરેલી રાસલીલા. ૨૯૧
૩૪.૩૧. ભગવાને કરેલો શંખચૂડ વધ. ૩૦૧
૩૫.૩૨. ગોપીજનોએ ગાયેલું–યુગલ ગીત. ૩૦૬

પ્રકરણ –૩ રાજસ પ્રમાણ પ્રકરણ

(કુ.અ.૨૮ ૩૬/૩૩ થી ૬૩/૬૦) (અ.૭ ૩૬/૩૩ થી ૪૨/૩૯)

૩૬.૩૩. અક્રૂરજીનું ગોકુલમાં જવું. ૩૨૨
૩૭.૩૪. કેશી દૈત્ય અને વ્યોમાસુરને ભગવાને માર્યા. ૩૩૦
૩૮.૩૫. અક્રૂરજીનું વ્રજમાં આગમન. ૩૩૪
૩૯.૩૬. ભગવાન્‌નું મથુરા પધારવું. ૩૪૧

૪૦.૩૭. અક્રૂરજીએ કરેલી ભગવાન્‌ની સ્તુતિ. ૩૪૯

૪૧.૩૮. મથુરા નગરીમાં શ્રીકૃષ્ણનો પ્રવેશ. ૩૫૩

૪૨.૩૯. શ્રીકૃષ્ણે ધનુષ ભાંગ્યુ અને એના રક્ષકોને માર્યા. ૩૬૦

પ્રકરણ ૩–રાજસ પ્રમેય પ્રકરણ

અ.૭ ૪૩/૪૦ થી ૪૯/૪૬

૪૩.૪૦. કુવલયાપીડને માર્યો અને મલ્લોની સભામાં શ્રીકૃષ્ણ પધાર્યા. ૩૬૬

૪૪.૪૧. શ્રીકૃષ્ણે કરેલો કંસનો વધ. ૩૭૩

૪૫.૪૨. મથુરામાં શાન્તિ સ્થાપી ભગવાન્ ગુરુને ત્યાં પધાર્યા. ૩૮૦

૪૬.૪૩. ઉદ્ધવજીએ ગોકુલ જઈ નન્દ યશોદાજી અને ગોપીજનોનું સાન્ત્વન કર્યું. ૩૮૯

૪૭.૪૪. ઉદ્ધવજીએ ગોપીજનોને આપેલો ભગવાન્‌નો આદેશ. ૩૯૬

ભ્રમર ગીત શ્લોક ૧૨ થી ૨૧

ઉદ્ધવગીત શ્લોક ૫૯ થી ૬૪

૪૮.૪૫. ભગવાને કુબ્જા અને અક્રૂરજીને માન આપ્યું. ૪૧૭

૪૯.૪૬. અક્રૂરજીને હસ્તિનાપુર મોકલી ભગવાને પાણ્ડવોનું સાન્ત્વન કર્યું. ૪૨૪

દશમસ્કન્ધના ૯૦ (૮૭) અધ્યાય પૈકી ૪૯ (૪૬) અધ્યાય પૂર્વાધમાં છે અને ૪૧ અધ્યાય ઉત્તરાર્ધમાં છે એટલે બે માં સરખા અધ્યાય નથી પરન્તુ પ્રકરણથી બે ભાગ થયેલા છે. પાંચ પ્રકરણ પૈકી અડધાં અઢી (૨ાા) પ્રકરણ પૂર્વાર્ધમાં છે, બાકીનાં અડધાં અઢી (૨ાા) પ્રકરણ ઉત્તરાર્ધમાં છે.

દશમસ્કન્ધ–ઉત્તરાર્ધ

કુલઅ.૪૧ ૫૦/૪૭ થી ૯૦/૮૭

પ્રકરણ–૩ રાજસ સાધન પ્રકરણ

કુ.અ.૭ ૫૦/૪૭–૫૬/૫૩

૫૦.૪૭. ભગવાને જરાસન્ધને સત્તરવાર હરાવ્યો. ૪૩૦
૫૧.૪૮. ભગવાને મુચુકુન્દઉપર કરેલો અનુગ્રહ. ૪૪૫
૫૨.૪૯. રુક્મિણીજીએ ભગવાન્‌ને લખેલો પત્ર. ૪૫૫
૫૩.૫૦. રાજાઓને જીતી શ્રીકૃષ્ણ રુક્મિણીજીનું હરણ કરી લાવ્યા. ૪૬૨
૫૪.૫૧. ભગવાને રુક્મિણીજી સાથે લગ્ન કર્યું. ૪૭૦
૫૫.૫૨. પ્રદ્યુમ્નની ઉત્પત્તિ. ૪૮૦
૫૬.૫૩. જામ્બવતી અને સત્યભામાની સાથે શ્રીકૃષ્ણનો વિવાહ. ૪૮૬

પ્રકરણ–૩ રાજસ ફલ પ્રકરણ

કુ.અ.૭ ૫૭/૫૪ થી ૬૩/૬૦

૫૭.૫૪. મણિ નિમિત્તે સત્રાજિત અને શતધન્વાનો વધ. ૪૯૪
૫૮.૫૫. પાંચ કન્યાઓને શ્રીકૃષ્ણ પરણ્યા. ૫૦૧
૫૯.૫૬. ભૌમાસુરને મારી સોળહજાર કન્યાઓને ત્યાંથી લાવી ભગવાને લગ્ન કર્યાં. ૫૧૧
૬૦.૫૭. રુક્મિણીજીની સાથે ભગવાને કરેલો પરિહાસ. ૫૨૧
૬૧.૫૮. અનિરુદ્ધના લગ્નમાં બલદેવજીએ રુક્મીને માર્યો. ૫૩૪
૬૨.૫૯. બાણાસુરની પુત્રી ઉષાનો અનિરુદ્ધની સાથે સમ્બન્ધ. ૫૩૯

૬૩.૬૦. બાણાસુરને હરાવીને ભગવાન્ ઉષા–અનિરુદ્ધને દ્વારકા લાવ્યા. ૫૪૫

પ્રકરણ–૪ સાત્વિક પ્રમેય પ્રકરણ

કુ.અ.૨૧ ૬૪/૬૧ થી ૮૪/૮૧

૬૪.૬૧. નૃગનું આખ્યાન. ૫૫૪
૬૫.૬૨. બલદેવજીનું ગોકુલમાં પધારવું. ૫૬૭
૬૬.૬૩. ભગવાને મિથ્યા વાસુદેવને માર્યો અને કાશીને બાળી. ૫૭૩
૬૭.૬૪. બલદેવજીએ દ્વિવિદ વાનરને માર્યો. ૫૮૦
૬૮.૬૫. બલદેવજી કૌરવોને જીતી લક્ષ્મણા અને સામ્બ ને લાવ્યા. ૫૮૪
૬૯.૬૬. શ્રીકૃષ્ણના ગાર્હસ્થ્યને નારદજીએ જોયું. ૫૯૧
૭૦.૬૭. સવારથી રાત સુધીની ભગવાન્ની દિનચર્યા. ૫૯૯

***

દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધ

નિરોધલીલા(હૃદય)

પ્રથમ જન્મપ્રકરણ

અધ્યાય ૧

શ્રીકૃષ્ણના પ્રાકટ્યનું કારણ

વિશેષ : ચોવીશ અધ્યાયથી અત્યન્ત દુર્લભ એવી ભક્તિ કહી. આ દશમસ્કન્ધના ત્રણ ક્ષેપક અધ્યાય બાદ કરતાં ૮૭ અધ્યાય છે. ત્રણ ક્ષેપકને જો ગણીએ તો નેવું અધ્યાય થાય. આ દશમ સ્કન્ધનો અર્થ નિરોધ થાય કે આશ્રય થાય એ વિષયમાં કેટલાકને મોટો સંદેહ છે. એ નિવૃત્ત કરવા માટે દશમાર્થ વગેરેનો અહીં વિચાર થાય છે. દ્વિતીય સ્કન્ધમાં નવ લક્ષણથી લક્ષ્ય આશ્રય છે એમ કહ્યું છે તેથી આ સ્કન્ધનો આશ્રયરૂપ અર્થ થવો જોઈએ. પણ જ્યારે તૃતીયસ્કન્ધથી સર્ગાદિના ક્રમનો વિચાર કરીએ તો આ આઠમી લીલા એટલે નિરોધલીલારૂપ સ્કન્ધાર્થ થાય એ સન્દેહ છે. કોઈ એમ કહે કે શબ્દ ક્રમથી અર્થક્રમ બળવાન છે એ ન્યાયથી લીલાનો ક્રમ અહીં નહિ લેતાં આશ્રય જ લેવો જોઈએ, કેમકે અહીં શ્રવણ કર્તવ્ય છે તે તો આશ્રયાર્થ લેવાથી સિદ્ધ થાય છે. એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે સાપેક્ષ રૂપનું પહેલેથી નિરૂપણ કરાય નહિ. આશ્રય તો નવ લક્ષણ સાપેક્ષ છે તેથી એને પહેલાંથી કહી દો તો આગળ મુક્તિ વગેરે બે લીલાઓની જરૂર નહિ રહે, એટલું જ નહિ, પણ પૂર્વસ્કન્ધ કારણ અને ઉત્તર સ્કન્ધ એનું કાર્ય એમ ચાલ્યો આવતો કાર્યકારણ ભાવ નષ્ટ થશે. અને કૃષ્ણરૂપ અર્થને લઈને તમે આ સ્કન્ધને આશ્રય માનશો તો શ્રીકૃષ્ણનું વર્ણન તો એકાદશ સ્કન્ધમાં પણ છે તેથી તે તમારું લક્ષણ અતિવ્યાપ્ત થશે. સ્કન્ધાર્થ 'નિરોધ' માનો તો કાર્યકારણક્રમનો નિર્વાહ થશે અને અવ્યાપ્તિ-અતિવ્યાપ્તિ નહિ આવે. હવે કેટલાક વાદીઓ દશમાર્થ 'નિરોધ' છે એમ તો સ્વીકારે છે, પણ એ પ્રલયરૂપ નિરોધ માને છે. અને કહે છે કે અહીં પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા દુષ્ટ રાજાઓને મારવારૂપ પ્રલય, 'નિરોધ'શબ્દથી કહેવાનો નથી, કેમકે એમ માનીએ તો જન્મ પ્રકરણ અને ગુણ પ્રકરણ માં દુષ્ટ શાસનનું વર્ણન નથી તેમાં લક્ષણની અવ્યાપ્તિ થાય અને એકાદશમાં એની અતિવ્યાપ્તિ થાય. આશ્રયલીલા એક અગિયારમી લીલા થઈ જાય, માટે એમ માનવું વાજબી નથી. વળી પૃથાએ સ્તુતિમાં **''તથા પરમહંસાનાં''** ઇત્યાદિથી જે ભગવાનને પધારવાનું કારણ બતાવ્યું છે તે

વાક્યનો વિરોધ આવે, કાર્યકારણભાવનો પણ વિરોધ આવે, તેથી પ્રલયરૂપ નિરોધ અહીં મન્તવ્ય નથી, પણ દ્વિતીય સ્કન્ધમાં **"નિરોધોસ્યાનુશયનમ્"** એમાં શક્તિઓના શયન પછી જે ભગવાન્નું અનુશયન તે જ 'નિરોધ', આ દશમસ્કન્ધનો અર્થ છે એમ માનવું ઉચિત અને સપ્રમાણ છે. નિરોધનો યૌગિક અર્થ જ અહીં ભક્તોએ સ્વીકાર્યો છે. પૂર્વે જે ભક્તો બતાવ્યા છે તેનો નિરોધ કર્તવ્ય છે એ ભક્તોનો કરણગ્રામ(ઇન્દ્રિયો) કૃષ્ણમાં રોકાય ત્યારે એ મુક્ત થાય. ભક્તિને શોધવા માટે એનો પ્રપંચ નિવૃત્ત કરાવવો છે. જ્યારે પ્રપંચ વિસ્મૃતિ થાય ત્યારે કૃષ્ણાસક્તિ થાય, તે નિરોધથી જ એમ થઈ શકે. આ બધી વાત **"શય્યાસનાટનાલાપ"** એ શ્લોકમાં સ્ફુટ બતાવી છે. તેથી જ કૃષ્ણે નટની જેમ રૂપાન્તરનો સ્વીકાર કરી સ્વીય ત્રિવિધ ભક્તનો પ્રપંચથી ઉદ્ધાર કર્યો છે. અહીં 'જન્મ' શબ્દથી ક્રીડાયુક્ત હરિની સમુદાય શક્તિથી લીલા કહેવાની છે, તેથી જન્મપ્રકરણમાં લક્ષણ અવ્યાપ્ત નથી થતું. અહીં સ્કન્ધાર્થનો વિચાર પૂરો કરી હવે પ્રકરણાર્થ કહેવાનો આરમ્ભ કરે છે.

આ દશમસ્કન્ધમાં જન્મ, તામસ, રાજસ, સાત્વિક અને ગુણ એ નામનાં પાંચ પ્રકરણ કહેવાય છે, તેમાં જન્મ પ્રકરણ ચાર અધ્યાયથી કહેવાય છે, તામસ પ્રકરણ અઠ્ઠાવીસ અધ્યાયથી, રાજસ પણ એટલા જ (અઠ્ઠાવીસ) અધ્યાયથી અને ૨૧ અધ્યાયથી સાત્વિક પ્રકરણ કહે છે, કેમકે સાત્વિકોને પ્રમાણની અપેક્ષા હોતી નથી, તેથી એમાં પ્રમાણના સાત અધ્યાય ઓછા છે, ગુણપ્રકરણના છ અધ્યાય છે, એટલે દશમસ્કન્ધના ૮૭ અધ્યાય છે. જન્મ-પ્રકરણમાં ચાર અધ્યાય છે તેમાં ચતુર્મૂર્તિ ભગવાન્નો જન્મ કહ્યો છે.

પ્રથમ અધ્યાયમાં વસુદેવજીના હૃદયમાં વાસુદેવ પ્રકટ થયા અને દેવકીજીનો કંસથી બચાવ કર્યો. કાળથી ભગવાન્ સિવાય કોઈ બચાવી ન શકે. બીજા અધ્યાયમાં દૈત્યનો વધ કરવા સંકર્ષણ પધાર્યા. તૃતીય અધ્યાયમાં દેવકીજીમાં પ્રદ્યુમ્નજી (વ્યૂહરૂપ) પધાર્યા. અને ચોથામાં ચતુર્થ અનિરુદ્ધનું પ્રાકટ્ય છે તે ધર્મની રક્ષા કરનાર છે. ભગવાન્ કોઈથી બંધાતા નથી, પણ એ સર્વને મુક્તિ આપે છે. વસુદેવથી ધ્યાન દ્વારા દેવકીમાં ત્યાં મથુરામાં પ્રાકટ્ય અને ત્યાંથી શ્રીગોકુલ પધાર્યા એમ પ્રથમ ચાર અધ્યાયથી ચતુર્મૂર્તિનું પ્રાકટ્ય છે એમાં અવાન્તર પ્રકરણ બે છે. રૂપાન્તરનો સ્વીકાર ત્રીજા અધ્યાયમાં અને નટભાવનો સ્વીકાર ચોથા અધ્યાયમાં છે. ભક્તનું દુઃખ ભગવત્પ્રાકટ્યમાં હેતુ છે એ પ્રથમાધ્યાયાર્થ છે. ભૂમિ, માતા તથા ભગવાન્ના બીજા પ્રિય ભક્તોને કંસાદિથી, કાલાદિથી અને

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ સંખ્યા ૪....... ☚)

૧. જન્મપ્રકરણ અ. ૪

વ્યૂહપ્રાકટ્ય	-વાસુદેવ	સંકર્ષણ	પ્રદ્યુમ્ન	અનિરુદ્ધ
વિષય :	હેતુતા	ઉદ્યમ	રૂપાન્તર સ્વીકાર	માયાથી નાટ્ય
	અ.૧	અ.૨	અ.૩	અ.૪

૨. તામસ પ્રકરણ અ. ૨૮

પ્રમાણ અ.૭	પ્રક્ષિપ્ત અ.૩	પ્રમેય અ.૭	સાધન અ.૭	ફળ અ.૭
અ.૫-૧૧	અ.૧૨-૧૪	અ.૧૫-૨૧	અ.૨૨-૨૮	અ.૨૯-૩૫
અ.૬ધર્મ+અ.૧ધર્મી	શ્રીવલ્લભમતાનુસારી	અ.૬ધર્મ+અ.૧ધર્મી	અ.૬ધર્મ+અ.૧ધર્મી	અ.૬ધર્મ+અ.૧ધર્મી

૩. રાજસ પ્રકરણ અ. ૨૮

પ્રમાણ અ.૭	પ્રમેય અ.૭	સાધન અ.૭	ફળ અ.૭
અ.૬ધર્મ+અ.૧ધર્મી	અ.૬ધર્મ+અ.૧ધર્મી	અ.૬ધર્મ+અ.૧ધર્મી	અ.૬ધર્મ+અ.૧ધર્મી
અ.૩૬-૪૨	અ.૪૩-૪૯	અ.૫૦-૫૬	અ.૫૭-૬૩

૪. સાત્વિક પ્રકરણ અ. ૨૧

પ્રમેય અ. ૭	સાધન અ. ૭	ફળ અ. ૭
અ.૬ધર્મ+અ.૧ધર્મી	અ.૬ધર્મ+અ.૧ધર્મી	અ.૬ધર્મ+અ.૧ધર્મી
અ.૬૪-૭૦	અ.૭૧-૭૭	અ.૭૮-૮૪

વિશેષ :

૧. સાત્વિક પ્રકરણમાં પ્રમાણ પ્રકરણ નથી. કારણ કે સાત્ત્વિકોને પ્રમાણજ્ઞાન સ્વાભાવિક જ હોય છે. આથી સાત્ત્વિકોનો નિરોધ પ્રમેય, સાધન અને ફળ દ્વારા થયો છે તેથી સાત્ત્વિક પ્રકરણના ૨૧ અધ્યાય છે.

૨. તામસ, રાજસ અને સાત્ત્વિક એ ત્રણેય પ્રકરણના પેટા પ્રમાણ પ્રમેય આદિ પ્રકરણોના સાત-સાત અધ્યાયો છે. તેમાંના પ્રથમના ૬ અધ્યાયો ૧. ઐશ્વર્ય ૨. વીર્ય ૩.યશ ૪. શ્રી ૫. જ્ઞાન ૬. વૈરાગ્ય એ ભગવદ્ધર્મના અધ્યાયો છે અને દરેકમાં સાતમો અધ્યાય ધર્મીરૂપે સ્વયં ભગવાનનો છે.

૫. શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપદ્યોતક ગુણ પ્રકરણ અ. ૬

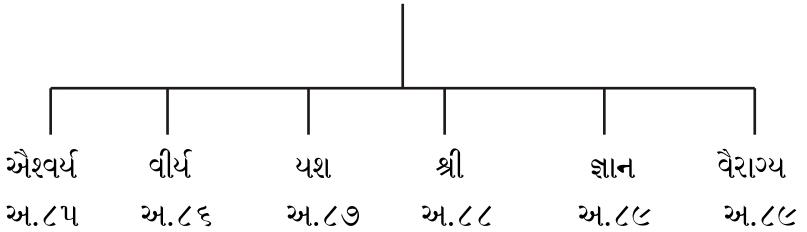

વિશેષ : આ છેલ્લા પાંચમા પ્રકરણમાં ધર્મી પોતે જ ભગવાન્ હોવાથી તેમના છ ધર્મોરૂપ સ્વયં શ્રીકૃષ્ણ પરાત્પર છે તેમ દર્શાવવા છ અધ્યાયો છે. આમ ૯૦ માંથી ૧૨-૧૩-૧૪ એ ત્રણ અધ્યાયો બાદ કરતાં દશમસ્કન્ધના ૮૭ અધ્યાય પૂર્ણ થાય છે.

(પૃષ્ઠ ૨ થી ચાલુ)-------------------------------

અજ્ઞાનથી એમ ત્રણ પ્રકારે દુઃખ થયું છે તે ભગવાન્ વિના કોઈથી નિવૃત્ત થાય એમ ન હોવાથી ભગવાન્‌ના અવતારમાં એ દુઃખ હેતુરૂપ છે.

હવે તામસ ભક્તોનો નિરોધ કરવા માટે ૨૮ અધ્યાયથી તામસ પ્રકરણ કહે છે. તેમાં પ્રમાણ, પ્રમેય સાધન અને ફલ એ નામનાં ચાર અવાન્તર પ્રકરણ છે. એ દરેક પ્રકરણ સાત-સાત અધ્યાયથી કહે છે. છ ધર્મ અને એક ધર્મી મળીને સાત થાય એ સાત અધ્યાયના અર્થ છે. અહીં વ્યૂહાદિની લીલા નથી, કેવળ પુરુષોત્તમની લીલા છે એ બતાવવા માટે સાત અધ્યાયથી

ધર્મ વિશિષ્ટ ધર્મી અધ્યાયાર્થ રૂપે કહેવામાં આવે છે. એમાં પહેલા સાત અધ્યાય પ્રમાણના છે, કેમકે ભગવચ્ચરિત્રમાં પ્રમાણની અપેક્ષા તામસ ભક્તોને ઈષ્ટ છે. એમાં પણ પુરુષ ભક્તોને પ્રમાણ નિષ્ઠા છે જ્યારે સ્ત્રીઓને પ્રમેયમાં નિષ્ઠા છે, તેથી બીજા સાત અધ્યાયથી પ્રમેય લીલા કહી છે. સાધન પ્રક્રિયા પણ સાત અધ્યાયથી કહી છે તેનું ફલ સ્ત્રીઓમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. તેથી ફલ પ્રકરણ સાત અધ્યાયથી કહ્યું છે. ભગવાન્ અન્યત્ર પધારે ત્યારે ઉત્સવ ત્યાં થાય એમ બતાવવા માટે પ્રથમ અધ્યાયમાં ઉત્સવ કહ્યો છે એમાં પ્રથમ ભગવાન્‌નો ઐશ્વર્યભાવ કહ્યો છે, બીજા અધ્યાયમાં પૂતના મારણથી ભગવાનનું વીર્ય બતાવ્યું છે. શકટ ભંજનથી યશ કહ્યો. શકટ તામસ, તૃણાવર્ત રાજસ, અને પુત્રભાવથી લાલન એ સાત્વિક છે. નામલીલામાં શ્રી છે, બંધન લીલામાં જ્ઞાન, અને યમલાર્જુન મુક્તિમાં વૈરાગ્ય. છેલ્લો અધ્યાય ધર્મિ વર્ણન પર છે. આમ સાત અધ્યાયના અર્થ દરેક અવાન્તર પ્રકરણના સમજવા. પ્રથમથી ભગવન્માર્ગમાં બાધક ઘણાં છે; દ્વિતીયમાં એમાંથી મુક્ત ભગવાન્ જ કરી શકે; ભગવાન્ સર્વ અર્થ સિદ્ધ કરનાર છે એ ત્રીજાથી કહ્યું; ચોથામાં ભક્તિને આપનાર ભગવાન્ છે એ કહ્યું; પાંચમાંથી ભગવાન્‌ની ભક્તવશ્યતા બતાવી; ભગવાને સર્વનો ઉદ્ધાર કરવાનો યત્ન કર્યો તે જ સર્વદોષને દૂર કરનાર છે એ વાત છટ્ઠા અધ્યાયથી કહી; અને સાતમામાં ધર્મી પરમાનન્દ આપનાર છે એમ કહ્યું. ત્યાં આ પ્રમાણ પ્રકરણ પૂરું થયું. પ્રમાણબળના આશ્રયથી ગોકુલસ્થ ભક્તોને ભગવાન્‌માં આસક્તિ અને પ્રપંચવિસ્મૃતિ થઈ એ વાત કહી ભગવાન્‌માં અજ્ઞાન અને નંદસૂનુરૂપ અન્યથા જ્ઞાન થવાથી તે-તે લીલાના કર્તાપણાનો ભગવાન્‌માં આરોપ કર્યો છે, તેથી ઉત્સવાધ્યાયથી લઈને કૃષ્ણમાં સ્નેહ કરાવનાર સાત અધ્યાયથી પ્રમાણલીલા કહી. હવે પ્રમેયથી કૃષ્ણાસક્તિની વાત કહે છે. પહેલામાં સ્નેહ કહ્યો, હવે આ પ્રકરણમાં આસક્તિ કહે છે. આગામી પ્રકરણમાં વ્યસન આવશે, તે પછી ફલ, એમ ચાર પ્રકારે નિરોધ સિદ્ધ થશે. ભગવાન્‌ના રૂપના સૌન્દર્યમાં ભક્તની આસક્તિ કાલિય મર્દનરૂપ ક્રિયા વડે અને **''કૃષ્ણ હ્રદાદ્ વિનિષ્ક્રાન્તં''** ઈત્યાદિ છ શ્લોકથી અભીષ્ટ દાન વડે બતાવી છે; એમ સ્ત્રીઓ, બાળકો અને ગાયોની ભગવાન્‌માં દઢાસક્તિ ત્રણ અધ્યાયથી કહી. રૂપનો અનુભવ સ્ત્રીઓ કરી શકે તેથી પ્રથમમાં ગોપીઓનાં મન **''પીત્વા મુકુન્દ''** એ શ્લોકથી ભગવાન્‌માં હોવાનું કહ્યું અને છેલ્લા વેણુગીતના અધ્યાયમાં એના નયનનો વિનિયોગ ભગવાન્‌માં કહ્યો તે પણ ભગવાને કરાવ્યો ત્યારે થયો. હવે પછી શરીર અનુભવ ભગવાન્ ફલ પ્રકરણમાં કરાવશે. બળદેવજીમાં આવેશ બતાવવા માટે ભગવાને ભગવદીયોના ધર્મો કહ્યા અને બળદેવજીની સ્તુતિ પણ કરી પોતાના ધર્મો એમાં બતાવ્યા અને લોકને પ્રતીતિ થાય માટે ધેનુકનો વધ પણ એના હાથથી કરાવ્યો. ભક્તોની આસક્તિની પરીક્ષા

કાલિયના પ્રસંગથી કરી. કેવળ સ્નેહથી આટલું ભગવાન્માં એમને હેત નથી, પણ ભગવાને એને અનેક પ્રસંગે જીવદાન કર્યુ છે તેથી પણ સ્નેહાધિક્ય છે એમ બતાવવા માટે દાવાનલથી એઓને છોડાવ્યાનો પ્રસંગ કહ્યો. જીવનદાતામાં આસક્તિ થવી યોગ્ય છે. પંદરમાં અધ્યાયમાં પ્રલમ્બનો વધ કહ્યો. વર્ષા, શરદ વગેરેના વર્ણનથી કાલાદિકૃત દુઃખોનો અભાવ કહ્યો. આ પ્રકરણમાં પણ ઐશ્વર્ય, વીર્ય, વગેરે અધ્યાયાર્થ ક્રમ તો પ્રથમ પ્રકરણવત્ સમજી લેવો. ધર્મિરૂપ વડે વેણુનાદ કરી એ આસક્તિને દઢ કરી. એમ સાત અધ્યાયથી તામસ પ્રકરણનું બીજું અવાન્તર પ્રમેય પ્રકરણ પૂરું થયું.

હવે સાત અધ્યાયથી સાધન પ્રકરણ કહે છે; તેથી ભગવાન્માં ભક્તને વ્યસન થાય છે. ‘વ્યસન’ એટલે જેના વગર જીવન ન થઈ શકે તેવું વ્યસન ભક્તોને કાયા વડે થાય માટે આમાં કાયિક વ્યાપાર હોવાથી આ પ્રકરણને ‘સાધન પ્રકરણ’ કહે છે. દૈહિક સકલ ભાવો અને પોતાનામાં રહેલી દેહસમ્બન્ધી લાજ વગેરેને છોડી ભગવાન્ને માટે જે કરવામાં આવે, તે પછી લૌકિક કે વૈદિક હોય, તે કરનાર ‘વ્યસની’ કહેવાય તેથી પ્રથમાધ્યાયમાં કુમારીઓએ વ્રત કર્યું તેમાં લૌકિક ભાવને છોડીને ભગવાને જે કાંઈ કહ્યું તે દેહાદિ ધર્મને પ્રતિકૂળ હતું છતાં કર્યું. સમ્બન્ધીને મત્સર ન થવા માટે ગોપોને ત્યાં ભગવાને સાથે લીધા અને સર્વ વૃક્ષોની પ્રશંસા કરી એનાથી બાળકો સિદ્ધ થયા. ગોપબાલકો બધું કરવાને સમર્થ હતા છતાં ક્ષુધાનિવૃત્તિને માટે પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના કરી તેથી એને પ્રભુમાં વ્યસન છે એમ બતાવ્યું; કુમારીઓ અને બાળકો એ બન્નેના ભોગ ભગવદધીન કહ્યા એ વ્યસનના ખ્યાપક છે. પ્રથમ લૌકિક છે, બીજા વૈદિક છે. હરિની પ્રીતિને માટે લૌકિક અથવા વૈદિક ઉપાય કરનાર વ્યસની કહ્યા છે. આ ગોકુલસ્થ સર્વ તામસ છે એમ બતાવવા માટે યજ્ઞપત્નીઓ તથા એઓના પતિઓની વાત કહી છે. આ સાધન પ્રકરણ હોવાથી યજ્ઞપત્નીઓ ઘેર પાછી ગઈ. એના પતિઓ પણ ન આવ્યા. સ્ત્રીઓની સાથે એના પતિઓને પણ ફળનો ભાગ (વૈદિક કર્મમાં પતિને સ્વર્ગ મળે તેની સાથે એના પુત્રાદિને પણ સ્વર્ગ મળે છે, તેમ પુષ્ટિમાં સ્ત્રીને ભજનાનન્દ મળે તો એના પતિને પણ એ સ્ત્રીદ્વારા એનો અનુભવ થાય. એ ન્યાયથી ઋષિ લોકોની સ્ત્રીઓએ ભગવાન્ની સેવા કરી તેના ફળનો ભાગ) એના પતિઓને પણ મળશે એમ સિદ્ધ થયું. નિર્દોષ અન્નનું ભોજન કરવું. પ્રેમપૂર્વક આપે તે જ નિર્દોષ કહેવાય અથવા વનસ્પતિઓ વૈષ્ણવ છે તે આપે તે નિર્દોષ ગણાય. આ બે અધ્યાયથી કુમારિકાઓનું વ્રત કહ્યું. ભગવત્પરાયણ જીવે પોતાની વૃત્તિ ભગવાન્ની ઈચ્છાને અધીન રહીને કરવી. પ્રથમાધ્યાયમાં કુમારીઓને વરદાન આપ્યું. એ અધ્યાયમાં ઐશ્વર્ય સ્પષ્ટ છે. બીજા અધ્યાયમાં માહાત્મ્યનો બોધ છે તેમાં વીર્ય સ્પષ્ટ છે. બાકીના ચાર અધ્યાયનો અર્થ

કહે છે કે કર્મ વૈદિક અને લૌકિક ભેદવડે બે પ્રકારનું છે. વૈદિકમાં સ્ત્રીઓને શ્રદ્ધા ન હોવાથી કામહેતુક લૌકિક કર્મનું વર્ણન કરી ચૂક્યા; હવે ફલ આપનાર હોય છતાં એ કર્મનું ફલ ભગવાન્ ન આપે તો એ ન લેવું જોઈએ, એ બતાવવાને ચાર અધ્યાય કહે છે. એમાં પહેલા અધ્યાયમાં ‘‘કર્મ કરવાનું કારણ શું’’ એ ભગવાને પૂછ્યું. નન્દરાયજીએ ઉત્તર આપ્યો. તેમાં ‘‘ઈન્દ્રાદિ ફલ દેનાર નથી’’ એમ સિદ્ધ કર્યું. ગોવર્ધનને ઊઠાવી ઈન્દ્રાદિને નિરભિમાન કર્યા, એ કર્મનું તાત્પર્ય બતાવી અન્યાશ્રય છોડાવી ભગવાને બધાને સ્વપરાયણ કર્યા. અવૈષ્ણવ વ્રત પણ ભગવદિચ્છા જાણીને કરવાં એમ બતાવવા નન્દરાયજીની એકાદશીનું વ્રત કહ્યું. પછી એમને વૈકુંઠ બતાવ્યું એ એનું ફલ ગણાય; પણ જેનો લીલામાં પ્રવેશ કરાવવાનો પ્રભુનો વિચાર છે તેને તો વૈકુંઠદર્શન અવાન્તર ફલ છે. અવાન્તર ફલ મળતાં વિશ્વાસ દૃઢ થાય અને તેથી મુખ્ય ફલમાં અશ્રદ્ધા ન થાય.

અહીં સાધનપ્રકરણનો સાર કહે છે કે કૃષ્ણના વચન પ્રમાણે ચાલવું, માયાનો મોહ ન રાખવો. વૃક્ષની જેમ સ્થિતિ કરવી એટલે સર્વ પરાર્થ કરવું. શુદ્ધ અન્નથી નિર્વાહ કરવો. ભગવાન્‌ની ઈચ્છા હોય તો માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક દાન કરવું. એની ઈચ્છા ન હોય તો યાગ વ્રત વગેરે ન કરવાં. ઈચ્છા જણાય તો યાગવ્રતાદિ કરવાં. સ્વેચ્છાપૂર્તિમાટે પણ એમની ઈચ્છા જણાય તો કર્મ કરવું. ભગવત્પરાયણ થઈને હંમેશાં રહેવું. આ પુષ્ટિમાર્ગીય જીવને કરવાનાં સાધનોનો સંગ્રહ છે. અહીં સાધન પ્રકરણ પૂરું થયું.

સાધન પછી ફલ પ્રકરણ સાત અધ્યાયથી કહે છે. એ તામસોનું ફલ સમજવું. સર્વ ફલ કૃષ્ણાત્મક છે; એ સિવાય કાંઈ ફલ નથી. એમાં પ્રથમ અધ્યાયમાં ઐશ્વર્ય છે. ભગવાને પ્રથમ નાદ કરી બોલાવ્યાં તેને વાક્યવડે પાછાં ઘેર જવાનો ઉપદેશ કરે છે; પણ ફલમાં વાક્ય ન કરે તો ચાલે, તેથી એ ભકતો પોતાને ઘેર ન ગયાં ત્યારે ભગવાન્ એની સાથે રમ્યા. એમ કરતાં ભકતોને ગર્વ થયો ત્યારે ભગવાન્ અન્તર્ધાન થયા. આ જ ભગવાન્‌નો ઉત્તમોત્તમ માર્ગ કહેવાય કે બહાર કે અન્દરથી ભગવાન્‌નો જો સમ્બન્ધ થાય તો એને ભગવાન્ પોતાનો કરી લે, એને સંસારમાં પટકે નહિ. બીજા અધ્યાયમાં પરોક્ષ રહીને એની પ્રીતિને વધારી તેથી એમાં વીર્ય કહેવાયું. ભગવાને વચન કહ્યાં તેથી ત્રીજામાં યશ કહેવાયું. ચોથામાં શ્રીનું નિરૂપણ છે. તેમાં ભગવાન્‌નું પ્રાકટ્ય છે. પછી સ્વરૂપથી ભગવાને એ ભકતો સાથે રાસક્રીડા કરી. શંખચૂડની કથામાં એ ભકતોને એટલો પણ ભેદ હતો તેથી એઓને રમણમાં વિઘ્ન આવ્યું. ભગવાને શંખચૂડને મારી એના માથાનો મણિ લઈ બળદેવજીને આપ્યો એમાં વૈરાગ્ય છે. જ્ઞાનમાં પરોક્ષ રીતે ગુણગાન કહ્યું. એમ રાત્રિ અને દિવસ, સંયોગ અને વિયોગ, જ્ઞાન અને ભક્તિ ચક્રની પેઠે

થયા જ કરે છે. અહીં તામસ પ્રકરણ સમ્પૂર્ણ થયું. (રાજસ પ્રકરણનો પ્રકરણાર્થ આગળ અધ્યાય ૩૯ માં આવશે)

૨. નિરોધલીલાની વ્યાખ્યાનો આરમ્ભ કરતાં શ્રીઆચાર્યચરણ મંગલાચરણ કરે છે કેઃ

નમામિ હૃદયે શેષે લીલાક્ષીરાબ્ધિશાયિનમ્ ।
લક્ષ્મી સહસ્રલીલાભિઃ સેવ્યમાનં કલાનિધિમ્ ।।

લીલારૂપ ક્ષીરસાગરમાં હૃદયરૂપ શેષ ઉપર પોઢતા અને અસંખ્ય લક્ષ્મીઓ અનેક લીલાથી જેની સેવા કરી રહી છે તેવા કૃષ્ણચન્દ્રને હું નમન કરું છું.

આ નિરોધલીલાર્થક દશમસ્કન્ધમાં ચાર અધ્યાયનું પ્રથમ જન્મ પ્રકરણ છે, બીજું સાત-સાત અધ્યાયના એકેક અવાન્તર પ્રકરણવાળું એટલે પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન, અને ફલ એવા ચાર ભાગમાં વહેંચાયેલું તામસ પ્રકરણ ૨૮ અધ્યાયનું, તેટલા અધ્યાય અને ઉપર બતાવ્યાં અવાન્તર પ્રકરણવાળું રાજસ પ્રકરણ, તેમ જ સાત્વિકોને પ્રમાણની અપેક્ષા ન હોવાથી એ સાત અધ્યાયનાં ત્રણ પ્રકરણવાળું ૨૧ અધ્યાયનું સાત્વિક પ્રકરણ, તથા છેલ્લું ભગવાન્‌ના છ ગુણ એક-એક અધ્યાયથી કહેલા તેથી એ છ અધ્યાયનું ગુણ પ્રકરણ, એ પાંચ પ્રકરણવાળા દશમસ્કન્ધમાં નિરોધરૂપ ભગવાન્ પંચાત્મા છે તેને પોતાના હૃદયમાં બિરાજવાની વિનન્તિ કરતા આચાર્યજી કહે છે કેઃ

ચતુર્ભિશ્ચ ચતુર્ભિશ્ચ ચતુર્ભિશ્ચ ત્રિભિસ્તથા ।
ષડ્ભિર્વિરાજતે યો સૌ, પંચધા હૃદયે મમ ।।

''ચારથી, ચારથી, ચારથી, ત્રણથી અને છથી પાંચ પ્રકારે જે દશમસ્કન્ધમાં વિરાજે છે તે મારા હૃદયમાં હો'' એમ બે શ્લોકથી મંગલાચરણ કરીને પ્રસ્તુત ગ્રન્થનો આરમ્ભ કરતાં કહે છે કે દશમના સ્કન્ધાર્થ, પ્રકરણાર્થ અને અધ્યાયાર્થનો અહીં વિચાર થાય છે. એમાં ભગવાન્ નવ લક્ષાણોથી જણાય છે તે કૃષ્ણનું અહીં નિરૂપણ હોવાથી આ દશમસ્કન્ધને આશ્રયલીલાને કહેનાર કહેવો કે સર્ગાદિલીલા ક્રમથી ચાલતી આવે છે તે પ્રમાણે ગણતાં તેને નિરોધલીલાને કહેનાર ગણવો એમ અહીં શંકાને અવકાશ છે. ત્યાં કોઈનું કહેવું એમ છે કે જે લીલાનો નિર્ધારિક હોય તે 'અર્થ' કહેવાય, ક્રમ તો દુર્બલ ગણાય છે. પૂર્વમીમાંસામાં **''અગ્નિહોત્રં જુહોતિ''** એમ કહીને પછી **''યવાગું પચતિ''** એવો પાઠક્રમ છે. ત્યાં 'યવાગુ' સિદ્ધ થયા પહેલાં હોમ ન થઈ શકે તેથી પાઠક્રમ કરતાં **'અર્થ'** ક્રમ બળવાન છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે, તેમ અહીં પણ સર્ગ વિસર્ગાદિ ક્રમની વિવક્ષા ન કરતાં આશ્રયરૂપ સ્કન્ધાર્થ લેવો, કારણ કે આપણે દશ લીલાનું શ્રવણ કર્તવ્ય છે તે તો આગળ-પાછળ પણ થઈ શકે છે. જો આ સ્કન્ધનો અર્થ 'નિરોધ' કરો

તો એ તો પ્રલય એ નિરોધ હોવાથી એવી વાત અહીં નથી. એ નિરોધ તો (ચાર પ્રકારનો પ્રલય) દ્વાદશ સ્કન્ધમાં કહ્યો છે, દશમ સ્કન્ધમાં એનો નિર્દેશ દેખાતો નથી. અહીં તો કૃષ્ણની શુદ્ધલીલા છે તેથી એ પ્રલય કરતાં મોટી લીલા ગણાય; તેથી અહીં આશ્રયલીલા સ્કન્ધાર્થરૂપ છે, એમ કોઈ કહે તો એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે અહીં આશ્રયલીલા સમ્ભવે નહિ, કેમકે આશ્રય તો નવલક્ષણ સાપેક્ષ છે અને અહીં તો સાત લક્ષણ થયાં અને સ્કન્ધમાં અષ્ટમ 'નિરોધ' કહેવાનો છે. આશ્રય તો નવ લક્ષણ સાપેક્ષ હોવાથી અહીં આશ્રયલીલા કહી ન શકાય. એનું કારણ એ જ કે અહીં જો તમે આશ્રયલીલા લો તો આશ્રય સિદ્ધ થયા પછી આગળ એકાદશ અને દ્વાદશ સ્કન્ધની લીલાનો કાંઈ ઉપયોગ ન રહ્યો, તેથી એ બે લીલા વ્યર્થ થશે, એટલું જ નહિ, પણ અશરીર વિષ્ણુ પુરુષ શરીર સ્વીકારે તે સર્ગ, પુરુષથી બ્રહ્માદિની ઉત્પત્તિ વિસર્ગ, ઉત્પન્નને મર્યાદામાં સ્થાપન કરવાં તે સ્થાન, સ્થિતિની અભિવૃદ્ધિ, પોષણ, એમ પ્રથમ લીલા કારણ અને ઉત્તર લીલા એનું કાર્ય એમ કાર્યકારણભાવ જે અત્યાર સુધી ચાલ્યો આવે છે તેનો લોપ થશે. વળી તમે એમ કહો કે અહીં કૃષ્ણનું વર્ણન છે તેથી એ જ આશ્રય છે; તો કૃષ્ણ તો એકાદશ સ્કન્ધમાં પણ છે તેથી તમારું લક્ષણ ત્યાં અતિવ્યાપ્ત થશે. અને અમારા મત પ્રમાણે અહીં દશમસ્કન્ધને નિરોધલીલારૂપે સ્વીકારો તો અધિકારથી લઈને જે ક્રમ ચાલ્યો આવે છે તે ક્રમને છોડવો પડતો નથી, કેમકે નિરોધનો અર્થ ''ભગવાન્‌ની પ્રપંચરૂપે ક્રીડા'' એટલો જ થાય છે, તેથી એનો કેટલાક ટીકાકારો ભગવાન્ સૂતા પછી એમાં જીવનો લય એને નિરોધ કહે છે અહીં સમ્ભવતો નથી. અહીં તો ''ભગવાનની સ્વશક્તિઓને લીલાનુકૂળ કરી એની સાથે ક્રીડા'' એટલો જ અર્થ થાય છે; તેથી જ દ્વિતીયસ્કન્ધમાં **''શક્તિઃ શાયયિત્વા''** એમ કહી શયનને જાગ્રદાદિ ભેદથી ત્રણ પ્રકારનું કહી એની ૭૨ નાડીરૂપ શક્તિઓ અને ભગવાનની બાર શક્તિઓ મળી ૮૭ની સંખ્યા થાય તે દશમસ્કન્ધના અધ્યાયની સંખ્યા થાય એટલે આ પ્રમાણે અર્થ કરવો જ યોગ્ય છે. તમે જે ધર્મગ્લાનિ નિમિત્ત દુષ્ટ રાજાઓને ભગવાને માર્યા એને 'નિરોધ' કહો છો તે નિરોધ દશમસ્કન્ધનો અર્થ નથી, પણ એ તો દશ લીલાથી જુદું જ સંકર્ષણ વ્યૂહનું કાર્ય છે, કેમકે દુષ્ટ રાજાને માર્યા એના પ્રલયરૂપ નિરોધ કહો તો એવા નિરોધનું લક્ષણ દશમસ્કન્ધના પ્રથમના જન્મપ્રકરણમાં અવ્યાપ્ત થશે. વળી એકાદશ સ્કન્ધમાં એ લક્ષણ અતિવ્યાપ્ત થશે. વળી એને નિરોધ કહેશો તો તમારા મત પ્રમાણે એક લીલા વધારે ગણવી પડશે; નવ લક્ષણને બદલે તમારે દશ લક્ષણ કરવા પડશે. વળી ભગવાન્ દુષ્ટને મારવા માટે અહીં પધારે છે એમ કહેશો તો પૃથાની સ્તુતિમાં તથા **''પરમહંસાનાં મુનીનામમલાત્મનામ્, ભક્તિયોગવિધાનાર્થ''** એમ કહ્યું છે એનો વિરોધ થશે, પૂર્વોત્તર

સ્કન્ધનો કારણકાર્ય ભાવ નષ્ટ થશે, **'નવલક્ષણલક્ષ્ય'** એવી દ્વિતીયસ્કન્ધમાં કરેલી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થશે. તમે અહીં કદાચ કહો કે **'ભૂમિર્દપ્તનૃપવ્યાજ'** એ શ્લોકમાં પૃથ્વી દુષ્ટ રાજાઓથી ત્રાસીને બ્રહ્માજીને શરણે ગઈ. એનો જવાબ એટલો જ કે ભૂમિ ભક્ત છે અને એનો ભાર ભગવાન્‌ના પધારવા વિના ઉતરે નહિ તેથી ભગવાન્ પરમાનન્દરૂપે પ્રકટી પૃથ્વીને રાજાઓએ આપેલો ક્લેશ ભગવાને નિવૃત્ત કર્યો એટલા માટે પૃથ્વીને બ્રહ્માજીની મારફતે ભગવાન્‌ને પધારવાને વિનન્તિ કરવી પડી છે. એણે રાજાને મારવા માટે પ્રાર્થના કરી નથી, તેથી જ બ્રહ્મા, રુદ્ર વગેરે દેવોને પૃથ્વી ભક્ત હોવાથી એને આગળ કરી ભગવાન્ પાસે જવું પડ્યું હતું; તેથી જ ભગવાને પ્રકટ થઈ ભક્તોના પ્રપંચને ભુલાવ્યો છે. જ્યાં સુધી બહારનો અગ્નિ લાકડાને બહારથી તપાવી અન્દરના અગ્નિને ચેતાવે નહિ ત્યાં સુધી લાકડામાં રહેલો અગ્નિ કાષ્ઠને બાળવાને સમર્થ થતો નથી, તેમ સર્વભૂતમાં વિરાજમાન ભગવાન્ સ્વયં બહાર પ્રકટ થઈ એ મનુષ્યના હૃદયમાં પ્રવેશ ન કરે ત્યાં સુધી અન્તર્યામીરૂપે રહેલ ભગવાન્ એ જીવના દેહેન્દ્રિય પ્રાણાન્તઃકરણનો લય કરી શકે નહિ; માટે ભક્તના પ્રપંચને ભુલાવવાને સારુ ભગવાન્‌નું પ્રાકટ્ય છે. અહીં એવી પણ શંકા કોઈ કરે કે ભગવાને વસુદેવને ચતુર્ભુજરૂપથી દર્શન આપ્યાં અને કંસની ભીતિ દેવકીજીને લાગી તેથી ભગવાને રૂપાન્તર કર્યું ત્યારે પૂર્વરૂપે જ બધું કરી લેવાનું સામર્થ્ય તો ભગવાન્‌માં હોવું જોઈએ છતાં એમ કરવાનું કારણ શું? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે ભગવાન્‌ને તો ભક્તમાં લીલા કરવી છે; એ તો સ્વયં પ્રાકૃત જેવા દેખાય તો એની પાસે જીવ આવી શકે, તેથી સાત્વિકાદિ ત્રિવિધ જીવના સમાગમમાં આવી એનો પ્રપંચ ભુલાવી ભગવાને એઓનો ઉદ્ધાર કર્યો તેથીજ નટવરલીલા કરી.

આ દશમસ્કન્ધમાં પાંચ પ્રકરણ છે તેમાં પ્રથમ ચાર અધ્યાયનું જન્મપ્રકરણ છે. એમાં ભગવાન્‌ને પધારવાનો હેતુ, એને માટે ઉદ્યોગ, રૂપાન્તર સ્વીકાર, કપટ માનુષ ભાવ એ ચાર અધ્યાયાર્થ છે. એટલાથી એ પ્રકરણ પૂરું થાય છે. બીજું તામસ પ્રકરણ છે તેના ૨૮ અધ્યાય છે. તેમાં પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલ એ ચાર સાત-સાત અધ્યાયનાં અવાન્તર પ્રકરણ છે. એ સાત અધ્યાય હોવાના કારણમાં ભગવાન્‌ના છ ધર્મ અને ધર્મીનો અધ્યાય એક એ મળી સાત અધ્યાય થયા. ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ છ ધર્મો અને તદ્વિશિષ્ટ ધર્મીએ સાતમો એ પ્રમાણરૂપે, પ્રમેયરૂપે, સાધનરૂપે અને ફળરૂપે સ્વયં થાય છે એમ બતાવવાને માટે તામસ પ્રકરણના ૨૮ અધ્યાય છે. એ લીલાવડે વ્રજમાં રહેલા તામસ ભાવવાળા ભક્તોનો ઉદ્ધાર કર્યો. એ જ અવાન્તર પ્રકરણો અને એ જ અધ્યાયાર્થો સાથે ૨૮ અધ્યાયનું ત્રીજું રાજસ પ્રકરણ આવે છે. ચોથું ૨૧ અધ્યાયનું સાત્વિક પ્રકરણ છે તેમાં સાત્વિકોને પ્રમાણની

જરૂર ન હોવાથી સાત અધ્યાય ઓછા છે. એના વડે મથુરાસ્થ તથા દ્વારકાસ્થ ભક્તોના પ્રપંચની નિવૃત્તિ કરી છે. છેલ્લા પ્રકરણમાં ષડૈશ્વર્ય પૂર્ણ કૃષ્ણ જ પ્રતિપાદ્ય છે એમ બતાવવા માટે છ અધ્યાયનું ગુણ પ્રકરણ છે. એમાં ભગવાન્‌ના ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ છ ગુણોની લીલા કહી છે.

પ્રથમ પ્રકરણમાં ભગવાન્ ચતુર્મૂર્તિનો જન્મ કહ્યો છે, તેથી એના અધ્યાય પણ ચાર જ કહ્યા છે. ચારરૂપે પ્રકટ થઈ શું કર્યું એ વાત તો એ લીલા વખતે કહેવામાં આવશે. જન્મપ્રકરણના ચાર અધ્યાયમાં પ્રથમાધ્યાયનો અર્થ ભક્તદુઃખ એ ભગવાન્‌ના પ્રાકટ્યમાં કારણ છે. દ્વિતીય અધ્યાયનો અર્થ ભગવાન્‌નો ઉદ્યમ છે. રૂપાન્તરનો સ્વીકાર એ ત્રીજા અધ્યાયનો અર્થ છે. માયાનું કાર્ય કાપટ્ય ચોથા અધ્યાયનો અર્થ છે. ચાર અધ્યાયમાં પહેલા અધ્યાયમાં પ્રદ્યુમ્ન, દ્વિતીયાધ્યાયમાં અનિરુદ્ધ, તૃતીયાધ્યાયમાં વાસુદેવ અને ચોથા અધ્યાયમાં સંકર્ષણનું પ્રાકટ્ય છે. (નિબન્ધમાં ક્રમ વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધ, એમ છે, પણ એ અહીં ગ્રાહ્ય નથી.) ભગવદવતારમાં ત્રણ પ્રકારનું દુઃખ કારણ છે તેનું તાત્પર્ય કહે છે કે સત્વાદિ ત્રણ ગુણો જ ભક્તને દુઃખ આપનાર છે. કંસથી અને અજ્ઞાનથી એ દુઃખ થાય છે. દ્વાપર અને કલિયુગ ની સન્ધિરૂપ કાલ છે. તત્કૃત દુઃખ ભૂમિને થયું. કંસથી દેવકીજીને દુઃખ થયું. એ ભગવાન્ દૂર કરે તો જ દૂર થઈ શકે એમ છે. અહીં **''દેહં માનુષમાશ્રિત્ય''** એ શ્લોકથી પ્રશ્નો કર્યા તેને દશમ અને એકાદશસ્કન્ધ એ બન્નેની સાથે સમ્બન્ધ છે, તેથી આ જન્મપ્રકરણમાં અવાન્તર ચાર પ્રકરણ છેઃ પ્રશ્નપ્રકરણ, ભૂમિપ્રકરણ, માતૃપ્રકરણ અને બીજું (અન્ય) પ્રકરણ એ જ વાત નિબન્ધમાં **''પ્રશ્નેન સહિતાઃ પૂર્વં ચતસ્રઃ પ્રક્રિયા મતાઃ''** એ શ્લોકથી કહી છે. તેમાં ૧૦ શ્લોકથી ભૂમિનું સાન્ત્વન વાણીથી, ઉપાયવડે ૩૫ શ્લોકથી દેવકીજીનું સાન્ત્વન અને ૮ શ્લોકથી બીજાં બધાનું સાન્ત્વન છે. પ્રશ્નમાં પ્રથમ નવમસ્કન્ધનો અનુવાદ અને શુકદેવજીની સ્તુતિ કરી એ પરીક્ષિત ભક્ત છે એમ બતાવે છે. પરીક્ષિતનું ભક્તત્વ વ્યક્ત ન થાય તો શુકદેવજી અતિગુપ્ત એવી લીલા એને સંભળાવે નહિ. પ્રશ્ન કર્યો છે તેમાં પોતે ભગવાન્‌ના સ્વરૂપને જેવી રીતે જાણવું જોઈએ તેવી રીતે જાણે છે. તેથી અજ્ઞાન કે અન્યથાજ્ઞાન થવાનો સમ્ભવ નથી, એમ કહી પોતાનો ભગવલ્લીલા-શ્રવણનો અધિકાર સૂચિત કર્યો છે. વળી આ દુઃસહ ભૂખ મને બાધા નથી કરતી, કેમકે તમારી કથારૂપ અમૃતનું હું પાન કરું છું. તેનાથી મારું જીવન ચાલે છે એ કહેવું શુકદેવજીની દયા ઉત્પન્ન કરનારું છે. એમ બાર શ્લોકથી પ્રશ્ન કર્યો છે તેની સંખ્યાનું તાત્પર્ય ભગવાન્‌ના ગુણ છ છે તેમ લોકના દોષ પણ છ છે એ બન્ને અસાધારણ છે તેથી બારથી પ્રશ્ન કહ્યો છે.

રાજા ઉવાચ

કથિતો વંશવિસ્તારો ભવતા સોમસૂર્યયોઃ ।।
રાજ્ઞાં ચોભયવંશ્યાનાં ચરિત્રં પરમાદ્‌ભુતમ્ ।।૧।।

પરીક્ષિત રાજાએ પૂછ્યું : આપે ચન્દ્ર અને સૂર્ય ના વંશ અને એમાં ઉત્પન્ન થયેલ રાજાઓનાં પરમ અદ્‌ભુત ચરિત્ર એ બધું કહ્યું ।।૧।।

ધર્મશીલ[1] એવા યદુરાજાનું ચરિત્ર તો આપે નવમસ્કન્ધમાં કહ્યું છે. તેના વંશમાં [2]અંશવડે પધારેલા વિષ્ણુનું ચરિત્ર આપ કહો ।।૨।।

વિશેષઃ ૧. પિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનાર યદુને 'ધર્મશીલ' એવું વિશેષણ કેમ આપ્યું એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે 'પિતૃ'શબ્દની શક્તિ તો ઈશ્વરમાં છે, લૌકિક પિતામાં ગૌણીવૃત્તિ છે, તે યદુ જો પિતાની આજ્ઞા માની એની વૃદ્ધાવસ્થાને સ્વીકારે અને પોતાનું યૌવન પિતાને આપે તો જીવનું સહજ દાસ્ય હોય ને ભગવાન્‌ની સેવા કરવી એ વૃદ્ધાવસ્થામાં બને નહિ તો પ્રભુની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવું પડે, તેથી મુખ્ય પિતાની સેવા માટે ગૌણ પિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનાર યદુને 'ધર્મશીલ' કહ્યો છે. વળી પુત્રની વયનો ઉપયોગ એની માતાના ભોગમાં કરવો પણ અનુચિત ગણાય, તેથી પણ એની આજ્ઞાનો સ્વીકાર ન કર્યો છતાં તે ધર્મશીલ છે એમ શુકદેવજીએ કહ્યું.

૨. 'વિષ્ણુ' એટલે વ્યાપક, સર્વમાં વ્યાપીને રહેનાર છતાં માયાવડે આચ્છાદિત તેથી એને કોઈ જાણી ન શકે. એમનું વસુદેવજીના ગૃહકોણમાં પ્રાકટ્ય એટલે એ દેશમાંથી એટલી માયાને દૂર કરવાથી એનું દર્શન થાય. એ વિચારથી અહીં 'અંશ' શબ્દ કહ્યો છે; એનાથી કૃષ્ણ અંશાવતાર છે એમ સમજવાનું નથી. પૂર્વે પ્રથમસ્કન્ધમાં કહેલા **''કૃષ્ણસ્તુ ભગવાન્ સ્વયમ્''** એ વાક્યની એકવાક્યતા પણ ઉપર પ્રમાણે અર્થ કરવાથી થઈ શકે.

પ્રાણિમાત્રના હૃદયમાં ભાવનીયાકૃતિ ભગવાન્ યદુના વંશમાં આવ્યા અને એ વિશ્વાત્માએ જ ચરિત્ર કર્યાં તે સવિસ્તર અમને કહો ।।૩।।

કેમકે ભગવાન્‌ના ચરિત્રને તો જેની તૃષ્ણા નિવૃત્ત થઈ હોય તે જ ગાઈ શકે છે. એ ચરિત્ર સંસારનિવૃત્તિમાં ઔષધરૂપ છે, છતાં કાન અને મન ને પ્રીતિ કરાવનાર છે. ભગવાન્‌ના ગુણ ભક્તો ગાય એના અનુવાદરૂપ આવા ચરિત્રને સાંભળતાં કોને અભાવો થાય?* કોઈને પણ એ ભગવાન્‌ના ગુણ સાંભળતાં અભાવો (ઉદાસીનતા) આવે નહિ, પણ જે પશુઘ્ન હોય એને એનાથી અભાવો થાય ।।૪।।

વિશેષ : ભગવદ્‌ગુણો એના સ્વરૂપથી, ફલથી, ઉત્તમ વિષયને લઈને તેમજ મહાપુરુષના

સમ્બન્ધને લઈને ભગવાન્‌ને પ્રાપ્ત કરાવનાર છે એ ગુણ ગાવા એ મુક્તનું કર્તવ્ય છે, મુમુક્ષુ લોકોના સંસારને છોડાવનાર છે. આમાં ચરિત્રરૂપ વિષય નિન્દ્ય નથી, પણ સ્તુત્ય છે તેથી આવા ગુણગાન તરફ જેને અભાવો દેખાય તે ભગવન્માર્ગથી પડી જાય છે. અથવા વિરક્ત પુરુષ આ ગુણગાન કરવાને માટે યત્ન કરે એવો અર્થ ‘યતેત્’ એવો પાઠ હોય તો કરવાનો છે. એ લોકોને ભગવદ્‌ગુણગાનમાં અરુચિ કેમ થાય છે એવા સન્દેહના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે આત્મઘાતી, કર્મજડ, નિન્દિત કામ કરનાર એ ત્રણ સિવાયનો બીજો એ ગુણગાનમાં વિરક્ત થતો નથી. થાય છે તો એ ત્રણમાંથી એક હોવો જોઈએ. એમાં પણ પશુ જીવ અને સ્ત્રી જીવ સહજ ગુણગાન વિરોધી છે તેને બાદ કરવા. એ પશુત્વ સ્ત્રીત્વ જીવનિષ્ઠ સમજવાં, દેહનિષ્ઠ નહિ, **‘‘સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેપિ યાન્તિ પરાં ગતિમ્’’** વાક્યથી સ્ત્રીઓ ભગવાન્‌નાં ભજનમાં અધિકારી છે, પણ સ્ત્રીજીવ જ વિમુખ છે.

જેમ સમુદ્રમાં તિમિંગલ છે તેમ દેવોને જીતનાર ભીષ્માદિ અતિરથોરૂપ તિમિંગલવાળા કૌરવના સૈન્યરૂપ દુર્લંઘ્ય સાગરને* અમારા પિતામહો ભગવાન્‌ને નાવ બનાવીને એમનો આશ્રય લઈને એને વત્સપદ જેટલો બનાવી પોતે તરી ગયા ।।૫।।

વિશેષ : અહીં કૌરવસૈન્યને સાગર કહ્યો, એટલે સમુદ્રનો અન્ત ન હોય તે, તે ક્ષણમાં વત્સપદ થઈ ગયો એ સંશય છે. વળી વત્સપદ તરવાની જરૂર ન હોય, પણ એનું તો ઉલ્લંઘન કરી શકાય છતાં તરી ગયા એ બાબત સન્દેહ થાય! એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે એ પિતામહોએ ભગવાન્‌રૂપી નાવનો આશ્રય કર્યો, તેથી નાની હોડી તો થોડાને બચાવવા માટે હોય, તેથી ભગવાને પણ પાંડવોને જ બચાવ્યા. બીજાને બચાવવાનો અભિપ્રાય ભગવાન્‌નો હોત તો ત્યાં નાવને માટે બીજો શબ્દ શુકદેવજી કહેત. પાંડવો ભક્ત હતા છતાં એમને પોતાને સ્વયં બચાવ કરવાનું સામર્થ્ય છે એવું અભિમાન હતું તેથી ઉત્તરાની તરફ અને પાંડવો તરફ અશ્વત્થામાએ બ્રહ્માસ્ત્ર છોડ્યાં ત્યારે ભગવાન્‌ની સમક્ષ પાંડવો પોતાનો બચાવ કરવા માટે શસ્ત્રો લઈ તૈયાર થઈ ગયા. એને સ્વાભિમાન ન હોત તો ઉત્તરાની જેમ શરણે આવત અને ભગવાન્‌થી રક્ષણની પ્રાર્થના કરત. પણ એમ એમણે નથી કર્યું. તેથી ભક્ત થઈ અભિમાન કરે તે નાનામાં નાનો થઈ જાય, તેમ એઓ કીડી જેવા ક્ષુદ્ર થઈ ગયા. કીડી તો વત્સપદમાં પણ ડૂબી જાય, માટે ભગવાને એની વત્સપદથી પણ રક્ષા કરી પાર ઉતાર્યા. ભગવાન્ કૃપા કરે તો સમુદ્ર પણ વત્સપદ જેવો થઈ જાય, કેમકે એની અચિન્ત્ય-અનન્ત શક્તિ છે તેથી એમ થવામાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી.

કૌરવ-પાંડવોના વંશના બીજરૂપ મારું અંગ મારી માતાના ઉદરમાં ગર્ભરૂપે હતું તેનો નાશ કરવા અશ્વત્થામાએ બ્રહ્માસ્ત્ર છોડ્યું ત્યારે મારી માતા ભગવાન્‌ને શરણ

ગઈ. ભગવાને મારી માતાના ઉદરમાં પ્રવેશ કરી હાથમાં ચક્ર ધરી મારી રક્ષા કરી તે સમયે ભગવાન્ મારા જાણવામાં આવ્યા; એમ મેં ભગવાન્નું માહાત્મ્ય ગર્ભમાં જ અનુભવ્યું છે તેથી આપના કથનમાં મને વિશ્વાસ છે ।।૬।।

(આટલી વાત કરી પરીક્ષિતે પોતાનો શ્રવણાધિકાર બતાવ્યો. હવે પાછા ચરિત્રને પૂછે છે) પુરુષ અને કાળ રૂપથી મનુષ્યના હૃદયમાં અને બહાર રહીને મૃત્યુ અને અમૃત ને આપનાર તેમજ માયાવડે મનુષ્ય જેવા ભાસતા ભગવાન્ના ચરિત્રને હે વિદ્વન્! આપ કહો ।।૭।।

આપે રોહિણીનો પુત્ર રામ કહ્યો, જેનું 'સંકર્ષણ'બીજું નામ છે, તેને દેહાન્તર વગર દેવકીના ગર્ભમાં આવવાનો પ્રસંગ કેમ બન્યો, એક જ ગર્ભ બે સ્ત્રીઓના ઉદરમાં એકી વખતે કેમ રહી શકે, એ સન્દેહ થવાથી પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે ।।૮।।

મોક્ષ આપનાર ભગવાન્ પિતાના ઘરથી વ્રજમાં પધાર્યા ત્યાં નન્દરાયજી વગેરેને પિતારૂપ માની વાસ કેમ કર્યો? ભગવદ્વતાર તો સત્પુરુષના રક્ષણ માટે હોય તેથી એ 'સાત્વતપતિ' કહેવાય છે, એમને અન્યત્ર જવાનું શું પ્રયોજન હોઈ શકે? ।।૯।।

ભગવાને વ્રજમાં રહીને અને મથુરામાં રહીને શાં કાર્ય કર્યાં? વળી મામાને માર્યો એ પણ અનુચિત ગણાય; એવું કાર્ય ભગવાન્ને કેમ કરવું પડ્યું? વ્રજ તથા મથુરા માં કોનો-કોનો ઉદ્ધાર કર્યો? કંસની પણ શી વ્યવસ્થા થઈ? (એ પણ આ પ્રશ્નમાં આવી જાય છે) ।।૧૦।।

મનુષ્યદેહનો સ્વીકાર કરી ભગવાન્ યાદવો સાથે દ્વારકામાં કેટલા વર્ષ બિરાજ્યા? એમને કેટલી સ્ત્રીઓ હતી? કેમકે આપ સમર્થ હોવાથી બહુ સ્ત્રીઓનો સમ્ભવ હોવાથી મારો પ્રશ્ન છે ।।૧૧।।

એ પ્રશ્નોમાં પૂછવામાં આવ્યું એ અને બીજું પણ કૃષ્ણનું ચરિત્ર આપ મને કહેવાને યોગ્ય છો, કેમકે એ સાંભળવામાં મારી શ્રદ્ધા છે; તેથી શ્રદ્ધાળુને વિસ્તારથી કહો ।।૧૨।।

જલ પણ છોડીને હું બેઠો છું; અને ભૂખ કે તૃષા બાધા કરતી નથી એનું કારણ હું તો એ જ જાણું છું કે આપના મુખકમળથી સ્રવતા કથારૂપ અમૃતનું હું પાન કરું એ જ મને ભૂખ તરસથી મુક્ત કરે છે; તેથી આપ મને કથામૃતથી તૃપ્ત કરો ।।૧૩।।

સૂતજીએ કહ્યું : હે ભૃગુનન્દન! આવા વિષ્ણુએ રક્ષા કરાયેલા પરીક્ષિત રાજાના સુન્દર સંવાદને સાંભળી ભગવાન્ને હૃદયમાં ધારણ કરતા મહાભાગવત વ્યાસજીના

પુત્ર શુકદેવજી કૃષ્ણચરિત્ર વખાણીને ભગવલ્લીલા કહેવાને તૈયાર થઈ ગયા ।।૧૪।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે રાજર્ષિ સત્તમ! તારી વાસુદેવ ભગવાન્‌ની કથામાં સ્થિર રુચિ આ વખતે થઈ એ તારી બુદ્ધિનો નિશ્ચય ઉત્તમોત્તમ ગણાય ।।૧૫।।

જેમ ગંગાજલ ત્રિલોકીને પવિત્ર કરે છે તેમ વાસુદેવની કથાનો પ્રશ્ન, કહેનાર પૂછનાર અને સાંભળનાર એ ત્રણેને પવિત્ર કરે છે ।।૧૬।।

(ભગવાને *અવતાર લેવાનું પ્રયોજન જાણવા માટે પૃથ્વીના દુઃખની વાત કહે છે) દુષ્ટ રાજાઓની હજારો સેનાથી ભૂમિ ભારાક્રાન્ત થતાં એ બ્રહ્માજીની પાસે પોતાના દુઃખને કહેવા માટે ગઈ. બ્રહ્માજી પાસે જઈને એણે રક્ષણની પ્રાર્થના કરી ।।૧૭।।

વિશેષ : કૃષ્ણને અવતાર લેવાનું પ્રયોજન ભક્તના દુઃખને દૂર કરવું એ જ છે. ભક્તિરૂપ ભૂમિને અત્યારે દુઃખ છે. માતા દેવકીજીને કંસે કેદ કર્યાં છે તેથી એ દુઃખી છે તેમ જ બીજા ભક્તો પણ દુઃખી છે. એ ત્રણ પ્રકારના ભક્તોને દુઃખી જોઈ એનાં દુઃખને દૂર કરવા માટે ભગવાન્‌નું અત્રે આગમન છે. મોટું દુઃખ આવે તે ભગવાન્ વિના બીજાથી દૂર ન કરી શકાય; ત્યારે ભગવાન્ પધારે છે, એવી ભગવાન્‌ને ભૂતલ ઉપર પધારવાની મર્યાદા છે. જે ભક્તો શાસ્ત્રના અધિકાર રહિત છે, સ્ત્રીઓ, શૂદ્રો, અને સ્વધર્મચ્યુત દ્વિજો જેમનો ઉદ્ધાર કરવાને શાસ્ત્ર સમર્થ નથી તેના ઉદ્ધારક શ્રીકૃષ્ણ છે. એમાં વિશેષ કરીને સ્ત્રીના ઉદ્ધારક તો કૃષ્ણ જ છે. જેનો યોગાદિ શાસ્ત્ર નિરોધ કરી શકે છે તેવાઓને તો કૃષ્ણનો ઉપયોગ ઉપાસનાદિમાં જ્ઞાનીને ચિત્તશુદ્ધિમાં જ હોય છે. આનો મુખ્ય ઉદ્ધારક તો યોગ છે; કૃષ્ણ તો એના છેડે રહેલા છે માટે ગૌણ છે. એ યોગીઓનો નિરોધ પણ જ્ઞાનરૂપ છે અને સંસાર દુઃખરૂપ છે. જ્ઞાનવડે એ દુઃખ દૂર કરવું એટલો જ એમનો નિરોધ છે. ભક્તનો એનાથી વિલક્ષણ નિરોધ છે. ભક્તનો સંસાર પણ સુખરૂપ છે. જ્ઞાનીઓને સંસાર અવિદ્યારૂપ છે. એઓ સાધનબળવાળા છે ત્યારે ભક્તો નિઃસાધન છે. જ્ઞાનીને સંસારનિવૃત્તિ ફલ છે, ભક્તને ભગવત્પ્રાપ્તિ ફલ છે. જ્ઞાનીઓને સંસારની નિવૃત્તિ ઈષ્ટ છે તો ભક્તોને સંસારના દુઃખની નિવૃત્તિ ઈષ્ટ છે એમ કહીએ તો બન્નેમાં વિરોધ નથી. ભગવાને સ્વયં પ્રકટ થઈ ભક્તનો નિરોધ કર્યો એટલે દશમસ્કન્ધ નિરોધલીલારૂપ છે એમ પણ કહી શકાય. એમ ન કરે અને અમ્બરીષની પેઠે પૃથ્વી ઉપર પધાર્યા વગર ભક્તનું દુઃખ મટાડે તો એ લીલાનો ઈશાનુકથામાં અન્તર્ભાવ થાય, નહિ કે નિરોધમાં; તેથી અહીં ભક્તનિરોધાર્થ ભગવત્પ્રાકટ્ય પ્રથમ પ્રકરણમાં છે. અવતાર પણ નિરોધાર્થ થયો અને અવતારનું અંગ ભક્તદુઃખ છે, તેથી પૃથ્વી તથા માતાને ધૈર્યને માટે સાન્ત્વન કર્યું છે. સાન્ત્વન ન કરે તો એ

જીવે નહિ અને એ ન હોય તો ભગવાન્‌નું પધારવું પણ અત્રે ન સમ્ભવે. નારદજી કંસ પાસે જઈને **''નન્દાદ્યા યે વ્રજે ગોપાઃ''** એ બધું કહી આવ્યા ત્યારે કંસે ગાયો, બ્રાહ્મણો વગેરેને મારવાનો દૂતોને હુકમ કર્યો. એ ભક્તદુઃખથી ભગવાન્‌નો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે. વળી આકાશવાણીરૂપ દેવતા જ્યારે એનો ઉદ્ધાર કરવા સમર્થ ન થઈ ત્યારે એણે આકાશવાણીરૂપે કંસને ભયભીત કર્યો. એ પણ ભગવાન્ પ્રકટ થઈ સર્વને મુક્ત કરે એવા આશયથી આકાશવાણી થઈ છે. અત્રે સોળ શ્લોક પૂરા થયા. દશ શ્લોકથી પૃથ્વીનું સાન્ત્વન છે. પછીના ૩૫ શ્લોકમાં દેવકીના દુઃખનો સમાવેશ થાય છે. એમાં પૃથ્વીનું વાણીથી સાન્ત્વન છે, જ્યારે દેવકીના દુઃખનું ઉપાયથી સાન્ત્વન કર્યું છે. પછીના આઠ શ્લોકથી નારદજીએ ભગવાન્ મથુરામાં પ્રકટી ગોકુળ પધાર્યા છે અને યાદવો બધા દેવો છે એમ કંસને કહ્યું ત્યારે દેવકી વસુદેવને કેદ કરીને એના બધા પુત્રોને એ મારે છે એ દુઃખ ભગવત્પ્રાકટ્યના હેતુરૂપ છે, તેથી આ અધ્યાયમાં ૬૯ શ્લોકોનો ક્રમ સિદ્ધ થઈ ગયો તેમજ આ અધ્યાય ભગવત્પ્રાકટ્યના હેતુરૂપ છે તે હેતુતા પણ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ થઈ ગઈ.

એ પૃથ્વીએ ગાયનું સ્વરૂપ ધારણ કરી અત્યન્ત દયા આવે એવો દેખાવ કરી રોતી-રોતી સમર્થ એવા બ્રહ્માજીની પાસે જઈને પોતાનું દુઃખ બ્રહ્માજીને કહી સંભળાવ્યું ।।૧૮।।

બ્રહ્માજીએ પૃથ્વીનું કહેવું બરાબર સાંભળ્યું, પછી પૃથ્વીરૂપી ગાયને આગળ કરી શિવજી તથા દેવો ને સાથે લઈ બ્રહ્માજી ક્ષીરસાગરના તીર ઉપર ગયા ।।૧૯।।

ત્યાં જઈ સમાધિ કરી યજ્ઞફલના ભોક્તા, દેવનાદેવ, જગતના નાથ ભગવાન્‌નું ઉપસ્થાન પુરુષસૂક્તવડે કર્યું ।।૨૦।।

બ્રહ્માજી સમાધિમાં ભગવાન્‌નું કહેલું સાંભળી ગયા અને દેવોને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યા : ''હે દેવતાઓ! ભગવાને જે કહ્યું તે મારા દ્વારા તમે સાંભળી લો અને એ પ્રમાણે તમે વર્તન કરો; એમાં વિલમ્બ ન થવો જોઈએ ।।૨૧।।

ભગવાને પૃથ્વીનું દુઃખ આપણી વિનન્તિ પહેલાં જ જાણી લીધું છે. ઈશ્વરના ઈશ્વર ભગવાન્ પોતાની કાળશક્તિવડે પૃથ્વીનો ભાર દૂર કરે તેટલા વખતને માટે તમે દેવો બધા યાદવકુલમાં અવતાર ધારણ કરો ।।૨૨।।

સાક્ષાત્ પરમપુરુષ ભગવાન્ વસુદેવને ત્યાં પ્રકટ થશે. સેવા કરવા માટે સમુદ્રમાંથી જે અપ્સરાઓ નીકળી છે અને હાલ સ્વર્ગમાં રહે છે તે યોગ્ય સ્થાનમાં અવતાર ધારણ કરો ।।૨૩।।

વાસુદેવની કલારૂપ *અનન્તશેષ જે સહસ્રમુખવાળા છે, જે પોતાના સ્વરૂપ વડે શોભનાર છે તે ભગવાન્નું પ્રિય કરવાને માટે પ્રથમથી પ્રકટ થશે ।।૨૪।।

વિશેષ : સાત્વિક કલ્પમાં જે હરિ ભગવાન્ જળમાં શયન કરે છે તે વાસુદેવ ભગવાન્ જાણવા. એનો અંશ એ અનન્ત કહેવાય છે. એ કાલાત્મા છે તેમજ પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવાને સમર્થ છે. એ અનન્ત ઉપર શયન કરનાર ભગવાન્નો એમાં આવેશ થાય ત્યારે એ પૃથ્વીનો ભાર ઉતારી શકે, તેથી ભગવાન્નું અનુશયન બળભદ્ર વ્યૂહથી છે, સાક્ષાત્ ભગવાન્નું એ કાર્ય નથી. બળદેવ અને કૃષ્ણ નું સ્વરૂપ આવિષ્ટ અને આવેશીરૂપે એક જ છે છતાં લોકો એને બે જુદાં રૂપવાળા ગણે છે. દેવકીજીમાં સંકર્ષણની ઉત્પત્તિ છે, વાસુદેવની નહિ, તેથી ગર્ભનું કર્ષણ થયું તેથી ભગવાન્માં હીનતા સમ્ભવતી નથી. દેવકીજીના ગર્ભમાં સંકર્ષણાત્મક ગર્ભ રહ્યો એનું માયાએ કર્ષણ કર્યું. અને રોહિણીજીના ગર્ભમાં એને માયા લઈ ગઈ તેથી રોહિણીને ગર્ભ અકસ્માત્ ક્યાંથી રહ્યો એ શંકાને પણ અવકાશ રહેતો નથી, કેમકે ભગવાન્ની માયા એમ કરવાને સમર્થ છે.

વિષ્ણુની છ ગુણવાળી જે માયા છે, જેણે આખા જગત્ને મોહમાં નાખ્યું છે તેને ભગવાને આજ્ઞા કરી છે, તે પણ સ્વાંશવડે ઉત્પન્ન થશે'' ।।૨૫।।

પ્રજાપતિના નિયન્તા બ્રહ્મા એ પ્રમાણે દેવને આજ્ઞા કરી વાણીવડે પૃથ્વીને આશ્વાસન આપી પોતે પોતાના ઉત્તમ સ્થાનમાં ગયા ।।૨૬।।

(અહીં પૃથ્વીનું સમાધાન પૂરું થયું, હવે દેવકીના લગ્નની વાત કહેતાં એના દુઃખનું કારણ કહે છે) 'શૂરસેન'નામનો યાદવશ્રેષ્ઠ *મથુરાપુરીમાં રહી માથુરદેશ તથા શૂરસેનદેશ એ બન્ને દેશોનું રાજ્ય ભોગવતો હતો; એનો મોટો ભાઈ તો માહિષ્મતીમાં રાજ્ય કરતો હતો. (અહીં શૂરસેન રાજાનું વર્ણન કરવાનું તાત્પર્ય વ્યકત પણ કહ્યું છે) ।।૨૭।।

વિશેષ : અહીં તો દેવકીજીને દુઃખ થયું એટલું કહેવાનું છે. ત્યાં શૂરસેનની રાજધાની મથુરા હતી વગેરે વાતો કહી છે. તે કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ કે જેમ વસુદેવજી પ્રકટ્યા ત્યારે આનક અને દુન્દુભિ વાગ્યાં તેથી એનો સર્વોત્કર્ષ કહેવાયું તેમ અહીં દેવકીજીનું સર્વોત્કર્ષ કહેવાનો છે. સર્વોત્કર્ષ છતાં એમાંથી દુઃખ થાય તો એ દુઃખ ભગવાન્ સિવાય કોઈ દૂર ન કરી શકે. ભગવાન્ પણ થોડું નિમિત્ત કરી એને દૂર કરે એવો ભક્તિમાર્ગનો સિદ્ધાન્ત છે. એ ઉત્કર્ષ સાત પ્રકારે અહીં કહ્યો છે. **''શૂરસેનો યદુપતિઃ''** એ શ્લોકથી દેશથી ઉત્કર્ષ કહ્યો. **'રાજધાની'** એ શ્લોકથી કાલથી ઉત્કર્ષ કહ્યો. **''તસ્યાં તુ''** એ શ્લોકથી અવસ્થાથી ઉત્કર્ષ કહ્યો. **''દેવક્યા**

સૂર્યયા'' એ અર્ધશ્લોકથી સ્વતઃ ઉત્કર્ષ કહ્યો. **'ચતુઃશતં'** શ્લોકથી દ્રવ્યનો ઉત્કર્ષ કહ્યો. **'શંખતુર્ય'** ઈત્યાદિથી માનનો ઉત્કર્ષ કહ્યો. **'ઉગ્રસેનસુતઃ'** શ્લોકથી અન્યતઃ ઉત્કર્ષ કહ્યો. આમ સર્વતઃ ઉત્કર્ષ છતાં આકાશવાણીને નિમિત્ત કરીને દેવકીજીને દુઃખ થયું ત્યારે એના પતિ વસુદેવે એ દુઃખ દૂર કરવાનો યત્ન કર્યો તે નવ શ્લોકથી અત્રે કહેવાશે.

સર્વ યાદવકુલના રાજાઓની એ રાજધાની હતી જ્યાં મથુરામાં ભગવાન્ નિત્ય *વિરાજે છે ।।૨૮।।

વિશેષ : સર્વ તત્વમાં ભગવાન્ વિરાજે છે તેથી પૃથ્વીમાં પણ ભગવાન્ નિત્ય વિરાજે છે તે ક્વચિત્ દેખાય છે. એ નિત્ય વિરાજવાનું સ્થાન પૃથ્વીમાં મથુરા છે. ત્યાં રહી ભગવાન્ સર્વનું હિત કરે છે, એટલું જ નહિ, પણ સર્વના દુઃખને દૂર કરે છે. ત્યાં મથુરામાં જ જ્યારે દેવકીને દુઃખ થયું ત્યારે તો મર્યાદામાર્ગમાં જે દુઃખ દૂર કરવાના ઉપાય કહ્યા છે તે વ્યર્થ થયા, એમ બતાવવા માટે અહીં મથુરામાં જ આકાશવાણી વડે દેવકીને દુઃખ થયાની વાત કહી છે. શ્રીરંગાદિ ક્ષેત્રમાં પણ ભગવાન્ નિત્ય સન્નિહિત છે, છતાં અહીં મથુરામાં ભગવાને પોતાના નિત્યસત્વને તિરોહિત કર્યું તેથી દેવકીને દુઃખ થયું. ભક્તના દુઃખને દૂર કરવામાટે જ ભગવાન્ પ્રકટે. એ પ્રસંગ ન આવે તો ભગવાન્ ભૂતળ ઉપર પધારે નહિ તેથી ત્યાં સ્વસાન્નિધ્ય દૂર કરી ભક્તને દુઃખનો માર્ગ ખુલ્લો કરી આપ્યો અને એ નિમિત્તે સ્વયં પ્રકટ્યા. આથી દેશ, કાળ, દ્રવ્ય, કર્તા, મન્ત્ર અને કર્મ એ છ ધર્માંગોમાંથી પણ સ્વસત્તા ભગવાને ખેંચી લીધી. ક્વચિત્શાલિગ્રામાદિમાં સ્વસત્તા સ્થાપી પણ છે.

એ મથુરામાં એક સમયે વસુદેવનાં લગ્ન થયાં ત્યારે નવોઢા દેવકીની સાથે વસુદેવ પોતાને ઘેર જવાને સારું રથમાં બેઠા ।।૨૯।।

ઉગ્રસેનનો પુત્ર કંસ પોતાની બહેન દેવકીને સારું લાગે એટલા માટે પોતે એનો રથ હાંકવા માટે ઘોડાની લગામ હાથમાં લઈ બીજા પણ સોનાથી શણગારેલા અનેક રથો સાથે નીકળ્યો ।।૩૦।।

દેવકીના પિતા દેવક રાજાએ દેવકીને પતિને ઘેર મોકલી ત્યારે દીકરી ઉપર વાત્સલ્ય હોવાથી કરિયાવરમાં સોનાથી શણગારેલા ૪૦૦ હાથી, પન્દર હજાર ઘોડા, ૧૮૦૦ રથો, સુકુમાર અંગવાળી ૨૦૦ દાસીઓ એને આપી. રાજાઓની કન્યાઓને કરિયાવરમાં ચતુરંગિણી સેના આપવાનો રિવાજ હતો તેથી વધૂ-વરને સન્તોષ આપવા માટે એ બધું આપ્યું ।।૩૧-૩૨।।

શંખ, મૃદંગ, તુરી, નગારાં વગેરે વાજિન્ત્રો વરવધૂના મંગળને માટે એ વખતે

વગડાવ્યાં ।।૩૩।।

એમ શકુન જોઈ ચાલ્યા. રસ્તામાં કંસ પોતાની બહેન દેવકીનો રથ હાંકતો હતો તેટલામાં આકાશવાણી થઈ : ''હે મૂર્ખ! તું જેને લઈને ચાલ્યો છે તે બાઈનો અષ્ટમ ગર્ભ તને મારશે'' ।।૩૪।।

એ વાણી સાંભળતાં જ ભોજના કુળના મળરૂપ એ કંસ, કાલનેમિના આવેશવાળો છે તે દુષ્ટતા દેખાડતો બહેનને મારવાને હાથમાં તલવાર ઉગામી, એટલું જ નહિ, પણ દેવકીને કેશથી પકડીને મારવાની તૈયારી કરી. (અહીં એને **'સખલ'** કહ્યો છે તે કાલનેમિ નામનો દૈત્ય એના શરીરમાં પ્રકટ્યો એટલે બહેનને મારવાનો તેનો વિચાર થયો, એ **'સખલ'** શબ્દનો ભાવાર્થ છે) ।।૩૫।।

આમ લાજ વગરનો તેમજ ઘાત કરવામાં દયા વગરનો નિર્દય કંસ જ્યારે આવું નિન્દય કામ કરવામાં તત્પર થયો ત્યારે વસુદેવજી સ્વયં શૂરવીર છે છતાં સહાય વગરના છે અને કંસના બળને એ જાણે છે તેથી એને સમજાવવાના પ્રયત્ન કરતાં કંસને કહેવા લાગ્યા ।।૩૬।।

વસુદેવજી બોલ્યા : શૂરવીર લોકોમાં તમારા ગુણોનાં વખાણ થાય છે. ભોજકુળના યશને તમે વધારનાર છો. આપ વિવાહમાં બહેનને, તે પણ નાની બહેન અને સ્ત્રી તેને કેમ મારી શકો? શૂરા લોકો પોતાની બહેન-દીકરીને બચાવતાં પોતાના પ્રાણ આપી દે છે તો તમે તમારે હાથે બહેનને મારશો? ।।૩૭।।

તમે કહો છો કેઃ''આના ગર્ભથી મારું મૃત્યુ થાય માટે મારે મારવી પડે છે'' તો ત્યાં કહેવાનું કે મૃત્યુ તો નિત્ય છે. હે વીર! જન્મવાળાને દેહની સાથે જ મૃત્યુ પેદા થાય છે, એ આજ થાય કે સો વર્ષે થાય, પણ એ તો નિશ્ચય થવાનું જ ।।૩૮।।

મનુષ્યનો દેહ જ્યારે પંચત્વને પામે છે ત્યારે એ દેહમાં રહેનાર જીવ પોતાનાં કર્મોને અનુસારે બીજા દેહમાં પ્રવેશ કરીને વર્તમાન દેહને છોડે છે ।।૩૯।।

જેમ ખડમાકડી એક પગથી ઘાસને પકડી બીજા પગને છોડે છે તેમ જીવ પણ પોતાના કર્મથી મળેલા આગામી દેહને પકડી ચાલતા દેહને છોડે છે. જેવાં પોતાનાં કર્મ તેને અનુકૂળ દેવ, પશુ, મનુષ્ય વગેરેનો એ દેહ મળે જ ।।૪૦।।

જેની બુદ્ધિ એમ વિષયમાં પરિનિષ્ઠિત થઈ જાય છે ત્યારે એ વિષયને જીવ સ્વપ્નમાં જુએ છે. તેમ જ 'દૃષ્ટ' એટલે પ્રત્યક્ષ, 'શ્રુત' એટલે શાસ્ત્રવડે રાજાદિ કે ઈન્દ્રાદિ દેહનું મનથી ચિન્તન કરતો સ્વપ્નમાં ''હું રાજા છું, ઈન્દ્ર છું'' એમ માને છે

તે વખતે એને પોતાના શરીરની સ્મૃતિ રહેતી નથી ।।૪૧।।

વળી ઉત્પત્તિ અને મરણ એ દેહનો ધર્મ છે, આત્માનો ધર્મ નથી. આત્મા એઓના અધ્યાસથી ઉત્પન્ન થાય છે અને મરે છે. (એ વાત કહે છે કે) કાળ, કર્મ કે સ્વભાવ ની પ્રેરણાથી મન મોહવડે ઉત્તમ વિષયને જોતું જાય છે તેને બીજો વિષય મળતાં પૂર્વને છોડતું જાય છે. જીવ પણ એ મનની પાછળ તે-તે રૂપ થતો એ મનની સાથે તે-તે દેહમાં જાય છે તેથી મન જેની ભાવના કરે તે દેહ જીવને મળે, જેને મન છોડી દે તે દેહને જીવ છોડે છે. વિષય તો સર્વત્ર એ જ છે, પણ મનને જેમાં મોહ થાય તે ઉત્તમ અને જેનો મોહ દૂર થાય તે મનને ત્યાજ્ય, એટલે અધ્યાસથી જીવ પણ ગ્રાહ્ય-અગ્રાહ્ય એને અનુસરીને કરે, તેથી બીજા દેહને માટે પ્રયાસની જરૂર નથી તેમ આ દેહને બચાવવા આ તમારી બહેનને મારવાની જરૂર નથી ।।૪૨।।

(મનને અનુસરીને દેહને અનુસરવામાં મોહ જ કારણ છે એ પ્રતિબિમ્બ ન્યાયથી બતાવે છે) પાણીના ભરેલા કૂંડામાં સૂર્યનું તેજ પડે છે તે કૂંડાના જલને વાયુ ચલાવે ત્યારે તેમાં પડેલ સૂર્ય પ્રતિબિમ્બ ચલિત થતું દેખાય છે, પણ આકાશમાં રહેલ સૂર્યબિમ્બમાં એ વાયુની ક્રિયા વિકૃતિ ઉત્પન્ન કરી શક્તી નથી, છતાં અજ્ઞ લોક સૂર્યને ચલાયમાન જુએ છે; તેમ પોતાના મોહથી બનેલા અને આત્મપણે સ્વીકાર કરેલા દેહ, ઈન્દ્રિય, અન્તઃકરણમાં આ જીવ જો કે સ્વયં બ્રહ્માંશ છે છતાં રાગવશ થઈને અન્તઃકરણ દેહાદિરૂપે પોતાને સમજીને એના કરેલા દોષને સ્વીકારી મોહને પામે છે. જીવને દેહ સમ્બન્ધ તો ભ્રમથી થયો છે તેથી દેહને ઉદ્દેશીને આત્માનો અપકાર ન કરવો જોઈએ ।।૪૩।।

(એમ તત્વનું નિરૂપણ કરી દેહમાં રાગ હોવાથી આત્માનો અપકાર ન કરવાનું કહ્યું તે લોકમાં પણ એમ જ માન્યતા છે એમ કહી આને મારવાથી પણ તમને ભય થશે એમ બતાવતાં કહે છે કે) દેહ કાંઈ આત્મા નથી, તેથી દેહને માટે કોઈની સાથે વૈર ન કરવું. આત્માના ક્ષેમની ઈચ્છાવાળો કોઈનો દ્રોહ ન કરે, કેમકે દ્રોહ કરનારને બીજાથી ભય થાય છે, આપણે બીજાનું શુભ થાય એમ ઈચ્છીએ તો આપણા ભલાનું કોઈ ચિન્તન કરે. આપણે કોઈને મારવાનો વિચાર કરીએ તો એ આપણે માટે એવો જ વિચાર કરે ।।૪૪।।

(ઉપરની વાત તત્વવિચારથી કહી) હવે લોકદષ્ટિથી જોઈએ તો પણ આ તમારી બહેન તમારે હાથે ન મરવી જોઈએ, કેમકે આ તમારી નાની બહેન છે. આઠ વર્ષની

ઉંમરની છે માટે લાડ કરવાને લાયક છે. આ કાષ્ઠપૂતળી જેવી કોઈ જાતના ચાતુર્ય રહિત છે, વળી એણે લગ્નનો વેશ પહેર્યો છે, તમે તો દીનવત્સલ છો, તેથી બહેનનું દૈન્ય જોઈને પણ એને તમારે મારવી ન જોઈએ ।।૪૫।।

(આ પ્રમાણે શાસ્ત્રના દૃષ્ટાન્તથી સમજાવતાં છતાં એ તો મારવાના નિશ્ચયમાંથી ખસ્યો નહિ એ કહે છે) એ પ્રમાણે *સામાદિ ઉપાયો વડે સમજાવતાં છતાં હે કૌરવ્ય! નિર્દય દૈત્યરૂપ એ કંસ રાક્ષસોને અનુસરનાર હોવાથી મારતાં અટક્યો નહિ ।।૪૬।।

વિશેષ : સામ, દામ, દંડ અને ભેદ આ ચાર પ્રકારની સમજાવટ શાસ્ત્રોમાં દર્શાવી છે.

વસુદેવજીએ જોયું કે કંસનો આ દેવકીને મારવાનો જ નિશ્ચય છે. ત્યારે આ સમયે જે કરવું યોગ્ય હતું તે કરવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો ।।૪૭।।

બુદ્ધિશાળી પુરુષે જ્યાં સુધી પોતાની બુદ્ધિ ચાલે ત્યાં સુધી મૃત્યુને ખસેડવું જોઈએ. અને એમ કરતાં પણ જો મૃત્યુ ન ખસે તો એમાં મનુષ્યનો દોષ ગણાતો નથી ।।૪૮।।

આકાશવાણીએ દેવકીનો અષ્ટમ ગર્ભ મારશે એમ કહ્યું છે, દેવકી મારશે, એમ તો આકાશવાણી કહેતી નથી; માટે આના પુત્રાદિ જે થાય એ કંસને આપવાની શરતે આ બિચારીને હું છોડાવું. એ જો છૂટે ને એમાં પુત્રો થાય ત્યાં તો આ કાલ નહિ મરે જ એ કોણ કહી શકે? ।।૪૯।।

(આના પુત્રથી જ એનું મૃત્યુ હોય તો આ દેવકીને જીવવું જ જોઈએ અને એ કંસે અથવા આ પ્રાપ્ત થયેલ મૃત્યુએ મરવું જ જોઈએ. અથવા સો મૃત્યુ છે એમાં એક મૃત્યુ અપ્રતિહત છે ત્યારે બીજાં મૃત્યુઓ મરે છે. તેથી જો આ સમયે આવેલું મૃત્યુ મરે તો કાલાન્તરમાં આવનાર મૃત્યુનો પ્રતીકાર પછી થઈ રહેશે. આકાશવાણીએ આઠમો ગર્ભ કહ્યો એ વાક્ય મિથ્યા ન થાય તો દેવકીનું મૃત્યુ ન થવું જોઈએ. એજ કહે છે કે) ભગવાન્‌ને શું કર્તવ્ય છે એ કોઈ જાણી શકતું નથી. તેથી અત્યારે જેને માથે મોત આવીને ઊભું છે તે ન મરે અને જે મૃત્યુ કરવાનું અભિમાન કરનાર છે તેજ મરે એવો વિપર્યય પણ સમ્ભવે છે ।।૫૦।।

(આ વાત જો કે ઠીક છે, પણ પુત્રરત્નો કાલને મારવાને આપવાં એ કરતાં પુત્રો ન થાય એ જ ઠીક કહેવાય અથવા આપણા હાથથી એવું કાર્ય ન થાય એ જ ઠીક એમ કહે, ત્યાં કહેવાનું કે) અગ્નિને કાષ્ઠનો યોગ થવો કે વિયોગ થવો એમાં અદૃષ્ટ જ

નિમિત્ત છે તેમ જીવને શરીરનો સંયોગ અને વિયોગ થવો એનું કારણ દુઃખથી પણ ન જાણી શકાય એવું છે તેથી આગળ ઉપર ગમે તે થાય. પણ અત્યારે તો આ દેવકીનો બચાવ થતો હોય તો ગમે તે શરતે એનો પ્રાણ બચાવવો એ સમયોચિત વાત છે ।।૫૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : વસુદેવજીએ પોતાની બુદ્ધિ ચાલી ત્યાં સુધી ખૂબ વિચાર કરીને કંસનાં બહુ માનપૂર્વક વખાણ કર્યાં, એની પ્રાર્થના કરી, હાથ જોડ્યા, વગેરે એની પૂજા પણ વસુદેવજીએ કરી ।।૫૨।।

કંસ તો ઘાતક અને લાજ વગરનો છે. વસુદેવજીએ પોતાના મનમાં ઘણુ દુઃખ છે તે દબાવી એની તરફ મન્દહાસ્ય કરી કહેવાનો આરમ્ભ કર્યોઃ ।।૫૩।।

‘‘હે સૌમ્ય! જે આકાશવાણી સાંભળવાથી તમે આને મારવા તૈયાર થયા છો તે આકાશવાણીએ ‘‘આ દેવકી તમને મારશે’’ એમ તો કહ્યું નથી એટલે દેવકીથી તમને ભય ન હોવો જોઈએ. તમને ભય છે તે તો આના આઠમા ગર્ભથી છે, છતાં એને જેટલા *પુત્રો થાય તે થતાંની સાથે હું તમને અર્પણ કરું એટલે તમને એ બાળકો અનુકૂળ જ રહેશે, કેમકે એ બાળક તમને જ પિતા તરીકે પૂજનાર થશે. એટલે જો મારી વિનન્તિ ધ્યાનમાં આવે તો તમારો ભય દૂર થાય તેમ તમારી બહેન પણ મૃત્યુથી બચે’’ ।।૫૪।।

વિશેષ : ‘‘પુત્રાન્ સમર્પયિષ્યે ન તુ ભગવાન્’’ એવા ભાવથી વસુદેવજીએ કહ્યું કે આ દેવકીથી જ જન્મેલા પુત્રો તને સોંપીશ પરન્તુ ભગવાન્ પ્રકટ થશે તો તને સોંપીશ નહિ.

(આ પ્રમાણે વસુદેવજીનું કથન કંસના ધ્યાનમાં આવ્યુ ત્યારે એમ કરવાને કંસ કબૂલ થયો. એ કહે છે કે) કંસ વસુદેવજીના વચનના ભાવને જાણી ગયો અને બહેનને મારતો બંધ થયો. વસુદેવજીએ ત્યારે કંસનાં ઘણાં વખાણ કર્યાં અને બન્ને પોતાના ઘર તરફ ગયા ।।૫૫।।

(આમ દેવકીજી મૃત્યુથી બચવા પામ્યાં એ ભગવાને જ બચાવ્યાં એમ બતાવતાં છ શ્લોકથી કહે છે કે) ઘેર ગયા પછી દેવકીજીને આઠ વર્ષમાં આઠ પુત્રો થયા, કેમકે દેવકીજી સર્વ દેવતારૂપ છે. એને એક કન્યા થઈ તે પણ પ્રથમ વર્ષથી એક-એક પ્રજાક્રમે થઈ તે આઠ વર્ષમાં આઠ પુત્ર અને *એક કન્યા થયાં ।।૫૬।।

વિશેષ : દેવકીજીને કન્યા પ્રકટ થાય તેવી ઈચ્છા થઈ. તે નવમી કન્યા સુભદ્રા હતી. (પ્રકાશ. ગો. શ્રીપુરુષોત્તમજી)

જેમ દેવકીએ પુત્રોને જન્મ આપ્યા તેમ વસુદેવજીએ પોતે કંસ સાથે શરત કરી છે તે પ્રમાણે એ પુત્રો કંસને મારવાને આપવા માટે તૈયાર થયા. વસુદેવજી પોતે કરાર પાળ્યો છે એમ બતાવવા માટે, પોતાને કોઈ પોતાના વચનથી ખસ્યા એમ ન કહે એટલા માટે, મનમાં અત્યન્ત દુઃખી થતા એ કીર્તિમન્તને લઈને કંસને આપવા માટે ગયા ।।૫૭।।

સાધુપુરુષને કાંઈ દુઃસહ ન હોય, તેમજ વિદ્વાનને કાંઈ અપેક્ષિત ન હોય, કદર્યને કાંઈ ન કરાય એવું ન હોય અને ધીરજવાળાને કાંઈ દુઃખથી છોડવાનું ન હોય ।।૫૮।।

જ્યારે કંસને ખાતરી થઈ કે પુત્ર જેવી વસ્તુ આપતાં પણ વસુદેવજીને દુઃખ ન થયું ત્યારે તો વસુદેવજીને પુત્ર અને હું બન્ને બરોબર છીએ, વળી પોતે બોલ્યા એનું પાલન આવી રીતે પુત્રને મારવા માટે પણ આપીને કર્યું, એ બન્ને બાબતનો વિચાર કરી કંસ વસુદેવજી ઉપર પ્રસન્ન થયો. હે રાજન્! કંસ હસીને વસુદેવજીને કહેવા લાગ્યોઃ ।।૫૯।।

‘‘આ તમારો *કુમાર ભલે ઘેર પાછો જાય, કેમકે આ તો તમારો પ્રથમ પુત્ર છે. મારું મૃત્યુ તો તમારા આઠમા ગર્ભથી થવાનો આકાશવાણીએ વિધિ બતાવ્યો છે’’ ।।૬૦।।

વિશેષ : ‘‘અનેન પંચવાર્ષિકો નીત ઈતિ જ્ઞાયતે ષષ્ઠશ્ચોદરસ્થઃ’’ આ શ્લોકમાં આપેલા ‘કુમાર’ શબ્દથી આ બાલક પાંચ વર્ષનો હતો, એમ જણાય છે. શ્રીદેવકીજીના ઉદરમાં છઠ્ઠો ગર્ભ હતો, ત્યારે શ્રીવસુદેવજી પ્રથમ બાલકને કંસ પાસે લાવ્યા. (શ્રીસુબોધિનીજી)

‘‘જો તમે પ્રસન્ન થઈને મારી સાથે આ કુમારને ઘેર મોકલતા હો તો હું લઈ જાઉં’’ એમ કહી વસુદેવજી પુત્રને ઘેર લઈ આવ્યા, પણ એના વાક્યમાં વસુદેવજીને વિશ્વાસ ન થયો કે આ પુત્રને હવે તે નહિ જ મારે, કેમકે એ કંસ દુષ્ટ છે અને બીજા ભમાવે તો તુરતમાં ભમી જાય તેવો છે, એક નિષ્ઠાવાળો નથી ।।૬૧।।

બન્યું પણ તેમજ વસુદેવજીને કંસે કહ્યું એમાં દેવનુંહિત ન હોવાથી દેવનું ગુપ્ત હિત કરનાર નારદજી ત્યાં આવી કંસને કહેવા લાગ્યા કે વ્રજમાં નન્દરાયજી વગેરે ગોપો તથા એઓની સ્ત્રીઓ, યાદવોમાં વસુદેવજી વગેરે તથા એમની સ્ત્રીઓ, હે ભારત! સર્વ ઉભય પક્ષમાં જન્મેલા દેવો છે, એટલુંજ નહિ, પણ તમારા સગા અને સમ્બન્ધીઓ પણ બધા દેવો છે ।।૬૨-૬૩।।

તમારી પાસે નોકરી કરનારમાં પણ અક્રૂર વગેરે દેવો જ છે’’ આ બધું નારદજીએ

એકાન્તમાં કંસને કહ્યું કે :‘‘દેવો બધા મળીને દૈત્યોને મારવાનો નિશ્ચય કરીને યાદવોમાં અને વ્રજવાસીઓમાં અવતર્યા છે’’ ।।૬૪।।

ઋષિ નારદજી એટલી વાત કહીને રવાના થયા કે કંસે ‘‘યાદવો તો મારા શત્રુ દેવો છે’’ એમ જાણ્યું અને ‘‘દેવકીજીના ગર્ભમાં વિષ્ણુ મને મારવાને આવશે’’ એ પણ જાણી લીધું ।।૬૫।।

ત્યારે દેવકીજી અને વસુદેવજી ને કેદખાનામાં પૂર્યાં અને એના પુત્રોને ઉત્પત્તિના ક્રમવડે ‘‘દરેક અંકને પ્રથમ માની ગણીએ તો દરેક આઠમો બાલક થાય, એ આઠમો વિષ્ણુ હોય’’ એવી શંકાથી બધાને મારી નાખ્યા ।।૬૬।।

પોતાના પ્રાણને પોષણ કરનાર રાજાઓ ઘણું કરીને માતા, પિતા, ભાઈ, સર્વ સગા-સમ્બન્ધી, મિત્રો વગેરેને મારે છે, કેમકે એઓને લાભ મોટો હોય છે તેથી જ્યાં મને મારશે એવી એને શંકા થઈ એ ગમે તો એનો નજીકનો સમ્બન્ધી હોય એને એ મારતાં વાર લગાડતા નથી ।।૬૭।।

પહેલાં વિષ્ણુએ મહા અસુર કાલનેમિ નામના દૈત્યને મારેલો તે કાલનેમિ અહીં મારામાં પ્રવિષ્ટ થયો છે એમ કંસ જાણે છે તેથી એ યાદવોને દેવરૂપ જાણી એની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો ।।૬૮।।

ઉગ્રસેનં ચ પિતરં યદુભોજાઽન્ધકાધિપમ્ ।।
સ્વયં નિગૃહ્ય બુભુજે શૂરસેનાન્મહાબલઃ ।।૬૯।।

યદુ તથા ભોજકુળ નો પતિ ઉગ્રસેન જે કંસનો બાપ થાય તેને રાજગાદી ઉપરથી ઉતારી કેદ કર્યો અને મહાબળવાળો હોવાથી શૂરસેન દેશનો પોતે રાજા થઈને એ દેશને ભોગવવા લાગ્યો ।।૬૯।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધમાં (પહેલા જન્મપ્રકરણમાં ભગવાનૂના જન્મના હેતુરૂપ) ‘‘શ્રીકૃષ્ણના પ્રાકટ્યનું કારણ’’ નામનો પહેલો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

કથાકારો! શ્રીમહાપ્રભુની આજ્ઞા સાંભળો!!!

‘‘પ્રાણ કંઠે આવી ગયા હોય તોય ભાગવત કથાના નિમિત્તે દક્ષિણા ન લેવી’’
ભગવત્કથા એ દિવ્ય આરાધના છે, લૌકિક આજીવિકા-ધંધો નહીં

અધ્યાય ૨

ભૂતળ ઉપર પધારવાનો શ્રીકૃષ્ણે કરેલો ઉદ્યમ

વિશેષ : આ બીજા અધ્યાયમાં ભૂતળ ઉપર પધારતાં શ્રીકૃષ્ણે જે પોતાને પધારતાં પહેલાં કરવું જોઈએ તે કરવાને માટે પોતાની માયાને આજ્ઞા કરી છે. એ કૃષ્ણનો 'ઉદ્યમ' કહેવાય. એ અહીં બીજા અધ્યાયનો અર્થ છે. કહેવાનું કારણ એટલું જ કે સાધારણ ભગવદ્ અવતારોની અપેક્ષાએ આ અવતાર મોટો એટલે મુખ્ય છે. ભક્તનું દુઃખ મટાડવામાં ક્ષણ વિલમ્બને પણ એ સહન કરી શકતા નથી. માયાને બ્રહ્માદિ પણ આજ્ઞા ન કરી શકે તેને આજ્ઞા કરી તેથી વસુદેવજીના હૃદયમાં પધારતાં એ કોઈ પાસે ન આવી શકે એવા બન્યા તેથી અને દેવકીજીને જોતાં ''મને મારનાર આના ઉદરમાં આવ્યો છે'' એમ કૃષ્ણનું જ્ઞાન કંસને થયું છતાં દેવકીજીને એ કાંઈ કરી શક્યો નહિ તેથી આ અવતારની મોટાઈ સિદ્ધ થાય છે. ભક્તને અત્યન્ત દુઃખ થાય ત્યારે જ ભગવાન્ પધારે એવો નિયમ છે, એ બતાવવા માટે પ્રથમથી દૈત્યોની વાત કરી છે. ભગવાન્‌ને જલદી પધારવાનું છે એ બતાવવા માટે દેવકીજીના ગર્ભને રોહિણીમાં ફેરવ્યાની કથા છે. **''આહૈષ મે પ્રાણહરો હરિર્ગુહાં ધ્રુવં શ્રિતઃ''** એમ કંસનું કથન છે તેથી અને બ્રહ્માજી વગેરેએ ભગવાન્‌ની પ્રાકટ્ય સમયે સ્તુતિ કરી તેથી પણ આ પુરુષોત્તમ પધાર્યા છે એમ સિદ્ધ થાય છે. બ્રહ્માદિ સ્તુતિ ન કરે તો પુરુષોત્તમ પધાર્યા એમ લોકોને કેમ જાણવામાં આવે?

શ્રીશુક ઉવાચ

પ્રલમ્બબકચાણૂરતૃણાવર્તમહાડશનૈઃ ।।
મુષ્ટિકાડરિષ્ટદ્વિવિદપૂતનાકેશિધેનુકૈઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : પ્રલમ્બ, બક, ચાણૂર, તૃણાવર્ત, મુષ્ટિક, અરિષ્ટ, દ્વિવિદ, પૂતના, કેશી અને ધેનુક એ બધા જુદાં-જુદાં રૂપ લઈ યાદવોનો સંહાર કરવા તૈયાર થયા. એમાં પ્રલમ્બ દૈત્યના વેશમાં છે, બક પક્ષીરૂપ, ચાણૂર મલ્લરૂપ, તૃણાવર્ત વંટોળિયારૂપ, મુષ્ટિક મલ્લરૂપ, અરિષ્ટ બળદરૂપ, દ્વિવિદ મર્કટરૂપ, પૂતના રાક્ષસરૂપિણી, કેશી અશ્વરૂપ અને ધેનુક ગધેડો છે. એ મોટી ભૂખવાળા ઝાઝું ખાવાવાળા છે. (કેટલાક ''મહાશન એટલે અઘાસુર'' એમ પણ કહે છે) ।।૧।।

એ ગણાવ્યા એના ઉપરાંત કેટલાક આસુરાવેશી રાજાઓ બાણાસુર, ભૌમાસુર, વગેરેને પોતાના પક્ષમાં લઈ, જરાસંધ પોતાનો શ્વશુર છે તેનો આશ્રય કરી કંસ યાદવોનો નાશ કરવા લાગ્યો ।।૨।।

કુરુદેશ (હસ્તિનાપુરની પાસેનો દેશ), પાંચાળદેશ અને કૈકય દેશ (ચિત્રકૂટની પાસેનો દેશ), શાલ્વ (પશ્ચિમદેશ), નિષધ (ઉત્તર પ્રદેશ), વિદર્ભ (તેની દક્ષિણનો દેશ), વિદેહ (ઉત્તર પ્રદેશ) અને કોશલ (અયોધ્યાની પાસેનો દેશ), આ બધા દેશોમાં અત્યન્ત પીડા પામતા યાદવો ચાલ્યા ગયા ।।૩।।

જે ત્યાંથી બહાર જઈ ન શક્યા તે કંસના સેવક બનીને અક્રૂર વગેરે રહ્યા. જ્યારે દેવકીજીના છ બાળકને બોલાવીને ઉગ્રસેનના પુત્ર કંસે મારી નાખ્યા ।।૪।।

ત્યારે ભગવાન્‌નો આવેશાવતાર, જેને લોક 'અનન્ત' કહે છે તે દેવકીજીના ગર્ભમાં પધાર્યા. એ દેવકીજીને આનન્દ અને દુઃખ આપનાર થયા. છ બાળક નષ્ટ થયા પછી બાળકનું ગર્ભમાં પધારવું જાણી હર્ષ થયો અને એની પણ કંસ પ્રથમના પુત્રોની કરી તેવી દશા કરશે એવો વિચાર આવતાં એ દુઃખનું કારણ થયા ।।૫।।

ભગવાન્ જેના રક્ષક છે તેવા યાદવોને કંસ જ્યારે બહુ દુઃખ દે છે એ વાત ભગવાને જાણી ત્યારે ભગવાને પોતાની યોગમાયાને હુકમ કર્યો કેઃ ''હે કલ્યાણી દેવી! ગોપ (ગોપી) અને ગાયોથી શોભાયમાન વ્રજમાં તું જા ।।૬।।

ત્યાં નન્દરાયજીના ગોકુલમાં વસુદેવજીની સ્ત્રી રોહિણી રહે છે, બીજા પણ યાદવો એની સ્ત્રીઓ વગેરે કંસના દુઃખથી ભાગી છૂટેલાં ગુપ્ત પ્રદેશમાં રહે છે ।।૭।।

એમાં દેવકીજીના ઉદરમાં જે શેષ નામનું મારું તેજોરૂપ ધામ (સ્થાન અક્ષરરૂપ) છે તેને ત્યાંથી ખેંચી રોહિણીના ગર્ભમાં સ્થાપન કર. એમ કરતાં એના નાશની શંકા તો નથીજ, કેમકે એ ગર્ભ મારા ધામરૂપ છે; તું મારી યોગરૂપ માયાછે ।।૮।।

(હવે પુરુષોત્તમ યોગમાયાને કહે છે કે) હે શુભસ્વરૂપે! તું ગર્ભનું કર્ષણ કરી રોહિણીમાં દાખલ કરે ત્યારે હું મારા (પુરુષોત્તમના) *અંશ(વાસુદેવાદિ ચાર ભાગ) વડે ચાર પ્રકારે કાર્ય કરવાને દેવકીનો પુત્ર થઈશ અને તું નન્દ રાણી યશોદાજીમાં થશે ।।૯।।

વિશેષ : ભગવાન્‌ને કેવળ કંસને મારવામાટે પધારવાનું નથી, પણ ભક્તને સુખ આપવા માટે છે. એ સુખના પ્રકાર અનેક છે. કેવળ અંશરૂપે તો એનાથી સર્વ ભક્તના સર્વ ફળને એ આપી ન શકે તેથી પુરુષોત્તમને તો પધારવું જરૂર જોઈએ. તેથી વિભાગ સહિત પધારે છે. એ ચાર પ્રકારના વ્યૂહ ચાર જાતનાં કાર્ય કરવા અવશ્ય જોઈએ, તેથી ચાર પ્રકાર છતાં **'ભાગેન'** એમ એકવચન કહ્યું છે **''યુવાં વૈ''** એ શ્લોકથી પૃષ્ણિ સુતપાએ પુત્રની કામના કરી છે એને માટે **'પ્રદ્યુમ્ન'**ની જરૂર છે, કેમકે એ વંશ સમ્પાદક છે. પૃથ્વી પોતાનો ભાર ઉતારવાને માટે વીનવે

છે તેથી **''યદા યદા''** શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે ધર્મરક્ષા માટે **'અનિરુદ્ધજીની'** જરૂર છે. અજ્ઞાનનો લય કરવા માટે **'સંકર્ષણ'** તો જોઈએ જ, તો મોક્ષ વાસુદેવજી આપી શકે તેથી એને પણ પધારવું જોઈએ, એ બધો વિચાર કરી ભગવાને **'અંશભાગેન'** એવા શબ્દો સ્વ આજ્ઞામાં કહ્યા છે. એમાં વાસુદેવાદિને પુત્રપણું નથી તેમ પુરુષોત્તમ પણ કોઈના પુત્ર નથી, પણ લોકને ભ્રમથી ભગવાન્ વસુદેવના પુત્ર છે એવો ભ્રમ થાય છે એ ભગવાન્‌ની ઈચ્છાથી થાય છે તેથી જ પરશુરામ બ્રાહ્મણ હતા છતાં દુષ્ટને મારવામાટે ક્ષત્રિયત્વને પ્રકટ કરતા તેમ પુરુષોત્તમ પણ તે-તે કાર્ય તે-તે વ્યૂહદ્વારા કરી સ્વયં પૂર્ણ કેવળ નિઃસાધન ભક્તોના મનોરથને પૂર્ણ કરેછે.

તું સર્વની કામના પૂર્ણ કરનારી હોવાથી મનુષ્યો ધૂપ, ઉપહાર અને બલિવડે તારી પૂજા કરશે તું તેના કામને પૂર્ણ કરીશ ।।૧૦।।

દુર્ગા, ભદ્રકાલી, વિજ્યા, વૈષ્ણવી, કુમુદા, ચણ્ડિકા, કૃષ્ણા, માધવી, કન્યકા, માયા, નારાયણી, ઈશાની, શારદા અને અમ્બિકા એવાં તારાં નામ લોકો પાડશે અને તે-તે સ્થાનમાં તને સ્થાપન કરી તારી પૂજા કરશે ।।૧૧-૧૨।।

તું દેવકીજીના ગર્ભનું કર્ષણ કરીશ તેથી એ 'સંકર્ષણ' એવા નામથી પ્રસિદ્ધિને પામશે. લોકને રંજન કરશે એથી એને લોકો 'રામ' કહેશે, અને અત્યન્ત બળવાળા હોવાથી એને 'બલભદ્ર' પણ કહેશે'' ।।૧૩।।

જ્યારે આ પ્રમાણે ભગવાને આજ્ઞા કરી ત્યારે યોગમાયાએ સ્વીકારી. ''જેમ આપ કહેશો તેમ કરવાને હું તૈયાર છું'' એમ કહી પૃથ્વી ઉપર જઈ એણે આજ્ઞાનુસાર કાર્ય કર્યું ।।૧૪।।

માયાએ સ્વકાર્ય કર્યું ત્યારે લોકો દેવકીજીને ગર્ભપાત થયો એવી વાતો કરવા લાગ્યા ।।૧૫।।

વિશ્વાત્મા ભગવાન્ ભક્તને અભય આપનાર અંશભાગવડે વસુદેવજીના *મનમાં પધાર્યા ।।૧૬।।

વિશેષ : અહીં ભગવાન્‌ના પધારવામાં નિષેકનો સમ્ભવ નથી ત્યારે પહેલાં વસુદેવજીના મનમાં અને પછી દેવકીજીમાં પધારવાનું કહે છે એનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે. અહીં નૃસિંહ કે હંસ ના જેવું પ્રાકટ્ય ભગવાન્‌નું નથી, પરન્તુ યદુવંશના સમ્બન્ધવાળું શૂરના પૌત્ર અને વસુદેવજીના પુત્રરૂપે ભગવાન્ પ્રકટ્યાનું કહેવું છે. લોકમાં શરીરને જ પુત્ર કહે છે અને એ શરીર નિષેકથી જ બન્ધાય છે, તેથી ઉત્પન્ન થયો એમ કહેવાય છે. પરન્તુ અહીં તો જીવની ઉત્પત્તિ નથી, પણ ભગવાન્‌નું પ્રાકટ્ય કહેવાનું છે. એ પ્રાકટ્ય ભગવાન્ જ્યાં દર્શન આપે ત્યાં થાય તેથી પ્રથમ

વસુદેવજીના મનમાં પ્રકટ થયા એ અયોગોલકમાં (લોખંડના ગોળામાં) અગ્નિની જેમ થયા. પછી વૈધદીક્ષા (વેદ વાક્યમાં જણાવેલ મન્ત્રનો ઉપદેશ કરતા ગુરુ દેવતાનું પોતાનામાં આવાહ્‌ન કરે છે અને પછી તેનું શિષ્યમાં સ્થાપન કરે છે તે) ન્યાયથી દેવકીજીના હૃદયમાં ભગવાન્‌ને પધરાવ્યા ત્યારે કંસ **‘‘ન પુરેયમીદશી’’** એમ કહ્યું. કેટલાક **‘અંશ’** એટલે નારાયણ અને **‘ભાગ’** એટલે **‘કેશરૂપ’**એમ કહે છે. પુરુષોત્તમ તો નન્દરાયજીને ઘેર માયાની સાથે પધાર્યા છે. જો એમ ત્યાં પ્રભુપ્રાકટ્ય ન હોય તો **‘દેવકીજઠરભૂઃ’** કહ્યું એમ **‘‘તવ સુતઃ’’** એમ ગોપીઓ ન કહે, વળી **‘‘તન્માતરૌ નિજસુતૌ’’** એમ શુકદેવજી ન કહે, અને શુકદેવજીએ કહ્યું છે એ વાક્યનો વિરોધ આવે. માયાવડે રૂપાન્તર થયું છે એ માયાના નિરૂપણ વખતે ચોથા અધ્યાયમાં માયાની ઉત્પત્તિ કહી છે, તેથી જ નન્દરાયજીના મહોત્સવમાં શુકદેવજી **‘‘નન્દસ્ત્વાત્મજ ઉત્પન્ને’’** એમ કહે છે. આ બધાં વાક્ય ચરિતાર્થ તો નન્દરાયજી અને વસુદેવજી બન્નેને ત્યાં ભગવત્પ્રાકટ્ય થવાનું કબૂલ કરીએ તો જ થઈ શકે, માટે ‘શ્રુતાર્થાપત્તિથી’ બન્ને સ્થાને પુરુષોત્તમ-પ્રાકટ્ય છે એમ અવશ્ય માનવું જોઈએ. પરન્તુ અહીં તો વસુદેવજી આવી પોતાના પુત્રને મૂકી એને બદલે માયાને લઈ ગયા એમ વાત છે. એ પણ ઠીક છે, કેમકે નન્દરાયજીને ત્યાં જે પુરુષોત્તમ માયાની સાથે પ્રકટ્યા તે **‘‘સર્વતઃ પાણિપાદાન્ત’’** હોઈને વસુદેવજીના ઘરમાં પણ એની સ્થિતિ માની શકાય. તેથી જ ચતુર્ભુજરૂપ જોઈને દેવકીજી ઉદ્વિગ્ન થયાં ત્યારે **‘‘બભૂવ પ્રાકૃતઃ શિશુઃ’’**એ વાક્યથી પુરુષોત્તમ તો ત્યાં સ્પષ્ટ થાય છે. એમાં વ્યૂહનું કાર્ય પણ પૂતનામોક્ષ દૈત્યમારણાદિ હોવાથી એ સ્વરૂપમાં વ્યૂહરૂપને પણ ગુપ્ત રાખ્યા છે. તેથી જ મુક્તિદાન, ભૂભારહરણ, વંશના સમ્બન્ધયુક્ત પ્રાકટ્ય, પિતાદિને સુખદાન, વેદમાર્ગરક્ષા, નારદ શાપ વિમોચન, દ્વિજ સન્માન વગેરે કાર્યો જે વ્યૂહદ્વારા જ થઈ શકે એવાં છે તે પણ આગળ તે-તે પ્રસંગે સ્પષ્ટ થશે. આ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ભગવત્પ્રાકટ્યને માનીએ ત્યારે જ બધી ભગવલ્લીલા સમ્ભવે એમ માનવામાં પ્રમાણ જોઈએ તો શ્રુતાર્થાપત્તિ જ મુખ્ય છે.

આ દેવોની સ્તુતિમાં કાલાત્મા ભગવાન્ પ્રકટ્યા છે તેમની દેવો સ્તુતિ કરે છે, કેમકે એઓને દૈત્યોનો નાશ ઈષ્ટ છે. એમાં કાળ માસાત્મક ત્રીશ દિવસનો છે તેમાં પન્દર દિવસ દેવોના અને પન્દર દૈત્યોના છે, તેથી દેવોના પક્ષપાતી કાલની સ્તુતિ અહીં દેવોએ કરી છે; તેથી જ આ સ્તુતિના પન્દર શ્લોક છે. ધ્રુવા સોળમી છે. એ કલા ભક્તપક્ષપાતિની છે, તેથી તિથિવૃદ્ધિમાં સોળ દિવસ પણ થઈ જાય. એક શ્લોકથી બ્રહ્માજીએ દેવકીજીની સ્તુતિ કરી છે, તેથી દેવોએ પંચદશાત્મા કાલ પ્રકટ્યો છે એમ જાણ્યું. એ બધાનો હિતકારી છે છતાં દેવોએ સ્વહિતકારીની સ્તુતિ કરી છે. એ હિત ચાર પ્રકારનું છેઃલોકકૃત, સ્મૃતિકૃત, વેદકૃત અને ભગવન્માર્ગકૃત. એ

દરેકના પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફળ એવા ચાર ભેદથી સોળ થાય, એ સોળ શ્લોકના અર્થ છે. એમાં પ્રથમ ચાર શ્લોકથી પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફળ થી લોકકૃત 'દેવપક્ષપાત' કહેવામાં આવે છે. લોકમાં પ્રમાણ સત્ય છે, દેખાતું જગત્ લોકમાં પ્રમેય છે, ગુણાભિમાની દેવો લોકમાં સાધન છે અને કુશળ એ લોકનું ફળ છે. એવું જ દૈત્યનું પણ ચાતુર્વિધ્ય છે તે તો અત્રે કહેવાનું નથી, અહીં તો પક્ષપાતી સ્તુતિ છે તેથી દેવહિતકૃત્ ચતુર્વિધ લોકપક્ષપાતી પ્રમાણાદિ કહેવાનો અભિપ્રાય છે. એમાં લોકમાં દેવો સત્યના પક્ષપાતી છે, જ્યારે દૈત્યો અસત્યના પક્ષપાતી છે, તેથી સ્તુતિમાં દેવોએ કહ્યું કે આપ અમારું હિત સાધવા સત્યસ્વરૂપે પ્રકટ્યા છો, તે સત્યરૂપ આપને અમે શરણે આવ્યા છીએ

જ્યારે વસુદેવજીમાં ભગવદ્ આવેશ થયો ત્યારે એ, કોઈ પણ પાસે ન આવી શકે તેવા તેજસ્વી થયા તો પછી કોઈ એમનું અપમાન તો ક્યાંથી જ કરી શકે? લોકોને એની પાસે જતાં પણ મનમાં ડર લાગે એવા થયા. (લોકો એમની સામું જોઈ ન શકે કે પાસે જઈ ન શકે એવા, લોકોને લાગ્યા) ।।૧૭।।

જેમ પૂર્વ દિશા આનન્દ આપનાર ચન્દ્રને ધારણ કરે તેમ જગતનું મંગળ કરનાર અચ્યુત ભગવાન્નું સર્વાત્મરૂપ છતાં આત્મરૂપ તેજ, વસુદેવજીના મનમાં આવ્યું હતું તેને વૈધદીક્ષાથી વસુદેવજીએ દેવકીજીમાં સ્થાપન કર્યું અને દેવકીજીએ હૃદયમાં ધર્યું ।।૧૮।।

સર્વ જગત્ જેનામાં રહે છે તેવા ભગવાન્ને દેવકીજીએ ધારણ કર્યા છતાં અગ્નિની જ્યોતિ જેમ ચારે કોરથી બંધ કરવાથી શોભતી નથી, જેમ જ્ઞાની હોવા છતાં બીજો જાણશે તો મારા જેવો થઈ જશે એવી બીકથી વિદ્યાને યોગ્ય અધિકારીને ન આપનાર 'જ્ઞાનખલ' કહેવાય છે અને તેની તે વિદ્યા શોભતી નથી, તેમ કંસના કેદખાનામાં પુરાયેલાં દેવકીજીની ભગવાન્ના પધારવાથી પણ જોઈએ તેવી શોભા થઈ નહિ ।।૧૯।।

દેવકીજીનું તેજ એવું જણાતું હતું કે એમની હૃદયગુહામાં ભગવાન્ અજિત પધાર્યા છે એમ સર્વ કોઈને જણાઈ આવે. વળી પોતાની કાન્તિથી જે ઘરમાં બેઠાં છે તેને પવિત્ર સ્મિતવડે પ્રકાશયુક્ત કરી આપતાં દેવકીજીને કંસે જ્યારે જોયાં ત્યારે કંસ બોલ્યો કે "હું દેવકીને ઘણા દિવસથી જોતો આવ્યો છું, પણ એનું આવું તેજ મેં ક્યારે પણ જોયું નથી, માટે મારા પ્રાણને હરનાર હરિ આ વખતે જરૂર એની હૃદયગુહામાં આવ્યો છે, કેમકે હું એને પ્રથમ કરતાં જુદી રીતે જોઉં છું ।।૨૦।।

આ સમયે મારે બચવામાટે શું કરવું જોઈએ? જો કાંઈ ન કરું તો-તો મારા પ્રાણને હરિ ભગવાન્ લઈ લેશે; માટે જલદી કાંઈક બચાવ શોધવો જોઈએ. પરન્તુ ભગવાન્ મને મારવામાટે જ આવતો હોય તો કાંઈ એ કામ કર્યા વગર રહે જ નહિ, તેથી એ મને જરૂર મારશે. (કોઈ એમ કહે કે તારું જીવન વિદ્યમાન હશે તો ભગવાન્ આવશે તો પણ તને નહિ મારે જીવન જ ખલાસ થવાનું હશે તો એ ન પધારે તો પણ તારે મરવું પ્રાપ્ત થાય; માટે આ દેવકીજીને મારવાનો દ્રોહ તો તારે કરવો ન જોઈએ! એના ઉત્તરમાં કહે છે કે) જીવવાને માટે બને તેટલો ઉપાય કરવો જ જોઈએ, કેમકે દીવામાં તેલ વગેરે હોય છતાં પવનથી બચાવીએ તો દીવો પ્રકાશ આપી શકે; માટે આ દેવકીને મારું તો મારો પ્રાણ બચે. પણ એમ કરું તો એક તો નાની બહેન સ્ત્રીજાતિ છે જેની રક્ષાનેમાટે શૂરવીરો પોતાનાં માથાં આપી એને બચાવે છે, તેને મારવી એ શૂરાને અપકીર્તિ કરનાર હોઈને યોગ્ય ન ગણાય, વળી ગર્ભવતી હોવાથી એ પ્રાણીઓના પ્રાણને અને આયુષ્યનું પોષણ કરનારી છે તેને મારવાથી આપણું આયુષ્ય નાશ પામે. બહેન તો લક્ષ્મીનું સ્વરૂપ ગણાય તેને મારું તો લક્ષ્મીનો નાશ થાય. એમ બહેનને મારવામાં ત્રણ દોષ હોવાથી તેને મારવી ઉચિત નથી ।।૨૧।।

જે અત્યન્ત ક્રૂરતાથી જીવે છે તેને જીવતો મરેલો સમજવો. જ્યારે તેનો દેહ પડે ત્યારે લોકો એને શાપ આપે છે કે મરનાર અત્યન્ત ક્રૂર હતો. તે મર્યો પણ ઘોર નરકમાં જશે; એમાં પણ દેહાભિમાનીઓને જે ઘોર નરક મળે છે તેમાં અવશ્ય આ ક્રૂર જશે ।।૨૨।।

એવો વિચાર આવતાં બહેનને મારવાનો ભયંકર વિચાર બંધ પડ્યો અને મનમાં કહેવા લાગ્યો કે આ બહેનનો બાળક આવશે ત્યારે એને મનમાં આવે તેમ કરવાને હું સમર્થ છું, તેથી ભગવાન્‌ને વૈરભાવથી યાદ કરતો કંસ એને પ્રકટ થવાની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો ।।૨૩।।

બેસતાં, સૂતાં, ઊભો થતાં, ભોજન કરતાં, ફરતાં, જળ પીતાં, ઇન્દ્રિયોના સ્વામી ભગવાન્‌નું ચિન્તન કરતો-કરતો કંસ સમગ્ર જગતને પોતે ભગવન્મય જોવા લાગ્યો ।।૨૪।।

નારદ આદિ મુનિઓ અને અનુચર સહિત દેવોની સાથે બ્રહ્માજી અને શિવજી કંસના કેદખાનામાં આવ્યા ને અનુકૂળ વાણી વડે કામને પૂર્ણ કરનાર ભગવાન્‌ની તેઓ સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ।।૨૫।।

દેવો બોલ્યા : આપ *સત્યવ્રતવાળા છો, સત્ય જ ઉત્કૃષ્ટ જેને છે તેવા છો, ત્રણે કાળમાં કે ત્રણે લોકમાં ત્રણ અવસ્થામાં સત્ય છો, સત્યના સત્યમાં રહેનાર છો, ઋત અને સત્ય નેત્રવાળા એવા સત્યરૂપ આપને અમો શરણે આવ્યા છીએ ।।૨૬।।

વિશેષ : વેદમાં **''સત્યં પરં પરં સત્યં''** એ મન્ત્રમાં પાંચ પ્રકારનું સત્ય કહ્યું છે. **''પ્રાજાપત્યો હારુણિઃ''** ત્યાં પણ સત્યની પ્રશંસા છે. સર્વોત્કૃષ્ટ તે સત્ય અને સત્ય તે પર એમ પરની અને સત્યની એકતા કહી છે. વ્રત પણ લોકમાં ઉત્કૃષ્ટ ગણાય છે. ભગવાન્નું વ્રત સત્ય છે. સત્ય, તપ, દમ, શમ, દાન, ધર્મ, પ્રજનન, અગ્નિ, અગ્નિહોત્ર, યજ્ઞ, મૌન અને સન્ન્યાસ બાર પ્રકારનું સત્યલોકમાં છે તે પણ ભગવાનનું જ સત્ય છે. ભગવાનને જો કોઈ નિયમન કરનાર હોય તો એ સત્ય જ છે, તેથી સત્યને માટે પોતે વચન પાળવાને પધાર્યા છે. સત્યનું કારણ ભગવાન્ છે. ''કાલે આપીશ એમ'' કહ્યું એનું પાલન પણ આપ જ કરાવે છે, સત્યના રક્ષક પણ ભગવાન્ છે તે સત્યમાં રહી સત્યનું પાલન કરે છે, તેથી **''નિહિતં ચ સત્યે''** એમ કહ્યું છે. સત્યનો અન્તર્ભાવ પણ સત્યમાં છે. **''પુર્ણસ્ય પૂર્ણમાદાય પૂર્ણમેવાવશિષ્યતે''** ની જેમ સત્ય સ્વાધિદૈવિક સત્ય ભગવાન્માં લીન થાય છે. આવા સત્યના અનેક ભેદ શ્રીસુબોધિનીજી, ટિપ્પણીજી, પ્રકાશ, લેખ, યોજના વગેરે ગ્રન્થોમાં લખ્યા છે તે બધાને અત્રે દર્શાવતાં વિસ્તાર થઈ જાય માટે મૂળમાં જે નિર્દેશ કર્યો છે તેમાંથી સાર માત્ર અત્રે આપ્યો છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુએ શ્રીસુબોધિનીજીમાં બધા લેખ પ્રકટ થયા છે તેમાંથી જોઈ લેવા વિનન્તિ છે.

આ જગત્ વૃક્ષાત્મક છે તેનું મૂળ ભગવાન્ છે. સુખ અને દુઃખ એ એનાં ફળ છે. અથવા સ્વર્ગ-નરક એ બે ફલ લોકમાં ગણાય છે. ત્રણ ગુણ એ મૂળ છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પ્રપંચ વૃક્ષના રસ છે. પાંચ કર્મેન્દ્રિયજન્ય પાંચ પ્રકારની કૃતિ એના પ્રકાર છે. છ જ્ઞાનેન્દ્રિય એનો આત્મા છે, કેમકે વિજ્ઞાનમયને આત્મા કહ્યો છે. સાત ધાતુ છાલરૂપ છે. અષ્ટધા પ્રકૃતિ એ એની શાખાઓ છે. નવ છિદ્રો એનાં બીજ છે. દશ પ્રાણ એનાં પત્ર છે. એની ઉપર જીવ અને અન્તર્યામી નામના બે પક્ષીઓ બેસે છે તેવું પ્રપંચાત્મા આદિવૃક્ષ આપનું કાર્ય સ્વરૂપ છે।।૨૭।।

આ સત્યરૂપ જગતના આપજ ઉત્પત્તિસ્થાન છો, આપજ લયનું સ્થાન છો, અને પાલન કરનાર પણ આપજ છો. એને વિદ્વાનો જુદી-જુદી રીતે નથી જોતા, પણ આપની માયામાં મોહ પામેલા ભેદભાવથી જુએ છે ।।૨૮।।

(અહીં લોક પ્રમાણાદિપૂરું થયું, અહીંથીસ્માર્ત પ્રમાણાદિ કહે છે)ચરાચર લોકના કુશળને માટે આપ જ્ઞાન સ્વરૂપ છતાં જુદા-જુદા અવતારોને ધારણ કરો છો. આપ

સત્વથી રૂપોને સ્વીકારો છો તેથી એ સત્પુરુષોનું હિત કરો છો અને વારંવાર દુષ્ટોનો નાશ કરો છો ।।૨૯।।

હે કમલ નયન! આપ સમગ્ર જીવના આધાર છો તેનું જે સમાધિ કરી હૃદયમાં ધ્યાન કરે છે તે મોટાઓએ કરેલા આપના ચરણરૂપ વહાણનો આશ્રય કરી પોતે સંસારરૂપ સમુદ્રને ગોવત્સપદ જેવો કરી તરી જાય છે ।।૩૦।।

(ઉપર સ્માર્ત પ્રમાણ કહ્યું. હવે સ્માર્ત પ્રમેય કહે છે. એમાં સમ્પ્રદાય અને મોક્ષ એ પ્રમેય છે. એમાં સમ્પ્રદાય સાધન અને મોક્ષ ફલ છે. એ બન્ને અહીં યોગથી સિદ્ધ થાય છે)હે પરમ પ્રકાશ સ્વરૂપ પ્રભુ! સંસારસમુદ્ર બહુ ભયંકર છે. તેને સમ્પ્રદાય પ્રવર્તકો પોતે તરી જાય છે અને એ સમ્પ્રદાય રૂપ નાવને અહીં બીજાના તરણને માટે છોડી જાય છે, કારણ કે એમના હૃદયમાં અત્યન્ત સૌહાર્દ છે. આપ સત્પુરુષની ઉપર અનુગ્રહવાળા છો તેથી જે જીવો સત્પુરુષ દ્વારા આપને શરણે આવે છે અને આપના શરણનો આશ્રય કરે છે તેમને આપ સંસાર સમુદ્રને સામે પાર પહોંચાડી દો છો ।।૩૧।।

(આ શ્લોકથી પ્રમેય કહી હવે સાધન કહે છે કે, મહાપુરુષનો ઉપદેશ સાધન છે. એ કહે છે કે) હે કમલનેત્ર! કેટલાક પોતાના મનમાં મુકતપણાનું અભિમાન રાખનાર છે, પણ આપના સ્વરૂપમાં ભાવ ન હોવાથી એની બુદ્ધિ શુદ્ધ હોતી નથી. એ કષ્ટથી પરમપદ સુધી પહોંચે છે, પણ આપના ચરણનો અનાદર કરવાથી ઊંચે ચડ્યા છતાં અવલમ્બનના અભાવે એ નીચે પડે છે ।।૩૨।।

હે માધવ! આપનો આશ્રય કરનાર એવી રીતે પડતા નથી એનું કારણ એ જ કે તેમણે આપની સાથે સૌહાર્દ કર્યું છે, એથી આપ તેમના રક્ષક બનો છો ત્યારે બધેથી નિર્ભય થઈ વિઘ્ન કરનારના મસ્તક ઉપર પગ મૂકી હે પ્રભો! આપના સેવકો ફર્યા કરે છે ।।૩૩।।

(એમ સ્મૃતિમાર્ગથી દેવપક્ષપાતિત્વનું વર્ણન કરીને હવે વેદમાર્ગથી ભગવાન્ દેવનો પક્ષ કરનાર છે એમ ચાર શ્લોકથી કહે છે. એમ લોકમાં અને સ્મૃતિમાં પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલ થી ભગવાન્ પક્ષપાતી હોવાનું કહ્યું છે તે જ ક્રમ અત્રે પણ ગ્રાહ્ય છે તેમ સ્માર્તમાર્ગથી દેવોના ભગવાન્ પક્ષપાતી છે એ વાત દેવોએ સ્તુતિમાં બતાવી, હવે *વેદમાર્ગથી પણ ભગવાન્ અમારા પક્ષમાં છે એમ દેવો સ્તુતિમાં કહે છે કે) મનુષ્યના કલ્યાણને સમીપમાં લાવી આપનાર આપ શ્રીઅંગને ધારણ કરો છો, જે

શ્રીઅંગનો આશ્રય કરી મનુષ્યો વૈદિક ક્રિયા, યોગ, તપ અને સમાધિ વડે આપની સેવા કરે છે ।।૩૪।।

વિશેષ : વેદમાં બે પ્રકારના ધર્મના માર્ગ છેઃએક પ્રવૃત્તિમાર્ગ અને બીજો નિવૃત્તિમાર્ગ. એ દરેક માર્ગ અધિકારના ભેદવડે બે પ્રકારનો થાય છે. એમાં પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં વેદનો અર્થ જાણો અને એમાં કહેલાં કર્મ કરવાં, બ્રહ્મચારી અર્થ જાણવાનો અધિકારી છે જ્યારે ગૃહસ્થ યજ્ઞાનુષ્ઠાનનો અધિકારી છે. આ વાત પ્રવૃત્તિમાર્ગની થઈ, હવે નિવૃત્તિ માર્ગમાં સંસારથી નિવૃત્ત થઈને તપશ્ચર્યા કરવી એ વાનપ્રસ્થને અધિકાર બતાવે છે. આત્મામાં સ્થિતિ કરવી એ સન્ન્યાસીના અધિકારની વાત છે. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વૈદિક રીતે ચાર આશ્રમનું કર્તવ્ય છે, તે દૈવાંશ જીવોને સમાન છે. સાત્વિકમૂર્તિ ભગવાન્ સ્વસત્વ પ્રકટ કરીને સાત્વિકોને તે-તે ધર્મમાં પ્રવૃત્ત કરે છે, એનાથી વિપરીત રાજસ તામસને એ ધર્મોથી નિવૃત્ત કરે છે એમ માનવું જોઈએ. એમ ન માનીએ તો કેટલાક શાસ્ત્રાનુસારે અધ્યયન વગેરે કરે છે જ્યારે બીજાઓ શાસ્ત્રાનુસાર એ કરવાથી વિમુખ રહે છે એમ થવું ન જોઈએ, પણ એમ જોવામાં આવે છે, માટે એના પ્રવર્તક નિવર્તક ભગવાન્ છે એમ સિદ્ધ હોય છે. જગતમાં વૈદિક ધર્મમાં ભગવાન્ રક્ષક હોય તો જ એ ધર્મ લોકમાં પ્રવર્તી શકે, તેથી ભગવાનને ધર્મરક્ષણાર્થ સત્વાવતારની જરૂર છે. જ્યારે ભગવાન્ પ્રકટ થઈને સત્વગુણને પ્રવૃત્ત કરે ત્યારે આશ્રમીઓ વેદાધ્યયન ક્રિયાનુષ્ઠાન તપ સમાધિ વગેરે કરે છે. તે-તે આશ્રમધર્મોથી શુદ્ધ જીવ જ ભગવાનની સેવાનો અધિકારી છે, નહિ કે અશુદ્ધ કર્મ કરનાર. જો કોઈ ફલ આપનાર ન હોય તો એકે કરેલ કર્મનું ફલ ન જોતાં બીજો તે કર્મ કરવાને લલચાતો નથી. ત્યાં કોઈ કહે કે અદષ્ટ કે ભૂતસંસ્કાર દ્વારા ફલ મળી શકે! ત્યાં કહેવાનું કે જ્યારે પ્રથમ શરીરથી આત્માને જુદો જાણે ત્યારે કર્તૃસમાનાધિકરણ અદષ્ટ ઉત્પન્ન થાય, દેહાન્તર પ્રાપ્ય ફલમાં ભૂતસંસ્કાર કહી શકાય; એ બન્ને તો અહીં નહિ હોવાથી ભગવાન્ ફલદાતા અવશ્ય અપેક્ષણીય છે. એ ભગવાન્ ફલનું ઉપાયન કરે છે એટલે સમીપમાં લાવી આપે છે. એ ધર્મ ભગવદ્ભજનમાં કરણ કે સહાયક ન થાય તો એ ફલ ક્ષયિષ્ણુ હોય, તો પ્રથમ કહ્યા દોષની નિવૃત્તિ ન હોય. તેથી વૈદિકમાર્ગમાં પણ સર્વ ધર્મના પ્રવર્તક ભગવાન્ છે તે દેવોને વૈદિક ક્રિયાદ્વારા પોષણ આપે છે. તેથી દેવોના (અમારા) કાર્યને સિદ્ધ કરવા ભગવાન્ ભૂતળ ઉપર પધારે છે એમ ધારી સ્વપક્ષપાતિત્વથી સ્તુતિ કરે છે. ત્યાં શંકા હોય કે બ્રહ્મચારી અને ગૃહસ્થ ને જ્ઞાન ન હોવાથી એને માટે સત્વમૂર્તિ ભલે અપેક્ષિત હોય, પણ તપસ્વી સન્ન્યાસીને આત્મજ્ઞાન હોવાથી એને સાક્ષાત્ ભગવત્સ્વરૂપની અપેક્ષા નથી! આ શંકાના ઉત્તરમાં આગામી શ્લોક કહેવામાં આવે છે.

હે ધાતઃ! અજ્ઞાનરૂપી ભેદને દૂર કરનાર વિજ્ઞાન, આપના સ્વરૂપ પ્રાકટ્ય સિવાય ન જ થઈ શકે. બુદ્ધિ વગેરે ગુણના પ્રકાશવડે તો માત્ર આપનું અનુમાન થઈ શકે છે. પણ જેના સમ્બન્ધી ગુણ પ્રકાશે છે અથવા જેનાવડે ગુણ પ્રકાશે છે તે આપનું સ્વરૂપ છે, એ તો આપ અહીં પધારીને જીવ ઉપર કૃપા કરો ત્યારે જ બને. માટે પ્રકાશને માટે શુદ્ધ સત્વને આપે ધારણ કરવું જ જોઈએ ।।૩૫।।

આપનાં નામ અને રૂપ; ગુણ, કર્મ અને જન્મ ઉપરથી પડ્યાં નથી, પણ આપ તો ગુણાદિના સાક્ષી અને મન અને વાણી થી જેના માર્ગનું માત્ર અનુમાન થઈ શકે તેવા છો, તેમનામાં ગુણ કર્મ કેમ સમ્ભવે? તથાપિ[1] વૈદિક[2] તાન્ત્રિક ક્રિયામાં આપના નામની પ્રતીતિ થાય છે ।।૩૬।।

વિશેષ : ૧. હવે વૈદિક માર્ગના સાધનમાં પણ ભગવાન્ જ સાધન છે એમ સ્તુતિ કરતા દેવો કહે છે કે આપનાં ગુણ કર્મ અને જન્મ વડે આપનાં નામ-રૂપ થયાં છે એમ નથી પણ આપ તો સર્વના સાક્ષી અને સર્વ કર્મના અધ્યક્ષ છો. આપનાં ગુણકર્મ છે જ નહિ, પરન્તુ સત્તારૂપ ક્રિયાશક્તિ કે જે સત્તા આપનો ધર્મ છે તે ક્રિયાશક્તિરૂપે આપના આવિર્ભાવને લોકો 'કર્મ' કહે છે અને આનન્દરૂપે આવિર્ભાવને લોકો 'જન્મ' કહે છે. એનાથી જ આપનાં નામ અને રૂપ કહેવાય છે. જો એમ ન માનીએ અને જીવવત્ પ્રાકૃત નામ-રૂપ ભગવાનનાં છે એમ માનીએ તો એ નામ અને રૂપ થી કોઈ પ્રકારનો પુરુષાર્થ સિદ્ધ ન થાય. શાસ્ત્રમાં સાધનત્વથી એનું નિરૂપણ ન થવું જોઈએ. જે કર્મમાં નામ અને રૂપ ફળ આપનાર ન હોય તે કર્મના અધ્યક્ષ ભગવાન્ ન થાય ત્યાં સુધી કર્મનું ફલ કોણ આપે? વળી સગુણ તો મન અને વચન માં સમાઈ જાય તેથી એ ફળ આપે તો પણ માનસિક કે વાચિક જ આપે, પરન્તુ આત્મરૂપ કે ભગવદ્રૂપ ફળ એ ન આપી શકે, કારણ કે એ પ્રાકૃત છે. **''યતો વાચઃ'' ''પરાઞ્ચિ ખાનિ''** વગેરે શ્રુતિઓ મન અને વાણી થી ન જાણી શકાય તેવું ભગવત્તત્વ છે એમ કહે છે. ત્યાં કોઈ કહે કે ભગવાનને તો નામ-રૂપ નથી એમ માનો! ત્યાં કહેવાનું કે નામ-રૂપ ક્રિયામાં પ્રતીત થાય છે તેથી નથી એમ તો ન કહેવાય, વળી ફલ સાધક છે તેથી પ્રાકૃત ન કહેવાય. માટે એ આનન્દમય છે એમ અન્યથાનુપપત્તિથી સિદ્ધ થાય છે.

૨. તન્ત્રશાસ્ત્રમાં પણ નામ-રૂપ જોવામાં આવે છે. વેદમાં તો નામ-રૂપની પ્રતીતિ સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે. **''વિષ્ણોર્નુ કં વીર્યાણિ''**, **''તદસ્ય પ્રિયમ્''**, **''ઈદં વિષ્ણુર્વિચક્રમે''**, **'પ્રતિદ્વિષ્ણુ'** એ મન્ત્રોમાં નામ-રૂપ સ્પષ્ટપણે કહે છે. **''ષડક્ષરમન્ત્ર, રામમન્ત્ર''** વગેરે પણ સ્પષ્ટ છે. **''યસ્યૈ દેવતાયૈ હવિર્ગૃહીતં સ્યાત્તાં મનસા ધ્યાયેત્**

વષટ્ કરિષ્યન્'' ઈત્યાદિ શ્રુતિમાં દેવના ધ્યાન વગેરેનું પણ વિધાન જોવામાં આવે છે. જો નામ-રૂપ ન હોય તો ધ્યાન અને મન્ત્ર નું વિધાન વેદ ન કરે એ યુક્તિ બતાવનાર આ શ્લોકમાં **'હિ'** શબ્દ કહ્યો છે. તેથી નામ-રૂપ પ્રાકૃત નહિ પણ આનન્દમય છે. અને સર્વ પુરુષાર્થ સાધી આપનાર છે તે જ વૈદિકમાર્ગમાં સાધનરૂપ છે. એમ દેવોએ સાધનરૂપ ભગવાનની સ્વપક્ષપાતિત્વથી સ્તુતિ કરી, હવે વૈદિક સિદ્ધાન્તથી ફલરૂપ પણ કૃષ્ણ આપ જ છો એમ દેવો સ્વસ્તુતિમાં સિદ્ધવત્ આગામી શ્લોકથી કહે છે.

આપનાં મંગળરૂપ નામ અને સ્વરૂપ ને બીજો બોલતો હોય ત્યારે સાંભળે, બીજો સંભળાવનાર ન મળતાં પોતે ઉચ્ચારણ કરે, અથવા કોઈ ન હોય ત્યારે સ્મરણ કરે કે મનથી ચિન્તન કરે અને લોક વેદ સમ્બન્ધી કાર્ય કરતાં આપના સ્વરૂપમાં ચિત્તને પરોવે તે આ સંસારમાં* ફરી આવતો નથી ।।૩૭।।

વિશેષ : વૈદિક સાંગ સિદ્ધ થાય તેનું ફલ અવશ્ય મળે છે. અચ્યુતના સ્મરણથી ક્રિયાની ન્યૂનતા પૂર્ણ થાય છે તે 'ફલ' એટલે મોક્ષ. આ વાત નિબન્ધમાં 'સ્વર્ગ' પદના વિચાર વડે કહી છે. અહીં સ્મરણ અને ચિન્તન બે કહ્યા છે તેનું લક્ષણ એ જ કે સપ્રયત્ન ચિત્તનો વ્યાપાર તે 'ચિન્તન' અને અપ્રયત્ન ચિત્તનો વ્યાપાર તે 'સ્મરણ' સમજવું. ભગવત્સ્મરણ કરવાથી ક્રિયા પૂર્ણ થાય છે, એટલું જ નહિ, પણ ચિત્તમાં ભગવાન્ પધારે છે. ત્યારે 'ક્રિયા' એટલે કર્મ કરવાથી ક્રિયાવિષ્ટ વિષ્ણુ થયા અને સ્મરણચિન્તનમાં આવતા જ્ઞાન અને વિષ્ણુરૂપ થયું. જ્યારે ક્રિયા અને જ્ઞાન બન્ને વિષ્ણુરૂપ બન્યાં ત્યારે એનો મોક્ષ નિશ્ચય થાય જ. એમાં કોઈ પ્રકારે સન્દેહ ન કરવો.

(એમ વૈદિક પ્રકારથી ભગવાન્ સ્વપક્ષપાતી છે એમ કહીને સ્વસિદ્ધાન્ત અનુસાર પણ પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફળરૂપ ભગવાન્ અમારા પક્ષપાતી છે એમ દેવો ચાર શ્લોકથી કહે છે) હે હરિ! આપના ચરણરૂપ પૃથ્વીનો ભાર આપે આ લોકમાં પધારીને ઉતાર્યો એ અમારું મોટું ભાગ્ય એમ અમે જાણીએ છીએ. વળી આપનાં ધ્વજ, વજ્ર, અંકુશના ચિહ્નથી શોભતાં એવા પૃથ્વી ઉપર પડેલા ચરણારવિન્દને અમે જોઈશું એ પણ અમો અમારું અહોભાગ્ય સમજીએ છીએ. સ્વર્ગમાં પણ આપ પધારી અદિતિનાં કુંડળ વગેરે આપશો, ઈન્દ્રના શત્રુને સંહારી એને સુખી કરશો, તેથી અમો બધા સ્વર્ગને પણ આપની કૃપાથી અંકિત જોઈશું, એ પણ અમે અમારું સૌભાગ્ય જ સમજીએ છીએ. (દર્શનની પ્રાર્થના એ પ્રમાણરૂપ ગણાય તેથી આ શ્લોકમાં સ્વસિદ્ધાન્તાનુસારી પ્રમાણરૂપ ભગવાનની સ્તુતિ

કરી) ।।૩૮।।

હે ઈશ! આપનો જન્મ ન હોય તેથી આપ અભવ છો, છતાં આપને અહીં પધારવું થયું એનું કારણ તો અમે આપના વિનોદ સિવાય બીજું કાંઈ કહી શકતા નથી, કેમકે જન્મ, સ્થિતિ અને નિરોધ એ ત્રણ જીવને દેહાધ્યાસથી થાય છે તેમાં પણ આપના આશ્રયની જરૂર છે. (અથવા જીવને સ્વતઃ જન્મ સમ્ભવે નહિ, માટે આપ પધારો ત્યારે આપના આધાર અને સમવાયિત્વથી જીવનાં દેહાદિ થાય છે, ઉત્પત્તિમાં આધાર અને સમવાય ની અપેક્ષા રહે છે. આપ જો પધારો તો જગતનું અનાદિત્વ નષ્ટ થાય. તેથી ભગવાનનો લીલાવડે પ્રાદુર્ભાવ થાય છે એ જ સ્વસિદ્ધાન્તમાં પ્રમેયરૂપ લીલા પ્રાકટ્ય હોવાથી આ શ્લોકમાં પ્રમેયરૂપ ભગવાનની દેવોએ સ્તુતિ કરી) ।।૩૯।।

(હવે સાધનરૂપની સ્તુતિ કરતાં કહે છે કે) મત્સ્ય, હયગ્રીવ, કચ્છપ, નૃસિંહ, વરાહ, હંસ, રામ, પરશુરામ અને વામન અવતાર ધારણ કરીને જ ત્રણ લોકને આપ બચાવો છો તો હાલમાં પણ પૃથ્વી ઉપર દુષ્ટ રાજાઓનો ભાર થયો છે તેથી આપ *અવતાર ધરી પૃથ્વી ઉપર પધારી એના ભારને હે યદૂત્તમ! આપ દૂર કરો, એ માટે અમે આપને નમન જ કરીએ છીએ ।।૪૦।।

વિશેષ : ભગવાનના અનેક અવતાર પૃથ્વી ઉપર થાય છે. તેમાં કેટલાક ૨૪ને મુખ્ય માને છે. જ્યારે બીજાઓ દશાવતારને પ્રાધાન્ય આપે છે; અહીં તો શ્રીકૃષ્ણ સર્વાવતારના અવતારી છે, તેમાં દશાવતારે જે કાર્યો કર્યાં તે બધાં આ કૃષ્ણે એક અવતારથી કર્યાં છે. એ જ કહે છે કે ભગવાનનાં દશ રૂપ જીવના સર્વ પુરુષાર્થને સિદ્ધ કરનારાં છે. પૃથ્વીના ભારરૂપ રાજાને મારવા માટે ભગવાનનો અહીં પ્રાદુર્ભાવ થાય છે ત્યારે તો ભગવાનને એ રાજાઓ સાથે યુદ્ધ કરવું જોઈએ, પણ ભક્તને તો ભગવાન્‌માં સ્નેહભાવ વિશેષ હોવાથી ભગવાનને દૈત્ય સાથે લડતાં એ ભક્તો જોઈ ન શકે, તેથી જ દેવકીજીએ સ્તુતિમાં કહ્યું કે ''આ રૂપ આપ લોકમાં પ્રકટ ન કરો, આપ મારે ત્યાં પ્રકટ થયા એમ જો કંસ જાણશે તો એ મારવા આવશે'' એમ કહેવામાં દેવકીજીના મનમાં ભગવાનનું માહાત્મ્યજ્ઞાન નથી જણાતું, પણ એને તો પ્રભુમાં સ્નેહાતિશય જણાય છે. તેમજ બ્રહ્માજી વગેરે માહાત્મ્ય જ્ઞાનવાળા છે છતાં એઓને પણ ભગવાન્‌માં સ્નેહ છે તેથી એઓ વિનન્તિ કરે છે કે જ્યાં સુધી મારપીટ વગર પૃથ્વીનું દુઃખ મટે ત્યાં સુધી હિંસામાં પ્રવૃત્તિ ન કરાય તો ઠીક. ઐશ્વર્યાદિ પ્રકટ કરવાં ન પડે, મોટાં યુદ્ધો ઉપસ્થિત ન થાય, અને કાર્ય સિદ્ધ થાય, એવો રસ્તો જડે ત્યાં સુધી રૌદ્ર પ્રયોગો ઉપસ્થિત ન કરવા. ભગવાનને પ્રલયમાંથી

સત્યવ્રતાદિની રક્ષા કરવી હતી, એ રક્ષા જો પુરુષાદિ શરીરથી કરે તો લોકરીતિથી મગર વગેરેનો જળમાં ભય થાય છે એ જાણી ભક્તને સ્નેહને લીધે દુઃખ થાય. એ દુઃખ ભક્તને ન થાય તે માટે ભગવાને નિન્દ્ય એવું મત્સ્યનું શરીર સ્વીકારી સત્યવ્રતની રક્ષા કરી, તેમ આ અવતારમાં સ્વયં ગોપાત્મજપણું સ્વીકારીને પણ ભક્તરક્ષા કરી દુષ્ટદમન કર્યું છે. અહીં પણ ઐશ્વર્ય વિરુદ્ધ બ્રાહ્મણનો વેશ કરી ભીમાદિ સાથે જરાસન્ધ પાસે જઈને પ્રાર્થના કરી, દ્વન્દ્વયુદ્ધરૂપ ભિક્ષા માગી એને માર્યો, પણ પોતે સમર્થ છતાં એને માર્યો નહિ. હયગ્રીવ ભગવાન્ બ્રહ્માજીના નેત્રથી પ્રકટ્યા તેમણે અસુરને મારી વેદની રક્ષા કરી તેમ અહીં પણ ભગવાને રાજસૂય યજ્ઞમાં બ્રાહ્મણોની સેવા કરી. **''કૃષ્ણઃ પાદાવનેજને''** એ વાક્યથી મર્યાદાનું સ્થાપન કરી વેદથી વિરુદ્ધ બોલતા શિશુપાલને મારશે. કચ્છપ ભગવાને મન્દરને પીઠ ઉપર ઉઠાવ્યો એમાં એને આનન્દ હતો, દુઃખ ન હતું, એ મૂળમાં જ કહ્યું છે, તેમ અહીં ભગવાને ક્વચિત્ યુદ્ધ કર્યું હશે તો વીર્યથી થતા બાહુની ખંજવાળ શાન્ત કરવા માટે જ, નહિ કે એને શત્રુને મારવાની જરૂર છે; શત્રુઓનો તો **'બલભીમપાર્થવ્યાજેન'** એ વાક્યથી બીજાઓ દ્વારા જ પરાજય કરાવ્યો છે. તેથી ભગવાને જ્યાં યુદ્ધ કર્યું છે ત્યાં ક્રીડાને માટે મૃગયાની જેમ યુદ્ધ કર્યું છે. તેથી જ **''વિક્રીડિતં તજ્જગદીશયોઃ પરમ્''** એમ ઘોર યુદ્ધ પણ આપને મન ક્રીડા જ છે. જેમ અમૃતદાન માટે મન્દરપર્વતને ભગવાને ધારણ કર્યો તેમ અહીં પણ અધરામૃત આપવાને માટે ગોવર્ધનને આપે ઉઠાવ્યો છે; એમ કરીને ભક્તની રક્ષા પણ કરી છે. નૃસિંહજીએ તો પોતાના પૂર્વજન્મના ભક્ત અને આ જન્મમાં ભક્ત પ્રહ્લાદજીના પિતા હિરણ્યકશિપુને પોતાના ભક્તને બચાવવા માટે માર્યો, તેથી એમ સૂચવ્યું કે ભગવાન્ લક્ષ્મી વગેરેથી પણ અગમ્ય છે જ્યારે ભક્તમાત્રથી ગમ્ય છે. આ અવતારમાં પણ પાંડવને બચાવવા માટે આસુરાવેશી ભીષ્માદિને તેમ જ કંસાદિને પણ માર્યા. પાર્થોના વનવાસમાં દુર્વાસા આવ્યા ત્યારે બ્રાહ્મણના શાપથી એઓને બચાવવા માટે ભગવાને બચેલા શાકપત્રનો ઉપભોગ કરીને બધાનું સમાધાન કરી આપ્યું. વરાહ ભગવાને જેની રક્ષા કરવી છે તેની રક્ષામાં પ્રવૃત્ત થતાં એટલો પક્ષપાત કર્યો કે નાસિકા ઇન્દ્રિયથી પ્રકટ થઈને એ પૃથ્વીની રક્ષા કરી, પણ નૃસિંહજીની જેમ અકસ્માત્ પ્રકટ ન થયા, તેમ પાંડવની રક્ષાને માટે આવેલા અને પાંડવમાત્રના ગુણને ગ્રહણ કરતાં વિદુરને ત્યાં ભગવાન્ ઉતર્યા, પણ દુર્યોધનને ત્યાં ઉતર્યા નહિ, તેમ અહીં વ્રજભક્તોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે કેવલ નન્દરાયજીને ત્યાં પધારીને ભક્તનો ઉદ્ધાર કર્યો તેમ જ રુક્મિનો ઉદ્ધાર કર્યો ત્યારે, જેમ વરાહે રસ્તામાં હિરણ્યાક્ષને માર્યો તેમ, રસ્તામાં વિઘ્ન કરવા આવેલ રુક્મિના **'વપન'**રૂપ એનો ઘાત કર્યો, નહિ કે દેહઘાત કર્યો; દેહઘાત તો બલદેવજી દ્વારા આગળ થશે. હંસ ભગવાને

બ્રહ્માજીને તત્વોપદેશ કર્યો, બ્રહ્માજીનો ખેદ મટાડ્યો, તેમ ગુરુવધથી વિમુખ થયેલ અર્જુનને તત્વોપદેશ આપી ચિન્તા અને વિષાદ થી મુક્ત કર્યો. આમ જો ભગવાન્ ન કરે તો પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા ભગવાન્ પધાર્યા છે એ કાર્ય થઈ ન શકે. રામચન્દ્રજીએ તો ડૂબવાનું સાધન-પથ્થરોને જળ ઉપર તરાવ્યા અને એક ભક્તને માટે અનેક દૈત્યને માર્યા, તેમ અહીં એકલી પૃથ્વીને સુખી કરવા માટે અનેક દૈત્યાંશોને માર્યા. દ્વેષાદિ ભાવ પણ જો ભગવાન્માં હોય તો એ તારક થાય છે, એવું પણ કંસ, શિશુપાલ વગેરેના પ્રસંગથી જણાવ્યું. પરશુરામ બ્રાહ્મણ છતાં ઘોર ક્ષાત્રવૃત્તિનો સ્વીકાર કરી અનેક ક્ષત્રિયોને મારનાર થયા, તેમ અહીં ભગવાન્ સર્વ સમ છતાં અનેક દૈત્ય ઘાતક થયા. વામનજીએ માતાની પ્રાર્થનાથી પ્રકટ થઈ બ્રહ્માદિથી ન થઈ શકે તેવું ત્રિભુવનહરણનું કાર્ય વાણી માત્રથી કરી આપ્યું; અહીં એવું અદ્ભુત કાર્ય વૃકાસુરને મારી શિવજીનો બચાવ કરતાં ભગવાને કરી બતાવ્યું છે. બલદેવજીની લીલા તો સાથે જ છે. તેથી દશાવતારનાં કાર્ય પણ આ અવતારી શ્રીકૃષ્ણે કર્યાં છે. એ બધું દેવો જાણતા હોઈને એમની સ્તુતિ એમણે કરી છે.

પ્રથમ નવ ભગવદ્ અવતાર કહ્યા તેમ આ દશમો અવતાર છે, તેમાં મત્સ્ય, અશ્વ અને કચ્છપ એ ત્રણ જલથી ઉત્પન્ન થયેલ છે; નૃસિંહ, વરાહ, અને હંસ એ ત્રણ અવતાર વનથી ઉત્પન્ન થયા છે; રાજન્ય, વિપ્ર અને વિબુધ એ લોકજ અવતારો છે; ઘોડાનો અવતાર હયગ્રીવ છે તે જલજ, એટલા માટે કે **''અપ્સુ યોનિરશ્વઃ''** એમ શ્રુતિ કહે છે. વરાહ ઈન્દ્રિયોત્પન્ન છતાં બહાર વાયુના સ્થાનરૂપ હોવાથી એને આરણ્યક કહ્યો છે; રાજન્યાવતાર શ્રીરામચન્દ્રજી, બ્રાહ્મણાવતાર પરશુરામ, અને દેવાવતાર અદિતિના પુત્ર વામનજી, ત્રણ ભેદ કહેવાનું કારણ એમાં ભાવ ભેદ છે. માછલા કરતાં ઘોડો શ્રેષ્ઠ, ઘોડાથી કાચબો શ્રેષ્ઠ છે, નૃસિંહથી વરાહ શ્રેષ્ઠ, તેનાથી જ્ઞાન દેનાર હંસ શ્રેષ્ઠ છે, ક્ષત્રિયથી બ્રાહ્મણ ઉત્તમ, તેનાથી દેવ ઉત્તમ, એમ ત્રણ ત્રિકથી દશ ભેદ કહ્યા. રાજસાદિ નિર્ગુણ પર્યન્ત દશ ભાવ થાય છે. (શ્રીસુબોધિનીજી)

(દેવકીજીને સમ્બોધન કરીને) હે માતાજી! સાક્ષાત્ પરમ પુરુષ ભગવાન્ આપના ઉદરમાં પધાર્યા એ પણ અમારું કલ્યાણ કરવાને માટે પધારે છે એ અમારું ભાગ્ય સમજીએ છીએ. હવે કંસ તો મરણોન્મુખ છે એમ તમારે સમજવું. અને એ ભોજપતિ કંસથી ભય રાખવાનું તમારે હવે કંઈ કારણ નથી, કારણ કે તમારો પુત્ર તમારો એકલાનો જ રક્ષક નહિ, કિન્તુ એ સર્વ યાદવોનો રક્ષક થશે. વિશેષ કહીએ તો નિઃસાધન માત્રનો એ રક્ષક છે ।।૪૧।।

ઈત્યભિષ્ટૂય પુરુષં, યદ્રૂપમનિદં યથા ।।
બ્રહ્મેશાનૌ પુરોધાય દેવાઃ પ્રતિયયુર્દિવમ્ ।।૪૨।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : જેવું સ્તુતિમાં દેવોએ રૂપ કહ્યું છે તેવું ભગવાનનું રૂપ છે, પણ એટલું જ છે એમ તો ન કહેવાય, કેમકે દૈત્યોને પણ ભગવાન્ મોક્ષાદિ દાન કરે છે, તેથી દેવોએ પાક્ષિક સ્તુતિ કરીને પુરુષનું આરાધન કર્યું, ત્યાંથી બ્રહ્મા અને શિવજી ને આગળ કરીને દેવો પોત-પોતાના સ્વર્ગમાં ગયા ।।૪૨।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધમાં (પહેલાં જન્મ પ્રકરણનો ભગવાનના જન્મનો ઉદ્યોગ)''ભૂતળઉપર પધારવાનો શ્રીકૃષ્ણે કરેલો ઉદ્યમ'' નામનો બીજો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

''જલાર્થમેવ ગર્તાસ્તુ નીચા ગાનોપજીવિનઃ''

કથા-કીર્તનની દક્ષિણા સ્વીકાર નારા નીચ લોકોના મનોભાવો ગટરના ગંધાતા પાણી જેવા ગંદા હોય છે (શ્રીવલ્લભાચાર્ય, જલભેદ) આવા અધમ વક્તાઓની વાણીને સાંભળવામાં આનન્દ અનુભવનારાઓને શું સમજવા!!!

અધ્યાય ૩

શ્રીકૃષ્ણે કરેલો રૂપાન્તરનો સ્વીકાર

વિશેષઃ ભગવાનનો આવિર્ભાવ, વસુદેવજીએ કરેલું સ્વરૂપનું વર્ણન, વસુદેવજીએ કરેલ સ્તવન, દેવકીજીની સ્તુતિ, સાન્ત્વન, મથુરાથી શ્રીગોકુલમાં ભગવાનનું ગમન, એ છ અર્થ આ તૃતીયાધ્યાયમાં કહેવાના છે તેથી આ અધ્યાયનો અર્થ ''રૂપાન્તરનો સ્વીકાર'' એવો કરવામાં આવ્યો છે. અહીં પ્રકટ થયેલ ષડ્ગુણયુક્ત છે તેથી આ અધ્યાયમાં જન્મ વગેરે છ પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યા છે. એમાં છ પ્રકારમાં શ્લોકની સંખ્યા કહે છે કે જન્મનું વર્ણન આઠ શ્લોકથી છે, સ્વરૂપવર્ણનના શ્લોક ચાર છે, વસુદેવ સ્તુતિના દશ શ્લોક છે, આઠ શ્લોકથી દેવકીજીની સ્તુતિ છે, ચૌદ શ્લોકથી ભગવાને વસુદેવ-દેવકીજીનું સાન્ત્વન કર્યુ અને આઠ શ્લોકથી મથુરાથી ગોકુલ પધાર્યાનું વર્ણન છે; ભગવદ્ ઐશ્વર્ય આઠ પ્રકારનું છે અને અર્ધ માત્રાથી હરિનું પરત્વ તથા ઐશ્વર્યનું બોધન કર્યું છે, તેથી સાડા આઠ શ્લોકથી જન્મનું વર્ણન

આપ્યું છે. કાળ એ ભગવાનનો અધિકારી છે. ભગવાને એને અનન્ત ગુણ આપ્યા છે. જ્યારે ભગવાન્ ભૂતળ ઉપર પધારે ત્યારે કાળ સર્વ ગુણોને પ્રકટ કરે છે. એ કાળના ગુણ બીજાને તો ખંડશઃ ફળ આપે છે. જ્યારે મૂલ સ્વરૂપ પધારે છે ત્યારે કાળે પોતાને આપેલ ગુણો તે પ્રભુની પાસે બતાવવા જોઈએ, તેથી સર્વગુણયુક્ત કાળ અહીં કહ્યો છે. દેશ પણ ઉપર, નીચે અને ચોતરફ એમ ત્રણ પ્રકારનો છે. એણે પણ સ્વગુણ પ્રકટ કર્યા છે. એ દેશમાં રહેનારે પણ પોતાના ગુણ ભગવત્પ્રાદુર્ભાવ સમયે પ્રકટ કર્યા છે, કેમકે જેણે આપ્યું છે એ આવે ત્યારે તે વસ્તુ એને ન બતાવીએ તો દોષ પ્રાપ્ત થાય. એ દોષ ન લાગે એટલા માટે સ્વસ્વગુણ નિવેદકો એ થયા છે. આ પ્રમાણે સાડા આઠ શ્લોકથી ભગવાન્ પ્રકટ થયા ત્યારે દેશ, કાળ વગેરેના ગુણોનું જે વર્ણન આપ્યું છે તેનું તાત્પર્ય કહેવાયું. હવે રૂપાન્તર સ્વીકારને કહે છે. એમાં પ્રથમ રૂપનું વર્ણન કરે તો રૂપાન્તરનો બોધ થાય, તે સમયે અધિકારી કાળ વગેરે સ્વગુણ પ્રકટ ન કરે તો ભગવાનનું પધારવું સાધારણ મનુષ્યના જન્મ જેવું ગણાય; તેથી કાળાદિ ગુણોનું વર્ણન કરે છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

અથ સર્વગુણોપેતઃ કાલઃ પરમશોભનઃ ।।
યર્હ્યેવાડજનજન્મર્ક્ષં શાન્તર્ક્ષગ્રહતારકમ્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : બ્રહ્માજી વગેરે દેવો કૃષ્ણ ભગવાનની સ્તુતિ કરીને ગયા પછી પરમ શોભા આપનાર સમય આવ્યો. જ્યારે ભગવાન્ અજન્માના જન્મનું નક્ષત્ર પણ આવ્યું ત્યારે ગ્રહ, તારા, ચાંદરડા, વગેરે શાંત થયાં, એવો સર્વ ગુણપ્રકાશક કાળ પ્રકટ થયો ।।૧।।

દિશાઓ પ્રસન્નતાવાળી દેખવામાં આવી. નિર્મળ નક્ષત્રોદયવાળું આકાશ થયું. શહેર, ગામડાં, ગાયોને રહેવાના વ્રજો અને રત્નની ખાણોવાળા પ્રદેશમાં પૃથ્વી ઉપર સર્વત્ર મંગળ વર્તાવ દેખાયો ।।૨।।

નદીઓ નિર્મળ જળને વહન કરનારી થઈ. મોટા જલના હ્રદોમાં કમળની શોભા પ્રકટ થઈ. જેમાં પક્ષીગણો ગાજી રહ્યા છે તેવાં વૃક્ષના સ્તબકોવાળી વન પંક્તિઓ થઈ ।।૩।।

જેનો સ્પર્શ સુખકર જણાય તેવો, પવિત્ર સુગન્ધવાળો અને અતિ પવિત્ર પવન ચાલવા લાગ્યો. બ્રાહ્મણો અગ્નિને આરાધે છે તે અગ્નિઓ શાન્ત રીતે પ્રદીપ્ત થયા ।।૪।।

અસુરો જેમનો દ્વેષ કરે છે તેવા સાધુ પુરુષનાં મન એ સમયે એટલે જ્યારે અજન ભગવાનને પધારવાનો સમય થયો ત્યારે પ્રસન્ન થયાં. દેવનાં દુન્દુભિએ સમયે વાગવા લાગ્યાં ।।૫।।

કિન્નર અને ગન્ધર્વો ગાવા લાગ્યા. સિદ્ધ-ચારણો એ સમયે ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. વિદ્યાધરો અપ્સરાઓ સાથે આનન્દમાં આવીને નાચવા લાગ્યા ।।૬।।

દેવો અને મુનિઓ આનન્દ દેખાડતા પુષ્પની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. સાગરની ગર્જનાની પાછળ મેઘોએ પણ મન્દ-મન્દ ગર્જના ભગવત્પ્રાદુર્ભાવસમયે કરી ।।૭।।

જ્યારે અર્ધરાત્રિનો સમય થયો, અન્ધકાર કાંઈક ઓછો થયો, ત્યારે સર્વ દેવમય દેવકીજી જે વિષ્ણુરૂપિણી છે તેનામાં સર્વના હૃદયમાં વાસ કરતા વ્યાપક વિષ્ણુ, *જેમ પૂર્વદિશામાં પૂર્ણ ચન્દ્ર પ્રકટે તેમ, પ્રકટ થયા ।।૮।।

વિશેષ : નિશીથ સમયે અન્ધકાર ચાલ્યો ગયો ત્યારે અવિદ્યાને દૂર કરનાર ભગવાન્ પ્રકટ થયા. અહીં કાળના પ્રાકટ્યમાં નિમિત્ત પણ ભગવાન્ છે. જો એમ ન હોય તો બીજો પણ એ સમયે જન્મે, એ ભગવાન્ જેવો થાય. એમ નથી થતું તેથી ભગવાનના ગુણ અને ભૌતિક ગુણ ના પ્રાકટ્યમાં નિમિત્ત ભગવાન્ જ છે. અહીં ભગવાનના ત્રણ અવતાર કહ્યા છેઃસર્વ ધર્મના રક્ષક અનિરુદ્ધ, સર્વને અજ્ઞાનનિવૃત્તિદ્વારા મુક્તિ આપનાર સંકર્ષણ, દેવકીજીમાં પ્રદ્યુમ્ન અને નન્દરાયજીને ઘેર વાસુદેવ એમ સર્વરૂપથી પ્રાકટ્ય છે. દેવનો સમુદાય એ દેવકી. સમ્પૂર્ણ સત્વ સર્વ દેવનિષ્ઠ હોય એ સર્વ દેવરૂપ દેવકી એટલે 'સમ્પૂર્ણ સત્વ' એમાં ભગવાન્ પ્રકટે એ સમ્પૂર્ણ સત્વને ભગવાન્ આધારત્વે કરીને નિમિત્ત કરે છે, જેમ અગ્નિને આધારત્વે નિમિત્ત અરણિ થાય છે. એમાં મથન સ્થાનીય કાંઈક જોઈએ તેથી દેવકીને વિષ્ણુરૂપિણી કહી છે. એ વિષ્ણુરૂપ એમાં રહ્યું છે એ જ ભગવાન્ પોતે એમાંથી પ્રકટ થાય છે, એટલે પ્રસૂતિવાન્ વગેરે કાંઈ પ્રયત્ન એમાં અપેક્ષિત નથી. ભગવાન્ જ સર્વાન્તર્યામી સર્વનિયામક છે, જે સર્વના હૃદયમાં રહે છે તેમણે સર્વ જીવ કૃતાર્થ થાય એટલામાટે વેદને બનાવ્યા છે. એ પોતે જ હાલમાં પધાર્યા છે, એટલે અત્યારે ભગવાન્ સ્વરૂપથી ઉદ્ધારક હોવાથી વેદનો ઉપયોગ વિશેષ નથી. સમ્પૂર્ણ આનન્દમય પ્રકટ્યા એ બતાવવા માટે પૂર્વ દિશામાં ચન્દ્ર પ્રકટે છે એનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે. તેથી જેમ ચન્દ્રને પૂર્વ દિશા માર્ગમાં નિમિત્ત છે, જન્મમાં પૂર્વ દિશામાં સમ્બન્ધ નથી, તેમ અહીં પણ પૂર્ણ ભગવદ્ અવતાર કૃષ્ણ છે. જેમ પૂર્ણચન્દ્રના પ્રાકટ્યનું સ્થાન પૂર્વ દિશા છે તેમ વસુદેવજીને અઢાર સ્ત્રીઓ છે છતાં પૂર્ણ પુરુષોત્તમના પ્રાકટ્યના આધારરૂપ દેવકીજી છે. શ્રુતિરૂપ અગ્નિકુમારરૂપ દાસીઓની સર્વ પ્રકારે રક્ષા કરવાને માટે કાંઈક ભક્તદુઃખ આદિને

નિમિત્ત કરીને અમારા સ્વામી પુરુષોત્તમ પ્રકટ થયા છે, તેથી ઉપનિષદ્રૂપ વાણીમાં ભગવાન્ **“યતો વાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ”**, **“અદશ્યમગ્રાહ્યમ્”**, **“ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ”**, **“ન ચક્ષુષા દશ્યને નોત વાચા”** ઈત્યાદિ શ્રુતિમાં ભગવાન્ ઈન્દ્રિયોથી અનુભવ ન થઈ શકે તેવા છે એનો વિરોધ નથી, કેમકે એ જ શ્રુતિ **“કશ્ચિદ્ ધીરઃ પ્રત્યગાત્માનમૈક્ષત્”** **“તતસ્તુ તં પશ્યતે નિષ્કલં ધ્યાયમાનઃ”** ઈત્યાદિમાં કૃપા કરે તો દર્શન પણ દે તેથી જીવસાધનથી ગમ્ય નથી. આ મારું રૂપ જોઈ શકે એવી ભગવાન્ ઈચ્છા કરે તો જીવ જોઈ શકે છે.

(પ્રકટ્યા તેવા ભગવાનના સ્વરૂપનું વર્ણન ઐશ્વર્યથી કહેવામાં આવ્યું એટલે આ શ્લોકમાં વીર્યથી એનું વર્ણન શ્રીશુકદેવજી કરે છે. ભગવાનની મુખ્ય દશ લીલાઓ છે તે દશ સ્વરૂપલક્ષણો કહે છે.) **‘તં’** એ પ્રસિદ્ધ “લોક વેદમાં હું પ્રસિદ્ધ પુરુષોત્તમ છું” એમ ગીતામાં કહ્યું છે તે પ્રકટ્યા. એ પોતે પ્રકટ્યા પરન્તુ એ **‘અદ્ભુત’** છે. લોક વેદમાં આજ સુધી આનન્દ પ્રકટ્યાનું જાણવામાં ન હતું તેનું પ્રાકટ્ય થયું એ જ ‘અદ્ભુત’ વિશેષણથી કહ્યું છે. ‘અદ્ભુત’ એટલે એનાં દર્શન કરો તો જ એ અનુભવમાં આવે. એ વાણીથી કહી શકાય એમ નથી, તેથી વીર્ય કહ્યું. વળી એ બાલક છે. (ગોપ) બાલકને પણ જેનાથી સુખ થાય તેવા અથવા બ્રહ્મા જેના પુત્ર છે તેવા અથવા બલના સમ્બન્ધીઓમાં મુખ્ય એવા બાલક છે. તેથી યશ કહ્યો. એ **‘અમ્બુજેક્ષણ’** એટલે કમળ સરખા નેત્રવાળા છે. તેથી શ્રીનું નિરૂપણ થયું. એના અનેક અર્થ શ્રીસુબોધિનીજીમાં કહ્યા છે. **‘ચતુર્ભુજ’** એટલે બમણી ક્રિયાશક્તિવાળા ભગવાનનું પ્રાકટ્ય થયું છે. (ચાર પ્રકારનાં કાર્ય કરવામાટે ભગવાન્ ભૂતળ ઉપર પધારે છે. એ ચાર કાર્ય કરવા માટે ચાર ભૂજા બતાવે છે. અથવા ભક્તને ચાર પુરુષાર્થનું દાન કરવા પધાર્યા છે એમ બતાવનાર ભગવાનની ચાર ભુજા છે. ભગવાન્ લૌકિક અને અલૌકિક એમ બેવડા પુરુષ છે એમ *ચાર ભુજાથી સિદ્ધ થાય છે. શંખ, પદ્મ, ગદા, ચક્ર વગેરે આયુધો ઊંચાં કરીને શ્રીહસ્તમાં ધર્યાં છે. એનાથી જ્ઞાન ભક્તિ વગેરે કહ્યાં. શંખ, ગદા વગેરે આયુધથી વૈરાગ્ય કહ્યું. આમ ષડ્ગુણ વિશિષ્ટ ભગવાન્ પ્રકટ્યા. ઉપર લૌકિક ઐશ્વર્યાદિ છ ગુણ કહ્યા, હવે વૈદિક ઐશ્વર્યાદિ છ ગુણવિશિષ્ટનું વર્ણન કરે છે).

‘શ્રીવત્સ’ ના ચિહ્નવાળા છે. શ્રીવત્સ લક્ષ્મીને રહેવાનું સ્થાન છે. એ લક્ષ્મી બ્રહ્માનન્દરૂપ છે. સર્વ વેદ પ્રતિપાદ્ય છે. એ જ બ્રહ્મનું અસાધારણ લક્ષણ છે, તેથી જ સર્વાધારવાળા ભૃગુના પગનું ચિહ્ન ભગવાને રાખ્યું છે. આ વિશેષણથી ઐશ્વર્ય કહ્યું. કોઈ એક અવસ્થામાં રહેલ બ્રહ્મ ‘જીવ’ કહેવાય છે. એ બધા જીવને પોતે કંઠમાં

કૌસ્તુભના મિષથી રાખે છે. 'કૌસ્તુભ' એ સર્વ જીવના તત્વનું સ્વરૂપ છે. **''ચૈત્યસ્ય તત્વમમલં મણિમસ્ય કંઠે''** એ મૂળ શ્લોકથી જ જીવાત્મક કૌસ્તુભ કહ્યો છે. એને કંઠમાં ધારણ કરવાથી જીવને ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ ના સ્થાનની વચ્ચે કંઠ છે એમાં એને ધારણ કરે છે. તેથી વીર્ય કહ્યું. ભગવાન્ અને જીવ એ બન્નેનું વર્ણન આપીને હવે એ જીવને આવરણ કરનારી માયાનું વર્ણન આપે છે, કે ભગવાનને પીળું અમ્બર છે. એ માયારૂપ છે; તેથી યશ કહ્યો. જળથી ભરેલ મેઘના જેવા સુન્દર છે. મેઘ જેમ સર્વ તાપનાશક છે તેમ ભગવાન્ પૃથ્વી, સ્વર્ગ, ધર્મ, ભક્ત વગેરેનું અનિષ્ટ નિવૃત્ત કરે છે. આ વિશેષણથી શ્રીગુણ કહ્યો ।।૯।।

વિશેષ : ભગવાનને ચાર ભુજા છે તેમાં અતિ સંકટમાં પણ ભગવાનની બે ભુજા દૈત્યની ઘાતક છે કે જ્યારે બે ભુજા ભક્તની રક્ષા કરનારી છે. લોકમાં મારતી વખતે રક્ષણ થતું નથી, પણ ભગવાન્ મારતી વખતે પણ રક્ષણ કરી શકે છે. પરીક્ષિતના લૌકિક બીજાંશનો નાશ કર્યો ત્યારે એના ભક્તત્વની રક્ષા કરી તે એકી સાથે કરી, તે રીતે 'ચતુર્ભુજ' કહીને હવે કહે છે કે વેદોક્ત જ્ઞાન કર્મવિષયક, બ્રહ્મવિષયક, આત્મવિષયક, પરમાત્મવિષયક; ભક્તિ પણ સગુણા, નિર્ગુણા, સાધનરૂપા, ફળરૂપા, એમ જ્ઞાનભક્તિના ચાર-ચાર ભેદને અધિકાર પ્રમાણે આપનાર એ ચાર ભુજા છે.

ભગવાન્ આયુધને ધારણ કરે છે એનાથી એના મધુસૂદન, માધવ, નારાયણ, એવા ચોવીસ ભેદ પડે છે. વૈષ્ણવશાસ્ત્રમાં એ ભેદ પ્રસિદ્ધ છે. એમાં ભગવત્પ્રાકટ્ય સમયે ભગવાન્ ચાર ભુજામાં ક્રમવડે શંખ, પદ્મ, ગદા, ચક્ર, ધારણ કરે તો મધુસૂદન કહેવાય. જમણા શ્રીહસ્તમાં ગદા, ચક્ર અને ડાબા શ્રીહસ્તમાં કમળ, શંખને ધારણ કરે તો માધવ કહેવાય છે; ઈત્યાદિ ભેદ જાણવા.

કમળની સુગન્ધથી લોભાઈને ભ્રમરો કમળ ઉપર આવે છે તેમ ભગવાનના શ્રીમુખને જોવાને માટે શાસ્ત્રને જાણનાર જીવો ભગવાનના મુખકમલને જોવામાટે આવે છે. એ મુનિઓને વેદ, સાંખ્ય અને યોગ એ શાસ્ત્રો શોભા આપે છે. વેદરૂપ કિરીટ છે અને સાંખ્ય-યોગરૂપ કુંડળ છે. એ વેદ બે કાંડવાળો છે. યોગ પણ સાધન અને ફલરૂપે બે પ્રકારનો છે. સાંખ્ય સન્ન્યાસ અને જ્ઞાન ના ભેદથી બે પ્રકારનું છે. એમ છ શાસ્ત્રો કહ્યાં તેના હજારો ભેદ થયા છે. એ છ શાસ્ત્રથી ષટ્પદ-ભમરા અહીં ભગવાનના મુખકમળ ઉપર આવીને એના સુગન્ધને લે છે. આ કહેવાનું તાત્પર્ય એ જ કે વેદ, સાંખ્ય અને યોગ નું તાત્પર્ય પણ ભગવન્મુખરૂપ ભક્તિમાં છે. તેથી એની કાન્તિનો પરિષ્વંગ કરી કુન્તલરૂપ ભક્તો મુખનિરીક્ષણરૂપ ભક્તિ કરે

છે. જ્ઞાન કહ્યું, હવે ક્રિયા કહે છે કે કર્મ અનન્ત છે છતાં કાંચી, અંગદ અને કંકણ એ ત્રણ કહ્યાં છે. તેથી ત્રિવિધ કર્મ કહ્યાં છે. લોકમાં કાંચી (કિંકિણી-કન્દોરો) સદામ (દોરાવાળો) હોય ત્યારે અહીં એ ઉદ્દામ (દોરા વગરનો) છે. હિંસાપ્રચુર ક્રિયા વૈદિક છે છતાં એ લોકને અનુસરતી નથી. પૃથ્વી ઉપર અવિદ્યાવાળાનો જ કર્મમાં અધિકાર છે, તેથી માયારૂપ પીતામ્બર ઉપર કાંચી છે એમ કહ્યું છે. એ કર્મો લૌકિક નથી તેથી એને ઉદ્દામ કહ્યાં છે. અંગદ (બાજુબન્ધ) રાજસ, કાંચી, તામસ, કંકણ સાત્વિક છે. આદિ શબ્દથી વીંટી વગેરે સમજવાં. એ સર્વ આભરણો વડે અર્થાત્ એ વૈદિક ત્રિવિધ કર્મવડે ભગવાન્ શોભે છે. ''વેદ, રામાયણ, પુરાણ અને ભારતના આદિ, અન્ત અને મધ્યમાં સર્વત્ર હરિ ભગવાનનું ગાન સંભળાય છે'' આ પુષ્કર પ્રાદુર્ભાવની સમાપ્તિમાં 'હરિવંશ પુરાણ' માં શ્લોક છે તેને શ્રીઆચાર્યચરણે શ્રીસુબોધિનીજીમાં લીધો છે તેનો અર્થ લેખકાર એવો કરે છે કે વેદાદિ ચાર શાસ્ત્રના આદિ, મધ્ય અને અન્ત એમ ત્રણ ભેદ ગણતાં બારની સંખ્યા થાય તે અહીં બાર શ્લોક સ્તુતિના છે, તેથી સર્વત્ર ગવાતા ભગવાનનું જ અહીં વસુદેવજીએ બાર શ્લોકથી ગાન કર્યું છે.

અહીં બાર શ્લોકથી વસુદેવ-દેવકીજીની સ્તુતિ છે તેનું તાત્પર્ય કારિકા વડે કહે છે. ભગવાન્ દ્વાદશાત્મા છે. એમાં નવ પ્રકાર વૈદિક છે જ્યારે ત્રણ પ્રકાર લૌકિક છે. નવ પ્રકારમાં પાંચ પ્રકારના હરિ છે તે પ્રકારઃઅગ્નિહોત્ર, દર્શપૂર્ણમાસ, પશુ, ચાતુર્માસ્ય, અને સોમ એ પાંચ પ્રકાર યજ્ઞાત્માના છે તે વેદે કહેલા છે તેમ જ ચતુર્મૂર્તિ એ અહીં પ્રકટ્યા છે એમ શ્રીભાગવત્ કહે છે. ભાગવત્ તન્ત્ર છે તે વેદરૂપ છે, વેદથી ભિન્ન નથી, માટે વૈદિક રીતે નવધા વૈદિક પ્રકારથી નવ શ્લોકથી વસુદેવજીએ સ્તુતિ કરી છે. દેવકીજીની સ્તુતિ ત્રણ શ્લોકથી લૌકિક સ્તુતિ છે. લોકમાં સ્મૃતિ મુખ્ય છે. લોકે કહેલ-ભગવદ્વ્યતિરિક્તે કહેલ તે લૌકિક કહેવાય તે ઋષિ પ્રણીત સ્મૃતિ કહેવાય છે. એક શ્લોકથી વસુદેવજીની પ્રાર્થના છે જ્યારે બે શ્લોકથી દેવકીજીની પ્રાર્થના છે તેને સાથે ગણતાં વસુદેવજીની દશ શ્લોકથી સ્તુતિ અને દેવકીજીની પાંચ શ્લોકથી સ્તુતિ છે. શાસ્ત્રથી જે ભગવાન્ જાણ્યા હતા તેને પ્રતીતિ વડે દઢ કર્યા છે. પરબ્રહ્મ ભગવાન્ લૌકિક ચક્ષુઓથી જોઈ શકાતા નથી, પણ **''જનો માં પશ્યતુ''** એમ ઈચ્છા કરે તો ભગવાનનાં દર્શન ભગવદિચ્છાથી જીવ કરી શકે છે. તેથી એમાં અજ્ઞાન કે અન્યથા જ્ઞાનને અહીં અવકાશ નથી. તેમ ભગવચ્ચાક્ષુષ જ્ઞાનમાં કાંઈ બાધક પણ નથી. તેથી જ વસુદેવજીએ **વિદિતોસિ** એમ પ્રત્યક્ષ દર્શન કરીને મધ્યમ પુરુષનો પ્રયોગ કર્યો છે. અહીં ભગવાન્ દર્શન દે છે છતાં એનું બ્રહ્મત્વ એવું ને એવું જ રહે છે. **''કશ્ચિદ્ ધીરઃ અદશ્યમગ્રાહ્યમ્''** ઈત્યાદિ શ્રુતિઓનો વિરોધ નથી, પણ વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયી ભગવાન્માં એ બધું સમ્ભવે છે. (સુબોધિનીજી)

હવે જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ બે ગુણના વર્ણનથી સર્વશાસ્ત્રરૂપ ભગવદ્ આભરણનું વર્ણન કરે છે. મોટા મૂલ્યવાળા વૈડૂર્યમણિ ખચિત કિરીટ અને કુંડલ ની કાન્તિ કુન્તલ (કેશ-વાળ) માં પડે છે તેથી હજારો કુન્તલો એ કાન્તિથી મિશ્રિત થઈને શોભે છે. એથી જ્ઞાન કહ્યું. કાંચી, અંગદ અને કંકણ વડે શોભતા કહ્યા તેથી વૈરાગ્ય કહ્યું. એમ દશ વિશેષણવાળા ભગવાનને વસુદેવજીએ જોયા ।।૧૦।।

ભગવાન્‌નાં દર્શન કરતાંની સાથે, હરિ ભગવાન્ મારા પુત્રરૂપે પધાર્યા જાણી વસુદેવજી પ્રફુલ્લિત નેત્રવાળા થયા અને વિસ્મિત પણ થયા.એસમયે ગોદાન આપવાં જોઈએ તેથી કૃષ્ણાવતાર થયો જાણી આનન્દમાં આવી દશ હજાર ગાયો બ્રાહ્મણને આપવાનો સંકલ્પ કર્યો ।।૧૧।।

કૃતાર્થ બુદ્ધિવાળા વસુદેવજી હાથ જોડી શરીરને નમાવી આ પરમપુરુષ ભગવાન્ પ્રકટ્યા છે જેના પ્રકાશથી સૂતિકાગૃહ પ્રકાશયુક્ત થયું અને એના પ્રભાવને જાણી ભય છોડી હે ભારત! એની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ।।૧૨।।

વસુદેવજી બોલ્યા : આપ પ્રકૃતિથી પર પુરુષ છો, કેવળ આનન્દ સ્વરૂપ છો, સર્વની બુદ્ધિના દ્રષ્ટા છો, તેમને મેં સાક્ષાત્ કર્યા છે ।।૧૩।।

જેનો મેં સાક્ષાત્કાર કર્યો તે જ આપના આધિદૈવિક સ્વભાવ વડે ત્રિગુણાત્મક જગતને ઉત્પન્ન કરી એમાં પ્રવેશ કરતા નથી છતાં એમાં પ્રવિષ્ટ થતા હો એમ દેખાઓ છો, કેમકે બીજાને માટે જગત્ કરો તો એમાં આપ પ્રવેશ કરો એમ સમ્ભવે પણ આપ જ જગત્‌રૂપે થાઓ તે એમાં આપને પ્રવેશવાની જરૂર ન હોય, તેથી પ્રવેશ કરતા હો એમ દેખાઓ છો. (એમ **'ઈવ'** શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.) ।।૧૪।।

જેમ આ આપના સ્વરૂપમાં અવિકૃત ભાવો છે તે ભાવો વિકારવાળા ભાવથી જુદા છે, છતાં સાથે મળીને રૂપરસાદિ કાર્ય કરવામાં સમર્થ થઈને વિરાટના દેહ સ્વરાજને ઉત્પન્ન કરે છે, કેમકે આધિદૈવિકની સહાયતા વિના કેવળ આધિભૌતિકો કાંઈ પણ કરવાને સમર્થ થતા નથી, તેથી ભગવત્સ્વરૂપમાં જે મેં જોયું તે સર્વ આધિદૈવિક જોયું. તેથી જ શ્રુતિ પણ **''ચક્ષુષઃ ચક્ષુઃ શ્રોત્રસ્ય શ્રોત્રં મનસઃ મનઃ''** એમ કહે છે એ પણ યુક્ત છે ।।૧૫।।

એ બધાં તત્વ એકઠાં થઈ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે અને એમાં એ કાર્ય થયા પછી પેઠા હોય એમ દેખાય છે, કેમકે એ કાર્યમાં કારણરૂપે રહે છે એટલે એ એમાં પેદા થયા એમ તો કહી શકાય જ નહિ ।।૧૬।।

એમ બુદ્ધિથી અનુમિત છે લક્ષણ જેનું એવા ગ્રાહ્ય ગુણોથી આપ સ્વરૂપથી પ્રતીત થાઓ છો છતાં એ ઇન્દ્રિયનાં ગુણોથી આપ ગ્રહણ થઈ શકતા નથી. વળી આપને કોઈ આવરક ન હોવાથી આની બહાર અને આની અન્દર એવો વ્યવહાર આપને વિશે થતો નથી, કેમકે આપ સર્વરૂપ સર્વના આત્મા અને જગદ્રૂપ છો ।।૧૭।।

જે માણસ ભગવાન્‌નું સ્વરૂપ જે આત્મારૂપે અનુભવાય છે તેને પોતાની આંખે જુએ છે, એવા જ ભગવાન્ છે એમ માને છે, તે ભગવાન્‌ના ખરા સ્વરૂપને જાણી શકતો નથી, માટે એ અજ્ઞાની કહેવાય. આનન્દઘન સ્વરૂપમાં કરામ્બુજ, પાદામ્બુજ વગેરે ભેદ જોનાર કેવળ અનુવાદક છે, કેમકે **''સ યથા સૈન્ધવઘનોન્તરોબાહ્યઃ કૃત્સ્નો રસઘનઃ એવં વારેયમાત્માનન્તરોબાહ્યઃ કૃત્સ્નઃ પ્રજ્ઞાનઘનઃ''**, **''અસંગોહ્યયં પુરુષઃ''** એ શ્રુતિના વિચાર વખતે છોડેલ ભેદને એ પાછો સ્વીકારે છે તેથી એ અજ્ઞાની છે, કેમકે ભગવદ્રૂપમાં સ્વગત ભેદનો અસમ્ભવ છે ।।૧૮।।

આપને વિશે વિકાર નથી, ચેષ્ટા નથી છતાં આપનાથી આ જગતનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય થાય છે, પરન્તુ આપ ઈશ્વર હોવાથી એમ થાય તો એમાં વિરોધ નથી. આપના આધારથી ગુણોમાં એનો આરોપ થાય છે ।।૧૯।।

આ ત્રણ લોકના પાલન માટે પોતાની શક્તિરૂપ માયા વડે આપ શ્વેતવર્ણ ધારણ કરો છો, ઉત્પત્તિ માટે રજોગુણથી લાલ રંગ સ્વીકારો છો, અને લોકના પ્રલય માટે તમોગુણવડે શ્યામ વર્ણ અંગીકાર કરો છો ।।૨૦।।

હે અખિલેશ્વર! હે વિભો! આપે આ લોકનું રક્ષણ કરવાની ઈચ્છાથી મારે ઘેર અવતાર ગ્રહણ કર્યો છે તેથી, રાજા એવું તો નામમાત્ર છે; ખરું જોતાં એ અસુર સેનાઓના નાયકો છે તેમને આપ મારીને પૃથ્વીનો ભાર ઉતારશો ।।૨૧।।

આ દુષ્ટ કંસે આપનું પધારવું અમારે ત્યાં થશે એમ આકાશવાણીથી જાણીને આપના છ ભાઈઓને મારી નાખ્યા છે. હે સુરના ઈશ્વર! એ કંસને એના નોકરો જ્યારે અમારે ત્યાં આપનો જન્મ થયાનું કહેશે ત્યારે એ સાંભળીને હથિયાર ઉગામીને એ અહીં આવી પહોંચશે ।।૨૨।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : પોતાના પુત્રમાં પુરુષોત્તમ ભગવાન્‌નાં લક્ષણ જોયાં ત્યારે દેવકીજી સુન્દર સ્મિત કરીને કંસથી ડરતાં-ડરતાં એની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ।।૨૩।।

શ્રીદેવકીજી બોલ્યાં : આ આપનું રૂપ છે જેને અવ્યક્ત, આદ્ય, બ્રહ્મ,

સ્વયંપ્રકાશ, નિર્ગુણ, નિર્વિકાર, સત્તામાત્ર, નિર્વિશેષ અને ચેષ્ટારહિત એવા નવ પ્રકારથી કહે છે. એ આપ મારા અન્તઃકરણના પ્રકાશક છો ।।૨૪।।

બ્રહ્માનું બે પરાર્ધ આયુષ્ય છે તે પૂરું થતાં લોક નાશ થાય ત્યારે મહાભૂત અહંકારમાં લીન થાય છે અને કાળના વેગથી વ્યક્ત દેખાતા પદાર્થ અવ્યક્ત પ્રધાનમાં પ્રવેશે છે. ત્યારે આપ એક બાકી શેષ રહો છો તેથી આપનું 'શેષ'નામ છે ।।૨૫।।

પ્રકૃતિના એક માત્ર સહાયક પ્રભો! નિમેષથી વર્ષ સુધીનો મોટો કાળ એ આપની ચેષ્ટા છે. એ જગતની ચેષ્ટાનું કારણ થાય છે તેવા સર્વશક્તિમાન અને કલ્યાણના ધામરૂપ આપના શરણને હું પ્રાપ્ત થાઉં છું ।।૨૬।।

મૃત્યુરૂપ સર્પથી ભય પામેલા મનુષ્ય સર્વ લોકમાં ફરે છે, પણ એના ભયને દૂર કરનાર કોઈ મળતો નથી, તે પ્રભુ ઈચ્છાથી જ્યારે આપના ચરણમાં આવે છે ત્યારે નિર્ભય થઈ સ્વસ્થ થાય છે, કારણ કે મૃત્યુ પણ અહીં આવી શકતું નથી, પણ દૂર જ રહે છે ।।૨૭।।

દાસના ત્રાસને આપ દૂર કરનાર છો, તેથી ઉગ્રસેનના પુત્ર ક્રૂર કંસથી અમે ભય પામી રહ્યાં છીએ તેના ભયથી અમને આપ બચાવો. ભક્તના ધ્યાનના સ્થાનરૂપ આ આપનું પુરુષરૂપ કેવળ માંસ મજ્જા ઉપર જ દૃષ્ટિ રાખનાર દેહાભિમાની સામે પ્રકટ ન કરો ।।૨૮।।

હે મધુસૂદન! આ પાપરૂપ કંસ આપનો જન્મ થયો છે એવું ન જાણે એમ કરો. મારી બુદ્ધિ ધીરજ રહિત થઈ છે અને કંસને લઈને એ આપને શું કરશે એની મને ચિન્તા થાય છે ।।૨૯।।

હે વિશ્વાત્મન્! આ અલૌકિક આપનું રૂપ કે જે ચાર ભુજામાં શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ થી શોભિત છે તેનું સાધારણ લોક દર્શન ન કરી શકે એવો બન્દોબસ્ત આપ કરો ।।૩૦।।

આપ સૃષ્ટિના આરમ્ભમાં ચૌદ લોકાત્મક આ વિશ્વને આપના વિરાટ શરીર વડે સાવકાશ ધારણ કરો છો એ જ આપ મારા ગર્ભમાં પધાર્યા, આ આપે મનુષ્યલોકનું મોટું અનુકરણ કરી બતાવ્યું તેથી મને આશ્ચર્ય થાય છે ।।૩૧।।

શ્રીભગવાન્ બોલ્યા : હે સતિ! તમે બ્રહ્માના પ્રથમ કલ્પમાં પૃશ્નિ હતાં ત્યારે આ (વસુદેવજી) સુતપા નામે પ્રજાપતિ હતા. તેણે કામ, ક્રોધ વગેરે છોડ્યા હતા તેથી દોષ રહિત હતા ।।૩૨।।

તમને બન્નેને બ્રહ્માજીએ પ્રજાની સૃષ્ટિ કરવાને યોજ્યાં ત્યારે તમે ઈન્દ્રિય સમૂહને સંયમમાં રાખીને પરમ તપ કર્યું ।।૩૩।।

વૃષ્ટિ, વાયુ, ઠંડી, ગરમી વગેરે કાલગુણોને સહન કરતાં શ્વાસ રોકીને મનના મેલને ધોઈ નાખ્યા ।।૩૪।।

ખરી પડેલાં પાન્દડાં અને વાયુ નો આહાર કર્યો. મારાથી કામની ઈચ્છા રાખીને મારું આરાધન તમે કર્યું ।।૩૫।।

પરમ દુર્લભ તપ કરતાં તમે દેવોનાં બાર હજાર વર્ષો સુધી મારું આરાધન કર્યું અને એટલો વખત તમે મારામાં મન રાખ્યું ।।૩૬।।

ત્યારે હું મારા આ સ્વરૂપથી તમને પ્રસન્ન થયો. હે અનઘે! તમે તપ ભક્તિ અને શ્રદ્ધા વડે આ સ્વરૂપને જ હૃદયમાં ભાવનાથી ભાવિત કર્યું હતું ।।૩૭।।

વર આપનારમાં રાજારૂપ હું તમારી પાસે તમને વર આપવા માટે પ્રકટ થયો અને ‘વર માંગો’ એમ મેં કહ્યું ત્યારે તમે ‘‘તમારા જેવો પુત્ર થાય’’ એમ વર માગ્યો ।।૩૮।।

તમે સ્ત્રી-પુરુષ પ્રજા વિનાનાં હતાં, ગ્રામ્ય ભોગ ભોગવ્યા ન હતા, તેથી મારી માયાથી મોહિત થઈને મારી પાસેથી મોક્ષ ન માગ્યો ।।૩૯।।

હું જ્યારે તમારી પાસેથી ગયો ત્યારે તમને મારા જેવો પુત્ર થવાનો વર મેં આપેલો હતો તેથી તમારો મનોરથ પૂર્ણ થતાં તમે ગ્રામ્ય ભોગો ભોગવવા લાગ્યાં ।।૪૦।।

શીલ, ઔદાર્ય અને ગુણોમાં મારા જેવો બીજો કોઈ લોકમાં ન મળતાં હું જ તમારો પુત્ર થયો ત્યારે લોકમાં મારું ‘પૃશ્નિગર્ભ’ એવું નામ થયું ।।૪૧।।

એ જ તમે બન્ને બીજે જન્મે અદિતિ અને કશ્યપ થયાં ત્યારે હું ‘ઉપેન્દ્ર’ નામ ધરીને તમારે ત્યાં પ્રકટ્યો. મેં મારું સ્વરૂપ નાનું દેખાડ્યું તેથી મારું ‘વામન’ એવું નામ પડ્યું ।।૪૨।।

ત્રીજા તમારા વસુદેવ દેવકીરૂપ જન્મમાં હે સતી! મેં મારું વચન સત્ય કરવા માટે આ સ્વરૂપ તમને ત્રીજીવાર બતાવ્યું ।।૪૩।।

પૂર્વ જન્મનું સ્મરણ કરાવવાને માટે મેં આ રૂપ તમને બતાવ્યું. જો એમ ન કરું તો મર્ત્ય શરીરવાળાને મારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન થઈ શકે ।।૪૪।।

તમે બન્ને મારામાં *પુત્રભાવ અને વારંવાર બ્રહ્મભાવ રાખીને ચિન્તન કરશો. જ્યારે તમને મારામાં સ્નેહ થશે ત્યારે એનાથી તમે પરમ ગતિને પામશો ।।૪૫।।

વિશેષ : વસુદેવજીને માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક સ્નેહ થશે. જો જ્ઞાનને ભક્તિનું અંગ ન કહે તો જ્ઞાનને સ્વાતન્ત્ર્ય થાય અને તેથી વાક્યભેદ થાય, માટે અહીં જ્ઞાનને સ્નેહનું અંગ કહેવામાં આવ્યું છે. તેથી પૂર્વ સ્કન્ધમાં ઉત્પત્તિથી જ ભક્તોનાં સ્વરૂપ કહ્યાં તેમ પ્રેમ, જ્ઞાન અને નિરોધ વગેરે આ સ્કન્ધમાં કહેવામાં આવે છે. તેથી ગોપીજનોને પણ જ્ઞાનોપદેશ ભક્તિના અંગ તરીકે કહ્યો છે. વસુદેવ-દેવકીજીને ભગવદ્અવતારની પહેલા દુઃખ થયું એનું કારણ નીચે પ્રમાણે છેઃભગવાને કહ્યું કે **''મત્તઃ કામનાભીપ્સન્તૌ''** એ વાક્યથી એમણે પ્રથમથી કામના કરી ભગવાન્‌નું આરાધન કર્યું, પણ ભગવાન્‌નું આરાધન વૃથા ન જાય માટે ભગવાને દર્શન આપ્યાં, તેમના દર્શનથી એવા પુત્રની ઇચ્છા કરી પણ સ્નેહાર્તિથી ભગવત્પ્રાકટ્યનો વર ન માગ્યો, એ પણ **''વરં મત્સદશં''** ઇત્યાદિથી કહ્યું ભગવત્પ્રાપ્તિ થયાનો વર મળ્યા પછી પણ ગ્રામ્ય ભોગ ભોગવ્યા, તેમાં પણ ભગવત્સદશ કોઈ ન હોઈને એમની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા ભગવાન્‌ને પધારવું પડ્યું તેથી કંસકૃત ક્લેશ એમને થયો. પુત્રમાં આગ્રહ રાખ્યો તેથી કીર્તિમાન વગેરે પુત્રોનો નાશ થયો. ભગવત્સદશનો આગ્રહ કર્યો તેથી છ ગુણવાળા ભગવાન્ હોઈને છ પુત્રોનો નાશ થયો. આ બધું મર્યાદારક્ષાર્થ પ્રભુએ કર્યું. પુત્રપણાથી પ્રકટ થવાનો હેતુ તપ છે. હવે ભગવલ્લીલારસનું સાધન શોધવું જોઈએ માટે ભગવાને એને પોતાના વિયોગનું દાન કર્યું, કેમકે એ ભક્તિમાર્ગીય સાધન છે. જ્યારે પ્રભુએ વિયોગ કરાવ્યો ત્યારે એને ભગવાન્‌માં ભાવનો પ્રવાહ ચાલુ થયો. મારા પુત્રને આટલા દિવસ થયા, આમ કરતા હશે, આટલા માસના મારા પુત્ર થયા, આટલા વર્ષના થયા, બન્ને ભાઈઓ મળીને આવી લીલા કરતા હશે, બલદેવજી સહિત ભગવાન્ આનન્દમાં હશે, અમને ક્યારે દર્શન દેશે, એમ એમને દર્શનની આર્તિ થવા લાગી; દર્શન થવા લાગ્યાં, વસુદેવજી અને દેવકીજી આપસમાં પોતાના પુત્રો વિષે ચર્ચા કરતાં તેથી સર્વ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ ભગવાન્‌માં લાગી ગઈ; વિયોગ તાપવાળા હૃદયમાં દર્શનાદિ થવાથી જીવન ટકી રહ્યું. એ અગિયાર ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ પુત્રરૂપ પ્રભુમાં લાગી તેથી ભગવાન્ એકાદશ વર્ષ સુધી ગોકુલમાં બિરાજ્યા. તેથી જ ભગવાને તમે મને પુત્રભાવે અને બ્રહ્મભાવે ભજશો એમ વરદાન આપ્યું; તેથી જ વસુદેવ-દેવકીજીનો એવો ભાવ થયો. તેથી જ માહાત્મ્ય જ્ઞાનયુક્ત સ્નેહ થતાં કંસને માર્યા પછી ભગવાન્ એમની પાસે આવ્યા ત્યારે પુત્રભાવ છતાં એમને હૃદયમાં ચાંપીને મળી ન શક્યા; એનું કારણ એ જ છે કે એ વખતે લૌકિક ભાવ કરતાં અલૌકિકભાવ વિશેષાંશમાં પ્રકટ્યો તેથી સ્નેહ કરતાં માહાત્મ્ય વધી જતાં મળી શક્યા નહિં. (શ્રીસુબોધિનીજી)

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યાઃ એટલું કહી *ભગવાન્ મૌન રહ્યા અને પોતાની આત્મ

માયા વડે માતા-પિતાના દેખતાં તરત સામાન્ય બાળક બની ગયા ।।૪૬।।

વિશેષ : અહીં ભગવાને બીજા રૂપનો સ્વીકાર કર્યો છે એ જ આ અધ્યાયનો અર્થ છે. અહીં રૂપાન્તર આત્મમાયા વડે આપે સ્વીકાર્યું છે. જેમ રૂપ પ્રાકૃત સ્વીકાર્યું તેમ જ્ઞાન પણ પ્રાકૃત સ્વીકાર્યું છે. એમ કરે જ રૂપાન્તર સ્વીકાર શોભે. ત્યારે તો ભગવાન્ પ્રાકૃત જેવા થઈ જશે એમ શંકા થાય, એના ઉત્તરમાં કહે છે કે એ ભગવાન્ છે. સર્વભવન-સામર્થ્યરૂપ પોતાની માયાવડે એવો દેખાવ માત્ર ભગવાને સ્વેચ્છાથી સ્વીકાર્યો છે. તેથી જ્યારે જ્ઞાનનો ઉપયોગ હશે તેવા (ભીષ્મમુક્તિ અને અર્જુન ને ઉપદેશના) પ્રસંગે પોતાનું જ્ઞાન પણ બતાવશે. આત્મમાયાનો સ્વીકાર કર્યો કે તરત જ લૌકિક બાળકને જેમ નાળ વગેરે લાગેલું હોય અને જન્મે છે તેવું રૂપ થઈ ગયું. માતા-પિતાના દેખતાં જ રૂપાન્તર થયું એ નટ કરતાં વિશેષ વાત થઈ. નટને રૂપ બદલવા પરોક્ષતાની અપેક્ષા રહે છે તેવું અહીં નથી. અહીં માયાને 'આત્મમાયા' કહી તેથી એમ સમજવાનું છે કે જેમ આત્મા અવિકૃત, નિત્ય-શુદ્ધ છે તેમ માયા પણ તેવી છે. એ નિત્યાદિ ગુણવાળી લીલાની બતાવનારી છે, નહિં કે ન જ હોય તેવા પદાર્થને બતાવે છે એવા સંસારના કારણરૂપ માયા તો જુદી જ છે. એ માયા જીવને પોતાનું સ્વરૂપ ભુલાવી પ્રપંચમાં વિષયાસક્તિને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ આત્મમાયા પણ ભક્તને સ્વ સ્વરૂપનું વિસ્મરણ કરાવી ભગવાન્માં આસક્તિ કરાવે છે. એટલો ધર્મ સમાન હોઈને માયા શબ્દથી એનો વ્યવહાર થાય છે. ખરી રીતે તો જેમ બીજા લીલોપયોગી ગોપી-ગોપ વગેરે છે તેવી જ આ પણ લીલાપરિકરરૂપ છે. આનન્દરૂપ છે તેથી એને શ્રીશુકદેવજી 'આત્મમાયા' એમ વિશિષ્ટતાથી બતાવે છે. આવું જો આત્મશબ્દથી તાત્પર્ય ન નીકળે તો પૂર્વમાં ભગવચ્છબ્દ તો છે તેથી આત્મપદ કહેવું વ્યર્થ થાય. તેથી જ અહીં ભગવાને વસુદેવ-દેવકીજીનો પિતૃત્વે લીલામાં સ્વીકાર કર્યો છે તેથી એમને એવું જ્ઞાન થયું એમ ન માનીએ તો નિષેકાદિના અભાવમાં પુત્રત્વાદિ જ્ઞાન ન જ થવું જોઈએ, તેથી જ મૂળમાં **''આત્મમાયયા પિત્રોઃ''** એમ કહ્યું છે. હવે બીજી શંકા એવી છે કે ભગવાને પ્રથમ કહ્યું કે **''એતદ્ વાં દર્શિતં રૂપં''** તમને મેં આ રૂપ બતાવ્યું. વળી આગળ કહે છે કે **''નાન્યથા મદ્ભવં જ્ઞાનં''** તેથી ભગવાન્નું દર્શન તે ન કરાવે ત્યાં સુધી ન થવું જોઈએ તો એમને આ રૂપ કેમ દેખાવું જોઈએ? એ શંકાના ઉત્તરમાં **''આત્મમાયયા સમ્પશ્યતોઃ''** એમ મૂળમાં કહ્યું છે. તેથી જ એ શંકાને સ્થાન રહેતું નથી. ચક્ષુઃસામર્થ્યથી ભગવાન્નું રૂપ જીવ ન જોઈ શકે પણ કૃપાથી બતાવે તો જોઈ શકે, તેથી વસુદેવ પુત્રત્વે ભગવાન્ને જાણી શક્યા. કેમકે ભગવાન્ને પુત્રત્વ બતાવીને લીલા કરવી ઈષ્ટ છે. વસ્તુતઃ ભગવાન્ પ્રાકૃત બાળક જેવા થયા તો પણ ષડ્ગુણૈશ્ચર્યયુક્ત પરમ કાષ્ઠાપન્ન શુદ્ધબ્રહ્મરૂપ આપ છે. જેમ **''તત્રાભવદ્ભગવાન્**

વ્યાસપુત્રઃ'' એ જગ્યાએ 'ભૂ' ધાતુનો અર્થ ઉત્પત્તિ નથી તેમ અહીં **'બભૂવ'** એ ક્રિયાનો અર્થ ઉત્પત્તિરૂપ નથી, અલૌકિકત્વે જ્ઞાન ન હોઈને પરોક્ષતા સ્વીકારી પરોક્ષ ભૂતકાળનો પ્રયોગ કર્યો છે, ઈત્યાદિ અનેક શંકા સમાધાનનો શ્રીવિટ્ઠલનાથ દીક્ષિતજી (શ્રીગુંસાઈજી) એ સ્વકૃત ટિપ્પણીમાં વિચાર કર્યો છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુએ એ ગ્રન્થ જોઈને જિજ્ઞાસા પૂર્ણ કરવા વિનન્તિ છે.

હવે ભગવાન્‌ની પ્રેરણાથી વસુદેવજીએ સૂતિકાઘરમાંથી પોતાના પુત્રને પધરાવી બહાર નીકળવાની ઈચ્છા કરી, બરાબર તે જ સમયે નન્દરાયજીનાં પત્ની યશોદાજીમાં *યોગમાયા પ્રકટી, જે ભગવાન્‌ની શક્તિ હોવાથી ભગવાન્‌ની જેમજ જન્મરહિત છે ।।૪૭।।

વિશેષ : યોગમાયાનું પ્રાકટ્ય ભગવાન્‌ના પ્રાકટ્ય પછી એક મુહૂર્તે થયું છે એ સમયે રોહિણી નક્ષત્ર હતું એટલે રોહિણી અષ્ટમીના અન્તમાં દાખલ થઈ નવમી સમગ્રમાં રહી છે. તેથી શુદ્ધ અષ્ટમીમાં ભગવત્પ્રાકટ્ય છે. શુદ્ધ નવમીમાં માયા જન્મી છે તેથી નન્દરાયજીને ત્યાં ઉત્સવ શુદ્ધ નવમીમાં થયો છે. તેથી જ વ્રતમાં અષ્ટમી સપ્તમીના વેધવાળી ન લેવી, કેમકે પ્રભુના જન્મ વખતે શુદ્ધ અષ્ટમી હતી. અષ્ટમી નવમી યુક્ત લેવી, પણ સપ્તમીવાળી અષ્ટમી વ્રતમાં ગ્રહણ કરવી નહિં. **''નવમ્યાં યોગનિદ્રાયા જન્માષ્ટમ્યાં હરેરતઃ। નવમીસહિતોપોષ્યા રોહિણી બુધસંયુતા''** એવું ભવિષ્યોત્તરનું વાક્ય છે તેથી રોહિણીને કૃત્તિકાનો વેધ હોય તો એ નક્ષત્રને કાંઈ ક્ષતિ નથી. પણ શ્રીરામાનુજ સમ્પ્રદાયમાં કૃત્તિકાના વેધવાળી રોહિણીનો સ્વીકાર કરતા નથી એનું કારણ તો એઓ જાણે. સપ્તમીનો વેધ તો ન જ લઈ શકાય, કેમકે **''અષ્ટમી સપ્તમીવિદ્ધા હન્તિ પુણ્યં પુરાકૃતમ્। બ્રહ્મહત્યા ફલં દદ્યાદ્ધરિવૈમુખ્યકારણાત્''** એવં ગૌતમીય તન્ત્રનું વચન છે. **''સઋક્ષાપિ ન કર્તવ્યા સપ્તમી સંયુતાષ્ટમી। અવિદ્ધાયાં સઋક્ષાયાં જાતો દેવકીનન્દનઃ''** એવું બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણનું વાક્ય છે. તેથી સપ્તમીનો વેધ વ્રતમાં ત્યાજ્ય જ છે.

તે યોગમાયાએ દ્વારપાલ અને પુરવાસીઓ ની સમસ્ત ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિઓની ચેતના હરી લીધી. તેઓ બધા જ અચેત થઈ ઊંઘી ગયા, કેદખાનાના બધા દરવાજા બંધ હતા, એને મોટા-મોટા કમાડ, લોખંડની સાંકળો અને તાળાં લાગેલાં હતાં. બહાર નીકળવું બહુ જ કઠિન હતું, પરન્તુ વસુદેવજી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને ગોદમાં પધરાવી જેવા એમની પાસે પહોંચ્યા કે તરતજ, જેમ સૂર્યનો ઉદય થતાંજ અન્ધકાર દૂર થઈ જાય છે તેમ, બધા દરવાજા આપોઆપ ખુલી ગયા. એ વખતે વાદળો મંદ-

મંદ ગર્જતા ઝરમર–ઝરમર વરસી રહ્યાં હતાં. તેથી શેષજી પોતાની ફણાઓથી જલને રોકતા વસુદેવજીની પાછળ–પાછળ ચાલવા લાગ્યા ।।૪૮–૪૯।।

એ દિવસોમાં (ઇન્દ્રની પ્રેરણાથી) વરસાદ વારંવાર વરસતો હતો, તેથી યમુનાજી ભરપૂર હતા. તેમનો પ્રવાહ ઉંડો અને તેજ (ગમ્ભીર)હતો. મોજાંઓની ભરમારને લીધે જલ ઉપર પાર વગરનાં ફીણ થઈ ગયા હતાં. સેંકડો ભયાનક ઘૂમરીઓ પડી રહી હતી. જેવી રીતે સીતાપતિ શ્રીરામને સમુદ્રે માર્ગ આપી દીધો હતો તેવી રીતે યમુનાજીએ ભગવાન્‌ને માર્ગ આપી દીધો ।।૫૦।।

વસુદેવજી નન્દરાયજીના ગોકુલમાં ગયા ત્યાં તો બધા ગોપોને નિદ્રામાં ઊંઘતા જોયા. વસુદેવજી પોતાના બાળકને યશોદાજીના શયનમાં પધરાવી, યશોદાજીને કન્યા જન્મી હતી તેને લઈને ફરી પોતાના ઘર તરફ આવ્યા ।।૫૧।।

ઘરમાં આવી દેવકીજીના શયનમાં યશોદાજીની કન્યાને મૂકીને પોતાના પગમાં લોખંડની બેડીઓ પહેરી લઈ પ્રથમ હતા તેવી સ્થિતિમાં વસુદેવજી થઈ ગયા।।૫૨।।

યશોદા નન્દપત્ની ચ જાતં પરમબુધ્યત ।।
ન તલ્લિંગં પરિશ્રાન્તા નિદ્રયાપગતસ્મૃતિઃ ।।૫૩।।

નન્દરાયજીનાં પત્ની યશોદાજીએ પોતાને પ્રસવ થયો એમ તો જાણ્યું, પણ પુત્ર થયો કે પુત્રી થઈ એ તો નિદ્રામાં હતાં તેથી નક્કી કરી ન શક્યાં, કેમકે પ્રસવની પ્રથમ વેદના થઈ અને પછી પ્રસવ થયો ત્યારે પીડા નિવૃત્ત થતાં નિદ્રા આવી ગઈ તેથી પુત્ર કે પુત્રીનો એ જ વખતે નિર્ણય કરવો જોઈએ એ કરી શક્યાં નહિ ।।૫૩।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધમાં (પહેલા જન્મપ્રકરણમાં ભગવાન્‌નું મુનષ્યનાટ્ય)‘‘શ્રીકૃષ્ણે કરેલો રૂપાન્તરનો સ્વીકાર’’નામનો ત્રીજો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ભગવત્સેવા અને ભગવદ્‌ગુણગાન એ ભક્તિમયી પવિત્ર જીવનસાધના હોવી જોઈએ, ધંધો નહીં. હવેલી–મન્દિરમાંજાહેર સેવા–મનોરથોના રૂપમાં ભગવત્સેવાને તેમજ ભાગવતકથા, ઢાઢીલીલા, માલાપહેરામણીના માધ્યમથી ભગવત્કથાને પોતાનો ધંધો બનાવી બેઠેલા ‘ભક્તિ’શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવા પણ લાયક નથી.

અધ્યાય ૪

માયાનું કાર્ય, ધર્મનો નાશ, અને ભક્તને દુઃખ

વિશેષ : આ ચોથા અધ્યાયમાં માયાનું કાર્ય કહેવામાં આવે છે. ભક્તને દુઃખ આપવું એ માયાનું કાર્ય થયું તેને નિમિત્ત કરી ભગવાન્ એની રક્ષા માટે પ્રયત્ન કરશે. માયાએ રુદન કર્યું તેથી ગૃહપાલો જાગ્યા અને તેઓએ કંસને ચેતાવ્યો. એ બન્ને જ્ઞાપન વસુદેવ આદિને દુઃખ આપનાર જ્યારે કંસ આદિને સુખ આપનાર થયાં. જ્યારે માયાએ કંસને કહ્યું કે તારો શત્રુ કોઈ જગ્યાએ પ્રકટ થઈ ચૂક્યો છે ત્યારે કંસે મન્ત્રીઓને એ વાત જણાવી તે પણ દુઃખ આપનાર થઈ. માયા એ રીતે સ્પષ્ટ ન કરે તો કંસે ગાય, બ્રાહ્મણ, બાળક વગેરેને મારવાની આજ્ઞા કરી તે ન કરે. એટલે ધર્મને પીડા ન કરે તો અનિરુદ્ધનું ધર્મરક્ષાને માટે ચતુર્થ અધ્યાયમાં પ્રાકટ્ય ન થઈ શકે. તામસ રાજાના રાજ્યમાં કરેલો ધર્મ પણ તામસ થાય છે, તેથી પૂર્વ ધર્મનો નાશ થવો જોઈએ. એ દેશમાં બ્રાહ્મણો, યજ્ઞ, પશુ વગેરે પણ કાલાનુકૂલ તામસ હોવાથી એનો નાશ થયા પછી જે ધર્મ થશે તે સાત્વિક થશે.

ઉપર પ્રમાણે કંસનું જ્ઞાન નિત્ય-અનિત્ય વસ્તુ વિવેકરૂપ છે. તેનો અનુવાદ કરી પોતાના શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ જ્ઞાનનો એ કંસને વસુદેવ ઉપદેશ કરે છે એમાં કૃપા જ કારણ છે. શોક ઐશ્વર્યનો બાધક છે. ભગવાન્ કર્તુમ્ અકર્તુમ્ અન્યથાકર્તુમ્ સમર્થ છે તે જ બધું કરે છે એવું જ્ઞાન જીવને હોય તો શોક ન કરે. ભગવદ્ભક્તનું અપેક્ષિત બીજો કોઈ બગાડી ન શકે તેથી શોક ન થવો જોઈએ; પણ એ ભગવદ્-ઐશ્વર્યને ભૂલ્યો તેથી શોકરૂપ દોષ તેનામાં આવ્યો, તેમ હર્ષ પણ ન થવો જોઈએ, કેમકે ભગવાન્ના વીર્યરૂપ કાલને જાણે તો મળ્યું તેમાં હર્ષ ન થાય, કાલગ્રસ્ત મળે છે તે કાળ ભગવાન્ના વીર્યરૂપ છે તેને નથી જાણતો. યશને જાણે તો જીવ ભય ન કરે. ભય તો અયુક્તથી થાય. ભગવદ્-યશ અયુક્ત નહિ કરે એટલે યશરૂપ ભગવદ્ ધર્મમાં વિશ્વાસ હોય તો ભય ન થાય. ભગવાન્ના શ્રીગુણને જાણે તો જીવને લોભ ન થાય, તેને ન જાણે ત્યારે જ લોભ થાય છે. સ્ત્રી માટે થતો દ્વેષ પણ શ્રીના અજ્ઞાનથી થાય છે. ભગવાન્ના જ્ઞાન-ગુણને જાણે તો મોહ ન થાય. ભગવાન્ના વૈરાગ્ય-ગુણને જાણે તો મદ ન થાય. જ્યારે વૈરાગ્ય ન હોય ત્યારે તો મદમાં ઉન્મત્ત થાય છે. ભગવાન્ના છ ગુણને ભૂલીને છ દોષને જીવ લઈ બેઠો છે તેથી એક બીજાને મારતાં પણ માણસો જોતા નથી. જો મારનાર તો એક જ છે એવું જ્ઞાન હોય તો પરસ્પર મારવાનું મન ન થાય. જ્યારે બધું ભગવાન્ છે ત્યારે વધ્ય-ઘાતકભાવ કેમ સમ્ભવે? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે વધ્ય-ઘાતકભાવ ધર્મોવડે એના બાધક ધર્મ પ્રકટ થાય છે ત્યારે

બાધ્ય ધર્મો તિરોહિત થાય છે. જેમ એક વસ્ત્રમાં ધોળો રંગ છે, જ્યારે લાલ રંગમાં એને રંગશો ત્યારે શ્વેતરૂપ દૂર થશે તેમાં વસ્ત્રને કાંઈ નથી, તેમ ધર્મથી બાધ્યબાધકતા થાય તેમાં ધર્મીમાં કાંઈ ફેરફાર થતો નથી, જે વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો બાધ થાય છે. તેમાં પણ બલવત્તર નિયામિકા છે, જેનો નાશ કરવાને જે ભાવમાં ભગવાન્ પ્રવેશ કરે છે તે ભાવ નાશ પામે છે, તેમાં તમે બધા કરણરૂપ છો. કર્તુરૂપ નથી તેથી કરણને ઠપકો દેવાય નહિ તેમ એની સ્તુતિ પણ કરાય નહિ. ભગવાન્ કરણ સમ્બન્ધ થઈને કર્તા થાય છે તે જ્યારે જુદો જણાય, કરણ એનાથી જુદું જણાય તો ભેદબુદ્ધિ થાય છે, પણ સર્વમાં ભગવાન્ પ્રવેશીને કાર્ય કરે છે એવો ભાવ થતો નથી. તે અજ્ઞાનથી હું મારું છું, તે મરે છે એમ માને છે. મારા પુત્રોને તો ભગવાને માર્યા છે તે તને પણ મારશે એનો મારે શોક ન કરવો. જેમ મારા છોકરા મર્યા તેમ હું મરીશ. તેમ તારે પણ શોક ન કરવો, એમ વસુદેવજીનું કહેવાનું તાત્પર્ય છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

બહિરન્તઃ પુરદ્વારઃ સર્વાઃ પૂર્વવદાવૃતાઃ ।।
તતો બાલધ્વનિં શ્રુત્વા ગૃહપાલાઃ સમુત્થિતાઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : ભગવત્કાર્યથી વિપરીત માયાકાર્ય હોવાથી જ્યારે માયા અન્દર આવી ત્યારે જેમ પ્રથમ હતાં તેમ જ દરવાજાનાં દ્વાર વગેરે બંધ થઈ ગયાં, એટલામાં બાલક જન્મ્યાનો ધ્વનિ સાંભળી ગૃહરક્ષકો જાગી ગયા ।।૧।।

એ રક્ષકો તરત કંસ પાસે ગયા, જે ઉદ્વિગ્ન થઈને દેવકીજીને પ્રસવ થવાની પ્રતીક્ષા કરતો હતો તેને દેવકીજીને બાળક જન્મ્યાની વાત કહી ।।૨।।

‘‘એ તો મારો કાળ આવ્યો’’ એમ બોલી તરત શય્યામાંથી ઊઠ્યો. તે જેના વાળ વિખરાઈ ગયા છે એવો રસ્તામાં ઠોકર ખાતો-ખાતો જલદી સૂતિકાગૃહ તરફ આવ્યો ।।૩।।

એને દયા ઉત્પન્ન થાય એમ દેવકીજી દુઃખી થતાં હોય તેમ બોલ્યાંઃહે કલ્યાણ! આ તારા પુત્રની વધૂ થશે, વળી આ સ્ત્રી છે, એવાં અનેક કારણોથી આ કન્યાને તું મારવાને યોગ્ય નથી ।।૪।।

હે ભાઈ! અગ્નિના જેવા તેજસ્વી મારા ઘણા બાળકો તેં માર્યા છે. તે ભગવદિચ્છા એમ હશે ને માર્યા, પણ આ એક છોકરી તો તું મને પાછી આપ ।।૫।।

હે પ્રભો! (સમર્થ ભાઈ) હું તારી નાની બહેન છું. મારા બધા છોકરા મરી ગયા છે. હે અંગ! હું હવે મન્દ થઈ ગઈ છું. આમારી છેલ્લી પ્રજા તો તું મને આપી દે ।।૬।।

છોકરીને આલિંગન કરીને ગરીબ બનીને રડતાં-રડતાં છોકરીને જીવતી રાખવાની દેવકીજીએ પ્રાર્થના કરી તો પણ એનો તિરસ્કાર કરીને એ દુષ્ટે એના હાથમાંથી બલાત્કારે છોકરીને લઈ લીધી ।।૭।।

તરતની જન્મેલી બાળાને પગથી પકડી બહેનની પુત્રી છે છતાં એ સમ્બન્ધ એનો સ્વાર્થને લઈને ભુલાઈ ગયો અને શિલા ઉપર જેમ કપડું પછાડે તેમ, એને પછાડી ।।૮।।

એ વિષ્ણુની નાની બહેન, દેવી એના હાથમાંથી ઉડીને આકાશમાં ચાલી ગઈ અને આયુધ યુક્ત આઠ મોટા-મોટા હાથવાળી આકાશમાં દેખાવા લાગી ।।૯।।

દિવ્યમાળા, વસ્ત્ર, ચન્દન આદિ લેપન પદાર્થો વડે રત્નનાં આભરણોથી ભૂષિત ધનુષ, શૂળ, બાણ, ઢાલ, તલવાર, શંખ, ચક્ર અને ગદા એ આઠ હાથમાં ધારણ કરનારી દેખાઈ ।।૧૦।।

સિદ્ધ, ચારણ, અપ્સરાઓ, ગન્ધર્વો, કિન્નર અને નાગગણ હાથમાં બલિ અને ભેટ લઈને જેની સ્તુતિ કરી રહ્યા છે તેવી એ દેવી બોલી ।।૧૧।।

દેવીએ કહ્યું : હે મૂર્ખ! પૂર્વ જન્મનો તારો શત્રુ તને મારવાને માટે ક્યાંક જન્મી ચૂક્યો છે. હવે તું વ્યર્થ નિર્દોષ બાળકોને મારવાનું બંધ કર ।।૧૨।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : ભગવતી દેવી કંસને એમ કહીને અન્તર્ધાન થઈ ગઈ, પૃથ્વીમાં બહુ નામ વડે બહુ સ્થાનમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ।।૧૩।।

જ્યારે દેવીએ ‘‘તારો શત્રુ પ્રકટ થયો છે’’ એમ કહ્યું ત્યારે એ સાંભળીને કંસ દેવકી અને વસુદેવ ને કેદમાંથી છોડીને વિનયથી કહેવા લાગ્યો ।।૧૪।।

કંસ બોલ્યો : ‘‘હે બહેન! હે બનેવી! હું પાપી છું કેમકે તમારાં ઘણા બાળકો, રાક્ષસ આવી માણસને મારીને ખાઈ જાય તેમ, મેં મારી નાખ્યા ।।૧૫।।

મેં દયા છોડી, નાત-જાત છોડી, બન્ધુભાવ છોડ્યો, એવો હું ખળ(દુષ્ટ) થયો તે શ્વાસ લેતો હોવા છતાં મરેલ જેવો હું જીવું છું તે મરીને કેવા લોકમાં જઈશ? ।।૧૬।।

હું કહું છું કે કેવળ માણસ જ ખોટું બોલે છે એમ નથી, પણ દૈવ પણ ખોટું બોલે છે, જે દૈવવાણી ઉપર વિશ્વાસ રાખી મેં પાપીએ બહેનનાં નાનાં બાળકોને મારી નાખ્યાં ।।૧૭।।

હે મહાભાગો! પોતાના કર્મ ભોગવતાં એ તમારાં બાળકોનો તમે શોક ન કરો.

જીવો સદા એક જગ્યાએ નથી રહેતા. પણ એ દૈવને અધીન થઈને રહે છે. ત્યારે પણ શત્રુ, મિત્ર, ઉદાસીન ભાવથી રહે છે ।।૧૮।।

પૃથ્વી ઉપર પ્રાણીઓ વગેરે ઉત્પન્ન થઈને એમાં પાછા લીન થાય છે એમાં પૃથ્વીને કાંઈ વિકાર થતો નથી, તેમ શરીર થાય અને જાય એમાં આત્માને કાંઈ વિકાર થતો નથી ।।૧૯।।

જે એમ જાણતો નથી તેને જ ભેદ દેખાય છે ત્યારે એનાથી એને દેહને આત્મબુદ્ધિ થાય છે. તેથી જ દેહના યોગ અને વિયોગ થતાં સંસારની નિવૃત્તિ થતી નથી ।।૨૦।।

તેથી હે ભદ્રે! મેં તારા પુત્રો માર્યા છે છતાં એનો શોક તું ન કર, કેમકે સૌ પોત-પોતાના કર્મવડે સુખ-દુઃખ ભોગવે છે ।।૨૧।।

જ્યાં સુધી ''હું મર્યો, મેં માર્યો'' એમ અજ્ઞાનથી આત્માને માને છે ત્યાં સુધી એનો અભિમાની અજ્ઞ બાધ્ય-બાધક ભાવને પામે છે ।।૨૨।।

મારી દુષ્ટતાને આપ ક્ષમા કરો, કેમકે ભગવદ્ભક્ત દીન ઉપર દયા રાખનાર હોય છે. એમ બોલી કંસે રુદન કરતાં-કરતાં બહેનના પગ પકડી લીધા ।।૨૩।।

થાંભલામાં જડેલી સાંકળો વસુદેવ-દેવકીજીને પહેરાવી હતી તે સાંકળો કંસે ખોલાવી નાખી. કન્યાની વાણી થઈ કે તારો શત્રુ પ્રકટ થઈ ચૂક્યો છે. એ વાક્યમાં વિશ્વાસ રાખી બહેન-બનેવી એને નિર્દોષ જણાયાં તેથી એ તેમના પ્રત્યે અનેક પ્રકારે સ્નેહ દેખાડવા લાગ્યો ।।૨૪।।

ભાઈને પશ્ચાત્તાપ કરતો જોઈને દેવકીજીએ પોતાનો રોષ છોડી દીધો. વસુદેવજી પણ એની તરફ પ્રસન્નતા દેખાડતા હસીને કંસને નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા ।।૨૫।।

વસુદેવજી બોલ્યા : હે મહારાજ! માણસને અજ્ઞાનથી હું પદ આવે છે એમ જે આપનું કથન છે, વળી આ પોતાનું અને પરાયું એવો ભેદ પણ અહંકારથી થાય છે એમ આપે કહ્યું એ ઠીક જ છે. જો અજ્ઞાનને લઈને અન્યથા જ્ઞાનરૂપ અહંકાર ન હોય તો એને સર્વ બ્રહ્મરૂપ દેખાય એટલે ભેદદષ્ટિ થાય જ નહિ ।।૨૬।।

આ ભેદદષ્ટિ થઈ જતાંતો તે શોક, હર્ષ, ભય, દ્વેષ, લોભ, મોહ અને મદથી અન્ધ બની જાય છે. પછીતો એમને એ વાતનું પણ ભાન જ નથી રહેતું કે બધાના પ્રેરક ભગવાન્ જ એક ભાવથી બીજા ભાવનો, એક વસ્તુથી બીજી વસ્તુનો નાશ કરાવી રહ્યાં છે ।।૨૭।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : એપ્રમાણે વસુદેવજીએ કંસને સાચો ઉપદેશ આપ્યો. કંસે પ્રસન્ન થયેલાં વસુદેવ-દેવકીજીની રજા માગી અને તે પોતાના મહેલમાં ગયો ।।૨૮।।

એ રાત્રિ ગઈ અને બીજો દિવસ થયો ત્યારે કંસે પોતાના મન્ત્રીઓને બોલાવી રાતના યોગમાયાએ જે વાત કરી હતી તે બધી હકીકત તેમને કહી સંભળાવી ।।૨૯।।

પોતાના સ્વામીનું કહેવું સાંભળીને દેવના શત્રુઓ-કંસના મન્ત્રીઓએ વિચાર્યું કે આ દેવોને દમન કરવાનો મોકો ઠીક મળ્યો છે. એમ મનમાં વિચારી ''દસ દિવસની અન્દરના અને એની ઉપરનાં જેટલાં બાળક હોય તેને મારી નાખીએ. તે પણ આજે જ મારી નાખીએ'' એવો મારવાનો હુકમ એઓએ કંસ પાસેથી મેળવ્યો, પણ કંસનું મૃત્યુ કેમ દૂર થાય, એ ખ્યાલ એમના મનમાં ન આવ્યો. કેમકે એ બધા તામસ છે. એમણે બધાં બાળકોને મારવાનો વિચાર કર્યો એમાં પોતાનાં બાળકો મરશે એનો વિચાર પણ એઓએ ન કર્યો ।।૩૦-૩૧।।

વળી દેવો આપણને શું કરી શકશે. કેમકે તેઓ રણમાં આવી શકે તેવા નથી. તેઓ તો ભીરુ છે. આપના ધનુષના ટંકારથી હંમેશા ચિન્તાતુર રહે છે ।।૩૨।।

આપ જ્યારે બાણનો સમૂહ એમના પર ફેંકો છો ત્યારે તેમને ચારે બાજુ બાણો વાગતાં રણ છોડી જીવવાની ઈચ્છાથી આમ-તેમ ભાગી જાય છે ।।૩૩।।

કેટલાક દેવો ભયથી હથિયાર છોડી દઈને આપના શરણમાં આવી જાય છે. કેટલાક કચ્છ શિખા વગેરે છોડીને ''આપથી ડરીએ છીએ'' એમ કહી શરણે આવે છે ।।૩૪।।

શસ્ત્ર-અસ્ત્રને ભૂલી ગયો હોય, રથ વગરનો હોય, ભયથી પગમાં પડતો હોય, અન્યાસકત હોય, વિમુખ હોય, ધનુષ ભાંગી ગયું હોય અને યુદ્ધ કરવાને રાજી ન હોય તેવાઓને આપ મારતા નથી ।।૩૫।।

જ્યાં સુધી લડાઈ ન થઈ હોય ત્યાં સુધી બડાઈ કરનારા, શાન્તિના વખતમાં શૂરતા બતાવનારા દેવોથી શું થઈ શકવાનું? વળી એકાન્તવાસ કરનાર હરિ અને વનમાં રહેનાર શિવ પણ આપણને શું કરી શકે? ।।૩૬।।

ઈન્દ્ર તો અલ્પ પરાક્રમવાળો છે. બ્રહ્મા તો તપસ્વી છે તે આપની સાથે લડી શકે એવો નથી; તોપણ દેવો આપણા શત્રુ હોવાથી શત્રુની ઉપેક્ષા ન કરવી એમ અમારું માનવું છે ।।૩૭।।

તેથી એનાં મૂળને ઉખેડી નાખવામાં આપના અનુયાયી અમો હાજર છીએ

તેઓને આપ આજ્ઞા કરો. જેમ માણસના શરીરમાં રોગ હોય, તેની ઉપેક્ષા કરે તો કાળે કરીને એ રોગ વધી જાય અને શરીરમાં મૂળ દઢ કરી બેસે ત્યારે એને દવા પણ લાગુ ન પડે. વળી ઈન્દ્રિયોનો સમુદાય પણ એની ઉપર દાબ ન રાખીએ તો સ્વચ્છન્દ રીતે ફરી જીવને માર્ગભ્રષ્ટ કરે છે, તેમ શત્રુનું બળ પણ વધી જાય તો એ જીતી ન શકાય ।।૩૮-૩૯।।

દેવતાઓનું મૂળ વિષ્ણુ છે. જ્યાં સનાતન ધર્મ છે ત્યાં તે રહે છે. સનાતન ધર્મનાં મૂળ વેદ, ગાય, બ્રાહ્મણ, તપ અને દક્ષિણા સહિત યજ્ઞો છે ।।૪૦।।

તેથી હે રાજન્! વેદને જાણનાર, તપ કરનાર યજ્ઞશીલ બ્રાહ્મણો અને યજ્ઞને માટે હવિષને આપનાર ગાયોને અમે જડમૂળથી મારી નાખીશું ।।૪૧।।

બ્રાહ્મણ, ગાય, વેદ, *તપ, સત્ય, ઈન્દ્રિયનિગ્રહ, શમ (મનનો નિગ્રહ), શ્રદ્ધા, દયા, તિતિક્ષા અને યજ્ઞ એ ભગવાન્નાં શરીર છે ।।૪૨।।

વિશેષ : ૧. તપ, ૨. સત્ય, ૩. દમ અને ૪. શમ એ ચાર આશ્રમના ચાર ધર્મ છે. તપ શરીરનો ધર્મ, સત્ય વાણીનો ધર્મ, દમ ઈન્દ્રિય ધર્મ અને શમ (મનનો નિગ્રહ) અન્તઃકરણનો ધર્મ છે. વિપ્ર, ગાય, વેદ, તપ, સત્ય, દમ, શમ, શ્રદ્ધા, દયા, તિતિક્ષા એ દશવિધ દશાવતારના ધર્મ છે. એ દશ પ્રકારનું ભગવાન્નું શરીર છે.

એ વિષ્ણુ બધા દેવોનો અધ્યક્ષ છે, અસુરોનો શત્રુ છે, એ ગુફામાં કે હ્રદયમાં રહે છે, તેજ બ્રહ્માદિ દેવોનું ઉત્પત્તિ અને પોષણ નું સ્થાન છે, એટલે બધાના મૂળરૂપ એજ છે ।।૪૩।।

ઋષિઓને મારવા એટલે કે સર્વ ધર્મનો નાશ કરવો એ જ વિષ્ણુના વધનો ઉપાય છે. એમ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા કંસે દુષ્ટ મન્ત્રીઓ સાથે વિચાર કર્યો. કાલપાશથી બંધાયેલા અસુરાવેશી કંસે બ્રાહ્મણ આદિના અને ધર્મના નાશને પોતાનો હિતાવહ માન્યો ।।૪૪।।

હિંસા પ્રેમી ઈચ્છિતરૂપ ધરનાર દાનવોને સાધુ, ધર્મ, બ્રાહ્મણ આદિના નાશમાં નિયુક્ત કરીને કંસે પોતાના મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો ।।૪૫।।

એ અસુરોનો સ્વભાવ રજોગુણી હતો. તેમાંય તમોગુણને લીધે ઉચિત-અનુચિતનો વિવેક જતો રહ્યો. એમનું મૃત્યુ નજીકમાં આવી રહ્યું હતું તેથી જ તેમણે સન્તોનો દ્વેષ કર્યો ।।૪૬।।

આયુઃ શ્રિયં યશો ધર્મં લોકનાશિષ એવ ચ ।।
હન્તિ શ્રેયાંસિ સર્વાણિ પુંસો મહદતિક્રમઃ ।।૪૭।।

મહાન પુરુષો(ભગવદીયો)નો અનાદર જો પુરુષ કરે છે, તેનું એ કુકર્મ એના આયુષ્ય, લક્ષ્મી, કીર્તિ, ધર્મ, આલોક, પરલોક, વિષય ભોગ અને બધાં જ કલ્યાણનાં સાધનોનો નાશ કરી દે છે. ('મહત્' એટલે મહાન. મહાનપણું અથવા મહત્તા ભગવાન્‌ના સમ્બન્ધથી જ હોય છે નહિ તો વળી ચોખાની અણી(આર) જેટલા જીવની મોટાઈ કેવી?) ।।૪૭।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધમાં (પહેલાં જન્મ પ્રકરણનો માયાનાં કાર્ય કપટ રૂપ અર્થવાળો) ''માયાનું કાર્ય, ધર્મનો નાશ અને ભક્તને દુઃખ તેને બતાવે છે'' નામનો ચોથો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો

ચાર અધ્યાયનું જન્મ પ્રકરણ પૂરું થયું.

ફંડ-ફાળા માટે કે મૃતકના ઉદ્ધાર અર્થે ભાગવતકથાના આયોજનની ગુરુએ આજ્ઞા આપવી તેમજ તેમાં હાજરી આપવી તે શ્રીમહાપ્રભુજીનો દ્રોહ છે, પાપ છે.

અધ્યાય ૫

નન્દરાયજીએ શ્રીકૃષ્ણપ્રાકટ્ય નિમિત્તે ઉત્સવ કર્યો

બીજા તામસ પ્રકરણના અન્તર્ગત પહેલા પ્રમાણ પ્રકરણનો પહેલો અધ્યાય અને સળંગ પાંચમો અધ્યાય

વિશેષઃ એમ ચાર અધ્યાયથી વિષ્ણુનો જન્મ કહેવામાં આવ્યો. હેતુ, ઉદ્યમ, સ્વીકાર અને કાપટ્ય એવા રાજસાદિ ગુણોથી કહ્યો. હવે તામસ, રાજસ અને સાત્વિક એમ ત્રણ પ્રકરણના ૨૮+૨૮+૨૧=૭૭ (સીત્તોતેર) અધ્યાયથી ભગવાન્‌ની લીલાનું વર્ણન કહેવાય છે. ભગવાન્‌ના છ ધર્મ અને એક ધર્મી એમ સાતરૂપ એકાદશ ઈન્દ્રિયથી લીલા કરે ત્યારે એના (૧૧×૭) ૭૭ અધ્યાય થાય. એમાં ભગવાન્‌નાં ત્રિવિધ કૃત્ય ત્રણ પ્રકારના જીવોના ઉદ્ધારને માટે છે. તત્વનો અતિક્રમ કરે ત્યારે તામસ અને રાજસ ભક્તોનો નિરોધ થાય અને કાલાતિક્રમ કરે ત્યારે સાત્વિક ભક્તનો નિરોધ થાય. તેથી ૨૮ અધ્યાય તામસ પ્રકરણનાં અને ૨૮

અધ્યાય રાજસ પ્રકરણના છે. ૧૨ માસ, ૫ ઋતુ, ૩ લોક, ૧ સૂર્ય એમ ૨૧ ભેદ કાળના હોઈને કાળ ૨૧ કહેવાય છે, તેથી ૨૧ અધ્યાય સાત્વિક પ્રકરણના છે. લૌકિક ભાવમાં જ્યારે ભગવાન્ પ્રવેશ કરે છે ત્યારે, જેમ લાકડામાં અગ્નિનો પ્રવેશ થવાથી લાકડું નિવૃત્ત થાય છે તેમ, ભગવાન્ જીવમાં પ્રવેશ જે ભાવથી કરે તે જીવમાં તે ભાવ નિવૃત્ત થાય છે. સ્વભાવ બીજી કઈ રીતે બદલાવી શકાતો નથી, માટે સાત્વિક, રાજસ, તામસ ત્રણ પ્રકારના જીવોમાં ભગવાને ત્રણ પ્રકારની કૃતિ કરી. તામસ જીવોમાં લૌકિક મુખ્ય છે. કામાન્ત એમની કૃતિ હોય છે. કામથી ઉત્પન્ન થાય તેમાં જ એની પ્રીતિ થાય છે, તેથી પ્રથમ તામસ પ્રકરણનું નિરૂપણ કર્યું છે. બાલ લીલા, મધ્ય લીલા, પ્રૌઢ લીલા, અને કામ લીલા એ ચાર લીલા લોકમાં સુખ આપનાર છે. ભગવાનનું એક કાર્ય અનેક અર્થને સિદ્ધ કરનાર થાય છે, તેથી એક જ લીલા ભક્તના પ્રપંચને ભુલાવી પ્રભુમાં આસક્તિ કરાવે છે તે અહીં બતાવે છે. જે લીલાવડે ત્રિવિધ ભક્તો પ્રપંચને યાદ ન કરે અને કૃષ્ણમાં સારી રીતે આસક્તિ બતાવે એ ભગવત્કાર્ય છે. એમાં આ તામસ પ્રમાણ પ્રકરણમાં બાલલીલા સાત પ્રકારની કહેવામાં આવે છે. જેઓ બાલભાવમાં આસક્ત હોય તેમનો બાલલીલામાં નિરોધ થાય. જે ઉત્સવના આવેશવાળા હોય તેમને એ લીલાથી નિરોધ થાય. આશ્ચર્યરસમાં આસક્તિવાળા હોય, અલૌકિક ભાવમાં આસક્ત હોય, (માખણચોરીમાં જણાતા) ઉપદ્રવમાં આસક્તિવાળા હોય, સ્ત્રી સ્વભાવમાં આસક્ત હોય, લૌકિક તત્વમાં રત હોય અને સર્વ ઉદ્યોગમાં રત હોય તેમનો આ પ્રમાણ પ્રકરણમાં 'નિરોધ' કહેવામાં આવે છે. ક્રમથી અધ્યાયમાં તે-તે લીલામાં આસક્તિવાળા ભક્તો કહ્યા છે. એમાં આ પાંચમા અધ્યાયમાં નન્દરાયજીને ત્યાં કૃષ્ણનો જન્મ ઉત્સવ થયો તે વાત કહે છે. એ ઉત્સવમાં પોતાનું આવશ્યક કર્તવ્ય રાજાને કર આપવા જવાનું છે તેને છોડીને ગોપ-ગોપી વગેરે આવ્યાં છે અને ઉત્સવમાં આનન્દ પ્રાપ્ત કર્યો છે. ત્યાં તેઓ ભેટ વગેરે લઈને આવ્યાં છે. વસુદેવજી પોતાનો પુત્ર અહીં મૂકી ગયા છે તેમાં આ મારો પુત્ર છે એવું અન્યથા જ્ઞાન નન્દરાયજીને છે એની એને ખબર પડે તો ઉત્સવમાં આનન્દ ન આવે એમ કહેવું છે. તેથી જ ઉત્સવ કરીને એ મથુરા ગયા છે ત્યાં વસુદેવજીની સાથેની વાતમાં પણ એ ભેદ ખુલ્લો થયો નથી.

શ્રીશુક ઉવાચ

નન્દસ્ત્વાત્મજ ઉત્પન્ને જાતાઽઽહ્લાદો મહામનાઃ ।।
આહૂય વિપ્રાન્ વેદજ્ઞાન્ સ્નાતઃ શુચિરલંકૃતઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : પોતાને ત્યાં પુત્ર ઉત્પન્ન થયો છે એમ નન્દરાયજીએ જાણ્યું ત્યારે એમને ઘણો આનન્દ થયો અને મોટા મનવાળા થઈને એમણે વેદ

જાણનાર બ્રાહ્મણોને બોલાવી સ્વયં સ્નાન કરી પવિત્ર થઈ અલંકાર પહેરી બ્રાહ્મણો પાસે **'સ્વસ્તિવાચન'**પૂર્વક પુત્રનું (પુરોહિતની શાખાને અનુકૂલ) જાતકર્મ કરાવી બ્રાહ્મણો દ્વારા વિધિવત્ પિતૃ અને દેવ નું પૂજન કરાવ્યું ।।૧-૨।।

એ વખતે વસ્ત્રો અને આભૂષણો થી સજ્જિત બે *લાખ ગાયોનું બ્રાહ્મણોને દાન કર્યું. રત્નો, સોના અને વસ્ત્રો થી ઢાંકેલા તલના સાત પર્વતો દાનમાં આપ્યા ।।૩।।

વિશેષ : દાનમાં જે બે લાખ ગાયો આપવામાં આવી તેમાંની દરેકનાં શિંગડાં સોનેથી અને ખરીઓ ચાંદીથી મઢવામાં આવી હતી. દરેકને રેશમી વસ્ત્ર ઓઢાડવામાં આવ્યું હતું અને દરેકની સાથે એક બોઘરણું અને એક નોઝણું પણ ખરું. અહીં શંકા થાય કે બે લાખ ગાયોને આવી રીતે સજાવવામાં સમય કેટલો થાય? સોનું, ચાંદી વગેરે કેટલાં જાઈએ? એનું સમાધાન એ છે કે એક ગાયને આ રીતે શૃંગારી એટલે તે સમય, દ્રવ્ય અને ક્રિયા બધી ગાયોમાં વ્યાપી ગયાં અર્થાત્ એક ગાયનો શૃંગાર કરવામાં જેટલો સમય લાગે તેટલા જ સમયમાં બે લાખ ગાયોનો શૃંગાર થઈ ગયો. એ કેવી રીતે શક્ય છે? તો તેનું સમાધાન છે કોટિબ્રહ્માંડના નાયક લક્ષ્મીપતિ ભગવાન્નું સાન્નિધ્ય! ઘરમાં એક સ્વીચ દબાવીએ તો એક દીવો થાય, પાવર હાઉસમાં એક સ્વીચ દાબતાં આખું શહેર ઝળાંહળાં થઈ જાય અને લાખ-લાખ દીવા પ્રકટે! અહીં શંકા થાય કે આટલું બધું દાન? એનું સમાધાન એ છે કે પુત્રના જન્મ વખતે પિતાની પાસે જે સમ્પત્તિ હોય તેનો છત્રીસો (૩,૬૦૦) મો ભાગ દાનમાં આપે ત્યારે બાકીના દ્રવ્યની શુદ્ધિ થાય. આ હિસાબે નન્દરાયજી પાસે ૨,૦૦,૦૦૦ (બે લાખ)×૩,૬૦૦= ૭૨,૦૦,૦૦,૦૦૦ (બોતેર કરોડ) ગાયો હતી.

પુત્ર જન્મ વખતે સ્નાનાદિથી નહિ પણ સમયથી વંશની શુદ્ધિ થાય છે; સ્નાનથી સમ્પૂર્ણ દેહની, શૌચથી દેહના એક ભાગની, જાતકર્મ વગેરે સંસ્કારોથી વૈદિક કર્મમાટે દેહ શુદ્ધ થાય છે; યાગથી પ્રભુ પ્રસન્ન થાય છે; દાનથી દ્રવ્યો શુદ્ધ થાય છે (માટે જ ગાયોની શુદ્ધિ અર્થે બે લાખ ગાયોનું દાન), દ્રવ્યનો સંકોચ હોય તો સન્તોષથી શુદ્ધિ થાય છે અને જીવની આત્મવિદ્યાથી શુદ્ધિ થાય છે ।।૪।।

(વિદ્યાવન્તોનો પ્રથમ સત્કાર કર્યાનું કહે છે.) બ્રાહ્મણોએ વેદો અને પુરોણોમાંથી સુમંગળ વાણીનો ઘોષ કર્યો. સૂત, માગધ, બંદીજનોએ પણ આશિષ આપતી વાણીનો ઉદ્ઘોષ કર્યો. ગાયકોએ ગાન કર્યું. ભેરી અને દુન્દુભિ વગેરે મંગલ વાદ્ય પણ વારંવાર વાગવા લાગ્યાં ।।૫।।

વ્રજમાં સર્વત્ર, ઘર, આંગણા, રસ્તા વગેરે સાફ કરી એને જલથી છાંટી દીધાં અને વિચિત્ર રંગની ધ્વજા, પતાકા, માલા, પલ્લવનાં-વસ્ત્રોનાં તોરણ વગેરેથી ગૃહાદિનો શણગાર લોકોએ કર્યો ।।૬।।

ગાયો, વૃષ (ખૂંટિયા-બૈલ) અને વાછરડાંને હળદર અને તેલ ચોળી તેમ જ ગેરુ વગેરે અનેક પ્રકારની ધાતુઓથી રંગીને એને મોરપીછનાં આભરણ વસ્ત્રો તથા સોનાની સાંકળોથી શણગાર્યા ।।૭।।

ઘણાં કીમતી વસ્ત્રો, મહામૂલ્ય આભરણો, પાઘડી અંગરખાં વગેરે પહેરી હાથમાં ભેટ લઈ હે રાજન્! બધા ગોપો નન્દરાયજીને ત્યાં આવ્યા ।।૮।।

યશોદાજીને ત્યાં પુત્રનું પ્રાકટ્ય (ભગવત્-પ્રાકટ્ય) થયું છે તે જાણી ગોપીઓને પણ ખૂબ આનન્દ થયો. તેમણે સુન્દર-સુન્દર વસ્ત્રો, આભૂષણો, અંજન, આદિથી પોતાના આત્માનો શૃંગાર કર્યો ।।૯।।

નવીન કેસરનાં તંતુને પીસીને તિલક વગેરેથી મુખકમલને શોભાવી મોટા નિતમ્બ અને ચલાયમાન કુચયુક્ત ચાલ વડે પણ જલદી હાથમાં ભેટ લઈ ભગવત્સન્મુખ આવ્યાં ।।૧૦।।

કાનોમાં સુન્દર ઉજ્જવલ મણિવાળાં કુંડળ, સુવર્ણ કંઠાભરણ અને જાતજાતનાં સુન્દર રંગબેરંગી વસ્ત્ર પહેરીને ગોપીજનો આવે છે ત્યારે તેમના કેશપાશમાં ગૂંથેલાં પુષ્પ રસ્તામાં ખરી પડતાં, પુષ્પોની માર્ગમાં વૃષ્ટિ થતી હોય એમ દેખાય છે. હાથમાં બંગડીઓની અને કાનમાં લટકતાં કુંડળ તથા હૃદયમાં સુવર્ણના હારની શોભાવાળાં શ્રીગોપીજનો નન્દાલયમાં આવ્યાં ત્યારે એમની શોભા અને માર્ગ ની શોભા વિલક્ષણ દેખાઈ ।।૧૧।।

બાલકનાં દર્શન કરી ''લાંબા સમય સુધી અમારું પાલન અને રક્ષણ કરો'' એવી એને આશિષ આપી ગોપીજનો (હળદર-ચૂનો) હરિદ્રા, તેલ અને જલ નું મિશ્રણ કરી એકબીજા ઉપર છાંટી, અજન્મા ભગવાન્નું ઉચ્ચ સ્વરે ગાન કરવા લાગ્યા. *(હળદર અને ચૂનો મેળવવાથી લાલરંગ થાય છે અને તેમાં તેલ ભળે ત્યારે લાલાશ લાંબો સમય રહે છે; અને તેમાં પાણી ભળવાથી તે ખૂબ ફેલાય છે. ભગવાન્ અને ગોપી ના સંયોગથી થયેલો પ્રેમ-લાલ રંગ, તેલ-સ્નેહવાળો થવાથી કદાપિ તૂટશે નહિ તેથી એ પ્રમાણે મેળવણી કરી છે) ।।૧૨।।

વિશેષ : ગન્ધ, રૂપ, સ્પર્શ અને કટાક્ષ તથા ભ્રમર ના જેવાં (વક્ર) વચન એ ચાર વિષય તો

ગોપીઓના જણાવવાથી ભગવાન્ જાણશે. હવે રસ વિષય જે બાકી રહ્યો તે ભગવાન્ સ્વયં જાણશે. (તેનું પાન કરશે.)

શ્રીકૃષ્ણ વિશ્વના ઈશ્વર છે તે વ્રજમાં નન્દરાયજીને ત્યાં પધાર્યા ત્યારે નન્દમહોત્સવ થયો; મહોત્સવમાં વિચિત્ર વાજિન્ત્ર વાગ્યાં ।।૧૩।।

ગોપો હર્ષમાં આવી જઈ દહીં, દૂધ, ઘી અને જલ એકબીજા ઉપર ઉડાડવા લાગ્યા તથા માખણ એકબીજા ઉપર ફેંકવા લાગ્યા ।।૧૪।।

ઉદાર હૃદયવાળા નન્દરાયજીએ તેમને તથા સૂત, માગધ, બન્દીજનો અને બીજા વિદ્યાવન્તો (ગવૈયા, વૈદ્યો, જ્યોતિષીઓ, શુકન જોનારા) ને વસ્ત્રો, અલંકારો અને ગોધન આપ્યાં ।।૧૫।।

જેણે-જેણે જે-જે માગ્યું તેને-તેને અત્યન્ત ઉદાર નન્દરાયજીએ પોતાના પુત્રના અભ્યુદયને માટે તથા ભગવાન્ વિષ્ણુની પ્રીતિને માટે યથાયોગ્ય આપ્યું ।।૧૬।।

બડભાગી રોહિણીજીને પ્રસન્ન થઈને નન્દરાયજીએ વસ્ત્રાભરણ આપ્યાં ત્યારે એ દિવ્યવસ્ત્રો, આભરણો, માળાઓ વડે શૃંગાર કરી આમ-તેમ ફરવા લાગ્યાં ।।૧૭।।

હે નૃપ! નન્દરાયજીને ત્યાં ભગવાન્ પધાર્યા ત્યારથી આખું વ્રજ સર્વસમૃદ્ધિવાળું થયું, કેમકે ભગવાન્‌નો ત્યાં નિવાસ થયો તેથી નન્દરાયજીનું વ્રજ લક્ષ્મીજીનું ક્રીડાસ્થાન બન્યું; માટે નન્દરાયજીએ એટલાં અપાર ધન આપ્યાં તો પણ એમની સમૃદ્ધિ ઓછી ન થતાં વધવા જ લાગી. (તું પોતે રાજા છે એટલે જાણે છે કે રાજાનો જ્યાં મુકામ હોય તે સ્થળ રાજધાની બની જાય છે. તેમ ભગવાન્ પધારવાથી વ્રજ વૈકુંઠ બની ગયું) ।।૧૮।।

હે કુરૂદ્વહ! કંસને વાર્ષિક કર આપવાને નન્દરાયજીને મથુરા જવાનું થયું ત્યારે ગોકુલની રક્ષાને માટે ગોપોને નિયુક્ત કરીને નન્દબાવા મથુરા ગયા ।।૧૯।।

વસુદેવજીએ જાણ્યું કે નન્દરાયજી અહીં આવ્યા છે અને રાજાને કર ભરી પોતાને ઉતારે ગયા છે ત્યારે એ મળવા માટે એમને ઉતારે આવ્યા ।।૨૦।।

વસુદેવજીને આવતા જોઈને, પ્રાણ આવતાં દેહ ઉભો થાય તેમ, નન્દરાયજી ઉભા થઈ ગયા; પ્રસન્ન થઈ પોતના સૌથી પ્રિય (વસુદેવજી) ને પ્રેમમાં વિહ્વલ થઈને બન્ને હાથથી ભેટ્યા ।।૨૧।।

વસુદેવજીની નન્દરાયજીએ પૂજા કરી; એકબીજાએ કુશળ પ્રશ્ન પૂછ્યા, આસન લીધું. પછી પોતાના બન્ને પુત્રો નન્દરાયજીને ત્યાં છે તેમાં વસુદેવજીનું મન લાગેલું છે તેથી નન્દરાયજીને આ પ્રમાણે વસુદેવજી કહેવા લાગ્યા, હે વૈશ્યોના પતિ (રાજા)! ।।૨૨।।

વસુદેવજીએ કહ્યું : ''હે ભાઈ! તમે પ્રજા વગરના જ વૃદ્ધ થઈ ગયા. પ્રજા થવાની આશા પણ તમે છોડી દીધી ત્યારે તમારે ત્યાં હમણાં પ્રજા થઈ એ સૌભાગ્યની વાત છે ।।૨૩।।

આ સંસાર ચક્રમાં ફરતાં તમને આ બીજો જન્મ થયો, કેમકે પ્રિયનું દર્શન તો દુર્લભ છે. તમે મને મળ્યા એ પણ બહુ સારું થયું કેમકે પ્રિયનો સંગ દુર્લભ કહેવાય છે. (કંસરૂપી મૃત્યુ અમારી પાસે છે તેથી પ્રિયનો સંગ દુર્લભ છે એવો એમના સ્વાગતનો ભાવ છે) ।।૨૪।।

નદીના પ્રબલ પ્રવાહમાં પડેલા નાના વહાણને જેમ પ્રવાહ એક ઠેકાણે રહેવા દેતો નથી તેમ વિચિત્ર કર્મવાળા સુહૃદો એકત્ર રહી શકતા નથી ।।૨૫।।

આજ-કાલ જે મહાવનમાં ભાઈ, બન્ધુ અને સ્વજનો સાથે તમે રહો છો, ત્યાં જલ, ઘાસ અને લતા તો પૂરતા પ્રમાણમાં છે ને? તે વન પશુઓ માટે અનુકૂળ અને બધી જાતના રોગોથી મુક્ત છે ને? ।।૨૬।।

હે ભાઈ! મારો પુત્ર એની માતા (રોહિણી) સાથે તમારે ત્યાં છે તે તો તમને પિતા ગણે છે; તમે સ્ત્રી-પુરુષ એને લાડ લડાવો છો. એ મારો પુત્ર કુશળ છે ને? ।।૨૭।।

પુરુષને ધર્મ, અર્થ અને કામ ભોગવવાનું શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે; પણ એ ત્રિવર્ગ જો સુહૃદો સુખી હોય તો ઠીક લાગે છે, કેમકે એનાથી જ ધર્મ, અર્થ, કામ નો અનુભવ થાય છે; પણ જો સુહૃદો દુઃખી હોય તો એ ત્રિવર્ગ પુરુષાર્થ રૂપ સિદ્ધ થતો નથી. એકલો માણસ તો મોક્ષ સિદ્ધ કરી શકે છે, ત્રિવર્ગની સિદ્ધિ તો સુહૃદોની સહાયતાથી મળે છે'' ।।૨૮।।

નન્દરાયજીએ કહ્યું : ''અહો! તમારા દેવકીજીથી ઉત્પન્ન થયેલા ઘણા પુત્રોને કંસે મારી નાખ્યા, છેવટ એક કન્યા બાકી રહી હતી તે સશરીરે આકાશમાં ચાલી ગઈ, તેથી ભાગ્યનો દોષ પણ ખરો, કેમકે એને કંસે મારી નહિ તો એ સ્વયં દેવતા હોવાથી ચાલી ગઈ ।।૨૯।।

એમાં તો કોઈ શંકા જ નથી કે પ્રાણીઓનાં સુખ અને દુઃખ ભાગ્ય ઉપર જ

આધાર રાખે છે, ભાગ્ય જ એક માત્ર આશ્રય છે. જીવનના સુખ–દુખનું કારણ ભાગ્ય જ છે એમ જે જાણી લે છે, તે–તે (સુખ–દુઃખ) ના પ્રાપ્ત થવાથી મોહિત થતો નથી'' ।।૩૦।।

વસુદેવજી બોલ્યા : આપણે મળ્યા, તમે રાજાને કર પણ ભરી દીધો છે, તેથી હવે તમારે ઝાઝા દિવસ અહીં રહેવું ન જોઈએ, કેમકે ગોકુલમાં ઉત્પાતો છે. (સાંભળવામાં તો એમ છે કે કંસના આખા રાજ્યમાં ઉત્પાત છે, પણ આપણે તો ગોકુળનો વિચાર કરવાનો છે તેથી ગોકુળમાં ઉત્પાત છે એમ કહ્યું છે) ।।૩૧।।

ઈતિ નન્દાદયો ગોપાઃ પ્રોક્તાસ્તે શૌરિણા યયુઃ ।।
અનોભિરનડુદ્યુક્તૈસ્તમનુજ્ઞાપ્ય ગોકુલમ્ ।।૩૨।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : વસુદેવજીએ એ પ્રમાણે નન્દરાયજી વગેરે ગોપોને કહ્યું ત્યારે એ વસુદેવજી પાસેથી રજા લઈ બળદો જોડીને ગાડાંમાં *ગોકુલ ગયા ।।૩૨।।

વિશેષ : તામસના પ્રભુ ભગવાન્ જ્ઞાનવડે ગોકુલના ઈશ્વર થયા અને કર્મવડે ગોપ, ગોપી અને ગાયોનું હિત કરનાર થયા તેને હું નમું છું. એમ શ્રીઆચાર્યચરણ તામસના પ્રભુને નમન કરે છે. (કારિકાર્થ)

ઈતિ શ્રીભાગવત્ દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધમાં (બીજા તામસ પ્રકરણના પહેલા પ્રમાણ–પેટા પ્રકરણનો ઐશ્વર્યરૂપ નન્દમહોત્સવ નામનો પ્રથમ અધ્યાય અને ચાલુ) ''નન્દરાયજીએ શ્રીકૃષ્ણપ્રાકટ્ય નિમિત્તે ઉત્સવ કર્યો'' નામનો પાંચમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

સાધનાને ક્યારે પણ ધર્મપ્રચાર, પ્રદર્શન કે કમાઈ નું સાધન બનાવી ન શકાય.
સાધના હંમેશા વ્યક્તિગતપણે અને એકાન્તમાં જ થઈ શકે.
ભગવત્સેવા એ ગુરુ અને શિષ્ય બન્નેની ભક્તિમયી સાધના છે. પોતાના ઘરના એકાન્તમાં જ ભગવત્સેવા ગુરુ તેમજ શિષ્યે કરવી જોઈએ. હવેલી–મન્દિરમાં દર્શન–મનોરથના માધ્યમથી તેને સાર્વજનિક બનાવી ન શકાય.

અધ્યાય ૬

શ્રીકૃષ્ણે પૂતનાનો મોક્ષ કર્યો

બીજા તામસ પ્રકરણના અન્તર્ગત પહેલા પ્રમાણ પ્રકરણનો
બીજો અને સળંગ છઠો અધ્યાય

વિશેષ : તામસ પ્રકરણના અવાન્તર પ્રકરણ ચાર છે તેનાં નામઃપ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલ છે, તેમાં પ્રથમ પ્રમાણ પ્રકરણ સાત અધ્યાયનું છે. તેમાં સાત અધ્યાયના અર્થ ક્રમે કરીને ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ધર્મી છે. તેનો આ બીજો વીર્ય–અધ્યાય છે. એમાં ભગવાને અવસ્થા અને સાધન વિપરીત પૂતનાનો નાશ કર્યો એ વીર્ય છે. શાસ્ત્રમાં ભગવાન્નું અદ્ભુત ચરિત્ર છે એમ કહે છે તેવું ચરિત્ર ભગવાને ભૂતળ ઉપર પધારી પૂતનાના ધાવણરૂપ પ્રાણનું પાન કરીને બતાવ્યું છે તે આ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે. ભગવાન્ એક કર્મ કરે છે તે બહુ અર્થને સિદ્ધ કરનાર થાય છે તેથી ભગવાને પૂતનારૂપ દુષ્ટ રાક્ષસીનો વધ કર્યો તેની સાથે જ તેણે જે બાળકો માર્યા હતા તેમની રક્ષા કરી એટલે કે તેમને કૃતાર્થ કર્યા અને બીજાઓનું રક્ષણ કર્યું કારણ કે તેને ન મારી હોત તો તે બીજાં અનેક બાળકોને મારી નાખત. આ બીજો અધ્યાય ભગવદ્ વીર્ય નિરૂપક છે. ભગવાને માયા દ્વારા એ દુઃખ જેને કરાવ્યું છે તે દુઃખથી ભગવાન્ તેને છોડાવે છે તેથી એમનો ભગવાન્માં નિરોધ થાય છે; માટે ભગવાને દુઃખ આપ્યું એવું દૂષણ ભગવાન્ને લગાડી ન શકાય. બાહ્ય અને આન્તર એમ બે પ્રકારનો ભય ભગવાન્ સ્વવીર્યથી નિવૃત્ત કરશે. તેમાં આન્તર ભય શબ્દથી (''ગોકુલમાં ઉત્પાતો છે'' એમ વસુદેવજીએ કહેલા શબ્દોથી) ઉત્પન્ન થયો છે, પૂતનાકૃત ભય એ બહારનો ભય છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

નન્દઃ પથિ વચઃ શૌરેર્ન મૃષેતિ વિચિન્તયન્ ।।
હરિં જગામ શરણમુત્પાતાડડગમશકિતઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : માર્ગમાં નન્દરાયજીએ વિચાર કર્યો કે વસુદેવજીનું વચન ખોટું હોય નહિ; તેથી ગોકુલમાં ઉત્પાતનો સમ્ભવ જાણી નન્દરાયજી ભગવાન્ને શરણે ગયા ।।૧।।

બાળકોનો નાશ કરવામાટે કંસે પૂતના નામની ઘોર રાક્ષસીને મોકલી. તે શહેરો, ગામડાં, વ્રજ વગેરેમાં બાળકોને મારતી ફરે છે ।।૨।।

સ્વધર્મમાં અથવા રક્ષણના કર્મમાં ભકતના પતિ ભગવાન્ની શ્રવણાદિ નવ

અથવા છ ભક્તિ ન થતી હોય ત્યાં રાક્ષસીઓ આવે છે ।।૩।।

આકાશમાં ઇચ્છા પ્રમાણે ફરનારી માયાથી પોતાનું સ્ત્રીનું રૂપ કરી પૂતના એક *દિવસ નન્દરાયજીના ગોકુલમાં આવી ।।૪।।

વિશેષ : પૂતના આવી ત્યારે નન્દરાયજી, (જે વિશુદ્ધ સત્વનું સ્વરૂપ છે) અને ગાયો બેઉ હાજર ન હતાં. નન્દરાયજી મથુરા ગયા હતા અને ગાયો વનમાં ચરવા ગઈ હતી. ભાદરવા (ગુજરાતી શ્રાવણ) વદિ ૧૪, આશ્લેષા નક્ષત્રમાં, ભગવાન્‌ની છઠ્ઠીને દિવસે પૂતના આવી હતી. પૂતનાના આવવાથી થયેલ તથા ત્યારબાદ એક પછી એક ઉત્પાત થતાં, છઠ્ઠીની વિધિ રહી ગયેલી તે પાછળથી બીજે વર્ષે શ્રાવણ વદિ સાતમના દિવસે થઈ.

જેના કેશમાં મોગરાનાં પુષ્પ ગૂંથ્યા છે, નિતમ્બ અને સ્તન મોટાં હોવાથી પાતળી કેડને કષ્ટ થાય છે. સુન્દર વસ્ત્ર ધારણ કર્યા છે. કર્ણભૂષણના ઝૂલવાથી એની ક્રાન્તિ કેશ અને કપોલ ઉપર પડવાથી તેના મુખની શોભામાં વધારો થાય છે ।।૫।।

સુન્દર મન્દ હાસ્યપૂર્વક કટાક્ષથી જુએ છે. તેથી વ્રજવાસીઓના મનને હરી લેતી પૂતના હાથમાં કમળ ફેરવતી આવે છે તેથી સાક્ષાત્ લક્ષ્મીજી પોતાનાં પતિનું દર્શન કરવા આવી છે એમ જ બધા માનવા લાગ્યા ।।૬।।

બાળકોને શોધતી અને પકડતી પૂતના દૈવેચ્છાથી નન્દરાયજીના ઘરમાં આવી પહોંચી ત્યાં ભસ્મ (રાખ)માં ભારેલા અગ્નિ જેવા, દુષ્ટોના કાળ, પોતાના સહજ તેજને ઢાંકીને બિરાજતા બાળકને પલંગ ઉપર જોયો ।।૭।।

સ્થાવર અને જંગમ ના આત્મા ભગવાને નેત્ર બંધ કરી દીધાં છે છતાં આ પૂતના બાળકને મારનાર અને ગ્રહરૂપ છે એમ આપ જાણી ગયા, ત્યાં તો જેમ કોઈ, સર્પને દોરડું માની ઉપાડે તેમ કાળના પણ કાળ ભગવાન્ અનન્તને, પૂતનાએ પોતાની ગોદમાં લીધા ।।૮।।

મખમલના મ્યાનમાં છુપાયેલી તીક્ષ્ણ ધારવાળી તલવારની માફક પૂતનાનું હૃદય બહુ જ કુટિલ-નિર્દય હતું એટલું જ નહિ પણ તેની ચેષ્ટાઓ પણ અત્યન્ત કુટિલ હતી. દેખાવમાં પરમ સુન્દરી હતી તેથી માતાઓ (રોહિણીજી તથા યશોદાજી) એની પ્રભા-કાન્તિથી અંજાઈ ગયાં તેથી તેમણે પૂતનાને રોકી નહિ પણ તેને જોતાં જ રહ્યાં ।।૯।।

દુઃખથી પણ પાચન ન થાય, એવું જ નહિ પણ અત્યન્ત ક્રૂર દૂધવાળું, જેનો શરીરને સમ્બન્ધ થાય તો પણ અનિષ્ટ કરે એવું પોતાનું સ્તન ખોળામાં લીધેલા

ભગવાન્‌ને મોઢામાં આપ્યું. પ્રભુ બાળક છે છતાં એ સ્તનને બન્ને શ્રીહસ્તથી પકડી ખૂબ પીડા થાય તેમ દાબી, રોષ કરી એના પ્રાણની સાથે એના દૂધનું પાન કરી ગયા ।।૧૦।।

એ પૂતના તો ''છોડ! છોડ! ઘણું થયું'' એમ બોલવા લાગી. એને જીવના બધા મર્મસ્થાનોમાં પીડા ઊપડી એટલું જ નહિ પણ આંખો ફરી ગઈ અને ફાટી રહી, હાથ-પગ પછાડવા લાગી, શરીરમાં સ્વેદ થઈ ગયો અને રુદન કરવા લાગી ।।૧૧।।

એનો અવાજ એવો મોટો થયો કે તેથી પર્વત સહિત પૃથ્વી, નક્ષત્ર આદિ સહિત આકાશ, રસાતળ વગેરે કમ્પવા લાગ્યાં અને લોકો તો વજ્ર પડવાની શંકાથી પૃથ્વી ઉપર પડી ગયા ।।૧૨।।

હે રાજન્! આ પ્રમાણે રાક્ષસી *પૂતનાનાં સ્તનોમાં એટલી પીડા થઈ કે તે પોતાને છુપાવી ન શકી, રાક્ષસી રૂપમાં પ્રકટ થઈ ગઈ. એના પ્રાણ નીકળી ગયા, મોઢું ફાટી ગયું, વાળ વિખરાઈ ગયા, હાથ-પગ પહોળા થઈ ગયા. જેવી રીતે ઇન્દ્રના વજ્રથી ઘાયલ થઈ વૃત્રાસુર પડી ગયો હતો તેમ બહાર વ્રજમાં જઈ પડી ।।૧૩।।

વિશેષ : પૂતના વ્રજની અવિદ્યા છે. અવિદ્યા પાંચ પ્રકારની છે : ૧. સ્વરૂપનું અજ્ઞાન ૨.દેહાધ્યાસ ૩. ઇન્દ્રિયાધ્યાસ ૪. પ્રાણાધ્યાસ અને ૫. અન્તઃકરણાધ્યાસ. પૂતનાએ માતાઓને તેમના સ્વરૂપનું વિસ્મરણ કરાવ્યું. પૂતના મરી ત્યારે તેમને જણાયું કે પૂતનાને અહીં આવવા દીધી એ જ આપણી મોટી ભૂલ હતી. રક્ષણ કરવા ગોપો રાખેલા તેમને પૂતનાના રૂપમાં મોહ થવાથી પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલી ગયા. સ્ત્રીરૂપમાં મોહ થવાથી તેમણે પૂતનાને રોકી નહિ તે દેહાધ્યાસ. એવી રીતે મન સૌન્દર્યથી અને નાક મોગરાના ફૂલની સુગન્ધથી લોભાયાં તે ઇન્દ્રિયાધ્યાસ. પૂતના પડતાં બાલકના પ્રાણના રક્ષણનો વિચાર કર્યા વિના પોતાના પ્રાણ બચાવ્યા પોતે જમીન ઉપર સૂઈ ગયા તે પ્રાણાધ્યાસ. ગોપીઓના અન્તઃકરણમાં ભગવાન્‌નો સમ્બન્ધ હતો તેનું જ તેમને અહીં (પૂતનામાં) પણ સ્ફુરણ થયું (તેથી તેને લક્ષ્મી માની) અને રોકી નહિ તેનું કારણ તેમના અન્તઃકરણાધ્યાસ. પૂતના મર્યા પછી બધાંને પસ્તાવો થયો કે આપણે પ્રભુના રક્ષણમાં બહુ ગાફેલ રહ્યાં. હવે બિલકુલ ગાફેલ નહિ રહેતાં, ભગવાન્‌નાં રક્ષણમાં અત્યન્ત સાવધાન રહેવું એવું જ્ઞાન તેમને થયું તેથી શ્રીમદાચાર્ય ચરણે આજ્ઞા કરી છેઃ **''અવિદ્યા પૂતના નષ્ટા ગન્ધમાત્રાવશેષિતા''** પૂતનાને મારી ભગવાને વ્રજની અવિદ્યાનો નાશ કર્યો પણ તેની ગન્ધ તો (સેવામાં ઉપયોગી હોય તેટલો સંસાર, તેટલી અહન્તા-મમતા) રહેવા દીધી. શ્લોક ૪૧માં આવે છે તેમ, પૂતનાને અગ્નિદાહ કર્યો ત્યારે તેમાંથી અગરની

સુગન્ધ નીકળી તે વ્રજવાસીઓએ લીધી. શબમાંથી સુગન્ધ નીકળી તે ભગવાન્‌ના સમ્બન્ધનો પ્રભાવ. બધા વ્રજવાસીઓએ એ સુગન્ધ લીધી એટલે તેમનામાં ભગવાન્‌નાં પ્રભાવે પ્રવેશ કર્યો અને તેમનો પ્રપંચ મટાડ્યો. ભક્તોની અવિદ્યાનો નાશ પણ ભગવાન્ કરે ત્યારે જ થાય છે.

હે રાજેન્દ્ર! પડતાં-પડતાં પણ એના દેહે છ ગાઉની અન્દરના વૃક્ષોને જમીનદોસ્ત કરી દીધાં એ મોટું આશ્ચર્ય થયું ।।૧૪।।

પૂતનાનું શરીર અત્યન્ત ભયંકર હતું. તેનું મોઢું હળના જેવો ધારદાર અને ભયંકર હતું. તેનાં નસકોરાં પહાડની ગુફા જેવાં ઊંડાં હતાં અને સ્તનો પહાડ ઉપરથી પડેલી મોટી શિલાઓ જેવાં હતાં. લાંબા લાલ વાળ ચારે તરફ વિખરાયેલા હતા ।।૧૫।।

આંખો જળ વિનાના અન્ધારા ઊંડા કૂવા જેવી હતી, નિતમ્બ નદીના કાંઠા જેવા ભયંકર હતા, ભુજા, જાંઘ, અને પગ નદી ઉપર બાંધેલા પુલ જેવા અને પેટ સૂકાઈ ગયેલ સરોવર જેવું લાગતું હતું ।।૧૬।।

પૂતનાના એ શરીરને જોઈ બધા ગોપ-ગોપીઓ ત્રાસ પામ્યાં. તેની ભયંકર ચિચિયારી સાંભળી તેમનાં હૃદય, કાન અને મસ્તક તો પહેલાં જ જાણે કે ફાટી રહ્યા હતાં ।।૧૭।।

એ પૂતનાની છાતી ઉપર બાળક શ્રીકૃષ્ણ નિર્ભય થઈને ખેલતા હતા તેને ગોપીઓએ જ્યારે જોયા કે તરત જ તેઓ ત્યાં દોડીને પહોંચ્યા અને જલદીથી એમને ઊઠાવી લીધા ।।૧૮।।

પછી તો એ ગોપીઓ, યશોદાજી અને રોહિણીજી ની સાથે મળી સર્વ પ્રકારે ગાયની પૂછ વગેરે ફેરવી બાળકની રક્ષા કરવા લાગ્યા ।।૧૯।।

પ્રથમ તો ગો-મૂત્રથી સ્નાન કરાવ્યું, પછી ગાયની રજ બાળકને આખે શરીરે લગાવી અને **'કેશવ'** વગેરે નામ લઈ બાળકનાં દ્વાદશ અંગમાં ગોબર લગાવી રક્ષા કરી ।।૨૦।।

ગોપીઓએ જળથી આચમન કર્યું અને બાળકનાં અંગોમાં તથા હાથમાં બીજમન્ત્ર વડે ન્યાસ કરી દેવતાને પોતાના સ્વરૂપમાં ધારણ કરી ભગવાન્‌માં સ્થાપન કર્યું જેથી આધિદૈવિક દોષ નિવૃત્ત થાય ।।૨૧।।

તેઓ કહેવા લાગી– **'અજ'** ચરણની રક્ષા કરે, **'અણિમાન'** ઢીંચણોની (ઘૂંટણની નીચેના ભાગની) રક્ષા કરો, **'યજ્ઞ'** ભગવાન્ સાથળની રક્ષા કરે, **'અચ્યુત'** કમરની રક્ષા કરે, **'હયગ્રીવ'** પેટની રક્ષા કરે, હૃદયની રક્ષા **'કેશવ'**

ભગવાન્ કરે, **'ઈશ'** વક્ષઃસ્થળ (છાતી)ની રક્ષા કરે, સૂર્યમાં બિરાજતા નારાયણ સ્વરૂપ **'ઈન'**ભગવાન્ કંઠની રક્ષા કરે, **'વિષ્ણુ'** ભુજાની રક્ષા કરે, શંખધારી **'ઉરુક્રમ'** મુખની અને **'ઈશ્વર'** મસ્તકની રક્ષા કરે ।।૨૨।।

'ચક્રી' (ચક્રધારી ભગવાન્ સુદર્શન ચક્ર સાથે) આગળના ભાગમાં રક્ષક હો, ગદાધારી **'હરિ'** પાછળના ભાગમાં રક્ષક હો, એ બાળકનાં ઉત્તર દક્ષિણ બે પડખાંની **'મધુસૂદન'** અને **'અજન'** ધનુષ અને તલવાર લઈને રક્ષા કરે. ચારે ખૂણામાં **'ઉરુગાય'** ભગવાન્ રક્ષક હો. **'ઉપેન્દ્ર'** અને **'ગરુડ'** ઉપર રક્ષા કરે, **'હલધર'** પૃથ્વી ઉપર રક્ષા કરો, પરમ **'પુરુષ'** સર્વ તરફ રક્ષા કરે ।।૨૩।।

'હૃષીકેશ' ભગવાન્ ઈન્દ્રિયોની રક્ષા કરે, **'નારાયણ'** પ્રાણને બચાવે, **'શ્વેતદ્વીપના અધિપતિ'** ચિત્તની રક્ષા કરે, **'યોગેશ્વર'** મનની રક્ષા કરે ।।૨૪।।

'પૃશ્નિગર્ભ' આપની બુદ્ધિની, **'પર ભગવાન્'** આત્મા (અહંકાર)ની રક્ષા કરે, ક્રીડા કરતાં **'ગોવિન્દ'** અને શયન કરતાં **'માધવ'** રક્ષા કરે ।।૨૫।।

ચાલતાં **'વૈકુંઠ'** ભગવાન્ રક્ષા કરે, બેસતાં **'શ્રીપતિ'** રક્ષે, **'યજ્ઞભુક્'** ભોજન કરતી વખતે રક્ષા કરે, કેમકે યજ્ઞભોક્તા સર્વ ગ્રહને ભય કરનાર છે તે રક્ષા કરવામાં સમર્થ છે ।।૨૬।।

ડાકણો, યાતુધાની (રાક્ષસી) ઓ, કૂષ્માંડો અને બાળગ્રહો, ભૂત, પ્રેત, પિશાચ, યક્ષ, રાક્ષસ, 'વિનાયક' એટલે વિઘ્ન કરનાર ।।૨૭।।

કોટરા, રેવતી, જ્યેષ્ઠા, પૂતના, સોળ, માતૃકા વગેરે સ્ત્રીઓ, ઉન્માદ, અપસ્માર વગેરે રોગ પણ છે અને વિઘ્નકર વ્યક્તિ પણ છે. તેઓ દેહ, પ્રાણ અને ઈન્દ્રિયો ને પીડા પહોંચાડે છે ।।૨૮।।

સ્વપ્નમાં દેખાતા ઉત્પાતો, વૃદ્ધ અને બાળક થઈને રહેતા ગ્રહો એ બધા આપ વિષ્ણુના નામમાત્ર ઉચ્ચારતા ભય પામે છે તે બધા નાશ પામો ।।૨૯।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એમ પ્રેમથી બંધાયેલી ગોપીઓએ જેની રક્ષા કરી છે તેવા પોતાના પુત્રને સ્તનપાન કરાવી શ્રીયશોદાજીએ પલનામાં પોઢાડ્યા ।।૩૦।।

એટલામાં નન્દરાયજી વગેરે ગોપો મથુરા ગયા હતા તે ત્યાંથી વ્રજમાં આવ્યા, ત્યાં પૂતનાના દેહને જોઈ અત્યન્ત વિસ્મય પામ્યા ।।૩૧।।

વસુદેવજી મથુરામાં બોલ્યા હતા કે ગોકુળમાં ઉત્પાત છે તે જ ઉત્પાત અહીં આપણે જોયો માટે વસુદેવજી જે પહેલાં ક્ષત્રિય હતા તે હવે ઋષિ અથવા યોગેશ થયા

છે એમ હું તો માનું છું ।।૩૨।।

એ વ્રજવાસીઓએ પૂતનાના શરીરના ટુકડા કર્યા તેને દૂર-દૂર લઈ જઈ તે અવયવોને કાષ્ટમાં લપેટી બાળી મૂક્યા ।।૩૩।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પૂતનાનું સ્તનપાન કરતાં તેના પ્રાણ હર્યા, જેથી એનાં બધાં જ પાપ તત્કાલ બળીને ભસ્મ થઈ ગયાં હતાં. તેનો દેહ જ્યારે બળવા લાગ્યો ત્યારે તેમાંથી અગરની સુગન્ધવાળો ધુમાડો નીકળ્યો અને ઊંચે ગયો ।।૩૪।।

લોકનાં બાળકોનો નાશ કરનારી, લોહીને પીનારી રાક્ષસી પૂતનાએ ભગવાન્‌ને મારવા માટે સ્તન આપ્યું હતું તો પણ એ સદ્ગતિને પામી ।।૩૫।।*

વિશેષ : ૩૫ થી ૪૦ શ્લોકને શ્રીઆચાર્યચરણે ક્ષેપક અને વિગીત ગણ્યા છે; એના ઉપર આપશ્રીએ ટીકા કરી નથી.

તો પછી જે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને શ્રદ્ધા અને ભક્તિ થી માતાની જેમ પ્રેમપૂર્વક પોતાની પ્રિયમાં પ્રિય વસ્તુ અને તેમને પ્રિય લાગતી વસ્તુ સમર્પે છે એમની બાબતમાં તો કહેવું જ શું? ।।૩૬।।

બધા લોકો બ્રહ્માજી, શંકર આદિ દેવતાઓના ચરણકમલમાં વન્દન કરે છે. એ જ બ્રહ્મા, શંકર વગેરે દેવતાઓ ભગવાન્‌ના ચરણકમલને વન્દન કરે છે. એ ચરણકમલ ભક્તોના હૃદયમાં બિરાજે છે. તે જ ચરણકમલોથી ભગવાને પૂતનાનું શરીર દબાવી તેનું સ્તનપાન કર્યું હતું ।।૩૭।।

તે યાતુધાની પૂતના જનનીની ઉત્તમ ગતિ સ્વર્ગને પામી, કેમકે એના સ્તનનું પાન શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કર્યું હતું, તો ગાયો અને માતાઓ જેનું દૂધ ભગવાને પીધું છે તેમની ઉત્તમ ગતિ થાય એમાં શું કહેવું? ।।૩૮।।

પુત્રના સ્નેહથી જેનાં સ્તનમાંથી દૂધ ચાલ્યાં જાય છે તે દૂધ ભગવાને જેના ધરાઈ-ધરાઈને પીધાં છે તેમને તો કૃષ્ણ કૈવલ્યાદિ આશિષને આપનાર થાય છે ।।૩૯।।

નિરન્તર કૃષ્ણમાં પુત્રબુદ્ધિ કરનારી માતાઓને અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થતો સંસાર, હે રાજન્! ન કલ્પી શકાય ।।૪૦।।

નન્દરાયજીની સાથે આવનારા તથા ગાયો ચરાવવા ગયેલા વ્રજવાસીઓના નાકમાં જ્યારે ચિતાના ધુમાડાની સુગન્ધ ગઈ ત્યારે, ''આ શુ છે? ક્યાંથી આ સુગન્ધ આવે છે?'' એમ કહેતા-કહેતા વ્રજમાં આવ્યા ।।૪૧।।

ત્યાં ગોપોએ પૂતના નન્દાલયમાં આવી ત્યાંથી એના અગ્નિદાહ પર્યન્તની વાત કહી બતાવી ત્યારે પૂતનાનું મરણ અને એના હાથમાંથી બાળક કુશળતાપૂર્વક બચી ગયા એ જાણી વ્રજવાસીઓ અત્યન્ત વિસ્મય પામ્યા ।।૪૨।।

અત્યન્ત ઉદાર બુદ્ધિવાળા બહારથી આવેલા નન્દરાયજીએ પોતાના પુત્રને પૂતનાથી બચ્યા જાણી એને ગોદમાં તેડી લીધા અને વારંવાર એના મસ્તકને સૂંઘી, હે પરીક્ષિત! તેઓ પરમાનન્દને પ્રાપ્ત થયા ।।૪૩।।

ય એતત્ પૂતનામોક્ષં કૃષ્ણસ્યાઽઽર્ભકમદ્ભુતમ્ ।।
શૃણુયાચ્છ્રદ્ધયા મર્ત્યો ગોવિન્દે લભતે ગતિમ્ ।।૪૪।।

આ પૂતના મોક્ષરૂપ કૃષ્ણની અદ્ભુત બાળલીલા શ્રદ્ધાથી (સત્ય જાણીને) જે સાંભળે તે માણસને ગોવિન્દમાં ગતિ અથવા રતિ પ્રાપ્ત થાય છે ।।૪૪।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધમાં (બીજા તામસ પ્રકરણના પહેલા પ્રમાણ-પેટા-પ્રકરણનો વીર્ય નામનો બીજો અને ચાલુ) ‘‘શ્રીકૃષ્ણે પૂતનાનો મોક્ષ કર્યો’’ નામનો છઠ્ઠો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૭

શકટોત્ક્ષેપ, તૃણાવર્ત વધ અને મુખમાં વિશ્વદર્શનથી ભગવદ્યશનું વર્ણન

બીજા તામસ પ્રકરણના અન્તર્ગત પ્રથમ પ્રમાણ પ્રકરણનો ત્રીજો અને સળંગ સાતમો અધ્યાય

વિશેષ : પૂતનાના પ્રાણનું ભગવાને પાન કર્યું તે સ્વયં સર્વૈશ્ચર્ય સમ્પન્ન છે એમ બતાવવા માટે કર્યું. એ ચરિત્ર લોકમાં કોઈ જીવથી ન થઈ શકે તેથી એ ચરિત્ર અલૌકિક કર્યું તેનું વર્ણન ગયા છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કરી ગયા. એનાથી પણ અલૌકિક અને ભગવાન્‌માં વિશેષ આસક્તિ કરાવનાર શકટોત્પાટનાદિ ત્રણ પ્રકારનું ચરિત્ર આ સાતમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે. કર્મ પાંચ પ્રકારનું છે તેમાંથી ‘ઉત્ક્ષેપણ’ એટલે ગાડાને ઊંચે ફેંકવાનું, ‘અવક્ષેપણ’ એટલે તૃણાવર્તને નીચે પછાડવાનું અને ‘પ્રસારણ’ એટલે બગાસું ખાવાની લીલામાં મુખને પહોળું કરવાનું છે.

એ ત્રણ કર્મ અહીં કહે છે તે રાજસ્, તામસ અને સાત્વિકના નિરોધને માટે કહ્યું છે. ચિત્ત સૂતેલું હતું તેને આ લીલા કરી જાગ્રત કર્યું તે દ્વારા ભક્તના લૌકિકને છોડાવ્યું અને સ્વરૂપમાં આસક્તિ કરવાને માટે ભગવાને ભક્તને દુઃખ ઉત્પન્ન કર્યું છે. જો ભગવદ્ યશ સર્વત્ર વ્યાપે તો જ એ યશવાળા પ્રભુમાં જીવની આસક્તિ થાય. આ અધ્યાયમાં યશોદાજી અને નન્દરાયજી નો પ્રપંચ દૂર કરવાનું વર્ણન આવે છે. યશોદાનન્દનો નિરોધ મુખ્ય અને બીજા ગોપો તથા અન્ય દેહધારીઓનો નિરોધ ગૌણરૂપે થશે. એમાં પણ પ્રથમ ગોપીનો નિરોધ કર્તવ્ય હોવાથી યશોદાજીની આસક્તિ આ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે.

ભગવાન્નું બધું ચરિત્ર હિતકર છે, એમાં પણ ગુણ કરનારું ચરિત્ર એનાથી વધારે છે તેના કરતાં પણ સ્નેહ ઉત્પન્ન કરનાર ચરિત્ર ઉત્તમ છે, તેથી એવું ચરિત્ર કહેવું, એમ અહીં કહેવાનું તાત્પર્ય છે

રાજોવાચ

યેન યેનાઽવતારેણ ભગવાન્ હરિરીશ્વરઃ ।।
કરોતિ કર્ણરસ્યાનિ ચરિતાનિ ચ નઃ પ્રભો ।।૧।।

રાજા પરીક્ષિતે પૂછ્યું : હે પ્રભો! સર્વ શક્તિમાન (છ ગુણયુક્ત) ભગવાન્ ભક્તનાં દુઃખને દૂર કરનાર, કર્તુમ્ અકર્તુમ્ અન્યથાકર્તુમ્ સમર્થ એવા શ્રીહરિ અનેક અવતાર ધારણ કરી બહુ સુન્દર અને સાંભળવામાં મધુર લીલાઓ કરે છે. તે બધી અમારાં હૃદયને બહુ પ્રિય લાગે છે ।।૧।।

જે સાંભળતાં ભગવાન્ના ચરિત્ર સમ્બન્ધી અણગમો (અરતિ=પ્રેમ ન હોય તે) દૂર થાય, તૃષ્ણા મટે, પુરુષનું અન્તઃકરણ જે સાંભળતાં પવિત્ર થાય અને ભગવદ્ ભક્તમાં સખ્ય થાય તે જ ચરિત્ર આપને યોગ્ય લાગે તો મનોહર થાય તેમ કહો ।।૨।।

બીજું પણ કૃષ્ણનું બાળચરિત્ર જે મનુષ્યરૂપ સ્વીકારી એ જાતનો (બાળકપણાનો) અનુરોધ કરી કર્યું હોય તે ચરિત્ર પણ કહો ।।૩।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એક વખતે ભગવાન્ના જન્મનું નક્ષત્ર આવ્યું ત્યારે **'ઔત્થાનિક'** (બાળકને બહાર પધરાવવાનું ચાર માસ થાય ત્યારે થાય છે તે) કર્મ કર્યું. પ્રસ્તાવમાં ઘણી સ્ત્રીઓની હાજરીમાં વાજાં, ગીત અને બ્રાહ્મણો દ્વારા વેદમન્ત્રોના ઉચ્ચાર સાથે સતી યશોદાજીએ પોતાના પુત્રને પ્રથમ તો કલશ સ્થાપન પૂર્વક મન્ત્રથી સ્નાન વગેરે કરાવ્યું. (એ પતિની આજ્ઞાથી કર્યું છે એમ કહેવા માટે એમને સતી કહ્યાં છે) ।।૪।।

ભગવાન્‌ને સુગન્ધી જલથી સ્નાન કરાવી, વસ્ત્રાભરણ આદિ ધરાવી, તિલક કરી નન્દરાણીએ બ્રાહ્મણો દ્વારા સ્વસ્તિવાચન કરાવી એ બ્રાહ્મણોની પૂજા કરી એમને અન્ન, ઘી, વસ્ત્રો, માળા અને બીજી ઈચ્છિત વસ્તુની સાથે ગાયો આપી, ત્યાં બાળકની આંખમાં નિદ્રા દેખાતાં એને ધીમેથી શયન કરાવ્યું ।।૫।।

ઉત્સવના આવેશમાં તે અભિમાની થયાં અને કેવળ લૌકિક તત્પર થઈને વ્રજજનોની પૂજા કરવા લાગ્યા. એમાં શ્યામસુન્દરને ભૂખ લાગવાથી રોવા લાગ્યા. તેમનું રુદન સાંભળવામાં ન જ આવ્યું ત્યારે સ્તનપાનની ઈચ્છાવાળા બાળક રોતાં-રોતાં પોતાના ચરણ ઉછાળવા લાગ્યા ।।૬।।

શ્રીબાલકૃષ્ણ એક ગાડાની નીચે પોઢ્યા છે. એમનાં ચરણ હજુ તો લાલ-લાલ કૂમ્પળો જેવા અત્યન્ત કોમળ અને નાનાં હતાં, પરન્તુ તેનાથી વિશાળ ગાડું ઊંધું થઈ ગયું. તેના ઉપર રાખેલી દૂધ, દહીં વગેરે અનેક રસથી ભરેલી મટકીઓ તથા કૂપો ભાંગી ગયા. પૈડાં અને ધરી અસ્ત-વ્યસ્ત થઈ ગયા અને ઊંધ તૂટી ગઈ. (ભગવાન્ જાણે કે યશોદાજીને કહે છે કે જો મારામાં મન રાખવામાં ન આવે, મને ભૂલીને તમે બીજાં લૌકિક કાર્યો કરો તો તમારો કરેલો, છાંયડો પણ મારે નથી જોઈતો) ।।૭।।

ઔત્થાનિક કર્મમાં આવેલાં ગોપીજનો, યશોદાજી, રોહિણીજી, નન્દબાબા અને ગોપો આ વિચિત્ર ઘટના જોઈ ગભરાઈ ગયાં અને આપસ-આપસમાં કહેવા લાગ્યાં ''અરે આ શું થઈ ગયું? આ ગાડું પોતાની મેળે શી રીતે ઊંધું થઈ ગયું?'' ।।૮।।

ગોપ-ગોપી જ્યારે એનું કારણ જાણી ન શક્યાં ત્યારે ત્યાં ફરતાં બાળકોએ કહ્યું કે ''રુદન કરતાં આ બાળકે જ પોતાના પગની ઠોકરથી ગાડાને ઊંધું કરી દીધું છે, જે અમોએ પ્રત્યક્ષ જોયું છે. એમાં કોઈ શંકા નથી ।।૯।।

પરન્તુ બાળકોના બોલવામાં એ ગોપોને વિશ્વાસ ન આવ્યો, કેમકે બાળકોનું બોલવું પ્રામાણિક ન ગણાય એમ એમને લાગ્યું, વળી આ બાળકમાં અતુલ બળ છે એ વાત પણ ગોપો જાણતા ન હતા ।।૧૦।।

યશોદાજીને તો ગ્રહની શંકા થઈ તેથી રોતા બાળકને લઈને બ્રાહ્મણો પાસે સ્વસ્તિવાચન કરાવી, સૂક્તનો પાઠ કરાવી, બાળકને સ્તનપાન કરાવવા લાગ્યાં ।।૧૧।।

ગાડું છિન્ન-ભિન્ન થયું હતું તેને બળવાન ગોપોએ ફરી સીધું કરી દીધું. તેના ઉપર પહેલાંની જેમ બધી સામગ્રી રાખી દીધી. એની પૂજા કરવા માટે એમાં દેવનું

આવાહ્‌ન કરીને બ્રાહ્મણોએ દહીં, અક્ષત, કુશ અને જળ વડે હોમપૂર્વક ગાડાનું પૂજન કર્યું ।।૧૨।।

નિર્દોષ ઉપર દોષ લગાવવો એ ‘અસૂયા’ દોષ છે, મિથ્યા બોલવું એ ‘અનૃત’ દોષ કહેવાય, ‘દમ્ભ’ પોતાને શ્રેષ્ઠ બતાવવાની ચેષ્ટા કરવી, એ ત્રણ દોષ થયા. હિંસા, માન અને ઈર્ષ્યા એ ત્રણ બીજા દોષો મળી છ દોષ જે બ્રાહ્મણમાં ન હોય તેનો આશીર્વાદ નિષ્ફળ જતો નથી, કેમકે સત્ય તો એના સ્વરૂપમાં રહ્યું છે, તેથી એ સફળ વાણીવાળા હોવાથી બાળકને એમની પાસે લાવીને સામ, ઋક્ અને યજુર્વેદ ના મન્ત્રોવડે પવિત્ર ઔષધિવાળા જળથી ઉત્તમ બ્રાહ્મણોએ અભિષેક કર્યો ।।૧૩-૧૪।।

નન્દજીએ સ્વસ્તિવાચન કરાવી સાવધાન થઈ બ્રાહ્મણોને બહુ ગુણવાળું અન્ન આપ્યું ।।૧૫।।

નન્દજીએ બ્રાહ્મણોને નિરોગી, બહુ દૂધ દેનારી, વસ્ત્રો, પુષ્પોની માળાઓ અને સુવર્ણની માળાથી સજ્જિત ગાયો પોતાના પુત્રની ઉન્નતિ માટે આપી. ત્યાર પછી બ્રાહ્મણોએ બાળકને આશિષ આપ્યા ।।૧૬।।

વિશેષ : માત્ર મોઢેથી જ આશિષ આપી એમ નહિ પણ આશિષમાં ઉચ્ચારેલું બધું જ આપ્યું.

મન્ત્રને જાણનારા અને સત્કર્મ કરનારા બ્રાહ્મણોએ જે આશીર્વાદ આપ્યા હોય તે કોઈ દિવસ નિષ્ફળ થતા નથી, એ તો પ્રથમ છ દોષરહિત બ્રાહ્મણ હોય એ ભગવાન્ જેવો છે તેનો આશીર્વાદ ખોટો નથી પડતો એમ કહ્યું છે તેથી જ સિદ્ધ થયું છે ।।૧૭।।

*એક દિવસ સતી યશોદાજી પુત્રને ગોદમાં લઈ લાડ કરતાં હતાં ત્યાં તો, પર્વતનો સમુદાય જેમ શરીર ઉપર સહન ન થાય તેમ, બાળકમાં ભાર વધી ગયો તેને સહન કરી શક્યાં નહિ ।।૧૮।।

વિશેષ : તૃણાવર્તનો પ્રસંગ અહીંથી આવ્યો તેની અવતરણિકા કરે છે. વાચિક અને કાયિક નિરોધનું કરણ કહ્યું, હવે માનસિક કહે છે. એમ જો ન કહે તો નન્દરાયજી, યશોદાજી વગેરે સર્વ અજ્ઞાનથી કરે છે એમ સિદ્ધ થાય. લૌકિક ભાવથી પણ જ્યાં સુધી કૃષ્ણમાં મન એકતાન હોય ત્યાં સુધી ભગવાન્ પોતે નવું કામ કરતા નથી. એક વર્ષ થાય ત્યારે પુનઃ જન્માદિ ધર્મો માનવામાં આવે છે. તેથી એક વર્ષ ભગવાન્‌ને થયું ત્યારે તૃણાવર્તના વધની લીલા ભગવાને કરી. ભગવાન્‌નો દેહ પ્રાકૃત છે એવી બુદ્ધિ ન રહે તો તે ભગવાન્‌ના ભક્તોની દેહમતિ (દેહ જ આત્મા છે એવી મતિ) પોતાની જાતની હોવાથી મટાડે છે. અઢાર વિદ્યાઓમાં પણ ભગવાન્‌ને

દેહ નથી એમ બતાવવા એક જ સમયે ભારે હોવાપણું અને હલકા હોવાપણું (એવા બે પરસ્પર વિરોધી ધર્મો) આ તૃણાવર્તના વધની લીલામાં કહેવામાં આવશે. પૂતનાને ભગવાને મારી ત્યારથી કંસ જાણે છે કે મારો શત્રુ જગદ્દ્વન્દ્ય ભગવાન્ કૃષ્ણ ગોકુલમાં છે અને એ મને મારનાર છે. એ કૃષ્ણને મથુરા લાવવા માટે તૃણાવર્તને કંસે ગોકુલ મોકલ્યો. તૃણાવર્ત, બકાસુર અને કેશી એ ત્રણ મોટા બળવાન છે. તેમાં પણ તૃણાવર્ત વધારે મોટો છે. એ જગત્ આખાને તૃણની જેમ ફેંકી દે એવો છે તેથી કંસે પહેલા તૃણાવર્તને ગોકુલ મોકલ્યો છે

યશોદાજીએ બાળકને પૃથ્વી ઉપર પધરાવ્યા અને ભાર લાગવાથી વિસ્મય પામ્યાં; કોટિ બ્રહ્માંડના નાયક મહાપુરુષનું ધ્યાન કરી વ્યવહારના કાર્યમાં લાગી ગયા ।।૧૯।।

તૃણાવર્ત નામના દૈત્ય કંસનો ચાકર હતો. તેને કંસે ગોકુલ મોકલ્યો. તેણે વંટોળિયાનું રૂપ લીધું અને બેઠેલા બાળક શ્રીકૃષ્ણને વંટોળિયાના પવનમાં ઊંચે આકાશમાં ઉપાડી ગયો ।।૨૦।।

તેણે આખા ગોકુલને ધૂળથી ઢાંકી દીધું અને લોકોની જોવાની શક્તિ હરી લીધી. *તેના અત્યન્ત ભયંકર અવાજથી દશે દિશાઓ કમ્પી ઉઠી ।।૨૧।।

વિશેષ : ૧. ભગવાન્નાં દર્શનની એ વખતે અયોગ્યતા થઈ ગઈ ૨. તેથી ભગવાન્ને કોઈ જોઈ શક્યું નહિ ૩. સર્વને ભગવાન્નું અજ્ઞાન થયું ૪. યશોદાજીનો સ્નેહ અને ૫. ગોપીઓનો સ્નેહ – એ પાંચ પર્વ અવિદ્યાના છે તેથી લૌકિક બુદ્ધિથી એમ થયું.

બે ઘડી સુધી તો ગાયોને રહેવાના સ્થાનને રજ વડે થયેલા અન્ધકારથી ભરી દીધું. ઘરનું કામ કરીને યશોદાજી પુત્રને જ્યાં પૃથ્વી ઉપર પધરાવ્યા હતા ત્યાં આવીને જુએ તો ત્યાં એમને જોયા નહિ ।।૨૨।।

કોઈ બીજાને તો ન જોયા, પણ પોતાનો દેહ પણ એ વંટોળિયામાં જોવામાં ન આવ્યો, કેમકે તૃણાવર્તે એટલી રેતી ઉડાડી કે બધાની આંખો બંધ થઈ ગઈ ।।૨૩।।

એમ તીક્ષ્ણ પવનના વંટોળિયાએ ઉડાડેલ ધૂળના વરસાદમાં પોતાના પુત્રના પગનાં ચિહ્ન પણ માતા યશોદાજીએ પૃથ્વી ઉપર ન જોયાં ત્યારે અત્યન્ત કરુણ રીતે રોવા લાગ્યાં અને ગૂમ થઈ ગયેલ છે વાછડું જેનું એવી ગાયની જેમ પૃથ્વી ઉપર પડી ગયાં અને એનું સ્મરણ કરીને શોક કરવા મંડ્યા ।।૨૪।।

જ્યારે ગોપીઓએ યશોદાજીને રોતાં સાંભળ્યાં ત્યારે એમના પોતાના દેહને પણ અત્યન્ત તાપ થયો અને આંખનાં આંસુથી એમનાં મોઢાં પણ ભરાઈ ગયાં અને

નન્દલાલ ન મળ્યા તેથી રોવા લાગ્યાં. તેટલામાં પવનનો વેગ ઓછો થઈ ગયો અને ધૂળ ઊડતી બંધ પડી ।।૨૫।।

વંટોળિયાનું રૂપ ધરનાર તૃણાવર્તનો વેગ શાન્ત થયો એનું કારણ એ જ કે એ કૃષ્ણને આકાશમાં લઈ ગયો, પણ કૃષ્ણમાં એટલું વજન વધ્યું કે એમને ઉઠાવી ન શક્યો ।।૨૬।।

એને કૃષ્ણ બહુ ભારે લાગ્યા; ત્યારે એને એ પથ્થર જેવા લાગ્યા, પરન્તુ આ અદ્‌ભુત બાળકે તો તેનું ગળું એટલા જોરથી પકડ્યું કે તે તેમને પોતાનાથી અલગ કરી શક્યો નહિ. અર્થાત્ છોડાવી શક્યો નહિ ।।૨૭।।

ભગવાને તૃણાવર્તનું ગળું એવું પકડ્યું કે એનાથી એની ચેષ્ટા બંધ થઈ ગઈ, એનાં નેત્ર બહાર નીકળી પડ્યાં, શબ્દ અસ્પષ્ટ થઈ ગયો અને પ્રાણ ઊડી ગયા, એટલે બાળકની સાથે પૃથ્વી ઉપર પડી ગયો ।।૨૮।।

એ આકાશમાંથી શિલા ઉપર પડ્યો તેથી એના સર્વ અવયવ છિન્ન-ભિન્ન થઈ ગયા અને રુદ્રના બાણથી વીંધાયેલા ત્રિપુરાસુરના પુર જેવો ભયંકર દેખાવા લાગ્યો, ત્યાં તો રડતી સ્ત્રીઓ બધી ભેગી થઈને જોવા આવી ।।૨૯।।

ગોપીજનોએ કૃષ્ણ તૃણાવર્તના હૃદય ઉપર બિરાજતા હતા તેમને લઈને શ્રીયશોદાજીને આપ્યા. રાક્ષસ લઈ ગયો એમાંથી કુશળ રહ્યા, વળી પુરુષને ખાનાર તૃણાવર્ત લઈ ગયો તેના મુખમાંથી બચવા પામ્યા અને આકાશમાંથી નીચે આવતાં પણ કાંઈ ઈજા ન થઈ એનાથી બધાં વિસ્મય પામ્યાં ।।૩૦।।

ગોપીઓ અને નન્દરાયજી વગેરે મોટા ગોપો બાળકને પ્રાપ્ત કરીને અત્યન્ત આનન્દ પામ્યા ।।૩૧।।

જેમણે આશિષો આપેલી છે તેવા દોષરહિત તેઓએ એક સ્થળે ભેગા થઈ આના ઉપાયનો વિચાર કરવા માંડ્યો ।।૩૨।।

તેઓ કહેવા લાગ્યા:‘‘ઓહો! આ તો ઘણા આશ્ચર્યની વાત છે, જુઓ તો ખરા આ કેવી અદ્‌ભુત ઘટના બની ગઈ. આ બાળકને રાક્ષસે મૃત્યુના મુખમાં જ ધકેલી દીધો હતો પરન્તુ તે તો ક્ષેમકુશળ આવી ગયો અને તે હત્યારો, પાપી એના પાપે જ મર્યો. સાચી વસ્તુ તો એ છે કે સાધુપુરુષ પોતાની સમતાથી જ બધા ભયોથી બચી જાય છે ।।૩૩।।

આપણે પૂર્વજન્મમાં શું તપ કર્યું હશે, ભગવાન્‌નું પૂજન કર્યું હશે, વાવ, કૂવા

વગેરે પૂર્ત લોકોને માટે કરાવ્યાં હશે. યજ્ઞાદિ કર્યા હશે, દાન આપ્યું હશે અથવા પ્રાણિમાત્ર ઉપર સૌહાર્દ રાખ્યું હશે કે જેથી ગયેલો બાળક ફરીથી પોતાનાં સ્વજનોને જગતમાં પ્રસિદ્ધ કરતો આપણી વચ્ચે આવી પહોંચ્યો ।।૩૪।।

નન્દરાયજી મહાવનમાં ઘણા અદ્‌ભુત બનાવ બનતા જોઈને વસુદેવજીએ ગોકુલમાં જે ઉત્પાત થવાનું કહ્યું હતું તેને આશ્ચર્યપૂર્વક માનવા લાગ્યા ।।૩૫।।

(પાંચ ઉપાખ્યાનમાં પ્રથમ એક તૃણાવર્તનું ઉપાખ્યાન કહ્યું, હવે *બીજું કહે છે) એક દિવસ સ્નેહ વડે ભીંજાયેલા સ્તનવાળા યશોદાજી પોતાના પુત્રને ગોદમાં લઈને પોતાના પુત્રને દૂધ પીવડાવવા લાગ્યાં ।।૩૬।।

વિશેષ : યશોદાજીને લૌકિક ભાવ દઢ હોવાને કારણે પ્રથમ પૂર્ણ સ્નેહ થયો, પછી જ્ઞાન થયું અને પછીથી વિસ્મય થયો.

જ્યારે બાળકે સ્તનપાન કરી લીધું ત્યારે માતાએ પોતાના બાળકના સ્મિતવાળા મુખ તરફ જોયું. હે રાજન્! બાળકને લાડ કરતાં મુખ તરફ જોયું ત્યાં બાળકને બગાસું આવ્યું અને માતાએ બાળકના મુખમાં નીચે પ્રમાણે જોયું ।।૩૭।।

આકાશ, સ્વર્ગ, પૃથ્વી, જ્યોતિશ્ચક્ર, દિશાઓ, સૂર્ય, ચન્દ્ર, અગ્નિ, વાયુ, સમુદ્ર, દ્વીપો, પર્વતો, નદીઓ, વનો, ભૂતો અને બીજા સ્થાવર જંગમ પદાર્થ વગેરેને મુખમાં જોયા ।।૩૮।।

સા વીક્ષ્ય વિશ્વં સહસા રાજન્ સઞ્જાતવેપથુઃ ।।
સમ્મીલ્ય મૃગશાવાડક્ષી નેત્રે આસીત્સુવિસ્મિતા ।।૩૯।।

યશોદાજીએ આખા વિશ્વને એકાએક જોયું ત્યારે હે રાજન્! એ યશોદાજીને કમ્પ થઈ આવ્યો; એ વખતે મૃગના બચ્ચાનાં નેત્ર જેવા નેત્રવાળાં યશોદાજીએ આંખો *મીંચી દીધી અને તે બહુ વિસ્મય પામ્યાં ।।૩૯।।

વિશેષ : આ વિષયમાં શ્રીઆચાર્યચરણ લખે છે કે શ્રીયશોદાજીનો હજુ અધિકાર થયો નથી. એ લેખની ટિપ્પણીમાં કહે છે કે માતાને પુત્ર ઉપર સ્નેહ પુત્રપણાથી હોય છે. સ્નેહ તો લૌકિક છે. પરન્તુ ઉત્કટ સ્નેહ છે તેટલો અંશ સ્નેહમાં અલૌકિક છે. જ્યારે પોતાના પુત્રમાં માણસને અદ્‌ભુતપણું દેખાય ત્યારે એને એમાં સ્નેહ હોવાથી આમ કેમ દેખાય છે એ વિચારમાં ભય લાગે છે, કેમકે એને ભગવદ્‌ભાવ તો નથી. ભય જો વિશેષ હોય તો પ્રાણ પણ બચે નહિ તેથી ક્રમે-ક્રમે થોડો-થોડો પોતાનો અલૌકિક અંશ બતાવે તો ભય પણ ઓછો લાગે અને એ વડે પ્રાણની સ્થિતિ પણ રહી શકે અને ક્રમશઃ જ્ઞાન થાય, માટે હમણાં એને પુત્રમાં ભગવદ્‌જ્ઞાન થયું નથી

તેથી ધૈર્ય પણ નથી ત્યારે એનો અધિકાર નથી, તેથી શ્રીમુખમાં વિશ્વરૂપ દર્શન કરાવ્યું તે તરત બન્ધ કરી દીધું અને વિસ્મયરસ જ ઉત્પન્ન કર્યો, તેથી 'સુવિસ્મિતા' એવું યશોદાજીનું વિશેષણ છેલ્લે કહ્યું છે.

ઈતિ શ્રીભાગવત્ દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધમાં (બીજા તામસ પ્રકરણના પહેલા પ્રમાણ-પેટા-પ્રકરણનો યશ નામનો ત્રીજો અને ચાલુ) ''શકટોત્ક્ષેપ, તૃણાવર્ત વધ અને મુખમાં વિશ્વદર્શનથી ભગવાન્‌ના યશનું વર્ણન'' નામનો સાતમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

> (હવેલી-મન્દિર ખોલીને ઠાકોરજીના દર્શન-મનોરથ-ભેટ-સામગ્રીના માધ્યમથી) પૈસા કમાવવા માટે સેવા કરનારનો આલોક-પરલોક સહિત સર્વનાશ થયો સમજવો. (શ્રીગુસાંઈજી, સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીની વિવૃતિ)

અધ્યાય ૮

ગર્ગાચાર્યે નામકરણ કર્યું એમાં શ્રીગુણ કહ્યો

બીજા તામસ પ્રકરણના અન્તર્ગત પહેલા પ્રમાણ પ્રકરણનો ચોથો અધ્યાય અને સળંગ આઠમો અધ્યાય.

વિશેષ : અન્તઃકરણ સર્વના નિરોધનું મૂળ છે. જેના શ્રવણથી અન્તઃકરણ શુદ્ધ થાય તેનું આઠમા અધ્યાયમાં વર્ણન કરાય છે. પ્રથમ ભગવાન્‌નાં નામ શુદ્ધ કરનાર છે, પછી રૂપ અનેક પ્રકારનાં છે તેનાથી શુદ્ધિ થાય છે. જ્ઞાન, ભક્તિ અને ભાગ્ય એ પાંચ પદાર્થ સત્વને શુદ્ધ કરનાર છે. પરન્તુ એ નામનો સંસ્કાર થયા પછી એ શોધક થાય છે. તેથી આ અધ્યાયમાં નામસંસ્કાર કહેવાય છે. આમાં સ્વેચ્છાથી આનન્દ-ભાવવાળું રૂપ આપે સ્વીકાર્યું છે. અન્યની ઈચ્છાથી કરેલાં ભગવાન્‌નાં ચરિત્રોને સાંભળવાનું ફલ જુદું છે. ભગવાન્‌ના માહાત્મય જ્ઞાનપૂર્વક થયેલું જ્ઞાન અહીં પ્રત્યક્ષ શુદ્ધ કરનારું છે. પ્રભુનું અલૌકિક સ્વરૂપ જાણવામાં આવતાં એમાં સ્નેહ થાય છે. એ સ્નેહ થવામાં મોટા પુરુષોની કૃપા જ કારણ છે. જો પ્રથમ નામ હૃદયમાં આવી જાય તો આગળ કહ્યું તે બધું (નામ, રૂપ, જ્ઞાન, ભક્તિ અને ભાગ્ય) સિદ્ધ થાય છે, પણ એ નામનાં બે

અંગ છે:એક તો એ નામ ગુરુ દ્વારા મળવું જોઈએ, બીજું દુઃસંગને છોડવો જોઈએ. એ બે હોય તો જ નામ ફલિત થાય.

શ્રીશુક ઉવાચ

ગર્ગઃ પુરોહિતો રાજન્ યદૂનાં સુમહાતપાઃ ।।
વ્રજં જગામ નન્દસ્ય વસુદેવપ્રચોદિતઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે રાજન્! સારી રીતે મહાતપ કરનાર ગર્ગાચાર્ય યાદવોના પુરોહિત હતા તેમને વસુદેવજીએ પ્રેરણા કરી તેથી એ નન્દરાયજીના વ્રજમાં આવ્યા ।।૧।।

એમનાં દર્શન કરી નન્દરાયજી પરમ પ્રસન્ન થયા અને આવ્યા ત્યારે સામે ઉભા રહી હાથ જોડી દંડવત્ પ્રણામ કરી ભગવદબુદ્ધિથી એમનું પૂજન કર્યું ।।૨।।

સારી રીતે એ બેઠા, નન્દરાયજીની પૂજાનો સ્વીકાર કર્યો. મધુર વાણીથી નન્દરાયજી મુનિને પ્રસન્ન કરી બોલ્યા કે :‘‘હે બ્રહ્મન્! આપ તો પૂર્ણ કામ છો તો આપની સેવા અમે શું કરી શકીએ? ।।૩।।

મહાપુરુષનું ફરવું એ ગૃહસ્થાશ્રમીઓના શ્રેયને માટે હોય છે, નહિ તો દીનચિત્તવાળા માણસોનું શ્રેય થવું અશક્ય થાય, કેમકે એ પુરુષો ઐશ્વર્યાદિ ધર્મવાળા હોય છે તેમને જો કૃપા ન કરવી હોય તો બીજા માટે ક્યાંય પણ જવાની એમને જરૂર રહેતી નથી ।।૪।।

આપે જ્યોતિષશાસ્ત્ર રચ્યું છે જેનાવડે ભૂત અને ભવિષ્ય નું જ્ઞાન પુરુષને થાય છે ।।૫।।

આપ બ્રહ્મને જાણનારાઓમાં ઉત્તમ છો તેથી મારા આ બે પુત્રોના નામકરણ આદિ સંસ્કાર આપ જ કૃપા કરીને કરી આપો, કેમકે બ્રાહ્મણ જન્મથી જ મનુષ્યના ગુરુ છે ।।૬।।

ગર્ગાચાર્ય બોલ્યા : હું યદુઓનો ગુરુ છું, વળી એના ગુરુ તરીકે પૃથ્વીમાં સર્વત્ર હું પ્રસિદ્ધ છું તેથી જો હું તમારા પુત્રોના સંસ્કાર કરાવું તો કંસ એ પુત્રો દેવકીજીના છે એમ જાણી જાય ।।૭।।

વળી પાપી કંસ તમારે અને વસુદેવજી ને મિત્રતા છે એમ જાણે છે, દેવકીજીનો આઠમો ગર્ભ સ્ત્રી હોઈ શકે નહિ એ વાત પણ એ જાણે છે ।।૮।।

એમ વિચારતાં દેવકીજીની પુત્રીએ જ કહ્યું કે તારો શત્રુ તો બીજે જન્મી ચૂક્યો છે

તે ધ્યાનમાં લઈ આ પુત્ર વસુદેવજીનો છે, તમારો નથી, એ બાબતમાં કંસને પછી કંઈ જ શંકા ન રહે, પરિણામે જો કંસ એને મારે તો આપણે માટે મહાન અનર્થ થાય ।।૯।।

શ્રીનન્દરાયજી બોલ્યા : મારી ગાયોના વ્રજમાં, મારા ગોપો પણ ન જાણે એવી ગુપ્ત જગ્યાએ, સ્વસ્તિવાચનપૂર્વક દ્વિજાતિ સંસ્કાર આપ કરો ।।૧૦।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : ગર્ગાચાર્યજી તો નામકરણ સંસ્કાર કરવા ઈચ્છતા જ હતા. જ્યારે નન્દબાબાએ તેમને આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી ત્યારે તેમણે ગુપ્ત રહીને એકાન્તમાં છાનામાના બન્ને બાળકોના નામકરણનો સંસ્કાર કરાવ્યો ।।૧૧।।

ગર્ગાચાર્ય બોલ્યા : આ નિશ્ચય રોહિણીજીના પુત્ર પોતાના ગુણોથી સગાં-સમ્બન્ધી, મિત્રોને આનન્દ આપશે તેથી એનું **'રામ'** એવું નામ થશે, વળી એમાં બળ વધારે છે તેથી **'બલ'** એવા નામથી પણ લોકો એની સાથે વ્યવહાર કરશે ।।૧૨।।

યાદવોથી એ જુદા નહિ હોવાથી **'સંકર્ષણ'** એવું એનું નામ રહેશે ।।૧૩।।

આ તમારા નાના પુત્ર દરેક યુગમાં જન્મ લે છે તેમાં સફેદ, લાલ અને પીળો એ ત્રણ વર્ણવાળા થાય છે. આ વખતે તે કૃષ્ણવર્ણ થયા છે તેથી એ **'કૃષ્ણ'** કહેવાશે ।।૧૪।।

આ તમારા પુત્ર પ્રથમ વસુદેવજીના પુત્ર ક્યારેક થયા છે તેથી એ વાતને જાણનારા એને **'વાસુદેવ'** પણ કહે છે ।।૧૫।।

ગુણ અને કર્મ ને લઈને તમારા પુત્રનાં અનન્ત નામ છે એ કેવલ હું જ જાણું છું, પણ સંસારના સાધારણ *લોકો એટલાં નામ નથી જાણતા ।।૧૬।।

વિશેષ : જન્મ લેવાના સ્વભાવવાળા એ 'જન' કહેવાય. તેથી જ એ નામને જાણી શકતા નથી. અહીં વિચાર એવો છે કે ક્રિયા તો અનિત્ય છે અને રૂપ પણ કાલવડે ક્ષણ-ક્ષણમાં બદલાતું જાય છે. એ ક્રિયા અને રૂપ ઊપરથી નામ પડ્યું તેનો પરમાં સમ્બન્ધ થઈ શકતો નથી તેથી એ નામ વાચક જ થતું નથી. એનો વાચ્ય અર્થ પણ એમાં ન હોય તેવાં નિરર્થક નામ ફળતાં નથી. સ્વરૂપના જ્ઞાન વગર કેવલ મુખવડે ઉચ્ચારિત નામરૂપનાં સમ્બન્ધનો અભાવ હોવાથી 'અગ્નિ'શબ્દનો ઉચ્ચાર કરતાં મોઢું બળતું નથી તેમ એવાં રૂપ ક્રિયાના અનુસન્ધાન વિનાનાં કેવળ નામ લેવાથી પ્રપંચ નિવૃત્તિ થતી નથી. નામનો અર્થ ઉચ્ચારણ કરનારની પાસે બીજાને નમાવે છે તેથી 'નામ' કહેવાય છે. એ નામનાં પણ રૂપ છે. જેમ ભગવદ્રૂપ પ્રાકૃત તુલ્ય દેખાય છે તેમ નામ પણ ગ્રાહકદોષવશાત્ લૌકિક વર્ણયુક્ત પ્રતીત થાય છે. વસ્તુતઃ એ અખંડ છે તેને યથાર્થ જાણી તત્વનો ઉદ્બોધ કરી ઉચ્ચારેલાં નામ સર્વ પુરુષાર્થને ફલિત કરે છે. લોકવત્

ઉચ્ચારનારને નથી ફલતાં એમાં નામનો દોષ નથી, પણ ઉચ્ચારનારના ભાવમાં દોષ છે.

ગોપો અને ગોકુલ ને આનન્દ આપનાર આ તમારો પુત્ર તમારું શ્રેય કરશે. આ તમારા પુત્રવડે તમે બધી મુશ્કેલીઓને સહેલાઈથી તરી જશો ।।૧૭।।

હે વ્રજપતે! આ તમારા પુત્રે પ્રાચીન સમયમાં અરાજકતાના સમયમાં કોઈ રક્ષક નહિ હોવાથી શત્રુથી પીડાતા સાધુ લોકોની રક્ષા કરી એમને બળવાન બનાવ્યા તેથી એ સાધુઓ શત્રુને જીતી ગયા હતા ।।૧૮।।

વિષ્ણુના પક્ષવાળાને અસુરો કાંઈ ન કરી શકે તેમ આમાં પ્રીતિ કરનાર મહાભાગ્યવાળા ભક્તોને (અન્દરના કે બહારના) શત્રુઓ પરાભવ નહિ કરી શકે ।।૧૯।।

તેથી હે નન્દજી! તમારો પુત્ર ગુણોમાં, સમ્પત્તિમાં, સૌદર્યમાં, કીર્તિ અને પ્રભાવ માં સાક્ષાત્ ભગવાન્ નારાયણ સમાન છે. ખૂબ સાવધાન અને તત્પર થઈને આનું રક્ષણ કરજો ।।૨૦।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એ પ્રમાણે આત્મારૂપ ભગવાન્નું સ્વરૂપ નન્દરાયજીને બતાવીને ગર્ગાચાર્ય પોતાના ઘર તરફ ગયા ત્યારે આનન્દ પામેલાનન્દરાયજીએ પોતાના આત્માને આશિષ વડે પૂર્ણ માન્યો ।।૨૧।।

(એમ નામચરિત્ર કહેવું સમાપ્ત કરી હવે રૂપચરિત્ર કહેવા માટે પ્રથમ ભગવદ્ગતિનું[1] વર્ણન કરે છે) થોડો કાળ ગયો ત્યાં રામ અને કૃષ્ણ બે હાથ અને બે ઘૂંટણ[2] વડે ભાખોડિયાં ભરતા વિહાર કરવા લાગ્યા ।।૨૨।।

વિશેષ : ૧. એક ચાલતું અને બીજું ગતિ વિશેષવાળું એમ ભૂમિ ઉપર બે રૂપ છે. એક રૂપ યશોદાજીમાં રહ્યું તે મળી ઉપવિષ્ટ ત્રણ રૂપ થયાં. એમાં ઉત્થિતતા સ્વતઃ, કથંચિત્ અને સર્વથા એમ ત્રણ ભેદ છે. ત્યાર પછી બાળકોની સાથે મુગ્ધલીલા, ધૌર્ત્ય અને ધાષ્ટર્ય લીલાનાં બે રૂપ બતાવ્યાં. સાત્વિકાદિ ભેદવાળી એ લીલા તે-તે જીવોને નિરોધ કરાવનારી છે. તે-તે જીવના ધાષ્ટર્ય, ધૌર્ત્યાદિભાવને દૂર કરાવનારી એ લીલા છે, પણ ખરી રીતે તો યશોદાજીને માટે એ બધીલીલાઓ છે તેના પ્રસંગથી અન્યનો નિરોધ કરનારી છે. જ્યારે ગોપીઓ ગૃહકાર્યમાં વ્યગ્ર હોય ત્યારે પ્રભુની દશધા લીલા દશ પ્રકારના ભાવવાળાના નિરોધ માટે કરી પ્રભુ એના દોષને દૂર કરે છે.

૨. ભગવાન્નું ઘૂંટણથી ગમન દૈત્યોના મર્દનને માટે છે. દૈત્યનો પતિ બલિ છે છતાં એ નિવારણ કરતો નથી; સ્વતઃ નિવારણ ન કરી શકે.

બન્ને ભાઈ પોતાના નાના-નાના ચરણોને ગોકુલના કીચડમાં ઘસડતા-ઘસડતા ચાલતા. તે વખતે એમના નૂપુર અને કંદોરાની ઘૂઘરીઓનો નાનો-મોટો અવાજ થતો. આ મીઠો ઝણકાર ક્યાંથી આવે છે એ નક્કી કરવા તેઓ થંભી જાય છે. એ ધ્વનિ સાંભળી રાજી થાય છે. ક્યારેક કોઈ વ્યક્તિને જતી જુએ તો વિચારે કે આ ભક્ત મને શોધવા જઈ રહ્યો છે એટલે એની પાછળ-પાછળ જતા, પછી જ્યારે આગળની વ્યક્તિ પાછળ જુએ ત્યારે જાણે કેઆ તો કોઈ બીજું છે તે સમયે લોકનું અનુકરણ કરી ભય પામી કાંઈ સમજતા ન હોય એવો દેખાવ કરી યશોદાજી અને રોહિણીજી પાસે ચાલ્યા જાય છે ।।૨૩।।

એનાં માતાજી યશોદાજી અને રોહિણીજીને પુત્રમાં સ્નેહ વિશેષ હોવાથી તેમની ઉત્કંઠાયુક્ત સ્નેહથી સ્તુતિ કરે છે. તેમના સ્તનમાંથી દૂધ સ્રવે છે. એ કાદવરૂપી અંગરાગથી શોભતા પોતાના પુત્રને બે હાથથી ગોદમાં લઈ આલિંગન કરી સ્તનદાન કરે છે; સ્તનપાન કરતાબાળકનું મુખ જુએ છે; મુગ્ધ સ્મિત અને નાના-નાના સુન્દર દાંતવાળું મુખ જોઈને અત્યન્ત આનન્દ પામે છે ।।૨૪।।

જ્યારે રામ અને શ્યામ બન્ને થોડા વધારે મોટા થયા ત્યારે વ્રજમાં ઘરની બહાર એવી એવી બાલલીલાઓ કરવા લાગ્યા જેને ગોપીઓ જોઈ જ રહેતી. જ્યારે બન્ને બેઠેલાં વાછડાંની પૂંછડીઓ પકડી લેતા અને વાછડાં ડરીને આમ-તેમ ભાગતાં ત્યારે તેઓ વળી વધારે જોરથી પૂંછડી પકડી લેતા અને વાછડાં તેમને ઢસડતાં દોડવા લાગતાં. ગોપીઓ ઘરનું કામકાજ છોડી દઈ આ બધું જોઈ રહેતી અને હસતાં-હસતાં તેમને પકડી લેતી ।।૨૫।।

શિંગડાંવાળાં પ્રાણી ગાયો, દાઢવાળાં વાંદરાં, તલવાર વગેરે હથિયાર, જલ-કૂવા વગેરે, પક્ષીઓ અને કાંટા વગેરેમાં ક્રીડા કરતા પોતાના પુત્રોને અટકાવવામાંપોતાના પુત્રો અતિ ચપલ હોવાથી એની માતાઓને ઘરનાં કામ કરવાનો વખત નથી મળતો તેથી તેમનું મન વ્યગ્ર રહેતું ।।૨૬।।

હે રાજર્ષિ! થોડા સમયમાં રામ અને કૃષ્ણ ગાયોના વ્રજમાં ઢીંચણો ઘસડ્યા વિના ચરણથી ફરવા લાગ્યા ।।૨૭।।

ત્યાર પછી તો ભગવાન્ કૃષ્ણ પોતાના મિત્ર વ્રજબાળકોની સાથે બલદેવજી સહિત વ્રજસ્ત્રીઓને આનન્દ આપતા ક્રીડા કરવા લાગ્યા ।।૨૮।।

ગોપીઓ કૃષ્ણની કુમારલીલાની ચપલતાને જોઈને એમનાં માતાજી યશોદાજી

પાસે આવી એના પોતાના સાંભળતાં માતાને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યાં ।।૨૮અ।।

શ્રીગોપીજનો બોલ્યાં: યશોદાજી, આ તમારા કુમાર સમય વગર વાછડાં છોડી મૂકે છે. જો એને ઠપકો આપીએ તો એ ખડખડાટ હસવા લાગે છે. પોતાની મેળે લઈને સારી વસ્તુ આરોગી જાય છે. ઉંચે રાખી હોય તો એવી ચીજ મેળવવાના ઉપાય કરે છે. માંકડાંને ખવરાવી દે છે. બાળકોને વહેંચી આપે છે. જો પાત્રમાં પદાર્થ ન હોય તો એ પાત્રને ફોડીનાંખે છે. એ ન આરોગે તો પણ પાત્રને તોડી દે છે. કાંઈ ન મળે તો ઘરધણી ઉપર ગુસ્સે થઈ ઘરમાં સૂતેલાં બાલકોને રોવરાવી ચાલતા થાય છે. આમ ગોપીજનોએ શ્રીયશોદાજી પાસે કૃષ્ણના ઉપદ્રવની વાત કરી ।।૨૯।।

હાથ ન પહોંચે ત્યાં પાટલા, ઊખડી વગેરે ઉપર ચડી એ પદાર્થને મેળવે છે. શીકામાં શું છે એનું એને જ્ઞાન હોવાથી એ પાત્રમાં છેદ કરીને દૂધ વગેરે લઈ લે છે. પ્રવાહી ન હોય તેવી વસ્તુ મેળવવાના ઉપાય જાણતા હોઈને એવાને માટે બીજી યુક્તિ કરી એ મેળવે છે. અન્ધારામાં રાખેલી વસ્તુ હોય તેને પોતાના સ્વરૂપના પ્રકાશથી, પહેરેલા આભરણોના મણિના પ્રકાશથી અને પદાર્થને જ પ્રકાશક બનાવીને એ લઈ લે છે. આ બાબત જ્યારે ગોપીઓ પોતાના ગૃહકૃત્યમાં ગૂંથાયેલી હોય તે જાણી ન શકે એવા સમયે ચોરીનું કાર્ય કરે છે ।।૩૦।।

હે સુન્દરી! એવાં-એવાં અનેક ધૃષ્ટતાનાં કામ તમારા કુમાર કરે છે. જ્યાં દેવનું દેહરીમાં પૂજન થાય ત્યાં અથવા ગાયોના દૂધ દોહવાના પાત્રમાં મૂત્ર વગેરે કરી ઉપદ્રવ કરે છે. આપણે એને એવાં કામ કરતાં જોઈ એની પાસે આવીએ તો તે ડાહ્યા થઈ સર્વ અંગ અવયવને ઠીક-ઠીક રાખી બેસી જાય છે. ભગવાનનાં ભયવાળાં નેત્રને જોવા આવેલી ગોપીઓએ જ્યારે યશોદાજી પાસે એમના પુત્રના કૃત્યને માટે ફરિયાદ કરી ત્યારે યશોદાજી હસી પડ્યાં, પણ પુત્રને *ઠપકો આપવા તૈયાર ન થયાં ।।૩૧।।

વિશેષ : આ ભગવાનની ધૌર્ત્ય, ધાષ્ટર્ય લીલાથી યશોદાજીને સ્વવિષયક અધ્યાસ છૂટી ગયો તેથી ભગવાનની નિન્દા સહન થઈ પણ એ સમ્બન્ધે ભગવાન્‌ને ઠપકો આપી ન શક્યાં. હવે એને ભગવાન અમારા જેવા છે એ સમાન વિષયક અધ્યાસ છોડાવવાને માટે ભગવાન્ બીજી લીલા કરે છે તે મૃદ્‌ભક્ષણ લીલાનો પ્રસંગ હવે આવે છે. મતલબમાં લૌકિક છોડાવી સ્વરૂપમાં સર્વેન્દ્રિયને નિરોધ કરવામાટે પ્રભુનો પ્રયત્ન એ જ પુષ્ટિ સમજવી

એક વખત રામ વગેરે ગોપના બાળકો ક્રીડા કરતા હતા. તેમણે કૃષ્ણે *માટી ખાધી એવી વાત યશોદાજીને કહી ।।૩૨।।

વિશેષ : અહીં અન્તઃકરણનું શોધક જ્ઞાન કહેવું છે તે અન્તઃકરણ દશ ઈન્દ્રિય અને એક મનરૂપ હોઈને અહીં અગિયાર શ્લોક કહ્યા છે. ૧. બાળકોના અજ્ઞાનથી ભગવાન્‌માં સમજાયેલો માટી ખાધી છે તે દોષ ૨. દોષ નિવૃત્તિને માટે યત્ન, ૩. યશોદાજીનું વાક્ય ૪. ભગવાન્‌નો ઉત્તર ૫. દોષ નથી એમ પ્રત્યક્ષ કરાવવું ૬. પહેલાંના (ઉત્પન્ન થયેલ ભગવાન્‌માં દોષદૃષ્ટિના) જ્ઞાનને મટાડનાર (ખોટું પાડનાર) જ્ઞાન કરાવ્યું ૭. આ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન છે એમ બતાવવા માટે વિષયનું વર્ણન કર્યું ૮. એનાથી યશોદાજીને ભય થયો ૯. તેની નિવૃત્તિમાટે પૂર્વપક્ષની યુક્તિઓ કહી ૧૦. પછી સિદ્ધાન્ત સમજી તેમાં સ્થિરતા થઈ ૧૧. અને ભય પામીને યશોદાજી ભગવાન્‌ને શરણ થયાં, એ ક્રમથી (૩૨ થી ૪૨) અગિયાર શ્લોક કહેવાનું તાત્પર્ય છે. એ લીલાથી યશોદાજીનાં અન્તઃકરણની શુદ્ધિ ભગવાને કરી છે.

પુત્રનું હિત કરનારાં યશોદાજીએ શ્રીકૃષ્ણનો હાથ પકડી લીધો. એ વખતે બીકને લીધે શ્રીકૃષ્ણનાં નેત્રો વિહ્વલ (ચકિત) થઈ રહ્યાં હતાં, તે સમયમાં યશોદાજી પુત્રને ધમકાવીને કહેવા લાગ્યાં ।।૩૩।।

યશોદાજી બોલ્યા : હે અસંયમી અન્તઃકરણવાળા! તેં એકાન્તમાં માટી કેમ ખાધી? તારી સાથે રમનાર ગોપો અને તારો મોટોભાઈ પણ કહે છે કે તેં માટી ખાધી છે ।।૩૪।।

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા : હે અમ્બ (માં)! મેં માટી ખાધી નથી અને માટી ખાવાનું કહેનાર બધા ખોટું બોલનાર છે. તમને મારા વચનમાં વિશ્વાસ ન હોય તો મારા મોઢામાં જુઓ ।।૩૫।।

‘‘જો એમ જ છે તો મોઢું ખોલ’’ આમ જ્યારે યશોદાજીએ કહ્યું ત્યારે અનન્ત ઐશ્વર્યયુક્ત અને માત્ર લીલા માટે જ મનુષ્ય બાળક બનેલા શ્રીકૃષ્ણે મુખ ખોલ્યું ।।૩૬।।

યશોદાજીએ કૃષ્ણના મુખમાં આખું વિશ્વ જોયું જેમાં સ્થાવર તથા જંગમ જગત્, પર્વતો, દ્વીપો, સમુદ્રો, સહિત પૃથ્વીના ગોળો, વાયુ, અગ્નિ, ચન્દ્ર, તારા સહિત બધું જોયું ।।૩૭।।

જ્યોતિશ્ચક્ર, જલ, તેજ, પવન, આકાશ, સાત્વિક ઈન્દ્રિયો, મન, વિષયો અને સત્વાદિ ત્રણ ગુણોને શ્રીમુખમાં યશોદાજીએ જોયાં ।।૩૮।।

જીવ, કાલ, સ્વભાવ, કર્મ, આશય અને લિંગ-શરીરના ભેદની સાથે આ જગત્‌ને શ્રીકૃષ્ણના મુખમાં યશોદાજીએ વિચિત્ર રીતે જોયું તેથી એમને ભય લાગ્યો

તેમ જ વ્રજને અને પોતાને જોઈને એમને શંકા થઈ ।।૩૯।।

"શું મને આ સ્વપ્ન તો ન હોય કે એ દેવની માયા તો ન હોય! અથવા મને કાંઈ મોહ તો થયો ન ગણાય! અથવા મારા આ પુત્રનો જન્મસિદ્ધ આ આત્મયોગ એટલે એનું એવી જાતનું ઐશ્વર્ય જ છે?" એમ અનેક પક્ષને અન્તે પુત્રના જન્મસિદ્ધ ઐશ્વર્યને પૂતના-શકટાદિના મારણથી સિદ્ધ કર્યું ।।૪૦।।

"હવે જે યથાર્થ રીતે સમજી કે જોઈ શકાતું નથી, ચિત્ત, મન, કર્મ અને વાણી જેમાં કાંઈ નક્કી કરી શકતી નથી, એ કોના આશ્રયથી, કોનાથી પ્રતીત થાય છે જે જાણી શકાતું નથી, માટે જે હોય તેના ચરણારવિન્દને હું પ્રણામ કરું છું ।।૪૧।।

હું યશોદા, મારા આ પતિ નન્દગોપ, આ કૃષ્ણ મારો કુમાર, હું વ્રજના રાજાની રાણી, એના ધનનું રક્ષણ કરનારી સતી છું, ગોપ, ગોપીઓ અને ગોધન મારાં છે, જેમની માયાથી મારી આવી કુમતિ થઈ તે ભગવાન્ મારો આશ્રય થાઓ" ।।૪૨।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એમ જ્યારે યશોદાજી ભગવાન્‌નું તત્વ જાણી ગયાં ત્યારે સમર્થ ઈશ્વરે પુત્રમાં સ્નેહ કરાવનારી વિષ્ણુ સમ્બન્ધી માયાનો વિસ્તાર કરી દીધો ।।૪૩।।

કે તરત જ આજાણાતું બંધ થયું અને યશોદાજી એ વાતની સ્મૃતિપણ ચૂકી ગયાં. પુત્રને ગોદમાં લઈ સ્નેહને લઈને હૃદય આર્દ્ર થઈ ગયું અને પ્રથમ હતાં તેવાંજ થઈ ગયાં ।।૪૪।।

ત્રણ વેદો, ઉપનિષદો, સાંખ્ય અને યોગ તથા વૈષ્ણવ તન્ત્રો જેમના માહાત્મ્યનું ગાન કરે છે તેવા ઈશ્વરને પોતાના પુત્ર છે એમ યશોદાજી માનવા લાગ્યા ।।૪૫।।

પરીક્ષિત રાજાએ કહ્યું : હે બ્રહ્મન્! નન્દરાયજીએ મહાન અભ્યુદય કરાવનારું એવું શું શ્રેય કર્યું હતું? યશોદાજીએ પણ શું શ્રેય કરેલું કે જેનું સ્તનપાન ભગવાને કર્યું? ।।૪૬।।

(વસુદેવ-દેવકીજી) જે એમનાં ખરાં માતા-પિતા છે તેમણે એ ભગવાન્‌ની બાલલીલાનો આનન્દ ન લીધો. એમાં પણ એમની લીલા શ્રવણ માત્રથીપણ હિતાવહ છે, જેનું આજ સુધી કવિઓ ગાન કરે છે, જે લીલા ગાનારના પાપને દૂર કરનારી છે ।।૪૭।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે પરીક્ષિત! નન્દરાયજી પૂર્વ જન્મમાં એક શ્રેષ્ઠ 'વસુ' હતા. એમનું નામ 'દ્રોણ' અને એમની પત્નીનું નામ 'ધરા' હતું. તેમણે બ્રહ્માજીની

આજ્ઞાઓનું પાલન કરવાની ઈચ્છાથી એમને કહ્યું ।।૪૮।।

દ્રોણે કહ્યું : જ્યારે અમે પૃથ્વી ઉપર જન્મ લઈએ ત્યારે જગદીશ્વર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્‌માં અમને ભક્તિ થાય તે ભક્તિ સર્વોત્કૃષ્ટ થાય, જેનાથી મનુષ્યો દુર્ગતિને તરી જાય એવી કૃપા કરો ।।૪૯।।

એમ વિનન્તિ કરી ત્યારે બ્રહ્માજીએ કહ્યું:''તેમ જ થશે'' ત્યારે દ્રોણ હતા એ વ્રજમાં મોટા યશવાળાં નન્દરાયજી થયા અને ધરા હતાં એ યશોદાજી થયાં ।।૫૦।।

બ્રહ્માજીની આજ્ઞા હતી તેથી જ પુત્રરૂપ જનાર્દન ભગવાન્‌માં એમની દઢ ભક્તિ થઈ. હે ભારત! ગોપ અને ગોપી ને પ્રીતિ હતી છતાં આ સ્ત્રી-પુરુષને સત્સંગ વિના જ એ પુત્રરૂપ ભગવાન્‌માં એવી પ્રીતિ થઈ કે તેવી બીજાને ન થઈ ।।૫૧।।

કૃષ્ણો બ્રહ્મણ આદેશં સત્યં કર્તું વ્રજે વિભુઃ ।।
સહરામો વસંશ્ચક્રે તેષાં પ્રીતિં સ્વલીલયા ।।૫૨।।

શ્રીકૃષ્ણ પણ બ્રહ્માજીની વાત સત્ય કરવાને માટે પોતે સમર્થ છે છતાં વ્રજમાં બલદેવજીની સાથે રહીને પોતાની બાલલીલાથી વ્રજવાસીઓને આનન્દ આપવા લાગ્યા ।।૫૨।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધમાં (બીજા તામસ પ્રકરણના પહેલા પ્રમાણ-પેટા-પ્રકરણને શ્રીગુણને કહેનાર ચોથો અને ચાલુ) ''ગર્ગાચાર્યે નામકરણ કર્યું'' એમાં શ્રીગુણ કહ્યો નામનો આઠમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૯

યશોદાજીને ભગવાને સ્વરૂપ જ્ઞાન કરાવ્યું

બીજા તામસ પ્રકરણના અન્તર્ગત પહેલા પ્રમાણ પ્રકરણનો પાંચમો અને સળંગ નવમો અધ્યાય.

વિશેષ : ''શાસ્ત્રોમાં ભગવાનનું સ્વરૂપ જણાવેલું છે'' એમ જાણીને ભગવાન્‌માં નિશ્ચલ ભક્તિ થાય એટલા માટે આ નવમા અધ્યાયમાં પ્રભુનું પરમ અદ્‌ભુત ચરિત્ર કહેવામાં આવે છે. ભગવાન્‌નું સ્વરૂપ અને એમનું કૃપાલુપણું જરૂર જાણવું જોઈએ તેથી અહીં દયા સાથે જ્ઞાન નું

નિરૂપણ થાય છે. જો ભકતનો નિરોધ ભગવાન્‌માં થાય, ભગવાન્‌નો નિરોધ ભક્તમાં થાયતો એ બન્નેનો મેળ મળવાથી નિરોધ દઢ થાય, અન્યથા ન થાય. જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને રૂપ વડે ભગવાન્ વશ થાય છે. માટે ત્રણ અધ્યાયમાં જીવને અધીન લીલા કહી છે. જીવને ભગવાન્ અધીન થાય એ જીવનો મોટો પુરુષાર્થ કહેવાય. દ્વાદશ અંગનો અતિક્રમ કરીને એટલે મર્યાદાનો ત્યાગ કરીને ભગવાન્ છ ગુણવડે વશ થાય છે અને લોકની પાંચ પર્વવાળી અવિદ્યાનો નાશ કરે છે. માટે ભગવાન્‌નો વિચાર અહીં પાંચ (શ્લોક) થી કર્યો છે. પ્રથમ યશોદાજીનું અતિ પૌરુષ કાર્ય સિદ્ધ થયું એમ કહેવાને માટે દશ શ્લોક કહે છે એનું કારણ દશ પ્રકારની ભક્તિ કરે ત્યારે પ્રભુ મળી શકે છે અથવા નવવિધ સાધનભક્તિ અને એક પ્રકારની પ્રેમલક્ષણાથી ભગવાન્ મળે છે. બે શ્લોકથી પુત્રને વશ કરવાનો ઉદ્યમ કરે છે. બે કાંડ વેદના છે તેથી બે શ્લોક કહ્યા. તેનાથી વશ નથી થતા ત્યારે છ શ્લોકથી છ ગુણરૂપ છે તેનાથી વશ થાય છે. પાંચ શ્લોકથી અવિદ્યાનો બાધ કરે છે. (કારિકા)

યશોદાજીનો સંસાર છોડાવે છે તો પણ એ મોહિત થઈને સંસારને પકડે છે. ફરી ભગવદ્ગુણગાનમાં એનો કાળ વ્યતીત થાય છે. બે શ્લોકથી એને શ્રમ થયાની વાત છે. તેથી ભગવાને રવાઈ પકડી મથનનો નિષેધ કર્યો અને ભક્તિના સારરૂપ નવનીત આરોગ્યા એમ તેનો નિરોધ કર્યો છતાં એ સમજ્યાં નહિ ત્યારે પ્રભુએ એની ઉપર કોપ કર્યો. લોકદષ્ટિથી તેના ધૌર્ત્યને જોઈને પ્રસન્ન થયાં. લોકદષ્ટિથી જોયું માટે પ્રભુને ત્યાં જોયા નહિ. માતાના દોષ મટાડવા ભગવાન્ નીકળ્યા ત્યારે માતાને એની પાછળ જતાં શ્રમ થયો. પૂર્ણ તપ થયું ત્યારે પ્રભુ યશોદાજીને મળ્યા એમ દશ શ્લોક થયા. અહીં પરોક્ષવાદ ભગવાન્‌ને પ્રિય છે એ માટે પરોક્ષ કથન છે. જીવ સ્વતઃ આસક્તિ કરે તો કૃષ્ણ દૂર જાય છે ત્યારે જ જીવને નિરોધ દઢ થાય છે, બીજી રીતે થતો નથી. આ એક નિર્ણીત વાત છે. (કારિકા)

શ્રીશુક ઉવાચ

એકદા ગૃહદાસીષુ, યશોદા નન્દગેહિની ।।
કર્માન્તરનિયુક્તાસુ, નિર્મમન્થ સ્વયં દધિ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એક દિવસ ઘરની દાસીઓ બીજાં આવશ્યક કામમાં રોકાયેલી હતી તે સમયે નન્દરાણી પોતે દધિમથનની ક્રિયા કરવાં લાગ્યાં ।।૧।।

દધિનું મથન કરતાં પોતાના બાળકે ચરિત્રો જે-જે વખતે જેવાં-જેવાં કર્યાં છે તેનું સ્મરણ કરતાં યશોદાજી ગાન કરતાં જાય છે ।।૨।।

તેમણે સ્થૂલ કટિતટ ઉપર દોરી (કન્દોરા) થી બાંધી રેશમી ચણિયો પહેર્યો હતો.

એમનાં કમ્પતા સ્તનોમાંથી પુત્ર સ્નેહને લીધે દૂધ સ્રવી રહ્યું હતું. નેતરું ખેંચતાં રહેવાથી હાથ કંઈક થાકી ગયા હતા. હાથમાં કંગન અને કાનો નાં કુંડળ હાલી રહ્યાં હતાં. મોઢા ઉપર પસીનાનાં બિન્દુઓ ઝલકી રહ્યાં હતાં. વેણીમાં ગૂંથેલાં માલતીનાં ફૂલો નીચે પડી રહ્યાં હતાં. સુન્દર ભ્રૂકુટિવાળાં યશોદાજી આ પ્રમાણે દધિમથન કરી રહ્યાં હતાં ।।૩।।

ભગવાન્ ભૂખ લાગતાં મથન કરતાં માતાની પાસે સ્તનપાન માટે આવ્યા અને માતાની પ્રીતિ વધારતા રવાઈને પકડી એ કાર્ય છોડી દેવાનો સંકેત કર્યો ।।૪।।

સ્નેહથી સ્રવતાં સ્તનનું પાન કરાવતાં ગોદમાં બિરાજતા પુત્રના સ્મિતયુત મુખને માતાએ જોયું. એટલામાં અગ્નિ ઉપર મૂકેલું દૂધ ઉભરાતું જોઈ એ ઉતારવા માટે બાળકને અતૃપ્ત મૂકી માતા એકદમ ચાલ્યાં ગયાં ।।૫।।

ત્યારે પ્રભુને કોપ થયો. લાલ અધર ફરકવા લાગ્યો તેને દાંત નીચે દાબી (કૂટવાના-વાટવાના) પથરાથી ગોળીને ફોડી ખોટું-ખોટું રડવા લાગ્યા અને એકાન્તમાં જઈને માખણનું આપે ભક્ષણ કર્યું ।।૬।।

ઉભરાતું દૂધ નીચે ઉતારી યશોદાજી મથનસ્થાનમાં આવીને જુએ છે તો ગોળી ભાંગેલી જોઈ આ પુત્રનું કર્મ જાણી હસ્યાં અને જુએ તો પોતાના પુત્રને જોયા નહિ ।।૭।।

આમ-તેમ નજર કરતાં જણાયું કે શ્રીકૃષ્ણ એક ઊંધા ખાંડણિયા ઉપર ઉભા છે અને આગલા દિવસનું શીકામાંનું માખણ લઈ વાન્દરાઓને ખવરાવી રહ્યા છે, એમને એ ડર પણ છે કે ક્યાંક મારી ચોરી પકડાઈ જશે, તેથી કાન માંડી તાકતા જાય છે. આ જોઈ યશોદાજી ધીરેથી તેની પાસેગયાં ।।૮।।

માતાને હાથમાં લાકડી લઈ આવતાં જોઈ ઊખળી ઉપરથી ભય પામ્યા હોય તેમ જલદી કૂદીને દોડ્યા. જેને તપથી પ્રેરિત યોગીઓનાં શુદ્ધ થયેલાં મન પણ પહોંચી શકતાં નથી તે ભગવાન્‌ને પકડવા માટે ગોપી પાછળ દોડ્યાં ।।૯।।

માતાજી પાછળ ચાલતાં મોટા નિતમ્બના ભારથી ચાલી શકતાં નથી, ઉતાવળથી ચાલે છે ત્યાં કેશમાંથી પુષ્પો ખરી પડે છે. એમ ચાલી યશોદાજીએ પોતે એને પકડી લીધા(આલિંગન કર્યું) ।।૧૦।।

શ્રીકૃષ્ણનો હાથ પકડી તે તેમને ડરાવવા-ધમકાવવા લાગ્યાં. એ વખતે શ્રીકૃષ્ણની ઝાંખી અત્યન્ત વિલક્ષણ થઈ રહી હતી. (ઈશ્વર અપરાધ કરતા જ નથી

પણ માતાની દષ્ટિએ) અપરાધ તો કર્યો જ હતો, તેથી રુદન કરતા અને હાથવડે આંખો ચોળી રહ્યા હતા, તેથી મુખ ઉપર આંજણ રેલાઈ ગયું હતું. (યશોદાજીએ નીચે ચરણમાં દષ્ટિ ન કરી, કરી હોત તો ભક્તિ ઉત્પન્ન થાત, પણ ઉપર નજર કરી તો) તેનાં નેત્રો ભયથી વિહ્વલ થઈ રહ્યાં હતાં ।।૧૧।।

બાળક ઉપર વાત્સલ્ય ભાવ આવતાં ''મારો પુત્ર લાકડીથી ભય પામે છે'' એમ જાણી યશોદાજીએ લાકડી છોડી દીધી અને એમના પરાક્રમને નહિ જાણતાં માતાએ એમને દોરડાવડે બાંધવાની ઈચ્છા કરી ।।૧૨।।

જેને અન્દર કે બહાર એવો ભેદ નથી, પૂર્વ કે અપર ભેદ નથી, જગતની પૂર્વ, અપર, બહાર અને અન્દર છે એને જગદ્રૂપ પણ આપ છે ।।૧૩।।

જે સર્વની બહાર છે તેને પોતાનો પુત્ર માની ઈન્દ્રિયથી અગોચરને મનુષ્યના જેવા માની એમને ઊખળી સાથે પ્રાકૃતની જેમ બાંધ્યા ।।૧૪।।

પોતાના અપરાધી પુત્રને બાંધવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરન્તુ દોરડાના બે છેડા મેળવે ત્યાં બે આંગળ ઓછું પડે, ત્યારે યશોદાજીએ બીજું દોરડું સાંધ્યું ।।૧૫।।

એ બન્ને જોડતાં પણ એટલું જ અધૂરું રહ્યું, ત્યારે એને બીજું દોરડું જોડ્યું ।।૧૬।।

એમ જેટલાં ઘરમાં દોરડાં હતાં તે બધાં જોડી દીધાં, છતાં બે આંગળ ઘટ્યું. ગોપીઓ ત્યાં ઉભી-ઉભી જોઈને હસવા લાગી ત્યારે યશોદાજી પણ હસી પડ્યા અને વિસ્મય પામ્યાં ।।૧૭।।

માતાજીને એટલો શ્રમ થયો કે મુખ ઉપર સ્વેદનાં બુંદ આવી ગયાં, કેશપાશમાંથી માળા પડી ગઈ, ત્યારે કૃષ્ણે માતાને થાકી ગયેલાં જોઈને એની ઉપર કૃપા કરી અને સ્વયં બંધાઈ ગયા ।।૧૮।।

હે રાજા પરીક્ષિત! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પરમ સ્વતન્ત્ર છે. બ્રહ્મા, ઈન્દ્ર વગેરે સાથે આ સમ્પૂર્ણ જગત્ એમને વશ છે. છતાં આ પ્રમાણે બંધાઈ જઈને સંસારને એ વાત બતાવી દીધી કે હું મારા પ્રેમી ભક્તોને વશ છું ।।૧૯।।

ગોપી યશોદાજીએ મુક્તિદાતા મુકુન્દની જે અસાધારણ કૃપા પ્રાપ્ત કરી તે કૃપા (ભગવાન્નાં) પુત્ર હોવા છતાં બ્રહ્માજીએ, પૌત્ર હોવા છતાં મહાદેવજીએ અને જગજ્જનની, બ્રહ્માનન્દ સ્વરૂપ, નિરન્તર ચરણસેવા પરાયણ લક્ષ્મીજી ભાર્યા હોવા છતાં પણ પ્રાપ્ત કરી શક્યાં નહિ ।।૨૦।।

આ ગોપીકાનન્દ ભગવાન્ અહીં ભક્તિવાળાઓને માટે જેટલા સુલભ છે તેટલા દેહાભિમાની કર્મકાંડી અને તપસ્વીઓને તથા આત્મા (સ્વરૂપ) રૂપી નાવવાળા જ્ઞાનીઓને માટે સુલભ નથી. (માત્ર બાહ્ય સેવા કરતા હોય તે ભક્ત કહી શકાય, ભક્તિમાન ન કહી શકાય. ભક્તિ હોવી એ પ્રભુ પ્રાપ્તિમાં અનિવાર્ય છે) ।।૨૧।।

પછી તો નન્દરાણી યશોદાજી તો ઘરકામમાં ગૂંથાયાં. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે તે બન્ને અર્જુન* વૃક્ષોને મુક્તિદાન કરવાનું વિચાર્યું જે પહેલાં યક્ષરાજ કુબેરના પુત્રો હતા ।।૨૨।।

વિશેષ : ‘અર્જુન’ એટલે ‘સખિ’ નામનું વૃક્ષ. અર્જુન ભગવાન્‌ના સખા હતા એટલે સખિ વૃક્ષ અર્જુન તરીકે ઓળખાતું. તેને જોઈ અર્જુન યાદ આવ્યા એટલે કૃપા થઈ.

પુરા નારદશાપેન, વૃક્ષતાં પ્રાપિતૌ મદાત્ ।।
નલકૂબરમણિગ્રીવાવિતિ ખ્યાતૌ શ્રિયાઽન્વિતૌ ।।૨૩।।

એમનાં નામ નલકૂબેર અને મણિગ્રીવ હતાં. એમની પાસે ધન, ઐશ્વર્ય અને સૌન્દર્યની પૂર્ણતા હતી. એમનો ઘમંડ જોઈને દેવર્ષિ નારદજીએ તેમને શાપ આપ્યો અને તે (વ્રજમાં) વૃક્ષ થઈ ગયા હતા ।।૨૩।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધમાં (બીજા તામસ પ્રકરણના પહેલા પ્રમાણ–પેટા–પ્રકરણનો જ્ઞાનરૂપ પાંચમો અધ્યાય અને ચાલુ) ‘‘યશોદાજીને ભગવાને સ્વરૂપ જ્ઞાન કરાવ્યું’’ નામનો નવમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૧૦

નારદજીના શાપરૂપ ભગવદ્ વૈરાગ્ય નિરૂપણ

બીજા તામસ પ્રકરણના અન્તર્ગત

પહેલા પ્રમાણ પ્રકરણનો છઠ્ઠો અને સળંગ દસમો અધ્યાય.

વિશેષ : એમ નવમાં આધ્યાયમાં અતિ દુર્લભ એવી ભક્તિ કહી, આ દશમા અધ્યાયમાં કૃષ્ણસેવકના સખ્યનું કારણ કહ્યું છે. આ અધ્યાયમાં વૈરાગ્ય ધર્મી વર્ણવાય છે. એ છ ગુણવાળો છે. એટલે એ ભગવદ્રૂપ છે તેથી છ ગુણવાળો કહ્યો છે. અવિનાશી વૈરાગ્ય તો

ભગવાન્‌ના વાક્યથી જ થાય છે અને એ જ વિશેષ વાક્ય કહેવાય છે કે જે કોઈ રીતે નિવૃત્ત ન થાય. એ વાક્ય પણ શાપરૂપ હોય તે પણ ભક્તનું વાક્ય હોય. તેથી વૈરાગ્ય કહેવા માટે નારદજીનો શાપ નલકૂબેર મણિગ્રીવને થયાનું કથન છે એ મોક્ષ સુધી શાપ કહ્યો છે. એમાં છ ગુણનો 'વિભાગ' કહે છે. શાપનો ઉદ્યમ, શાપનું કારણ, કૃપાથી થયેલો શાપ, વાક્યનું ફલ, જલદી કરેલી સ્તુતિ અને અનુગ્રહ તે છ થી, બારથી, ત્રણ શ્લોકથી, છથી દશથી, પાંચ શ્લોકથી એમ છ અર્થ આ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે. આ અપૂર્વ વાત હોવાથી સાંભળવાની ઈચ્છા થતાં પરીક્ષિતે પ્રશ્ન કર્યો છે. એ પણ ધનમદથી શાપિત થયો છે તેથી એની મુક્તિ જાણવાનું એનું મન છે. (કારિકા)

પ્રથમ છ શ્લોકથી શાપનો ઉદ્યમ છે તેમાં દરેક શ્લોકનો અર્થ કહે છે. ઉન્માદ, પ્રમાદ, નિન્દિત આચરણ, મોટાઓની પાસે ધૃષ્ટતાસિદ્ધિને માટે એમ કરવું એ પણ ધાષ્ટર્ય બે ભાઈનું જ છે, સમુદાયનું નથી એટલાથી શાપનો ઉદ્યમ કહ્યો છે. (કારિકા)

રાજોવાચ

કથ્યતાં ભગવન્નેતત્ તયોઃ શાપસ્ય કારણમ્ ।।
યત્ તદ્ વિગર્હિતં કર્મ યેન વા દેવર્ષેસ્તમઃ ।।૧।।

પરીક્ષિત રાજાએ કહ્યું : હે ભગવાન્! એ બન્ને ભાઈને નારદજીએ શા માટે શાપ આપ્યો? વળી એ પણ કહો કે એવું એનું શું નિન્દ્ય કર્મ હતું કે જેથી દેવર્ષિ નારદજીને ક્રોધ થયો ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એ રુદ્રના અનુચર અત્યન્ત ગર્વવાળા હતા, કારણ કે એ ધનદ (કુબેર) ના પુત્ર હતા. એ કૈલાસના સુન્દર ઉપવનમાં જ્યાં ગંગા નદી છે તેમાં મદાન્ધ થઈને ક્રીડા કરતા હતા ।।૨।।

વારુણી મદિરા પીવાથી મદમાં લોચન ઘેરાઈ ગયાં છે તેવા, જેની પાછળ સ્ત્રીઓ ગાન કરે છે તેવા પુષ્પિત વનમાં ફરવા લાગ્યા ।।૩।।

કમળની પક્તિથી શોભતી ગંગાની અન્દર પેસીને, હાથીઓ હાથણીઓ સાથે ક્રીડા કરે તેમ, સ્ત્રીઓ સાથે ક્રીડા કરવા લાગ્યા ।।૪।।

હે કૌરવ! ત્યાં ભગવાન્ દેવર્ષિ નારદજી દૈવ ઈચ્છાથી આવી પહોંચ્યા. કુબેરપુત્રોને નારદજીએ જોયા અને બન્નેને મદમાં છકેલા જાણ્યા ।।૫।।

જે સ્ત્રીઓ હતી તે તો વસ્ત્ર વગરની જલવિહાર કરતી હતી તે, ''મુનિ શાપ આપશે'' એવા ભયથી નારદજીને જોઈને શરમાઈ ગઈ અને તેઓએ જલદી વસ્ત્રો

પહેરી લીધાં, પણ નલકૂબેર અને મણિગ્રીવ તો વિવસ્ત્ર (નગ્ન) હતા. તો પણ તેમણે નારદજી આવ્યા છતાં કપડાં પહેર્યાં નહિ ।।૬।।

મદિરામાં મત્ત બનેલા, લક્ષ્મીના મદથી અન્ધ બનેલા, કુબેરના પુત્રોને જોઈને એમની ઉપર અનુગ્રહ કરી શાપ આપતા નારદજી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા ।।૭।।

શ્રીનારદજી બોલ્યા : જે લોકો પોતાના પ્રિય વિષયોનું સેવન કરે છે, તેમની બુદ્ધિનો સૌથી વધારે નાશ કરનાર (શ્રીમદ) ધનસમ્પત્તિનો નશો છે. હિંસા વગેરે રજોગુણી કર્મ તથા કુલિનતા વગેરેનું અભિમાન પણ તેનાથી વધારે બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ કરનાર નથી કારણ કે ધનના મદની સાથે સ્ત્રી, જુગાર અને શરાબ પણ હોય જ છે ।।૮।।

મદવાળો માણસ મનને વશ રાખી શકતો નથી તેથી પશુની હિંસા કરે છે અને આ દેહ કોઈ દિવસ વૃદ્ધ નહિ થાય કે એનો પાત પણ નહિ થાય એમ ધારી, બીજા જીવને મારી પોતાના શરીરનું પોષણ કરે છે ।।૯।।

જે શરીરને 'ભૂદેવ', 'નરદેવ', 'દેવ' વગેરે નામથી ઓળખવામાં આવે છે તે શરીરની કૃમિ, વિષ્ઠા અને ભસ્મ એવી સંજ્ઞાઓ થાય છે. એને માટે મનુષ્ય ભૂતનો દ્રોહ કરી પોતાનો શો સ્વાર્થ કરે છે? ભૂત દ્રોહથી તો નરકની પ્રાપ્તિ થાય છે ।।૧૦।।

આ દેહ કોની સમ્પત્તિ? અન્ન આપીને પાલન કરનારની છે? કે ગર્ભાધાન કરાવનાર પિતાની કે નવ માસ પેટમાં રાખનાર માતાની છે? અથવા માતાને જન્મ આપનાર **'નાના'** ની છે? આ દેહ, જે બળવાન પુરુષ એની પાસે જબરદસ્તીથી કામ કરાવી લે તેનો છે કે પૈસા આપી ખરીદી લેનારનો છે? ચિતાની જે ધધકતી આગમાં દેહ બળી જશે તે અગ્નિનો છે કે કુતરા-શિયાળ જેને ચૂંથી-પીંખીને ખાઈ જવાની રાહ જોઈને બેઠાં છે તેમનો છે? એ વાત વિચારવા જેવી છે ।।૧૧।।

એવો સર્વસાધારણ દેહ છે જેનાં ઉત્પત્તિ અને નાશ ને કોઈ જાણી શકતું નથી, તેને પોતાને અધીન માની ક્યો ડાહ્યો પુરુષ એને માટે હિંસા કરે? કેવળ દુષ્ટ હોય તે જ એવું કામ કરે ।।૧૨।।

જે દુષ્ટ પુરુષો લક્ષ્મીના મદથી અન્ધ થઈ રહ્યા છે તેમની આંખોમાં પ્રકાશ લાવવામાટે દરિદ્રતા જ સૌથી ઉત્તમ અંજન છે કારણ કે દરિદ્ર એ જોઈ શકે છે કે બીજા પ્રાણીઓ પણ મારા જ જેવાં છે ।।૧૩।।

જે માણસને કાંટો વાગ્યો હોય તે જેમ બીજાને એવી પીડા ન થાય એમ ઈચ્છે

છે, કેમકે એ પોતાને દુઃખ થયું તેવું જ બીજાને દુઃખ થાય છે એમ જાણી એ બીજાને દુઃખ થવાનું ઈચ્છતો નથી, પરન્તુ જેને ક્યારેય કાંટો વાગ્યો જ નથી, તે તેની પીડાનું અનુમાન કરી શકતો નથી ।।૧૪।।

દરિદ્રને ગર્વ તો થતો નથી, કોઈ જાતનો મદ પણ હોતો નથી, દૈવઈચ્છાથી કષ્ટ પામે છે તે જ એને માટે પરમ તપ રૂપ થાય છે ।।૧૫।।

નિત્ય ભૂખ વેઠે છે તેથી શરીરે દુર્બલ રહે છે. દરિદ્ર અવસ્થાથી નિત્ય અન્નને ઈચ્છ્યા કરે છે. તેથી ઈન્દ્રિયો જલદી સુકાઈ જાય છે. એનાથી હિંસા થઈ જ શકતી નથી ।।૧૬।।

સમાન ભાવવાળા ભક્તો દરિદ્રને જ મળે છે. સત્પુરુષથી એની સર્વ તૃષ્ણા નિવૃત્ત થાય છે તેથી જ એ જલદી શુદ્ધ થઈ જાય છે ।।૧૭।।

મુકુન્દના ચરણની ઈચ્છાવાળા સાધુપુરુષો સમાન ભાવવાળા હોય છે. એ ધનના મદવાળાની ઉપેક્ષા કરે છે. કેમકે ધનિકો અસત્ અને અસદાશ્રયવાળા હોય છે. એનાથી ભક્તને કાંઈ સાધવાનું હોતું નથી તેથી એ એની ઉપેક્ષા કરે છે. જ્યારે એ દરિદ્રીને જઈને મળે છે, ત્યારે એનો ઉપદેશાદિથી શાન્ત કરે છે. કેમકે એ દીનવત્સલ હોય છે ।।૧૮।।

માટે હું વારુણી મદિરાથી ગાંડા બનેલા, લક્ષ્મીના મદમાં અન્ધ થયેલા, સ્ત્રીમાં આસક્તિવાળા અને ઈન્દ્રિયલોલુપ, આ ધનદના પુત્રોનું અજ્ઞાન મટાડી દઈશ ।।૧૯।।

આ લોકપાલના (દોષનો અનુવાદ, શાપ અને પ્રસાદ એ ક્રમથી ત્રણ અર્થ કહ્યા છે.) પુત્ર થઈને અજ્ઞાનમાં ડૂબી ગયા છે, જે અત્યન્ત દુષ્ટ મદવાળા થઈ પોતે વસ્ત્રરહિત છે એટલું પણ એ જાણી શકતા નથી ।।૨૦।।

તેથી એ સ્થાવરતાને પ્રાપ્ત થાઓ, કેમકે ફરી આવી દશા એની ન થાય એમાં પણ મારી પ્રસન્નતાથી એને પોતાના આત્માનું સ્મરણ રહે એવો એની ઉપર મારો અનુગ્રહ છે ।।૨૧।।

દેવોનાં સો વર્ષ જશે ત્યારે એઓને ભગવાન્ વાસુદેવનાં દર્શન થશે, તેમની કૃપાથી એ પાછા પોતાના લોકમાં આવી ભગવાન્‌ની ભક્તિવાળા થશે ।।૨૨।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : નારદજી એમ બોલી નારાયણના આશ્રમમાં ગયા. નલકૂબર અને મણિગ્રીવ વ્રજમાં યમલાર્જુન ('યમલ' એટલે જોડકું- બે; મૂળ એક અને ઉપરથી બે જુદા અર્જુન નામના વૃક્ષ. સાથે ઉત્પન્ન થયેલા માટે યમલાર્જુન નામે

પ્રસિદ્ધ છે.) થયા ।।૨૩।।

ભગવદ્દ્ભક્ત નારદજીના વચનને સત્ય કરવામાટે ધીમે-ધીમે ભગવાન્ જ્યાં યમલાર્જુન હતા ત્યાં પધાર્યા ।।૨૪।।

“દેવર્ષિ મને ઘણા પ્રિય છે તેથી એ મહાત્માએ જ કહ્યું છે તે હું સિદ્ધ કરીશ. કેમકે, આ નલકૂબર અને મણિગ્રીવ પણ ભક્ત કુબેરના પુત્રો છે” ।।૨૫।।

એમ વિચાર કરી કૃષ્ણ બન્ને વૃક્ષની અન્દર ગયા. જેવા પોતે વચ્ચે ગયા કે ઊખળી હતી એ આડી થઈ ગઈ ।।૨૬।।

જેના ઉદર ઉપર દોરડું બાંધેલું છે તેવા બાળકે અનુકૂળ રીતે ઊખળીને ખેંચતાં વૃક્ષના અન્દરના મૂળના બન્ધન છૂટી ગયાં. એને ભગવાને ખેંચ્યુ ત્યારે થડ, પાન અને શાખાઓ (ભીમ કે હનુમાન જેવા) મહાન પરાક્રમી પુરુષો હલાવે અને જેવા કમ્પ થાય તેવા કમ્પથી હચમચી ઉઠ્યાં અને તે વૃક્ષો ભયંકર શબ્દ સાથે મૂળમાંથી ઊખડી પડ્યાં ।।૨૭।।

ત્યાં એમાંથી પોતાની શોભાવડે દિશાને પ્રકાશતા, વૃક્ષમાંથી અગ્નિ નીકળ્યો હોય તેમ બે સિદ્ધો નીકળી ભગવાન્‌ની પાસે હાજર થયા. અખિલ લોકના નાથ શ્રીકૃષ્ણને મસ્તકથી પ્રણામકરી રજોગુણરહિત થઈ હાથ જોડી આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ।।૨૮।।

***નલકુબર અને મણિગ્રીવ બોલ્યા:** હે કૃષ્ણ! હે કૃષ્ણ! હે મહાયોગિન્! આપ આદ્ય છો, પરમ પુરુષ છો. વ્યક્ત વિશ્વરૂપ અને અવ્યક્ત બ્રહ્મરૂપ પણ આપનું જ રૂપ છે ।।૨૯।।

વિશેષ : પ્રાણ દશ છે તેથી દશ શ્લોકથી નલકૂબર મણિગ્રીવે ભગવાન્‌ની સ્તુતિ કરી છે. તે સ્તુતિમાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય નો સારી રીતે નિર્ણય કહ્યો છે. આપ પ્રથમ મૂળરૂપ હતા, પછી જગદ્રૂપ અને મધ્યરૂપ થયા. એ ત્રણ પ્રકારે જ્ઞાનરૂપ કહ્યા. માહાત્મ્ય બતાવવા માટે દુર્જ્ઞેયત્વ પણ કહ્યું છે. સર્વરૂપ છતાં સર્વનું ગ્રહણ કરતાં આપનું ગ્રહણ થતું નથી, તેથી એ આધ્યાત્મિક કે ભૌતિક નહિ પણ આધિદૈવિક છે. અને સર્વરૂપ થાય છે, તેનાથી બે (આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક) થાય છે. એક તો સર્વત્વ અને બીજું કર્તૃત્વ એનાથી જ્ઞાન અને ભક્તિ થાય છે. તેથી પ્રથમ જ્ઞાન કહ્યું અને પછી ઉત્તમ ભક્તિ કહે છે. આનાથી જ વૈરાગ્યનું નિરૂપણ થાય છે. જો એ વૈરાગ્ય જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન કરે તો બધું છોડી દેવું, નહિ તો નાશ થાય છે. ભક્તિને માટે જે જ્ઞાન થાય તે છઠ્ઠા શ્લોકમાં કહ્યું છે. અન્યથાભાવની શંકા મટાડવા માટે ભગવાન્‌ને પરમ પુરુષ

કહ્યા છે. ભગવાન્‌ને નમન કરી જવાની પ્રાર્થના કરી, તે ભક્તને અયોગ્ય ગણાય, એમ જો શંકા થાય, તો એમની ભક્તિ છ ગુણવાળી છે તે ભક્તની સાથે રહીને કરવી. તે ભક્તિ પરોક્ષમાં સિદ્ધ થાય છે. ગુપ્તરસ ત્યારે ઉદ્‌બુદ્ધ થઈ રસરૂપ થાય છે. એકમાં ગુણ પ્રધાન ભાવ વિરુદ્ધ ગણાય, તેથી ભગવાન્ સ્વયં એને માટે ઉદ્યુક્ત થયા. પોતાના રસભાગને માટે કે બીજાના રસને માટે એનો નિર્ણય કરવાનો છે. તેઓ ભગવાન્‌ને ઊખળીથી છોડે તે શક્ય ન હતું. (કારિકા)

આપ જ પ્રાણિમાત્રના દેહ, પ્રાણ, અન્તઃકરણ, ઇન્દ્રિય અને ઈશ્વરરૂપ છો. આપ જ કાળરૂપ છો. વ્યાપક છો. કોઈ દિવસ વિકૃતિ ન થાય તેવા નિયામક પણ આપ જ છો ।।૩૦।।

(એમ મૂળરૂપ અને જગદ્રૂપની સ્તુતિ કરી. હવે મધ્યરૂપની સ્તુતિ કરે છે) આપ મહત્તત્વ, સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિ અને રજોગુણ, તમોગુણ અને સત્વગુણની સમાનાવસ્થારૂપ પ્રકૃતિ પણ આપજ છો. આપજ પુરુષરૂપ, સાક્ષીરૂપ અને સર્વ ક્ષેત્રના વિકારને જાણનાર છો ।।૩૧।।

વૃત્તિઓથી ગ્રહણ કરાતા પ્રકૃતિના ગુણો અને વિકારો દ્વારા આપ ગ્રહણ થઈ શકાતા નથી. સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ શરીરના આવરણથી ઢંકાયેલો એવો ક્યો પુરુષ છે જે આપને જાણી શકે? કારણ કે આપ તો એ શરીરોની પહેલાં પણ વિદ્યમાન્ હતા ।।૩૨।।

એ ભગવદ્રૂપ શુદ્ધસત્વમાં પ્રકટ થતાં વાસુદેવ સર્વને કરનાર અને પોતે પ્રકાશ કરેલા ગુણોવડે જેનો પ્રકાશ ઢંકાયેલો છે તેવા બ્રહ્મરૂપ આપને અમારા નમસ્કાર હો ।।૩૩।।

આપને પ્રાકૃત શરીર નથી, છતાંય જ્યારે આપ એવાં પરાક્રમ પ્રકટ કરો છો, જે સાધારણ શરીરધારીઓ માટે શક્ય નથી અને જેનાથી ચડિયાતા તો શું જેની બરાબરી પણ કોઈ કરી શકે નહિ ત્યારે તે દ્વારા તે શરીરોમાં આપનાં અવતારોની જાણ થાય છે ।।૩૪।।

ઉપર કહ્યા પ્રમાણેના રૂપવાળા આપ, લોકનાં ઉત્પત્તિ અને અભ્યુદય ને હમણાં લોકમનોરથ પૂર્ણ કરવામાટે અંશ (જીવરૂપે) અને ભાગ (તેના ભોગ્ય પદાર્થ) વડે આપ પ્રકટ થયા છો ।।૩૫।।

હે પરમકલ્યાણ, વિશ્વમંગળ, વાસુદેવ! શાન્તઅને યદુઓના પતિ! આપને અમારા નમસ્કાર હો! ।।૩૬।।

હે ભૂમન્! આપના દાસના દાસ અમોને જવાની આજ્ઞા આપો. આપનું દર્શન અમોને નારદઋષિના અનુગ્રહને લઈને થયું ।।૩૭।।

(આ પ્રમાણે જવાની રજા માગી. ત્યાં ગયા પછી આપની ભક્તિ અમને થાય એવી પ્રાર્થના કરતા કહે છે કે) અમારી વાણી[1] આપના ગુણાનુવાદમાં ઉપયુક્ત થાય, આપની કથામાં અમારા કાનનો વિનિયોગ થાય, હાથનો તથા પગનો આપની સેવામાં ઉપયોગ થાય, અમારા મનનો આપના ચરણારવિન્દની સ્મૃતિમાં ઉપયોગ થાય, હે જગતના નિવાસ! આપને પ્રણામ કરવામાં અમારા મસ્તકનો અને આપના શ્રીઅંગરૂપ ભક્તોનાં[2] દર્શનમાં અમારાં નેત્રનો ઉપયોગ થાય, એવી આપ કૃપા કરો ।।૩૮।।

વિશેષ : ૧. વાણી, બે કાન, બે હાથ, ચિત્ત, માથું, બે આંખો, આ છ ભગવત્કાર્યમાં આસક્ત થાય તો જીવ કૃતાર્થ થાય.વાણી કીર્તનમાં, કાન કથા શ્રવણમાં,ચિત્ત સ્મરણમાં, હાથ સેવામાં,મસ્તક નમનમાં અને નેત્ર પ્રકટ થયેલ ભગવાન્નાં દર્શનમાં ઉપયુક્ત થાય તો કૃતાર્થ થવાય, તેથી નલકૂબરે એટલી પ્રાર્થના ઉપરના શ્લોકમાં કરી છે. માટે ભગવાને એને વરદાન દ્વારા ભક્તિ આપી.

૨.ભગવાન્ના સાક્ષાત્ દર્શનની પ્રાર્થના કરે તો ઉદ્ધતાઈ (અવિવેક) થાય માટે તે ન કરતાં ભગવદીયોનાં દર્શનની પ્રાર્થના કરી છે

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એમ ભગવાન્ ગોકુલેશ્વરનું એ બન્નેએ કીર્તન કર્યું ત્યારે માતાએ દોરડાથી ઊખડી સાથે બાંધ્યા છે તેવા ભગવાને ગુહ્યકોને કહ્યું ।।૩૯।।

શ્રીભગવાને કહ્યું : લક્ષ્મીના મદથી અન્ધ બનેલા તમો બન્ને ઉપર દયાળુ નારદઋષિએ શાપ આપી તમારું ઐશ્વર્ય નષ્ટ કર્યું અને અનુગ્રહ કર્યો એ વાત મારા જાણવામાં છે ।।૪૦।।

જેમ સૂર્યોદય થતાં મનુષ્યોનાં નેત્રો આગળ અન્ધકાર ટકી શકતો નથી તેમ જ, જેમની બુદ્ધિ સમદર્શિની છે અને હૃદય મને સમર્પણ કર્યું છે તેવા ભગવદીયોના દર્શનથી બન્ધન રહેતું નથી ।।૪૧।।

માટે હે નલકૂબર! મહાભાગ્યશાળી! તમે ઘેર જાઓ. મારામાં તમને ઈચ્છિત પ્રેમ થયો છે. તમે શ્રવણ આદિ માગ્યું તે તો સહજ બનશે, કેમકે આ તમારો છેલ્લો જન્મ છે ।।૪૨।।

ઈત્યુક્તૌ તં પરિક્રમ્ય પ્રણમ્ય ચ પુનઃ પુનઃ ।।
બદ્ધોલૂખલમામન્ત્ય જગ્મતુર્દિશમુત્તરામ્ ।।૪૩।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : એમ ભગવાને કહ્યું ત્યારે ઊખળીએ બાંધેલા પ્રભુની પરિક્રમા કરી, તેમને વારંવાર પ્રણામ કરી એમની આજ્ઞા માગી બન્ને ઉત્તર દિશા તરફ ગયા ।।૪૩।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધમાં (બીજા તામસ પ્રકરણના પહેલા
પ્રમાણ-પેટા-પ્રકરણનો વૈરાગ્ય નામનો છઠ્ઠો અધ્યાય તથા ચાલુ)
''નારદજીના શાપરૂપ ભગવદ્ વૈરાગ્ય નિરૂપણ''
નામનો દશમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૧૧

ધર્મિસ્વરૂપે શ્રીનન્દરાયજીના નિરોધનું નિરૂપણ

બીજા તામસ પ્રકરણના અન્તર્ગત પહેલા પ્રમાણ પ્રકરણનો સાતમો અને સળંગ અગ્યારમો અધ્યાય.

વિશેષ : ગોકુલમાં સર્વભાવથી નિરોધનું વર્ણન કરવાનું છે. સ્ત્રીઓનો તે નિરોધ કહેલો છે. નન્દરાયજીની પ્રધાનતાથી પુરુષોનો નિરોધ પણ કહ્યો. આ અગિયારમા અધ્યાયમાં નન્દરાયજીની પૂર્વાવસ્થા બધી છોડાવીને તેમને શ્રીકૃષ્ણમાં ભાવ થયો એ વાત કહેવામાં આવે છે. પ્રથમ તો ભગવાન્‌ને ઊખળીથી છૂટા કર્યા. એની મુગ્ધલીલા કહી અને ગોકુલથી વૃન્દાવનમાં પધરાવ્યા. ત્યાં લીલા કરી. વત્સ અને બક ને માર્યા અને નન્દરાયજી વગેરેને ભગવત્વેન જ્ઞાન થયું તે અનુક્રમે ૬-૩-૧૬-૪-૬-૯-૫ શ્લોકથી કહે છે. આ અધ્યાયમાં સપ્તાર્થ કહી ધર્મીઅને ધર્મવડે ભગવદ્રૂપ અર્થ કહ્યો છે. ભગવાન્ પોતાના રસભોગ માટે જે નિરોધ કરે છે તે ભગવાન્ જ છે, ભગવદ્રૂપ છે. બીજી બધી એ સિવાયની વસ્તુમાં વૈરાગ્ય રાખવું. વૃન્દાવનમાં ભગવાન્‌ની પ્રસન્નતા સિવાય જવાનું કારણ નથી. એમ બતાવવા માટે લીલોપયોગી વૃન્દાવનસ્થ પદાર્થોમાં ભગવાન્‌ની પ્રીતિનું કથન છે. વત્સાસુરને મારી વત્સચારણ દોષને મટાડ્યો ગોવાળિયાના દોષ મટાડવા માટે બકાસુરને માર્યો છે. દુષ્ટના ઉપદ્રવથી સ્થાન ત્યાગ નથી કર્યો, પણ એમાં પ્રભુ ઈચ્છા જ કારણ છે. તેથી જ ગોપોની સભામાં મહાવન

છોડવાનો અને વૃન્દાવન આવવાનો વિચાર અને આનન્દનું નિરૂપણ કર્યું છે. એ આનન્દ માટે જ ભગવાન્‌નો બાલભાવ સમ્ભવે છે. તે બાલભાવનું કાર્ય સિદ્ધ થયું એટલે બૃહદ્વનનો ત્યાગ કર્યો છે. એનું વર્ણન અહીં આપ્યું છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

ગોપા નન્દાદયઃ શ્રુત્વા દ્રુમયોઃ પતતો રવમ્ ।।
તત્રાજગ્મુઃ કુરુશ્રેષ્ઠ નિર્ઘાતભયશકિતાઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : નન્દરાયજી વગેરે ગોપોએ પડતાં બે વૃક્ષોનો શબ્દ સાંભળ્યો અને હે કુરુશ્રેષ્ઠ! વીજળી પડ્યાની શંકાથી બધા ત્યાં આવી પહોંચ્યા ।।૧।।

ત્યાં તો યમલાર્જુનને ભૂમિ ઉપર પડેલાં જોયાં. એ પડવાનું દેખીતું કારણ એમના જાણવામાં ન આવ્યું તેથી એ બધાં ભ્રમમાં પડી ગયા ।।૨।।

ઊખળીને ખેંચતા અને દોરડાથી બંધાયેલા બાળકને બે વૃક્ષોની વચ્ચે જોયા તો પણ ''આ કોનું કર્મ છે? કોઈ ઉત્પાત ન થયો હોય! આ બાળક અહીં ક્યાંથી?'' એમ જાણીને બધા ભય પામવા લાગ્યા ।।૩।।

ભગવાન્ સિવાય ત્યાં કોઈ નથી અને એમણે આ વૃક્ષો પાડ્યાં એમ તો એને જ્ઞાન ન થયું કેમકે ભગવાન્‌ને એ બાળક માને છે, વળી એ બંધાયેલ છે તેથી એ શંકાનો અન્ત ન આવતાં એ બધા વિચારમાં પડી ગયા. ત્યાં બાળકો ફરતાં હતાં તેમણે કહ્યું:''આ બાળક ઊખળી ખેંચતાં અહીં આવ્યો. બન્ને વૃક્ષની વચ્ચે એ ઊખળી આડી થઈ ગઈ. તેને કૃષ્ણે ખેંચી તેથી વૃક્ષ પડી ગયાં અને તરત અમે બે પુરુષોને જોયા'' ।।૪।।

પણ એ તો સમ્ભવે નહિ એવું અનુમાન કરી બાળકના વાક્યને માનવાને તૈયાર ન થયા. કેટલાક સન્દેહ લાવીને બોલ્યા કે ''આવાં મોટાં વૃક્ષોને બાળક પાડી નાખે એ ન માનવા જેવી વાત છે'' ।।૫।।

દોરડે ઊખડી સાથે બાંધેલા પોતાના બાળકને જોઈ, નન્દરાયજી હસી પડ્યા અને એને બાંધેલાં બધાં દોરડાઓ છોડી નાખ્યાં ।।૬।।

સર્વશક્તિમાન્ ભગવાન્ ક્યારેક-ક્યારેક ગોપીઓના ફોસલાવવાથી સાધારણ બાળકોની જેમ નાચવા લાગતા, ક્યારેક ભોળાભાલા અબુધ બાળકની જેમ ગાવા લાગતા, જાણે કે એમના હાથની કઠપૂતળીની જેમ સર્વથા એમને અધીન બની ગયા હતા ।।૭।।

ક્યારેક એમની આજ્ઞાથી બાજઠ લઈ આવતા, તો ક્યારેક તોલવાનાં કાટલાં લાવી આપતા. ક્યારેક ખડાઉ લઈ આવતા, તો ક્યારેક પોતાના પ્રેમી ભક્તોને આનન્દિત કરવા પહેલવાન્‌ની જેમ બાહુક્ષેપ કરવા લાગતા ।।૮।।

આ પ્રમાણે સર્વશક્તિમાન્ ભગવાન્ પોતાની બાળલીલાઓથી વ્રજવાસીઓને આનન્દિત કરતા અને સંસારમાં જે લોકો એમના રહસ્યના જાણકાર છે તેમને એમ બતાવે છે કે હું મારા ભક્તોને અધીન છું ।।૯।।

*એ મહાવનમાં ઘણા ઉત્પાત થવા લાગ્યા એ જાણીને ગોપોમાં વૃદ્ધ નન્દરાયજી વગેરે ભેગા મળીને ‘‘અહીં ઉત્પાત બહુ થાય છે, તો આપણા વ્રજની રક્ષાને માટે શું કરવું?’’ એ અંગે વિચાર કરવા લાગ્યા ।।૧૦।।

વિશેષ : અહીંથી દશ શ્લોકો ફલ વેચનારીની કથાને ક્ષેપક ગણી શ્રીઆચાર્યચરણે એનું વ્યાખ્યાન કર્યું નથી તેથી અમે પણ એનું ભાષાન્તર કર્યું નથી તેથી આ અધ્યાયના ક્ષેપકને બાદ કરતાં કુલ ઓગણપચાસ શ્લોક છે.

પ્રથમ વિચારને માટે ઉદ્યોગ[1] કર્યો એમાં ઉપનન્દ નામના ગોપ ઉમરમાં અને જ્ઞાનમાં શ્રેષ્ઠ હતા. દેશ, કાલ અને અર્થ ના તત્વને જાણનાર અને રામ-કૃષ્ણનું પ્રિય કરનાર હતા. તેમણે પહેલાં કહ્યું કે ગોકુલનું હિત ઈચ્છનાર આપણે અહીંથી બીજે સ્થળે જવું જોઈએ, કેમકે અહીં પ્રજાનો નાશ કરનાર ઉત્પાતો[2] થયા જ કરે છે ।।૧૧-૧૨।।

વિશેષ : ૧. પ્રથમ જવાનો ઉદ્યોગ, મુખ્ય ઉપનન્દની પ્રાપ્તિ થયા પછી વિચાર કર્યો એ ત્રણ શ્લોકથી કહે છે. આ સ્થાનને છોડવા માટે વૃન્દાવનના ગુણ કહ્યા. શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાથી વૃન્દાવન જવાનો વિચાર કર્યો તેથી એને કાલની અપેક્ષા ન રહી, નહિ તો બ્રાહ્મણની પાસે મુહૂર્ત જોવરાવત. પાંચ શ્લોકથી ત્યાં જવાનું થયું. ભગવાન્ વૃન્દાવન જોઈને પ્રસન્ન થયા. સોળ શ્લોકથી ભગવાન્ વૃન્દાવનમાં પધાર્યાનું વર્ણન છે તેથી એ સોળ કળાયુક્ત વૃન્દાવનમાં બિરાજે છે એમ સમજવું (કારિકા)

૨.અલૌકિક અનિષ્ટનું કારણ અને સર્વનો નાશ કરે તે ઉત્પાત કહેવાય. ડાહ્યા પુરુષોએ મહા ઉત્પાત તેને જાણવો કે જે થતાં તે સ્થાન તજવા યોગ્ય થાય છે. (કારિકા)

બાળકને મારવાને રાક્ષસી આવી તેનાથી ભગવાને બાળકને બચાવ્યો. હરિની કૃપાથી વળી ગાડું ઊંધું વળ્યું એ પણ ઉપર ન પડ્યું એ બહુ સારું થયું ।।૧૩।।

વંટોળિયો આવ્યો તેણે તો બાળકને ઘણે ઊંચે ઉડાવ્યો એટલું જ નહિ, પણ

મોટા ભયમાં મૂક્યા, કેમકે એ દૈત્ય શિલા ઉપર પડ્યો ત્યાં બાળક નીચે ન આવતાં એની ઉપર આવી ગયો તેથી દેવોના ઈશ્વરે (ભગવાન્‌ના ભક્તોએ) જ એને સર્વ તરફથી બચાવ્યો ।।૧૪।।

વળી આ બે વૃક્ષ પડ્યાં તેની વચ્ચે બાળક હતો તો પણ એને અથવા બીજા કોઈને પણ ઈજા ન થઈ, એ પણ ભગવાને બચાવ્યા એમ જ ગણાય ।।૧૫।।

દેવોએ ત્રણવાર રક્ષણ કર્યું. જ્યાં સુધીમાં ઉત્પાતથી થતું મૃત્યુ જેવું અનિષ્ટ વ્રજનો વિનાશ ન કરે એ પહેલાં આપણે અહીંથી બાળકોને અને અનુજીવીઓને લઈને અન્યત્ર જતાં રહેવું જોઈએ ।।૧૬।।

અહીં વૃન્દાવન નામનું વન છે. તે પશુઓમાટે હિતાવહ છે. એમાં પવિત્ર પર્વત છે. લતાઓ, ઘાસ વગેરે પણ એમાં પુષ્કળ છે. ગોપ, ગોપી અને ગાયો ને સેવન કરવા લાયક એ નવું વન છે ।।૧૭।।

આજે જ આપણે ત્યાં જઈએ; માટે વિલમ્બ ન કરો અને ગાડાં જોડો. જો તમને ઠીક લાગે તો આપણા એક માત્ર ધન ગાયોને આગળ રવાના કરીએ ।।૧૮।।

એ સાંભળીને બધા ગોપો એકમત થઈને 'સારું, સારું' એમ કહેવા લાગ્યા; પોત-પોતાની ગાયોના ધણોને એકત્ર કરી ગાડાંમાં બધો સરસામાન નાખી રવાના થયા ।।૧૯।।

વૃદ્ધો, બાળકો અને સ્ત્રીઓ ને ગાડાંમાં બેસાડી તેમ જ બધો ઉપયુક્ત ગૃહનો સામાન ગાડામાં ગોઠવી ગોપો તૈયાર થઈ કવચ, ધનુષ વગેરેથી સજ્જ થયા ।।૨૦।।

ગોધનને આગળ કરી શિંગ અને તુરી જોર-જોરથી વગાડતા પુરોહિતો સાથે આગળ ચાલ્યા ।।૨૧।।

ગોપીજનો પોત-પોતાના વક્ષઃસ્થલ ઉપર તાજું કેસર લગાવી, સુન્દર-સુન્દર વસ્ત્રો પહેરી, ગળામાં સોનાના હાર પહેરી રથોમાં બેઠાં હતાં અને અત્યન્ત આનન્દથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની લીલાનાં ગીત ગાતાં જતાં હતાં ।।૨૨।।

યશોદાજી અને રોહિણીજી બન્ને એક ગાડામાં બિરાજ્યાં, શ્રીકૃષ્ણ અને રામ સાથે બિરાજ્યા તેથી એ શોભવા લાગ્યાં અને એમની વાત સાંભળવામાં એ બન્ને ઉત્સુક હતાં ।।૨૩।।

સર્વકાલમાં સુખ કરનાર વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કરીને ત્યાં ગાડાને અર્ધચન્દ્રાકારમાં રાખી એની અંદર પોતાને રહેવાનું રાખ્યું ।।૨૪।।

વૃન્દાવન, ગોવર્ધન અને યમુનાજી ના પુલિનોને જોઈને હે રાજન્! રામ તથા કૃષ્ણ ને એમાં ઉત્તમ પ્રીતિ થઈ ।।૨૫।।

એમ બાલચેષ્ટા વડે વ્રજવાસીઓને સુન્દર બોબડી-તોતડી વાણીવડે પ્રીતિ કરાવતા રામ-કૃષ્ણ થોડા સમયમાં વાછડાં ચારવા લાગ્યા ।।૨૬।।

નજીકની જમીનમાં ગોવાળના છોકરાઓની સાથે વાછડાં ચારવા નીકળે ત્યારે અનેક પ્રકારનાં રમત-ગમતના સાધન (ફેરવવાનું ચક્ર, દાંડિયો, રમકડાનો રથ, વાજિંત્રો) સાથે લઈ જતા ।।૨૭।।

ક્યારેક વેણુ વગાડે છે, તો ક્યારેક ગોફણથી ઢેફાં વગેરે ફેંકે છે. ક્વચિત્ ઘૂઘરીવાળા ચરણોવડે નૃત્ય કરે છે, ક્યાંક બનાવટી ગાયો અને ખૂંટિયાથી રમે છે ।।૨૮।।

આખલા બની ગર્જના કરતા પરસ્પર યુદ્ધ કરે છે. પ્રાકૃતની પેઠે પ્રાણીઓના અવાજનું અનુકરણ કરતા ફરતા હતા ।।૨૯।।

એક વખત પોતાના મિત્રોની સાથે શ્રીયુમનાજીના તીર ઉપર શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવ વત્સ ચારતા હતા, ત્યારે તેમને મારવાને માટે એક ક્રૂર દૈત્ય આવ્યો ।।૩૦।।

તેણે વાછડાનું રૂપ ધર્યું હતું. વાછડાનાં યૂથમાં ભગવાન્‌ને જોઈને એ યૂથમાં ભળી ગયો. તેને ભગવાને બળદેવજીને બતાવ્યો અને ધીમેથી જાણે કાંઈ ન જાણતા હોય એવો દેખાવ કરી તેને પકડ્યો ।।૩૧।।

પછી એને પૂંછડા સાથે પાછલા બે પગથી પકડીને આકાશમાં ફેરવી કોઠાના ઝાડના મૂળમાં ફેંક્યો. ત્યાં એ અદ્ધરજ મરીગયો ।।૩૨।।

મહાકાય રાક્ષસે પડતાં-પડતાં કોઠાના ફળો સહિત વૃક્ષને પણ જમીનદોસ્ત કર્યું. એને જોઈ બાળકોને વિસ્મય થયું અને ભગવાન્‌ના કર્મને બહુ વખાણવા લાગ્યા, "સારું થયું, સારું થયું" એમ કહેવા લાગ્યા ।।૩૩।।

દેવો પ્રસન્ન થઈને પુષ્પની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. વ્રજમાં વત્સાસુરના મૃત્યુને સાંભળી ગોપીઓ પણ વિસ્મય પામી ।।૩૪।।

રામ-કૃષ્ણ સર્વ લોકના એક માત્ર પાલક છતાં વત્સના પાલક થઈને સવારમાં ઘેરથી કલેવો (ભોજન) કરી નીકળે છે. તે ગાયોનાં વાછડાંને ચારતા વનમાં ફરે છે ।।૩૫।।

એક દિવસ પોત-પોતાનાં વાછડાંના ઝુંડના ઝુંડને ચારતા એને જળ પાવાને માટે

જળાશય પાસે ગયા. વાછડાંઓને જળ પાઈને પોતે પણ જળપાન કર્યું ।।૩૬।।

ત્યાં બાળકોએ જળાશયમાં એક મોટું પ્રાણી ઉભેલું જોયું. વજ્રથી પર્વતનો એક ભાગ જુદો પડી ગયો હોય તેમ પર્વતના શિખર જેવા પ્રાણીને જોઈ ગોવાળિયા ત્રાસ પામ્યા ।।૩૭।।

બગલાનું રૂપ ધારણ કરનાર એ બકાસુર હતો. તે બાળકો જળ પીતાં હતાં ત્યાં એકદમ આવી તીખી ચાંચવડે શ્રીકૃષ્ણને ગળી ગયો. કેમકે તે ઘણો બલવાળો હતો ।।૩૮।।

શ્રીકૃષ્ણને બગલો ગળી ગયો ત્યારે રામ વગેરે બાળકો પ્રાણ વગરના દેહ જેવા બની ગયા અથવા પ્રાણ વગરની ઈન્દ્રિયો જેમ ચેતન વગરની દેખાય તેવા બેભાન થઈ ગયા ।।૩૯।।

ભગવાન્‌ને બકાસુર ગળી તો ગયો પણ એને તાળવામાં જેમ અગ્નિ લાગ્યો હોય તેવો દાહ થયો, કેમકે ભગવાન્ તો જગદ્‌ગુરુ બ્રહ્માજીના પણ પિતા એટલે એનાથી કેમ ગળી શકાય? એમને બકાસુરે તરત મોઢામાંથી બહાર કાઢી નાખ્યા. ભગવાન્ અક્ષત બહાર પધાર્યા અને તરત *બગલો પણ એમને ચાંચથી પ્રહાર કરવાને તૈયાર થયો ।।૪૦।।

વિશેષ : બકાસુર દમ્ભરૂપ છે. લોભ અને અનૃત રૂપ એની બે ચાંચ છે. એ બે ચાંચને જુદી કરી ત્યારે દમ્ભનું સ્વરૂપ જે વસ્તુથી બન્યું હતું તે સામગ્રી જતાં, એ દમ્ભ નષ્ટ થયો.

એ જેવો ચાંચ મારવા આવ્યો કે તરત જ કંસના મિત્ર બકાસુરને બે હાથથી બે ચાંચ પકડીને ભક્તવત્સલ ભગવાને બાળકોની સામે જ ઘાસના તણખલાંને ચીરી નાંખે તેમ ચીરી નાખ્યો. આથી દેવતાઓને ખૂબ આનન્દ થયો ।।૪૧।।

દેવલોકમાં રહેનારા દેવો નંદનવનની અંદર ઉત્પન્ન થયેલી મલ્લિકા વગેરેનાં પુષ્પો વડે બકાસુરના વેરી ભગવાનને તે વખતે વધાવવા લાગ્યા, નગારાં,શંખ વગેરેના ધ્વનિ કરવા લાગ્યા, ભગવાન્‌ની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ત્યારે ગોપના પુત્રો એ જોઈ વિસ્મય પામ્યા ।।૪૨।।

જ્યારે બલરામ વગેરે બાળકોએ જોયું કે શ્રીકૃષ્ણ બગલાના મુખમાંથી મુક્ત થઈને તેમની પાસે આવી ગયા છે ત્યારે તેમને એટલો બધો આનન્દ થયો કે જાણે પ્રાણોના આવવાથી ઈન્દ્રિયો સચેત અને આનન્દિત થઈ ગઈ હોય! બધાએ ભગવાન્‌ને અલગ-અલગ આલિંગન કર્યું. પછી પોત-પોતાનાં વાછડાં લઈ બધા વ્રજમાં આવ્યા

અને ત્યાં તેમણે પોત-પોતાના ઘરનાં માણસો આગળ આ લીલાનું વર્ણન કર્યું ।।૪૩।।

એ સાંભળી ગોપો અને ગોપીઓ વિસ્મય પામ્યાં. પુનર્જીવન પ્રાપ્ત કર્યું હોય તેવા શ્રીકૃષ્ણને અતૃપ્ત નેત્રોવડે આદરપૂર્વક પ્રેમવડે જોવા લાગ્યા ।।૪૪।।

તેઓ એક બીજાને કહેવા લાગ્યા ''અહો! આ કેટલા આશ્ચર્યની વાત છે? આ બાળકને કેટલીય વાર મૃત્યુના મુખમાં જવું પડ્યું પરન્તુ જેમણે એનું અનિષ્ટ કરવા વિચાર્યું, તેમનું જ અનિષ્ટ થયું કારણ કે તેમણે પહેલાં જ બીજાનું અનિષ્ટ કર્યું હતું ।।૪૫।।

છતાં એવા ભયંકર દૈત્યો પણ આ બાળકને કાંઈ અનિષ્ટ કરી શકતા નથી. તેઓ મારી નાખવાની ઈચ્છાથી આવે છે પણ પતંગિયાં અગ્નિમાં પડી નાશ પામે તેમ અહીં આવી બધા મરી જાય છે ।।૪૬।।

અહો! બ્રહ્મને જાણનાર ગર્ગાચાર્યની વાણી કોઈ દિવસ ખોટી ન જ થાય. ગર્ગાચાર્યે જે પ્રમાણે કહ્યું હતું તે જ બધું આપણે અનુભવીએ છીએ ।।૪૭।।

એ પ્રમાણે નન્દરાયજી વગેરે ગોપો શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ ની કથા કર્યા કરતા. તેઓ તેમાં એટલા તન્મય રહેતા કે તેમને સંસારની વિટમ્બણાઓની કંઈ ખબર જ પડતી નહિ ।।૪૮।।

એવં વિહારૈઃ કૌમારૈઃ કૌમારં જહતુર્વ્રજે ।।
નિલાયનૈઃ સેતુબન્ધૈર્મર્કટોત્પ્લવનાદિભિઃ ।।૪૯।।

આ પ્રમાણે શ્યામ અને રામ ક્યારેક સન્તાકૂકડી રમતા, તો ક્યારેક પૂલ બાંધતા. ક્યારેક વાનરોની માફક કૂદાકૂદ કરતા તો ક્યારેક દેડકા-દાવ રમતા. આ પ્રમાણે કૌમાર અવસ્થાના વિહાર કરી પોતાની કુમાર અવસ્થા વ્રજમાં તજી(સ્થાપી) ।।૪૯।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધમાં (બીજા તામસ પ્રકરણના પહેલા
પ્રમાણ-પેટા-પ્રકરણનો ધર્મીરૂપ સાતમો અધ્યાય અને ચાલુ)
''ધર્મિસ્વરૂપે શ્રીનન્દરાયજીના નિરોધનું નિરૂપણ''
નામનો અગિયારમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૧૨

શ્રીકૃષ્ણે કરેલો અઘાસુરનો વધ

પ્રક્ષિપ્ત અધ્યાય ૧

બીજા તામસ પ્રકરણના પહેલા પ્રમાણ પ્રકરણના અન્તર્ગત પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાયમાંનો પહેલો અને સળંગ બારમો અધ્યાય

વિશેષ : ભગવાન્‌ની દરેક કથા શ્રવણ કરવી અથવા કહેવી એવો કેટલાકનો આગ્રહ હોય છે તેથી ભગવાન્‌ની અલૌકિક કથામાં બીજા પુરાણમાં કહેલી કથાને પણ જોડી દીધી. આધુનિક લોકો આ ત્રણ અધ્યાય ભાગવત્‌ના છે એમ કહે છે. શબ્દ, અર્થ અને સંગતિ નો આમાં સ્પષ્ટ વિરોધ દેખાય છે, પણ લોકમાં એ પ્રસિદ્ધિને પામી ગઈ છે તેથી અહીં શ્રીઆચાર્યચરણે એનો પણ સક્ષિપ્ત અર્થ કહ્યો છે. **''કૌમારં જહતુઃ''** અને **''તતશ્ચ પૌગંડવયઃ''** એ સન્દર્ભ છે તેની વચ્ચે આ કથા છે. **''એવં વિહારૈઃ** પછી **તતશ્ચ પૌગંડવયઃ''** એમ વક્તાએ કહ્યું હોય એમ જણાતું નથી. જો એમ કહેવાનો વિચાર વક્તાનો હોય તો આ ત્રણ અધ્યાયની સમાપ્તિ પછી જ **'કૌમાર'** ત્યાગની વાત તે ''પૌગણ્ડે પરિકીર્તિતમ્'' એ વાક્યથી પૂર્વાધ્યાયમાં એ પ્રાપ્ત છે. પછી **''પૌગંડવયઃ શ્રિતૌ''** ઈત્યાદિ કથન પણ પૂર્વાપર વિરુદ્ધ છે, અર્થ વગરનું થાય છે. પ્રક્ષિપ્ત ત્રીજા અધ્યાયના અન્તમાં **''એવં વિહારૈઃ કૌમારૈઃ''** એ શ્લોક આધુનિક કોઈ પુસ્તકમાં લખ્યો જણાય છે. ભગવત્પ્રિયાઓએ લીલાનું અનુકરણ કર્યું તેમાં આ લીલાઓનું અનુકરણ કર્યું જણાતું નથી. તૃતીય સ્કન્ધમાં ઉદ્ધવજીએ, દ્વાદશ સ્કન્ધમાં સૂતજીએ આ કથા કહી નથી. **''ન ભારતી મેંગ મૃષોપલભ્યતે ન વૈ ક્વચિન્મે મનસો મૃષાગતિઃ। ન મે હૃષીકાણિ પતન્ત્યસત્પથે''** એ બ્રહ્માજીના વાક્યોનો આ કથાથી વિરોધ આવે છે. આ ઈશ્વર છે. એમ જે જાણતો હોય તે જ જો ઈશ્વરની પરીક્ષા કરવા જાય તો તે મોટા અનર્થ રૂપ થાય છે. વળી **''ભવાન્ કલ્પવિકલ્પેષુ ન વિમુહ્યતિ કર્હિચિત્''** એ ભગવાન્‌નાં વાક્યોનો પણ આ કથાથી વિરોધ થાય છે. **''તોકેન જીવહરણમ્''** ઈત્યાદિ કહેનારને સદા ઈશ્વરપણાથી જાણનારને ભગવલ્લીલામાં એવું ધાષ્ટર્ય ન જ સમ્ભવે તેથી આ ત્રણ અધ્યાય બીજા પુરાણના છે છતાં કોઈને એ કથા ઠીક લાગતાં શ્રીભાગવત્‌માં લખી દીધી છે તેથી એ ભાગવત્‌માં વંચાવા લાગી, પણ ઉપર બતાવેલાં કારણોનો વિચાર કરતાં એ પ્રક્ષિપ્ત છે એમ વિચારશીલને જણાયા વગર નહિ રહે. શ્રીઆચાર્યચરણે તો આ અધ્યાયો પ્રસિદ્ધ હોવાથી જ એનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે, તેથી એ કથા શ્રીભાગવત્‌ની છે એમ સિદ્ધ થતું નથી. આ ત્રણ અધ્યાયમાં આ પ્રથમ

અધ્યાયમાં વિસ્તારથી બાળલીલા, અઘાસુરને માર્યો અને એની મુક્તિ કરી એટલી વાત આવે છે. એટલે યુક્તિવડે ગોપો અઘાસુરથી મુક્ત થયા એ વાત છે (જીજ્ઞાસુને પ્રકાશ, યોજના વગેરે વાંચવા વિનન્તિ છે).

શ્રીશુક ઉવાચ

ક્વચિદ્ વનાશાય મનો દધદ્ વ્રજાત્ પ્રાતઃ સમુત્થાય વયસ્યવત્સપાન્ ।।
પ્રબોધયન્ શૃંગરવેણ ચારુણા વિનિર્ગતો વત્સપુરઃસરો હરિઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : કોઈક દિવસ વનમાં ભોજન કરવાનું મન કરીને સવારમાં ઊઠી, મિત્રો અને વાછડાં ને શિંગડાના શબ્દવડે જગાડી ભગવાન્ વાછડાંને આગળ કરીને વ્રજમાંથી વનમાં જવાને નીકળ્યા ।।૧।।

સ્નેહવાળા હજારો બાળકો ભગવાન્‌ની સાથે પોતાના સારાં શીકાં, શૃંગ, વેણુ વગેરે સાથે હજારો વાછડાં લઈને એઓને આગળ કરી આનન્દથી બહાર નીકળ્યા ।।૨।।

કૃષ્ણનાં અસંખ્ય વાછડાં છે. તેમની સાથે પોતાનાં વાછડાંને ભેગાં કરી તેને ચારતા જાય છે અને બાળલીલાવડે તે-તે સ્થળે બાળકો ગમ્મત કરતા ચાલે છે ।।૩।।

એ બધાં ઘેરથી નીકળ્યા ત્યારે કાચ, ગુઞ્જા, મણિ અને સોનાથી ભૂષિત થયા છે છતાં વનમાં ચાલ્યા ત્યારે ફલ, કોમલપત્ર, ફૂલના ગુચ્છ, પુષ્પ, મોરપીછ અને ગૈરિક વગેરે ધાતુઓ થી પોતાને શણગાર્યા ।।૪।।

કોઈ બાળક બીજા બાળકનું શીકું, તો કોઈ બીજાની લાકડી કે વાંસળી સન્તાડતા. જ્યારે એ વસ્તુના માલિકને ખબર પડતી ત્યારે તે લેવાવાળો કોઈ બીજાની પાસે દૂર ફેંકી દેતો, બીજો ત્રીજાની પાસે, ત્રીજો વળી ચોથાની પાસે. પછી તેઓ હસતા અને વસ્તુ માલિકને પાછી આપી દેતા ।।૫।।

જો વનની શોભાને નિરખતા કૃષ્ણ દૂર નીકળી ગયા હોય તો ''હું પહેલો પહોંચું, હું પહેલો પહોંચું'' એમ કહી બધા દોડે છે. એમ ભગવત્સ્પર્શ કરવાને મિષે રમત કરે છે ।।૬।।

એમાં કેટલાક વેણુ બજાવે છે, કેટલાક શિંગડાં ફૂંકે છે, કેટલાક ભ્રમરની સાથે ગણગણે છે, ત્યારે કેટલાક કોકિલાની સાથે કૂંજન કરે છે ।।૭।।

કેટલાક પક્ષીની છાયા દોડે છે તેની સાથે દોડે છે. કેટલાક હંસની સાથે ચાલે છે. કેટલાક બગલાની પાસે આંખો બંધ કરી બગલાની જેમ બેસી જાય છે. કેટલાક

મયૂરની સાથે-સાથે પોતે પણ નાચ કરવા લાગે છે ।।૮।।

કોઈ-કોઈ વાન્દરાનાં પૂચ્છ તાણે છે, તો કેટલાક વાન્દરાઓનાં બચ્ચાંને પકડી ઝાડ ઉપર ચડી જાય છે. એની સામે દાંતિયા કરે છે અને વૃક્ષો ઉપર કૂદકા મારે છે ।।૯।।

કેટલાક દેડકાની જેમ કૂદકા મારી ચાલે છે. કેટલાક નદી અને ઝરણાંમાં ડૂબકી મારે છે. કેટલાક પોતાની છાયાને કાચ, પાણી વગેરેમાં જોઈ એને હસે છે, તો કેટલાક પોતે બોલેલા શબ્દોના પડઘાને શાપ આપે છે (અપશબ્દો કહે છે) ।।૧૦।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ જ્ઞાની સન્તોને માટે સ્વયં બ્રહ્માનન્દનો મૂર્તિમાન્ અનુભવ છે. દાસ્યભાવયુક્ત ભક્તોને માટે એમના આરાધ્ય (સેવ્ય) દેવ, પરમ ઐશ્વર્યશાલી પરમેશ્વર છે અને માયામોહિત પ્રાકૃત પુરુષો માટે માત્ર એક મનુષ્ય બાળક છે. એ જ ભગવાન્‌ની સાથે તે મહાન પુણ્યશાળી ગ્વાલબાલ જાત-જાતની રમતો રમી રહ્યાં છે ।।૧૧।।

ઘણા જન્મો સુધી શ્રમ અને કષ્ટ સહન કરી જેમણે પોતાની ઈન્દ્રિયો અને અન્તઃકરણને વશ કરી લીધાં છે, તે યોગીઓને માટે પણ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણકમલોની રજ અપ્રાપ્ય છે. એ જ ભગવાન્ જાતે જે વ્રજવાસી ગ્વાલબાલોની આંખોની સામે બિરાજી સદા ખેલ ખેલે છે એમના સૌભાગ્યના મહિમાનું શું વર્ણન કરવું? ।।૧૨।।

બાળકોની સુખરૂપ ક્રીડાને જોઈ એ સહન ન થતાં અઘાસુર નામનો દૈત્ય ત્યાં વિઘ્ન કરવા માટે આવ્યો. જીવવાની ઈચ્છાવાળા અમૃતપાન કરનારા દેવો પણ અઘાસુર અમને મારી નાખશે એવા ભયથી આ અઘાસુર ક્યારે મરે એની રાહ જોયા કરતા હતા ।।૧૩।।

એ કંસની આજ્ઞાથી આવ્યો છે, તે પૂતના અને બકાસુરનો ભાઈ થાય છે. એણે જ્યારે ગોપ બાળકોની સાથે કૃષ્ણને જોયા ત્યારે તેણે વિચાર કર્યો ‘‘આતો મારા ભાઈ અને બહેન ને મારનાર છે, માટે હું એને એના ભાઈની સાથે મારીશ ।।૧૪।।

એણે જ્યારે મારા સુહૃદોને તિલાંજલિ (તિલાંજલિ=તિલોદક=મૃત્યુ પામેલાંને અર્પાતાં તલ અને પાણી.) લેતા કરી દીધા ત્યારે વ્રજવાસીના આ બાળકોને હું મારીશ ત્યારે એ બધા વ્રજવાસી મરી ગયા સમજવા, કેમકે પ્રાણ ગયા પછી શરીર રહે તે કાંઈ અપકાર ન કરી શકે. તો વ્રજવાસીઓના પ્રાણરૂપ આ રામ-કૃષ્ણને હું મારીશ તો એ

બધા મરી જશે'' ।।૧૫।।

એમ વિચાર કરી મોટું ચાર ગાઉ લાંબા પર્વતના જેવું સ્થૂલ, પર્વતની ગુફા જેવા મોઢાવાળું અજગરનું શરીર ધારણ કરી રસ્તામાં એ દુષ્ટ દૈત્ય એમને ગળી જવાના વિચારથી સૂઈ ગયો ।।૧૬।।

પૃથ્વી ઉપર તો નીચેનો હોઠ રહ્યો, ઉપરનો હોઠ આકાશમાં મેઘ સાથે મેળવી દીધો છે. બે ગુફા જેવા મોઢાનાં બે જડબાં દેખાય છે. પર્વતના શિખર જેવી એના દાંતની પઙ્ક્તિ જણાય છે. મુખની અન્દર ઘોર અન્ધકાર હતો. મોટો પહોળો રસ્તો હોય તેવી એની જિહ્વા દેખાય છે. તીખા પવન જેવો શ્વાસ છે, વનના અગ્નિ જેવાં નેત્રો ચમકી રહ્યાં છે ।।૧૭।।

બાળકોએ એવા અઘાસુરને જોયો તો પણ એ ભય ન પામ્યા, પણ એને વૃન્દાવનની શોભા ગણવા લાગ્યા. એને અજગર મુખ વિકાસીને બેઠો હોય એમ રમત કરતા ઉત્પ્રેક્ષાથી વર્ણવવા લાગ્યા ।।૧૮।।

એક બાળકે કહ્યું : ''હે મિત્રો! બોલો, આ કપટી કોઈ પ્રાણી જેવું આપણી આગળ બેસી રહ્યું છે તે આપણને ગળી જવામાટે, સર્પ જેમ મુખ ફાડીને બેસે તેમ, બેઠેલું જણાય છે કે નહિ?'' ।।૧૯।।

બીજાએ કહ્યું, ''ખરી રીતે એવું જ દેખાય છે. જુઓ, ઉપરનાં ભાગમાં સૂર્યનો પ્રકાશ પડતાં મેઘ લાલ દેખાય છે તે, પ્રાણીના ઉપલા જડબા જેવો દેખાય છે અને નીચેની પૃથ્વી નીચેના જડબા (દાઢીની બાજુનો ભાગ 'હનુ' શબ્દથી ઓળખાય છે જેને 'જડબું' પણ કહે છે.) જેવી દેખાય છે. ઉપરનો સૂર્યનો પ્રકાશ નીચે જતાં એનો અરુણ વર્ણ મુખની અન્દરનો ભાગ હોય તેમ આપણે માની શકીએ'' ।।૨૦।।

ત્રીજાએ કહ્યું : ''ડાબી જમણી ગુફાઓ મુખના બે છેડાની હરિફાઈ કરે છે. વસ્તુતઃ પર્વતની ગુફા જ આપણને એના મુખના છેડા હોય એમ દેખાય છે. મોટા પર્વતના શિખરની હાર જાણે એ પ્રાણીની દાઢો હોય એવી દેખાય છે'' ।।૨૧।।

ચોથાએ કહ્યું : ''યોજન પહોળો આ રસ્તો છે તે આપણને એ પ્રાણીની જીભ જેવો દેખાય છે. એ પર્વતનાં શિખરોની વચમાં જણાતું અન્ધારું, એના મોઢાની અન્દરનો ભાગ હોય એમ દેખાય છે'' ।।૨૨।।

કોઈ બીજા ગ્વાલબાલે કહ્યું : ''પર્વતમાં દાવાગ્નિ થાય ત્યારે અનેક પ્રાણી એમાં બળે એનો ઊનો પવન માંસની ગન્ધવાળો આવે, તેમ આના મુખમાંથી એણે ખાધેલાં

પ્રાણી ઉદરમાં પાકતાં હોય એવો માંસની ગન્ધવાળો ઊનો પવન આવે છે તે, એનો શ્વાસ આપણે ઠરાવીએ તો ખોટું ન ગણાય ।।૨૩।।

આ પ્રાણી ત્યારે આપણને ગળી જશે શું? જો એમ કરશે તો એ પણ કૃષ્ણવડે બક મર્યો તેમ મરશે'' એમ વાતો કરતા, ભગવાન્નું સુન્દર મુખ જોતા એક બીજાના હાથમાં તાલીઓ મારતા ચાલ્યા ।।૨૪।।

એમ બાળકો સાચી વાતનું ખોટાની પેઠે વર્ણન કરે છે. ભગવાન્ તો સર્વના હૃદયમાં બિરાજતા હોવાથી ''આ રાક્ષસ છે'' એમ જાણી ગયા. એમ ભગવાન્ વિચાર કરે છે કે આ ખરી વાતને ખોટી રીતે વર્ણવે છે માટે ''એ સર્પ છે, તે તરફ ન જશો'' એમ કહેવા તૈયાર થાય છે તેટલામાં બધા ગોવાળિયા એ અઘાસુરના મુખમાં દાખલ થયા, વાછડાં પણ દાખલ થયાં. એના મોઢામાં જતાં જ વાછડાં અને ગ્વાલો તો મરી ગયા ।।૨૫।।

પણ બકના અરિ ભગવાન્ હજુ બહાર છે ત્યાં સુધી એણે મોઢું બંધ કર્યું નથી અને મોઢું બંધ ન કરે ત્યાં સુધી વાછડાં અને ગોવાળિયાના શરીરનો ઉપમર્દ ન થાય. અને ઉપમર્દ ન થાય ત્યાં સુધી એ જઠરાગ્નિથી જીર્ણ ન થાય, તેથી બકને મારનારની વાટ જોઈ પોતાના પ્રિય મર્યા છે તેને યાદ કરતો ''એ અન્દર આવે તો મોઢું બંધ કરું'' એવા વિચારથી એણે મુખમાં ગયાં તેને કાંઈ કર્યું નહિ ।।૨૬।।

બધાંને અભયદાન કરનાર શ્રીકૃષ્ણ જેને પોતાના સિવાય કોઈ રક્ષક નથી તેવાં ગોપ અને વત્સોને પોતાના હાથથી દૂર ગયેલ અને મૃત્યુરૂપ અઘાસુરના કોળિયારૂપ થઈ ગયેલ જાણી અત્યન્ત દયા લાવી, દૈવની આ વિચિત્ર લીલાથી પ્રભુ વિસ્મય પામ્યા ।।૨૭।।

ભગવાને વિચાર કર્યો ''હવે મારે શું કરવું? આસત્પુરુષો મરે નહિ અને આખલ જીવે નહિ એવું કેમ થાય? એનો ક્ષણમાંવિચાર કરીસર્વજ્ઞ ભગવાન્ પણ એ સર્પના મુખમાં પેઠા ।।૨૮।।

ત્યારે મેઘમાં છુપાયેલા દેવો હાહાકાર કરવાલાગ્યા, અઘાસુરના બાંધવો કંસના પક્ષના દૈત્યો રાજીથયા ।।૨૯।।

કૃષ્ણ તો અન્દર જઈ, બાળકો અને વાછડાંને ચૂર્ણ કરવાનો અઘાસુર પ્રયત્ન કરે એ પહેલાં પોતે એના ગળામાં જઈ સ્વરૂપને વધારવા લાગ્યા ।।૩૦।।

ભગવાને અઘાસુરના ગળામાં પોતાનું સ્વરૂપ એટલું મોટું કર્યું કે એનો શ્વાસ

લેવાનો માર્ગ બંધ થઈ ગયો, નેત્રના ડોળા બહાર નીકળી ગયા, આમ-તેમ આળોટવા લાગ્યો. રોકાયેલો શ્વાસ આખા શરીરમાં ભરાઈ ગયો અને અન્તે એના પ્રાણ બ્રહ્મરન્ધ્રને ફોડી નીકળી ગયા ।।૩૧।।

તે જ માર્ગથી પ્રાણોની સાથે તેની બધી ઈન્દ્રિયો પણ બહાર નીકળી આવી. એ જ વખતે ભગવાન્ મુકુન્દે પોતાની અમૃતમય દૃષ્ટિથી મરી ગયેલા વાછડાં અને ગ્વાલ બાળકોને જીવતાં કરી દીધાં અને બધાંને સાથે લઈ ભગવાન્ એના મુખમાંથી બહાર પધાર્યા ।।૩૨।।

એના સ્થૂલ શરીરમાંથી મહાન અદ્ભુત જ્યોતિ નીકળી. તે દશે દિશામાં પ્રકાશતી આકાશમાં રહી. જેવા ભગવાન્ એના મુખમાંથી બહાર નીકળ્યા કે તરત એમનામાં બધા દેવોના દેખતાં પ્રવેશ કરી ગઈ ।।૩૩।।

પોતાને માટે ભગવાને અઘાસુરને માર્યો જાણી દેવોએ ભગવાન્‌ની પૂજા કરી. દેવોએ પુષ્પથી, અપ્સરાઓએ નૃત્યથી, સારું ગાનારાઓએ ગાનવડે, વાજાં વગાડનારાઓએ વાદ્યવિશેષથી, બ્રાહ્મણોએ સ્તુતિવડે અને વૈષ્ણવ સમુદાયે જયજયકાર બોલાવીને ભગવાન્‌ની પૂજા કરી ।।૩૪।।

તે અદ્ભુત સ્તુતિઓ, સુન્દર વાજિન્ત્રો, મંગલમય ગીતો, જયજયકાર અને આનન્દ ઉત્સવોનો મંગલધ્વનિ બ્રહ્મલોકની પાસે પહોંચી ગયો. બ્રહ્માજી આ ધ્વનિ સાંભળીને એકદમ ત્યાં આવ્યા. અને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનો આ મહિમા જોઈ વિસ્મયપામ્યા ।।૩૫।।

હે રાજન્! એ અજગરનું ચામડું ત્યાં જ સૂકાઈ ગયું. તે વૃન્દાવનમાં વ્રજવાસીઓને ઘણા કાળ સુધી ક્રીડા કરવાની (રમવાની) ગુફા થઈ પડી ।।૩૬।।

ભગવાને પોતાના ગ્વાલ-બાલોને મૃત્યુના મુખમાંથી બચાવ્યા હતા અને અઘાસુરને મુક્તિનું દાન કર્યું હતું તે લીલા ભગવાને કુમાર અવસ્થામાં એટલે પાંચમાં વર્ષમા કરી હતીપરન્તુ ગ્વાલ-બાલોએ આ લીલા પૌગંડ અવસ્થા અર્થાત્ છઠ્ઠા વર્ષમાં જોઈઅને અત્યન્ત આશ્ચર્યચકિત થઈ વ્રજમાં તેનું વર્ણન કર્યું ।।૩૭।।

પાપી અઘાસુર પણ ભગવાન્‌ના સ્પર્થથી પાપથી મુક્ત થઈને અસન્તને દુર્લભ ભગવત્સારૂપ્યને પ્રાપ્ત થયો. મનુષ્યના બાળકનું નાટ્ય કરવા છતાં પર (બ્રહ્માદિ) અને અવર (આપણા જેવા) ના બનાવનાર, બ્રહ્માજીના પણ નિયન્તા અને કર્તા ભગવાન્‌નું અઘાસુરના મોક્ષરૂપ ચરિત્ર તે કાંઈ આશ્ચર્ય કરનાર નથી ।।૩૮।।

જેની માનસી મૂર્તિ એકવાર હૃદયમાં ધારણ કરી તો એ ધારણ કરનારને ભગવદ્ભક્તના જેવી ગતિને આપે છે તો એ નિત્ય આત્મસુખરૂપ અને માયાને છોડીને સાક્ષાત્ સ્વરૂપ ધારીને પધારે તેને હૃદયમાં ધરનારને પ્રભુ ઉત્તમ ગતિ આપે એમાં તો કહેવું જ શું? ।।૩૯।।

સૂતજી બોલ્યા : હે બ્રાહ્મણો! એ પ્રકારે પરીક્ષિત રાજા પોતાના રક્ષક શ્રીકૃષ્ણનું એવું વિચિત્ર ચરિત્ર શ્રવણ કરીને એમાં એમનું ચિત્ત ચોંટવાથી એ જ ચરિત્ર ફરી શુકદેવજીને પૂછવા લાગ્યા ।।૪૦।।

રાજા બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્! કુમાર અવસ્થામાં ભગવાને કરેલ ચરિત્ર બાળકોએ પૌગંડ અવસ્થામાં જાણ્યું, એ તો જ્યારે ચરિત્ર થાય ત્યારે જણાવું જોઈએ છતાં કૌમારચરિત્ર પૌગંડમાં (એક વર્ષ પછી) કેમ જણાયું? ।।૪૧।।

હે ગુરુ! મહાયોગી! મને એ વાત જાણવાની બહુ આતુરતા છે તો આપ એ કહો. એમાં કાંઈ ભગવાન્‌ની માયા હોવી જોઈએ; બીજી કોઈ રીતે આ શક્ય ન બને ।।૪૨।।

હે ગુરુદેવ! જો કે ક્ષત્રિય ઉચિત ધર્મ બ્રાહ્મણ-સેવાથી વિમુખ હોવાથી હું અપરાધી નામમાત્રથી ક્ષત્રિય છું, તો પણ મારું અહોભાગ્ય છે કે આપના મુખારવિન્દથી નિરન્તર સ્રવતા પરમ પવિત્ર મધુમય શ્રીકૃષ્ણલીલામૃતનું વારંવાર પાન હું કરી રહ્યો છું ।।૪૩।।

સુત ઉવાચ

ઈત્થં સ્મ પૃષ્ટઃ સ તુ બાદરાયણિઃ સંસ્મારિતાનન્તહૃતાખિલેન્દ્રિયઃ ।।
કૃચ્છ્રાત્પુનર્લબ્ધબહિર્દશિઃ શનૈઃ પ્રત્યાહ તં ભાગવતોત્તમોત્તમમ્ ।।૪૪।।

સૂતજી બોલ્યા : એમ જ્યારે વ્યાસજીના પુત્ર શ્રીશુકદેવજીને પૂછ્યું ત્યારે એમને ભગવાન્‌નું સ્મરણ થતાં એમની બધી ઈન્દ્રિયો ભગવાન્‌માં પહોંચી ગઈ. મહામહેનતે એમને બહારનું જ્ઞાન થતાં ભગવદ્ ભક્તોમાં શ્રેષ્ઠમાં પણ શ્રેષ્ઠ પરીક્ષિતને ધીમેથી એમણે કથા કહેવાનો પ્રારમ્ભ કર્યો ।।૪૪।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધમાં (બીજા તામસ પ્રકરણના પહેલા પ્રમાણ-પેટા-પ્રકરણના અન્તમાં ક્ષેપક-પ્રક્ષિપ્ત-અધ્યાય ત્રણમાંથી પ્રથમ અધ્યાય અને ચાલુ) ''શ્રીકૃષ્ણે કરેલો અઘાસુરનો વધ'' નામનો બારમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૧૩

બ્રહ્માજીએવાછડાંહર્યાંઅને શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરી

પ્રક્ષિપ્ત અધ્યાય ૨

બીજા તામસ પ્રકરણના પહેલા પ્રમાણ પ્રકરણામાં પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાયો માંનો બીજો પ્રક્ષિપ્ત અધ્યાય અને સળંગ તેરમો અધ્યાય.

શ્રીશુક ઉવાચ

સાધુ પૃષ્ટં મહાભાગ ત્વયા ભાગવતોત્તમ ।।
યન્નૂતનયસીશસ્ય શૃણ્વન્નપિ કથાં મુહુઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે મહાભાગ! (મહાભાગ–ભગવાન્‌ના ચરિત્રમાં જ જેની બુદ્ધિ સ્થિર હોય તે.) તમે સારો પ્રશ્ન કર્યો, કેમકે તમે ભક્તોમાં શ્રેષ્ઠ છો. આમ તો તમને વારંવાર ભગવાન્‌ની લીલા-કથાઓ સાંભળવા મળે છે છતાં એ વિષયમાં પ્રશ્ન કરીને તમે તેને વધારે સરસ અને નવીન બનાવી દો છો ।।૧।।

ભક્તિમાન સત્પુરુષોનો આ સ્વભાવ હોય છે કે એમનાં દ્રવ્ય, વાણી, કાન અને મન પણ ભગવત્પરાયણ હોય છે. એ ભગવાન્‌ની વાતને નવી જેવી હંમેશા સાંભળે છે. જેમ લમ્પટ પુરુષોને સ્ત્રીઓની વાર્તા ક્ષણે-ક્ષણે નવીન લાગે છે, એને સાંભળે છે, બીજાને કહે છે, એની ભાવના કરે છે પણ ફરક એટલો છે કે એ અસાધુ વાર્તા છે જ્યારે આ સાધુવાર્તા છે ।।૨।।

હે રાજન્! સાવધાન થઈને સાંભળ; હું ભગવાન્‌નું ગુહ્યચરિત્ર કહું છું. પ્રિય શિષ્યને ગુરુઓ રહસ્યમય વાતો પણ કહે છે ।।૩।।

ભગવાને વાછડાં અને એના પાલક ગોપ બાળકોને અઘાસુરના મુખમાંથી બચાવ્યા પછી એમને શ્રીયુમનાજીના કાંઠા ઉપર લાવી ભગવાન્ એમને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા ।।૪।।

શ્રીભગવાન્ બોલ્યા : અહો!આ કાંઠો (પુલિન) બહુ સુન્દર છે.આપણી ક્રીડાને લાયક સમ્પત્તિરૂપ કોમળઅને સ્વચ્છ રેતી છે. વિકસતાં કમળોની સુગન્ધથી ખેંચાઈને આવતા ભમરા તેમ જ બીજાં પક્ષીઓની ધ્વનિના પડઘાથી શોભાયમાન વૃક્ષોથીઆ કાંઠો વ્યાપ્ત છે ।।૫।।

દિવસ ઘણો ચડી ગયો છે, ભૂખપણ લાગી છે, તો અહીંજ આપણે ભોજન

કરીએ. એટલો વખત વાછડાં સમીપમાં જળ પીએ અને ઘાસમાં ધીરે-ધીરે ચરે ।।૬।।

ગ્વાલ-બાલોએ એકી સ્વરે કહ્યું ‘‘બરાબર છે, બરાબર છે’’ પછી વાછડાંને જળ પાઈને લીલા ઘાસ ઉપર એમને છોડી મૂકી ગોપબાળકો પોત-પોતાનાં શીકાં નીચે મૂકી ભગવાન્‌ની સાથે આનન્દથી ભોજન કરવા લાગ્યા ।।૭।।

જેમ કમલની કર્ણિકાની ચારે તરફ કમળની પાંખડીઓ શોભે છે તેમ ભગવાન્‌ને વચમાં પધરાવી બધા મંડલોની પંક્તિઓ કરી એમની સન્મુખતા રહે તેમ, ચોતરફ બેસી ગયા. બધાં બાળકોનાં મુખ સુન્દર હતાં અને નેત્રો આનન્દથી પ્રફુલ્લિત હતાં ।।૮।।

કેટલાકે પોતાની ખાવાની ચીજ પુષ્પ ઉપર લીધી, કેટલાકે કમળદળ ઉપર લીધી, કેટલાકે પલ્લવને પાત્ર બનાવ્યું, કેટલાકે ફળોને, કેટલાકે ઝાડની છાલને, કેટલાકે શીકાંને પાત્ર બનાવ્યું, કેટલાકે પથ્થર ઉપર રાખ્યું, એમ મનમાં આવે તેને ભોજનપાત્રો કલ્પી એના ઉપર ખાવાનું લઈ ભોજન કરવા લાગ્યા ।।૯।।

પરસ્પર ભોજ્યમાં પોત-પોતાની રુચિ બતાવતા જાય છે, હસે છે અને હસાવે છે; પહેલો ભાગ ભગવાન્‌નો તેમને આપી ભગવાન્‌ની કૃપાથી અક્ષય અન્નવાળા થઈ પ્રભુ સાથે તેઓ ભોજન કરતા હતા ।।૧૦।।

(સાક્ષાત્ છાક આરોગતા ભગવાન્‌ના ધ્યાન કરવા યોગ્ય સ્વરૂપનું હવે નિરૂપણ કરે છે) ભગવાન્ જો કે યજ્ઞભોક્તા છે, પરન્તુ હાલ તો બાળકના જેવી કેલિ કરે છે. તેથી પોતે વેણુને કમરની ફેંટમાં ખોસી છે, શિંગડું અને લાકડી કાખમાં દાબ્યાં છે, ડાબા હાથમાં ધૃતમિશ્રિત દહીં ભાતનો કોળિયો રાખ્યો છે. સન્ધાણાને આંગળીઓ વચ્ચે રાખ્યાં છે. બધા ગોપબાલકોની વચમાં રહીને ચારે તરફ મંડળાકારે રહેલા બાળકોને વિનોદયુક્ત વચનોથી હસાવતા જાય છે. સ્વર્ગલોકના દેવો વિમાનમાંથી જોઈ રહ્યા છે, એમ ભગવાન્ ભોજન કરે છે ।।૧૧।।

હે ભારત ! ગોપબાળકો ભગવાન્‌માં મન રાખીને ભોજન કરવા લાગ્યા ત્યાં વાછડાં ઘાસના લોભમાં પડી દૂર વનમાં ચાલ્યાં ગયાં ।।૧૨।।

એમને ન જોયાં તેથી ગોપબાલકોને ભય ઉત્પન્ન થયો ત્યારે ભયને પણ ભયંકર શ્રીકૃષ્ણે એમને કહ્યું કે મિત્રો, તમે જમવું ન છોડો; વાછડાંને હું હમણા અહીં લાવું છું ।।૧૩।।

એમ કહી પર્વતોની ગુફા, કુઞ્જો અને ઘાટા વનમાં પોતાનાં વાછડાંને શોધતા ભગવાન્ હાથમાં ભોજનનો કોળિયો લઈને ફર્યા ।।૧૪।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : આ બધું ચાલે છે તે દરમિયાન બ્રહ્માજી ત્યાં આવ્યા અને મનુષ્ય બાળક દેખાતા ભગવાન્‌નો સુન્દર મહિમા (અઘાસુર ચરણમાં પ્રવેશ કરી ગયો એ) જોઈને બીજી રીતે ભગવાન્‌નો મનોહર મહિમા જોવાની ઈચ્છાથી, પહેલાં તો વાછડાંને અને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ચાલ્યા ગયા ત્યારે ગ્વાલ-બાલોને પણ, બીજે સ્થાને લઈ જઈ ત્યાં રાખી દીધાં. અને પોતે અન્તર્ધાન થઈ ગયા. અને ભગવાન્ હવે શું કરે છે તે આકાશમાં રહીને જોવા લાગ્યા. પ્રથમ અઘાસુરના મોક્ષથી બ્રહ્માજીને વિસ્મય તો થયો જ હતો તેથી એમણે શ્રીકૃષ્ણનો વિશેષ મહિમા જોવામાટે આ કાર્ય કર્યું ।।૧૫।।

શ્રીકૃષ્ણે ત્યાં વાછડાંને તે ક્યાંય જોયા નહિ, ત્યારે પાછા શ્રીયમુનાજીના કાંઠા ઉપર પધાર્યા. ત્યાં ગોપબાળકોને પણ ન જોયા, ત્યારે આપે વિચાર કર્યો કે એ ગોપકુમારો પણ વાછડાંની શોધમાં ગયા હશે, એમ ધારી વનમાં ફરીફરીને ભગવાને બન્નેને ખૂબ શોધ્યા ।।૧૬।।

જંગલમાં ક્યાંય પણ વત્સો અને ગોપબાલો ન જોયા ત્યારે સર્વજ્ઞ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ આ ગોપબાલ અને વાછડાં ને છુપાવવાનું કામ બ્રહ્માજીએ કર્યું છે એમ તત્કાલ જાણી ગયા ।।૧૭।।

પછી એ વત્સો અને ગોપબાલોની માતાઓને અને બ્રહ્માજીને રાજી કરવામાટે વિશ્વના કર્તા શ્રીકૃષ્ણ પોતે જ વાછડાં અને ગોપબાળકો બની ગયા, કેમકે પ્રભુ કર્તુમ્-અકર્તુમ્-અન્યથાકર્તુમ્ સમર્થ એવા ઈશ્વર છે ।।૧૮।।

તે બાલકો અને વાછડાંઓ ની જેટલી સંખ્યા હતી, જેવાં વાછડાં નાનાં-મોટાં શરીરવાળાં હતાં, જેવા એમના હાથ, પગ વગેરે અવયવો હતા, જેટલાં અને જેવાં એમનાં લાકડી, શિંગડું, વેણુ દલ અને શીકાં હતાં, જેટલાં અને જેવાં એમનાં વસ્ત્ર, ઘરેણાં વગેરે હતાં, જેવા એમના સ્વભાવ, ગુણો, નામ, આકૃતિ, ઉંમર અને વિહાર હતા તે રૂપ પોતે સ્વરૂપથી **''સર્વં વિષ્ણુમયં જગત્''** એ વાણીને સત્ય કરવામાટે પોતે અજન્મા છે છતાં સર્વરૂપ થઈ ગયા ।।૧૯।।

સર્વાત્મા ભગવાન્ ગાયના વાછડાંરૂપ થઈ ગયા. ગોવાળિયા થઈ વાછડાંને હાંકી એમની સાથે આત્મારૂપે ક્રીડા કરતા સર્વાત્મા ભગવાને વ્રજમાં પ્રવેશ કર્યો ।।૨૦।।

હે રાજન્! તે-તે વાછડાંને જુદાં લઈ, તે-તે ગોષ્ઠમાં દાખલ કરી, તે-તે રૂપ પોતે થઈને, તે-તે રૂપે પોત-પોતાના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો ।।૨૧।।

એ બાળકોની માતાઓ વેણુનો શબ્દ સાંભળતાં જ ઉભાં થઈ ગયાં અને પાસે ઉભેલા પોતાના પુત્રોને બાહુથી આલિંગન કરીને સુખી થયાં. ત્યારબાદ સ્નેહથી, સુધાથી પણ મધુર અને આસવથી પણ માદક દૂધને સ્રવતાં સ્તનનું પરબ્રહ્મને પોતાના પુત્ર જાણીને પાન કરાવ્યું ।।૨૨।।

પછી એમને ઉબટનો લગાવી નવરાવ્યા. પછી ચન્દન, અત્તર વગેરે લગાવી અલંકાર, રક્ષા, તિલક, વગેરે કરી ભોજન આપ્યું અને લાડ કર્યાં; બાળકોએ પોતાના આચરણથી ખુશ કર્યાં. સાયંકાલે પણ માતાઓ એ પ્રમાણે સેવા કરે છે. એમ કરતાં જેટલો વખત લાગે તેટલો કાળ સૂર્ય સ્થિર રહે છે તેથી એ લોકોના કાર્યમાં વિલમ્બ આદિ થતો નથી, કારણ કે એ લક્ષ્મીપતિ છે તેથી કાલસમ્પત્તિ પણ એમને વશ છે ।।૨૩।।

ગાયો જ્યારે ગોષ્ઠમાં આવી ત્યારે જલદીથી હુંકાર ઘોષ કરી પોતાનાં વત્સને બોલાવ્યાં અને વત્સો આવ્યાં કે પોત-પોતાના વત્સને ધવરાવવા લાગી; વારંવાર એને ચાટતી જાય છે. એના આઉમાંથી દૂધ તો પ્રવાહરૂપે ચાલ્યું જ જાય છે ।।૨૪।।

ગાયો અને ગોપીઓ ના પ્રથમના બાળકમાં માતૃભાવ હતો તેવો જ રહ્યો, પણ આ ભગવદ્રૂપ બાળક અને તદ્રૂપ વત્સમાં સ્નેહની વૃદ્ધિ જોવામાં આવી. છોકરાઓને અને વાછડાંને એમની માતામાં જેવો ભાવ હતો તેવો જ આમાં પણ થયો, પણ પ્રથમનામાં ખરો ભાવ હતો અને ભગવાન્ બાળક થયા ત્યારે એ ભાવ માયાથી થયો છે, એટલો એમાં ફરક છે ।।૨૫।।

એ વ્રજવાસીઓને પોતાના પુત્રમાં સ્નેહની વેલ એક વર્ષ સુધી વધતી જ ચાલી. એ બેહદ વધી ગઈ. જેવી પ્રીતિ પહેલાં શ્રીકૃષ્ણમાં હતી તેવી હમણાં પોતાના પુત્રોમાં થઈ ગઈ અને શ્રીકૃષ્ણમાં તો પૂર્વે હતી તેવી જ રહી ।।૨૬।।

ભગવાન્ પોતાના આત્માને વત્સરૂપ અને પાલકરૂપ બનાવી વત્સ અને પાલક પોતે બન્યા; ગોષ્ઠ અને વન માં એમ બે જગ્યાએ પોતે સ્વરૂપથી જ એક વર્ષ સુધી ક્રીડા કરી ।।૨૭।।

વર્ષમાં પાંચ છ દિવસ ઓછા હતા ત્યારે એક દિવસ વાછડાંને ચારતા રામની સાથે શ્રીકૃષ્ણ વનમાં પધાર્યા ।।૨૮।।

ગાયો ગોવર્ધન ઉપર દૂર ચરતી હતી. તેઓએ પોતાનાં વાછડાંને ઘણે દૂર વ્રજની પાસે ચરતાં જોયા ।।૨૯।।

વાછડાંઓને જોતાં જ ગાયોના વાત્સલ્ય-સ્નેહમાં ઉભરો આવ્યો. તેઓ સૂધ-બૂધ ખોઈ બેઠી અને ગ્વાલોના રોકવાની કંઈ પરવા ન કરતાં, જે માર્ગથી ગોવાળો ન જઈ શકે તે માર્ગથી ભાંભરતી ખૂબ ઝડપથી દોડી. દોડી એ વખતે એમના આઉમાંથી દૂધ ઝરે જતું હતું અને એમની ગરદન સંકોચાઈને શરીરને મળી ગઈ હતી. તેઓ પૂંછ અને માથાં ઊંચા કરી ઘણી ઝડપથી દોડતી હતી તેથી એમ લાગતું હતું કે એમને બે જ પગ છે ।।૩૦।।

વાછડાંને મળીને જેમણે ધાવવાનું છોડી દીધું હતું તેવા વાછડાંને પણ ધવરાવવા લાગી. એનાં અંગોને જાણે કે ગળીજતીન હોય તેમ ચાટતી પોતાના આઉમાંથી સ્રવતું દૂધ પાવા લાગી ।।૩૧।।

ગોવાળિયાઓએ એ ગાયોને રોકવાનો પ્રયાસ કર્યો. પણ તે ન રોકાઈ ત્યારે હવે શું કરવું એ કાંઈ સૂઝ્યું નહિ તેથી એમને લજ્જા આવી. ગાયો ઉપર ક્રોધ પણ થયો. તેઓ વગર રસ્તે ચાલતાં રસ્તામાં ઘણો શ્રમ સહન કરીને પણ ગાયો પાસે આવ્યાં, ત્યાં ગાયો અને વાછડાં ની સાથે પોતાના બાળકોને ગોવાળિયાઓએ જોયા ।।૩૨।।

ક્લેશ, કોપ, લજ્જા, મૂઢતા અને મહેનત એ પાંચ ક્લેશવાળા છતાં પોતાની ગાયો ચાલી ગઈ છતાં પોતાના પુત્રોને જોઈને ગોપો બધું ભૂલી ગયા અને બાળકોને હાથથી ઉઠાવી એમને આલિંગન કરી એમનાં મસ્તક સૂંઘીને પરમ આનન્દને પ્રાપ્ત થયા ।।૩૩।।

એ સમયે વૃદ્ધ ગોપો પણ બાળકોને ભેટીને ઘણા આનન્દમાં આવી ગયા. બાળકોથી છૂટા પડતાં એમને ઘણું દુઃખ થયું અને એ યાદ કરતાં નેત્રમાં આંસુ આવી ગયાં ।।૩૪।।

જેમણે સ્તનપાન કરવું છોડી દીધું છે તેવા બાળકો ઉપર ક્ષણ-ક્ષણ પ્રત્યે વ્રજવાસીઓનો પ્રેમ વધતો જતો જોઈને એનું કોઈ કારણ ન સમજાતાં બલદેવજી વિચારમાં પડી ગયા ।।૩૫।।

આ કેવી અદ્દ્ભુત વાત છે કે સર્વના આત્મા વાસુદેવ હોવા છતાં મારા સહિત વ્રજના બાલકો પ્રત્યે પ્રેમ અપૂર્વ રીતે વધી રહ્યો છે ।।૩૬।।

જો તે કોઈ માયા છે તો એ કેવી અને ક્યાંથી આવી? એ માયા દેવની, મનુષ્યની કે

આસુર છે? અથવા તો મારા સ્વામીનીજ એ માયા જણાય છે, બીજી ન હોય. કેમકે એ મને પણ મોહ કરાવે છે. બીજીનો મોહ મને સંભવે નહિ ।।૩૭।।

એમ બલભદ્રે વિચાર કર્યો. વત્સો અને પોતાના મિત્ર બાળકો જ્ઞાનદષ્ટિથી એમને વૈકુંઠરૂપ દેખાયા ।।૩૮।।

ભગવાન્‌ને કહે છે કે આપનાથી જુદા આ બાળકો દેવો છે છતાં અત્યારે એવા દેખાતા નથી. તેમ જ આ વત્સો ઋષિ રૂપે વેદના અર્થરૂપ દૂધને પીનાર છે છતાં એવા દેખાતા નથી, પણ આપ જ સર્વરૂપે દેખાઓ છો તો 'વેદ' એટલે શ્રુતિના અભાવમાં આ જુદાઈ ક્યાંથી આવી? શ્રુતિ તો જ્યારે અભેદભાવ થાય છે ત્યારે બ્રહ્મરૂપ દેખાવાનું કહે છે, અને અહીં તો એ ભાવ વિના જ બ્રહ્મભાવ સર્વત્ર દેખાયો, એનું કારણ આપ બતાવો. ત્યારે ભગવાને પોતે જ સર્વરૂપ થવાનું કારણ કહ્યું એટલે બલદેવજી એ વાત જાણી શક્યા ।।૩૯।।

એક વર્ષ સુધી સર્વરૂપ ધરી ભગવાને ક્રીડા કરી તે સમય બ્રહ્માજીને તો એક ત્રુટિ (ચપટી વગાડવામાં લાગતો સમય.) જેટલો થયો, તેટલા વખતમાં બ્રહ્માજી ત્યાં આવીને જુએ છે તો ભગવાન્ સર્વરૂપ થઈને, પ્રથમ ક્રીડા કરતા હતા તેમ જ કરતા એમણે બધાને જોયા ।।૪૦।।

એમણે વિચાર કર્યો કે ગોકુલમાંથી જેટલાં વાછડાં અને બાળકો હું લઈ ગયો છું તેઓને તો મેં માયાલોકમાં સુવાડી દીધાં છે તે હજુ સૂતા જ છે અને હજુ સુધી તે તો મારી માયામાંથી ઉઠ્યા જ નથી ।।૪૧।।

અહીં આ બીજાં દેખાય છે તે ક્યાંનાં છે? આ તો મારી માયામાં રહેનારથી જુદાં જ જણાય છે. તેઓ તો આખું વર્ષ વિષ્ણુની સાથે ક્રીડા કરે છે, તેથી જુદાં જ જણાય છે ।।૪૨।।

એમ બ્રહ્માજીએ સારી રીતે ધ્યાન કર્યું ત્યાં તો સાચાં ક્યાં અને પાછળથી બનાવેલાં ક્યાં એનો નિર્ણય એમનાથી થઈ શક્યો નહિ ।।૪૩।।

વિશ્વને મોહ કરનાર વિષ્ણુને મોહ કરવા જતાં બ્રહ્માજી પોતે જ મોહમાં પડી ગયા, એ પણ પોતાની માયાથી જ પોતાને મોહ થયો ।।૪૪।।

અન્ધારી રાતમાં ઝાકળ દેખાય નહિ, સૂર્યના તેજમાં પતંગિયું દેખાય નહિ, તેમ જ્યારે પામર પુરુષ મહાપુરુષો ઉપર પોતાની માયાનો પ્રયોગ કરે છે ત્યારે તે એમનું તો કંઈ બગાડી શક્તો નથી, પોતાનો જ પ્રભાવ ખોઈ બેસે છે ।।૪૫।।

એમ વિચારમાં પડેલા બ્રહ્માજીને ભગવાને પોતાનું સ્વરૂપ બતાવ્યું કે જેટલા બાળકો હતા તે બધાને બ્રહ્માજી મેઘ સરખા શ્યામ જોવા લાગ્યા. ભગવદ્રૂપે બધા બ્રહ્માજીના જોવામાં આવ્યા; પીળાં પીતામ્બર પહેરેલા દેખાયા ।।૪૬।।

બધાને ચાર ભુજાઓ, તેમાં શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ ધારણ કરેલા દેખાયા. દરેકને મસ્તક ઉપર કિરીટ, કાનમાં કુંડળ, ગળામાં હાર અને પુષ્પની માળાવાળા બ્રહ્માજીએ જોયા ।।૪૭।।

એટલું જ નહિ, પણ શ્રીવત્સ જે ભગવાન્નું અસાધારણ ચિહ્ન કહેવાય છે તે પણ સર્વના હૃદયમાં જોવામાં આવ્યું. બાજુબંધ, હાથમાં પહેરવાનાં રત્ન, શંખના જેવા કંકણ જેમણે હાથમાં ધારણ કર્યાં છે; નૂપુર, કડાં, કન્દોરા અને વીંટીઓથી બધા શૃંગારેલા છે તેઓને બ્રહ્માજીએ જોયા ।।૪૮।।

નખથી શિખા સુધીમાં સમ્પૂર્ણ શોભાવાળા છે, નવી તુલસીની માળાઓ મોટા પુણ્યશાળીઓએ કોમળ તુલસીમાંથી તાજી બનાવેલી સર્વ શરીરમાં ધરાવી છે ।।૪૯।।

રજોગુણ અને સત્વગુણ થી ઉત્પત્તિ અને પાલન ભગવાન્ કરે છે તેમ અહીં રજઃ અને સત્વરૂપ ચાંદની જેવા મન્દહાસોવડે, અરુણ જેવાં કટાક્ષવિલોકનોવડે પોતાનાં ભક્તના મનોરથોને ઉત્પન્ન કરતા અને એનું પાલન કરતા જણાયા ।।૫૦।।

પોતાના જ જેવા બ્રહ્માથી લઈને ઘાસના તણખલા સુધી જે ચરાચર જગત્ છે તેના આધિદૈવિક રૂપથી તે સ્વરૂપો, સેવાયેલ દેખાયા છે. કોઈ નૃત્યથી તો કોઈ ગીતથી જુદી-જુદી રીતે સેવા કરી રહ્યા હતા ।।૫૧।।

અણિમા[1] વગેરે આઠ ઐશ્વર્ય અને અજા[2] વગેરે વિભૂતિ જેની સેવામાં હાજર રહે છે, મહદ્ વગેરે ચોવીશ તત્વો જે સ્વરૂપોની સેવા કરી રહ્યાં છે ।।૫૨।।

વિશેષ : ૧. અણિમાદિ આઠ સિદ્ધિઓ માહાત્મ્યરૂપ ગણાય છે, એટલે સિદ્ધિવાળાનો લોકમાં મોટો મહિમા પ્રસિદ્ધ થાયછે.

૨. અજા વગેરે વિભૂતિમાં પોતે ગમે તે વખતે ગમે તે રૂપ લઈ શકે, બીજાનું રૂપ બતાવી શકે, એવી શક્તિ 'અજા' કહેવાય છે.

એટલું જ નહિ પણ કાલ સ્વભાવ કર્મ કામ ગુણ વગેરે પોતાના મહિમાથી બીજાના માહાત્મ્યને દૂર કરીદે એવા છે તે પણ પ્રભુની સેવામાટે મૂર્તિ ધારણ કરીને સેવા કરતા દેખાયા ।।૫૩।।

સત્ય, જ્ઞાન, અનન્ત અને આનન્દમાત્ર રસાત્મક સ્વરૂપ, ઉપનિષદ્ના જ્ઞાનવાળા પણ જેના મહિમાને જાણી શકતા નથી તેવા ભગવદ્રૂપ બ્રહ્માજીએ બધાને જોયા ।।૫૪।।

એમ જેની કાન્તિથી સ્થાવર-જંગમ બધું પ્રકાશે છે તે એક છે એમ બ્રહ્માજી જાણે છે છતાં અત્યારે ઈચ્છાથી બધાને પરમાત્મારૂપે બ્રહ્માજીએ એક વખત જોયા ।।૫૫।।

અત્યન્ત સન્તોષથી દૃષ્ટિ પાછી ફેરવી ત્યારે એમની અગિયારે ઈન્દ્રિયો સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. જેમ ગામદેવીને બધા લોકો પૂજે છે, પણ એની પાસે લાકડાની એની મૂર્તિ બનાવીને મૂકી હોય તો એને કોઈ પૂજે નહિ તેમ, ભગવાન્ની પાસે કાષ્ઠ-પૂતળી જેવા બ્રહ્માજી નિષ્પ્રભ થઈ ગયા ।।૫૬।।

ત્યારે ભગવાને પોતાનું સ્વરૂપ બતાવવાનું બંધ કર્યું. (એ જ કહે છે કે)જ્યારે બ્રહ્માજી દર્શન કરવામાં અશકત થયા, એટલું જ નહિ, પણ મોહમાં પડી ગયા, ત્યારે ભગવાને પોતાની માયારૂપી ચાદર એમની ઉપર બિછાવી દીધી જેનાથી બ્રહ્માજીને દર્શન થતું બંધ થયું. ભગવાન્નું સ્વરૂપ માયાથી પર હોઈને કેવળ સ્વસંવેદ્ય છે. શ્રુતિ વગેરે માહાત્મ્યને **'અતન્નિરસન'** થી ''આ નહિ, આ નહિ'' એમ નિષેધ મુખથી કહે છે, પણ આવુંજ બ્રહ્મ છે એમ કહી શકતી નથી. એવા ભગવાન્ની પરીક્ષા કરવા જતાં બ્રહ્માજીને મોહ અને ક્લેશ થયો એ યોગ્ય જ થયું ।।૫૭।।

બ્રહ્માજીને મૂર્છા થઈ તેમાંથી કેટલીક વારે, જેમ મૃત્યુથી બચી માણસ ઉભો થાય તેમ, બ્રહ્માજી મહામહેનતે આંખ ખોલીને જુએ છે તો આ જગતને એમણે જોયું ।।૫૮।।

જલદીથી ચારે બાજુ જોયું તો બધી દિશાઓ જોઈ. લોકોનું જીવન ચલાવનાર અનેક વૃક્ષોથી શોભનાર સર્વત્ર સમતાથી પ્રીતિ કરતું વૃન્દાવન બ્રહ્માજીના જોવામાં આવ્યું ।।૫૯।।

ત્યાં વૈરભાવ ન હોવાથી મનુષ્યો, મૃગો વગેરે સાથે જ રહે છે. ભગવાન્નો નિવાસ ત્યાં હોવાથી જેને રોગ (દ્વેષ), તૃષ્ણા, કામ, ક્રોધ વગેરે ન હોવાથી એ બધાં મિત્રતાના સમ્બન્ધથી એક બીજાના ભયને છોડીને સર્વ સાથે વસાવવાવાળાં બ્રહ્માજીના જોવામાં આવ્યાં ।।૬૦।।

એ વૃન્દાવનમાં સ્વયં અદ્વય બ્રહ્મ છતાં, પરમપુરુષ છતાં, ફલઆદિના નિયામક

છતાં, ગોપાલના બાલકનું સ્વરૂપ બતાવતા, પોતાના મિત્રો અને વાછડાંને શોધતા, એક વર્ષથી પોતાના શ્રીહસ્તમાં દહીં-ભાતનો કોળીયો રહ્યો છે તેવા પરમાત્માનાં બ્રહ્માજીને દર્શન થયાં ।।૬૧।।

બ્રહ્માજી જલદી પોતાના વિમાનમાંથી ઉતરી ગયા. સોનાની છડી જેમ જમીન ઉપર પડે તેમ ભગવાન્‌ને શરીરવડે દંડવત્પ્રણામ કર્યા; ચારે મુકુટના છેડાથી પ્રભુના બે ચરણનો સ્પર્શ કરી હર્ષના આંસુવડે ભગવાન્‌ના ચરણનો અભિષેક કર્યો ।।૬૨।।

પહેલાં ભગવાન્‌નું માહાત્મ્ય નજરે જોયું છે તેનું સ્મરણ કરી વારંવાર ઊઠી-ઊઠીને પાછા શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં પડવા લાગ્યા ।।૬૩।।

શનૈરથોત્થાય વિમૃજ્ય લોચને મુકુન્દમુદ્વીક્ષ્ય વિનમ્રકન્ધરઃ ।।
કૃતાંજલિઃ પ્રશ્રયવાન્ સમાહિતઃ સવેપથુર્ગદ્‌ગદયૈલતેલયા ।।૬૪।।

ધીમેથી ચરણારવિન્દમાંથી ઉઠીને નેત્રને સાફ કરી ડોકને નમાવી પ્રભુનાં દર્શન કરી હાથ જોડી વિનય રાખી ચિત્ત એકાગ્ર કરી ધ્રૂજતા-ધ્રૂજતા ગદ્‌ગદ વાણીવડે બ્રહ્માજી સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ।।૬૪।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધમાં (બીજા તામસ પ્રકરણના પહેલા પ્રમાણ-પેટા પ્રકરણના અન્તમાં ક્ષેપક-પ્રક્ષિપ્ત-અધ્યાય ત્રણમાંથી બીજો અધ્યાય અને ચાલુ) ''બ્રહ્માજીએ વાછડાં હર્યા અને શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરી'' નામનો તેરમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ભાગવત કથાથી ધુંધુકારી જેવા પાપી મૃતકનો ઉદ્ધાર થશે કે નહીં તે તો ભગવાન્ જાણે પરન્તુ શ્રીમહાપ્રભુજીનો અનુગામી થઈને શ્રીમહાપ્રભુજીની જ આજ્ઞાથી વિપરીત જઈ મૃતકના ઉદ્ધારાર્થે ભાગવત બેસાડનાર ગુરુદ્રોહી શિષ્ય, તેમાટે આજ્ઞા આપનાર ગોસ્વામી ગુરુ તેમજ તેવી ભાગવત વાંચનાર કથાકાર આ ત્રણેય પુષ્ટિમાર્ગીઓ(!) શ્રીવલ્લભના દ્રોહરૂપી ઘોર પાપથી કદી છૂટી નહીં શકે.

* * *

અધ્યાય ૧૪

બ્રહ્માજીએ ભગવાન્‌ની કરેલી સ્તુતિ

પ્રક્ષિપ્ત અધ્યાય ૩

બીજા તામસ પ્રકરણના પહેલા પ્રમાણ પ્રકરણમાં પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાયોમાંનો ત્રીજો પ્રક્ષિપ્ત અધ્યાય અને સળંગ ચૌદમો અધ્યાય

વિશેષ : લૌકિક પ્રાકૃતભાવમાં જેને ભાવ છે તે જ ભક્તિવાળો કહેવાય. લૌકિક પ્રાકૃતને હીન જાણી અન્યથા વર્તે તે ભક્તિમાર્ગમાં અધમ છે. તેથી બ્રહ્માજીએ નન્દરાયજીના પુત્રને ઈશ્વરત્વથી દંડવત્પ્રણામ કર્યા. એ ભગવાન્ લોકમાં આવી જે સ્વીકારે તેનાથી એ પોતાના સ્વરૂપમાં નિરોધ કરાવે તે જ ભક્તોને પ્રમાણરૂપ છે, કેમકે ભક્તોનો અધિકાર જ્ઞાનીઓથી જુદો છે(કારિકાર્થ).

બ્રહ્મોવાચ

નૌમીડ્ય તેભ્રવપુષે તડિદમ્બરાય ગુઞ્જાવતંસપરિપિચ્છલસન્મુખાય ।।
વન્યસ્રજે કવલવેત્રવિષાણવેણુલક્ષ્મશ્રિયે મૃદુપદે પશુપાંગજાય ।।૧।।

બ્રહ્માજીએ સ્તુતિ કરી : ‘‘હે પ્રભો! એક માત્ર આપ જ સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છો, તેથી હું આપની સ્તુતિ કરું છું. આપનું શરીર વર્ષાઋતુના મેઘના જેવું શ્યામલ છે, તેના ઉપર વીજળી જેવું પીતામ્બર શોભી રહ્યું છે, આપના ગળામાં ગુઞ્જા (લાલ ચણોઠી) ની માલા અને મસ્તક ઉપર મોરનાં પીંછાઓનો મુગટ શોભી રહ્યો છે. આ બધાની કાન્તિથી આપના મુખ ઉપર અનોખી છટાની ઝાંખી થાય છે. વક્ષઃસ્થલ ઉપર લટકતી વનમાલા અને નાનકડી હથેલી ઉપર દહીંભાતનો ગ્રાસ (કોળિયો), બગલમાં છડી (વેત્ર) અને શિંગ તથા કમર ની ફેંટમાં આપની ઓળખાણ આપનારી બંસી શોભી રહી છે. કમલથી પણ કોમળ આપના ચરણ છે. આવો ગોપબાલકનો સુમધુર વેષ ધારણ કર્યો છે તેવા પ્રભુની હું સ્તુતિ કરું છું અને નમસ્કાર કરું છું (મારે માટે તો આ સ્વરૂપ જ ફલરૂપ છે. શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલાં બ્રહ્મને હું ઓળખતો નથી. બસ, હું તો આ ચરણો ઉપર જ ન્યોછાવર છું) ।।૧।।

હે દેવ! તે સ્વરૂપ પંચમહાભૂતનું બનેલું નથી પણ આપે આપની ઈચ્છાથી જ મારા ઉપર કૃપા કરવા તે ધારણ કર્યું છે. શરીરધારી દેખાતી આપની મૂર્તિનો મહિમા હું જ આન્તર મનવડે નથી જાણતો અને હું ન જાણું તો બીજો અનુભવૈકવેદ્ય સ્વરૂપના

મહિમાને ક્યાંથી જાણી શકે? ।।૨।।

જ્ઞાનને માટે પ્રયત્ન કરવાનું આપ કહો તો એ જ્ઞાન જીવ અને ઈશ્વર સમ્બન્ધી એમ બે પ્રકારનું છે તેમાં જીવસ્વરૂપનું જ્ઞાન આપ કરાવો ત્યારે થાય અને ઈશ્વરસમ્બન્ધી જ્ઞાન તો કોઈને થતું નથી. ભગવાન્‌ને ઉપર ઉપરથી જાણ્યા તેથી એમને જાણ્યા છે એમ ન કહી શકાય. ભક્તિથી જ્ઞાન થાય તે પણ એમનામાં પ્રવેશોપયોગી જ્ઞાન માત્ર થાય છે. તેથી જ્ઞાનનેમાટે શ્રમ કરવો છોડી દઈને દ્વારકા વગેરે સ્થાન કે જ્યાં દેશ દોષ લાગતો નથી ત્યાં બેસીને સત્પુરુષોએ કહેલી આપની કથા શરીર, વાણી અને મનને તેને અનુકૂલ કરી જે શ્રવણ કરે છે તે પ્રથમ તો પ્રસિદ્ધ થાય છે અને પછી આપ અજિત છો છતાં એ ઘણું કરીને *આપને જીતી લે છે ।।૩।।

વિશેષ : આ એક માર્ગ એવો છે કે જેમાં એક ઠેકાણે રહેવાથી જીવિકામાં ખામી આવતી નથી. સત્પુરુષો ભગવાન્‌ની આજ્ઞાથી સર્વત્ર ફર્યા કરે છે તેને એ જ કર્તવ્ય છે કે એ જ્યાં રહે ત્યાં ભગવદ્ગુણગાન કરે તે અનાયાસે આપણા કાન ઉપર આવે છે. પરન્તુ કાયા, વાણી અને મન થી એ વાર્તા નમનીય હોવી જોઈએ. એ વાર્તામાં કહ્યું હોય તેને અનુસરીને કાયા, વાણી અને મનને રાખવા જોઈએ, પણ એનાથી વિરુદ્ધ વર્તવું ન જોઈએ; આટલું જ આ માર્ગમાં કર્તવ્ય છે. સાધનમાં જીવન છે અર્થાત્ માત્ર જીવતા હોવું એ જ સાધન છે, બીજું કાંઈ કર્તવ્ય નથી. આ પ્રમાણે કરે તો બ્રહ્માજી કહે છે કે હવે પછી થનાર જીવોનો નિસ્તાર થાય. મારે માટે તો જે સ્વરૂપનાં દર્શન હું કરી રહ્યો છું તે જ સ્વરૂપ નિસ્તારક છે.

હે વિભો! આપની ભક્તિ બધી જાતના કલ્યાણનું મૂળ છે. જે લોકો તેને છોડી માત્ર જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાટે મહેનત કરે છે અને દુઃખ ભોગવે છે, તેમને તો ફળરૂપે કેવળ ક્લેશ જ પ્રાપ્ત થાય છે. બીજું કંઈ ફળ (સુખ) પ્રાપ્ત થતું નથી. જેવી રીતે ચોખા કાઢી લીધા પછી બાકી રહેલા જાડાં ફોતરાં (ભૂસું) ખાંડનારને મહેનત-દુઃખ સિવાય બીજો કોઈ લાભ પ્રાપ્ત થતો નથી અર્થાત્ ચોખા પણ મળતા નથી ।।૪।।

હે વ્યાપક! હે અચ્યુત! પહેલાં પણ ઘણા યોગીઓ આપનામાં સર્વ કર્મોના ફળને સમર્પણ કરવારૂપ કર્મથી અથવા સેવા-કથાથી પ્રાપ્ત થયેલભક્તિથીઆપના સ્વરૂપને જાણીને અનાયાસે પરમગતિને પામ્યા છે ।।૫।।

છતાં પણ હે ભૂમન્! આપ ગુણાતીતનો મહિમા શુદ્ધ અન્તઃકરણવાળા જ જાણી શકે છે, કેમકે આપ વિકારરહિત સ્વાનુભવરૂપ અનન્યબોધ્ય સ્વરૂપવાળા છો તેથી મલિન અન્તઃકરણવાળા આપના મહિમાને જાણી શકતા નથી ।।૬।।

આપ લોકહિતાર્થ અવતાર ધરી સર્વ ગુણને સ્વીકારો છો ત્યારે આપના ગુણ અનન્ત હોઈ કોઈ તે ગણી શકતું નથી. બહુ સમર્થ લોકોએ કાળે કરીને પૃથ્વીના પરમાણુ ગણ્યા હશે, આકાશમાં હિમવર્ષાના કણ ગણ્યા હશે, જ્યોતિશ્ચક્રમાં તારાઓ ગણ્યા હશે પણ આપના ગુણોને કોઈ ગણી શક્યો નથી ।।૭।।

તેથી જે પુરુષ ક્ષણે-ક્ષણે આતુરતાપૂર્વક આપની કૃપાની જ રાહ જોતો રહે છે અને પ્રારબ્ધ પ્રમાણે જે કાંઈ સુખ-દુઃખ આવે તે નિર્વિકાર મનથી ભોગવી લે છે તથા જે પ્રેમપૂર્ણ હૃદય, ગદ્‌ગદ વાણી અને પુલકિત શરીરથી પોતાની જાતને આપના ચરણોમાં સમર્પિત કરતો રહે છે તે જેવી રીતે પુત્ર પિતાની સમ્પત્તિનો માલિક બને છે તેમ મુક્તિનો અધિકારી બની જાય છે ।।૮।।

હે ઈશ! મારી દુષ્ટતા તો આપ જુઓ કે અનન્ત અને અનાદિ, પૂર્વ-ઉત્તર-અવધિ રહિત, માયાવીમાં પણ માયા ફેલાવનાર એવા આપનો વૈભવ જોવાને માટે મારી માયા મેં આપના ઉપર ફેલાવી, પણ અગ્નિની પાસે એની એક ચિનગારીનો જેમ હિસાબ નથી તેમ, આપને મારી માયા શું કરી શકે? હું આપની પાસે શું હિસાબમાં? ।।૯।।

માટે હે અચ્યુત! રજોગુણથી જન્મેલો હું આપને જાણતો ન હોત અને હું જ ઈશ છું એમ મેં માની લીધું. તે મારો અપરાધ આપ ક્ષમા કરો. મારો જન્મ નથી તેથી હું 'અજ' છું એવો મને ગર્વ થયો. એનાથી મારું જ્ઞાન માર્યું ગયું તેથી મેં અપરાધ કર્યો, પણ ''આ બ્રહ્મા મારાવડે નાથવાળો છે, માટે દયા કરવા લાયક છે'' એમ જાણી આપ મને મારા દોષની માફી આપો ।।૧૦।।

પ્રકૃતિ, મહત્તત્વ, અહંકાર, આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ, ભૂમિ એવા આઠ આવરણયુક્ત આ બ્રહ્માંડરૂપ ઘડામાં સાતવેંતના શરીરવાળો હું ક્યાં અને જાળિયાના તેજમાં પરમાણું ઊડે છે તેવાં અનેક બ્રહ્માંડો જેના રોમકૂપમાં ઊડે છે તેવા આપની મોટાઈ ક્યાં? માટે મારો અપરાધ આપે ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય નથી ।।૧૧।।

હે અધોક્ષજ! માતાના ગર્ભમાં બાળક હોય તે પગ ઊંચો કરે અને માતાને દુઃખ થાય તેથી માતાએ ગર્ભસ્થ બાળક ઉપર કોપ કરતી નથી કે એનો અપરાધ માનતી નથી, તો જેને ભાવ અને અભાવ શબ્દથી કહેવાય છે તેવું જગત આપના ઉદરમાં શું નથી? તેથી એ સર્વમાં હું આવ્યો અને મારો અપરાધ પણ એ બાળકના જેવો તે આપે વિચારવા યોગ્યનથી ।।૧૨।।

શ્રુતિઓ કહે છે કે જે વખતે ત્રણેય લોક પ્રલયકાલીન જળમાં ડૂબેલા હતા, તે વખતે તે જળમાં બિરાજતા શ્રીનારાયણના નાભિકમલમાંથી બ્રહ્માનો જન્મ થયો. એમનું એ કહેવું કોઈરીતે અસત્ય થઈ શક્તું નથી. પણ આપથી હું થયો એ વાત, હે ઈશ્વર! તેથી મિથ્યા ઠરતી નથી ।।૧૩।।

આપ સર્વલોકના અધીશ્વર આત્મા અને સાક્ષી છો તેથી આપ *નારાયણ છો. ‘‘નરથી ઉત્પન્ન થયેલ જળ જેનું સ્થાન છે’’ એવી ‘નારાયણ’ની વ્યુત્પત્તિ કરે છે તે નારાયણ આપનો અવતાર છે. એ જળનું આધારપણું સત્ય નથી, પણ આપની માયા છે ।।૧૪।।

વિશેષ : ‘‘નારં જીવસમૂહઃ તદ્ અયનં યસ્ય’’ એવો અર્થ કરીએ તો સર્વના આત્મા છો તેથી નારાયણ છો. આત્મા સર્વ ભૂતમાં રહે છે. **‘‘અહમાત્મા ગુડાકેશ સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ’’** એ એમાં પ્રમાણ છે. **‘‘નારમયતે પ્રેરયતિ ઈતિ નારાયણઃ’’** આ પક્ષમાં ‘પ્રેરક’ એટલે એ જીવસમૂહ ઉપર સત્તા ચલાવનાર હોવાથી આપ નારાયણ છો. **‘‘નરાજ્ જાતાનિ તત્વાનિ નારાણીતિ વિદુર્બુધાઃ, તેષામ્ અધીશ્વરઃ સાક્ષાત્ નારાયણ ઈતિ સ્મૃતઃ’’** એ વાક્ય અહીં પ્રમાણરૂપ છે. **‘‘નારં જીવસમૂહમ્ અયતે જાનાતીતિ નારાયણઃ’’** એ અર્થમાં આપ અખિલ લોકના સાક્ષી હોવાથી નારાયણ છો. અહીં શંકા કરે કે એ નારાયણ કહેવાનું અત્રે તાત્પર્ય નથી, પણ **‘‘આપો નરા ઈતિ પ્રોક્તા આપો વૈ નરસૂનવઃ, અયનં તસ્ય તાઃ પૂર્વં તેન નારાયણઃ સ્મૃતઃ’’**. ‘નર’ એટલે જળથી ઉત્પન્ન થયેલ, જળમાં સ્થાન હોવાથી **નારાયણ** છે એવો અર્થ અહીં ઈષ્ટ છે. એમ કહે તો કહે છે કે નરથી થયેલ જળમાં રહેનાર નારાયણ એ આપનો અવતાર છે, કેમકે આપ પુરુષરૂપ છો. **‘‘પુરુષો હ વૈ નારાયણઃ અકામયત’’** એમ શ્રુતિ કહે છે. **‘‘વિષ્ણોસ્તુ ત્રીણિ રૂપાણિ પુરુષાખ્યાન્યથો વિદુઃ, પ્રથમં મહતઃ સ્રષ્ટૃ દ્વિતીયં ત્વંડસંશ્રિતમ્, તૃતીયં સર્વભૂતસ્થં તાનિ જ્ઞાત્વા વિમુચ્યતે’’** એવું વાક્ય છે. ખરી રીતે નારાયણની આવી વ્યુત્પત્તિ કરવી યોગ્ય નથી, કેમકે જળ સ્થિતિપ્રદર્શનાર્થ છે, તેથી જળપ્રદર્શન એ આપની માયા છે.

એ જળમાં રહેલું આપનું રૂપ સાચું હોય તો એ મેં કેમ જોયું નહિ અને એ જ વખતે હૃદયમાં જળ ન હતું તો પણ આપનું સ્વરૂપ ત્યાં મેં સારી રીતે કેમ જોયું? તેથી જળમાં સ્થિતિ નારાયણ શબ્દની પ્રવૃત્તિમાં પ્રયોજિકા નથી. હું જો જળમાં રહેનારનો પુત્ર હોઉં તો પિતાનું રૂપ પુત્ર પ્રત્યક્ષ જોઈ શકે, માટે એ મેં જોયું નહિ, તેથી એ નારાયણ નહિ, પણ આપજ નારાયણ છો. સર્વ જગતના આધાર આપ છો ।।૧૫।।

હે માયાનો નાશ કરનાર પ્રભુ! આ અવતારમાં બહાર દેખાતો પ્રપંચ સર્વ આપના ઉદરમાં બતાવીને એને માયિકપણું છે એમ તો આપે માતા યશોદાજીને શ્રીમુખમાં બ્રહ્માંડ બતાવી સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. માતાને બતાવ્યો એ પ્રપંચ આપના સ્વરૂપમાં હોવાથી સાચો છે, એમ પણ સિદ્ધ થયું; એટલે ભગવાન્‌ના સ્વરૂપની માયિકતા પણ એનાથી દૂર થઈ ગઈ. આપ જેના આધાર નથી તે માયિક છે ।।૧૬।।

નારાયણના ઉદરમાં આત્માસહિત જે જગત્ દેખાય છે તે જગત્ આપના આત્મામાં આપે માતાને બતાવ્યું તેથી પણ આપ જ નારાયણ છો. એમાં જે ભેદ, ઉલટી પ્રતીતિ, પરિચ્છેદ વગેરે દેખાય છે તે આપની માયાથી દેખાય છે ।।૧૭।।

આપના વિના પ્રપંચની જુદી રીતે સત્તા નથી એમ બતાવવા માટે મને આજે આપે માયા બતાવી. ભગવાન્ વિનાનું જગત્ છે એમ કહેનારને ભ્રાન્તિ છે એમ આજે આપે બતાવી આપ્યું, કારણ કે સર્વરૂપ આજે આપ જ થયા છો. જ્યારે મેં વાછડાં અને બાળકને હર્યાં ત્યારે એ વત્સરૂપ અને બાળકરૂપ આપ થયા. ત્યાર પછી સર્વ બ્રહ્માંડરૂપ પણ આપ દેખાયા. પછી બધા ચતુર્ભુજ રૂપે દેખાયા એ પણ બ્રહ્માદિતૃણસ્તમ્બથી સેવાતા દેખાયા; તે-તે જગતરૂપ આપ થયા; તેથી આપ જ અદ્વય બ્રહ્મરૂપ છો. સર્વરૂપે થાઓ અને એકરૂપે થાઓ એમાં બીજી કોઈ વસ્તુ નથી તેથી આપ જ નારાયણ છો ।।૧૮।।

આપ સ્વામી અને હું સેવક છું, તેથી એકવાર મારો અપરાધ ક્ષમા કરો. (એમ કહેવામાટે દશ શ્લોકથી તત્વનું વર્ણન કરે છે કે) આપના માર્ગને ન જાણે પણ કેવળ તત્વને જાણનાર છે એ અનાત્મા દેહમાં આત્મા છે એમ કહે છે એમ કેમ સમ્ભવે? (ત્યાં કહે છે કે) જેમ જગતનું વિધાન કરનાર આપ છો છતાં વિષ્ણુમાં રક્ષકત્વનો આરોપ કરે છે, આ શિવજીમાં સંહારનો આરોપ માત્ર છે; ખરી રીતે તો ''જન્માદ્યસ્ય યતઃ'', ''યતો વા ઈમાનિ'' ઈત્યાદિ શ્રુતિથી સર્વ આપ છો એમ એ માયામાં મોહિત થઈને તત્વમાં આપનો આરોપ કરી તત્વમાં કર્તૃત્વ માને છે એને પણ આપના ચરણની કૃપાથીજ તત્વથી ખરું રૂપ જણાય છે ।।૧૯।।

દેવોમાં વામનરૂપે, ઋષિમાં પરશુરામરૂપે, મનુષ્યમાં રામરૂપે, પશુમાં વરાહરૂપે, જળ-જન્તુમાં મત્સ્ય-કચ્છપ રૂપે, આપ અજન્મા છતાં જન્મ લો છો; એ સત્પુરુષના અનુગ્રહમાટે અને દુષ્ટના દુર્મદનો નાશ કરવામાટે જન્મ ગ્રહણ કરો છો ।।૨૦।।

હે ભૂમન્! હે ભગવન્! હે પરમાત્મન્! હે યોગેશ્વર! તત્વ તો ભગવાન્ અને ભગવલ્લીલા છે. એ આપની લીલાને ત્રણ લોકમાં કોણ જાણી શકે એમ છે કે કઈ જગ્યાએ, કેવી રીતે, ક્યા પ્રકારે આપ શું કરવાના છો? કારણ કે આપ યોગમાયાનો વિસ્તાર કરીને ક્રીડા કરો છો ।।૨૧।।

એમ દેહમાં આત્મભાવને આપ દૂર કરાવો તેમ જ પ્રપંચનું મિથ્યાપણું અને આપનાથી એ જુદો છે છતાં એનું મિથ્યાપણું આપ છોડાવો ત્યારે તેની સત્યતા સ્ફુરે છે. (એ વાત કહે છે કે) આ બધું જગત્ બહિર્મુખના સ્વરૂપ જેવું છે. બહિર્મુખ સન્માર્ગનો પ્રતિબન્ધક છે, એમાં મમતા રાખે તો ભગવાન્થી વિમુખ કરે, તેમ આ પ્રપંચ સ્વરૂપથી પણ ઉદય-અસ્તમય છે. સ્વપ્ન જેવો છે એ જ્ઞાનનો પ્રતિબન્ધક છે. સ્વપ્નમાં બુદ્ધિનો અસ્ત થાય છે. વળી ક્લેશરૂપ પણ પ્રપંચ છે, તેથી બહુ દુઃખરૂપ કહ્યો છે. પરન્તુ એ આપને માટે સત્ જેવો દેખાય છે. જેમ સત્ નારદાદિ છે, તેમ ઘટાદિ પદાર્થ પણ આપની સેવાને માટે સત્ છે. આપ નિત્ય સુખબોધ તનુ અને અનન્ત છો તેથી દુઃખરૂપ છતાં આપના સમ્બન્ધથી સુખરૂપ, અસ્તધીષણ છતાં આપ બોધતનુ હોવાથી જ્ઞાનરૂપ, અનિત્ય છતાં આપ અનંત હોવાથી નિત્યરૂપ છો, તેથી સર્વ જગત્ આપના સમ્બંધથી સારું, નહિ તો વિપરીત છે ।।૨૨।।

(જગતનું તત્વ કહી હવે ભગવત્તત્વ કહે છે કે) આપ એક છો, સજાતીય વિજાતીય સ્વગતભેદ શૂન્ય છો, પછી આપ 'આત્મા' એટલે જીવરૂપ, અન્તર્યામીરૂપ, વિભૂતિરૂપ એમ ત્રણ પ્રકારે થાઓ છો. અથવા બ્રહ્મવાદમાં એકરૂપે, યોગમાં આત્મારૂપે, સાંખ્યમાં પુરુષરૂપે, વૈષ્ણવશાસ્ત્રમાં પુરાણરૂપે, પાશુપાતમાં સત્યરૂપે, **''સચ્ચ ત્યચ્ચ''** એ ભેદ લઈએ તો જગતરૂપે, એમ પાંચ મતમાં પાંચ પ્રકારે જાણાઓ છો. આપ સત્ય, સ્વપ્રકાશ, અનન્ત, આદ્ય અને નિત્ય એમ પ્રપંચરૂપ છતાં એના અસત્ય આદ્યન્ત અનિત્યાદિ દોષ આપનામાં નથી. પ્રપંચ આપના રૂપથી થાય માટે એમાં પણ નથી. (હવે ભગવાન્નાં બીજાં રૂપ કહે છે) શબ્દ બ્રહ્મરૂપ અક્ષરબ્રહ્મરૂપ પ્રકૃતિપુરુષ કારણરૂપ તેથી જ્ઞાનનો વિષય પણ આપ થઈ શકો છો. મોક્ષરૂપ આપ છો, કેમકે **અજસ્રસુખ** છો. સુષુપ્તિમાં સુખ અજ્ઞાનયુક્ત છે તેની નિવૃત્તિમાટે આપ નિરન્જન છો, અવિદ્યાના સમ્બન્ધરહિત છો. (એમ સોળ વિશેષણથી સોળ કળાયુક્ત નારાયણ આપ છો, એમ સિદ્ધ કર્યું) ।।૨૩।।

આ પ્રકારનું આપનું સ્વરૂપ જે સકળ આત્માનું પણ આત્મરૂપ છે. હું જ ભગવાન્

છું એમાં ગુરુ સૂર્યરૂપ, જ્ઞાન સાધનરૂપ અને ઉપનિષદ્ નેત્રરૂપ થઈને ‘‘હું બ્રહ્મ છું’’ એમ જાણે છે. ભવરૂપ અનૃતના સાગરને તરે છે, પણ સર્વ બ્રહ્મ છે એમ જાણે તો–તો સર્વને તરે; અને હું બ્રહ્મ છું એમ જાણે એને તો જે પોતાના મોહથી હું અને મારું એમ કહી જે ખોટો સંસાર કર્યો તે તરવો ભારે થઈ પડે છે. (તેથી મૂળમાં તરન્તીવ એમ ત્યાં ઈવ શબ્દ કહ્યો છે) કેમકે દોષનો આધાર દેહ તે એનાથી તરાતો નથી. ‘‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’’ કહેનારનો અન્તર્દોષ નિવૃત્ત થાય છે, પણ દેહ, ઈન્દ્રિય અને વિષય ના દોષો નિવૃત્ત થતા નથી. તેથી ‘અનૃતાંબુધિ’ તર્યો તો પણ ન તર્યા જેવો થાય છે ।।૨૪।।

ઉપર કહ્યા તે આત્માને જ આત્મરૂપે માને છે એના ભ્રમથી બીજું બધું એણે કલ્પિત કર્યું છે તેમાં કેવળ આત્માને જાણે એટલા અંશમાં એને એકતા થાય, પણ બીજું પોતે કૃતિથી સિદ્ધ કર્યું છે તેનો લય થતો નથી. (એમ દૃષ્ટાન્ત કહે છે કે) દોરડામાં સર્પ દેખાય તેને કોઈ દોરડાનું જ્ઞાન કરાવે તો આ સર્પનું શરીર નથી એમ તો જ્ઞાન થાય, પણ આ દોરડું છે એની નિવૃત્તિ થતી નથી, તેમ સ્વબુદ્ધિકલ્પિતનો નાશ થાય પણ જગતનો નાશ ન થાય. એમ પોતે કરેલનો પણ નાશ ન થાય. બુદ્ધિકલ્પિત દોરડામાં સર્પ હતો એ **‘‘નાયં સર્પઃ’’** (આ સર્પ નથી) તેમ તો જ્ઞાન થયું, પણ સર્પ ખરો છે એનો તો ભય એને જતો જ નથી. તેથી અજ્ઞાનથી માન્યું હોય એ નિવૃત્ત થાય છે. બીજાનો નાશ થતો નથી. તેનાથી માત્ર ‘હું’, ‘મારું’ અભિમાન જ દૂર થાય છે, બીજા કોઈ પદાર્થનો નાશ થતો નથી ।।૨૫।।

ખરી રીતે જોઈએ તો ‘‘હું મુક્ત છું, બ્રહ્મ છું’’ એ પણ એક અજ્ઞાનનું જ કાર્ય છે, કેમકે સૂતેલો માણસ સ્વપ્નમાં ઊઠીને ભોજન કરતો હોય તે કહે કે ‘‘મેં ઊઠીને ભોજન કર્યું’’ એ અજ્ઞાન જ છે; ખરી રીતે તે ઉઠ્યો જ નથી; તેમ ભગવત્ શક્તિરૂપ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ ન થાય ત્યાં સુધી એનો પરમાર્થથી મોક્ષ પણ સમ્ભવે નહિ, કેમકે આપ **ઋતજ્ઞભાવ** (સત્યજ્ઞાન) રૂપ છો. મોક્ષ તો ઋતજ્ઞાનરૂપ છે, **અનૃતજ્ઞાનરૂપ** નથી. (ભગવાન્‌ની જ્ઞાન શક્તિથી મોક્ષ થાય છે એમ એકાદશમાં ભગવાન્ કહે છે) ભગવાન્ નિત્ય ચિદાનન્દરૂપ છે; એમાં અજ્ઞાનકૃત પ્રપંચ અને એના જ્ઞાનનો અભાવ હોવાથી જીવના અજ્ઞાનકૃત જ્ઞાનથી એ ભગવાન્‌માં એનું સાયુજ્ય કેમ સમ્ભવે? તેથી જ આપ **કેવલ** છો એમ કહ્યું છે. વળી એ પર પણ છે, નિયામક છે, જીવ નિયમ્ય છે. નિયમ્ય નિયામકની આજ્ઞા વિના એમાં દાખલ થઈ શકે નહિ તેથી જીવને બ્રહ્મ

કહેનારનો મોક્ષ થતો નથી. (એમાં દૃષ્ટાન્ત કહે છે કે) રાત અને દિવસ એ સૂર્યની અપેક્ષાએ કહેવાય છે. જો એમ ન માનો તો આંખ મીંચો એટલે રાત અને આંખ ખોલો ત્યારે દિવસ થઈ જાય. પણ એમ થતું નથી. માટે ખંડાદ્વૈતજ્ઞાનીઓની ''અમે બ્રહ્મરૂપ છીએ'' એ ભ્રાન્તિ છે ।।૨૬।।

આપ કૃષ્ણરૂપ પરમાત્મા છો, તેમને તો એ આત્માથી જુદા માને છે અને ભાવનાથી હૃદયમાં સ્ફુરતા સાંખ્યાદિમાં કહેલા આત્માને પરમાત્મા માની સન્યાસ ગ્રહણ કરી બહાર શોધવા નીકળે છે એ અજ્ઞજનોની અજ્ઞાનતા જ છે ।।૨૭।।

હે અનન્ત! અન્તઃકરણમાં, હૃદયાકાશમાં જે આપને શોધે છે તે સારા છે, કેમકે એ **એતત્** ને છોડે છે. **તત્** ભગવચ્ચિન્તન, એ જેમાં ન હોય તેવાં સાધનને છોડનાર એ **'અતત્યજ'** કહેવાય છે. ભગવાન્‌ના ચિન્તનથી વિરુદ્ધ હોય તેને છોડનાર સત્પુરુષ કહેવાય. જો સર્પ જગતમાં હોય જ નહિ તો પાસે પડેલા દોરડાંને કોઈ સર્પ જાણે ખરો? માટે ભ્રમથી જણાતા ભાવને છોડી હૃદયમાં વિદ્યમાન ભગવાન્‌ની ભાવના કરવી એ કહેવાનો તાત્પર્યનો અર્થ છે ।।૨૮।।

જો કે ભગવાન્‌ની અન્તઃકરણમાં એમ ભાવના કરવી યોગ્ય છે, પણ ભજનમાર્ગ અને ભગવત્ શાસ્ત્ર વગર કેવળ ચિન્તન ભગવાન્‌ના પ્રાદુર્ભાવિમાં સમર્થ થતું નથી (એથી કહે છે કે) હે દેવ! તમારા બેઉ ચરણની કૃપાના લેશવડે અનુગ્રહવાળો જ આપના મહિમાને જાણી શકે છે. એ કૃપા સિવાયનો એક જણ ઘણા કાળ સુધી ચિન્તન કરે તો પણ આપના મહિમાને જાણી શકતો નથી ।।૨૯।।

તેથી ભગવન્માર્ગવડે ભગવાન્ સેવવા જોઈએ. તેથી જ મારો ભગવદ્ ભક્તોમાં જન્મ થાઓ એવી બ્રહ્માજી પ્રાર્થના કરે છે. મારો જન્મ આ ગોકુળમાં અથવા અન્યત્ર કેવળ માણસમાં જ નહિ પણ પશુમાં પણ ભલે થાય, એને હું મોટા ભાગ્યવાળો સમજીશ, જે જન્મવડે હું પણ આપની સેવા કરવામાં એક થઈને આપના ચરણપલ્લવને સેવું. જો સજાતીયમાં જન્મ થાય તો સેવા થઈ શકે. ભક્ત વિજાતીયની સાથે બેસી ભજન કરતા નથી ।।૩૦।।

(એમ પોતે પ્રાર્થના કરી ગોકુળવાસીના ભાગ્યનું અભિનન્દન કરે છે) અહો! આ વ્રજની ગાયો અને રમણીઓ ને ધન્ય છે કે જેઓનું સ્તનપાન આપે વત્સરૂપે અને ગોપબાલકરૂપે કર્યું છે. આપને તૃપ્ત કરવાને આજસુધી યજ્ઞો પણ સમર્થ થઈ શક્યા નથી એવા આપને ગાયો અને વ્રજ રમણીઓએ દૂધ આપી તૃપ્ત કર્યા એ માટે એમને

ધન્યવાદ ઘટે છે ।।૩૧।।

નન્દરાયજી, ગોપો અને વ્રજવાસીઓ ના ભાગ્યને ધન્ય છે. હકીકતમાં તેઓનું અહોભાગ્ય છે કારણ કે પરમાનન્દસ્વરૂપ, સનાતન, પૂર્ણ બ્રહ્મ પોતે એમના મિત્ર થયા ।।૩૨।।

હે અચ્યુત! આ વ્રજવાસીઓના સૌભાગ્યનો મહિમા તો અલગ રહ્યો, મન વગેરે અગિયાર ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતૃ દેવતાઓના રૂપમાં રહેનારા મહાદેવ આદિ અમે દેવો ખૂબ જ ભાગ્યશાળી છીએ, કારણ કે આ વ્રજવાસીઓના મન વગેરે અગિયાર ઇન્દ્રિયોને પ્યાલા બનાવી અમે આપના ચરણકમલોના અમૃતથી પણ મીઠા, મદિરાથી પણ માદક મધુર મકરંદ રસનું પાન કરતા રહીએ છીએ. જ્યારે તેનું એક-એક ઇન્દ્રિયથી પાન કરી અમે ધન્ય-ધન્ય થઈ રહ્યા છીએ તો બધી જ ઇન્દ્રિયોથી તેનું સેવન કરનારા વ્રજવાસીઓના સૌભાગ્યની તો વાતો જ શી કરવી? ।।૩૩।।

આ ગોકુલમાં નિરર્થક (કોઈ મામૂલી) જન્મ થાય તો પણ મોટું ભાગ્ય સમજવું, કેમકે આપના ચરણની રજનો એના ઉપર અભિષેક થાય. વળી આ ગોકુલવાસીઓનું જીવન સમગ્ર ભગવદ્રૂપ છે, ભગવદર્થ છે, સાક્ષાત્પરમ્પરાવડે તાત્પર્ય ભગવાન્‌માં છે. એનાં ચરણરજ પણ ભાગ્યરૂપ જ છે. ભગવાન્‌ના ચરણની રજ અનાદિકાલથી આજ સુધી શ્રુતિઓ શોધતી જ રહી છે પણ તેને પ્રાપ્ત કરી શકી નથી. **''બ્રહ્મ પુચ્છં પ્રતિષ્ઠા, તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદમ્''** એમ પદની પ્રશંસા કરે છે. એને ચરણરજ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ હોત તો એને લઈને કૃતાર્થ થઈ જાત, પછી એ પ્રશંસા કરવાનું પ્રયોજન રહેતું નથી ।।૩૪।।

આ વ્રજવાસીઓને, હે દેવ! આપ શું ફળ આપશો, એનો અમારા ચિત્તમાં વિચાર આવતાં આપ વિશ્વના ફલરૂપ છો તેમનાથી બીજે અમારું ચિત્ત જતાં મૂંઝાય છે. જે પૂતના યશોદાજીનો વેષ માત્ર લઈને માતા સ્વરૂપે આપને દ્વેષભાવથી આવીને મળી તેને અને બક, અઘાસુર, વગેરે એના ભાઈ સુધ્ધાંને આપે આપના સ્વરૂપનું દાન કર્યું, તો પછી જેમણે ઘર, પૈસા, સુહૃદ, પ્રિય પદાર્થો, દેહ, પુત્ર, ઇન્દ્રિયો, અન્તઃકરણ વગેરે આપને અર્પણ કર્યાં છે તેમને આપ શું ફળ આપશો? ।।૩૫।।

(કદાચ ભગવાન્ કહે છે કે પૂતનાને મારીને મુક્ત કરી ત્યારે ભક્તોને જીવતા મુક્ત કરીશ, તો ત્યાં કહે છે કે) હે સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ શ્યામસુન્દર! જ્યાં સુધી જીવો આપના સેવક થઈ જતા નથી ત્યાં સુધી જ રાગ, દ્વેષ વગેરે ચોર થઈ વિવેક, ધૈર્યને

ચોરી જાય છે; ત્યાં સુધી જ ઘર કેદખાનું થઈ બન્ધનકારક બને છે; ત્યાં સુધી જ પુત્ર વગેરેમાં મોહ પગમાંની બેડીની ગરજ સારે છે. (જે ત્રણેય સેવોપયોગી અને શાસ્ત્રોની દૃષ્ટિએ પણ અભિલાષા કરવા જેવાં થઈ જાય છે) ।।૩૬।।

હે પ્રભો! શરણાગત જનતાના આનન્દ સમુદાયને વધારવામાટે આપ સ્વયં નિષ્પ્રપંચ છો છતાં પ્રપંચનું અનુકરણ કરો છો ।।૩૭।।

(આનંદસંદોહની વૃદ્ધિ તો જ્ઞાનથી પણ પ્રભુ કરી શકે તો પ્રપંચનું અનુકરણ કરવાની ભગવાન્‌ને શી જરૂર હોય એવી શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે) જ્ઞાનની વાત તો જ્ઞાનીઓ જાણે. ખરી રીતે તો જ્ઞાન સ્વપ્નબોધકરૂપ છે માટે એ ભ્રાન્ત છે. (વાદી શંકા કરે કે એમ તમને લાગતું હોય તો જ્ઞાનમતને તમારે દૂષણ આપવું જોઈએ, પણ વગર દૂષણે એની અવજ્ઞા ન કરવી જોઈએ. ત્યાં કહે છે કે) મારે વધારે બોલીને અહીં કાંઈ કરવાની જરૂર નથી; થોડી વાતમાં જ કહું છું. આપનું સ્વરૂપ મન, વાણી અને શરીરથી ન કહી શકાય તેમ આપનો વૈભવ પણ મન અને વાણી નો વિષય નથી. અથવા વાણી, મન અને શરીર નો વૈભવ બીજે કામ આપે છે પણ આપને જાણવાને અસમર્થ છે ।।૩૮।।

હે શ્યામસુન્દર! આપ જ જગતના નાથ છો પણ આપે મને સોંપેલ જગતનો અધિકાર સચવાય માટે મને (ગોપ બાળકો વગેરેને લઈ આવવાની) રજા આપો. આપ બધું જાણો છો કેમકે આપ સર્વજ્ઞ છો ।।૩૯।।

હે કૃષ્ણ! વૃષ્ણિકુળરૂપ કમળના વિકાસક સૂર્યરૂપ, પૃથ્વી-દેવ-બ્રાહ્મણ-પશુરૂપ, સમુદ્રને ચન્દ્રની પેઠે વધારનાર, પાખંડરૂપ અન્ધકારને દૂર કરવામાં અગ્નિરૂપ અને પૃથ્વીમાં રાક્ષસરૂપે અવતરેલા ક્ષત્રિયોનો નાશ કરવામાટે અવતાર ધરનાર, આપ સૂર્યથી લઈને સર્વને પૂજ્ય હોવાથી હું આપને મારા સમગ્ર જીવન પર્યન્ત, (મહાકલ્પ પર્યન્ત) નમસ્કાર કરતો રહું'' ।।૪૦।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : ભૂમા ભગવાન્‌ની એ પ્રકારે સ્તુતિ કરી ત્રણ પરિક્રમા કરી, પોતાને ઇચ્છિત ભગવાન્‌ને નમસ્કાર કરી જગતના બનાવનાર બ્રહ્માજી પોતાના ધામ તરફ ગયા ।।૪૧।।

બ્રહ્માજી ઘેર જઈ ગોપબાળકો અને વાછડાંને લાવે તે પહેલાં જ એ બાળક અને વાછડાંને ભગવાન્ પાછા કાંઠા ઉપર લાવ્યા, એ પણ પ્રથમ જેમ લાવ્યા હતા અને જે સ્થાને રહેલા મિત્રો બેઠેલા હતા તે જ કાંઠા ઉપર પહોંચાડ્યા અને પહેલાં જેમ બેઠા

હતા તે જ પ્રમાણે ગોઠવી દીધા ।।૪૨।।

વત્સો અને બાળકો ને પોતાના પ્રાણેશનો વિયોગ એક વર્ષથી થયો છે તેનો વિયોગ ક્ષણભરનો હોય છતાં કોટિકલ્પ જેવો થવો જોઈએ, છતાં અહીં તો બધા કૃષ્ણની માયામાં મોહિત થયેલા હોવાથી તે સમય અડધી ક્ષણ જેટલો જ લાગ્યો ।।૪૩।।

જગતનાં બધા જીવો તે જ માયાથી મોહિત થઈ જઈ શાસ્ત્ર અને આચાર્યો ના વારંવાર સમજાવવા છતાં પોતાના આત્માને નિરન્તર ભૂલેલા છે, વાસ્તવમાં તે માયાની શક્તિ જ એવી છે જેનાથી મોહિત થઈને જીવો, અહીં શું શું નથી ભૂલી જતાં? ।।૪૪।।

બાળકોએ મિત્ર શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે આપ બહુ જલદી આવી પહોંચ્યા એ ઘણું સારું થયું. અમે આપના ગયા પછી એક કોળિયો પણ ખાધો નથી. આપ સારી રીતે આવી અમારી સાથે બેસો એટલે આપણે સાથે જ આનન્દથી ભોજન કરીએ ।।૪૫।।

ત્યારે ઈન્દ્રિયોના નિયામક ભગવાન્ જરા હસીને બાળકો સાથે ભોજન કરી પેલું અજગરનું ચર્મ સુકાઈ ગયું હતું તે ગોપબાળકોને બતાવતા વનમાંથી વ્રજમાં પધાર્યા ।।૪૬।।

શ્રીકૃષ્ણના મસ્તક ઉપર મોરપીંછનો મનોહર મુગટ શોભે છે, વાંકડિયા કેશમાં સુન્દર-સુન્દર મઘમઘતાં પુષ્પો ગૂંથેલાં છે. વનની રંગીન ધાતુઓથી શ્યામશરીર પર ચિત્રકારી કરેલી છે. ખભે નોઝણું નાખેલું છે. ચાલતાં-ચાલતાં રસ્તામાં ક્યારેક વેણુ, ક્યારેક પિપૂડી તો ક્યારેક શીંગ વગાડી વાદ્યોત્સવમાં મગ્ન થઈ રહ્યા છે. પાછળ ગ્વાલબાલો એમની લોકપાવન કીર્તિનું ગાન કરતા જઈ રહ્યા છે. ક્યારેક વાછડાંઓને ડચકારે છે, માર્ગની બન્ને બાજુએ ગોપીજનો ઊભાં છે, જ્યારે તે ક્યારેક તિરછી આંખોથી તેમની નજરમાં નજર મિલાવી દે છે ત્યારે ગોપીઓ આનંદમુગ્ધ બની જાય છે. આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે વ્રજમાં પ્રવેશ કર્યો ।।૪૭।।

''આ યશોદાનન્દજીના પુત્રે આજે ગોચારણ કરતાં વનમાં મોટા અજગરને માર્યો અને અમારા બધાની રક્ષા કરી'' આમ બાળકોએ વ્રજમાં કહ્યું ।।૪૮।।

રાજા પરીક્ષિતે પૂછ્યું : હે બ્રહ્મન્! કૃષ્ણ તો પરાયા પુત્ર હતા તો એ કૃષ્ણમાં આટલો બધો પ્રેમ ગોપ-ગોપીઓને કેમ થયો કે જેટલો પ્રેમ પોતાના શરીરથી પેદા થયેલ બાળકો ઉપર પણ પહેલાં ન હતો? તે કહો ।।૪૯।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે રાજન્! સર્વપ્રાણીને સ્નેહ તો પોતાના આત્મામાં જ હોય છે. આત્માથી જુદો, છોકરાં, પૈસા વગેરેમાં સ્નેહ દેખાય છે તે આત્માને લઈને દેખાય છે ।।૫૦।।

માટે હે રાજેન્દ્ર! પ્રાણધારી મનુષ્યને પોત-પોતાના દેહ ઉપર સ્નેહ હોય છે તેવો મમતાના વિષય પુત્ર, ધન, ઘર વગેરેમાં નથી હોતો ।।૫૧।।

હે નૃપશ્રેષ્ઠ! દેહને જ આત્મા માનનારને પણ જેવો દેહ પ્રિય લાગે છે તેવા પ્રિય, દેહના સમ્બન્ધી જણાતા નથી ।।૫૨।।

માણસ આત્માનું સ્વરૂપ જુદું જાણતો થાય અને દેહને આત્માનો સમ્બન્ધી એટલે ‘‘આ દેહ મારો છે’’ એમ જાણતો હોય તો અને દેહમાં પ્રીતિ આત્મા જેટલી નહિ રહી શકે, કારણ કે દેહ તો જીર્ણ થાય છે તો પણ એને જીવવાની ઘણી મોટી આશા રહે છે ।।૫૩।।

માટે બધા દેહધારીઓને પોતાનો આત્મા જ સૌથી વહાલો છે એને માટે જ આ સ્થાવર અને જંગમ બધું જગત્ પ્રિય હોય છે ।।૫૪।।

આ શ્રીકૃષ્ણને તું સર્વ આત્માઓનો આત્મા જાણ. એ જગતનું હિત કરવામાટે દેહ ધારણ કરનારના જેવા અહીં અત્યારે માયાથી દેખાય છે ।।૫૫।।

શ્રીકૃષ્ણને જાણનારને તો સ્થાવાર-જંગમ સર્વ ભગવદ્રૂપ જ દેખાય છે.ભગવાન્ સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુજ નથી. જગત્ એ શ્રીકૃષ્ણનું બીજું રૂપ છે ।।૫૬।।

બધી વસ્તુઓનું અન્તિમ રૂપ પોતાના કારણમાં રહેલું હોય છે. તે કારણના પણ પરમ કારણ શ્રીકૃષ્ણ છે. પછી ભગવાન્ જેમાં ન હોય તેવી કઈ વસ્તુ કહી શકાય? ।।૫૭।।

જેમણે પુણ્યકીર્તિ મુરારિના પાદ-પલ્લવની નૌકાનો દઢ આશ્રય લીધો છે જે મહાન પદ (મોટું સ્થાન) છે, એમને માટે આ ભવસાગર વાછડાની ખરીથી પડતા ખાડા જેવડો છે. એમને પરમપદ (વૈકુંઠ)ની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે અન વિપત્તિઓનું નિવાસસ્થાન (આ સંસાર) તેમને માટે રહેતો નથી ।।૫૮।।

હે રાજા પરીક્ષિત! તમે જે પૂછ્યું હતું કે ભગવાને કુમાર અવસ્થામાં કરેલ ચરિત્ર ભક્તોએ પૌગંડમાં કેમ ગાયું, એનું રહસ્ય મેં તમને કહી બતાવ્યું ।।૫૯।।

ભગવાન્નું પોતાના સુહ્દો સાથે વનમાં જવું, ત્યાં અઘાસુરને મારવો, લીલા તૃણ ઉપર બેસીને ભોજન કરવું, અલૌકિક રૂપ બતાવવું અને બ્રહ્માજીની મહાન સ્તુતિને

જે સાંભળે અથવા કહે છે તે માણસ સર્વ પુરુષાર્થને પ્રાપ્ત કરે છે ।।૬૦।।

એવં વિહારૈઃ કૌમારૈઃ કૌમારં જહતુર્વ્રજે ।।
નિલાયનૈઃ સેતુબન્ધૈર્મર્કટોત્પ્લવનાદિભિઃ ।।૬૧।।

આ પ્રમાણે શ્યામ અને રામ ક્યારેક સન્તાકૂકડી રમતા, તો ક્યારેક પુલ બાંધતા. ક્યારેક વાનરો (માંકડાં) ની માફક કૂદા-કૂદ કરતા તો ક્યારેક દેડકા-દાવ રમતા. આ પ્રમાણે કૌમાર (કુમાર અને કુમારીઓની) અવસ્થાના વિહાર કરી પોતાની કુમાર અવસ્થા વ્રજમાં તજી (=સ્થાપી) ।।૬૧।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધમાં (બીજા તામસ પ્રકરણના પહેલા પ્રમાણ-પેટા પ્રકરણના અન્તમાં પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાયમાંનો છેલ્લો ત્રીજો અને ચાલુ)* ''બ્રહ્માજીએ ભગવાન્‌ની કરેલી સ્તુતિ''
નામનો ચૌદમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

વિશેષ : શ્રીઆચાર્યચરણે દશમસ્કન્ધના ૮૭ અધ્યાય માન્યા છે. તેથી આ ત્રણ વધારાના અધ્યાયના અંક ક્ષેપક તરીકે જુદા પણ લખ્યા છે.

પઠનીયં પ્રયત્નેન સર્વહેતુવિવર્જિતમ્, વૃત્યર્થં નૈવ યુઞ્જીત પ્રાણૈઃ કંઠગતૈરપિ
ભાગવતનો પાઠ પ્રયત્ન પૂર્વક કૃષ્ણભક્તિ સિવાય અન્ય કોઈપણ હેતુ વિના જ કરવો જોઈએ. પ્રાણ કંઠ સુધી પણ કેમ ન આવી જાય પરન્તુ આજીવિકા અર્થે તો ભાગવતનો ઉપયોગ ન જ કરવો જોઈએ. (**શ્રીવલ્લભાચાર્ય**)

અધ્યાય ૧૫

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અધ્યાય ૧૨

શ્રીબળદેવજીએ ધેનુકને માર્યો

બીજા તામસ પ્રકરણના બીજા પેટા પ્રકરણઃ પ્રમેય પ્રકરણનો અધ્યાય ૧

વિશેષઃ પૂર્વ પ્રમાણ પ્રકરણમાં યશોદા નન્દનો નિરોધ સારી રીતે કહ્યો. આ બીજા પ્રમેય પ્રકરણમાં ગોપાલ અને એમની સ્ત્રીઓનો નિરોધ કહેવાય છે. આ નિરોધ એ મધ્યમ નિરોધ છે. આથી સારી રીતે તેમનો નિરોધ તામસ સાધન પ્રકરણ (ક્ષેપક ગણતાં અધ્યાય ૨૨ થી ૨૮ અથવા ક્ષેપક ન ગણતાં અધ્યાય ૧૯ થી ૨૫) માં કહેવામાં આવશે. આ પ્રકરણમાં ભગવાને

દુષ્ટનો નિગ્રહ કરતા પાંચ પ્રકારે પોતાનો પ્રભાવ બતાવ્યો છે. પૂર્વ પ્રકરણમાં આધિભૌતિકી અવિદ્યા દૂર કરી, આ પ્રકરણમાં આધ્યાત્મિકી અવિદ્યાનો નાશ ભગવાન્‌ને કરવાનો છે, તેથી આધ્યાત્મિક અવિદ્યા જતી રહે તેવી કૃતિ ભગવાન્ પહેલા પાંચ અધ્યાયમાં કરે છે. પછીના બે અધ્યાયમાં સ્નેહનું આધિક્ય સિદ્ધ કર્યુ છે. મધ્યમ નિરોધ સ્નેહપર્યન્ત જ ગણાય છે. તેથી છેલ્લે વેણુગીતમાં સ્નેહના અન્તમાં આસક્તિ કહેવામાં આવી છે તે જ મધ્યમ નિરોધનું ફળ એટલે અવાન્તર ફળ છે. ત્રણ ક્ષેપકને ન ગણીએ તો આ બારમો અધ્યાય છે તેમાં દેહના અધ્યાસરૂપ ‘ધેનુક’ નામનો દૈત્ય છે, તેનો ભગવાન્ આ અધ્યાયમાં વધ કરશે. પછીના અધ્યાયમાં કાલિયદમન આવશે. કાલિય ઈન્દ્રિયાધ્યાસરૂપ છે અને વિષયો એનું વિષ છે. એ વિષથી સર્વનો નાશ થાય તેથી ગોપો, ગાયો વગેરે વિષ સમ્બન્ધથી મરી ગયાં એમ કહ્યું છે. એમાંથી એમને ભગવાને જીવતાં કર્યાં અને જ્ઞાનપૂર્ણ અલૌકિક દેહની પ્રાપ્તિ કરાવી.

શ્રીશુક ઉવાચ

તતશ્ચ પૌગંડવયઃ શ્રિતૌ વ્રજે બભૂવતુસ્તૌ પશુપાલસમ્મતૌ ।।
ગાશ્ચારયન્તૌ સખિભિઃ સમં પદૈર્વૃન્દાવનં પુણ્યમતીવ ચક્રતુઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એ બન્ને ભાઈઓ કુમાર અવસ્થાને વ્રજમાં છોડીને વૃન્દાવનમાં પધાર્યા ત્યારે પૌગંડ વય (છ વર્ષથી નવ વર્ષ સમ્પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી ‘પૌગંડ વય’ કહેવાય.) આપે અંગીકાર કરી, તે સમયે ગાયોને ચરાવવા યોગ્ય થયા. પોતાના મિત્રોની સાથે ગાયોને ચારતા વૃન્દાવનને પોતાના ચરણારવિન્દથી અત્યન્ત પવિત્ર કરવા લાગ્યા ।।૧।।

લક્ષ્મીજીના પતિ શ્રીકૃષ્ણ પોતાના યશનું ગાન કરતા ગોપોની સાથે બળદેવજીને લઈ પશુઓને આગળ કરી પશુને હિતકારી અને કુસુમના ભંડારરૂપ વૃન્દાવનમાં વિહાર કરવાની ઈચ્છાથી પધાર્યા ।।૨।।

ભ્રમરના મધુર ગુઞ્જારવથી, પક્ષીઓના મનોહર કલરવથી અને મૃગોથી પૂર્ણ મોટાના મન જેવા સ્વચ્છ જળાશયવાળા, કમળના સુગન્ધયુક્ત વાયુવાળા વૃન્દાવનને જોઈને ભગવાને રમણ કરવાની ઈચ્છા કરી ।।૩।।

પુરુષોત્તમ ભગવાને જોયું કે મોટાં-મોટાં વૃક્ષો ફલ અને ફૂલો ના ઘણા ભારથી ઝૂકી પોતાની ડાળીઓ અને નૂતન કૂંપણોની લાલિમાથી એમના ચરણોનો સ્પર્શ કરી રહ્યાં છે, ત્યારે તેમણે ઘણા આનન્દપૂર્વક મન્દ-મન્દ હસતાં પોતાના મોટાભાઈ બળદેવજીને કહ્યું ।।૪।।

શ્રીભગવાન્ બોલ્યા : હે દેવવર! આ વૃક્ષોને તામસ ભાવે વૃક્ષનો જન્મ મળ્યો છે તે પોતાના તામસ ભાવ (અજ્ઞાન) ને દૂર કરાવવા સ્વમસ્તકને નમાવી ફૂલ, ફળ વગેરે ભેટ ધરીને દેવોએ પૂજેલ આપના ચરણારવિન્દને નમન કરે છે ।।૫।।

આ ભ્રમરો અખિલ લોકને પવિત્ર કરનાર આદિપુરુષ *આપનો યશ ગાતાં-ગાતાં આપના માર્ગને અનુસરે છે. ઘણું કરીને આ ભ્રમરો આપના ભક્તો મુનિઓ છે તે પક્ષીરૂપ સ્વીકારી ગૂઢ રીતે વનમાં પણ પવિત્ર પોતાના આત્મા અને દેવરૂપ આપને છોડતા નથી ।।૬।।

વિશેષ : અહીંથી દશ શ્લોકથી ભગવાન્ વૃન્દાવન પ્રવેશ કરી વૃન્દાવનના અને એમાં રહેલ વૃક્ષ, પશુ, પક્ષી વગેરેના ગુણો બળદેવજીને બતાવે છે. ભગવાન્ એના ગુણો જાણે છે અને બળદેવજીમાં એ સમજવાનું સામર્થ્ય છે એમાં જો દોષ હોય તો એમાં પ્રભુ ક્રીડા કરે નહિ. તેથી એમના ગુણો કહે છે. ત્યાર બાદ ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થ વૃક્ષના સ્વરૂપમાં બતાવી દશ લીલા ભગવાને કરી એ વાત અહીં કહેવામાં આવે છે. એમ એ લીલા બતાવીને ગોપોને સંસ્કાર કર્યો તેથી એમનો અધિકાર ભગવાન્‌ની સાથે ખેલવાનો થયો. (વિશેષ માટે શ્રીસુબોધિનીજી વાંચવા વિનન્તિ છે.)

હે સ્તુત્ય! આપ ઘરે પધાર્યા તેથી આ મયૂરો આપને નૃત્ય બતાવે છે. આ હરિણીઓ ગોપીઓની જેમ સ્નેહવાળી દૃષ્ટિદ્વારા આપને પ્રિયાઓની યાદ અપાવી આપની સેવા કરે છે. આ કોકિલાઓના ગણ મધુરવાણી બોલી આદર આપે છે, તેથી આ વનમાં રહેનાર છતાં આતિથ્ય સત્કાર કરી સત્પુરુષના ધર્મને બજાવે છે. આવ્યાનું*આતિથ્ય કરવું એ સત્પુરુષનો સ્વભાવ હોય છે ।।૭।।

વિશેષ : અતિથિ ઘેર પધારે ત્યારે અત્યન્ત સન્તોષ થવો જોઈએ. પોતાની પ્રિય વસ્તુ એને ધરવી જોઈએ. સુન્દર વાણીવડે પરમ સ્તુતિ કરવી એ સત્પુરુષનો સ્વભાવ હોય છે. **''તૃણાનિ ભૂમિરુદકં વાક્ ચતુર્થીચ સૂનૃતા।। એતાન્યપિ સતાં ગેહે નોચ્છિદ્યન્તે કદાચન''** મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૩ શ્લોક ૧૦૧ (આસન, જમીન, પાણી અને સારી વાણી આ ચાર વસ્તુ સત્પુરુષોનાં ઘરમાં કદી ખૂટતી નથી) એ સામાન્ય ઉપચાર છે.

આપના ચરણના સ્પર્શથી આ પૃથ્વી, ઘાસ, લતાઓ વગેરે ધન્ય છે. વૃક્ષો અને લતા ઓ આપના શ્રીહસ્તના સ્પર્શથી કૃતાર્થ છે. નદીઓ, પર્વતો, પક્ષીઓ, પશુઓ વગેરે આપના દયાપૂર્વક અવલોકન્‌થી ધન્ય છે. આપની બે ભુજાઓની અન્દર આવવાથી ગોપીઓ પણ ધન્ય છે કે જે ભુજાઓની સ્પૃહા લક્ષ્મી કરી રહી છે ।।૮।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : આવી શોભાવાળા વૃન્દાવનમાં પ્રસન્ન મનવડે પશુને ચારતાં, ગોવર્ધનનાં શિખરોમાં, નદીઓના કિનારાઓમાં બલદેવજીની સાથે શ્રીકૃષ્ણે રમણ કર્યું ।।૯।।

મદાન્ધ ભ્રમરો ક્વચિત્ ગાય છે તેની સાથે ભગવાન્ ગાવા લાગે છે. ગોપો ભગવચ્ચરિત્રનું ગાન કરે છે, મિત્રો અને બળદેવજી ભગવાન્‌ની પાછળ-પાછળ જાય છે ।।૧૦।।

કોઈક જગ્યાએ અવ્યક્ત મધુર સ્વરવાળા હંસના કૂજિતનું અનુકરણ કરે છે. કોઈક જગ્યાએ મયૂર નાચે છે તેને જોઈ પોતે પણ મયૂરના નૃત્ય કરતાં સુન્દર નૃત્ય કરીને મયૂરને હાંસી પાત્ર બનાવે છે, (બધાને હસાવે છે) ।।૧૧।।

ગાયો અને ગોપાલો ના મનને પ્રિય લાગે એવી રીતે પ્રીતિથી મેઘના સરખી ગમ્ભીર વાણી વડે દૂર ગયેલાં પશુઓને ક્યારેક એમનાં *નામ લઈને બોલાવે છે ।।૧૨।।

વિશેષ : આ શ્લોક ચોથા મોક્ષ પુરુષાર્થનું વર્ણન છે. ભગવત્સાયુજ્ય અને મુક્તિ, ભગવાન્ આપે તો જ મળી શકે છે. સર્વ શાસ્ત્રમાં કહેલાં સાધન ભક્ત કરે ત્યારે એ સાધનો ભગવાન્‌માં સમ્બદ્ધ થાય છે એટલે એ ભગવાન્‌માં પ્રતિફલિત થાય છે; એ સાધનને ભગવાન્ કરે છે ત્યારે એ સાધનનું સાધ્ય સિદ્ધ કરે છે આ વાત સિદ્ધાન્ત રૂપ છે. **''યદનુસ્મર્યતે કાલે સ્વબુદ્ધ્યાભદ્રરન્ધન। યેનોપશાન્તિર્ભૂતાનાં''** એ શ્લોકમાં આ વિષયનું વિશેષ વિવેચન છે. માટે ભગવન્નામનું કીર્તન ભક્ત કરે તે ભગવાન્‌ને પોતાનું નામ લેવડાવવા માટે કરે. જ્યારે એ નામ ભગવાન્ લે ત્યારે એ નામ એનું સિદ્ધ થાય છે. તેથી ભગવાન્ દૂર રહેલ ગાયોને નામ લઈ બોલાવે છે. તેથી એનાં સાધ્યોને ભગવાન્ સિદ્ધ કરે છે.

ક્યારેક ચકોર, ક્રૌંચ, ચક્રવાક, ભારદ્વાજ અને મોર ના અવાજનું ભગવાન્ અનુકરણ કરે છે તો ક્યારેક વળી વાઘઅને સિંહ થી જાણે ભય પામ્યા હોય તેમ ભયનું અનુકરણ કરે છે ।।૧૩।।

ક્વચિત્ ક્રીડા કરતાં બહુ થાકી જાય છે ત્યારે ગોપના ખોળામાં માથું રાખી તેની સાથળનું ઓસીકું કરીને બળદેવજી પોઢે છે ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ તેમના ચરણ વગેરે દબાવે છે. એમ કરી તેમના શ્રમને નિવૃત્ત કરે છે ।।૧૪।।

ક્યાંક શ્રીકૃષ્ણ અને બળદેવજી મળીને ગાય છે, ક્યાંક યુદ્ધ કરે છે અને ક્યાંક બડાઈ કરે છે. (એટલે કાયા, વાણી અને મનનું યુદ્ધ થયું) ગોપાલોના હાથ પકડી હસે

છે અને તેમની પ્રશંસા કરે છે ।।૧૫।।

ક્યાંક બાહુયુદ્ધથી થાકી જાય છે ત્યારે પલ્લવની શય્યા બનાવી ગોપની ગોદમાં શ્રીમસ્તક રાખી એના ઓસીકાથી વૃક્ષના મૂળનો આશ્રય લઈને શયન કરે છે ।।૧૬।।

કેટલાક મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણના ચરણને ચાંપે છે. કેટલાક જે (ગ્વાલો-ગોપો) પાપરહિત છે તે તો પંખો લઈને ભગવાન્‌ને પવન નાખે છે ।।૧૭।।

બીજા (ગ્વાલો-ગોપો) એ મહાત્માના મનને સુન્દર લાગે અને એમને લાયક હોય એવું ધીરે-ધીરે ગાન કરે છે. ત્યારે સ્નેહથી એમની બુદ્ધિ આર્દ્ર થઈ જાય છે. જેમ ભીંજેલું વસ્ત્ર કોરાને લાગે તો એને પણ ભીનુ કરે છે તેમ જેની બુદ્ધિ આર્દ્ર છે તેના ગુણગાનને શ્રવણ કરનાર પણ આર્દ્ર થઈ જાય છે. (તેથી 'શનૈઃ' પદ કહ્યું છે, અહીં સુધી જ ભગવાન્‌માં ભક્તોનો સ્નેહ ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધી જ ભગવાન્‌ની લીલા કહેલી છે) ।।૧૮।।

જેનું જ્ઞાન નિગૂઢ છે તેવા ભગવાન્ પોતાની સ્વાધીન માયાવડે ગોપાત્મજપણું બતાવતા અથવા ગોપાત્મજ કહાવીને એને હસતા એવા શ્રીકૃષ્ણ સાક્ષાત્ લક્ષ્મીજી જેના ચરણની સેવા કરે છે તેવા ઈશ્વર થઈને પણ ગ્રામ્ય રસાનુભવાર્થ ચેષ્ટા કરે છે. (''**લોકવત્ તુ લીલાકૈવલ્યમ્** એ ન્યાયને સિદ્ધ કરે છે'') ।।૧૯।।

(અહીં સુધી ગોપોની અલૌકિક ભાવની સિદ્ધિમાટે લીલા બતાવીને એના દોષ દૂર કરવાને માટે ધેનુકના વધની લીલા કહેવાનો આરમ્ભ કરે છે કે) રામ-કૃષ્ણનો મિત્ર એક શ્રીદામા નામે ગોપાલ છે તે અગ્રણી થયો અને સુબલ, સ્તોક, કૃષ્ણ, સ્તોકકૃષ્ણ વગેરે ગોપો એને અનુસર્યા. એ બધા ભગવાન્ પાસે આવી પ્રેમથી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા ।।૨૦।।

''હે રામ! હે રામ! હે બહુ બળવાળા! હે દુષ્ટોનો નાશ કરનાર કૃષ્ણ! અહીંથી નજીક તાડોની હારોથી છલકાતું એક ભારે મોટું વન છે ।।૨૧।।

એ વનમાં તાડનાં ફળ ઘણાં પડેલાં છે, ઘણાં પડે છે. પડેલા ફળોને ત્યાંથી કોઈ લઈ જતું નથી તેથી ફળો મોજૂદ છે. પણ એક 'ધેનુક' નામનો દુષ્ટ દૈત્ય છે તેણે એને રોકી રાખ્યાં છે ।।૨૨।।

હે રામ! હે કૃષ્ણ! એ દૈત્ય બહુ બળવાળો છે અને ગધેડાના રૂપમાં રહે છે. પોતાની બરોબરી કરે એવા બળવાળા એના ઘણા જ્ઞાતિભાઈઓ અને બીજાઓથી એ વીંટાયેલો છે ।।૨૩।।

એ માણસનો જ આહાર કરે છે તેથી લોકો બહુ ભય પામે છે, તેથી એ વન સહુએ છોડી દીધું છે. હે શત્રુનાશક! માણસ તો શું પણ પશુ કે પક્ષી પણ એમાં જઈ શક્તાં નથી ।।૨૪।।

કોઈએ નહિ ખાધેલાં એવાં ફળો એમાં છે જેમાંથી બહુ સારી સુગન્ધ નીકળે છે. એને લીધે જ એ ફળની સુગન્ધને ચારે તરફ ફેલાવતો પવન આપણી પાસે પણ એની સુગન્ધને લાવે છે ।।૨૫।।

એની સુગન્ધને લીધે એ ફળમાં અમારું ચિત્ત લોભાય છે, તો હે કૃષ્ણ! એ ફળો અમને આપો. હે રામ! અમારી ખૂબ ઈચ્છા છે, જો આપને રુચે-યોગ્ય લાગે તો પધારો'' ।।૨૬।।

એવાં મિત્રોનાં વચન સાંભળી સુહૃદોનું પ્રિય કરવાની ઈચ્છાથી જરા હસીને બન્ને સમર્થ પુરુષો તાલવન તરફ મિત્રોની સાથે ગયા ।।૨૭।।

તાલવનમાં જઈને બળદેવજીએ બે હાથવડે બળપૂર્વક એક તાડના વૃક્ષને ખૂબ હલાવ્યું અને હાથીની પેઠે ઘણાં ફળ પૃથ્વી પર પાડ્યાં ।।૨૮।।

પડતાં ફળોનો શબ્દ સાંભળીને એ ગધેડો (ધેનુકાસુર) પર્વત સહિત પૃથ્વીને ધ્રૂજાવતો રામ-કૃષ્ણની પાસે દોડતો આવી પહોંચ્યો ।।૨૯।।

જલદી પાસે આવી મોઢું ફેરવી પાછલા બે પગની લાત બળદેવજીની છાતીમાં મારી પ્રદક્ષિણા કરતો ભૂંકવા લાગ્યો. ઘેર આવેલ અતિથિનો સત્કાર કરવો જોઈએ એને બદલે આ ગધેડાએ તો લાત મારી, એનું કારણ એ જ કે એ દુષ્ટ હતો ।।૩૦।।

ફરીને પાછો શિયાળની જેમ આવીને પાછો ફર્યો અને પાછલા બે પગની પાટુ બળદેવજીને ક્રોધ કરીને મારવા લાગ્યો ।।૩૧।।

બળદેવજીએ એના બન્ને પગ એક જ શ્રીહસ્તથી પકડી લીધા અને એને ફેરવીને તાડના મૂળમાં પછાડ્યો, એને ફેરવ્યો એ દરમિયાન જ એનો જીવ તો ચાલ્યો ગયો હતો ।।૩૨।।

એના પડવાના ધક્કાથી તે મોટું તાડનું વૃક્ષ- જેના ઉપરનો ભાગ બહુ વિશાળ હતો, સ્વયં કડડડ ભૂસ કરતું પડી ગયું, એની પાસેના ઝાડને પણ તેણે પાડી નાખ્યું. તેણે ત્રીજાને, ત્રીજાએ ચોથાને- આ પ્રમાણે એકબીજાને પાડતાં-પાડતાં ઘણાં તાડના વૃક્ષો જમીનદોસ્ત થઈ ગયા ।।૩૩।।

બળદેવજીમાટે તો આ એક રમત માત્ર હતી. પરન્તુ એમણે ફેંકેલા ગધેડાના

શરીરની સાથે ટકરાવાથી ત્યાં બધાં જ તાડ એવાં તો હાલી ઊઠ્યાં કે જાણે વાવાઝોડાએ ખેદાન-મેદાન કરી નાખ્યાં હોય ।।૩૪।।

અનન્તરૂપ ભગવાન્ જગત્‌ના ઈશ્વર છે. જેમ કપડું તાણાવાણાથી ઓતપ્રોત છે તેમ આ વિશ્વ જેનાથી ઓતપ્રોત છે તેને માટે આ કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું ન ગણાય ।।૩૫।।

ધેનુકને માર્યો* સાંભળી એના સગા-સમ્બન્ધી બીજા ગધેડા કૃષ્ણ રામને મારવા માટે ક્રોધ કરીને તેમની સામે થયા ।।૩૬।।

વિશેષ : ગધેડાનાં ચાર લક્ષણોઃ ૧. પવિત્ર જલમાં સ્નાન કર્યા પછી પણ ગધેડો રાખમાં આળોટે છે. તેમ પવિત્ર તીર્થોમાં સ્નાન કર્યા છતાં મનુષ્ય દુરાચારી બને છે. ૨. ગધેડો ચન્દનના ભારને વહન કરે છે છતાં એ તેને ભાર માત્ર સમજે છે. ચન્દનને ઓળખતો નથી. તેમ મનુષ્ય પણ સંસારના ભાર વહન કર્યા છતાં તેના સારરૂપ ભગવાન્‌ને ઓળખતો નથી. ૩.ગધેડો કામ કર્યા છતાં કચરાના ઢગલાઓ ચાટે છે, તેમ મનુષ્ય સંસારનાં કાર્યો કરતાં-કરતાં વિષયોરૂપ કચરાનું ભક્ષણ કરે છે. ૪. ગધેડો કોઈને સન્મુખમાં મારતો નથી, પરન્તુ પાછલા પગથી લાત મારે છે, તેમ મનુષ્ય પણ પ્રત્યક્ષમાં સારું-સારું બોલે છે, પરન્તુ પાછળથી એની નિન્દા કરે છે. આવા લક્ષણવાળા બહિર્મુખ જીવને ધેનુકાસુર માનવો.

એ જેમ-જેમ આવતા ગયા તેમ-તેમ હે રાજન્! કૃષ્ણ અને રામે એમના પાછલા પગ પકડી-પકડી મોટા તાડના મૂળમાં રમત-રમતમાં જ ફેંક્યા ।।૩૭।।

જેમ મેઘથી આકાશ શોભે તેમ મરેલાં દૈત્યો, ભાંગેલી તાડની ટોચો અને એનાં ફળોથી છવાયેલી પૃથ્વીની સપાટી શોભવા લાગી ।।૩૮।।

રામ-કૃષ્ણનું આ મહાન કર્મ જોઈને દેવોએ આકાશમાંથી પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી તેમ જ તેઓ વાદ્ય વગાડવા લાગ્યા અને સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ।।૩૯।।

હવે માણસોને ગધેડાનો ભય મટી ગયો તેથી તાડનાં ફળ ખાવા લાગ્યા. એ ધેનુકના વનમાં પશુઓ ઘાસ ચરવા લાગ્યાં ।।૪૦।।

કમળપત્ર જેવાં નેત્રવાળા, પવિત્ર કરનાર છે શ્રવણ અને કીર્તન જેનું તેવા, જેમનું ભક્તો અને ગોપો સ્તવન કરતા આવે છે તેવા શ્રીકૃષ્ણ બળદેવજીની સાથે વ્રજમાં પધાર્યા ।।૪૧।।

વનમાંથી ભગવાન્[1] પધારે છે ત્યારે ગાયની ખરીથી ઉડતી રજ ભગવાન્‌નાં કુન્તલમાં[2] લાગે છે, શિર ઉપર મયૂરપિચ્છ બાંધ્યાં છે, વનના પુષ્પથી સુન્દર દેખાય

છે તેવા શ્રીમુખથી હાસ્યપૂર્વક નજર કરતા પધારે છે. વ્રજમાં આવતાં વેણું બજાવતા આવે છે. ગોપો પાછળ ચાલતા ભગવત્કીર્તિનું ગાન કરતા આવે છે, એવા શ્રીકૃષ્ણના દર્શન કરવાની ઈચ્છાવાળી દષ્ટિવાળી, ભેગી થયેલી ગોપીઓ ભગવાન્‌ની આસપાસ ફરી વળી ।।૪૨।।

વિશેષ : ૧. વનમાં વિહાર કરતા ભગવાને **''વૃક્ષા વૈ વૈષ્ણવાઃ''** ઈત્યાદિ વૃક્ષનું સ્વરૂપ બળદેવજીને બતાવતાં ગોપોની સંસ્કૃતિમાટે ચાર પુરુષાર્થ અને દશ રસ બતાવ્યા તે જ સંસ્કાર અને રસ ગોપીઓને પણ બતાવવા જોઈએ નહિં તો એ ભગવલ્લીલામાં અધિકૃત ન થાય. તેથી વનમાંથી ગોષ્ઠમાં આવતાં આ શ્લોકમાં વર્ણન કરેલા પોતાના રૂપમાં એ ચતુર્દશ રસ બતાવી એને પણ સંસ્કૃત કર્યા છે. વિસ્તારભયથી અહીં વિશેષ લખ્યું નથી.

૨. કેશ સદા બાંધેલા હોય છે અને અલક (કુન્તલ) સદા મુક્ત (છૂટા) હોય છે, તેથી કુન્તલ મોક્ષને સ્થાને છે.

નેત્રરૂપ ભ્રમર વડે ગોપીઓ મુકુન્દના મુખકમળના મધુનું પાન કરે છે ત્યારે દિવસના ભગવદ્‌વિરહનો તાપ શાન્ત થઈ જાય છે. ગોપીજનો ભગવાન્‌નો લજ્જા, હાસ અને વિનયવાળા કટાક્ષથી સત્કાર કરે છે તે સ્વીકારી ભગવાન્ ગોષ્ઠમાં પધાર્યા ।।૪૩।।

એ બન્ને ભાઈઓને પુત્રવત્સલા યશોદાજી અને રોહિણીજી ઈચ્છાનુરૂપ અને કાળને અનુકૂલ આશિષ આપવા લાગ્યા ।।૪૪।।

ત્યાં ભગવાને અને બળદેવજીએ રસ્તાના શ્રમથી મુક્ત થવાને માટે મર્દન, સ્નાન વગેરે કર્યાં તેથી એમનો શ્રમ જતો રહ્યો. પછી સુન્દર વસ્ત્ર ધરાવ્યાં; દિવ્ય માળાઓ, દિવ્ય ગન્ધ વગેરેથી સુશોભિત થયા ।।૪૫।।

માતાજીએ લાડ કરતાં સુન્દર અન્નાદિ ભોજન આપ્યું તે આરોગ્યા. સુન્દર શય્યામાં સારી રીતે પ્રવેશ કરી વ્રજમાં સુખ પૂર્વક બન્ને ભાઈ પોઢ્યા ।।૪૬।।

એમ એ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કોઈ વખત વૃન્દાવનમાં ફરતાં એક દિવસ રામને સાથે લીધા વિના બીજા મિત્રોની સાથે કાલિન્દીજી ઉપર પધાર્યા ।।૪૭।।

બધા સાથે ગયા પણ ભગવાન્ હજુ કાલિન્દીજી ઉપર પહોંચ્યા ન હતા એટલામાં ગાયો અને ગોવાળિયા ગ્રીષ્મ ઋતુના તાપથી પીડાયેલાં તરસ્યા થતાં જલદી કાલિન્દીજી ઉપર ગયાં. ત્યાં જઈ કાલિયનાગના ઝેરથી દૂષિત થયેલ જળ એ ગાયો અને ગોપોએ પીધું ।।૪૮।।

એ જળનો સ્પર્શ થતાં જ દૈવથી એમને કાંઈ ખબર ન રહી અને હે કુરુદ્વહ! એ બધાં જળના કિનારા ઉપર પ્રાણ વગરનાં થઈને પડી ગયાં ।।૪૯।।

કૃષ્ણે આવીને જોયાં ત્યાં તો મરેલાં જણાયાં, ત્યારે ભગવાને વિચાર કર્યો કે આનો નાથ તો હું છું તેથી એ મરવાં ન જોઈએ; એમ ધારી અમૃતની વર્ષા કરનાર દૃષ્ટિ વડે ગાયો-ગોપોને જીવતાં કર્યાં ।।૫૦।।

જ્યારે તેમને ભાન આવ્યું ત્યારે પાણીને કાંઠે પડ્યાં હતાં ત્યાંથી ઉભા થઈ પરસ્પર જોતાં વિસ્મય પામ્યાં ।।૫૧।।

અન્વમંસત તદ્ રાજન્ ગોવિન્દાનુગ્રહેક્ષિતમ્ ।।
પીત્વા વિષં પરેતસ્ય પુનરુત્થાનમાત્મનઃ ।।૫૨।।

હે રાજન્! વિષ પીને મરણ પામેલાં છતાં તેઓ શ્રીકૃષ્ણના અનુગ્રહવાળી દૃષ્ટિથી જીવતાં થયાં એમ તેઓએ પોતે જ અનુમાન કર્યું ।।૫૨।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધનો (બીજા તામસ પ્રકરણના બીજા પ્રમેય-પેટા-પ્રકરણનો ઐશ્વર્યરૂપ પહેલો અને ચાલુ) ''શ્રીબળદેવજીએ ધેનુકને માર્યો'' નામનો પન્દરમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં ૧૨ મો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૧૬

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અધ્યાય ૧૩

કાલિય નાગનું ભગવાને દમન કરી વીર્ય પ્રદર્શિત કર્યું

બીજા તામસ પ્રકરણના પેટા પ્રકરણઃ પ્રમેયપ્રકરણનો અધ્યાય ૨

વિશેષ : સર્વ ગોપોની ઈન્દ્રિયો મૃત્યુરૂપ છે, તે જ ઈન્દ્રિયો વિષપૂર્ણ થઈને કાલિયના મસ્તકરૂપ થઈ છે. માટે આ સોળમાં અધ્યાયમાં કાલિયના મસ્તકરૂપ વિષવાળી ઈન્દ્રિયોનું મર્દન કહેવાનું છે. એ ઈન્દ્રિયરૂપ વિષપૂર્ણ કાલિય શિર ઉપર ભગવાન્ ભક્તિમાર્ગને અનુસારે લીલા કરે તો લોકોના ઈન્દ્રિય દોષ નષ્ટ થાય. એ ઈન્દ્રિયોનો વિસ્તાર તો કામિનીઓ છે. એ જો શ્રીકૃષ્ણને સર્વથા આધીન થાય તો ઈન્દ્રિયો પણ ભગવદ્ આજ્ઞાને વશ થાય. એ ઈન્દ્રિયો વશ થાય તો

વિષય સર્વથા હરિરૂપ થાય. એટલે એ સિવાય બીજામાં એ ઈન્દ્રિય વિનિયોગ ન થાય. એમ પરીક્ષા કરી ભગવાન્ હરિ ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરે છે. એ પરીક્ષા માટે દેવે કાલને પણ પ્રેરણા કરી. મધ્ય નિરોધમાં ભક્તોની સ્વસ્વરૂપમાં આસક્તિ પણ ભગવાન્‌ને કરવાની છે તેથી પ્રથમ ભગવાને મુગ્ધભાવ બતાવ્યો છે. આ કથામાત્ર નથી એમ બતાવવા પૂર્વાધ્યાયમાં આ વાત સંક્ષેપથી કહી છે. ભગવાન્ અક્લિષ્ટકર્મા છે એમ બતાવવા માટે કાલિયદમન પણ એક લીલા છે એમ કહ્યું છે. ઉદ્યમ, અપરાધ, પરીક્ષા, કાર્ય, સ્તુતિ અને પ્રસાદ એ છ અર્થ અહીં કહ્યા છે. (કારિકા)

શ્રીશુક ઉવાચ

વિલોક્ય દૂષિતાં કૃષ્ણાં કૃષ્ણઃ કૃષ્ણાહિના વિભુઃ ।।
તસ્યા વિશુદ્ધિમન્વિચ્છન્ સર્પં તમુદવાસયત્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : શ્રીકૃષ્ણે કાળીનાગે શ્રીયમુનાજીને દૂષિત કરેલાં જોયાં ત્યારે એ શ્રીયમુનાજીની શુદ્ધિ કરવામાટે એ કાલિયનાગને ભગવાને ત્યાંથી દૂર કર્યો ।।૧।।

રાજાએ પૂછ્યું : અગાધ જળમાં કાલિયને ભગવાને કેવી રીતે પકડી પાડ્યો. હે વિપ્ર! એ ઘણા યુગથી ત્યાં કેવી રીતે નિવાસ કરી રહ્યો હતો. એ બધી વાત કહો ।।૨।।

હે બ્રહ્મન્! ભગવાન્ વ્યાપક છે, સ્વચ્છન્દ (મનમાં આવે એમ કરનાર) છે, ગાયને પાળનાર છે, એમના ઉદાર ચરિતને સેવતાં અથવા સાંભળતાં કોણ તૃપ્ત થાય? કોઈને તૃપ્તિ ન થાય ।।૩।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : શ્રીયમુનાજીમાં કાલિયનો એક ધરો હતો. તેમાં ઝેરરૂપ અગ્નિથી જળ ઉકળ્યા કરતું જેથી ઉપરથી ઉડનાર પક્ષીઓ પણ એમાં પડી મરી જતાં ।।૪।।

તેના ઝેરી જલનાં ઊંચા મોજાંનો સ્પર્શ કરી તથા નાનાં-નાનાં બુંદ સાથે જ્યારે વાયુ બહાર આવતો અને કિનારા ઉપરનાં ઘાસપાન, વૃક્ષ, પશુ, પક્ષી વગેરેને સ્પર્શ કરતો ત્યારે તે, તે જ ક્ષણે મરણને શરણ થતાં ।।૫।।

એવા ઉગ્ર ઝેરના વેગવાળા કાલિયે શ્રીયુમુનાજીના જળને વિષવાળું કરી દીધું ત્યારે એવા દુષ્ટોનું દમન કરવામાટે જેનો અવતાર છે તેવા શ્રીકૃષ્ણે કિનારા ઉપરના બહુ ઊંચા કદમ્બના વૃક્ષ ઉપર ચડીને પહેલવાનની જેમ હાથ બજાવી કમર બાંધી ત્યાંથી ઝેરવાળા જળમાં ધૂનામાં કૂદકો માર્યો ।।૬।।

શ્રીયમુનાજીનું જલ સર્પના ઝેરને લીધે પહેલેથી જ ઉકળતું હતું. તેમાંય શ્રીપુરુષોત્તમ પ્રભુ કૂધા તેથી ગુસ્સે થયેલા સાપના ઝેરી ઉચ્છ્વાસથી તેમાં લાલ-પીળાં ભયંકર મોજાં ઉત્પન્ન થયાં અને ધરાનું પાણી સો ધનુષ્ય (ચારસો હાથ) ફેલાઈ ગયું. આખા જગતને દોડાવનાર કાલને પણ બલનો પુરવઠો જેની પાસેથી મળે છે તે અનન્ત બલશાલીને માટે આ કંઈ આશ્ચર્ય ન કહેવાય ।।૭।।

એ કાલિયના ધરામાં મહાન મતવાલા હાથી જેવા પરાક્રમવાળા વિહાર કરનાર ભગવાન્‌ની ભુજાના પ્રહારથી જલમાં ઘૂમરીઓ ઉત્પન્ન થઈ, તેથી થતો અવાજ કાલિયે સાંભળ્યો. આ પોતાના ઘર ઉપર આક્રમણ જાણીને તે એનાથી સહન ન થઈ શકવાથી તે રુઆબભેર પાસે આવ્યો ।।૮।।

કાલિયે જોવા લાયક, સુકુમાર અને મેઘના જેવા સુન્દર શ્યામ, શ્રીવત્સના ચિહ્નવાળા, પીતામ્બર ધારી, મન્દહાસ્યથી સુન્દર મુખવાળા, નિર્ભય થઈને ક્રીડા કરતાં, કમળના ગર્ભ(મધ્યભાગ)જેવા કોમળ ચરણવાળા ભગવાન્‌ને મર્મસ્થાનમાં દંશ કર્યો અનેપોતાના શરીરવડે ભગવાન્‌ને ઢાંકી દીધા-વીંટળાઈ ગયો ।।૯।।

એમના મિત્રો ગોપોએ ભગવાન્‌ને કાલિયના શરીરથી ઢંકાયેલા (વીંટાયેલા) અને ચેષ્ટા વગરના જોયા ત્યારે એ પોતાના પ્રિયને દુઃખી જોઈ બહુ દુઃખી થયા. જેમણે પોતાનાં દેહ, સુહૃદ, ધન, સ્ત્રી અને કામનાઓ ભગવાન્‌ને અર્પણ કરેલ છે તેવા એ મિત્રો દુઃખ, શોક અને ભય વડે મૂર્છિત બની ઢળી પડ્યા ।।૧૦।।

ગાયો, આખલાઓ અને નાના વાછડાંઓ વગેરે ભાંભરવા લાગ્યાં અને શ્રીકૃષ્ણ તરફ દષ્ટિ અને પ્રાણ ને રાખીને રડતાં હોય તેમ ઊભાં રહ્યાં ।।૧૧।।

એ વખતે વ્રજમાં પણ ત્રણ પ્રકારના મોટા ઉત્પાત થવા લાગ્યા. સ્વર્ગ, પૃથ્વી અને અન્તરિક્ષ (જ્યાં સૂર્ય વગેરે નક્ષત્ર ફરે છે તે પૃથ્વી અને સ્વર્ગ ની વચ્ચેનો ભાગ) માં તત્કાલ પ્રલય થાય તેવાં ભયનાં ચિહ્ન દેખાવા લાગ્યાં ।।૧૨।।

નન્દરાયજી વગેરે ગોપો આ ઉત્પાતો જોઈને અને શ્રીકૃષ્ણ, રામ વગર ગાયો ચરાવવા પધાર્યા છે એ જાણી ભય પામ્યા ।।૧૩।।

એવાં દુર્નિમિત્ત જોઈને કોઈ શ્રીકૃષ્ણમાં અતર્ક્ય અનિષ્ટની શંકા કરવા લાગ્યાં, કેમકે એ ભગવાન્‌ને સ્વપુત્ર માને છે પણ એમના ખરા સ્વરૂપને જાણતા નથી. એમાં જ જેમના પ્રાણ છે, એમાં જ જેમનું મન છે તેવા એ નન્દરાયજી વગેરે દુઃખ, શોક અને ભય થી આતુર થઈ ગયા ।।૧૪।।

હે પ્રિય પરીક્ષિત! બાળકો, વૃદ્ધો અને સ્ત્રીઓ સુદ્ધાં બધા પશુવૃત્તિવાળા થઈ જવાથી એટલે કે શરીર, વસ્ત્રોનું ભાન ભૂલી ઘરબાર જેમ-તેમ છોડી શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરવામાટે ગોકુળમાંથી અતિ દૈન્ય યુક્ત થઈને નીકળ્યાં ।।૧૫।।

પોતાના વહાલાને એમના ચરણનાં ચિહ્નોએ સૂચવેલી કેડીએ શોધતાં-શોધતાં શ્રીયમુનાજીના તટ ઉપર આવી પહોંચ્યા ।।૧૬।।

એ બધાં જ્યાં ત્યાં યવ, કમળ, અંકુશ, વજ્ર, ધ્વજ વગેરે ચિહ્નવાળા શ્રીગોકુલેશના ચરણને ગાયોનાં પગલાની વચ્ચે-વચ્ચે જોતા-જોતા જલદીથી ચાલવા લાગ્યા ।।૧૭।।

બધાં વ્રજવાસીઓને ગભરાયેલાં જોઈને બળદેવજી હસ્યા, કારણ કે એ નાના ભાઈના પ્રભાવને જાણતા હતા, પણ કાંઈ બોલ્યા નહિ ।।૧૮।।

આવીને જુએ છે તો ધૂનાની વચમાં સર્પના શરીરથી વીંટાયેલા નિશ્ચેષ્ટ (કાંઈ પણ ચેષ્ટા ન બતાવતા) શ્રીકૃષ્ણને જોયા અને જળાશયને કાંઠે મૂઢ થઈને ઉભેલા ગોપો અને ગાયો ને આક્રન્દ કરતાં જોઈને નન્દરાયજી વગેરે અત્યન્ત દુઃખી થઈ મૂર્છા ખાઈ ઢળી પડ્યાં ।।૧૯।।

અનન્ત ભગવાન્‌માં પ્રેમવાળી ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણનો સ્નેહ, સ્મિત, દૃષ્ટિ અને વાણી યાદ કરીને અત્યારે સર્પના પાશમાં બંધાયેલા જોઈને બહુ દુઃખી થઈ તેમ જ પ્રિય વિના ત્રણ લોકને શૂન્યવત્ જોવા લાગ્યાં ।।૨૦।।

માતા યશોદાજી તો પોતાના લાડકવાયા પુત્રની પાછળ કાલિય કુંડમાં કૂદી પડવા જ જતાં હતાં પરન્તુ ગોપીઓએ એમને પકડી રાખ્યાં. એમના હૃદયમાં પણ એવી જ પીડા હતી. એમની આંખોમાંથી પણ અશ્રુધારા વહી રહી હતી. બધાંની આંખો શ્રીકૃષ્ણના મુખકમલ ઉપર મંડાયેલી હતી. જેમના શરીરમાં ચેતના હતી તે ગોપીઓ, વ્રજમોહન શ્રીકૃષ્ણની પૂતના વધ વગેરે પ્રિય ઐશ્વર્યયુક્ત લીલાઓ કહેતી-કહેતી યશોદાજીને ધીરજ આપવા લાગી. પરન્તુ મોટા ભાગની ગોપીઓ તો મરેલાની જેમ પડી જ ગઈ હતી ।।૨૧।।

શ્રીકૃષ્ણમાં જેમના પ્રાણ છે તેવા નન્દરાયજી વગેરે હ્રદમાં પડવાને તૈયાર થયા ત્યારે શ્રીકૃષ્ણના પ્રતાપને જાણનારા બળદેવજીએ તેમને એમ કરતાં અટકાવ્યાં ।।૨૨।।

શ્રીકૃષ્ણ સિવાય બીજી કોઈ ગતિ નથી અથવા શ્રીકૃષ્ણ સિવાય કોઈ પતિ નથી

તેવા અને સ્ત્રી, બાળક સહિત બધાં જ પોતાને માટે અત્યન્ત દુઃખ ભોગવે છે તેવા પોતાના ગોકુળને જોઈને મનુષ્યની માફક નાટક કરતાં શ્રીકૃષ્ણ મુહૂર્તમાત્ર સર્પના બન્ધનમાં રહી એ સર્પબન્ધનથી મુક્ત થયા ।।૨૩।।

(મુક્તિનો પ્રકાર બતાવે છે કે) સર્પ વીંટાયેલો હતો એ શ્રીઅંગને પોતે મોટું કર્યું ત્યારે એનું શરીર તૂટવા લાગ્યું તેથી દુઃખી થતો સર્પ ભગવાન્‌ને છોડી દઈ, ગુસ્સે થઈ પોતાની ફણાઓ ઊંચી કરી સામે થયો અને એના મુખમાં પાંચ છિદ્ર હતા. (બે નાસિકાનાં, બે નેત્રનાં અને એક મુખનું એ પાંચ) એમાંથી બે નાસિકામાંથી ઝેરી વાયુ છોડવા લાગ્યો. ભાડભૂઞ્જાની તપેલી કડાઈના જેવી એની બે આંખો સ્થિર હતી અને એવી લાલચોળ થઈ રહી હતી કે જાણે ભઠ્ઠી ઉપર તપાવેલ પેણા હોય. મોઢામાંથી આગની જ્વાળાઓ નીકળી રહી હતી. સર્વત્ર અગ્નિ નીકળ્યા છતાં, સામે બિરાજતા ભગવાન્‌ના પ્રતાપથી જ તે બળ્યો નહિ (મૃત્યુ પામ્યો નહિ) અને સામે ઉભો રહ્યો ।।૨૪।।

બે જીભને મુખના બન્ને છેડા ઉપર ફેરવતો અત્યન્ત ભયંકર વિષરૂપ અગ્નિવાળી આંખો કાઢતો ભગવાન્‌ની સામે ઉભો રહ્યો ત્યારે ગરુડ જેમ પોતાનું ભક્ષ્ય જાણી એનાથી ભય રાખ્યા વગર ફરે તેમ, ભગવાન્ એના માથા ઉપર ચડવાનો અવસર જોતા ક્રીડા કરતા એની ચારે તરફ નિર્ભય થઈને ફરવા લાગ્યા. અગ્નિ જેમ કાષ્ટથી ભય ન પામે તેમ કાલિયથી ભગવાન્ ભય ન પામ્યા, પણ એના ક્રોધને જોવા છતાં પણ ક્રીડા કરવા લાગ્યા ।।૨૫।।

કાલિય પણ લડવાનો મોકો જોતો ફરવા લાગ્યો. સર્પ ચકકરમાં ફરે ત્યારે એનું બળ ક્ષીણ થાય છે. જ્યારે એનું બળ ઓછું થયું, કેવળ ફણા ઊંચી રાખી ઉભો રહ્યો ત્યારે ભગવાન્ એની ફણાને નમાવીને તેની ઉપર ચડી ગયા. એ નાની ફણા ઉપર ચરણ ધરી મોટી ફણા ઉપર ચડતાં એના મસ્તકના રત્નની કાન્તિ ચરણારવિન્દ ઉપર પડતાં, ચરણ અત્યન્ત લાલ દેખાય છે એવા સમગ્ર કલાના ગુરુ ભગવાન્ કાલિયના મસ્તક ઉપર નૃત્ય કરવા તત્પર થયા ।।૨૬।।

ભગવાન્ નૃત્ય કરવાને તૈયાર થયા છે એમ જાણીને એ વખતે ગન્ધર્વ, સિદ્ધ, મુનિ, ચારણ અને દેવ સ્ત્રીઓ પ્રીતિથી મૃદંગ, પણવ, આનક, વગેરે જરૂરી વાદ્યો, ગીતો, પુષ્પોની ભેટો અને સ્તુતિથી સેવા કરવા તરત જ હાજર થયાં ।।૨૭।।

હે પ્રિય પરીક્ષિત! કાલિય નાગને સો મુખ્ય માથાંઓ હતાં. (ફણા છે તે બધાં

એનાં માથાં કહેવાય) તેમાંથી જે-જે માથું નહોતું નમતું તેને દુષ્ટોને દંડ દેનાર ભગવાન્, ચરણના પ્રહારથી દબાવી દેવા લાગ્યા ત્યારે કાલિયનાગની જીવનશક્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ. તે ચકકર-ચકકર ફરવા લાગ્યો. તેના મુખ તથા નસકોરાં માંથી લોહી વહેવા લાગ્યું અને ઘણો દુઃખી થયો ।।૨૮।।

આંખોમાંથી ઝેર નીકળ્યા કરતું હતું અને ક્રોધથી તે જોરજોરથી ફૂંફાડા મારતો હતો. આ પ્રમાણે પોતાનાં માથામાંથી જે માથું ઊંચુ કરતો તેને નૃત્ય કરતા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતાનાં ચરણ ધરી (મારી) ને દમન કરતા હતા-નમાવી દેતા હતા. એ વખતે ભગવાન્‌ના (પુરાણ પુરુષોત્તમના) ચરણો ઉપર લોહીનાં બુન્દ પડતાં હતાં, તેથી ગન્ધર્વ આદિ દેવો લાલ પુષ્પોથી એમની પૂજા કરી રહ્યા હોય એમ લાગતું હતું ।।૨૯।।

ભગવાને નાગની ફણા ઉપર વિચિત્ર *તાંડવ કર્યું એનાથી એનાં ફણારૂપી છત્રો જર્જરિત થઈ ગયાં. મોઢામાંથી લોહી પડવા લાગ્યું. હે નૃપ! એનાં ગાત્ર ભાંગી ગયાં ત્યારે ચરાચરના ગુરુ પુરાણ પુરુષને યાદ કરીને મનથી એ નારાયણને શરણે ગયો ।।૩૦।।

વિશેષ : નૃત્યના બે ભેદ છેઃલાસ્ય અને તાંડવ. લાસ્ય એ સ્ત્રીઓનું નૃત્ય છે અને તાંડવ એ પુરુષનું નૃત્ય છે. પ્રલયના સમયે શિવજી ક્રોધ કરીને તાંડવ નૃત્ય કરે છે ત્યારે સર્વનો સંહાર થાય છે. એવું ભગવાને આ સર્પની ફણા ઉપર તાંડવ નૃત્ય કર્યું તેથી એ હતપ્રાય થયો.

જેના ઉદરમાં આખું જગત્ રહેલું તેવા શ્રીકૃષ્ણના ભારથી દુઃખી થયેલ અને પેનીના મારથી ફણારૂપી છત્ર ભાંગી ગયાં છે જેનાં તેવા સર્પને જોઈને, જેના કેશ છૂટી ગયા છે અને વસ્ત્રો તથા આભૂષણો પડતાં આવે છે તેવી સર્પની સ્ત્રીઓ દુઃખી થતી ભગવાન્‌ને શરણે આવી ।।૩૧।।

એ મનથી દુઃખી થઈને બાળકોને આગળ કરી ભૂમિ ઉપર શરીરને રાખી ભૂતપતિ ભગવાન્‌ને પ્રણામ કરવા લાગી. એ બધી સતીઓ છે તે હાથ જોડી પોતાના અપરાધી સ્વામીની મુક્તિની ઈચ્છાથી શરણ આપનાર (શરણે આવેલા ઉપર દયા કરનાર) ભગવાન્‌ને શરણે ગઈ ।।૩૨।।

નાગપત્નીઓ બોલી : [1]આપનો અપરાધ કરનારને આપે દંડ આપ્યો એ યોગ્ય છે કેમકે ખલનો નિગ્રહ કરવાને માટે આપનો અવતાર છે. શત્રુ અને પોતાના પુત્ર તરફ આપની સમાન દષ્ટિ છે; તેથી પિતા જેમ પુત્રને તેના ભલામાટે મારે તેમ આપે આને

દંડ આપ્યો એનું ફળ સારું જ થશે.[૨] ।।૩૩।।

વિશેષ : ૧. ભગવાને દંડ આપ્યો તેને છ શ્લોકથી નાગપત્નીઓએ અનુમોદન આપ્યું, દશ શ્લોકથી પ્રભુને નમન કર્યું અને પાંચ શ્લોકથી પ્રાર્થના કરી, એમ સ્તુતિના ત્રણ ભાગ છે. સ્તુતિ બે પ્રકારના અપરાધ સહિત પાપને દૂર કરનાર છે. ભગવાન્ છ ગુણવાળા છે, દશ લીલાવાળા છે અને પાંચ પ્રકારે ભગવાન્ પતિ છે.

૨. આપે આને દંડ આપ્યો એ યોગ્ય છે. ભગવાન્ કૃપા કરે તો ઓછો દંડ કરે, મર્યાદા સ્વીકારે તો યોગ્ય દંડ કરે, ઈશ્વરત્વ સ્વીકારે તો વધારે દંડ કરે. એમાં આ દંડ મર્યાદાર્થ છે, કેમકે એ સર્પે ઘણાને માર્યા છે. ત્યાં કોઈ શંકા કરે કે પાપ કરે તેને યમ દંડ આપે, ભગવાન્‌ને દંડ દેવાની શી જરૂર? ત્યાં કહે છે કે પાપી લોકો ઘણું જીવનાર હોય છે, તે નિરન્તર પાપ કર્યા કરે છે, યમ તો મર્યા પછી એને દંડ આપે છે, એટલો વખત ભગવાન્ એનું પાપ સહન ન કરી શકે તેથી અવતાર ધારણ કરી એને દંડ આપે છે. કોઈ શંકા કરે કે એ કશ્યપનો પુત્ર અને શેષનો ભાઈ છે તેને વળી દંડ હોય? એના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભગવાન્ પુત્ર અને શત્રુ ને દંડ દેવામાં ભેદ જોતા નથી. અવતાર લેનાર ભગવાન્ સમ્બન્ધની અપેક્ષા કરતા નથી. તેથી ભગવાન્ દંડ દે તેને ફળ સારું જ થાય, તેથી આના ભાગ્યનો ઉદય થવાનો.

આપે આને જે દંડ આપ્યો તે યોગ્ય કર્યું કારણ કે આપ અસત્ (દુષ્ટો) ને દંડ આપો છો તેથી તેનાં બધાં પાપ નષ્ટ થઈ જાય છે. આ શરીરધારીને જે સર્પપણું તે પણ ક્રોધનું કારણ છે તેનું આપે અભિમાન છોડાવ્યું એ દંડ નહિ પણ આપનો અનુગ્રહ જ છે, એમ અમે સમજીએ છીએ* ।।૩૪।।

વિશેષ : આપે આને દંડ આપ્યો એ ઘણું સારું કર્યું. મહાભારતમાં દંડ જ ભગવાન્ છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે. તેથી દંડમાં ક્લેશ થાય છે તો પણ, તપ જેમ સિદ્ધિ આપનાર છે તેમ, દંડ પણ પાપને દૂર કરનાર હોવાથી એ અનુગ્રહ જ ગણાય, કેમકે દંડ કર્યો ન હતો ત્યાં સુધી એ અસત્ હતો. હવે એ સર્પ થયો અને દંડ થતાં સર્પપણાનું અભિમાન જતાં એ સત્ થશે. માટે દંડ પરિણામે અનુગ્રહરૂપ થશે, તેથી આપે દંડ કર્યો તે અનુગ્રહને માટે જ કર્યો છે મારવાના હેતુથી કર્યો નથી.

અવશ્ય પૂર્વજન્મમાં આણે સ્વયં માનરહિત થઈ, બીજાઓને માન આપી કોઈ દિવ્ય *તપ સારી રીતે કર્યું છે અથવા બધા જીવો ઉપર દયા રાખી તેણે (ભગવત્કથાના શ્રવણ અને કીર્તનરૂપ) ભારે મોટા ધર્મનું આચરણ કર્યું છે, ત્યારે જ તો આપ તેના ઉપર સન્તુષ્ટ થયા છો, કારણ કે સર્વ જીવરૂપ આપની પ્રસન્નતાનો એ જ ઉપાય છે ।।૩૫।।

વિશેષ : દંડ પ્રસાદની વાત જવા દો. આના મસ્તક ઉપર નૃત્ય કર્યું એ અમને મોટું આશ્ચર્ય લાગે છે. એ શા કારણથી કર્યું એનો હેતુ અમે જાણી શકતાં નથી, કેમકે એના પૂર્વ ધર્મથી એમ કર્યું હોય એમ તો ન કહેવાય, કેમકે ધર્મ બે પ્રકારનો છે:એક ધર્મ તો દોષ દૂર કરી વિદ્યમાન ફળને પ્રકટ કરે છે, બીજો ધર્મ દોષની ચિન્તા છોડી આગન્તુક ફળને સિદ્ધ કરે છે. ભગવાન્ તો આત્મા અને ઈશ્વર છે, જ્ઞાનપ્રસાદ અને ભક્તિપ્રસાદ રૂપ છે. તેથી પ્રથમ પક્ષમાં જે દોષો મનુષ્ય યત્નથી દૂર ન થઈ શકે તેવા હોય તેને દૂર કર્યા વગર તપથી એ દોષો જાય નહિ. જે દોષ અહંકારરૂપ છે તે દોષ તપ કરવાથી જતો નથી, પણ વધે છે. હું તપસ્વી છું એમ ભાવ પેદા કરે છે તેથી કહ્યું કે આ અમારા પતિએ શું લોકોત્તર તપ કર્યું જેનાથી આપ પરમાત્મા પ્રસન્ન થયા? આપના સન્તોષની અન્યથા અનુપપત્તિથી એવું તપ પણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. એ તપ પણ સારી રીતે કર્યું હશે, નહિ તો છ ગુણવાળા ભગવાન્ પ્રસન્ન ન થાય. બીજા દોષો દૂર કરવામાં બે ધર્મની અપેક્ષા છે. પોતે નિર્માન થઈ બીજાને માન આપવું, તેથી બે અભિમાન જાય છે. એક અભિમાન સ્વતઃ થાય છે, જ્યારે બીજું અભિમાન બીજાથી થાય છે, તે બન્ને આને નથી, કેમકે એણે સ્વતઃ માન રાખ્યું નથી અને બીજો હીન હોય છતાં તેને માન આપે છે. આપણે ધર્મશાસ્ત્રના ધર્મનો વિચાર કરીએ તો તદનુસારી ધર્મ તો આવું ફળ આપતો જ નથી, પણ ભગવત્ શાસ્ત્ર અનુસારી ધર્મ આવું ફળ આપી શકે. એમાં પણ એક દોષ છોડવો જોઈએ. જો એ ધર્મ દ્રવ્યમય હોય તો પર ઉપદ્રવકારી થાય, જો ક્રિયામય હોય તો સ્વ ઉપદ્રવકારી થાય. જ્ઞાનમય હોય તે પણ એવો જ સમજવો. આ જ દોષ તપમાં પણ છે, તે દોષ મટાડવા માટે એણે એવો ધર્મ કર્યો છે કે જેમાં પોતાને અને બીજાને દુઃખ થતું નથી, પણ સર્વ જન ઉપર દયા રહે છે. એવો ધર્મ તો કીર્તન વગેરે છે, કેમકે એ શ્રવણ-કીર્તનથી સર્વને જીવાડનાર અથવા સર્વ જીવરૂપ ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય છે. તેથી સર્વનો ઉપકારક ધર્મ પ્રભુને પ્રસન્ન કરે છે એ યોગ્ય જ છે, ભગવાન્ સર્વ જીવ હોવાથી સર્પે કોઈ અપરાધ કર્યો નથી કારણ કે તેના પણ આત્મા આપ જ છો, પણ તેણે ઉત્તમ ધર્મનું આચરણ કર્યું છે જેનાથી આપ પ્રસન્ન થયા. માત્ર આશ્ચર્ય એટલું જ કે સર્પની યોનિ, સ્વભાવ અને કર્મ આપને પ્રસન્ન કરનાર નથી છતાં આપ પ્રસન્ન થયા.

આપના ચરણારવિન્દની *રજને સ્પર્શ કરવાનો આપે એને અધિકાર આપ્યો. લલના રૂપ સત્વગુણના અધિષ્ઠાતા વિષ્ણુનાં પત્ની લક્ષ્મીજીએ આપના ચરણકમલની રજની પ્રાપ્તિની ઈચ્છાથી કામનાઓ ત્યજી, વ્રત ધારણ કરી લાંબા સમય સુધી તપ કર્યું તો પણ તેમને આપના ચરણની રજની પ્રાપ્તિ થઈ નહિ તો

બ્રહ્મા, શિવ આદિને તો એની પ્રાપ્તિ કેમ સમ્ભવે? છતાં આપે તો આ તામસને એ અધિકાર આપ્યો એ કોનો પ્રતાપ છે એ અમે જાણી શકતાં નથી ।।૩૬।।

વિશેષ : ભગવદ્ ચરણરજ ભગવદીય દેહને ઉત્પન્ન કરે છે એમ પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે. એ ચરણરજનો સમ્બન્ધ આ સર્પને થયો છે તેથી એને ભગવદીય દેહ મળશે. પરન્તુ મર્યાદામાં તો જેના કોટી જન્મના ત્રિવિધ ધર્મોથી ભૂતોને સંસ્કાર થયો હોય તે જ ભગવદીય દેહને સમ્પાદન કરે છે. સાધારણ સંસ્કાર પક્ષમાં યુક્તિ ઠીક છે, પણ એનું કારણ શોધવું જોઈએ. એ ક્રિયારૂપ તો ન હોવો જોઈએ. એ તો અધિકારીના જ ભૂતનો સંસ્કાર કરે છે, પણ કાંઈક અલૌકિક હોવું જોઈએ. એ અલૌકિક પ્રભાવને અમે જાણતા નથી કે જેણે આપની ચરણરજનો સ્પર્શ કરવાનો અધિકાર આપ્યો છે. આપની ચરણરજના અધિકારીઓ તો ગુણાતીત હોવા જોઈએ, નહિ કે સગુણ. એ સગુણ મોટા હોય તો પણ એને એ અધિકાર મળે નહિ. એમાં દૃષ્ટાન્ત કહે છે કે લક્ષ્મીજી સાત્વિકી છે તેમનો પણ અધિકાર નથી તો બ્રહ્મા, રુદ્ર આદિનો તો ક્યાંથી હોય? બ્રહ્માનન્દરૂપા લક્ષ્મીજીની આ વાત નથી એમ બતાવવા માટે લલના વિશેષણ આપ્યું છે. તેથી એ લક્ષ્મીજી ભગવાન્‌ની અન્તરંગ દાસીરૂપ છે તે દાસ્ય સિદ્ધિ માટે વ્રત કરે છે. એ પણ સર્વ કામનાને છોડીને વ્રત ધારણ કરીને તપ કરે છે તથાપિ એમને એ લાભ મળતો નથી. (વિશેષ જિજ્ઞાસુને શ્રીસુબોધિનીજી આદિ ગ્રન્થ જોવા વિનન્તિછે).

એ ચરણરજ કેવી છે કે જે (જીવો) તે ચરણકમલની રજને શરણે આવેલા છે તેઓ પણ સ્વર્ગની કે પૃથ્વીની, સાર્વભૌમ સત્તાની, બ્રહ્માજીના પદની કે રસાતલના આધિપત્યની, યોગિની સિદ્ધિઓની કે મોક્ષની પણ ઈચ્છા કરતા નથી તો પછી જેમને તે રજ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ હોય તેઓ તો તેની ઈચ્છા ન કરે એમાં કહેવું શું? ।।૩૭।।

હે નાથ!આ નાગરાજ તમોગુણી યોનિમાં ઉત્પન્ન થયો છે અને બહુ જ ક્રોધી છે, છતાં તેને આપની આ પરમ પવિત્ર ચરણરજ પ્રાપ્ત થઈ,જે બીજાને માટે સર્વથા દુર્લભ છે. સંસારચક્રમાં ભટકતો જીવ જો આપના ચરણકમલની રજની ઈચ્છા માત્ર કરે તો તે સાધન વિનાનો હોય તો પણ તેને ઉત્તમ ફલ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.(**'યદિચ્છતઃ'** પાઠ પ્રમાણે અર્થ થયો. બીજોપાઠ **'યદચ્છતઃ'** છે. તે પ્રમાણે અર્થ : અકસ્માત કે ભગવાન્‌ની ઈચ્છાથી તે ભગવાન્‌ના ચરણારવિન્દની રજ પ્રાપ્ત થાય છે) ।।૩૮।।

(નાગપત્નીઓ પોતાના પતિને ભગવદ્ ચરણસ્પર્શ થયો તેથી સ્વભાગ્યને

અભિનન્દીને એને લીધે પોતાને પણ ભગવદ્ નમન અધિકાર પ્રાપ્ત થયો જાણી નમન કરે છે. [1]દશવિધ લીલાવિશિષ્ટ ભગવાન્‌ની એ દશ શ્લોકથી સ્તુતિ કરે છેઃ) આપ પુરુષ છો, મહાત્મા છો, પ્રાણીઓના નિવાસસ્થાનરૂપ છો એવા પરમાત્મારૂપ ભગવાન્‌ને અમો નમન કરીએ છીએ[2] ।।૩૯।।

વિશેષ : ૧.ભગવાન્‌નાં દશવિધ લીલા કરનાર દશરૂપ છે. ભગવદ્ શાસ્ત્રમાં ભગવાન્‌નું એક મૂળરૂપ છે. વેદાન્ત વેદ્યરૂપ એ બીજું રૂપ છે. જગદ્રૂપ એ ત્રીજું છે. સંઘાત અને જીવરૂપ પણ એક રૂપ છે. શાસ્ત્રમાં એક ભગવાન્ અનેકરૂપે કહ્યા છે તે પણ એકરૂપ ગણાય છે. એમ પાંચ પ્રકારે ભગવાન્‌નાં પ્રમેયરૂપ કહ્યાં છે. વેદના અર્થ રૂપ, તન્ત્રના અર્થરૂપ, ગુણાર્થરૂપ, અન્તર્યામીરૂપ તથા અવતારરૂપ એમ પાંચ વિભાગ ગણતાં દશધા ભગવદ્રૂપનું આ સ્તુતિમાં સર્ગાદિ દશ લીલા બતાવવા માટે વર્ણન છે. પાછલાં પાંચ રૂપ તે સ્વરૂપથી કરેલી લીલાના રૂપ છે. (કારિકા)

૨. આ કોણ છે, કેટલો છે, કેવા ગુણવાળો છે એમ જાણ્યા પછી એની સ્તુતિ કરવી જોઈએ. એમાં ભગવાન્ દશ પ્રકારના છે તે દશધા લીલા કરે છે તેથી એટલા પ્રકાર છે. એમ લીલામાં જેટલા અવાન્તર પ્રકાર છે તે બધા કહે છે. એમાં આ શ્લોકથી સર્ગ લીલા કહે છે. એ કરનાર પુરુષોત્તમ છે તેમનું રૂપ પ્રથમ કહે છે અને તેમને નમન કરે છે. નાગપત્નીઓ કહે છેઃજે મૂલભૂત છે તે જ આપ છો. તેથી આપ ભગવાન્ છો તેમને અમે નમન કરીએ છીએ. આપનાં પ્રકટ અને અપ્રકટ એમ બે રૂપ છે તેથી પુરુષ અને મહાત્મા એ બે પદથી એનું નિરૂપણ કરે છે કે આપ પુરુષરૂપ અને મહાત્મારૂપ છો. મોટા 'આત્મા' એટલે આત્મા સ્મૃતિપ્રતિપાદ્ય છે. પુરુષ સાંખ્યમાં કહ્યો છે. મહાન વેદ પ્રતિપાદ્ય છે. ત્રણેને એકત્ર કરીએ તો મોટા પુરુષરૂપ આત્મા એવો અર્થ થાય. આથી સચ્ચિદાનન્દરૂપતા પણ કહેવામાં આવી. પુરુષ સદ્રૂપ છે, મહાન આનન્દરૂપ, આત્મા ચિદ્રૂપ, તે મૂળભૂત છે પંચાત્મક છે તેથી એને **'ભૂતાવાસ'** કહ્યા છે. જે મૂળભૂત છે તેમાં બધાં ભૂત રહે છે. એટલામાટે જ ભગવાને માતાને પોતાના મુખમાં જગત્ બતાવ્યું તે જો ભૂતો ભગવાન્‌થી જુદાં હોય તો ભગવાન્‌નું અસંગત્વ ભાંગી જાય તેથી ભગવાન્ ભૂતરૂપ પણ છે, પર પણ છે. જે સર્વનું પ્રશાસન કરે તે પર કહેવાય. જે પરાધીન હોય તે મૂળરૂપ ન કહેવાય તેથી **'પર'** કહ્યા અને વ્યાપક ન હોય તે પણ **'પર'** ન કહેવાય તેથી **'આત્મા'** કહ્યા. તેથી સર્ગ લીલામાં પ્રથમ ભગવાન્, પછી પુરુષ, પછી મહત્તત્વ, પછી અહંકાર, પછી ભૂત અને પછી જગત્, તે પછી પર વિરાટ નારાયણ, તેથી બ્રહ્માંડવિગ્રહ. આ શ્લોકથી ભગવાન્‌ની સર્ગ લીલા કહી.

જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન ના નિધિરૂપ આપ બ્રહ્મ છો, અનન્ત શક્તિવાળા છો, આપ ગુણ અને વિકારરહિત છો અને આપ અપ્રાકૃત સ્વરૂપ છો એવા આપને અમો *નમન કરીએ છીએ ।।૪૦।।

વિશેષ : વિસર્ગ લીલા સહિત બ્રહ્મરૂપને નમન કરે છે કે આપ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનરૂપ છો અને 'વિજ્ઞાનરૂપ' એટલે અનુભવ રૂપ પણ છો; અથવા નિર્વિષયક સવિષયક રૂપ છો. આત્માભૂત ગુણભૂતના નિધિરૂપ છો. જેટલા જ્ઞાનાર્થી છે તે બધા આપથી જ કૃતાર્થ થાય છે. એમ સાધનરૂપતા કહીને ફળરૂપતા કહે છે કે આપ બ્રહ્મરૂપ છો. ત્યાં શંકા થાય કે બ્રહ્મ ફળરૂપ અને જગત્ કર્તૃ કેમ થઈ શકે? એના ઉત્તરમાં કહે છે કે એ અનન્ત શક્તિવાળું છે, તેથી સર્વરૂપ થઈ શકે છે. ત્યાં કહે છે કે તે ગુણથી એમ કરતા હશે. એના ઉત્તરમાં એ **'અગુણ'** છે, કેમકે એ **'અવિકાર'** છે. વિકાર તો પ્રાકૃતમાં સમ્ભવે. આ તો અપ્રાકૃત છે. પ્રાકૃત હોય તે જન્માદિ વિકાર તથા દોષવાળો હોય. વિસર્ગમાં જ્ઞાન અધિકારી (બ્રહ્માજી) નું વિશેષણ છે તેથી બ્રહ્માજી જ્ઞાનપૂર્ણ છે. એમને સૃષ્ટિ ઉપયોગી અનેક પ્રકારનું જ્ઞાન છે. એમ બે વિશેષણ કહીને વિસર્ગરૂપતા કહે છે. અહીં બ્રહ્માજી ચતુર્મુખ લેવા તેથી કાર્યાત્મક જગત્ ઉત્પત્તિને માટે અનન્ત શક્તિરૂપ એમને કહ્યા. તે એમાં બંધાય નહિ એ માટે એમને **'અગુણ'** કહ્યા. દોષ એમને ન લાગવા માટે **'અવિકાર'** કહ્યા. સ્વેચ્છાથી સૃષ્ટિ કરતા નથી એમ બતાવવા માટે **'અપ્રાકૃત'** કહ્યા. આથી વિસર્ગમાં છ ગુણ જોઈએ તે કહ્યા. ત્રણ ગુણમાં ત્રણ દોષનો અભાવ કહ્યો. જ્ઞાન, મહત્વ અને સામર્થ્ય એ મળીને છ ગુણ કહ્યા.

આપ કાળરૂપ, કાળ જેની નાભિમાં છે તેવા કાળનાભ, કાળના અવયવોના સાક્ષી, વિશ્વરૂપ, એ વિશ્વને જોનાર, એના કર્તા અને એના કારણ પણ *આપ જ છો ।।૪૧।।

વિશેષ : હવે ત્રીજી સ્થાન (નિયમન) લીલા આ શ્લોકથી કહે છે. એ સ્થાન બે પ્રકારનું છેઃ શબ્દ મર્યાદામાં **'કાલ'** નિયામક છે, જ્યારે અર્થ મર્યાદામાં **'ભૂમિ'** નિયામક છે. એ પણ કહે છે. એમાં જગતનું મૂળ કારણ કાળ છે. એ ભગવાન્‌ની ચેષ્ટારૂપ છે. ''કાળ છે નાભિમાં જેને'' એ વિશેષણથી સૃષ્ટિનું પ્રયોજન કહ્યું. મૃત્યુરૂપ કાળ પોતાના સ્થાનમાં રહે છે. નાભિ મૃત્યુનું સ્થાન છે. મૃત્યુ જેને ખાઈ જાય છે તે એને બહાર કાઢી મૂકે છે અને મૃત્યુ અન્દર પેસી જાય છે. **''મૃત્યુ નૈવેદમાવૃતમાસીત્''** એ શ્રુતિમાં એનો વિસ્તાર છે. એ કાળથી ક્રિયાશક્તિ કહી અને કાળનાભથી સૃષ્ટિનું પ્રયોજન કહ્યું. હવે સૃષ્ટિનો પ્રકાર કહે છે કે આપ કાળના અવયવોના સાક્ષી છો. કાળના અવયવ એટલે સર્વ ઉત્પત્તિનાં નિમિત્ત તેના આપ સાક્ષી છો. આથી

વિશ્વસૃષ્ટિમાં પ્રભુને ક્લેશનો અભાવ કહ્યો. શબ્દ મર્યાદામાં તો કાલ સૂર્ય છે. કાળનાભ શબ્દો એટલે બધા વેદો, કાલ – અવયવ સાક્ષીરૂપ બધાં કર્મો, સૂર્યનું કાળરૂપ તૃતીયસ્કન્ધ અધ્યાય ૧૧ થી ૧૩ માં વિસ્તારથી કહ્યું છે. શબ્દો માત્રાત્મક છે, તેથી કાળ છે નાભિમાં જેને, તેને સર્વથા કાલની અપેક્ષા રહે છે. **''કાલે કર્મ હિ ચોદ્યતે''** કર્મ કાળમાં કરવાનું કહેવાય છે, તેથી કાલ અવયવનાં સાક્ષી કર્મો નિત્ય હોવાથી કાલ અવયવને સાક્ષી કહ્યો. અત્યાર સુધી વિશ્વના કારણરૂપ આપ છો એમ કહ્યું હવે આપ વિશ્વરૂપ છો એમ કહે છે. આપ વિશ્વરૂપ છો એ વિશ્વને ત્રણ પ્રકારનું કહેવામાટે પ્રથમ આધિદૈવિક રૂપને કહે છે. એ વિશ્વના આપ દ્રષ્ટા છો. આધિદૈવિક વગર એનું સ્વરૂપ સિદ્ધ ન થઈ શકે અને તેના કર્તા છો એમ કહેવાથી આધ્યાત્મિકરૂપતા કહી એ સર્વ કર્તા છે. હવે આધિભૌતિક કહે છે. એ વિશ્વના 'હેતુરૂપ' એટલે ભૂત આદિરૂપ– પણ આપ છો. આથી અર્થ માર્યાદા પણ બતાવી. એ કહે છે કે વિશ્વ પોતે **'અર્થરૂપ'** છે. તે વિશ્વના ઉપદ્રષ્ટા **'મોક્ષરૂપ'** છે. એ વિશ્વનો કર્તા **'કામરૂપ'** છે, એનું કારણ **'ધર્મરૂપ'** છે એમ ચાર પુરુષાર્થરૂપ પણ આપ છો.

પંચભૂત, પાંચ વિષય, દશ ઈન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણો, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર રૂપ (અન્તઃકરણ) ને અને જેની પોતાના આત્માની અનુભૂતિ ત્રણ ગુણવાળા અભિમાનથી ગૂઢ છે તેવા આપને અમો નમસ્કાર કરીએ *છીએ ।।૪૨।।

વિશેષ : એમ વિશ્વરૂપતા કહીને વિશ્વના ભોક્તા એટલે સંઘાત અને જીવરૂપ પણ આપ છો એમ કહે છે. એનાથી પુષ્ટિલીલા કહેવાશે. એમાં પહેલાં સંઘાતનો નિર્દેશ કરે છે કે મહાભૂત, માત્રા, ઈન્દ્રિયો, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર આનું સમુદિત નામ સંઘાત છે તે સંઘાતરૂપ આપ છો. જીવરૂપ પણ આપ છો એમ કહેવાના માટે કહે છે કે ત્રણ ગુણના અભિમાનથી ગૂઢ છે આત્માનો અનુભવ જેનો તેવા આપ છો. આનું નામ જ પુષ્ટિ કે જે મર્યાદાની વ્યવસ્થા કર્યા વગર સ્થિતિ કરવી. આત્માનો અનુભવ થાય તો જીવભાવ ન થઈ શકે તેથી એ આત્માની અનુભૂતિને ગુણોથી ઢાંકી દે છે. તેથી સ્વરૂપ ઢંકાવાથી જીવભાવ ઉપર આવે છે. એનાથી પુષ્ટિલીલા કહી છે.

આપ અનન્તરૂપ છો, સૂક્ષ્મરૂપ છો, અવિકારી છો, અને જ્ઞાનસ્વરૂપ છો. અનેક પ્રકારનાવાદને આપ અનુસરોછો. તેમ જ વાચ્ય (અર્થ)અને વાચક (શબ્દ) માં જેમની શક્તિ છે તેવા આપ છો* ।।૪૩।।

વિશેષ : એમ ભગવાન્ અર્થસૃષ્ટિરૂપ કહ્યા. હવે શબ્દસૃષ્ટિરૂપે આપ લીલા કરે છે એ કહે છેઃ રૂપસૃષ્ટિ કરતાં નામસૃષ્ટિ વિલક્ષણ છે. રૂપસૃષ્ટિ અન્તવાળી છે. જ્યારે નામસૃષ્ટિ અનન્ત છે.

નામસૃષ્ટિ સૂક્ષ્મ છે. રૂપસૃષ્ટિ સ્થૂલ છે. રૂપસૃષ્ટિ વિકૃત છે ત્યારે કૂટસ્થ અને અવિકૃત નામસૃષ્ટિ છે. રૂપસૃષ્ટિ જડરૂપ છે. ત્યારે નામસૃષ્ટિ બોધરૂપ છે. એમ નામ અને રૂપ નું ચાર પ્રકારે વૈલક્ષણ્ય કહ્યું. ત્યાં શંકા કરે છે કે જ્યારે નામસૃષ્ટિ બોધરૂપ છે ત્યારે એમાં જગતનો લય થવાનો પ્રસંગ પણ આવે! એના ઉત્તરમાં કહે છે કે એમાં અનેક પ્રકારના વાદનો અનુરોધ હોવાથી એ પ્રસંગ નહિ આવે. સિદ્ધાન્ત, સિદ્ધાન્તાભાસ અને પાખંડરૂપ વાદો છે, તેનો શબ્દ અનુરોધ કરે છે. એ વાદો આપનું જેવું વર્ણન કરે છે તેવા ભગવાન્ થઈ જાય છે. એમ થવામાં યુક્તિ કહે છે કે એ વાચ્યવાચક શક્તિરૂપ છે. એટલે શબ્દ અને અર્થ માં એણે પોતાની શક્તિઓ સ્થાપી છે. વાદી જેવો અર્થ કરવા ધારે તેવી શક્તિ એમાં છે તેને કાઢીને એવો અર્થ કરે છે. તેથી જ **''શક્તયો મે દુરત્યયા, વદતાં કિં નુ દુર્ઘટમ્''** ઇત્યાદિ કહ્યું છે. આ કહીને **'ઉતિ'** લીલા આમાં કહી છે. જેમકે જેવી વાસના હોય તેવા થવું એ જ **''ઊતિ ઊતયઃ કર્મવાસનાઃ''** એ એનું લક્ષણ છે.

આપ પ્રમાણરૂપ વેદોના મૂળ છો. આપ શાસ્ત્રના કહેનાર અને કવિ એટલે એ શાસ્ત્રના રસને જાણનાર છો. પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિરૂપ અને વેદરૂપ પણ આપ છો. એવા આપના *સ્વરૂપને અમે વારંવાર નમસ્કાર કરીએ છીએ ।।૪૪।।

વિશેષ : એમ સામાન્ય રીતે નામસૃષ્ટિ લીલા કહીને વિશેષ કહે છે કે વેદ વગેરે પ્રમાણ છે તેમાં પ્રમાણપણું અને આદરણીયતા છે તે આપના સ્વરૂપને કહેનાર હોવાથી અને આપની વાણીરૂપ હોવાથી છે. જો આપને કહેતા ન હોય તો એને કોઈ ગણે નહિ. નિત્ય વેદ હોય છતાં એ ભગવાન્થી જુદા હોય તો એ પ્રમાણરૂપ ન ગણાય અને નિત્ય પણ ન ગણાય, તેથી વેદની વેદતા આપનાથી, એટલે પ્રમાણના મૂળરૂપ આપ છો. તેમજ શબ્દરચના જાણનાર પણ આપ છો. તેથી શબ્દને બોલનાર, શબ્દના રસને જાણનાર અને શબ્દરૂપ આપ છો એ વાત સિદ્ધ થઈ, શબ્દના ઉપાદાન કારણરૂપ પણ આપ છો, કેમકે વેદના કારણરૂપ આપ છો. એમ કારણરૂપતા કહીને કહે છે કે વેદના આન્તરરૂપ પણ આપ છો. પ્રવૃત્તિ કરાવવી અને નિવૃત્તિ કરાવવી એ બે વેદનાં કાર્ય છે. રાગથી પ્રાપ્ત વિષયથી નિવૃત્ત કરે છે ત્યારે અપ્રાપ્ત વિષયમાં પ્રેરે છે. એમ કરીને આજ્ઞારૂપ પોતે થાય છે. વેદરૂપ કહ્યા. આ શબ્દોથી મન્વન્તરરૂપ સદ્ધર્મો (સારા પુરુષના ધર્મો) કહેલા છે. તેથી આ મન્વન્તર લીલાનું રૂપ થયું.

આપ સદાનન્દ છો. સર્વના હૃદયમાં રમનાર અથવા સર્વને રમાડનાર છો. વસુદેવજીના આપ પુત્ર છો. પ્રદ્યુમ્નરૂપ આપ છો. અનિરુદ્ધરૂપ અને ભક્તોના પતિરૂપ આપ હોઈને આપને અમો બધી નાગપત્નીઓ વારંવાર નમન કરીએ છીએ* ।।૪૫।।

વિશેષ : ભગવાન્‌ની પ્રમાણરૂપતા અને પ્રમેયરૂપતા વેદપ્રતિપાદ્ય છે એમ કહીને અનાવિર્ભૂતરૂપ કહ્યું. લોકમાં આવિર્ભૂત ચતુમૂર્તિ ભગવાનનું તન્ત્રના પ્રકારથી નિરૂપણ કરે છે. કૃષ્ણ શબ્દથી સદાનન્દ સ્વરૂપ કહ્યું. રામથી સંકર્ષણ રૂપ કહ્યા. વસુદેવ સુત શબ્દથી વાસુદેવ કહ્યા. **'ચ'**કાર છે તેથી એને જ પ્રદ્યુમ્નરૂપતા પણ કહી. વસુદેવ શબ્દના શુદ્ધસત્વ અને વસુદેવ એવા બે અર્થ થાય છે. પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધ કહેવાથી ચતુર્મૂર્તિ ભગવાન્ કહ્યા. સદાનન્દ ભગવાન્ ચતુર્મૂર્તિ રૂપે જે માટે પ્રકટ થયા તે કહે છે કે એ સર્વ ભક્તના પતિ છે. એ ભક્તના પતિ અને ભક્તિના ફળરૂપ છે અને ભક્તિને પ્રવર્તાવનાર છે. આ બાબત કહેવાથી 'ઈશાનુકથા' એટલે વિષ્ણુભક્તિનું નિરૂપણ કરેલું છે.

આપ ગુણોનો પ્રકાશ કરો છો. ગુણોવડે સ્વસ્વરૂપને ઢાંકો છો. ગુણોની વૃત્તિથી જણાઓ છો ગુણોના *દ્રષ્ટા છો અને સ્વયં વેદ્ય છો ।।૪૬।।

વિશેષ : લોકો કહે છે કે ભગવાન્ સગુણ છે, એનો અર્થ આવો છે કે એ ગુણનો પ્રકાશ કરવામાટે ગુણોને પોતાની પાસે રાખે છે અને એને ઉત્તેજિત કરે છે. ગુણનું માહાત્મ્ય વધારવા માટે એ ગુણો વડે પોતાનું સ્વરૂપ ગુપ્ત કરી દે છે એટલે પોતાનું તેજ ગુણને આપી પોતે ગુણ પાસે દેખાતા નથી. પછી કૌતુક માટે ગુણની વૃત્તિથી ચાક્ષુષ જ્ઞાનાદિ વડે આપ દેખાય છે. તેથી સત્વ, રજ અને તમો ભાવ કહ્યા. એમ કરવાનું કારણ એ કે તે ગુણોના દ્રષ્ટા છે. એને જોઈને એનો ઉપકાર છે એમ કરવા છતાં ગુણ એ ભગવાન્‌નું કાંઈ અહિત કરી શકતા નથી, કારણ કે ભગવાન્ તો સ્વયં પ્રકાશ છે. એનું જ્ઞાન કોઈ પણ કરાવી શકતું નથી. તેમ કોઈ એના જ્ઞાનને છુપાવી શકતું નથી. એ ગુણો-સચ્ચિત્ અને આનન્દના ધર્મો છે. ભગવાન્ જ પોતાના ધર્મો રૂપે પ્રકટ થઈને સગુણ કહેવાય છે. તેથી નિરોધ કહ્યો.

*આપના વિહારને કોઈ જાણી શક્તું નથી, સર્વ તત્વનું સ્વરૂપ આપનાથી જ જાણી શકાય છે. ઈન્દ્રિયોના પ્રેરક આપ છો. મનન કરનાર છો. મૌન સ્વભાવવાળા આપ છો. અમે આપને નમન કરીએ છીએ ।।૪૭।।

વિશેષ : એમ સગુણરૂપ કહીને જ્ઞેય (જાણવા યોગ્ય) રૂપ કહે છે:પ્રકૃતિ પુરુષરૂપ જેનું સ્વરૂપ છે અથવા અજ્ઞાત છે વિહાર જેનો તેવા અથવા છુપા રહેવાને માટે વિહાર કરે છે. એવો કપટ માનુષભાવ કરે છે કે કોઈ એને જાણી ન શકે. એમ કરવાનું કારણ એ જ કે સર્વ તત્વોની ઉત્પત્તિ અને જ્ઞાન એનાથી જ થાય છે. જો ભગવાન્ સ્વયં અવ્યાકૃત ન થાય તો વ્યાકૃત ઉત્પન્ન ન થાય. કાર્ય કારણ કરતાં જુદી રીતે થવું જોઈએ. એમ ઉત્પત્તિ પક્ષ કહીને જ્ઞપ્તિ (જ્ઞાન) પક્ષને કહે છે કે આપ ઈન્દ્રિયોના ઈશ છો. એટલે આપ જ ઈન્દ્રિયોને પ્રવર્તાવો છો તેથી આપને

નમીએ છીએ. આપ ઈન્દ્રિયોને પ્રવર્તાવશો તો અવ્યાકૃતનું જ્ઞાન કેમ થશે? ત્યાં કહે છે કે આપ મુનિ છો; મનનથી એ જ્ઞાન થશે. ભગવાન્‌ને અવ્યાકૃત જાણવાનું સાધન પણ છે કે એ મૌનશીલ છે. **''ઉપરતાયાં વાચિ કિં જ્યોતિર્બ્રહ્મ'' ''વચસ્યુપરતે પ્રાપ્ય''** એ પણ એક ભગવાનનું અવ્યાકૃતરૂપ છે કે જ્યાં **''યસ્યામતં તસ્ય મતં''** ઈત્યાદિ વાક્યોનો સમ્બન્ધ થાય છે. આથી મુક્તિ લીલા કહેવામાં આવી.

બ્રહ્માદિથી લઈ અમો વગેરેની ગતિને જાણનાર, *સર્વના સાક્ષી, વિશ્વરૂપ અને અવિશ્વરૂપ, એના દ્રષ્ટા તથા એના કારણરૂપ આપ જ છો, અમે આપને નમન કરીએ છીએ ।।૪૮।।

વિશેષ : એક ભગવાન્ શાસ્ત્રાર્થ રૂપ છે. જેનાથી પડિતો વ્યવહાર કરે છે; એ કહે છેઃબ્રહ્માદિથી આપણા સુધીના બધાના વ્યવહારને જે જાણે છે. શાસ્ત્રથી જે જ્ઞાન થાય તે આવું થાય છે. એમ બહારના જ્ઞાનરૂપ છો અને સર્વના અધ્યક્ષ એટલે સર્વના સાક્ષી છો તેથી આપને (પ્રત્યક્ષને) નમે છે. **'તે નમઃ'** એ શબ્દથી એ જ આપ વિશ્વરૂપ અને વિશ્વથી જુદા જેમ વૃક્ષ ડાળોરૂપે હોવા છતાં ફળરૂપ પણ છે તેમ; તેથી આપને કેટલાક વિશ્વરૂપે તો કેટલાક એથી જુદા કહે છે, જ્યારે કેટલાક બન્નેરૂપ અને બીજા બન્નેથી જુદા કહે છે. વળી કેટલાક એના દ્રષ્ટા કહે છે. તેથી અવિશ્વપક્ષમાં પ્રમાણ પણ કહ્યું. વિશ્વપક્ષમાં પ્રમાણ કહે છેઃએ વિશ્વના આપ કારણરૂપ છો. કારણાત્મકતા કાર્યને હોય એ જ 'પ્રમાણ' કહેવાય. એ પ્રમાણે આ શ્લોકમાં આશ્રય લીલાનું સ્વરૂપ કહ્યું.

કાંઈ પણ આપ ચેષ્ટા કરતા નથી તો પણ આ જગતનાં જન્મ, રક્ષણ અને સંહાર ને ગુણવડે કરો છો. એ આપ કાલશક્તિથી કરો છો. જ્યારે આ કાળશક્તિને ધરો છો ત્યારે એ પ્રકૃતિના ગુણમાં ક્ષોભ કરે છે. જેમ વાયુ સિંહાસનની પૂતળીને ચલાવે છે, તેથી સર્વ કાર્ય થાય છે. તેમાં ગુણ ઉપાદાન, કાળ નિમિત્ત અને સ્વભાવ નિયામક છે. તે-તે કાર્યના સ્વભાવ એના નિયામક થાય છે. તેનો પ્રબોધ કાળ કરે છે. આપ જ એનાથી અમોઘ વિહાર કરો છો. આ બધું કરતાં આપ સન્માર્ગ અને સજ્જનોની રક્ષા કરી, તેમનું પરિપાલન કરી તેમને સર્વ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત થાય તેનું ધ્યાન તો રાખો છો જ ।।૪૯।।

આ ત્રિલોકીમાં શાન્ત, અશાન્ત અને મૂઢ યોનિઓ આપનાં જ શરીર છે. અત્યારે સત્પુરુષના તથા ધર્મના રક્ષણને માટે આપ પધાર્યા છો તેથી શાન્ત શરીરો આપને પ્રિય છે. બીજાં શરીર દુઃખ દેનાર હોવાથી આપને પ્રિય નથી ।।૫૦।।

અમે આપની પ્રજા છીએ. આપે અમારો અપરાધ એક વખતને માટે ક્ષમા કરવો જોઈએ કેમકે અપરાધ કરનાર મૂઢ છે અને આપના સ્વરૂપને જાણતો નથી.તેથી હે શાન્તાત્મન્! અપરાધ અજ્ઞાનકૃત હોઈ ક્ષન્તવ્ય છે ।।૫૧।।

હે ભગવન્! કૃપા કરો. એ સર્પમાં તો કોઈ એવો ગુણ નથી જેથી એના ઉપર આપની કૃપા ઉતરે, પણ આપ ભગવાન્ છો તેથી તેના ઉપર કૃપા કરો. ગ્રહણ વખતે સેવા ન કરતો હોય તેને પણ દાન આપવામાં આવે છે કારણ કે એ સમય જ દાન કરવા માટેનો છે. એમ સર્પમાં ભક્તિ વગેરે આપની કૃપાનાં કારણ ન હોય તો પણ તે મરવાની અણી ઉપર છે, માટે કૃપા કરો. અમો સ્ત્રીઓ છીએ. સાધુ પુરુષો હમેશાં સ્ત્રીઓ ઉપર કૂણી (દયાવાળી) નજર રાખે છે અને શોક કરે છે કે અરર! આ જીવ, જ્યાં સદા ભય અને પરાધીનતા છે, જેને માટે મુક્તિનાં દ્વાર જ બંધ છે તેવા સ્ત્રીનાં શરીરમાં કેમ આવ્યો? આપ તો સાધુઓના રક્ષક છો તો તેમને (સાધુઓને) શોક ન થાય એ માટે પતિરૂપી પ્રાણનું અમને દાન કરો ।।૫૨।।

અમે આપની દાસીઓ છીએ. તેમનું કર્તવ્યતો આપની આજ્ઞાનું પાલન છે. આપની આજ્ઞાને શ્રદ્ધાથી પાળે એ સર્વ પ્રકારના ભયથી મુક્ત થાયછે ।।૫૩।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એમ નાગ પત્નીઓએ ભગવાન્ની સ્તુતિ કરી ત્યારે ભગવાન્ના પાદપ્રહારથી જેનાં માથાં ભાંગી ગયા છે અને મૂર્છિત થયો છે તેવા નાગને ભગવાને ચરણથી ફેંક્યો તે એની સ્ત્રીઓ પાસે પડ્યો ।।૫૪।।

જેણે ઈન્દ્રિયો અને પ્રાણ પાછા મેળવેલા છે તે કાલિયે મહામુશ્કેલીએ શ્વાસ લેતાં દેવરૂપ થઈ બેહાથ જોડી અભય આપનારની ધીરે-ધીરે સ્તુતિ કરી ।।૫૫।।

કાલિય બોલ્યો : અમે જન્મથી જ બીજાને દુઃખ દઈ રાજી થનારા દુષ્ટ અને ઘણા ક્રોધી છીએ. લોકનો સ્વભાવ દુસ્ત્યજ છે કે એનો અસદ્ વસ્તુમાં આગ્રહ બંધાઈ જાય છે તે છૂટતો નથી ।।૫૬।।

હે ધાતા! આપે જ આ જગત્ બનાવ્યું છે. એનો સ્વભાવ એટલે પ્રકૃતિ ધર્મ જીવનો, 'વીર્ય' ઈન્દ્રિયોનો ધર્મ, 'ઓજ' પ્રાણનો ધર્મ, 'યોનિ' માતૃધર્મ, 'બીજ' પિતૃધર્મ, 'આશય' અન્તઃકરણ ધર્મ અને 'આકૃતિ' અનેક પ્રકારના ધર્મ આપે જ કરેલા છે ।।૫૭।।

હે ભગવન્! એમાં પણ અમે તો 'સર્પ' એટલે ઘણા ક્રોધવાળા અને મોહવાળા તે દુસ્ત્યજ આપની માયાને કેમ છોડી શકીએ? ।।૫૮।।

આપ જગતના ઈશ્વર હોવાથી અમારી યોનિનું કારણ પણ આપ જ છો; તેથી આપ નિગ્રહ કે અનુગ્રહમાંથી જે યોગ્ય લાગે તે કરો ।।૫૯।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એ વાત સાંભળીને કાર્યમાટે મનુષ્ય રૂપ ધારણ કરનારા ભગવાને કહ્યું, ''હે સર્પ! તારે આ શ્રીયમુનાજીમાં ન રહેવું. તારા કુટુમ્બ, સ્ત્રી, પુત્ર વગેરે સહિત અહીંથી સમુદ્રમાં જઈને રહે અને આ શ્રીયમુનાજી વિષ રહિત થઈ, ગાયો અને મનુષ્ય ના ઉપયોગમાં આવે ।।૬૦।।

મેં તને શિક્ષા આપી તેનું જે માણસ સ્મરણ કરશે અથવા સાંજે-સવારે કીર્તન કરશે તેને તમારા લોકોનો ભય ન થાય ।।૬૧।।

મેં જે હ્રદમાં ક્રીડા કરી તેમાં સ્નાન કરી તેના જળથી જે દેવાદિનું તર્પણ કરશે, ઉપવાસ કરી મારું સ્મરણ કરતાં પૂજન-અર્ચન કરશે તે સર્વ પાપથી મુક્ત થશે ।।૬૨।।

જે ગરુડના ભયથી 'રમણક' દ્વીપને છોડીને તું અહીં આવ્યો હતો તે ગરુડ મેં તારા માથા ઉપર મારા ચરણની મહોર લગાડી છે તેથી તને ખાઈ શકશે નહિ ।।૬૩।।
શ્રીશુકદેવજી બોલ્યાઃ અદ્‌ભુત કર્મવાળા શ્રીકૃષ્ણે સર્પને ત્યાંથી મુક્ત કર્યો ત્યારે એણે આનન્દથી અને નાગ પત્નીઓએ આદરવડે એમનું પૂજન કર્યું ।।૬૪।।

દિવ્ય વસ્ત્રો, માળાઓ, મણિઓ, બહુ કીમતી આભરણો, દિવ્ય ગંધ, બીજા અનુલેપો અને કમળની મોટી માળાઓથી પૂજા કરી ।।૬૫।।

ગરુડને ધ્વજમાં ચિહ્નતરીકે રાખનાર જગન્નાથ કૃષ્ણને પૂજાથી પ્રસન્ન કરી એમની પરિક્રમા કરી, એમની આજ્ઞા લઈ પોતાની સ્ત્રીઓ, મિત્રો અને પુત્રો સાથે સમુદ્રના દ્વીપમાં કાલિય ગયો ।।૬૬।।

તદૈવ સામૃતજલા યમુના નિર્વિષાભવત્ ।।
અનુગ્રહાદ્ ભગવતઃ ક્રીડામાનુષરૂપિણઃ ।।૬૭।।

ક્રીડાથી મનુષ્યરૂપ ધારણ કરનાર ભગવાન્‌ના અનુગ્રહથી એજ વખતે શ્રીયમુનાજી વિષરહિત અને અમૃત જેવા જળવાળાં થયા ।।૬૭।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધનો (બીજા તામસ પ્રકરણના બીજા પ્રમેય-પેટા-પ્રકરણનો વીર્યરૂપ બીજો અને ચાલુ) ''કાલિય નાગનું ભગવાને દમન કરી વીર્ય પ્રદર્શિત કર્યું'' નામનો સોળમો (પ્રક્ષિપ્ત અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં ૧૩ મો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૧૭

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અધ્યાય ૧૪

શ્રીકૃષ્ણે દાવાગ્નિનું પાન કરી ગાયો ગોપોનું રક્ષણ કર્યું

બીજા તામસપ્રકરણના બીજા પેટાપ્રકરણઃ પ્રમેયપ્રકરણનો અ. ૩

વિશેષ : આ સત્તરમા અધ્યાયમાં કાલિય હ્રદથી ભગવાન્ પધાર્યા ત્યારે શ્રીયમુનાજીના કિનારા ઉપર જે વ્રજવાસીઓ, ગાયો વગેરે હતાં તેમને બહુ આનન્દ થયો. પછી અગ્નિથી એમની રક્ષા કરી એ આ પ્રસંગને લઈને કહે છે. ઈન્દ્રિય અને પ્રાણ નો દોષ સાથે જ દૂર કરવો જોઈએ, તેથી ઈન્દ્રિયદોષરૂપ કાલિયની કથા કહી તો પ્રાણના દોષરૂપ અગ્નિથી દાહ ન થયો તે કહેવો જ જોઈએ. આ પ્રાસગિક કથાથી ભગવાન્નું અદ્ભુત કર્મપણુ સિદ્ધ થાય છે એ કહેવાને માટે અહીં સર્વ દોષો કહેવામાં આવ્યા છે. એમ લીલા ન કરે તો ભક્તોના દોષ બીજી રીતે દૂર થઈ શકે નહિ

રાજોવાચ

નાગાલયં રમણકં કસ્માત્ તત્યાજ કાલિયઃ ।।
કૃતં કિં વા સુપર્ણસ્ય, તેનૈકેનાસમંજસમ્ ।।૧।।

રાજા બોલ્યો : કાલિયે નાગોના નિવાસ રમણક દ્વીપને શા માટે છોડ્યો? વળી એણે એકલાએ ગરુડનું શું અનિષ્ટ કર્યું કે એને જ ગરુડનો ભય થયો? ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે મહાબાહો! બધા *સર્પોએ મળી ગરુડને અમુક સર્પો દરેક માસે આપવા અને એને નિશ્ચિત વનસ્પતિની નીચે અમુક જગ્યાએ રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો ।।૨।।

વિશેષ : વિનતા અને કદ્રૂ એ બે કશ્યપની સ્ત્રીઓમાંથી વિનતાના ગરુડ થયા. ત્યારે કદ્રૂમાંથી નાગ થયા. એ બન્ને માતાઓને પરસ્પર શત્રુતા હોવાથી ગરુડ બધા સર્પોને માતાની શત્રુતાને યાદ કરી મારી નાખતા, કેટલાકને પોતાની ક્ષુધા નિવૃત્તિને માટે મારતા, ત્યારે વધારે સર્પ વૃથા ન મરે એવા વિચારથી વાસુકિ વગેરેએ ગરુડને અમુક સર્પો ખાવાને માટે આપવા અને એ એક વનસ્પતિની નીચે હાજર કરવા, સમય ઉપર ગરુડ આવી એને ખાઈ ચાલ્યો જાય, તેથી બીજા સર્પો વૃથા ન મરે; મહિનામાં એક વખત એ બલિ આપતા હતા. આ ઠરાવ બ્રહ્માજીએ ગરુડ પાસે કબૂલ કરાવ્યો હતો એવી કથા છે.

મહાત્મા સુપર્ણથી પોતાનું રક્ષણ કરવામાટે દરેક અમાસે સર્પો પોતાનો ભાગ ત્યાં ધરી આવતા હતા. એમ કરવાથી બીજા સર્પો નિર્ભય રહેતા હતા ।।૩।।

પણ કાલિયને પોતાના ઝેરના પરાક્રમનો મદ હતો. એ ગરુડને કાંઈ હિસાબમાં ગણતો નહોતો અને ગરુડનો ભાગ સર્પો કાઢતા હતા એને પોતે જ ખાઈ જતો ।।૪।।

હે રાજન્! ભગવાન્‌ને પ્રિય ગરુડ તો બહુ બળવાન છે. એના સાંભળવામાં આવ્યું કે કાલિય પોતાનો ભાગ ઉડાવી જાય છે ત્યારે એ બહુ ગુસ્સે થયા અને તેને મારી નાખવા તેના ઉપર ગરુડજીએ આક્રમણ કર્યું ।।૫।।

નખના આયુધવાળા ગરુડજી આવ્યા ત્યારે અનેક માથાવાળો કાલિય પણ ફણા માંડી સામો થયો. એ દાંતરૂપી હથિયારવાળો છે. વિકરાળ જિહ્‌વા અને ફાડેલા ઉગ્ર ડોળાથી ગરુડજીને ડરાવતો હતો. તેણે દાંતથી તેમને દંશ કર્યો ।।૬।।

કશ્યપનન્દન ગરુડજી વિષ્ણુ ભગવાન્‌ના વાહન છે અને એમનો વેગ તથા પરાક્રમ અજોડ છે. કાલિય નાગની આ અવળચંડાઈ જોઈ એમનો ક્રોધ ખૂબ વધી ગયો અને તેમણે તેને પોતાના શરીરથી ઝટકો મારી દૂર ફેંકી દીધો અને પોતાની સોનેરી ડાબી પાંખથી કાલિય ઉપર જોરથી પ્રહાર કર્યો ।।૭।।

જ્યારે ગરુડજીએ પાંખથી માર્યો ત્યારે કાલિય વિહ્‌વલ બની ગયો અને ગરુડજી જ્યાં ન જઈ શકે તેવા કાલિન્દીજીના ઊંડા હ્રદમાં ઘૂસી ગયો ।।૮।।

એક વખતે એવું બન્યું કે ગરુડજીએ ત્યાં એક મત્સ્યને જોયો અને એ મત્સ્ય એનું ખાદ્ય હોવાથી ઉઠાવ્યો, એટલામાં ત્યાં સૌભરિ મુનિ તપ કરતા હતા તેમણે કહ્યું કે મારા આશ્રમના જીવને તું લઈ ન જા; તો પણ ગરુડજીને ભૂખ લાગેલી તેથી મુનિનું કહેવું ન સાંભળતાં એ ખાઈ ગયા ।।૯।।

જેને લઈ ગયા એ માછલાનો રાજા હતો. એના જવાથી બધાં માછલાં દુઃખી થયાં, કેમકે એમનો રક્ષક કોઈ રહ્યો નહિ. ત્યારે સૌભરિને દયા આવી અને એમનું ભલું કરવામાટે સૌભરિ આ પ્રમાણે બોલ્યા ।।૧૦।।

‘‘જો ગરુડ અહીં પ્રવેશ કરશે અથવા માછલાં ખાશે તો એ તત્કાળ મરી જશે એ હું સાચું કહું છું’’ ।।૧૧।।

એ વાત બીજા કોઈ સર્પના જાણવામાં નહતી પણ કાલિયને એ ખબર હતી તેથી એ ગરુડજીથી ભય પામી અહીં ભરાઈ બેઠો હતો. તેને શ્રીકૃષ્ણે દૂર કર્યો ।।૧૨।।

આ બાજુ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ દિવ્યમાલા, ગન્ધ, વસ્ત્ર, અમૂલ્ય મણી અને સુવર્ણના આભૂષણોથી વિભૂષિત થઈ, તે હ્રદમાંથી બહાર પધાર્યા ।।૧૩।।

એમને જોઈને બધા જ વ્રજવાસીઓ, પ્રાણ આવતાં જેમ ઈન્દ્રિયો સચેત થાય

તેમ ઉભા થઈ ગયા. બધા ગોપોનાં હૃદય આનન્દથી નાચી ઉઠ્યાં. તેઓએ ઘણા જ પ્રેમ અને પ્રસન્નતાપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણને આલિંગન કર્યું ।।૧૪।।

હે કૌરવ (પરીક્ષિત)! યશોદા રાણી, રોહિણીજી, નન્દરાયજી, ગોપીઓ, ગોપો અને ગાયો બધાં શ્રીકૃષ્ણને પ્રાપ્ત કરીને સચેત થઈ ગયાં. તેમનો મનોરથ સફલ થઈ ગયો ।।૧૫।।

બળદેવજી પણ શ્રીકૃષ્ણને ભેટ્યા અને એમના પ્રતાપને જાણનાર હોવાથી હસ્યા. પુરુષો, સ્ત્રીઓ, આખલા અને વાછડાં પરમ આનન્દ પામ્યા ।।૧૬।।

વિપ્રો નન્દરાયજી પાસે આવ્યા અને સ્ત્રીઓ સહિત તે ગુરુઓએ કહ્યું, ‘‘કાલિયે પકડેલા તમારા બાલક (અમારા) ભાગ્યથી છૂટ્યા છે ।।૧૭।।

શ્રીકૃષ્ણ સર્પથી નિર્વિઘ્ન બચી ગયા તેથી બ્રાહ્મણોને દાન આપો’’ હે રાજન્! નન્દરાયજીએ પ્રસન્ન થઈને ગાયો, સોનું વગેરેનાં દાન કર્યાં ।।૧૭અ.।।

પરમ સૌભાગ્યવતી દેવી યશોદાજીએ પણ કાલના મુખમાંથી બચી ગયેલા પોતાના પુત્રને ગોદમાં લઈ હૃદય સરસો ચાંપ્યો. એમની આંખોમાંથી આનન્દનાં અશ્રૂ ટપકતાં હતાં ।।૧૮।।

બધાં વ્રજવાસીઓ અને ગાયો ભૂખ્યાં, તરસ્યાં અને મહેનતથી બહુ થાક્યાં હતાં તેથી એ રાત તોકાલિન્દીજીની પાસેના કાંઠાના વનમાં જ મુકામ કરી પસાર કરી ।।૧૯।।

તે સમયે મધ્યરાતે એકાએક જંગલમાં લાગેલો દાવાગ્નિ સૂતેલા વ્રજને ચારે તરફથી ઘેરી લઈ બાળવા લાગ્યો ।।૨૦।।

તેથી બળતા વ્રજવાસીઓ ઉઠી બહુ ગભરાઈ ગયા અનેકપટથી મનુષ્યવેષ ધરનાર શ્રીકૃષ્ણને શરણે ગયા ।।૨૧।।

હે કૃષ્ણ! હે કૃષ્ણ! હે મહાભાગ! હે અતુલ પરાક્રમ રામ! અમે આપનાં છીએ છતાં આ ભયંકર અગ્નિ અમને બાળે છે ।।૨૨।।

કોઈ રીતે સામનો ન થઈ શકે તેવા કાળરૂપ અગ્નિથી આપના ભક્તો અને મિત્રો નીરક્ષા કરો, હે પ્રભો! અમે આપનાં નિર્ભય ચરણ છોડવાને ઈચ્છતા નથી ।।૨૩।।

ઈત્થં સ્વજનવૈકલવ્યં નિરીક્ષ્ય જગદીશ્વરઃ ।।
તમગ્નિમપિબચ્છીઘ્ર મનન્તોનન્તશક્તિધૃક્ ।।૨૪।।

એમ પોતાના ભક્તોનો ગભરાટ જોઈને, અનન્ત શક્તિને ધારણ કરનાર

જગદીશ્વર ભગવાન્ એ અગ્નિને તરત જ પી ગયા ।।૨૪।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધનો (બીજા તામસ પ્રકરણના બીજા પ્રમેય-પેટા-પ્રકરણનો ભગવદ્ યશ નિરૂપક ત્રીજો અને ચાલુ) ''શ્રીકૃષ્ણે દાવાગ્નિનું પાન કરી ગાયો ગોપોનું રક્ષણ કર્યું'' નામનો સત્તરમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં ૧૪ મો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

''યસ્તુ સ્વાર્થં ભગવન્તં સેવતે સો અધમઃ ઈતિ''
જે સ્વાર્થ (આજીવિકા,પ્રતિષ્ઠા વગેરે માટે)ભગવત્સેવા કરતો હોય
તેને અધમ (અર્ચક) જાણવો. **(શ્રીવલ્લભાચાર્ય સુબો.૨।૯।૧૯)**

અધ્યાય ૧૮

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અધ્યાય ૧૫

શ્રીબળદેવજીએ પ્રલમ્બ નામના દૈત્યને માર્યો

બીજા તામસપ્રકરણના બીજા પેટાપ્રકરણઃ પ્રમેયપ્રકરણનો અધ્યાય ૪

વિશેષ : આ અધ્યાયમાં પ્રલમ્બનો વધ કહ્યો છે. અહીં એનો વધ ભગવાને આવેશદ્વારા કર્યો છે. એટલે બળભદ્ર ચરિત્ર છે. વ્રજમાં અને વનમાં એમની ક્રીડા છે. એ પ્રલમ્બને મારી વ્રજવાસીઓનો મોટો અન્તઃકરણનો દોષ ભગવાને દૂર કર્યો છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

અથ કૃષ્ણઃ પરિવૃતો બન્ધુભિર્મુદિતાત્મભિઃ ।।
અનુગીયમાનો ન્યવિશદ્ વ્રજં ગોકુલમણ્ડિતમ્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : અત્યન્ત આનન્દમાં આવેલા બન્ધુજનો જેની પાછળ લીલા સમ્બન્ધી ગીત ગાતા ચાલે છે તેવા શ્રીકૃષ્ણ ગોકુળથી શોભાયમાન વ્રજમાં પધાર્યા ।।૧।।

એમ ગોપાળનો કપટ વેષ કરી ક્રીડા કરતા રામ-કૃષ્ણ ગોકુળને આનન્દ આપે છે એટલામાં માણસોને અત્યન્ત પ્રિય ન લાગે તેવી ગ્રીષ્મ ઋતુ આવી ।।૨।।

જ્યાં રામ સહિત શ્રીકૃષ્ણ સાક્ષાત્ બિરાજે છે તેવા વૃન્દાવનમાં તો એ ગ્રીષ્મ પણ વસન્ત જેવી લાગી, કેમકે વૃન્દાવનની શીતલતામાં એના ઉષ્ણ ગુણ પ્રભાવ પાડી ન શક્યા ।।૩।।

તમરાંનો તીણો ઝંકાર ઝરણાંઓના ખળખળાટમાં ડૂબી (લીન થઈ) ગયો હતો. તે ઝરણાંઓમાંથી જલની ઘણી ઠંડી ફરફર ઉડી વૃક્ષોની ઉપર છંટકાવ કરી રહી હતી. આવાં વૃક્ષોના સમૂહોથી વૃન્દાવન શોભી રહ્યું હતું ।।૪।।

નદી, તળાવ અને જળ નાં ઝરણાનાં વાયુથી એમાં સન્ધ્યા સમયે ખીલનારાં (કહ્લાર), રાત્રે ખીલનારા (ઉત્પલ-કુમુદ) અને દિવસે ખીલનારાં (કંજ) કમળની રજને લાવતા વાયુથી વનમાં રહેનારાઓને વનના અગ્નિનો તાપ લાગતો નથી. તેમ જ વૃન્દાવનની જમીન હરિયાળી વાળી છે તેથી ગ્રીષ્મના સૂર્યનો તાપ પણ નથી લાગતો ।।૫।।

અગાધ જળવાળી નદીના કાંઠાનો પવન જળકણને લાવે છે તેથી જમીન ભીની રહે છે એ હેતુથી પણ વિષથી પણ તીવ્ર સૂર્યકિરણો વૃન્દાવનની જમીનના રસને સૂકવી શકતાં નથી ।।૬।।

તે વનમાં વૃક્ષોની હારમાળા ફૂલોથી લચી રહી હતી. જ્યાં જુઓ ત્યાં સુન્દરતા છલકાતી હતી. ક્યાંક રંગબીરંગી પક્ષીઓ કલરવ કરી રહ્યાં હતાં, તો ક્યાંક હરણો ફાળ ભરી રહ્યાં હતાં, ક્યાંક મોર ટહુકા કરી રહ્યા હતા, તો ક્યાંક ભમરા ગુંજારવ કરી રહ્યા હતા, ક્યાંક કોયલ કૂજન કરી રહી હતી, તો ક્યાંક વળી સારસ પોતાનો આગવો આલાપ છેડી રહ્યા હતા ।।૭।।

આવું સુન્દર વન જોઈ શ્યામસુન્દર શ્રીકૃષ્ણ અને ગૌર સુન્દર બળરામજી ને તેમાં વિહાર કરવાનું મન થયું. આગળ-આગળ ગાયો ચાલી, પાછળ-પાછળ ગ્વાલબાલ અને વચમાં પોતાના મોટાભાઈ બલદેવજીની સાથે વેણુ વગાડતા શ્રીકૃષ્ણ એ વનમાં પધાર્યા ।।૮।।

એમાં દાખલ થઈ કોમળ પલ્લવ, મયૂરપિચ્છ, માળાઓ અને ગેરુ વગેરે વન ધાતુઓથી રામ-કૃષ્ણ વગેરે શૃંગાર કરી કોઈ નાચવા લાગ્યા, કોઈ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા અને કોઈ ગાન કરવા લાગ્યા ।।૯।।

શ્રીકૃષ્ણ નૃત્ય કરતા ત્યારે કેટલાક ગાન કરતા અને કેટલાક વેણુ, હાથની તાળી અને શિંગ વગાડતા હતા, તો કેટલાક વાહ-વાહ કરતા હતા ।।૧૦।।

ગોપ જાતિથી છૂપાયેલા ગોપાલનું રૂપ ધારણ કરેલા દેવોએ હે રાજન્! જેમ નટ બીજા નટને વખાણે તેમ ભગવાન્‌ની એ દેવોએ પ્રશંસા કરી ।।૧૧।।

જેમણે *કાકપક્ષ ધારણ કરેલા છે તેવા રામશ્યામ કોઈ સખાના બે હાથ પકડી તેને ચકકર-ચક્કર ફેરવે છે; ક્યારેક લાંબો કૂદકો તો ક્યારેક ઊંચો કૂદકો મારે છે, ક્યારેક એક-બીજાને દૂર ફેંકી દે છે, ક્યારેક બાહુક્ષેપ કરે છે, ક્યારેક એકબીજાને ખેંચે છે, તો ક્યારેક મલ્લકુસ્તી કરે છે ।।૧૨।।

વિશેષ : ચૂડાકરણ (વાળ વડા કરાવવાના) સંસ્કાર કરતી વખતે બે કાન પાસે વાળની લટો રહેવા દેવામાં આવે છે તે ‘કાકપક્ષ’ કહેવાય છે.

ક્યારેક બીજા નાચે છે ત્યારે બન્ને ભાઈ ગાય છે અને વાજિન્ત્ર વગાડે છે. હે મહારાજ! પોતે બીજાને પણ સારું-સારું કહી વખાણે છે ।।૧૩।।

કોઈ જગ્યાએ બીલાંથી, કોઈ સ્થાને કુમ્ભફળથી, કોઈ જગ્યાએ આમળાંથી ખેલે છે. ક્વચિત્ મૂઠી ભમાવી ક્રીડા કરે છે. કોઈ જગ્યાએ આંખમીંચામણી રમે છે. કપર્દિકા, વરવર્તિકા વગેરે અનેક ક્રીડા કરે છે. ક્યાંક હરણની અને ક્વચિત્ મોરની લીલા કરીને ક્રીડા કરે છે ।।૧૪।।

કોઈવાર દેડકાંની જેમ વિવિધ રીતે કૂદકા મારતા અને ઠેકી જતા, તો કોઈ વાર અનેક રીતે મોઢાં મરડી, મચકોડી, ચાળા પાડી, હાસ્યની છોળો ઉછાળતા. ક્યારેક ગોપોની પાલખી બનાવી શ્રીકૃષ્ણ તેમાં બિરાજતા, તો ક્યારેક વળી રાજા બની શ્રીકૃષ્ણ બીજાઓને હુકમ કરતા, બાંધતા અને સજા કરતા ।।૧૫।।

આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ અને બળદેવજી વનમાં, નદીમાં, પર્વત ઉપર, ખીણોમાં, કુંજોમાં, ગાઢ જંગલોમાં અને નાની નદીઓમાં બધી જ રમતો રમતા, જે સાધારણ બાળકો સંસારમાં રમતા હોય છે ।।૧૬।।

રામ-કૃષ્ણ એ વનમાં ગોપો સાથે ગાયો ચારે છે એટલામાં ગોપવેષધારી ‘પ્રલમ્બ’ નામનો દૈત્ય ભગવાન્‌ને મારવાના ઉદ્દેશથી આવી ગોવાળિયામાં ભળી ગયો ।।૧૭।।

ભગવાન્ સર્વને જોનાર છે તેથી આ દૈત્ય આવ્યો તેને જાણી તો ગયા અને એના વધનો વિચાર કરી લીધો. એ મિત્રતા કરવા આવ્યો તેને આપે અનુમોદન આપ્યું ।।૧૮।।

સર્વ પ્રકારના ખેલોને જાણવાવાળા શ્રીકૃષ્ણે ગોવાળિયાઓને પોતાની પાસે

બોલાવ્યા અને કહ્યું કે આપણે બે ટુકડી પાડીને યોગ્ય રીતે રમીએ ।।૧૯।।

આ રમતમાં ગ્વાલબાલોએ બળરામ અને શ્રીકૃષ્ણ ને નાયક બનાવ્યા. કેટલાક શ્રીકૃષ્ણના સાથી અને કેટલાક બળરામના સાથી બની ગયા ।।૨૦।।

પછી તે લોકો અનેક રીતે એવી ઘણી રમતોરમ્યા જેમાં એક ટુકડીના ખેલાડીઓ બીજી ટુકડીના ખેલાડીઓને પોતાની પીઠ ઉપર બેસાડી એક નક્કી કરેલા સ્થાને લઈ જતા હતા. જીતનારી ટુકડી ઘોડેસવાર થતી અને હારનારી ઘોડો બનતી ।।૨૧।।

એમ વહન કરે છે અને કરાવે છે, સાથે ગાયોને પણ ચારતા જાય છે, એમ રમતા-રમતા કૃષ્ણને નાયક કરીને બધા‘ભાંડીરક’નામના વડલાની પાસે આવ્યા ।।૨૨।।

રામના પક્ષમાં શ્રીદામા, *વૃષભ વગેરે છે. તે જીત્યા ત્યારે કૃષ્ણ વગેરેએ એમને પોતાની ઉપર બેસાડ્યા હતા ।।૨૩।।

વિશેષ : ભગવાન્ અક્લિષ્ટકર્મા છે એમ બતાવવા ક્વચિત્ સ્વહીન ભાવને પણ સ્વીકારે છે, કેમકે અત્યારે ભગવાન ધર્મોને આગળ કરીને ક્રીડા કરે છે. એમ બતાવવા માટે હીનભાવ પોતાની ક્રીડામાં બતાવ્યો છે.(બીજાને પોતાના ખભે બેસાડ્યા છે)

એમાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે શ્રીદામાને પીઠ ઉપર બેસાડ્યો કેમકે પોતે હાર્યા હતા. ભદ્રસેને વૃષભને અને પ્રલમ્બે બળદેવજીને પોતાની પીઠ ઉપર બેસાડ્યા ।।૨૪।।

દાનવશ્રેષ્ઠ પ્રલમ્બે ‘‘આ રમતથી કૃષ્ણને તો નહિ ઉઠાવી શકાય, માટે બેમાંથી એકને આપણે ઉપાડી જઈએ તો આપણો શ્રમ સફળ થાય’’ એમ વિચારી રામને ઉઠાવ્યા અને ચાલવા લાગ્યો.જ્યાં ઉતારવાનો ઠરાવ હતો ત્યાંથી એ આગળ વધ્યો ।।૨૫।।

બળદેવજી બહુ મોટા પર્વતના જેવા ભારે હતા. તેમને ઉંચકીને પ્રલમ્બાસુર દૂર સુધી ન જઈ શક્યો, તેની ચાલ અટકી ગઈ. ત્યારે તેણે પોતાનું કુદરતી દૈત્યરૂપ ધારણ કરી લીધું. તેના કાળા શરીર ઉપર સોનાનાં ઘરેણા ચમકી રહ્યાં હતાં અને ગૌરસુન્દર બળદેવજી તેના ઉપર સવાર થયા હતા તેથી તેની એવી શોભા થઈ રહી હતી કે જાણે વીજળીવાળાં કાળાં વાદળે ચન્દ્રમાને ધારણ કર્યો હોય ।।૨૬।।

તેની આંખો ઝગમગ કરતી હતી, દાઢો ભવાં સુધી પહોંચેલી બહુ ભયંકર હતી. એના લાલ-લાલ વાળ એવા વીખરાયેલા હતા કે જાણે આગના ભડકા નીકળી રહ્યા હોય. એના હાથ અને પગ માં કડા,માથા ઉપર મુગટ અને કાનો માં કુંડલ હતાં.

એમની કાન્તિથી તે અદ્ભુત લાગતો હતો. તે ભયાનક દૈત્યને ઝપાટાબંધ આકાશમાં જતો જોઈ પહેલાં તો બળદેવજી કંઈક જાણે ગભરાઈ ગયા ।।૨૭।।

બળદેવજીને ભગવાને કહ્યું હતું તેની સ્મૃતિ આવી કે એ નિર્ભય થયા. આકાશમાર્ગે કોઈ વસ્તુને લઈ જતો હોય તેમ પોતાનું હરણ કરતા શત્રુને, જેમ ઈન્દ્ર પર્વતને વજ્રમારે તેમ, ગુસ્સે થઈ દઢ મૂઠીથી મસ્તકમાં ઘા કર્યો ।।૨૮।।

એને મૂઠી વાગી કે એના માથાના ચૂરા ઉડી ગયા, મોઢામાંથી લોહી પડવા લાગ્યું. મૂર્છા આવવાથી મોટો શબ્દ કરતો, ઈન્દ્રના વજ્રથી જેમ પર્વત પડે તેમ, પૃથ્વી ઉપર પડ્યો. તેના પ્રાણ તો અધ્ધર-આકાશમાં જ નીકળી ગયા હતા ।।૨૯।।

પ્રલમ્બને બળદેવજીએ માર્યો એ જાણીને ગોવાળિયા બહુ વિસ્મય પામી ‘‘સારું કર્યું, સારું કર્યું’’ એમ કહેવા લાગ્યા ।।૩૦।।

બળદેવજીને આશિષ આપવા લાગ્યા, એમનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. એમનું પૂજન કરી નવો જન્મ થયો હોય તેમ એમને પ્રેમમાં વિહ્વલ ચિત્તવાળા થઈને ભેટ્યા ।।૩૧।।

પાપે પ્રલમ્બે નિહતે દેવાઃ પરમ નિર્વૃતાઃ ।।
અભ્યવર્ષન્ બલં માલ્યૈઃ શશંસુઃ સાધુ સાધ્વિતિ ।।૩૨।।

પાપી પ્રલમ્બ મર્યો ત્યારે દેવોને બહુ આનન્દ થયો અને સાધુવાદપૂર્વક બળદેવજીની ઉપર તેમણે પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી ।।૩૨।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધનો (બીજા તામસ પ્રકરણના બીજા પ્રમેય-પેટા-પ્રકરણનો શ્રીવર્ણનરૂપ ચોથો અને ચાલુ) ‘‘શ્રીબળદેવજીએ પ્રલમ્બ નામના દૈત્યને માર્યો’’ નામનો અઢારમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં ૧૫મો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

પઠનીયં પ્રયત્નેન સર્વહેતુવિવર્જિતમ્। વૃત્યર્થં નૈવ યુઞ્જીત પ્રાણૈઃ કંઠગતૈરપિ
ભાગવતનો પાઠ પ્રયત્ન પૂર્વક કૃષ્ણભક્તિ સિવાય અન્ય કોઈ પણ હેતુ વિનાજ કરવો જોઈએ. પ્રાણ કંઠ સુધી પણ કેમ ન આવી જાય પરન્તુ આજીવિકા અર્થે તો ભાગવતનો ઉપયોગ ન જ કરવો જોઈએ. **(શ્રીવલ્લભાચાર્ય)**

અધ્યાય ૧૯

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અધ્યાય ૧૬

ભગવાને બીજીવાર દાવાગ્નિનું પાન કર્યું

બીજા તામસપ્રકરણના બીજા પેટાપ્રકરણઃ પ્રમેયપ્રકરણનો અ. ૫.

વિશેષ : અજ્ઞાનરૂપ આત્મદોષને અગ્નિને મિષે આપ પાન કરશે તેથી સારી રીતે નિરોધ સિદ્ધ થશે. પછી દાસો આનન્દથી સ્વછન્દલીલા કરશે. સ્ત્રીઓની આસક્તિ અને મનની પ્રીતિ એનાથી થશે.

શ્રીશુક ઉવાચ

ક્રીડાસક્તેષુ ગોપેષુ તદ્‌ગાવો દૂરચારિણીઃ ।।
સ્વૈરં ચરન્ત્યો વિવિશુસ્તૃણલોભેન ગહ્‌વરમ્‌ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યાઃ ગોપો ક્રીડામાં પડી ગયા ત્યારે એમની ગાયો ઘાસના લોભથી પોતાની મેળે ચાલતી-ચાલતી ગહ્‌વર (સઘન) વનમાં પહોંચી ગઈ ।।૧।।

*અજા, ગાયો અને મહિષી એક વનથી બીજા વનમાં જતાં 'ઈશિકા' (મુંજ) ના વનમાં ગયાં. ત્યાં દાવાગ્નિ લાગેલો હતો તેથી તાપ લાગતાં બધાં પ્રાણીઓ તરસ્યાં થયાં અને ભાંભરવા લાગ્યાં ।।૨।।

વિશેષ : અજા, ગાવઃ અને મહિષ્યઃ એ ત્રણેય ગાયોના જ ગુણવાચક નામ છે, 'અજા' એટલે રાજસી ગાયો, 'ગાવઃ' એટલે સાત્વિકી ગાયો અને 'મહિષ્યઃ' એટલે તામસી ગાયો અથવા ભગવાન્‌ વ્રજનાં તમામ પશુ-પક્ષી-મૃગાદિનું કલ્યાણ કરનારા છે, એટલે બકરી અને ભેંસો નું પણ કલ્યાણ કરે; એમાં આશ્ચર્ય નથી. (શ્રી સુબોધિનીજી) કોઈ ટીકાકારોએ ગાયોના ત્રણ ભેદો આ પ્રમાણે બતાવ્યા છેઃ

અપ્રસૂતા હ્યજા પ્રોક્તા ગાવ એક પ્રસૂતિકાઃ ।
બહુપ્રસૂતા મહિષી ગાવસ્તુ ત્રિવિધા મતાઃ ।।

અર્થાત્‌ વીયાયેલી ન હોય તેવી ગાયો 'અજા' કહેવાય છે, એકવાર વીયાયેલી હોય તે ગાય કહેવાય અને ઘણીવાર વીયાયેલી ગાય મહિષી કહેવાય છે.

જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ, બળરામ અને ગ્વાલબાળકોએ જોયું કે અમારાં પશુઓનો ક્યાંય પત્તો જ નથી ત્યારે તેમને પોતાની ખેલકૂદઉપર પસ્તાવો થયો, (રમતનો આનન્દ બધો જતો રહ્યો)અને બહુ તપાસ કર્યા છતાં પોતાની ગાયોનો પત્તો ન લગાવી

શક્યા ।।૩।।

વ્રજવાસીઓની આજીવિકાનું સાધન તો ગાયો જ હતી. તેઓ ન મળવાથી ગોપો ગભરાઈ ગયા. હવે તો ગાયોની ખરી અને દાંતોથી કપાયેલ ઘાસ તથા પૃથ્વી ઉપર પડેલા ખરીના ચિહ્નોથી માર્ગ શોધતા આગળ વધ્યા ।।૪।।

એમણે જોયું કે એમની ગાયો મુંજના વનમાં રસ્તો ભૂલી ભામ્ભરી રહી છે. તેમને મેળવી, તેમને પાછી વાળી. એ વખતે તેઓ એકદમ થાકી ગયા હતા અને તરસ પણ તેમને બહુ લાગી હતી ।।૫।।

તેમની આ દશા જોઈ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતાની મેઘના જેવી ગમ્ભીર વાણીથી નામ લઈ-લઈને ગાયોને બોલાવવા લાગ્યા. ગાયો પોતાના નામનો અવાજ સાંભળી હર્ષમાં ગાંડી-ગાંડી થઈ ગઈ. તેઓ પણ જવાબમાં હુંકારો દઈ ભાંભરવા લાગી ।।૬।।

હે પરીક્ષિત! આ પ્રમાણે ભગવાન્ તે ગાયોને બોલાવી જ રહ્યા હતા કે ત્યાં તે વનમાં ચોતરફ અકસ્માત્ દાવાગ્નિ લાગ્યો જે વનવાસી જીવોનો કાળ જ હોય છે. સાથે જ જોરદાર આંધી પણ એ અગ્નિને ફેલાવામાં સહાય આપવા લાગી. તેથી ચોમેર ફેલાયેલ તે પ્રચંડ અગ્નિ તેની ભયંકર જ્વાળાઓથી સમસ્ત ચરાચર જીવોને ભસ્મસાત્ કરવા લાગ્યો. (ધૂમકેતુ=ધૂમાડો જેની ધ્વજા છે તેવો અગ્નિ) ।।૭।।

ચારે તરફથી આવતા અગ્નિને જોઈને ગોપો અને ગાયો ભય પામ્યાં. મૃત્યુના ભયવાળા માણસો (ગજેન્દ્રની) જેમ હરિને શરણે જાય તેમ બધા ગોપો રામ-કૃષ્ણને શરણે જઈને કહેવા લાગ્યાઃ ।।૮।।

‘‘મહાન પરાક્રમવાળા હે શ્રીકૃષ્ણ! હે કૃષ્ણ! હે અનન્ત પરાક્રમવાળા રામ! દાવાગ્નિથી બળતા અમે આપને શરણે આવ્યા છીએ, અમારી આપ રક્ષા કરો ।।૯।।

હે કૃષ્ણ! આપના બન્ધુઓ આવી રીતે દુઃખી થવા ન જોઈએ (અહીં ન **‘અવસાદિતુમ્’** એવો પણ પાઠ છે. તેનો અર્થ ‘‘દુઃખ પામવા યોગ્ય નથી’’) હે સર્વધર્મજ્ઞ! અમે તો આપને જ નાથ માની આપને ભરોસે રહેનાર છીએ, આપના સિવાય બીજા કોઈને રક્ષક માનનાર નથી ।।૧૦।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : બન્ધુઓનાં દીન વચન સાંભળીને ભગવાન્ હરિએ કહ્યુંઃ ભય ન પામો, આંખો બંધ કરો ।।૧૧।।

એમ તેમણે આંખો મીંચી કે તરત ભગવાન્ યોગેશ્વરેતે ભયંકર અગ્નિને મુખથી પી જઈ બધાંને આપત્તિથી ઉગારી લીધા ।।૧૨।।

એમણે આંખ ઉઘાડી ત્યાં તો ભાંડીર વનમાં પોતાને જોયા. પોતાને અને ગાયોને અગ્નિથી બચી ગયેલાં જોઈ ગોપો વિસ્મય પામ્યા ।।૧૩।।

શ્રીકૃષ્ણની આ યોગ સિદ્ધિ તથા યોગમાયાના પ્રભાવને અને દાવાનલમાંથી પોતાનો બચાવ થયો તેને જોઈ તેઓ શ્રીકૃષ્ણને દેવ તરીકે માનવા લાગ્યા ।।૧૪।।

ગોપો જેમની પાછળ સ્તુતિ કરતા આવે છે તેવા, અવિદ્યાનો નાશ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ ગાયોને આગળ કરી બળદેવજીની સાથે વેણુ વગાડતા સાયંકાળે વ્રજમાં પધાર્યા ।।૧૫।।

ગોપીનાં પરમાનન્દ આસીદ્ ગોવિન્દદર્શને ।।
ક્ષણં યુગશતમિવ યાસાં યેન વિનાભવત્ ।।૧૬।।

અહીં વ્રજમાં ગોપીઓને શ્રીકૃષ્ણ વિના એક-એક ક્ષણ સો-સો યુગ જેવડી લાગી રહી હતી. જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ પાછા પધાર્યા ત્યારે, તેમનાં દર્શન કરી તેઓ પરમાનન્દમાં મગ્ન થઈ ગયાં ।।૧૬।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધનો (બીજા તામસ પ્રકરણના બીજા પ્રમેય-પેટા-પ્રકરણનો જ્ઞાનરૂપ પાંચમો અને ચાલુ) ''ભગવાને બીજીવાર દાવાગ્નિનું પાન કર્યું'' નામનો ઓગણીસમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં ૧૬ મો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

જેમ મલીયાગર પોઠી લાધ્યો તે સુગંધ શું જાણે!
જ્યાં લગી સાર ના સમજ્યો ત્યાં લગી, તું પણ તે જ પ્રમાણે (દયારામ)
ભાગવત ભણીને શું કીધું !

... શ્રીભાગવતમાદરાત્। પઠનીયં પ્રયત્નેન નિર્હેતુકમદમ્ભતઃ।।
કોઈ પણ લૌકિક(પૈસા-ટકા કમાવવા, ફંડ-ફાળા)-પારલૌકિક (મૃતકનો ઉદ્ધાર, પિતૃદોષનું નિવારણ) હેતુ કે ઢોંગ વિના આદર પૂર્વક પ્રયત્ન પૂર્વક જાતેજ, શ્રીભાગવતનો પાઠ કરવો જોઈએ. **(શ્રીવલ્લભાચાર્ય)**

અધ્યાય ૨૦

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અધ્યાય ૧૭

વર્ષા શરદ્ વર્ણન (વૈરાગ્ય)

બીજા તામસપ્રકરણના બીજા પેટાપ્રકરણઃ પ્રમેયપ્રકરણનો અ. ૬

વિશેષઃ ગોપો ઘેર આવીને સ્ત્રીઓ પાસે ભગવલ્લીલા કહે છે એનું કારણ એ ભગવદીયો છે. તેથી એમનો સંગ કરવાથી એમને બહિર્મુખતા થતી નથી; નહિ તો એ વિજાતીય હોય તો એનો ભાવ એમના સંગથી નાશ પામે. એ સ્ત્રીઓના પ્રસંગથી વૃદ્ધો પણ ભગવલ્લીલા જાણવા લાગ્યા.

શ્રીશુક ઉવાચ

તયોસ્તદદ્ભુતં કર્મ, દાવાગ્નેર્મોક્ષમાત્મનઃ ।।
ગોપાઃ સ્ત્રીભ્યઃ સમાચક્ષુઃ પ્રલમ્બવધમેવ ચ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : દાવાગ્નિથી ગોપો અને ગાયો ને બચાવ્યા એ સમ્બન્ધી રામ-કૃષ્ણનું એ અદ્ભુત કર્મ તથા પ્રલમ્બનો બળદેવજીએ વધ કર્યો એ વાત ગોપોએ સ્ત્રીઓને કહી ।।૧।।

વૃદ્ધ ગોપો અને ગોપીઓ એ સાંભળી વિસ્મિત થયાં અને કૃષ્ણ-રામ વ્રજમાં પધારી આપણા જેવા દેખાય છે પણ ''એ શ્રેષ્ઠ દેવો છે'' એમ માનવા લાગ્યાં ।।૨।।

ત્યાં તો સર્વ પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરનારી *વર્ષાઋતુ આવી, જેમાં બધી દિશાઓ ખીલે છે, પ્રકાશમાન થાય છે અને વાદળાંઓનો ગડગડાટ હોય છે ।।૩।।

વિશેષ : મહારાજા પધારે ત્યારે એનો બધો પરિકર પહેલાં આવે, તેમ અહીં વર્ષાઋતુ પ્રથમ આવી. તે સર્વના શોકને મટાડી બધી વસ્તુનું પોષણ કરે છે. ભગવત્ક્રીડા સામગ્રી એકવીસ પ્રકારની છે, તેને કહે છે. **''એકવિંશો વા ઈતઃ સ્વર્ગો લોકઃ'' ''એકવિંશતિર્વા દેવલોકાઃ'' ''દ્વાદશ માસાઃ પંચર્તવઃ ત્રય ઈમે લોકા અસાવાદિત્ય એકવિંશઃ''**

જેમ અસ્પષ્ટ પ્રકાશવાળું સગુણ બ્રહ્મ દેખાય તેમ ઘાટો અને કાળો મેઘ આકાશમાં દેખાયો તેથી વીજળી અને ગડગડાટ યુક્ત *આકાશ થયું ।।૪।।

વિશેષ : 'કૃષ્ણ' અને **'આકાશ'**ની એક્તા બતાવી છે. કૃષ્ણ શ્યામ છે, પીતામ્બર ધરે છે, વેણુનાદ કરે છે, તેમ કૃષ્ણમેઘમાં વિદ્યુત અને સ્તનયિત્નુ છે, તેથી **''આકાશ શરીરં બ્રહ્મ''** એ શ્રુતિનું અનુસન્ધાન થાય છે.

*સૂર્યે આઠ માસ સુધી પૃથ્વીનું જળરૂપ ધન ચૂસ્યુ હતું. તે જળને સમય આવ્યો ત્યારે પોતાનાં કિરણો દ્વારા સૂર્ય પાછું આપવા લાગ્યો ।।૫।।

વિશેષ : ''યાભિરાદિત્યસ્તપતિ રશ્મિભિઃ તાભિઃ પર્જન્યો વર્ષતિ'' એ શ્રુતિથી પર્જન્ય અને સૂર્ય એક છે. સૂર્યનું આધ્યાત્મિકરૂપ પર્જન્ય, આધિભૌતિકરૂપ આદિત્ય અને આધિદૈવિકરૂપ સંવત્સર છે.

મોટા વીજળીવાળા મેઘને પ્રચંડરૂપ *વાયુ જ્યારે હલાવે છે ત્યારે પ્રીતિ કરનાર અને જિવાડનાર જળરૂપ ધનને દયાળુ પુરુષની માફક તેઓએ પાછું આપ્યું ।।૬।।

વિશેષ : મેઘ વાયુને અધીન છે. વાયુનું કાર્ય બલનું છે. ઈન્દ્ર અધિદેવ, વાયુ અધ્યાત્મ, મેઘ અધિભૂત છે, એમ ત્રિદેવતા પક્ષમાં નિર્ણય છે. તેથી મેઘને ઈન્દ્રાદિ શબ્દથી બોલાવે છે એનો વિરોધ નથી.

જેમ કોઈ કામનાથી તપ કરતો હોય તેનો દેહ સૂકાઈ જાય, પણ જ્યારે એને ઈચ્છા પ્રમાણે ફળ મળે ત્યારે એનું શરીર પાછું પોષાય છે તેમ, ગ્રીષ્મ ઋતુના તાપથી દુર્બળ થયેલી પૃથ્વી ઉપર વરસાદ વરસ્યો ત્યારે એ પૃથ્વી પુષ્ટ થઈ ।।૭।।

જેમ કળિયુગમાં *વેદ દેખાતા નથી, પણ પાપથી પાખંડો દેખાય છે તેમ, સાયંકાલે આકાશમાં ગ્રહો તો વાદળાંથી ઢંકાઈ ગયા અને આગિયા અન્ધારાને લીધે ચમકવા લાગ્યા ।।૮।।

વિશેષ : અર્થ, શબ્દ, અન્તઃ (અન્દરનું) ફલ, બહારનું ફલ અને અંગમાં રહેલું ફલ એવા ભેદથી ફલ ત્રણ પ્રકારનું ગણાય છે. જ્યારે ભગવાન્ પુષ્ટિ પ્રકટ કરે છે ત્યારે મર્યાદા શોભતી નથી, તેથી પાંચ પ્રકારના ધર્મ વર્ષામાં દેખાતા નથી એમ કહે છે. જેઓનું કાર્ય વેદોથી અણુમાત્ર પણ વિરોધી હોય તેમને પાખંડ જાણવા. તેઓ માત્ર વેષથી વૈદિક છે. તેથી ચાતુર્માસ્યમાં વેદની પ્રવૃત્તિ નથી હોતી, એની પ્રવૃત્તિ વસન્ત આદિમાં હોય છે છતાં **''ન હિ વેદાઃ''** એમ કહ્યું તો કહે છે કે ધર્મ ત્રિયુગ છે, તેને કહેનાર વેદ પણ ત્રણ યુગ સુધી જ રહે છે.

પહેલાં શાન્ત સૂતેલા *બ્રાહ્મણો ધાર્મિક ક્રિયાનો સમય વહી જતાં (મર્યાદા નષ્ટ થતાં), (શેઠ દાન વગેરે આપે છે એમ સાંભળતાં) જે તે વાણી બોલે છે તેમ મેઘની ગર્જના સાંભળતાં દેડકાઓ ડ્રાંઉં..ડ્રાંઉં કરવા લાગ્યા ।।૯।।

વિશેષ : ધર્મ, યજ્ઞ વગેરે વર્ષામાં થતાં નથી; એમાં તો દાન વગેરે થાય છે, તેથી વેદવાણીનો અનધ્યાય થાય ત્યારે બ્રાહ્મણો પણ દાન લેવા માટે દેડકાના જેવી વાણી કાઢે છે. **''બ્રાહ્મણાસઃ સોમિનો વાચમક્રત''** (સોમપાન કરવાને તત્પર થયેલા બ્રાહ્મણોએ પોતાને

ઠીક પડે તેમ વાણી ઉચ્ચારી) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી વાત સ્પષ્ટ છે.

જેમ મનને વશ ન રાખતાં એને આધીન થયેલ પુરુષનાં દેહ, શક્તિ અને અર્થ નષ્ટ થાય છે તેમ નાની નદીઓમાં જળ આવતાં તેનાં વહેણ આડે રસ્તે ગયાં અને પછી સૂકાઇ ગઇ ।।૧૦।।

મનુષ્યને રાજ્ય સમ્પત્તિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે યુદ્ધ સામગ્રી તેને પ્રાપ્ત થાય તેવી રીતે ભૂમિ શ્યામ રંગના ઘાસથી શ્યામ, ઇન્દ્રગોપથી લાલ અને બિલાડાના ટોપથી શ્વેત થઈ. (ઇન્દ્રગોપ રાજા, તેના ઉપર જાણે બિલાડાના ટોપનાં શ્વેત છત્ર હોય અને ઘાસનાં તણખલાંઓ તેની સેના હોય તેવી શોભા થઈ) ।।૧૧।।

ધાન્યની સમ્પત્તિથી ખેતરો ખેડૂતોને આનન્દ આપી રહ્યાં હતાં. અભિમાનવાળા આક્રમક રાજાઓ શત્રુઓ ઉપર ચડાઈ કરવા જાય છે તેમને ખેતરોમાં સસ્ય પ્રતિબન્ધક થતાં એને ખેતરો દુઃખ આપનાર થયાં કારણ કે જય તો દૈવાધીન છે તે તેઓ જાણતા નહોતા ।।૧૨।।

જેમ ભગવાન્‌ની સેવા કરવાથી ભક્ત સુન્દર રૂપ ધરે છે તેમ નવીન જળનું સેવન કરવાથી જળ અને સ્થળ માં રહેનારા *પ્રાણીઓએ સુન્દર રૂપ ધારણ કર્યું ।।૧૩।।

વિશેષ : ઋતુન્યાયથી વર્ણન કરી લીધું. હવે માસના હિસાબથી વર્ષાનું વર્ણન કરે છે. એટલે માસ બાર છે તેથી બાર શ્લોકથી વર્ણવે છે. એમાં જીવો, નદીઓ, પર્વતો, માર્ગો, કામિનીઓ, વિદ્યાવાન્ (ભગવદીય), મયૂર, ચન્દ્રમા, તાપસ ગૃહસ્થ, વૈદિકમાર્ગો અને રાજાઓ એ બાર માસ ભોગ્ય છે. એ ત્રણ ગુણવાળા હોઈને ત્રણ પ્રકારના છે. એ બધા વર્ષાઋતુમાં સુખ અને દુઃખ ને પ્રાપ્ત કરે છે. એમાં જેની ઉપર પ્રભુ કૃપા કરે તે પુષ્ટિમાર્ગીઓ જ વર્ષામાં સુખી થાય છે, બીજા બધા દુઃખી થાય છે. એ વાત બાર શ્લોકથી કહેવામાં આવે છે.

જેને યોગ પરિપક્વ ન થયો હોય તે ગુણવાળો યોગી કામમાં અંજાઈને દુઃખી થાય છે તેમ નદીઓ સમુદ્રને જઈને મળી ત્યારે તેમાં તરંગો ઉછળવા લાગ્યાં અને પોતે ખળભળી ઊઠ્યો ।।૧૪।।

જેમ ભગવાન્‌માં ચિત્ત રાખનાર ભક્તોને દુઃખ આવે તો પણ ડરતા નથી તેમ પર્વતો ઉપર વરસાદથી ધારાઓ પડી પણ એણે એનું દુઃખ ન માન્યું અને સર્વ ધારાઓને સહન કરી ।।૧૫।।

જેનો રોજ અભ્યાસ કરવામાં ન આવે તેવી શ્રુતિઓ (વેદો સમય જતાં) નષ્ટ થાય (ભુલાઈ જાય) તેમ વર્ષામાં ઘાસ ઊગવાથી માર્ગો ઢંકાઈ ગયા અને સંસ્કારરહિત

થઈ ગયા, તેથી એ ઉપર ચાલનારને સન્દેહ કરનાર થયા ।।૧૬।।

જેમ ગુણી પુરુષોમાં પણ કામિની સ્થિર થતી નથી તેમ લોકબન્ધુ મેઘમાં વીજળી સ્થિર થતી નથી. સ્ત્રીનો સ્વભાવ છે કે તે પોતાને સર્વસ્વ આપે તો તે આપનારમાં સ્થિર થાય, પણ જેને વસુધા કુટુમ્બ છે તેવા મેઘો, તે એકને આપીને બેસી ન રહે તેથી વીજળી એમાં ચંચળ બને છે. સ્ત્રીનું પણ એમ જ સમજવાનું છે ।।૧૭।।

અગુણવાન્ (નિર્ગુણ) પુરુષ પણ ત્રણ ગુણવાળા લોકમાં આવે ત્યારે એના ગુણોવડે તે શોભે છે, તેમ આકાશ ગુણવાળું છે તેમાં *મહેન્દ્રનું ધનુષ નિર્ગુણ (દોરી વગરનું) છે છતાં શોભવા લાગ્યું. સંસાર ત્રણ ગુણવાળો છે તેમાં પુરુષ અગુણ હોવા છતાં યોનિ, બીજ અને વર્ણ ધર્મ રૂપ ગુણને લઈને આવે છે ત્યારે શોભે છે, કેમકે એ ભગવદ્ ભક્ત હોવાથી એમાં સત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણની સમ્ભાવના ન થઈ શકે છતાં એ જ સંસારમાં શોભે છે ।।૧૮।।

વિશેષ : મૂળ તો દેવોના અધિપતિ ઈન્દ્ર. વૃત્રાસુર સાથેના સંગ્રામ વખતે ઈન્દ્રે પ્રભુની સ્તુતિ કરી ત્યારે તેનામાં પ્રભુનો આવેશ થયો તેથી તે ઈન્દ્રમાંથી **'મહેન્દ્ર'** બન્યા. ભગવાન્નો આવેશ ઈન્દ્રમાં થયો એટલે સુદર્શનચક્રનો આવેશ ઈન્દ્રના હથિયાર વ્રજમાં થયો અને ત્યારે જ વૃત્રાસુરનો વધ થઈ શક્યો.

જેમ અહંકારથી પુરુષ શોભતો નથી તેમ ચન્દ્રમા પોતાની ચાંદનીથી મેઘને શોભા આપવા છતાં એ પોતે મેઘથી ઢંકાઈ જાય છે તેથી શોભતો નથી. અહીં અહંકાર પણ આત્મપ્રકાશથી પ્રકટ થયો છે છતાં એનાથી પુરુષને શોભા મળતી નથી ।।૧૯।।

ઘરમાં તપ્ત થયેલ હોવાથી ઘરથી કંટાળી ગયા હોય તેવા લોકો જ્યારે પોતાને ઘેર ભગવદ્ભક્ત આવે ત્યારે આનન્દ પામે છે, તેમ મેઘ આવ્યો ત્યારે તેના આવવાથી મયૂરો ઘણા આનન્દમાં આવીને નાચવા લાગ્યા. એ પણ ગ્રીષ્મના તાપથી કંટાળી ગયા હતા, તે તાપને મેઘ દૂર કરશે એમ જાણી તેનું સ્વાગત કર્યું ।।૨૦।।

તપસ્વીઓ કોઈ કામનાના ઉદ્દેશથી તપ કરે છે ત્યારે પહેલાં તો દૂબળા થઈ જાય છે, તપથી થાકી જાય છે, પણ એ તપશ્ચર્યાનું ફળ મળતાં યથેચ્છકામ પ્રાપ્ત થતાં સુન્દર દેખાય છે, તેમ વૃક્ષો પણ મૂળવડે પાણીને પોતાના શરીરમાં ખેંચીને પોતાના નવા રૂપને દેખાડવા લાગ્યાં ।।૨૧।।

ગૃહસ્થને કામ પૂરું થતું જ નથી કેમકે એને એક-એક વ્યવસાય મરણ સુધી રહે જ છે તેથી એમાં ન ફાવે તો પણ એનો ઉદ્યોગ છોડતા નથી, તેમ તળાવમાં પાણી વધારે

આવતાં કાંઠે રહેનાર સારસ પક્ષી તળાવને છેડે પોતાનું ઘર કરે છે, ત્યાં પાણી પહોંચતા બીજે કરે છે, એમ જેટલાં ઘર કરે તેટલાં નાશ પામે છે છતાં એમાં એ રસવાળાં હોવાથી બીજે જઈને સુખ લઈ શકતાં નથી ।।૨૨।।

પાખંડી લોકોના ખોટા વાદથી જેમ કલિયુગમાં કર્મ, જ્ઞાન, ભક્તિ વગેરેનું પ્રતિપાદન કરનારા વેદમાર્ગો ઊખડી જાય છે તેમ વર્ષા વરસવા લાગી ત્યારે ખેડૂત લોકોએ જે મર્યાદામાટે પાળો બાંધી હતી તે પ્રવાહમાં ધોવાઈ ગઈ ।।૨૩।।

બ્રાહ્મણોની પ્રેરણાથી રાજાઓ સમયે-સમયે ગરીબોને દાન કરે છે. તેમ વાયુની પ્રેરણાથીમેઘોએ પ્રાણી માત્રને અમૃતનું દાન કર્યું.(બીજા નક્ષત્રમાં જલ પડે તે તો ચાલ્યું જાય છે, પણ મઘા કે હસ્ત નક્ષત્રમાં જળ પડે છે તે'સ્થિર'કહે છે તેથી 'કાળ' પદ બે વખત વાપર્યું છે) ।।૨૪।।

(ત્રણ લોક, બાર માસ, પાંચ ઋતુ અને સૂર્ય એમ એકવીસ પ્રકારે વર્ષાનું વર્ણન કરી હવે ભગવાન્ અને એમના છ ગુણોનું વર્ણન સાત શ્લોકથી કરે છે) જેમાં ખજૂર અને જાંબુ પાકી ગયા છે તેવા ઉત્તમ વનમાં ભગવાને બળદેવજી અને ગોપો ની સાથે રમણ કરવાને પ્રવેશ કર્યો ।।૨૫।।

મોટા આઉ (સ્તન) ના ભારથી ગાયો મંદ ગતિવાળી છે છતાં ભગવાન્ બોલાવે છે ત્યારે ભગવાન્માં પ્રીતિ હોવાથી જલદી દોડીને ભગવાન્ની પાસે એ જઈ પહોંચે છે, ત્યારે તેમના આઉમાંથી દૂધ સ્રવતું જાય છે. એ પણ સ્નેહસૂચક છે. આઉના ભારથી જલદી ન ચલાય છતાં દોડીને પહોંચવું એ પણ પ્રીતિ દર્શાવનાર છે ।।૨૬।।

ભગવાને જોયું કે વનમાં રહેનાર શીતળતા થવાથી ખુશ થયા. વૃક્ષોની પંક્તિઓમાંથી મધુધારા સ્રવવા લાગી, પર્વતમાંથી જલની ધારાઓ પડતી હતી, નજીકમાં ગુફાઓ હતી, તેથી વ્રજવાસીઓને ખાન-પાન અને સ્થાન ની સર્વ સમ્પત્તિ પ્રાપ્ત થઈ તેથી એ પણ પ્રસન્ન થયા ।।૨૭।।

ક્વચિત્ વરસાદ વર્ષે છે ત્યારે વનસ્પતિની પોલ (બખોલ) માં કે ગુફામાં પેસીને ભગવાન્ કન્દમૂળ અને ફળ આરોગી રમણ કરતા ।।૨૮।।

ઘેરથી દહીંભાત છાકમાં આવેલ તેને જળની પાસે શિલા ઉપર રાખીને ભક્ત ગોપો અને બળદેવજી ની સાથે બેસી ભગવાન્ આરોગ્યા ।।૨૯।।

વર્ષાઋતુમાં બળદ, વાછડાં અને આઉના ભારથી થાકી ગયેલી ગાયો થોડી જ વારમાં પેટ ભરીને ઘાસ ચરી લેતી અને લીલાંછમ ઘાસ ઉપર બેસીને જે આંખો બન્ધ

કરી વાગોળ્યા કરતી. વર્ષાઋતુની સુન્દરતા અપાર હતી. તે બધા પ્રાણીઓને સુખી કરી રહી હતી, પોતાની શક્તિથી ખીલી ઊઠેલી વર્ષાઋતુને જોઈ ભગવાન્ બહુ પ્રસન્ન થતા અને વારંવાર તેની પ્રશંસા કરતા ।।૩૦-૩૧।।

આવી રીતે રામ અને શ્યામ તે વનમાં અને વ્રજમાં નિવાસ કરી રહ્યા હતા ત્યાં તો શરદ ઋતુ આવી ગઈ. હવે આકાશમાં વાદળ ન રહ્યાં, જલ નિર્મલ થઈ ગયું અને વાયુ બહુ ધીમી ગતિથી વાવા લાગ્યો ।।૩૨।।

જેમ યોગભ્રષ્ટોનાં ચિત્ત બગડ્યાં હોય તે ફરીને યોગસિદ્ધ કરે ત્યારે પાછાં નિર્મળ થાય છે, તેમ શરદમાં કમળ થતાં જળ સુન્દર (પહેલાં હતાં તેવાં) *નિર્મળ થયાં ।।૩૩।।

વિશેષ : ભગવાને જલના દોષ મટાડ્યા, જ્ઞાનીના દોષ દૂર કર્યા, કુટુમ્બીઓના દોષ છોડાવ્યા, દરિદ્રીઓના દોષો, વિરક્તના દોષો, યોગીઓના દોષો અને ગોપીઓના દોષો શરદના સમ્બન્ધથી ભગવાને છોડાવ્યા. એ દશ દોષોને નિવાર્યા અને મિત્રના દોષોને દૂર કર્યા અને સર્વને શોભાયુક્ત કર્યા. ચન્દ્ર, માનવ, ગાયો, પદ્મો (કમળ), ભૂમિ અને વર્ણોને છ ગુણથી શોભાવ્યા. શરદનું કાર્ય એટલું થયું ત્યારે ભગવાન્ એમાં રમવાને માટે દાખલ થયા. (કારિકા)

શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યેની *ભક્તિ જેમ ચારેય આશ્રમવાળાઓનાં પાપને દૂર કરે છે તેમ શરદ ઋતુએ આકાશના (મલ) વાદળોને, મહાભૂતોના સાંકર્ય (અગ્નિ અને વાયુ ના મલ) ને, ભૂમિના અને જલના કાદવ ના મલને દૂર કરી દીધો ।।૩૪।।

વિશેષ : ભક્તિ હૃદયાકાશમાં શોકરૂપ દોષને દૂર કરે છે. ભક્તિવાળાને નેત્રમાં જળ આવે છે એ જળના દોષને દૂર કરે છે. ત્રણ પ્રકારના જીવ એક બીજામાં મળી જાય છે તે દોષને ભક્તિ દૂર કરે છે. એના પ્રવર્તક પ્રાણ અથવા અગ્નિ છે તે એક દૂર કરે અને બીજો બાળે છે. પૃથ્વીનો મેલ, પ્રસાદ પેટમાં જવાથી દૂર થાય છે. ગૃહસ્થને ભૂતમાં મળવું પડે છે, પણ ભક્તિ કરે તે એ બધાથી જુદો પડે છે.

જેમ ઈચ્છાનો ત્યાગ કરનાર મુનિઓ પાપથી છૂટી શાન્ત થઈ શોભે છે, તેમ મેઘોએ પોતાનું સર્વસ્વ *જલ હતું તે બધુ લોકોને આપી દીધું તેથી એ સ્વચ્છ તેજવાળા દેખાવા લાગ્યા અને એને લીધે એમની શોભામાં વધારો થયો ।।૩૫।।

વિશેષ : માણસનું મૃત્યુ આવે ત્યારે એ કાંઈ સાથે લઈ જઈ શક્તો નથી, તેમ મેઘો પણ શરદઋતુ આવી ત્યારે જરાય જળ રાખી શક્યા નહિ. સર્વનો ત્યાગ એ જ સર્વ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. પાપનું સ્વરૂપ કાળું છે, પુણ્યનું રૂપ સફેદ છે. મેઘનું નીલરૂપ ગયું અને શ્વેતરૂપ આવ્યું. કેવળ

શ્વેતતા પુણ્યનું ફળ નથી. કેશ વગેરેમાં શ્વેતતા આવે છે તેવું એમાં મનાતું નથી. તેથી આ મેઘ તો શ્વેત થતાં એનું તેજ વધ્યું અને રમણ કરવા લાગ્યા. શ્વેત કેશમાં આ બે ન હોય. અન્તઃકરણ ચાર છે તેમાંથી ચાર દોષ જાય ત્યારે એ પ્રકાશે છે. એ સિવાય પ્રકાશ સમ્ભવે નહિ. એમાં ત્રણ ઈષણા દોષ છે. લોકોષણા ભુવન અને જન ના ભેદથી બે પ્રકારની છે. વિત્તેષણા સર્વ વિષયરૂપા છે જેને **'અર્થેષણા'** કહે છે. 'દારેષણા' પુત્રાદિ સહતિ કહેવાય છે. એ ત્રણ ઈષણાથી ધર્મ, અર્થ અને કામ કહ્યા. ત્રિવર્ગ છોડો એટલે ત્રણ ઈષણા છૂટે, ત્યારે ચિત્ત શાન્ત થાય. શાન્તિ જો કે સત્વ આદિથી થાય છે, પણ એ ગુણનો ઉપમર્દ થતાં શાન્તિનો નાશ થાય છે. તેથી સ્વરૂપથી અથવા શુદ્ધ સત્વથી શાન્તિ થાય તે નિત્ય શાન્તિ છે. તેથી **'મનસૈવૈતદાપ્તવ્યમ્'** ઈત્યાદિ શ્રુતિથી શાન્ત મનથી દર્શન થાય છે. જેનુ મન આત્મપ્રવણ થયું છે તે મુનિઓ કહેવાય છે. એ મુક્તકિલ્બિષ ત્યારે થાય છે જ્યારે એ અહંકારને છોડે છે. આ બધા ગુણો મેઘમાં શરદથી આવે છે. તેથી **''સર્વાઃ શરત્કાવ્યકથા રસાશ્રયાઃ''** ઈત્યાદિથી આગળ કહેશે.

જ્ઞાની *પુરુષો જ્ઞાનરૂપ અમૃતને ક્યારેક આપે છે અને ક્યારેક નથી પણ આપતા, તેમ પર્વતો ક્યારેક પોતાના ઉપર વરસેલું જલ આપે છે, ક્વચિત્ નથી આપતા ।।૩૬।।

વિશેષ : શરદના ગુણોને કહેતા જ્ઞાનીઓનું દષ્ટાન્ત આપ્યું છે તેમાં જ્ઞાન ગુણ છે. જેનામાં સાર હોય તેમાં જ્ઞાન હોય છે. અહીં અન્તઃસારવાળા પર્વત છે. એમાં જ્ઞાનને ઠેકાણે જળ છે. એ જળ જ્ઞાનની જેમ સર્વદોષ નિવર્તક અને શુદ્ધ છે. એ પર્વતો ક્વચિત્ જ્યાં ઝરણાં હોય ત્યાં જળને આપે છે, ક્યાંક નીકળવાનો રસ્તો ન હોય ત્યાં આપતા નથી. એ પણ પોતાની અન્દર રહેલ જળને છોડે છે. વરસાદનું જળ તો ઉપરથી જ ચાલ્યું જાય છે. તેથી એની વાત અહીં નથી, માટે જળને **'શિવમ્'** વિશેષણ આપ્યું છે. શાન્ત, શીતળ અને સ્વાદવાળું પર્વતનું જળ છે. મોટાને અંદર તાપ ન હોય તેથી સૂર્યના કિરણ પણ એને ઉકાળી શક્તાં નથી. એ જ્ઞાન બુદ્ધિકૃત અને સ્વાભાવિક એમ બે પ્રકારનું હોય છે. જો સ્વાભાવિક હોય તો એમાં શરદનું કાંઈ ન કહેવાય, તેથી એ જ્ઞાનમાં શરદની પ્રયોજક્તા છે. જ્ઞાનરૂપ અમૃત કાળે કરીને આપે છે. એમાં કાળ અને પુરુષ બન્નેના વિચાર કરવો પડે છે. પોતે જ્ઞાનપૂર્ણ હોય છતાં દેશની અનુકૂળતા ન હોય અથવા અધિકારી પુરુષ ન હોય તો એ જ્ઞાન આપતા નથી. જ્ઞાનમાં પૂર્ણ હોય, સમ્પ્રદાયને ચલાવી શકે એમ હોય, વિમાર્ગમાં ચાલનાર ન હોય તેવાને જ્ઞાન આપે છે, નહિ તો જ્ઞાન આપતા નથી.

વિદ્યયા સહિતો વિદ્વાન્ મ્રિયતેવાવિચારયન્ ।
ન ત્વયુક્તાય તદ્‌દ્યાત્ કથચિદિતિ નિશ્ચયઃ ।।

(વિદ્વાન પુરુષે વિચાર કર્યા વિના વિદ્યા સહિત મરવું જ, પણ કોઈ રીતે અયોગ્ય (પુરુષ) ને તે આપવી જોઈએ નહિ, એવો નિશ્ચય છે) શરદ શુદ્ધિ કરનાર હોવાથી શરદને પ્રયોજકતા છે.

કુટુમ્બમાં ફસાયેલા મૂઢ માણસો ચાલ્યા જતા આયુષ્યને જાણતા નથી તેમ થોડા જલમાં રહેનાર જલચરો દર્‌રોજ સૂકાતા જતા પાણીને જાણતા નથી* ।।૩૭।।

વિશેષ : એ પ્રમાણે શરદ જ્ઞાનોપયોગી છે એમ કહ્યું. હવે એનું વૈરાગ્યમાં ઉપયોગીપણું બતાવે છે. જળને સૂકવનારી શરદ છે તેથી જળ ઓછું થાય છે. જળચરો ક્રિયાશક્તિવાળાં છે, તે જળ સૂકાય તો મરી જાય. પણ તે જલનો પ્રવાહ ચાલતો હોય તેમાં ચાલ્યા જાય તો અગાધ જળમાં પહોંચી જાય. એમ કરે તો અને મરણનો ભય દૂર થાય. પણ એ જળમાં રહ્યા-રહ્યા જળ ઘટતું ચાલે છે તેને એમણે જાણ્યું નહિ એમાં દૃષ્ટાન્ત' કહે છે. પુરુષ આયુષ્યથી પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરે છે. થોડું આયુષ્ય હોય તો વૃથા વ્યવસાયવાળું ઘર છોડી ભગવચ્ચરણમાં પહોંચે તો કામ સિદ્ધ થાય; પણ એમ એ કરતો નથી, તેથી એનામાં વિશેષ જ્ઞાન નથી. આયુષ્ય ક્ષીણ થવાનું જ છે તેને એ જાણતો નથી. જો જાણે તો એ આયુષ્યને નિત્ય કરી શકે. પણ એ નથી જાણતો એનાં ત્રણ કારણ છે; નર છે, મૂઢ છે અને કુટુમ્બી છે. શાસ્ત્રથી, સ્વભાવથી અને સંગથી એટલે સ્વભાવથી તે જન્મવાળો મરે એમ જાણતો નથી. શાસ્ત્રને જાણતો નથી તેથી મૂઢ છે. સંગથી કુટુમ્બમાં પડ્યો છે એમ એ જાણે છે તો પણ કુટુમ્બને છોડવા માટે રાજી નથી.

જેવી રીતે પોતાની ઇન્દ્રિયોને વશમાં રહેનાર કૃપણ અને દરિદ્ર ગૃહસ્થને જાત-જાતના તાપ સતાવતા જ રહે છે તેમ થોડા જલમાં રહેનાર પ્રાણીઓને *શરદ ઋતુના સૂર્યનાં પ્રખર કિરણોથી ખૂબ પીડા થવા લાગી ।।૩૮।।

વિશેષ : થોડા જલમાં રહેનાર જીવો શરદના તાપથી દુઃખી થાય છે. જ્યારે કાલ અને કર્મ માણસને પીડે નહિ ત્યારે જ અજ્ઞાન સુખ આપનારું થાય છે. શરદે મેઘોને હટાવ્યા ત્યારે સૂર્યને વ્યવધાન રહ્યું નહિ તેથી એને સખ્ત તાપ જળને સૂકવવા લાગ્યો. જળ ગરમ થયું. એમાં જળજીવો દુઃખી થયા. એમાં ચાર પ્રકારના અન્તઃકરણ દોષ ન હોય તો દુઃખ ન થાય. પણ એ દોષ છે. પ્રથમ દોષ દારિદ્રય છે. એ સર્વવિષયનાશક છે. એ અન્તર્મુખને સુખરૂપ છે, પણ બહિર્મુખને તાપ કરે છે. 'કાર્પણ્ય' એટલે લોભ પણ એને છે. દરિદ્રી પણ લોભી ન હોય તો સુખી રહે; એમાં પણ એકલો હોય તો સુખી રહે પણ આ તો કુટુમ્બી છે. એ પણ જિતેન્દ્રિય

હોય તો દુઃખ ન થાય, પણ અવિજિતેન્દ્રિય છે તેથી દુઃખી થાય છે.

(અહીંથી દશ શ્લોકમાં શરદના ગુણોનું વર્ણન કરે છે) જેમ ધીર પુરુષ અનાત્મ એવા શરીર વગેરેમાં ધીમે-ધીમે હું અને મારું એવા ભાવને છોડે છે, તેમ શરદમાં ભૂમિ ઉપરથી કાદવ ધીમે-ધીમે ઓછો થવા લાગ્યો *અને લતા વગેરેમાંથી કાચાપણું ઓછું થવા લાગ્યું. (ફળ-ફૂલવાળાં થયા) ।।૩૯।।

વિશેષ : ધીમે-ધીમે સ્થળોએ કીચ (કાદવ) ને છોડ્યો અને લતા અને ગુલ્મોએ અપકવતા (કાચાપણુ) છોડી. તેમાં દૃષ્ટાન્તમાં અહન્તા-મમતા છે. એમાં મમતા કીચડ જેવી છે. અહન્તા અપકવતા જેવી છે. જો કે અહન્તા-મમતાને છોડાવનાર શાસ્ત્ર છે, પરન્તુ ધીરજ વગરના સ્વાભાવિક દોષથી દુઃખી થનાર જીવ શાસ્ત્રને નહિ માનતાં ધૈર્યને જ કારણ માનીને કહે છે. મોટાઓને મમતા હોય, બીજાને અહન્તા-મમતા બન્ને હોય છે. બ્રહ્મવાદમાં અને નૈયાયિક સિદ્ધાન્તમાં અહંકાર નથી. પણ દેહ વગેરેમાં આત્મબુદ્ધિ છે. બીજાઓ આત્માધ્યાસ છે એમ કહે છે, કેટલાક તાદાત્મ્યસમ્બન્ધ માને છે, પણ એ વસ્તુ ત્યાજ્ય છે એમ તો સર્વ કહે છે. વૈદિક પક્ષમાં, પુત્રમાં અને સ્ત્રીમાં **''સ આત્માનં દ્વેધા''** **''આત્મા વૈ પુત્ર''** ઈત્યાદિ શ્રુતિથી અહન્તા છે.

જેમ અન્તઃકરણ લય અને વિક્ષેપ વિનાનું નિઃસંકલ્પ (શાન્ત) થતાં મનન પરાયણ મુનિને વેદના અર્થનું અનુસન્ધાન રહેતું નથી તેમ શરદઋતુ આવતાં *સમુદ્ર સ્થિર જલવાળો શાન્ત થઈ ગયો ।।૪૦।।

વિશેષઃ બહારના દોષને કહી અન્તર્ગત દોષનેમાટે સમુદ્રનું વર્ણન કરે છે. પૃથ્વી કરતાં જળ શ્રેષ્ઠ છે. એમાં સમુદ્ર મુખ્ય. એમાં ચાંચલ્ય દોષ છે. એમાં બીજો સમ્બન્ધ નથી. ચાંચલ્યથી શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે. એ બન્ને ન હોવાથી જલ સ્થિર છે. એમાં દૃષ્ટાન્ત'કહે છેઃઅન્તઃકરણ સારી રીતે શાન્ત થાય ત્યારે મુનિ મનન કરતાં શાસ્ત્રને છોડી દે છે, કેમકે પછી એને વેદની અપેક્ષા રહેતી નથી, પણ જે સાંભળ્યું છે તેનું મનન-નિદિધ્યાસન કરે છે. આગમ તો શબ્દરૂપ છે, પણ **''ચાંચલ્ય લય, વિક્ષેપ ન''** હોવાથી પદાર્થનું અનુસન્ધાન નિવૃત્ત થઈ જાય છે.

જેમ પ્રાણની સાથે જ્ઞાન ચાલ્યું જાય છે તેને યોગી પ્રાણનો સંયમ કરી જ્ઞાનને જવા નથી દેતા તેમ ખેડૂતોએ દઢ પાળા બાંધીને ક્યારામાં આવેલા જળને રોકી રાખ્યું* ।।૪૧।।

વિશેષ : ક્યારામાંથી નીકળતા જળને એના માર્ગ બંધ કરી ખેડૂતો રોકે છે. જળથી સ્થળ ભીનું રહે છે. શરદમાં વૃષ્ટિનો સમ્ભવ ઓછો હોય છે. તેથી જળ જોઈએ તે લોકો જળને મોટી પાળો

બાંધી રોકે છે. જળ ન હોય તો પાક સિદ્ધ ન થાય, તેથી જળની રક્ષામાં પાળ મજબૂત જોઈએ. પ્રાણ વગેરે વાયુઓ જ્યારે બહાર નીકળે ત્યારે જ્ઞાન સાથે જ નીકળે છે, તેમ ઈન્દ્રિયો પણ પોતાના વિષયને જ્ઞાનની સાથે ગ્રહણ કરે છે. જ્ઞાન ક્રિયા ખલાસ થતાં તિરોહિત થાય છે. જ્ઞાન શાસ્ત્રથી થાય એ પ્રકટ કહેવાય છે. **''સ્રવતીન્દ્રિયલૌલ્યેન જ્ઞાનં ચૈવાવકીર્યતે''** ઈત્યાદિ વાક્યો શ્રવણમાં પ્રમાણભૂત છે. જ્ઞાનને માટે યોગશાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ છે. **''ઊર્ધ્વેન્દ્રિયૈસ્તુ વિક્ષેપો જ્ઞાનસ્યાધો વિનાશનમ્। નિરોધે પુંજભાવેન સ્વકાર્યં સાધયેદ્ ધ્રુવમ્''** એમ કહ્યું છે તેથી પ્રાણેન્દ્રિયનિરોધ થતાં યોગી જ્ઞાનને અટકાવે છે. સાધન દશામાં યોગ નિત્ય છે. આસન અને પ્રાણાયામ ની સ્થિરતાથી જ્ઞાન સ્થિર થાય છે.

મુકુન્દ ભગવાન્ વ્રજસ્ત્રીઓના દેહના અભિમાનથી થયેલ દુઃખને દૂર કરે છે તેમ શરદના સૂર્યથી લોકોને થયેલા *તાપને ચન્દ્રનાં કિરણોએ દૂર કર્યો ।।૪૨।।

વિશેષ : શરદના સૂર્યનો તાપ તીક્ષ્ણ હોય છે. એ જ્વર ઉત્પાદક હોય છે અને તાપને મટાડે છે. એ આધ્યાત્મિક તાપ દેહાભિમાનરૂપ છે. એ દેહ વગેરેના જેણે ભગવાન્‌માં વિનિયોગ કર્યો તેને આધ્યાત્મિક તાપ ન રહ્યો. જાતિના અભિમાનને છોડાવે તે તાપનાશક કેમ કહેવાય? ત્યાં કહે છેઃભગવાન્ મુકુન્દ છે. મોક્ષદાન વખતે પૂર્વાવસ્થા છોડાવવી જોઈએ એમ એ વ્રજવાસીઓનો તાપ ન ગયો હોય તો એ મરી ગયાં હોત. ભગવાન્‌માં એને સર્વાત્મભાવ છે તેથી મોક્ષ તો એનો થવા સમ્ભવ નથી તેમ એમને તાપ પણ નથી. શરદનો તો ઉદ્દીપ્ત વિભાવમાં ઉપયોગ છે. ક્યારાના દષ્ટાન્તથી વાયુની અને સૂર્યચન્દ્રના દષ્ટાન્તથી તેજની શુદ્ધિ કહી છે.

વેદોના અર્થને સ્પષ્ટ રીતે જાણનારું સત્વગુણી મન અત્યન્ત શોભે છે તેમ જ શરદૠતુમાં રાતે વાદળ વિનાનું નિર્મલ આકાશ *તારાઓની જ્યોતિથી ઝગમગવા (શોભવા) લાગ્યું ।।૪૩।।

વિશેષ : શરદથી તારા ચોખ્ખા થયા તેથી આકાશ શોભવા લાગ્યું. **''માસાષ્ટકં તથાકાશે તમસ્તાપૈઃ કૃતં રજઃ, મેઘૈરપોહ્યતે સમ્યક્ અતઃ શરદિ નિર્મલાઃ, સર્વં નભો દિશશ્ચૈવ તારકાશ્ચન્દ્ર એવ ચ''**. મેઘ ગયો તે આધિભૌતિક, વિમલ તારક તે આધ્યાત્મિક, શરદ આધિદૈવિક એમ બતાવવા 'દષ્ટાન્ત' કહે છે. સત્વગુણયુકત ચિત્ત શબ્દબ્રહ્મ વેદનું જેમાં દર્શન છે એવું શોભે છે. ચિત્તમાં તમસ્, રજસ્ દોષ છે તે સત્વયુકત થાય ત્યારે જાય છે. ગુણ તો તત્વપદાર્થનું જ્ઞાન. એ પદાર્થો વેદ ભાવનાથી અન્તઃકરણમાં સ્ફુરે એમાં શરદનો ઉપયોગ છે. વાદળનું ન હોવું તે સત્વ છે, વિમળ સ્થાનમાં શબ્દબ્રહ્મ છે. એના અર્થના જ્ઞાનના સ્થાને તારાઓ છે. એનાથી દોષો ટાળવાના છે.

પૃથ્વીમાં યાદવોના સમૂહથી વીંટળાયેલા શ્રીકૃષ્ણ શોભે છે, તેમ નક્ષત્ર ગણથી વીંટળાયેલો પૂર્ણ (અખંડ) મંડળવાળો ચન્દ્ર આકાશમાં *શોભા આપવા લાગ્યો ।।૪૪।।

વિશેષ : હૃદયમાં ભગવાન્‌ની શોભા કહેવામાટે આકાશમાં ચન્દ્રની શોભા કહે છે, મહાભૂત પછી મન જ ક્રમપૂર્વક આવે. અખંડ (પૂર્ણ) મંડળવાળો ચન્દ્ર ઉડુગણ (તારા) સાથે શોભે છે. ભગવદીય ચન્દ્રનિવૃત્યર્થ ‘શશી’ શબ્દ કહ્યો. એ ભગવદીય ચન્દ્ર પણ ગોપીઓ જુએ તો જ એવો શોભે. યદુપતિ શ્રીકૃષ્ણ પૃથ્વીમાં અખંડ મંડળથી શોભે છે. જો કે યદુપતિ સર્વત્ર શોભે છે, છતાં વૃષ્ણિવંશીઓના સમુદાયથી વીંટળાયેલા પૂર્ણજ અહીં શોભે છે.

*સમશીતોષ્ણવાળા વનના ફૂલની સુગન્ધવાળા વાયુનો આશ્લેષ કરીને લોકોએ તાપ છોડ્યા, પણ જેનાં ચિત્ત શ્રીકૃષ્ણે હરી લીધાં છે તેવી ગોપીઓના તાપ ગયા નહિ ।।૪૫।।

વિશેષ : શીત અને ઉષ્ણ સમાન છે તેને લઈને તાપ રહ્યો નહિ. વનના સમ્બન્ધથી મન્દતા અને ફૂલોના સમ્બન્ધથી સુગન્ધ પણ છે. પરન્તુ ગોપીઓનો તાપ ન ગયો એનું કારણ એનાં ચિત્ત શ્રીકૃષ્ણે હરેલા હતાં. ચિત્તમાં સુખ તો શ્રીકૃષ્ણના સમ્બન્ધમાં હોય તેટલો વખતો હોય, તેથી એ ગોપીઓને આધ્યાત્મિકી શરદ સુખરૂપ નથી, પણ આધિદૈવિકી સુખરૂપ છે.

જેવી રીતે ઈશ્વર સમ્બન્ધી ક્રિયાઓ (સેવા, સ્મરણ ઈત્યાદિ) પછી તેમનું ફલ અવશ્ય થાય છે તેવી રીતે શરદઋતુમાં ગાયો, હરિણીઓ, ચકલીઓ વગેરે પશુ-પક્ષિણીઓ અને સ્ત્રીઓ ઋતુમતી (સન્તાન ઉત્પત્તિની કામનાવાળી) થઈ ગઈ તથા સાંઢ, કાળિયાર (નર-હરણ), નર-પક્ષીઓ અને પુરુષો એમનું અનુસરણ કરવા લાગ્યાં તેથી ફળવતી થઈ ગઈ ।।૪૬।।

સૂર્યના *ઊગતાં જલમાં થનાર કમળોમાં રાત્રે ખીલનારાં કુમુદ સિવાયનાં બધા કમળો ખીલી ઊઠ્યાં. રાજાથી ચોર સિવાયના લોકો નિર્ભય થાય, તેજ પ્રમાણે કુમુદનો વિકાસ ચન્દ્રથી જ થાય, સૂર્યથી ન થાય. તેથી કુમુદ સિવાયનાં બીજા કમળોનો વિકાસ કહ્યો ।।૪૭।।

વિશેષ : જંગમની વાત કહીને હવે સ્થાવરના ઉપર શરદની જે અસર થઈ તે કહે છે કે સૂર્ય ઊગતાં કમળો ખીલી ગયાં. કુમુદ તો ચન્દ્ર વિના ન ખીલ્યું. **‘કુમુદ્ વિના’** શબ્દમાં વિભક્તિલોપ છે, નહિ તો **‘કુમુદં વિના’** એવો પ્રયોગ કરવો જોઈએ, તેથી એમ કહેવામાં આવ્યું કે સાત્વિકનો અધિપતિ આવ્યો ત્યારે બધાં સાત્વિકોને સુખ થયું, બીજાને ન થયું, કેમકે એમની મુદ્ કુત્સિત

(‘‘**કુમુદ્=કુત્સિતા મુદ્**=દોષિત-દોષયુક્ત આનન્દ’’) છે તેથી એનો વિકાસ ન થયો. રાજાથી સર્વ લોકો નિર્ભય થાય, પણ ચોર નિર્ભય ન થાય; એનાથી શરદમાં ચોરી પણ ન થાય એમ કહ્યું.

તે વખતે શહેરો અને ગામડાંઓ માં નવાન્નપ્રાશન અને ઈન્દ્ર સમ્બન્ધી *ઉત્સવો ઉજવવા લાગ્યા. ખેતરોમાં અનાજ પાકી ગયું અને પૃથ્વી પુરુષોત્તમની બે કલાઓ (ચિત્ અને આનન્દ)થી શોભી ઊઠી. (સત્ કલા તો પહેલેથી હતી જ) ।।૪૮।।

વિશેષ : લૌકિકમાં શરદનો પ્રભાવ કહીને વૈદિક કર્મમાં પણ એના આગમથી જે થયું તે વાત કહે છે. પુર સાત્વિક છે જ્યારે ગ્રામો રાજસ છે, આગ્રયણ (નવાન્નપ્રાશન) વૈદિક છે. ઈન્દ્રસમ્બન્ધી છે. તે સ્માર્ત છે. મહોત્સવો લૌકિક છે. ચકાર કહ્યો છે તેથી કુલધર્મો પણ લેવા. પુર ગ્રામને બહુવચન કહ્યું છે તેથી લૌકિક, સ્માર્ત અને વૈદિક એવા ત્રણ ધર્મો કહ્યા છે. તે બધા ધર્મોથી પૃથ્વી શોભાયમાન્ થઈ. એની આધિભૌતિકી શોભા તો પાકેલ ધાન્યથી સમૃદ્ધિવાળા કહી તેથી જ કહેવામાં આવી અને આધિદૈવિકી શોભા તો રામ-કૃષ્ણથી છે. એ પૃથ્વીનો જ ભાર ઉતારવાને આવ્યા છે. વળી ભગવાન્ના સમ્બન્ધવાળી પૃથ્વી છે તેથી એમના ચરણથી, એમના પ્રતાપથી અને એમની લીલાથી વધારે શોભે છે. આ વાક્યમાં પૃથ્વીનો પ્રસ્તાવ છે અને હરિ શબ્દ ભગવદ્વાચક કહ્યો છે તેથી એ પૃથ્વીના જ દુ:ખને હરનાર એટલે હરિ છે. એ તો પુરુષોત્તમ જ છે. પૃથ્વીનો ભાર હરનાર સંકર્ષણ છે તેથી એ કલારૂપથી કેશનો અવતાર છે, અથવા હરિના કેશ એટલે ચિત્ અને આનન્દરૂપે અને સત્ તો છે જ તેથી હરિ સચ્ચિદાનન્દ સમજવા.

વણિંમુનિનૃપસ્નાતા નિર્ગમ્યાર્થાન્ પ્રપેદિરે ।।
વર્ષરુદ્ધા યથા સિદ્ધાઃ સ્વપિંડાન્ કાલ આગતે ।।૪૯।।

વર્ષો સુધી સંયમ પાળનારા સિદ્ધ પુરુષો સમય આવતાં જેમ દેવ વગેરેના દેહો પ્રાપ્ત કરે છે તેમ વણિક, મુનિ, રાજાઓ અને *સ્નાતકો જેઓ વર્ષાને લીધે એક જ સ્થાને રોકાયેલા હતા, તેઓ ત્યાંથી નીકળી પોત-પોતાના અભીષ્ટ કામકાજમાં લાગી ગયા ।।૪૯।।

વિશેષ : ઉપસંહાર કરતાં શરદનું સર્વસાધકપણું છેલ્લા શ્લોકથી કહે છે. તેથી વણિક (વેપારી) મુનિ અને રાજા, વૈરાગ્ય, બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો કહ્યા. રાજા રાજ્યવૃદ્ધિને માટે બહાર નીકળેલા તે પરદેશમાં આવ્યા. તેમણે બહાર જઈને અર્થને સમ્પાદન કર્યો. અર્થ લોકમાં જે

ગણાય છે તે જ લેવો, બીજો વૈદિક અને ત્રીજો સ્માર્ત લેવો. અર્થમાં પ્રધાન તમ, પછી સત્વ અને પછી રજ; આથી જે ઘરમાં રહ્યા તેને સિદ્ધિ ન મળે. સ્નાતકો તો તીર્થમાં ફરે છે તે ધર્મ, અર્થ અને કામને મેળવે છે. અથવા પ્રત્યેકને માટે ધર્મ, અર્થ અને કામ રહ્યા. તેમ સમુદાયથી પણ એ જ ત્રિવર્ગ કહ્યો. દષ્ટાન્તમાં વર્ષો સુધી જેમણે સંયમ રાખ્યો છે તેવા સિદ્ધ પુરુષોએ ફલ પ્રાપ્ત કર્યું. એટલે પોતે જે માગતા હતા તે કાળ આવ્યો ત્યારે મળ્યું તે ભોગવ્યું. પછી બીજો કાળ (પ્રલય) આવ્યો ત્યારે ફરીને જ દેવ વગેરે દેહોને પામે છે. પૂર્વ કાળ સાધક છે જ્યારે ઉત્તર કાળ ફળરૂપ છે. એમ લીલારહિત શરદનું વર્ણન થયું.

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધનો (બીજા તામસ પ્રકરણના બીજા પ્રમેય-પેટા-પ્રકરણનો વૈરાગ્ય નિરૂપક છઠ્ઠો અને ચાલુ) ''વર્ષા શરદ્ વર્ણન'' (વૈરાગ્ય) નામનો વીસમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં ૧૭ મો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

સાધના વિનાની કોરી દીક્ષા અર્થહીન હોય છે.
સાધના ન કરી શકનાર આપો આપજ માર્ગભ્રષ્ટ થઈ જાય છે.

અધ્યાય ૨૧

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અધ્યાય ૧૮

ગોપીઓએ ગાયેલું વેણુગીત

બીજા તામસપ્રકરણના બીજા પેટાપ્રકરણ:પ્રમેયપ્રકરણનો અ. ૭

વિશેષ : ગોપીઓને શ્રીકૃષ્ણમાં સ્નેહ તો છે જ પણ આ એકવીસમા અધ્યાયમાં તો એ સ્નેહની ઉત્તરાવસ્થારૂપ આસક્તિનું સ્પષ્ટ રીતે વર્ણન કરે છે. એ વર્ણન કરવામાં એક તો વર્ણન કરવાનું ચરિત્ર જોઈએ અને એનું વર્ણન કરનાર જોઈએ. તો અહીં ભગવાન્ દિવસે જે ચરિત્ર વનમાં કરે છે તેને ભગવાન્‌ના વિરહમાં આકુળ થયેલી ગોપીઓ વ્રજમાં પોતાના ઘરમાં બેસી જોઈ શકે છે અને પોતાની સમાન શીલ અને વ્યસન વાળી સખી પાસે એ લીલાનું વર્ણન કરે છે. એવી જ રીતે ગોપો આસક્તિભરથી રાત્રિ ચરિતને જોઈને સ્વસખા પાસે વર્ણન કરે છે. એમાં એક શ્લોકથી વૃન્દાવનમાં ભગવત્ પ્રવેશ અને બીજા શ્લોકથી વેણુનું કૂજન કરી ભગવાને ભક્તને

બોધન કર્યું છે. કારણ એ જ કે જે જેના ગુણમાં આસક્તિવાળા હોય તે એના સ્વરૂપમાં પણ આસક્ત થાય છે. ગોપીજનો ભગવદ્દ્ગુણગાન વગર રહી શકતાં નથી તેથી એને ભગવત્સ્વરૂપમાં આસક્તિ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

આસક્તિની પૂર્વાવસ્થા પ્રેમ છે, એ પ્રેમ જ્યારે વધે છે ત્યારે એ આસક્તિરૂપ થાય છે. એ પ્રેમ પણ કોઈ કારણને લઈને થયો હોય તો એ કારણ નાશ થતાં પ્રેમ અસ્ત થાય છે. એ પ્રેમ ઉપાધિવાળો કહેવાય. એવો ગોપીઓનો પ્રેમ નથી, પણ એ પ્રેમ હરિએ સહજ એમના હૃદયમાં ઉત્પન્ન કર્યો છે. એ ભગવત્કૃત સહજ પ્રેમ ભગવત્પ્રાપક છે. એ પ્રેમને ઉદ્દ્બોધન કરનાર પણ વેણુકૂજન ભગવાને જ કર્યું, માટે એ પ્રેમને વધારનાર પણ અલૌકિક છે, એટલે અહીં જે વર્ણન કરવાનું છે તે બધું લોક વિલક્ષણ છે. તેથી ગોપીઓએ આસક્તિને લીધે વિદ્યાના પાંચ પર્વરૂપ પાંચ શ્લોક જવા દઈને પછીથી વર્ણન કર્યું છે. એટલે **''બ્રહ્મ વેદ બ્રહ્મૈવ ભવતિ''** એ ન્યાયથી ભગવાન્ અને ગોપી માં સ્વરૂપ તારતમ્ય રહ્યું નથી, તેથી વિદ્યાના અન્તમાં 'ભક્તિ' એટલે સ્નેહની ઉત્તરાવસ્થા આસક્તિ છે. આસક્તિથી વર્ણન કર્યું છે તેથી જ એ ધર્મરૂપતાથી વર્ણન નથી કર્યું એમ સમજવું. કારણ કે વર્ણન **'અક્ષણ્વતાં'** એ શ્લોકથી છે અને એની પહેલાં પાંચ શ્લોક છે. તે પાંચ શ્લોકમાં વિદ્યાના પાંચ પર્વનું વર્ણન આવી ગયું; એટલે વિદ્યા સુધી ધર્મ છે અને એના અન્તમાં ધર્મી રહે છે. આ વર્ણન વિદ્યાને અન્તે હોવાથી એ વર્ણન ધર્મીનું છે. તેથી ગોપીઓનું બધું સ્વરૂપસમ્બન્ધી સમજવું, એ પણ ભગવત્સ્વરૂપ હૃદયમાં આવ્યા પછી વર્ણન કર્યું છે એટલે એમાં સન્દેહ નથી.

શ્રીશુક ઉવાચ

ઇત્થં શરત્સ્વચ્છજલં પદ્માકરસુગન્ધિના ।।
ન્યવિશદ્ વાયુના વાતં સગોગોપાલકોચ્યુતઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એ પ્રમાણે શરદને લઈને સ્વચ્છ જલ જેમાં થયાં છે, કમળના સમુદાય ખીલવાથી સુગન્ધવાળો પવન જેમાં ચાલી રહ્યો છે તેવા વૃન્દાવનમાં ગાયો અને ગોપાળો સાથે અચ્યુત ભગવાને ક્રીડા કરવામાટે પ્રવેશ કર્યો ।।૧।।

સુન્દર-સુન્દર ફૂલોથી ભરી-ભરી લીલીછમ વૃક્ષપક્તિઓમાં મતવાલા ભમરા ઠેક-ઠેકાણે ગુઞ્જારવ કરી રહ્યા હતા અને જાત-જાતનાં પક્ષીઓનાં ટોળાંનાં ટોળાં અલગ-અલગ કલરવ કરી રહ્યાં હતાં જેથી તે વનનાં સરોવર, નદીઓ અને પર્વતો બધાં ગુંજતા રહેતાં હતાં. મધુપતિ શ્રીકૃષ્ણે બળદેવજી અને ગ્વાલબાલોની સાથે તેમાં પ્રવેશ કર્યો અને ગાયો ચરાવતાં વેણુ વગાડવા લાગ્યા ।।૨।।

શ્રીકૃષ્ણને મળવાની તીવ્ર લાલસા જગાવનાર તે કૂજન અને વેણુગીત સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણની પરોક્ષમાં કેટલીક ગોપીઓ પોતાની સખીઓની પાસે વર્ણન કરવા લાગી ।।૩।।

એ વર્ણન કરવાનો આરમ્ભ કરી બેઠી, પણ કૃષ્ણલીલાનું સ્મરણ થતાં સ્મરનો વેગ થવાથી ચિત્તમાં વિક્ષેપ થયો; હે રાજન્! તેથી એ વર્ણવી શકી નહિ ।।૪।।

ત્યારે ભગવાને પોતાનું સ્વરૂપ નાદબ્રહ્મ દ્વારા એમના *હૃદયમાં પહોંચાડ્યું. (ધ્યાનમાં તેમને દર્શન થયાં કે) એ સ્વરૂપ મોરપિચ્છના મુકુટવાળું છે, નટ અને વર ના જેવું શ્રીઅંગ છે. કાન ઉપર કર્ણિકારનાં પુષ્પ ધર્યાં છે. સુવર્ણ જેવું પીળું વસ્ત્ર અને વૈજયન્તી માળા શ્રીકંઠમાં ધરી છે. વેણુના છિદ્રોને અધરામૃતથી પૂરે છે. ગોપવૃન્દો જેની લોકપાવન કીર્તિ ગાતા આવે છે, એવી રીતે પોતાના ચરણથી રમ્ય દેખાતા વૃન્દાવનમાં આપ પ્રવેશ કરે છે ।।૫।।

વિશેષ : જ્યારે સ્મરવેગથી ગોપીઓ નાદામૃતનું વર્ણન ન કરી શકી ત્યારે સ્વયં સ્વસ્વરૂપે વેણુનાદ દ્વારા એમના હૃદયમાં દાખલ થયા તે સ્વરૂપ આ છે. એમાં પ્રથમ વાક્યોનો અર્થ કહે છે, એટલે એમાં સ્વરૂપ, ગુણ અને લીલા ત્રણે આવી જાય. શ્રીમસ્તક ઉપર મોરપિચ્છનો મુકુટ છે. મોર જ્યારે કળા કરીને નૃત્ય કરે છે ત્યારે તેનાં પીછાં તેના મસ્તક ઉપર આવે છે. જ્યારે રસાવેશથી એનાથી રહ્યું ન જાય ત્યારે તે નાચે છે તેમ ભગવાન્ મોરપિચ્છનો મુકુટ ધરે છે ત્યારે રસાવિષ્ટતા બતાવે છે. જ્યારે રસાવિષ્ટ ભગવાન્ રસનો અનુભવ કરાવે તે સમયે ભક્તો એનું વર્ણન ન કરી શકે એ તો યોગ્ય જ કહેવાય. એ રસ સંયોગ અને વિપ્રયોગ એવા ભેદથી બે પ્રકારનો છે. બન્ને મળીને એક રસ કહેવાય છે. એ રસ ભગવાન્ છે, એમ કહેવા માટે એમને **'નટવરવપુ'** કહ્યા છે. **'નટ'** એટલે કેવળ રસ (વિપ્રયોગ) અને **'વર'** એટલે સંયોગરસ, ભક્ત સાથે ક્રીડા કરતા ભગવાન્. એમાં વિપ્રયોગ ધર્મી છે. અને સંયોગ ધર્મરૂપ છે. સંયોગ સાપેક્ષ છે, વિપ્રયોગ નિરપેક્ષ છે. સંયોગ પરિચ્છિન્ન છે, વિપ્રયોગ અપરિછિન્ન છે. સંયોગ સાધન છે, વિપ્રયોગ ફલ છે. ઈત્યાદિ ઉભયરૂપ શ્રીઅંગને ભક્તાર્થ ધારણ કરે છે. ધારણ કરવાનું કારણ તો એ જ કે ભગવાન્ તો હૃદયમાં પણ રહે છે, પણ જ્ઞાનીની જેમ; તેથી ભક્તને સન્તોષ નથી થતો. તેથી જ પ્રભુ **''યદ્યદ્ધિયા ત ઉરુગાય વિભાવયન્તિ''** એ ન્યાયથી રસિકને માટે આપ રસરૂપ ધરે છે. કાન ઉપર પીળાં કર્ણિકારનાં પુષ્પો ધર્યાં છે તેથી જે રસ કર્ણદ્વારા પેય છે તે રસ કર્ણિકાર ઉદ્દીપક હોવાથી ઉચ્છલિત થાય છે. પરન્તુ રસનું સ્વરૂપ ગુપ્ત રહે ત્યાં સુધી રસ કહેવાય અને પ્રગટ થાય તો રસાભાસ થઈ જાય તેથી રસરૂપને ગુપ્ત રાખવા માટે પીતામ્બર

ધર્યું છે. એ વસ્ત્ર રસને ઢાંકનાર હોવાથી માયારૂપ છે તેથી એને સોનાના જેવું પીળું કહ્યું છે. સોનામાં કપટ છે એટલે જ્યારે પીતામ્બર સ્વરૂપની ખબર ન પડે તો એનાથી ઢંકાયેલ રસને તો કોણ જાણી શકે? તેથી ગુપ્ત રહેવાથી એના રસપણામાં ખામી નથી આવતી. એ પીતામ્બરને પણ ઢાંકી દેનારી કીર્તિરૂપ વૈજયન્તી નામની માળા પોતે ધારણ કરી છે. એ પુષ્પમયી છે તેથી અહીં બે રસ, એના ઉદ્દીપક, એના આચ્છાદક અને એના વિક્ષેપક ભાવોનું વર્ણન થઈ ગયું, એટલે અરધા શ્લોકથી રૂપ કહ્યું, હવે નામનું વર્ણન ઉત્તરાર્ધથી કરે છે : નામ વેદરૂપ છે તે અહીં વેણુનાદાત્મક છે. મર્યાદામાં અધિકાર આપનાર વેદ છે જ્યારે પુષ્ટિમાં અધિકાર આપનાર વેણુનાદ છે. સ્વરૂપાત્મક સુધાને હૃદયમાં પહોંચાડવામાં વેણુ સાધન છે, નાદ અધિકારસમ્પાદક છે. વેણુનાં છિદ્ર સાત છે. તે વેણુ અધર ઉપર રાખેલ છે. તેમાંથી અધરસુધા નાદદ્વારા કાનવાટે ગોપીઓના હૃદયમાં આવે છે ત્યારે એને એ નાદ સ્વરૂપાત્મક હોવાથી ભગવાન્‌ની સાથે રમણનો અધિકાર આપે છે. એ સુધા ત્રણ પ્રકારની છેઃદેવભોગ્યા, ભગવદ્ભોગ્યા અને સર્વાભોગ્યા. 'દેવભોગ્યા' એટલે દેવોની સ્ત્રીઓના અધરમાં રહેલી, એટલે દેવો, ભગવલ્લીલામાં ગોપાદિરૂપે આવ્યા છે તેને તેમજ ગાયો, પશુ, પક્ષી, સ્થાવર આદિથી ભોગ્ય સુધા છે તે **'દેવભોગ્યા'**. બીજી સુધાનું સ્વરૂપ એવું છે કે ભગવાન્ સ્વરૂપાત્મક સુધા વેણુદ્વારા જેના કાનમાં સિંચે તે હૃદયમાં જઈને મિથો ગુણગાન રૂપે જેના અધર ઉપર થઈને એ સુધા બહાર આવે તે મુખને એ સુધા ભગવદ્ભોગ યોગ્ય કરે છે; એવી સુધા શ્રીગોપીજનના અધરમાં રહે છે. જેનો અધિકાર કેવળ ભગવાન્‌ને જ છે, બીજા કોઈને નથી તે **'ભગવદ્ભોગ્યા'** હવે ત્રીજી સુધા **'સર્વાભોગ્યા'** એટલે ઉચ્છિષ્ટથી એ સુધાનો ભોગ ન થઈ શકે, પણ કેવળ શબ્દની સાથે સુધા આવે તે કર્ણદ્વારા હૃદયમાં પ્રવેશ કરે તે સુધા અધિકાર સમ્પાદિકા છે. એ સુધા જેના હૃદયમાં જાય તેને પ્રસાદરૂપ શક્તિની સાથે સ્ત્રી દેહ આપે તેના ભોક્તા ભગવાન્ જ છે. સેવાફલ ગ્રન્થમાં ત્રણ ફલ કહ્યાં છે. લીલામાં ઉપયોગી દેહ વૈકુંઠ આદિમાં એ ફલ **'દેવભોગ્યાનું'** સાયુજ્ય ફલ **''ભગવદ્ ભોગ્યાનું''** અને અલૌકિક સામર્થ્યરૂપ ફલ **'સર્વાભોગ્યા'**નું છે. સુધાનું દાન પ્રભુ જેને કરે તેને થાય છે. ત્રીજા નમ્બરવાળા જીવો લીલા પરિકરમાં પશુ, પક્ષી, વૃક્ષ, લતા વગેરેમાં અવતાર લઈ સેવા કરે છે. બીજા નમ્બરનાને ભગવાન્‌ની નિત્ય સંયોગ, પણ એ ભગવાન્‌ને અધીન સુખવાળા રહે છે; જેવા કે **''અન્તર્ગૃહગતા ગોપીઓ''** ગોપીઓ અને ઉત્તમાધિકારી ભક્તો **''સર્વાત્મભાવના યુક્ત''** જેને ભગવાન્ સર્વ સાધનરૂપ થઈને હંમેશાં એને અનુકૂળ રહી એનું હિત ચિન્તન કરે છે, જે કેવળ **'વિપ્રયોગફલનો'** અનુભવ કરે છે, જેને સ્વરૂપની અપેક્ષા નથી. આ પુષ્ટિનું ઉત્તમોત્તમ ફલ છે. જે પરમકાષ્ઠાપન્ન વસ્તુ છે, જેને ભગવાન્‌ના

બાહ્યસ્વરૂપની પણ અપેક્ષા નહિ તેને જગત્ કે જગત્‌ના વૈભવમાં વિરક્તિ હોય એમાં શું કહેવું? ત્યાં લોકવેદ સમ્બન્ધ કે એના ફલની ઉપેક્ષામાં શું કહેવું? એ ફલનો અધિકાર શ્રુતિરૂપાનો છે. એ અધિકાર આપનારી સુધા આનન્દના સારરૂપ છે, બ્રહ્માનન્દથી પણ અધિક છે. એ કોઈ દિવસ સાધનરૂપ થતી નથી, પણ એ ફલરૂપ જ છે. એને નાદની સાથે જોડીને એને ગોપીજનોના હૃદયમાં પ્રવેશ કરાવવા માટે વેણુના છિદ્રથી બહાર કાઢીને એને નાદદ્વારા પોતાના સ્વરૂપથી જુદી કરી મોકલે છે, એ વેણુનો પણ સ્પર્શ કરતી નથી. એ કાનદ્વારા હૃદયમાં જઈને વર્ણનદ્વારા મુખથી નીકળે છે ત્યારે એ મુખને ભગવદ્‌ભોગ યોગ્ય કરે છે. જ્યાં સુધી રસના પૂરથી અપેક્ષિત અંશ પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી પણ એ ભગવદ્ભોગ યોગ્ય થઈ શકતી નથી, માટે પરસ્પર વર્ણન કર્યું છે. વેણુમાં એક સ્વરૂપ આવ્યું તે બધા ભક્તોના કાનમાં આવ્યું. એમાં કોઈ અંશ કોઈને કાને પડ્યો, બીજો અંશ બીજાને કાને પડ્યો તેથી એ બધા ભેગા થઈ પોત-પોતાના હૃદયમાં આવેલ સ્વરૂપ બીજાને ન કહે ત્યાં સુધી પૂર્ણસ્વરૂપ હૃદયમાં પ્રકાશે નહિ, ત્યાં સુધી એ અધિકાર સમ્પાદક ન થાય; તેથી એ પરસ્પર ગુણગાન કરી પોત-પોતાની ન્યૂનતાને પૂર્ણ કરે છે, એ ગુણગાન કરવાનો તાત્પર્યાર્થ સમજવો. જેના હૃદયમાં સમ્પૂર્ણ સ્વરૂપ આવ્યું તેને નિરોધ સિદ્ધ થાય છે તેથી જ થોડો નિરોધ ગોપોનો અને ભોગ્ય ગોપી સિવાયની બીજી સ્ત્રીઓનો પણ સૂક્ષ્મ નિરોધ સમજવો. પુષ્ટિ-સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન થયો તેને ભોગ એતત્પર્યવસાયી છે. એવો અધિકાર દુર્લભ છે તેથી જેનો કોઈ અંશમાં ન્યૂન નિરોધ છે તેને મુક્તિ આપી અને પાછો એનો આશ્રય સિદ્ધ કરાવે છે. એને માટે એકાદશ અને દ્વાદશ સ્કન્ધની લીલાનો ઉપયોગ છે. આ મુખ્ય ફલ બ્રહ્માનન્દભાવ થયા પછી મળે છે તેથી બ્રહ્માનન્દરૂપા લક્ષ્મી કહી છે. એ લક્ષ્મીના અંશોને તો ક્રમથી, એક વ્યવધાનથી, બે વ્યવધાનથી એમ ફલ છે, સાક્ષાત્ નથી. તેથી જ પ્રકરણના અન્તમાં સ્ત્રીઓનું નિરૂપણ હોવાથી એ સ્ત્રીભાવથી ભોગ્ય છે. તેથી શ્રીશુકદેવજીએ મુખ્ય સ્ત્રીઓને આ પ્રકરણમાં વર્ણવી છે. તેથી દંડકારણ્યવાસી ઋષિઓને પણ સ્ત્રીત્વ થયું છે, કેમકે પુરુષરૂપનો ભોગ સ્ત્રીશરીર વિના ન થઈ શકે તેથી ભગવાને ભક્તોને અધરામૃત આપી સ્વચ્છન્દ કર્યા તે ગોપો ગુણગાન કરતા આવે છે. ભગવાન્ વૃન્દાવનમાં સ્વચરણ સ્થાપન કરતા આવે છે તેથી ભક્તિનું પૃથ્વી ઉપર સ્થાપન થાય છે. આથી ભગવાન્‌નો ગૂઢ સ્ત્રીભાવ ક્વચિત્ કહ્યો છે.

વેણુ સર્વ પ્રાણીઓના મનને હરી લે છે. હે રાજન્! પ્રાણીમાત્રના મનને હરણ કરનારા ભગવાન્‌ની વેણુના રવને સાંભળતા વ્રજની બધી *સ્ત્રીઓ વર્ણન કરવાને માટે ભેગી થઈને એકબીજાને સાંભળવા સંભળાવવા લાગી ।।૬।।

વિશેષ : ભગવાને પ્રથમ સ્વરૂપને મુખ્ય રાખી વેણુનાદને ગૌણ કર્યો ત્યારે સાંભળનારને સ્વરૂપનો અનુભવ થયો તેથી એ વર્ણન કરી ન શક્યાં, કેમકે અનુભવ કરતી વખતે એની વાત કોઈ ન કરી શકે, પણ એ સિવાયના કાળમાં એમ બને તેથી ભગવાન્‌ને તો એ સ્વરૂપનું વર્ણન ભક્તના મુખથી કરાવવાની જરૂર છે. તેથી એમણે સ્વસ્વરૂપને ગૌણતા આપી અને જ્યારે નાદને પ્રધાનતા આપી એવો નાદ એમના કાનમાં મૂક્યો ત્યારે સ્વરૂપ ગૌણ થતાં નાદની મુખ્યતા આવતાં ગોપીજનો પોતાની સમાન શીલ વ્યસનવાળી સખીઓની પાસે એ સ્વરૂપનું વર્ણન કરવાને શક્તિશાળી થઈ. એ જ આ શ્લોકમાં કહ્યું છે. ગોપસ્ત્રીઓને પતિઓ વનમાં ગયા પછી બીજું કાંઈ કામ ન હોય તેથી બધાં મળી જે-જે અંશ જેણે સાંભળ્યો તેનું વર્ણન તે-તે ગોપી કરવા લાગી, જેનાથી અખંડ સ્વરૂપ સર્વના હૃદયમાં સ્થિર થયું. તેથી સર્વને સમાન ફલ સિદ્ધ થયું. એ જ વર્ણન આગળ ગોપીઓ કરે છે.

***ગોપીઓ બોલી :** હે સખીઓ! પશુની પાછળ ચાલતા વ્રજેશના પુત્રનું મુખ જેણે સર્વ ઈન્દ્રિયોવડે સેવ્યું છે અથવા અનુરક્તિવાળા કટાક્ષો જેમાંથી છૂટે છે તેવા શ્રીમુખને જેણે નેત્રદ્વારા હૃદયમાં ઉતાર્યું છે તેણે જ ઈન્દ્રિયોને સફલ કરી છે અથવા નેત્રનું ફળ પ્રાપ્ત કર્યું છે, કેમકે ઈન્દ્રિયોવાળાને એ સ્વરૂપની સેવા સિવાય બીજું ફળ નથી. તેમજ નેત્રવાળાને એનાં દર્શન સિવાય બીજું ફળ હોય એમ અમો (શ્રુતિઓ) માનતાં નથી. એ જ ફળ મુખ્ય છે ।।૭।।

વિશેષ : ભગવાને જે સ્વરૂપ વેણુ દ્વારા ગોપીઓના હૃદયમાં દાખલ કર્યું તેનું જ અનુવર્ણન તેર શ્લોકથી ગોપીઓ કરે છે. સંયોગ અને વિપ્રયોગ એવા બે રસના બે શ્લોક, એક શ્લોકથી વેણુને પૂર્યો, વૃન્દાવનમાં સ્વચ્છન્દ ચરણથી ફરવાનું વર્ણન એક શ્લોકથી કર્યું, એટલે ચાર શ્લોક તો એ વેણુગીતની પીઠિકાના થયા. ત્યાર પછીના છ શ્લોકથી વેણુનાદ ભગવદ્રૂપ છે એમ બતાવવા છ ગુણ પુષ્ટિમાર્ગીય જુદા છે તે એક-એક શ્લોકથી કહ્યા, એટલે દશ શ્લોક થયા. બે શ્લોકથી વૃન્દાવનમાં ભક્તિનું સ્થાપન કર્યું. એક શ્લોકથી મર્યાદાથી જુદી રીત કરી એનું સમાધાન કર્યું છે. એમ તેર શ્લોકથી વેણુગીત ગોપીઓએ ગાયું છે. એમાં પ્રથમ વર્ણન ન થઈ શક્યું, ત્યારે શ્રીશુકદેવજીએ વર્ણન કર્યું એ કહે છે. એમાં પ્રથમ સ્વરૂપથી રસાત્મક ભગવાન્‌ને કહે છે કે આ પોતાના હૃદયમાં જે સ્વરૂપ ભાવનાથી દેખાયું તે રૂપ ફલરૂપ છે ભગવાન્ સાથે ૧. આલાપ કરવો, મળે ત્યારે ૨. દર્શન કરવું, આશ્લેષ અથવા ૩. સેવા કરવી તેવી રીતે ૪. સ્પર્શ કરવો, ૫. અધરામૃતનું પાન કરવું ૬. ભોગ કરવો ૭. રોમાંચ થવો ૮. એનાં કૂજનને સાંભળવાં ૯. એની સુગન્ધ લેવી ૧૦. એની પાસે નિત્ય જવું, આ દશ ઈન્દ્રિયોવાળાને ફલ છે. અન્યથા એમ ન

હોય તો મોક્ષ પણ વૃથા છે. ૧૧. મન સર્વ ઈન્દ્રિયોમાં અનુસ્યૂત સમજવું તેથી ભાવના કરવી એ એનું કાર્ય છે. જેમ આંખવાળાને કાયમ અન્ધારામાં રહેવાથી આંખનું ફળ મળ્યું ન ગણાય તેમ ઈન્દ્રિયોવાળાને મોક્ષ નકામો છે તેથી જ ગોપીઓએ કહ્યું કે આ જ ફલ છે, ઈન્દ્રિયોવાળાને બીજું મોક્ષ આદિ ફલરૂપ નથી. ઈન્દ્રિય રહિતને મોક્ષરૂપ ફલ ભલે હોય. અહીં વ્યવસ્થિત વિકલ્પ ઉપર બતાવ્યો છે તે યોગ્ય છે; એટલે **''આત્મલાભાન્ન પરં વિદ્યતે''** ઈત્યાદિ શ્રુતિઓ પણ સાવકાશ થઈ ગઈ. આમાં સર્વ શ્રુતિઓની સમ્મતિ બતાવવા **'સખ્યઃ'** એમ સમ્બોધન આપ્યું છે. મિત્રોની સાથે પશુને વનમાં લઈ જતા રામ-કૃષ્ણનું મુખ જેણે સેવ્યું છે અથવા જોયું છે તેણે જ ઈન્દ્રિયોનું અથવા નેત્રનું ફલ પ્રાપ્ત કર્યું છે. એમાં અગિયાર ઈન્દ્રિયથી સેવન કરનાર કરતાં કેવળ નેત્રથી જોનાર ગૌણ છે એમ બતાવવા માટે **'વા'** શબ્દ મૂક્યો છે. બળદેવજી આવેશવાળા છે તેમનું મુખારવિન્દ સ્પષ્ટ ન હોવાથી અથવા ગોપી મુખનિરૂપણ કરે છે ત્યારે બીજું મુખ એના ધ્યાનમાં ન આવતાં એક મુખ દેખાતાં **'વક્ત્રમ્'** (મુખ) નું એકવચન કહ્યું છે. વળી બલભદ્ર વ્રજેશના પુત્ર નથી, જો ભગવાન્‌ના આવેશવાળા છે એમ કહો તો આવેશ અને આવેશી તો ધર્મ-ધર્મીભાવથી એક જ ગણાય, એવું પણ સમાધાન સમ્ભવે છે. વેણુના સેવનમાં જેને સ્વર આદિમાં પ્રીતિ છે. અથવા તો જેને ભગવાન્‌ના શ્રીમુખમાં કામ આદિ ભાવથી કટાક્ષ આદિમાં લોભ છે અને તેને લીધે જે મુખને સેવનાર છે તેમના ભાવ પણ સોપાધિ છે અને આરાધન બુદ્ધિથી કે સ્વામિપુત્ર છે એવી અનુરોધ બુદ્ધિથી સેવન કરનારની ભક્તિ પણ ગૌણ છે, એમ બતાવવા માટે પણ 'વા' શબ્દ અનાદરવાચક મૂકાયો છે. તેથી કોઈ પણ સ્વાર્થ લેશ વગર સહજ સમ્બન્ધ પ્રભુકૃત જેને છે તેનું જ સેવન તે જ ખરું સેવન છે એ જ ભગવદ્વશીકાર હેતુ છે, અન્ય તો સ્વરૂપથી જુદા ફળવાળા ભાવો છે,એમાં જ નિર્ગુણ સગુણ ભાવ પણ આવી જાય છે.

(એક શ્લોકથી સંયોગ રસરૂપનું વર્ણન કર્યું. હવે બીજાથી કેવળ રસરૂપનું વર્ણન કરે છે) આમ્રના *પલ્લવ, મયૂરનાં પિચ્છ, કુમુદ અને કમળ ની માળા અને એને શોભાવે તેવાં વસ્ત્રો તેનાથી વિચિત્ર છે વેષ જેનો તેવા બન્ને ભાઈઓ પશુપાલની ગોષ્ઠિમાં, જેમ રંગભૂમિ ઉપર નટવરો શોભે તેમ, શોભવા લાગ્યા ।।૮।।

વિશેષ : આમાં ગુણો અને માયા એટલે પલ્લવ, મયૂર પિચ્છ અને વસ્ત્રો વેષમાં ઉપયોગી છે, માટે રસ બતાવવામાટે ચાર વસ્તુઓ ઉપયોગી છે એમ કહે છે. રસ, રૂપ અને સુગન્ધની સ્થિતિ પ્રવાલ, પિચ્છ અને કમળ માં છે. ધર્મીના આચ્છાદનને માટે માયા પણ આમાં કહેવામાં આવી છે. વસ્તુ બતાવવામાટે પ્રથમ પલ્લવ કહ્યો છે. જ્યારે રસશાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે તે-તે ભાવોનું

જ્ઞાન થાય ત્યારે ભાવ કલિકારૂપ થાય ને ભાવ ખીલે અને એમાંથી એને કથા વૈચિત્ય થાય તે ભાવની પુષ્પાવસ્થા. તે પુષ્પાવસ્થાવાળા ભાવમાંથી વાસ નીકળે. જ્યારે તેમાંથી વાસ આવે ત્યારે બધાના જાણવામાં આવે તો રસનું સ્વરૂપ બગડી જાય, માટે એની કોઈને ખબર ન પડે તેમ રાખવામાટે એને માયાથી આચ્છાદિત કરવો જોઈએ. એટલા માટે રસમાં પીતામ્બર ઉપયોગી છે. એક રસને ઉત્પન્ન કરવામાં આ બધું વર્ણવવાની જરૂર પડી. આ રસની મર્યાદા રસશાસ્ત્રકારોએ કહી છે. એ જ શાસ્ત્રમાં વર્ણન કરેલો રસ જ ભગવાનનું રસાત્મક સ્વરૂપ છે. જ્યારે રસાત્મા પ્રકટ થાય છે ત્યારે રસાનુભવ થાય. ત્યારે જ તે 'રસ' કહેવાય છે. (કારિકા) રસ, રૂપ અને સુગન્ધ એ ત્રણના પરસ્પર ગુણપ્રધાન ભાવવડે નવ રસ થાય છે. એમ રસનું સ્વરૂપ કહી એનાં પોષક વાદ્ય અને ગીત પણ સમાજમાં કહે છે. પશુપાલોની સભા કાંઈ ગુપ્ત નથી હોતી તેથી અહીં રસ સુલભ છે. વાદ્ય, ગીત અને નૃત્ય ત્રણે સમાન હોય તો ઉત્તમતા ગણાય. રંગ મંડપમાં નટવર ગાય છે એમ દૃષ્ટાન્ત છે તેથી આ ગાન કાંઈ મનમાં આવ્યું તેમ બોલાય છે એમ નથી, પણ સંગીત શાસ્ત્રના નિયમોને અનુસરીને બોલાય છે એમ સૂચવ્યું છે, કેમકે રંગમંડપમાં જે નાચવું ગાવું થાય તે શાસ્ત્રને અનુસરીને જ થાય છે આ રાજસ ભાવનું નૃત્ય કહ્યું. સાત્વિક નૃત્ય તો **''ક્વ ચ ગાયમાનૌ''** પદથી કહ્યું છે તે તો કોઈ સ્થળ વિશેષમાં હાથનો અભિનય બતાવતાં શ્રમરહિત ગાન કરે છે એ લોકપ્રસિદ્ધ છે.

શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજે આ શ્લોકના **'પ્રકાશ'**માં રસ શાસ્ત્રથી કેમ સિદ્ધ થાય છે તે બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એ બહુ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવ્યો છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુએ એ ગ્રન્થમાંથી જોઈ લેવું. એ બધું સાહિત્ય મુદ્રિત થઈ ગયું છે એટલે સુલભ છે.

(એમ સંયોગ વિપ્રયોગ રસ બતાવીને એ રસની આધિદૈવિકતાનો સમ્પાદક વેણુનાદ છે તેનું વર્ણન કરે છે કે) હે ગોપીઓ! આ *વેણુ પુરુષ જાતિનો હોવા છતાં તેણે પૂર્વ જન્મમાં એવું શું પુણ્યકર્મ કર્યું હશે કે જે દામોદરના અધરમાં રહેલી ગોપી સમ્બન્ધી અધરસુધાને ભોગવે છે? જેના ભોગથી બચેલી સુધાનો ભોગ નદીઓ અને વૃક્ષો કરે છે જેથી એ નદીઓ પુલકિત થાય છે, જ્યારે વૃક્ષોને ભગવદ્‌ભક્તોની જેમ હર્ષાશ્રુ આવે છે ।।૯।।

વિશેષ : જો કે વેણુ ભોજન કરતો નથી, પણ મુખ ઉપર ધર્યો છે તેથી બીજાને માટે એ ભોજન કરતો હોય એમ લક્ષણાથી સિદ્ધ થાય છે, પુરુષને એનું ભોજન સમ્ભવે નહિ, નહિ તો ભગવાને જ એનો ભોગ કર્યો હોત. તેથી એ તો સ્ત્રી ભોગ્ય હોવાથી ગોપિકાનાં એમ સ્પષ્ટ શ્રીશુકદેવજી કહે છે. એ ભગવદ્ અધરસુધા ગોપીઓ સમ્બન્ધી છે. એ લક્ષ્મીભોગ્ય છે તેથી

સમુદિત લક્ષ્મી અત્રે કહી છે. લક્ષ્મીજી સિવાય કોઈ એનો ભોગ કરી શકતું નથી તેથી તેનો ભોક્તા પુરુષ જ ન હોય તો બીજી યોનિમાં ઉત્પન્ન થયેલ જીવ તો ક્યાંથી હોય? એમાં પણ વેણુ તો જડ છે. તેને ભોગ ન જ સમ્ભવે, પરન્તુ એનું પણ આધિદૈવિક સ્વરૂપ તો ચેતન છે તેને ભોગની સમ્ભાવના થઈ શકે એટલા માટે વિચાર કરે છે, વેદમાં એવો સિદ્ધાન્ત છે કે સર્વ સુખ ધર્મનું ફળ છે, ત્યારે વેણુ જે અધરસુધાનો ભોગ કરે છે એણે એવા ક્યા ધર્મનું આચરણ કર્યું હોય કે જેનું ફલ એ સુધા સ્વરૂપે લે છે? ધર્મો તો વેદમાં કહેલા છે તે આપણે ઉપનિષદ્રૂપ હોઈને આપણાથી અજ્ઞાત તો ન હોવા જોઈએ. જે ધર્મોવડે આપણે પણ થયા છીએ તેમાં પણ આપણામાં સાધનનો વિરોધ નથી તેથી આપણામાં સ્ત્રીપણું છે. વેણુમાં પુંસ્ત્વ છે. (વેણુ સંસ્કૃતમાં નર જાતિનો શબ્દ છે) તેથી સન્દેહ થાય છે, તો પણ એ કર્મનું ફલ તો નથી તેથી સાધનબળનો નિશ્ચય કરીએ તો એવું ફલ એને મળવું ન જોઈએ. વેદમાં એવા ફલનું કોઈ સાધન કહેવામાં આવ્યું નથી, પણ એને ફળ મળે છે તે તો પ્રત્યક્ષ છે તેથી ફલ બળના વિચારથી સાધનનો અભાવ તો જણાતો નથી. આ કહેવાનો તાત્પર્યાર્થ એવો છે કે ભગવદ્વાણી રૂપી વેદમાં એવું સાધન નથી તો પણ જેને ભગવાન્ જ સાધનરૂપ થઈ જાય તેને ભગવાન્ એ ફલ આપી શકે; માટે ભગવાને જ આને એ ફલ આપ્યું હોય તો સમ્ભવે. આપવામાં કારણ કૃપા, એની મર્યાદામાં હીનતા છે. વળી એ દામોદરના અધરની સુધા ગોપીઓની છે. સુધાભોગ જીભવાળાથી થાય તે જીભ પણ વેણુને નથી તેથી પણ ભોગાભાવ સિદ્ધ છે. તેથી નાદનો ભોગ કરે તેમાં શંકા નથી, પણ સુધા ભોગમાં શંકા છે. પણ જો ભગવાન્ કૃપાથી આપે તો સમ્ભવે. અધર સમ્બન્ધમાં પાન સિદ્ધ છે એ અમારા અનુભવની વાત છે. આ તો અમારાથી પણ વધી જાય છે કે જેના પાનથી બચેલી સુધા વેણુ એનાં માતા-પિતાને આપે છે. નદીઓ એની માતા અને વૃક્ષો એના પિતા છે. એને અધર અમૃત મળ્યું હોય તેવા એનામાં ચિહ્ન દેખાય છે તે ઉપરથી સાબિત થાય છે, કેમકે નદીઓમાં કમળ એ એના રોમાંચરૂપ છે અને વૃક્ષમાં મધુધારા તે એના હર્ષાશ્રુરૂપ છે. તે બન્નેમાં બે ગુણ સુધાના સમ્બન્ધ વિના સમ્ભવે નહિ, માટે એને પણ વેણુના ભોગવતાં બાકી રહેલો અંશ મળ્યો લાગે છે, નહિ તો એની એવી દશા ન હોવી જોઈએ. તેથી ભગવદ્ભક્તને જેમ ભગવદ્ધર્મ હૃદયમાં આવે ત્યારે રોમાંચ અને અશ્રુ વગેરે વિકારો થાય છે તેમ આ નદીઓ અને વૃક્ષો માં પણ ભગવદ્ અધરસુધા આવવાથી એવા વિકારો થયા જણાય છે તેથી બાળકના ભોજન કરતાં બચેલું એનાં મા-બાપ સ્નેહને લઈને ખાઈ જાય છે તેમ વેણુનાં મા-બાપે એને ભોગવતાં બચેલી સુધાનો ભોગ કર્યાનું સિદ્ધ થાય છે.

હે સખી! દેવકીસુતનાં ચરણકમળથી જેને શોભા પ્રાપ્ત થઈ છે તેવું વૃન્દાવન

પૃથ્વીની કીર્તિને વધારે છે. (પૃથ્વીને ધન્ય છે કે એની ઉપર વૃન્દાવન છે જેમાં ભગવાન્ સાક્ષાત્ વિહાર કરે છે) એ વૃન્દાવનમાં ગોવિન્દ નૃત્ય કરે છે તેને જોઈને પાછળથી મયૂર નાચે છે ત્યારે પર્વતના શિખરથી લઈને ભૂતલ પર્યન્તનાં સર્વ પ્રાણીઓ પોત-પોતાના વ્યાપાર છોડીને નૃત્યને લક્ષીને શાન્ત થઈને અને જોઈને *ભક્તિરસને અનુભવે છે ।।૧૦।।

વિશેષ : વૃન્દાવનમાં પ્રભુ વિહાર કરે છે. તેમાં ચરણનું સ્વરૂપ કહે છે કે દેવતાનાં ચરણ પણ પૃથ્વીનો સ્પર્શ કરતાં નથી તો એનાથી ઉત્તમ ભગવાન્નાં ચરણ તો પૃથ્વીનો સ્પર્શ કેમ જ કરે ? પુરુષોત્તમના અંશ પુરુષ તેના આધિભૌતિક પદરૂપ પૃથ્વી છે, આધ્યાત્મિક ઇન્દ્રિયરૂપ પાદ છે; અને આધિદૈવિક પાદ આનન્દરૂપ છે. એને પણ પૃથ્વીનો સમ્બન્ધ નથી. પૃથ્વીમાં પણ (મધુ) દૈત્ય સમ્બન્ધિની ભૂમિ છે તેમાં પણ સ્ત્રીની ભૂમિ વૃન્દાનું વન ગણાય તેમાં ભગવાનનાં ચરણ દેખાય છે તેથી એનાં ભાગ્યનાં ગોપીઓ વખાણ કરે છે. એ ભૂમિનાં ભાગ્ય કે જેમાં ધ્વજ, વજ્ર, અંકુશ, યવ વગેરે ચરણચિહ્ન પ્રતિફલિત થાય છે. અમારું હૃદય પણ તત્સમાન ધર્મવાળું છે છતાં એમાં ચરણ પ્રતિફલિત નથી થતું તેથી ગોપીઓ પોતાની નિન્દા કરે છે. આ ગોપી નિર્ગુણા છે તેથી સપત્નીના ભાગ્યનું વર્ણન કરે છે. તે વૃન્દાવન વ્યાપિ વૈકુંઠમાં હોત તો ચિન્તા ન હતી, પણ એ હાલ તો પૃથ્વી ઉપર છે તેથી પૃથ્વીનાં ભાગ્ય છે. પૃથ્વીની કીર્તિને વૃન્દાવને વધારી દીધી છે. જેમ કૃપાથી દેવકીજીના પુત્ર થયા તેમ કૃપા કરી અમારા મનોરથો પણ સિદ્ધ કરશે એમ ધારી 'દેવકીસુત' કહ્યા છે. અહીં વર્ણન કરનાર સ્ત્રીઓ છે તેથી પણ એને દેવકીજીના પુત્ર કહ્યા છે. ખરી રીતે પુરુષોત્તમ સ્ત્રીની ઉપર કૃપા કરવા પૃથ્વી ઉપર પધાર્યા છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં ચરણ પ્રધાનભૂત છે. એ ચરણ કમળ જેવાં છે. કમળ તો સ્ત્રીના હૃદયના તાપને દૂર કરે તે એના હૃદય ઉપર શોભે એમાં પણ ધ્વજ, વજ્ર, અંકુશ વગેરે ચિહ્નો વૃન્દાવનમાં પ્રતિફલિત થયાં છે લક્ષ્મી પણ એ કમળમાં નિવાસ કરે છે. પૃથ્વી પણ જ્યારે આર્દ્ર હોય ત્યારે જ પદનું પ્રતિફલન એમાં થાય તેથી ચરણસ્પર્શ થતાં પૃથ્વીને પણ સાત્વિકભાવથી સ્વેદ થતાં આર્દ્રતા થાય છે. તેમાં પ્રતિફલન થતાં એ પૃથ્વીને શોભારૂપ થાય છે. તેથી પૃથ્વીની કીર્તિ વૃન્દાવનથી કહી, એટલું જ નહિ, પણ એમાં ભક્તિનું સ્થાપન પણ કર્યાનું કહે છે કે જ્યારે ભગવાન્ વેણુનાદ કરે છે ત્યારે શ્યામ મેઘ ગાજતો હોય એવો શબ્દ થાય છે તેને સાંભળીને મયૂરો મદથી ગાંડા બની જાય છે. વેણુનાદ વખતે મયૂરને દેહનું વિસ્મરણ થાય છે અને નાચવા લાગે છે. એથી ભક્તિનો ઉદ્રેક કહ્યો. ભક્તને પણ ભગવાન્નું સ્મરણ થાય ત્યારે નાચવા લાગે છે. મયૂર જેવા ભક્તો વૃન્દાવનમાં રહે છે તેથી પણ વૃન્દાવનની શોભા છે. વૃન્દાવન પણ એવાં

પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરે છે. જ્યારે મયૂર નૃત્ય કરે છે ત્યારે ગિરિરાજમાં બીજા પ્રાણીમાત્ર શાન્ત થઈને સાંભળે છે. તેથી એક ભક્ત છે અને બીજા બધા જ્ઞાની છે. નીચે તો સર્પ રહે છે તેને જ્ઞાની કેમ કહેવાય? ત્યાં કહે છે કે જ્યારે મયૂર નાચે છે ત્યારે બધાં પ્રાણી પોતાનું સ્થાન છોડી પર્વત ઉપર જઈને જોતાં ચૂપ રહે છે તેથી બધાં જ્ઞાની છે અને ઊર્ધ્વગતિવાળાં છે.

(પ્રથમ હરિણીનાં ભાગ્યને વખાણે છે કે) આપણા કરતાં આ *હરિણીઓ ધન્ય છે કે જેણે નવો શૃંગાર ધારણ કર્યો છે તેવા નન્દકુમારને જોવામાટે પોતાના પતિઓને સાથે લઈને જાય છે અને એના વેણુના રણકારને સાંભળીને ભગવાન્‌ની પોતાના નેત્રકમળવડે પૂજા કરે છે અને ભગવત્કૃત સત્કારને સ્વહૃદયમાં સ્થાપન કરે છે ।।૧૧।।

વિશેષ : કૃષ્ણમાં ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એમ છ ભગ છે તેથી ભગવાન્ કહેવાય છે. એ એક-એક ભગ હરિણીઓ, અપ્સરાઓ, ગાયો, પક્ષીઓ, નદીઓ અને મેઘ એમ છ માં દેખાય છે. એ વાત અહીં છ શ્લોકથી કહે છે. એમાં ઐશ્વર્યનું લક્ષણ એવું છે કે જ્યારે મૂઢ પશુ જાતિ પણ પૂજા કરે ત્યારે નિરુપાધિ ઐશ્વર્ય કહેવાય છે. તે ઐશ્વર્ય હરિણીમાં દેખાયું છે. વીર્યની દેવમાં અસર થવી જોઈએ તેમાં પણ સ્ત્રીઓમાં અને એ પણ કામથી અસર થાય તો એ વીર્ય શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. એમાં પણ પુરુષની સમક્ષમાં એ અપ્સરાઓને દેહાનુસન્ધાન રહ્યું નથી તેથી એમાં વીર્ય કહેવામાં આવ્યું. મૂઢ પશુઓને ખાનપાનમાં આસક્તિ છે. તેને છોડાવી દે અને તેને પોતાના ધર્મમાં જોડે તો યશ કહેવાય. એ ગાય અને વત્સ માં કહેવામાં આવ્યું છે. અહીં તામસ, રાજસ, સાત્વિક અને ગુણાતીત કહ્યા છે. વૃન્દાવન, મુનિઓ, પક્ષીઓ અને ગોવર્ધન એ બધા ગુણાતીત છે અને એમાં આસક્તિવાળા પણ ગુણાતીત ભાવવાળા સમજવા. ભગવાન્‌નો ‘શ્રી’ નામનો ગુણ પક્ષીઓમાં પ્રસિદ્ધ છે. સેવક પણ સ્વામી જેવા ગુણાતીત થઈ જાય ત્યારે શ્રીની પરાકાષ્ઠા જણાય છે. એ વાત પક્ષીઓમાં છે અને વૃન્દાવનમાં મુનિઓ જ પક્ષીરૂપે લીલામાં આવીને રહ્યા છે. સ્વભાવ બદલાઈ જાય ત્યારે જ્ઞાન થયું કહેવાય. તે અહીં નદીઓમાં પ્રવાહ ધર્મ છૂટી ગયો, વહેણ અટકી ગયું તેથી સિદ્ધ થાય છે. ભગવાન્‌નાં ચરણમાં પ્રીતિને લીધે સર્વસ્વ આપીને ભગવાન્‌ના દુઃખને પણ નિવારણ કરે તે ‘વૈરાગ્ય‘ કહેવાય. એ કાર્ય અહીં મેઘમાં જોવામાં આવે છે. એ પણ સ્નેહથી કરે તો એ સેવકને લાયક સેવા ગણાય. (કારિકા) જ્ઞાન ક્રિયાનું વિશેષણ હોવું જોઈએ. ક્રિયાનો ઉત્કર્ષ પૂજામાં છે તે પૂજા પણ જ્ઞાન સાધનથી જ્ઞાનમય દ્રવ્યથી ભગવદ્વિષયક થાય તો ‘ઉત્તમ’ કહેવાય. એમાં સ્વજ્ઞાન અને ભગવદ્જ્ઞાન તે બન્ને એનું અંગ હોવું જોઈએ. આવી ક્રિયા ન હોય તો બધું વૃથા

છે. મનુષ્ય સિવાયમાં પણ જો હોય તો એ ઉત્તમ સમજવું. આવો પૂર્વપક્ષ કરીને એનો ઉત્તર આપે છે. સ્ત્રીનું પ્રકરણ છે માટે હરિણની સ્ત્રીઓ ધન્ય છે. પોતાની અકૃતાર્થતા સ્ફુરતા-દીનતા થતાં ભગવાન્ કૃપા કરીને દર્શન આપે છે તેથી **'એતાઃ'** એમ કહ્યું છે. જેણે નન્દનન્દનને જોઈને, વેણુનું રણિત સાંભળીને ભગવાન્નું પ્રેમથી અવલોકન કર્યું તે રૂપપૂજા પોતાને વિશે ધારણ કરી. ભગવાને વિચિત્ર વેશ ધારણ કર્યો તે જોયો અને એમના વેણુનો શબ્દ પાસે આવીને સાંભળ્યો તેનાથી દૈહિક ધર્મો-ભય-વગેરે એને બાધક ન થયા. પતિની સાથે એ ત્યાં આવી એ એના સ્વામી પણ એને રોકનાર નથી, કેમકે એ **કૃષ્ણસાર** કૃષ્ણને ફળરૂપ માનનાર છે. અમારા પતિઓ તો અમારામાં અભિમાન રાખનાર છે તેથી પણ હરિણીઓ ધન્ય છે, અમે અધન્ય છીએ. ભગવાન્ને સ્નેહપૂર્વક જોયા એ જ હરિણીની પૂજા તે ભગવાન્ને અર્પણ કરી, નેત્રો જ જ્ઞાનરૂપી સુગન્ધવાળાં, જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારાં કમળો છે. તેનાથી પૂજા કરી તે સર્વોત્તમ ગણાય. ભગવાને તેની તરફ દયા વડે જોયું. પ્રાણીમાત્રનું ભગવાન્ પ્રત્યે એ જ કર્તવ્ય છે. ભક્ત પ્રત્યે ભગવાન્નું પણ એ જ કર્તવ્ય છે. પ્રેમપૂર્વક ભગવાન્ને જોવા એ જીવ કર્તવ્ય, દયાપૂર્વક ભક્તને જોવા એ ભગવત્કર્તવ્ય છે.

વનિતાના મનને આનન્દ આપે તેવા સુન્દર વેશવાળા શ્રીકૃષ્ણને જોઈને અને એના વેણુના કવણનને સાંભળીને વિમાનમાં ફરનારી દેવીઓ કામ વ્યાકુળ થતાં એનું બલ ક્ષીણ થયું તેના કેશપાશમાંથી પુષ્પ નીચે પડી ગયાં અને કપડાં ખસી ગયાં તેનું પણ એને ભાન રહ્યું નહિ અને *મોહિત થઈ ।।૧૨।।

વિશેષ : આ શ્લોકમાં અપ્સરાઓને વેણુનાદથી જે અસર થઈ તે કહે છે. કૃષ્ણ શબ્દ કહ્યો છે તેથી સ્ત્રીનો નિરોધ કહ્યો છે. સાક્ષાત્ આનન્દને જોઈને આનન્દના સાધનમાં રુચિ ન થાય તે સ્વાભાવિક છે. જોનાર દેવીઓ છે. તેણે ભગવાન્નું દર્શન દિવ્યદષ્ટિથી કર્યું છે. એ પણ સદાનન્દનું દર્શન કર્યું, કેમકે સદાનન્દ પોતાના સજાતીયના ઉદ્ધારાર્થ પધાર્યા છે એ જ 'વનિતોત્સવ' એ વિશેષણથી કહ્યું છે. વનિતાને માટે સુન્દર વેશ જેણે ધર્યો છે. ઉત્સવ અનેક હોય છે. તે-તે ઉત્સવ ઉપર તે-તે શૃંગાર ધરવાની રીતિ છે. પરન્તુ અહીં તો કેવળ વનિતાને ગમે તેવો વેશ પ્રભુએ ધર્યો છે. **''વનં યૌવનં પ્રાપ્તાઃ અથવા વનમિતાઃ એમ ઈતચ્''** પ્રત્યય કરવો. વનમાં ગયેલો પાછો સંસારમાં આવતો નથી. યૌવનમાં **''યુ મિશ્રણામિશ્રણયોઃ''** તેમાં મિશ્રણાર્થે 'વન' એવો અર્થ કરીએ તો તેમને જ ઉત્સવ થવા માટે ભગવાને વેશ ધરાવ્યો છે. સર્વ આભરણથી સજ્જ થઈને સર્વ વનિતાઓ જેમ વેશરસનો પુરુષાર્થ અનુભવમાં આવે તેમ વર્તી. આથી એમ કહેવામાં આવ્યું કે આ વખતે ભગવાન્નાં

દર્શન કરીને જેને ઉત્સવ ન થયો તેનો જન્મ વિધવાની જેમ વૃથા ગયો. બહારનાં ઘરેણા અલંકાર છે; તેમ પ્રેમ, જ્ઞાન વગેરે આન્તર અલંકાર પણ જોઈએ. બહાર રસનો અનુભવ થાય તેમ અન્દર પણ રસાનુભવ થવો જોઈએ. ભગવાન્‌ની પાસે આવીને એમણે વેણુ-કવણિતનું શ્રવણ કર્યું. વેણુમાંથી પ્રકટ થતાં અનેક ગીતને સાંભળવાનો મનોરથ હતો. તેમાં એક જ ગીતથી મોહિત થઈ ગયાં. શૃંગારમાં સર્વરસ છે એમ નાટ્યશાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. એ ગીતમાં વિચિત્રતા કહી તેથી બધા રસોનો બોધ થાય છે. જો કે દેવીઓ મનુષ્યને પૂજવા યોગ્ય છે, વિમાનમાં ફરનાર છે, એ મનુષ્યથી ભોગ્ય નથી તેમ દુઃખ સહન કરવા લાયક પણ નથી, તો પણ સ્વર સાંભળવાથી જ એની શક્તિ નષ્ટ થઈ ગઈ. શરીર અને ઇન્દ્રિય કરતાં મન બલિષ્ઠ છે. એમાંથી કામે બધો વિવેક હરી લીધો તેથી એ પૃથ્વી ઉપર ન આવ્યાં, પગથી ન આવ્યાં કે પોતાની મેળે ભગવાન્ પાસે આવી ન શક્યાં, પણ કેવળ મોહિત થઈ ગયાં એ કેવળ મનમાં જ મોહ ન રહ્યો, પણ ઉપર નીચે બધે મોહ વ્યાપ્ત થયો તેથી કેશપાશ ચૂંથાઈ ગયો અને નીચેનું વસ્ત્ર પડી ગયું એનું પણ ભાન રહ્યું નહિ. આથી આ લોક અને પરલોક ના ફલનો ત્યાગ સૂચવ્યો. વિમાનમાં હતાં એટલે નીચે પડ્યાં નહિ. દેવયોનિ હોવાથી તેમનું મરણ ન થયું. ભગવાન્‌ના ઉપયોગનાં એ ન હોવાથી બીજાને પણ એનો ઉપયોગ ન થવા માટે આ મોહ થયો તેથી અપ્સરાનું આ ચરિત્ર રસાભાસરૂપ ગણાય. ભગવાન્‌ના વીર્ય એટલે પરાક્રમનો ધર્મ એટલો પ્રબળ કે અપ્સરાનું પણ પોતાનું મન સ્થિર રાખવાનું સામર્થ્ય ચાલ્યું ગયું અને અન્તે મોહિત થઈ ગઈ.

શ્રીકૃષ્ણના મુખથી નીકળેલ વેણુના ગીતરૂપી અમૃતને ઊંચા કાનરૂપી પડિયાથી પાન કરતી ગાયો ઊભી થઈ ગઈ. વાછડાં એની માતાનાં સ્તનપાન કરતાં હતાં તેનાં મુખ એમ જ ખુલ્લાં રહી ગયાં જેમાંથી દૂધ બહાર ચાલ્યું ગયું અને ગાયો તથા વત્સોએ ભગવાન્‌ને હૃદયમાં પધરાવવાથી એની આંખોમાં અશ્રુબિન્દુ આવી ગયાં* ।।૧૩।।

વિશેષ : આ શ્લોકમાં ભગવાન્‌ના વેણુનાદથી ગાયો અને વાછડાં ઉપર કેવી અસર થઈ એ કહે છે. એ યશનું લક્ષણ કહ્યું છે. તેમાં કહ્યું છે કે મૂઢને પણ પ્રત્યક્ષ આસક્તિને છોડાવી દે એ યશ કહેવાય, તો અહીં પ્રત્યક્ષ આસક્તિ પશુને ઘાસ ખાવામાં અને વત્સને દુગ્ધપાનમાં છે. તે વેણુનાદના શ્રવણથી છૂટી જાય છે તેથી યશોવર્ણન આ શ્લોકનો વિષય છે. એમાં પણ કૃષ્ણમુખ નિર્ગત વેણુગીત પીયૂષ એટલાં બધાં વિશેષણો નાદનાં છે તેથી એ વિલક્ષણ નાદ કર્યો છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે; નહીં તો કૃષ્ણગીત એમ જ કહે. તેથી ભગવાને એવો નાદ કર્યો છે કે જે પશુ તે રસનાં જાણકાર ન ગણાય તેનાં હૃદયને પણ પોતાના સ્વરૂપમાં આસક્ત કરી શકે. કર્ણને

'પુટ' કહ્યા છે તેથી એને ઊંચા રાખ્યા છે તેથી પણ રસજ્ઞતા એમાં ઊતરી જણાય છે. પશુઓએ પણ હૃદયમાં ભગવાન્‌નો સ્પર્શ કર્યો છે એવું મૂળમાં સ્પષ્ટ છે.

હે માતાજી! ઘણું કરીને આ પક્ષીઓ વૃન્દાવનમાં દેખાય છે તે મુનિઓ છે. એમને પક્ષીઓનો જન્મ કેમ થયો હશે? પણ એ જન્મ ધન્ય છે કે જેની ક્ષણ શ્રીકૃષ્ણમાં જ જાય છે અને એમણે ઉચ્ચારેલા વેણુગીતને સુન્દર કોમળ પ્રવાલવાળી વૃક્ષની શાખા ઉપર બેસીને બીજી વાણી બોલવી છોડીને આંખો બંધ કરીને પક્ષીઓ (મુનિઓ) સાંભળે છે તેથી *કૃતાર્થ છે ।।૧૪।।

વિશેષ : પક્ષીઓ પાંખ આવે ત્યારથી પોતાના મા-બાપના સંગમાં પણ રહેતા નથી તો એને બીજાનાં સંગનો સમ્ભવ ક્યાંથી હોય? તેમ એને જ્ઞાન હોતું નથી તો એમાં જ્ઞાનગુણને બેસતો કરવો અસમ્ભવિત માની કહે છે કે એ પક્ષીઓ નથી પણ એ તો મુનિગણો જે ઘણા જન્મથી ભગવાન્‌નું મનન કરે છે. તે ભગવાન્ વૃન્દાવનમાં વિહાર કરશે એમ સ્વધર્મથી જાણી ગયા છે તેથી પક્ષીનું રૂપ ધરીને વૃન્દાવનમાં ભગવાન્‌ની લીલાને પ્રત્યક્ષ કરવાને આવી રહ્યા છે. તેથી **'બત'** ખેદના અર્થમાં નહીં પણ હર્ષના અર્થમાં છે એમ કહ્યું છે. એમણે ભગવાન્‌ની લીલા જોવાની સારી યુક્તિ શોધી કાઢી. કૃષ્ણે વેણુનાદ નહોતો કર્યો ત્યાં સુધી રૂપનું પાન કરતા હતા, જ્યારે વેણુનાદ કર્યો ત્યારે એને પણ સાંભળ્યો. પણ એ મુનિઓ હોવાથી ભગવાન્‌નો સમ્બન્ધ ન હોય તેવી વાણી બોલતા નથી અને નેત્રને બંધ કરીને શ્રવણ કરે છે. મુનિઓ વેદની શાખાને ભજનારા છે તે અહીં વૃક્ષ વેદરૂપ છે તેની શાખા ઉપર બેસીને સાંભળે છે, એટલે ત્યાં તો કાલ આદિનો ભય સમ્ભવતો નથી. નાદરસનો અનુભવ હૃદયમાં કરે છે. તેથી એ નાદ અલૌકિક અને દુર્લભ છે એમ પણ સિદ્ધ થાય છે. કોઈ મારશે એવો પણ એને ભય નથી, કેમકે કોમળ પત્રના સમુદાયની વચ્ચે બેઠા છે તેને કોઈ પણ જોઈ શકતું નથી. જે ઇન્દ્રિયો અને મન ને વ્યાપારમાં યોજનાર છે તેનો એણે સંયમ કર્યો છે તેથી એના મનનો પ્રવાહ કેવળ નાદરસનો જ અનુભવ કરી રહ્યો છે, એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

ચેતનની વાત જવા દો, જડ એવી નદીઓને પણ મુકુન્દનું વેણુગીત સાંભળવામાં આવ્યું ત્યારે એને કામ થયો તે ભમરી પડવાથી જણાયો ત્યારે એણે તરંગરૂપી ભુજાવડે ભગવચ્ચરણનું આલિંગન કર્યું તેથી એનો પ્રવાહ અટકી ગયો. એણે કમળ ભેટ કરીને મુરારિના બન્ને ચરણને તરંગથી પકડી લીધા* ।।૧૫।।

વિશેષ : જ્યારે મુનિઓને ભગવાને કૃતાર્થ કર્યા ત્યારે નદીઓને પોતાને પણ કૃતાર્થ થવાનો વિચાર આવ્યો. ત્યારે એણે મુનિને ફળ મળ્યાનું જાણી પોતે પણ એ ભગવાન્‌નું ગીત

સાંભળ્યું. સાંભળતાં તેમાં આવર્ત થવા લાગ્યાં. તે નદીની મૂર્છારૂપ છે. તેનાથી એને કામ થયો એટલે વિવેક જતો રહ્યો. આથી અચેતન પ્રાયને પણ ભગવત્સમ્બન્ધની ઇચ્છા થાય છે તેથી એણે ભગવાન્‌ના ચરણને અડકવાને માટે તરંગરૂપી ભુજ લમ્બાવ્યો અને પોતાના હૃદયરૂપ કમળને ભેટ મૂકવા માટે લઈને એને ચરણમાં મૂકી આલિંગન કર્યું એટલે પોતાનું હૃદયકમળ આપી ભગવચ્ચરણ કમળ લેવાનો તરંગથી પ્રયત્ન કર્યો. નદી પણ દેવતા છે તેથી તેમની સાથે બીજી કોઈ લીલા સમ્ભવતી નથી તેથી તેમની પ્રભુના ચરણોને આલિંગન કરવા જ સ્થિતિ છે.

રામ અને ગોપ ની સાથે વ્રજના પશુને ચારતા અને વેણુ વગાડતા પોતાના મિત્ર ઘનશ્યામને જોઈ શ્યામઘનને પ્રેમનો ઉભરો આવતાં પોતાના શરીરથી પોતાના મિત્રને છત્રરૂપે છાયા કરી અને નાની-નાની બુંદરૂપી ફૂલો વર્ષાવી એને ગ્રીષ્મના તાપથી મુક્ત કર્યા* ।।૧૬।।

વિશેષ : મેઘોએ સમાનશીલતાથી ભગવાન્‌માં સખ્ય સમ્બન્ધ રાખ્યો છે તેથી 'સખ્યુઃ' એવું મૂળમાં કહ્યું છે. ભગવાન્ શ્યામ છે, તાપહારક છે, જીવનદાતા છે તેવા ગુણો મેઘમાં પણ છે તેથી સમાન શીલ વ્યસન હોઈને સખ્ય છે. એણે ભગવાન્‌ને શરદના તાપમાં વનમાં ફરતા જોયા ત્યારે **''અપ્રેરિતહિતકર્તૃત્વં મિત્રત્વમ્''** એ ન્યાયથી ભગવાન્‌ની માગણી ન હતી છતાં એના ઉપર પોતાના શરીરથી છાયા કરી અને પોતાની કુસુમાવલીથી સ્વાત્મનિવેદન કર્યું; કેમકે મેઘનો આત્મા જ જળ છે.

અરી સખી! અમે તો વૃન્દાવનની આ ભીલડીઓને જ ધન્ય અને કૃતકૃત્ય માનીએ છીએ, કેમકે એમનાં હૃદય પ્રેમપૂર્ણ છે. જ્યારે તેઓ આપણા કૃષ્ણ પ્યારાનાં દર્શન કરે છે ત્યારે તેમનાં હૃદયમાં પણ એમને મળવાની તીવ્ર લાલસા જાગે છે. આપણા પ્રિયતમની પ્રેયસી ગોપીઓ પોતાના વક્ષઃસ્થલ ઉપર જે કેસર લગાવે છે તે શ્યામસુન્દરના ચરણોમાં લાગેલું હોય છે અને તેઓ જ્યારે વૃન્દાવનના ઘાસપાત ઉપર ચાલે છે ત્યારે તેને પણ લાગી જાય છે. આ સૌભાગ્યવતી ભીલડીઓ ઘાસ ઉપરથી લઈને પોતાના સ્તનો અને મુખ ઉપર ચોપડી દે છે અને તેથી તેમને સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ થાય છે અને હૃદયની પ્રેમપીડા શાન્ત થઈ જાય છે* ।।૧૭।।

વિશેષઃ વનવાસી ક્ષુદ્ર જાતિને પણ ભગવાન્‌ના ચરણને લાગેલ કુંકુમ ઘાસને લાગેલું જોઈને એમને અલૌકિક મનોરથ થયો એ મોટી વાત. તે મનોરથની સિદ્ધિને માટે તેમણે તે કુંકુમ હૃદય અને મુખ ઉપર લગાડ્યું, તેથી એ કામનાની શાન્તિ પણ એ ઉપાયથી થઈ, તેથી એ પૂર્ણા છે આપણે નહીં. વનનાં ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓને ભગવાન્‌ના ચરણની રજનો સાક્ષાત્મસમ્બન્ધ થયો એ

પ્રથમ તો આશ્ચર્ય, એમાં પણ એ ચન્દન લગાડતાં એને બ્રહ્મભાવ થાય અને લક્ષ્મીના જેવું ભાગ્ય એનું થાય એ મોટા આશ્ચર્યની વાત થઈ. એ આ શ્લોકનું તાત્પર્ય છે. ભગવાન્‌ની લીલામાં ઉચ્ચનીચનો ભેદ આપણા વિચારથી કરવો એ વૃથા કલ્પના છે. સર્વ તદ્રૂપ છે તો ત્યાં જુદો કોણ હોઈ શકે?

હે અબલા! આ ગિરિરાજ ભગવદ્ ભક્તોમાં શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે એ રામ-કૃષ્ણના ચરણના સ્પર્શમાત્રથી પ્રમુદિત થાય છે, એટલું જ નહીં, પણ ગાય, ગોપ સહિત રામ અને ભગવાન્‌નો જલ, ઘાસ, કન્દરા, કન્દ અને મૂળથી સત્કાર કરે* છે ।।૧૮।।

વિશેષ : પુલિન્દીઓની પૂર્ણતા કેમ થઈ? એવી શંકા થાય ત્યાં કહે છે કે એને ભગવદ્ ભક્તોનો સંગ થયો. તેથી સત્સંગથી એને તેવો અધિકાર મળ્યો કે જેનાં વ્રજભક્તો ગુણગાન કરે છે. એ ક્યાં સત્સંગ કરવા ગઈ? તો ત્યાં કહે છે કે ગોવર્ધન પર્વત મોટા ભગવદ્ભક્ત છે તેનો એ પુલિન્દીઓને સત્સંગ છે. અમે પણ જો ગોવર્ધનમાં પહોંચ્યાં હોત તો અમને પણ એ લાભ મળત. પણ એમ ન બન્યું એનો ખેદ બતાવનાર **'હન્ત'** શબ્દ કહ્યો છે. આ ગોવર્ધન ભક્તોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. કેમકે જેને ભગવાન્‌ના ચરણનો સમ્બન્ધ થતાં રોમાંચ થતાં હોય તે ભક્ત શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. વળી એ સાત્વિક અથવા ગુણાતીત છે. એ નિર્ધન છે છતાં પોતાને ત્યાં આવનારનું માન સાચવી, બની શકે તેટલો તેનો સત્કાર કરે છે, ભગવાન્‌ની અને એના પરિકરની સેવા કરે છે. ગાયને માટે જળ અને ઘાસ આપે છે. વર્ષા વખતે ગોપોને કન્દરામાં આરામ આપે છે. ભગવાન્ પણ એ કન્દરાનો લાભ લે છે. કન્દમૂળ ભોજન માટે મળે છે. કન્દ શેકવાથી ભક્ષણ યોગ્ય થાય છે, ત્યારે મૂળ તો આદૂ-મૂળીની જેમ એમ જ ઉપયોગમાં આવે છે. આપણે તો ભગવાન્ આપણા ઘરમાંથી માખણ ચોરી જતા તો રાડો (બૂમો) પાડી એમની માતાને ઠપકો આપવા જતાં અને આ પર્વત તો પુલિન્દી દ્વારા પોતાનું સર્વસ્વ ભગવાન્‌ને ભેટ કરે છે તેથી એ ભક્તોમાં શ્રેષ્ઠ છે.

હે સખીઓ! ગોપોદ્વારા ગાયોને ભગવાન્ વનમાં લઈ જાય છે. ત્યાં જઈ અવ્યક્ત મધુર શબ્દવાળો વેણુનાદ કરે છે અને ગાયને દોહવામાં ઉપયોગી બે દોરડાં સાથે રાખીને ચાલે છે ત્યારે સ્થાવર ચેતન થઈ જાય અને ચેતન પ્રાણી સ્થાવર થઈ જાય છે એ વિચિત્ર લીલા* છે ।।૧૯।।

વિશેષ : આપણે સજાતીય અને યોગ્ય છીએ. તેના ઉપર પ્રભુ કૃપા કરતા નથી અને હરિણી, ગાય, પુલિન્દી જેવાની ઉપર કૃપા કેમ કરે છે? એવી શંકા અહીં સહજ થાય. એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે ભગવાન્‌નું ચરિત્ર વિપરીત છે. ભગવાન્ સ્વયં કાંઈ કરતા નથી; એ તો સાક્ષીમાત્ર રહે

છે. એટલામાં ગતિવાળા સ્થગિત થઈ જાય છે અને વૃક્ષાદિમાં પુલકાદિ થાય છે એમ અમે યોગ્ય માનીએ છીએ તેની ભગવાન્‌માં અયોગ્યતા છે અને આપણે જેને અયોગ્ય ગણીએ તેની યોગ્યતા થાય છે. એનાં ત્રણ કારણો છેઃગોપોની સાથે ગાયોને વનમાં લઈ જાય છે તે એક કારણ છે. વેણુ બજાવતા જાય છે એ બીજું કારણ છે, અને એમાં અવ્યક્ત મધુર પદ બોલે છે એ ત્રીજો હેતુ છે. ગાયોને વનમાં ફેરવે છે તેથી વનની શુદ્ધિ થઈ જાય છે. એ વનનો સમ્બન્ધ ગોપને અને ગાયને થાય છે તેથી એની પવિત્રતાનો સમ્બન્ધ પણ એને થાય છે. વેણુનાદના વૃક્ષ આદિને અનુભવ થાય છે તેથી એ ત્રણ કારણોથી આમ યોગ્યની અયોગ્યતા અને અયોગ્યની યોગ્યતા થાય છે. એમાં ભગવાન્ તો માત્ર સાક્ષીરૂપ છે. ભગવાન્ બે દોરડાં પાસે રાખે છે તેથી પણ એમને બાંધશે એવી બીકથી પોત-પોતાનો રસ જડ પણ આપી દે છે અને ચેતન પણ સ્થિર થઈ જાય છે.

એવં વિધા ભગવતો યા વૃન્દાવનચારિણઃ ।।
વર્ણયન્ત્યો મિથો ગોપ્યઃ ક્રીડાસ્તન્મયતાં યયુઃ ।।૨૦।।

આ પ્રકારની વૃન્દાવનમાં ફરતા ભગવાન્‌ની ક્રીડાનું વર્ણન કરતી ગોપીઓ ભગવન્મયી થઈ જાય છે અથવા ભગવાન્‌ની ક્રીડામયી થઈ જાય છે ।।૨૦।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધનો (બીજા તામસ પ્રકરણના બીજા પ્રમેય-પેટા-પ્રકરણનો ધર્મીનો સાતમો અને ચાલુ) ‘‘ગોપીઓએ ગાયેલું વેણુગીત’’ નામનો એકવીસમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં ૧૮ મો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

બીજા તામસ પ્રકરણનું બીજું પ્રમેય પ્રકરણ સમ્પૂર્ણ થયો

આપણે પુષ્ટિભક્તિને લજાવીએ છીએ જો–

અન્યના સેવ્યસ્વરૂપના સેવા-મનોરથોમાટે ભેટ-સામગ્રી આપીએ છીએ
(હવેલી-મન્દિર વગેરેમાંથી) દેવદ્રવ્યનો પ્રસાદ લઈએ છીએ
પ્રભુસેવા-મનોરથોના નામે ભેટ-સામગ્રી સ્વીકારીએ છીએ

અધ્યાય ૨૨

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અધ્યાય ૧૯

કુમારિકાઓએ કાત્યાયનીનું વ્રત કર્યું

તામસ સાધન પ્રકરણ અધ્યાય ૧

વિશેષ : હવે પછીના સાત અધ્યાયવડે ઉત્તમ નિરોધ નિરૂપણ કરાય છે તે ફળ સુધી પહોંચાડનારો નિરોધ છે. આ પ્રકરણ (તામસ સાધન) માં વિદ્યાનો નિર્ણય કહેવામાં આવે છે. અહીં *પાંચપર્વવાળી વિદ્યા કહેવામાં આવશે ત્યારે ઈન્દ્રને જોવાનો વખત આવશે ત્યાંથી લઈને ગોપોને વૈકુંઠ બતાવશે ત્યાં સુધી સાધન પ્રકરણ છે. વિદ્યામાં જ્ઞાન અને કર્મ ના પાંચ-પાંચ ભેદ છે. અહીં અવિદ્યાના કાર્યનો સમ્બન્ધ નથી. સ્ત્રી અને પુરુષો નું સાથે નિરૂપણ કર્યું છે. પ્રથમ ગોપ અને પછી ગોપીઓની કર્મજ્ઞાનાત્મિકા લોકાનુસારિણી વિદ્યા કહે છે. તેમાં આ બાવીસમા અધ્યાયમાં કુમારિકાનું વ્રત કહેવામાં આવે છે અને ભગવાન્‌ના સ્વરૂપમાં રહેલા કુમારોને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. (કારિકા-શ્રીમહાપ્રભુજી)

*સાક્ષાત્ ભગવાન્ ન મળે તો પરમ્પરાથી પણ ભગવાન્‌ની સેવા કરવી એ પ્રથમ અધ્યાયનો અર્થ, દેહ, ઈન્દ્રિય વગેરેનો ભગવદર્થ ઉપયોગ કરવો, પોતાના સ્વાર્થ માટે ન કરવો. એ એક વિદ્યાપર્વ કહ્યું. દેહના નિર્વાહને માટે, ભૂખતૃષાની નિવૃત્તિને માટે આપણે તેનાં સાધનો મેળવી શકીએ એમ હોઈએ છતાં ભગવાન્‌ને એને માટે પ્રાર્થના કરવી, પણ બીજાની પાસે માંગવું નહિ એ બીજા અધ્યાયનો અર્થ છે. પ્રભુ લોકમાં અલૌકિક નથી કરતા. ભગવાન્‌માં ભાવ થવામાં પ્રભુનો અનુગ્રહ જ કારણ છે, પણ શાસ્ત્રીય સાધન નિયામક નથી એ બીજું પર્વ. બીજાનું પરમ્પરાથી ભજન થતું હોય એ છોડી દેવું, કેવલ ભગવદ્ ભજન કરવું, બીજા ધર્મો ભગવદિચ્છા જાણી છોડી દેવા એ ત્રીજી વિદ્યા, ત્રીજા અધ્યાયનો અર્થ છે. સર્વ અવસ્થામાં ભગવાન્‌ની સેવા કરવી, ભગવાન્ અકિલષ્ટકર્મા છે તે પોતાના જનની રક્ષા કરે છે જ એ ચોથું પર્વ. માહાત્મ્ય જ્ઞાનપૂર્વક સુદઢ સ્નેહમાં ભક્તિની અધિકતાનું જ્ઞાન એ પાંચમી વિદ્યા એ પાંચમાં અધ્યાયનો અર્થ છે. આમ પુષ્ટિમાર્ગીય પાંચ વિદ્યા પાંચ અધ્યાયથી કહી. (શ્રીટિપ્પણીજીઃશ્રીગુસાંઈજી-શ્રીવિટ્ઠલનાથજી)

(કાત્યાયની પૂજનના સમયે કુમારિકાઓની વય પાંચ વર્ષની હતી અને શ્રીકૃષ્ણ સાત વર્ષના હતા તેથી આ બાલલીલા હોવાથી લૌકિક દષ્ટિએ પણ આમાં કોઈ દોષ નથી)

શ્રીશુક ઉવાચ

હેમન્તે પ્રથમે માસિ નન્દગોપકુમારિકાઃ ।।
ચેરુર્હવિષ્યં ભુઞ્જાનાઃ કાત્યાયન્યર્ચનવ્રતમ્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : નન્દરાયજીના વ્રજમાં રહેતી કુમારિકાઓએ હવિષ્યાન્ન ભોજન કરીને હેમન્ત ઋતુના પહેલા માગસર માસમાં કાત્યાયની દેવીના પૂજનરૂપી વ્રત કર્યું ।।૧।।

અરુણનો ઉદય થાય ત્યારે કાલિન્દીજીના જળમાં સ્નાન કરી જળને કિનારે દેવીની રેતીમય મૂર્તિ કરી. હે રાજન્! એમાં દેવીનું પૂજન કરવા લાગી ।।૨।।

સુગન્ધી દ્રવ્યો (ચન્દન) અને પુષ્પો, બલિ, ધૂપ અને દીપથી ઉત્તમ અને મધ્યમ પ્રકારની સર્વ સામગ્રીથી (તેમ જ) પ્રવાલ, ફળ અને ચોખાથી એ દેવીનું પૂજન કરવા લાગી ।।૩।।

‘‘હે કાત્યાયનિ! મહાન ભાગ્યવાળી, મહાયોગિની, અધીશ્વરી હે દેવી! નન્દગોપના પુત્ર અમારા પતિ થાય એમ તું કરી દે. તને અમે નમન કરીએ છીએ’’ એ મન્ત્રનો જપ કરતી કુમારિકાઓ કાત્યાયની દેવીની પૂજામાં પ્રવૃત્ત થઈ ।।૪।।

એ પ્રમાણે કૃષ્ણમય ચિત્તવાળાં કુમારિકાઓએ એક માસ સુધી વ્રત કર્યું. ‘‘નન્દનન્દન (અમારા) પતિ થાઓ’’ એ મન્ત્રથી ભદ્રકાલી (ભગવત્સમ્બન્ધ પ્રાપ્ત કરાવે તેવા કાલ) ની સારી રીતે પૂજા કરી ।।૫।।

ઉષઃકાળમાં ઊઠીને એક બીજાને બોલાવતી (કુમારિકાઓ) પરસ્પર હાથ બાંધી કૃષ્ણનું ઊંચા સ્વરથી ગાન કરતી રોજ કાલિન્દીજીમાં સ્નાન કરવા જવા લાગી ।।૬।।

એક વખત કુમારિકાઓ યમુનાજી ઉપર આવી એના તીર ઉપર હંમેશાં કરતી હતી તેમ વસ્ત્રો મૂકી કૃષ્ણનું ગાન કરતાં-કરતાં જળમાં આનન્દમાં આવી જઈને જળક્રીડા કરવા લાગી ।।૭।।

યોગેશ્વરોના ઈશ્વર શ્રીકૃષ્ણ એ કુમારિકાઓના અભિપ્રાયને જાણીને પોતાના મિત્રોને સાથે લઈ એના કર્મને સિદ્ધ કરવામાટે ત્યાં શ્રીયમુનાજી ઉપર પધાર્યા ।।૮।।

એના કાંઠે પડેલાં વસ્ત્રોને ઉઠાવી જલદી કદમ્બના વૃક્ષ ઉપર ચડી બાળકો હસે છે તેની સાથે પોતે પણ હસતા આ પ્રમાણે મશ્કરીમાં કહેવા લાગ્યા ।।૯।।

‘‘અહીં આવીને, હે અબળાઓ, પોત-પોતાનાં વસ્ત્રો ઈચ્છા પ્રમાણે ગ્રહણ કરો. હું સત્ય કહું છું. હસવાની વાત ન સમજો, કેમકે તમે વ્રતથી કૃશ થયાં છો તેની

સાથે મશ્કરી ન હોય ।।૧૦।।

મેં કદી પણ ખોટું કહ્યું નથી એ આ બધા બાળકો જાણે છે. હે સુમધ્યમા!(શુદ્ધ અન્તઃકરણવાળાં)એક-એક અહીં આવીને અથવા સર્વ સાથે આવીને તમારાં વસ્ત્ર લઈ જાઓ'' ।।૧૧।।

ગોપીઓ તો આ ભાષણને મશ્કરી સમજ્યાં અને પ્રેમમાં ડૂબી ગયાં, શરમાઈ ગયાં, પરસ્પર જોઈને હસવા લાગ્યાં, પણ જળમાંથી બહાર ન નીકળ્યાં ।।૧૨।।

એમ ગોવિન્દ બોલ્યા ત્યારે ભગવાન્ હસે છે એમ ધારી એમનું ચિત્ત વ્યગ્ર થયું. કંઠ સુધી જળમાં ઊભા રહ્યાં, ઠંડીને લીધે કંપવા લાગ્યાં અને બોલ્યાંઃ ।।૧૩।।

''હે અંગ! અન્યાય ન કરો. તમે નન્દરાયજીના પુત્ર છો અને અમને પ્રિય છો. વ્રજમાં આપ વખણાઓ છો એ બધું અમે જાણીએ છીએ. અમે ઠંડીમાં ધ્રુજીએ છીએ તો અમારાં વસ્ત્રો અમને આપો ।।૧૪।।

હે શ્યામસુન્દર! અમે આપની દાસીઓ છીએ. આપ જે આજ્ઞા કરો તે અમે કરીશું. હે ધર્મજ્ઞ! અમારાં વસ્ત્ર આપો, નહિ તો અમે રાજા (નન્દરાયજી) ને કહીશું ।।૧૫।।

શ્રીભગવાન્ બોલ્યા : ''તમે જો મારી દાસી હો અને મારા કહ્યા પ્રમાણે કરવાને તૈયાર હો તો હે શુચિસ્મિતા! અહીં આવી પોત-પોતાનાં વસ્ત્ર લઈ જાઓ'' ।।૧૬।।

ત્યારે તે કન્યાઓ ઠંડીથી કાંપતી પોતાના બે હાથવડે ગુહ્ય શરીરને આચ્છાદન કરતી ઠંડીથી દુર્બળ દેહવાળી જળથી બહાર નીકળી ।।૧૭।।

ભગવાને તેમને સર્વ પ્રકારે નિર્દુષ્ટ જોઈ. એના શુદ્ધભાવે ભગવાન્‌ને પ્રસન્ન કર્યા પછી પોતે એમનાં વસ્ત્રોને વૃક્ષની શાખા ઉપર રાખીને પ્રસન્ન થઈ જરા સ્મિત કરતા બોલ્યાઃ ।।૧૮।।

''તમે વ્રત ધારણ કરેલ હોવા છતાં વસ્ત્ર વગર નાહ્યાં તેમાં દેવનું અપમાન થયું છે. એ પાપને દૂર કરવા માટે બે હાથ જોડી એને મસ્તક લગાડી નમસ્કાર કરીને તમારાં વસ્ત્રો તમો ગ્રહણ કરો'' ।।૧૯।।

એમ જ્યારે અચ્યુત ભગવાને કહ્યું ત્યારે વ્રજરત્નાઓએ વસ્ત્ર વગર કરેલા સ્નાનને વ્રતમાં દોષરૂપ ગણીને એ દોષને દૂર કરવા સારુ અને વ્રત પૂર્ણ થવા માટે સમગ્ર કર્મના ફળરૂપ ભગવાન્‌ને નમસ્કાર કર્યા. કારણ કે વ્રતમાં કાંઈ ભૂલ રહી ગઈ હોય તો એ ભૂલ ભગવાન્‌ને નમસ્કાર કરવાથી દૂર થઈને કર્મ સાંગ સફલ થાય છે ।।૨૦।।

એવાં નમ્રતાવાળાં કુમારિકાઓને દેવકીજીના પુત્રે જોયાં અને જોવાથી એમને દયા આવી. એનાથી પ્રસન્ન થઈને એમણે એ કુમારિકાઓનાં વસ્ત્ર આપ્યાં ।।૨૧।।

ભગવાને તેમને અત્યન્ત છેતર્યાં, એમની લજ્જા છોડાવી, એમની મશ્કરી કરી, રમકડાંની જેમ એમની દશા કરી, એમનાં વસ્ત્રો પણ લઈ લીધાં, છતાં ભગવાન્‌નાં દર્શનથી એ સુખી થયાં. એટલું કર્યા છતાં એમણે એમની અસૂયા ન કરી પણ એમણે (ભગવાને) જે-જે કહ્યું તે સ્વહિતાર્થ કહે છે એવો ભાવ થતાં એમની પ્રીતિમાં વધારો જ થયો ।।૨૨।।

પોત-પોતાનાં વસ્ત્રો પહેરીને પ્રાણપ્રિયના સંગમ માટે તૈયાર થઈ ગયાં. ભગવાને જેમનાં ચિત્ત ખેંચી લીધાં છે તેવા કુમારિકાઓ નેત્રથી લજ્જિત થયા છતાં ત્યાંથી હાલી-ચાલી શક્યાં નહિ ।।૨૩।।

પોતાના ચરણના સ્પર્શની કામનાથી એમણે વ્રત કર્યું છે એવો એમનો સંકલ્પ ભગવાન્ સમજી ગયા અને દામોદર ભગવાન્ અબલાઓને કહેવા લાગ્યાઃ ।।૨૪।।

‘‘હે સાધ્વીઓ! તમે જે માટે મારું અર્ચન કર્યું એ તમારો સંકલ્પ મારા જાણવામાં આવ્યો છે. મેં તમારા સંકલ્પને અનુમોદન આપ્યું છે તેથી એ તમારો સંકલ્પ સિદ્ધ થવાને યોગ્ય છે ।।૨૫।।

જેમ ભૂંજેલા કે બાફેલાં બી અંકુરિત થતાં નથી તેમ, મારામાં જેની બુદ્ધિનો આવેશ થાય છે તેનો કોઈ કામ સંસારના કામનો રહેતો નથી તે સંઘાતને ઉત્પન્ન કરતો નથી ।।૨૬।।

હે અબલાઓ! તમે સિદ્ધ થયાં છો માટે વ્રજમાં જાઓ. હે સતીઓ! જે ઉદ્દેશથી તમે વ્રત કર્યું છે તેના ફળ તરીકે આ રાત્રિઓમાં તમે મારી સાથે રમણ કરશો’’ ।।૨૭।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એમ ભગવાને આજ્ઞા કરી ત્યારે કુમારિકાઓનો મનોરથ પૂર્ણ થયો. એ ભગવાન્‌ના ચરણકમળનું ધ્યાન કરતાં અનિચ્છાએ વ્રજમાં આવ્યાં ।।૨૮।।

દેવકીજીના પુત્ર ભગવાન્ પોતાના મોટાભાઈની સાથે ગાયોને ચારતા ગોપોને સાથે લઈને વૃન્દાવનથી દૂર ગયા ।।૨૯।।

ગ્રીષ્મ ઋતુના તીક્ષ્ણ તાપમાં પોતાની છાયાથી છત્રીરૂપી બની ગયેલાં વૃક્ષોને જોઈને વ્રજવાસીઓને ભગવાન્ એના ધર્મ કહેવા લાગ્યાઃ ।।૩૦।।

“હે સ્તોક કૃષ્ણ! હે અંસુ! હે શ્રીદામા! સુબલ, અર્જુન, વિશાલ, ઋષભ, તેજસ્વી, દેવપ્રસ્થ, વરૂથપ! (કૃષ્ણ એ અહીં કોઈ ગોપ સખાનું નામ છે) ।।૩૧।।

આ મહાભાગ્યવાળાં અને બીજાને માટે જ જેનું જીવન છે તેવાં વૃક્ષોને જુઓ. વાયુ, વર્ષા અને તડકો પોતે સહન કરી બીજાનાં વાયુ, વર્ષા અને તડકાને તેઓ દૂર કરે છે ।।૩૨।।

સર્વ પ્રાણીઓના જીવનમાં ઉપયોગી આ વૃક્ષોનું જીવન ઉત્તમ છે. સારા માણસના ઘેરથી જેમ યાચક વિમુખ ન જાય તેમ આ વૃક્ષો પાસે જે આવે તેને એ પોતે આપે છે, પણ કોઈને નિરાશ કરતાં નથી ।।૩૩।।

પત્ર, પુષ્પ, ફલ, છાયા, મૂળ, છાલ, લાકડું, ગન્ધ, ગુંદ, ભસ્મ, અસ્થિ (અંગારા) અને શાખાઓથી બધાના કામને વૃક્ષો પૂર્ણ કરે છે ।।૩૪।।

દેહધારીને દેહ મળ્યાની સફળતા એ જ છે કે એ પ્રાણથી, અર્થથી, બુદ્ધિથી અને વાણીથી સદા બીજાનું ભલું કરે” ।।૩૫।।

એમ કોમળ પલ્લવના અને પુષ્પના ગુચ્છો, ફળો, પુષ્પો, અને દળના સમૂહથી જેની શાખાઓ નમી ગઈ છે તેવાં વૃક્ષોની વચ્ચે થઈને ભગવાન્ શ્રીયમુનાજી તરફ પધાર્યા ।।૩૬।।

ત્યાં ગાયોને ઉજ્જવલ, શીતલ અને આરોગ્યદાયક જલનું પાન કરાવીને હે રાજા! ભગવાને પોતે અને ગોપોએ યથેચ્છ સ્વાદિષ્ટ જલનું પાન કર્યું ।।૩૭।।

તસ્યા ઉપવને કામં ચારયન્તઃ પશૂન્ નૃપ ।।
કૃષ્ણરામાવુપાગમ્ય ક્ષુધાર્તા ઇદમબ્રુવન્ ।।૩૮।।

હે નૃપ! એ શ્રીયમુનાજીના કાંઠા પાસેના વનમાં ઈચ્છા પ્રમાણે ગાયોને ચારતા ગોવાળિયા ભૂખથી દુઃખી થતાં રામ-કૃષ્ણની પાસે આવી આ પ્રમાણે બોલ્યા ।।૩૮।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધનો (બીજા તામસ પ્રકરણના ત્રીજા સાધન-પેટા-પ્રકરણનો ઐશ્વર્ય નિરૂપક પહેલો અને ચાલુ) “કુમારિકાઓએ કાત્યાયનીનું વ્રત કર્યું” નામનો બાવીસમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં ૧૯મો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૨૩

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અધ્યાય ૨૦

ભગવાને કરેલો યજ્ઞપત્નીઓનો ઉદ્ધાર

તામસ સાધન પ્રકરણ અધ્યાય ૨

વિશેષ : વૈદિક કર્મ અને જ્ઞાન આ ત્રેવીસમા અધ્યાયમાં કહે છે. એ બન્નેનો નિર્ણય પણ આ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે. સાક્ષાત્ ભગવાન્‌નું કથન પણ પ્રથમ તો ઠીક નથી લાગતું. પરમ્પરોક્ત ધ્યાનમાં આવે છે. બ્રાહ્મણોની સ્ત્રીઓનો ભાવ શ્રેષ્ઠ છે. તે સ્ત્રીઓ દ્વારા બ્રાહ્મણોને ભગવદ્‌જ્ઞાન થશે. ત્યારે એ પોતાના કાર્યનો પશ્ચાત્તાપ કરશે.

રામ રામ મહાવીર્ય કૃષ્ણ દુષ્ટનિબર્હણ ।।
એષા વૈ બાધતે ક્ષુન્નઃ તચ્છાન્તિં કર્તુમર્હથઃ ।।૧।।

ગોપો બોલ્યા : હે રામ! હે રામ! હે મહાવીર્ય! દુષ્ટને દૂર કરનાર હે કૃષ્ણ! આ ભૂખ અમને બાધા કરે છે તેની શાન્તિ કરવાને આપ જ યોગ્ય છો ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એમ દેવકીસુત ભગવાન્‌ને ગોપોએ મળી વિનન્તિ કરી ત્યારે પોતાની ભક્ત એક બ્રાહ્મણ સ્ત્રીની ઉપર પ્રસન્ન થતા ભગવાન્ આ પ્રમાણે બોલ્યા।૨।।

‘‘બ્રહ્મને કહેનાર બ્રહ્મણો દેવોનું યજન કરે છે. સ્વર્ગની કામનાથી આંગિરસ નામનો યજ્ઞ કરે છે. તેમાં એ બેઠેલા છે. એ દેવ યજનમાં તમે જાઓ ।।૩।।

હે ગોપો! ત્યાં જઈને ભગવાન્ આર્ય બલભદ્ર અને મારું નામ દઈ ‘‘એમણે અમને મોકલ્યા છે’’ એમ કહી ‘‘એમની પાસે રાંધેલો ભાત માગો’’ ।।૪।।

એમ પ્રભુની આજ્ઞા થઈ તેને માથે ચડાવી ગોપો દેવયજનમાં પહોંચ્યા. હાથ જોડી એ બ્રાહ્મણોની સામે દંડની જેમ પૃથ્વી ઉપર પડી, નમસ્કાર કરી યાચના કરવા લાગ્યા ।।૫।।

‘‘હે ભૂમિદેવો! અમે કૃષ્ણના આજ્ઞાધારક સેવક છીએ તે રામ (બલભદ્ર) ના મોકલવાથી અમો ગોપો આપની પાસે આવ્યા છીએ એમ જાણો. આપનું ભલું થાઓ ।।૬।।

અહીં નજીકમાં રામ અને કૃષ્ણ ગાયો ચરાવવા આવેલા છે તે ભૂખ્યા થયા છે તેથી તમારી પાસેથી રાંધેલા ભાતની ઈચ્છા રાખે છે. એ બન્નેએ તમારી પાસેથી એ

લેવાને અમને મોકલ્યા છે તેથી હે દ્વિજો! જો તમારી શ્રદ્ધા હોય તો ભાત આપો. તમે ધર્મને જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ છો ।।૭।।

હે સજ્જનોમાં ઉત્તમ! દીક્ષા પહેલાં, યજ્ઞમાં પશુવધ પહેલાં અને સોત્રામણિ યજ્ઞના દિવસ પહેલાં દીક્ષા લીધેલાઓનું પણ અન્ન ખાનારને દોષ લાગતો નથી'' ।।૮।।

બ્રાહ્મણોએ તો ભગવાન્‌ની યાચનાને સાંભળ્યા છતાં તેના પ્રત્યે ધ્યાન આપ્યું નહિ; કેમકે તેઓ ક્ષુદ્ર આજ્ઞાને માટે મોટાં કર્મ કરતા હતા, મૂર્ખ હતા છતાં તેમને જ્ઞાનવૃદ્ધનો આડમ્બર હતો તેથી ''આપણે આપીએ તો કર્મભંગ થાય'' એમ ધારી આપવાનો વિચાર ન કર્યો એટલું જ નહિ પણ એ ગોપોને કાંઈ ઉત્તર પણ ન આપ્યો ।।૯।।

દેશ, કાળ, દ્રવ્ય, મન્ત્ર, તન્ત્ર, ઋત્વિજ, અગ્નિ, દેવતા, યજમાન, યજ્ઞ અને ધર્મ એ બધું જે ક્રિયારૂપ ભગવાન્‌નાં જ રૂપ છે. તે પરબ્રહ્મ સાક્ષાત્ ભગવાન્ જેનું ઇન્દ્રિયોથી જ્ઞાન નથી થઈ શકતું તેનામાં મનુષ્ય દૃષ્ટિ કરીને એને માન્યા નહિ. તેથી એ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા છે. તેઓ પોતાના આત્માને પણ મરણને અધીન માને છે ।।૧૦-૧૧।।

એ લોકો ''આપીએ છીએ'' એમ ન બોલ્યા. તેમ ''અમો નહિ આપી શકીએ'' એમ પણ બોલ્યા નહિ. હે પરન્તપ! ત્યારે ઘણીવાર સુધી ઊભા રહી જવાબ ન મળ્યો તેથી નિરાશ થઈ ગોપો પાછા ભગવાન્ પાસે આવ્યા અને શ્રીકૃષ્ણ તથા રામ ને જે બન્યું તે કહી સંભળાવ્યું ।।૧૨।।

જગદીશ્વર ભગવાન્ તે સાંભળીને ખૂબ હસ્યા. લૌકિક ગતિ આવી જ હોય છે. (કોઈક વાર માગેલું મળે છે, કોઈક વાર નથી મળતું અને કોઈક વાર માગનારને ઉત્તર પણ નથી મળતો) તે ગોપોને સમજાવીને તેમને ફરીથી કહ્યું ।।૧૩।।

''તમે જઈ યજ્ઞપત્નીઓને કહો કે ''સંકર્ષણ સહિત હું (કૃષ્ણ) અહીં સમીપમાં આવ્યો છું અને અન્ન માગું છું'' એમ કહેશો તો તમને યથેચ્છ અન્ન આપશે. તેઓ મારામાં સ્નેહવાળી છે અને બુદ્ધિથી મારામાં જ રહેનારી છે. એટલે હવે તમે વિફલ નહિ થશો તેથી જાઓ'' ।।૧૪।।

યજ્ઞશાળામાં ગોપો પહોંચ્યા ત્યાં આભરણોથી સજ્જ થઈને યજ્ઞપત્નીઓ બેઠેલાં હતાં. તે બ્રાહ્મણોની સતીઓને ગોપો પગે લાગ્યા અને વિનયથી આ પ્રમાણે કહેવા

લાગ્યા ।।૧૫।।

‘‘હે વિપ્ર પત્નીઓ! આપને અમે નમન કરીએ છીએ. અમારે કહેવાનું છે તે સાંભળો. અહીંથી બહુ દૂર નહિ પણ પાસે જ પધારેલા શ્રીકૃષ્ણે અમને આપની પાસે મોકલ્યા છે ।।૧૬।।

ગોપો અને રામ ની સાથે ગાયો ચારતા એ દૂર આવ્યા ત્યાં એમને ભોજનની ઈચ્છા થઈ છે તેથી એમના અનુચરો સાથે એમને યોગ્ય રીતે અન્ન આપો’’ ।।૧૭।।

જેનાં દર્શનની નિત્ય ઉત્કંઠા રહેતી તે શ્રીકૃષ્ણને નજીક આવ્યા જાણીને એમની કથાથી તો મન ક્યારનાં ખેંચાયા હતા એવી બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓ એમની પાસે જવાને ઉતાવળી થઈ ।।૧૮।।

ચાર પ્રકારનું બહુ ગુણવાળું અન્ન પાત્રોમાં લઈને જેમ નદીઓ સમુદ્ર તરફ જાય તેમ બધી પોતાના પ્રિય તરફ જવા લાગી ।।૧૯।।

પતિઓએ, ભાઈઓએ, સગાંઓએ અને પુત્રોએ તેમને રોક્યાં છતાં જે ભગવાન્‌ની કીર્તિનું ઉત્તમ પુરુષો (નારદજી, શુકદેવજી) ગાન કરે છે અને જેમના ગુણો ઘણા વખતથી શ્રવણ કરેલા તેમને વિષે જ તેઓએ પોતાની આશાઓ કેન્દ્રિત કરેલી તેથી તેઓ તો ગયાં ।।૨૦।।

અશોકના નવા પલ્લવથી શોભાયમાન યમુનાજીની પાસેનાં વનમાં ગોપો અને બળદેવજીની સાથે ફરતા શ્રીકૃષ્ણને બધી સ્ત્રીઓએ જોયા ।।૨૧।।

(એમના રૂપનું વર્ણન કરે છે) ચન્દ્રને ફરતું કૂંડાળું હોય તેમ આપ શ્યામચન્દ્ર છે. એમને સુવર્ણની મેખલા છે. વનમાલા, મોરપિચ્છ, ધાતુ અને પ્રવાલ વડે નટવેષ ધારણ કર્યો છે. સાથે ચાલનાર ગોપના ખભા ઉપર શ્રીહસ્ત ધર્યો છે, જ્યારે બીજા શ્રીહસ્તમાં કમળને ફેરવે છે. કાનમાં ફૂલ ધર્યાં તેથી અને કમળપત્રવાળા કપોલથી અને અલકથી શોભતા મુખથી મન્દહાસ્ય કરતા ભગવાન્‌ને જોયા ।।૨૨।।

જેવા બીજાના મુખથી સાંભળ્યા હતા ત્યારથી એમાં મન ખૂંચી ગયું હતું તેને જોયા. આંખોના છિદ્રથી અન્દર હૃદયમાં દાખલ કરી ત્યાં જ આલિંગન કરી હે રાજેન્દ્ર! જીવ પ્રાજ્ઞને મળીને જેમ અભિમાનને છોડે છે તેમ, ઘણા દિવસથી એમને જોયા વગરનો તાપ હતો તે દ્વિજપત્નીઓએ છોડી દીધો ।।૨૩।।

તે પ્રમાણે બધી આશા છોડીને પ્રભુનાં દર્શન માટે આવેલ દ્વિજ પત્નીઓના હૃદયના અભિપ્રાયને જાણીને બધાંના હૃદયના ભાવને જાણનાર ભગવાન્ મુખથી

ખૂબ હસીને બોલ્યા। ।।૨૪।।

“હે મહાભાગ્યવતીઓ! તમે ભલે આવ્યાં. આવો, બેસો, તમારું અમે શું ભલું કરીએ? તમે મારા દર્શનાર્થ આવ્યાં એ તમને યોગ્ય જ છે ।।૨૫।।

સ્વાર્થ સમજનાર બુદ્ધિમાન્ પુરુષો કોઈ પણ ફલની આશા વિના અને વ્યવધાન રહિત મારામાં ભક્તિ કરે છે, કેમકે હું સર્વનો આત્મા અને સર્વનો પ્રિય છું તેથી મારા સિવાય ક્યાંય પણ એમની પ્રીતિ હોતી નથી ।।૨૬।।

પ્રાણ, બુદ્ધિ, મન, પોતાનાં શરીર અથવા ધન, આત્મા, સ્ત્રી, પુત્ર, પશુ વગેરે જે કાંઈ આત્મસમ્બન્ધી છે તે બધું મારા સમ્બન્ધથી પ્રિય લાગે છે માટે મારા સિવાય બીજો (નિયમ્ય) કોણ પ્રિય હોઈ શકે? ।।૨૭।।

એ મારું દર્શન તમને થયું એટલે હવે તમારા પતિઓ જેઓ દ્વિજ અને ગૃહસ્થાશ્રમી છે તેઓ જ્યાં યજ્ઞ કરે છે ત્યાં તમે જાઓ. એ બ્રાહ્મણો તમારી સાથે રહી પોતાના યજ્ઞની સમાપ્તિ કરશે તેથી તમારી ત્યાં આવશ્યકતા છે. તમારા વિના એમનો યજ્ઞ પૂર્ણ નહિ થાય માટે તમે જાઓ ।।૨૮।।

પત્નીઓ બોલી : હે વિભો (સર્વ સમર્થ)! એવું ક્રૂર વચન આપ ન બોલો અને શાસ્ત્રને સત્ય કરો. આપના ચરણમાં આવ્યો તે ફરીથી સંસારમાં ન જાય એ શાસ્ત્ર છે તે કૃતાર્થ કરો. અમે તો આપના ચરણની ઉતારી નાખેલી (પ્રસાદી) તુલસીની માળાને અમારા કેશ ઉપર રાખવાને સમસ્ત સગાંને છોડીને આપની પાસે આવ્યા છીએ ।।૨૯।।

હવે અમે અહીંથી ઘર તરફ જવાનો વિચાર કરીએ તો અમારા પતિઓ અમારો સ્વીકાર નહિ કરે, મા-બાપ નહિ રાખે, દીકરા સંભાળશે નહિ; સગાં ભાઈ, મિત્રો વગેરે તો શા માટે અમને રાખે જ? માટે અમે આપના ચરણમાં આવી પડ્યાં છીએ તેની હે અરિન્દમ! બીજી ગતિ ન થાય તેમ આપ કરો ।।૩૦।।

શ્રીભગવાને કહ્યું : પતિ, પિતા, ભાઈ, સુહૃદ વગેરે તમારા ઉપર દોષારોપણ નહિ કરે. લોકો તમારા કામને અનુમોદન આપશે. મારી પાસે આવેલાં તમારું દેવો પણ સન્માન કરશે ।।૩૧।।

અહીં અંગ-સંગ પ્રીતિ ઉત્પન્ન નહિ કરે, મારે વિષે સ્નેહ પણ ઉત્પન્ન નહિ કરે અને મનુષ્યોમાં પણ પ્રીતિ ઉત્પન્ન નહિ કરે; તેથી મારામાં મન લગાવવાથી તમે મને જલદી પ્રાપ્ત થશો ।।૩૨।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : યજ્ઞપત્નીઓને ભગવાને એ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે એ ફરીથી યજ્ઞ થતો હતો ત્યાં ગયાં. એ બ્રાહ્મણોએ પણ એ ભગવાન્ પાસે ગયાં એ બાબત કાંઈ ન બોલતાં સ્ત્રીઓની સાથે બેસી યજ્ઞ સમાપ્ત કર્યો ।।૩૩।।

એમાં એક યજ્ઞપત્નીને એના સ્વામીએ ભગવાન્ પાસે આવવા ન દીધી તે તો જેવા ભગવાન્‌ને સાંભળ્યા હતા તેવાને હૃદયમાં લઈ તેને આલિંગન કરી ભગવદ્રૂપ બન્યાં. ત્યારે એનો કર્માનુસાર દેહ હતો તે એની મેળે પડી ગયો ।।૩૪।।

ભગવાન્ ગોવિન્દ પ્રભુએ પણ એ યજ્ઞપત્નીઓએ લાવેલ અન્ન ચાર પ્રકારનું હતું તેનાથી ગોપોને તૃપ્ત કરીને પોતે પણ એ અન્ન લીધું ।।૩૫।।

એમ લીલા માટે મનુષ્યદેહ સ્વીકારીને મનુષ્યલોકને અનુરૂપ લીલા કરતા ગાયો, ગોપો અને ગોપીઓ ને રૂપ, વાણી અને કૃતિવડે ખુશ કરતા પોતે રમણ કરવા લાગ્યા ।।૩૬।।

જ્યારે બ્રાહ્મણોને સ્મરણ આવ્યું કે ભગવાન્ અહીં પધાર્યા ત્યારે આપણને યાદ કર્યા હતા છતાં આપણે ત્યાં ન ગયા એ પોતાનો અપરાધ માનીને કહેવા લાગ્યા કે આપણે મનુષ્યલોકનું નાટ્ય કરતા વિશ્વના ઈશ્વરની આજ્ઞાનો ભંગ કર્યો એ બહુ ખોટું કર્યું; એમ બોલી પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા ।।૩૭।।

સ્ત્રીઓની શ્રીકૃષ્ણમાં અલૌકિક ભક્તિ જોઈને અને પોતાને ભક્તિથી રહિત જાણીને પોતાના આત્માની નિન્દા કરતા તેઓ હૃદયમાં સન્તપ્ત થયા ।।૩૮।।

‘‘આપણા શુક્લ, સાવિત્ર અને યાજ્ઞિક એમ ત્રિવૃત્ જન્મને ધિક્કાર છે, ત્રણ વેદ સહિતની આપણી વિદ્યાને ધિક્કાર છે, આપણાં વૈદિક વ્રતોને ધિક્કાર છે, આપણી બહુજ્ઞતાને ધિક્કાર છે, કુલ અને ક્રિયા ની ચતુરતાને પણ ધિક્કાર છે કે આપણે અધોક્ષજ ભગવાન્‌થી વિમુખ રહ્યા ।।૩૯।।

ભગવાન્‌ની માયા યોગીઓને પણ મોહ કરનારી છે, જેથી આપણે મનુષ્યોના ગુરુ હોઈને પણ હે બ્રાહ્મણો! આપણે આપણા સ્વાર્થમાં જ મોહ પામ્યા છીએ ।।૪૦।।

અહો! જગતના ગુરુ શ્રીકૃષ્ણમાં સ્ત્રીઓને અત્યન્ત ભાવ થયો, જેથી ઘર નામના મૃત્યુના પાશને છેદી નાખ્યો, પોતાની મમતાને ગૃહ આદિમાંથી છોડી ભગવાન્‌માં સ્થાપી. (શ્લોક ૪૧ અને તેનું વ્યાખ્યાન કોઈક જ પ્રતમાં હોવાથી અહીં આપ્યો છે. આ વધારાનો હોય તેમ જણાય છે.) ।।૪૧।।

આ સ્ત્રીઓને દ્વિજાતિના સંસ્કારો (જનોઈ) થયા નથી, એમણે(વેદાધ્યયન માટે)ગુરુગૃહમાં નિવાસ કર્યો નથી, એમણે તપ કર્યું નથી,આત્માસમ્બન્ધી વિચાર કર્યો નથી, એમનામાં શૌચ નથી તેમ એ અગ્નિહોત્ર વગેરે શુભકર્મને કરનાર નથી ।।૪૨।।

તો પણ ઉત્તમ લોકોએ સ્તુત્ય એવા યોગેશ્વરના ઈશ્વર શ્રીકૃષ્ણમાં એમને દૃઢ ભક્તિ થઈ અને આપણે ઉપર ગણાવેલા બધા સંસ્કારવાળા છતાં આપણને એમાં ભક્તિ ન થઈ ।।૪૩।।

અહો! સત્પુરુષની પરમ ગતિરૂપ ભગવાને સ્વાર્થમાં મોહિત અને ઘર ના કામમાં પાગલ બનેલા આપણને ગોપોદ્વારા યાદ કર્યા ।।૪૪।।

એ એમની આપણા ઉપર પણ કૃપા જ ગણાય નહિ તો પૂર્ણ કામ અને કૈવલ્યાદિ મોક્ષના સ્વામી ભગવાન્ સ્વયં ઈશ્વર છે તેને અમારા જેવા જે એની આજ્ઞા ઉઠાવનાર છે તેને યાદ કરવાનું બીજું શું કારણ હોઈ શકે? પણ દયાથી એમણે લોકવત્ અનુકરણ કર્યુ ।।૪૫।।

જેના ચરણસ્પર્શની આશાથી પોતાનો ચાંચલ્ય દોષ છોડી દીધો છે તેવી લક્ષ્મી બધાને છોડી જેને ભજે છે તેવા મોટા ઈશ્વર અમારા જેવા માણસની પાસે યાચના કરે તે તો મનુષ્યોને મોહ કરવામાટે જ કહેવાય ।।૪૬।।

દેશ, કાલ, જુદું-જુદું દ્રવ્ય, મન્ત્ર, તન્ત્ર, ઋત્વિજ, અગ્નિ, દેવતા, યજમાન, યજ્ઞ અને ધર્મ એ બધું ભગવદ્ રૂપ જ છે ।।૪૭।।

તે જ આ (શ્રીકૃષ્ણ) ભગવાન્, સાક્ષાત્ વિષ્ણુ છે; યોગેશ્વરોના સ્વામી છે તે યદુઓમાં પ્રકટ થયા છે એમ આપણે સાંભળ્યું છે છતાં આપણે મૂઢ હોવાથી તેમને ઓખળતા નથી ।।૪૮।।

અહો! અમે અત્યન્ત ધન્ય છીએ કે અમારા ઘરમાં આવી ભક્ત સ્ત્રીઓ છે, જેની ભક્તિને લઈને અમને ભગવાન્‌માં સદ્‌બુદ્ધિ નિશ્ચળ થઈ. (વિગીત-પ્રક્ષિપ્ત) ।।૪૯।।

એ ભગવાન્ કે જે સદાનન્દ અને અકુંઠ જ્ઞાનવાળા છે તેને અમારા નમસ્કાર હો, જેની માયામાં મોહિત થયેલ અમો કર્મમાર્ગમાં ભટક્યા કરીએ છીએ ।।૫૦।।

આ એ જ ભગવાન્ આદ્યપુરુષ છે; આપણે એની માયામાં મોહિત થયેલ અને ભગવાન્‌ના પ્રતાપને નહિ જાણનાર છીએ. એ ભગવાન્ આપણા અપરાધને

ક્ષમા કરે ।।૫૧।।

ઈતિ સ્વાઘમનુસ્મૃત્ય કૃષ્ણે તે કૃતહેલનાઃ ।।
દિદક્ષવો વ્રજમથ કંસાદ્ ભીતા ન ચાચલન્ ।।૫૨।।

એમ શ્રીકૃષ્ણની જેમણે અવજ્ઞા કરી છે તેવા પોતાના પાપને યાદ કરનાર અને ભગવાન્નાં દર્શનની ઈચ્છાવાળા એ બ્રાહ્મણો હતા છતાં કંસની ભીતિને લઈને એ દર્શનાર્થ વ્રજમાં ગયા નહિ ।।૫૨।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધનો (બીજા તામસ પ્રકરણના ત્રીજા સાધન-પેટા-પ્રકરણનો વીર્ય નિરૂપક બીજો અને ચાલુ) ''ભગવાને કરેલો યજ્ઞપત્નીઓનો ઉદ્ધાર'' નામનો ત્રેવીસમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં ૨૦ મો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

(શરણાગતિ-સેવારૂપી) સાધના શરૂ કરવાની તત્પરતા જાણ્યા વિના
ગમેતેને દીક્ષા આપનાર ગુરુ અયોગ્યને દીક્ષા આપવાના પાપે
પોતાનો, દીક્ષા લેનારનો તેમજ સમ્પ્રદાયનો પણ વિનાશ નોંતરે છે.

અધ્યાય ૨૪

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અધ્યાય ૨૧

ભગવાને ઈન્દ્રનો યજ્ઞ ભંગ કર્યો

તામસ સાધન પ્રકરણ અધ્યાય ૩

વિશેષ : આ અધ્યાયમાં ગોપોએ પોતાની મેળે માની લીધેલા કર્મને ભગવાન્ બંધ કરે છે અને એ કેવળ યુક્તિવડે જ એને હૈતુક ઠરાવે છે અને એ કર્મની જગ્યાએ વૈદિક કર્મને દાખલ કરે છે. જેમ બ્રાહ્મણોને ચેતવી એમને પોતાનું જ્ઞાન પૂર્વ અધ્યાયમાં કરાવ્યું તેમ આ અધ્યાયમાં દેવોને પણ ચેતવ્યા. મોટાને મોટી શિક્ષા એમ ઉત્તરોત્તર બતાવે છે. પ્રથમ બાવીસમાં અધ્યાયમાં સ્ત્રીઓનાં વસ્ત્ર લીધાં. ત્રેવીસમા અધ્યાયમાં બ્રાહ્મણની સ્ત્રીઓને લીધી તેમ આ ચોવીસમા અધ્યાયમાં દેવોના હવિષને ભગવાને લઈ લીધાં. તે-તે લોકોને તે-તે વસ્તુમાં મમત્વ હતું તે લઈ લેવાથી એનું એમાંથી મમત્વ દૂર કરાવ્યું. તામસ સ્ત્રીઓ અને રાજસ બ્રાહ્મણોનો ઉદ્ધાર

કરી સાત્વિક દેવોનો ઉદ્ધાર આ અધ્યાયમાં યાગનો ભંગ કરી ભગવાને કર્યો છે. (કારિકા)

શ્રીશુક ઉવાચ

ભગવાનપિ તત્રૈવ બલદેવેન સંયુતઃ ।।
અપશ્યન્નિવસન્ ગોપાન્ ઈન્દ્રયાગકૃતોદ્યમાન્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : શ્રીકૃષ્ણ પોતે ભગવાન્ હોવા છતાં, બળદેવજીની સાથે હોવા છતાં અને પોતે ગોકુલમાં બિરાજતા હોવા છતાં ગોપોને ઈન્દ્રયાગને માટે પ્રવૃત્તિ કરતા ભગવાને જોયા ।।૧।।

ભગવાન્ તો સર્વ જોનાર અને સર્વાત્મા હોવાથી સર્વ વાતને જાણે છે, છતાં નન્દરાયજી વગેરે વૃદ્ધ ગોપોને વિનયપૂર્વક નમન કરીને પૂછવા લાગ્યા ।।૨।।

''હે પિતાજી! તમે આ તૈયારી શાની કરી રહ્યા છો? એનું ફલ શું છે? ક્યા દેવતાના ઉદ્દેશથી એ કરો છો? ક્યા પદાર્થોથી આ યજ્ઞ સિદ્ધ થાય છે? એ મને કહો ।।૩।।

એ સાંભળવાની મને તીવ્ર ઈચ્છા છે તો આપ મને એ બધી વાત કહો. જે ભગવદ્ ભક્ત હોય છે તેને કાંઈ ગુપ્ત રાખવાનું બિલકુલ હોતું નથી ।।૪।।

જેમને પોતાનું અને પરાયું એવી દૃષ્ટિ મટી ગઈ છે. અને જેમને મિત્ર, ઉદાસીન અને શત્રુ જેવું કંઈ છે જ નહિ તેમણે ઉદાસીનનો શત્રુની માફક ત્યાગ કરી દેવો અને મિત્રને પોતાનો આત્મા જ ગણવો એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે ।।૫।।

માણસ કર્મ કરે છે તે એક તો એના સ્વરૂપને સમજીને કરે છે, જ્યારે કેટલાક એના સ્વરૂપને સમજ્યા વિના પણ કર્મ કરે છે. એમાં જેવી જાણનારને સિદ્ધિ થાય તેવી નહિ જાણાનારને સિદ્ધિ મળતી નથી ।।૬।।

એમાં આપે આ ક્રિયાયોગ કેવા વિચારથી કર્યો છે? વૈદિક છે? સ્માર્ત છે? અથવા લૌકિક જ છે? એ સમજાવો. હું એનું તાત્પર્ય જાણી શકું એમ સારી રીતે મને કહો'' ।।૭।।

નન્દરાયજી બોલ્યા : પર્જન્ય એ ભગવાન્ ઈન્દ્ર છે. મેઘો તે પર્જન્યના શરીર છે. એ મેઘો પ્રાણીના જીવનરૂપ અને તૃપ્ત કરનાર જળને સારી રીતે વર્ષાવે છે ।।૮।।

હે તાત! એ મેઘોના પતિ ઈન્દ્ર ઈશ્વર છે અને એના રેતોરૂપી જળથી થયેલ પદાર્થો વડે યજ્ઞ કરી લોકો એની પૂજા કરે છે. એની પૂજા આપણે પણ કરીએ છીએ એને લઈને ધર્મ, અર્થ અને કામ નાં ફળ લોકો મેળવીને પોતાના દેહ આદિનો નિર્વાહ

કરે છે. પુરુષના જે પુરુષાર્થ છે તે પુરુષાર્થના ફળને આપનાર પર્જન્ય છે ।।૯-૧૦।।

કુલમાં જે પારમ્પરિક ધર્મ ચાલ્યો આવતો હોય તેને કામ, લોભ, ભય કે દ્વેષ થી જે માણસ છોડી દે છે તે સારા ફલને ભોગવતો નથી, પણ એનું અનિષ્ટ થાય છે એ ચોક્કસ છે ।।૧૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : નન્દરાયજી અને બીજા વ્રજવાસીઓ નાં વચનને ભગવાને સાંભળી ઇન્દ્રને ક્રોધ કરાવતા ભગવાન્ નન્દરાયજીને કહેવા લાગ્યા ।।૧૨।।

શ્રીભગવાન્ બોલ્યા : કર્મથી પ્રાણી પેદા થાય છે, કર્મથી લય પામે છે, સુખ, દુઃખ, ભય અને કલ્યાણ એ બધું કર્મથી જ લોકો પ્રાપ્ત કરી શકે છે ।।૧૩।।

જીવના કર્મોનું ફલ આપનાર કોઈ ઈશ્વર હોય તો પણ તે કર્મ કરનારનેજ ફલ આપે છે. જે માણસ કર્મ કરતો(જ) નથી તેના ઉપર તે ઈશ્વરની કંઈજ સત્તા ચાલતી નથી ।।૧૪।।

એટલે કર્મમાર્ગમાં કર્મ જ ઈશ્વર છે. એનાં કર્મોને અનુસારે બધું મળી શકે છે. જ્યારે પ્રાણીમાત્ર પોત-પોતાના કર્મના ફળને ભોગવનાર છે તો પછી ઇન્દ્રને પૂજીને લોકોએ એની પાસેથી શું લેવાનું બાકી રહે છે? માણસે સ્વભાવથી જે કર્મ કર્યું તેને ઊલટું કરવાને તો ઇન્દ્ર પણ સમર્થ નથી ।।૧૫।।

માણસ તો સ્વભાવને અધીન છે અને આ દેવ, આસુર, માનુષરૂપ જગત્ સ્વભાવ પ્રમાણે ચાલે છે ।।૧૬।।

અસુરો, દેવો, મનુષ્ય વગેરેના ઊંચા-નીચા દેહો પણ કર્મવડે મેળવે છે અને કર્મવડે જ એ દેહોનો ત્યાગ કરે છે; કર્મવડે જ શત્રુ, મિત્ર અને ઉદાસીનભાવને પ્રાપ્ત કરે છે; તેથી સર્વથી મોટું કર્મ છે તે જ ઈશ્વર છે એમ સમજો તો પણ કાંઈ ખોટું નથી ।।૧૭।।

તેથી માણસ સ્વભાવમાં રહીને પોતાનાં કર્મ કરતો રહે અને એ કર્મને જ પૂજે. જેનો જેવો સ્વભાવ-બ્રાહ્મણત્વ આદિ તેણે પોત-પોતાનાં કર્મ કરવાં એનાથી એને સર્વ સિદ્ધ થાય છે તેથી કર્મ જ તેને દેવતા એટલે ફલ આપનાર છે, વચમાં બીજાને રાખવાની કાંઈ જરૂર નથી ।।૧૮।।

જેમ સ્ત્રી પોતાના પતિને છોડી ઇતરને ભજે તેથી સુખ મળતું નથી તેમ એક ભાવને પ્રથમ સ્વીકારીને પછી એને છોડી બીજા ભાવને લેવા જાય છે તેને પણ સુખ મળતું નથી ।।૧૯।।

બ્રાહ્મણ વેદથી પોતાની આજીવિકા ચલાવે, ક્ષત્રિય, પૃથ્વીનું રક્ષણ કરી પોતાની વૃત્તિ કરે, વૈશ્ય વેપાર ધંધો કરી પોતાનું યોગ ક્ષેમ ચલાવે અને શુદ્ર, બ્રાહ્મણ આદિ ત્રિવર્ણની સેવા કરી દેહ નિર્વાહ કરે ।।૨૦।।

પ્રકૃતિના સત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણ છે. તેમાં રજોગુણને લઈને પારસ્પરિક સમ્બન્ધને લીધે જગત્ સર્વ નાના પ્રકારયુક્ત ઉત્પન્ન થાય છે ।।૨૨।।

એ જ રજોગુણ મેઘને પ્રેરણા કરે છે ત્યારેએ મેઘો ચારે તરફ જળને વરસાવે છે એનાથી પ્રજા પોતાની સિદ્ધિ મેળવે છે એમાં ઈન્દ્ર શું કરી દેછે ? ।।૨૩।।

આપણો પોતાનો કહી શકાય એવો કોઈ દેશ નથી. આપણું શહેર નથી એમ ગામડાં કે ઘર પણ આપણા નથી; આપણે તો હે તાત! વન અને પર્વત માં રહેનાર છીએ ।।૨૪।।

માટે ઈન્દ્રની સાથે આપણે કાંઈ સમ્બન્ધ નથી, પણ આપણે તો ગાયો, બ્રાહ્મણો અને પર્વતો ના સમ્બન્ધથી સુખી છીએ તેથી ઈન્દ્રને છોડી ગાયો, બ્રાહ્મણો અને પર્વત નો યજ્ઞ કરો અને જે તૈયારી ઈન્દ્રયાગમાટે કરી છે તે પદાર્થોથી જ ગાય, બ્રાહ્મણ અને પર્વત નો યાગ કરો ।।૨૫।।

જાત-જાતનાં પકવાન્, દૂધપાક થી લઈ સૂપ સુધીના તૈયાર કરો. સઞ્જાવની, ખીર, માલપૂવા, વડાં, જલેબી વગેરે બનાવો. આજનું બધું દૂધ વાપરી નાખો અને જે ન વાપરી શકાય તે દૂધ વાછરડાંઓને આપી દો ।।૨૬।।

બ્રહ્મને જાણનાર બ્રાહ્મણોને બોલાવી સારી રીતે અગ્નિમાં હોમ કરો. અનેક પ્રકારનું અન્ન એને આપો અને દક્ષિણામાં ગાયો આપો ।।૨૭।।

બીજા ક્ષત્રિય, વૈશ્ય પછી કૂતરાં અને ચાંડાળ સુધીના બધા જીવો તેમ જ પતિત વગેરે પ્રાણીઓને એની યોગ્યતા પ્રમાણે અન્ન આપો. ગાયોને ઘાસ આપો અને બધા ભોગ્ય પદાર્થો પર્વતને ધરી દો ।।૨૮।।

સારી રીતે શૃંગાર કરી, ભોજન કરી, ચન્દન આદિથી અનુલેપન કરી સારાં વસ્ત્ર પહેરી ગાય, બ્રાહ્મણ, અગ્નિ અને ગોવર્ધન પર્વતની પ્રદક્ષિણા કરો ।।૨૯।।

મારો મત તો આ કર્મ કરવાનો છે. તમને બધાને એ ગમે તો એમ કરો. આ ગાય, બ્રાહ્મણ અને પર્વતોનો યજ્ઞ મને પણ પ્રિય છે ।।૩૦।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : કાલાત્મા ભગવાને ઈન્દ્રના ગર્વને ટાળવા માટે કહેલું સાંભળી નન્દરાયજી વગેરેએ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યા પ્રમાણે કરવાનું કબૂલ કરી લીધું અને

‘‘તમે સાચું કહો છો’’ એમ બધાએ સ્વીકાર્યું ।।૩૧।।

મધુસૂદન ભગવાને જે પ્રમાણે કહ્યું હતું તેવી રીતે એ દ્રવ્ય વડે જ યાગ કરવામાટે બ્રાહ્મણોને બોલાવી સ્વસ્તિવાચન કર્મ કરાવી યજ્ઞનો આરમ્ભ કરી દીધો ।।૩૨।।

પર્વતને બધું નિવેદન કરી ગાયોને આદરપૂર્વક ઘાસ આપી પોત-પોતાની ગાયોને આગળ કરી પર્વતની પ્રદક્ષિણા કરવા લાગ્યા ।।૩૩।।

ગોપોએ ગાડાંમાં બળદોને જોડ્યા. એમાં બનીઠનીને બેઠા. ભગવદીયો અને બ્રાહ્મણો ના આશીર્વાદો લઈને ગોપીઓ ગાડાંમાં બેસીને કૃષ્ણનાં ગીત ગાવા લાગી. એમ બધાંએ પરિક્રમા કરી ।।૩૪।।

ગોપોને વિશ્વાસ બેસાડવા માટે શ્રીકૃષ્ણે તો એક બીજું જુદું રૂપ ધર્યું અને ‘‘હું પર્વત છું’’ એમ બોલતા મોટું શરીર દેખાડી એ ઘણી સામગ્રી આરોગી ગયા ।।૩૫।।

વ્રજજનોની સાથે શ્રીકૃષ્ણે પોતાના બીજા સ્વરૂપ પર્વતને પોતે નમસ્કાર કર્યા અને કહ્યું ‘‘ઓહો! દર્શન કરો, આ શૈલ (પર્વત) ભગવાન્ છે. તેમણે સાક્ષાત્ સ્વરૂપ ધારણ કરીને આપણા ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો છે ।।૩૬।।

હે વ્રજવાસીઓ! એનું અપમાન કરનારને એ કાળરૂપી હોવાથી ગમે તેવું રૂપ ધારણ કરીને મારી નાંખે છે તેથી આપણી ગાયોના સુખને માટે આપણે એને નમન કરીએ’’ ।।૩૭।।

ઈત્યદ્રિ ગોદ્વિજમખં વાસુદેવપ્રણોદિતાઃ ।।
યથા વિધાય તે ગોપાઃ સહકૃષ્ણ વ્રજં યયુઃ ।।૩૮।।

એમ વાસુદેવના કહેવાથી પર્વત, ગાય અને બ્રાહ્મણો નો એમના કહ્યા પ્રમાણે યજ્ઞ કરી ગોપો શ્રીકૃષ્ણને લઈ વ્રજમાં આવ્યા ।।૩૮।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધનો (બીજા તામસ પ્રકરણના ત્રીજા સાધન-પેટા-પ્રકરણનો યશ નિરૂપક ત્રીજો અને ચાલુ) ‘‘ભગવાને ઈન્દ્રનો યજ્ઞ ભંગ કર્યો’’ નામનો ચોવીસમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં ૨૧ મો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

સાવધાન! સાવધાન!! સાવધાન!!!
ષોડશગ્રન્થના જ્ઞાન વિનાનું કોરું ભાગવતનું શ્રવણ-પઠન-મનન
પુષ્ટિમાર્ગીને ગેરમાર્ગે દોરનારું પણ બની શકે છે.

અધ્યાય ૨૫

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અધ્યાય ૨૨

ભગવાને ઈન્દ્રના માનનો ભંગ કર્યો

તામસ સાધન પ્રકરણ અધ્યાય ચોથો

વિશેષ : આ હેતુ નન્દરાયજીએ દૃષ્ટાર્થફલક બતાવ્યો તેમ એની સામે ભગવાને અદૃષ્ટસાધક કર્મ બતાવ્યું એ પણ નિશ્ચિત સાધન છે. આ હેતુથી ફળનો ભોક્તા ઈન્દ્ર થઈ પડ્યો હતો તેણે ગોપોને વિઘ્ન કર્યું. એણે વૃષ્ટિ કરી ગોપોને હેરાન કર્યા ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે એના પ્રતીકારમાં પર્વતને ઉઠાવી ગોપોને બચાવ્યા. જેમ એણે ''અમને નહિ પૂજો તો આવી રીતે તમારું અમે અનિષ્ટ કરીશું'' એમ કરી બતાવ્યું તેમ ''ભગવાને પણ મારો આશ્રય કરશો તો હું પર્વત ઉઠાવીને પણ તમારું રક્ષણ કરીશ'' એમ દૃષ્ટ ફળ બતાવ્યું. વળી ભગવાન્‌ને ધર્યા વગર ખાનારની અથવા જેમાં પોતાનો હક નથી તેવું ખાનારની બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થાય છે એ બતાવવા માટે ઈન્દ્ર પાસે મોહનાં વાક્ય કહેવડાવ્યાં છે. પચીસમાં અધ્યાયમાં ઈન્દ્ર વ્રજવાસીઓને પીડા કરે છે એ વાત કહે છે. શ્રીકૃષ્ણ ગોવર્ધન ઉઠાવી વ્રજનું સારી રીતે પાલન કરે છે. એટલી વાત આ અધ્યાયમાં આવે છે. પ્રથમના અધ્યાયમાં ઈન્દ્રનો યાગ બંધ કરી શ્રીગોવર્ધનનો યાગ કર્યાનું કહ્યું. તેથી ઈન્દ્રે કોપ કર્યો અને વ્રજને પીડવા માટે વૃષ્ટિ કરી એનું નિરૂપણ પ્રથમ દશ શ્લોકથી કરે છે. એમાં પ્રથમ ચાર શ્લોકથી તો ક્રોધ કર્યો, એને પીડવા માટે સાંવર્તકને હુકમ કર્યો, વાક્યો બોલ્યો, મેઘોએ સર્વનાશ કર્યો એ કહી પીડા, એનું કારણ, એનું ફળ વગેરે કહીને આ પછીના અધ્યાયમાં ભગવાન્‌ની સાથે સન્ધિ કરશે.

શ્રી શુક ઉવાચ

ઈન્દ્રસ્તદાત્મનઃ પૂજાં વિજ્ઞાય વિહતાં નૃપ ।।
ગોપેભ્યઃ કૃષ્ણનાથેભ્યો નન્દાદિભ્યશ્ચુકોપ સઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે રાજન્! પોતાની પૂજાને લોપ થયો જાણી અને ગોપો તો પોતાના રક્ષક કૃષ્ણને માને છે એ વાત જાણી નન્દરાયજી વગેરેની ઉપર એ ઈન્દ્રે તો ગુસ્સો કર્યો ।।૧।।

જે મેઘો પ્રલયમાં જગત્‌નો અન્ત કરનાર સાંવર્તક નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે સાંવર્તક મેઘોને ઈન્દ્રે ક્રોધ કરી પ્રેરણા કરી અને ''હું જ ઈશ્વર છું'' એમ ગર્વનું વાક્ય બોલ્યો ।।૨।।

ઈન્દ્રે કહ્યું : ''અહો! વનમાં રહેનાર ગોપોને લક્ષ્મીનો કેટલો મદ થયો છે! એ લક્ષ્મીના મદનું માહાત્મ્ય તો જુઓ કે એણે એક માણસ એવા કૃષ્ણનો આશ્રય કરીને દેવનું અપમાન કર્યું ।।૩।।

જેમ અદઢ નામમાત્રની જ નાવથી સમુદ્ર તરાય નહિ તેમ આત્મવિદ્યા વિના સંસાર સમુદ્રને તરાતો નથી; તેમ કેવળ નામમાત્રથી 'યજ્ઞ' કહેવાય એવો યજ્ઞ કરી એનાથી પણ મારો આશ્રય છોડી કેવળ કૃષ્ણના આશ્રયથી એ ભય, દુઃખ આદિથી બચી ન શકે ।।૪।।

ગોપોએ *વાચાળ, બાલિશ, સ્તબ્ધ (અભિમાની), પોતાને પંડિત માનનાર, અજ્ઞ અને મૃત્યુધર્મવાળા કૃષ્ણનો આશ્રય કરી મારું અપ્રિય કર્યું ।।૫।।

વિશેષ : 'વાચાળ' કહેવાથી ઐશ્વર્ય રહિત કહ્યા, કેમકે વધારે બોલવાનું ઈશ્વરને ન હોય તેથી વૈરાગ્યભાવ પણ સમજાય છે. વળી સ્વાર્થ માટે વધારે બોલનાર વૈરાગ્ય વગરના હોય છે. 'બાલિશ'થી મૂર્ખ કહ્યા એમાં જ્ઞાન ગુણનો અભાવ કહ્યો. જ્ઞાનના અભાવવાળો મૂર્ખ કહેવાય. અભિમાનીની કીર્તિ ન હોય તેથી કીર્તિનો અભાવ 'સ્તબ્ધ' કહેવાથી કહ્યો. 'અજ્ઞ'થી જ્ઞાનનો અભાવ સ્પષ્ટ છે. મનુષ્ય હોય તે વિરક્ત ન હોય. એમ છ ગુણવાળા ભગવાન્‌માં ઈન્દ્રને છ દોષની સ્ફુર્તિ થઈ તેથી એની બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઈ ગઈ છે અથવા ઈન્દ્ર કહે છે કે ''ગોપોએ કૃષ્ણના સ્વરૂપને જાણ્યું નહિ અને મારો યાગ બંધ કર્યો'' એ ખોટું કર્યું. શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ કેવું છે? **'વાચાળ'** એટલે જ્યાં વાણી ન પહોંચી શકે તેવું છે. એ ગોપો તો એને પોતાના મિત્ર માને છે. **'બાલિશ'** એટલે રાવણ નામના શત્રુના પક્ષમાં રહેનાર વાલિ વાન્દરાને સુખ આપનાર. તેને મારીને ભગવાને ભક્તને લાયક મોક્ષ આપ્યો. તેથી એવા કૃપાળ છે તે રૂપે ગોપો જાણતા નથી. વળી **'સ્તબ્ધ'** છે. **''વૃક્ષ ઈવ સ્તબ્ધો દિવિ તિષ્ઠતિ''** ઈત્યાદિ શ્રુતિમાં ભગવાન્‌ને સ્તબ્ધ કહ્યા છે. જો ભગવાન્ નમ્ર થાય તો સત્યાદિ લોક ઉપરા-ઉપર રહી ન શકે તેથી ભગવાન્ અક્કડ રહે છે. પોતે 'પંડિતમાની' એટલે વિદ્યાવાળાને માનનાર છે. 'અજ્ઞ' એટલે જેનાથી પર બીજો જાણનાર નથી તેથી સર્વજ્ઞ છે. વળી 'કૃષ્ણ' એટલે એ છ ધર્મવાળા ધર્મીસદાનન્દ પોતે છે. એ ભગવાન્‌ને મારા અપ્રિય કર્યા એટલે સર્વથી પ્રિય કરાવ્યા એના જેવું મને કોઈ પ્રિય નથી તેથી એમણે મારા ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો. એમ આ શ્લોકાર્થમાં સરસ્વતીનો એવો અભિપ્રાય છે.

આ ગોવાળિયા લક્ષ્મીથી ગર્વવાળા થયા છે અને કૃષ્ણથી મનમાં બહુ ફુલાઈ ગયા છે. એ બધાના લક્ષ્મીના મદને તમે ઉતારો અને એનાં પશુઓનો નાશ કરો ।।૬।।

હું ઐરાવત હાથી ઉપર ચડીને નન્દના વ્રજનો નાશ કરવાની ઈચ્છાથી

મહાબળવાળા વાયુના ગણને લઈ તમારી પાછળ વ્રજમાં આવું છું'' ।।૭।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એમ જ્યારે ઈન્દ્રે આજ્ઞા કરી ત્યારે મેઘો બન્ધનથી મુક્ત થઈને નન્દગોકુલને પોતાની ધારાઓથી બળાત્કારે પીડવા લાગ્યા ।।૮।।

મેઘો વીજળીઓના ઝબકારા અને ગર્જનાના શબ્દ કરતા પ્રચંડ પવન સાથે જલના કરા ઝીંકવા લાગ્યા ।।૯।।

વાદળમાંથી થામ્ભલા જેવી જલની ધારાઓ છોડવા માંડ્યા. જલના ઓઘ પૃથ્વી ઉપર પડતાં એમાં ઊંચો-નીચો ભાગ દેખાતો બંધ થઈ ગયો ।।૧૦।।

અત્યન્ત વરસાદ પડવાથી અને એમાં પવનના જોરથી પશુઓ કમ્પવા લાગ્યાં, ગોપ અને ગોપીઓ શીતને લઈને દુઃખી થયાં, એનો પ્રતીકાર કરવા અસમર્થ હોવાથી તેઓ ગોવિન્દને શરણે ગયાં ।।૧૧।।

પોતાનાં મસ્તક અને અંગોથી પોતાનાં બાળકોને ઢાંકીને ધારાઓ પડવાથી પીડાતાં કાંપતાં સર્વ પ્રકારે ભગવાન્‌ના ચરણમાં આવી પહોંચ્યા ।।૧૨।।

''હે કૃષ્ણ! કૃષ્ણ! હે મહાભાગ! હે પ્રભો! આ ગોકુલના રક્ષક આપ જ છો. કોપેલા દેવથી હે ભક્તવત્સલ! આપ અમારું રક્ષણ કરવાને યોગ્ય છો'' ।।૧૩।।

કરાનો વરસાદ પડવાથી હણાતા અને તેથી ચેતન વગરના થઈ ગયેલ ગોપોને જોઈને હરિ ભગવાન્ ઈન્દ્રે કરેલા ઉપદ્રવને જાણી ગયા ।।૧૪।।

ઋતુ વગરનો આવો ભયંકર વરસાદ જોયો. તેમાં મોટા વંટોળિયા જોયા, વરસાદમાં પણ શિલાઓ પડતી જોઈ. ''અમે એનો યાગ બંધ કર્યો તેથી ઈન્દ્ર અમારો નાશ કરવા વર્ષે છે'' એમ ભગવાને જાણ્યું ।।૧૫।।

''હું આત્મયોગવડે એની સામે વ્રજનો બચાવ કરું અને લોકમાં અમે જ ઈશ્વર છીએ એમ જે મૂર્ખાઈથી માને છે તેના લક્ષ્મીના મદરૂપ અજ્ઞાનને હું દૂર કરીશ ।।૧૬।।

સાત્વિક ભાવવાળા દેવોને ઐશ્વર્યનો મદ ન થવો જોઈએ અને દુષ્ટોને એવું થાય એનો મારાથી માનભંગ થવો જોઈએ; તો જ એ શાન્ત થાય ।।૧૭।।

આ વ્રજ તો મારે શરણે આવેલ છે, મને રક્ષક માનનાર છે અને મારા કુટુમ્બ જેવું છે તેની હું આત્મયોગવડે રક્ષા કરું કેમકે શરણાગતની રક્ષા કરવી* એ મારું વ્રત છે ।।૧૮।।

વિશેષ : ભગવાને વિચાર કર્યો:જેમ મેં આ વ્રજવાસીઓના જીવોનો સ્વીકાર કર્યો છે તેમ એના દેહો પણ મારે રક્ષવા જોઈએ કેમકે એની રક્ષા કરવી એ મારું વ્રત છે. એની આત્મયોગથી હું રક્ષા

કરીશ. જેમ વાયુને રોકવાથી બધી ઈન્દ્રિયો ઉપદ્રવ રહિત થાય છે તેમ હું આ વ્રજવાસીઓમાં મારો આત્મા સ્થાપન કરું તેથી એ મારામાં આવી જશે; એટલે પ્રથમ મેં ઘણું ભોજન કર્યું છે તેનો પણ ઉપયોગ થઈ જશે, કેમકે મારું એવું વ્રત છે કે શરણાગતની સર્વભાવથી રક્ષા કરવી. ગીતામાં મેં કહ્યું છે કે હે કૌન્તેય! મારો ભક્ત નાશ ન પામે. હું સર્વને અભય આપીશ. ''શરણાગત સંરક્ષા સર્વભાવેન સર્વથા, કૌન્તેય પ્રતિ જાનીહિ ન મે ભક્તઃ પ્રણશ્યતિ'' ''સંગ્રામે ચ પ્રપન્નાનાં તવાસ્મીતિ ચ યો વદેત્, અભયં સર્વ ભૂતેભ્યો દદામ્યેતદ્ વ્રતં મમ'' ઈત્યાદિ વાક્યો એમાં પ્રમાણ છે.

એમ કહી એક શ્રીહસ્તથી, બાળક જેમ છત્રી (બિલાડીનો ટોપ) ધારણ કરે તેમ, લીલા કરતાં અનાયાસે ગોવર્ધન પર્વતને ધારણ કર્યો ।।૧૯।।

શ્રીભગવાન્ બોલ્યા : ''હે માતાજી! હે પિતાજી! હે વ્રજવાસીઓ! મેં તમારી રક્ષા માટે પર્વત ઉઠાવ્યો છે. તેની નીચેના ભાગમાં તમારી ગાયો અને ઘરવખરી લઈને તમને સુખ થાય તેમ તમે ઈચ્છા પ્રમાણે રહો ।।૨૦।।

હું ગોવર્ધનને હાથમાં રાખું છું. એ પડી જશે એવો ભય તમે ન રાખશો. વાયુ, વરસાદ વગેરેથી તમારું રક્ષણ મેં કર્યું છે તેથી એ ભય પણ તમારે કરવાનો નથી'' ।।૨૧।।

જ્યારે શ્રીકૃષ્ણે આ પ્રમાણે આશ્વાસન આપ્યું ત્યારે પોતાનાં ગાયો, બાલબચ્ચાં અને ઉપજીવનના સાધનસહિત પર્વતની નીચેના ભાગમાં બધા ગોપોએ પ્રવેશ કર્યો ।।૨૨।।

ક્ષુધા-તૃષાનો વિચાર ન કર્યો, પોતાના સુખની દરકાર ન કરી અને એ વ્રજવાસીઓ પ્રભુનાં દર્શન કરતા રહ્યા. એ રીતે ભગવાને સાત દિવસ સુધી ગોવર્ધનને ધારણ કરી રાખ્યો. એમાં પગને જરા પણ ચલિત ન કર્યો ।।૨૩।।

શ્રીકૃષ્ણના યોગના પ્રભાવને જાણીને ઈન્દ્ર અત્યન્ત વિસ્મયમાં પડ્યો. પોતાનો ગર્વ જતો રહ્યો, કરેલ સંકલ્પથી ભ્રષ્ટ થયો અને પોતાના મેઘોને વ્રજનો નાશ કરતા અટકાવ્યા ।।૨૪।।

ઈન્દ્રે જ્યારે મેઘોને પાછા બોલાવી લીધા ત્યારે વાદળાં દૂર થતાં સૂર્ય આકાશમાં નહોતો દેખાતો તે દેખાવા લાગ્યો, દારુણ, વાયુ અને વરસાદ હતા તે બંધ થયા. આ બધું જોઈને શ્રીગોવર્ધનને ધરનાર ભગવાને ગોપોને કહ્યું: ।।૨૫।।

''હે ગોપો! હવે અહીં વર્ષા વાયુ નથી, પહેલાં જેવું થઈ ગયું છે તેથી તમે ભય

છોડો અને બહાર આવો; સ્ત્રી, ગોધન અને બાળકો ને લઈને આવી જાઓ. વાયુ અને વર્ષા ગયાં છે તેની સાથે નદીઓમાં પાણી પણ ઓછાં થઈ ગયાં છે'' ।।૨૬।।

ત્યારે ગોપો પોત-પોતાના ગોધનને લઈને બહાર નીકળ્યા; સ્ત્રી, બાળકો, વૃદ્ધો અને ઘરના બીજા પરિકરને ગાડાંમાં લાદીને બધા બહાર આવ્યા ।।૨૭।।

ભગવાન્ પણ સમર્થ છે. એમણે જેમ પર્વત ઉઠાવ્યો હતો તેમ જ પાછો એ જ જગ્યાએ બધાના દેખતાં અનાયાસે સ્થાપન કરી દીધો ।।૨૮।।

ભગવાને પર્વતને મૂક્યો કે બધા પ્રેમમાં આવી જઈને જેને જેમ ફાવ્યું તેમ બધા ભગવાન્‌ને મળ્યા, ભેટ્યા. ગોપીઓએ પણ દહીં, અક્ષત અને જલ થી સ્નેહપૂર્વક અને આનન્દથી એમનું પૂજન કરી એમને શુભ આશિષો આપી પોતાનો આનન્દ પ્રદર્શિત કર્યો ।।૨૯।।

યશોદાજી, રોહિણીજી, નન્દરાયજી, બલવાનોમાં શ્રેષ્ઠ બળદેવજીએ ભગવાન્‌ને આલિંગન આપી સ્નેહમાં વિહ્‌વલ બની આશીર્વાદ આપ્યા ।।૩૦।।

સ્વર્ગમાં દેવોના સમૂહો, સાધ્ય, સિદ્ધ, ગન્ધર્વ, ચારણ વગેરેએ ભગવાન્‌ની સ્તુતિ કરી અને હે રાજા! પ્રસન્નતાથી તેઓ પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા ।।૩૧।।

દેવની પ્રેરણાથી શંખ અને દુન્દુભિ આકાશમાં સંભળાવા લાગ્યાં. હે રાજન્! તુમ્બુરું જેમાં મુખ્ય છે તે ગન્ધર્વો ગાન કરવા લાગ્યા ।।૩૨।।

તતોનુરક્તૈઃ પશુપૈઃ પરિશ્રિતો રાજન્ સ ગોષ્ઠં સબલોવ્રજદ્ધરિઃ ।।
તથા વિધાન્યસ્ય કૃતાનિ ગોપિકા ગાયન્ત્યયુર્મુદિતા હૃદિસ્પૃશઃ ।।૩૩।।

હે રાજન્! ત્યાર પછી સ્નેહવાળા ગોપાલો અને બળદેવજીથી વીંટળાયેલા હરિ વ્રજમાં પધાર્યા ત્યારે હૃદયને અસર કરે તેવી ભગવાન્‌ની લીલાનું ગાન કરતાં ગોપીઓ આનન્દ પામ્યાં ।।૩૩।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધનો (બીજા તામસ પ્રકરણના ત્રીજા સાધન-પેટા-પ્રકરણનો શ્રીનિરૂપક ચોથો અને ચાલુ) ''ભગવાને ઈન્દ્રના માનનો ભંગ કર્યો'' નામનો પચીસમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં ૨૨ મો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૨૬

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અધ્યાય ૨૩

ગોપોને ભગવાન્‌માં અજ્ઞાન-અન્યથાજ્ઞાન થયું તે દૂર થયું

તામસ સાધન પ્રકરણ અધ્યાય પાંચમો

વિશેષ : આ છવ્વીસમા અધ્યાયમાં નિરુદ્ધ થયેલા વ્રજવાસીઓનાં કૃષ્ણ સમ્બન્ધી અજ્ઞાન અને અન્યથા જ્ઞાન નું સર્વાંશે નિવારણ કરવામાં આવે છે કારણ કે ગોવર્ધન પર્વતને ધારણ કરવાથી કરેલો તેમનો બધાનો નિરોધ સરખો જ છે. પહેલાં તો પ્રાકૃતનો સમ્બન્ધ ભગવાન્‌માં ન માનીએ તો વિરોધ આવે. એમ કહીને ભગવાન્ સ્વયં એવા જ પ્રકટ થયા છે એમ સિદ્ધ કરે છે. પૂર્વપક્ષ કર્યો તેમાં માહાત્મ્ય જાણવામાં આવ્યું તે જ કારણ છે. બીજાઓ કહે છે કે ગર્ગવાક્ય કારણ છે, ત્યારે એ જ ફળરૂપ છે એમ નિશ્ચય કર્યો છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

એવંવિધાનિ કર્માણિ ગોપાઃ કૃષ્ણસ્ય વીક્ષ્ય તે ।।
અતદ્વીર્યવિદઃ પ્રોચુઃ સમભ્યેત્ય સુવિસ્મિતાઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એવા પ્રકારનાં શ્રીકૃષ્ણનાં કર્મોને જોઈને એમના પરાક્રમને ન જાણનાર ગોપો અત્યન્ત વિસ્મય પામ્યા અને કહેવા લાગ્યાઃ ।।૧।।

“આ બાળક છે છતાં એનાં કામ અત્યન્ત અદ્ભુત છે. એણે આપણા જેવા ગામડિયાઓને ઘેર મોટાઓને નિંદવા લાયક જન્મ કેમ લીધો? ।।૨।।

પોતે સાત વર્ષનો બાળક જ છે છતાં ગજરાજ જેમ કમળને ઉઠાવે તેમ, એક શ્રીહસ્તમાં રમત કરતાં ગિરિરાજને કેવી રીતે ઉઠાવ્યો? ।।૩।।

હજુ આંખ તો બિલકુલ બંધ હતી એવો છ દિવસનો થયો ત્યાં, કાળ જેમ આયુષ્યનું પાન કરે છે અને ખબર નથી પડતી તેમ, બહુ બળવાળી પૂતનાના પ્રાણસહિત દૂધનું તેણે પાન કર્યું ।।૪।।

જેની ઉંમરની ગણતરી હજુ તો મહિનાઓમાં જ થતી હતી, (ચાર માસનો પણ નહોતો થયો) જે રડતો હતો અને ગાડાની નીચે સૂતો હતો ત્યાં ચરણ ઊંચું કર્યું તે ગાડામાં વાગ્યું એનાથી ગાડું ઊંધું પડી ગયું ।।૫।।

એક વર્ષનો થયો ત્યાં દૈત્ય એને આકાશમાં ઉપાડી ગયો. એણે દૈત્યનો કંઠ પકડ્યો તેથી તૃણાવર્ત મરી ગયો. એને બાળક કેમ મારી શકે? ।।૬।।

એક વખત તેણે માખણની ચોરી કરી ત્યારે માતાએ ઊખળીથી બાંધ્યો ત્યાં તો એ યમલાર્જુન વૃક્ષોની વચ્ચેથી બે હાથથી ચાલ્યો અને એને પાડી નાખ્યાં ।।૭।।

રામની સાથે બાળકોથી વીંટાઈને વનમાં પશુ ચારતો હતો તેને મારવાની કામનાથી એક દૈત્ય બગલાનું રૂપ લઈને આવ્યો તેને ચાંચથી પકડી ચીરી નાંખ્યો ।।૮।।

મારવાની ઈચ્છાથી એક દૈત્ય વાછડાનું રૂપ લઈ વાછડામાં મળી ગયો તેને મારી એના વડે કોઠાં પણ રમત કરતાં પાડ્યાં ।।૯।।

પછી ગધેડાનું રૂપ ધરનાર ધેનુકાસુર અને એના બાંધવોને મારી પરિપક્વ ફળવાળું તાલવન જે ભયાનક હતું તેને સર્વને માટે નિર્ભય કર્યું ।।૧૦।।

બલવાન પ્રલમ્બ દૈત્ય આવ્યો તેને બળશાલી બલદેવજીને હાથે મરાવ્યો અને ગોપો તથા વ્રજ ની ગાયોને અરણ્યના દાવાનળથી બચાવી ।।૧૧।।

જેની દાઢમાં ભયાનક ઝેર હતું તેવા કાલિય નાગને મદરહિત કરી કાલિન્દીના હ્રદથી દમન કરીને બળાત્કારે કાઢી મૂક્યો અને યમુનાને ઝેર રહિત સુન્દર જલવાળી બનાવી ।।૧૨।।

કોઈ રીતે ન છૂટી શકે તેવો આપણા બધાનો એની ઉપર અનુરાગ છે. હે નન્દજી! તેમ તેનો પણ અમારા ઉપર સહજ જ સ્નેહ છે તે કેમ થઈ શકે? (આ પ્રેમ તો વસ્તુના સામર્થ્યથી જ થાય છે તો એ તમારો પુત્ર કેમ હોઈ શકે?) ।।૧૩।।

ક્યાં સાત વર્ષનો બાળક અને ક્યાં મોટા પર્વતને ઊંચકી રાખવો? તેથી હે વ્રજનાથ! તમારા પુત્રના સ્વરૂપમાં અમને શંકા થાય છે ।।૧૪।।

નન્દરાયજી બોલ્યા : હે ગોપો! આ કુમારને ઉદ્દેશીને ગર્ગાચાર્ય જે બોલ્યા છે તે મારાં વચનથી સાંભળો, જેથી તમારી શંકા દૂર થાય ।।૧૫।।

‘‘દરેક યુગમાં અવતાર લેનાર આ તમારા પુત્રના સફેદ, લાલ, પીળો એવા ત્રણ વર્ણ કૃત (સત્ય), ત્રેતા અને દ્વાપરયુગમાં થાય છે. હાલમાં એનો કૃષ્ણ વર્ણ થયો છે તેથી એ ‘કૃષ્ણ’ કહેવાય છે ।।૧૬।।

આ તમારો પુત્ર પહેલાં કોઈક દેશ અથવા કાલમાં વસુદેવને ત્યાં જન્મ્યો હતો તેથી જેઓ એનો મર્મ જાણે છે તેઓ તેને ‘વાસુદેવ’ (ખરી રીતે તો ‘વસુ’શબ્દનો અર્થ છે ધન. ધનરૂપ દેવ તે વસુદેવ અર્થાત્ લક્ષ્મીજીના પતિ તે વાસુદેવ) લક્ષ્મીપતિ કહે છે ।।૧૭।।

તમારા પુત્રનાં નામ અને રૂપ બહુ છે તે એના ગુણો અને કર્મો ને યોગે થયેલાં છે.

એ બધાંને હું જાણું છું, લોકો જાણતા નથી ।।૧૮।।

ગોપો અને ગાયો ના કુલને આનન્દ આપનાર આ કૃષ્ણ તમારું શ્રેય કરશે. આ કૃષ્ણના પ્રભાવથી તમે સર્વ મુશ્કેલીઓને તરી જશો ।।૧૯।।

હે વ્રજપતે! ભગવદ્ભક્તોને પ્રથમ રાવણ વગેરે શત્રુઓ દુઃખ આપતા હતા અને અરાજક્તા ચાલતી હતી ત્યારે આ તમારા પુત્રે સાધુઓની શત્રુથી રક્ષા કરી અને એનું બળ વધાર્યું ત્યારે તેઓએ દૈત્યોને જીતી લીધા હતા. આપૃથુ વગેરેમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે ।।૨૦।।

વિષ્ણુના પક્ષપાતીને અસુરો જીતી ન શકે તેમ જે મહાભાગ્યવાળા આમાં પ્રીતિ કરશે તેને શત્રુઓ જીતી નહિ શકે ।।૨૧।।

તેથી હે નન્દ! તમારો કુમાર ગુણો, લક્ષ્મી, કીર્તિ અને પ્રતાપમાં નારાયણ સમાન છે. તેથી એ જે-જે કામ કરે તેમાં તમારે આશ્ચર્ય પામવું નહિ'' ।।૨૨।।

એમ ગર્ગે સાક્ષાત્ મને કહ્યું અને એ પોતાને ઘેર ગયા. ત્યારથી હું તો અક્લિષ્ટકર્મા કૃષ્ણને નારાયણનો અંશ માનું છું. એ કોઈ દિવસ કોઈને ક્લેશ આપે એવું કરતો નથી. (જે દુઃખી હોય તે જ ક્લિષ્ટ કર્મ કરે, જે પીડિત ન હોય તે ન કરે અને દુઃખનો અભાવ તો બ્રહ્મમાં જ સમ્ભવે) તેથી હું એને બ્રહ્મ માનું છું ।।૨૩।।

ગર્ગે ગાયેલું નન્દનું વચન સાંભળી વ્રજવાસીઓએ, અમિત તેજવાળા શ્રીકૃષ્ણના પ્રતાપને જોયો અને સાંભળ્યો છે એથી નન્દની પૂજા કરી અને શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપમાં વિસ્મય પામતા હતા તેથી નિવૃત્ત થઈ આનન્દ માનવા લાગ્યા ।।૨૪।।

દેવે વર્ષતિ યજ્ઞવિપ્લવરુષા વજ્રાશ્મપરુષાનિલૈઃ
સીદત્પાલપશુસ્ત્રિ આત્મશરણં દષ્ટ્વાનુકમ્પ્યુત્સ્મયન્ ।।
ઉત્પાટ્યૈકકરેણ શૈલમબલોલીલોચ્છિલીન્ધ્રં યથા
બિભ્રદ્ ગોષ્ઠમપાન્મહેન્દ્રમદભીત્પ્રીયાન્નઈન્દ્રોગવામ્ ।।૨૫।।

પોતાના યજ્ઞનો નાશ કરવાથી કોપ કરીને ઈન્દ્રે વીજળી, તીવ્ર, વાયુ, કરાની સાથે વરસાદ વરસાવ્યો ત્યારે ગોપ, એની સ્ત્રીઓ અને પશુઓ દુઃખી થવા લાગ્યાં અને ભગવાન્‌ને શરણે આવ્યાં તેઓને જોઈને એના પોતે જ રક્ષક છે તેથી એની ઉપર દયા લાવી ઊંચેથી હસીને ગોપોને મોહ કરાવી, બાળક જેમ બિલ્લીનો ટોપ (બિલાડીની બળી, ટોપ એવા નામથી પ્રસિદ્ધ ચોમાસામાં ખરાબ પદાર્થમાંથી થાય છે તે. એ બહુ હલકી હોય છે, દેખાવ છત્રી જેવો સારો હોય છે.) ઉપાડે તેમ, એક હાથથી

ગોવર્ધનને ઉપાડી અદ્ધર રાખ્યો અને ગાયો, ગોપો અને એના પરિકરનું રક્ષણ કર્યું અને મહેન્દ્રના મદને ભાંગ્યો; એ ગોવિન્દ અમારા ઉપર પ્રસન્ન હો ।।૨૫।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધનો (બીજા તામસ પ્રકરણના ત્રીજા સાધન-પેટા-પ્રકરણનો જ્ઞાન નિરૂપક પાંચમો અને ચાલુ) ''ગોપોને ભગવાન્માં અજ્ઞાન-અન્યથા જ્ઞાન થયું તે દૂર થયું'' નામનો છવ્વીસમો (પ્રક્ષિપ્ત ૩અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં ત્રેવીસમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

આપણે પુષ્ટિમાર્ગીનથી જ જો–
મૃતકના ઉદ્ધારાર્થે કે ફંડફાળામાટે ભાગવતકથાનું આયોજન કરીએછીએ
(ઠેરાવેલ કે ઠેરાવ્યા વિનાની)દક્ષિણા લઈને ભાગવત વાંચીએ છીએ
આવી ભાગવતકથા સાંભળવા કે આશીર્વાદ આપવા જઈએ છીએ

અધ્યાય ૨૭

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અધ્યાય ૨૪

ઈન્દ્રે અને સુરભિએ ભગવાન્નો અભિષેક કરી 'ગોવિન્દ' નામ ધરાવ્યું

તામસ સાધન પ્રકરણ અધ્યાય ૬

વિશેષ : આ સત્તાવીસમાં અધ્યાયમાં સુરભિ અને ઈન્દ્રે ભગવાન્નો ઈન્દ્રપદ ઉપર અભિષેક કર્યો એ વાત કહેવામાં આવે છે. ઈન્દ્રે સ્તુતિ કરી ત્યારે ભગવાને એને ઉપદેશ કર્યો. કામધેનુ વગેરેએ પણ સ્તુતિ કરી. ભગવાન્થી જ સર્વની રક્ષા થાય છે એમ જાણે તો ઈન્દ્ર આદિને મદ ન થાય. એમ થાય તો જ ભગવત્કાર્ય સફળ થાય, અન્યથા ન થાય. આધિદૈવિક સુધીની ગોરક્ષા ભગવત્કૃતા ન થાય તો અને એ આધિદૈવિક ગૌ સુરભિ (કામધેનુ) ને ભગવાન્માં દાસભાવ ન થાય તો એ ગોરક્ષા આધિદૈવિકી ન કહેવાય અને તે સુરભિ વગેરે ભગવાન્ને પોતાના આધિદૈવિક તરીકે ન સ્વીકારે તો આ લીલા પ્રમાણરૂપ ન ગણાય. તેથી જે કારણથી સુરભિ અભિષેક કરે છે તેને પણ સ્ફુટ રીતે સફળતા થઈ. હવે પછી ઈન્દ્રયાગ જ થશે, કેમકે હવે તો

ગાય, ગોપ, ગોપી વગેરેમાં ઇન્દ્ર ભગવાન્ સ્વયં થયા છે તેથી પરમ્પરાનો પણ ગોપોએ ભંગ ન કર્યો ગણાય, કેમકે ઇન્દ્રયાગ સ્થિર થયો.

શ્રીશુક ઉવાચ

ગોવર્ધને ધૃતે શૈલે આસારાદ્રક્ષિતે વ્રજે ।।
ગોલોકાદાવ્રજત્કૃષ્ણં સુરભિઃ શક્ર એવ ચ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : ગોવર્ધન પર્વતને ઉઠાવી પ્રલયના મેઘની ધારાથી વ્રજની રક્ષા કરી ત્યારે ગોલોકમાંથી સુરભિ અને સ્વર્ગથી ઇન્દ્ર એ બન્ને કૃષ્ણ પાસે આવ્યાં ।।૧।।

ઇન્દ્રે પોતે ભગવાન્‌ની અવજ્ઞા કરી છે એની શરમને લીધે ભગવાન્‌ને એકાન્તમાં મળ્યો; સૂર્યના જેવા તેજસ્વી કિરીટ વડે ચરણોનો સ્પર્શ કર્યો ।।૨।।

ભગવાન્‌નો પ્રતાપ સાંભળ્યો હતો તેને નજરે જોયો અને તેથી શ્રીકૃષ્ણમાં અદ્‌ભુત તેજ જોયું ત્યારે પોતે ત્રણ લોકનો ઈશ છે એ અભિમાન જતું રહ્યું અને ઇન્દ્ર હાથ જોડી સ્તુતિ કરવા લાગ્યો ।।૩।।

ઇન્દ્ર બોલ્યો* : આપનું ધામ (સ્થાન, પ્રકાશ) વિશુદ્ધ સત્વ છે, શાન્ત છે, રજોગુણ-તમોગુણ રહિત છે માયાના કાર્યરૂપ ગુણના પ્રવાહરૂપ સંસાર આપને ન હોઈ શકે, કેમકે આપ માયાથી પર છો અને સંસાર એ તો અજ્ઞાનકૃત હોવાથી સર્વજ્ઞ આપને ન સમ્ભવે ।।૪।।

વિશેષ : ભગવાન્‌ની ક્રિયાશક્તિ શ્રીહસ્તનો દેવતા ઇન્દ્ર છે. એ પોતાનો પુરુષાર્થ સિદ્ધ થવામાટે માધવની તેના છ ગુણ વડે સ્તુતિ કરે છે. ભગવાન્‌ના છ ગુણ જ નિર્દોષ છે તેનું વર્ણન કરવા માટે કહે છેઃમેં વ્રજને દંડ દીધો તેનાથી આપને ક્રોધ તો ન જ થવો જોઈએ. પ્રથમ એનું કારણ કહે છે કે આપનું તેજ વિશુદ્ધ સત્વરૂપ છે. પરમાર્થથી (વાસ્તવિક રીતે) તો સર્વના આત્મા અને સર્વ કર્તા આપ છો, સર્વના પ્રેરક પણ આપ છો તેને ક્રોધ સમ્ભવે જ નહિ. આપ અહીં પ્રકટ્યા એ હેતુથી પણ ક્રોધ સમ્ભવતો નથી, કારણ કે રજોગુણ અને તમોગુણ ક્રોધમાં કારણ છે તે આપનામાં નથી. આપનું તેજ તો વિશુદ્ધ સત્વરૂપ છે. 'વિશુદ્ધ' એટલે રજોગુણ અને તમોગુણ વડે અસ્પૃષ્ટ એવું આપનું ધામ છે. **''સત્વં વિશુદ્ધં વસુદેવશબ્દિતમ્''** એમાં ભગવાન્ પ્રકટે છે તેથી 'વાસુદેવ' કહેવાય છે. વળી ધામને તેજ કહીએ તો પણ તેજ સાત્વિક છે. ભગવાન્‌નું તેજ સત્વ છે. આ આપનું સત્વ, શુદ્ધ સત્વથી પણ જુદું છે. એ તો જીવમાં રહે છે, તરતમ ભાવવાળું હોય છે; તેથી આ સત્વ પરમકાષ્ઠાપન્ન વસ્તુ છે. એ જ કહે છે કે એ શાન્ત છે.

પરમશાન્તિ, સત્વોત્કર્ષ અને જ્ઞાન વગેરે એના ભેદ છે. એ અલ્પવિક્ષેપરૂપ છે, નહિ તો કેમ બોધ કરે, કેમ છોડી દે, કેમ ભજે? માટે શાન્તિ પરમાકાષ્ઠા છે. અજ્ઞાન પણ શાન્તિની પરાકાષ્ઠા છે એમ કોઈ કહે તો કહે છે કે એ તપોમય શાન્તિ છે. તપ જ્ઞાનાત્મક છે. સુષુપ્તિ વગેરેમાં શાન્તિ અજ્ઞાનરૂપ છે. ભગવાન્નું જ્ઞાનમય તપ છે. **''યસ્ય જ્ઞાનમયં તપઃ''** તેથી મૂઢપણાની શાન્તિ ઉપરતિ રૂપ તે અહીં ગ્રાહ્ય નથી. તેથી **'શમ-ઉપશમે'** જે શાન્તિ આત્માની પાસે છે તે શમ અહીં લેવાનો છે. તેથી તપોમય એમ કહ્યું. ગુણનો સ્વભાવ ઉપમર્દકતાનો છે; તેથી એ સત્વગુણનો રજોગુણ આદિથી બાધ થાય તો ત્યાં કહે છે કે **'ધ્વસ્તરજસ્તમસ્કં'** લોકનાં રજોગુણ, તમોગુણ ને જે દૂર કરે તેમાં તો એ ક્યાંથી જ હોય? એ તો આધિદૈવિક હોય તે જ તેમ કરી શકે. વળી એ ગુણો પણ પ્રકૃતિના નથી, પણ અપ્રાકૃત છે. સત્, ચિત્ અને આનન્દ ના એ ધર્મ છે. એ પ્રાકૃતથી જુદા છે. એમ ન હોય તો પૃથ્વી આદિમાં ત્રણ ગુણથી મુક્ત કોઈ સત્વ નથી. એવા સત્વની અપ્રસિદ્ધિ કહી તો ગુણાવતારો પણ અપ્રાકૃત નહિ કહી શકાય. વળી સત્વને સત્વસમ્બન્ધ કેમ થાય? તેથી એ સચ્ચિદાનન્દના ધર્મો બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ માં રહે છે. જ્યારે બ્રહ્માદિમાં ઈતર ગુણની અપેક્ષા કરે ત્યારે એ બીજાનું ભજન કરે, ત્યારે 'સત્વ' થાય. ચિત્થી રજ અને આનન્દથી તમ થાય છે. ભગવાન્ ક્યારેક વિષ્ણુનું સત્વ આધારને માટે સ્વીકારે છે. જ્યારે 'કેવળ' ન આવે ત્યારે જ એ સ્વીકારે છે. પ્રકૃતમાં પ્રભુ 'કેવળ' છે છતાં ઈન્દ્ર પોતાના ભ્રમથી ભગવાન્ને સત્વવ્યવહિત માને છે એમ ન હોય તો **''પ્રાગયં વસુદેવસ્ય કચ્ચિજ્જાતઃ''** એમ ગર્ગાચાર્ય ન કહેત, કેમકે સર્વદા વસુદેવમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે હાલમાં કેવલ છે છતાં એને સત્વાશ્રિત છે એમ ઈન્દ્રનું કહેવું છે. પૂર્વભ્રમ (કૃષ્ણ એક મર્ત્ય ગોપ જ છે એના) કરતાં આ ભ્રમ ઉત્તમ એટલે 'કેવળ'ની હીનતા કહે છે તો પણ એને સ્તુતિ કહી છે. જો આ 'કેવળ' ન હોય તો સર્વને વૈકુંઠ લઈ જવાં એ કાર્ય બને નહિ. સત્વ તો ભગવાને આધારત્વે ગ્રહણ કર્યું છે. ક્વચિત્ વિષ્ણુમાં પણ એવું સામર્થ્ય દેખાય છે તેથી **''બ્રહ્મૈવ સગુણં બભૌ''** ઈત્યાદિમાં સગુણ વિશુદ્ધ સત્વસહિત બ્રહ્મ જેવું વિષ્ણુરૂપ હોય તેવું શોભ્યું. નહિ તો **''કૃષ્ણવદ્ બભૌ''** એમ કહેત. તેથી ઈન્દ્ર ભગવાન્ને વિષ્ણુ જાણીને સ્તુતિ કરે છે. જ્યારે એ ધામ સત્વ, રજસ્ અને તમસ્નો નાશ કરનાર છે તો માયા તો એની પાસે આવી જ ન શકે; એ જ કહે છે. **''માયામયોયં ગુણસંપ્રવાહઃ''** આ દેવ, પશુ, મનુષ્ય વગેરે ગુણપ્રવાહ માયા પ્રચુર છે, કારણ કે એનું કારણ માયા છે. તેથી એને 'અયં' કહ્યો, નહિ તો દશ્ય કેમ થાય? તેથી બધું પ્રાકૃત છે. અપ્રાકૃત હોય તો દેખાય નહિ તેથી આ પ્રાકૃત પ્રપંચ આપના જ્ઞાનનો વિષય ન હોવાથી પ્રાકૃત દષ્ટિથી આણે ઉપકાર કર્યો કે અપકાર કર્યો

એવું આપને ન થવું જોઈએ, કેમકે આપની દૃષ્ટિ પર હોઈને એમાં ભેદભાવને લઈને ઉપકાર-અપકાર ભાવને સ્થાન નથી. જ્યારે આપના મનને મારો અપરાધ ભાસતો નથી તો મારે મારી દૃષ્ટિથી એની ક્ષમા માગવાની પણ જરૂર નથી.

જ્યારે આપનામાં પ્રાકૃતભાવ નથી તો તત્કૃત ક્રોધ, લોભ આદિ, હે ઈશ! આપનામાં કેમ સમ્ભવે? ક્રોધ, લોભ વગેરે તમારામાં છે એમ જે માને છે તેઓ અજ્ઞાની છે; તો પણ આપ ધર્મના રક્ષણાર્થ અને ખલના નિગ્રહાર્થ * દંડને ધારણ કરો છો ।।૫।।

વિશેષ : આપ બીજાની વિષમબુદ્ધિના નાશક છો ત્યારે આપનામાં વિષમતા ક્યાંથી હોય? ત્યારે વિષમબુદ્ધિનાં કામ જે લોભ આદિ તે આપનામાં ક્યાંથી સમ્ભવે? એ કહે છે : હે ઈશ! જો ક્રોધ, લોભ આદિ આપનામાં હોય તો ઈશપણું ઘટે નહિ. જો કે ઘણા દોષ નથી એમ કહેવું છે તો પણ અહીં તો ક્રોધ અને લોભ એ બેની જ વાત લઈએ. જે આપણું બૂરું કરે તેના ઉપર ક્રોધ થાય અને દ્રવ્યમાં લોભ થાય તે તો દૃષ્ટ દોષ છે, છતાં એ મૂર્ખતાનો સૂચક છે; તેથી એ આપનામાં ન સમ્ભવે. કાર્યથી કલ્પના કરે તે તો ખોટી પણ હોય. દોષથી જ કાર્ય થાય અને ગુણથી ન થાય એવો નિયમ નથી. હર્ષથી આંસુ આવે, શોકથી પણ આવે તેમ ક્રોધથી જે કામ થાય તે કામ આપ અનુગ્રહથી કરો છો તેથી આપ ધર્મરક્ષા અને ખલનિગ્રહ માટે દંડ ધારણ કરો છો; એ જ લોકમાં અને ભગવાન્‌માં તફાવત છે. લોક ક્રોધ કરે છે તેનું કાંઈ ફળ નથી હોતું. ભગવાન્ દંડ દે છે એમાં ક્રોધ આદિ નથી હોતું, પરન્તુ સર્વત્ર સાધનસ્વરૂપ છો. જો સાધનમાં ગોવર્ધન આદિને ધારણ ન કરો તો દુષ્ટો ભય ન પામે, પાખંડપ્રવૃત્તિથી ધર્મ નાશ પામે તેની રક્ષા માટે આપ દંડ આદિ ધરો છો તેથી આપ સર્વસમર્થ છો.

તમે જગતના પિતા, ગુરુ, અધીશ્વર (સ્વામી) અને દંડ આપનાર દુરત્યય કાળ છો. અમારા જેવાને જગત્‌માં ઈશ્વરતાનું અભિમાન કરનારને તેમના હિત માટે ઈચ્છા પ્રમાણે અવતાર ધરી *દંડ આપો છો, એના માનને છેદો છો અને ક્રીડા કરો છો ।।૬।।

વિશેષ : બે શ્લોકથી દંડની વાત કરીએ પણ અમારા જેવાને સન્માર્ગે ચલાવવા માટે દંડ કરો છો તે શિક્ષારૂપ છે. બાપ બાળકને, રાજા પ્રજાને, ગુરુ શિષ્યને શિક્ષા કરે છે. તેથી આપ બ્રહ્મ આદિના ઈશ, હાથમાં દંડ લઈ ઊભેલા યમ પણ આપ છો, પરલોકમાં પણ આપની આજ્ઞા અનુલ્લંઘ્ય છે તેથી સ્વેચ્છાતનુથી આપ લોકના નિગ્રહ-અનુગ્રહ કરો છો. પુરુષરૂપ પિતા, મત્સ્ય ગુરુ, કૂર્મ અધીશ, વરાહ, નૃસિંહ, વામન, મૃત્યુ દંડધારક એમ બીજા અવતારોને પણ જાણવા.

મારા જેવા જે પોતાને જગત્‌ના ઈશ્વર માનનારાઓ છે તેઓ અજ્ઞાની અને મૂર્ખ છે. તેઓને ઈશ્વરપણાનો મદ અન્તકાલે તમારા ભયાનક સ્વરૂપનું દર્શન કરીને તરત જ ઉતરી જાય છે અને ગર્વ તજી આર્યમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થઈ તમારી તીવ્ર ભક્તિ કરે છે તેથી તમારી ગોવર્ધનધરણ જેવી ચેષ્ટા* પણ તે દુષ્ટો માટે શિક્ષાની ગરજ સારે છે ।।૭।।

વિશેષ : હું, વરુણ વગેરે મૂર્ખા છીએ, કેમકે અમે ભગવાનની આજ્ઞાથી અધિકારી છીએ એમ જાણતા નથી. એમ જાણતા હોત તો વરુણે આપના પિતા નન્દજીને દંડ દીધો તે ન દેત. મેં વ્રજને દુઃખ ન આપ્યુ હોત. તો પણ આપના સ્વરૂપને જાણી ઉત્તમ માર્ગ ગ્રહણ કર્યો હોત એ અમારી મૂર્ખાઈને દૂર કરવાને માટે આપ દંડ કરો તે અનુગ્રહરૂપ છે કેમકે તેથી અમને આપના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે.

હું ઐશ્વર્યના મદમાં ડૂબી ગયો તેથી મેં આપનો પણ અપરાધ કર્યો તે આપનું સ્વરૂપ ન સમજવાથી કર્યો. હું મૂઢબુદ્ધિવાળો તેથી એમ થયું, એ આપ ક્ષમા કરવાને યોગ્ય છો અને એવી કૃપા કરો કે જેથી કરીને હે ઈશ્વર! ફરીથી મારી આવી દુષ્ટ બુદ્ધિ ન થાય* ।।૮।।

વિશેષ : ઈન્દ્ર કહે છે : મેં મારી મૂર્ખતાથી કરેલું કર્મ આપને અપરાધત્વે દેખાય એ ઠીક નહિ તેથી કહે છે કે મેં ઐશ્વર્યના મદમાં એ કામ કર્યું છે તેથી એ મૂર્ખાઈ ગણાય, અપરાધ ગણાય, કેમકે એમાં મારી બુદ્ધિ નષ્ટ થઈ હતી તેથી એમ થયું. તમારો પ્રભાવ જાણ્યો નહિ તેથી મારા ધર્મનો વિચાર ન કરતાં કેવળ આ દીન છે એમ જાણી મારા અપરાધને આપ સ્મરણમાં ન લાવશો, કેમકે આપના મનમાં અપરાધ આવશે તો આપ સત્યસંકલ્પ હોવાથી મારાથી બીજીવાર તેવો અપરાધ થશે તેથી મારા અપરાધને મનમાંથી કાઢી નાખો. તેથી મારી એ ખરાબ બુદ્ધિથી થયેલ કાર્ય વિસ્મરણ યોગ્ય છે એ જ મારી પ્રાર્થના છે.

હે અધોક્ષજ! સ્વયં ભારરૂપ અને મોટા ભારના કારણરૂપ એવા દુષ્ટ સેનાના નાયકોના નાશને માટે અને હે દેવ! આપના ચરણમાં રહેનાર ભકતના રક્ષણને માટે આ આપનું અત્રે પધારવું થાય છે ।।૯।।

ષડ્‌ગુણયુક્ત, પુરુષરૂપ, મહાત્મારૂપ, વાસુદેવ, કૃષ્ણ અને ભક્તોના પતિરૂપ આપને મારા નમસ્કાર હો ।।૧૦।।

સ્વતન્ત્ર રીતે શ્રીઅંગને ધારણ કરનાર વિશુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ, સર્વ પ્રાણીરૂપ, સર્વના બીજરૂપ અને પ્રાણીમાત્રના આત્મા સ્વરૂપ આપને નમસ્કાર હો ।।૧૧।।

હે ભગવાન્! આપે મારો યજ્ઞ બંધ કર્યો તેથી મને અતિ ક્રોધ થયો અને અહંકારથી મેં વર્ષા, વાયુ વગેરેથી આ વ્રજનો નાશ કરવાની ચેષ્ટા કરી ।।૧૨।।

હે ઈશ! તો પણ આપે મારા ઉપર અનુગ્રહ કર્યો, મારો પ્રયત્ન વિફલ કર્યો તેથી મારો ગર્વ ચાલ્યો ગયો તથા ઈશ્વર, આત્મા અને ગુરુ એવા આપને જાણી હું શરણે આવ્યોછું ।।૧૩।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : એમ ઈન્દ્રે ભગવાન્‌નું કીર્તન કર્યું ત્યારે ભગવાને મેઘના સરખી ગમ્ભીર વાણીથી ઈન્દ્રને હસીને આ પ્રમાણે કહ્યું ।।૧૪।।

શ્રીભગવાને કહ્યું : હે મઘવન્ (ઈન્દ્ર)! મેં તારા ઉપર દયા કરી તારો યજ્ઞ બંધ કર્યો. તું સ્વર્ગની સમ્પત્તિથી અત્યન્ત મદવાળો થયો હતો એ તારો મદ ઉતારવા માટે અને મારું અનુસ્મરણ કરાવવા માટે એ કાર્ય મારે કરવું પડ્યું છે ।।૧૫।।

ઐશ્વર્ય અને લક્ષ્મી ના મદથી આંધળો બનેલો માણસ, હું હાથમાં દંડ રાખીને ઊભો છું તેને જોતો નથી. તેથી જેના ઉપર અનુગ્રહ કરવાની હું ઈચ્છા કરું છું તેને હું સમ્પત્તિથી ભ્રષ્ટ કરું છું ।।૧૬।।

હે શક્ર (ઈન્દ્ર)! તારું કલ્યાણ થાય. તું અહીંથી તારા અધિકાર ઉપર જા અને તમે સૌ પોત-પોતાના અધિકાર પ્રમાણે મદ વિનાના થઈને (દીનતાપૂર્વક) મારી આજ્ઞાનું પાલન કરજો ।।૧૭।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હવે મોટા મનવાળી ('મોટા મનવાળી'નું તાત્પર્ય એ છે કે મારો કરેલો અભિષેક જો ભગવાન્ ન સ્વીકારે તો હું જીવીશજ નહિ.) કામધેનુએ પોતાના પરિવારને લઈને ગોપરૂપને ધરનાર ઈશ્વર સદાનન્દ શ્રીકૃષ્ણની પાસે આવીને નીચે પ્રમાણે કહ્યું ।।૧૮।।

સુરભિ બોલી : હે કૃષ્ણ! હે કૃષ્ણ! હે મહાયોગિન્! હે વિશ્વના આત્મા! હે વિશ્વોત્પાદક! હે અચ્યુત! લોકના નાથરૂપ! આપવડે અમે સનાથ છીએ ।।૧૯।।

અમારું પરમ દૈવત આપ છો. હે જગત્પતે! આપ અમારા ઈન્દ્ર છો. આપ ગાયો, બ્રાહ્મણો, દેવો અને ભક્તો ના પાલક થાઓ ।।૨૦।।

હે વિશ્વાત્મન્! પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવાને આપ ભૂતલ ઉપર પધાર્યા છો તેથી બ્રહ્માની આજ્ઞાથી અમે અમારા ઈન્દ્રરૂપે આપને અભિષેક કરીશુ ।।૨૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : એમ શ્રીકૃષ્ણને વિનન્તિ કરી અને પોતાના દૂધથી અને ઐરાવતની સૂંઢથી લાવેલા આકાશગંગાના જલથી કામધેનુએ અભિષેક કર્યો ।।૨૨।।

ઈન્દ્રને પણ દેવમાતાઓએ પ્રેર્યો તેથી એ દેવર્ષિઓ સાથે આવી કૃષ્ણને પોતાના ઈન્દ્ર જાણી તેમનો અભિષેક કર્યો અને 'ગોવિન્દ' એવું ભગવાન્નું નામ રાખ્યું ।।૨૩।।

ત્યાં તુમ્બુરુ, નારદ આદિ ગન્ધર્વો, વિદ્યાધરો, સિદ્ધો, ચારણો વગેરે ભેગા મળીને આવ્યા અને લોકના પાપને દૂર કરનાર ભગવદ્ યશનું ગાન કરવા લાગ્યા. અપ્સરાઓ હરિ ભગવાન્ના ગાન વખતે આનન્દમાં આવી નૃત્ય કરવા લાગી ।।૨૪।।

દેવસમુદાયમાં મુખ્ય દેવો હતા તેમણે અદ્ભુત પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી અને સ્તુતિ પણ કરી. ત્રણે લોક પરમાનંદનો અનુભવ કરતા થયા. ગાયોએ તો પૃથ્વીને પોતાના દૂધથી ભીની કરી દીધી ।।૨૫।।

નદીઓ રસના સમૂહને વહેવા લાગી, વૃક્ષો મધુ સ્રવવા લાગ્યાં, ખેડ્યા વગરની પૃથ્વી ધાન્ય આપવા લાગી અને પર્વતોએ મણિઓને પ્રકટ કર્યા ।।૨૬।।

શ્રીકૃષ્ણનો જ્યારે ઈન્દ્રપદ ઉપર અભિષેક થયો ત્યારે સ્વભાવથી ક્રૂર પ્રાણીઓ હતાં તેમણે પણ પોતાની સ્વાભાવિક શત્રુતા છોડી દીધી. હે કુરુનન્દન! એવો પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં ફેરફાર થઈ ગયો ।।૨૭।।

ઈતિ ગોગોકુલપતિં ગોવિન્દમભિષિચ્ય સઃ ।।
અનુજ્ઞાતો યયૌ શક્રો વૃતો દેવાદિભિર્દિવમ્ ।।૨૮।।

એમ ગાયો, ગોપો અને ગોપીઓ ના પતિ ભગવાન્ને પોતાના ઈન્દ્રત્વે અભિષેક કર્યો. ઈન્દ્રને ભગવાને સ્વાધિકાર ઉપર જવાની આજ્ઞા આપી તેથી દેવોને લઈને એ સ્વર્ગમાં ગયો ।।૨૮।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધનો (બીજા તામસ પ્રકરણના ત્રીજા સાધન-પેટા-પ્રકરણનો વૈરાગ્ય નિરૂપક છઠ્ઠો અને ચાલુ) ''ઈન્દ્રે અને સુરભિએ ભગવાન્નો અભિષેક કરી 'ગોવિન્દ' નામ ધરાવ્યું'' નામનો સત્તાવીસમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં ચોવીસમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

સાવધાન! સાવધાન!! સાવધાન!!!

ષોડશગ્રન્થના જ્ઞાન વિનાનું કોરું ભાગવતનું શ્રવણ-પઠન-મનન પુષ્ટિમાર્ગીને ગેરમાર્ગે દોરનારું પણ બની શકે છે.

અધ્યાય ૨૮

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અધ્યાય ૨૫

ભગવાને ગોપોને વૈકુંઠ બતાવ્યું

તામસ સાધન પ્રકરણ અધ્યાય ૭

વિશેષ : આ અઠાવીસમા અધ્યાયમાં ભગવાન્ નન્દરાયજીને વરુણના પાશથી છોડાવશે, પછી બધાને વૈકુંઠમાં લઈ જશે, એ એને ફળ આપશે. ગોપો, નન્દરાયજી વગેરેએ અભિષેક જોયો, દેવોએ સ્તુતિ કરી એ પણ સાંભળી. દેવોત્તમતા તો એમના જાણવામાં આવી. હવે એમનું (કૃષ્ણનું) પૌરુષ જોવું જોઈએ. જો એમ ન થાય તો નન્દરાયજીનું જ્ઞાન ભગવત્પર્યવસાયી ન થાય તેથી એમને પકડાવવા જોઈએ એટલે વરુણ પણ કૃષ્ણ સેવક છે એમ એમને જ્ઞાન થશે. ભગવાન્નો સેવક થઈ કાલ આદિની ઉપાસના કરે તો એને ક્લેશ થાય છે, ત્યારે કૃષ્ણ એમને ક્લેશ મુક્ત કરે છે એવું જ્ઞાન નન્દરાયજીને થશે ત્યારે ભગવાન્ના માહાત્મ્યને એ જાણશે, ત્યારેએ ભગવાન્નું ચિન્તન કરશે. એમ કરતાં એમને ભગવાન્ પોતાનું સ્થાન વૈકુંઠ બતાવશે. તેથી આમાં ધર્મીનું નિરૂપણ છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

એકાદશ્યાં નિરાહારઃ સમભ્યર્ચ્ય જનાર્દનમ્ ।।
સ્નાતું નન્દસ્તુ કાલિન્દ્યાં દ્વાદશ્યાં જલમાવિશત્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : નન્દરાયજીએ એકાદશીનો ઉપવાસ કર્યો. અવિદ્યાને મટાડનાર ભગવાન્નું સારી રીતે પૂજન કર્યું અને જ્યારે દ્વાદશી આવી ત્યારે કાલિન્દીમાં સ્નાન કરવા માટે જલમાં *પ્રવેશ કર્યો ।।૧।।

વિશેષ : ગોપોને ભગવાન્નું સમ્પૂર્ણ જ્ઞાન થાય અને તેનાથી નિરોધ થાય ત્યારે એને વૈકુંઠમાં લઈ જવાય. એમાં પ્રથમ ધર્મબુદ્ધિથી મર્યાદામાં પ્રવર્તતો હોય અને સર્વથા ભગવાન્ને ભગવત્પણે ન માનતો હોય તેવા નન્દરાયજી જેવાને અનર્થ થાય છે એ વાત કહે છે. નન્દરાયજી વિષ્ણુવ્રત પરાયણ છે, ધર્મનિષ્ઠ છે. બીજાને તો ભગવન્માહાત્મ્યનું જ્ઞાન પણ ન થાય. એમને માહાત્મ્યજ્ઞાન કરાવવા માટે જ વરુણના સેવકે નન્દરાયજીને પકડ્યા તો પણ તરત ન છોડાવ્યા તેમ વરુણે પણ દંડ ન આપ્યો. એકાદશીનું નન્દરાયજીએ વ્રત કર્યું તેથી વૈષ્ણવ પક્ષ કર્યો, વૈદિક પક્ષને છોડ્યો. અર્ધરાત્રે દ્વાદશી આવી ત્યારે કાલિન્દીના પ્રવાહમાં જળ પ્રવેશ કર્યો. **"મુહૂર્તાર્ધાવશિષ્ટાયાં દ્વાદશ્યાં પારણં પ્રતિ। નિશીથાત્ સમ્યગુત્થાય ક્રિયાઃ**

કુર્યાદ્યથોચિતમ્। અગ્નિહોત્રાદિકર્માણિ તથા નૈમિત્તિકાનિ ચ। આમધ્યાહ્નાત્ ક્રિયાઃ સર્વાઃ કર્તવ્યાઃ શમ્ભુચોદનાત્'' એ પ્રમાણે વૈષ્ણવધર્મના વિશ્વાસથી સ્નાન કરવા ગયા.

રાતના બાર વાગ્યા પછીની વેળા આસુરી છે તેમાં જે સ્નાન કરે તેનું ફળ આસુરોને પહોંચે. આ આસુરી વેળાએ ન જાણીને નન્દજી નાહવા આવ્યા* તેથી વરુણનો સેવક એમને બાંધીને વરુણ પાસે લઈ ગયો ।।૨।।

વિશેષ : ત્યારે વરુણના સેવકે જાણ્યું કે આ નન્દરાયજી અન્યાય કરે છે કેમકે એમને વૈષ્ણવધર્મનું જ્ઞાન નથી તેથી એમને બાંધીને લઈ ગયો. એણે જાણ્યું કે આ તો આસુર સમય છે તેમાં જે ધર્મ કરે તે અસુરને જાય છે તે વાત નન્દરાયજી જાણતા નથી અને આવ્યા તેથી એમને એ વરુણ પાસે લઈ ગયો. ખરી રીતે વરુણનો સેવક પણ જાણતો નથી તે વાત વરુણ પોતે જ કબૂલ કરશે અને કહેશે : **''અજાનતા મામકેન મૂઢેનાકાર્યવેદિના, આનીતોયં તવ પિતા તદ્ભવાન્ ક્ષન્તુમર્હતિ''** એમ વરુણે ક્ષમા માગી છે તેથી સિદ્ધ થાય છે.

ગોપો નન્દજીને ન જોતાં *હે કૃષ્ણ! હે રામ! એમ આક્રોશ કરવા લાગ્યા. (નન્દાલયમાં ઘેર પોઢેલા) ભગવાને જાણ્યું કે પિતાને વરુણનો સેવક લઈ ગયો તેથી હે રાજન્! તે વરુણ પાસે પહોંચ્યા કેમકે પોતાના ગોપ વગેરેનો ભય એમને મટાડવો છે તેથી એમ કર્યું. એમ કરવાને એમનામાં સામર્થ્ય પણ છે એ પણ બતાવવું છે ।।૩।।

વિશેષ : વરુણના સેવકે જ્યારે નન્દરાયજીને પકડ્યા ત્યારે બધા ગોપાલો એમને છોડાવવાને શ્રીકૃષ્ણને અને રામને ઉચ્ચ સ્વરે બોલાવવા લાગ્યા. નન્દરાયજી જળમાં પેઠા પણ પાછા જોવામાં ન આવ્યા ત્યારે સર્વ કાર્યમાં અને સર્વ સમયમાં બીજા કોઈ ઉપાયને નહિ જોતા ગોપો શ્રીકૃષ્ણ અને રામ ને વિનન્તિ કરે છે તેમ આ પ્રસંગે પણ એમનાં નામ લઈને ઉચ્ચ સ્વરે બોલાવવા લાગ્યા. ભગવાન્ ઘરમાં પોઢ્યા હતા. તેમણે શબ્દ સાંભળ્યો. પિતાજીને વરુણનો સેવક લઈ ગયો એ વાત જાણી ગયા અને ત્યાંથી જ પોતે વરુણની પાસે ગયા, એ પણ ઘણું કરીને કોઈને કહીને જ ગયા. ન કહે તો મોટો ભય થાય તેથી સૂચન કરી વરુણ પાસે ભગવાન્ નિરોધ કરવાને પ્રવૃત્ત થયા છે. તે ભક્તના સર્વ કર્મમાં પણ પોતે કરી દે છે, એનાં કર્મને પોતાનાં કરી લે છે, નહિ તો એ કર્મથી એ કર્મ કરનારને બંધ થાય; પણ ભગવાન્ જ્યારે એમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે બંધની સમ્ભાવના ન રહે. તેથી પોતે પ્રવેશ કરી જીવને એ કર્મથી મુક્તિ આપે છે; એ કર્મમાં સાધનદશામાં અને ફળદશામાં પ્રભુ પ્રવેશ કરે છે. જેનું ફળ આવશ્યક છે અને પહેલાં કર્યું છે તે કર્મ (એકાદશી) તો થઈ ગયું. એમાં ભગવાન્ પ્રવેશ ન કરે એટલે ભગવાન્ વરુણ પાસે ગયા, નહિ તો ભગવાન્ એને પોતાની પાસે બોલાવત અથવા નન્દરાયજીને વરુણ લોકથી પાછા

ખેંચી લેત; પરન્તુ નન્દરાયજીને પોતાનું માહાત્મ્ય બતાવવું છે તેથી પોતે જ ત્યાં પધાર્યા અને બીજા સ્વતન્ત્ર ઉપાય ન અજમાવ્યા. પ્રભુ સેવકને ત્યાં પણ કૃપા કરી જાય છે એ તમો જાણો છો એમ બતાવવા 'રાજન્' એવું સમ્બોધન આપ્યું છે. જલદી ન જાય તો ભક્તોને ભય થાય. વળી અહીં ભગવાન્ આવ્યા તે અહીંનું કાર્ય જ કરી શકે, અન્યત્ર ન જઈ શકે એમ નથી એમ બતાવવામાટે પણ વરુણલોકમાં પધાર્યા છે, જો એવું કાર્ય ન કરી શકે તો ભગવાન્ ગોપોને વૈકુંઠ પણ ન બતાવી શકે. જેમ બીજા અવતારો જે કર્મ કરવા આવ્યા હોય તે સિવાય બીજું નથી કરતા તેવા શ્રીકૃષ્ણ નથી, પણ સમ્પૂર્ણ સામર્થ્ય સાથે પધાર્યા છે એમ બતાવવામાટે પણ કૃષ્ણ વરુણલોકમાં પધાર્યા છે.

લોકપાલ વરુણે શ્રીકૃષ્ણ પોતાને ત્યાં પધાર્યા જાણીને ઘણી ધામધૂમથી એમની પૂજા કરી એમના દર્શનથી મોટો ઉત્સવ માન્યો અને પોતે ભગવાન્‌ને *વિનન્તિ કરવા લાગ્યો ।।૪।।

વિશેષ : અહીં શંકા કરે છે કે ભગવાન્ પોતાના પિતાને ઉઠાવી જનારની પૂજા કેમ સ્વીકારે? કેમકે એ તો અનિષ્ટ કરનાર શત્રુ જેવો ગણાય, છતાં ભગવાને એની પૂજા કેમ લીધી? ત્યાં કહેવાનું કે ભગવાન્ ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા છે તેથી જો એની પૂજા ન કરે તો વરુણ પોતાના લોકનો ભોગ ભોગવી શકે નહિ કેમકે ભોગ ઇન્દ્રિયોથી ભોગવાય તેના સ્વામી તો શ્રીકૃષ્ણ છે તેથી એમની કૃપાથી ભોગ ભોગવાય છે. વળી ભક્ત ભગવાન્‌ને નિવેદન કર્યા વગર ભોગ ભોગવે તો પણ એને દોષ લાગે તેથી એને સર્વ નિવેદન કરે છે. દેવોનો પતિ ઇન્દ્ર છે તેમ દૈત્યોનો સ્વામી વરુણ છે. એની લક્ષ્મીનો ભગવાન્ અહીં જ ભોગ લઈ લે તો દૈત્યોનો નાશ ન થાય તેથી ભગવાન્ ત્યાં પધાર્યા છે. તેથી પોતાની ત્યાં પણ સત્તા સિદ્ધ કરી. જો એમ ન કરે તો બીજાની સત્તાના પદાર્થો ભગવદ્‌ભક્તની શુદ્ધિના કારણરૂપ થતા નથી. જીવ ત્રણ જાતના-મનુષ્ય, દેવો અને દૈત્યો. તેમાં મનુષ્યની આકૃતિ પ્રભુએ અંગીકાર કરી દેવોના અભિષેકનો સ્વીકાર કર્યો; દૈત્યોની પૂજા સ્વીકારી એટલે તે સમયમાં ભગવાને સર્વ પુષ્ટિને ઉપયોગી બનાવી દીધું. હવે વરુણની સર્વસ્વ નિવેદિકા પૂજાને કહે છે કે સર્વ દૈત્યલોકનો એ પતિ છે તેથી જેટલી એણે સમ્પત્તિથી પૂજા કરવી જોઈએ તેનાથી વધારે સમ્પત્તિવડે પૂજા કરી. કાયિકી જ કરી એમ નહિ, પણ વાચિકી સેવા પણ કરી. ભગવાન્‌ના દર્શનથી મોટો ઉત્સવ થયો તો માનસિક છે તેથી માનસિકી પૂજા પણ એણે કરી દીધી; તેથી કાયા, વાણી અને મન ની વરુણની પ્રપત્તિ બતાવી.

વરુણે કહ્યું : હે પ્રભો! મેં આજે જ વિશેષે કરીને દેહ ધર્યો એટલે આપનાં દર્શન થાય તો જ દેહ ધર્યો કહેવાય નહિ તો કૃમિ કીડા જેમ પ્રવાહ પાત જેવું મનાય છે. હું

સમુદ્રનો પતિ છું, પણ એમાં જે છે તે રત્ન આદિ જડ હોઈને અર્થરૂપ નથી; પણ આપ મારે ત્યાં પધાર્યા એ આપ અર્થરૂપ હોવાથી મને અર્થ પણ આજે જ મળ્યો *એમ હું માનું છું કેમકે આપના ચરણને ભજનાર સંસારના પારને પામે છે એટલે મોક્ષ મેળવે છે ।।૫।।

વિશેષ : આજ મારો દેહ મેં ધર્યો એટલે જો કે દેવયોનિ પ્રાપ્ત થઈ તો પણ દૈત્યની ઉપર હુકમ કરવાનો અધિકાર મળ્યો છે. એના સંગથી મને ભગવત્પરતા નથી થતી તેથી મળેલી ઉત્તમયોનિ ન મળ્યા જેવી છે. અત્યારે આપે દર્શન આપ્યું ત્યારે ફળ મળ્યું તેથી મારો દેહ મેં આજે ધર્યો એમ માન્યું છે. પુરુષાર્થ પણ આજે સિદ્ધ થયો એટલે મારામાં પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવાનું સાધન નથી, પણ આપ પ્રભુ સમર્થ છો તેથી સાધનરહિતના પણ પુરુષાર્થ આપે સિદ્ધ કર્યા. એમ કેમ બને? તો કહે છે કે આપના ભક્તો પણ અલૌકિક દાનમાં સમર્થ છે, તો આપની તો વાત જ શી કહેવી? જે આપના ચરણ સેવનાર છે તેને મોક્ષ મળે છે. જેમ પાદુકા ચરણમાં રહે છે તેને ચરણ સિવાય ગતિ નથી તે તો ચાલે તો પણ ચરણની શક્તિથી ચાલે છે તે જેમ વિપરીત છે તેમ મને પણ સાધનભાવ છતાં આપના સામર્થ્યથી પુરુષાર્થરૂપ આપ મળ્યા.

ઐશ્વર્યાદિ છ ગુણવાળા બ્રહ્મરૂપ પરમાત્મારૂપ એવા આપને મારા નમસ્કાર* હો કે જેમાં લોકસૃષ્ટિનો વિકલ્પ પેદા કરનારી માયા નથી ।।૬।।

વિશેષ : આજે મારો જન્મ સફળ થયો. સફળ જન્મવાળાનું કર્તવ્ય કહે છે કે આપને નમસ્કાર હો. જીવને નમન ન કરવું જોઈએ કેમકે એ તો આપણી તુલ્ય છે. દેહ વગેરે તેને મળે છે માટે ભગવાન્ જ નમસ્કરણીય છે. એ પણ ભગવાન્ સર્વસિદ્ધાન્ત સિદ્ધ હોય તેને નમસ્કાર કરવા. એને માટે કહે છેઃસાક્ષાત્ ભગવાન્‌ને એમાં પણ વૈષ્ણવ સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ બ્રહ્મરૂપને, શ્રુતિસિદ્ધને, પરમાત્માને એટલે ગીતા આદિ સ્મૃતિ સિદ્ધને નમન હો. શ્રુતિસ્મૃતિ સિવાયના પક્ષમાં સૃષ્ટિમાં માયાનો ઉપયોગ છે. એનો કારણપણે અથવા પ્રધાનપણે ઉપયોગ છે. પાખંડમતમાં નિમિત્તપણે ઉપયોગ છે. એ માયાનો અહીં ઉપયોગ નથી એટલે માયાકૃત કામ, લોભ આદિ અહીં નથી, એટલે માયાનો સમ્બન્ધ ન હોવાથી કાંઈ કહેવાની જરૂર નથી.

મારો સેવક ધર્મનું તત્વ જાણતો નથી અને નન્દરાયજીનો આપની સાથેનો સમ્બન્ધ પણ જાણતો નથી. તે મૂઢ છે એટલે શું કરવું જોઈએ અને શું ન કરવું જોઈએ તેનું પણ તેને ભાન નથી. એ આપના પિતાને લઈ આવ્યો છે તેથી આપે મને ક્ષમા કરવી જોઈએ* ।।૭।।

વિશેષ : તો પણ પોતાનો અપરાધ તો કબૂલ કરવો જોઈએ તેથી કહે છે કે ધર્મતત્વને નહિ

જાણનાર મારા નોકરે આપના પિતાને એટલે આપે લીલાને માટે જેમનામાં પિતૃત્વ સ્થાપ્યું છે તેમને અહીં પહોંચાડ્યા છે. તમારા પિતાનો સ્વરૂપથી ઉત્કર્ષ હોય તો એ ન લાવી શકત. આપનો સમ્બન્ધ છે તેને તો એ જાણતો ન હતો. એ આપનું સ્વરૂપ જાણે તો એમાં દૈત્યપણું ન રહે તેથી મારા હુકમમાં પણ એણે કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનો વિચાર કરવો જોઈએ એ મૂર્ખ હોઈને એણે ન કર્યો એ મારો અપરાધ હું ગણું છું કેમકે મારા સેવકે કર્યું એ મેં કર્યું ગણાય; એની આપ ક્ષમા કરો. તમારા પિતાજી ધ્રૂજતા ઊભા છે તેમને લઈ જાઓ. ''ગોવિન્દ! આપ લઈ જાઓ'' એમ હુકમ કરે તો અપરાધી થાય માટે તે પાઠ ક્ષેપક સમજવો.

મમાપ્યનુગ્રહં કૃષ્ણ કર્તુમર્હસ્યશેષદૃક્ ।।
ગોવિન્દ નીયતામેષ, પિતા તે પિતૃવત્સલ ।।૭અ।।

હે કૃષ્ણ! હે સર્વજ્ઞ! મારા ઉપર પણ આપે તો કૃપા જ કરવી રહી. હે પિતૃવત્સલ ગોવિન્દ! આ આપના પિતાને આપ ભલે લઈ જાઓ. (૭અ) સેવક સ્વામીને હુકમ ન કરી શકે. આ એક શ્લોક ૭ અ આચાર્યચરણના મતમાં વિગીત-ક્ષેપક હોવાથી એનો અર્થ આપે નથી કર્યો.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : ઈશ્વરના પણ ઈશ્વર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને એમ વરુણે પ્રસન્ન કર્યા ત્યારે બાંધવોને આનન્દ આપતા પિતાને લઈને* પોતે પોતાના સ્થાનમાં પધાર્યા ।।૮।।

વિશેષ : એમ જ્યારે વરુણે ભગવાન્‌ને પ્રસન્ન કર્યા ત્યારે એને કૃતાર્થ કરી ચાકરનો અપરાધ ગણી વરુણને નિરપરાધી ઠરાવી પોતે પિતાને લઈને ઘેર આવી પહોંચ્યા. ત્યાં શંકા કરે કે ભગવાન્ ઈશ્વરેશ્વર છે તેથી એમની અનુવૃત્તિ વરુણે કરવી જોઈતી હતી, છતાં એ કેમ પહોંચાડવા ન આવ્યો?ત્યાં કહે છે કે ઈશ્વરની લીલા થતી હોય ત્યાં સેવકે આવવું ન જોઈએ તેથી એ ન આવ્યો.

નન્દરાયજીએ લોકપાલના મહાન અતીન્દ્રિય વૈભવને જોયો અને એવા મોટા વરુણની કૃષ્ણમાં ભક્તિ (દીનતા) જોઈ વિસ્મય પામી જ્ઞાતિજનોને* એ વાત કહેવા લાગ્યા ।।૯।।

વિશેષ : નન્દરાયજીને દૂત લઈ ગયો. તેણે નન્દરાયજીને એમ જ કેદીની જેમ બેસાડી રાખ્યા, પણ જ્યારે ભગવાન્ ત્યાં પધાર્યા ત્યારે બધું એને અતીન્દ્રિય દર્શન થયું ત્યાં સુધી એને કાંઈ દેખાયું નહિ. પોતે તો શ્રીકૃષ્ણ સાથે સાધારણ વ્યવહાર રાખે છે ત્યારે વરુણ લોકમાં તો વરુણ વગેરે, જેમ ગર્ભદાસ હોય તેમ એમને નમન કરવા લાગ્યા. બધા એ પ્રમાણે જ ભગવાન્‌ની સેવા કરતા નન્દરાયજીએ જોયા ત્યારે એમને વિસ્મય થયો તેથી ત્યાંથી આવી ઉપનન્દ વગેરે

પાસે બધી વાત કહેવા લાગ્યા. ભગવાને પોતાને માટે પ્રભાવ બતાવ્યો એ વાત બીજાને કહેવી ન જોઈએ છતાં નન્દરાયજીએ કેમ કરી? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે નન્દજીને આશ્ચર્યરસ ઉત્પન્ન થયો અને કહેવા લાગ્યા કે ગર્ગે મને તમારો પુત્ર છે એમ કહ્યું એ મારી પાસે ખોટું કહ્યું.

હે રાજન્! એ ગોપોને મનમાં ઉત્સુકતા થઈ કે જ્યારે કૃષ્ણ ઈશ્વર છે તો એ આપણને પોતાના વૈકુંઠ નામના સૂક્ષ્મ ધામને આપણી સમક્ષ પ્રકટ કરશે? ।।૧૦।।

આવા ઈશ્વર પુત્ર છે તો એ આપણી ઉપર અનુગ્રહ કરે કે નહિ એને માટે એણે બધાને વાત કહી છે તેથી ભગવત્સ્વરૂપનો એને પૂછી નિશ્ચય કરવા માટે સર્વ ઉત્સુક થઈ ગયા અને સંકલ્પ કર્યો કે ભગવાન્ પોતાનો લોક આપણને બતાવે? કેમકે એ ઈશ્વર છે તેથી આપણી પાસે એને જોવાનું સાધન નથી તો પણ એમનામાં બતાવવાનું સામર્થ્ય છે. તે કૃપા કરે તો કાંઈ અશક્ય નથી.

આ પ્રકારે સર્વના હૃદયને જોનાર ભગવાન્ કૃષ્ણે પોતાના અંગીકૃત જીવોનો વિચાર જાણીને, પોતાને સર્વનું જ્ઞાન હોવાથી તેમના સંકલ્પની સિદ્ધિને માટે કૃપાપૂર્વક નીચે પ્રમાણે *વિચાર કર્યો ।।૧૧।।

વિશેષ : ભગવાન્ એઓના સંકલ્પ સમજી ગયા અને વિચારમાં પડ્યાઃઆમને મારો લોક જોવાનું સાધન બતાવું કે ફળ જ આપું? સાધનમાં તે અતિ ક્લેશ છે તેથી કૃપા કરવી એ જ ઉચિત સમજી એમને પોતાનો લોક કૃપા કરીને બતાવવાનો ભગવાને નિશ્ચય કર્યો.

આ લોકમાં અવિદ્યા કામ અને કર્મ વડે ઉચ્ચ-નીચ યોનિમાં ફરતો મનુષ્ય નિશ્ચય પોતાની ગતિને જાણી *શકતો નથી ।।૧૨।।

વિશેષ : ભગવાને ચિન્તન કર્યું એ જ બતાવે છે કે આ લોકમાં જે જન્મે છે તે સામાન્ય રીતે પોતે ક્યાં પહોંચશે એ ગતિને જાણતો નથી. જ્યારે પોતાના કર્તવ્યને સમજે ત્યારે એ કરવાથી એના દોષ નિવૃત્ત થાય, ત્યારે ભગવાન્ કેમ મળે એના ઉપાયનું જ્ઞાન થાય. પછી શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે એ કર્મનું અનુષ્ઠાન કરે ત્યારે ભગવત્સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય ત્યારે મારા સ્થાનનું એને દર્શન થાય. આટલા દરજ્જાને ચડવા એ તો કરોડો જન્મે પણ એ ન કરી શકે કેમકે પ્રથમાધિકારમાં જ એ અયોગ્ય છે. એ જ કહે છે કે આ અતિ તામસ લોકમાં જન્મ લેનાર (અતિ અપવિત્રમાં પેદા થયો તેથી તે) મનુષ્ય પોતાની ગતિને ન જાણી શકે એનું કારણ એ કે એને પાંચ પર્વવાળી અવિદ્યા જન્મથી લાગુ પડે છે. જીવને વીંટાઈને રહે છે. એના સમ્બન્ધથી કામ થાય છે તે કામને લઈને અનેકવિધ કર્મ કરે છે. એ કર્મોથી જન્મ લે છે એટલે મૂળમાં જ અશુદ્ધ જીવ ઉત્કૃષ્ટ ગતિને કેમ મેળવી શકે? એમાં પણ એને થોડું ઉત્તમ મળે એટલે એને લઈ ઉપર ચડવાની ઈચ્છા

નથી કરતો, પણ પાછું નીચે જવાનું મન કરે છે. તેથી કારણ વિચાર કે કાર્ય વિચારથી આ જીવનો કોઈ અધિકાર જણાતો નથી.

એમ મહાકરુણાવાળા સર્વ સમર્થ ભગવાને વિચાર કરીને ગોપોને તમસ્‌ને પેલે પાર રહેલો પોતાનો *લોક બતાવ્યો ।।૧૩।।

વિશેષ : તેથી ગોપો જે ઇચ્છે છે તે એના સાધનથી સિદ્ધ થઈ શકે એમ નથી. એનો અનધિકાર વિચારી પ્રમેયબળથી એને દેખાડતા વિચાર કરે છે કે જો સાધન વગર એને લોક બતાવું તો મર્યાદા ભંગ થાય અને સાધનનો આગ્રહ રાખું તો હું મહાકારુણિક કહેવાઉં છું એ ખોટું પડે; તેથી બન્ને વાક્યોને સાચા કરવાને આપ સમર્થ છે તેથી કૃપાથી પોતાનો લોક બતાવે છે. એ પણ ત્યાં જ રહીને, બીજે જઈને નહિ કેમકે જે વ્રજવાસીઓ સાક્ષાત્ ભગવાનને જુએ છે તેઓ લોકને જુએ એમાં શું આશ્ચર્ય? તમસ્‌થી પર જે વૈકુંઠ લોક છે તે એમને બતાવ્યો. **''તમ આસીત્ તમસા ગૂઢમગ્રે પ્રકેતમ્''** એ શ્રુતિપ્રતિપાદ્ય વ્યાપિવૈકુંઠને એ બધા ગોપોએ જોયું.

તે બ્રહ્મલોક સત્ય છે, જ્ઞાન છે, અનન્ત છે, જેને ઉપનિષદો 'બ્રહ્મ' કહે છે, જ્યોતિ છે, અનાદિસિદ્ધ છે અને મુનિઓ પણ મનન કરવાથી નિર્ગુણ થાય ત્યારે સાવધાન થઈનેજ તેનાં *દર્શન કરી શકે છે ।।૧૪।।

વિશેષ : માયાને દૂર કરી ત્યારે એ જોવામાં આવ્યું તે ધામ અક્ષરરૂપ છે, પણ જ્યારે ભગવાન્ ઈશ્વરપણાથી એમના હૃદયમાં પધાર્યા ત્યારે અક્ષર–લોકરૂપે દેખાયું. જો એમ ન થાય તો જોયું તે કૃત્રિમ થઈ જાય. સત્ય, જ્ઞાન અને અનન્તરૂપ જોયું, સ્વયંપ્રકાશ જે શ્રુતિમાં બતાવ્યું છે. સદા એક પ્રકારનું જોયું, મુનિઓ નિર્ગુણ થયા પછી જ તેને જોઈ શકે છે. અહીં અનેક શ્રુતિથી એ બ્રહ્મ સિદ્ધ છે. **''પરં જ્યોતિઃ સમ્પદ્ય'' ''અજો નિત્યઃ શાશ્વતઃ'' ''હિરણ્યમયે પરે કોશે વિરજં બ્રહ્મ નિષ્કલમ્''** એમાં વર્ણિત ગુણવાળા બ્રહ્મશબ્દવાચ્ય કૃષ્ણને જોયા, જે બ્રહ્મને પ્રથમ અક્રૂરે આંખથી જોયું હતું. જો ભગવાન્ હોય તો આપનો લોક બતાવે એવો ગોપોનો સંકલ્પ હતો. ભગવાને કહ્યું:તમને મારો લોક જોવાની ઈચ્છા હોય તો તમે કાલિન્દીમાં ડૂબકી મારશો તો દેખશો. એમણે એમ કર્યું ત્યારે ભગવદ્ વિશિષ્ટ ભગવલ્લોકને એમણે એમાં જોયો.

એ બધાને તો બ્રહ્મહ્રદમાં લઈ જઈ ડુબાડ્યા, પાછા એમણે એમાંથી એમનો ઉદ્ધાર કર્યો ત્યારે તેઓએ બ્રહ્મનો લોક જોયો, જ્યાં પહેલાં અક્રૂરને ભગવત્સ્વરૂપનું દર્શન (એમાં ઘર શૂન્ય જેવું ન જોયું, પણ એ ઘરમાં બિરાજતા શ્રીકૃષ્ણને પણ જોયા.) થયું હતું ।।૧૫।।

નન્દાદયસ્તુ તં દૃષ્ટ્વા પરમાનન્દ નિર્વૃતાઃ ।।
કૃષ્ણં ચ તત્રચ્છન્દોભિઃ સ્તૂયમાનં સુવિસ્મિતાઃ ।।૧૬।।

નન્દરાયજી વગેરેએ એ બ્રહ્મલોકને જોઈને પરમાનન્દનો અનુભવ કર્યો અને એ લોકમાં શ્રીકૃષ્ણનું વેદો સ્તવન કરી રહ્યા હતા (એને જોઈને નન્દરાયજી વગેરે પરમાનન્દને પ્રાપ્ત થયા. એમાં પણ મધ્યમાં શ્રીકૃષ્ણને જોયા જેની વેદો સ્તુતિ કરે છે. એમને જોઈને બીજું બધું ભૂલી ગયા અને આશ્ચર્ય રસમાં મગ્ન થયા) એ જોઈને તો તેઓ અત્યન્ત વિસ્મય પામ્યાં ।।૧૬।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધનો (બીજા તામસ પ્રકરણના ત્રીજા સાધન-પેટા-પ્રકરણનો ધર્મીનો સાતમો અને ચાલુ) ''ભગવાને ગોપોને વૈકુંઠ બતાવ્યું'' નામનો અઠ્ઠાવીસમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતા પચીસમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

બીજા તામસ પ્રકરણનું ત્રીજું સાધન પ્રકરણ સમ્પૂર્ણ

ભગવત્સેવા અને ભગવદ્ગુણગાન એ ભક્તિમયી પવિત્ર જીવનસાધના હોવી જોઈએ, ધંધો નહીં. હવેલી-મન્દિરમાંજાહેર સેવા-મનોરથોના રૂપમાં ભગવત્સેવાને તેમજ ભાગવતકથા, ઢાઢીલીલા, માલાપહેરામણીના માધ્યમથી ભગવત્કથાને પોતાનો ધંધોબનાવી બેઠેલા 'ભક્તિ'શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવા પણ લાયક નથી.

અધ્યાય ૨૯

તામસ ફલ પ્રકરણ

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અધ્યાય ૨૬

ભગવાને ગોપીઓની સાથે આત્માથી ક્રીડા કરી

તામસ ફલ પ્રકરણ અધ્યાય પહેલો(રાસપંચાધ્યાયી અધ્યાય પહેલો)

વિશેષ : આ ઓગણત્રીસમા અધ્યાયમાં ભગવાન્ આત્માવડે જીવને આનન્દ આપે છે. એ જીવો જો સમર્પિત આત્મા હોય તો તેમને ભજનાનન્દ મળે એનો ઉપાય આમાં કહ્યો છે. આત્મા જ્યાં સુધી પ્રપન્ન હોય ત્યાં સુધી ભગવાન્ એની સાથે ક્રીડા કરે છે. એ જ્યારે જીવના

સ્વરૂપમાં દાખલ થાય ત્યારે બહાર દર્શન આપતા નથી, પણ અન્તઃકરણના સમ્બન્ધી બને છે.

સાધન પ્રકરણના અન્તમાં ગોપોને વૈકુંઠનું ભગવાને દર્શન કરાવ્યું. આ અધ્યાયમાં ગોપીઓને ફલનું દાન કર્યું એ વાત કહેવાની છે. એમાં ફલ પ્રકરણના આરમ્ભમાં શ્રીઆચાર્યચરણ કારિકાઓ વડે ફલ પ્રકરણનું તાત્પર્ય કહે છે. પૂર્વ અધ્યાયમાં વ્રજવાસીઓને બ્રહ્મભાવ થયો એ પછી જો એમાં એ જીવો સ્થિત રહે તો એમની મુક્તિ થાય. પરન્તુ ઈન્દ્રિયવાળાને મુક્તિ થતાં એમાં ઈન્દ્રિયોનો ઉપયોગ ન હોવાથી એ વ્યર્થ જાય તેથી જેની ઉપર કૃપા કરવી છે તે જીવોનો બ્રહ્માનન્દથી ભગવાને ઉદ્ધાર કર્યો. એનું કારણ એ જ કે એમને ભજનાનન્દનો અનુભવ કરાવવો છે. એમાં જે લીલાની જરૂર છે તે આ ફલ પ્રકરણમાં કહેવામાં આવે છે. એ ભજનાનન્દ લૌકિક સ્ત્રીમાં સારી રીતે સિદ્ધ થાય છે અને સ્ત્રીદ્વારા પુરુષ (ભગવાન્) ને પણ એ ફળનો અનુભવ થાય છે. એનાથી ભજનાનન્દ લેવાની યોગ્યતા કેવળ પ્રસાદરૂપ શક્તિ સ્ત્રી છે અને એનો જેનામાં પ્રવેશ થયો હોય તેને જ એ ભજનાનન્દનો અધિકાર છે એમ પણ કહેવામાં આવ્યું. તેથી જ ભજનાનન્દ સ્ત્રીમાં સારી રીતે રહી શકે છે. પુરુષને જો એનો કાંઈ પણ લાભ મળે તો એ સ્ત્રીદ્વારા જ મળે છે, બીજી રીતે પુરુષને ભજનાનન્દનો અધિકાર નથી. એ રસરૂપ ભગવાન્‌ને અન્તરમાં ઉતારવાને માટે સ્ત્રીઓ જ સમર્થ છે. એ સ્ત્રીના ભોગ પછી ભગવાન્ એનો ભોગ કરી શકે છે. તેથી જ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સ્ત્રીમાં નિરન્તર રાત્રિ-દિવસ રમ્યા કરે છે. એક બાહ્ય અને બીજું આન્તર એમ રમણ બે જાતનું છે. એમાં આન્તર રમણ એ પરમ ફળરૂપ છે. એ રૂપલીલા કહ્યા પછી શબ્દાત્મક લીલા આવે છે. એ નિર્દોષ લીલા છે. એ ‘નામલીલા’ કહેવાય છે. રૂપલીલા પાંચ પ્રકારની છે. આત્માથી, મનથી, વાણી અને પ્રાણ થી, ઈન્દ્રિયોથી અને શ્રીઅંગથી એમ પાંચ પ્રકારે ભગવાને રૂપથી લીલા કરી છે. એ પાંચ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવી છે તેમ જ એક-એક અધ્યાયમાં પાંચ પ્રકાર જે ઉપર બતાવ્યા તે પ્રમાણે લીલા સમ્ભવે છે. એ અહીં કહેવા જતાં વિસ્તાર થાય માટે જિજ્ઞાસુએ શ્રીટિપ્પણીજીમાં એ કહેવામાં આવી છે એ જોઈને સન્તોષ મેળવવો. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે આત્માથી શરીર સુધીનાં પાંચ સ્વરૂપ ગણાવ્યાં તે મળીને એકરૂપ કહેવાય છે. તેથી રૂપલીલા પાંચ અધ્યાયથી અને પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ ભેદથી બે પ્રકારની નામલીલા છે તે બે અધ્યાયથી કહી છે. એમ આ પ્રકરણ સાત અધ્યાયનું છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

ભગવાનપિ તા રાત્રીઃ શરદોત્ફુલ્લમલ્લિકાઃ ।।
વીક્ષ્ય રન્તું મનશ્ચક્રે યોગમાયામુપાશ્રિતાઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : મલ્લિકાનાં પુષ્પો જેમાં ખીલ્યાં છે તે (કાત્યાયની વ્રત પ્રસંગે વરદાન આપેલું તે) શરદની રાત્રિઓને જોઈને ભગવાને પણ યોગમાયાનો આશ્રય કરી રમણ કરવાને માટે મન કર્યું ।।૧।।

જેમ ઘણે વખતે પરદેશથી ઘેર આવેલો પ્રિય પ્રિયાના મુખને હાથ લગાડી એના તાપને શાન્ત કરે તેમ ત્યારે નક્ષત્રોનો રાજા ચન્દ્ર પૂર્વ દિશાના મુખને પોતાનાં સુખરૂપ કિરણોથી લીંપતો અને ચર્ષણીઓના શોકને દૂર કરતો ઉદય પામ્યો ।।૨।।

લક્ષ્મીના મુખ જેવી કાન્તિવાળા અને નવીન કેસરના જેવા લાલ રંગવાળા અખંડ મંડળવાળા ચંદ્રને અને એનાં કોમળ કિરણોથી રંગાયેલા વૃંદાવનને જોઈને ભગવાને સુંદર દ્દષ્ટિઓના મનને હરણ કરનાર અવ્યક્ત મધુર સ્વરવડે ગાન કર્યું ।।૩।।

અનંગને વધારનાર શ્રીકૃષ્ણના તે ગીતને સાંભળીને વ્રજસ્ત્રીઓનાં મન શ્રીકૃષ્ણને વશ થઈ ગયાં અને એક બીજાને ખબર ન પડે એમ એ વ્રજસ્ત્રીઓએ શ્રીકૃષ્ણની પાસે આવવાનો ઉદ્યોગ કર્યો. જેના ચાલવાના વેગને લઈને કાનમાં કુંડળ હતાં તે ચંચળ થયાં તેવાં ગોપીજનો શ્રીકૃષ્ણની પાસે આવ્યાં ।।૪।।

કેટલાંક ગોપીજનો ગાયો દોહતાં હતાં તે દોહવાનું પડતું મૂકી ઉત્સુકતાથી પ્રભુ પાસે આવ્યા. કેટલાક દૂધ ચૂલા ઉપર ચડાવેલ તેને ઉતાર્યા વગર ગયા. બીજાં ઘઉંની ખીર કરવા દૂધ ચૂલા ઉપર મૂકેલું તેને એમ જ છોડીને ચાલી નીકળ્યાં ।।૫।।

કેટલાક પતિ વગેરેને પીરસતાં હતા તે પીરસવું છોડીને ગયાં, જ્યારે બીજાં બાળકને સ્તનપાન કરાવતાં હતા એ છોડીને ગયાં. કેટલાક પતિની સેવા કરતાં હતા તે પડતી મૂકી ચાલી નીકળ્યાં, તો બીજાં ભોજન પડતું મૂકીને ગયાં ।।૬।।

કેટલાક ઘર લીંપતાં હતા, કેટલાક સ્નાન કરતાં હતા અને કેટલાક આંખ આંજતાં હતા તે બધાં પોત-પોતાનું કામ અધૂરું મૂકીને ચાલી નીકળ્યાં. એ પણ વસ્ત્ર અને આભરણો ઉલટાં-સુલટાં પહેરી ચાલી નીકળ્યાં અને બધાં શ્રીકૃષ્ણની પાસે આવ્યાં ।।૭।।

તે ગોપીજનોને તેમના પતિએ, માતા-પિતાએ, પુત્રોએ અને સમ્બન્ધીઓએ ભગવાન્ પાસે જતાં અટકાવ્યાં છતાં પણ તેમનું અન્તઃકરણ ગોવિન્દ ભગવાને હરી લીધેલું હોવાથી અને તેઓ મોહિત થયેલાં હોવાથી પાછાં ફર્યા જ નહિ ।।૮।।

(ઉપર ગણાવેલાં દસ પ્રકારનાં ગોપીજનો ભગવાન્ પાસે પહોંચ્યાં, પણ જેમને કાળ પ્રતિબન્ધક થયો તેમને ભગવાન્‌માં સ્નેહ હતો છતાં એ ભગવાન્ પાસે પહોંચી

શક્યાં નહિ, પણ એ દેહોને છોડી ભગવાન્‌માં સાયુજ્યમુક્તિને પામ્યાં એ વાત કહે છે કે) કેટલાંક ગોપીજનો ઘરમાં હતાં તેમને બહાર નીકળવાનો રસ્તો ન મળતાં નીકળી શક્યાં નહિ, ત્યારે તેમણે કૃષ્ણમાં ભાવના કરી આંખો મીંચી એનું ધ્યાન કર્યું ।।૯।।

ન સહન થાય તેવો પ્રેષ્ઠનો વિરહતાપ થયો તેથી એમનાં જન્મ-જન્માન્તરનાં અશુભ ભસ્મ થઈ ગયાં. ધ્યાનમાં હૃદયમાં પ્રાપ્ત થયેલ ભગવાન્‌ના આશ્લેષના સુખવડે જન્મ-જન્માન્તરમાં કરેલ શુભ કર્મનો ભોગ થઈ ગયો ।।૧૦।।

આ પ્રકારનાં ગોપીજનોએ જો કે ભગવાન્‌માં જાર બુદ્ધિ રાખી હતી, છતાં તે જ પરમાત્માનો તેમને સમાગમ થયો તેથી તેમનાં કર્મનાં બન્ધનો બધાં નાશ પામ્યાં અને તેમણે ગુણમય દેહનો તત્કાલ ત્યાગ કર્યો. *એ ભગવાન્‌માં જ રહી ગયાં એટલે સાયુજ્યમુક્તિને પ્રાપ્ત થયાં ।।૧૧।।

વિશેષ : મૂલમાં શબ્દો છે **"જહુર્ગુણમયં દેહમ્"** અન્તગૃહગતા ગોપીજનો કૃષ્ણને કાન્ત ભાવથી ભજતાં હતાં. તેમને રોકી રાખવાથી પ્રભુનો વિરહ થયો. એક ક્ષણના વિરહમાં, કરોડો વર્ષ સુધી કુમ્ભીપાક નરકમાં રહેવાથી જેટલું દુઃખ થાય તેટલું દુઃખ તેમને થયું અને તેથી તેમનાં બધાં અશુભ ભોગવાઈ ગયાં. અશુભનો નાશ થતાં પ્રભુનું ધ્યાન ધર્યું. ધ્યાનમાં પ્રભુ પધાર્યા અને આપનું આલિંગન કર્યું. આ એક ક્ષણના આલિંગનથી કરોડો વર્ષો સુધી સ્વર્ગનું સુખ ભોગવવામાં જેટલો આનન્દ આવે તેટલો આનન્દ આવ્યો. પુણ્ય અને પાપ બન્ને ભોગવાઈ જવાથી તેમના દેહ પડી ગયા અને અલૌકિક સ્વરૂપે પ્રભુ પાસે પહોંચ્યા. આ બાજુ પ્રભુની યોગમાયાએ તેમના દેહોમાં તત્કાલ બીજા જીવો દાખલ કરી દીધા એટલે લૌકિક વ્યવહાર યથાવત્ રહ્યો અને વ્રજમાં કંઈ અમંગલ થયું નહિ.

(રાજા પરીક્ષિત વિચારમાં પડી ગયા, કેમકે પ્રથમ કહ્યું છે કે આ ગોપીજનો ભગવાન્‌માં જારબુદ્ધિથી પ્રેમ રાખતાં હતાં ત્યારે ભગવાન્‌ને એમના ખરા સ્વરૂપમાં જાણ્યા વગર જો મુક્તિ થાય તો વિષયી લોકો પણ મુક્ત બની જાય અને **"ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः"** **"तमेव विदित्वातिमृत्युमेति, नान्यः पन्था विद्यतेयनाय"** ઈત્યાદિ શ્રુતિનો વિરોધ આવે! આ જાતની શંકા થવાથી)

પરીક્ષિત બોલ્યા : હે મુને! આ અન્તર્ગૃહગતા ગોપીજનો કૃષ્ણને બ્રહ્મરૂપ નહોતી જાણતી, પણ એને પોતાના કાન્તરૂપે જાણતી હતી; તો પછી ગુણબુદ્ધિવાળી ગણાય તેને ગુણનિવૃત્તિ આ સંસારનો નાશ કેમ થાય? ।।૧૨।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : પહેલાં સાતમા સ્કન્ધમાં શિશુપાલની વાત તમને કહી છે

કે એ ભગવાન્‌નો દ્વેષ કરનાર હતો છતાં એ ભગવાન્‌ના ચરણને પ્રાપ્ત થયો, તો પછી આ ગોપીજનો તો ભગવાન્‌નાં પ્રિય હતાં તેમને ભગવત્પ્રાપ્તિ થાય એમાં આશ્ચર્ય શું? ।।૧૩।।

ભગવાન્ પોતે *નિર્વિકાર છે, એ જ્ઞાનસાધ્ય પણ નથી. નિર્ગુણ છે અને ગુણના તે આત્મા પણ છે છતાં મનુષ્યના કલ્યાણને માટે હે નૃપ! ભગવાન્ સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે ।।૧૪।।

વિશેષ : પ્રાણીમાત્રના શ્રેયનેમાટે ભગવત્પ્રાકટ્ય છે. જો એમ ન હોય તો ભગવાન્‌નું ભૂતળ ઉપર પધારવું અસમ્ભવિત છે, કેમકે અહીં પધારવાનું બીજું અસાધારણ પ્રયોજન જણાતું નથી. પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવો, ધર્મરક્ષા કરવી, એ કાર્ય તો બીજી રીતે પણ થઈ શકે એવાં છે. તેથી નિઃસાધનોદ્ધાર રૂપ અસાધારણ કાર્ય ભગવાન્‌ને અહીં પધારવામાં છે. એ બતાવવામાટે ભગવાન્‌નાં ચાર વિશેષણ આપ્યાં છે. પ્રથમ તો ભગવાન્ સ્વતન્ત્ર છે. કાળ કર્મ, સ્વભાવના નિયામક અને સર્વ નિરપેક્ષ છે તે અહીં શા માટે પધારે? કોઈ એમ કહે કે સ્વાર્થગમન ન સમ્ભવે, પણ પરાર્થ પધારે તો પધારી શકે! ત્યાં કહેવાનું કે એ અવ્યય છે. જે કૃતિસાધ્ય અથવા જ્ઞાનસાધ્ય હોય તે બીજાના ઉપયોગમાં આવી શકે; ભગવાન્ તો નિર્વિકાર છે; કૃતિસાધ્ય નથી, અપ્રમેય હોવાથી જ્ઞાનસાધ્ય પણ નથી, કેમકે સર્વ જ્ઞાન પ્રમેય છે. દેહ આદિથી ભજનદ્વારા ભજનીય પણ નથી, કેમકે એ નિર્ગુણ છે. ગુણ જો વિદ્યમાન હોય તો બીજાને દેખાય; જેમ ભૂખ હોય તો અન્નદાન સફલ થાય, કામ હોય તો સ્ત્રીનો ઉપયોગ થાય, ઈન્દ્રિયો હોય તો વિષય ઉપભોગ સમ્ભવે, પણ ભગવાન્‌ને કોઈ સેવક પૂરણીય અંશ નથી તેથી એ ભજન કરવા યોગ્ય નથી. જો લીલાને માટે એની અપેક્ષા છે એમ કહો તો તો સર્વ એનું જ છે, કારણ કે સર્વ ગુણના પણ આત્મા એ જ છે. તેથી સાધનપણે એનો કાંઈ ઉપયોગ નથી. સ્વપ્રયોજન કે પર પ્રયોજન પણ એને નથી. એ સાધન વિના જ મુક્તિ ન આપે તો એમનું પધારવું પ્રયોજન રહિત થઈ જાય.

જો કોઈ માણસ હમેશાં ભગવાન્‌ને *વિશે કામ, ક્રોધ, ભય, સ્નેહ, એકતા અથવા ભક્તિ કરે તો એ માણસ ભગવન્મય થઈ જાય એ વાત નિશ્ચિત સમજવી ।।૧૫।।

વિશેષ : ગયા શ્લોકમાં કહ્યું તેમ સાધન નિરપેક્ષ મુક્તિ સ્વરૂપબળથી પ્રાપ્ત કરાવે છે તો ગમે તેવી રીતે ભગવાન્‌ના સ્વરૂપના સમ્બન્ધમાં જીવ આવે તો એ મુક્ત થાય; એટલે કામ, ક્રોધ, ભય, સ્નેહ, ઐક્ય અથવા સૌહૃદ વડે ભગવત્સમ્બન્ધ થવો જોઈએ. એમાં કામ તો સ્ત્રીમાં

સમ્ભવે, ક્રોધ શત્રુમાં રહે, ભય વધ્યમાં રહે, સ્નેહ સમ્બન્ધીઓમાં હોય, એક્તા જ્ઞાનીમાં હોય અને ભક્તિ (સૌહૃદ) ભક્તમાં સમ્ભવે છે. એ બધા ઉપાયવડે ભગવત્સમ્બન્ધ થતાં જીવ કૃતાર્થ થાય; માટે અવતારદશામાં જ્ઞાન કે ભક્તિ નો ઉપયોગ નથી પણ એનો ખરો ઉપયોગ અનવતારદશામાં હોઈ શકે. ઉપર ગણાવ્યા તે સિવાય બીજા પણ ઉપાય હોય, પણ એ ઉપાય સર્વદા કરવા જોઈએ, નહિ તો **''અન્તે યા મતિઃ સા ગતિઃ''** એ ન્યાયથી ભગવત્સમ્બન્ધ ગૌણ થઈ જાય. એટલે નિરન્તર ભગવત્સ્મરણ ન થતાં બીજાનું સ્મરણ થતાં ભગવત્સ્મરણ ભૂલાય, એમાં દેહ પડે તો બીજાનું સારૂપ્ય થાય પણ ભગવત્સાયુજ્ય ન થાય; માટે ભગવત્સ્મરણ મરણપર્યન્ત કરવું. ત્યાં કહે છે કે શરીરનો અધ્યાસ હોવાથી એને રોગ વગેરે થતાં નિત્યસ્મરણ ન બને તો કેમ થાય? એના ઉત્તરમાં કહે છેઃભગવાન્ હરિઃ છે તે ભક્તને દુઃખ થવા જ દેતા નથી, એટલે ભગવાન્‌ની ભાવના નિરન્તર રહે છે. તેથી જેમ કોઈને કામથી જોતાં દૃષ્ટિ કામથી રંગાઈ જાય છે તેમ ભગવાન્‌નું નિરન્તર સ્મરણ કરતાં હૃદય ભગવત્સ્વરૂપમાં રંગાઈ જાય છે, કારણ કે જીવમાં, અન્તઃકરણમાં, પ્રાણમાં, ઈન્દ્રિયોમાં, દેહમાં, વિષયોમાં અને ઘરમાં, દ્રવ્યમાં, પુત્ર વગેરેમાં હરિ જ છે, એવી ભાવના કામ, ક્રોધ વગેરે વડે કરતાં પણ પ્રપંચનો લય થઈ જાય છે. જેમ સર્વમાં આત્માને જોતાં જ્ઞાનીનો પ્રપંચ લીન થાય છે તેમ ભક્તનું પણ સમજવું.

આ વાતમાં (તમે તો ભગવાન્‌નો પ્રભાવ ગર્ભમાં હતા ત્યારે પ્રત્યક્ષ જોયો છે, અનુભવ્યો છે તેથી) તમારે તો શંકા જ કરવી નહિ, કેમકે ભગવાન્ *અજન્મા છે, ષડ્ગુણ સમ્પન્ન છે, યોગેશ્વરોના ઈશ્વર છે અને સદાનન્દ છે, જેનાવડે આ ગોકુલ મુક્ત થાય છે ।।૧૬।।

વિશેષ : તમારે અહીં અસમ્ભાવના રૂપ વિસ્મય કરવાનો નથી. ભગવાન્‌માં સર્વ સમ્ભવિત છે. જેની બુદ્ધિમાં અસમ્ભવ હોય છે તેને સર્વત્ર ભ્રમ થાય છે. એ અહીં સમ્ભવે નહિ એમ નથી, કેમકે ભગવાન્ ઐશ્વર્ય, વીર્ય વગેરે છ ધર્મ વિશિષ્ટ છે. જીવનો મોક્ષ કરવામાં જ્ઞાનનો ઉપયોગ છે એમ એ જાણશે તો એ જ્ઞાનધર્મ ભગવાન્‌માં છે તેથી પોતાનું જ્ઞાન આપીને પણ જીવનો મોક્ષ કરવાને સમર્થ છે. જેણે ભગવાન્‌નું માહાત્મ્ય ન જોયું હોય તે સન્દેહ પણ કરે. તમે તો ગર્ભમાં જ ભગવાન્‌નું માહાત્મ્ય જોયું છે તો તમને તો એમાં વિસ્મય ન થવો જોઈએ. વળી જે નિર્દોષ હોય તેમાં બધું સમ્ભવે. એમાં દોષનું મૂળ તો જન્મ છે. જેને જન્મ નહિ તેમાં દોષ પણ ન સમ્ભવે. ભગવાન્ સ્વયં અજ છે એટલે એમાં જે કહો તે સમ્ભવે છે, કેમકે એમાં દોષ નથી. બીજા તો બધા જન્મે છે. જે જન્મે તે બીજાની મુક્તિ ન કરી શકે, કેમકે એ તો જીવની તુલ્ય

થયો. વળી જે સાધન કરે તે મુક્તિ મેળવે. એમાં સાધન તો સર્વથી નિવૃત્ત થયેલું મન છે. એ સર્વ વિષયથી નિવૃત્ત તો યોગમાર્ગના સાધનોવડે થઈ શકે. એ યોગમાર્ગના નિયામક તો ભગવાન્ છે. બીજાં સાધનોદ્વારા મોક્ષ થાય છે તે પણ ભગવાન્‌ની ઈચ્છાથી થાય છે કેમકે યોગ આદિ માર્ગના નિયામક ભગવાન્ છે. યોગ આદિ સાધનો પણ એના નિયમને અનુસરીને ફળમાં સહાયક થાય છે. વળી ભગવાન્ ફળરૂપ છે. જે કોઈ મુક્ત થાય તે ભગવાન્‌ની પાસે જાય છે. તેથી સાધનોથી પ્રાપ્ય પણ ભગવાન્ પોતે જ છે તે ભગવાન્ અહીં સ્વરૂપે જ સાધનરૂપ છે, કારણ કે ભગવાન્‌વડે સર્વ આ દેખાતું જગત મુક્તિને પામે છે. શ્રીશુકદેવજી ભાવનાવડે ગોકુલમાં બેઠા બોલે છે, અથવા જ્ઞાનદષ્ટિથી મુક્ત થતા ગોકુલને જોઈને બોલે છે. ભગવાન્ સાક્ષાત્ અને પરમ્પરાથી પણ સર્વને મુક્ત કરશે, એ આગળ **''સ્વમૂર્ત્યા લોકલાવણ્યનિર્મુક્ત્યા લોચનં નૃણામ્। ગીર્ભિસ્તે સ્મરતાં ચિત્તે પદૈસ્તાનીક્ષતાં ક્રિયાઃ''** ઈત્યાદિ શ્લોકથી કહેવામાં આવશે. આ શ્લોક ઉપર ઘણું સાહિત્ય છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુને શ્રીસુબોધિનીજીમાં જોઈને સન્તોષ મેળવવા વિનન્તિ છે.

એ વ્રજાંગનાઓને પાસે આવેલાં જોઈને વકતાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભગવાન્ સુન્દર શબ્દોવાળી વાણીથી મોહ કરતા કહેવા લાગ્યા ।।૧૭।।

શ્રીભગવાન્ બોલ્યા : ''હે મહાભાગા! તમે ભલે આવ્યાં. હું તમારું શું પ્રિય કરું? વ્રજમાં તો સર્વ કુશળ છે? અહીં આવવાનું કારણ હોય તે મને તમે કહો ।।૧૮।।

આ ભય કરનાર રાત્રિ છે, ઘોર પ્રાણીઓ રાતમાં ફરે છે, માટે તમે વ્રજમાં પાછાં જાઓ. હે સુમધ્યમા! સ્ત્રીઓએ આવા સમયે જંગલમાં રહેવું ન જોઈએ ।।૧૯।।

તમારાં માત, પિતા, પુત્ર, ભાઈ અને પતિ તમને નહિ દેખતાં શોધવા નીકળશે માટે બન્ધુઓને ભય થાય એવું તમે ન કરો ।।૨૦।।

ચન્દ્રના કિરણોથી રંગાયેલા યમુના જળનો સ્પર્શ કરી આવતા પવનથી કમ્પાયમાન પલ્લવવાળાં વૃક્ષોથી મંડિત અને ખીલેલાં કુસુમોવાળા વનને તમે જોયું ।।૨૧।।

માટે હે સતીઓ! તમે જલદી જાઓ, વાર ન લગાડો, પતિની સેવા કરો. તમારા ઘરમાં બાળકો તથા ગાયનાં વાછડાં આક્રન્દ કરે છે તેમને ધવરાવો અને ગાયોનું દોહન કરો ।।૨૨।।

(એમ બોલતાં જેમના હૃદયમાં સ્નેહ દેખાયો તેમને કહે છે કે) અથવા મારામાં સ્નેહને લઈને તમારું અન્તઃકરણ મારી પાસે આવવાને ઉત્સુક થયું અને તમે મારી

પાસે આવ્યાં એ યોગ્ય જ કર્યું છે, કેમકે પ્રાણીમાત્ર મારામાં પ્રીતિ કરે છે, અથવા મારા સમ્બન્ધમાં આવનાર જીવમાત્રને મારામાં પ્રીતિ થાય છે. મારામાં માત્ર પ્રીતિ છે, કૃતિ નથી તેથી તમે તમારા ઘેર જાઓ ।।૨૩।।

હે કલ્યાણીઓ! નિષ્કપટ ભાવથી સ્વામીની સેવા કરવી, એમના બન્ધુઓની સેવા કરવી તથા પોતાનાં બાળકોનું પોષણ કરવાનો સ્ત્રીઓનો મુખ્ય ધર્મ છે ।।૨૪।।

ખરાબ શીલવાળો, ભાગ્યહીન, વૃદ્ધ, જડ, રોગી, ધનરહિત એવો પણ પતિ આ લોક અને પરલોક ની દરકાર કરનાર સ્ત્રીએ સેવવો જ જોઈએ, પરન્તુ એ પાતકી હોય તો એની સેવા ન કરવી ।।૨૫।।

કુલીન સ્ત્રી ઉપપતિની સેવા કરે તો એને સ્વર્ગ મળતું નથી, એના યશની હાનિ થાય છે, લોક વિદ્વેષ કરે છે. એમાં ભય બહુ છે. એનાથી વિષયનું સુખ થાય તે તુચ્છ છે અને એમાં કષ્ટ વધારે છે તેમ જ સર્વત્ર તેની નિન્દા થાય છે માટે સ્ત્રીઓએ સ્વપુરુષમાં જ નિષ્ઠા રાખવી પણ અન્યત્ર વ્યભિચાર ન કરવો ।।૨૬।।

મારા ગુણના શ્રવણથી, મારું ધ્યાન, દર્શન અને કીર્તન કરવાથી મારામાં જેવો ભાવ થાય છે તેવો ભાવ પાસે રહેવાથી થતો નથી, માટે તમે ઘેર પાછાં જાઓ'' ।।૨૭।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : એવું ગોવિન્દનું વિપરીત ભાષણ સાંભળીને આવેલી ગોપીઓને ખેદ થયો, એમના સંકલ્પ નષ્ટ થયા અને તેમને અપાર ચિન્તા થઈ ।।૨૮।।

પોતાનાં મુખને નીચે નમાવી દીધાં. શોકથી ગરમ શ્વાસ લાગવાથી બિમ્બફલ જેવા હોઠ સુકાઈ ગયા. ચરણથી પૃથ્વીને ખોતરતાં આંખમાંથી કાજળવાળાં આંસુ સ્તન ઉપર પડતાં સ્તન ઉપર લગાવેલ કુમકુમ ધોવાઈ ગયું અને મહાદ્‌ઃખના ભારથી મૌન ઊભાં રહ્યાં ।।૨૯।।

ગોપીજનોનો શ્રીકૃષ્ણ ઉપર અનુરાગ તો હતો જ, શ્રીકૃષ્ણ તેમના પ્રિયતમ હતા અને તેમને પ્રાપ્ત કરવામાટે બધી જ કામનાઓને તેમણે છોડી દીધી હતી. એ જ શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે પ્રિય કરતાં જુદું જ બોલવા લાગ્યા. ત્યારે તેમણે રુદનથી સૂઝી ગયેલાં પોતાનાં નેત્રો લૂછી નાખી, કાંઈક ક્રોધ કરીને પ્રેમવડે ગદ્‌ગદ્‌ કંઠવાળી વાણીથી તેઓએ કહ્યું* ।।૩૦।।

વિશેષ : રજોગુણ, તમોગુણ અને સત્વગુણ ના ત્રણ-ત્રણ ભેદ અને એક નિર્ગુણ એમ દશવિધ

સ્ત્રીઓને ભગવાને વાણીથી ઘેર જવાનું કહેલ છે. એના ઉત્તરમાં ગોપીઓ એમને એ દસ શ્લોકના ઉત્તર દસ શ્લોકથી આપે છે અને એક શ્લોકથી પ્રાર્થના કરે છે તે અગિયાર પ્રકારની ગોપીઓની વાણીનો ઉત્કર્ષ થાય છે; ત્યારે પ્રભુ પ્રસન્ન થઈ એમની સાથે ક્રીડા કરે છે.

હે વિભો! આપે આવું ક્રૂર ભાષણ ન કરવું જોઈએ, કારણ કે અમે વાસના સહિત સર્વ વિષયોને છોડીને આપના ચરણના મૂળ વૃન્દાવનમાં આવ્યાં છીએ. હે દુરાગ્રહવાળા! જેમ આદિ પુરુષ મુમુક્ષુઓને ભજે છે તેમ આપ અમને ભજો, પણ *અમને છોડો નહિ ।।૩૧।।

વિશેષ : આપ સર્વકરણ સમર્થ છો. સમર્થ જ્યારે ઊલટું બોલે ત્યારે એ ક્રૂરતા કહેવાય. એને જો દયા હોય તો એવું બોલે નહિ. વળી આપે વ્રજમાં કુશળ છે એમ અમને કહ્યુ એ અમને પૂછવું ન ઘટે, કેમકે અમે સર્વ વિષયોને છોડી આપના ચરણમાં આવ્યાં છીએ તેથી **''ત્યક્તાર્થ પરિગ્રહ''** (છોડી દીધેલી વસ્તુનો સ્વીકાર) અયોગ્ય ગણાય. અમે જારબુદ્ધિથી આપની પાસે આવ્યાં નથી, પણ અગિયાર ઈન્દ્રિયોના વિષયને છોડીને આવ્યાં છીએ; એની વાસનાને પણ છોડી છે. એમ ન કરીએ તો આપના ચરણમાં આવી જ ન શકાય. વળી આપે આવવાનું કારણ કહો એમ કહ્યું એ બાબતમાં કહેવાનું કે અમોને આપ ભજો. બીજી વાત કહો એ નહિ, એમ કહો તો તે આપનો આગ્રહ ખોટો છે, કેમકે પ્રભુનું ભજન ન કરવું અને બીજું બધું કરવું એવો જીવનો આગ્રહ ખોટો છે તેવો અમને ન ભજવાનો આપને આગ્રહ છે. **''યે યથા માં પ્રપદ્યન્તે''** એ ન્યાય તો અમને આપ લાગુ કરતા નથી. એ ન્યાય સ્વીકારો તો અમારો ત્યાગ કરવાનો નથી, કેમકે અમે આપને છોડવાને ખુશી નથી. વળી અમારું ભજન વિષય જેવું નથી તેનું સ્વરૂપ અમે વિશેષ સ્પષ્ટ કરી શકતાં નથી, પણ જેમ આદિદેવ ભગવાન્ મુમુક્ષુને ભજે છે તેમ આપ અમને ભજો. પૂર્વોત્તરકાંડમાં ભજન સાર્થક છે. એમાં પણ દેવ ભજન વ્યભિચારજનક કહેવાતું નથી. પુરુષાન્તરના ભજનમાં પણ વિવાહિતા પતિ અભજનીય થતો નથી. એ વ્યભિચાર દોષથી અનંગિકાર તો કરે તેનાથી પણ અભજન તો ન થઈ શકે. લૌકિક પતિ જેમ ઈતર ભજન છોડાવી સ્વભજનમાં જોડી દે છે તેમ આપે કરવું જોઈએ. તેથી આપ અમોને ઘેર પાછાં મોકલો એ આપને ઉચિત ન ગણાય. આદિદેવ મુમુક્ષુને આત્મીયતાથી સ્વીકારે છે. એને આત્મરૂપે સ્ફુરે છે. એને આનન્દ આપે છે અને પોતાના સ્વરૂપમાં એને રાખવામાટે સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે. તેથી મુમુક્ષુને દેવ પોતે ભજે છે એમ કહ્યું:નહિ તો મુમુક્ષુ ભગવાન્‌ને જે ભજે છે એમ કહેવું જોઈએ. એનું ફલદ્વારા ભજન છે તેથી જીવને પૂર્વાવસ્થામાં મૂકતા નથી પણ સ્વરૂપમાં જ રાખે છે તેમ આપ અમને આપની પાસે રાખો, ઘેર ન મોકલો. એ

કહેવાનું તાત્પર્ય છે.

હે અંગ! આપ ધર્મજ્ઞ છો. આપે પતિ, પ્રજા અને સુહ્રદો ની સેવા કરવી એ સ્ત્રીઓનો સ્વધર્મ છે એમ કહ્યું છે* એ બરાબર છે, પણ મનુષ્ય માત્રના અતિપ્રિય તો આપ છો, એટલું જ નહિ, પણ સર્વના આત્મા પણ આપ છો; તો પછી આપનો પૂર્વોપદેશ અમે કેવી રીતે સ્વીકારીએ? માટે એતો આપજ અમારા પ્રેષ્ઠ, બન્ધુ અને આત્મા હોવાથી અમારો આપને વિશેજ એ ભાવ છે તેને આપે સ્વીકારવો જોઈએ ।।૩૨।।

વિશેષ : આપે એમ કહ્યું કે સ્ત્રીઓના પતિ વગેરેની સેવા કરવી એ સ્વધર્મ છે. તે છોડવામાં એનું અનિષ્ટ છે. વળી આ ઘોર રાત્રિમાં અહીં આવવું એ ઠીક નથી. એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે આપે તો પતિ, પિતા, પુત્રની સેવા કરવી એ સ્ત્રી ધર્મ છે એમ કહ્યું, પરન્તુ ધર્મશાસ્ત્ર દેહને ઉદ્દેશીને રચાયું છે, જીવનો વિચાર એણે કર્યો નથી તેથી એણે આત્મધર્મ કે ભગવદ્ ધર્મનો વિચાર કર્યો નથી; તેમ આપે પણ ધર્મશાસ્ત્રનો વિચાર કરી કહ્યું, પણ અમારો વિચાર આપે કર્યો નથી. તેથી આપે કહેલાં વચનને અમો દૂષણ આપતાં નથી, પણ એનો વિચાર કરીએ છીએ. અમારો વિચાર પણ સ્ત્રીઓએ સ્વધર્મમાં રહેવું એ વાત સ્વીકારે છે. પણ તે પતિ વગેરે ધર્મના સ્વરૂપ નથી તેમ એના આધાર નથી, પણ એ ધર્મમાં નિમિત્ત છે. એ ધર્મ બે પ્રકારનો છેઃએક તો અનુષ્ઠીયમાણમાં પુત્રાદિ નિમિત્ત છે, પ્રમીયમાણમાં ગુરુ નિમિત્ત છે; તેથી એવો ઉપદેશ આપનાર ગુરુની પ્રથમ તો સેવા કરવી જોઈએ, નહિ તો એ ધર્મ હ્રદયમાં આવીને સ્થિર ન થાય અને હ્રદયમાં ન આવે તો એ ધર્મનું જ્ઞાન જ ન થાય, અનુષ્ઠાન તો દૂર જ રહી જાય. વળી ભગવાન્‌નું વાક્ય અનુવાદક નથી. જો એ પહેલાં અમે એવો ધર્મ જાણ્યો હોત તો એ પ્રમાણે કરત. ગુરુની સેવા કર્યા વગર એમણે કહેલ ધર્મ હ્રદયમાં આવે નહિ. જો ઉપદેશમાત્રથી હ્રદયમાં ધર્મ દાખલ થાય તો આપે ઘેર જવાનું કહ્યું ત્યારે જ અમે ઘેર પહોંચ્યા હોત. તેથી આપે ઉપદેશ કર્યો છે તે ધર્મ સિદ્ધ થવા માટે પણ પ્રથમ આપની સેવા કરવી યોગ્ય છે. ઉપદેશનું સ્થાન તો એનો કર્તા હોય છે. વળી ધર્મો કેટલાક ઉત્કૃષ્ટ છે, કેટલાક સમાન છે, કેટલાક હીન છે. એમાં જેમ પતિ વગેરે સ્વસમાનની સેવા કરવાની છે તેમ જન્મ આપનાર ઈશ્વરની સેવા પણ કર્તવ્ય છે, નહિ તો નિયામક હોવાથી એની પ્રેરણા વગર કોઈ ધર્મની સ્ફૂર્તિ ન થઈ શકે. પ્રકૃતમાં આપ જ અન્તર્યામી અને ઈશ્વર છો તે આપ અમને અન્તઃકરણથી સ્વસેવામાં પ્રેરો છો અને વચનથી ગૃહગમન કહો છો, વળી ધર્મનું મૂળ ધર્મીછે તે ધર્મીનો વિરોધ ન થાય તેમ ધર્મ કર્તવ્ય છે. એમ ન હોય તો પુરુષને અનિષ્ટમાં પ્રવર્તાવનાર અનાપ્ત થાય, માટે ધર્મશાસ્ત્રમાં

શરીર પ્રિય હોવાથી શરીરનો અનુરોધ કર્યો છે. તો કોઈને શરીર પ્રિય છે, કોઈને આત્મા પ્રિય છે, કોઈને પરમાત્મા પ્રિય છે, કોઈને દેહનિર્વાહક પ્રિય છે. આપ તો સર્વના આત્મા, પ્રિય અને નિર્વાહક છો, તો કેવળ અમારા જ નહિ પણ પ્રાણીમાત્રના નિર્વાહક, આત્મા, બન્ધુ અને પ્રિય હોવાથી આપ જ અમારા સેવ્ય છો.

સ્વાર્થમાં કુશલ એવા મુમુક્ષુ લોકો નિત્ય પ્રિય અને આત્મારૂપ આપને વિશે જ પોતાની પ્રીતિને જોડે છે. દુઃખને આપનાર પતિ પુત્ર વગેરેની સેવાથી શું ફળ મળી શકે વારું? માટે હે વરદાન દેનારાઓના ઈશ્વર! અમારી આશાને આપ ન છેદો. *હે અરવિન્દનેત્ર! અમે આપની આશા ઘણા કાળથી રાખી છે તો આપ પ્રસન્ન થાઓ અને અમારી આશાને સફળ કરો ।।૩૩।।

વિશેષ : તમારાં માતા, પિતા, પુત્ર વગેરે તમારી વાટ જોતાં હશે એમ આપે કહ્યું, વળી બન્ધુઓને ભય થાય એવું ન કરો એમ કહ્યું એ અમે જ એવું કર્યું છે કે બીજા કોઈએ પણ એવું કર્યું છે? એમાં પણ અધમ હોય તે અનુવૃત્તિ કરે છે કે ઉત્તમ પણ કરે છે? ઉત્તમ પણ આપની સેવામાં અશક્ત હોય તે કરે છે કે સેવામાં શક્તિવાળા હોય તે કરે છે? એ બધો વિચાર અહીં કરવો જોઈએ, આ બાબતમાં મોટાઓનું ચરિત્ર નિર્ણાયક હોવાથી એ જ વાત કહે છે કે આત્માનું હિત કરનાર ડાહ્યા પુરુષો તો આપના સ્વરૂપમાં પ્રીતિ કરે છે, કેમકે એને દેહેન્દ્રિયનું હિત કરવાનું નથી. સ્નેહ હોય તો ત્યાં ક્રિયા થાય છે, ભગવાન્‌માં જ જે ઉપચાર આપણે કરીએ તે આત્મગામી થાય છે. **''તચ્ચાત્મને પ્રતિમુખસ્ય યથા મુખશ્રીઃ''** (શ્રીભાગવત ૭।૯।૧૧) માં એ વાત સ્પષ્ટ કહી છે. પ્રીતિથી સેવા થાય છે. પુત્ર આદિની સેવા જો ધર્મરૂપ હોય તો એ સેવા પુરુષાર્થરૂપ ગણાય અને આત્મગામી થવી જોઈએ, પણ એમ થતું નથી તેથી એને છોડી ભગવાન્‌ને ભજે છે તેને કુશળ કહ્યા છે. એની કુશળતા એટલી જ કે પ્રવૃત્તિ કરતાં એ નિવૃત્તિમાં નિષ્ઠાવાળા છે. ઈન્દ્રિયો આત્મગામી થાય એમાં પણ જો એ ભગવદ્ અર્થ ઉપયુક્ત થાય તો જ તેથી કેવળ નિગ્રહ કર્યા કરતાં ભગવત્ સેવામાં એને જોડવામાં આવે તો એ જલદી આત્મગામી થાય છે. એમ કરનાર લોકોને આ શ્લોકમાં કુશળ કહ્યા છે. વળી ત્વયિ (આપમાં) એ શબ્દથી ભગવદ્ વાચક એક વચન છે તેમાં પતિ, પુત્ર આદિ સર્વભાવ આવી જાય છે, એ પ્રથમ શ્લોકમાં **''પ્રેષ્ઠો ભવાન્''** ઈત્યાદિ વાક્યથી કહેવાઈ ગયું છે. આપ સ્વાત્મા એટલે સ્વરૂપભૂત છો, પણ દેહમાં અધ્યાસને લઈને એમ નથી. વળી પ્રિયની સેવા કરવી જોઈએ. એ પણ નિત્ય પ્રિય હોવો જોઈએ, એવા પ્રિય તો આપ જ છો. એમ નિત્ય પ્રિયની સેવા ન માનીએ તો જારની સેવા પણ ધર્મરૂપ થઈ જશે, જેમ જન્મ પરિચ્છેદક છે તેમ દિવસ પણ

પરિચ્છેદક છે. વળી પતિ, પુત્ર આદિ ધર્મના હેતુ નથી પણ એ તો દુઃખ આપનાર છે. ધર્મના હેતુ હોય તે દુઃખ આપનાર ન હોય. જો એમ જ હોય તો સંસાર ન થવો જોઈએ તેથી પતિ, પુત્ર આદિને ભય થાય કે એમનું ગમે તેમ થાઓ એમાં અમારે વિચાર કરવા જેવું કાંઈ નથી. પણ એક અમારી માગણી છે જેના વગર શાસ્ત્ર અને યુક્તિ એ બધું વૃથા થઈ જાય એમ છે. એ પ્રાર્થના એટલી જ છે કે આપ પ્રસન્ન થાઓ. આપની અકૃપાથી જ લોકો ભ્રાન્ત થઈને દુઃખના હેતુમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. આપ કહો કે તમોને હું પ્રસન્ન થાઉં એવું સાધન તમે શું કર્યું છે; એવી શંકાના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે આપ વરદાન આપનારામાં સૌથી મોટા છો. વરદાન આપનાર કોઈના સાધનનો વિચાર કરતા નથી, એ તો લોકોના ક્લેશને જોઈને દયા કરે છે. અમે પણ ક્લેશવાળાં છીએ, તો આપ કૃપા કરો. તપની પેઠે ક્લેશ પણ આપને દયા કરવાનું સાધન છે તેથી આપ અમારી આશા છોડાવશો તો પ્રાણ બચશે નહિ તેથી સ્ત્રીના હૃદયને જાણનારે કહ્યું છે કે **''આશાબન્ધો હૃદયં રુણદ્ધિ''** આપ તો દૃષ્ટિવડે પોષક છો, માટે **'અરવિન્દનેત્ર'** એવું સમ્બોધન આપ્યું છે.

આનન્દરૂપ આપે અમારું ચિત્ત સહજમાં ચોરી લીધું છે તેથી અમારાં ચિત્ત તથા હાથ પણ ઘરના કામમાં ચાલતાં નથી. આપના ચરણ પાસેથી અમારા પગ બીજે ક્યાંય ચાલવાને *અસમર્થ છે, માટે અમે વ્રજમાં કેમ જઈએ અને ત્યાં જઈને અમે શું કરી શકીએ એ આપ કહો ।।૩૪।।

વિશેષ : વન જોવાને આવ્યાં હતાં તે તમે જોયું, હવે ઘેર જાઓ, એમ આપે કહ્યુ એ સમ્બન્ધમાં કહેવાનું કે વન જોવાનું તો ત્યારે બને કે જ્યારે ચિત્ત સ્થિર હોય. એ ચિત્તને તો આપે લઈ લીધું છે, કેમકે આપ આનન્દરૂપ છો. જ્યારે સાક્ષાત્ પરમાનન્દ મળતો હોય તો પરમ્પરાથી પાક્ષિક સાધનને કોણ ગ્રહણ કરે? તેથી ચિત્ત આપનામાં પહોંચ્યું એટલે વનમાં જવાનું તો રહ્યું, પણ ઘરમાં પણ ચિત્ત જતું નથી. એનાથી જ્ઞાનશક્તિ પણ આપે લઈ લીધી છે એમ કહેવામાં આવ્યું. વળી આપે એમ ન જાણવું કે કાંઈ બીજા કામમાટે અમે વનમાં આવ્યાં હતાં. કામમાટે તો ક્રિયાશક્તિ સારી હોય તો અવાય, પણ અમારી તો ક્રિયાશક્તિ નષ્ટ થઈ છે. એ જ કહે છે કે અમારા હાથ ઘરકામ કરવાને લાયક નથી રહ્યા. ઘરમાં જે કામ ન કરી શકે તેનાથી વનનું કામ તો ન જ બને એમાં કહેવું શું? આપની કામનાથી અમારું બળ નષ્ટ થયું છે તે આપના સમ્બન્ધથી જ બળ પ્રાપ્ત થાય, નહિ તો મૃતપ્રાય રહે. તેથી ઘેર જઈને સેવા કરવી તે પણ હાથના અભાવમાં બને એમ નથી. વળી તમે વ્રજમાં જાઓ એમ આપે કહ્યું પણ આપના ચરણથી એક પગલું પણ છેટે અમારા પગ જઈ શકે એવી સ્થિતિમાં નથી. એ પગ પોતાને ગતિ આપનાર

આપના ચરણને પહોંચ્યાં, હવે એને ગન્તવ્ય રહ્યું નહિ તેથી એની ગતિ છૂટી ગઈ. મૂળમાં પહોંચે તેની ગતિ રોકાઈ જાય, એમ ન હોય તો વૃક્ષને પણ ગતિ થવી જોઈએ. જે આપ ગાડાં વગેરેમાં બેસાડી ત્યાં મોકલો તો પણ ત્યાં જઈને કર્તવ્ય તે તો બને નહિ તેથી જવું વ્યર્થ છે. આશાભંગ થતાં શરીર શોષણ થઈ જાય, એટલે બાળકોને પોષણ કરાવવાને પણ લાયક ન રહીએ તેથી સ્તનપાન કરાવવું પણ અશક્ય છે.

હે અંગ! આપના અધરામૃતના મોટા પ્રવાહ વડે અમારા કામાગ્નિનું આપ *શમન કરો, કેમકે આપે અવ્યક્ત મધુર વેણુનાદ કરીને અમારો કામ ઉદ્‌બુદ્ધ કર્યો છે તે આપનાથી શમિત થશે. જો આપ એમ નહિ કરો તો અમે વિરહાગ્નિમાં દેહને ભસ્મ કરીને ધ્યાનવડે આપના માર્ગને અનુસરીશું, કેમકે આપ સખા છો. તેથી આપનો માર્ગ તે જ અમારે આવવાનો માર્ગ થશે ।।૩૫।।

વિશેષ : હે અંગ! આપનું અધરામૃત પ્રવાહરૂપે આપ વહાવી અમારા હૃદયમાં આપે જે કામ ઉત્પન્ન કર્યો છે અને જે અમને ભસ્મ કરી રહ્યો છે તે શાન્ત કરો. આપે હાસ કર્યું, ભાવવાળી દૃષ્ટિ કરી અને અવ્યક્ત મધુર શબ્દવડે એ કામ આપે જ ઉત્પન્ન કર્યો; એમાં હાસ કામજનક છે, અવલોકન એને મદદ કરનાર છે, અવ્યક્ત મધુરગીત વાયુનું કામ કરે છે તેથી એ વધે છે, એ કામાગ્નિ હૃદયમાં પ્રકટ્યો છે. ત્યાં તો ફક્ત અમૃત પહોંચી શકે. એમાં પણ એનાં પૂર હોય તો જ એની શાન્તિ થાય, થોડા અમૃતની કાંઈ અસર ન થાય. અલૌકિક અગ્નિ અલૌકિક ઉપાયથી શાન્ત થાય. કન્દર્પ મરે તો બાળે છે. એ જીવતો હોય તો અગ્નિરૂપ થતો નથી. અમૃત મળે તો જ એ જીવતો થાય. એ પણ દેવભોગ્ય સુધાથી જીવતો ન થાય. એમ થતો હોત તો એ ઘણા દિવસ પહેલાં જીવતો થયો હોત. એ કામ સૃષ્ટિના કારણરૂપ છે માટે એનો મોક્ષ તો સમ્ભવતો નથી તેથી ગુપ્ત એવા અધરામૃતથી એનું જીવન શક્ય છે. તેથી સિંચન કરવાનું કહ્યું છે, નહિ તો ઓળવવાનું કહેત. કામને જીવાડશો તો અમે જીવીશું, નહિ તો પોતે બળીશુ અને બીજાને પણ બાળીશું. જો આપ જીવાડશો નહિ તો અમે વિરહાગ્નિમાં દેહને બાળીને આપના ધ્યાનવડે આપના માર્ગ ને પહોંચી જઈશું, કેમકે આપ જીવના સખા છો તેથી આપને માર્ગે ચાલીને આપને અમે પ્રાપ્ત થઈશું.

હે કમલનયન! આપ વનમાં રહેનારા મનુષ્યો ઉપર સ્નેહ રાખો છો. આપના ચરણતલની સેવા લક્ષ્મીજીને કોઈ વખત જ મળે છે. એ ચરણને અમે જ્યારથી અડક્યાં છીએ, જ્યારથી આપે અમને રમાડ્યાં છે ત્યારથી અમે બીજાની પાસે ઊભાં *રહેવાને પણ સમર્થ નથી ।।૩૬।।

વિશેષ : હે અમ્બુજાક્ષ! આપ દૃષ્ટિ વડે જ ભક્તના તાપને નિવૃત્ત કરનાર છો. જે વખતે આપના ચરણના પૃથ્વી ઉપર પડેલા પ્રતિફલને અમે પ્રાપ્ત કર્યા ત્યારથી અમે બીજાની પાસે ઊભા રહેવાને સમર્થ થતાં નથી. આપનો સાક્ષાત્ ચરણ સમ્બન્ધ તો દુર્લભ છે. જે રજમાં ચરણ ઊપડી આવ્યો દેખાય તે પાદતળ કહેવાય. રમા (લક્ષ્મી) પણ ચરણવડે જીવન કરે છે એ નાગપત્નીઓએ કહ્યું છે. **''તવાંઘ્રિરેણુસ્પર્શાધિકારઃ યદ્વાંછયા શ્રીઃ''** તેથી રમાને પણ એ ચરણનો અધિકાર છે. એને સુખ આપનાર ભગવદ્ ચરણ જ છે. અમને તો ભૂમિમાં પડેલા પગલાનો સ્પર્શ જ થયો છે, પણ લક્ષ્મીની જેમ અમને અમારા હૃદયમાં એ ચરણનો સ્પર્શ થયો નથી. અમે તો વિચાર કર્યો કે લક્ષ્મીને એ ચરણ હૃદયગામી થયું તો અમને પણ થશે. એ ચરણને લક્ષ્મીએ ચાંચલ્ય છોડી તપ કરવાથી મેળવ્યું તેમ અમે પણ ચાંચલ્ય છોડી એ ચરણનો આશ્રય કર્યો. વળી એને અરણ્યજનો પ્રિય છે એ ઉપરથી અમે બધાનો સંગ પણ છોડી દીધો. સંગનો અભાવ જ ભગવાન્‌ને પ્રસન્ન કરવાનું સાધન છે. અરણ્ય પોતે સાત્વિક છે, વિષ્ણુના સમ્બન્ધવાળું છે તેથી અમે એ ચરણનો લાભ થવા માટે સર્વ સંગ છોડીને તત્પર થયાં છીએ. બીજા પાસે ઊભાં રહેવાને સમર્થ નથી એનું કારણ તો એટલું જ કે આપના ધર્મનો પ્રવેશ અમારામાં થયો તેથી બીજા પાસે ઊભાં રહેવાને અમારામાં શક્તિ ન રહી. આપનો ધર્મ જેનામાં હોય એની પાસે અમે જઈ શકીએ, પણ આપનાથી જુદા હોય તેની પાસે અમે જઈ ન શકીએ. જે જેનો ઘાતક હોય તે તેની સામે ઊભો રહી શકે નહિ; જેમ દેહાભિમાની વાઘની પાસે ઊભો ન રહે તેમ ભગવદીય અભગવદીયની પાસે ઊભો રહી શકે નહિ. જો ઊભો રહે તો, વાઘ જેમ દેહને ખાઈ જાય તેમ, અભગવદીય ભગવદ્ ભાવનો નાશ કરી દે. જ્યાં આવો સૂક્ષ્મ વિચાર છે ત્યાં એનાં સ્થાનમાં જવું અને એનાં કામ કરવાં એ વાત તો કેમ જ બની શકે? તેથી પ્રાણીમાત્રની સ્તુતિ કરવી તે તો અલ્પ ગણાય. અમે તો લક્ષ્મીની જેમ અનન્યભાવવાળાં છીએ તેથી જેમ લક્ષ્મી સાથે આપે સર્વ પ્રકારે રમણ કર્યું તેમ અમને પણ આપ સ્વપ્ન આદિ દ્વારા સુખ આપો છો. નહિ તો જીવન ટકી ન શકે. તેથી જ અમારું એવું કથન છે કે અમે ભુક્તપૂર્વા છીએ તેથી હવે આપે અમને વ્રજમાં ન મોકલવાં જોઈએ.

લક્ષ્મી અમારી તરફ જુએ એવી ઇચ્છાથી બીજા દેવો તપશ્ચર્યા કરે છે તે લક્ષ્મીને આપે *વક્ષઃસ્થળમાં સ્થાન આપ્યું છે તો પણ તુલસીના સ્થાનરૂપ આપના ચરણમાં તે સાપત્ન્યભાવને સ્વીકારીને પણ રહેવાને ખુશી છે તેમ અમે પણ આપના ચરણની રજને શરણે થયા છીએ, એ રજ અમને પણ પ્રાપ્ત થઈ છે તેથી અન્યને લાયક નથી રહ્યાં ।।૩૭।।

વિશેષ : લક્ષ્મી કાંઈ દૈવગતિથી આપને પ્રાપ્ત નથી, પણ આપને પ્રાપ્ત કરવા માટે એણે મહાન તપ કર્યું. એ આપની સ્ત્રી જ નથી, પણ આપની ભક્ત પણ છે. એમ ન હોય તો વક્ષઃસ્થળમાં સ્વતન્ત્ર સ્થાન મળ્યું છે તેને છોડીને તુલસીની સાથે સોક્યપણું સ્વીકારીને ચરણરજની કામના ન કરે. ચરણરજ ઉપર તુલસીનો અધિકાર છે, એ પ્રથમસ્કન્ધમાં કહેવામાં આવ્યું છે. એ રજનું માહાત્મ્ય શું છે એ કહે છેઃએ ચરણ રજમાંથી ભક્તના દેહ બંધાય છે. બધા ભક્તોના દેહ ભગવચ્ચરણરજથી થયેલ હોય છે. એ ચરણમાં તુલસી ભક્તિરૂપે રહી છે. એ રજની પ્રાપ્તિ જેને થાય તે આપના સેવક થાય છે. તેથી લક્ષ્મીને અન્તઃકરણમાં સ્થાન મળ્યું છે છતાં એ ચરણમાં રહેવાને એટલામાટે ખુશી છે કે ચરણમાં કોઈ અન્યનો સમ્બન્ધ ન થાય. વક્ષઃસ્થળમાં રહેવાથી ભગવાન્ કોઈને ભેટે તો એનો સમ્પર્ક થવાનો ભય રહે. એવો લક્ષ્મીને શા માટે ભય રહે છે? ત્યાં કહે છે કે એ લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરવાને માટે બ્રહ્માદિક બીજા બધા દેવો પણ તપશ્ચર્યા કરે છે કે લક્ષ્મી અમારી તરફ દૃષ્ટિ કરે. જો લક્ષ્મી દૃષ્ટિ ન કરે તો બ્રહ્માદિનો કોઈ પુરુષાર્થ સિદ્ધ ન થાય. તેથી બહુ લોકો એની કામના કરનાર હોવાથી લક્ષ્મીને ભય ઉત્પન્ન થયો કે કોઈ અતિ ઉગ્ર તપ કરે તો કોણ જાણે શું કરે! માટે પ્રભુના ચરણનું શરણ કરવું કે પછી એની તરફ જોઈ ન શકે. એ લક્ષ્મીની જેમ અમે પણ આપના ચરણમાં આવ્યા છીએ, કેમકે અમને પણ બહુ લોકો પ્રાર્થના કરનાર હતા. એમના ભયથી અમે આપના ચરણમાં આવ્યાં ત્યારે બધી બલા છૂટી છે. અમારા દેહ પણ આપના ચરણની રજના બનેલા છે. મૂળમાં ચકાર છે તેથી મહિષ્યાદિના દેહો પણ ચરણરજના છે એમ સમજવું; તેથી આપ આ વ્રજમાં અમારેમાટે પધાર્યા છો તેથી આપના સ્વરૂપને છુપાવશો એ કામ નહિ આવે, કેમકે આપ ગુપ્ત રહી શકશો જ નહિ તેથી અમને વિશેષ આગ્રહ ન કરાવો પણ જેને માટે પધાર્યા છો તે કાર્યને પ્રસિદ્ધ થઈને કરો.

તેથી, હે પાપનો નાશ કરનાર પ્રભો! આપ અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. આપની સેવા કરવાની આશાથી ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરીને અમે આપના ચરણમૂલને પ્રાપ્ત થયાં છીએ. હે પુરુષભૂષણ! આપના સુન્દર મન્દહાસ્યયુક્ત નેત્રના કટાક્ષથી ઉત્પન્ન થયેલ તીવ્ર કામથી અમારાં અન્તઃકરણ તપી ગયાં છે માટે આપ અમને દાસ્યનું દાન કરો* ॥૩૮॥

વિશેષ : આ શ્લોકની પહેલાંના શ્લોકમાં ભગવાને લૌકિક પતિની સેવા કરવાનું કહ્યું હતું એનો ઉત્તર અપાઈ ગયો. આ શ્લોકથી પણ એને મળતી જ પ્રાર્થના કરે છે. જો આપની કૃપા ન હોય તો જ લૌકિક પતિનો સમ્બન્ધ થાય. તેથી કૃપા બીજા બધાથી વધારે શક્તિશાળી હોવાથી પ્રાર્થના કરે છે કે આપ પ્રસન્ન થાઓ. આપનો પ્રસાદ થતાં સર્વ મનોરથ સિદ્ધ થશે. ત્યાં શંકા કરે

છે કે તમારું અદષ્ટ ખરાબ કે તમે અન્યત્ર પડી ગયાં! એના ઉત્તરમાં કહે છે કે મહારાજ, આપ દુઃખ આપનાર પાપને તો દૂર કરનાર છો તેથી આપ કૃપા કરો તો ખરાબ નસીબ તો ક્યાંય ચાલ્યું જાય. વળી અમે તો આપને શરણે થયાં એટલે આપ અમારી ઉપર કૃપા કરવાને પણ યોગ્ય છો. એ કૃપા પશુપુત્રાદિ આપીને ન કરશો, કેમકે અમે તો ઘરબાર છોડીને આપની સેવા કરવાની ઇચ્છાથી આવ્યાં છીએ. તો આપના સુન્દર સ્મિતપૂર્વક નિરીક્ષણથી ઉત્પન્ન થયેલ તીવ્ર તાપને લઈને અમારો આત્મા તપી રહ્યો છે તેને અનન્તકોટિ કન્દર્પ લાવણ્યરૂપ! આપ સ્વતઃ પુરુષાર્થરૂપ દાસ્ય અમને આપો. તેથી અમે દાસ્ય માગનાર છીએ, વિવાહ કરવાની ઇચ્છાથી આવ્યાં નથી તેથી જનોઈની પણ કાંઈ જરૂર નથી.

કેશની લટોથી ઢંકાયેલું, કુંડલોથી શોભતું, જેમાં ગંડસ્થલને વિષે રસ અને અધરમાં સુધા છે અને હાસ્યસહિત અવલોકનવાળું આપનું જે શ્રીમુખ, અભયનું દાન કરનારા આપના બન્ને ભુજદંડ તથા લક્ષ્મીજી ને મુખ્ય રમણ કરવા યોગ્ય આપના વક્ષઃસ્થલને જોઈને અમે આપની *દાસીઓ જ થયાં છીએ ।।૩૯।।

વિશેષ : આપે આજ્ઞા કરી હતી કે **''લોકેપ્સાયાં પતિર્ન ત્યક્તવ્યઃ''** એનો ઉત્તર આપ્યો; હવે લોકમાં ત્રણ પુરુષાર્થમાં પ્રથમ તો ચાર પ્રકારનો મોક્ષ, ઈન્દ્રાદિ ઐશ્વર્ય ભાવથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ અને આ લોકમાં પરમ લક્ષ્મી, ત્રણે પુરુષાર્થ દાસ્યની પાસે તુચ્છ છે, કેમકે આપનું શ્રીમુખ નીરખતાં તે-તે કામનાઓ નિવૃત્ત થાય છે. તેથી ભક્તિરૂપ મુખારવિન્દની એ ત્રણ પુરુષાર્થ કરતાં શ્રેષ્ઠતા છે. એ બતાવે છેઃજો શ્રીમુખ જોવાપણું રહે તો પછી સારૂપ્ય શું કામનું? તેથી સારૂપ્યની નિરર્થકતા જાણી લેવી. બે કુંડળવડે શ્રીમુખની શોભા છે. અથવા આપનાથી શોભા પામતાં એ કુંડળો સામીપ્યને પ્રાપ્ત થયાં, એ કુંડળો પણ સાંખ્ય અને યોગરૂપ છે. ભગવત્પ્રમાણને અવલમ્બીને રહ્યાં છે, ભગવાન્‌ને અધીન એની ગતિ છે. વળી ભગવન્મુખ નિરીક્ષણ કરનાર છે તો પછી સામીપ્ય મુક્તિ શા કામની? તેથી એ પણ શ્રીમુખ પાસે નકામી છે. વળી શ્રીમુખમાં કપોલ સ્થળરૂપ છે જે સ્થળમાં રહીને અધરસુધાનું પાન થાય છે. એના કરતાં પણ ગંડસ્થળમાં સ્થિતિ ઉત્તમ છે, કેમકે ચુમ્બનાદિ તેની ઉપર થઈ શકે છે. અધરરસ અક્ષરરસથી ઉત્તમ છે. કુંડળથી શ્રીયુક્ત છે ગંડસ્થળ જેમાં એવો અર્થ કરીએ ત્યારે સામીપ્ય કરતાં ભક્તિમાં શાસ્ત્રીય રસ વિશેષ છે. ''પરસ્પરત્વદ્ગુણવાદરૂપ'' અક્ષરથી અધરમાં અધિકતા તો સ્પષ્ટ છે. વળી હાસ્યપૂર્વક અવલોકન આપ કરો છો. બ્રહ્માનન્દમાં પ્રવિષ્ટ થાય તેને ભક્તિનો વિલાસ પ્રાપ્ત ન થાય. હાસ્ય સર્વ રસનો ઉદ્‌બોધક અને જ્ઞાન પણ પ્રકટ છે; અક્ષરમાં તો બન્ને અવ્યક્ત છે. જલમાં ડૂબેલાને જલપાન થાય તેવું એ છે. અનુભવરસ તો

જુદાઈ હોય તો જ સમ્ભવે છે. તેથી ભક્તિરૂપ મુખ દેખાય એવું દાસ્ય જ શ્રેષ્ઠ છે. મોક્ષ ઉપયુક્ત નથી. આપની બન્ને ભુજાને જોઈને ઈન્દ્રાદિભાવની ઈચ્છા થતી નથી. સ્વર્ગમાં ઈન્દ્ર પરમકાષ્ઠાપન્ન છે, પણ એ ઈન્દ્રાદિ હંમેશ દૈત્યના ભયથી મુક્ત હોતા નથી. એને પણ અભય આપનાર આપની ભુજા છે. એ જો આપની પાસે છે તો પછી આપની પાસે રહેવું જ ઠીક છે. ઈન્દ્રાદિભાવ ભયયુક્ત હોઈને સ્વીકારવા યોગ્ય નથી. આપની ભુજામાં ક્રિયાશક્તિ છે તે કેવળ અભય આપીને બેસી રહેતી નથી, પણ યજ્ઞાદિ ક્રિયાવડે દેવોને હવિષ પણ પૂરું પાડે છે. ઈન્દ્ર પોતાનો અધિકાર પૂરો કરે તેને મુક્તિ આપવી એ પણ શ્રીભગવાન્ જ આપી શકે. ભુજને દંડ કહ્યા છે તેથી બન્ને રીતે આજ્ઞા ન ઉઠાવે તો દંડ પણ એ આપે, એમ પણ સૂચના કરી છે.

હે અંગ! આ ત્રિલોકીમાં કઈ સ્ત્રી એવી દઢ મનની છે કે જે આપના અવ્યક્ત મધુર પદામૃતવાળા વેણુનાદને સાંભળી મોહિત થઈને આર્યચરિતથી ચળી ન જાય? આપના ત્રણ લોકના સૌભાગ્યરૂપ સ્વરૂપનું દર્શન કરીને ગાયો, વૃષભો, પક્ષીઓ, વૃક્ષો અને મૃગો પણ *રોમાંચિત થઈ ગયાં ।।૪૦।।

વિશેષ : હવે આપ એમ કહો કે સ્ત્રીએ લોકવિદ્વિષ્ટ ન કરવું જોઈએ તેથી સન્માર્ગની રક્ષાને માટે બીજું કાંઈ ન કરતાં ભગવાન્નું શ્રવણ દર્શન વગેરે કરવું! તો એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે આપે એ ધર્મો પુરુષોને કહેવા જોઈએ, સ્ત્રીઓને એવો ઉપદેશ ન કરવો જોઈએ, કેમકે એમનાથી એ પ્રમાણે બનવું અશક્ય છે. જે સમ્ભવે નહિ તેનો ઉપદેશ આપવો વૃથા છે, કારણ કે ધર્મ સ્થાપનાર્થ આવેલ આપનું રૂપ જ ધર્મનો નાશ કરનાર છે. કારણ કે આપ અદ્ભુત-કર્મા છો જેનાથી ધર્મ સ્થાપવો જોઈએ તેનાવડે જ ધર્મનો નાશ કરો છો. જે લોકમાં સ્ત્રી શબ્દથી બોલાય છે તે પણ ત્રણ લોકમાં જેટલી સ્ત્રીઓ છે તે તો મર્યાદામાર્ગથી ચલિત થયા વગર ન જ રહે એનું કારણ એ જ કે આપ અવ્યક્ત મધુર પદ જેમાંથી નીકળે છે તેવા વેણુનો નાદ કરો છો. તેનાથી મોહમાં પડી આર્યચરિતથી ચ્યુત થઈ જાય છે. ગીત દેહમાં મોહ કરે છે. **''ગાયન્તં સ્ત્રિયઃ કામયન્તે''** એમ શ્રુતિ પણ કહે છે. સ્ત્રી એ દેહની સંજ્ઞા છે. ઈન્દ્રિયોને મોહ કરનાર વેણુ છે તે રસાત્મા છે. એમાંથી નીકળતું અમૃત પ્રાણને મોહ કરનાર છે, પદો નીકળે છે તે અન્તઃકરણને મોહ કરે છે. અવ્યક્તતા જીવને મોહ કરે છે તેથી ''સંમોહિતા'' શબ્દ લખ્યો છે. પ્રમાણ બળનો વિવેક રાખનાર 'આર્ય' કહેવાય છે. એને તો દેહ વ્યતિરિક્ત સ્વરૂપથી આવે તો પ્રમાણમાં સ્વરૂપ મુખ્ય નહિ પણ દેહ મુખ્ય છે. તેથી ઈન્દ્ર ઉપેન્દ્રમાં પણ ભેદ સ્વીકાર્યો છે. અહીં વસ્તુવિચાર પ્રમેયબળથી કરે છે, નહિ તો વિધિ-નિષેધ વ્યર્થ થઈ જાય. એ વાત એકાદશ સ્કન્ધમાં કહેવામાં આવશે. માર્ગાન્તરવિરોધ માર્ગાન્તરમાં ઉપયોગી નથી તેથી અહીં

મર્યાદાભંગ દૂષણ ન ગણાય, એ વાત અધ્યાય ૩૩ માં શ્રીશુકદેવજી પોતે જ પરીક્ષિત રાજાની શંકાનો ઉત્તર આપતાં કહેશે. આપ કેવળ નામથી મર્યાદાનો ભંગ નથી કરતા, પણ સ્વરૂપથી પણ મર્યાદાભંગ કરો છો. ત્રણ લોકમાં પણ સુભગતા જે સ્વરૂપથી પ્રાપ્ત થાય છે તેવું તો આપનું સ્વરૂપ છે. જેમ સૂર્યથી દિવસ શોભે છે, રાત્રિ ચન્દ્રથી શોભે છે તેમ ભગવાન્થી ત્રણ લોક શોભા આપે છે. એ પણ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે. એના અનુભવો પણ પ્રત્યક્ષ છે. એ બધાને જોવાથી અને આપનાં અમૃતસ્રાવી વાક્યોને સાંભળીને કોણ ચલિત ન થાય વારું? આ તો પ્રમાણની વાતની દુર્બલતા કહી, પણ આપ તો પ્રમેય મર્યાદાને પણ હટાવી દો છો. ગાયો પ્રમાણવાર્તાને જાણતી નથી. પશુઓ તો માતૃગમન પણ કરે છે, પક્ષીઓ સર્વભક્ષક હોય છે, વૃક્ષો સ્થાવર છે તેને બહિ:સંવેદન હોતું નથી, મૃગો સર્વતઃ ભય પામનાર છે, એ પણ આપના વેણુગીતથી મોહ પામી રસાશ્લેષ કરી પુલક ધારણ કરે છે. રસિક મનુષ્યના ધર્મને એ સ્વીકારે છે. જેનેમાટે ભગવાને એને પેદા નથી કર્યા છતાં એ કેવું કાર્ય કરે છે, તો સ્ત્રીઓ તો સ્વભાવિક કામભાવવાળી છે તે આપના શબ્દ સાંભળવાથી તેમ જ રૂપનાં દર્શનથી મર્યાદા છોડે એમાં આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ ન ગણાય, કેમકે આપે એને તો એ કાર્યમાટે જ જગતમાં ઉત્પન્ન કરી છે.

જેમ દેવલોકના રક્ષક આદિદેવ ભગવાન્ પ્રકટ થાય છે તેમ આપ વ્રજનાં ભય તથા આર્તિ ને હરવામાટે પ્રકટ થયા છો. હે આર્તબન્ધો! આપની દાસીઓનાં તપ્ત સ્તન અને મસ્તક ઉપર આપના કરકમળને ધરો અને એ તાપને આપ દૂર કરો* ।।૪૧।।

વિશેષ : એમ ભગવાને કહેલાં વાક્યોનો ઉત્તર આપતાં પુષ્ટિસિદ્ધાન્ત ગોપીજનોએ બતાવ્યો એ બધું આપની કૃપાથી સિદ્ધ થાય એમ બતાવતાં કૃપાની પ્રાર્થના કરે છેઃઆપે કહ્યું અને અમે એની વિરુદ્ધ કહ્યું એ કાંઈ વિચારવાની જરૂર નથી, પણ આપનું અહીં પધારવું શા માટે થયું છે એનો વિચાર કરી આપે અમારી ઉપર કૃપા કરવી જોઈએ, કેમકે આપ વ્રજનાં આર્તિ અને ભય બન્નેને દૂર કરવાને પધાર્યા છો, નહિ તો સાક્ષાત્ પધારવાનું બીજું પ્રયોજન હોય એવું અમે જોતાં નથી. પૃથ્વીનો ભાર સંકર્ષણ વ્યૂહથી નિવૃત્ત થાય. વસુદેવાદિનું પ્રિય પ્રદ્યુમ્ન વ્યૂહથી થઈ શકે. ધર્મની રક્ષા અનિરુદ્ધ કરી શકે. તો આપ વ્રજનો ભય અને ત્યાંની આર્તિને દૂર ન કરો તો આપ તે સિવાયનું શું કાર્ય કરવા પધાર્યા છો એ બતાવો. તેથી આપ અમારા આધિને મટાડવા પધાર્યા છો. અમને આ વખતે આધિ પણ એવો જ છે કે ક્ષણવાર ઉપેક્ષા કરો તો પ્રાણ ન રહે અને અમારા પ્રાણ ન રહે તો સર્વ વ્રજ મોટા સંકટમાં આવી પડે. આપ મર્યાદાથી જ એમ કરવા ઈચ્છતા હો, મર્યાદા છોડવાને ના કહો, તો કહે છે કે ભગવાન્, આપ સર્વને સમાન છો છતાં ઈન્દ્ર આદિને બચાવવામાટે દૈત્યોને મારી વિષમતા પણ કરો છો તેમ આપ પણ ધર્મમર્યાદા રક્ષક

છો. તેથી અમારો સમ્બન્ધ કરો એવી પ્રાર્થના કોઈ મિષથી કરે છે કે પ્રથમ તો અમારાં મસ્તક ઉપર આપ શ્રીહસ્ત સ્થાપન કરો. જેનાવડે અમને અભયદાન મળે અને હૃદયનો તાપ મટાડવામાટે સ્તન ઉપર શ્રીહસ્તકમળ અમૃત સ્રવનાર છે તેને સ્થાપન કરો, જેનાવડે હૃદયનો તાપ શમી જાય. આ અમારું કથન અયોગ્ય નથી, કેમકે અમે તો આપની દાસીઓ છીએ.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : આ પ્રમાણે *ગોપીઓની કાકલૂદીવાળી વાણી સાંભળી યોગેશ્વરોના ઈશ્વર આત્મારામે પણ હસીને ગોપીઓ ઉપર દયા કરી તેમને રમણ કરાવ્યું ।।૪૨।।

વિશેષ : ભગવાન્ ષડૈશ્વર્યયુક્ત હોવાથી છ પ્રકારે હરિની લીલા કહેવામાં આવે છે. શૃંગાર સ્વરૂપથી સંયોગ અને વિપ્રયોગ એવા ભેદથી બે પ્રકારનો છે. એના અહીં બન્ને ભેદ કહેવામાં આવે છે. પ્રથમ સામાન્ય રમણ છે. વિશેષ રમણમાં કામાદિ મિશ્રિત લીલા કહેવામાં આવશે. પ્રથમ બાહ્ય રમણ કહેશે, પછી આન્તર રમણ કહેવાશે, પછી નાનાવિલાસમાં જાતસ્મરકેલી, અજાતસ્મરકેલી વગેરેની સાથે ક્રીડા કરશે. પછી વિપ્રયોગરસને આપવાના વિચારથી ભગવાન્ એ ગોપીઓને માન ઉત્પન્ન કરાવે છે. જ્યારે એમનું ભગવાન્ માન જોશે ત્યારે ભગવાન્ સ્વસ્વરૂપનું તિરોધાન કરશે, કેમકે ભગવાન્ લૌકિક નાયક નથી કે જે પ્રણિપાત કરી માન છોડાવે. ભગવાન્ તો અલૌકિક નાયક છે તે એના હૃદયમાં રહી એ હૃદયને સ્વરૂપમાં પ્રેરીને માનમોચનમાં સમર્થ છે તેથી અન્તઃપ્રવિષ્ટ થયા ત્યારે બહારથી દેખાતા બંધ થયા. તેમ ભગવાન્ કામુક નથી કે કામીના જેવી ચેષ્ટા કરે. (કારિકા)

પ્રિયનાં દર્શનથી પ્રફુલ્લિત નેત્રવાળાં (અથવા પ્રિયે ભાવથી જોયું તેથી પ્રફુલ્લિત નેત્રવાળાં) એકત્ર મળેલાં ગોપીજનોની સાથે ઉદાર ચેષ્ટા કરતા અને નક્ષત્રગણથી ચન્દ્રમા શોભે તેમ ઉદાર હાસ્યથી *કુન્દ જેવા દાન્તની કાન્તિયુક્ત ભગવાન્ તેમની સાથે શોભવા લાગ્યા ।।૪૩।।

વિશેષ : ભગવાને ગોપીઓનાં વિકલતાનાં વચનો સાંભળ્યાં ત્યારે એમને દયા આવી અને એને જોઈ હસીને એમની સાથે રમ્યા. ત્યાં શંકા કરે છે કે ભગવાન્‌ને દેહ-ઈન્દ્રિય નથી તેથી રમણ કેમ સમ્ભવે? એના ઉત્તરમાં કહે છે કે એ યોગેશ્વરોના પણ ઈશ્વર છે. યોગમાં સર્વ અણિમાદિ સિદ્ધિની સ્ફૂર્તિ થાય છે તેમ અહીં પણ સર્વેન્દ્રિયાદિ ભાવવાળું સ્વરૂપ સિદ્ધ થઈ ગયું. કામથી એમ નથી થયું. કામથી એમ થાય તો બીજ નિવૃત્તિથી કામ નિવૃત્ત થઈ જાય. પણ અહીં એવું નથી. પ્રથમ તો ભગવાને એનો ભાવ કોઈ દિવસ ઘટે નહિ એને માટે હાસ્ય કર્યું. એ ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરવો છે, મર્યાદામાં નાખી એનો નાશ કરવો નથી, માટે એની ઉપર દયા કરી રમણ કર્યું

છતાં સ્વયં તો આત્મારામ જ રહ્યા.

સેંકડો વનિતાયૂથના અધિપતિનું ગોપીઓ ગાન કરે છે, સ્વયં પણ ગાન કરે છે. વૈજયન્તી માળાને ધારણ કરી વનને શોભાવતા ભગવાન્ ફરવા લાગ્યા ।।૪૪।।

ગોપીઓની સાથે કાલિન્દીજીના તરંગથી આનન્દ આપનાર અને ઠંડી વાલુકાવાળા અને કુમુદ પુષ્પના સુગન્ધયુક્ત વાયુવાળા કાંઠા પર આવી ભગવાન્ ગોપીઓ સાથે અનેકવિધ રમણ કરવા લાગ્યા ।।૪૫।।

*હસ્ત લાંબા કરવા; આલિંગન કરવું; હાથ, વાળની લટો, જાંઘ, નીવી અને સ્તનનો સ્પર્શ કરવો; પરિહાસ વચનો બોલાવાં; અને દાંતવડે મારવું; પ્રસ્તોભન પૂર્વક જોવું અને હસવું– આ બધાથી વ્રજ સ્ત્રીઓના કામને વધારતા એવા ભગવાન્ ગોપીજનોને રમણ કરાવવા લાગ્યા ।।૪૬।।

વિશેષ:

ક્રિયા સર્વાપિ સૈવાત્ર પરં કામો ન વિદ્યતે ।
તાસાં કામસ્ય સમ્પૂર્તિર્નિષ્કામેનેતિ તાસ્તથા ।।૧।।
કામેન પૂરિતઃ કામઃ સંસારં જનયેત્ સ્ફુટઃ ।
કામાભાવેન પૂર્ણસ્તુ નિષ્કામઃ સ્યાત્ ન સંશયઃ ।।૨।।
અતો ન કાપિ મર્યાદા ભગ્ના મોક્ષ ફલાપિ ચ ।
અત એતચ્છ્રુતૌ લોકો નિષ્કામઃ સર્વથા ભવેત્ ।।૩।।
ભગવચ્ચરિતં સર્વં યતો નિષ્કામમીર્યતે ।
અતઃ કામસ્ય નોદ્‌બોધઃ તતઃ શુકવચઃ સ્ફુટમ્ ।।૪।।

(કારિકાર્થ) અહીંથી ભગવાન્ કામના જેવી ક્રિયા કરે છે, પણ ભગવાન્‌માં કામ નથી. લોકમાં સ્ત્રીને જોવાથી પુરુષમાં કામનો વિકાર થાય છે તેવો વિકૃત કામ ભગવાન્‌માં નથી અને ગોપીજનોના કામને પૂર્ણ કર્યો તે પણ નિષ્કામભાવથી ગોપીનો કામ પૂર્ણ થયો, માટે ગોપીઓ પણ નિષ્કામ છે. જો એમ ન હોત અને કામભાવવડે કામની પૂર્તિ થઈ હોત તો એ કામ તો સંસારને ઉત્પન્ન કરનાર થાય છે એ વાત આપણે લોકમાં પ્રત્યક્ષ જોઈ શકીએ છીએ. અહીં એવું કાંઈ નથી તેથી નિષ્કામ ભાવથી જ અહીં ગોપીઓના ભાવની શાન્તિ કરી છે. એમ કરીને ગોપીઓના કામભાવને પણ ભગવાને નિવૃત્ત કરીને એને પણ નિષ્કામ બનાવી દીધી છે તેથી મોક્ષફલક મર્યાદાનો ભંગ પણ આ ભગવદ્‌રમણમાં નથી થતો. તેથી આ રાસપંચાધ્યાયીની કથા સાંભળે તો એ સાંભળનારના કામની પણ નિવૃત્તિ થાય એમ શ્રીશુકદેવજી એના શ્રવણનું ફલ

કહે છેઃ તેથી એ નિષ્કામને પણ શ્રવણ કરવા યોગ્ય ભગવદ્ ચરિત્ર છે. જો કામલીલા હોત તો શ્રીશુકદેવજી એનું વિસ્તારથી વર્ણન ન કરત અને એનું ફલ પણ **''વિક્રીડિતં વ્રજવધૂભિરિદં ચ વિષ્ણોઃ શ્રદ્ધાન્વિતોનુશૃણુયાદથ વર્ણયેદ્ યઃ। ભક્તિં પરાં ભગવતિ પ્રતિલભ્ય કામં હૃદ્રોગમાશ્વપહિનોત્યચિરેણ ધીરઃ''** આ ભગવાન્‌ની વ્રજભક્તો સાથેની ક્રીડાને સાંભળનાર ભક્ત ભગવાન્‌ની ભક્તિને પ્રાપ્ત કરે અને તત્કાળ કામરૂપી રોગને દૂર કરે એવું એનું ફળ તેઓ કહેત નહિ. માટે આ પણ ભગવાન્‌ની નિષ્કામ લીલા છે એમ સમજવું, કેમકે ભગવાનનું સમગ્ર ચરિત્ર નિષ્કામ છે. તેથી આના શ્રવણથી કામનો વધારો થતો નથી પણ કામરૂપી રોગ મટે છે, એમ શ્રીશુકદેવજી સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે તેથી ભગવાને આત્માથી જ રમણ નથી કર્યું, પણ ઉત્તરોત્તર રસ વધે એમ અનેકવિધ રમણ કર્યું છે.

આ પ્રમાણે મહાત્મા ભગવાન્ કૃષ્ણની પાસેથી ગોપીજનોએ પોતાના મનોરથો પ્રાપ્ત કર્યા તેથી તેમને અભિમાન થયું કે પૃથ્વી ઉપર તથા સ્ત્રીઓમાં અમે શ્રેષ્ઠ છીએ ।।૪૭।।

તાસાં તત્સૌભગમદં વીક્ષ્ય માનં ચ કેશવઃ ।।
પ્રશમાય પ્રસાદાય તત્રૈવાન્તરધીયત ।।૪૮।।

કેશવ ભગવાન્ એમને સૌભાગ્યનો મદ અને અભિમાન થયેલ જાણી એ મદ અને માન ને મટાડી એમના ઉપર કૃપા કરવામાટે ત્યાં જ પોતે અન્તર્હિત થઈ ગયા ।।૪૮।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધનો (બીજા તામસ પ્રકરણના ચોથા ફલ-પેટા-પ્રકરણનો ઐશ્વર્ય નિરૂપક પહેલો અને ચાલુ) ''ભગવાને ગોપીઓની સાથે આત્માથી ક્રીડા કરી'' નામનો ઓગણત્રીસમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં છવ્વીસમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

આપણા માર્ગમાં ભગવત્સેવા ઘરમાં રહ્યા સિવાય સમ્ભવ નથી.
ઘરમાં રહીને કરાતી સેવાના પ્રકાર સિવાય
ભગવત્સેવાનો બીજો કોઈ **(જાહેરમન્દિર-હવેલીમાં)**
સેવા કરવાનો પ્રકાર માર્ગમાં નથી. તેથી ભગવત્સેવા કરવામાટે
અનુકુળ હોય તેવા ઘરમાં રહીને શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવી
(ભક્તિવર્ધિની ટીકા, શ્રીગોકુલનાથજી)

અધ્યાય ૩૦

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અધ્યાય ૨૭

વિયોગમાં ગોપીઓએ ભગવાન્‌ની શોધ કરી

તામસ ફલ પ્રકરણ અધ્યાય-૨ (રાસપંચાધ્યાયી અધ્યાય ૨)

વિશેષ : ભગવદ્ આનન્દ સ્થાપન કરવામાટે ભગવાને જે લીલા કરી તે પહેલા ૨૯ મા અધ્યાયમાં કહી. એ લીલા એવી કરી કે જે અન્દર પણ પ્રકટ થઈ જાય. એ માટે ભગવાન્ લીલાસહિત ગોપીના હૃદયમાં પ્રવેશ્યા. અહીં ચાર અર્થ કહેવાના છેઃરસાસક્તિ, હરિની લીલા અને ગર્વાભાવ એ ત્રણ લીલા ભગવાને આ અધ્યાયમાં કરી છે અને ગુણગાન પછીના અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે. એમ ચાર અર્થ કહેવાના છે. ઉદ્દેશ, લક્ષણ અને ફલ થી એ અર્થો કહે છે. આ બીજા ત્રીસમા અધ્યાયમાં લીલાવેશમાં તત્પર થઈને ગોપીઓ રસને અન્તઃકરણમાં પ્રકટ કરે છે એ વાત અહીં કહેવામાં આવે છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

અન્તર્હિતે ભગવતિ સહસૈવ વ્રજાંગનાઃ ।।
અતપ્યંસ્તમચક્ષાણાઃ કરિણ્ય ઈવ યૂથપમ્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : ભગવાન્ જ્યારે અન્તર્ધાન થયા* ત્યારે ગોપીઓએ ત્યાં એમને ન જોયા કે તરત, હાથણીઓ હાથીને ન જોતાં દુઃખી થાય તેમ દુઃખી થવા લાગ્યાં ।।૧।।

વિશેષ : ગુણ વિશિષ્ટ ભગવાન્ અન્તઃપ્રવિષ્ટ થયા ત્યારે જ્યાં સુધી અન્તર્દર્શન ન કર્યું ત્યાં સુધી તાપ પામ્યાં, કારણ કે તેઓએ ભગવાન્‌ને બહાર જોયા નહિ. તાપ સહજ હતો. તે કામકૃત હતો. તે તો દર્શન સ્પર્શ આદિ થાય તો નિવૃત્ત થાય; એ વગર તો તાપ ચાલુ જ રહે. એ સ્પર્શના અભાવથી હતો માટે હાથણીનું દષ્ટાન્ત આપ્યું.

(એ ભગવાન્‌ના દર્શન ન થવાથી તાપ ગોપીઓના હૃદયમાં થવા લાગ્યો એની પહેલાં તો ભગવાન્‌ની લીલા એમના હૃદયમાં દાખલ થઈ ગઈ. એ જ કહે છે કે પ્રભુની કાયિક ગતિ, સ્નેહ સંયુક્ત સ્મિત અને વિલાસયુક્ત કટાક્ષ, મનોહર વાર્તાલાપ, વિહાર અને વિલાસ– આ બધાંથી આકર્ષાયેલું છે ચિત્ત જેમનું એવાં અને જેમની અન્દર ભગવાન્‌ની સ્ફૂર્તિ થઈ છે એવાં ગોપીજનો લક્ષ્મીના પતિની જુદી-જુદી *લીલાઓનું અનુકરણ કરવા લાગ્યાં ।।૨।।

વિશેષ : ભગવાને ગોપીઓને કાયા, વાણી અને મન થી વશ કર્યા છે. એ ભગવદ્‌ભાવને પ્રાપ્ત થઈને ભગવાન્‌ની લીલા કરવા લાગ્યાં. પ્રથમ ગતિવડે કાયિક ચેષ્ટા કહી, ઇન્દ્રિય સહિત મનની ચેષ્ટા વશ કર્યાનું કહે છે. 'અનુરાગ' એટલે માનસ સ્નેહ, માનસ સ્નેહવાળું સ્મિતઃ સ્મિતનો વિલાસ ભગવાન્‌ના ભજનમાં રહેલી નિષ્ઠાનો ત્યાગ કરાવનાર છે. જો એમ ન કરે તો ગોપીને જ્ઞાન જ થાય. તેથી સ્મિતથી મોહિત કરી અન્તઃભગવત્સ્ફૂર્તિ થતાં એના ધર્મોમાં રૂઢ થયાં. વળી મનને રમાડનાર આલાપ એટલે ભગવાન્‌નાં ગુપ્ત ભાષણો ગોપીને તત્કાળ સુખ કરવામાટે બોલાયેલાં તે ત્રણે પ્રકાર ત્રિવિધ ચિત્તને ખેંચનાર ઉપાય થયા તેથી તેમને વિયોગનો તાપ ન થવા પામ્યો, પણ એ ભગવદ્‌રૂપ થઈ ભગવત્‌ ચેષ્ટા કરવા લાગ્યાં.

ભગવાન્‌નું ચાલવું, હાસ્ય, એમનું ભાવપૂર્વક જોવું અને એમનું બોલવું એ વિષયમાં ભગવાન્‌નું સ્વરૂપ જ ગોપીજનોમાં આવી ગયું. તેથી કૃષ્ણના જેવો વિહાર અને વિલાસ કરતાં ''આ કૃષ્ણ, હું કૃષ્ણ'' એમ *તદ્રૂપતા બતાવતાં અબલા પ્રિયાઓ વ્યવહાર કરવા લાગ્યાં ।।૩।।

વિશેષ : ભગવત્‌ પ્રિયા એવાં ગોપીજનો ભગવાન્‌ના જેવી ચાલ ચાલ્યાં, ભગવાન્‌ના જેવું સ્મિત કર્યું અને ભગવાન્‌ના જેવું અવલોકન કરી એમાં જાણે ભગવાન્‌ જ પ્રવિષ્ટ થઈને બધું કરતા હોય એમ પ્રિયની મૂર્તિને ધારણ કરી ક્રીડા કરવા લાગ્યાં. અન્યોન્ય-અભિનિવેશ વગર ક્રીડા ન થઈ શકે, વિલાસમાં જે પોતાની દશા પ્રથમ હતી તેનાથી જુદી જાતની એની દશા થઈ ગઈ એટલે તેઓ પ્રથમ ભોગ્યા હતી તે હવે કૃષ્ણના આવેશથી ભોક્ત્રી થઈ ગઈ, અને ''આ કૃષ્ણ છે'' ''હું કૃષ્ણ છું'' એમ કહેવા લાગી. એમાં એ ખોટું બોલતી ન હતી, પણ એ આસક્તિથી તદ્દાત્મિકા થઈ ગઈ હતી. કેવળ ધર્મીજ એમાં આવવાથી એ ધર્મીરૂપ હતાં, એટલું જ નહિ, પણ ભગવાન્‌ના ધર્મો પણ બધા એમનામાં જોવામાં આવતા હતા. તેથી જ **''કૃષ્ણ વિહાર વિભ્રમાઃ''** એમ કહ્યું છે.

(એમ ભગવાન્‌ને ન જોવાથી તાપ થયો. ભગવાન્‌ લીલા સહિત હૃદયમાં પધાર્યા તેથી લીલા અને ભગવાન્‌ના ઉપદેશથી સમ્બન્ધ થતાં પ્રથમ તાપ મટાડવામાટે ભગવાન્‌ની શોધ કરવા લાગ્યાં. ભગવદિચ્છાથી ત્રણેનો ઉપમર્દ થતાં પણ પરસ્પર કાર્યમાં પ્રતિબન્ધકતા ન થઈ; જ્યારે ઉપર ઉપરથી પ્રપંચ સંવેદન થયું ત્યારે પૂછવા લાગ્યાં. એ વાત કહે છે કે એ બધાં ઉચ્ચ સ્વરે *ભગવદ્‌ગુણ ગાવા લાગ્યા અને ઉન્મત્તની જેમ એક વનથી બીજા વનમાં શોધવા લાગ્યાં અને આકાશની પેઠે પ્રાણીમાત્રમાં અન્દર અને બહાર રહેતા ભગવાન્‌ને માટે વનસ્પતિઓને ગાંડા

માણસની જેમ પૂછવા લાગ્યાં ।।૪।।

વિશેષ : લાકડાંમાં ભીનાશથી ધૂમ (ધૂમાડો) નીકળે છે તેમ મનુષ્યના હૃદયમાં સ્નેહ થાય તો વિયોગ અવસ્થામાં એના હૃદયથી ગુણગાનાત્મક શબ્દ નીકળે છે તે બહાર અને અન્દર વ્યાપીને રહે છે. તેમાં પણ ધૂમમાં તારતમ્ય હોય તેવું તારતમ્ય રહે તેથી અહીં ધર્મીઅને ધર્મ અધિક હોવાથી ગોપીઓનું જ્ઞાન એ ઉત્તમ ગણાય છે. કારણ તો એ જ કે જેમ ભગવાને ગાન કર્યું ત્યારે એ સાંભળી ગોપીઓ આવી. તેમ ગોપીઓ જ્યારે ભગવાન્‌ને ત્યાં નથી જોતી ત્યારે પોતે ગાન એટલા માટે કરે છે કે જેમ વેણુનાદને સાંભળી અમે આવ્યાં હતાં એમ અમારા શબ્દને સાંભળીને ભગવાન્ અમારી પાસે આવે. આ ગોપીઓનો ભાવ કૃત્રિમ હતો તેથી તો તેઓ પોતાની મેળે વેણુના શબ્દ સાંભળીને મળ્યાં. જ્યારે બધાં મળ્યાં ત્યારે વિશેષ જ્ઞાન થયું કે ભગવાન્ આપણી સાથે નથી, ત્યારે શોધવા લાગી એમાં પણ સર્વાત્માથી તિરોધાનસ્ફૂર્તિ નથી તેથી અનિયત વૃત્તિવાળાં થયાં એ **‘‘ઉન્મત્તકવત્’’** એ શબ્દથી કહ્યું. જેમ ઉન્મત્ત સ્વ-પર (પોતાનું અને પારકું એવો) વિવેક જાણતો નથી તેમ વસ્ત્ર ખસી જાય એનું અનુસન્ધાન રાખતો નથી તેવી ગોપીઓની અવસ્થા થવાથી એક વનથી બીજા વનમાં ગયાં એટલું જ નહિ પણ ગાંડાની જેમ બીજાને પૂછવા પણ લાગ્યાં. શ્રીશુકદેવજી અત્યારે સર્વત્ર રહેલા ભગવાન્‌ને જુએ છે. જો ભક્તિ સહિત જ્ઞાન હૃદયમાં પ્રકટ થાય તો બીજો પણ ભગવાન્‌ને જોઈ શકે છે. એવા વ્યાપક ભગવાન્‌ને પરિચ્છિન્ન માની આ ગોપીઓ પૂછવા લાગી, એ પણ આત્મામાં ન જોતાં બીજા ચેતનને ન પૂછતાં અચેતન એવાં વૃક્ષોને પૂછવા લાગી, કારણ કે વનસ્પતિઓ વૈષ્ણવરૂપ છે. **‘‘વૈષ્ણવા વૈ વનસ્પતયઃ’’** એમ શ્રુતિ કહે છે. એનો પૂછવાનો આશય તો એટલો જ કે મૂઢ હોય છતાં વૈષ્ણવો જ વિષ્ણુગતિને જાણે છે, પણ અત્યન્ત ડાહ્યો પણ જે અવૈષ્ણવ હોય તે વિષ્ણુગતિને નથી જાણતો એમ ધારી તેમણે ભગવાન્ ક્યાંછે એમ વનસ્પતિને પૂછ્યું. જ્યારે એ જવાબ નહિ આપે ત્યારે ભગવત્ સ્વરૂપનું આ વૃક્ષોને જ્ઞાન નથી એનું કારણ બતાવી એને છોડી બીજાને, ભગવદ્ગતિ જાણતા હશે એવી સમ્ભાવનાથી પૂછશે. એમ કરી પોતાની ભગવાન્‌માં આસક્તિ છે એ અન્વેષણથી સિદ્ધ કરશે. આસક્તિ વિના ભગવાન્‌નું અન્વેષણ ન કરે. આસક્તિ ન હોય તો એની ગેરહાજરીમાં પોતાને ઘેર પહોંચે. બીજાને પૂછીને પોતાના હૃદયની વાત પ્રકટ કરવાનું સાહસ કોઈ ન કરે. માટે અન્વેષણ એ રસાસક્તિસૂચક છે. એ કર્યા પછી ભગવલ્લીલા પ્રકટ થશે. તેથી ભગવદ્રૂપ થઈ લીલા કરશે અને ગર્વનો અભાવ થશે. ત્યાં આઅધ્યાય સમ્પૂર્ણ થશે.ગુણગાન આ પછીના અધ્યાયમાં આવશે.

‘‘હે અશ્વત્થ! (પીપળા), હે પ્લક્ષ! (પીપર), હે ન્યગ્રોધ! (વડલા), પ્રેમ,

હાસ્ય અને અવલોકન વડે અમારા મનનું હરણ કરનાર તમારા સમ્બન્ધી નન્દકુમારને તમે ક્યાંય જોયા છે? ।।૫।।

હે કુરબક! હે અશોક! હે નાગકેસર! હે પુનાંગ! અને હે ચમ્પાઓ! સ્મિત માત્રથી માનવતીઓના ગર્વને હરનાર બલરામના નાના ભાઈને તમે ક્યાંય જોયા છે? ।।૬।।

હે કલ્યાણિ તુલસિ! હે ગોવિન્દચરણપ્રિયે! અલિકુલ (ભ્રમરો) ની સાથે તને ધારણ કરનાર તેથી તને અત્યન્ત પ્રિય અચ્યુતને તેં જોયા છે? ।।૭।।

હે માલતિ! હે મલ્લિકા! હે જાઈ! હે જૂઈ! શ્રીહસ્તથી તમારો સ્પર્શ કરી તમારી પ્રીતિને વધારતા શ્રીકૃષ્ણ અહીંથી પધાર્યા તેમને તમે ક્યાંય જોયા ખરા? ।।૮।।

હે આંબા! હે રાયણ! હે પનસ! હે આશન! હે કોવિદાર! હે જાંબુડા! હે આકડા! હે બીલી! હે બકુલ! હે આંબલાઓ! હે કદમ્બ! હે નીપ! (આસોપાલવ) તથા પરોપકારને માટે જ જેમની ઉત્પત્તિ છે અને શ્રીયમુનાજીના તટ ઉપર આવેલાં હે અન્ય વૃક્ષો! ભગવાન્ વિના આત્માથી વંચિત થયેલ અમને શ્રીકૃષ્ણનો માર્ગ બતાવો'' ।।૯।।

એમ અતિ વિલાપ કરતાં ચાલ્યાં. તેઓને દીનતા પ્રકટ થઈ ત્યારે ભગવદ્ચરણારવિન્દ જોવામાં આવ્યાં, ત્યારે એ ચરણારવિન્દ જેમાં પ્રતિફલિત થયાં છે તે ભૂમિની સ્તુતિ કરવા લાગ્યાં કે ''હે પૃથ્વી! તેં શું તપ કર્યું કે જેથી કેશવના ચરણસ્પર્શના ઉત્સવથી રોમાંચિત શરીર વડે તું શોભે છે? (એમાં ત્રણ કારણની સમ્ભાવના કહે છેઃએ કાં તો ભગવદ્ચરણસ્પર્શથી થાય તેમને વામન ભગવાન્ના ચરણનો સમ્બન્ધ સર્વ શરીરવ્યાપી થયો એનાથી થાય અને વરાહ ભગવાને આલિંગન કર્યું તેથી થઈ શકે; એમાં ક્યા કારણથી તું પુલકિત છે એ અમને કહે'' આમ કહેવાથી પૃથ્વીને ગોપીઓએ સ્વસમાન કહી છે ।।૧૦।।

હે હરિણી! પ્રિયા સાથે મળીને આ માર્ગથી ચાલતાં તમારાં નેત્રોને શીતલ કરતા અચ્યુતને, હે સખિ! તમે જોયા કે? કેમકે કાન્તાના અંગસંગથી કુચઉપરનું કુમકુમ લાગવાથી રંગાયેલી ગોકુલપતિની કુન્દ પુષ્પની માળાની સુગન્ધ અહીં આવી રહી છે ।।૧૧।।

પોતાની ભુજા પ્રિયાજીના ખભા ઉપર રાખી બીજા શ્રીહસ્તમાં કમળ ધારણ કરતા બલરામજીના નાના ભાઈ કે જેની પાછળ તુલસીના મકરન્દના લોભી ભમરા ચાલે છે તેવા ભગવાન્ અહીંથી નીકળ્યા ત્યારે તમે કરેલા પ્રણામને પ્રેમપૂર્વક

અવલોકન કરી એમણે તમને અભિનન્દન આપ્યા? ।।૧૨।।

વનસ્પતિના બાહુ વડે આલિંગિત લતાઓને પૂછવું તો ન જોઈએ, પણ એમને ભગવાને પોતાની આંગળીઓનો સ્પર્શ કરાવ્યો હોવો જોઈએ જેનાવડે એ પુલકિત દેખાય છે તેથી એને પણ પૂછ્યું કે તમે અમારા ભગવાન્‌ને અહીંથી નીકળતા જોયા? ।।૧૩।।

(એમ અન્વેષણથી ગોપીઓના હૃદયમાં ભગવાન્ રસરૂપે સ્થિર થયા એ વાત કહેવામાં આવી તેથી આ અધ્યાયમાં ત્રણ અર્થ કહેવાના છે; એમાં રસાસક્તિ કહેવામાં આવી, હવે ભગવદ્‌લીલા એ દ્વિતીયાર્થ–તે ગોપીજનોના હૃદયમાં પ્રકટ થયો એ કહે છે. એ કહેતા પ્રથમનો ઉપસંહાર અને દ્વિતીયનો ઉપક્રમ કરે છે)

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એમ શ્રીકૃષ્ણને શોધવામાં દીન બનેલાં ગોપીજનો ઉન્મત્ત વચન બોલીને હવે તેઓ ભગવદ્ રૂપ થઈને ભગવદ્ લીલાનું *અનુકરણ કરવા લાગ્યાં ।।૧૪।।

વિશેષ : ભક્તિવડે અત્યન્ત મત્ત થઈ ગઈ. કેટલીક રોષને લઈને થોડી ગાંડી બની ગઈ. એમાં કોઈક દ્વેષભાવને સ્વીકારી મત્સર કરી ક્રીડા કરવા લાગી. સત્વાદિ ગુણથી નવ લીલા કરે છે તેથી શકટ આદિથી આવિષ્ટ ગોપીમાં ન્યૂનભાવ નથી કેમકે સર્વત્ર લીલામાં એને ભગવદ્‌બુદ્ધિ છે. ભગવદ્ ચરણસ્પર્શની ઈચ્છાથી પણ દૈત્ય આદિ ભાવને સ્વીકારે છે. તેમ જ ઊખળી વગેરે જડભાવ પણ એના સમ્બન્ધ અર્થે સ્વીકાર્યો છે. (કારિકા)

એમાં કોઈક પૂતના થઈ ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ થયેલ ગોપીએ એના સ્તનનું પાન કર્યું. એક ગોપી બાળક જેવી થઈને રોવા લાગી. તે વખતે શકટ બનેલી ગોપીને એણે પગવડે મારી ।।૧૫।।

એક શ્રીકૃષ્ણના બાળક ભાવને ધરીને બેઠી તેનું બીજી દૈત્ય–ભાવવાળી ગોપીએ હરણ કર્યું. કોઈ એક સખી પોતાના નૂપુરના શબ્દની સાથે ચરણને ખેંચતી ઘૂંટણિયાભર ચાલવા લાગી ।।૧૬।।

બે સખીઓ તો શ્રીકૃષ્ણ અને રામ થઈ, જ્યારે બીજી સખીઓ ગોપ બની. એક વત્સાસુરનું અનુકરણ કરવા લાગી, બીજી સખી બકાસુર બનેલી ગોપીને મારવા લાગી ।।૧૭।।

કેટલીક ગાયરૂપ થઈ, ત્યારે બીજી ગોપરૂપ થઈ, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ બનેલી ગોપીએ દૂર રહેલી ગાયોને બોલાવીને વેણુનો નાદ કર્યો, ત્યારે બીજી એને ''બહુ સારું ગાયું''

એમ કહી એને ધન્યવાદ આપવા લાગી ।।૧૮।।

કોઈકના ખભા ઉપર પોતાની ભુજા રાખીને ચાલતી એવી સખી બીજીને કહે છે કે ''હું કૃષ્ણ છું, મારી લલિત એવી ગતિ (ચાલ) ને તમે જુઓ'' એમ શ્રીકૃષ્ણમાં મન રાખીને બોલી. (આમાં કાયા અને વાણી ની બે ચેષ્ટા બતાવી પૂર્વ શ્લોકમાં મનવડે ચેષ્ટા કર્યાનું કહ્યું ।।૧૯।।

(હવે બીજી રીતે ચાર પ્રકાર કહે છે)''તમે વાયુ અને વર્ષા નો ભય ન રાખશો કેમકે એનાથી તમારું રક્ષણ મેં કર્યું છે'' એમ બોલી એક હાથથી પોતાનું વસ્ત્ર ઊંચું રાખવાનો યત્ન કરતી ગિરિરાજધારણની લીલા બતાવે છે ।।૨૦।।

હે નૃપ!એક સખીની ઉપર બીજીએ આરોહણ કર્યુંઅને બોલી : ''હે દુષ્ટ સર્પ!હું ખલને દંડ આપનાર પ્રકટ થયોછું. માટે તું અહીંથી ચાલ્યો જા'' ।।૨૧।।

એમાંથી એક બોલી : ''હે ગોપો! ભયંકર દાવાનળ સળગે છે તેને જુઓ. તમે તમારાં નેત્રો જલદી બંધ કરી દો, હું તરત તમારું કલ્યાણ કરીશ'' ।।૨૨।।

બીજી સખીએ કોઈ સુન્દરીને ફૂલની માળાવડે ઊખળી સાથે બાંધી ત્યારે સુન્દર દૃષ્ટિવાળી એ ભય પામીને મોઢું છુપાવીને ભયનો દેખાવ કરવા લાગી ।।૨૩।।

(લીલાસક્તિમાં **''ઇત્યુન્મત્તવચઃ''** એ શ્લોકથી વચનનો ઉપસંહાર કર્યો ન હતો પણ પ્રશ્ન પૂછતી હતી; એ લીલાનો ઉપસંહાર કર્યો નથી તેથી હમણાં વચમાં લીલાવેશ બતાવીને એ લીલા બંધ થતાં વૃન્દાવનનાં લતા અને વૃક્ષો ને પાછી ગોપીઓ પૂછવા લાગી. એ જ કહે છેઃ)

એમ વૃન્દાવનનાં લતા અને વૃક્ષો ને પૂછતાં ગોપીજનોએ વનપ્રદેશમાં પરમાત્માનાં ચરણચિહ્ન જોયાં ।।૨૪।।

મહાત્માનન્દના પુત્રનાં આ પગલાં સ્પષ્ટ જણાય છે કેમકે એ ચરણમાં ધ્વજ, કમળ, ચક્ર, અંકુશ અને યવ વગેરેનાં ચિહ્ન સ્પષ્ટ છે ।।૨૫।।

તે-તે પગલાંને અનુસરીને અબળાઓ આગળ ચાલી ત્યાં તો કોઈ વધૂના ચરણની સાથે ભગવચ્ચરણને જોઈને દુઃખી થઈને કહેવા લાગ્યાંઃ ।।૨૬।।

''જેના ખભા ઉપર ભગવાન્‌નો બાહુ રહેલો છે તે, જેમ હાથણી હાથીની સૂંઢમાં સૂંઢ મેળવીને ચાલે તેમ ભગવાન્‌ની સાથે ચાલનારી આ કોણ છે, જેનાં પગલાં ભગવાન્‌ના ચરણની સાથે જોડાજોડ જોવામાં આવે છે? ।।૨૭।।

આ સખીએ તો ભગવાન્‌નું ખરેખર આરાધન કર્યું હોવું જોઈએ કેમકે એ

ભગવાન્ એના હરિ અને કર્તુમ્, અકર્તુમ્, અન્યથા કર્તુમ્ સમર્થ થયા છે એ આરાધન વગર ન થાય. કેમકે જે ભગવાને એની ઉપર પ્રસન્ન થઈને અમને છોડી અને એકાન્તમાં લઈને ગોવિન્દે એને સમ્પૂર્ણ લાભ આપ્યો એવું વિશેષ કૃપા વગર ન બને'' ।।૨૮।।

(એમ સાથમાં રહેલી સખીના ભાગ્યનાં વખાણ કર્યાં, પણ એવાં વખાણ તો ગૂઢમાત્સર્યમાં પણ થાય તેથી પોતાના ભાગ્યને વખાણે છે કે)''હે સખીઓ! આ ગોવિન્દની ચરણરેણુ ધન્ય છે કે જેને બ્રહ્મા, શિવ અને રમાદેવી પોતાના દોષોની નિવૃત્તિને માટે સ્વમસ્તક ઉપર લગાડે છે ।।૨૯।।

એ સખીનાં પગલાં અમારા મનને અત્યન્ત ખેદ કરે છે એનું કારણ એટલું જ કે સમસ્ત ગોપીજનોને ભોગ્ય એવા ભગવાન્‌નો અધર એ એકલી ભગવાન્‌ને દૂર લઈ જઈને સ્વયં ભોગવે છે ।।૩૦।।

અહીં ઘાસ આવી જવાથી એ સખીનાં પગલાં દેખાતાં નથી તેથી એના પગનાં તળિયાં બહુ કોમળ હોવાથી ઘાસમાં ધરતાં એના પગને દુઃખ થતાં પ્રિયે એને અદ્ધર ઉઠાવી દેખાય છે ।।૩૧।।

પોતાની પ્રિયાને શણગારવા માટે પ્રિયતમે અહીં પુષ્પ વીણવાનું કાર્ય કર્યું છે, કારણ કે ફણાભર થવાથી પ્રિયનાં પગલાં આખાં દેખાતાં નથી ।।૩૨।।

કામી એવા પ્રિયે પ્રિયાજીના કેશ ગૂંથવાનું કામ અહીં કર્યું છે એના મસ્તકનો શૃંગાર કરતા ભગવાન્ અહીં કાન્તાની પાસે બિરાજ્યા હોય એમ ચોક્કસ જણાય છે ।।૩૩।।

આત્મામાં રતિ કરનાર આત્મારામ અખણ્ડિત છે છતાં ભગવાને એની સાથે અહીં રમણ કર્યું એનું કારણ તો એ જ કે લોકમાં સ્ત્રીઓની દુષ્ટતા અને કામી પુરુષોની દીનતા એને સ્પષ્ટ કરવી છે, નહિ તો અચ્યુતને એમ કરવું સમ્ભવે નહિ ।।૩૪।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : એમ બતાવતાં વિકળ ચિત્તવાળાં ગોપીજનો ફરતાં હતાં. એટલામાં બધી સ્ત્રીઓને વનમાં છોડીને જે એક ગોપીની સાથે ભગવાન્ ગયા હતા તે ગોપીને એમ થયું કે બધી ગોપીઓને છોડી ભગવાન્ મારી પાછળ ફરે છે માટે હું સર્વ સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ છું કેમકે બધી ભગવાન્‌ને મળવાની ઈચ્છાવાળી ગોપીઓને છોડી પ્રિય મને એકલીને ભજે છે ।।૩૫-૩૬।।

ત્યારે એ ગોપી વનપ્રદેશમાં જઈને કાંઈ ગર્વ કરીને કેશવને કહેવા લાગી કે

“(હવે) મારાથી ચાલી શકાતું નથી. માટે આપની જ્યાં ઈચ્છા હોય ત્યાં મને તેડીને લઈ ચાલો” ।।૩૭।।

એમ પ્રિયને કહ્યું ત્યારે ભગવાને પ્રિયાને કહ્યું કે *“ખભા ઉપર બેસો” એટલું કહીને ભગવાન્ ત્યાં દેખાયા નહિ ત્યારે તે વધૂ ત્યાં પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગીઃ ।।૩૮।।

વિશેષઃ જે ગોપીને ભગવાને સાથે લીધી હતી તેનામાં એ વખતે અભિમાનદોષ ન હતો, પણ અત્યારે એને પણ અભિમાનદોષ પ્રકટ થયો તેથી “હું ચાલવાને અસમર્થ છું” એમ બોલી. ભગવાને એનો ઉત્તર આપ્યો કે “તમે સ્કન્ધારોહણ કરો” પોતાના ખભા ઉપર પોતે ચડવું અશક્ય છે તેમ ભગવાન્ ભક્તને ઉઠાવીને લઈ જવાને અશક્ત છે. એવો ઉત્તર મળ્યો. ભગવાને એનું માન જોયું અને પોતે દર્શન આપતા બંધ થયા. આ બધું દોષનું કાર્ય સમજવું. જ્યારે એ ગોપીએ ભગવાન્‌ને પણ પોતાને ઉઠાવવાની આજ્ઞા કરી ત્યારે એ તેણે અયોગ્ય આચરણ કર્યું. એ વખતે કાળ વગેરે એ તે વધૂની બુદ્ધિનો નાશ કર્યો તેથી એ પોતે પણ પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગી (કારિકા)

“હા નાથ! હા રમણ! હા પ્રેષ્ઠ! હે મહાભુજ! આપ ક્યાં છો? ક્યાં છો? આપની દીન દાસીને, હે સખે! સમીપમાં રાખો, દર્શન આપો” ।।૩૯।।

પેલાં વિહ્વળ બનેલાં ગોપીજનો ભગવન્માર્ગને શોધતાં હતાં એટલામાં પ્રિયના વિયોગથી મોહ પામતી દુઃખિત સખી એમની નજરે પડી ।।૪૦।।

(પેલાં ગોપીજનો એમ સમજેલાં કે “ભગવાન્ આપણને દુઃખી કરવાના કૌતુકથી અન્યત્ર ચાલ્યા ગયા છે” પણ પોતાના દોષથી ગયાનું જ્ઞાન એમને થયું ન હતું. જો પહેલાં એમ લાગ્યું હોત કે “અમારા દોષને લીધે ભગવાન્ દર્શન નથી દેતા તો એ દોષ દૂર કરવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરત, પણ એવું સ્વદોષનું જ્ઞાન તો પ્રભુની કૃપાથી થાય છે, પોતાની મેળે પોતાના દોષનું જ્ઞાન થતું નથી એ બતાવવા માટે ભગવાને એક ગોપી, પોતાની સાથે લીધી તેને પાછળથી છોડી દીધી. તેને પોતાનો દોષ ભગવદ્ ઈચ્છાથી જણાતાં બધી વાત એ સખીઓ પાસે તેણે કરી બતાવી. તે સાંભળી આ ગોપીજનોને પણ ખબર પડી કે ભગવાન્ આપણા દોષથી જ દર્શન આપતા બંધ થયા છે. ભગવાન્‌ને આપણને છોડવાનું કોઈ કારણ ન હતું, પણ આપણે અભિમાન કર્યું તે જ ભગવાન્‌ના દૂર થવામાં કારણ છે. એ જ કહે છેઃ)

એ સખીનું કહેવું થયું કે મને ભગવાન્ સાથે માન થયું અને મારી દુષ્ટતાથી મેં ભગવાન્‌નું અપમાન કર્યું એટલું કહેતાં એ ગોપીજનો પરમ વિસ્મય પામ્યાં અને

નિશ્ચય કર્યો કે આપણે ભગવાન્‌ને મેળવવા અન્વેષણ આદિ ઉપાય કર્યાં તે ભગવદ્ મિલનના સાધનરૂપ નથી, પણ આપણા દોષથી ભગવાન્ પધાર્યાં છે તે દોષ છોડવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ ।।૪૧।।

(હવે ભગવદ્ પ્રસન્નતા કેમ થાય એને માટે દેહ પડતાં સુધી સાધન કરવાનો નિશ્ચય કરીને કહે છેઃ)

પછી એ ગોપીજનો જ્યાં સુધી ચન્દ્રની ચાંદની દેખાઈ ત્યાં સુધી વનના પ્રદેશમાં ફર્યાં અને જ્યાં અન્ધકાર જોયો ત્યાંથી એ પાછાં ફર્યાં કેમકે એ ભગવત્સમ્બન્ધવાળી છે તેથી જ્યાં અન્ધકાર (તમોગુણ) હોય ત્યાં જાય નહિ ।।૪૨।।

ભગવાન્‌માં જ મનવાળાં, ભગવત્સમ્બન્ધી વાત કરનારાં, ભગવાન્‌ની ક્રિયા કરનારાં અને ભગવન્મય થઈને એ ભગવાન્‌ના ગુણોને ગાવા લાગ્યાં જેમાં આત્મા, ઘર વગેરેની એમને વિસ્મૃતિ થઈ ગઈ ।।૪૩।।

પુનઃ પુલિનમાગત્ય કાલિન્દ્યાઃ કૃષ્ણભાવનાઃ ।।
સમવેતા જગુઃ કૃષ્ણં તદાગમનકાંક્ષયા ।।૪૪।।

(એમને ઘર કે પોતાના આત્માનું સ્મરણ ન થયું ત્યારે તેમણે શું કર્યું તો કહે છે કે) તે બધાં એવા ભાવવાળાં છે. એ પાછાં કાલિન્દીના *પુલિન ઉપર આવ્યાં. (એમને તો ભાન સરખું નથી તે પ્રથમ જે-જે સ્થાનમાં હતાં તે સ્થાનમાં કેમ પહોંચી શકે? એવી શંકા થાય તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે) એ શ્રીકૃષ્ણની ભાવનામાં તત્પર છે તેથી શ્રીકૃષ્ણના અનુભાવથી યમુનાના કાંઠા ઉપર પહોંચ્યા એમાં પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કર્યો નથી. ભગવાન્ અહીં પધારે એવી ઈચ્છાથી એ બધાં મળીને ભગવદ્ ગુણગાન કરવા લાગ્યાં. એમાં પણ સદાનન્દનું ગુણગાન કર્યું ।।૪૪।।

વિશેષ : ભગવાન્ અમારી સાથે રતિ કરશે, પ્રથમ શ્રીયમુનાજીની કૃપાથી ભગવાને કૃપા કરી હતી તે ફરી એમની કૃપાથી અમને મળશે. એવી આશાથી ગોપીજનો યમુનાકાંઠે આવ્યાં. મળીને કીર્તન કરવાનો હેતુ તો એટલો જ કે કોના ભાગ્યથી ભગવાન્ મળે એ કહી ન શકાય તેથી બધાં મળીને ગાન કરવા લાગ્યાં. બીજું સાધન તો એમની પાસે ન હોવાથી ગાન કરવા લાગ્યાં. કેમકે દોષ મટાડવામાં ભગવદ્‌ગુણગાન જ મુખ્ય સાધન છે. દોષ મટશે તો ભગવાન્ સ્વયં ત્યાં પધારશે. શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્તિવાળાં ગોપીજનો ગુણથી નવ પ્રકારનાં અને સ્વરૂપથી બે પ્રકારનાં છે. એ સમુદાયથી અથવા પૃથક્તાથી જુદાં ગર્વ છોડી ગુણગાન કરવા લાગ્યાં. એમને બીજું સાધન હતું નહિ. પોતાના જીવનને માટે પણ ભગવદ્ગુણગાન એમને પ્રિય લાગ્યું. પોતાને

એકલાંને મળશે એવી ખાતરી ન થતા બધાં મળીને ભગવાન્‌નાં વિવિધ ગુણોનું ગાન કરવા લાગ્યાં (કારિકા).

ઈતિ શ્રીભાગવત્ દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધનો (બીજા તામસ પ્રકરણના ચોથા ફલ-પેટાપ્રકરણનો વીર્યનિરૂપક બીજો અને ચાલુ ''વિયોગમાં ગોપીઓએ ભગવાન્‌ની શોધ કરી''નામનો ત્રીસમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અ.૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં) ૨૭મો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

આપણે પુષ્ટિભક્તિને લજાવીએ છીએ જો-
અન્યના સેવ્યસ્વરૂપના સેવા-મનોરથોમાટે ભેટ-સામગ્રી આપીએ છીએ
(હવેલી-મન્દિર વગેરેમાંથી)દેવદ્રવ્યનો પ્રસાદ લઈએ છીએ
પ્રભુસેવા-મનોરથોના નામે ભેટ-સામગ્રી સ્વીકારીએ છીએ

અધ્યાય ૩૧

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અધ્યાય ૨૮

ગોપીજનોએ ગાયેલું-ગોપીગીત

તામસ ફલ પ્રકરણ અધ્યાય ૩ (રાસપંચાધ્યાયી અધ્યાય ૩)

વિશેષ : આ એકત્રીસમા અધ્યાયમાં ગોપીજનો ભગવાન્‌નું ગાન કરે છે તેનાં બે કારણ છે:એક તો તેમણે ભગવાન્‌નો અપરાધ કર્યો છે, વળી વિયોગમાં ગુણગાન વગર બીજું કોઈ જીવનનું સાધન નથી હોતું તેથી ગાન કરે છે. તેથી જેમણે ભગવાન્‌નો અનાદર કર્યો છે તેવાં ગોપીજનો આ અધ્યાયમાં ભગવાન્‌ની સ્તોત્રરૂપે પ્રાર્થના કરે છે. પોત-પોતાના અધિકારથી ગોપીજનો ઓગણીસ પ્રકારનાં છે તેથી તેઓ ઓગણીસ પ્રકારે ભગવાન્‌ને પ્રસન્ન કરે એવી સ્તુતિ કરવા લાગ્યાં. એમાં સ્તોત્ર ગાનારાં ગોપીજનોનો ક્રમ આ પ્રકારે જાણવો:રાજસી, તામસી, સાત્વિકી અને નિર્ગુણ: એમ ચાર પ્રકારનાં ગોપીજનો [1]અન્યપૂર્વા છે. તેવીજ રીતે [2]અનન્યપૂર્વાએ પણ ઉત્તમ પ્રાર્થના કરી. તેમાં બોલનારાંનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે:ગુણાતીત, સાત્વિકી, તામસી અને રાજસી છે. એ ચાર પ્રકારનાં ગોપીજનો કૃષ્ણની ભાવના કરીને સિદ્ધ થઈ ગયાં છે. તેમને શ્રીશુકદેવજીએ અહીં વિશેષરૂપથી કહ્યાં છે. ફરી ત્રણ અનન્યપૂર્વા જ કહેનારાં છે. તે સાત્વિકી, તામસી અને રાજસી ભાવથી વિખ્યાત થયેલાં છે. ત્યારબાદ અન્યપૂર્વા ત્રણ ગોપીજનોની

ઉક્તિ છે તેનો ક્રમ પ્રથમ તામસી, બીજાં રાજસી અને ત્રીજાં સાત્વિકી એવો છે. ફરી અન્યપૂર્વા જ ત્રણ **''અટતિ યદ્ ભવાન્** એ શ્લોકથી કહે છે. એનો ક્રમ રાજસી, તામસી અને સાત્વિકી છે. અને પછી અનન્યપૂર્વા બેમાં પ્રથમ રાજસી અને બીજાં સાત્વિકી છે કેમકે એમાં તામસી નથી. એમ ૧૯ થયાં અથવા બીજો ક્રમ એવો છે કે પ્રથમ સાત શ્લોક અને છેલ્લા બે શ્લોક એમ નવ શ્લોક કુમારિકા (અનન્યપૂર્વા) ની પ્રાર્થનાના છે અને એટલા જ શ્લોક શ્રુતિરૂપા (અન્યપૂર્વા) ઓએ કહ્યા છે. એક શ્લોક નિર્ગુણાની પ્રાર્થનાનો મળીને ૧૯ શ્લોક થાય છે. એમાં છેલ્લો શ્લોક ગુણાતીતા ગોપીજનની પ્રાર્થનાનો છે. એમાં પ્રૌઢા અને કુમારિકા ની ઉક્તિમાં નવ-નવ શ્લોક આવ્યા તેથી સમસંખ્યામાં બન્નેની સ્તુતિ કહેવામાં આવી છે. તે-તે ગોપીજનોના વાક્ય અનુસાર એનો-એનો ભાવ કહ્યો છે. જો ભાવ જુદા ન હોય તો સ્તોત્રમાં અનેકપણું કહ્યું તે સમ્ભવે નહિ તેથી ભાવભેદ સિદ્ધ થાય છે. તેથી સર્વભાવાત્મા ભગવાન્ એનાથી પ્રસન્ન થાય છે.

૧. ભગવાન્ સિવાય લોકમાં લૌકિક પતિની સાથે જેનું લગ્ન થયું હોય તે અહીં **'અન્યપૂર્વા'** શબ્દથી કહેવાય છે. **''અન્યઃ પૂર્વો યસ્યાઃ સા''** ભગવાન્‌ની પહેલાં જેને બીજાની સાથે સમ્બન્ધ થયો છે એવાં અહીં શ્રુતિરૂપાઓ ગણાય છે.

૨. ભગવાન્ સિવાય જેને કોઈ પતિ નથી તે **'અનન્યપૂર્વા'** કહેવાય છે. એનો ભાવ એવો છે કે અમારા પતિ ભગવાન્ થાય. એમની સાથે પણ લગ્નસમ્બન્ધ નથી તેવાં અહીં ઋષિરૂપા ગોપીજનો છે જેને 'કુમારિકા' કહે છે.

ગોપ્ય ઊચુઃ

જયતિ તેઽધિકં જન્મના વ્રજઃ શ્રયત ઈન્દિરા શશ્વદત્ર હિ ।।
દયિત દશ્યતાં દિક્ષુ તાવકાસ્ત્વયિ ધૃતાસવસ્ત્વાં વિચિન્વતે ।।૧।।

ગોપીજનોએ કહ્યું : ''આપના જન્મથી વ્રજનો વૈકુંઠ કરતાં પણ અધિક *ઉત્કર્ષ થયો છે, કારણ કે લક્ષ્મીજી પણ અહીં જ હમેશાં આશ્રય લે છે. હે પ્રિય! આપને માટે જ પ્રાણ ધારણ કરનારાં આપનાં જન આપને દિશાઓમાં શોધે છે તે જુઓ ।।૧।।

વિશેષ : 'જયતિ' શબ્દ પ્રથમ લખ્યો છે તે મંગળનો સૂચક હોવાથી આ સ્તોત્રનું ફળ શ્રેષ્ઠ થશે એમ સમજી શકાય છે. જો એમ અર્થ ન કરીએ તો પ્રથમ જ ક્રિયાપદનો પ્રયોગ ઉચિત ન ગણાય. આપના પધારવાથી વ્રજ સર્વ કૃતાર્થ થયું. અમે વ્રજમાં રહેનાર પરમ કૃતાર્થ થયાં. અમે કૃતાર્થ થઈએ એમ યત્ન કરશો એમ બતાવવા માટે આપના અહીં પધારવાથી વ્રજનો સર્વ પ્રકારે

ઉત્કર્ષ થયો છે કેમકે **'જયતિ'** શબ્દનો અર્થ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એવો થાય છે. અધિક જય એટલા માટે કે આપ વૈકુંઠથી ઉતરીને બીજે ક્યાંય ન જતાં વ્રજમાં પધાર્યા. એવો જય વૈકુંઠનો પણ નથી કેમકે અહીં લીલા કરો છો તેવી લીલા વૈકુંઠમાં પણ કરતા નથી. જો કે આપનું પ્રાકટ્ય મથુરામાં થયું, પણ તેથી મથુરાને કાંઈ લાભ થયો નથી, પણ વ્રજનો જ ઉત્કર્ષ થયો છે. લોકમાં ભગવાન્‌ના જન્મથી ઉત્કર્ષ ગણાતો નથી એમ કોઈ કહે ત્યાં કહે છે કે આપના વ્રજમાં પધારવાથી લક્ષ્મી સર્વદા વ્રજમાં રહેવા લાગી. તેને લઈને વ્રજનો મહિમા વધી ગયો કેમકે વૈકુંઠમાં લક્ષ્મી ભાર્યા તરીકે રહે છે જ્યારે અહીં તો હીન ભાવને ધારણ કરીને રહી છે કેમકે અહીં એના જેવી અમો અનેક છીએ તેથી એ અહીં સાધારણ પણાથી સ્થિતિ કરે છે. લક્ષ્મી પતિના વ્રતવાળી છે. પતિવ્રતા પતિથી જુદી રહેતી નથી. પતિ જ્યારે ભક્તની ઉપર કૃપા કરવામાટે અન્યને અધીન હોય ત્યારે એની સ્ત્રીને પણ આધીન રહેવું જ પડે. તેથી આપના પધારવાથી વ્રજનો ઉત્કર્ષ લોકપ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે. આપ અને લક્ષ્મી અહીં પ્રસન્ન છો; પણ આપ વ્રજમાં અમારે માટે પધાર્યા છો તેથી અમારી તરફ પણ આપે દૃષ્ટિ કરવી જોઈએ કેમકે અમે આપનાં છીએ અને આપને માટે જ પ્રાણ ધારણ કરનાર છીએ. એ તો દિશાઓમાં આપનાં દર્શનની લાલસાથી ભટકીએ છીએ, જ્યારે બ્રહ્મા આદિ આપનાં દર્શનને માટે અહીં આવી દર્શન કરી જાય છે એ અતિ અયોગ્ય ગણાય. વળી એમ કહો કે તમારામાં ભક્તિ નથી તેથી તમે જીવો છો, તો એ વિષયમાં કહેવાનું કે આપને માટે જ અમોએ પ્રાણને ટકાવી રાખ્યા છે. જ્યારે અમને એમ લાગશે કે આપને અમારો ઉપયોગ નથી તે વખતે જ પ્રાણ ચાલ્યા જશે. એ પ્રાણ છે ત્યાં સુધી એને આશ્વાસન આપવા માટે અમે આપની શોધમાં છીએ. જો થોડો પણ વિલમ્બ થયો તો પ્રાણ ચાલતા થશે. આપ બિરાજો અને આપના જીવ આપને માટે દિશાઓમાં શોધ કરે એ બહુ દુઃખની વાત ગણાય. જો કે ભગવાન્ દર્શન દે તેનાથી કૃતાર્થતા નથી, પણ દેખાવાથી એની કૃપા થાય તો મનોરથ સિદ્ધ થાય.

હે સુરતનાથ! શરદ્‌ઋતુના નિર્મળ સરોવરમાં સુન્દર રીતે ઉત્પન્ન થયેલાં કમળની અન્દર રહેલી શોભાને હરનાર આપના નેત્રવડે આપ અમને પ્રહાર કરો છો તે હે વરદાન આપનાર! શું વધ ન ગણાય? અમે આપની અમૂલ્ય *દાસીઓ છીએ. આપને શરણ આવ્યો તે વધ કરવા યોગ્ય ન હોઈ શકે; તો આપ દર્શન ન આપો તેથી વધ નથી થતો શું? જેનાથી પ્રાણને બાધા થાય તે વધ જ ગણાય ।।૨।।

વિશેષ : અહીં 'શુલ્કદાસિકા' અને 'અશુલ્કદાસિકા' એવા બન્ને અર્થ ઘટાવ્યા છે. બ્રહ્માજીએ લોકમાં અલૌકિક કામ પ્રકટ કરવામાટે અમને શુલ્કદાસિકા તરીકે આપને આપી છે કે જે દ્વારા

ભગવદીય કામ લોકમાં આવી શકે એ અર્થમાં શુલ્કદાસિકાનો અર્થ ઘટે છે. અશુલ્કદાસિકા એટલે ધર્મદાસીઓ કે જેને સેવા સિવાય બીજો ધર્મ નથી. તેમનો પણ નેત્રદ્વારા વધ કરવો એ અનુચિત ગણાય. જે સાધનથી પ્રાણને બાધા થાય તે વધનું સાધન ગણાય. આપના સુન્દર નેત્રના કટાક્ષો વિપ્રયોગમાં યાદ કરતાં એ પ્રાણને બાધા કરનાર થાય છે તો એ દ્વારા અમારા પ્રાણ જાય તો એના વધનો દોષ આપના સિવાય બીજા કોને લાગે? તેથી વધ ન થાય એવું આપે કરવું યોગ્ય છે.

હૃદયમાં એકઠો થયેલો રસ વાણીદ્વારા બહાર ન નીકળે ત્યાંસુધી પૂર્ણ રસ ન કહેવાય તેથી ગોપીજનના હૃદયમાં પૂર્ણ થયેલ રસ વાણીદ્વારા બહાર નીકળે છે. તેથી તે પૂર્ણરસા છે એમ સિદ્ધ થાય છે. (કારિકા)

(બીજી કોમળ ભાવવાળી સખીઓ કહે છે કે) ઘણીવાર સંકટમાં આપે રક્ષા કરી છે તો આ વખતે પણ કરો. (એ ગણાવે છે કે) કાલિયનાગના ઝેરવાળું શ્રીયમુનાજીનું જળ પીવાથી થયેલા મૃત્યુથી આપે અમારી *રક્ષા કરી, અઘાસુર (અજગર રૂપ) ના ઉદરમાં ગયેલાઓની રક્ષા કરી અથવા 'વ્યાલ' શબ્દથી કાલિય, સુદર્શન વગેરે સર્પો અને તૃણાવર્ત આદિ રાક્ષસોથી અમારી આપે રક્ષા કરી છે. ઈન્દ્રે પવન સહિત વર્ષા વરસાવી તેનાથી આપે રક્ષા કરી છે. તેમજ અગ્નિ, વીજળીથી પણ આપે રક્ષા કરી. વ્યોમાસુરથી પણ રક્ષા કરીછે તો હે ઋષભ! આપે અમારી ઘણીવાર રક્ષા કરી છે તેમ આ વખતે પણ રક્ષા કરો ।।૩।।

વિશેષ : કાલિય હ્રદનું જળ પીતાં વાછડાં અને ગ્વાલ-બાલ મરી ગયાં તેને જીવતાં કર્યાં. કાલિય, સુદર્શન આદિ સર્પો, તૃણાવર્ત આદિ રાક્ષસો તેનાથી આપે બચાવ્યા. ઈન્દ્રે વ્રજ ઉપર કોપ કર્યો ત્યારે વૃષ્ટિ, વાયુ, વીજળીથી રક્ષા કરી. દાવાગ્નિથી પણ આપે રક્ષા કરી છે. વ્યોમાસુરથી પણ રક્ષા કરી છે. ગોપીજનો ભગવદ્ આવેશથી સર્વજ્ઞ બન્યાં છે તેથી લીલામાં પૌર્વાપર્યનું અનુસન્ધાન ન કરતાં બધી લીલા જેમ યાદ આવે તેમ વર્ણન કરે છે. તેથી અનેક પ્રકારના ભયથી જ્યારે આપે અનેક વાર પાલન કર્યું તો આ વખતે પણ આપે જ પાલન કરવું જોઈએ, નહિ તો આટલી વાર બચાવ્યાં તે બધું વ્યર્થ થઈ જાય. અત્યાર સુધી બહારના મારનાર હતા તેનાથી આપે બચાવ્યા છે; અત્યારે તો મારક અન્દરનો છે તેથી આપે રક્ષા કરવાની છે; તેથી સર્વથા આપ જ રક્ષા વિચારો તો જ રક્ષા થઈ શકે એવું છે, બીજો ઉપાય નથી.

આપ કેવળ યશોદાનન્દ નથી, પણ સમગ્ર દેહધારીના અન્તરાત્માને જોનાર

છો.* હે સખે! જ્યારે વિશ્વની રક્ષા કરવાને માટે બ્રહ્માજીએ આપને પ્રાર્થના કરી ત્યારે ભક્તના કુળમાં-યાદવ કુળમાં આપ પ્રકટ થયાં છો ।।૪।।

વિશેષઃ આ વચન નિર્ગુણ ગોપીજનનું છે. એ ભગવાન્નું મહાનુભાવપણું જાણે છે અને તે અનુસાર કીર્તન કરી વિનન્તિ કરે છે કે જેમ જ્ઞાનીને મોક્ષ આપો છો તેમ અમને અમારે લાયકનો મોક્ષ આપો. એ ગોપીજન કહે છે કે જો ભગવાન્ નન્દરાયજીના પુત્ર હોય તો તેમને આપણે આપણા જેવા ગણી ઠપકો આપી શકીએ, પણ જ્યાં એ નન્દના નન્દન નથી તો પછી એમને ઠપકો આપવાનો આપણને અધિકાર નથી. એ કહે છે કે આપ ગોકુલપતિના પુત્ર નથી. એમ થયા હોત તો એની જેમ અમારે સ્વાધીન થાત. પણ આપ તો સર્વ પ્રાણીઓના અન્તઃકરણમાં રહીને સર્વના સાક્ષી બનો છો તેથી અમારા હૃદયના તાપને આપ જોશો તો પ્રસન્ન થશો જ. આપ અમારા પાલન માટે પધાર્યા છો. આપને જણાશે કે આ બચશે નહિ તો આપ કૃપા કરી અમને જીવાડશો એટલે આપને કાંઈ કહેવાની જરૂર નથી. વળી આપ સ્વેચ્છાથી પધાર્યા નથી, પણ બ્રહ્માજીએ જગતની રક્ષા કરવા માટે પ્રાર્થના કરી તેથી રક્ષાને માટે આપ પધાર્યા છો. વળી આપ જીવાત્માના સખા છો તેથી પણ લોકમાં મિત્રતા બતાવવા માટે યાદવરૂપી વૈષ્ણવના કુળમાં આપે આપનું પ્રાકટ્ય દેખાડ્યું છે. આપ સખા હોવાથી ઈચ્છા પ્રમાણે પ્રેરણા કરતાં વિશેષ કાંઈ આપે કરવું જોઈએ, નહિ તો અવતાર પ્રયોજન વ્યર્થ થાય. માટે આપ પધાર્યા છો તો આત્માનું નિવેદન અમે કરીએ તેમ આપે પણ આપનું સ્વરૂપ અમને બતાવવું જોઈએ એ કાંઈ અમારે કહેવાનું નથી તેથી જેમ આપને ઉચિત લાગે તેમ કરો. આપને વિનન્તિની જરૂર ન હોય.

(બીજી એનાથી ઊંચા ભાવવાળી ગોપી ભગવત્કરનો સ્પર્શ પોતાના મસ્તકને થાય એવી પ્રાર્થના કરે છે. એનો મત એવો છે કે ભગવાન્ પણ માગ્યા વગર તો આપશે નહિ તેથી પ્રાર્થના કરે છે કે) હે વૃષ્ણિકુલ શિરોમણિ! આપનું *હસ્તકમળ, જે સંસારના ભયથી આપને શરણે આવનારને અભયદાન આપનાર છે, જે અભિલાષાઓ પૂર્ણ કરે છે અને જેણે લક્ષ્મીજીનું પાણિગ્રહણ કર્યું છે તે, હે કાન્ત! અમારા મસ્તક ઉપર પધરાવો ।।૫।।

વિશેષ : હે સ્વામિન્! અમારું હૃદય ફૂટી જાય છે માટે સર્વ અંગને પોષણ મળે તેવી રીતે આપ અમારા મસ્તક ઉપર આપનો શ્રીહસ્ત ધરો કેમકે હસ્ત એ કમળ છે અને કમળ શીતળ હોય છે એમાં પણ તળાવમાં થયેલ કમળ શીતલ હોય છે. અહીં તો શ્રીહસ્ત જ સર અને સરસિજ છે તેથી એનો ઉદ્ધાર થવાથી પણ રસને ઓછો કરે એમ નથી. હે કાન્ત! આપ શ્રીહસ્ત મસ્તક

ઉપર ધરી અમારી ઉપર આપની સત્તા સ્થિર કરો. એ આપનો શ્રીહસ્ત તાપ દૂર કરે છે એટલું જ નહિ પણ સર્વ કામનાઓ પૂરનાર છે. ત્યાં શંકા થાય કે ભગવાન્ પુરુષોત્તમ છે તે સ્ત્રીઓના માથા ઉપર હસ્ત કેમ ધરે? ત્યાં કહે છે કે આપના શ્રીહસ્તે લક્ષ્મીજીનું પાણિગ્રહણ કર્યું છે તો અમારા મસ્તક ઉપર હાથ ધરવામાં એમને શો વાંધો હોય? ત્યાં કહે છે કે એ તો વિવાહિતા છે, તમે તો બીજે વિવાહિતા છો તે તમારો અને લક્ષ્મીજી નો એક ન્યાય ન સમ્ભવે. ત્યાં કહે છે કે વિવાહમાં પ્રયોજક વિધિ છે તેમ શરણાગતના પાલનમાં પણ વિધિ પ્રયોજક છે. વિવાહની અપેક્ષાએ શરણાગત પાલન તો ઈશ્વર માત્રનો ધર્મ છે. એમાં પણ આ સ્ત્રીઓ સંસારના ભયથી આવી છે. સંસાર પણ સ્વભાવથી દુષ્ટ નથી, પણ અસહ્ય દુઃખનું કારણ છે; તેથી આપ જ અમારા દુઃખને દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ ઉપાયથી દૂર કરનારા છો.

હે વ્રજજનોની આર્તિનો નાશ કરનાર! હે સ્ત્રીઓના વીર! હે અંગીકૃત જીવોના ગર્વને મન્દ હાસ્યથી દૂર કરનાર! હે સખા! આપ આપની દાસીઓને-અમને *ભજો અને આપના મનોહર મુખકમળનાં દર્શન કરાવો ।।૬।।

વિશેષ : ''હે સખા!'' એમ અપ્રતારણમાટે સમ્બોધે છે. તમે એવી ધૃષ્ટતા કેમ કરો છો એમ કહે તો એના ઉત્તરમાં કહે છે કે અમે આપની દાસીઓ છીએ. **''યે યથા માં પ્રપદ્યન્તે તાંસ્તથૈવ ભજામ્યહમ્''** એવી આપની પ્રતિજ્ઞા છે. અમારું કિંકરીપણું અને આપની પ્રતિજ્ઞા પ્રસિદ્ધ છે. તેથી અમે જે ભાવથી ભજીએ છીએ તે ભાવથી આપ અમને ભજો કેમકે આપ વ્રજજનોની આર્તિને હરનાર છો. વળી સ્ત્રીઓના વીર છો. વીર હોય તે શત્રુને જડમૂળથી ઉખેડી નાખે. સ્ત્રીઓનો શત્રુ તો કામ છે. તે ગુપ્ત અંગોમાં વસે છે તેને ઉખેડવામાં આપના જેવો કોઈ નથી. તેથી સ્ત્રીઓના વીર આપ જ છો કેમકે શ્રીકૃષ્ણ વિના કોઈ એ સમ્બોધનને લાયક નથી, કારણ કે બીજા બધા અપૂર્ણકામ છે. પૂર્ણકામ હોય તે જ બીજાની કામનાને પૂર્ણ કરે. તમારા અભિમાન દોષને દૂર કરવા માટે હું તમને ભજતો નથી એમ ભગવાન્ કહે તો એના ઉત્તરમાં કહે છે કે આપ તો સ્મિત માત્રથી નિજજનોના ગર્વને મટાડનાર છો તેથી આપે દૂર રહેવું યોગ્ય નથી. નિજજનનો પણ ધર્મ જ દોષવાળો છે, પણ જીવ સ્વરૂપથી દોષવાળો નથી. સ્વરૂપથી જીવ દુષ્ટ હોય તો એને ભગવાન્ નિજમાં ન ગણે. તેથી આપ મુખકમળનું દર્શન કરાવો અને પછી જુઓ કે આપનું મુખ દેખ્યા પછી અમારામાં દોષ રહે છે કે જાય છે. એ મુખને આપ પરીક્ષા કરવા તો એકવાર બતાવો.

(એ જ અર્થને રાજસી ભાવવાળી સખી બીજી રીતે કહે છેઃ) પ્રણત જનના પાપને મટાડનાર, ગાયો વગેરે તૃણચરની પાછળ ફરનાર, લક્ષ્મીજીના નિવાસરૂપ,

કાલિયની ફણા ઉપર ધરેલ આપનું ચરણકમળ અમારા કુચો ઉપર રાખીને અમારા *કામને આપ દૂર કરો ।।૭।।

વિશેષ : આપના ચરણને અમારા સ્તન ઉપર સ્થાપન કરો અને એનાથી હ્રદયમાં રહેલા કામને દૂર કરી દો. સમુદાય અભિપ્રાયથી **'કુચેષુ'** એમ બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે અથવા અમારાં સ્તનના વિરહભાવથી ટૂકડે-ટૂકડા થઈ જાય છે તેથી બહુવચન કહ્યું છે. પ્રથમ શ્લોકમાં મસ્તક ઉપર હાથ મૂકવાની પ્રાર્થના કરી તેથી પાસે આવવાનું થશે એમ ધાર્યું. બીજા શ્લોકથી સમ્બન્ધની પ્રાર્થના કરી. તેથી સ્પર્શાદિક સિદ્ધિ પ્રાર્થી છે અને આ શ્લોકથી વિપરીત રસની પ્રાર્થના કરે છે. અથવા બંધ વિશેષમાં તિર્યક્ ભેદ છે. તેટલાથી પણ હ્રદયમાં રહેલો કામ નિવૃત્ત થાય. અથવા લીલાશયનમાં બધી બાજુ રહેલાને ભગવાન્‌નો તેવો સમ્બન્ધ થાય છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે કઠણ સ્તન ઉપર કોમળ ચરણ સ્થાપવાની પ્રાર્થના ભાવવિરુદ્ધ ગણાય! એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે એ ચરણ તો કાલિયના ફણા ઉપર પણ નાચીને આવ્યું છે. એના જેવાં અમારાં સ્તન ક્રૂર નથી. એ કાલિયના ફણા ઉપર ચરણ રાખી તેના દોષો દૂર કર્યા તેમ અમારા હ્રદયના દોષને ચરણ સ્થાપન કરી દૂર કરો. તો પણ સ્ત્રીના હ્રદય ઉપર ચરણ ધરવું અયોગ્ય ગણાય! એના ઉત્તરમાં કહે છે કે એ હ્રદય તો લક્ષ્મીજીના સ્થાનરૂપ છે. લક્ષ્મીજી ત્યાં સ્પર્શને અનુભવે છે. ત્યાં કહે છે કે તમે મૂઢ છો. તમારું હિત કેમ કરાય! એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે આપનું ચરણ તો ગાયોની પાછળ ફરનાર છે, તો અમારા હ્રદયમાં રાખવામાં શો વાંધો છે? ત્યાં કહે છે કે તમે જિતેન્દ્રિય ન હોવાથી તમને અમે ચરણસ્પર્શ નહિ કરાવીએ. એના ઉત્તરમાં કહે છે કે આપનું ચરણ પ્રણત જનના પાપને મટાડનાર છે. આપની કૃપાથી જ નમ્રનાં પાપ ઘટી જાયછે. અત્યન્ત નમ્ર હોવાથી ધર્મમાર્ગનો પરિત્યાગ કહ્યો. દેહાભિમાન હોવાથી જ્ઞાનનો સમ્ભવ નથી. પ્રણત હોવાથી અધોગતિ થવાની નથી. તેથી ચરણ વડે એનો ઉદ્ધાર છે. ચરણનું ચિન્તન, આલિંગન, સ્પર્શ વગેરેથી સર્વેષ્ટ સિદ્ધિ થવી શક્ય હોઈને તેને અન્ય કાંઈ કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

(એ જ અર્થને એનાથી ઉત્તમ સખી બીજી રીતે પ્રાર્થે છેઃ) હે કમલનયન! હે વીર! મનોહર વાક્યોવાળી અને વિદ્વાનોને આનન્દ આપનારી આપની મધુર *વાણીથી આ આજ્ઞાંકિત અને મોહ પામતી અમને દાસીઓને અધરામૃતનું પાન કરાવીને જીવાડો ।।૮।।

વિશેષ : પ્રથમની ગોપીએ શ્રીહસ્ત મસ્તક ઉપર ધરી ઉપકાર કરવાની વિનન્તિ કરી, બીજીએ ચરણના સમ્બન્ધથી ઉપકાર કરવાની વિનન્તિ કરી, ત્રીજી આ ગોપી મુખથી ઉપકાર કરવાની

પ્રાર્થના કરે છે. પ્રથમની બધી વાત સ્પષ્ટ રીતે વાણીથી ન કહેવાય ત્યાં સુધી વકતવ્ય રસયુક્ત થતું નથી એવી રસની મર્યાદા છે. હે સ્વામિન્! મધુરવાણીથી મોહિત થતી આ ગોપીઓને પોષણ આપો. મોહ (મૂર્છા) મરણ પહેલાંની અવસ્થા છે, તો એને મરણથી બચાવવી જોઈએ કેમકે એ આપની આજ્ઞા ઉઠાવનારી છે. ક્ષણ વિલમ્બે એ મરણ-શરણ થશે તેથી અંગુલિનિર્દેશથી 'આ' કહી બતાવે છે. મોહ તો માયારૂપ છે તે આપના સચ્ચિદાનન્દરૂપથી જ નિવૃત્ત થાય. એમાં આપની વાણી આનન્દરૂપા છે. સત્ય અને પ્રિય એવું આપનું વાક્ય છે. વિદ્વાનને હર્ષ કરનારી એટલે જ્ઞાનરૂપ પણ આપની વાણી છે. મુખમાં નેત્ર છે. તેના વ્યાપાર સાથે આપ કહો એમ વિનન્તિ કરતાં કહે છે કે આપ કમળનેત્ર છો. વળી અધરામૃતથી પણ પોષણ કરો એવી વિનન્તિ કરી તેથી સર્વથા અસાધ્ય વ્યાધિમાં ગુપ્ત રસોનું પણ પાન કરાવવામાં આવે છે. 'વીર' એ સમ્બોધન છે. પૂર્વપ્રાર્થિત અર્થો સ્મરણથી મૂર્છાને વધારનારા થાય છે.

આપની કથારૂપી અમૃત સંસારથી તપેલાઓને *જીવાડનાર છે, ડાહ્યા-વિદ્વાન (જ્ઞાની) પુરુષો એની પ્રશંસા કરે છે, પાપનો નાશ કરનાર છે, શ્રવણને મંગળરૂપ છે, લક્ષ્મીને આપનાર છે, અપરિછિન્ન (જગતમાં વ્યાપીને રહેલું) છે. એ છ ધર્મવિશિષ્ટ આપની કથાને જે પૃથ્વીમાં સંભળાવે છે તે ઉદાર-બહુ મોટા દાતાઓ છે ।।૯।।

વિશેષ : તમે જે પ્રથમ યાચના કરી તે ભક્ત હોય તેને અપાય. તમે તો ભગવદ્વિરહમાં પણ જીવ્યાં તેથી તમારામાં સ્નેહ નથી એમ નિશ્ચય થાય છે. ભગવાન્ તો નિરપેક્ષ હોવાથી તમો જીવો કે ન જીવો એનાથી ભગવાન્‌ને કાંઈ પ્રયોજન નથી. એમને તો લક્ષ્મી સરખી કોટિશઃ દાસીઓ છે. તેથી તમે જે પ્રથમ કહ્યું છે કે ''તમારે માટે અમે પ્રાણ ધારણ કર્યા છે'' એ વાત અસંગત લાગે છે. તેથી તમારી પ્રાર્થના વ્યર્થ છે! એવી શંકા થાય એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે આ અમારું જીવન અમારા પ્રયત્નથી નથી થતું, પણ આપની કથા, વિરહથી અમારા પ્રાણ જવાને તૈયાર થાય છે ત્યારે તેને રોકે છે. આપની કથામાં તો જેવું સ્વરૂપમાં સામર્થ્ય છે તેવું જ સામર્થ્ય છે કેમકે આપનું સ્વરૂપ ઐશ્વર્ય આદિ છ ગુણવાળું છે તેમ કથામાં પણ ઐશ્વર્ય આદિ છ ગુણ છે. એ પણ મોક્ષ આપનારી અને પરમાનન્દ આપનારી છે. આપની કથા **અમૃત** છે; એટલે ભગવદ્રસરૂપ છે જે સર્વના મરણને નિવૃત્ત કરે તે **અમૃત** કહેવાય. તેથી એ ભગવદ્રસરૂપ હોવાથી મોક્ષ અને પરમાનન્દ ને આપનારી છે. જેવું આપનું સ્વરૂપ છે તેવું કથાનું સ્વરૂપ થયું. હવે **ધર્મી** કહીને છ ધર્મને કહે છે કે તપ્તના જીવનરૂપ છે. સંસારમાં દુઃખી થયેલને જીવાડનારી

કથા છે. અમૃત તાપને મટાડે છે. એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. આ વિશેષણથી ભગવાન્નો **વૈરાગ્ય** અથવા જ્ઞાનગુણ કથામાં કહ્યો. ઉપર ઉપરથી તાપને મટાડવાપણું જળમાં પણ છે તે કરતાં આ અમૃત વિલક્ષણ છે એમ બતાવવા માટે કહે છે કે શબ્દના અર્થમાં રસનો અનુભવ કરતાં જ્ઞાનીઓ જેની સ્તુતિ કરે છે. એટલે આ પદ પણ **જ્ઞાન** કે વૈરાગ્ય બતાવનાર છે. કવિઓ પણ દેખીતી રીતે સ્ત્રીઓનાં પણ વખાણ કરે છે. તેવું કથામૃત નથી એ બતાવતાં કહે છે કે કથામૃત તો પાપને દૂર કરનાર છે. અલૌકિકને સિદ્ધ કરનાર **વીર્ય** હોય છે. એ ધર્મરૂપ હોય છે. **''ઐશ્વર્યસ્ય સમગ્રસ્ય ધર્મસ્ય યશસઃ શ્રિયઃ''** એવો પાઠ લઈએ તો આ વિશેષ ધર્મરૂપ થયું. કથા ધર્મને સિદ્ધ કરનારી અને પાપને દૂર કરનારી છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. પ્રાયશ્ચિત આદિ પણ પાપ દૂર કરનાર હોય છે. કથામૃત એનાથી વિલક્ષણ છે. એમ બતાવવા માટે એ શ્રવણ કરતાં જ મંગળ આપનારી છે અને પ્રાયશ્ચિત આદિ તો ગોમયાદિ લેપન વડે અમંગળરૂપ છે, ઘોરરૂપ છે. કથા એવી નથી પણ મંગળરૂપ છે. તેથી **યશ**-કીર્તિરૂપતા કથામૃતમાં સિદ્ધ થઈ. પુત્રજન્મ આદિ સાંભળતાં આનન્દ આપનાર છે એના કરતાં કથાની વિલક્ષણતા કહેવા ફરી વિશેષણ આપે છે કે એ લક્ષ્મીને આપનારી છે. પુત્ર આદિ જન્મમાં તો લક્ષ્મીનો વ્યય થાય છે; કથામૃત તો લક્ષ્મીને પણ અપેક્ષિત છે તેથી શ્રોતા વકતા બન્નેને **શ્રી**-લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થાય છે. રાજ્ય આદિની પ્રાપ્તિ લક્ષ્મીનો લાભ આપનારી છે તેથી પણ કથાની વિલક્ષણતા કહે છે કે એ કથારૂપી અમૃત તો સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે. રાજ્યાદિ દેશ-કાલથી પરિછિન્ન છે. એનાથી **ઐશ્વર્યાદિ** બતાવ્યું. કથામૃત તો સર્વલોકમાં વ્યાપ્ત થઈને રહ્યું છે, જેવા ભગવાન્ વ્યાપીને રહ્યા છે તેમ; તેથી સ્વરૂપથી અને ધર્મથી ભગવાન્ના જેવી ભગવત્કથા છે. એનાવડે અમારું જીવન થયું છે એ પણ આપે જ જીવન સમ્પાદન કર્યું ગણાય. આપનાથી પણ કથામાં વિશેષતા એ છે કે આપ સ્વરૂપથી કોઈને મારો ખરા, પરન્તુ કથા સર્વને જીવાડે જ. આપ સ્વતન્ત્ર, કથા તો અમને 'અધીન' એટલે પરતન્ત્ર. આપ તો અવતાર ધરો તે બ્રહ્માજી આદિ પ્રાર્થના કરે ત્યારે પધારો, આવીને ચાલ્યા પણ જાઓ. કથાનો તિરોભાવ કોઈ કાળે થતો નથી. માટે એવું કથામૃત પૃથ્વી ઉપર જે આપે છે તે બહુ આપનાર છે. એ બહુ દ્રવ્યના આપનાર વ્યાસ આદિ છે તે બહુ આપનાર અને મરણ આદિ ધર્મરહિત છે એટલે કેવળ ભગવદ્રૂપ છે, જનન (જન્મ) આદિ દોષરહિત છે; પરન્તુ કથારૂપી અમૃત વિરલ છે કેવળ મરણ થતું હોય તો બચાવી શકે, પરન્તુ એકત્ર થઈને રસનો સમુદાય આપનાર નથી. દ્રવરસ અને ઘનરસમાં ફેર તેટલો આપનામાં અને કથામાં ફેર છે. જો એમ ન હોય તો બધા કથાથી જ સન્તોષ પામે. પણ વિરહ વખતે મરતાં બચાવનારી કથા છે તેથી એ ભગવદ્રૂપે સ્તુતિને પાત્ર છે. અમારું જીવન પણ આપની કથાએજ

ટકાવ્યું છે.

હે પ્રિય! આપનું વિશેષ (અત્યન્ત) હસવું, પ્રેમપૂર્વક જોવું, વિહરણ કરવું, એનું ધ્યાન કરતાં એ મંગળરૂપ છે અને હૃદયને સ્પર્શ કરનાર એકાન્તની વાર્તાનું જ્ઞાન એ બધું હે કપટી! અમે યાદ કરીએ છીએ ત્યારે એ અમારા મનને ક્ષોભ કરનાર* થઈ પડે છે ।।૧૦।।

વિશેષ : આ બોલનારી તામસી છે. એનું કહેવું એવું છે કે કથાથી જીવન તો થઈ શકે છે, પરન્તુ જો ભગવાન્‌ના ધર્મ મનને ક્ષોભ ન કરે તો જીવન ટકવાનો સમ્ભવ ખરો. ભગવાન્‌માં જેમ ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ છ ધર્મ છે તેવા જ બીજા છ વ્યામોહક ધર્મ પણ છે. જો એ વ્યામોહક ધર્મ વડે ભગવાન્ મોહ ન કરે તો એ કથાથી બધું કામ બની જાય. પણ ભગવાન્ તો માયાવડે કપટ લીલા પણ કરી જાણે છે. આ તામસીના સ્વભાવ દોષથી એ પોતાનો દોષ ભગવાન્‌માં જુએ છે. જેમ તાવવાળાને અન્ન અમૃત જેવું હોય તેમાં વિરસતા લાગે છે તે સ્વદોષથી જ છે. તેથી કહે છે કે તમારાં પ્રહસિત વગેરે અમારા મનને ક્ષોભ કરાવે છે. એક તો સ્વભાવથી અમે દુઃખી હોઈએ ત્યારે પ્રિય અમારો ત્યાગ કરી અન્ય સાથે રહે છે, પછી આવીને ઊંચેથી હાસ્ય કરે છે તેથી અમારા મનમાં અતિક્ષોભ થાય છે. વળી આપ પ્રિય છો તેથી આપનું સ્મરણ પણ અમારા ક્ષોભનું કારણ થઈ પડે છે. તેથી જેને આપનો સમ્બન્ધ નથી તેના મનમાં ક્ષોભ પણ નથી. વળી આપ જ્યારે પ્રેમથી વિશેષ દર્શન કરો છો ત્યારે અમને ક્ષોભ થાય છે. એનું સ્મરણ પણ ક્ષોભજનક એટલામાટે થાય છે કે આપ એમ જોવામાં અન્તઃકપટ રાખો છો. જો એમ ન હોય તો કાર્યમાં વિસંવાદ ન થાય. આપનું જોવું અમારા મનને ઊંચું કરી દે છે અથવા આશા ઉત્પન્ન કરે છે. એ આશા પૂર્ણ નથી થતી તેથી આપનામાં કપટની સમ્ભાવના થાય છે. આપ વેણુ વગાડતા ચાલો છો એ આપનો વિહાર પણ સ્મરણમાત્રથી ક્ષોભજનક છે. આપ રસરૂપ છો. રસ એની ખાણમાંથી બહાર નીકળે છે કે તરત વિશેષ કરીને એનું હરણ થાય છે. એટલે વેણુ વગાડતાં ત્રિભંગલલિત આદિ ભાવ સ્વરૂપથી પ્રકટ કરો છો એ પ્રથમ અમારા ધ્યાનમાં આવેલ છે તેથી એનું ધ્યાન પણ મંગળરૂપ છે. એ મંગળરૂપતા સંયોગમાં હતી, અત્યારે તો એનું સ્મરણ પણ મનને ક્ષોભ કરે છે કેમકે આપ અત્યારે દર્શન આપતા નથી. બીજું જે કપટથી કરો છો તે તો રહ્યું, મુખ્ય બાબત ગણાવી છે. એમ ચાર પ્રકાર રૂપને ઉદ્દેશીને કહ્યા અને બે પ્રકાર નામલીલામાં ક્ષોભક છે તે ગણાવે છે. આપ જ્યારે એકાન્તમાં અમને કહો છો તે જ્ઞાનરૂપ પ્રકાર છે તે પણ શાસ્ત્રાર્થરૂપ હોય છે. એ વાણી અમારા હૃદયનો સ્પર્શ કરનારી થાય છે કેમકે એ અમને લાયકની વાત આપ અમને કહો છો તેથી અમને સુખ થાય છે, પણ જ્યારે એ

સંકેત આપનો ખોટો પડે છે ત્યારે પ્રિય આપણને કહેતા હતા એ ખરા રૂપમાં નહિ પણ કપટભાવથી કહેતા હતા એમ જ્યારે અમે વંચિત થઈએ ત્યારે સમજાય છે; ત્યારે અમારા મનને દુઃખ થાય છે. આ વાત અનુભવસિદ્ધ છે. એ સર્વ જાણે છે તેથી હિ શબ્દ કહ્યો છે. આમાં એકાન્તમાં વાચિક સંકેત અને હૃદયસ્પર્શીવાણી એમ બે વિભાગ લેવાના છે; ત્યારે છ ધર્મી થાય, નહિ તો પાંચ થાય. તેથી સ્પષ્ટતા કરી છે. એકાન્ત સંવિદ્માં કેવળ મોહક વાણીનો આડમ્બર હોય છે, જ્યારે હૃદયસ્પર્શીવાણીમાં સ્વાનરૂપ બંધ આદિથી રમવાની વાતો હોય છે એટલો ભેદ પણ સમજવાનો છે.

હે નાથ! આપ વ્રજમાંથી પશુને લઈને વનમાં પધારો છો ત્યારે કમળ કરતાં પણ કોમળ આપનું *ચરણકમળ કાંકરી, તૃણ અને દર્ભ આદિના અંકુરોથી પીડિત થાય છે તેથી અમારાં મનને ખેદ થાય છે ।।૧૧।।

વિશેષ : અમારો તો આપનામાં એવો સ્નેહ છે કે આપ અન્યત્ર પધારો ત્યાં ખેદની સમ્ભાવના પણ હોય, તો પણ અમને દુઃખ થાય છે. અમે ખરી રીતે દુઃખી હોઈએ તો પણ આપને દુઃખ થતું નથી એ ન્યાય વિરુદ્ધ ગણાય. એ કહે છે કે જ્યારે આપ વ્રજમાંથી પશુઓ ચરાવવા માટે વનમાં પધારો છો ત્યારે કમળ કરતાં પણ કોમળ આપનું ચરણ, હે નાથ! માર્ગમાં પડેલા કંકર અને દર્ભ ના અંકુરથી દુઃખી થાય છે તેથી અમારા મનને દુઃખ થાય છે. ખરી રીતે તો આપને એનો ખેદ નહિ થતો હોય, નહિ તો બીજે દિવસે આપ ન જાઓ. ખરી રીતે તો આપનું ચરણ અમારા સ્થાનથી બહાર જતું નથી, પણ આપ જ એને બળાત્કારે લઈ જાઓ છો. વળી વ્રજમાં રહેલી ગાયોને વનમાં લઈ જાઓ તેને માર્ગે ચાલતાં તો ખાવાનું મળે નહિ, માટે જ્યાં ઘાસ હોય ત્યાં અમાર્ગે પણ એને ફેરવવી પડે. પૃથ્વીની ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે આપ ચરણમાં પાદુકા ધરતા નથી. આપ પશુપાળ હોવાથી પશુચર્મ તો પહેરો નહિ ત્યારે કમળ કરતાં પણ કોમળ ચરણ એવા રસ્તામાં કાંકરાથી અને અંકુરથી પીડાય છે. અહીંથી વનમાં જનારની ખોટ નથી. તેઓ ગોચારણ આદિ કરી આવે છતાં આપ સ્વયં જાઓ છો એનું કારણ સમજાતું નથી. વનમાં ત્રણ જાતની ભૂમિ પર્વતરૂપ, અરણ્યરૂપ અને કચ્છરૂપ (ભીની-કાદવ-કીચડવાળી) હોય છે. તેમાં એકેકમાં એકેક લો અથવા સર્વમાં સર્વ લો. અમે તો અબળા એટલે અશક્ત તેથી ત્યાં આવી એ દુઃખનો ઉપાય ન કરી શકીએ. એને લીધે ચિન્તા થાય છે, નહિ તો ત્યાં જઈ અમારા હૃદય ઉપર એ ચરણને અમે પધરાવીએ.

હે વીર! *દિવસ પૂરો થતી વખતે (સન્ધ્યાકાળે) શ્યામ કુન્તલથી ઘેરાયેલું અને ગાયોની રજથી વ્યાપ્ત કમળના જેવા મુખને ધારણ કરતા અને વારંવાર દર્શન કરાવતા

આપ અમારા મનમાં સ્મર (કામ) ને પ્રકટ કરો છો ।।૧૨।।

વિશેષ : એમ સાત પ્રકારે કુમારિકા કહી, ચાર પ્રકાર અન્યપૂર્વાના પણ કહ્યા. હવે ક્રમવડે છ પ્રકાર અન્યપૂર્વાના કહેવાય છે. એમાં પ્રથમ રાજસીનું વચન છે. એ બહાર જઈને જોઈ શકતી નથી. જ્યારે સન્ધ્યા વખતે ભગવાન્ વ્રજમાં પધારે છે ત્યારે ભગવાન્‌ને જોઈને એના મનમાં કામ ઉત્પન્ન થાય છે; ત્યારે બંધ અને અમૃત ની પ્રાર્થના કરે છે. અનન્યપૂર્વાનો તો કામ નિત્ય હોવાથી એવી પ્રાર્થના કરવાની જરૂર નથી. દિવસનો ક્ષય કહ્યો તેથી દિવસમાં એને દ્વેષબુદ્ધિ છે એમ જણાય છે. સાયંકાળ રજોગુણ અને કામનો કાળ છે. ભગવાન્‌ના કુન્તલ શ્યામ છે તે ભમરાની માફક મુખને વીંટાઈને રહ્યા છે, જેમ ભમરા કમળને વીંટાઈને રહે છે. એ મુખકમળના લાવણ્યામૃતને પીનાર છે તેથી કુન્તલાવૃત શ્રીમુખ કહ્યું છે. એને બતાવીને આપ અમારા હૃદયમાં કામને ઉત્પન્ન કરો છો. વળી ગોધનની રજવાળું આપનું શ્રીમુખ છે તેને પુનઃ-પુનઃ (ફરી-ફરી) બતાવો છો. એમ જોવું સ્વાપેક્ષાસૂચક છે. એ સ્મરજનક હોઈ શકે. નિરન્તર દર્શન કરાવો તો એમ ન થાય; તેથી કામાગ્નિને ફૂંકવા જેવું વારંવાર જોવું છે. એમ કરો છો ત્યારે એ કામને દૂર કરવામાટે યુદ્ધ અવશ્ય કરવું પડે તો આપ એ બાબતમાં વીર છો તેથી સમ્બોધનમાં 'વીર' પદનો પ્રયોગ કર્યો છે. ધનથી રજસ્વલ કહ્યું તેથી શ્રમનું સૂચન થાય છે. વનરુહ કહ્યું તેથી વનમાં ઉપભોગ્ય છે તેથી ગૃહરમણ પક્ષની નિવૃત્તિ સૂચિત થઈ. એ અવસ્થા બળાત્કારે ધારણ કરી છે, નહિ તો મુખમાર્જન કરી પધારે તો એમનાં દર્શનથી જ્ઞાન જ થાય. ધનસમ્બન્ધી રજવાળું મુખ તો કામ જ ઉત્પન્ન કરે. પાત્રમાં રહેલ અન્ય વસ્તુ અન્યને અપાય તેમ મુખને ધારણ કરી એમાં રહેલા કામને મનમાં આપ મૂકો છો એવું **બિભ્રત્** શબ્દનું તાત્પર્ય છે. આપ જ્યારે ભોગાર્થ કામ રસને અમારા મનમાં ધારણ કરો છો તો એ ભોગ આપે કરવો જોઈએ. આ કામ આપની પાસેથી આવ્યો છે તેથી બીજાથી એની શાન્તિ ન જ થઈ શકે તેથી આપે જ એ પૂરણીય હોઈને પૂરણ કરવો આવશ્યક છે.

(એનાથી ઉત્તમા અનન્યપૂર્વાની જેમ સ્તન ઉપર *ચરણ ધારણ કરવાની પ્રાર્થના કરતાં કહે છે કે) આપનું ચરણ પણ છ ગુણવાળું છે. અનન્યભાવે આપને શરણે આવાનાર જીવોની અભિલાષાએ પૂર્ણ કરનારું બ્રહ્માજીએ પૂજેલું (લક્ષ્મીજીએ અર્ચન કરેલું), પૃથ્વીને અલંકૃત કરનાર, આપત્કાલમાં (દુઃખના સમયમાં) ધ્યાન કરવા યોગ્ય, અત્યન્ત સુખરૂપ એવું આપનું ચરણકમળ, હે રમણ! અમારાં સ્તન ઉપર અર્પણ કરો કેમકે મનની પીડા (આધિ) ને હરનાર આપ વિના બીજો કોઈ નથી ।।૧૩।।

વિશેષ : પહેલાં કુમારીની પ્રાર્થના હતી, અહીં અન્યપૂર્વાની પ્રાર્થના છે એટલે પુનરુક્તિ નથી, પણ ચરણનું વિશિષ્ટ માહાત્મ્ય પ્રતીત થાય છે. પહેલું દોષનિવર્તક ચરણ હતું જ્યારે આ ગુણાધાયક છે. હે રમણ! રતિ કરનાર અમારાં સ્તન ઉપર ચરણકમળ ધરો, કારણ કે આપ માનસી ચિન્તાને દૂર કરો. હૃદયના તાપ અને ચિન્તા આપે દૂર કરવાં જોઈએ. એમાં પણ દૃષ્ટ ઉપાયથી દૂર કરો. અમે આપનું ચરણ હૃદયમાં રાખ્યું છે તે બહાર તો નહિ આવે તેથી આપે તો ચરણ બહાર સ્થાપન કરવું. એ ચરણના પણ ભગવાન્‌ની જેમ છ ધર્મ છે. પ્રાણીને કામ પૂરક છે તેથી ઐશ્વર્ય કહ્યું. ભગવાન્‌માં રહેલો કામ સ્તબ્ધથી લઈ શકાતો નથી તેથી પ્રણામ કરનાર જ એને સમ્પાદન કરી શકે છે. (બ્રહ્માજી અથવા) પદ્મજા=લક્ષ્મીએ પૂજ્યું છે તેથી એ ચરણ લક્ષ્મીના ધર્મરૂપ છે. બ્રહ્માજીની પ્રાર્થનાથી પૃથ્વી ઉપર આવ્યું તેથી કીર્તિરૂપતા છે. ધરણીના શૃંગારરૂપ છે તેથી શ્રીરૂપતા કહી. આર્તિમાં ધ્યેય તેથી પણ શ્રીરૂપ કે કીર્તિરૂપ ગણાય. 'શન્તમ' એટલે કલ્યાણરૂપ તેથી જ્ઞાનરૂપતા અને 'ચરણપંકજ' શબ્દથી વૈરાગ્યરૂપતા 'રમણ' શબ્દથી ઈષ્ટપ્રાપકતા કહી. 'આર્તિહન્' શબ્દથી અનિષ્ટ નિવારકતા કહી અથવા લોકમાં જે પાંચ પ્રકારે ઉપકાર કરે છે તે અમારો એક જ ઉપકાર કરે એવી પ્રાર્થના કરે છે. પ્રકર્ષથી નમ્ર હોય તેના કામને દૂર કરનાર છે. ઐશ્વર્ય આદિ કામને માટે બ્રહ્માજીએ પૂજેલું ધરણી સ્ત્રી છે તે અનલંકૃત હોય તો ભોગ ન થાય; તેથી એના અલંકાર માટે સ્થાપન કરેલું, ભગવાન્ કરતાં પણ ચરણ મોટું છે, કારણ કે એ આપત્તિમાં ધ્યાન માત્રથી દુઃખ દૂર કરી મંગળ આપે છે. જેમ એ સર્વના ઉપકાર કરવામાં તત્પર છે તેમ અમારો પણ ઉપકાર એ કરો.

સુરતને વધારનાર, શોકનો નાશ કરનાર, સ્વરવાળા વેણુથી ચુમ્બિત એવું, મનુષ્યમાત્રના અન્ય રાગને ભુલાવનાર, હે વીર! આપનું અધરામૃત અમને* અનધિકારી નિઃસાધન જીવોને) દાન કરો ।।૧૪।।

વિશેષ : આપ અમને અધરામૃત આપો. એ અધરામૃત ગુણાધાયક છે. એ ચાર ગુણવાળું છે કેમકે એમાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય નથી. એમાં પ્રથમ ઐશ્વર્ય કહે છે કે એ સુરતને વધારનાર છે. ગોપીઓનો કામ પરિછિન્ન છે તે અપરિછિન્ન સાથેના કામથી ક્લિષ્ટ થાય. જેમ રસ ભૂખને ઉત્તેજન આપનાર છે તેમ આ રસ અમારા કામને વધારનાર છે; કામને પોષે છે એટલું જ નહિ, પણ અન્તઃકરણના સર્વ દોષને દૂર કરે છે તેથી શોકનો નાશ કરે છે. આથી વૈરાગ્યરૂપતા કહી અથવા જ્ઞાનરૂપતા કહી. જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય જ શોકને દૂર કરનાર છે. સ્વરિતવેણુએ સારી રીતે ચુમ્બન કરેલ એનાથી યશ કહ્યો. ઈતર રાગને વિસ્મરણ કરાવે તેથી શ્રીરૂપ છે; બધાને ભુલાવનારી છે. પુરુષાર્થરૂપ હોવાથી પ્રમેયબળ કહ્યું. સ્વરિતવેણુથી પ્રમાણબળ કહ્યું.

સુરતવર્ધનથી સાધનબળ કહ્યું. શોકનાશક હોવાથી ફળબળ કહ્યું. જો કે એ દેવાની વસ્તુ નથી, પણ દાનશીલ હોય તે દઈ શકે તેથી પ્રાર્થના કરી છે અને સમ્બોધનમાં 'વીર' શબ્દ પણ એવી જાતનું શૌર્ય પ્રકટ કરાવવા માટે વાપરવામાં આવ્યો છે.

(એમ નિરૂપણ કરીને તામસીઓના પ્રકારને નિરૂપણ કરે છે. દેવની નિન્દા કરનારી સાત્વિક-તામસી, ભગવદ્ નિન્દા કરનારી રાજસ-તામસી અને પોતાની નિન્દા કરનારી તામસ-તામસી તેને ત્રણ શ્લોકથી કહે છે. એમાં પ્રથમ બ્રહ્માની નિન્દા કરનારી કહે છેઃ)

આપ જ્યારે દિવસે વનમાં પધારો છો ત્યારે આપનાં દર્શન નહિ થવાથી અમને એક ક્ષણ પણ યુગની બરાબર લાગે છે કેમકે એ વખતે આપનાં દર્શન થતાં નથી અને કુટિલ કુન્તલવાળું (વાંકડીયા કેશવાળું) શ્રીમુખ અમે જોઈએ છીએ ત્યારે આંખમાં પાંપણો કરનાર *બ્રહ્માજી અમને જડ લાગે છે ।।૧૫।।

વિશેષ : આપ દિવસે વનમાં ફરો છો, ત્યારે એક ક્ષણ અમને આપના વિયોગને લીધે યુગ જેવડી લાગે છે. જ્યારે આપનાં દર્શન થાય છે ત્યાં કુટિલ કુન્તલવાળા આપના શ્રીમુખનું દર્શન થાય છે ત્યાં અમને આંખમાં પાંપણ કરનાર બ્રહ્મા મૂર્ખ લાગે છે. કારણ કે દેવોને ભગવાન્નું દર્શન તો કોઈ દિવસ થતું નથી છતાં એને પાંપણો નથી કરતો. એનું કારણ તો એ જ કે દેવો અલૌકિકને જોનાર છે. પરન્તુ દેવના અલૌકિક કરતાં હજાર ગણું અલૌકિક ભગવાન્નું રૂપ અમે જોઈએ છીએ તેવા અમને બ્રહ્મા આંખ આડે પાંપણ કરીને બેઠો તેથી એણે એ અયોગ્ય કર્યું એટલે અયોગ્ય કરનાર મૂર્ખ કહેવાય તેથી અમે તેને જડ કહ્યો. દેવો ઘણો સમય જીવે છે તો અમે પણ ભગવાન્ને નથી જોતા ત્યારે (ત્રુટિ) ચપટી બજાવવામાં વખત લાગે તેટલો વખત વિયોગસમય યુગ જેવો થાય છે. એવા અમારે પણ ઘણા યુગ જાય છે ત્યારે ભગવાન્ દર્શન આપે છે. એ પણ ભગવાન્નું વનમાં જવું સાર્થક થતું હોય તો કાંઈ ચિન્તા નહિ, પણ એ તો દિવસે વનમાં ફરે છે. અરણ્યમાં કોઈ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો નથી અને અમો ઘરની બહાર નીકળી શકતાં નથી એ કહેવાથી અત્રે બ્રહ્માની નિન્દા સિદ્ધ થઈ.

(જેમનું ઉલ્લંઘન ન થઈ શકે તેવા) પતિ, પુત્ર, વંશ, ભાઈ અને સગાંઓનું ઉલ્લંઘન કરીને *હે અચ્યુત! ગતિને જાણનાર અમે આપ ગતિને જાણનારની પાસે આવ્યાં છીએ; ગતિના જાણકાર આપના ઉચ્ચ ગાનથી મોહિત થયેલી સ્ત્રીઓનો, હે કિતવ (કપટી) રાત્રિની વેળાએ (અરણ્યમાં) કોણ ત્યાગ કરે? ।।૧૬।।

વિશેષ : હે કામનિવૃત્તિના ભયરહિત! પતિ, પુત્ર, વંશ, ભાઈઓ એ બધાના માનનીય છે છતાં એમની અવગણના કરીને અમે આપની પાસે આવ્યાં છીએ. તમે બધાની ગતિને જાણો છો.

જેની ગતિ થાય છે તેના આપનાર આપ જ છો અથવા ગતિને જાણનાર અમે છીએ કેમકે પતિ, સુત આદિના ભજન અને ભગવદ્-ભજનનું તારતમ્ય અમે જાણનાર છીએ. તમારા ઉચ્ચ ગાનથી અમને મોહ થયો છે. અમને મોહ કરાવી અરણ્યમાં લાવ્યા તો રાતના સમયે સ્ત્રીઓને જંગલમાં કોણ છોડી દે? તેથી આપને કપટી કહ્યા, અને અમે (**કિતવયોષિતઃ** સમાસ લઈને અર્થ કરતાં) કપટીના સમ્બન્ધવાળાં થયાં. કપટી હોય તે કોઈ બહાનાથી અરણ્યમાં લઈ જઈને એનું સર્વસ્વ હરી લઈને એને અરણ્યમાં જ છોડી દે છે. એના કરતાં પણ આપનું છોડવું વિલક્ષણ છે કેમકે આપે જે કાર્યમાટે અમને બોલાવ્યાં તે કાર્ય પણ આપે છોડ્યું અને અમને પણ છોડ્યાં તેથી આપનું કપટ કેવા ભાવવાળું છે તે અમે કોઈ જાણી શકતાં નથી. આ શ્લોકમાં ભગવાન્‌ની નિન્દા સ્પષ્ટ છે.

(ઉપર બોલનારથી ઉત્તમ સખી પોતાના આત્માની જ નિન્દા કરતાં કહે છે કે) એકાન્તમાં આપના બોલેલા શબ્દોનું જ્ઞાન કામને ઉત્પન્ન કરનાર હોઈને મોહ કરનાર છે; પ્રહસનયુક્ત મુખારવિન્દ પણ મોહક છે, પ્રેમપૂર્વક જોવાનું પણ મોહક છે; વળી આપનું વિશાળ વક્ષઃસ્થળ લક્ષ્મીના નિવાસરૂપ છે તેને જોતાં પણ અતિ સ્પૃહાથી અમારું મન વારંવાર *મોહિત થઈ જાય છે ।।૧૭।।

વિશેષ : એકાન્તમાં કહેલી વાતોનું જ્ઞાન કરાવનાર, કામનો ઉદય કરનાર, પ્રહસન યુક્ત મુખ છે જેમાં એવું, પ્રેમપૂર્વક જોવું અને લક્ષ્મીને વિલાસ કરવા લાયક મોટા વક્ષઃસ્થળને જોઈને અમને મોહ થાય છે. એ કહેવાથી ભગવાન્‌ના રૂપના પણ છ ધર્મ કહેવામાં આવ્યાં. એકાન્તમાં જ્ઞાન જેનાથી થાય છે, કામનો ઉદય જેનાથી થાય છે, પ્રહસનવાળું અને પ્રેમપૂર્વક કટાક્ષ યુક્ત મુખ અને વિશાળ વક્ષઃસ્થળ લક્ષ્મીને રહેવામાટે છે જેમાં એવા રૂપને જોઈને વક્ષઃસ્થળમાં પોતાની સ્થિતિમાટે યશ અને શ્રીનું નિરૂપણ કર્યું. મુખમાં હસવું કહ્યું એનાથી કામ થાય. પ્રેમલક્ષણાથી એ કામ સ્થિર થાય ત્યારે સ્વયોગ્યતા થાય, ત્યારે ભોગચાતુર્ય પ્રથમ વિશેષણથી થશે અને બીજું બધું પણ થશે એમ સ્પૃહાવાળું મન મોહિત થાય છે. વારંવાર મૂર્છા થાય એવું જીવન ધિક્કારવા યોગ્ય ગણાય તેથી આ શ્લોકમાં આત્મનિન્દા થઈ.

હે અંગ! વ્રજ અને વન માં રહેનાર મનુષ્યોને આપનું વ્યક્ત સ્વરૂપ સર્વ પાપથી મુક્ત કરે છે. વળી આપનું સ્વરૂપ અખિલ વિશ્વનું મંગળ કરનાર છે તેમ જ સ્વજનના-ગોપીજનોના હૃદયના રોગોને દૂર કરનાર* આપનું સ્વરૂપ છે, તો આપની સ્પૃહાવાળાં અમોને આપના એ સ્વરૂપનું થોડું તો દાન કરો ।।૧૮।।

વિશેષ : આપનું સ્વરૂપ વ્રજ અને વન માં રહેનારનાં પાપનો નાશ કરે છે. જગતમાં મંગળરૂપ

છે, અમારા જ દોષ મટાડનાર છે, સર્વમાં ગુણ ધારણ કરનાર છે. તમારામાં અતિ સ્પૃહાવાળાં અમે છીએ તેથી આપ એ થોડું બતાવો, જેવી રીતે સ્વજનરૂપ ગોપીજનના કામરૂપ રોગને મટાડો તેવા રૂપમાં બતાવો. આપનું સ્વરૂપ કેટલાકનાં પાપનો નાશ કરે છે, કેટલાકને ફળ આપે છે, ત્યારે એ સ્વરૂપ અમારા હૃદયના રોગને દૂર કરનાર થાઓ.

યત્તે સુજાતચરણામ્બુરુહં સ્તનેષુ ભીતાઃ શનૈઃ પ્રિય દધીમહિ કર્કશેષુ ।।
તેનાટવીમટસિ તદ્ વ્યથતે ન કિંસ્વિત્કૂર્પાદિભિર્ભ્રમતિ ધીર્ભવદાયુષાં નઃ ।।૧૯।।

આપનું સુન્દર *ચરણકમળ અમારાં કઠણ સ્તન ઉપર ધરતાં અમે ડરીએ છીએ તેથી બીતાં-બીતાં ધીરેથી પધરાવીએ છીએ તે જ ચરણકમળવડે આપ વનમાં ફરો છો તેથી આપને માટે જીવનાર અમારું મન હે પ્રિય! ત્યાં કંકર પથ્થરથી આપના ચરણને શું દુઃખ નહિ થતું હોય? એવો વિચાર કરતાં ભ્રાન્ત થઈ જાય છે-બુદ્ધિને ભ્રમ થાય છે ।।૧૯।।

વિશેષ : સારી રીતે બનેલું કમળ સુગન્ધમાં, શીતલતામાં અને રૂપમાં સુન્દર હોય છે તેવું આપનું ચરણારવિન્દ અમારા સ્તન ઉપર ધરતાં એ કઠિન હોવાથી અમે ધીરેથી ધારણ કરીએ છીએ. આપ પ્રિય છો તેથી સ્નેહથી અમે ધારણ કરીએ છીએ. એ કોમળ ચરણવડે આપ વનમાં ફરો છો. એ પોતે સુખી રહીને બીજાને દુઃખ દેતા હો તો કાંઈ વાંધો નહિ, પણ આપ ત્યાં દુઃખી થાઓ છો તેથી અમારું મન ભ્રમિત થાય છે. એમાંય અમે આપનામાટે જીવીએ છીએ તે જ્યારે આ દુઃખને યાદ કરીએ છીએ ત્યારે અમને મૂર્છા થાય છે. બહિઃસંવેદનમાં ગાન, અન્તઃસંવેદનમાં લીલાવેશ એમ જેટલો તાપ જીવથી સહન થાય તેટલો ભગવદ્ વિયોગમાં ગોપીજનોને થયો એ વાત અહીં કહેવામાં આવી.

ઈતિ શ્રીભાગવત્ દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધનો (બીજા તામસ પ્રકરણના ચોથા
ફલ-પેટા-પ્રકરણનો યશ નિરૂપક ત્રીજો અને ચાલુ)
''ગોપીજનોએ ગાયેલું-ગોપીગીત'' નામનો એકત્રીસમો
(પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં અઠ્યાવીસમો)
અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૩૨

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અધ્યાય ૨૯

ગોપીજનોના રુદનથી ભગવાન્ ત્યાં પ્રકટ્યા

તામસ ફલ પ્રકરણ અધ્યાય ૪ (રાસપંચાધ્યાયી અધ્યાય ૪)

વિશેષ : એ પ્રમાણે આ અધ્યાયમાં ગોપીજનો કોઈ ઉપાય ન સૂઝતાં શ્રીકૃષ્ણને મળવાની ઈચ્છાથી રડવા લાગ્યાં, ત્યારે તેઓને નિઃસાધન જાણી પ્રભુ પ્રસન્ન થયા એ કહેવામાં આવે છે. ત્યારે ગોપીજનો પણ ભગવાન્‌ના પ્રાદુર્ભાવથી પ્રસન્ન થઈને ભગવાન્‌ને પ્રશ્ન કરી પોતાના મનના સન્દેહને દૂર કરવામાટે ભગવાન્‌ની પાસેથી એનો નિર્ણય કરાવવા તત્પર થયાં એ કહેવાય છે. કોઈ દિવસ કોઈની સાધનસમ્પત્તિથી હરિ પ્રસન્ન થતા નથી, પણ **ભગવાન્‌ને પ્રસન્ન કરવાનું કોઈ સાધન ભક્ત પાસે હોય તો એ એક દૈન્ય જ છે.** જો પ્રભુ પ્રસન્ન થયા તો સર્વ રીતે બધાં દુઃખોનો નાશ કરે. તેથી નિર્ણયનાં વાક્ય ભગવાન્‌ના ભજનની સિદ્ધિને માટે કહેવામાં આવે છે.(કારિકા)

શ્રીશુક ઉવાચ

ઈતિ ગોપ્યઃ પ્રગાયન્ત્યઃ પ્રલપન્ત્યશ્ચ ચિત્રધા ।।
રુરુદુઃ સુસ્વરં રાજન્ કૃષ્ણદર્શનલાલસાઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે રાજન્! પહેલાં વર્ણન કર્યું તે પ્રમાણે ગાતાં અને અનેક પ્રકારે પ્રલાપ કરતાં ગોપીજનો, શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શનની ઈચ્છાથી ઊંચા સ્વરે રડવા લાગ્યાં ।।૧।।

એ રુદન કરતાં ગોપીજનોની વચમાંથી જ સ્મિતયુક્ત મુખવાળા, પીતામ્બરને ધરનાર, વનમાળાને ધારણ કરનાર, સાક્ષાત્ કામદેવના મનને મથનાર શૂરસેનજીના પૌત્ર શ્રીકૃષ્ણ (શૌરિ) પ્રકટ થયા ।।૨।।

એ પરમ પ્રિય પ્રભુને પધારેલા જોઈને બધાં ગોપીજનોનાં નેત્રો પ્રીતિથી પ્રફુલ્લ થઈ ગયાં અને જેમ હસ્ત વગેરે શરીરનાં અવયવો પ્રાણ આવવાથી સચેતન થાય તેમ તે બધાં ગોપીજનો એક સાથે ઊભાં થઈ ગયાં ।।૩।।

કોઈક ગોપીજને ભગવાન્‌નું હસ્તકમલ આનન્દથી પોતાની અંજલિમાં ધારણ કર્યું. કોઈક ગોપીજને ભગવાન્‌ના ચન્દનવાળા શ્રીહસ્તને પોતાના ખભા ઉપર મૂક્યો ।।૪।।

કોઈક સુકુમાર (કોમળ)ગોપીજને ભગવાન્‌ના આરોગેલા પાનની પ્રસાદી, અંજલિ વડે ગ્રહણ કરી તો કોઈક વિરહથી અત્યન્ત તપેલાં ગોપીજને ભગવાન્‌નું ચરણકમલ પોતાના સ્તન ઉપર ધારણ કર્યું ।।૫।।

પ્રેમના આવેશથી વિહ્‌વલ થયેલાં એક ગોપીજન ભવાં ચઢાવીને, દાન્તવડે હોઠ ડસીને કટાક્ષોથી પ્રહાર કરતાં હોય તેમ જોવા લાગ્યાં ।।૬।।

કોઈક બીજાં ગોપીજન ભગવાન્‌ના મુખારવિન્દનું અનિમિષ દ્દષ્ટિથી-એકીટસે-પાન કરતાં હતાં તો પણ જેમ સન્તપુરુષો ભગવાન્‌ના ચરણના રસથી તૃપ્તિ પામતા નથી તેમ તે તૃપ્તિ પામ્યાં નહિ ।।૭।।

કોઈક ગોપીજન નેત્રદ્વારથી પ્રભુને હૃદયમાં ધારણ કરી, આંખો મીંચી દઈ, રોમાંચિત થઈ, પ્રભુને આલિંગન કરી, યોગીની માફક આનન્દમગ્ન થઈ બેઠાં ।।૮।।

હે તાત! તે બધાં ગોપીજનો ભગવદ્‌ દર્શનરૂપી પરમ ઉત્સવથી સુખી થયાં અને જેમ મનુષ્યો પરમાત્માને પામીને તાપથી મુક્ત થાય છે તેમ તે વિરહ તાપથી મુક્ત થયાં ।।૯।।

જેનો શોક નિવૃત્ત થયો છે તેવાં ગોપીજનોથી ભગવાન્‌ વીંટાઈ રહ્યા ત્યારે, પુરુષ જેમ પોતાની શક્તિથી શોભે છે તેમ, ભગવાન્‌ ગોપીજનોના સમુદાયની વચમાં અધિક શોભવા લાગ્યા ।।૧૦।।

જ્યાં કુન્દ અને મન્દારનાં પુષ્પો ખીલ્યાં છે, જ્યાં સુગંધવાળો પવન વહે છે અને ભ્રમરોવાળા શ્રીયમુનાજીના કાંઠા ઉપર એ બધાંને લઈ જઈને ભગવાન્‌ પોતે વિભુ વ્યાપક થયા ।।૧૧।।

શરદ્‌ચન્દ્રનાં કિરણો વડે રાત્રિનો અન્ધકાર જવાથી એ તીર સુખકર દેખાતું હતું. શ્રીયમુનાજીના તરંગ (મોજાં) રૂપ હસ્તોથી પથરાયેલી કોમળ રેતીથી સુશોભિત કાંઠા ઉપર ભગવાન્‌ ગોપીજનોની સાથે જઈ પહોંચ્યા ।।૧૨।।

ગોપીજનોએ એ કાંઠો અને ભગવાન્‌ એ બન્નેની સાથે પોતે પ્રથમ સુખ પ્રાપ્ત કર્યું છે તેવો જ સમય જોઈને તેમના મનનાં દુઃખ દૂર થયાં એટલું જ નહિ, પણ શ્રુતિઓએ જેમ ભગવદ્‌ ગુણગાન કરીને ભગવદાનન્દ પ્રાપ્ત કર્યો હતો તેમ ગોપીજનોએ પણ ભગવદાનન્દ પ્રાપ્ત કર્યો. પછી પોતાના કુચકુંકુમથી અંકિત પોતાનાં ઉત્તરીય વસ્ત્રો (ઓઢણાં) બધાંઓએ પોતાના આત્માના બંધુ ભગવાન્‌ને આસનને માટે અર્પણ કર્યાં ।।૧૩।।

યોગેશ્વરના હૃદયમાં જેના આસનની કલ્પના થાય છે તેવા છ ગુણવાળા એ ઈશ્વર ગોપીજનોનાં તે વસ્ત્રોરૂપી આસન ઉપર બિરાજ્યા (અને તે દ્વારા બધાં ગોપીજનોમાં બિરાજ્યા) અને ત્રણ લોકની શોભાના એક જ સ્થાનરૂપ શ્રીઅંગને ધારણ કરતાં ભગવાન્ ગોપીજનોની સભામાં તેઓએ કરેલી પૂજા સ્વીકારીને શોભવા લાગ્યા ।।૧૪।।

ગોપીજનોએ ભગવાન્‌ને પ્રસન્ન જોયા. તેઓએ પોતાના અન્તઃકરણનો દોષ દૂર કરવામાટે એ દોષ પહેલાં ભગવાન્‌માં કલ્પ્યો હતો તેને હૃદયમાંથી કાઢી નાખવા સારુ આપનામાં એ દોષ છે કે નથી એનો નિર્ણય ભગવાન્ પાસેથી કરાવવાને પૂછવા લાગ્યાં. હાસ્ય અને લીલાપૂર્વક ભ્રૂકુટી નચાવીને ગોપીજનોના હૃદયમાં અનંગને–કામને ઉદ્દીપન્ કરતા ભગવાન્‌નો સત્કાર કરીને ભગવાન્‌નાં બન્ને શ્રીચરણને પોતાના શ્રીહસ્તથી સ્પર્શ કરતાં સ્તુતિ કરીને જરાક કોપ કરીને ગોપીજનો બોલ્યા ।।૧૫।।

ગોપીજનોએ કહ્યું : *કેટલાક ભજનારને ભજે છે જ્યારે બીજા પોતાને નહિ ભજનારને પણ ભજે છે, જ્યારે કેટલાક તો ભજન કરે છે તેને, અને ભજન ન કરે તેને પણ ભજતા નથી એનું કારણ શું? એમાં કોણ શ્રેષ્ઠ એનો ઉત્તર સારી રીતે આપ અમને સમજાવો ।।૧૬।। (ભજનના ભેદ અને ફલ શું તે સમજાવો.)

વિશેષ : સાધનથી, ફલથી અને સ્વરૂપથી ત્રણ પક્ષ અહીં સન્દિગ્ધ છે. ભજન અને અભજન થી કેટલાક ભજનાર છે, કેટલાક ભજન કરનાર નથી એ બે પક્ષમાં કેટલાક તો બીજો જેમ પોતાને ભજે તેમ એની જેમ પોતે પણ એને ભજે છે. બીજો પક્ષ એથી જુદો છે તે ન ભજનારને ભજે છે. ત્રીજો પક્ષ ભજનારને ભજતો નથી, ન ભજનારને પણ ભજતો નથી. એ ત્રણમાં ભજનાર અને ન ભજનારને શું ફલ? જે ભજનારની જેમ ભજે છે તે એના કાર્યનો નાશ કરે છે કે તે ધૂર્ત છે કે તે સારા છે? જેમ કોઈને ત્યાં આપણે ગયા તો એણે આપણા પગ ધોયા, તો એ આપણે ત્યાં આવે ત્યારે આપણે પણ એના પગ ધોવા. એમ કરવાથી શું થાય? ફળને માટે એણે કર્યું હોય તો ફળ આપવું જોઈએ. સામા માણસે પણ એમ કરવું જોઈએ. એ નિરપેક્ષતાથી કરે એમાં તો સન્દેહ જ રહે છે. તેથી પ્રશ્ન પૂછવો પડ્યો છે. ન ભજનારને ભજવામાં ક્વચિત્ દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ નિષ્કામને કામિની ભજે; કશ્યપ અને અદિતિ નો પ્રસંગ (શ્રીભાગવત સ્કન્ધ ૩ અધ્યાય ૧૪) દોષોત્પત્તિનું દૃષ્ટાન્ત છે. ક્વચિત્ ઉપકાર થાય છે, આગ્નીધ્ર અને પૂર્વચિત્તિ (શ્રીભાગ. સ્કન્ધ ૫ અધ્યાય ૨) એના દૃષ્ટાન્તરૂપ છે.

ક્વચિત્ સ્નેહ (ઉર્વશીના ઉપાખ્યાનથી-શ્રીભાગવત્ સ્કન્ધ ૯ અ.૪) સિદ્ધ થાય છે. ક્વચિત્ ધર્મ સિદ્ધ થાય છે; સુદર્શન અને ઓઘવતી (મહાભારત ચિત્રોપાખ્યાન) ધર્મમાં દૃષ્ટાન્તરૂપ છે. તેથી એનો એક નિશ્ચય કરી એનું શું ફલ છે એ કહો. જે નથી ભજતો તેનું શું ફળ છે, જે બન્ને પ્રકારવાળાને નથી ભજતો તે બન્ને પ્રકારવાળાને શું ફળ છે એ કહો. એણે જે ભજન કર્યું તેનો શો ઉપયોગ થયો એ સારી રીતે સમજાય એમ કહો. એ ત્રણ પ્રશ્નમાં બે ભજન કરનાર છે અને એક ભજન કરનાર નથી.

શ્રીભગવાન્ કહે છે : હે સખીઓ! જે પરસ્પર ભજન કરવાવાળા છે તે કેવળ સ્વાર્થ પરાયણ છે એના ભજનમાં સૌહાર્દ (સ્નેહ) કે ધર્મ જેવું કશું પણ નથી, કિન્તુ કેવળ સ્વાર્થને માટે પરસ્પર ભજન કરે છે. એમાં કાંઈ પરોપકાર આદિ* નથી ।।૧૭।।

વિશેષ : એમાં પ્રથમ પહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર ભગવાન્ આપે છે. જે પરસ્પર ભજનાર છે તે કેવળ લૌકિક સ્વાર્થ સિદ્ધ કરનાર છે. એના ઉદ્યોગમાં સ્વાર્થ માત્ર ફળ છે એ પરસ્પર ભજનાર જાણીને ભજન કરે છે. એમાં ઓછું વધારે જેમ પ્રથમ કરે તેને સામાવાળો પણ ઓછા અધિક પદાર્થથી ભજે છે. તેથી તેઓ એકબીજાને છેતરી શકતા નથી. તેથી એમનો તો પ્રયત્ન લૌકિક ભાવને સાધવા માટે હોય છે. ત્યાં શંકા થાય કે ભજન કરનાર બન્ને બ્રાહ્મણ હોય તે પરસ્પર ભજે તો ધર્મ સિદ્ધ થાય અથવા તો સ્નેહ સિદ્ધ થાય, તો પછી તમે સ્વાર્થ અર્થે તેને કેમ ઠરાવો છો? આ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે એમાં સ્નેહ તો સમ્ભવે જ નહિ, કેમ કે સામો માણસ ભજતો નથી કે તરત એના ઉપર પહેલો ક્રોધ કરે છે. સ્નેહમાં ક્રોધ સમ્ભવે જ નહિ. હવે એમાં ધર્મ પણ નથી એ વાત સમજાવે છે કે ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે ''સહુએ મળીને ભોજન કરવું એ પિશાચ ભિક્ષા કહેવાય છે. તેમ કરવામાં ઐહિક પારલૌકિક કાંઈ ફલ નથી. પણ બીજી ગૌશાળામાં બેઠેલી ગાય વાછડું મરવાથી દુઃખી થાય છે તેમ એ પિશાચ ભિક્ષાનું ફલ ઐહિક હાનિમાં જ પરિણમે છે. એ સિવાય એમાં બીજા ફલનો સમ્ભવ નથી'' આ કથનથી સમજાય છે કે એમાં ધર્મની ગન્ધ પણ નથી. ગુરુ-શિષ્યના સમ્બન્ધમાં પણ શિષ્ય પૈસા આપે તેને ગુરુ જ્ઞાન આપે અથવા પ્રસન્નતા બતાવે એવો દૃષ્ટાર્થ હોય તો એ પણ પરસ્પર ભજન ગણાય. એમાં પણ ધર્મ કે સ્નેહ નથી એમ સમજવું. શાસ્ત્રીય ભજન કે 'મિથોભજન' પરસ્પરનું ન કહેવાય. વિદ્યાનું દાન ગુરુ કરે, જ્યારે શિષ્ય તો એને મદદ કરે છે એ પરસ્પર ભજન નથી કેમકે વિદ્યા ફલરૂપ છે તેનો શિષ્યે આપેલા દ્રવ્ય આદિથી બદલો મળતો નથી કેમકે ફલનો બદલો હોય તે આપવાનું સામર્થ્ય શિષ્યમાં ન હોવાથી એ મિથોભજન થતું નથી. જે પરસ્પર ભજનાર છે તે પ્રસિદ્ધ વાણિયા જેવા છે. એની પોતાના સ્વાર્થમાં જ દૃષ્ટિ હોય છે. જો કે ધર્મ આદિ પણ

સ્વાર્થ તો છે જ પણ એ અન્યોન્ય ભજનથી સિદ્ધ થતા નથી તેમ સૌહાર્દ પણ સામાની અપેક્ષા રાખો તો સિદ્ધ થતું નથી. જ્યાં અપેક્ષા ત્યાં સ્વાર્થ છે. એ બીજાને માટે કરે છે એવો દેખાવ થાય છે તો પણ સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી જોતાં એમાં સ્વાર્થ સ્પષ્ટ દેખાય છે. એમ બીજાને સેવાનું દાન કરે છે તેમાં પણ જો પોતાના દુઃખની નિવૃત્તિ થાય તો એ દાન કર્યું તે પણ મિથોભજન થયું. એ લોકમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ વાત છે. એમાં પરોપકાર સર્વથા નથી કેમકે એમ કરવાથી બીજાના હૃદયમાં તરત ચિન્તા પેદા થાય છે કે એમણે મારી ઉપર ઉપકાર કર્યો તેનો બદલો મારે કેવી રીતે આપવો. નહિ આપું તો એનું ઋણ મારી ઉપર રહેશે. એવી એ ચિન્તા કરતો થઈ જાય છે અને એ ઉપકારનો બદલો પણ આપે છે એટલે મિથોભજન થઈ ગયું. તેથી એવો વ્યવહાર નામમાત્રથી ધર્મરૂપ ગણાય છે; ખરી રીતે તોએ પણ સ્વાર્થ છે; એનું અલૌકિક ફલ નથી. અહીં પ્રથમ પ્રશ્નનો ઉત્તર મળી ગયો.

(ન ભજનારને ભજનાર બે જાતના હોય છે તે હવે કહે છે કે) ન ભજનારને ભજવાવાળા *દયાળુ પુરુષો અને મા-બાપ હોય છે. એ બન્નેમાંથી એકમાં તો પૂર્ણ ધર્મ છે, હે (સુમધ્યમા) સુન્દરીઓ! બીજામાં સ્નેહ છે ।।૧૮।।

વિશેષ : ભજન ન કરનારનું ભજન કરવામાં લૌકિક અને વૈદિક નિમિત્ત છે. લૌકિકમાં સ્નેહ અને વૈદિકમાં વિધિ પ્રેરક છે એમાં સૌહાર્દ અને ધર્મ-કર્મથી ફલ છે. જે પહેલો છે. ન ભજનાર તેણે સમય ઉપર એનો ઉપકાર કરવો જોઈએ. જો એમ ન કરે તો એ કૃતઘ્ન થાય છે. જો એ અભજદ્ ભજનધર્મ ધર્મનું અંગ હોય તો ભજનીયે પ્રાયશ્ચિત કરવું જોઈએ કેમકે એનો જ ધર્મ ભજનદ્વારા ભજનીયમાં આવે છે. જે ધર્મમાં કર્મ અથવા દેવતા પ્રધાન હોય તે બન્ને ધર્મ અહીં લીધા નથી. એમાં પ્રતિયોગીમાં ભજનની શંકા થતી નથી. સન્દેહવાળા ધર્મનોજ નિર્ણય અહીં કરવાનો છે. જ્યાં અસમાનતા છે, જેમકે ગાયનો પંકથી ઉદ્ધાર કરવો તો એમાં ગાય એનો બદલો આપી શકતી નથી. એ ધર્મ પણ નિઃસન્દિગ્ધ હોય તે પ્રશ્નનો વિષય થઈ શકતો નથી. જે આધાર પ્રત્યુપકાર કરી શકે એમ છે તેનું ભજન કર્યું અને એ પાછો એનો બદલો ન વાળે ત્યાં નિરપવાદ ધર્મ અથવા સૌહાર્દ ફલ સમજવું. અધિકારીમાં એકમાં તો દયા છે અને બીજામાં દૈહિક સમ્બન્ધ છે. એ જ મૂળ **''કરુણા પિતરો યથા''** એ શબ્દોથી કહ્યું છે. એમાં **'યથા'** એ શબ્દથી અતિદેશ બીજામાં પણ કર્યો છે. જેમ સંસારમાં અતિ ક્રૂર માણસો પણ કોઈ વખતે ગરીબ ઉપર દયા કરે છે, સ્નેહીના જેવો ક્વચિત્ ભાવ બતાવે છે તેનો પણ સંગ્રહ કર્તવ્ય છે. સમ્બન્ધ તો બીજા જન્મનો પણ સમ્ભવે છે. એ ઉપમાન અને ઉપમેયમાં એક જ પ્રકારના હોવાથી એક જ નિરપવાદ ધર્મ કહ્યો છે. એ જો ઉપકાર કરે તો ધર્મનો અપવાદ થાય. એમ ન કરે

તો નિરપવાદ ધર્મ સિદ્ધ થાય. એટલે જ્યાં પ્રત્યુપકારની સમ્ભાવના નથી ત્યાં ધર્મ છે. એ જ વાત નિશ્ચિત સમજવી. તેથી કેટલાક ધર્મ કરતી વખતે જ પોતે કરે છે અથવા પોતાને એનું ફળ જોઈએ છે એવું ન બતાવતાં ભગવત્ પ્રીત્યર્થ એનો સંકલ્પ કરે છે. **ચ**કાર છે તેથી સૌહાર્દમાં પણ ધર્મ છે. **સુમધ્યમાઃ** એવું સમ્બોધન ભગવાને આ હેતુથી આપ્યું કે જે ઉત્તમ હોય છે તેને ભગવદ્ વાક્યમાં વિશ્વાસ હોય છે. તમો એવાં છો તેથી મારા કથનને તમે શ્રદ્ધાથી વિશ્વાસથી સાંભળશો, કેમકે તમે ઉત્તમ ન હોત તો તમારું આવું રૂપ ન હોત; તેથી તમો ભાગ્યશાળી હોવાથી તમને વિશ્વાસ હોયજ. (મિથોભજન=પરસ્પરનું ભજન)

(સ્વાર્થનેમાટે ભજો કે સ્નેહથી ભજો, એ બન્નેનું ભજન જે નથી કરતો, જે ધર્મથી ભજવાલાયક છે તેને પણ ભજતો નથી તેનું સ્વરૂપ હવે કહે છેઃ) કેટલાક ભજનારને પણ ભજતા નથી તો એ ન ભજનારને તો ક્યાંથી ભજે? એ ચાર પ્રકારના છે : આત્મારામ, આપ્તકામ, કૃતઘ્ન અને *ગુરુદ્રોહીઓ ન ભજનાર છે ।।૧૯।।

વિશેષ : કેટલાક મહાપુરુષો ભજન કરનારને પણ ભજતા નથી, તો ન ભજે તેને તો ક્યાંથી જ ભજશે? એ પ્રથમ ગણાવ્યા તેમ ચાર પ્રકારના છે. એમાં બે સારા છે અને બે ઠીક નથી. જે ધર્મના અધિકારી છે તે અધમ છે. લૌકિક નિમિત્તવાળા ઉત્તમ છે. એ બધામાં મળી ન જાય માટે ગણાવે છે. જે આત્મામાં રમનાર છે તે **આત્મારામ** ગણાય. બીજા તો દેહનું ભજન કરે તેને જ આ પોતાનો નથી માનતો એ દેહના ભજનને તો કેમ ગણે? પોતાના દેહને પોતે સાધનપણે પણ સ્વીકારતો નથી તેથી દેહમાં કરેલું ભજન સ્વગામી ન થતાં એણે ભજન કર્યું છે એમ પણ એ સમજતો નથી. જેને સર્વ કામનાઓ સિદ્ધ છે તે આપ્તકામ. તે બીજો ન ભજન કરનાર છે. જે ભોજન કરી રહ્યો છે તેને કહે તમે ભોજન કરો અથવા ન કરો તો તેથી એ વાક્યની પ્રવૃત્તિ પ્રથમ વાક્યમાં થતી નથી. બીજા વાક્યમાં તો એ વાક્ય અનુવાદરૂપ બોલાય છે. તેથી એ વાક્યમાં વ્યર્થ જાય છે. તેથી પ્રવૃત્ત થનારને ધર્મ થાય અથવા એનું અજ્ઞાન સિદ્ધ થાય. આ બન્ને ઉત્તમ અધિકારીની વાત થઈ. હવે બે અધમ અધિકારીની કહે છે. જે ઉપકાર કરનાર ઉપકારને જાણતા નથી તે પ્રત્યુપકાર કરવાને સામર્થ્યવાળા છે છતાં એ કરે એનો કરતા નથી અને ન કરે તેનો પણ કાંઈ કરતા નથી, કેમકે એ જાણતા નથી કે આ મારું કરે છે કે આ મારું નથી કરતો. તો આમાં ઉપકારની સમ્ભાવના કેમ થઈ શકે? એનામાં તો કેવળ અજ્ઞાન જ છે તેથી એ ભજતો નથી. જ્ઞાન હોય છતાં ન ભજે તે 'ગુરુદ્રોહી' કહેવાય. જે આપણા પુરુષાર્થને સાધવામાં મદદ કરે તે 'ગુરુ' કહેવાય. એની પૂજા કરવી જોઈએ. એને આપત્તિ આવે અને આપણી શક્તિ હોય તો એને મદદ કરવી જોઈએ. એવા વખતે ની ઉપેક્ષા કરે તો એ ગુરુનો દ્રોહ કરનાર ઠરે. એ

પ્રમાણે બધા પ્રશ્નોના ગુણદોષ કહ્યા. ગોપીજનોના હૃદયમાં ભગવાન્ આમાં ક્યા વર્ગમાં જાય છે એ જાણવાની ઈચ્છા છે. ભજન કરવાનું એમાં સામર્થ્ય છે છતાં ભજન એણે કર્યું નથી તેથી મિથોભજન અને અભજદ્ભજન પક્ષ તો આમાં સમ્ભવતો નથી. ત્યાં શંકા થાય છે કે ગોપીજન સ્નેહથી ભજન કરી શકે, ભગવાન્ તો એ સ્નેહ ચરિતાર્થ કરે, કેમકે એ તો ઈશ્વર છે તે કોઈ પક્ષમાં ન આવી શકે! એવી શંકા ન કરવી, કેમકે ગોપીજન એ તો ભોગ્ય છે. એ તો ભોગ્ય વસ્તુ અર્પણ કરવાથી ઉપક્ષીણ થઈ જાય અર્થાત્ ભગવાન્‌ના પ્રતિભજનની તેમને જરૂર નથી ત્યારે બીજું એને કાંઈ કર્તવ્ય નથી રહેતું. માટે ભગવત્ સમ્બન્ધી વિચાર કરવો બાકી રહે છે. ઈશ્વરને ફલને માટે આપણે આરાધીએ એ વિચાર જુદો છે. વ્યવહારમાં દૃષ્ટ ફલને માટે ભજન હોય તો ઈશ્વરનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. પહેલાં ગોપીજનો સાથે રમ્યા છે તેથી ભગવાન્ આત્મારામ નથી. એ પૂર્ણકામ પણ નથી. પ્રથમ પ્રવૃત્તિમાં તૃપ્ત હોય તો પણ અમારો ત્યાગ તો એમણે કરવો ન જોઈએ. કૃતઘ્ન પણ નથી, કેમકે એ સર્વજ્ઞ છે, ઈશ્વર છે, ફલ આપનાર છે. એ કદાચિત્ કોઈ વખતે ભૂલી જાય, એમાં શંકા થાય, એના ઉત્તરમાં ભગવાન્ પોતાનો નિર્ણય આપે છે.

હે સખીઓ! હું તો મને ભજે તેને પણ મારામાં નિરન્તર મન રહે એટલામાટે એનું ભજન કરતો નથી. પ્રથમ ધન વિનાનો હોય, પછી તેને ધન પ્રાપ્ત થાય અને એ ધનનો જ્યારે નાશ થાય ત્યારે એની ચિન્તામાં એ બધું ભૂલી જઈને એ ધનમાં જ મન રાખે, બીજું કાંઈ જાણતો નથી. તમને હું ન મળ્યો, ત્યારબાદ તમારી સાથે હું રાસ રમ્યો, હવે પાછો જુદો થયો ત્યારે તમારું મન મારા સિવાય બીજું કાંઈ યાદ ન કરે એટલા માટે હું તમારાથી પરોક્ષ રહું છું તેથી તમારું મન *મારામાં સ્થિર રહે ।।૨૦।।

વિશેષ : ''હું તમારો મિત્ર છું, ઈશ્વર નથી'' એમ કહેવામાટે સખ્યઃ એમ સમ્બોધન કરી ગોપીજનોને કહે છે, કેમકે ગોપીજનો એકાર્થમાં અભિનિવેશવાળાં છે. હું ભગવાન્ છું, **જીવ** નથી તેથી ઉપરના શ્લોકમાં **આત્મારામાદિ** પક્ષ કહ્યા તે મારામાં સમ્ભવિત નથી, કેમકે એ જીવધર્મો છે. હું તો રામ છું, આત્મારામ નથી તેથી મારી જુદી વ્યવસ્થા છે. હું જીવના જેવો નથી તેથી હું ભજનારને પણ ભજતો નથી. એનું કારણ બીજું છે. આ જીવોને મારામાં મન રહે એવા હેતુથી હું એને ભજતો નથી. ભગવાન્‌ને કોઈ જીવનો ઉપયોગ નથી. જીવને તો ફળરૂપ ભગવાન્ છે તેથી ભગવાન્ સર્વને ઉપયોગી છે. તેથી એ ભગવાન્‌નું ભજન કરવું એ જ જીવને ઈષ્ટ છે અને ઈષ્ટનું સાધન છે. જો હું સાધનરૂપે તમારામાં પ્રવેશ કરું તો તમારું ભજન કર્યું તે બધું વૃથા જાય. (હું તમારા કામને પૂર્ણ કરું એટલે તમારા સુખના સાધનરૂપ થાઉં તો તમારે

મારામાં કામ ન રહે, એટલે તમે ભજન ન કરો; પણ તમને તો હું ઈષ્ટ છું તેથી તમારા ઈષ્ટનું હું સાધન થઈ શકતો નથી) ભગવાન્‌નો ચાર પ્રકારે ઉપયોગ થાય. ભગવાન્ ભોગ્ય થાય, ભોક્તા પણ થાય. ભોગ્ય પક્ષમાં કામનાપૂરકપણે સ્વતન્ત્રપણે એમ બે પક્ષ છે. ભોક્તાપક્ષમાં ભક્તિથી અને ભક્તદત્ત પદાર્થ સ્વીકારથી ભોક્તા થાઉં છું. એમાં પ્રથમ પક્ષમાં તમારું ભજન નષ્ટ થાય કેમકે તમારો કામના પૂરકપણે ભોગ્ય થાઉં તો એ ક્ષણિક ફળરૂપ થાઉં. સ્વાતન્ત્ર્યથી ભોગ્ય થાઉં તો ગોપીજનોએ અતિ ભજન કરવું જોઈએ તે ગોપીજનોથી બને એમ નથી. એ સામર્થ્ય એમાં થવા માટે હું ભજતો નથી. ભોક્તા થાઉં તો હું વિષયરૂપે ભોક્તા થતો નથી. માટે ભોક્તા થાઉં તો મારે ભજન ન જ કરવું જોઈએ. આ સિદ્ધાન્ત થોડામાં કહી દીધો છે. એમાં દૃષ્ટાન્ત કહે છે કે પહેલાં નિર્ધન હોય, પછી ધન મળે તે જો નાશ પામે તો એની ચિન્તામાં વ્યાપ્ત થઈને બીજું કાંઈ એ જાણી ન શકે, એ વાત લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. એમ ગોપીજનોને ભગવાન્ પ્રથમ નહોતા મળ્યા. જ્યારે મળ્યા ત્યારે પાછા તિરોહિત થયા, ત્યારે એ ભગવદેકચિત્ત થઈને બીજી બધી વાતને ભૂલી ગયાં. આગળ જતાં એવો નિરોધ થશે કે તેઓ પ્રપંચને પણ ભૂલી જશે.

ઉપરની વાતથી ભગવાન્‌ને જીવવત્ ભજન પ્રાપ્ત થતું નથી એ વાત સિદ્ધ કરી. હવે પ્રકૃત પ્રસંગમાં ભગવાન્ કહે છે કે હું તમારાથી ક્ષણવાર પણ દૂર ગયો નથી. તમને જે ન દેખવામાં આવ્યો એ તમારી દૃષ્ટિનો દોષ છે તેથી મારામાં દોષબુદ્ધિ કરવી તમને ઉચિત નથી. એ વાત આગામી શ્લોકથી કહે છે.

હે અબલાઓ! જેણે મારે માટે લોક, વેદ અને સ્વ (આત્મા) નો ત્યાગ કર્યો છે તે તમોને મેં છોડ્યાં નથી, પણ તમારું પરોક્ષ ભજન મેં કર્યું છે તેથી હે અબલાઓ! હું તમારા જોવામાં ન આવ્યો તેથી તમો મારામાં દોષારોપ ન કરો, કેમકે તમે *પ્રિયાઓ છો ।।૨૧।।

વિશેષ : તમે કહ્યું કે રાતમાં અરણ્યમાં સ્ત્રીઓને કોણ છોડે? એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે અમારે કર્તવ્ય છે, એક તો એ ભજે તેમ ન ભજવું તેથી એના મનનો પ્રવાહ અમારામાં રહે. રાત્રિમાં આવ્યાં તેની રક્ષા કરવી. એમાં એનું ભજન કરવું પડે તે વગર રક્ષા ન થઈ શકે. એ બન્ને કામ અમારા પરોક્ષ ભજનથી સિદ્ધ થયાં તેથી પરોક્ષ ભજવામાટે મેં મારા સ્વરૂપને તિરોહિત કર્યું. એનું મારે એટલા માટે ભજન કરવું જોઈએ કે એમણે મારે માટે લોક, વેદ આદિનો ત્યાગ કર્યો. વૃથા પરિત્યાગ એનું અનિષ્ટ કરે; મોક્ષાર્થ ત્યાગ કરે તો મારે એને માટે કાંઈ કરવાનું ન રહે, પણ જ્યારે એ ત્યાગ મારે માટે કર્યો ત્યારે તો એનું બધું મારે સિદ્ધ કરવું જોઈએ. એ પણ હું મળ્યા

પછી ત્યાગ કર્યો હોત તો જુદી વાત હતી, પણ મારી મળવાની આશા બાંધી જે ત્રણ લોકમાં ન છોડી શકાય તેવાં છે તેનો ત્યાગ કર્યો, ત્યારે મારે એઓનું ભજન પ્રાપ્ત થયું; કેમકે અનન્યનું પાલન કરવું એ મારું વ્રત છે. પરોક્ષ ભજન તો તમારા મનની માયામાં અનુવૃત્તિ થવામાટે કર્યું છે. હું મારું કામ કરતો-કરતો તમને દેખવામાં ન આવ્યો તેથી અભજનપક્ષ નિવૃત્ત થયો. જેનાથી અસૂયા થાય તેથી હું કૃતઘ્ન છું એવો દોષ આપશો તો એ તમને પણ દોષ લાગશે, કેમકે તમે મને છોડી શકશો નહિ.

ન પારયેહં નિરવદ્યસંયુજાં સ્વસાધુ કૃત્યં વિબુધાયુષાપિ વઃ ।।
યા માભજન્ દુર્જરગેહશૃંખલાં સંવૃશ્ચ્ય તદ્ વઃ પ્રતિયાતુ સાધુના ।।૨૨।।

તમે નિર્દોષ રીતે મારું ભજન કર્યું, એ તમારા-ઉપકાર-ભજનનો બદલો હું બ્રહ્માજીના આયુષ્યથી પણ ન આપી શકું. ન તોડી શકાય એવી ઘરરૂપ સાંકળને તોડીને તમે મારું ભજન કર્યું, એ તમારા ધર્મવડે જ તમે પોતે પ્રસન્ન થાઓ. *તમે મારી પાસેથી એનો બદલો મેળવવાની આશા ન કરો ।।૨૨।।

વિશેષ : હવે ભક્તિમાર્ગનો વિરોધ મટાડવા એમની સ્તુતિ કરે છે કે તમારું ભજન નિર્દુષ્ટ છે. બ્રહ્માના આયુષ્ય વડે પણ તમારા કરેલા ઉપકારનો પ્રત્યુપકાર હું ન કરી શકું, કેમકે ભજન એ વાત જુદી અને ઉપકાર એ વાત પણ જુદી છે. તેથી જ્યાં સ્નેહ હોય ત્યાં ઉપકાર ન હોય, કેમકે તમારું ભજન નિષ્કપટ હતું, જ્યારે અમારું ભજન સકપટ હતું. થોડા સાચા જલની બરોબરી ઘણું મૃગજળ પણ ન કરી શકે, કેમકે થોડું જળ સાચું છે ત્યારે ઘણું મૃગજળ ભ્રાન્તિથી દેખાય છે. તેમ ખરું ભજન તો બ્રહ્મથી બને નહિ, કારણ એ કે ભજન એ જીવનો ધર્મ છે. કોઈ રીતે ન તૂટે તેવી ઘરરૂપ બેડી તોડી નાખી તમે મારું ભજન કર્યું, એમ અલૌકિક કરનારનું ભજન તે તમારું સારું કૃત્ય છે એ કરીને જ તમે પ્રસન્ન થાઓ. જેમ ભગવદ્ ભક્તો મોટું કામ કરીને પોતે જ ખુશી થાય છે, પણ પ્રત્યુપકારની આશા કરતા નથી. આગળ પણ તમે ખુશી હો તો ભજન કરો, ન હો તો મરજી પ્રમાણે વર્તો. મારામાં તમારા જેવું ભજન કરવાનું સામર્થ્ય નથી, કેમકે એવું ભજન જીવનો ધર્મ છે. મારામાં જીવભાવ નથી તેથી એવું ભજન મારાથી બનશે નહિ. હું ઈશ્વર છું એમ તમે જાણો.

ઈતિ શ્રીભાગવત્ દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધનો (બીજા તામસ પ્રકરણના ચોથા ફલ-પેટાપ્રકરણનો શ્રીનિરૂપક ચોથો અને ચાલુ) ‘‘ગોપીજનોના રુદનથી ભગવાન્ ત્યાં પ્રકટ્યા’’નામનો બત્રીસમો(પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં ઓગણત્રીસમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૩૩

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અધ્યાય ૩૦

ભગવાને ગોપીજનો સાથે કરેલી રાસલીલા

તામસ ફલ પ્રકરણ અધ્યાય પાંચમો(રાસપંચાધ્યાયી અધ્યાય ૫)

વિશેષ : આ તેત્રીસમાં અધ્યાયમાં ભગવાન્ ગોપીજનોની ઉપર પ્રસન્ન થયા અને પોતાનો આનન્દ આપવા માટે ભગવાને ગોપીજનોની સાથે ઈન્દ્ર આદિ દેવોને પણ દુર્લભ એવી કામલીલા કરી એ કહેવામાં આવે છે. આ ભગવત્કામચેષ્ટા સર્વોપકારિણી છે એમ બતાવવા માટે શ્રીશુકદેવજીએ છેલ્લે એના શ્રવણનું ફલ લખ્યું છે કે આ ભગવાન્‌ની કામલીલા સાંભળનારના હૃદયનો રોગ (કામ) નિવૃત્ત થાય છે. ભગવાન્‌માં લૌકિક દષ્ટિ હોય તો? ત્યાં સિદ્ધાન્ત કહે છે કે રસાત્મક કામ અત્યન્ત ગૂઢ છે તેને બતાવવા માટે કામશાસ્ત્ર અને નાટ્યશાસ્ત્ર વાત્સ્યાયન અને ભરતે કર્યાં છે. તેથી ભગવાન્ અહીં નૃત્ય કરે છે તથા ગોપીજનોને નૃત્ય કરાવે છે. સર્વાંગમાં રહેલો કામ નૃત્યથી પ્રગટ થાય છે. જળ અને વાયુ શ્રમ અને શીત માં ઉપયુક્ત છે. આ લોકમાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ આધિદૈવિક કામસુખ તો શ્રીકૃષ્ણ જ ભોગવે છે. બીજો કોઈ એનો ભોક્તા નથી.

શ્રીશુક ઉવાચ

ઈત્થં ભગવતો ગોપ્યઃ શ્રુત્વા વાચઃ સુપેશલાઃ ।।
જહુર્વિરહજં તાપં તદંગોપચિતાશિષઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : આ પ્રમાણે ભગવાન્‌ની અતિ મનોહર વાણી સાંભળીને ગોપીજનોએ વિરહનો તાપ છોડી દીધો, એટલું જ નહિ, પણ એમનાં શ્રીઅંગનાં દર્શન માત્રથી પોતાના શરીરમાંથી દૂબળાપણું વગેરે ભાવ ચાલ્યા ગયા, એમનાં અંગ પ્રફુલ્લિત થઈ ગયાં ।।૧।।

પ્રભુને અનુકૂળ થયેલાં સ્ત્રીરત્નો પ્રસન્ન થયાં. તેમની સાથે મળીને ગોવિન્દ ભગવાને રાસક્રીડા કરવાનો ઉપક્રમ કર્યો ।।૨।।

ગોપીજનોના મંડળથી શોભાયમાન રાસનો ઉત્સવ યોગેશ્વર કૃષ્ણે શરૂ કર્યો તેમાં બે-બે ગોપીજનોની વચ્ચે ભગવાન્ રહ્યા અને પોતાની ભુજાઓ બન્નેના સ્કન્ધ ઉપર રાખી જેથી સ્ત્રીઓ પોતાની પાસે જ ભગવાન્ છે એમ માનવા લાગી ।।૩।।

ઉત્કંઠાથી જેઓનાં ચિત્ત ચોરાઈ ગયાં છે તેવી સ્ત્રીઓની સાથે દેવો વિમાનમાં

બેસીને રાસ જોવાને આવ્યા. તેમનાં હજારો વિમાનોથી આકાશ ભરાઈ ગયું ।।૪।।

ત્યાં તો સ્વર્ગમાં નગારાં આપોઆપ ગડગડી ઊઠ્યાં. પોતાની સ્ત્રીઓની સાથે ગન્ધર્વપતિઓ પવિત્ર ગાન કરવા લાગ્યા અને પુષ્પોની વૃષ્ટિ થઈ ।।૫।।

કૃષ્ણની સાથે રમતી સ્ત્રીઓની બંગડીઓના, નેપુરના અને ઘૂઘરીઓના (કિંકિણીઓના) શબ્દ સંભળાવા લાગ્યા. રાસમંડળમાં એ બધાનો મળીને મોટો શબ્દ થયો ।।૬।।

ત્યાં એ ગોપીજનોની સાથે સુવર્ણના (હેમના) મણિઓની વચ્ચે મહામરકત મણિ શોભે તેમ દેવકીજીના સુત ભગવાન્ શોભવા લાગ્યા ।।૭।।

અનેક પ્રકારે *પગને ઉપાડીને ધરવાથી, હાથ હલાવવાથી, કેડને વાળવાથી, સ્મિત સહિત ભ્રૂકુટિના વિલાસથી, ચલિત થતા સ્તન ઉપરના વસ્ત્રથી અને ગાલ ઉપર પ્રકાશ કરતાં હાલતાં (ચલિત) કુંડળથી રાસમાં ફરતાં ગોપીજનોના મુખ ઉપર પસીનો આવી જાય છે, કેશપાશ છૂટી જાય છે. એમ મેઘમાં વીજળી શોભે તેમ કૃષ્ણવધૂઓ રાસમાં ભગવાન્‌ની સાથે શોભા આપે છે અને ગાન કરતાં જાય છે ।।૮।।

વિશેષ : રાસની પૂર્વપીઠિકા કહે છે. પગને રાસ વખતે કેમ મૂકવો એ બતાવ્યું. તેથી ચરણના ભેદ સર્વ કહ્યા. ભુજાને ચલાવવામાં બધા હસ્તકભેદ આવી ગયા. એક અવયવ ચલિત થાય તેની સાથે બીજા અવયવો જેમ યોગ્ય લાગે તેમ જ રહે એમ સમજવું. મન્દહાસ્ય સહિત સર્વ કટાક્ષો અને ભ્રૂભેદ તે-તે રસ હૃદયમાં પ્રકટ થાય છે તેને અનુકૂળ વર્તે છે. કટિનો ઉપરનો ભાગ વક્ર થાય ત્યારે કટિનો જુદો ભેદ દેખાય છે. રસાભિનિવેશમાં એ ગોપીજનોનાં સર્વ અંગ ભ્રમણ થતાં એમાં રહેલો રસ ભેળો થાય છે, ચલિત કુચ ઉપર વસ્ત્રો કમ્પે છે તેનાથી કમ્પન કહ્યાં. કપોલ ઉપર લટકતાં કુંડળોથી શિરોભેદ કહ્યા છે. શિરોભેદ કહેલા છે તેમાં કુંડળચલન કહેવામાં આવ્યું. શ્યામ કમળ ઉપર વીજળીની જેમ પ્રકાશપડે છે તે વાત કહેવામાટે કહ્યું છે, ત્યારે અન્દર રહેલો રસ બહાર પ્રકટ થાય છે. તે સ્વેદરૂપે બહાર આવે છે. કેશપાશ અને કાંચી (કન્દોરો) ની ગ્રન્થિ ખૂલી જાય છે. જ્યારે શરીરનો રસ એકઠો થયો ત્યારે શરીર સૂક્ષ્મ થતાં એમ થાય છે. એ કૃષ્ણવધૂઓ છે એટલે સદાનન્દનો ઉપભોગ કરનારી છે. તેથી ઉપભોગ ક્રિયાસાધ્ય હોવાથી એમાં શ્રમ થવો યોગ્ય છે. એને આન્તર સન્તોષ થતાં ગાવા લાગી ત્યારે અત્યન્ત શોભાવાળી થઈ. જેમ વાદળોના સમૂહમાં (મેઘચક્રમાં) વિદ્યુત શોભે તેમ બધાએ ગોપીજનોને જોયાં એટલે લોકો જોઈને પણ કાંઈ નિર્ણય ઉપર આવી ન શક્યાં.

ગોપીજનોનું જીવન ભગવાન્‌ની રતિ છે, પ્રેમ છે. તેઓ શ્રીકૃષ્ણ સાથે નાચતાં-

નાચતાં લોકોને આનન્દ આપે તેવા ઊંચા સ્વરથી રાગરાગિણીયુક્ત ગાન કરવા લાગ્યાં* જેનાથી આ બધું જગત્ આજ પણ ગૂંજી રહ્યું છે ।।૯।।

વિશેષ : ગાઢ નૃત્ય કહ્યું. હવે મધ્ય નૃત્ય કહે છે. નાચ કરીને પછી ગાન કરવા લાગી, કેમકે તેઓનો કંઠ રંજક છે. રતિ જ જેને પ્રિય છે. ગાન અને નૃત્ય થી વ્યામોહ થાય એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. પહેલાં નૃત્ય કરવાથી શ્રમિત હતાં તે ફરી નૃત્યમાં કેમ તત્પર થયાં? એનું કારણ તો એ જ કે એ શ્રીકૃષ્ણના સમ્પર્કથી આનન્દમાં આવી ગયાં. જેનાં ગીતથી જગત્ વ્યાપી ગયું તેણે ગાન કર્યું એ સર્વ જગતમાં વ્યાપીને જગતને રસવાળું બનાવી દીધું. એ લોકમાં રસ પ્રકટ કરવામાટે કર્યું; એને અમૃતરૂપ કરવામાટે ભગવાને પણ નાદ પૂર્યો તેથી એ પૂર્ણ થયું.

કોઈક ગોપીજને મુકુન્દની સાથે સ્વરજાતિથી જુદી રીતે ઊંચેથી રાગ ઉઠાવ્યો* ત્યારે ભગવાને ‘‘વાહ વાહ, સારું ગાયું’’ એમ બોલીને એનો સત્કાર કર્યો. બીજાં કોઈ ગોપીજને તે ઊંચા સ્વરને સ્થાયી સ્વરમાં મેળવ્યો એને બહુમાન આપ્યું ।।૧૦।।

વિશેષ : કોઈ ગોપીજને ભગવાન્માં પોતાનો સ્વર અને જાતિ મિશ્ર ન થાય એમ ગાયું. તે સારી રીતે ભગવદ્ભાવને પહોંચી હતી. ભગવાને મોક્ષ આપવામાટે ઉપનિષદ્માં પોતાનો નાદ પૂર્યો એ બન્નેનો એક નાદ થયો. ઉપનિષદ્માં બે કાર્ય મોક્ષમાં ઉપયોગી છેઃએક તો જીવને શરીરથી જુદો કરવો, બીજું એને બ્રહ્મમાં પહોંચાડવો એ બે કાર્ય છે. અહીં શ્રુતિરૂપાઓ ઉપનિષદ્ છે તેટલા માટે લોકમાં ઉપનિષદ્નો ઉપયોગ છે, સ્વર ષડ્જ વગેરે છે, મયૂર ષડ્જ સ્વર બોલે છે. બીજા મનુષ્ય પક્ષીઓ જીવો પણ ષડ્જ બોલે છે. એની અન્દર સૂક્ષ્મ જાતિના ભેદ છે તે ક્રમપુરઃસર રસ પ્રકટ થાય તેમ બોલાય તો એ સ્વર જાતિ અમિશ્રિત ગણાય છે. એ ભગવાન્થી જ શક્ય છે. બીજો કોઈ જીવ એમ ન કરી શકે. એ કાર્ય જ્યારે ગોપીજને કરી બતાવ્યું ત્યારે ભગવાને તેના વખાણ કર્યાં. ભગવાન્ પ્રસન્ન થયાં પણ એને આશ્ચર્ય ન થયું; બીજા તો એ ગાનના સ્વરૂપને જ જાણતા નથી તો જાતિભેદને તો ક્યાંથી જ જાણે? ભગવાન્ની ઈચ્છા પ્રમાણે ગાયું તેથી ભગવાન્ની પ્રીતિ એની ઉપર થઈને એ નાદને ધ્રુવનાદમાં (સ્થાયી સ્વરમાં) મેળવી દીધો. સ્થાયી નાદ એ ‘ધ્રુવનાદ’ કહેવાય. **‘‘યત્રોપવિશતે રાગઃ સ્વરઃ સ્થાયી સ કથ્યતે’’** એમ જ્યારે ધ્રુવમાં ગોપીજને નાદને મેળવ્યો ત્યારે ભગવાને એને બહુમાન આપ્યું. આ શ્લોકમાં ભગવાન્નાં ઐશ્વર્ય અને વીર્યગુણ કહેવામાં આવ્યા. બીજા ચાર ગુણ આની પછીના શ્લોકમાં ક્રમે કરીને કહેવામાં આવે છે.

(કીર્તિ તો ભગવાન્નું જ અવલમ્બન કરે તેથી હવે પછીનાં બે ગોપીજનોની શરીરચેષ્ટાનું વર્ણન કરે છે કે) કોઈ ગોપીજન રાસ કરતાં બહુ થાકી ગયા ત્યારે પાસે

રહેલા ગદાધારી ભગવાન્‌ના સ્કન્ધને પોતાની ભુજાથી પકડી લીધો* જેમ વેલી વૃક્ષને વીંટાઈ રહે તેમ ભગવાન્‌ના કંઠમાં બાહુ લપેટી લટકી રહી, ત્યારે કેશપાશમાં મલ્લિકાની માળા બાંધી હતી તે શિથિલ થઈ ગઈ ।।૧૧।।

વિશેષ : રાસમાં શ્રાન્ત થયેલી ગોપીએ પોતાની બાજુમાં રહેલા ભગવાન્‌નો કંઠ પોતાના બાહુવડે ગ્રહણ કર્યો, કેમકે ભગવાન્‌ને હાથમાં ગદા ધારણ કરવાનો અભ્યાસ છે તેથી તેટલો ભાર ગ્રહણ કરે તો પણ આપ સ્થિર રહેવાને સમર્થ છે. જો ગોપી એમ ન કરે અને અધિક પ્રયત્ન કરે તો રાસ વિચ્છિન્ન થઈ જાય. રસ વિશેષ થવાથી પરિશ્રમ પ્રકટ દેખાયો છે.

તે જ સમયે બીજી સખી પોતાના એક ખભા ઉપર આવેલ ચન્દનની સુગંધવાળો ભગવાન્‌નો *બાહુ જે સ્વભાવથી કમળ કરતાં વધારે સુગંધવાળો છે તેને સૂંઘીને રોમાંચિત થઈ ગઈ અને એ બાહુને એણે ચુમ્બન કર્યું ।।૧૨।।

વિશેષઃ ઉત્પલ કરતાં પણ અધિક કોમળ અને સુગંધવાળા અને ચન્દનથી ચર્ચિત એવા ભગવાન્‌ના બાહુને એક ગોપીજને સૂંઘ્યો ત્યારે એની સુગન્ધ અન્તઃકરણમાં પહોંચી એટલે આખા શરીરમાં આનન્દ વ્યાપી ગયો. એ રોમકૂપદ્વારા બહાર નીકળ્યો તેણે એ બાહુને જ ત્યારે ચુમ્બન કર્યું. રૂપ અને સ્પર્શ તો એને પ્રથમ પ્રાપ્ત જ હતાં અને આ વખતે ગન્ધ અને રસ નો અનુભવ કરી રહ્યા છે. આમ કહેવાથી બન્ને બાજુનાં ગોપીજનોનો ભગવાન્‌માં વિનિયોગ કહેવામાં આવ્યો. સદાનન્દ હોવાથી સર્વત્ર ભગવાન્‌માં રસ તુલ્ય છે. ઉત્પલનો વિકાસ રાત્રિએ થાય છે તે સ્ત્રીઓને પ્રિય હોય છે. ભુજ ચન્દન લિપ્ત હોવાથી આઘ્રાણ કરે છે એમ નથી પણ એમાં સહજ સુગન્ધ છે. એને અનુભવીઓ જાણી શકે છે. ચન્દનલેપ વિવેક-ધૈર્ય નાશાર્થ છે. અન્તઃપ્રવેશ એ આ ગોપીજનમાં વિશેષતા છે. આ શ્રીરૂપા કહી.

(કોઈ ગોપીજન ભગવાને ગ્રહણ કરેલા તામ્બૂલને જ્ઞાનની જેમ ગ્રહણ કરવા લાગ્યા એ વાત કહે છે કે) કોઈએ તો નૃત્યથી ચલિત થતાં કુંડળની કાન્તિથી શોભા આપતા કપોલ (ગાલ) ને ભગવત્કપોલ સાથે જોડતાં ભગવાને તેને *ચર્વિત તામ્બૂલનું દાન કર્યું ।।૧૩।।

વિશેષ : કોઈ ગોપીજનને ભગવાને પોતાના મુખમાંથી ચર્વિત તામ્બૂલ આપ્યું એમ કરી આ ગોપીજનને જ્ઞાન આપ્યું તેથી આ ગોપીજન ભગવદ્ વિપ્રયોગમાં સર્વને ઉપદેશ આપનાર થશે. નૃત્યમાં ક્રિયા શક્તિ રહી છે. કુંડળમાં જ્ઞાનશક્તિ છે. ક્રિયાનો વિક્ષેપ એટલે અભ્યાસ અથવા સાધન, એની કાન્તિ એટલે અનુભવ, એના વડે શોભતી ભક્તિ એટલે ભગવત્પ્રેમમાં બન્ધાયેલ ગોપીજન ભગવાન્‌માં રત થાય છે. ભગવાન્ એમાં આસક્ત છે. એમાં પણ ગંડ એ

સાધ્યરૂપ ભક્તિ છે. એ કુંડળની શોભા પ્રત્યે મૂળ જે સ્વામિની સ્નેહરૂપ ભગવાન્‌નો કપોલ તેને વારંવાર સમ્પર્ક કરે છે. એટલે ભગવાન્ સ્વામિનીજીના કપોલની શોભા જોઈને એને પોતાનો ગાલ (ગંડ) વારંવાર લગાવે છે. એનું નામ તામ્બૂલ તેથી જ તામ્બૂલ અને જ્ઞાન ની સમાનતા કહી છે.

(બીજાં ગોપીજને તો જ્ઞાનમાં સહાયક વૈરાગ્ય છે તેને માટે અચ્છિદ્ર એવો ભગવાન્‌નો હાથ પોતાના હૃદય ઉપર સ્થાપન કરવા લાગ્યાં, એ જ કહે છે કે) કોઈ ગોપીજન નૃત્ય કરે છે* અને ગાય છે ત્યારે એના નૂપુર અને કટિમેખલાનું કૂજન થાય છે. એ જ્યારે એમ કરતાં થાકી ગયાં ત્યારે ભગવાન્ નજીક હતા તેમના કરકમળને પોતાનાં સ્તન ઉપર સુખ થાય તેવી રીતે પધરાવ્યું ।।૧૪।।

વિશેષ : નાચવામાં જેમ બીજાના હાથમાં પોતાનો હાથ આપવામાં આવે છે તેમ અહીં ભગવાન્‌નો હાથ ગોપીજને પોતાનાં સ્તન ઉપર પધરાવ્યો છે. શબ્દનું જ્ઞાન અને એનું અનુષ્ઠાન આ ગોપીજનમાં છે તેથી નૃત્યગાન કહ્યું છે. ઉપર ગાન અને અભિનય છે. નીચે પગમાં નૃત્ય છે તેથી નૂપુર અને મેખલા નો શબ્દ થાય છે તે ભાવને ઉદ્દીપ્ત કરે છે. તેથી આ ગોપીજનની બધી ક્રિયાશક્તિ સફલ બતાવી છે. એક બાજુ ઉપર ભગવાન્ છે. તેમની ક્રિયાશક્તિને પોતે શ્રાન્ત થવાથી પોતાનાં સ્તન ઉપર સ્થાપન કરે છે, જેનાથી પોતાનો તાપ દૂર થાય. કમળ તાપહારક છે અને ભગવત્કર એટલે કલ્યાણરૂપ પણ છે, કેમકે ભગવાન્ આનન્દરૂપ છે.

(એમ ભગવાન્‌ના ષડ્ગુણરૂપ છ ગોપીજનનું વર્ણન કરીને સર્વની સાથેની ભગવાન્‌ની સાધારણ લીલાનું વર્ણન કરે છે કે) લક્ષ્મીના એકાન્તપ્રિય એવા અચ્યુત *ભગવાન્ પોતાના કાન્ત છે તેને પ્રાપ્ત કરવાથી ગોપીજનોના કંઠને બે શ્રીહસ્તથી ભગવાને ગ્રહણ કર્યા છે એવા ગોપીજનો ગાન કરતાં-કરતાં તે ભગવાન્‌ની સાથે વિહાર કરવા લાગ્યા ।।૧૫।।

વિશેષ : અચ્યુત–કાન્ત તો ભગવાન્ કહેવાય; અન્તઃ અને બહાર નિત્યાનન્દ તો એ જ છે. તેથી જ સર્વ સ્ત્રીમૂળરૂપ લક્ષ્મીના વલ્લભ છે. તેને પ્રાપ્ત કરીને ગોપીજનો વિહાર કરવા લાગ્યા. પરમાનન્દના અનુભવમાં તો ક્રિયા નિવૃત્ત થવી જોઈએ તો આ ગોપીજનમાં ક્રિયા સમ્ભવે? એવી શંકા દૂર કરવામાટે કહે છે કે ભગવાન્‌ના બે શ્રીહસ્તવડે જેના કંઠ ગ્રહણ કરાયા છે એટલે એ સમયે ક્રિયાશક્તિ ભગવદીય છે. એની પોતાની ક્રિયા નથી. ભગવાને કંઠમાં ક્રિયાશક્તિ સ્થાપન કરી છે. તેથી ગાન ક્રિયા બન્ને સમ્ભવે છે. આ ક્રિયાશક્તિરૂપ ગોપીજનો

છે. તેની સ્વતન્ત્રતા કહેવામાં આવી છે.

(હવે પછી રાધા દામોદરની પેઠે ભગવાન્ અને ગોપી બન્નેનું નૃત્ય કહે છે.) *કાન ઉપર કમળ ધર્યાં છે, અલકો મુખારવિન્દના રસના સ્વાદને લેનાર છે, કપોલ ઉપર ઘામ (તાપ) થી પસીનાનાં ટીપાં આવતાં મુખની શોભામાં વધારો થાય છે તેવા શૃંગારવાળી, કેશપાશમાં બાંધેલી જેની માળાઓ છૂટી જાય છે તેવાં ગોપીજનો કંકણ અને નૂપુરના શબ્દરૂપી વાજિન્ત્રોવડે અને ભમરાઓ જેમાં ગાન કરનાર છે તેવી રાસગોષ્ઠિમાં ભગવાન્ની સાથે નૃત્ય કરતાં હતાં ।।૧૬।।

વિશેષ : પૂર્વ રાસ જેવો આ રાસ નથી, પણ પૂર્વ કરતાં આમાં વૈલક્ષણ્ય છે, કેમકે આ રાસમાં પ્રત્યેકને રસ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ગોષ્ઠિમાત્ર કહી છે. પૂર્વમાં સમુદાય નૃત્ય છે ત્યારે આ રાસમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિથી નૃત્ય છે. એક સ્વામિની અને એક ભગવાન્ એવું આ નૃત્ય છે. તેથી ''રાધા દામોદરવત્'' આ નૃત્ય કહેવાય છે. પૂર્વે સમુદાય નૃત્ય થયા પછી એક ગોપીજનને સાથે લઈ એમને એકલાંને રસાનુભવ કરાવ્યો, જ્યારે બીજાં બધાંને વિપ્રયોગ હતો તેમ અહીં નથી, પણ પ્રત્યેકની સાથે પર્યાય વડે રાસ રમશે. એટલે પ્રત્યેકને ફલ સિદ્ધ છે, એ અહીં વિશેષ છે. અહીં ભ્રમર ગાયક છે. જ્યારે કંકણ (વલય) નૂપુરના શબ્દ વાદ્યનું કાર્ય કરે છે. અત્યન્ત નૃત્ય કરતાં કેશપાશમાં બાંધેલી માળાઓ સરકી જાય છે. નૃત્યના આરમ્ભમાં એની શોભાનું વર્ણન કરે છે. જો પૂર્વ નૃત્યથી શ્રાન્ત હોય તો શોભા મારી જાય; એવું અહીં નથી એમ બતાવવ ।માટે શોભાનું સ્વરૂપ બતાવે છે. કાન ઉપર પુષ્પો રાખ્યાં છે તે નાચ કરતાં છતાં કાન ઉપરથી પડી જતાં નથી તેથી નૃત્યનું ચાતુર્ય સિદ્ધ થાય છે. અલકો ભ્રમરની જેમ વદનામૃતનું પાન કરનાર છે. એ ભ્રમરને રસપાનનું સ્થાન મુખ છે. કપોલમાં સ્વેદબિન્દુ મોતીના જેવી શોભા આપે છે; જાણે મોતી જડેલાં કપોલ હોય એમ દેખાય છે! પણ એ શ્રમથી સ્વેદ નથી, કિન્તુ રસાનુભવજન્ય છે. ભગવાન્ વડે જ એને આ સુખ છે. એના સાધનથી નથી, કેમકે એ ગોપીજનો એટલે ચાતુર્યાનભિજ્ઞ છે. એ જેમ ભગવાન્ નાચે છે. તેથી એમની સાથે નૃત્ય કરે છે.

ભગવાન્ રમાપતિ છે છતાં વ્રજસુન્દરીઓની સાથે બાળક પોતાના પ્રતિબિમ્બની સાથે રમે તેમ આલિંગન, કરસ્પર્શ સ્નેહપૂર્વક જોવું, નિર્મર્યાદ (ઉદ્દામ) વિલાસ અને હાસ્ય કરીને રમણ કર્યું* ।।૧૭।।

વિશેષ : અહીં ભગવાને સર્વભાવથી રમણ કર્યું અને એમને રસોદ્ગમ થયો. ત્યાં એક શંકા ઉપસ્થિત થાય છે કે રમણ અને રસોદ્ગમ તે તો તુલ્યતામાં સમ્ભવે. **ન તત્સમશ્ચાપ્યધિકઃ કુતઃ પુનઃ** ઇત્યાદિ શ્રુતિ તો ભગવાન્ની બરોબર કોઈ નથી એમ કહે છે તો પછી પ્રાકૃતની સાથે

એનું પ્રથમ તો રમણ જ ન સમ્ભવે અને કદાચ માનો કે રમણ થયું તો એમાં રસ પ્રકટ ન થવો જોઈએ! એવી આ શંકાને શ્રીઆચાર્યચરણ **નનુ પ્રાકૃતીષુ** ઈત્યાદિથી ઉપસ્થિત કરી એનું સમાધાન કરે છે કે એ **રમેશ** છે એટલે રમાની સાથે તો ભગવાન્‌ની તુલ્યતા છે. એ રમા ભગવાન્‌ની આજ્ઞાથી સર્વ ગોપીજનોમાં પ્રવિષ્ટ થઈ છે, કેમકે એ વ્રજની સુન્દરીઓ છે તેથી ભગવાન્‌ની સાથે રમણાર્હ અને રસાર્હ છે. ત્યાં બીજી શંકા થાય કે ભગવાન્ આત્માથી રમનાર છે, લક્ષ્મી તો બ્રહ્માનન્દરૂપા છે તેથી એની સાથે રમવામાં ભગવાન્‌ની આત્મારામતા જતી નથી પણ ગોપીજનો તો બ્રહ્માનન્દરૂપ નથી. તેમની સાથે રમવામાં ભગવાન્‌ના આત્મારામપણામાં બાધ કેમ ન થાય? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે જેમ બાળક પોતાના પ્રતિબિમ્બ સાથે રમે છે તેમ ભગવાન્ ગોપીજનોમાં પોતાનું સ્વરૂપ મૂકી રમ્યા છે તેથી આત્મારામપણાની ક્ષતિ નથી. બાળક જેમ દર્પણને આગળ કરી એમાં પોતાનું મુખ જોઈને એની સાથે રમે છે, એ પણ અયોગ્ય ગણાય, એમ શંકા થાય; એને માટે કહે છે કે જેમ ભગવાન્ નિર્ધર્મક છે છતાં બાલલીલાનો અંગીકાર કરી બાળક બને છે તેમ અહીં ભગવાન્ આવી પણ લીલા કરે, કેમકે એ ઈશ્વર છે.

એમ સર્વ ભાવથી ભગવદ્ ધર્મનો આવેશ થતાં એમને દેહનું વિસ્મરણ થયું. ભગવદ્ અંગના સંગથી જેમની ઈન્દ્રિયો વ્યગ્ર બની છે તેવાં ગોપીજનો પોતાના કેશપાશને, પહેરેલાં વસ્ત્રને કે કંચુકીને પોતાનાં સ્થાને બરાબર રાખી શક્યાં નહિ. હે કુરૂદ્વહ! એ વ્રજની સ્ત્રીઓએ પહેરેલાં માળા અને આભરણો પણ શરીર ઉપરથી ખસી ગયાં ।।૧૮।।

શ્રીકૃષ્ણની વિશેષ ક્રીડાને જોઈને આકાશમાં ફરનારા દેવોની સ્ત્રીઓ મોહ પામી અને કામથી પીડિત થઈ; લૌકિક ચન્દ્ર પણ નક્ષત્ર (ગણ) સહિત વિસ્મિત થયો ।।૧૯।।

એમ કર્યા પછી વ્રતચર્યા વખતે પ્રત્યેક ગોપીજનને ભગવાને વરદાન આપ્યું છે તેથી જેટલાં ગોપીજનો હતાં તેટલાં પોતાના સ્વરૂપ પ્રકટ કરીને પોતે આત્મારામ હોવા છતાં લીલાથી તેમની સાથે રમણ કર્યું ।।૨૦।।

હે અંગ! અતિ વિહારથી થાકી ગયેલાં ગોપીજનોનાં મુખ દયાળુ ભગવાને પોતાના સુખ આપનાર હસ્ત વડે પ્રેમથી લૂછ્યાં ।।૨૧।।

ભગવાન્‌ના ઉજ્જવલ સુવર્ણના કુંડળો અને કેશની કાન્તિથી સુન્દર બનેલા કુન્તલોની શોભાથી અને અમૃતમય હાસ્ય સહિત નિરીક્ષણથી ગોપીજનોએ

ભગવાન્‌માં મોટું માન ધારણ કર્યું અને તેથી (તે દોષ દૂર કરવા) ભગવાન્‌ના નખના સ્પર્શથી આનન્દ પામી ભગવાન્‌ની (પાપને દૂર કરનારી જ નહિ પણ) મંગલકારક લીલાઓનું ગાન કરવા લાગ્યાં ।।૨૨।।

ગોપીજનોના કુચ કુંકુમ વડે ભગવાને ધારણ કરેલી વનમાલા રંગાઈ ગઈ છે. હાથણીઓની સાથે હાથી નાહવાને નદીમાં પ્રવેશ કરે અને પાળાઓને તોડી નાખે તેમ અંગ-સંગથી ચોળાઈ ગયેલ માળાના સુગન્ધના લોભથી ગાયક ભ્રમરો જેમની પાછળ ચાલ્યા આવે છે તેવા ભગવાન્ એ ગોપીજનોના શ્રમને નિવૃત્ત કરવાના હેતુથી એમની સાથે શ્રીયમુનાજીના જળમાં નાહવાને પધાર્યા; ત્યાં કોઈ પણ મર્યાદાનો વિચાર ન કરતાં જળક્રીડા કરવા લાગ્યા ।।૨૩।।

જળમાં અત્યન્ત હાસ્ય કરતી યુવતીઓ ભગવાન્‌ને પ્રેમથી જુએ છે, એમને ચારે તરફથી જળ છાંટે છે—અભિષેક કરવા લાગ્યાં. હે રાજન્! વિમાનમાં બેઠેલા દેવો કુસુમને વર્ષાવતા દર્શન કરે છે—અભિનન્દન આપવા લાગ્યા. તેવા ભગવાને આત્મારામ રહીને પોતે ગજેન્દ્રની લીલાનો સ્વીકાર કરીને રમણ કર્યું ।।૨૪।।

પછી શ્રીયમુનાજીની પાસેના વનમાં જ્યાં જળ અને સ્થળ માં રહેલા પુષ્પના સુગન્ધયુક્ત પવનવાળા પ્રદેશમાં ભમરા અને પ્રમદા ના ગણથી વીંટાયેલા, હાથણીઓથી વીંટાયેલા મદ ઝરતાં હાથીની જેમ, ભગવાન્ ફરવા લાગ્યાં ।।૨૫।।

એમ સત્ય કામવાળાં ગોપીજનોની સાથે જે અબળાગણો પ્રસન્નતાથી અનુસરે છે તેવા અને બીજને પોતાને વિશે રોકી રાખનાર ભગવાન્ શરદ્‌નું વર્ણન કરનાર કાવ્યની કથાના રસનો આશ્રય કરનારી ચન્દ્રકિરણથી શોભા આપનારી રાત્રિઓને સેવવા લાગ્યા ।।૨૬।।

પરીક્ષિત રાજાએ પૂછ્યું : ધર્મનું સારી રીતે સ્થાપન કરવા અને અધર્મનો નાશ કરવામાટે ભગવાન્ જગતના ઈશ્વર બલદેવજી સાથે પ્રકટ થયા છે ।।૨૭।।

તે ધર્મરૂપી મર્યાદાના બાંધનાર, કહેનાર અને એને ચારે તરફથી બચાવનાર છે, હે બ્રહ્મન્! એ ભગવાને ધર્મવિરુદ્ધ પરસ્ત્રીનો સંગ કેમ કર્યો? એ તો ધર્મના રક્ષક છે તેથી બીજો કોઈ એવું કરતો હોય તો એને એમ કરવા ન દે એને બદલે પોતે એવું કામ કેમ કર્યું? ।।૨૮।।

પૂર્ણકામ યાદવના પતિએ નિન્દ્ય કામ કેમ કર્યું એનો કાંઈ અભિપ્રાય જુદો હોવો જોઈએ, કેમકે ધર્મવિરુદ્ધ તો આપે કર્યું ન જ હોય. તેથી મારો સન્દેહ છે તે આપ

સદાચારવાળા (સુવ્રત) હોવાથી દૂર કરો ।।૨૯।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : સૂર્ય, અગ્નિ વગેરે ઈશ્વર (સમર્થ) ક્યારેક-ક્યારેક ધર્મનું ઉલ્લંઘન અને સાહસનું કામ કરતા જોવામાં આવે છે. પરન્તુ તે કામોથી તે તેજસ્વી પુરુષોને કોઈ દોષ લાગતો નથી. જુઓ, અગ્નિ સર્વનું ભક્ષણ કરી જાય છે પણ તે પદાર્થોના દોષ તેને લાગતા નથી ।।૩૦।।

જે માણસમાં આવું સામર્થ્ય નથી અથવા જે ઈશ્વર નથી તેણે મનથી પણ કોઈ દિવસ આવી વાત વિચારવી નહિ, શરીરથી કરવાની વાત તો દૂર રહી. આવું કાર્ય મૂર્ખતાવશ બીજો કોઈ જો કરે તો તેનો નાશ થાય છે. ભગવાન્ શંકરે સમુદ્રના હલાહલ વિષનું પાન કર્યું હતું. બીજો કોઈ કરે તો તે બળીને ખાક થઈ જાય. અર્થાત્ તેનો વિનાશ થાય. (સમર્થને એવું કામ શોભા આપે છે. મહાદેવજી વિષપાનથી **નીલકંઠ** કહેવાયા અને શ્રીકૃષ્ણ રાસક્રીડાથી **શ્રીગોપીજનવલ્લભ** કહેવાયા) ।।૩૧।।

ઐશ્વર્યવાળા પુરુષો(શ્રીકૃષ્ણ, શંકર વગેરે)નું વચન સત્ય હોય છે. તેમ જ ક્યારેક તેમનું આચરણ પણ સત્ય હોય છે. (**''રામસ્ય ચરિતં ગ્રાહ્યં કૃષ્ણસ્ય વચનં તથા''** શ્રીરામના ચરિત્રનું અનુકરણ અને શ્રીકૃષ્ણનાં વચનોનું પાલન કરવું હિતાવહ છે-બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ) બુદ્ધિમાન પુરુષે તેમના સ્વચ્છન્દ આચરણનું અનુકરણ કરવું નહિ ।।૩૨।।

હે રાજન્! અહંકાર વિનાના તે ઐશ્વર્યવાળા પુરુષોને શુભ કર્મ કરવામાં એમનો કોઈ સાંસારિક સ્વાર્થ નથી હોતો અને અશુભ કર્મ કરવામાં કોઈ અનર્થ (નુકસાન કે ગેરલાભ) નથી હોતો. (તેઓ સ્વાર્થ અને અનર્થથી પર હોય છે.) ।।૩૩।।

તો પછી સર્વ પ્રાણી જેવાં કે પશુ-પક્ષી, મનુષ્ય અને દેવો ની ઉપર સત્તા ચલાવનાર ઈશ્વરને પોતાના સેવકોએ કરેલ પુણ્ય અને પાપનો સમ્બન્ધ શી રીતે થાય? ।।૩૪।।

જેના ચરણકમળના પરાગ રૂપી ભક્તોની સેવા કરવાથી તૃપ્ત થયેલ, યોગના પ્રભાવથી બધા કર્મબન્ધોને છોડનાર યોગીઓ અને મુનિઓ પણ કાંઈ બન્ધન વગર સ્વચ્છન્દ ફર્યા કરે તો પછી સ્વેચ્છાથી સ્વરૂપ ધરીને ભૂતળ ઉપર આવનાર ભગવાન્‌ને બન્ધન કેમ ઘટી શકે? ન જ સમ્ભવે ।।૩૫।।

ગોપીજનો, એમના પતિઓ તેમ જ સર્વ દેહધારી જીવના હૃદયમાં બિરાજતા ભગવાન્ બહાર પ્રકટ થઈને ક્રીડા કરે છે, ત્યારે નટની પેઠે પુરુષ શરીર સ્વીકારે છે.

ખરી રીતે તો એ મનુષ્ય નથી. દોષ તો મનુષ્યને લાગે. શાસ્ત્ર તો મનુષ્ય અધિકારક છે, ઈશ્વર અધિકારક નથી. તેથી ઈશ્વરથી કરાયેલા ગુણદોષ એમને લાગતા નથી ।।૩૬।।

ભક્તોના ઉપર કૃપા કરવાને માટે મનુષ્ય દેહ ધારણ કરીને ભગવાને એવી ક્રીડા કરી કે જેનું શ્રવણ કરવાથી માણસ ભગવાન્‌માં લીન થઈ જાય ।।૩૭।।

ભગવાન્‌ની માયાથી મોહિત થયેલા વ્રજવાસીઓએ પોત-પોતાની સ્ત્રીઓ પોતાની પાસે જ છે એમ માની કૃષ્ણ ઉપર ઈર્ષ્યા-દોષારોપ કર્યો નહિ ।।૩૮।।

અરુણોદય સારી રીતે થયો ત્યારે ભગવાન્ વાસુદેવના અનુમોદનથી ગોપીજનો અનિચ્છા છતાં, ભગવાન્ અત્યન્ત પ્રિય હોવા છતાં, એમને છોડીને પોતાને ઘેર ગયાં ।।૩૯।।

વિક્રીડિતં વ્રજવધૂભિરિદં ચ વિષ્ણોઃ શ્રદ્ધાન્વિતોનુશૃણુયાદથ વર્ણયેદ્ યઃ ।।
ભક્તિં પરાં ભગવતિ પ્રતિલભ્ય કામં હૃદ્રોગમાશ્વપહિનોત્યચિરેણ ધીરઃ ।।૪૦।।

વ્રજવધૂઓ સાથેનું વિષ્ણુનું વિવિધ ક્રીડન અહીં વર્ણવ્યું છે તે શ્રદ્ધાયુક્ત થઈને સાંભળે અથવા વર્ણન કરે તો એ સાંભળનાર અને કહેનારને ભગવાન્‌માં એમ ભક્તિ થાય છે અને એ હૃદયના રોગરૂપ કામને સદાને માટે હૃદયમાંથી દૂર કરી તે સત્વરે ધીર બને છે ।।૪૦।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધનો (બીજા તામસ પ્રકરણના ચોથા ફલ-પેટા-પ્રકરણનો ધર્મીનો પાંચમો અને ચાલુ) ''ભગવાને ગોપીજનો સાથે કરેલી રાસલીલા''નામનો તેત્રીસમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં ત્રીસમો)

રાસપંચાધ્યાયીનો છેલ્લો પાંચમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

દીક્ષા લેવા આવનાર પુષ્ટિ જીવ છે કે નહીં તે ચકાસ્યા વિના જે આવે તેને કંઠી-બ્રહ્મસમ્બન્ધ આપનાર ગુરુ શ્રીમહાપ્રભુજીનો દ્રોહી છે, પુષ્ટિમાર્ગનો શત્રુ છે. આવા બેજવાબદારી ભર્યા આચરણથી તે પોતાનું જ સર્વનાશ નોંતરે છે.

અધ્યાય ૩૪

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અધ્યાય ૩૧

ભગવાને કરેલો શંખચૂડનો વધ

તામસ ફલ પ્રકરણ અધ્યાય ૬

વિશેષઃ રૂપપ્રપંચથી પાંચ પ્રકારે રસનું વર્ણન પાંચ અધ્યાયથી કહેવામાં આવ્યું, નામલીલાના પ્રકારથી રસનું વર્ણન હવે કરવામાં આવે છે. એમાં તાત્પર્ય એવું છે કે ભગવાન્ જેનો ઉદ્ધાર કરવા આવ્યા છે તેવા ભક્તો જો અન્યાશ્રય કરે તો એ દુઃખી થાય છે અને એને જો ભગવાન્ એ દુઃખથી છોડાવે તો જ છૂટે છે. બીજો કોઈ એની રક્ષા કરી શક્તો નથી. ચોત્રીસમા અધ્યાયમાં સર્વભાવથી નિવૃત્ત થયેલ ગોપીજનોને પ્રમાણનો આનન્દ સિદ્ધ કરવામાટે ભગવાને ગાન કરીને રમણ કર્યું. તેમાં વેદરૂપ બલભદ્રની સાથે રહીને પ્રવૃત્તિના દોષરૂપ શંખચૂડનો હરિ ભગવાને નાશ કર્યો એમ સ્પષ્ટતાથી આ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

એકદા દેવયાત્રાયાં ગોપાલા જાતકૌતુકાઃ ।।
અનોભિરનડુદ્યુક્તૈઃ પ્રયયુસ્તેમ્બિકાવનમ્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એકવાર નન્દરાયજી વગેરે ગોપોએ શિવરાત્રિના અવસર ઉપર ઘણી જ ઉત્સુકતા, કુતૂહલ અને આનન્દપૂર્વક ગાડાને બળદો જોડ્યા અને તેમાં બેસીને બધા અમ્બિકા વનમાં ગયા ।।૧।।

હે રાજન્! ગોપાલોએ ત્યાં સરસ્વતીમાં સ્નાન કરી પશુપતિ દેવ શિવજીનું અને અમ્બિકાનું ભક્તિથી પૂજનના પ્રકારવડે અર્ચન કર્યું ।।૨।।

ત્યાં ગાયો, સોનું, વસ્ત્રો, મધ અને મધુર અન્ન વગેરે પદાર્થો દેવની પ્રસન્નતા માટે બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપ્યાં ।।૩।।

મહાભાગ્યવાન્ નન્દ, સુનન્દ વગેરે ગોપો સરસ્વતી નદીના તીર ઉપર જળપાન કરી વ્રતને ધારણ કરી આખી રાત્રિ ત્યાં રહ્યાં ।।૪।।

કોઈક મોટો અજગર એ વનમાં ઘણા દિવસથી ભૂખ્યો હતો તે દૈવની ઈચ્છાથી ત્યાં આવ્યો અને સૂતેલા નન્દરાયજીને ગળવા લાગ્યો ।।૫।।

અજગરના પેટમાં નન્દરાયજી જવા લાગ્યા ત્યારે ''હે કૃષ્ણ! કૃષ્ણ! આ મોટો સર્પ મને ગળી જાય છે, હે તાત! હું તમારે શરણે આવ્યો છું મને આ સર્પથી છોડાવો''

એમ બોલતા બૂમો પાડવા લાગ્યા ।।૬।।

એમનું આક્રન્દ સાંભળીને ગોવાળિયા તુરત ઊભા થઈ ગયા; જુએ ત્યાં તો નન્દરાયજીને અજગર ગળે ઉતારતો જાય છે. ગોપાળો ગભરાયા અને એ સર્પને સળગતાં લાકડાંથી મારવા લાગ્યા ।।૭।।

તે સળગતાં લાકડાંથી બળતો સર્પ નન્દરાયજીને ગળતો અટક્યો નહિ ત્યારે સાત્વતોના પતિ ભગવાને આવીને એને પોતાના ચરણથી તે અજગરને સ્પર્શ કર્યો ।।૮।।

ભગવાન્‌ના શ્રીવાળા ચરણનો સમ્બન્ધ થતાં એ સર્પના બધાં પાપ ભસ્મ થઈ ગયાં, સર્પનું શરીર પણ એણે છોડી દીધું અને વિદ્યાધરનું સ્વરૂપ એને પ્રાપ્ત થઈ ગયું ।।૯।।

તેજસ્વી શરીરવાળા, સુવર્ણની માળાવાળા અને ભગવાન્‌ને પ્રણામ કરીને સામે ઊભા રહેનાર વિદ્યાધરને ઈન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા ભગવાને પૂછ્યું: ।।૧૦।।

“પરમ શોભાથી પ્રકાશતા તમે કોણ છો? તમારું અદ્‌ભુત દર્શન જોતાં આવી નિન્દિત યોનિ તમને આ વનમાં કેમ પ્રાપ્ત થઈ? તેથી કોઈનો શાપ થયો હોય એમ અમારું ધારવું છે” ।।૧૧।।

સર્પે (અજગરના શરીરમાંથી નીકળેલા પુરુષે) કહ્યું : હું સુદર્શન નામથી પ્રસિદ્ધ વિદ્યાધર છું. લક્ષ્મી અને સ્વરૂપની સમૃદ્ધિ થી દિશાઓમાં હું વિમાનમાં બેસીને ફરી રહ્યો હતો ।।૧૨।।

મને રૂપનો ગર્વ હતો. તેથી અંગિરા (અંગિરસ) ગોત્રના કદ્રૂપા ઋષિઓને હું હસ્યો અને એમણે મને આ સર્પની યોનિમાં દાખલ કરી દીધો. એમને મેં વક્રોક્તિથી સતાવ્યા ત્યારે એમણે મને અજગર બનાવ્યો. એ મારા પાપથી જ હું એવી યોનિને પ્રાપ્ત થયો હતો ।।૧૩।।

(એમ અપરાધથી શાપ થયો એ વાત કહીને પોતાની વૈષ્ણવતા સિદ્ધ કરવા માટે નિર્મત્સરતાને દેખાડતો કહે છે કે)

એ દયાળુ ઋષિઓએ મારા ઉપર કૃપા કરવા માટે જ મને શાપ આપ્યો, કારણ કે ત્રણેય લોકને ઉપદેશ કરનાર ગુરુએ (સાક્ષાત્ ભગવાને) સ્વયં પોતાના ચરણથી મારો સ્પર્શ કર્યો અને મારાં પાપનો તત્કાળ નાશ થઈ ગયો ।।૧૪।।

સંસારના ભયવાળા આપને શરણે આવે ત્યારે એનો ભય જાય છે. એવા

આપના ચરણસ્પર્શથી, હે પાપને દૂર કરનાર પ્રભુ! શાપ મુક્ત થયેલ હું આપની રજા માગું છું ।।૧૫।।

હે મહાયોગિન્! હે મહાપુરુષ! હે સત્પતે! હે સર્વ લોકના ઈશ્વર! હે દેવ! આપ મને જવાની આજ્ઞા આપો ।।૧૬।।

હે અચ્યુત! આપના દર્શનથી હું તરત બ્રાહ્મણોના શાપમાંથી મુક્ત થયો એમાં આશ્ચર્ય નથી. જેનું નામ ઉચ્ચારવા માત્રથી સાંભળનારને, પોતાને અને બીજા બધાને તત્કાળ પવિત્ર કરે છે તે જ ભગવાન્‌ના ચરણનો મને સ્પર્શ થયો તો પછી મારો નિસ્તાર થાય એમાં શું કહેવું? ।।૧૭।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : આ પ્રમાણે સુદર્શને દાશાર્હ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને વિનન્તિ કરી તેમની પરિક્રમા કરી અને તેમને પ્રણામ કર્યા. પછી તેમની આજ્ઞા લઈ તે પોતાના લોક-સ્વર્ગમાં ચાલ્યો ગયો અને નન્દરાયજી ભારે સંકટમાંથી મુક્ત થયા ।।૧૮।।

હે રાજન્! જ્યારે વ્રજવાસીઓએ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનો આ અદ્‌ભુત પ્રભાવ જોયો ત્યારે તેમને અત્યન્ત આશ્ચર્ય થયું. તે લોકોએ એ ક્ષેત્રમાં જે નિયમો લીધા હતા તે પૂર્ણ કરી તેઓ ઘણા આદર અને પ્રેમ થી શ્રીકૃષ્ણની તે લીલાનું ગાન કરતા-કરતા ફરી વ્રજમાં પાછા ગયા ।।૧૯।।

(એમ અન્ય ભજન નિવૃત્તિને માટે ભગવાન્‌નો પ્રતાપ કહીને શબ્દબ્રહ્મનો આનન્દ ગોપીજનો દ્વારા સર્વમાં પૂરવા માટે ગોપીજનોની શબ્દ બ્રહ્મરૂપ બલભદ્રજીની સાથે પણ ક્રીડા થઈ એ વાત ૧૩ શ્લોકથી કહે છે)

એક વખત ગોવિન્દ ભગવાન્ અને અદ્‌ભુત પરાક્રમવાળા રામ રાત્રે ગાયો અને વ્રજસ્ત્રીઓ ની સાથે વનમાં વિહાર કરી રહ્યા હતા ।।૨૦।।

બન્ને ભાઈએ શૃંગાર, ચન્દનાદિ લેપ, નિર્મળ વસ્ત્ર અને માળાઓ ધારણ કર્યાં હતાં. ગોપીજનો અત્યન્ત પ્રેમ અને આનન્દ થી લલિત સ્વરમાં તેમના જ ગુણોનું ગાન કરી રહ્યાં હતાં ।।૨૧।।

હમણાં જ સાંજ થઈ હતી. આકાશમાં ચન્દ્ર અને તારા ઊગી આવ્યા હતા અને ચાંદની ચમકી રહી હતી. મલ્લિકાની સુન્દર ગન્ધથી મત્ત થઈ ભમરા આમ-તેમ ગુઞ્જારવ કરતા હતા અને જલાશયમાં ખીલેલી કુમુદિનીનો સુગન્ધયુક્ત મન્દ-મન્દ વાયુ વાતો હતો. એ વખતે એમનું સન્માન કરતા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામજીએ એકી સાથે રાગ આલાપ્યો. એમનો રાગ આરોહ-અવરોહ સ્વરોના

ચઢાવ-ઉતારથી ખૂબ જ સુન્દર લાગી રહ્યો હતો. તે સમ્પૂર્ણ જગતના સમસ્ત પ્રાણીઓનાં મન અને કાન ને આનન્દથી ભરી દેવાવાળા હતા ।।૨૨-૨૩।।

ગોપીજનો એ ગીતને સાંભળી, હે રાજન્! મૂર્છિત થઈ ગયાં. એ શરીર ઉપરથી સરી પડતાં કપડાંને, પોતાની જાતને અને કેશપાશથી છૂટી જતી માળાને પણ ન જાણી શક્યાં ।।૨૪।।

મનમાં આવે તેવી રીતે ઉન્મત્ત મનુષ્યની જેમ બન્ને રામ-કૃષ્ણ ગાન અને વિશેષ ક્રીડા કરતા હતા ત્યારે શંખચૂડ નામનો* કુબેરનો નોકર ત્યાં આવ્યો ।।૨૫।।

વિશેષ : પ્રમાણ બળવાળા માર્ગમાં દૈત્યનો ઉપદ્રવ થાય એમ બતાવવા માટે એ લીલામાં વિઘ્ન આવ્યું એ કહે છે. એક વખતે કુબેરનો નોકર શંખચૂડ એ સ્ત્રીઓનું હરણ કરવા આવ્યો. એના માથામાં શંખ નામનો નિધિ રહે છે. તેથી કુબેરના પુત્ર જેવા ધનમાં મત્ત હતા અને સ્ત્રીઓમાં આસક્ત હતા તેથી નારદજીએ શાપ આપ્યો હતો તેમાં નારદજીનો દોષ ન હતો તેમ આ શંખચૂડને જોઈને ભગવાન્‌ને તેને મારી નાખવાનો વિચાર આવ્યો. ધન હોય ત્યાં સ્ત્રીઓ હોવી જ જોઈએ. એમ શંખચૂડ જે પાખંડનું સ્વરૂપ છે તે માને છે. શંખચૂડ આ શ્રુતિઓને લઈને એમને લૌકિક બનાવી દેવા આવ્યો, પણ ભગવાને એમની રક્ષા કરી.

હે રાજન્! બલદેવજી અને ભગવાન્ જોતા હતા એવામાં જ તે બન્ને જેના નાથ છે અને આક્રન્દ કરતા તે સ્ત્રીવર્ગને એ શંખચૂડ તો કાલની જેમ નિઃશંક થઈ એ બધાંને લઈને ઉત્તર દિશામાં ચાલતો થયો ।।૨૬।।

ચોરો શબ્દ કરતી ગાયોને ઉપાડી જાય તેમ પોતાના રક્ષક એવા રામ અને કૃષ્ણ ને ''હે રામ! હે કૃષ્ણ!'' એમ સમ્બોધી ઊંચેથી ભયસૂચક શબ્દ કરતાં ગોપીજનોને લઈ જતાં શંખચૂડની પાછળ બન્ને ભાઈ દોડ્યા ।।૨૭।।

''ભય ન રાખો'' એમ બોલતા હાથમાં શાલનાં વૃક્ષ એને મારવા માટે હથિયારરૂપે લઈ લીધાં અને જલદીથી દોડી એ અધમ ગુહ્યક પાસે પહોંચી ગયા ।।૨૮।।

શંખચૂડ તો પાસે આવતા રામ-કૃષ્ણને કાળ અને મૃત્યુ જેવા જોઈ ભયથી ઉદ્વેગ કરતો સ્ત્રીઓને છોડી પોતાના જીવને બચાવવાને એ મૂર્ખ જલદી દોડ્યો ।।૨૯।।

ત્યારે સ્ત્રીઓની *રક્ષા માટે બલદેવજીને ત્યાં છોડીને ગોવિન્દ શંકચૂડની પાછળ પડ્યા. જ્યાં-જ્યાં એ ગયો ત્યાં એની પાછળ કૃષ્ણ એના માથાનો મણિ લઈ લેવા દોડવા લાગ્યા ।।૩૦।।

વિશેષ : એ સ્ત્રીઓની રક્ષા કરવી એ ભગવાન્‌ની ફરજ હતી, કેમકે એ ગાય, ગોપી અને ગોપ

ના ઈન્દ્ર થયા છે તેથી રક્ષા ન કરે તો 'ગોવિન્દ' ન કહેવાય. રક્ષા તો મૂળમાંથી દોષ જાય તો જ થાય. એ એને મારવાથી જ મૂળથી નષ્ટ થાય. એને માટે ભગવાન્‌ને દોડવું પડ્યું. જો એને દૂરથી મારે તો મારી શકે; પણ એમ કરે તો એ શંખચૂડને બીજા યક્ષો ઉઠાવી જાય અને એના મસ્તકનો નિધિ લેવો છે તે હાથમાં ન આવી શકે. મણિ હોય ત્યાં સુધી એના ઉપર શસ્ત્ર ચાલે નહિ તેથી પોતે જ પધાર્યા છે. સ્ત્રીઓની રક્ષા કરવા બલદેવજીને રાખ્યા, કેમકે એઓને બચાવે નહિ તો બીજા યક્ષો એ સ્ત્રીઓને લઈ જઈ મારી નાખે. સ્ત્રીઓની રક્ષા કરવી જ જોઈએ. બલદેવજી સર્વ રીતે એની રક્ષા કરવાને સમર્થ છે તેથી સ્ત્રીઓની રક્ષા કરવામાં એમને યોજ્યા.

હે અંગ! એ દુષ્ટ ગુહ્યકની નજીકમાં આવી સમર્થ કૃષ્ણે એના માથામાં મૂઠી મારી એના વડે મસ્તકના મણિની સાથે *માથું ઉડાવી દીધું ।।૩૧।।

વિશેષ : પલાયિતનો વધ ન કરવો જોઈએ એ ભગવાને કેમ કર્યો? ત્યાં કહે છે કે એ દુષ્ટ છે. વેદત્રયીના દ્વેષીને મારવા જ જોઈએ. વળી સ્ત્રીઓનો હરનાર હોવાથી એને મારવો જ જોઈએ, કેમકે એ આતતાયી થયો. તેને વગર વિચારે મારવો જ જોઈએ **આતતાયિનમાયાન્તં હન્યાદેવાવિચારયન્** એમ ધર્મશાસ્ત્ર જ કહે છે. ભગવાન્ મણિ રાખે તો એને મુક્તિ આપવી જોઈએ. એ ન આપવા માટે એ મર્યાદાનું ફલ વેદરૂપ રામને આપવા માટે મણિ લાવીને બલદેવજીને આપ્યો. તેથી એમ પણ બતાવ્યું કે પ્રમાણને માટે જે કાંઈ થાય છે તે એના અધિષ્ઠાતાને મળવું જોઈએ. આ લીલામાં પ્રમાણબળ મુખ્ય છે, અહીં પ્રમેયની કોઈ પણ વાત નથી.

શંખચૂડં નિહત્યૈવં મણિમાદાય ભાસ્વરમ્ ।।
અગ્રજાયાદદાત્ પ્રીત્યા, પશ્યન્તીનાં ચ યોષિતામ્ ।।૩૨।।

આ પ્રમાણે ભગવાને શંખચૂડને મારીને એનો બહુ પ્રકાશવાળો મણિ લઈ ભગવાન્ બલદેવજીની પાસે આવ્યા અને બધાં ગોપીજનોનાં દેખતાં પોતાના મોટાભાઈને એ મણિ પ્રીતિથી આપ્યો ।।૩૨।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધનો (બીજા તામસ પ્રકરણના ચોથા ફલ-પેટા પ્રકરણનો વૈરાગ્ય નિરૂપક છઠ્ઠો) ''ભગવાને કરેલો શંખચૂડ વધ'' નામનો ચોત્રીસમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪. બાદ કરતાં એકત્રિસમો) નામલીલાનો પહેલો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો

... શ્રીભાગવતમાદરાત્। પઠનીયં પ્રયત્નેન નિર્હેતુકમદમ્ભતઃ।।
કોઈ પણ લૌકિક(પૈસા-ટકા કમાવવા, ફંડ-ફાળા)-પારલૌકિક (મૃતકનો ઉદ્ધાર, પિતૃદોષનું નિવારણ) હેતુ કે ઢોંગ વિના આદર પૂર્વક પ્રયત્ન પૂર્વક જાતેજ, શ્રીભાગવતનો પાઠ કરવો જોઈએ. **(શ્રીવલ્લભાચાર્ય)**

અધ્યાય ૩૫

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અધ્યાય ૩૨

ગોપીજનોએ ગાયેલું-યુગલગીત

તામસ ફલ પ્રકરણ અધ્યાય ૭

વિશેષ : પાંત્રીસમા અધ્યાયમાં હરિ ભગવાન્ ગોપીજનોના હૃદયમાં પોતાનો આનન્દ પૂરે છે, જેનાથી એ પૂર્ણાનન્દ કહેવાય છે. ભગવાન્ શ્રવણદ્વારા અન્તઃકરણમાં પ્રવેશ કરીને એ મુખથી વર્ણન કરતી વખતે બીજાના કાનમાં આવે છે. ત્યારે એ ભગવાન્ હૃદયમાં સારી રીતે સ્થિર થાય છે. અહીં (નાદાત્મક) શબ્દ અને (નાદમાં વર્ણવેલા ભગવાનરૂપી) અર્થ એ બન્નેની મુખ્યતા કહેવામાટે બબ્બે (યુગ્મ) શ્લોકથી ગોપીજનો વર્ણન કરે છે. ભગવાન્ બાર માસમાં જે-જે લીલા કરે છે તે અહીં કહેવાની છે તેથી અહીં બાર યુગલો (જોડિયા શ્લોક) કહેવામાં આવ્યા છે. પહેલા શ્લોકથી આરમ્ભ કહ્યો, છેલ્લા શ્લોકથી ફલ કહ્યું તે બે શ્લોકનું પણ એક યુગલદ્વારા અધિક માસની લીલા સમજવી. એટલે આ અધ્યાયમાં ૨૬ શ્લોકથી તેર યુગલોમાં ગોપીજનોએ ભગવદ્ગુણનું વિપ્રયોગના તાપથી જીવન નિર્વાહ માટે ગાન કર્યું છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

ગોપ્યઃ કૃષ્ણે વનં યાતે તમનુદ્રુતચેતસઃ ।।
કૃષ્ણલીલાઃ પ્રગાયન્ત્યો નિન્યુર્દુઃખેન વાસરાન્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : શ્રીકૃષ્ણ[1] જ્યારે વનમાં પધાર્યા ત્યારે ગોપીજનોનાં મન તો એમની પાછળ ચાલ્યાં ગયાં જેથી તેમણે શ્રીકૃષ્ણની લીલાને ગાઈને દુઃખવડે દિવસોનું નિર્ગમન[2] કર્યું ।।૧।।

વિશેષ : ૧. સદાનન્દ વનમાં પધારતા એમના વિયોગથી ચિત્ત દ્રવરૂપ થઈને પાછળ ચાલી નીકળે છે તે શ્રીકૃષ્ણની લીલાને પકડે છે તેથી તેઓ લીલાનું ગાન કરે છે. જેવું સદાનન્દ સ્વરૂપ છે તેવી એની લીલા પણ છે એમ બતાવવા માટે ફરી 'કૃષ્ણ' પદનો પ્રયોગ કર્યો છે, અહીં

''એની લીલા'' એમ કહેવાથી પણ વાક્ય રચનામાં બાધ નથી આવતો, પણ સામંજસ્ય રહે છે.

૨. ભગવાન્ હરિની સર્વોત્તમ લીલા આ અધ્યાયમાં કહેવાની છે. એમાં પ્રથમ શ્લોકમાં લીલાના કારણભૂત વેણુનાદનું વર્ણન આપવામાં આવે છે. આ બધું યુગલમાં એમ સમજવું. એમાં એ વેણુનાદનો અનુભવ કરનાર પ્રથમ યુગલથી છેલ્લે સુધી કોણ છે એ બતાવે છે. દેવસ્ત્રીઓ, ગાયો, નદીઓ, વૃક્ષો, લતાઓ, પક્ષીઓ, મેઘો, બ્રહ્માજી વગેરે, ગોપીજનો, હરિણીઓ, દેવગન્ધર્વો બે પ્રકારે બે યુગલમાં વર્ણવેલા હરિ, એટલા વેણુવાદનના ઉત્તર શ્લોકમાં કહેવામાં આવે છે. તેઓને વેણુની અસર થઈ એ યુગલના બીજા શ્લોકમાં કહ્યું છે. ભગવાન્ જાણે છે જ, ભગવાન્ હરિ જ જાણે છે, એમ બતાવવા માટે અન્તમાં બે વાર ભગવાન્‌ની લીલા કહી છે. એમાં બુદ્ધિને સ્થિર કરવી. એમાં નાદનો પ્રતાપ પહેલાં સ્ત્રીમાં જણાયો છે. એમ બતાવવા માટે પ્રથમ યુગલમાં દેવસ્ત્રીઓને વેણુનાદથી ચિત્તવિકાર થયો એનું વર્ણન કર્યું છે. એ દેવસ્ત્રીઓ, ગાયો અને નદીઓ એ ત્રણ સ્ત્રીઓમાં કહ્યા પછી પુરુષોમાં બ્રહ્માજીને જે થયું તે નાદકાર્ય કહ્યું છે. બ્રહ્માજી, ગોપીજન અને હરિણી એ ત્રણ પ્રકારનાં છે. બાકીના દેવો છૂટા-છૂટા કહેવાયા છે. એ બધા વસ્તુ સામર્થ્યયુક્ત છતાં નાદને સર્વ રીતે જાણી શક્યા નથી. એમ અહીં વેણુ દ્વાદશ પ્રકારે ફલિત થાય છે એ આ અધ્યાયનું તાત્પર્ય છે એનો વિસ્તાર શ્લોકથી જાણવો. (કારિકા)

(આ ફલ પ્રકરણમાં સ્ત્રીનું પ્રાધાન્ય છે તો વેણુવાદનમાં પણ એ નાદનો અનુભવ સ્ત્રીને પ્રથમ થાય છે એમ બતાવવા માટે પ્રથમ સ્ત્રીના મનમાં જે થયું તે કહે છે) હે ગોપીજનો! *ડાબા બાહુ ઉપર ડાબો કપોલ (ગાલ) ધરીને નાચતી ભ્રમરવાળા મુખારવિન્દમાં અધર ઉપર વેણુને રાખી કોમળ આંગળીઓ વડે વેણુના છિદ્રને પૂરતા મુકુન્દ ભગવાન્ જ્યારે વેણુ વગાડે છે ।।૨।।

ત્યારે સિદ્ધોની સાથે વિમાનમાં બેઠેલી તેમની સ્ત્રીઓ તે *વેણુનાદને ધારણ કરીને પ્રથમ લજ્જિત થાય છે, કામના બાણને ચિત્ત અર્પણ કરી દે છે. ચિત્ત વિકારયુક્ત થઈ જતાં કટિવસ્ત્રની ગ્રન્થી ખૂલી જાય છે એનું એમને ભાન રહેતું નથી ।।૩।।

વિશેષ : મુકુન્દ-મોક્ષ આપનાર ભગવાન્ અધર ઉપર વેણુ રાખીને એને વગાડે છે તે જ વખતે વિમાનમાં બેસનાર દેવની સ્ત્રીઓ વિકાર પામે છે. એ વેણુનાદ બે બાજુ, સામે, ઉપર અને નીચે એમ પાંચ પ્રકારે થાય છે. એ વેણુને એ તરફ ધારણ કરવાથી એ નાદ પ્રકટ થાય છે. સ્ત્રીઓને

કામનો ઉદ્‌બોધ કરવો હોય તો ડાબી બાજુ વેણુ ધારણ કરાય છે. સ્ત્રી-પુરુષ બન્નેને કામોદ્‌બોધક કરનાર દક્ષિણ પરાવૃત્ત વેણુ છે. સમતાથી સર્વ ચેતન પ્રાણીના કામનો ઉદ્‌બોધક છે. ઊંચે રાખવાથી દેવોને અને નીચે રાખવાથી પશુઓને કામોદ્‌બોધક થાય છે. એમાં અહીં દેવસ્ત્રીઓના કામને ઉદ્‌બુદ્ધ કરવા માટે વામ પરાવૃત્તતા કહેવાય છે. માનુષ ભાવથી દેવભાવ મોટો છે તેથી મનુષ્યકૃત નાદથી દેવસ્ત્રીઓને એમ ન થાય એમ કોઈ માને તો અહીં ભગવાન્ છે માટે એમ માનવાને કાંઈ કારણ નથી. ભગવાન્‌ની ભ્રૂકુટિનો વિલાસ તે બ્રહ્માજીનું સ્થાન છે એમ કહ્યું છે તેથી ભગવાને પોતાની ભ્રૂકુટિના વિલાસને વેણુનાદ સાથે જોડી દીધો ત્યારે દેવોને પણ એ અસર કરનાર થયો. એ જ કહે છે કે વામ બાહુ ઉપર રાખ્યો છે વામ કપોલ જેણે, ચંચળ છે ભ્રૂ જેની એવો અર્થ કરવો. અહીં એ દક્ષિણ ભ્રમર લેવી, કેમકે અભિનયમાં એમ જ થાય છે. એનું વલ્ગન એટલે ચાંચલ્ય. અધર તો પ્રથમ કહેવાયો છે જ્યારે વેણુને અધર ઉપર રાખ્યો છે તે અધર લોભાત્મક છે તે પરમાનન્દને ન આપે પણ કામને જ આપે તેથી એ વેણુને સાંભળનાર પણ વિરહ ક્લેશને ભોગવે, પણ પરમાનન્દનો એને અનુભવ ન થાય. એમાં પણ જો ક્રિયાશક્તિ પુષ્ટ થાય તો લોભીથી પણ લાભ મળે. એ તો અહીં કોમળ છે. કોમળ ક્રિયા લોભીને રીઝવી ન શકે. પ્રથમ નાદ મન્દ થવો જોઈએ. એ વેણુના છિદ્ર તે પવન જવાના માર્ગ છે તેને ખૂબ આંગળીથી દબાવે તો ઊંચા શબ્દ નીકળે; કોમળતાથી પોચી આંગળી રાખે તો મન્દ સ્વર નીકળે; મધ્યભાવમાં મધ્યસ્વર પ્રકટ થાય. એમ મુકુન્દ વેણુને વગાડે છે. એનો વિચાર એવો છે કે વેણુનાદવડે જગત્ શુદ્ધ થાય તો એને મોક્ષ આપું. એમ જગતના હિતમાટે વેણુનાદ ભગવાન્ કરે છે છતાં જેનો મોક્ષનો અધિકાર નથી તેને તો એ નાદથી કામ જ ઉત્પન્ન થાય છે. એ કહે છે કે આકાશયાનમાં બેઠેલ દેવની સ્ત્રીઓ દેવયોનિ હોવાથી અધિકારિણી છે. સ્ત્રી છે અને ભોગ્ય છે તેથી મુક્તિને લાયક નથી. એ પોતાના પતિઓની સાથે છે. પતિઓ ભગવાન્ સિવાય બધું આપવાને સમર્થ હોવાથી સિદ્ધ કહેવાય છે.

એ સ્ત્રીઓ વેણુનાદ સાંભળીને પ્રથમ વિસ્મય પામી; એનો વિચાર કરતાં એ લજ્જિત થઈ. અત્યન્ત અનુભવ કરતાં કામબાણને પોતાનો આત્મા આપીને બેસી રહી. જેમ ભીરુ માણસ લુટારાને પ્રથમથી જ પોતાનું સર્વસ્વ આપી દે છે તેમ એમણે કર્યું તેથી એ વિકૃતિને પામી જેથી એમને કપડાનું ભાન ન રહ્યું. તેથી ગોપીજનો કહે છે કે દેવીઓની એ દશા થઈ તો અમને મૂર્છા થાય એમાં શી નવાઈ? ।।૨-૩।।

હે અબલાઓ! આ એક આશ્ચર્ય શ્રવણ કરો; જેમનું હાસ્ય હારના જેવું છે, જેમના વક્ષઃસ્થળ ઉપર વીજળી સ્થિર છે તેવા નન્દકુમાર દુઃખી જનને આનન્દ

આપતા જ્યારે *વેણુને વગાડે છે ।।૪।।

ત્યારે વ્રજના આખલાઓ (વૃષો), જંગલી પશુઓ અને ગાયોનાં યૂથો તરત જ વેણુ વાગતાં જ એમનાં ચિત્ત ચોરાઈ જવાથી એમણે દાંતે તોડેલું ઘાસ મુખમાં એમ જ રહી ગયું અને કાન ઊંચા કરીને નિદ્રામાં પડી ગયાં અને ચિત્રમાં આલેખ્યાં હોય તેવાં એ બધાં થઈ ગયા ।।૫।।

વિશેષ: હે અબલા! આ આશ્ચર્ય તો સાંભળો. જ્યારે નન્દકુમાર વેણુ વગાડે છે ત્યારે વૃષો (આખલાઓ) અને ગાયોના દાંતે તોડેલા ઘાસના કોળિયા એમ જ રહી જાય છે અને જાણે ઊંઘતા હોય તેમ દેખાવા લાગ્યાં. પશુમાં કામ સજાતીયમાં જ હોય છે, ઉત્કૃષ્ટ કે અપકૃષ્ટમાં પશુને કામ થતો નથી. ખચ્ચરની તો વ્યવસ્થા જુદી જ છે. હીનમાં મોટાનું રમણ રસાભાસજનક ગણાય. તેથી આ પશુઓને સમ્ભોગરૂપ કામ અહીં લેવાનો નથી, પણ આવશ્યક ખાવાની કામના લેવાની છે. એનો પણ વેણુનાદ પ્રતિરોધ કરે છે. એ કહે છે કે જ્યાં ગાયોની પણ આવી સ્થિતિ છે ત્યાં અમારી ક્રિયા નિવૃત્ત થતી નથી એ આશ્ચર્ય જેવી વાત છે. પહેલાં કહ્યું એના કરતાં પણ આ મોટું આશ્ચર્ય છે, કેમકે દેવસ્ત્રીઓ વખતે પુરુષોત્તમમાં કામ ભાવ કરે, પણ આ પશુઓની વેણુનાદથી ક્રિયા નિવૃત્ત થાય એ તો 'કૌતુક' કહેવાય. ''હે અબલા'' એમ સમ્બોધન આપી એમ બતાવે છે કે આપણે પ્રિયની પાસે જઈ આ બધી લીલા પ્રત્યક્ષ કરી શકતા નથી; એવું બળ આપણામાં નથી. હવે ગોપીજન વર્ણન કરે છે કે ભગવાન્નું સ્વરૂપ એવું છે કે એમનું હાસ્ય હારના જેવું છે અને છાતી ઉપર વીજળી સ્થિર રહે છે. વળી એ નન્દરાયજીના પુત્ર પણ થઈ જાય છે. આર્તજનને નર્મ એટલે આનન્દ આપનાર છે. એનું કારણ કે આ નન્દસૂનુ અહીં પ્રકટ છે. અથવા જેમ આ વર્ણન આખા વર્ષને યોગ્ય છે તેમ આખા દિવસનું પણ આ ચરિત્ર ગણાય. દિવસમાં પણ સન્ધ્યા સન્ધ્યાંશ બાદ કરતાં બાર મુહૂર્ત થાય છે તેમાં આ બીજા મુહૂર્તનું ચરિત્ર છે. એ સોમોત્પત્તિના પ્રસંગમાં કહ્યું છે. બીજાનું હાસ્ય દોરડાં જેવું હોય, જ્યારે ભગવાન્ના હાસ્યમાં દાંતની કાન્તિ પડે છે. એ દાંત ઉપર અધરનો પ્રકાશ પડે છે તેથી દાંતની લાલ કાન્તિ સફેદ હાસ્યની વચ્ચે પડે છે ત્યારે મોતીની માળામાં ટિંકડા લાલ હોય તેવા હારનો દેખાવ થાય છે. હાસ્યનું સ્વરૂપ માયા છે. જ્યારે એ માયામાં સ્નેહની કલારૂપ દાંતનું પ્રતિફલન થાય છે તેથી ભગવાન્ પ્રપંચમાં સ્થિર કરે છે. કેવળ પુત્રાદિ-આસક્તિને સ્થિર નથી કરતા, પણ ધનાસક્તિને પણ સ્થિર કરે છે, કેમકે એ હૃદયમાં વિદ્યુતને સ્થિર કરે છે. એમ પ્રમાણ બળને દૂર કરવામાટે બે વાત કરી, હવે પ્રમેયબળને દૂર કરવામાટે બે વાત કહે છે કે ભગવાન્ નન્દરાયજીના પુત્ર થયા. એમ પ્રમેયબળ નિરાસક એક વાત થઈ અને

આર્તને સ્વયં આવીને સુખ આપે છે એ પ્રમેય એ પ્રમેયમર્યાદાનિરાસક બીજી વાત છે. મોટા આમ ન કરે છતાં કરતા જણાય છે. એ આશ્ચર્યની વાત છે.

એવા ભગવાન્ વેણુ વગાડે છે ત્યારે વ્રજના સાંઢ અને ગાયો, મૃગો વગેરેનાં ચિત્ત નાદ વડે હરાઈ જાય છે. એ ભગવાન્ પાસે પણ જઈ શકતાં નથી. કેવળ મોઢામાં તૃણના કવળ (કોળિયા) દાંતથી તોડેલા રહી જાય છે તે ખવાતા પણ નથી, પણ દેવસ્ત્રીઓની પેઠે તેમને મૂર્છા નથી, પણ કાન ધરીને એ નાદનો અનુભવ કરે છે. જાણે ઊંઘતા હોય, ચિત્રમાં ઉતારેલા હોય તેવા થઈ જાય છે. દેવસ્ત્રીઓના કરતાં વેણુનાદે પશુઓમાં અધિક પ્રભાવ બતાવ્યો એ જ આશ્ચર્યરૂપ છે ।।૪-૫।।

(નદીઓની ગતિને કહે છે) હે આલિ! (સખી!) મોરપિચ્છના ગુચ્છ, ગૈરિકા (ગેરૂ) વગેરે ધાતુઓ અને કોમળપત્રોવડે મલ્લનો શૃંગાર કરતા ભગવાન્ બલદેવજી અને ગોપો ની સાથે ગાયને સારી રીતે વેણુનાદ વડે *બોલાવે છે ।।૬।।

ત્યારે એના ચરણની રજને વાયુ લાવે છે તેની સ્પૃહા કરતી આપણી જેમ ઓછા પુણ્યવાળી, પ્રેમથી જેની તરંગરૂપી ભુજા કમ્પે છે, જેનાં જળ સ્થિર થઈ ગયાં છે તેવી નદીઓ પોતાની ગતિને રોકીને થમ્ભી જાય છે ।।૭।।

વિશેષઃ નિત્યનો વેશ અને ક્રીડા સમયનો વેશ કહ્યો, હવે ભગવાન્નો 'લીલાવેશ' કહેવાય છે. જ્યારે નાચે છે તે સમયનો વેશ એ લીલાવેશ કહેવાય. નદીઓનો પ્રવાહ નિરન્તર ચાલ્યા કરે, ચેતનને નિદ્રા અને મૂર્છામાં ક્રિયા બંધ રહેતી દેખાય છે, પણ નદીને કોઈ સમય એવો નથી હોતો જેમાં પ્રવાહ બંધ રહે. મોટી નદીને બન્ધ પણ બાંધી શકાય નહિ તેવી નદીનો પણ વેણુનાદે પ્રવાહ અટકાવ્યો. ભગવાન્ પોતે મલ્લ નથી, પણ એનો વેશ પહેરે છે. જે અસ્વાભાવિક હોય તે 'વિડમ્બન' કહેવાય. નટ અથવા મલ્લ જેવો વેશ નૃત્યમાં ઉપયોગી છે. નૃત્યમાં ક્રિયાશક્તિ છે તે નાદમાં આવી તેથી એણે નદીના પ્રવાહને અટકાવ્યો. એવો વેણુનાદ કર્યો ત્યારે નદીઓના પ્રવાહ ચાલતા બંધ થયા, કેમકે ભગવાન્ની આજ્ઞાનું કોઈ ઉલ્લંઘન કરી શકતું નથી, એ નદીઓનો અધિપતિ સમુદ્ર છે પણ ભગવાન્ તેમના અધિપતિ થાય એવા હેતુથી એની ચરણરજની સ્પૃહા કરે છે. વાયુ ભગવદ્ ચરણની રજને લઈ જતો હતો તેને નદીમાંથી ઠંડક લેવી હતી. એ રજ પણ ભગવાન્ના સમ્બન્ધને મેળવી શકે છે તેથી નદીને તો કામના જ રહી. તે કાલિન્દીજી તપશ્ચર્યાવડે પૂર્ણ કરશે. હાલમાં તો એ આપણી જેમ ઓછા પુણ્યવાળી હોવાથી તેમને રજ મળી શકી નહિ. આપણે પણ ઇચ્છારૂપ કરી શકતાં હોત તો ગોરૂપ કે ગોપાળરૂપ કરી ભગવાન્ની સાથે જઈ શકત, પણ આપણાં પણ એવાં પુણ્ય નથી તેથી આપણી જેમ નદી પણ

એ રજની સ્પૃહા માત્ર કરી રહી; એનું કાર્ય સિદ્ધ ન થયું. એને સાત્વિક ભાવ થયો દેખાય છે.

સ્વેદઃ સ્તમ્ભોથ રોમાંચઃ સ્વરભંગોથ વેપથુઃ।
વૈવર્ણ્યમશ્રુપ્રલયઃ ઈત્યષ્ટૌ સાત્વિકાઃ મતાઃ।।

એ જ કહે છે કે પ્રેમથી જેની ભુજા કમ્પિત થાય છે તેથી સન્તપ્ત લાગે છે. એને સ્તમ્ભ પણ જણાય છે તેથી એનાં જલ થમ્ભી ગયાં છે. એમ રાજસ ભાવના ત્રણ ભેદ કહ્યા ।।૬-૭।।

ભગવાન્‌ના અનુચર (સેવક) ગોપો જેમની કીર્તિ (વીર્ય) નું ગાન કરે છે, જે આદિ પુરુષની જેમ સ્થિર (અચલ) લક્ષ્મીવાળા છે તે ભગવાન્ વનમાં ફરતા ગોવર્ધન પર્વતના શિખર ઉપર વિષમ જમીનમાં ચરતી ગાયોને વેણુનાદ કરીને[1] જ્યારે [2]બોલાવે છે ।।૮।।

ત્યારે વનની લતાઓ અને વૃક્ષો પોતાના સ્વરૂપમાં વિષ્ણુને સાબિત કરતી પુષ્પ અને ફળ ની સમ્પત્તિથી સમ્પત્તિવાળી બને છે. ફળના ભારથી એની ડાળો નમી જાય છે, પ્રેમવડે રોમાંચિત થઈને મકરન્દ (મધુધારા) સ્રવવા લાગે છે ।।૯।।

વિશેષ: ૧. સત્વગુણના ભેદ કહેવામાટે ત્રણ યુગલથી ભગવાન્‌નું વર્ણન કરે છે. લતા, પક્ષીઓ અને મેઘો એ ત્રણ સાત્વિક છે. એ વેણુનાદથી ભક્તિપૂર્ણ થયાં. એમાં પ્રથમ વૃન્દાવનમાં રહેલાં લતા, વૃક્ષો વગેરે વૈષ્ણવ છે તેને વેણુનાદવડે પ્રેમરસ ઉત્પન્ન થયો. વેણુનાદ પણ બીજા પ્રકારે ભગવાને એને માટે કર્યો છે. ભગવાન્‌નું પોતાનું પણ વર્ણન પ્રકારાન્તરથી કર્યું છે. એમાં ભક્તિને અનુસારી અને લોકવેદાનુસારી એમ બે પ્રકારે વર્ણન કરવું છે. એમાં પ્રથમ તો ભક્તિને અનુસરી વર્ણન કરે છે.

૨. સેવક એવા ગોપો ભગવત્પરાક્રમનું ગાન કરતા ભગવાન્‌ની પાછળ ચાલે છે. પુરુષોત્તમને જેમ વેદ સર્વોત્તમતાથી વર્ણવે છે, એ જગતના કર્તા છે, શાસ્ત્રાર્થરૂપ છે એમ કહી વેદ એમનાં વખાણ કરે છે. વળી એ આદિપુરુષની જેમ સ્થિર લક્ષ્મીવાળા છે, છતાં એ વનચર છે, એટલે વૃન્દાવનમાં ફરનાર છે. વનમાં વાસ સાત્વિક હોવાથી સાત્વિક ભાવથી સત્વભૂમિમાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. વળી પર્વતના છેવટના ભાગમાં ફરતી એટલે વિષમ ભૂમિમાં ફરતી ગાયને સમભૂમિ ઉપર લાવવામાટે વેણુથી બોલાવે છે. લૌકિક ન હોવાથી એને વેણુ દ્વારા બોલાવે છે. લૌકિક ગોપાળો તો નામ લઈને બોલાવે છે. અહીં તો ગાયો અને ગોપાળ અલૌકિક છે તેથી વેણુ વગાડે છે ત્યારે ગાયો સમજી જાય છે અને ભગવાન્‌ની પાસે આવે છે. આગલા ચરિત્રમાં કહ્યું છે કે ભગવાન્ વેણુમાં પોતાનું સ્વરૂપ મોકલે છે તેમ ભગવાન્ વેણુદ્વારા ગાયોમાં પેસી એમને ભગવત્સમીપ જવાની પ્રેરણા કરે છે તેથી એ ગાયો દોડતી જલદી આવે છે. જો વેણુદ્વારા

ભગવાન્ એમાં પધારતા ન હોય તો વૃક્ષમાં અકાલે ફલ, પુષ્પ ન આવે અને એમાંથી મધુધારા સ્રવે છે તે ન સ્રવે તેથી જ વેણુનાદનું એમને જ્ઞાન છે એ વાત સિદ્ધ થાય છે તેથી વૃક્ષો, ગાયો વગેરેમાં પણ ભગવાન્ વેણુનાદ દ્વારા પ્રવેશ કરે છે. વનની લતાઓ જાણે છે કે ભગવાન્ અમારી પાસે ફરે છે. પોતાની ગાયોને બોલાવે છે તેમાં વિદ્યમાન આનન્દ એમને આપવા માટે એ લતાઓ વગર માગ્યે જ ભગવાન્‌ને અર્પણ કરી દે છે તેમ જ વૃક્ષો પણ કરે છે. જેમ ભગવદીય સ્ત્રી-પુરુષો કોઈ ભક્ત ઘેર આવે તો પ્રથમ તો આનન્દયુક્ત થાય છે, પોતાની સત્તાની વસ્તુ એને ભોગમાટે આપે છે તેમ આ વૃક્ષો પણ કરે છે. એ ધર્મ જો કે જંગમનો છે, છતાં અહીં વૃક્ષોએ ભગવાન્ પધારવાથી જંગમતા પ્રકટ કરી છે, એટલું જ નહિ, પણ એમાં આનન્દાંશ પણ અભિવ્યક્ત થયો છે તેથી એ પોતાના સ્વરૂપમાં ભગવાન્ છે એમ બતાવવા લાગ્યાં. પ્રથમ તો એમાં ક્રિયાશક્તિના આવિર્ભાવ થયો તેથી એમાં પુષ્પો અને ફલો લાગી ગયાં તે ભગવદર્થ હોવાથી સદા વધતાં જ રહે છે પણ ઘટતાં નથી. પ્રેમવડે રોમાંચિત થઈ જાય છે એ ભક્તનું લક્ષણ છે. એ વૃક્ષોમાં પ્રકટ દેખવામાં આવ્યું ત્યારે એમાં આનન્દનો પ્રવેશ થયો છે એ વાત નિઃસન્દિગ્ધ થઈ ।।૮-૯।।

પક્ષીઓમાં પણ *દર્શન કરવા લાયકમાં તિલકરૂપ એટલે અતિ સુન્દર (શ્રેષ્ઠ), વનમાળાની દિવ્ય ગન્ધવાળી તુલસીના મકરન્દથી મદવાળા બનેલા ભ્રમરોનાં કુલ પોતાને ગમતું ગાયન કરે છે તેનો આદર કરતા ભગવાન્ જ્યારે વેણુનું કૂજન કરે છે ત્યારે તળાવમાં રહેનારાં સારસ, હંસ વગેરે પક્ષીઓ સુન્દર વેણુગીતને સાંભળવાથી એમના ચિત્તનું આકર્ષણ થતાં એમનું ચિત્ત એકાગ્ર થઈ જાય છે અને આંખો બંધ કરીને મૌન ધારણ કરી મુનિઓની જેમ પક્ષીઓ હરિને સેવે છે ।।૧૦-૧૧।।

વિશેષ : હવે પછી પક્ષીઓ ઉપર વેણુનાદની શી અસર થઈ એ કહેવામાં આવે છે. એ પક્ષીઓને અસર કરવામાં ઉપયોગી રૂપ અને વેણુનાદ નું વર્ણન કરે છે. જો કે પક્ષીઓ અહીં વૃન્દાવનમાં મુનિઓ છે, એને કાંઈ ગીતથી ભગવદ્ભાવ થાય છે એમ નથી પણ સ્વભાવથી જ એમને ભગવાન્‌માં ભાવ છે. તો પણ લોકબુદ્ધિથી કદાચિત્ ભાવ થાય એ શંકા ન થવા માટે ભગવાન્‌નાં સ્વરૂપ અને નાદ થી એને ભક્તિ સિદ્ધ થઈ છે એ વાત કહે છે. એમાં પ્રથમ રૂપનું વર્ણન કરે છે, **'દર્શનીયતિલકઃ'** ઈત્યાદિ શ્લોકથી.

દર્શનીયમાં 'તિલકરૂપ' એટલે અતિસુન્દર, સુન્દરતાના ભેદને જાણનાર પક્ષીઓ હોય છે. એ મનમાં રૂપ પ્રધાન હોય છે તેથી એમણે વેણુનાદ અમારું હિત કરનાર છે એમ જાણ્યું. એ નાદ પોતાના હોય તેમના અપરાધને પણ ગણતો નથી. એ કહે છેઃ

વનમાલામાં દિવ્ય ગન્ધવાળી તુલસીના મકરન્દથી ગાંડા બનેલા ભમરાઓના ઉચ્ચસ્વરના ગાનવડે ભગવાન્ ખિન્ન થતા નથી પણ એનો આદર કરે છે, તો પછી સરોવર આદિમાં રહેલા સારસ, હંસ રસિક છે, ક્ષીર-નીરના વિવેકવાળાં છે તેનો આદર કેમ ન કરે? એમનો આદર એવી રીતે કરે છે કે એમનું જેમ અભીષ્ટ થાય. વનમાલામાં રહેલા ભમરાઓને દૂર નથી કરતા, પણ એનું જેમ સારું થાય તેમ કરે છે. એમને જેમ કાંઈ ઉપદ્રવ ન થાય તેમ કરે છે. આદરથી તેમને રસપાન કરવાની છૂટ આપે છે. એમ કરીને જ્યારે વેણુનું કૂજન કરે છે ત્યારે જલવાસીઓ 'સારસ' એટલે સરસ ભકત તેના સમ્બન્ધીઓ ઉત્કૃષ્ટ ગતિવાળા પુરુષો કરતાં એ ભજન કરવામાં વધારે અધિકારી છે. સુન્દર ગીતથી એમનું ચિત્ત હરાઈ જાય છે. ગાન સાંભળવા માત્રથી જેનું ચિત્ત ખેંચાય તે ઉત્તમ અધિકારી ગણાય છે. એ ભજન પણ ભક્તિમાર્ગને અનુસારે કરે છે, પણ અન્તર્યામીરૂપે કે જ્ઞાનમાર્ગની રીતે ભજન નથી કરતા. એ ભગવાન્‌ની પાસે આવીને સેવા કરે છે. એ પક્ષીઓ મુનિઓ છે અને પ્રભુનાં દર્શન થશે એ ભાવથી પક્ષીરૂપે વૃન્દાવનમાં આવીને ભગવાન્‌ની સેવાની ઈચ્છા કરે છે. એમાં પણ સેવામાં ચિત્ત સ્થિર કરવું મુખ્ય છે તેથી **યતચિત્ત** થઈને વૃક્ષ ઉપર બેસે છે. જેનું વિક્ષિપ્ત ચિત્ત તે સેવા કરવાને લાયક ગણાતો નથી. બહારનો વ્યાપાર છોડે તે જ સેવામાં મુખ્ય ગણાય. એ બહારના વ્યાપારમાં આંખ અને વાણી મુખ્ય છે; એ બે ઈન્દ્રિયનો નિરોધ થાય તો ભજન સારી રીતે બની શકે. માટે એ પક્ષીઓ મૌન ધારી આંખો બંધ કરીને કેવળ નાદામૃતનું પાન કરે છે. આ ગોપી સાત્વિકી હોવાથી પક્ષીઓના ભાગ્યની સ્તુતિ કરે છે.

અથવા આ મુનિઓ અત્યન્ત રસિક ભક્તો છે. તેઓએ વિચાર કર્યો કે મુનિરૂપે તો વૃન્દાવનમાં આપણો પ્રવેશ સમ્ભવિત નથી તેથી ગમે તે રૂપે ભગવાન્‌ની સેવા બને તે રૂપ ધારણ કરીને આપણે તો લીલાનું દર્શન અને એમાં બની શકે તેટલો આપણે હિસ્સો આપી શકીએ તેવો દેહ જોઈએ. એ વિચારથી મુનિઓ વૃન્દાવનમાં પક્ષીઓ થયા અને પોતાના વિચિત્ર શબ્દોથી ભક્ત અને ભગવાન્ ના ભાવનું ઉદ્દીપન કરાવતા પ્રકટ લીલાનાં દર્શન કરતા, વેણુનાદામૃતનું નેત્ર બંધ કરી વાક્‌સંયમ કરી પાન કરે છે; ઈત્યાદિ સ્વતન્ત્રલેખોમાં વર્ણન છે તે વિસ્તાર ભયથી અહીં આપ્યું નથી. જિજ્ઞાસુએ સ્વતન્ત્ર લેખ જોવા વિનન્તિ છે.

હે વ્રજની દેવીઓ! બલદેવજીની સાથે કીર્તિમયી માલા અને પુષ્પો ના ગુચ્છારૂપ કર્ણાભરણના વિલાસવાળા અને આનન્દ પામેલા *ભગવાન્ જ્યારે પર્વતના શિખરો ઉપર વિશ્વને આનન્દ પમાડતા વેણુના નાદથી ભરી દે છે, ત્યારે મોટાના અપરાધથી ભયભીત થયેલા ચિત્તવાળો મેઘ પોતાના મિત્ર (ભગવાન્) ઉપર પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરતો

અને પોતાની છાયાથી છત્ર ધારણ કરતો મન્દ-મન્દ ગર્જના કરે છે ।।૧૨-૧૩।।

વિશેષ : હે વ્રજદેવીઓ! તમે વ્રજની દેવતાઓ છો તેથી તમને મારા વચનમાં વિશ્વાસ થશે એમ કહ્યું. જ્યારે પ્રિય વેણુરવ કરી વિશ્વને પૂર્ણ કરે છે ત્યારે મેઘ મહાપુરુષનું અપમાન થશે એવા ભયથી પોતાના મિત્ર ભગવાન્‌ની ઉપર પોતાના દેહવડે છાયા કરે છે; એ શરીરને છત્રરૂપ બનાવે છે. એમ કરીને એમાંથી નાનાં જળબુન્દ ભગવાન્‌ની ઉપર વર્ષાવે છે. આ ભગવાન્‌નો નાદ બહુ ઊંચો છે. વિશ્વનિષ્ઠ સર્વ ધર્મને દૂર કરીને પોતે પૂર્ણ થઈ જાય છે, એ ભગવાન્‌ના જેવો શ્યામ મેઘ ધૂમાદિના સમુદાયરૂપ શરીરવાળો છે. ભગવાને વિશ્વને નાદથી પૂર્ણ કરી કૃતાર્થ કર્યું ત્યારે પોતાને કાંઈ કર્તવ્ય રહેતું નથી છતાં પોતાનો જન્મ સફળ કરવામાટે ભગવાન્‌ની ઉપર વર્ષા કરે છે. જેવો વેણુનાદ કરવાથી મેઘ સેવા કરે તેવા નાદ કરતા ભગવાન્‌ને ચાર વિશેષણો વડે વર્ણવે છે, નહિ તો વિશ્વપૂર્ણતા સ્તુતિરૂપ ગણાય. એ ભગવાન્‌માં ક્રિયાશક્તિ સમ્પૂર્ણ છે એ વાત **સહબલ** વિશેષણથી સિદ્ધ થાય છે. સૃષ્ટિ રચવાની ક્રિયા કરતાં પણ આ ક્રિયા મોટી છે એમ બતાવવાને માટે પણ ઉક્ત વિશેષણ છે. વળી માળારૂપ, કર્ણાભરણ, એમાં છે વિલાસ જેનો એવી લીલા કહી. માળા કીર્તિમયી છે, કાન દિશાઓરૂપ છે તેથી દિશાઓમાં આપની કીર્તિ પહોંચી છે એવો એનો અર્થ થાય છે. એ દિશામાં પહોંચનારી કીર્તિ સર્વોત્તમ જ હોવી જોઈએ અથવા ભગવાન્‌ની કીર્તિને કહેનાર ભાગવત્ આદિ શાસ્ત્ર સર્વ વેદમાં આભૂષણ રૂપ છે. એમાં વિલાસયુક્તા કીર્તિ છે જેની, અર્થાત્ કીર્તિને ભગવાન્ આદિ પ્રતિપાદન કરે છે; એ પ્રકારે ક્રિયાનું સ્વરૂપથી અને ગુણથી માહાત્મ્ય કહ્યું. એની સહકારિણી ઈચ્છાનું માહાત્મ્ય કહે છે કે પોતે હર્ષયુક્ત થઈને બીજાને હર્ષયુક્ત કરે છે. એમ વેણુનાદના કારણરૂપ ક્રિયાનો ઉત્કર્ષ કહીને દેશથી એનો ઉત્કર્ષ કહે છે : ગિરિરાજજીનાં શિખરોમાં એ નાદ પહોંચે છે. સર્વના આધારરૂપ પૃથ્વીને જે ધારણ કરે છે તે પર્વતના પણ ઊંચા શિખરો ઉપર એ નાદ પહોંચે છે. એ વિશ્વને કેમ પૂર્ણ ન કરે? 'રવ' એટલે અનુરણન એટલે કે પડઘાને અત્યન્ત ગંભીર પૂર્ણ કરે છે અને તેથી મેઘથી પણ વિશેષ ક્રિયા કહી છે. ત્યારે મેઘ ભગવાન્‌ની ઉપર જવાથી ભગવાન્‌નો અપરાધ થશે એમ મનમાં શંકિત થતો ઉપર રહીને જુએ તો પોતાના જેવા શ્યામ અને જીવનપ્રદ ભગવાન્‌ને મિત્ર જાણીને કુસુમાવલીરૂપ સ્વબિંદુથી એમની ઉપર વર્ષવા લાગ્યો. પોતાનાં પુષ્પોથી ભગવાન્‌નો સત્કાર કર્યો, એટલું જ નહિ, પણ એમને રાજ્ય પણ આપ્યું; તેથી સ્વયં એમની ઉપર છત્રરૂપે રહી ભગવત્તાપને દૂર કર્યો, કેવળ રાજ્ય આપ્યું નહિ પણ આત્મનિવેદન પણ કર્યું, કેમકે ઉપર તાપને સ્વદેહથી રોકી ભગવાન્‌ને છાયા કરી એ આત્માનો ભગવાન્‌માં ઉપયોગ થયો.

(ત્રણ પ્રકારના ઉત્તમ અધિકારીઓનું વર્ણન કરવામાટે ભગવાન્ અને વેણુનાદ બન્નેનું વર્ણન હવે કરવામાં આવે છે. એ ત્રણ પ્રકારે ઉત્તમનું ત્રણ યુગ્મથી વર્ણન કરે છે, બ્રહ્માજી, ગોપીજનો અને અરણ્યવાસીઓને ક્રમે કરીને સન્દેહ, મોહ અને સર્વપરિત્યાગ થયો છે તે વેણુકૃત છે એ વાત કહે છે કે) અનેકવિધ ગોપોની ચાલમાં ચતુર *ભગવાન્ પોતાના વેણુમાં શાસ્ત્રમાં નહિ વર્ણન કરાયેલા ગાનના ભેદોને ઉતારે છે તે પોતે જ જાણે છે, બ્રહ્માજી આદિથી એ ભેદ અજ્ઞાત છે. એ તમારા પુત્ર બનેલા ભગવાન્ જ્યારે વેણુને અધર ઉપર રાખી, હે સતિ! એમાંથી રાગરાગણી છેડે છે ત્યારે ઈન્દ્ર, શિવજી, બ્રહ્માજી વગેરે દેવોના ઉપરી વખતોવખત એ નાદનો વિચાર કરે છે, પણ એ કેવા પ્રકારનો છે તેનો પત્તો ન લાગવાથી કંઠ સહિત મસ્તક (ગરદન) અને ચિત્તને સારી રીતે નમાવીને મૂર્છાને પામી જાય છે. (એથી બ્રહ્માદિનો સન્દેહ કહ્યો) ।।૧૪-૧૫।।

વિશેષ : લોકમાં અલૌકિક પ્રકાર થાય તો એ બીજાને સન્દેહ પેદા કરે છે. એવું કોઈ ભગવાન્નું રૂપ નથી કે જે વેદમાં કહ્યું ન હોય. એ વેદવિદ્યાનું સ્થાન છે. એમાં બ્રહ્માજી કુશલ છે. તેમને સન્દેહ કેમ થાય? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે વેણુ સુષિરવાદ્ય છે. એના પ્રકાર શાસ્ત્રમાં કહ્યા છે તેને બ્રહ્માજી જાણે છે; પણ જે અનેક પ્રકાર ભગવાન્ નવા કલ્પીને વેણુમાં ઉતારે છે તે તો ભગવાન્ પોતે જ એને પ્રકટ કરનાર હોવાથી શાસ્ત્રમાં એ લખાયેલા ન હોવાથી બ્રહ્માજી આદિને એ નાદમાં સન્દેહ થાય છે. તેથી નાદ બ્રહ્મ નિત્ય છે એમ પણ સિદ્ધ થયું. એ નાદમાં સાધન તો ક્રિયાશક્તિ છે તેનાથી ઉત્પન્ન નાદ અલૌકિક કેમ સમ્ભવે? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે અનેક પ્રકારના ગોપચરણમાં ભગવાન્ ચતુર છે. એ ગોપ સંચારો વેદમાં નથી. બીજા બ્રહ્માંડમાં સંચારો છે તે લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ નથી. એમાં પણ ભગવાન્નો અભિજ્ઞ છે તેથી જે સંચારને બ્રહ્માજી નથી જાણતા તે સંચારને ભગવાન્ કરે છે તેથી બ્રહ્માજી આદિને સન્દેહ થાય છે. ત્યાં એ શંકા થાય છે કે બ્રહ્માજીની સૃષ્ટિમાં ભગવાન્ પધારી બ્રહ્માજી ન જાણે એવું કેમ કરે? એના ઉત્તરમાં ગોપીજનો શ્રીયશોદાજીને કહે છે કે તમારા પુત્ર થયા છતાં તમારા મનમાં પણ ન આવી શકે એવું મુખમાં બ્રહ્માંડ દર્શન આદિ તમને કરાવી સન્દેહ ઉત્પન્ન કરે છે તેમ બ્રહ્માજી આદિને પણ અજ્ઞાત વાત ભગવાન્ કરે, કેમકે એ સ્વતન્ત્ર છે. એ વેણુને અધર ઉપર રાખીને એમાં સ્વર અને જાતિ નવાં પેદા કરે છે ત્યારે રાજસ આદિ ભાવવાળા દેવો એનો વિચાર કરતાં એક ચિત્તથી સાંભળતાં પણ એ રાગોનું શું સ્વરૂપ છે એને નથી જાણી શકતા ત્યારે એ જ વિચારનું કાંઈ પરિણામ ન આવવાથી મૂર્છિત થઈ જાય છે તેથી આ નાદાભાસ છે એમ પણ કોઈ

ન કહી શકે, કારણ કે એ અલૌકિક રસને ઉત્પન્ન કરે છે. આભાસ વસ્તુને પ્રકટ કરવાને સમર્થ ન થઈ શકે તેથી નાદ બ્રહ્મના પારને નહિ પહોંચવાથી ઈન્દ્ર, બ્રહ્માજી, શિવજી વગેરે અતિ નિપુણ અને નાદશાસ્ત્રના કર્તા છતાં કાંઈ નિશ્ચય ઉપર ન આવી શક્યા ત્યારે એ જ મોહમાં બેભાન થયા.

(બીજાની વાત જવા દઈએ તો અમને પણ એ નાદ મોહમાં નાખે છે એમ ગોપીજનો કહે છેઃ) ભગવાન્ ધ્વજ, વજ્ર, કમળના ચિહ્નવાળા પોતાના ચરણનાં દલ એટલે તળીયાંના ભાગથી અથવા આંગળીઓથી વ્રજભૂમિને ગાયની ખરી લાગવાથી દુઃખ થાય તેને મટાડતા મહાવૃષભના જેવી મન્થરગતિ વડે ચાલતા વેણુનાદ કરે છે ત્યારે એના સવિલાસ ગમનને જોનાર અમને બધાંને મનમાં ભ્રાન્તિ ઉત્પન્ન થવાથી ચાલી ન શકતાં વૃક્ષની સ્થાવર દશાને ભોગવતાં મૂર્છા થવાથી વસ્ત્રને કે *કેશપાશને છૂટી જતાં સુધી અમે જાણી શકતાં નથી ।।૧૬-૧૭।।

વિશેષ : જ્યારે વેણુને વગાડતા ભગવાન્ ચાલે છે ત્યારે નાદ અમને સ્થાવર બનાવી દે છે, એટલું જ નહિ, પણ અમે બધાં મૂર્છાથી અમારાં વસ્ત્રો અને કેશપાશ સરકી જાય છે એ જાણી શકતા નથી. આ વેણુનાદ અમારે માટે થાય છે, એ ભગવાન્‌ની ચેષ્ટાથી અને અમારા અનુભવથી અમે જાણીએ છીએ. એમાં ગોકુલવાસીને માટે જે ચેષ્ટા થાય છે તે ચેષ્ટાથી વ્યાપ્ત થઈ ગયા છે તે બીજું કામ કેમ કરી શકે? તેથી પ્રથમ તો ભગવાન્ ગોકુલનું હિત કરે છે એ કહે છે. પોતાના ચરણકમળના તળથી અથવા 'દળ' એટલે આંગળીઓથી નિરન્તર પશુની ખરી લાગવાથી વ્રજભૂમિને દુઃખ થાય છે તેને મટાડતા ચાલે છે. ધીમેથી ચાલે છે તેથી ક્ષતાંશ પાદસ્પર્શથી નિવૃત્ત થાય છે, આધ્યાત્મિકાંશ ધ્વજા આદિથી નિવૃત્ત થાય છે, તામસ ભૌતિક ધ્વજા આદિથી મટે છે, રાજસ આધ્યાત્મિક વજ્રથી, સાત્વિક આધિદૈવિક કમળના ચિહ્નથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે. એ ધ્વજાદિ વિચિત્ર લલામ ચરણમાં દેખાય છે તેનાવડે વ્રજભૂમિનાં દુઃખ જાય છે. વ્રજમાં ભૂમિ, ગાયો અને ગોપીઓ એ ત્રણ મુખ્ય ગણાય છે. એમાં ભૂમિનાં દુઃખ વિલાસયુક્ત ગતિથી નિવૃત્ત કર્યાનું કહ્યું. ગતિ અને કૃતિ થી ગાયનાં દુઃખ નિવૃત્ત કર્યાનું કહે છે. મોટો સાંઢ હોય તે ધીમે-ધીમે ચાલે છે, એવી મન્દ ગતિથી ભગવાન્ ચાલે છે તેથી ગાયના દુઃખને દૂર કરે છે. ગોપીજનો કહે છે કે ભગવાને બીજાનાં દુઃખને મટાડ્યાં ત્યારે અમારામાં તો સ્થાવરત્વ બનાવી દીધું કેમકે વેણુનાદથી સ્વભાવતઃ કામ ઉત્પન્ન થયો, એમાં પણ વિલાસપૂર્વક જોવાથી એ કામ વધ્યો તેનાથી જડતા થઈ ગઈ ત્યારે અમે પણ વૃક્ષના જેવાં જ્યાં હતાં ત્યાંનાં ત્યાં રહી ગયાં. એનાથી પણ વિશેષતા એ થઈ કે વૃક્ષોને આન્તરજ્ઞાન છે તે પણ

અમને તો ન રહ્યું, કેમકે અમને તો મૂર્છા થઈ. સ્ત્રીઓને અતિ આવશ્યક વસ્ત્ર આચ્છાદન અને કેશપાશનું જ્ઞાન જોઈએ તે બન્નેનું જ્ઞાન ન રહ્યું એ વેણુનાદનું કાર્ય થયું.

ક્વચિત્ ભગવાન્ ગાયના આધિદૈવિકરૂપ મણિઓની અથવા અમારી માલાને ધારણ કરે છે; એ મણિઓની માલાથી ગાયોને ગણે છે. પોતાને પ્રિય છે ગન્ધ જેની એવી તુલસીની માલાથી શોભે છે. કોઈ વખત પોતાના પ્રેમવાળા સેવક(અનુચર)ના ખભા ઉપર શ્રીહસ્ત ધારણ કરીને ગાન કરે છે. ત્યારે વેણુના નાદથી જે શબ્દ નીકળે છે તે હરિણીઓના કાનમાં પડતાં હરિણીઓ કૃષ્ણવધૂ હોવાથી શ્રીકૃષ્ણની પાસે બેસે છે; અને કૃષ્ણસારમાં એક-બે ગુણ જ્યારે કૃષ્ણતો ગુણસમુદ્ર છે તેથી અમારી જેમ ઘરની આશા છોડી કૃષ્ણની પાછળ તેઓ ચાલતી થઈ* જાય છે અથવા પ્રભુ પરાયણ થઈ જાય છે ।।૧૮-૧૯।।

વિશેષ : મણિઓ ગાયનાં આધિદૈવિક સ્વરૂપ છે તેને પોતે ગળામાં ધારણ કરે છે. પોતાને એનું અભિજ્ઞાન રહેવામાટે નિરન્તર ધરે છે. પોતાની પ્રિયાઓને યાદ કરાવનાર મણિઓ છે તેનાથી કોઈ વખતે ગાયોની ગણના કરે છે. આ કથનથી એમ સિદ્ધ થયું કે એ ગાયો અને એના ધર્મ ભગવાન્‌માં રહ્યા છે તેથી એનો સંસાર નિવૃત્ત થઈ ગયો. એવી જ રીતે ગોપીજનો અને એના ધર્મ ભગવાને ધારણ કર્યા એટલે એનો સંસાર પણ દૂર થયો, હરિણીનો સંસાર પણ નિવૃત્ત થયો. પશુત્વ તો ગાય અને હરણીમાં તુલ્ય છે. જ્યારે ગ્રામ્યનો ઉદ્ધાર કરે છે ત્યારે આરણ્યનો ઉદ્ધાર કરે એમાં તો શું જ કહેવું? તેથી જ હરિણીઓ કૃષ્ણપર થઈ એ યોગ્ય જ કર્યું. ભગવાન્‌ને શ્યામરૂપ પ્રિય છે, સ્ત્રીઓનો સ્પર્શ પ્રિય છે, વેણુનો શબ્દ પ્રિય છે, માખણનો રસ પ્રિય છે, તુલસીની ગન્ધ પ્રિય છે; તે-તે વસ્તુમાં રહેલી ઉત્તમતા તો કોઈ સાત્વિકને જ ભાસે છે, એ વાત અનુભવ સિદ્ધ છે. જેની ગન્ધ ભગવાન્‌ને પ્રિય છે તેવી તુલસીની માળા પ્રિય ધારણ કરે છે તેથી અમે પણ પ્રભુને પ્રિય થઈશું ત્યારે અમને પણ ધારણ કરશે. અમારા ધર્મોને ધારણ કરશે એ વિચારથી કૃષ્ણસારની સ્ત્રીઓની ભગવાન્‌માં પ્રવૃત્તિ થઈ છે. કૃષ્ણસાર વેદમાં ઉપર્યુક્ત છે, ભક્તિમાર્ગમાં એની સ્ત્રીઓનો વિનિયોગ થાય એ હેતુથી હરિણીનું ભગવાન્‌ની પાછળ ચાલવું થયું છે. વળી ભગવાન્ પોતાના પ્રેમપાત્ર ગોપના ખભા ઉપર ભુજ રાખીને ગાયન કરે છે ત્યારે હરિણી વિચાર કરે છે કે સ્નેહ કરવાથી અને સેવા કરવાથી આ ગોપ ઉપર ભગવાન્ અનુગ્રહ કરે છે તેમ આપણે પણ સ્નેહથી સેવા કરીશું તો પ્રભુ આપણી ઉપર અનુગ્રહ કરશે. દેહની સ્ફૂર્તિ ન થવાથી વિજાતીયપણાથી કામભાવ થવો જોઈએ તે ન થયો. એકદમ વેણુમાંથી શબ્દ નીકળ્યો તેથી એ હરિણીઓને વશીકરણ થયું. એમણે તો જાણ્યું કે હમણાં જ

આપણો ઉપયોગ થશે. પણ એ વિષયમાં વેણુનાદે એને વંચિત કર્યા તેથી એ કૃષ્ણની પાસે આવીને ઊભાં રહ્યાં. એ કૃષ્ણસારની સ્ત્રીઓ છે તે વેણુનાદથી કૃષ્ણની ગૃહિણીઓ થઈ ચિત્ત વંચિત થતાં રૂપમાં મોહિત ન થતાં શબ્દમાં મોહિત થઈ. વેણુનાદના પ્રભાવથી કૃષ્ણમાં પણ પતિબુદ્ધિ થઈ, કારણ કે કૃષ્ણસારમાં એક બે ગુણ છે ત્યારે કૃષ્ણ તો ગુણના સમુદ્ર છે તેથી જ્યાં કૃષ્ણ પધાર્યા ત્યાં હરિણીઓ ગૃહની આશાને છોડીને કૃષ્ણની પાછળ ચાલી નીકળી. (કૃષ્ણસાર=૧. કૃષ્ણ જ છે સાર જેનો તે ૨. કાળિયાર મૃગ)

હે નિષ્પાપ યશોદાજી! કુન્દની માલાવડે જેણે રમતનો વેશ ધારણ કરેલો છે અથવા શૃંગાર કર્યા છે તે ગોપ અને ગોધન ને લઈને નન્દરાયજીના પુત્ર અને તમારા વત્સ શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે શ્રીયુમનાજી ઉપર પધારે છે ત્યારે પ્રેમપાત્રોને આનન્દ આપી ત્યાં વિહાર કરે છે તે વખતે મન્દ વાયુ અનુકૂળતાથી ચાલે છે, એમાં પણ ચન્દનની સુગન્ધવાળો ચાલે છે ત્યારે સ્તુતિ કરનાર ઉપદેવના ગણ વાજિન્ત્ર ગાન અને ભોગ સામગ્રી સાથે ત્યાં આવી વિહાર કરતા ભગવાન્‌ને ચારે તરફથી વીંટાઈને ઊભા રહે છે. ભગવાન્‌ને અનુકૂળ પડે તેમ વગાડવાનું, ગાવાનું અને *નાચવાનું કરે છે ।।૨૦-૨૧।।

વિશેષ : જ્યારે ભગવાન્ શ્રીયમુનાજીમાં વિહાર કરે છે ત્યારે પણ એની પહેલાં અને પછી વેણુનાદ કરે છે તેમાં વિશેષ પ્રકાર ન હોવાથી પ્રતિપદોક્ત કહેવામાં આવ્યો નથી પણ એનું પ્રકરણ ચાલે છે તેથી કોઈ વર્ણન કરનાર એને છોડીને બીજી લીલાનું વર્ણન ન કરે; તેથી જ્યારે ભગવાન્ વેણુનાદ કરે છે ત્યારે ઉપદેવના ગણ ત્યાં-ત્યાં આવીને ભગવાન્‌ની ચારે બાજુ પર હાજર થઈ જાય છે. આ સમય ગ્રીષ્મનો છે તેથી ગાય, ગોપાળ વગેરેની સ્થિતિ જળની પાસે હોય. ત્યાં ભગવાન્ ગોપો સાથે જળમાં સ્નાન કરે છે, એમાં જળક્રીડા પણ કરે છે, ગાયોને નવરાવે છે, ઉદ્વેગ દૂર કરવા વેણુનાદ કરે છે. એ વખતે કુન્દનાં પુષ્પની માળામાંથી બધાં આભરણ બનાવી ભગવાનને ધરાવે છે. એ વેશ આશ્ચર્ય કરાવે તેવો અદ્‌ભુત બને છે. જેનાં દર્શનથી હાસ્યરસ ઉત્પન્ન થાય તેવી પ્રાકૃત લીલા કરવાનું કારણ તો નન્દરાયજીના પુત્ર થઈને લોકલીલા બતાવી તેમ ગોપવત્ આચરણ બતાવીને પણ પ્રાકૃતતા લીલા અર્થે સ્વીકારે છે. એ જેમ તમારા વત્સ થયા ત્યારે તમે ગાયરૂપ થયાં, કારણ કે એના ગુપ્તરસને તમે જાણો નહિ માટે પશુ; તેથી જ તમે એમને ઊખળી સાથે બાંધ્યા. જો તમને કોઈ રીતે એમના સ્વરૂપનું જ્ઞાન હોત તો એમ ન કરત. આગલા વિશેષણ સાથે ભગવાન્‌માં પૂર્ણ ગુણ પ્રકટ છે એમ બતાવ્યું છે. જે ભગવાન્ સાથે સ્નેહ કરનાર છે તેનો સ્નેહ પ્રતિહત ન થાય. એમ આપ લીલા કરે છે તે અહીં

નૃત્ય, વેણુવાદન અને જલક્રીડા એ ત્રણ ક્રીડાઓ છે. એમ લીલાભેદ ન હોય તો ત્યાં વાદ્યાદિનો ઉપયોગ ન થાય. વિદ્યાવાળાને વશ કરવા જોઈએ. એમાં વિદ્યાને ઉત્પન્ન કરનાર વાયુ છે, દેવો વિદ્યાના આધાર છે. એમાં પણ આ ઉપદેવા બહાર વિદ્યા પ્રકટ કરનાર છે. એ બંદીઓમાં વિશેષ ભાવ છે તે કહે છે કે પ્રથમ તો મન્દવાયુ છે, એ કિનારાની નજીક છે અને હિતાવહ છે તેથી એમાં શીતળતા પણ છે. ચન્દનના સમ્પર્કથી શીતળ, મન્દ અને સુગંધ વાયુ ચાલે છે તે વાયુ ભગવાને લગાવેલા મલયચન્દનયુક્ત હોવાથી જેના હૃદયમાં એ વાયુ જાય તેને ભગવદીય બનાવે છે. એ ત્રણ પ્રકારનો વાયુ પોતાના ગુણોથી ભગવાન્નું સન્માન કરે છે, એટલે ભગવાન્ને વશ થઈ ઈચ્છાનુસાર સેવા કરે છે. ઉપદેવ ગણો એટલે ગન્ધર્વો, બંદીઓ કીર્તિને વખાણનારા તે જ ગાયન કરનાર છે, બીજા ભગવદીયો છે. એ ગાયન વગેરેનું કાર્ય પવનને અધીન હોવાથી એનું વચમાં વર્ણન કર્યું તેથી અહીં એ ગંધર્વ અને બંદીઓએ ભગવાન્ની સમયોચિત સેવા કરી ભગવદ્ અપેક્ષા પૂર્ણ કરી એ એમાં વિશિષ્ટતા છે. અહીં તામસ, રાજસ અને સાત્વિક ભાવ તો લીલામાં અનુસ્યૂત ચાલ્યો આવે છે તે અહીં પણ સમજવો. ગાયક, વાદક અને પૂજક એ ત્રણની લીલામાં અપેક્ષા હતી તે એમણે પૂર્ણ કરી.

(અહીં બે યુગલમાં કેવળ ભગવાન્ની લીલા કહી છે) વ્રજની ગાયો ઉપર વત્સલતાવાળા ગોવર્ધન્ને ધારણ કરનાર અત્યન્ત નિપુણ અને બહુજ્ઞ પુરુષો પણ માર્ગમાં જેમને નમસ્કાર કરે છે અને અનુચરો જેમની કીર્તિનું ગાન કરે છે તેવા ભગવાન્ સાયંકાલે વેણુ વગાડતા ગાયોને લઈને આવે છે ત્યારે ગાયની ખુર-રજથી જેમની માળા વ્યાપ્ત થઈ જાય છે, પોતે શ્રમની કાન્તિવડે પણ ગોપીજનોના નેત્રને ઉત્સવ કરાવતા દેવકીજીના જઠરથી ઉત્પન્ન થતાં ચન્દ્રરૂપ ભગવાન્ પોતાના મિત્રોના મનોરથો *પૂર્ણ કરવા પધારે છે ।।૨૨-૨૩।।

વિશેષ : ભગવાન્ ગાયોને ગોષ્ઠમાં લાવે છે તે ગાયો ઉપર એમની કૃપા બતાવવા માટે લાવે છે. એમ ન કરે તો એક લીલામાં પડતી ગાયો એનું અનુસન્ધાન કરતાં મુક્ત થઈ જાય. એમ ગોપીજનોની ઉપર પણ કૃપા કરીને પધારે છે, નહિ તો તેઓ પણ મુક્ત થઈ જાય. પણ તેમને ભજનાનન્દનો અનુભવ કરાવવા માટે પધારે છે. એનું કારણ એ કે ભગવાન્ ગોવર્ધનને ધારણ કરે છે. જો ભજનાનન્દ ન આપે તો ગોવર્ધન્ને ધારણ ન કરે. ગોવર્ધનનું ધારણ ભગવાને કર્યું એ એમનું માહાત્મ્ય સર્વજનપ્રસિદ્ધ છે. એ એટલા ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ગોવર્ધન્ને ઉઠાવ્યા પછી વ્રજના વૃદ્ધ પુરુષો પણ ભગવાન્ રસ્તામાં મળે તો એમને દંડવત્ પ્રણામ કરે છે. એટલે એમનામાં તેમની ગોપબાળક બુદ્ધિ નથી, પણ ભગવદ્બુદ્ધિ છે. તેથી જ તેઓ પ્રણામ કરે છે.

જ્યારે બધી ગાયોને લઈને સાંજે વ્રજમાં પધારે છે ત્યારે ગોપો કીર્તિનું ગાન કરતા પાછળ ચાલે છે. રાત્રિમાં ગોપો ઘરમાં રહી કીર્તિનું ગાન કરે છે, જ્યારે દિવસના ઘરમાં બેઠાં ગોપીઓ વનમાં કરેલી ભગવદ્લીલા જોઈને એનું વર્ણન કરે છે. જો એમ સર્વની ભગવત્ નિષ્ઠા ન હોય તો સર્વનો નિરોધ ન થાય. એ નિરોધ કરવાનું સ્વયં ભગવાન્ જાણે છે તેથી એ સ્વયં કરે છે. પોતે શ્રમની કાન્તિથી વ્રજસ્થની દષ્ટિને ઉત્સવયુક્ત કરે છે. અહીં ભગવાન્‌ને શ્રમ થાય છે એવો સિદ્ધાન્ત છે. મર્યાદામાર્ગમાં ભગવાન્‌ને શ્રમ થતો નથી તેથી એમને શ્રમ અપહારક ઉપચારો અપેક્ષિત નથી. **‘‘ભર્તા સન્’’ ‘‘એકો દેવો’’ ‘‘યદા ભારં તન્દ્રયતે’’** ઈત્યાદિ શ્રુતિઓથી ભગવાન્ વિરુદ્ધ ધર્માશ્રય છે તેથી શ્રમ નથી એમ કહેવું પણ અયોગ્ય તો નથી. એ શ્રમને જોઈને ખુશ એટલા માટે થાય છે કે જો શ્રમ ન થાય તો ભગવાન્ જલદી વનમાં પધારે. શ્રમયુક્ત હોય તો વધારે વાર અમારી પાસે રહે તો આનન્દ વિશેષ થાય એવા વિચારો એમને ઉત્પન્ન થાય છે, નહિ તો સ્ત્રીઓ પુરુષને શ્રમિત જોઈને નિરુત્સાહ થવી જોઈએ. રસ્તામાં વાયુથી રજ ઊડે છે એમાં ગાયની ખરીઓથી રજ ઊંચી ચડે છે તેને વાયુ બીજે લઈ જાય છે. એ માલા ઉપર સ્થિર થઈ જાય છે. એમાં ગાયો ધર્મરૂપ, રજ અર્થરૂપ અને વ્યાપ્તિ કામરૂપ છે. સર્વ સમ્બન્ધીઓને આશિષો આપવાને પધારે છે અને ગોપીજનો દ્વારા સર્વમાં આનન્દનો પ્રવેશ કરાવે છે તેથી ભગવાન્‌ને પ્રત્યક્ષ કરતા ગોપીજન **‘એષઃ’** આ ભગવાન્ આવે છે એમ કહે છે. **‘‘દેવકીજઠરભુરુડુરાજઃ’’** એવું ભગવાન્‌નું વિશેષણ છે તેથી દેવકી અદિતિ છે. અન્તરિક્ષ પણ એજ છે. એ આકાશરૂપ પણ છે. એમાં ચન્દ્રનો ઉદય જરૂરનો છે. એમાં લૌકિકતાપને લૌકિક ચન્દ્ર દૂર કરે છે. આ કૃષ્ણચન્દ્ર વિરહતાપને દૂર કરનાર છે એ અલૌકિક ચન્દ્રની વિશિષ્ટતા છે.

(એમ ભગવાન્‌ની સાધારણ લીલા કહીને વેણુદ્વારા ગોપીજનો ભગવાને જે લીલા કરી તે લીલાનું આ છેલ્લા યુગલથી વર્ણન કરે છે:) મદથી જેમનાં નેત્ર ઘેનવાળાં (ઘેરાયેલાં) છે અને પોતાના મિત્રોને થોડું માન આપનાર, વનમાળાને ધારણ કરનાર, બોર જેવા શ્વેત અને પીળા રંગના કપોલવાળા અથવા સહેજ લાલ મુખને કનકના કુંડળથી શોભાવતા, યાદવપતિ, મદોન્મત્ત હાથીના જેવો વિહાર કરનાર આ કૃષ્ણચન્દ્ર વ્રજની ગાયોને દિવસના અન્ત વિનાના તાપને દૂર કરતા, રાત્રિના પતિની પેઠે હસતે *મુખે પાસે પધારે છે ।।૨૪-૨૫।।

વિશેષઃ યદુપતિ હર્ષયુક્ત વદને આવે છે. અહીં પ્રથમ લીલા કહી છે. આ ગોપીજન કહે છે તે બધી લીલા ભગવાને અમારે માટે કરી છે તેથી એનું દશ પ્રકારે વર્ણન કરે છે. એમાં ભગવાન્‌નાં

દશ વિશેષણ છે. ભગવાન્ તો યુગલમાં એક જ છે તેથી એમાં વિભાગની જરૂર નથી. સર્વત્ર રજોગુણ મુખ્ય છે તે અમોને ફલિત થયો છે. એ વાત કહે છે કે ભગવાન્નાં નેત્ર મદવડે ઘૂર્ણાયિમાન (ઘેનવાળાં) છે. અહીં મદ તો પોતાના આનન્દથી પૂર્ણ છે. એનો આનન્દ જ્ઞાનમાર્ગમાં પણ છે તેની નિવૃત્તિ માટે લોચનમાં એ ધર્મ કહ્યો. જ્ઞાનીઓને નેત્રમાં ઘેન ન હોય તેથી આ ભક્તિનું ઘેન ભગવાન્ના નેત્રમાં જણાય છે. સ્વરૂપમાં રહે એટલા માટે પૂર્ણ છે છતાં થોડું માન આપનાર છે. સન્માન થોડું કરે છે તેથી ભક્તો સ્વગમ્યતાને તો જાણે છે અથવા રજોગુણ પ્રકટ કરી અભિમાન આપે છે અથવા અભિમાનને દૂર કરે છે એવો અર્થ પણ થાય છે. એ ત્રણે પક્ષમાં અલ્પતા છે. ભગવાન્ પૂર્ણ છે તેને તમારી સાથે એમ કરવાનું શું કારણ? એમ કહે તો એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે એ બધા સુહૃદોને માન આપનાર છે. તે પોતાના સુહૃદોનું કાર્ય કરવા માટે એમ કરે છે. મોટા હોય તેણે પણ મિત્રનું કાર્ય તો કરવું જ જોઈએ. વળી એ કીર્તિમયી વનમાલાને ધારણ કરે છે. **‘બદર’** શબ્દ અહીં બોરડીના ફળનો વાચક છે. એના ધર્મ ક્ષણ-ક્ષણમાં બદલાતા જાય છે. એની ઉપર તાપ પડે છે ત્યારે એની કાન્તિ ફરે છે. એમાં પણ અર્ધપકવ પાણ્ડુ વર્ણ થઈ જાય છે, પૂરાં પાકે ત્યારે લાલ થાય છે. તેથી ભગવાન્નું મુખ બોર સરખું પાણ્ડું કહ્યું. તેથી એ અર્ધપકવ છે. આગળ સમ્પૂર્ણ પકવ થશે ત્યારે રક્ત થશે. તેથી જ એ અયારે **ઈષત્** થોડીક માનદ છે, પછી પૂર્ણ માનદ થશે. એ ભગવાન્ મૃદુગંડવાળા છે. એ ગંડ (ગાલ) ઉપર કનક કુંડળની શોભાથી બીજો રંગ દેખાય છે. ભગવદ્ વર્ણ શ્યામમાં પીતવર્ણનું પ્રતિબિમ્બ પડે તેની શોભા ઓર જ થાય છે. તેથી ઉત્કૃષ્ટ પરમાનન્દ છે; છતાં અમારે માટે તો એ કામરસ આપનાર જ છે. તેથી જ વનમાંથી એમનું વ્રજમાં પધારવું થયું છે. જો એ ઉદ્દેશ ભગવાન્નો ન હોય તો અમને ઉદ્દેશીને શિરોભેદ કર્યા તે ભગવાન્ ન કરત. એ ભગવાન્ યાદવપતિ છે. બહુ સ્ત્રીવાળા યાદવો પ્રસિદ્ધ છે. એ પણ **‘દ્વિરદરાજવિહાર’** છે. અમર્યાદ ક્રીડા કરનાર હાથીના જેવો ભગવાન્નો વિહાર છે. એ પ્રથમ તો અમારા દિવસનો તાપ મટાડશે તેથી એમને **‘યામિનીપતિ’** કહ્યા છે. ચન્દ્રમા દિવસે તાપથી ક્લિષ્ટ થયેલાંનો તાપ ઉદય માત્રથી દૂર કરે છે. એ પ્રથમ તો અમારા તાપને દૂર કરશે, પછી પ્રસન્ન થઈને પાછા આવશે. એ બધા ભાવો ગોપીજનોને હિતકારી હોવાથી પૂર્વે સાધારણ તાપની વાત કહી. છેલ્લે વ્રજની ગાયોના દિવસના તાપને પણ દૂર કરશે.

એવં વ્રજસ્ત્રિયો રાજન્ કૃષ્ણલીલાનુગાયતીઃ ।।
રેમિરેહઃસુ તચ્ચિત્તાસ્તન્મનસ્કા મહોદયાઃ ।।૨૬।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે રાજન્! આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણની લીલાનું અનુક્રમે ગાન

કરતી, એમાં જ્ઞાન પ્રધાન ચિત્ત રાખતી, એમાં જ કર્મપ્રધાન મનને પરોવતી મોટા ભાગ્યવાળી વ્રજની સ્ત્રીઓ દિવસોએ આનન્દ કરતી હતી ।।૨૬।।

ઇતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધનો (બીજા તામસ પ્રકરણના ચોથા ફલ-પેટા પ્રકરણનો જ્ઞાન નિરૂપક સાતમો) ''ગોપીજનોએ ગાયેલું યુગલ ગીત''નામનો પાંત્રીસમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં બત્રીસમો) નામલીલાનો બીજો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

બીજા તામસ પ્રકરણનું ચોથું ફલ પ્રકરણ સમ્પૂર્ણ
બીજું તામસ પ્રકરણ સમ્પૂર્ણ

સાવધાન! સાવધાન!! સાવધાન!!!
ષોડશગ્રન્થના જ્ઞાન વિનાનું કોરું ભાગવતનું શ્રવણ-પઠન-મનન
પુષ્ટિમાર્ગીને ગેરમાર્ગે દોરનારું પણ બની શકે છે

અધ્યાય ૩૬[૧]

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અધ્યાય ૩૩

અક્રૂરજીનું ગોકુલમાં જવું

પ્રકરણ ૩: રાજસ પ્રકરણ[૨]

રાજસપ્રકરણનું અવાન્તર પહેલું પ્રમાણ પ્રકરણ અ.૧

વિશેષ : ૧. આ છત્રીસમા અધ્યાયમાં અરિષ્ટનો વધ કહેવાશે. નારદજી કંસ પાસે આવીને ''શ્રીગોકુલમાં બિરાજતા ભગવાન્ તને મારનારા છે'' એમ કહે છે. કંસ વિચાર કરીને ધનુર્યાગનિમિત્તે એમને બોલાવવાને અક્રૂરજીને હુકમ કરશે. ૧૬ શ્લોકથી એ વાત આવશે. દોઢ શ્લોકથી નારદજી કહેશે અને ૨૩ શ્લોકથી બીજી વાતો આ અધ્યાયમાં કહેશે.

૨. હવે રાજસ્ પ્રકરણ પૂર્વ જેમ ૨૮ અધ્યાયથી કહે છે. તેમાં પણ અવાન્તર ચાર પ્રકરણો જાણવાં. રાજસમાં યાદવો મુખ્ય છે. એમાં પ્રથમ પ્રમાણ પ્રકરણ છે. એના સાત અધ્યાયના અર્થ, ક્રમથી ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ધર્મી; એમાં નારદજી, અક્રૂરજી, નન્દજી, વિદૂરજી, ગોપીજનો, અક્રૂરજીને દર્શન આપનાર હરિ અને કુબ્જા એ બધાં

પ્રમાણભૂત છે. રાજસ પ્રકરણમાં ભગવાન્ સગુણ છે, વ્યૂહ વિશિષ્ટ છે. એમનાથી રાજસ ભક્તોને ભગવાન્‌માં સ્નેહ સિદ્ધ થયો છે. નારદજીએ કંસને કહ્યું : ''કૃષ્ણ વસુદેવના પુત્ર છે'' અક્રૂરજીએ એને પુષ્ટિ આપી. આ પ્રકરણમાં પણ પ્રમાણથી સ્નેહ, પ્રમેયથી આસક્તિ, સાધનથી વ્યસન અને ફળ એમ પૂર્વ જેમ ક્રમ સમજી લેવો. ભગવાન્ જ્યારે તામસ ભક્તોના ભાવને લઈને ત્યાંથી મથુરા પધાર્યા ત્યારે ગોકુલસ્થ ભક્તો પણ રાજસ થયાં. એ જ પાછાં સાત્વિક થઈને નિર્ગુણ થશે ત્યારે મુક્તિ થશે. નારદજી ભગવાન્ પાસે આવ્યા અને એમની પાસે વિનન્તિ કરી એ પ્રદ્યુમ્ન વ્યૂહાત્મા છે. નારદજીનો મધ્યમાધિકાર હોવાથી એ પુરુષોત્તમનો ભાવ ન જાણી શક્યા. આકાશવાણીથી વસુદેવ દેવકીજીએ પોતાના ઘેર પ્રભુ પધાર્યા એમ જાણી સ્તુતિ કરી ત્યારે ભગવાને ત્યાંથી ગોકુળ પધારવાની ઈચ્છા બતાવી તેમ અહીં નારદજીએ કંસને ''ભગવાન્-વસુદેવસુત'' છે એમ કહ્યું ત્યારે અક્રૂરજી આવી ભગવાનને મથુરા પધરાવી ગયા. વસુદેવ દેવકીજીને કારાગારમાં જવું પડ્યું. પ્રથમ માયાવડે મુક્ત થયા હતા તેમ અહીં કારાગારમાંથી વસુદેવ દેવકીજીને શ્રીકૃષ્ણ છોડાવશે. આમાં નારદજીનો અધિકાર જ એવો હોવાથી એમનો અપરાધ ન ગણાય, તો પણ ભગવાન્ નારદજીના કાર્યથી પ્રસન્ન તો ન જ થાય. કંસ આદિ રાજસ છે તે બુદ્ધિથી કાર્ય કરનાર છે. એણે તામસ કેશીને વ્રજમાં મોકલ્યો. મથુરામાં તામસનો વધ ન થવો જોઈએ તેથી એ ગોકુલમાં મર્યો. અરિષ્ટ પણ ગોકુલમાં મર્યો. એવા દૈત્યોને ભગવાન્ મારે નહિ તો ગોકુલસ્થ ભક્તોનું જીવન ન રહે. વ્યોમાસુરને પણ ત્યાં જ માર્યો છે. એમ ઐશ્વર્ય અને વીર્યરૂપ બે અધ્યાયનો અર્થ કહ્યો. અક્રૂરજી સ્વયં સાત્વિક છે છતાં રાજસ-તામસ દોષથી એ કંસની સેવા કરે છે. એના રાજસ તામસ દોષ ગયા ત્યારે એ ભગવાન્‌ની પાસે આવ્યા. અક્રૂરજી ભગવત્ શાસ્ત્રને જાણનાર છે તેથી એમણે સન્દિગ્ધ અર્થ કહ્યો. ભક્ત જ્યારે સ્વદોષ છોડી ભગવત્સન્મુખ થાય ત્યારે ભગવાન્ એની ઉપર પ્રસન્ન થાય છે. તેથી અક્રૂરજીને ત્રણે માર્ગમાં નિષ્ઠા થઈ. શ્રીકૃષ્ણનું માહાત્મ્ય જાણવું એ ભક્તિમાર્ગમાં ઉપયુક્ત છે.

અહીં ત્રીજો અધ્યાય યશોરૂપ પૂરો થયો. એ અક્રૂરજીમાં ત્રણ માર્ગની નિષ્ઠા હોવાથી નન્દરાયજી, બલદેવજી અને ભગવાન્ એ ત્રણે એમના ઉપર પ્રસન્ન થયા. ભગવાન્ ગોકુલ છોડી પધારે તે શ્રીશુકદેવજીને ઈષ્ટ ન હોવાથી ગોપીજનોનાં વાક્યથી જ શ્રીકૃષ્ણ પધારવાનું એમણે કહ્યું છે. ગોપીજનોએ અરિષ્ટ આદિના પ્રતિબન્ધને દૂર કરનાર શ્રીકૃષ્ણને કાયિક વ્યાપારથી ન રોક્યા. પણ વાક્યનો વિનિયોગ કર્યો કેમકે એ ગોપીજનો પણ ઉપનિષદ્ રૂપા હોવાથી વાણીરૂપ જ છે. અહીં ચોથો અધ્યાય-શ્રીરૂપ પૂર્ણ થયો. અક્રૂરજીને બ્રહ્મહ્રદમાં

ભગવાને દર્શન આપ્યાં. જો એમ ભગવાન્ ન કરે તો એ ભગવાન્નો સંગ છોડે નહિ. ભગવાને સ્વમાહાત્મ્ય અક્રૂરજીને બતાવ્યું તેથી એમણે સ્તુતિ કરી, કર્તાપણાનું અભિમાન છોડ્યું તેથી ભગવાન્માં એમને સ્નેહ અને ભક્તિ નો સંસ્કાર રહ્યો. અહીં પાંચમો જ્ઞાનરૂપ અધ્યાય પૂર્ણ થયો. અક્રૂરજીને ભગવાન્નું જ્ઞાન થયું એ વાત અહીં સ્પષ્ટ છે. વૈરાગ્યનું દર્શન અક્રૂરજીને એમને ઘેર મોકલ્યા તેથી સ્પષ્ટ થાય છે. કુબ્જાને સરલ કરી છે ત્યાં શંકા કરે છે કે રજકને તો ભગવાને માર્યો છે એ વૈરાગ્યરૂપ કેમ કહેવાય? એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે રજકે રામાવતારમાં પણ સીતાનો દ્વેષ કરેલો તે અહીં પાછો આવ્યા તે દૈત્યના પક્ષમાં રહેનાર છે. અન્ત્યજોમાં રજક મુખ્ય છે તેની પાસે ભગવાને યાચના કરી અને ''તારું શ્રેય થશે'' તેમ ફળનિર્દેશ કર્યો છતાં એણે વસ્ત્ર ન આપ્યાં ત્યારે એ વધને લાયક થયો. માલાકાર અને વાયક માં નટને વેશ કરી આપનાર વધારે પ્રિય થાય છે તેથી તેમની ઉપર પ્રસાદ કર્યો તેવો પ્રસાદ રજક ઉપર પણ થયો સમજવો, કેમકે એમ ભગવાન્ ન કરત તો એ ઘણા જન્મ સુધી ભગવાન્નો દ્વેષ કરત. એ દ્વેષ કરતો મટ્યો એ જ એને ફળ થયું. તેથી જ વૈરાગ્યરૂપ અધ્યાયમાં એને ગણ્યો છે. અહીં પ્રમાણ પ્રકરણ સમાપ્ત થયું.

પ્રમેય પ્રકરણમાં પ્રથમ મલ્લો, દેવકીજી, વસુદેવજી, યાદવો, સાન્દીપનિ ગુરુ, નન્દરાયજી, યશોદાજી, ગોપિકા અને કુબ્જા વગેરે પ્રમેયબળને બતાવનાર વ્યક્તિઓ છે. કુવલયાપીડ, મલ્લો, કંસ અને એના આઠ ભાઈઓ એ પોતાના દોષથી મર્યા છે. ભગવદ્રૂપમાં સ્નેહ અને દ્વેષ એ બન્ને એક જ ફળ આપે છે. તારતમ્ય એટલું કે સ્નેહથી જીવતાં મુક્તિ મળે છે, જ્યારે દ્વેષ કરનારને દેહ છોડ્યા પછી મુક્તિ થાય છે. ભગવદ્ રૂપ સર્વ મોચક છે. એ રૂપનો જેને ભય છે તેને ભગવાન્ મારે છે. એનું કારણ સપ્તમ સ્કન્ધમાં **''ગોપ્યઃ કામાત્ ભયાત્ કંસો દ્વેષાચ્ચૈદ્યાદયો નૃપાઃ''** ઇત્યાદિથી કહ્યું છે. પછી સર્વના ભયને મટાડ્યો તેથી ભગવાન્નું માહાત્મ્ય વધ્યું છે. જેમ સ્નેહથી આસક્તિ થાય છે તેમ ભયથી પણ થાય છે. એમાં **''કીટઃ પેશસ્કૃતા રુદ્ધઃ''** એ દૃષ્ટાન્ત છે. એમ અહીં ત્રણ અધ્યાયથી આસક્તિમાં સાધન કહ્યું. ઐશ્વર્ય, વીર્ય અને યશ તેમાં કહેવામાં આવ્યાં, હવે તામસ, રાજસ અને સાત્વિક ભક્તોના સાન્ત્વનને કહે છે. આસક્તિમાં પ્રતિબન્ધ ન થવા સારુ ભક્તનું સાન્ત્વન થવું જોઈએ; અજ્ઞાનથી અધીરાઈ થતી હોય તેને માટે સાન્ત્વન થવું જોઈએ; અજ્ઞાનથી અધીરાઈ થતી હોય તેને માટે સાન્ત્વન કરવું પડે, માટે બે અધ્યાયથી નન્દરાયજી, યશોદાજી અને ગોપીજનો નું સાન્ત્વન ઉદ્ધવજી દ્વારા કર્યું, કેમકે જ્યારે ગોકુલવાસીઓ અન્તર્મુખ હોય ત્યારે તેમને ભગવાન્ પ્રત્યક્ષ થાય છે; જ્યારે બહિર્મુખ હોય ત્યારે એ વિયોગને અનુભવે છે. એ

વાતનું એમને જ્ઞાન કરાવવું એટલું જ ઉદ્ધવજીનું કર્તવ્ય છે. તામસ અવસ્થામાં વ્રજસ્થને પોતાનામાં આસક્તિ કરાવવા માટે ભગવાને ચૌર્યાદિ (ચોરી વગેરે) કર્યાં તેમ અહીં તેઓ રાજસ હોવાથી એમને સન્દેશ માત્રથી શાન્ત કરી પોતાનામાં આસક્ત કર્યાં. જીવો સ્વભાવથી દુષ્ટ છે તેથી તેમને દોષભાવ ન આવવા માટે જ્ઞાન કરાવવાની જરૂર છે. પ્રથમ એના પ્રપંચનું વિસ્મરણ થવું જોઈએ, ત્યારબાદ શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્તિ થવી જોઈએ. ભગવાને ઉદ્ધવજીને મોકલી એમને ગુરુ કરીને વ્રજસ્થોને પ્રપંચ ભુલાવી પોતાનામાં આસક્તિ કરાવી, પણ સ્વયં ત્યાં ન પધાર્યા. કુબ્જા રાજસી છે, અક્રૂરજી, યાદવો વગેરે પણ રાજસ છે. તેથી અહીં ઉપલક્ષણ પ્રકારથી બે કહ્યા છે. કુન્તાજી, પાંડવ વગેરે સાત્વિક છે. ધૃતરાષ્ટ્રને બોધ કર્યો તે એના રાજસભાવને નિવૃત્ત કરવા કર્યો છે તેથી પ્રથમ સ્કન્ધમાં એની મુક્તિની વાત કહી છે. અહીં દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધ સમાપ્ત થાય છે. (ભગવાને જે-જે ચરિત્રો અને લીલાઓમાં અલૌકિક સામર્થ્ય દાખવ્યું છે તે બધું દશમ સ્કન્ધના પૂર્વાર્ધમાં આવે છે જ્યારે જે ચરિત્રોમાં લોકધર્મ આપે સ્વીકાર્યો છે તે દશમસ્કન્ધના ઉત્તરાર્ધમાં આવે છે.)

અઠ્ઠાવીસ અધ્યાયથી તામસ પ્રકરણીય ભક્તોનો શ્રીકૃષ્ણે સ્વગુણાતીત સ્વરૂપવડે ઉદ્ધાર કર્યો એનું વર્ણન અઠ્ઠાવીશ અધ્યાયથી પૂરું કર્યું; હવે વસુદેવજીનું હિત કરનાર પ્રદ્યુમ્ન ભગવાન્ છે તે રાજસ લીલાવડે રાજસભક્તોનો નિરોધ કરશે. રાજસો ભગવાન્‌ના સમ્બન્ધવાળા અને સમ્બન્ધરહિત એમ દ્વિવિધ ભક્તો છે. બન્નેનો નિરોધ સર્વાન્તમાં ફલિત થશે. આમાં પણ અઠ્ઠાવીશ અધ્યાય અને પ્રમાણ આદિ ચાર અવાન્તર પ્રકરણો સાત-સાત અધ્યાયનાં ઐશ્વર્ય આદિ છ ધર્મ અને ધર્મિરૂપ અધ્યાયાર્થવાળાં છે. આ પ્રકરણમાં પણ પ્રભુ ગુણ અને સ્વરૂપવડે લીલા કરે છે, એટલું જ નહિ, પણ બન્ધુને સુખ આપી વંશવૃદ્ધિરૂપ કાર્ય પણ કરશે. એમાં પ્રથમ પ્રમાણ પ્રકરણના સાત અધ્યાયની લીલાથી ભક્તોને સુખ કરશે અને સાત અધ્યાયથી વિવાહ વગેરે કરશે. ઉષાહરણ પર્યન્ત રાજસ પ્રકરણ રહેશે. આ પ્રમાણમાં દ્વિવિદ અને નારદજીનાં વ્યાખ્યાનો આવે છે. અક્રૂરજી ભક્તિબોધક છે, પ્રેમાર્થબોધિકા ગોપીજનો છે, જ્યારે ભગવદ્‌બોધક અક્રૂરજી છે. કંસનું કર્તવ્ય અક્રૂરજી ભગવાન્‌ને કહે છે. એમ સાત અધ્યાયથી પ્રમાણ પ્રકરણ પ્રથમ કહેવાય છે. જ્યારે લૌકિક અરિષ્ટ (અરિષ્ટ=૧. બળદની આકૃતિવાળો અસુર ૨. દુર્ભાગ્ય, અનિષ્ટ) નિવૃત્ત થાય ત્યારે કર્મની પ્રવૃત્તિ થાય તેથી અરિષ્ટ અહીં આવે છે તેને ભગવાન્ મારે એટલે કર્મમાર્ગ નિર્વિઘ્ન ફલ આપનાર થાય. આ પ્રકરણમાં રાજસોને ભગવાન્ મારશે, પ્રસંગથી બીજા પણ ઉપદ્રવ કરનાર મરશે.

શ્રીશુક ઉવાચ

અથ તર્હ્યાગતો ગોષ્ઠમ્ અરિષ્ટો વૃષભાસુરઃ ।।
મહીં મહાકકુત્કાયઃ કમ્પયન્ ખુરવિક્ષતામ્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : બળદના આકારનો ખરી વડે પૃથ્વીને ધ્રુજાવતો અને કમ્પાવતો મોટી ખૂંધવાળો મહાકાય અરિષ્ટાસુર નન્દરાયજીના ગોષ્ઠમાં આવ્યો ।।૧।।

પૃથ્વીને શિંગડાંથી ઉખેડતો, ગર્જના કરતો, પુચ્છને ઊંચું ઉઠાવીને પાળાઓને શિંગડાં વડે ખોદી નાશ કરતો ।।૨।।

થોડો-થોડો ઝાડો પેશાબ કરતો-કરતો, ખીલા જેવી નિર્નિમેષ આંખો વડે જોતો આવ્યો ।।૩।।

હે અંગ! જેના શબ્દ વડે ભયથી ગાયો અને સ્ત્રીઓ ના ગર્ભો સમય વગર જ સ્રવી અને પડી* જાય છે, જેની ખૂંધને પર્વત જાણીને મેઘો એના ઉપર થોભી જાય છે. (તે ઉપરથી તેની મોટાઈનું પરિમાણ સમજવું) ।।૪।।

વિશેષ : નાના ગર્ભો સ્રવે છે, જ્યારે પક્વ ગર્ભો પડે છે. ચાર માસ સુધીના ગર્ભનો 'સ્રાવ' કહેવાય છે, જ્યારે પાંચ અને છઠ્ઠા માસના ગર્ભનો 'પાત' કહેવાય છે. **''આચતુર્થાદ્ ભવેત્ સ્રાવઃ પાતઃ પંચમ-ષષ્ઠયોઃ ।''.**

તે મોટા શિંગડાંવાળો અરિષ્ટ જ્યારે નન્દરાયજીના ગોષ્ઠમાં આવ્યો ત્યારે ગોપીજનો અને ગોપો એને જોઈને ત્રાસ પામ્યાં, પશુઓ ભયથી દૂર પલાયન કરવા લાગ્યાં; હે રાજન્! એ બધાં ગોકુળને છોડી ભાગવાં લાગ્યાં ।।૫।।

એ બધાં ''હે કૃષ્ણ! અમે આપને શરણે આવ્યા છીએ'' એમ બોલતાં શ્રીકૃષ્ણને શરણે ગયાં. ભગવાને એમને જોયાં અને ગોકુળ ઉપર આપત્તિ આવી એમ નજરે જોયું ।।૬।।

પછી ભગવાને એ ગોકુલવાસીઓને કહ્યું. ''તમે ભય ન પામો. હું તેનો ઉપાય કરું છું'' એમ વાણીથી સમજાવીને શાન્ત કર્યા પછી અરિષ્ટાસુર જે બળદનું રૂપ લઈને આવ્યો છે તેને કહ્યુંઃ''હે મુર્ખ! મહાદુષ્ટ! પશુ અને ગોવાળો ને ત્રાસ આપવાથીશું થવાનું છે? ।।૭।।

તારા જેવા દુષ્ટનાં બળ અને ગર્વ નો નાશ કરનાર હું છું'' એમ પડકાર કરીને મલ્લની જેમ ભગવાને હાથમાં તાળી મારીને (ભુજા ઠોકીને) અરિષ્ટને ગુસ્સે

કર્યો ।।૮।।

પોતાના મિત્રના ખભા ઉપર હાથ રાખી ભગવાન્ એની સામે ઊભા રહ્યા. અરિષ્ટ પણ ખરીથી પૃથ્વીને ખોદતો ક્રોધ કરીને પુચ્છને ઊંચું લઈ વાદળોને આમ-તેમ વિખેરી નાખતો ભગવાન્ ઉપર ત્રાટક્યો ।।૯।।

ધારદાર શિંગડાં આગળ કરી લાલ આંખો કાઢી ભગવાન્ તરફ કટાક્ષથી જોતો, ઈન્દ્રનું વજ્ર આવે તેમ ધસી આવ્યો ।।૧૦।।

ભગવાને, જેમ એક હાથી બીજા હાથીને પોતાના બળવડે પાછો હટાવી દે તેમ એનાં બે શિંગડાં પકડી અઢાર પગલાં પાછો ધકેલી દીધો ।।૧૧।।

પણ તે તરત ઊભો થઈ ગયો. તેને આખા શરીરમાં પસીનો થઈ ગયો; ક્રોધમાં મૂર્છિત થઈને શ્વાસ લેતો એ પાછો ભગવાન્ તરફ ધસ્યો ।।૧૨।।

ધસી આવતા અરિષ્ટને ભગવાને ફરી શિંગડાં વડે પકડીને ત્યાં જ પછાડ્યો. એના ઉપર પોતાનો ચરણ ધરી, જેમ ભીનું કપડું નિચોવે તેમ એના ગળાને મરડી નાખ્યું; શિંગડાં ખેંચી એના વડે માર્યો. એ પૃથ્વી ઉપર પડ્યો ।।૧૩।।

છિદ્રોમાંથી લોહી, છાણ, પેશાબ, વગેરે ચાલવા લાગ્યાં; પગને પછાડવા લાગ્યો, આંખોની સ્થિતિ ન રહી (ઊલટી થઈ ગઈ) અને મૃત્યુ પામ્યો. દેવોએ ભગવાન્ ઉપર પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી અને એ ભગવાન્‌ના કર્મની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ।।૧૪।।

એમ મોટા સાંઢને મારી નાખીને બલદેવજીને સાથે લઈ ભગવાન્ ઘર તરફ પધાર્યા ત્યારે ગોવાળિયા એમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ભગવાન્ તો ગોપીજનોનાં નેત્રને ઉત્સવ કરતા ગોષ્ઠમાં પધાર્યા ।।૧૫।।

અદ્‌ભુત કર્મા શ્રીકૃષ્ણે અરિષ્ટને માર્યો ત્યારે ભગવન્મય નારદજી, જે લોકોને જલદીમાં જલદી ભગવાન્‌નાં દર્શન કરાવતા રહે છે તે કંસ પાસે આવીને તેને કહેવા લાગ્યાઃ ।।૧૬।।

‘‘શ્રીગોકુલમાં શ્રીકૃષ્ણ દેવકીજીના પુત્ર છે. કન્યા યશોદાજીની હતી. વસુદેવજી પોતાના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણને ગોકુલ મૂકી આવ્યા હતા અને યશોદાજીની કન્યાને એ લેતા આવ્યા હતા. રોહિણીજીના પુત્ર રામને તમારી બીકથી વસુદેવજીએ પોતાના મિત્ર નન્દરાયજીને ત્યાં રાખ્યા છે. એ બન્નેએ તમારા માણસોને મારી નાખ્યા છે’’ ।।૧૭।।

તે સાંભળીને કંસની એક-એક ઈન્દ્રિય ક્રોધથી કાંપી ઉઠી અને વસુદેવજીને મારી નાખવા માટે તીક્ષ્ણ તલવાર ઉઠાવી ।।૧૮।।

નારદજીએ તેને તેમ કરતાં અટકાવ્યો. તેને જ્યારે ખબર પડી કે પોતાનું મૃત્યુ તો વસુદેવજીના પુત્રોને હાથે છે ત્યારે વસુદેવ-દેવકીજીને હથકડી અને બેડી માં જકડી જેલમાં પૂરી દીધાં ।।૧૯।।

એટલું કહી નારદજી તો ચાલતા થયા ત્યારે કંસ કેશી દૈત્યને બોલાવીને કહેવા લાગ્યો : ‘‘તમે ગોકુલ જાઓ અને શ્રીકૃષ્ણ બલદેવજીને મારી નાખો’’ ।।૨૦।।

એમ હુકમ કરી કંસે મુષ્ટિક, ચાણૂર, શલ, તોશલ વગેરે મલ્લોને બોલાવ્યા, અમાત્યોને અને હાથીના મહાવતોને બોલાવ્યા ।।૨૧।।

અને બોલ્યોઃ‘‘અરે મલ્લો! મહાવતો! અમાત્યો! સાંભળો; વસુદેવજીના બન્ને પુત્રો નન્દરાયજીના વ્રજમાં રહે છે ।।૨૨।।

રામ-કૃષ્ણ નામથી ત્યાં પ્રસિદ્ધ છે. એનાથી મારો કાળ થવાનો છે’’ એમ આકાશવાણીએ કહ્યું છે. તેથી હે ચાણૂર! મુષ્ટિક! એ અહીં આવે ત્યારે એમની સાથે તમે મલ્લક્રીડા કરીને એમને મારી નાખજો ।।૨૩।।

મલ્લનો અખાડો તૈયાર કરાવો. એની ચારે તરફ બાંકડાં ગોઠવો. એની ઉપર શહેરના અને પરગણાના લોકોને બેસવાની ગોઠવણ કરો કે એ મંચ ઉપર બેસીને તમારી કુસ્તી જોઈશકે ।।૨૪।।

હે મહાવત! હે ભદ્ર! એ રંગમંડપના દ્વાર આગળ તું કુવલયાપીડ નામના હાથીને તૈયાર રાખજે. એનાવડે મારા શત્રુનો નાશ કરજે ।।૨૫।।

આ જ ચતુર્દશીને દિવસે વિધિ પ્રમાણે ધનુર્યાગનો આરમ્ભ કરી દો અને એમાં ભૂતોના રાજા, કામને પૂર્ણ કરનાર શિવજીને માટે પવિત્ર પશુઓનું બલિદાન આપો’’ ।।૨૬।।

હે પરીક્ષિત! કંસ તો માત્ર સ્વાર્થ સાધનનો સિદ્ધાન્ત જાણતો હતો તેથી તેણે મન્ત્રી, પહેલવાન અને મહાવતને આ પ્રમાણે આજ્ઞા આપી શ્રેષ્ઠ યદુવંશી અક્રૂરજીને બોલાવીને તેમનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ બોલ્યોઃ ।।૨૭।।

‘‘હે દાનપતે! મારી મિત્રતાને આદર આપી મારા હિતનું એક કામ કરવાનું હું તમને સોપું છું, કેમકે ભોજવૃષ્ણિના કુળમાં તમારા સિવાય બીજું કોઈ મારું હિત કરનાર નથી ।।૨૮।।

જેવી રીતે(જ્યેષ્ઠ)ઈન્દ્ર સમર્થ હોવા છતાં (કનિષ્ઠઉપેન્દ્ર)વિષ્ણુનો આશ્રય કરી પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરે છે તેમ હું પણ આ મહાન કાર્ય સાધવામાટે, હે મિત્ર! તમારો આશ્રય કરું છું ।।૨૯।।

તમે નન્દના વ્રજમાં જાઓ. ત્યાં વસુદેવજીના બે પુત્રો રહે છે. અહીંથી રથ લઈ જાઓ તેમાં તેમને બેસાડીને તમે જલદી અહીં લઈ આવો ।।૩૦।।

સાંભળ્યું છે કે વિષ્ણુનો આશ્રય કરનાર દેવોએ આ બન્નેથી મારું મૃત્યુ થશે એમ નક્કી કર્યું છે, તો તમે અહીંથી જઈ નન્દરાયજી અને ગોપો ભેટ લઈને આવે તેમની સાથે એમને પણ અહીં લઈ આવો ।।૩૧।।

અહીં તમે એમને લાવશો ત્યારે કાળના જેવા હાથીની પાસે હું એમને મરાવી નાખીશ. જો એનાથી બચી ગયા તો અગ્નિ જેવા મલ્લોથી હું તેમને મરાવી નાખીશ ।।૩૨।।

એમને મરાવી નાખ્યા પછી વસુદેવજી વગેરે વૃષ્ણિ, ભોજ અને દશાર્હ વંશના એમના ભાઈબંધુ શોકાકુલ થઈ જશે. પછી તેમને હું જાતે જ મારી નાખીશ ।।૩૩।।

મારો પિતા ઉગ્રસેન વૃદ્ધ થયો છે છતાં હજુ તેને રાજા થવાની ઈચ્છા છે. તેથી આમ કર્યા પછી હું તેને તેના ભાઈ દેવકને અને જે-જે મારો દ્વેષ કરે છે તે બધા મારા શત્રુઓને મારીશ ।।૩૪।।

પછી તો હે મિત્ર! આ પૃથ્વી નિષ્કણ્ટક થઈ જશે. જરાસન્ધ મારા સસરા અને દ્વિવિદ મારો પ્રિય મિત્ર છે ।।૩૫।।

શમ્બર, નરક, બાણ વગેરે મારામાં સ્નેહ રાખે છે તેમની સહાયતાથી દેવના પક્ષપાતી રાજાઓને મારીને હું પૃથ્વીનું રાજ્ય ભોગવીશ ।।૩૬।।

આ બધી વાત મારા મનમાં હતી તે મેં તમને કહી. એ જાણીને તમે જલ્દી રામ-કૃષ્ણ પાસે જઈને ધનુર્યાગના દર્શન અને મથુરા નગરીની શોભા જોવામાટે લાવો. હજુ તો તેઓ બાળકોજ છે. (એટલે એમને નવું-નવું જોવાનું મન થશેજ) ।।૩૭।।

અક્રૂરજીએ કહ્યું : હે રાજન્! તમારું મૃત્યુ (અનિષ્ટ) ટાળવાને માટે તમે જે વિચાર્યું છે તે બરાબર છે. પરન્તુ ફલ તો દૈવાધીન છે તેથી સફળતા અને નિષ્ફળતા માં સમાન બુદ્ધિ રાખવી શ્રેષ્ઠ છે ।।૩૮।।

દૈવથી જેનો નાશ થાય છે તેવા મનોરથો માણસ કર્યા કરે છે અને તેમાં હર્ષ અને શોક ને પ્રાપ્ત થાય છે; છતાં હું આપની આજ્ઞા પ્રમાણે કરવા તૈયાર છું ।।૩૯।।

એવમાદિશ્ય ચાક્રૂરં મન્ત્રિણશ્ચ વિસૃજ્ય સઃ ।।
પ્રવિવેશ ગૃહં કંસસ્તથાક્રૂરઃ સ્વમાલયમ્ ।।૪૦।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એમ અક્રૂરજીને હુકમ કરી તેમને તથા મન્ત્રીઓ ને રજા આપી કંસ પોતાના મહેલમાં ગયો અને અક્રૂરજી પોતાને ઘેર ગયા ।।૪૦।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધનો (ત્રીજા રાજસ પ્રકરણના પહેલા પ્રમાણ-પેટા પ્રકરણનો ઐશ્વર્ય નિરૂપક પહેલો) ‘‘અક્રૂરજીનું ગોકુલ જવું’’ નામનો છત્રીસમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં તેત્રીસમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૩૭

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અધ્યાય ૩૪

કેશીદૈત્ય અને વ્યોમાસુર ને ભગવાને માર્યા

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું પહેલું પ્રમાણ પ્રકરણ અધ્યાય ૨

વિશેષ : આ સાડત્રીસમા અધ્યાયમાં કંસે તામસ કેશીને ગોકુલ મોકલ્યો. એનું કાર્ય કહેવામાં આવે છે. નારદજી આવીને ભગવાન્‌ને મળે છે. તેમણે આપના પધારવાનું કારણ કહ્યું, હાલમાં કર્તવ્ય છે તે કહ્યું અને તેથી જે ફલ થશે તે બતાવ્યું. કેશીને તો નારદજીના કહેવાથી જ કંસે મોકલ્યો હતો તેને ભગવાને માર્યો તેથી ભગવાન્‌ને એમણે કંસને મારવાની વિનન્તિ કરી. ભક્ત ભગવાન્‌ને કહે તે જો ભગવાન્ ન કરે તો પ્રમેયની દુર્બલતા ગણાય; તેથી ભગવાન્ સિંહાવલોકન પણ કરશે. કેશી મર્યા પછી ગોપાલનું રૂપ લઈને વ્યોમાસુર આવ્યો તેને પણ ભગવાન્ જાણી ગયા અને એનો નાશ કર્યો છે. કેશીનો પ્રસંગ નવ શ્લોકથી, નારદજીનો સંવાદ ૧૬ શ્લોકથી, ૯ શ્લોકથી વ્યોમાસુર વધ અને વ્રજગમન એટલી વાત આ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે.

શ્રીશુક ઉવાચ

કેશી તુ કંસપ્રહિતઃ ખુરૈર્મહીં મહાહયો નિર્જરયન્ મનોજવઃ ।।
સટાવધૂતાભ્રવિમાનસંકુલં કુર્વન્ નભો હેષિતભીષિતાખિલઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : મોટા ઘોડાના રૂપને ધરનાર, પગના ડાબલા વડે પૃથ્વીને

ઉખેડતો, કેશવાળીથી આકાશનાં વાદળોને અને વિમાનોને આમ-તેમ વિખેરી નાખતો, પોતાના હણહણાટથી બધાનો ભય ઉત્પન્ન કરતો, કંસે મોકલેલ કેશી નામનો દૈત્ય ત્યાં ગોકુલમાં આવ્યો ।।૧।।

વિશાલ નેત્રવાળો, ભયંકર મુખરૂપી ગુફાવાળો, મોટા ગળાવાળો, વિશાળ મેઘ સરખા શ્યામ વર્ણવાળો, કંસનું હિત કરવાની ઈચ્છાથી દુષ્ટ ભાવનાવાળો કેશી, નન્દના વ્રજમાં આવ્યો ।।૨।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે જોયું કે તેની હણહણાટીથી તેમને આશ્રયે રહેતું ગોકુલ ભયભીત થઈ રહ્યું છે અને તેના પૂંછડાના વાળથી વાદળાં વિખરાઈ રહ્યાં છે તથા તે લડવાને માટે તેમને (ભગવાન્‌ને) જ શોધી રહ્યો છે ત્યારે આપ તેની સામે આવી ગયા અને સિંહની જેમ ગર્જના કરી તેને પડકાર ફેંક્યો ।।૩।।

ભગવાન્‌ને સામે આવેલા જોઈ તે વધારે ચિડાઈ ગયો અને તેમની તરફ એવી રીતે મોં પહોળું કરીને દોડ્યો કે જાણે તે આકાશને પી જશે. તેનો વેગ ઘણો પ્રચંડ હતો. તેના ઉપર વિજય મેળવવો તો કઠિન હતો જ, એને પકડી લેવો પણ સહેલું નહોતું. તેણે ભગવાન્ પાસે આવી પાછલા બે પગે લાત લગાવી ।।૪।।

ભગવાને એના બે પાછલા પગની લાતને ચુકાવી દીધી અને ક્રોધમાં એના એ બન્ને પગને પકડી તેનાથી એને ફેરવ્યો અને જેમ ગરુડ સર્પને ફેંકે તેમ તેને તિરસ્કારથી ચારસો હાથ (સો ધનુષ) દૂર ફેંકી દીધો અને પોતે હતા ત્યાં જઈ બિરાજ્યા ।।૫।।

કેશીને પછાટ લાગતાં મૂર્છા થઈ, એમાંથી શુદ્ધિમાં આવતાં તે ઉઠ્યો અને મોં ફાડી ગુસ્સાપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણ ઉપર ત્રાટક્યો. ભગવાને પણ એ પાસે આવ્યો ત્યારે હસતા-હસતા પોતાનો ડાબો હાથ એના મુખમાં જેમ સર્પ ભોણમાં પેસે તેમ ઘુસાડી દીધો ।।૬।।

ભગવાન્‌ની ભુજાના સ્પર્શથી જેમ ધગાવેલા લોઢાને અડકવાથી થાય તેમ એના દાંત પડી ગયા. એના મુખમાં ગયેલો ભગવાન્‌નો બાહુ ઉપેક્ષા કરવાથી રોગ વધે તેમ એના ગળામાં વધવા લાગ્યો ।।૭।।

એ શ્રીકૃષ્ણનો બાહુ ગળામાં વધતાં એનો પ્રાણવાયુ ચાલતો બંધ પડ્યો, એ પગને તરફડાવા લાગ્યો, શરીરમાં પસીનો થઈ ગયો, આંખોના ડોળા ઊંધા થઈ ગયા અને લાદ કરતો પૃથ્વી ઉપર પ્રાણરહિત થઈને પડી ગયો ।।૮।।

કાકડી પાકીને ફાટી જાય તેમ એનો દેહ ફાટી ગયો. ભગવાને એને મર્યો જાણી મોંમાંથી પોતાનો શ્રીહસ્ત કાઢી લીધો. ભગવાન્‌ને વિસ્મય કે શ્રમ ન થયાં, પણ એને મારવાથી દેવો આનન્દમાં આવી ગયા અને ભગવાન્‌ને પુષ્પની વૃષ્ટિથી વધાવી સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ।।૯।।

હે રાજન્! ભગવદ્‌ભક્તોમાં શ્રેષ્ઠ નારદજી ભગવાન્ પાસે આવ્યા અને એકાન્તમાં અક્લિષ્ટકર્મા ભગવાન્‌ને મળી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યાઃ ।।૧૦।।

"હે કૃષ્ણ! હે અપરિછિન્ન સ્વરૂપ! હે યોગેશ! હે જગદીશ! હે વાસુદેવ! હે અખિલાધાર! ભક્તના પૂજ્ય! હે પ્રભો! ।।૧૧।।

લાકડામાં અગ્નિ રહે તેમ આપ સર્વના આત્મા છો, ગૂઢ રીતે બધાના હૃદયમાં નિવાસ કરો છો, એના સાક્ષી, મહાપુરુષ અને ઈશ્વર છો ।।૧૨।।

આત્માવડે જ આત્માના આશ્રયે રહી પ્રથમ માયાવડે ગુણોને ઉત્પન્ન કરો છો. આપનો સંકલ્પ સિદ્ધ હોવાથી એ ગુણોદ્વારા આ જગત્‌ને ઉત્પન્ન કરો છો, પાળો છો અને એનો સંહાર પણ આપ જ કરો છો ।।૧૩।।

તે જ આપ દૈત્યો, પ્રમથો અને રાક્ષસો જેઓ રક્ષક છતાં ભક્ષ કરનાર થયા છે અને આજ-કાલ રાજાનો વેષ ધારણ કરી બેઠા છે તેમનો વિનાશ કરવા તથા ધર્મની મર્યાદાઓની રક્ષા કરવામાટે યદુવંશમાં પધાર્યા છો ।।૧૪।।

દેવતાઓ પણ જેના હણહણાટથી ડરી જઈને સ્વર્ગ છોડીને ભાગી જતા હતા તે ઘોડાના રૂપમાં રહેલા આ કેશી દૈત્યને આપે લીલાવડે માર્યો એ ઠીક કર્યું ।।૧૫।।

હે પ્રભુ! હવે પરમ દિવસે ચાણૂર, મુષ્ટિક, કુવલયાપીડ હાથી અને ખુદ કંસને પણ આપ મારશો, એ બધું હું જોઈશ ।।૧૬।।

એ કંસને માર્યા પછી શંખાસુર (પંચજન), કાલયવન, મુર, ભૌમાસુર વગેરેને આપ મારશો; ઈન્દ્રનો પરાજય કરી આપ સ્વર્ગમાંથી પારિજાતને પૃથ્વી ઉપર લાવશો ।।૧૭।।

જેમાં પરાક્રમ જરૂરી છે તેવી વીરકન્યાઓ સાથે આપ વિવાહ કરશો. પછી હે જગત્પતે! આપ દ્વારકામાં નૃગ રાજાનો શાપથી મોક્ષ કરશો; સ્યમન્તક મણિની સાથે જામ્બુવતીને દ્વારકામાં લાવશો; ગુરુના મૃત પુત્રને પોતાના ધામમાંથી લાવી આપશો ।।૧૮-૧૯।।

પૌંડ્રકને મારશો; કાશીપુરીને બાળશો; મહાયજ્ઞમાં શિશુપાલ અને ત્યારબાદ

દન્તવક્રને મારશો ।।૨૦।।

આપ દ્વારકામાં બિરાજીને જે બીજાં પરાક્રમ કરશો તે કવિઓ ગાશે એને હું જોઈશ ।।૨૧।।

આપ અર્જુનના સારથિ થશો. આ જગત્‌નો નાશ કરતા દુષ્ટના કાલરૂપ થઈને આપ અક્ષૌહિણીઓનો નાશ કરશો એને હું જોઈશ ।।૨૨।।

વિશુદ્ધ અને વિજ્ઞાનઘન, પોતાના સ્વરૂપવડે સ્વાર્થને સમ્પૂર્ણ કરનાર, ઈચ્છાવડે ફલ આપનાર, પોતાના તેજવડે નિત્ય માયાના ગુણના પ્રવાહને નિવૃત્ત કરનાર ભગવાન્‌ને હું શરણે જાઉં છું ।।૨૩।।

આત્મમાયાવડે જેણે મહદાદિની કલ્પના કરી છે તેવા અને ક્રીડામાટે મનુષ્યવિગ્રહને સ્વીકારનાર ઈશ્વરરૂપ આપ યદુ, વૃષ્ણિ અને સાત્વત કુળના, શિરોમણિ ગણાતા પ્રસિદ્ધ શ્રીકૃષ્ણને હું નમસ્કાર કરું છું'' ।।૨૪।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : યદુપતિ શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શનથી જેમને ઉત્સવ થયો છે તેવા નારદજી ભગવદ્ભક્તમાં મુખ્ય છે તેમણે ભગવાન્‌ને પ્રણામ કર્યા, એમની આજ્ઞા લઈને ત્યાંથી રવાના થયા ।।૨૫।।

ભગવાને પણ યુદ્ધમાં કેશીને માર્યો અને ગોપાલોની સાથે ગાયો ચરાવતા પોતાનાં જનના સુખને વિસ્તારતા ગોપાલોની સાથે પ્રીતિ કરવા લાગ્યા ।।૨૬।।

એક સમય તે ગ્વાલબાલો ગોવર્ધન પર્વતની ઊંચી સપાટી ઉપર ગાયો ચરાવી રહ્યા હતા. તથા કેટલાક ચોર અને કેટલાક રક્ષક બની સંતાકૂકડીની રમત રમી રહ્યા હતા ।।૨૭।।

હે રાજન્! તેઓમાંથી કેટલાક તો ચોર અને કેટલાક રક્ષક તથા કેટલાક ઘેટાં બન્યા હતા. આ પ્રમાણે તેઓ નિર્ભય થઈ રમતમાં મશગૂલ થઈ ગયા હતા ।।૨૮।।

માયાવીઓના આચાર્ય મય નામના અસુરનો વ્યોમ નામનો પુત્ર મોટો માયાવી હતો. તે ત્યાં આવ્યો. તે ગોપાલ બની ચોર થઈને ઘેટાંરૂપ બનેલા ગોપોને ઉઠાવી દૂર લઈ જઈ એકઠા કરવા લાગ્યો ।।૨૯।।

તે મહાન અસુર ગોપોને ઉઠાવીને પર્વતની ગુફામાં રાખી અને મોટી શિલાથી ઢાંકી બીજા ગોપોને લેવા આવે; એમ કરતાં લગભગ બધા ગોવાળિયાઓને ઉપાડી ગયો, ચાર પાંચ જ બાકી રહ્યા ।।૩૦।।

ત્યારે ભગવાન્ એના દમ્ભને જાણી ગયા અને સત્પુરુષના રક્ષક શ્રીકૃષ્ણે એને

ગોવાળિયાને ઉઠાવી જતાં જોયો અને સિંહ જેમ શિયાળને પકડે તેમ તેને પકડ્યો ।।૩૧।।

વ્યોમાસુર બહુ બળવાન્ હતો. તેણે પર્વત જેવડું પોતાનું અસલ સ્વરૂપ પ્રકટ કરી દીધું અને ઈચ્છ્યું કે હું મારી જાતને છોડાવી લઉં. પરન્તુ ભગવાને તેને એવી રીતે સકંજામાં લઈ લીધો હતો કે તે મરવા જેવો થઈ ગયો ।।૩૨।।

પછી ભગવાને પોતાના બન્ને શ્રીહસ્તોથી તેને પકડી ભૂમિ ઉપર પછાડ્યો અને પશુની જેમ તેનું ગળું મરડી મારી નાખ્યો. આકાશમાં દેવો ભગવાન્‌ની આ લીલા જોઈ રહ્યા હતા ।।૩૩।।

ગુહાપિધાનં નિર્ભિદ્ય ગોપાન્ નિઃસાર્ય કૃચ્છ્રતઃ ।।
સ્તૂયમાનઃ સુરૈર્ગોપૈઃ પ્રવિવેશ સ્વગોકુલમ્ ।।૩૪।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે ગુફાના દ્વાર ઉપર લાગેલાં શિલાઓનાં દ્વાર તોડીને ગ્વાલબાલોને તેમાંથી બહાર કાઢ્યા. દેવતાઓ અને ગ્વાલબાલો એમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા અને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ વ્રજમાં પધાર્યા ।।૩૪।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધમાં (ત્રીજા રાજસ પ્રકરણના પહેલા પ્રમાણ-પેટા પ્રકરણનો વીર્ય નિરૂપક બીજો) ''કેશી દૈત્ય અને વ્યોમાસુરને ભગવાને માર્યા'' નામનો સાડત્રીસમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં ચોત્રીસમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૩૮

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અધ્યાય ૩૫

અક્રૂરજીનું વ્રજમાં આગમન

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું પહેલું પ્રમાણ પ્રકરણ અધ્યાય ૩

વિશેષ : આ આડત્રીસમા અધ્યાયમાં ભક્તિમાર્ગનું સ્થાપન કરવામાં આવ્યું છે. અક્રૂરજી ગોકુલ આવ્યા અને એમને ભક્તિ થઈ એ માન ફલરૂપ છે. જો સાત્વિક ભક્ત ભગવાન્‌ની સન્મુખ થાય તો એ ભક્તિવાળો થાય છે, એમ ન કરે તો એને દૈત્યના સંસર્ગવાળી ભક્તિ વધે નહિ, પણ જ્યાં હોય ત્યાં જ રહે છે. તેથી અહીં અક્રૂરજીની સ્તબ્ધ ભક્તિ ભગવાન્ સન્મુખ આવતાં

ફલિત થઈ એ આ અધ્યાયમાં કથનીય વિષય છે. તેથી આચાર્યચરણે ''ભક્તિમાર્ગના સ્થાપન માટે અક્રૂરાગમન આ અધ્યાયમાં કહેવાય છે'' એમ કહ્યું.

શ્રીશુક ઉવાચ

અક્રૂરોપિ ચ તાં રાત્રિં મધુપુર્યાં મહામતિઃ ।।
ઉષિત્વા રથમાસ્થાય પ્રયયૌ નન્દગોકુલમ્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : મહાબુદ્ધિવાળા અક્રૂરજી પણ કંસે કહ્યા પછી એ રાત મથુરામાં રહ્યા, બીજે દિવસે સવારમાં રથમાં બેસીને તેમણે નન્દરાયજીના ગોકુલ તરફ પ્રયાણ કર્યું ।।૧।।

મહાભાગ્યવાળા અક્રૂરજી ચાલતાં-ચાલતાં માર્ગમાં કમલનયન ભગવાન્‌માં પરમ ભક્તિવાળા થઈ આ પ્રમાણે વિચારતા જાય છે ।।૨।।

''મેં એવું ક્યું શુભ કર્મ કર્યું હશે, એવું ક્યું શ્રેષ્ઠ તપ કર્યું હશે અથવા કોઈ ભગવત્પરાયણ ભક્તને ભગવાન્‌ને અર્થે સર્વે વિનિયોગ કરાવવા માટે એવું ક્યું શ્રદ્ધાપૂર્વક દાન કર્યું હશે કે આજે મને કેશવ ભગવાન્‌નાં દર્શન થશે? ।।૩।।

મોટા-મોટા ભક્તો પણ જેમના ગુણોનું ગાન જ કરતા રહે છે, પણ દર્શન કરી શકતા નથી એ ભગવાન્‌નાં દર્શન, જેમ શૂદ્રકુલમાં જન્મેલ બાળકને માટે વેદોનો ઉચ્ચાર દુર્લભ છે તેમ મારા જેવા અતિ વિષયી માટે દુર્લભ છે ।।૪।।

પણ ના, ના, એવું નથી. ભગવાન્ અને જીવો એ કાલરૂપી નદીના બે કાંઠા છે. એ બે કાંઠાની વચ્ચે વિષય અને માયારૂપી જલનો પ્રવાહ વહે છે. એક કાંઠે ઉભેલો માણસ પ્રવાહમાં પડે તે કાલવશાત્ ક્યારેક તરી પણ જાય છે ।।૫।।

આજે મારું અમંગળ દૂર થયું, મારો જન્મ આજે સફલ થયો, કેમકે યોગીને પણ ધ્યાન ગમ્ય એવા ભગવાન્‌ના ચરણકમળને હું નમન કરીશ ।।૬।।

આ..હા..હા! કંસે તો આજ મારા ઉપર મહાન કૃપા કરી છે. તે જ કંસના મોકલવાથી હું આ ભૂતલ ઉપર અવતરેલા સ્વયં ભગવાન્‌ના ચરણકમળોનાં દર્શન કરીશ, જેમના નખમંડલની કાન્તિનું ધ્યાન ધરીને પહેલાંના યુગોના ભગવદીયો અવિદ્યારૂપ અન્ધકાર રાશિને અર્થાત્ ન છૂટે તેવા સંસારને તરી ગયા છે ।।૭।।

જે ચરણારવિન્દને બ્રહ્માજી, શિવજી વગેરે દેવોએ, લક્ષ્મીજીએ, મુનિઓએ અને ભક્તોએ સેવેલ છે, ગોચારણમાં જતાં જેમની પાછળ ગોપો ચાલ્યા આવે છે અને જે શ્રીગોપીજનોના કુચકુંકુમથી અંકિત થયુંછે તેનાં દર્શન મને થશે એને હું મારું ભાગ્ય

સમજું છું ।।૮।।

હરિણો મારી જમણી બાજુથી જાય છે એ શુકન ઉત્તમ હોવાથી હું આજે ભગવાન્‌ના સુંન્દર કપોલને નાસિકાવાળું, મન્દહાસ્યયુક્ત અવલોકન કરતાં અરુણ નેત્રો જેમાં છે એવું અને વાંકડિયા કેશોથી શોભાયમાન શ્રીમુખને જરૂર જોઈ શકીશ ।।૯।।

મનુષ્ય નાટ્ય કરતા વિષ્ણુ પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા માટે બ્રહ્માજી વગેરે ભક્તોની ઈચ્છાથી ભૂતળ ઉપર પધાર્યા છે. તેમના લાવણ્યના સ્થાનરૂપ શ્રીમુખનું મને આજે અવશ્ય દર્શન થશે અને આમ ઈન્દ્રિયો સાર્થક થવાથી મારો જન્મ પણ સફળ થશે ।।૧૦।।

કાર્ય કારણથી પર છતાં અહંકાર રહિત, સ્વપ્રકાશ વડે જ જેમણે અજ્ઞાનજન્ય ભેદરૂપ અંધકારને દૂર કર્યો છે તેવા અને પોતાની માયાવડે જેમણે આત્માને વિશે પ્રાણ, ઈન્દ્રિયો અને બુદ્ધિ ની રચના કરી છે તેવા અને સાથે-સાથે ગોપીજનોના ઘરમાં અહર્નિશ દેખાતા ભગવાન્‌નાં આજે હું દર્શન કરીશ ।।૧૧।।

જ્યારે સમસ્ત પાપોના નાશક આપના પરમ મંગલમય ગુણ, કર્મ અને જન્મ ની લીલાઓથી યુક્ત થઈ વાણી એમનું ગાન કરે છે, ત્યારે તે ગાનથી સંસારમાં જીવનની સ્ફૂર્તિ જણાય છે, શોભાનો સંચાર થઈ જાય છે, તમામ અપવિત્રતાઓ ધોવાઈ જઈ પવિત્રતાનું સામ્રાજ્ય છવાઈ જાય છે, પરન્તુ જે વાણીથી આપના ગુણ, લીલા અને જન્મની કથાઓ નથી ગાવામાં આવતી તે તો મડદાંને જ શોભિત કરનારી છે, હોવા છતાં ન હોવા બરાબર વ્યર્થ છે. (ભગવાન્‌માં જરા પણ પ્રાકૃત ધર્મનો સમ્બન્ધ હોય તો ભગવત્કીર્તનથી કોઈનાં પણ પાપોનો નાશ ન થાય એ ફલિતાર્થ છે) એ પ્રભુનાં હું આજે દર્શન કરીશ ।।૧૨।।

એ જ ભગવાન્ મર્યાદાના રક્ષણાર્થ સમગ્ર દેવોને સુખ આપનાર યાદવોના કુલમાં અવતાર ગ્રહણ કરી પૃથ્વી ઉપર પધાર્યા છે. પોતાના યશને વિસ્તારતા એ ઈશ્વર વ્રજમાં બિરાજે છે. જેમનો સર્વ મંગળ કરનાર યશ દેવો પણ ગાઈ રહ્યા છે ।।૧૩।।

મોટા-મોટા સન્તો અને લોકપાલોના એક માત્ર આશ્રય, ગુરુ, નેત્રવાળા અને જ્ઞાનીઓ માટે આનન્દ અને રસની અવધિ, લક્ષ્મીજીના એક માત્ર આશ્રયરૂપ ભગવાન્‌ને હું જોઈશ એટલે આજનો ઉષઃકાલ મારે માટે સુન્દર દર્શન આપનાર થયો એમ હું માનું છું ।।૧૪।।

પોતાના કલ્યાણ માટે યોગી લોકો જેમને બુદ્ધિમાં ધારણ કરે છે તેવા ઈશ્વર રામ-કૃષ્ણના ચરણારવિન્દને હું રથમાંથી કૂદી પડી નમન કરીશ. એ બન્નેની સાથે એમના મિત્રો અને વ્રજવાસીઓને પણ નમન કરીશ ।।૧૫।।

હું જ્યારે એ વિભુના ચરણમાં પડીશ ત્યારે એ કૃપા કરી મારા મસ્તક ઉપર પોતાના શ્રીહસ્તકમળને પધરાવશે, જે કરકમળ સર્વને અભય આપનાર, કાલરૂપી સર્પના વેગથી ભયભીત થયેલા શરણાગત જીવોને અભય આપનાર છે ।।૧૬।।

ભગવાન્‌ના શ્રીહસ્તકમળમાં ઈન્દ્રે સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું તેનાથી એ ત્રણ જગતનો પતિ થયો, બલિરાજાએ ત્રણ પગલાં પૃથ્વી આપી તે પણ ત્રિલોકીનો રાજા થયો, વળી તે સુન્દર ગન્ધવાળા હસ્ત કમળે ગોપીજનોને વિહાર કરતાં થયેલ શ્રમ બિંદુને દૂર કર્યાં હતાં ।।૧૭।।

ભગવાન્ સર્વજ્ઞ હોવાથી એમના શત્રુ કંસે મને મોકલવાથી હું એમની પાસે જાઉં છું છતાં એ મારી ઉપર શત્રુબુદ્ધિ નહિ કરે; એ ભગવાન્ મારા હૃદયની અન્દર અને બહારની ચેષ્ટાને પોતે અન્તર્યામી હોવાથી નિર્મળ જ્ઞાનવડે જાણે છે ।।૧૮।।

જે ભગવાનના ચરણમાં હું પ્રાપ્ત થઈશ ત્યારે એ સ્નેહાર્દ્ર દૃષ્ટિથી મારી તરફ જોશે. એમની દૃષ્ટિ પડતાંજ હું બધાં પાપથી મુક્ત થઈશ ત્યારે મારા મનની શંકાઓ નષ્ટ થતાં હું પરમ આનન્દને પામીશ ।।૧૯।।

હું એમના કુટુમ્બનો છું, એમનું અત્યન્ત હિત ચાહું છું, એમના સિવાય બીજો કોઈ મારો આરાધ્ય દેવ નથી. આમ હોવાથી પોતાની લાંબી-લાંબી ભુજાઓથી આપ પકડી મને પોતાના હૃદય સરસો લગાવી લેશે. આહા! એ વખતે મારો દેહ તો પવિત્ર થઈ જશે જ. તે બીજાઓને પણ પવિત્ર કરી દેનારો થઈ જશે અને એ જ ક્ષણે તેનું આલિંગન પ્રાપ્ત થતાં જ મારાં કર્મબન્ધન, જેને કારણે અનાદિ કાળથી હું ભટકી રહ્યો છું, તૂટી જશે ।।૨૦।।

જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ મારું આલિંગન કરી રહેશે અને હું હાથ જોડી, શિર ઝુકાવી આપની સામે ઉભો થઈ રહીશ ત્યારે આપ મને ‘‘કાકા અક્રૂરજી’’ આ પ્રમાણે સમ્બોધન કરીને મારું બહુમાન કરશે. કેમ ન કરે? પોતે ઉરુશ્રવા છે. (જેના ઘરમાં જે વસ્તુની છત હોય તે-તે વસ્તુ બીજાને આપે. ભગવાન્‌ની કીર્તિ-યશ ત્રણે લોકમાં વ્યાપેલી છે માટે આપ બીજાઓનું બહુમાન કરે છે) અને ત્યારે મારો જન્મ સફલ થઈ જશે. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે જેને ક્યારેય પણ અપનાવ્યા ન હોય તેના જન્મ અને

જીવનને ધિક્કાર છે ।।૨૧।।

એમને કોઈ વહાલો નથી કે નથી અત્યન્ત મિત્ર; તેમ જ કોઈ અપ્રિય દ્વેષ કરવા યોગ્ય કે ઉપેક્ષણીય પણ નથી; તો પણ જેમ કલ્પવૃક્ષ પોતાની પાસે આવી યાચના કરનારાઓને એમની મોં માગી વસ્તુ આપે છે એવી જ રીતે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પણ જે એને જે પ્રકારે ભજે છે તેને તે જ રૂપમાં ભજે છે. પ્રભુ પોતાના પ્રેમી ભક્તો ઉપર જ પૂર્ણ પ્રેમ કરે છે ।।૨૨।।

વળી હું જ્યારે યદૂત્તમ મોટાભાઈ બલદેવજીને નમસ્કાર કરીશ ત્યારે એ મને મન્દહાસ્ય કરી આલિંગન કરશે, પોતાના શ્રીહસ્તથી પકડી મને ઘરમાં લઈ જશે અને ત્યાં ભોજનાદિ સત્કારથી મારો આદર કરીને પોતાના બન્ધુઓને કંસ કેવી રીતે રાખે છે તે બધી બાબત મને પૂછશે'' ।।૨૩।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : શ્વફલ્કના પુત્ર અક્રૂરજી હે રાજન્! માર્ગમાં એ પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણનું ચિન્તન કરતા હતા તેટલામાં તેમનો વાયુ વેગવાળો રથ ગોકુલ પહોંચ્યો અને સૂર્ય અસ્તાચળ ઉપર પહોંચ્યો ।।૨૪।।

બધા લોકપાલોના કિરીટ જેમની ચરણરેણુની પ્રીતિથી સેવા કરે છે તેવા અને પૃથ્વીની શોભા વધારનાર ધ્વજ, વજ્ર, અંકુશ આદિ ચિહ્નોથી આ ભગવાન્નાં ચરણ છે એમ ખાતરી કરાવતાં ભગવાન્નાં પગલાં ગોષ્ઠમાં જોવામાં આવ્યા ।।૨૫।।

એ ચરણચિહ્નોનાં દર્શન કરતાં જ અક્રૂરજીના હૃદયમાં એટલો તો આનન્દ થયો કે પોતાની જાતને તે સંભાળી ન શક્યા, વિહ્વલ થઈ ગયા, પ્રેમના ઉભરાથી એમનું રોમેરોમ ખીલી ઉઠ્યું, નેત્રોમાં આંસુ છલકાયાં અને ટપટપ ટપકવા લાગ્યાં. તે રથમાંથી કૂદી પડીને રજમાં આળોટવા લાગ્યા અને કહેવા લાગ્યાઃ ''અહો! આ મારા પ્રભુની ચરણરજ છે!'' ।।૨૬।।

કંસનો સન્દેશ મળ્યા પછી અહીં સુધી *અક્રૂરજીના ચિત્તની જેવી અવસ્થા રહી છે તે જ જીવોનાં દેહ ધારણ કરવાનો પરમ લાભ છે. તેથી જીવમાત્રનું આ જ પરમ કર્તવ્ય છે કે તે દમ્ભ, ભય અને શોક છોડી દઈ ભગવાન્ના ચરણારવિન્દના દર્શન, સ્પર્શ, ભગવદીયત્વ અને માહાત્મ્યના જ્ઞાનદ્વારા એવો ભક્તિભાવ સમ્પાદન કરે ।।૨૭।।

વિશેષ : અક્રૂરજીને ભગવત્સન્મુખ જતાં જે થયું તે જ મનુષ્યને કર્તવ્ય છે. તેથી જ જન્મ સફળ થાય. ઉત્પન્ન થયેલ જીવે પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. એ પુરુષાર્થ ભગવાન્ના થવું એમાં છે.

એનો યત્ન કરવો જોઈએ. જ્ઞાન આદિ તો અવાન્તર ફળરૂપ છે. ભગવદ્ભાવ મોક્ષથી પણ વધારે છે, એ **"ભગવદીયત્વેનૈવ પરિસમાપ્તસર્વાર્થાઃ"** એ વાક્યથી કહ્યો છે. દેહને ગ્રહણમાં ક્લેશ છે. એ ક્લેશ સહ્યો અને જો પુરુષાર્થ ન થયો તો કષ્ટ સહ્યું વ્યર્થ થાય તેથી શું કર્તવ્ય છે એ કહે છે કે અક્રૂરજીએ પુરુષાર્થ કર્યો તેમ સહુએ કરવું જોઈએ. ભગવાન્‌ને તેડવા અક્રૂરજીને કંસે મોકલ્યા ત્યારે એમનું ચિત્ત ભગવત્પ્રવણ થયું. એનાથી તેઓ ભગવદીય થયા, માહાત્મ્યજ્ઞાન થયું અને બધા ધર્મો એમનામાં આવ્યા. પરન્તુ એમાં ત્રણ દોષ બાધક છે તે છોડવા જોઈએઃદમ્ભ, ભય અને શોક એ ત્રણ દૂર થવા જોઈએ. એ અક્રૂરજીએ છોડીને ભગવત્પ્રવણતા મેળવી છે. ભય શરીરનો ધર્મ છે, શોક અન્તઃકરણનો ધર્મ છે, દમ્ભ (કાપટ્ય) વાણીમાં છે તેને છોડી કાયા, વાણી, મન વડે ભગવત્પ્રવણ થવું જોઈએ. આ બધું કરે તો એનો જન્મ સફળ થાય.

વ્રજમાં ગયા. ત્યાં ગોદોહનના સ્થળ ઉપર એકે પીતામ્બર ધર્યાં છે ત્યારે બીજાએ નીલામ્બર ધર્યાં છે તેવા અને કમળ સરખા નેત્રવાળા શ્રીકૃષ્ણ રામ બન્ને ભાઈઓને એમણે જોયા ।।૨૮।।

બન્નેની કિશોર વય છે, એક શ્યામવર્ણ છે જ્યારે બીજા શ્વેત છે. મોટી ભુજાવાળા, સુન્દર મુખવાળા, બાળ હાથીના સરખા પરાક્રમવાળા ।।૨૯।।

ચરણોમાં ધ્વજ, વજ્ર, અંકુશ, કમળ વગેરેના ચિહ્નવાળા વ્રજને શોભિત કરતા, મન્દહાસ્યપૂર્વક કૃપાવલોક કરતા શ્રીકૃષ્ણ રામને જોયા ।।૩૦।।

ઉદાર અને રુચિકર ક્રીડા કરનાર, અનેક પ્રકારની માળા અને વનમાળાથી શોભનાર, પવિત્ર સુગન્ધી દ્રવ્યોનો અંગરાગ લગાડી હમણાં સ્નાન કરી નૂતન નિર્મલ વસ્ત્રો ધારણ કરનાર ।।૩૧।।

પ્રધાન અને આદ્ય પુરુષરૂપ, જગતના કારણરૂપ, જગતના રક્ષક, જગતની રક્ષા માટે પોતાના અંશ વડે પૃથ્વી ઉપર પધારેલા બલરામ અને કેશવને જોયા ।।૩૨।।

હે રાજન્! દિશાઓને સ્વકાન્તિવડે પ્રકાશિત કરતા, સોનેથી મઢેલી મરકતમણિ અને ચાંદીના પર્વત હોય તેવા દેખાતા રામ કેશવને જોઈને અક્રૂરજી રથ ઉપરથી કૂદી પડ્યા, સ્નેહમાં વિહ્વલ બની ગયા અને એમના ચરણમાં સાષ્ટાંગ લોટી પડ્યાં ।।૩૩-૩૪।।

ભગવાન્‌નાં દર્શનથી તેમને એટલો આનન્દ થયો કે તેમનાં નેત્રોમાં આંસુ ઊભરાયાં, આખા શરીરમાં રોમાંચ થઈ ગયો. ઉત્કંઠાથી ગળું ભરાઈ જવાથી તે બોલી

પણ શક્યા નહિ ।।૩૫।।

શરણાગતવત્સલ ભગવાને એમના અભિપ્રાયને જાણી ચક્રવાળા શ્રીહસ્તથી એમને ખેંચીને ઉભા કરી પ્રેમપૂર્વક આલિંગન કર્યું ।।૩૬।।

*ત્યારબાદ જ્યારે અક્રૂરજી પરમ ઉદાર શ્રીબલરામજી સામે નમ્રતાપૂર્વક ઉભા રહ્યા ત્યારે તેમણે તેમને આલિંગન કરી હાથથી હાથ પકડી શ્રીકૃષ્ણ સાથે તેઓ તેમને ઘરમાં લઈ ગયા ।।૩૭।।

વિશેષ : ભક્તો ઉપર કૃપાની વર્ષા કરનાર ભગવાન્‌ને કાયા, વાણી અને મનપૂર્વક કોઈ પણ જીવ નમસ્કાર કરે તો તે નમસ્કાર માત્રથી ભગવાન્‌માં કૃપા પ્રકટ થાય છે. ભગવાન્‌ના ચરણકમલની રજમાં જે અક્રૂરજી આળોટ્યા છે અને તેથી ભગવદીય બન્યા છે અને જેમનો હાથ ભગવાને પકડ્યો છે તે અક્રૂરજીનો જીવ તો તે જ ક્ષણે ભગવાન્‌માં પ્રવેશ કરી ગયો, ભગવાન્‌ના શ્રીઅંગમાં ઘણા જીવો હોય છે તેમાંથી એકને અક્રૂરજીનાં શરીરમાં પ્રવેશ કરાવી દીધો. (રાસપંચાધ્યાયીમાં અન્તર્ગૃહગતાઓને થયેલું તેમ થયું)

અક્રૂરજીના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા તેમને ઉત્તમ આસન આપ્યું, વિધિ પ્રમાણે એમના પગ ધોયા, મધુપર્કથી એમની પૂજા કરી ।।૩૮।।

એમને ગોનું નિવેદન કરી અભ્યંગાદિથી એમનો માર્ગશ્રમ દૂર કર્યો, એમનો સત્કાર કરી વિભુએ પવિત્ર બહુગુણવાળા અન્નવડે શ્રદ્ધાપૂર્વક ભોજન કરાવ્યું ।।૩૯।।

કેમકે એ વિભુ છે એટલે પરમ ધર્મને જાણનાર છે. રામે પ્રીતિથી ભોજન કરતા અક્રૂરજીને મુખવાસ (પાન, એલચી) ગન્ધ, માલ્ય વગેરે આપી અત્યન્ત પ્રસન્ન કર્યા ।।૪૦।।

સત્કારાયેલા અક્રૂરજીને નન્દરાયજીએ પૂછ્યું :‘‘હે દાશાર્હ! કંસ જીવે છે ત્યાં સુધી કસાઈએ પાળેલાં ઘેટાંઓ જેવા બીજાનું કુશળ શું પૂછી શકાય? ।।૪૧।।

આક્રન્દ કરતી પોતાની બહેનના બાળકોને પોતાના જીવનની ખાતર મારી નાખ્યા તેવા દુષ્ટ રાજાની પ્રજાનું કુશળ શું હોઈ શકે કે અમે તમને એનું કુશળ પૂછીએ?’’ ।।૪૨।।

ઈત્થં સૂનૃતયા વાચા, નન્દેન સુસભાજિતઃ ।।
અક્રૂરઃ પરિપૃષ્ટેન જહાવધ્વપરિશ્રમમ્ ।।૪૩।।

એમ અત્યન્ત કોમળ સત્ય અને સુખ આપનારી વાણી વડે નન્દરાયજીએ

એમનો સત્કાર કર્યો અને કુશળ સમાચાર પૂછ્યા તેનાથી અક્રૂરજીનો માર્ગનો શ્રમ દૂર થયો ।।૪૩।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધમાં (ત્રીજા રાજસ પ્રકરણના પહેલા પ્રમાણ-પેટા પ્રકરણનો ભગવદ્ યશ રૂપ અર્થને કહેનાર ત્રીજો) ''અક્રૂરજીનું વ્રજમાં આગમન'' નામનો આડત્રીસમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં પાંત્રીસમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

''દાને હિ ન સ્વવિનિયોગઃ''

હવેલી-મન્દિરમાં પ્રભુને ભેટ ધરેલ દ્રવ્ય-સામગ્રી **દેવદ્રવ્ય** બની જાય છે. દેવદ્રવ્યનો ઉપયોગ (પ્રસાદ સ્વરૂપે પણ) જો કરવામાં આવે તો ચોકકસ નરકમાં પડાય. **(નવરત્ન, શ્રીપ્રભુચરણકૃત વિવૃ.પર શ્રીપુરુષોત્તમજીની વિવૃતિ)**

અધ્યાય ૩૯

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અધ્યાય ૩૬

ભગવાન્નું મથુરા પધારવું.

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું પહેલું પ્રમાણ પ્રકરણ અધ્યાય ૪

વિશેષઃ આ ઓગણચાળીસમા અધ્યાયમાં ભક્તની ઉપર કૃપા કરી ભગવાને પૂર્વસિદ્ધ અત્યાસક્તિને છોડીને પણ પોતાના રૂપનું દર્શન કરાવ્યું એ વાત કહેવામાં આવે છે. અક્રૂરજીની સાથે સારી રીતે વાતચીત કરી ત્યાંથી મથુરા જવાને માટે તજવીજ કરે છે તે સમયે ગોપીજનો વિલાપ કરે છે એ વાત કહેવામાં આવે છે. મનોરથ સિદ્ધ થવા માટે ભગવાન્ના રૂપનું વર્ણન કરે છે, જવાનો ઉદ્યમ પણ કરે છે તેથી આવેલ અક્રૂરજી ત્યાં ન જાય તો આ બીજો છે એમ સન્દેહ થાય. એમ ન થવા માટે ચાર અર્થનું આ અધ્યાયમાં વર્ણન છે. એ ચાર અર્થ વ્રજના પુરુષાર્થરૂપ છે. એ સર્વ સિદ્ધ થયા. એનું જ્ઞાન થવાથી બીજો પણ ભગવદ્ભક્ત થાય એ આનું ફળ છે. પૂર્વ અધ્યાયમાં અક્રૂરજીએ જે મનોરથ કરેલ તે જો કે ભક્તને ઈષ્ટ નથી તો પણ ભક્તિમાર્ગમાં ભક્ત જે મનોરથ કરે તેને ભગવાન્ પૂર્ણ કરે એમ બતાવવામાટે ભગવાને અક્રૂરજીના એ મનોરથો સફળ કર્યા, એ વાત આ અધ્યાયના આરમ્ભથી કહેવામાં આવે છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

સુખોપવિષ્ટઃ પર્યંકે રામ-કૃષ્ણોરુમાનિતઃ ।।
લેભે મનોરથાન્ સર્વાન્ પથિ યાન્ સ ચકાર હ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : રામ-કૃષ્ણે જેને બહુ માન આપ્યું તેવા અક્રૂરજી આરામથી પલંગપર બેઠા પછી માર્ગમાં તેમણે જે-જે અભિલાષાઓ કરી હતી તે-તે બધી પૂર્ણ થઈ ।।૧।।

લક્ષ્મીજીના આધારરૂપ ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય તેને અલભ્ય શું હોઈ શકે? તો પણ જે ભગવાન્‌માં તત્પર હોય તેવા ભક્ત તો ભગવાન્ પાસેથી કાંઈ પણ લેવાની ઈચ્છા રાખતા નથી ।।૨।।

દેવકીજીના પુત્ર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે સાંજનું ભોજન કરીને અક્રૂરજીની પાસે જઈ પોતાનાં સગાસમ્બન્ધીની સાથેના કંસના વર્તાવ અને તેના આગળના કાર્યક્રમ વિશે પૂછ્યું ।।૩।।

ભગવાન્ બોલ્યા : હે તાત (કાકા)! હે સૌમ્ય! તમે ભલે આવ્યા. તમારું કલ્યાણ થાઓ. મથુરામાં આપણા જ્ઞાતિજનો અને બન્ધુઓ, ભક્તો અને સમ્બન્ધીઓ પાપાચરણ અને આધિવ્યાધિથી મુક્ત છે ને? એ બધા સુખી છે કે કેમ? ।।૪।।

હે અંગ! કંસમામા રૂપી રોગ વધતો જાય છે તેમાં મારે આપણા લોકોની અને એની કુશલતા પૂછવાની શી હોય વારું? ।।૫।।

અહો! અમારાં નિરપરાધ અને સદાચારી માત-પિતાને અમારા નિમિત્તે બહુ દુઃખ પડ્યું. એમના છ પુત્રો મર્યા અને એમને કેદખાનામાં નાખ્યા એનું કારણ પણ અમે જ છીએ ।।૬।।

આજે આપણા બન્ધુઓમાં મને તમારું દર્શન થયું એ મારે ઈચ્છિત હતું જ; એને હું ભાગ્યનો યોગ જ સમજું છું. હે તાત! આપનું આવવાનું કારણ અમને બતાવો ।।૭।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એમ જ્યારે ભગવાને પૂછ્યું ત્યારે અક્રૂરજીએ કંસનું યાદવો સાથેનું વેર અને એણે વસુદેવજીને મારી નાખવાનો કરેલો પ્રયત્ન (ઉદ્યોગ) કહી સંભળાવ્યા ।।૮।।

કંસે જે સન્દેશો કહાવ્યો હતો, જેને માટે અક્રૂરજીને ગોકુલ મોકલ્યા હતા,

નારદજીએ વસુદેવજીને ત્યાં આપનું પ્રાકટ્ય થયાનું કંસને કહ્યું હતું, એ બધી વાતો અક્રૂરજીએ ભગવાન્‌ને કહી સંભળાવી ।।૯।।

કાલાત્મા કૃષ્ણ અને શત્રુ ના વીરને મારનાર બલદેવજી અક્રૂરજીનાં વચન સાંભળીને પ્રથમ તો હસ્યા. પછી રાજા કંસે પ્રકટ સન્દેશ કહેવરાવ્યો હતો એ વાત નન્દરાયજીને કહી સંભળાવી ।।૧૦।।

નન્દરાયજીએ બધા ગોપોને હુકમ કર્યો કે ‘‘સર્વ ગોરસને સાથે લઈ લો, રાજાને ભેટ આપવાની ચીજો લઈ લો અને ગાડાં જોડીને તૈયાર થાઓ ।।૧૧।।

આવતી કાલે અહીંથી મધુપુરી જવાનું છે. રાજાને ગોરસ ભેટ કરીશું. ત્યાં એક ઘણો જ મોટો ઉત્સવ થઈ રહ્યો છે તે જોવાને માટે દેશની બધી પ્રજા ભેળી થઈ રહી છે. આપણે પણ તે જોઈશું. એમાં રાજાના નિમન્ત્રણથી આપણે જવાનું છે’’ એક કોટવાલ મારફત નન્દરાયજીએ પોતાના ગોકુલમાં બધાને (ઢંઢેરો પિટાવી) જણાવી દીધું ।।૧૨।।

કાલે બધા મથુરા જશે એ વાત ગોપીજનોએ સાંભળી ત્યારે એમને બહુ દુઃખ થયું તથા રામ–કૃષ્ણને મથુરા લઈ જવાને માટે અક્રૂરજી આવ્યા છે એ ખબર એમને ત્યારે જ પડી તેથી તેમના દુઃખમાં વધારો થયો ।।૧૩।।

કેટલાંકને તેથી હૃદયમાં તાપ થતાં ઊના શ્વાસથી એમનાં મુખની કાન્તિ ઓછી થઈ ગઈ, કેટલાંકનાં દુકૂલ (ઓઢવાના બારીક વસ્ત્રો) અને વલય (કંકણ) ખસી ગયાં, કેટલાંકના કેશપાશ વીંખાઈ ગયા ।।૧૪।।

બીજાં (ગોપીજનો) તો ભગવાન્‌ના સ્વરૂપના ધ્યાનથી મનની બધી વૃત્તિઓને રોકીને બેઠાં, જેણે આ લોકને પણ ન જાણ્યો તેથી જાણે આત્મલોકમાં પહોંચી ગયા હોય, જાણે સમાધિ લાગી ગઈ હોય તેવાં થઈ ગયાં ।।૧૫।।

બીજાં કેટલાંક ગોપીજનો પ્રેમ અને સ્મિત ની સાથે ઉચ્ચારેલી અને હૃદયનો સ્પર્શ કરનારી વિચિત્ર પદવાળી ભગવાન્‌ની વાણીના સ્મરણથી મોહિત થઈ ગયાં ।।૧૬।।

ગોપીજનો મનમાં ને મનમાં ભગવાન્‌ની સુન્દર લલિત ગતિ, સ્નેહયુક્ત હાસ્યથી અવલોકન, સર્વશોકને મટાડનાર નર્મ (આનન્દ–વિનોદના) વચનો અને ઉદારતાપૂર્ણ લીલાઓનું ચિન્તન કરવા લાગ્યાં અને એમના વિરહના ભયથી વિહ્‌વળ થઈ ગયાં. એમનાં હૃદય અને જીવન ભગવાન્‌ને જ સમર્પિત થઈ ચૂક્યાં

હતાં. એમની આંખોમાંથી આંસુ વહી રહ્યાં હતાં. પછી બધાં સાથે મળીને કહેવા લાગ્યાં ।।૧૭-૧૮।।

ગોપીજનોએ કહ્યું : હે વિધાતા! તને દયા નથી. કેમકે તું જગતનાં પ્રાણીઓનો સૌહાર્દ અને પ્રેમથી સંયોગ કરાવી આપે છે; પરન્તુ હજુ એમની આશા અભિલાષાઓ પૂરી પણ થઈ હોતી નથી ત્યાં તું એમને છૂટાં પાડી દે છે તેથી તારી આ રમત નાના બાળકની ચેષ્ટા જેવી છે ।।૧૯।।

કાળા વાંકડિયા કેશવાળા, મરકત મણિજેવા સુસ્નિગ્ધ કપોલવાળા અને ઊંચી નાસિકાવાળા તથા તમામ શોકને તત્કાલ દૂર કરનાર મન્દ હાસ્યયુક્ત અધરોવાળા મુકુન્દના મુખકમલનાં દર્શન કરાવીને હવે તું એને અમારાં નેત્રથી દૂર કરે છે. એ તારું કાર્ય ઘણું જ અનુચિત છે ।।૨૦।।

(ભદ્રા નક્ષત્ર અભદ્ર કરે છે, મંગલવાર અમંગલ કરે છે તેમ અક્રૂર ક્રૂર કાર્ય કરનાર છે તે કહે છે) હે અક્રૂર તારું નામ વિપરીત અર્થવાળું છે એટલે તું જ ક્રૂર છે એ અક્રૂરરૂપે તું જ અહીં ભગવાન્‌ને લેવાને આવેલ છે, કેમકે અમારાં આ નેત્રને તું પોતે જ મુર્ખની જેમ હરી લે છે. જે તારાં આપેલ નેત્રો દ્વારા શ્યામસુન્દરના એક-એક અંગમાં તારી સૃષ્ટિનું સમ્પૂર્ણ સૌન્દર્ય અમે નિહાળતાં રહેતાં હતાં. હે વિધાતા! આ તને શોભતું નથી ।।૨૧।।

ઓહો! આ નન્દનન્દન પણ ક્ષણિક સુખપ્રદ છે. એમનો પ્રેમ એક ક્ષણમાં જ ક્યાં ચાલ્યો ગયો? અમે તો ઘરબાર, સ્વજન સમ્બન્ધી, પતિપુત્ર વગેરે છોડીને એમના સ્મિતને વશ થઈ એમની દાસીઓ બન્યાં અને એમને માટે જ આજ અમારું હૈયું શોકાતુર થઈ રહ્યું છે ત્યારે એ અમને છોડીને મથુરા જવા તૈયાર થાય છે કેમકે એમને નવાં-નવાં પ્રિય લાગે છે તેથી જ એ પ્રીતિ કરી એનો લાભ લઈ ક્ષણમાં એની મૈત્રી છોડી અન્યત્ર મિત્રતા કરે છે ।।૨૨।।

મથુરાની સ્ત્રીઓને મંગલ પ્રભાતવાળી આ રાત્રિ થશે. કૃષ્ણ જ્યારે મથુરામાં પ્રવેશ કરશે ત્યારે મથુરાની નાગરીઓ કટાક્ષ અને સ્મિતરૂપી જેમાં રસ છે તેવું વ્રજપતિનું શ્રીમુખ નીરખશે, નેત્રથી એમના લાવણ્યનું પાન કરશે; ।।૨૩।।

મુકુન્દ મનસ્વી છે છતાં એમનાં સુન્દર મધુર ભાષણથી એને અધીન બની જશે. હે અબલા! એ નાગરીના સલજ્જ સ્મિત અને વિલાસથી આપણને ભૂલી એની પાછળ ફરતા ભગવાન્ આપણી ગ્રામ્ય સ્ત્રીઓની પાસે પાછા શા માટે આવે? નહિ

જ આવે ।।૨૪।।

આજે તો દાશાર્હ, ભોજ, અન્ધક, વૃષ્ણિ અને સાત્વતનાં નેત્રોને ગુણના આલયરૂપ અને લક્ષ્મીજીના રમણના એક સ્થાનરૂપ દેવકીસુતના શ્રીમુખને જોઈને મોટો ઉત્સવ થશે ।।૨૫।।

આવા નિર્દયનું 'અક્રૂર' નામ ન જોઈએ કેમકે એ તો અત્યન્ત ઘાતક જણાય છે, જે અત્યન્ત દુઃખિત લોકોને આશ્વાસન પણ આપ્યા વગર જ, અમારા પ્રિય તમને અમે કોઈ દિવસ ન જોઈએ તેવા બીજે જ સ્થળે લઈ જાય છે ।।૨૬।।

આ શ્રીકૃષ્ણ તો કઠિન બુદ્ધિવાળા થઈ રથમાં બિરાજે છે. એમની પાછળ આ ઉન્મત્ત ગોપો ગાડાં જોડી ચાલે છે અને વૃદ્ધો એના કાર્યની ઉપેક્ષા કરે છે, માટે દૈવ જ અત્યારે આપણી પ્રતિકૂલ ચેષ્ટા કરી રહ્યું છે એમાં કોને કહેવું? ।।૨૭।।

ચાલો આપણે જાતે જ માધવની પાસે જઈને એમને જતા અટકાવીએ; કુલના વૃદ્ધો તેમ જ બાંધવો આપણને શું કરી શકશે? આપણને તો અર્ધનિમેષ પણ મુકુન્દનો સંગ દુસ્ત્યજ છે. દૈવ આપણા સંયોગનો વિધ્વન્સ કરી રહ્યું છે તેથી આપણે અત્યારે દીન બની ગયાં છીએ. હવે આપણે મૃત્યુનો પણ ભય ક્યાં છે! ।।૨૮।।

જેમાં પ્રેમ સુન્દર સ્મિતપૂર્વક ગુપ્ત વાતો છે, લીલાયુક્ત અવલોકનપૂર્વક આલિંગન છે તેવા રાસની સભામાં જે શ્રીકૃષ્ણની સાથે રાત્રિઓ ક્ષણની માફક વિતાડી હતી, હે ગોપીજનો! તે શ્રીકૃષ્ણ વગર આપણે એમના વિરહમાં કાળ કેમ વ્યતીત કરી શકીએ? ।।૨૯।।

સાંજે દર્રોજ ગ્વાલ-બાલોથી ઘેરાયેલા બલદેવજીની સાથે વનમાં ગાયોને ચરાવી શ્રીકૃષ્ણ પધારે છે. તેમના કાળા વાંકડિયા અલક અને ગળામાંના પુષ્પહાર ગાયોની ખરીની રજથી છવાયેલાં છે. તેઓ વેણુ વગાડતા-વગાડતા પોતાના મન્દ-મન્દ હાસ્ય અને તીરછી નજરે આપણા સામું જોઈ હૃદય વીંધી નાખે છે. તેમના વિના આપણા શા હાલ થશે? ।।૩૦।। (આમ ઠપકો આપી, પહેલાં રાસમાં રુદનથી પ્રકટ થયા હતા એટલે રુદન કરે છે)

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! ગોપીજનો વાણીથી તો આ પ્રમાણે કહી રહ્યા હતા પરન્તુ તેમનો એક-એક મનોભાવ શ્રીકૃષ્ણનો સ્પર્શ અને આલિંગન કરી રહ્યો હતો. વિરહથી વ્યાકુલ થયેલાં તેઓ લજ્જા છોડી, ''હે ગોવિન્દ! હે દામોદર! હે માધવ!'' આ પ્રમાણે મોટેથી પોકારી રુદન કરવા લાગ્યાં. (ગોવિન્દ=ગાયો અને

તેમના જેવા નિઃસાધન જીવોના ઈન્દ્ર; દામોદર=ભક્તોને વશ; માધવ=લક્ષ્મીપતિ, સ્ત્રીઓ ઉપર વિશેષ કૃપા કરનાર) ।।૩૧।।

ગોપીજનો એમ રુદન કરે છે, રોતાં-રોતાં આખી રાત વીતી ગઈ. એટલામાં સૂર્યોદય થયો. અક્રૂરજી પણ સન્ધ્યા વગેરે નિત્યકર્મ કરી રથને ચલાવવા લાગ્યા ।।૩૨।।

ગોપો, નન્દરાયજી વગેરે ગાડાં લઈ એમની પાછળ ચાલ્યા. ગોરસથી ભરેલા કુમ્ભોની સાથે ભેટો આપવાની બીજી ઘણી ચીજો પણ લીધી અને ચાલતા થયા ।।૩૩।।

પ્યારા શ્રીકૃષ્ણનો સન્દેશો સાંભળવાને માટે ગોપીજનો પ્રેમથી પાછળ ચાલ્યા, કાંઈક સન્દેશો કહેશે એ આશાથી એમના માર્ગમાં ઉભા રહ્યાં ।।૩૪।।

પોતાના મથુરાગમનને સમયે એમને સંતાપયુક્ત જોઈને ઉત્તમ દૂત અને સન્દેશ દ્વારા ''હું પાછો આવીશ'' એમ પ્રેમપૂર્વક કહેવરાવી પ્રિયે તેમને શાન્ત કર્યાં ।।૩૫।।

ગોપીજનોને જ્યાં સુધી રથની ધજા અને પૈડાંથી ઉડેલી ધૂળ દેખાતી રહી ત્યાં સુધી એમનાં શરીર ચિત્રલિખિતની જેમ ત્યાં જ એમનાં એમ નિશ્ચેષ્ટ ઉભાં રહ્યાં, પરન્તુ તેમણે તેમનાં મન તો મનમોહનની સાથે જ મોકલી દીધાં હતાં ।।૩૬।।

હજુ મનમાં આશા હતી કે કદાચ શ્રીકૃષ્ણ થોડે દૂર જઈ પાછા પધારશે. પરન્તુ જ્યારે પાછા ન જ ફર્યા ત્યારે તેઓ નિરાશ થઈ ગયાં અને પોત-પોતાને ઘેર પાછાં ફર્યાં. હે પરીક્ષિત! (ભગવાન્‌ના ગુણો ભગવદ્ રૂપ જ છે, ભગવાન્ જ છે તેથી) રાત્રિ-દિવસ તેઓ ભગવદ્ ગુણગાન કર્યા કરતાં અને આમ પોતાનો શોકસન્તાપ હળવો કરતાં ।।૩૭।।

(જો કે ગોકુલમાં રહીને જ કંસને મારી નાખી શકાયો હોત, ગોપીજનોને, સાથે લઈ જઈ શકાયાં હોત અથવા એક સ્વરૂપથી ગોકુલમાં બિરાજી બીજા સ્વરૂપથી મથુરા જઈ શકાયું હોત છતાં ગોપીજનોને અલૌકિક સામર્થ્ય-દ્વિતીય દલ (વિપ્રયોગ) નો અનુભવ કરવાના સામર્થ્યનું દાન કરવા) ભગવાન્ તો બલદેવજી અને અક્રૂરજી ની સાથે વાયુવેગી રથમાં, પાપનાશિની કાલિન્દીજીને કાંઠે પધાર્યા ।।૩૮।।

રથમાંથી પોતે ઉતરી, વૃક્ષની પાસે બિરાજી હાથ-મુખ ધોઈ ઈન્દ્રનીલમણિ સમાન અને અમૃત જેવા મીઠા ઉજ્જવલ જલનું પાન કરી અને બલદેવજીની સાથે રથમાં બિરાજ્યાં ।।૩૯।।

અક્રૂરજી બન્ને ભાઈની રજા લઈને એમને રથ ઉપર બિરાજવાનું કહી કાલિન્દીજીના હૃદમાં આવી વિધિવત્ સ્નાન કરવા લાગ્યા ।।૪૦।।

વેદાત્મક ગાયત્રીનો જપ કરતાં અક્રૂરજીએ જળમાં ડૂબકી મારી ત્યાં તો જેમને રથ ઉપર પધરાવ્યા છે તે જ રામ-કૃષ્ણને જળમાં જોયા ।।૪૧।।

વસુદેવજીના પુત્રો અહીં જળમાં ક્યાંથી, કેમકે એ તો રથ ઉપર બેઠા છે? અહીં દેખાયા ત્યારે રથ ઉપર નહિ હોય, એ પણ મારી પાછળ સ્નાન કરવા આવ્યા હશે એમ ધારી માથું ઊંચું કરી જુએ તો ત્યાં પણ રથ ઉપર તેમને જોયા ।।૪૨।।

આ તો બહાર છે, મને એમનું જળમાં દર્શન થયું એ ભ્રમ જ હતો કે શું? ।।૪૩।।

એની તપાસ કરવા માટે ફરીને જળમાં ડૂબકી મારીને જોયું ત્યાં તો ફરીને જળમાં બન્ને ભાઈઓનાં અક્રૂરજીને દર્શન થયાં; પણ એમાં વિશેષતા એ જોવામાં આવી કે આ વખતે સિદ્ધ, સર્પો, ગન્ધર્વો, અસુરો વગેરે મસ્તક નમાવી જેમની સ્તુતિ કરે છે તેવા શેષજીને જોયા ।।૪૪।।

શેષજીને હજાર ફેણ છે અને દરેકના ઉપર મુગટ શોભે છે. તેમણે કમલની દાંડી જેવા ઉજ્જવલ શરીર ઉપર નીલામ્બર ધારણ કર્યું છે અને તેમની શોભા એવી થઈ રહી છે જાણે કે હજાર શિખરોવાળા શ્વેતગિરિ કૈલાસ શોભાયમાન હોય ।।૪૫।।

અક્રૂરજીએ જોયું કે શેષજીની ગોદમાં શ્યામ મેઘના જેવા ઘનશ્યામ બિરાજમાન છે. એમણે રેશમી પીતામ્બર ધારણ કર્યું છે. પુરુષાકાર શાન્ત (ચાર પુરુષાર્થોનું દાન કરનાર) ચતુર્ભુજ સ્વરૂપનાં નેત્ર કમલના રક્તદલના જેવાં લાલ છે ।।૪૬।।

એમનું વદન અત્યન્ત મનોહર અને પ્રસન્નતાનું સદન છે. એમનું મધુર હાસ્ય અને નમણી નજર ચિત્ત ચોરી લે છે. એમની ભ્રમર સુન્દર અને નાસિકા સહેજ ઊંચી તથા બહુ જ સુઘડ છે. સુન્દર કાન, કપોલ અને લાલ અધરોની છટા નિરાળી જ છે ।।૪૭।।

એમના બાહુ ઘૂંટણ સુધી લાંબા અને હૃષ્ટ-પુષ્ટ છે. ખભા ઊંચા અને વક્ષઃસ્થલ લક્ષ્મીજીનું આશ્રયસ્થાન છે. શંખના જેવું ચઢાવ-ઉતારવાળું સુડોળ ગળું, ગમ્ભીર (ઊંડી) નાભિ અને ત્રિવલીયુક્ત ઉદર પીપળના પાનના જેવું શોભાયમાન છે ।।૪૮।।

સ્થૂલ કટિપ્રદેશ અને નિતમ્બ, હાથીની સૂંઢના જેવી જાંઘો, સુન્દર ઘૂંટણો અને પિંડીઓ છે. ઘૂંટીઓ ઊંચી છે અને લાલ નખોમાંથી દિવ્ય જ્યોતિર્મય કિરણો ફેલાઈ

રહ્યાં છે. ચરણકમલની આંગળિયો અને અંગૂઠા નવી અને કોમળ પાંખડીઓના જેવા સુશોભિત છે ।।૪૯-૫૦।।

અત્યન્ત બહુમૂલ્ય મણીઓથી જડાયેલ મુગટ, કડાં, બાજૂબન્ધ, કન્દોરો, હાર, નૂપુર અને કુંડલો તથા યજ્ઞોપવીતથી તે દિવ્ય મૂર્તિ અલંકૃત થઈ રહી છે. એક હાથમાં પદ્મ શોભી રહ્યું છે અને બાકીના ત્રણમાં શંખ, ચક્ર અને ગદા, વક્ષઃસ્થલ ઉપર શ્રીવત્સનું ચિહ્ન, ગળામાં કૌસ્તુભમણિ અને વનમાલા બિરાજી રહ્યાં છે ।।૫૧-૫૨।।

સુનન્દ, નન્દ વગેરે પાર્ષદો, સનકાદિ મુનિઓ, ઈન્દ્રાદિ દેવોના ઈશો, બ્રહ્મા, રુદ્ર વગેરે, મરીચિ વગેરે નવ ઉત્તમ બ્રાહ્મણો, પ્રજાપતિઓ ।।૫૩।।

પ્રહ્લાદ, નારદજી, ભીષ્મ વગેરે ભગવદ્ ભક્તો જેમની જુદા-જુદા ભાવવડે નિર્મળ અન્તઃકરણપૂર્વક પૂર્વસિદ્ધ વાણીવડે સ્તુતિ કરી રહ્યા છે ।।૫૪।।

શ્રી, પુષ્ટિ, ગિરા (સરસ્વતી), કાન્તિ, કીર્તિ, તુષ્ટિ, ઈલા, ઉર્જા, વિદ્યા, અવિદ્યા, શક્તિ અને માયા નામની બાર શક્તિઓ મૂર્તિમાન થઈ તેમની સેવા કરી રહી છે ।।૫૫।।

આવા ભગવાન્‌ને જોઈને અક્રૂરજી પ્રસન્ન થયા, પરમ ભક્તિભાવ વડે રોમાંચિત થયા, ભાવથી નેત્ર ભીનાં થઈ ગયાં ।।૫૬।।

ગિરા ગદ્‌ગદયાસ્તૌષીત્ સત્વમાલમ્બ્ય સાત્વતઃ ।।
પ્રણમ્ય મૂર્ધ્યાવહિતઃ કૃતાંજલિપુટઃ શનૈઃ ।।૫૭।।

ગદ્‌ગદ વાણી વડે ધીરજ રાખી હાથ જોડી સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરી સાવધાન થઈ નિર્ગુણ અવસ્થાનો ત્યાગ કરી, સત્વ ગુણનો આશ્રય લઈ વૈષ્ણવને ઉચિત સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ।।૫૭।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધમાં (ત્રીજા રાજસ પ્રકરણના પહેલા પ્રમાણ-પેટા પ્રકરણનો શ્રીનિરૂપક ચોથો) ''ભગવાન્‌નું મથુરા પધારવું'' નામનો ઓગણચાલીસમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં છત્રીસમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

> **... શ્રીભાગવતમાદરાત્। પઠનીયં પ્રયત્નેન નિર્હેતુકમદમ્ભતઃ।।**
> કોઈ પણ લૌકિક(પૈસા-ટકા કમાવવા, ફંડ-ફાળા)-પારલૌકિક (મૃતકનો ઉદ્ધાર,
> પિતૃદોષનું નિવારણ) હેતુ કે ઢોંગ વિના આદર પૂર્વક પ્રયત્ન પૂર્વક જાતેજ,
> શ્રીભાગવતનો પાઠ કરવો જોઈએ. **(શ્રીવલ્લભાચાર્ય)**

અધ્યાય ૪૦

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અધ્યાય ૩૭

અક્રૂરજીએ કરેલી ભગવાન્‌ની સ્તુતિ

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું પહેલું પ્રમાણ પ્રકરણ અધ્યાય ૫

વિશેષ : અક્રૂરજીએ જળમાં ભગવાન્‌નાં દર્શન કરી પ્રસન્ન થઈ એમની મનોહર સ્તુતિ કરી. એમણે ચાર પ્રકારનું માહાત્મ્ય જાણ્યું છે. તેથી સિદ્ધ થયેલ સિદ્ધાન્તને કહે છે. સ્વરૂપથી, પ્રમાણથી, યુક્તિથી, વસ્તુ સ્વરૂપ વડે અને અવતાર ફલવડે સર્વનો નિર્ણય અહીં કહેવાય છે. રાજસમાં આ સ્તોત્ર કરનાર અક્રૂરજી મધ્યમ કક્ષાના છે, ઉત્તમ સ્તોત્રમાં નારદજી, વસુદેવજી વગેરે વક્તા છે. જેનો-જેનો જેવો-જેવો ભાવ છે તે-તે પ્રમાણે તે સ્તુતિ કરે છે. ભગવાન્‌માં સર્વ યોગ્ય જ છે, કારણ કે સર્વ કાંઈ સર્વરૂપ નથી. જેથી જેટલું જ સ્વરૂપ જે સમજે તે પોતાની બુદ્ધિવડે તેટલું જ વર્ણન કરી શકે. સર્વજ્ઞ તો એક ભગવાન્ હોવાથી એ સિવાયના બધા અસર્વજ્ઞ છે.

અક્રુર ઉવાચ

નતોસ્મ્યહં ત્વાખિલહેતુહેતું નારાયણં પૂરુષમાદ્યમવ્યયમ્ ।।
યન્નાભિજાતાદરવિન્દકોશાદ્ બ્રહ્માવિરાસીદ્ યત એષ લોકઃ ।।૧।।

અક્રૂરજી બોલ્યા : હે કૃષ્ણ! આપ સર્વ કારણના કારણ છો, આદિ પુરુષ અર્થાત્ પ્રકૃતિના ભર્તા છો. અવિનાશી પુરુષોત્તમ નારાયણ છો; જેમના નાભિકમળની કળીમાંથી બ્રહ્માજી પ્રકટ્યા, જેમણે આ ચરાચર જગતની સૃષ્ટિ કરી તેવા આપને મારા નમસ્કાર હો ।।૧।।

પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, પવન, આકાશ, અહંકાર, મહત્તત્વ, પ્રકૃતિ, પુરુષ, મન, ઈન્દ્રિયો તેમના વિષયો તેના અધિષ્ઠાતા દેવો વગેરે જે જગતના કારણરૂપ ગણાય છે તે બધાં આપના જ અંગરૂપ છે ।।૨।।

આપ સર્વના આત્મા છો છતાં બ્રહ્માજી વગેરે આપને સર્વના આત્મા તરીકે જાણતા નથી. આપે બ્રહ્માજીનો આત્મતયા (પોતાના તરીકે) સ્વીકાર કર્યો નથી કારણ કે તેઓ સાભિમાન-અહંકારી છે, પ્રકૃતિના ગુણ રજસ્‌થી યુક્ત છે તેથી તેઓ પણ આપની પ્રકૃતિનું અને તેના ગુણોથી પર આપનુ સ્વરૂપ જાણતા નથી. જો બ્રહ્માજી આપના સ્વરૂપને ન જાણે તો તેમનો બનાવેલો બીજો જીવ તો ન જાણે એ સ્પષ્ટ વાત છે ।।૩।।

યોગીઓ મહાપુરુષ અને ઈશ્વર (અન્તર્બહિ ર્નિયામક સ્વરૂપ) તરીકે આપનું સાક્ષાત્ યજન કરે છે જ્યારે સ્માર્ત ધર્મપરાયણ સદાચારી સાધુપુરુષો આપ અધ્યાત્મસહિત, અધિભૂત સહિત અને અધિદૈવ સહિત છો તેમ સમજી આપનું યજન કરે છે. (અધ્યાત્મ સહિત=અન્તઃકરણમાં રહેલ ‘અન્તર્યામી’ અધિભૂત સહિત=ભૌતિક પદાર્થોમાં વ્યાપ્ત ‘પરમાત્મા’ અધિદૈવ સહિત=સૂર્ય, ચન્દ્ર, અગ્નિ વગેરેમાં સ્થિત “ઈષ્ટ દેવતા”) ।।૪।।

કેટલાક યાજ્ઞિકો વેદ વિદ્યા વડે આપને મોટા યજ્ઞોમાં અનેક પ્રકારના ઈન્દ્ર, વાયુનાં નામ લઈ આપનું જ યજન કરે છે ।।૫।।

વળી બીજા કેટલાક સર્વ કર્મનું ફલ આપના ચરણમાં સમર્પણ કરી શાન્ત થઈને જ્ઞાનયજ્ઞથી જ્ઞાન વિગ્રહરૂપ આપનું યજન કરે છે ।।૬।।

બીજા કેટલાક લોકો વિધિએ બતાવેલ સાધનોવડે પોતાના આત્માને સંસ્કૃત કરી આપ જેવા થઈને બહુમૂર્તિમાં કે એક મૂર્તિમાં આપને ભજે છે ।।૭।।

બીજાઓ તો શિવજીએ કહેલ માર્ગ વડે બહુ આચાર્યોના (શૈવપાશુપતાદિ) ભેદવડે, હે ભગવન્! આપની શિવસ્વરૂપે ઉપાસના કરે છે ।।૮।।

હે સ્વામિન્! જે લોકો બીજા દેવતાઓની ભક્તિ કરે છે અને તેમને આપથી જુદા સમજે છે તે બધા પણ હકીકતમાં આપની જ આરાધના કરે છે કારણ કે આપ જ બધા દેવસ્વરૂપ છો અને સર્વેશ્વર પણ છો ।।૯।।

હે પ્રભો! જેમ પર્વતમાંથી નદીઓ નીકળે છે અને વર્ષાના જલથી ભરાઈ ઘૂમતી-ફરતી અન્તે સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે તેવી જ રીતે બધી જાતના ઉપાસના માર્ગ અન્તે આપની જ પાસે પહોંચી જાય છે ।।૧૦।।

રજસ્, તમસ્ અને સત્વ એ આપની પ્રકૃતિના ગુણો છે તે ગુણોમાં બ્રહ્માજીથી લઈને સ્થાવર પર્યન્ત સમ્પૂર્ણ ચરાચર જીવ પરોવાયેલા છે તેથી એ ‘પ્રાકૃત’ કહેવાય

છે ।।૧૧।।

પરન્તુ આપ સર્વસ્વરૂપ હોવા છતાં આપ એમની સાથે લિપ્ત થતા નથી. આપની દૃષ્ટિ નિર્લિપ્ત છે કારણ કે આપ બધી વૃત્તિઓના સાક્ષી છો. આ ગુણોના પ્રવાહથી થનારી સૃષ્ટિનું મૂલ અજ્ઞાન છે અને તે દેવતા, મનુષ્ય, પશુપક્ષી બધામાં વ્યાપ્ત છે પરન્તુ આપ તેનાથી અળગા છો તેથી હું આપને નમસ્કાર કરું છું ।।૧૨।।

અગ્નિ આપનું મુખ, પૃથ્વી ચરણ, સૂર્ય નેત્ર, આકાશ નાભિ, દિશાઓ કાન, સ્વર્ગ મસ્તક, દેવેન્દ્રગણ શ્રીહસ્તો, સમુદ્રો ઉદર અને વાયુ આપનાં પ્રાણ અને બળ છે ।।૧૩।।

વૃક્ષ અને ઔષધિ આપનાં રોમ, મેઘો મસ્તકના વાળ અને પર્વતો આપનાં અસ્થિ અને નખ છે, પલકોનું ખોલવું અને બંધ કરવું એ દિવસ અને રાત છે, પ્રજાપતિ આપની ગુહ્યેન્દ્રિય અને વૃષ્ટિ આપનું વીર્ય છે ।।૧૪।।

હે અવિનાશી ભગવન્! જેવી રીતે જલમાં ઘણા જલચર જીવો અને ગૂલર (ઉમ્બર)નાં ફલોમાં અનેક નાનાં-નાનાં જન્તુઓ રહેતાં હોય છે તેવીજ રીતે આપના મનોમય પુરુષ રૂપમાં અનેક પ્રકારના જીવ જન્તુઓથી ભરેલા લોક અને તેમનાલોકપાલ રચાયેલા છે. (અને છતાં જલને જલચરોનો અને ગૂલરને જન્તુઓનો ભાર જણાતો નથી તેમ આપને કંઈ જ ભાર જણાતોનથી) ।।૧૫।।

આપ ક્રીડાર્થ જે-જે રૂપોને ધારણ કરો છો તે રૂપોવડે લોકો શોકને મટાડીને આનન્દ મેળવી આપના યશનું ગાન કરે છે ।।૧૬।।

પ્રલયના સમુદ્રમાં ફરતા કારણરૂપ મત્સ્ય સ્વરૂપને નમસ્કાર હો. મધુ કૈટભ દૈત્યને મારનાર હયગ્રીવ ભગવાન્‌ને નમન હો ।।૧૭।।

મોટું કૂર્મરૂપ ધરી પીઠ ઉપર મન્દરાચળને ધારણ કરનાર અને પૃથ્વીના ઉદ્ધારને માટે વરાહ રૂપથી વિહાર કરનાર આપને મારા નમસ્કાર હો ।।૧૮।।

ભક્ત લોકોને અભય આપવામાટે અદ્ભુત નરસિંહરૂપ ધારણ કરનાર અને ત્રિલોકીને ત્રણ પગલામાં માપી લેનાર વામન રૂપને મારા નમસ્કાર હો ।।૧૯।।

ગર્વિષ્ટ ક્ષત્રિયરૂપ વનના કુહાડારૂપ ભૃગુપતિ પરશુરામને નમન હો. રાવણનો અન્ત લાવનાર રઘુવર્ય રામરૂપ આપને હું નમન કરું છું ।।૨૦।।

આપ જ વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધરૂપ છો. તેમ જ સમસ્ત ભક્તોના સર્વથા રક્ષક એવા આપને મારા નમસ્કાર હો ।।૨૧।।

(ભગવાન્ દરેક અવતારની ઝાંખી અક્રૂરજીને જલમાં કરાવે છે તેથી હવે થનારા અવતારોને પણ આવરી લે છે) દૈત્યો અને દાનવો ને (વેદોની નિન્દા કરી) મોહ કરાવનાર શુદ્ધ-બુદ્ધ ભગવાન્‌ને તથા સહજ દૈત્યોરૂપી મ્લેચ્છોને અને દોષિત ક્ષત્રિયોને હણનાર કલ્કિ ભગવાન્‌ને હું પ્રણામ કરું છું ।।૨૨।।

હે ભગવાન્! આ જીવલોક આપની માયાથી મોહિત થયો છે, 'હું' અને 'મારું' એવા અસત્ આગ્રહથી ઊંચી-નીચી શ્વાન વગેરેની યોનિમાં ભટક્યા કરે છે ।।૨૩।।

હું મૂર્ખ છું અને સ્વપ્ન સરખાં દેહ, પુત્ર, ઘર, પત્ની, ધન અને સ્વજનમાં સત્ય બુદ્ધિ કરી, હે વિભો! હું ભટકતો ફરું છું ।।૨૪।।

અનિત્ય, અનાત્મ અને દુઃખરૂપ પદાર્થોમાં નિત્ય, આત્મા અને સુખ બુદ્ધિ મને થાય છે તેથી હું સુખ દુઃખમાં આરામ માનનાર હોવાથી અજ્ઞાનમાં ડૂબી જવાથી મારું શું હિત છે એ જાણી શક્તો નથી ।।૨૫।।

કમલપત્રો વગેરેથી ઢંકાયેલ જલને છોડી જેમ મૂર્ખ માણસ ઝાંઝવાનાં જલ પાછળ દોડે છે તેમ અન્તઃકરણમાં બિરાજતા પણ અહન્તા-મમતાથી ઢંકાયેલ પ્રભુને, ''અહં મમ'' ને દૂર નહિ કરતાં, પરમાનન્દનો અનુભવ નહિ કરતાં દુઃખાત્મક બહારના વિષયોમાટે હું પણ દોડું છું, કારણ કે હું બહિર્મુખ છું ।।૨૬।।

મનની નિયામક બુદ્ધિ છે, હવે મારું મન કામ અને કર્મ થી વિક્ષિપ્ત છે અને બુદ્ધિ વિષયપરાયણ છે. વળી મારી ઈન્દ્રિયો બળવાન અને બેકાબૂ છે તેઓ મનને બળજબરીથી આમ-તેમ લઈ જાય છે તેથી તેને હું રોકવાનો ઉત્સાહ પણ કરી શકતો નથી.(એક ચોરથી બીજા ચોરને સન્માર્ગે ન લાવી શકાય) ।।૨૭।।

સર્વથા નિઃસાધન એવો હું દીનતાપૂર્વક આપને શરણે આવ્યો છું. દુષ્ટ પુરુષોનેમાટે આવી શરણાગતિ પણ મુશ્કેલ છે તે મને પ્રાપ્ત થઈ તે, હે ઈશ! હું આપનો અનુગ્રહ જ માનું છું **જ્યારે જીવનો છેલ્લો જન્મ હોય છે ત્યારે હે કમલનાભ! તેને પુરુષનો દેહ મળે છે, ભગવદીયોની સેવા કરવામાં રુચિ થાય છે, ભગવત્સ્વરૂપને જાણવાની ઈચ્છા થાય છે અને ભગવત્ શાસ્ત્ર (શ્રીભાગવત્, શ્રીગીતાજી વગેરે) પરાયણતા થાય છે ।।૨૮।।**

વિજ્ઞાન સ્વરૂપ અને સર્વ જ્ઞાનના કારણરૂપ, પુરુષરૂપ, ઈશરૂપ અને પ્રકૃતિરૂપ છતાં અનન્ત શક્તિવાળા બ્રહ્મને મારા નમસ્કાર હો ।।૨૯।।

નમસ્તે વાસુદેવાય સર્વભૂતક્ષયાય ચ ।।
હૃષીકેશ નમસ્તુભ્યં પ્રપન્નં પાહિ માં પ્રભો ।।૩૦।।

વાસુદેવરૂપ, સર્વ જીવોના નિવાસરૂપ, હે ઈન્દ્રિયોના નિયામક! આપને હું નમન કરું છું, હે વિભો!હું આપને શરણે આવ્યો છું તો આપ મારી રક્ષાકરો ।।૩૦।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધમાં (ત્રીજા રાજસ પ્રકરણના પહેલા પ્રમાણ-પેટા પ્રકરણનો જ્ઞાનરૂપ અર્થવાળો પાંચમો) ''અક્રૂરજીએ કરેલી ભગવાન્‌ની સ્તુતિ'' નામનો ચાલીસમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં સાડત્રીસમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

કથાકારો! શ્રીમહાપ્રભુની આજ્ઞા સાંભળો!!!
''પ્રાણ કંઠે આવી ગયા હોય તોય ભાગવત કથાના નિમિત્તે દક્ષિણા ન લેવી''
દક્ષિણા લઈને કરવામાં આવતી કથા ગટરના પાણી જેવી અપવિત્ર હોય છે.

અધ્યાય ૪૧

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અધ્યાય ૩૮

મથુરા નગરીમાં શ્રીકૃષ્ણનો પ્રવેશ

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું પહેલું પ્રમાણ પ્રકરણ અધ્યાય ૬

વિશેષ : અક્રૂરજી ભગવત્તત્વને જાણી ગયા એ વાત ૪૧ મા અધ્યાયમાં કહે છે. ભગવાન્‌ને એમના ઉતારા ઉપર છોડી અક્રૂરજી ઘેર ગયા ત્યારે ભગવાન્ મથુરા જોવા નીકળ્યા. પોતાના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન ભગવાને અક્રૂરજીને કરાવ્યું. અક્રૂરજીએ સ્નાન કરતી વખતે જલમાં જે દર્શન કર્યાં તે છુપાવ્યું હતું. તેની પરીક્ષા પણ કરી લીધી. ભગવાન્‌ના પ્રવેશ વખતે મથુરા નગરીનું વર્ણન કરે છે. ઉત્સવમાં જેવાં બધાનાં મન ભગવાને આકર્ષ્યા હતાં તેવાં મથુરાનગરીવાળા ભક્તોનાં મનને પણ નિરુદ્ધ કર્યાં. પોતાનું માહાત્મ્ય બતાવવામાટે ભગવાને ધોબી (રંગારા) ને માર્યો, દરજી અને સુદામા માળીની ઉપર ભગવાને અનુગ્રહ કર્યો; તેમ કરી રાજસ લોકના પ્રપંચને ભુલાવ્યો. આગળ શ્રીકૃષ્ણમાં એમની આસક્તિ કહેવાશે. એનાથી સામાન્ય નિરોધ સિદ્ધ થશે.

શ્રીશુક ઉવાચ

સ્તુવતસ્તસ્ય ભગવાન્ દર્શયિત્વા જલે વપુઃ ।।
ભૂયઃ સમાહરત્ કૃષ્ણો, નટો નાટ્યમિવાત્મનઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એમ જલમાં સ્તુતિ કરતા અક્રૂરજીને ભગવાને પોતાનાં શ્રીઅંગનાં દર્શન કરાવ્યાં અને નટ જેમ પોતાનો પાઠ પૂરો કરે તેમ, ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે જળમાં થતાં પોતાનાં દર્શનને બંધ કર્યાં ।।૧।।

અક્રૂરજી પણ જળમાં દેખાતું સ્વરૂપ અન્તર્ધાન થયું જાણીને પોતે જળથી બહાર આવ્યા અને આવશ્યક કર્મ સમાપ્ત કરી વિસ્મય પામતા રથ ઉપર સવાર થઈ ગયા ।।૨।।

એમને ઈન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા શ્રીકૃષ્ણે પૂછ્યું કે ''પૃથ્વી, આકાશ કે જળ માં આપે આશ્ચર્યકર કાંઈ જોયું હોય એવું તમારા રૂપ ઉપરથી અમારા જાણવામાં આવે છે. તો આપે કોઈ અદ્ભુત વસ્તુ જોઈ કે શું?'' ।।૩।।

અક્રૂરજીએ ભગવાન્‌ને કહ્યું : પૃથ્વી, આકાશ કે જળમાં અને જગતમાં જેટલા અદ્ભુત પદાર્થ છે તેબધા આપનામાં છે કારણ કે આપ વિશ્વરૂપ છો.જ્યારે હું આપનેજ જોઈ રહ્યો છું ત્યારે એવી કઈ અદ્ભુત વસ્તુ રહી જાય છે કેમેં ન જોઈ હોય? એ આપ કહો ।।૪।।

હે ભગવન્! જેટલી-જેટલી અદ્ભુત વસ્તુઓ છે, પછી તે પૃથ્વીમાં હોય કે જલ અથવા આકાશમાં હોય-બધીજ જેમાં છે તે આપને જ હું જોઈ રહ્યો છું, પછી મારેકઈ વસ્તુ જોવાની બાકી રહી?(આમાં પૂર્વ શ્લોકનો અનુવાદજ કહેવામાં આવ્યો) ।।૫।।

એમ બોલી અક્રૂરજીએ રથ ચલાવ્યો. દિવસના અસ્તનો સમય થયો ત્યારે રામ અને શ્રીકૃષ્ણને લઈ મથુરામાં જઈ પહોંચ્યા ।।૬।।

હે રાજન્! માર્ગમાં ગ્રામલોકો ગામેગામ ભેગા થઈને આવતા તેઓ બધા વસુદેવજીના બન્ને પુત્રોને જોઈને બહુ પ્રસન્ન થતા અને તેમની તરફ લાગેલાં પોતાનાં નેત્રોને પાછાં ખેંચી શકતા નહિ ।।૭।।

ભગવાન્ પધારે છે તેટલામાં નન્દરાયજી વગેરે વ્રજવાસીઓ આગળ પહોંચ્યા હતા. તેઓ ગામની પાસેના બગીચામાં ઉતારો કરી ત્યાં એમની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા હતા ।।૮।।

ભગવાન્ પધારી એ બધાને મળ્યા અને જગતના ઈશ્વર કૃષ્ણ અક્રૂરજીનો હાથ

પોતાના હાથમાં લઈ હસીને વિનયથી કહેવા લાગ્યા : ।।૯।।

“કાકા! આપ રથ લઈ પહેલાં મથુરાપુરીમાં પ્રવેશ કરી પોતાને ઘેર જાઓ. અમે તો પહેલાં અહીં ઉતરી નગરની શોભા જોવામાટે આવીશું” ।।૧૦।।

અક્રૂરજી બોલ્યા : હે પ્રભો! આપ બન્ને વિના હું નગરમાં નહિ જાઉં. હે નાથ! મારો ત્યાગ આપે ન કરવો જોઈએ. હેભક્તવત્સલ! હું આપનો ભક્ત છું ।।૧૧।।

આપ પધારો. આપણે ચાલીએ. અમારા ઘરને હે અધોક્ષજ! આપ સનાથ કરો. હે સુહૃત્તમ! આપ, બલદેવજી અને ગોપો તથા નન્દરાયજી વગેરે બધા મારે ત્યાં મુકામ રાખો ।।૧૨।।

અમે ગૃહસ્થ છીએ. આપની ચરણરજ વડે અમારાં ઘરોને પવિત્ર કરો, જેના ચરણના પ્રક્ષાલન જલવડે દેવો, અગ્નિઓ, પિતૃઓ વગેરે તૃપ્ત થાય છે ।।૧૩।।

હે પ્રભો! આપના યુગલ ચરણોને પખાળી મહાત્મા બલિરાજાએ એવો યશ પ્રાપ્ત કર્યો કે તેનું ગાન સન્તપુરુષો કરે છે. માત્ર યશ નહિ તેમણે અતુલ ઐશ્વર્ય તથા એવી ગતિ પ્રાપ્ત કરી જે આપના અનન્ય પ્રેમી ભક્તોને જ પ્રાપ્ત થાય છે ।।૧૪।।

તે આપના ચરણપ્રક્ષાલનનું જળ ત્રણ લોકને પવિત્ર કરે છે, જેને શિવજી પોતાના મસ્તક ઉપર ધારણ કરે છે, જેના સમ્પર્કથી સગરના સાઠ હજાર પુત્રો સ્વર્ગમાં ગયા ।।૧૫।।

હે દેવના દેવ! હે જગતના નાથ! હે પવિત્ર શ્રવણ કીર્તનવાળા! હે યદૂત્તમ! હે ઉત્તમશ્લોક! હે નારાયણ! આપને મારા નમસ્કાર હો ।।૧૬।।

શ્રીભગવાન્ બોલ્યા : કાકા! હું બલદેવજીની સાથે આપને ઘેર આવીશ; પણ પહેલાં આ યદુવંશીઓના દ્રોહી કંસને મારી પછી બધા સ્નેહી-સ્વજનોનું પ્રિય કરીશ ।।૧૭।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : અક્રૂરજીને ભગવાને એમ કહ્યું ત્યારે અક્રૂરજી કંઈક દુઃખાતા (કચવાતે) મને નગરમાં ગયા, ત્યાં કંસને ભગવાન્ પધાર્યાની ખબર કરી પોતાને ઘેર પહોંચ્યા ।।૧૮।।

જ્યારે ત્રીજો પહોર થયો ત્યારે બલદેવજી અને ગોપોને સાથે લઈને શ્રીકૃષ્ણે મથુરાનગરી જોવાની ઈચ્છાથી બધાની સાથે મથુરામાં પ્રવેશ કર્યો ।।૧૯।।

ભગવાને જોયું કે નગરના કોટમાં સ્ફટિકમણિના મુખ્ય દરવાજાઓ ઘણા ઊંચા છે. ઘરોને મોટા-મોટા બારણાંઓ છે તેમાં સોનાનાં મોટાં કમાડ લાગેલાં છે અને

સોનાના જ બહારના દરવાજાઓ છે. નગરની ચારે બાજુ તામ્બા અને પિત્તળના કઠેડાઓ છે. ચારે તરફથી ખાઈ ખોદેલી હોવાથી બીજે કોઈ સ્થળેથી તેમાં પ્રવેશ કરવો બહુ મુશ્કેલ છે. ઠેક ઠેકાણે (પુષ્પ પ્રધાન) ઉદ્યાનો અને (ફલ પ્રધાન) ઉપવનો શોભી રહ્યાં છે ।।૨૦।।

શહેરની વચમાં ચોક, સુવર્ણથી સજાવેલા ધનિકોના મહેલો તેમની જ સાથે લાગેલા બગીચાઓ, કારીગરોને બેસવાનાં સ્થાન કે સભા ભવન (ટાઉન હોલ) અને આમ જનતાનાં ઘરો નગરની શોભામાં વધારો કરી રહ્યાં છે. વૈદૂર્ય, હીરા, સ્ફટિક, નીલમ, પ્રવાલ, મોતી અને પન્ના વગેરેથી જડેલા રવેસ, ચોતરા, ઝરોખા તથા ઓટલાઓ વગેરે ઝગમગી રહ્યાં છે. એમના ઉપર બેઠેલાં કબૂતરો, મોર વગેરે પક્ષીઓ જાતજાતની બોલી, બોલી રહ્યાં છે. સડકો, બજાર, ગલીઓ અને ચોકોમાં પાણી છાંટવામાં આવેલું છે. ઠેકઠેકાણે ફૂલોના ગજરા, જ્વારા, શેકેલી ડાંગર અને ચોખા વેરેલા છે ।।૨૧-૨૨।।

ઘરોના દરવાજા ઉપર જલથી ભરલા કુમ્ભ રાખ્યા છે તેને દહીં અને ચન્દન છાંટી એની પૂજા કરી છે, એને પુષ્પ ચડાવ્યાં છે, દીવાઓની પંક્તિઓ અને પલ્લવો થી એને શણગાર્યા છે, સોપારી અને કેળના સ્તમ્ભો ફલસહિત ત્યાં રોપ્યા છે, દ્વારો અને ઘરો ને શૃંગાર કર્યો છે અને નાની-નાની ઝંડીઓ ફરકી રહી છે ।।૨૩।।

હે રાજન્! વસુદેવજીના બન્ને પુત્રોએ ગોપાળોને સાથે લઈને મથુરાના રાજમાર્ગમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે મથુરાની સ્ત્રીઓ એમનાં દર્શન કરવાને જલદી ઘરની અટારીઓ ઉપર ચડી ગઈ ।।૨૪।।

કેટલીક તો ઉતાવળમાં વસ્ત્રો અને આભરણો ક્યાંનાં ક્યાં પહેરીને આવી. કેટલીક બે પગ, બે હાથ, બે કાન વગેરે બબ્બે પહેરવાનાં ઘરેણાંને એકમાં જ ધરીને બીજામાં ધરવાનું છોડી દઈ ત્વરાથી આવી પહોંચી. કેટલીકે એક કપોલ ઉપર કમળપત્ર કર્યું, બીજું કરવાનો વખત ન રહ્યો તે એકથી જ ચલાવી લઈ ત્યાં આવી, શ્રવણમાં અને ચરણમાં એકમાં જ આભરણ ધરીને આવી, બીજી એક નેત્રમાં અન્જન કરીને બીજા નેત્રમાં અન્જન કર્યા વગર જ આવી ।।૨૫।।

કેટલીકને એવો ઉત્સવ થયો કે ભોજન અધૂરું છોડીને ત્યાં આવી. કેટલીક અભ્યંગ કરતી હતી તે નાહ્યા વગર એમ જ આવી. કેટલીક સૂઈ રહી હતી તેઓ કોલાહલ સાંભળતાં જ ઉભી થઈ ગઈ અને તે જ અવસ્થામાં દોડી ગઈ. કેટલીક

છોકરાંની માતાઓ સ્તનપાન કરતાં પોતાનાં બાળકોને છોડીને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરવા આવી ।।૨૬।।

કમલનયન ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ મદોન્મત્ત ગજરાજની જેમ અત્યન્ત મસ્તીથી ચાલી રહ્યા હતા. લક્ષ્મીજીને પણ આનન્દિત કરનારા પોતાના શ્યામસુન્દર શ્રીઅંગથી મથુરાની નાગરીઓનાં નેત્રોને આપે અત્યન્ત આનન્દનું દાન કર્યું અને પોતાના વિલાસપૂર્ણ પ્રગલ્ભ હાસ્ય અને પ્રેમપૂર્ણ અવલોકનથી તેમનાં મન ચોરી લીધાં ।।૨૭।।

મથુરાની સ્ત્રીઓ ઘણા દિવસોથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની અદ્‌ભુત લીલાઓ સાંભળતી રહેતી હતી. એમનાં ચિત્ત ઘણા વખતથી શ્રીકૃષ્ણ નેમાટે વ્યાકુલ થઈ રહ્યાં હતાં. આજે તેમણે તેમનાં દર્શન કર્યાં. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પણ પોતાની પ્રેમયુક્ત દૃષ્ટિ અને મન્દહાસ્યની સુધાથી સિંચીને તેમનું સન્માન કર્યું. હે પરીક્ષિત! તે સ્ત્રીઓએ નેત્રોદ્વારા ભગવાન્‌ને પોતાના હૃદયમાં પધરાવીને તેમના આનન્દમય સ્વરૂપને આલિંગન કર્યું. તેમના શરીર પુલકિત થઈ ગયાં અને ઘણા દિવસોનો વિરહ-વ્યાધિ શાન્ત થયો ।।૨૮।।

મથુરાની સહજ સૌન્દર્યયુક્ત અબલાઓ પોત-પોતાના મહેલોની અટારીઓ ઉપર ચડી. બલદેવજી અને શ્રીકૃષ્ણ ઉપર પુષ્પોની વર્ષા કરવા લાગી. એ વખતે એ પ્રમદાઓનાં નેત્રો ભગવત્પ્રેમથી વિકસિત થઈ રહ્યાં હતાં એટલું જ નહિ પણ પલક પણ લાગતી ન હતી ।।૨૯।।

ઠેકઠેકાણે બ્રાહ્મણોએ દહીં, અક્ષત, જલથી ભરેલાં પાત્રો, ફૂલોના હાર, ચન્દન અને ભેટની સામગ્રીઓથી આનન્દમગ્ન થઈ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવજીની પૂજા કરી ।।૩૦।।

મથુરાના નગરજનો કહેવા લાગ્યા : ‘‘ધન્ય છે! ધન્ય છે! ગોપીજનોએ એવી તે કઈ તપશ્ચર્યા કરી હશે કે જેના ફલરૂપે તેઓ મનુષ્યમાત્રને મહોત્સવનો આનન્દ આપનાર આ બન્ને મનોહર કિશોરોનાં દર્શન કરતી રહે છે!’’ (ઉત્સવ ક્યારેક જ થાય છે, મહોત્સવ તો એનાં કરતાંય દુર્લભ છે અને તેમાં પણ બધાને માટે મહોત્સવ અતિ દુર્લભ છે) ।।૩૧।।

આ જ વખતે શ્રીકૃષ્ણે જોયું કે એક ધોબી, જે કપડાં રંગવાનું કામ પણ કરતો હતો, એમના તરફ આવી રહ્યો છે. શ્રીકૃષ્ણે તેની પાસે ધોયેલાં ઉત્તમ વસ્ત્રો

માંગ્યાં ।।૩૨।।

"હે ભાઈ! અમને યોગ્ય હોય તેવાં વસ્ત્ર તું અમને આપ તો થોડા સમયમાં તારું પરમ કલ્યાણ થશે. એ વાત હું સાચી કહું છું, એમાં સન્દેહ ન કર" ।।૩૩।।

સર્વ રીતે પૂર્ણ એવા ભગવાને એની પાસે વસ્ત્રની યાચના કરી ત્યારે એ તો રાજા કંસનો નોકર હતો તેથી અત્યન્ત મદોન્મત્ત હતો, એની પાસે માગતાં એ ગુસ્સે થયો, એટલું જ નહિ પણ એમની ઉપર આક્ષેપ કરી આ પ્રમાણે બોલ્યો : ।।૩૪।।

"પર્વતો અને વનમાં રહેનારા તમે હમેશાં આવાં જ કપડાં પહેરતા હશો કેમ? અથવા તમે ઉદ્ધત બની મર્યાદા છોડીને બેઠા છો કે શું? જે તમે રાજાની વસ્તુમાં ઈચ્છા રાખો છો ।।૩૫।।

હે મૂર્ખો! જલદી અહીંથી ચાલ્યા જાઓ. જો તમારે જીવવાની ઈચ્છા હોય તો આજે માગણી કરી એમ હવે પછી માગશો નહિ. રાજાના સૈનિકો એવા છે કે જે ગર્વવાળો થઈ રાજાને ન ગણે તેને એ થોડો અપરાધ કરે તો બાંધે છે,મોટા અપરાધમાં મારી નાખે છે. સાધારણમાં એને લૂંટીલે છે" ।।૩૬।।

એમ પોતાની બડાઈ કરનાર ધોબી ઉપર દેવકીજીના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણે ગુસ્સો કર્યો અને પોતાના હાથવડે એના માથાને શરીરથી જુદું પાડી દીધું ।।૩૭।।

આ જોઈને એ ધોબીના બધા નોકરો તો વસ્ત્રનાં પોટલાં ત્યાં જ છોડી જીવવાની ઈચ્છાથી દોડતા નાઠા ત્યારે ભગવાને એમાંથી વસ્ત્રો લીધાં ।।૩૮।।

શ્રીકૃષ્ણ અને સંકર્ષણે પોતાને ગમતાં વસ્ત્રો પહેર્યાં, બાકીનાં ગોપોને આપ્યાં અને વધ્યાં તે માર્ગમાં છોડી ચાલતાં થયા ।।૩૯।।

પોતે સર્વસમર્થ છે છતાં ક્વચિત્ બાલભાવ બતાવતા જાય છે. તેનાથી અને અનુપમ સૌન્દર્યથી પ્રસન્ન થયેલા દરજીએ નાના વર્ણવાળાં વસ્ત્રોમાંથી બન્ને ભાઈઓને યોગ્ય તેવો વેશ તૈયાર કરી આપ્યો ।।૪૦।।

જાણે ઉત્સવમાં ધોળા અને કાળા હાથી શણગારેલા હોય તેમ અનેક પ્રકારના વેશવડે રામ-કૃષ્ણ શોભવા લાગ્યા ।।૪૧।।

ભગવાન્ એ દરજી ઉપર બહુ પ્રસન્ન થયા. આપે તેને આ લોકમાં અપાર ધન સમ્પત્તિ, બલ, ઐશ્વર્ય, સ્મૃતિ, ઈન્દ્રિયોની શક્તિ અને મૃત્યુ બાદ સારૂપ્ય મુક્તિ પણ આપી દીધાં ।।૪૨।।

ત્યાંથી સુદામા નામના માળીને ઘેર પધાર્યા. રામ-કૃષ્ણને આવતા જોઈ એમને

સુદામાએ ઉઠીને માન આપ્યું, પૃથ્વી ઉપર માથું ટેકવી નમન કર્યું ।।૪૩।।

પછી તેમને આસન ઉપર બિરાજમાન કરી એમના ચરણ ધોયા, હાથ ધોવડાવ્યા અને ત્યાર પછી ગ્વાલ-બાલો સહિત બધાની ફૂલોના હાર, પાન, ચન્દન વગેરે સામગ્રીઓથી વિધિપૂર્વક પૂજા કરી ।।૪૪।।

‘‘હે પ્રભો! આજે અમારો જન્મ સાર્થક થઈ ગયો. અમારું કુળ આજે પવિત્ર થઈ ગયું; આપના અહીં પધારવાથી આજે અમે પિતૃઋણ, ઋષિઋણ અને દેવઋણમાંથી મુક્ત થઈ ગયા. તેઓ અમારા ઉપર બહુ જ સન્તુષ્ટ છે ।।૪૫।।

આપ બન્ને વિશ્વમાં પ્રસિદ્ધ છો, જગતના પરમ કારણ છો. આપ સંસારના અભ્યુદય-ઉન્નતિ અને નિઃશ્રેયસ મોક્ષને માટે જ આ પૃથ્વી ઉપર ક્રિયાશક્તિ, જ્ઞાનશક્તિ સહિત પ્રકટ થયા છો ।।૪૬।।

જગતના આત્મા અને સુહૃદ્રૂપ આપને વિષમ ભાવ કોઈમાં ન હોય. આપ સર્વમાં સમ છો અને છતાં આપને ભજનારને આપ ભજવાવાળા છો ।।૪૭।।

હું આપનો દાસ છું. આપ બન્ને મને આજ્ઞા કરો કે હું આપની શી સેવા કરું. જીવ ઉપર આપનો આ અનુગ્રહ છે કે આપ તેને આજ્ઞા આપી કોઈ કાર્યમાં નિયુક્ત કરો છો’’ ।।૪૮।।

હે રાજેન્દ્ર! એમવિનન્તિ કરી સુદામાએ ભગવાન્નો અભિપ્રાય જાણી પ્રસન્ન થઈને અત્યન્ત સુગન્ધવાળાં પુષ્પની માળાઓ બનાવી ભગવાન્ને અર્પણ કરી ।।૪૯।।

એનાથી રામ-કૃષ્ણે સારી રીતે શૃંગાર કર્યા અને બન્ને પ્રસન્ન થયા. ગોપોને પણ માળાઓ આપી ખુશ કર્યા. શરણે આવેલા, ચરણમાં દંડવત્પ્રણામ કરતા સુદામાને બન્ને ભાઈઓએ વરદાન આપ્યાં ।।૫૦।।

તેણે પણ અખિલાત્મા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણમાં અચળ ભક્તિ માગી, એમના ભક્તોની મિત્રતા માગી અને પ્રાણીમાત્ર ઉપર ઉત્કૃષ્ટ દયા માગી ।।૫૧।।

ઈતિ તસ્મૈ વરં દત્વા શ્રિયં ચાન્વયવર્દ્ધિનીમ્ ।।
બલમાયુર્યશઃ કાન્તિં નિર્જગામ સહાગ્રજઃ ।।૫૨।।

એના માગ્યા પ્રમાણે તો એને વરદાન આપ્યાં, ઉપરાન્ત એવી લક્ષ્મી આપી કે જે વંશ પરંપરાની સાથે વધતી જાય, વળી બળ, આયુષ્ય, યશ તથાકાન્તિ આપી

મોટાભાઈ સાથે ત્યાંથી ભગવાન્ પધાર્યા ।।૫૨।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધમાં (ત્રીજા રાજસ પ્રકરણના પહેલા પ્રમાણ-પેટા પ્રકરણનો વૈરાગ્ય નિરૂપક છઠ્ઠો) ''મથુરા નગરીમાં શ્રીકૃષ્ણનો પ્રવેશ'' નામનો એક્તાલીસમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં આડત્રીસમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

> ભગવત્સેવા અને ભગવદ્‌ગુણગાન એ ભક્તિમયી પવિત્ર જીવનસાધના હોવી જોઈએ, ધંધો નહીં. હવેલી-મન્દિરમાંજાહેર સેવા-મનોરથોના રૂપમાં ભગવત્સેવાને તેમજ ભાગવતકથા, ઢાઢીલીલા, માલાપહેરામણીના માધ્યમથી ભગવત્કથાને પોતાનો ધંધો બનાવી બેઠેલા 'ભક્તિ'શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવા પણ લાયક નથી.

અધ્યાય ૪૨

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અધ્યાય ૩૯

શ્રીકૃષ્ણે ધનુષ ભાંગ્યું અને એના રક્ષકોને માર્યા

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું પહેલું પ્રમાણ પ્રકરણ અધ્યાય ૭

વિશેષ : આ બેતાળીસમા અધ્યાયમાં અદ્‌ભુતકર્મા ભગવાને પોતાના સ્વરૂપમાં આસક્તિ કરાવવામાટે રાજસ કર્મોદ્વારા સ્વવીર્ય પ્રકટ કર્યું. એનું નિરૂપણ અહીં કરવામાં આવે છે. ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય તો લૌકિક અલૌકિક બન્ને ફળ આપે છે, બીજો કોઈ ફળ આપવાને સમર્થ નથી. લૌકિક અને અલૌકિક બન્ને સામર્થ્ય ભગવાન્‌માં છે તેનું લક્ષણ અહીં નિરૂપિત થાય છે. મલ્લના રંગની કથા પણ એ માટે જ છે તેથી ભગવાન્ અક્લિષ્ટકર્મા છે એમ પણ સિદ્ધ થયું. પ્રમાણનું ફલ એ છે એમ અહીં કાર્યથી બતાવ્યું છે. કુબ્જા અહીં પણ ધનુષરૂપ જ છે તે પણ વાયુથી એવી બની હતી. અધ્યાત્મા એના રુદ્ર છે, બાકીના બે આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક ધનુષમાં છે. જે પાલન કરનાર હતું તે મારણનું સાધન થયું. કાળ પણ અસુરોનો પતિ છે. તે દુર્નિમિત્તથી વિપરિત બન્યો છે. ભગવાન્ જ્યારે પ્રતિકૂળ થાય છે ત્યારે એની બુદ્ધિ પોતાના હિતને જોઈ શકતી નથી તેથી એ સ્વહિતથી ખસી જાય છે. (ભગવાન્ પ્રતિકૂળ હોય ત્યારે બધું પ્રતિકૂળ થાય છે) એ અહીં કહેવાનું તાત્પર્ય છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

અથ વ્રજન્ રાજપથેન માધવઃ સ્ત્રિયં ગૃહીતાંગવિલેપભાજનામ્ ।।
વિલોક્ય કુબ્જાં યુવતીં વરાનનાં પપ્રચ્છ યાન્તીં પ્રહસન્ રસપ્રદઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : ત્યારપછી માધવ રાજમાર્ગમાં જતા હતા ત્યાં એક સુન્દર મુખવાળી કૂબડી યુવતી હાથમાં ચન્દનયુક્ત પાત્રને લઈને જતી હતી. તેને જોઈને આત્મસ્વરૂપનું દાન કરનાર ભગવાન્ હસ્યા અને પૂછવા લાગ્યા : ।।૧।।

''હે સુન્દરી! તું કોણ છે? હે અંગને! આ ચન્દન કોનેમાટે લઈ જાય છે? એ અમને સારી રીતે કહે. આ અનુલેપન અમારા અંગને લગાડવામાટે આપીશ તો થોડા સમયમાં તારું કલ્યાણ થશે'' ।।૨।।

સૈરન્ધ્રી બોલી : ''હે સુન્દરવર્ય! હું કંસની દાસી છું, 'ત્રિવક્રા' મારું નામ છે, અનુલેપના કામમાં હું માન પામેલી કંસની દાસી છું. મારું બનાવેલ ચન્દન કંસને અતિ પ્રિય છે. આપ બે સિવાય તેને માટે બીજો કોણ વધારે લાયક હોઈ શકે?'' ।।૩।।

ભગવાન્ના સૌન્દર્ય, સુકુમારતા, રસિકતા, હાસ્ય, પ્રેમાલાપ અને સુન્દર દષ્ટિથી કુબ્જાનો આત્મા ભગવાન્ને પરાધીન થઈ ગયો અને તેણે બન્ને ભાઈઓને તે સુન્દર અને ઘાટું ચન્દન લગાવી દીધું ।।૪।।

શ્રીકૃષ્ણના શ્યામ અને બલદેવજીના ગૌરવર્ણ થી જુદા જ (પીળા) રંગનો તે સોહામણો અંગરાગ હતો. તેનાવડે શોભાયમાન રામ-કૃષ્ણ પ્રસન્નતાપૂર્વક શોભવા લાગ્યા ।।૫।।

સુન્દર મુખવાળી કુબ્જા ઉપર ભગવાન્ પ્રસન્ન થયા. એને ત્રણ ઠેકાણે વાંક હતો તેથી એનું 'ત્રિવક્રા' નામ હતું. એને સીધી કરવાનો વિચાર એટલા માટે કર્યો કે એણે ભગવાન્નું ઉત્તમ સ્વરૂપ જાણી દર્શન કર્યું છે એનું પ્રત્યક્ષફળ તેને મળે ।।૬।।

ભગવાને પોતાના ચરણોથી કુબ્જાના પગનાબન્ને પંજા દબાવ્યા અને એક હાથ ઉંચો કરી ટચલી અને અનામિકા આંગળીઓ વાળીને વચલી બન્ને આંગળીઓ તેને હડપચીની નીચે રાખી, બીજો હાથ તેની પાછળ લગાડી તેના શરીરને ઉચકાવી દીધું ।।૭।।

ઉચકાતાં જ એનાં બધાં અંગ સીધાં અને સમાન થઈ ગયાં. પ્રેમ અને મુક્તિ ના દાતા ભગવાન્ના સ્પર્શથી તે તરત જ વિશાળ નિતમ્બ અને પીન પયોધર યુક્ત એક ઉત્તમ યુવતી બની ગઈ ।।૮।।

તે જ ક્ષણે કુબ્જા રૂપ, ગુણ અને ઉદારતા થી સમ્પન્ન થઈ ગઈ. તેના મનમાં ભગવાન્‌ને મળવાની કામના જાગી ઉઠી. તેણે શ્રીકૃષ્ણના દુપટ્ટાનો છેડો પકડી હસતાં-હસતાં કહ્યું ।।૯।।

''હે વીર! આવો; આપણે ઘેર ચાલીએ. આપને છોડવાને હું ઉત્સાહવાળી થતી નથી. તમોએ મારા ચિત્તને મથી નાખ્યું છે તો હવે, હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! મારી ઉપર આપ કૃપા કરો'' ।।૧૦।।

એમ રામના દેખતાં સ્ત્રીએ યાચના કરી ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ ગોપોના મુખ તરફ જોઈ હસીને કુબ્જાને કહેવા લાગ્યા : ।।૧૧।।

''હેસુન્દરી! તારું ઘર સંસારી લોકોમાટેપોતાની માનસિક પીડા મટાડવાનું સાધન છે. હું મારું કાર્ય પૂરું કરી જરૂર ત્યાં આવીશ. અમારા જેવા ઘરબાર વિનાના મુસાફરોમાટે તારો જ તો આશરો છે'' ।।૧૨।।

મીઠી-મીઠી વાણીવડે એને રવાના કરીને માર્ગમાં ચાલતાં, વેપારીઓએ નાના પ્રકારની ભેટો લઈ માળા, તામ્બૂલ અને ચન્દન વડે બલદેવજીની સાથે ભગવાન્‌નો સત્કાર કર્યો ।।૧૩।।

ભગવાન્‌નાં દર્શન માત્રથી સ્ત્રીઓનાં હ્દયમાં પ્રેમનો આવેગ, મિલનની આકાંક્ષા જાગી ઉઠી તે એટલે સુધી કે પોતાના દેહનું પણ ભાન રહ્યું નહિ, એમનાં વસ્ત્રો, અંબોડા અને કંગન ઢીલાં પડી ગયાં તથા ખુદ તો ચિત્રલિખિત મૂર્તિઓની માફક જેમની તેમ ઉભી રહી ગઈ ।।૧૪।।

ત્યાંથી આગળ નગરના લોકોને ધનુર્યજ્ઞનું સ્થાન પૂછતા-પૂછતા શ્રીકૃષ્ણ ધનુષના સ્થાનમાં આવ્યા. એમાં પ્રવેશ કરીને જુએ છે તો ત્યાં મોટું ઈન્દ્રના ધનુષ જેવું અદ્ભુત ધનુષ જોયું ।।૧૫।।

પરમ સમૃદ્ધિથી જેનું પૂજન કરેલું છે, ઘણા પુરુષો જેની રક્ષા કરી રહ્યા છે તેવા ધનુષને ઉઠાવવાની શ્રીકૃષ્ણે ઈચ્છા કરી ત્યારે ઘણા લોકોએ એ ધનુષને ન અડકવામાટે સમજાવ્યા, રોક્યા તો પણ શ્રીકૃષ્ણે તે બળાત્કારે એ ધનુષ ઉઠાવી લીધું ।।૧૬।।

ડાબા હાથથી અનાયાસે ઉઠાવી એને સજ્જ કર્યું. માણસો જુએ છે તેના દેખતાં એને ચડાવી ખેંચીને શેરડીના સાંઠાને મતવાલો હાથી સહેલાઈથી ભાંગે તેમ, એ ધનુષને શ્રીકૃષ્ણે ભાંગી નાખ્યું ।।૧૭।।

એ ધનુષ ભાંગતાં એનો મોટો શબ્દ થયો તે આકાશ- પાતાલ દિશાઓમાં ભરાઈ અને પૂરી દીધી. એ શબ્દને સાંભળી કંસને પણ ત્રાસ થયો ।।૧૮।।

એ ધનુષના હથિયારબંધ રક્ષકો–આતતાયી અસુરો ગુસ્સે થયા અને “આને બાંધો-પકડો” એમ બોલતા શ્રીકૃષ્ણની ચારે તરફ ફરી વળ્યા ।।૧૯।।

એમની ખરાબ વૃત્તિને ભગવાન્ જાણી ગયા અને રામ-કૃષ્ણ એમની ઉપર ગુસ્સે થયા. ધનુષના બે ટુકડા કર્યા હતા તે બન્ને ભાઈઓએ હાથમાં લઈને એ ધનુષના રક્ષકોને માર્યા ।।૨૦।।

કંસે સેના મોકલી તેને પણ ધનુષના તે જ ટુકડાઓથી મારી નાખી અને યજ્ઞશાળાના પ્રધાન દ્વારથી બહાર આવીને પ્રસન્નતાથી નગરની શોભા જોતા ટહેલવા લાગ્યા ।।૨૧।।

આ પ્રમાણે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવજી પૂરી સ્વતન્ત્રતાથી મથુરાપુરીમાં વિચરવા લાગ્યા. જ્યારે સૂર્યાસ્ત થઈ ગયો ત્યારે ગ્વાલ-બાલોથી ઘેરાયેલા બન્ને ભાઈ નગરની બહાર પોતાના ઉતારા પર, જ્યાં ગાડાં હતાં ત્યાં પાછા ફર્યા ।।૨૨।।

જ્યારે નગરવાસીઓએ બન્ને ભાઈઓના આ અદ્ભુત પરાક્રમની વાત સાંભળી અને તેમના શરીરની કાન્તિ, સાહસ અને કોટિકન્દર્પ લાવણ્ય સ્વરૂપને જોયાં ત્યારે તેમણે એ જ નિશ્ચય કર્યો કે માનો ન માનો આ બન્ને શ્રેષ્ઠ દેવો છે ।।૨૩।।

(શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર શ્લોક ૨૨-૨૩નો ક્રમ ફેરવ્યો છે) ત્રણે લોકના મોટા-મોટા દેવતાઓ ઈચ્છતા હતા કે (સમુદ્ર મન્થન વખતે સમુદ્રમાંથી પ્રકટ થયેલાં) લક્ષ્મીજી અમને મળે, પરન્તુ ભગવાન્‌ની સેવાને માટે આવેલાં લક્ષ્મીજીએ દેવોનો પણ પરિત્યાગ કરી દીધો અને ન ચાહવાવાળા ભગવાન્‌નું વરણ કર્યું, ભગવાન્‌ને જ સદાને માટે પોતાનું નિવાસ સ્થાન બનાવી દીધું. મથુરાનાં નગરજનો એ જ પુરુષ ભૂષણ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના અંગે-અંગનું સૌન્દર્ય જોઈ રહ્યા છે. એમનું કેવું સૌભાગ્ય! વ્રજમાં ભગવાન્‌ના પ્રયાણ વખતે ગોપીજનોએ વિરહાતુર થઈ જઈ મથુરાવાસીઓના સમ્બન્ધમાં જે-જે વાતો કહી હતી-આશિષો આપી હતી તે બધી અક્ષરે અક્ષર સાચી પડી. ખરેખર તેઓ પરમાનન્દમાં મગ્ન થઈ ગયાં ।।૨૪।।

પછી ભગવાને હાથ-પગ ધોઈને દૂધભાત વગેરેનું ભોજન કર્યું. કંસનો શો ઈરાદો છે એ જાણી લીધું અને રાત્રિ ત્યાં સુખથી પસાર કરી ।।૨૫।।

જ્યારે કંસે સાંભળ્યું કે શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવજી એ ધનુષ્ય તોડી નાખ્યું, રક્ષકો

તથા તેમની સહાયતાને માટે મોકલેલી સેનાનો પણ સંહાર કરી નાખ્યો અને આ બધું તેમને માટે તદ્દન રમત જેવું જ હતું–એને માટે તેમને કોઈ શ્રમ અથવા મુશ્કેલી પડી નહિ ।।૨૬।।

ત્યારે તે બહુ ડરી ગયો. (છતાં તે શરણે આવ્યો નહિ કારણ કે) તે દુર્બુદ્ધિ હતો. તેને ઘણો વખત ઊંઘ ન આવી. જાગ્રત અવસ્થા તથા સ્વપ્નમાં તેને ઘણાં અપશુકન થવા લાગ્યાં, જે એના મૃત્યુનાં સૂચક હતાં ।।૨૭।।

જાગ્રત અવસ્થામાં તેણે જોયું કે જલ અથવા દર્પણમાં શરીરનું પ્રતિબિમ્બ (શરીરનો પડછાયો) તો પડે છે, પણ મસ્તક દેખાતું નથી; આંગળી વગેરેથી પાંપણ પણ દબાવેલી ન હોવા છતાં ચન્દ્રમા, તારા અને દીપક વગેરેની જ્યોતિ એને બબ્બે દેખાય છે ।।૨૮।।

પોતાની છાયામાં છિદ્ર દેખાય છે. કાનમાં આંગળી નાખતાં સંભળાતો શરીરમાં પ્રાણચલનનો ઘૂં..ઉ..ઉ અવાજ સંભળાતો નથી. વૃક્ષોમાં સોનાનો ભાસ થાય છે, રેતી અથવા કીચડ માં પોતાનાં પગલાં દેખાતાં નથી ।।૨૯।।

સ્વપ્નમાં તે પ્રેતને આલિંગન કરે છે. સ્વપ્નમાં ગધેડે બેસતાં અને ઝેર ખાતાં પોતાને જુએ છે. જાસુદનાં પુષ્પની માળા પહેરી છે. તેલથી માલીશ કરેલ શરીરવાળો પોતે પોતાને નગ્ન જુએ છે ।।૩૦।।

એવા બીજાં પણ સ્વપ્ન એણે જોયાં. જાગ્રત અવસ્થામાં પણ એવું જ જોવા લાગ્યો અને એણે ''હું મરીશ'' એમ જાણ્યું તેથી ત્રાસ પામ્યો. એને ચિન્તાથી રાતે નિદ્રા ન આવી ।।૩૧।।

હે પરીક્ષિત! સવાર થતાં સૂર્ય જળમાંથી બહાર નીકળતાં કંસે મલ્લક્રીડાનો ઉત્સવ શરૂ કરવાનું જાહેર કર્યું ।।૩૨।।

રાજપુરુષોએ અખાડાની પૂજા કરી, ત્યાં મંચ ગોઠવેલા તેમાં પુષ્પની માળાઓ બાંધી, પતાકા તોરણો વગેરેથી પણ એને અલંકૃત કર્યા, તુરી, ભેરી વગેરે વાજાં ત્યાં વાગવાં લાગ્યાં ।।૩૩।।

એ મંચો ઉપર ગામના લોકો, નગરના લોકો, બહારગામથી આવેલા લોકોમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિયો વગેરેના ક્રમથી બધા બેસી ગયા. રાજાઓ પણ પોત–પોતાના નિશ્ચિત સ્થાન ઉપર બેસીને જોવા લાગ્યા ।।૩૪।।

કંસ પોતાના મન્ત્રીઓની સાથે આવ્યો અને રાજાની બેઠક ઉપર બેસી ગયો.

એની બાજૂમાં ખડિયા રાજાઓ બેઠા. એની વચ્ચે પોતે બેઠો; પણ એના મનમાં ગભરાટ હતો-પ્રસન્નતા દેખાતી નહોતી ।।૩૫।।

જેવા વાજાં વાગવા લાગ્યાં કે તરતજમલ્લો તૈયાર થઈને હાથવડે તાલ દેવા લાગ્યા. તેઓ બહુગર્વ સાથે આવ્યા અને પોતાના ઉસ્તાદોને સાથે લાવ્યા ।।૩૬।।

ચાણૂર, મુષ્ટિક, કૂટ, શલ, તોશલ વગેરે મલ્લો વાજિન્ત્રના સુન્દર નાદથી પ્રોત્સાહિત થઈ અખાડામાં આવી ગોઠવાઈ ગયા ।।૩૭।।

નન્દગોપાદયો ગોપા ભોજરાજસમાહૂતાઃ ।।
નિવેદિતોપાયનાસ્તે એકસ્મિન્ મંચ આવિશન્ ।।૩૮।।

ભોજરાજ કંસે બોલાવેલા નન્દરાયજી વગેરે ગોપો લાવેલ ભેટો કંસ રાજાને નિવેદિત કરી એક મંચ ઉપર તેઓ પણ બેઠા ।।૩૮।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધમાં (ત્રીજા રાજસ પ્રકરણના પહેલા પ્રમાણ-પેટા પ્રકરણનો ધર્મિરૂપ સાતમો) ‘‘શ્રીકૃષ્ણે ધનુષ ભાંગ્યું અને એના રક્ષકોને માર્યા’’ નામનો બેતાળીસમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં ઓગણચાલીસમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું પહેલું પ્રમાણ પ્રકરણ સમ્પૂર્ણ.

‘‘યસ્તુ સ્વાર્થં ભગવન્તં સેવતે સો અધમઃ ઈતિ’’

જે સ્વાર્થ (આજીવિકા, પ્રતિષ્ઠાવગેરે માટે) ભગવત્સેવા કરતો હોય તેને અધમ (અર્ચક) જાણવો. **(શ્રીવલ્લભાચાર્ય સુબો.૨।૯।૧૯)**

ભગવત્સેવા અને ભગવદ્ગુણગાન એ ભક્તિમયી પવિત્ર જીવનસાધના હોવી જોઈએ, ધંધો નહીં. હવેલી-મન્દિરમાંજાહેર સેવા-મનોરથોના રૂપમાં ભગવત્સેવાને તેમજ ભાગવતકથા, ઢાઢીલીલા, માલાપહેરામણીના માધ્યમથી ભગવત્કથાને પોતાનો ધંધો બનાવી બેઠેલા ‘ભક્તિ’ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવા પણ લાયક નથી.

અધ્યાય ૪૩

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અધ્યાય ૪૦

રાજસ–પ્રમેય પ્રકરણ

કુવલયાપીડને માર્યો અને મલ્લોની સભામાં શ્રીકૃષ્ણ પધાર્યા

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું બીજું પ્રમેય પ્રકરણ અધ્યાય ૧

વિશેષ : શબ્દનું બળ સમ્પૂર્ણ રીતિથી સાત અધ્યાયથી કહેવામાં આવ્યું, હવે અર્થનું બળ સાત અધ્યાયથી કહેવામાં આવે છે. અનેક ઉત્સવોથી બધા પ્રપંચને ભૂલી ગયા અને માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થયું. આ પ્રકરણમાં ભક્તની આસક્તિ કહેવાની છે. એ રંગમાં જોનારની તથા નન્દરાયજી વગેરેની પણ આસક્તિ આ પ્રકરણમાં કહેવાની છે તે બે–બે અધ્યાયથી કહેવાની છે એમ આસક્તિ સિદ્ધ થતાં ભગવાન્‌માં એકચિત્તતા થાય છે તેથી એ એકતાનું ફલ પણ કહેવામાં આવે છે. આ તેતાળીસમાં અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણમાં ભક્તોની આસક્તિ કહેવાની છે. ભગવાન્‌નું અતુલ સામર્થ્ય જોઈ વિસ્મિત થયેલ ભક્તોને એમાં આસક્તિ થાય છે એ વાત અહીં કહેવાની છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

અથ કૃષ્ણશ્ચ રામશ્ચ કૃતશૌચૌ પરન્તપ ।।
મલ્લદુન્દુભિનિર્ઘોષં શ્રુત્વા દ્રષ્ટુમુપેયતુઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : રામ અને કૃષ્ણ સ્નાનાદિ પ્રાતઃકર્મ કરીને તૈયાર થયા ત્યાં એમણે, હે પરન્તપ! મલ્લનાં દુંદુભિનો અવાજ સાંભળ્યો અને મલ્લક્રીડા જોવાની ઈચ્છાથી ત્યાંથી પધાર્યા ।।૧।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે રંગભૂમિના દરવાજે પહોંચતાં જોયું કે ત્યાં અમ્બષ્ઠ મહાવતની પ્રેરણાથી કુવલયાપીડ નામનો હાથી પોતાને મારવાને ઉભો છે ।।૨।।

ત્યારે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પોતાની કમર કસી લીધી, વાંકડીઆ વાળને સરખા કરીને મેઘના જેવી ગમ્ભીર વાણીથી મહાવતને પડકાર કરતાં કહ્યુંઃ ।।૩।।

‘‘હે અમ્બષ્ઠ! અમ્બષ્ઠ! અમને રસ્તો આપ. માર્ગમાંથી જલદી દૂર થા, નહિ તો હાથી સાથે તને આજે જ યમદ્વારમાં પહોંચાડું છું’’ ।।૪।।

એમ અમ્બષ્ઠનો તિરસ્કાર કર્યો ત્યારે તે ગુસ્સે થયો અને કાળ, મૃત્યુ અને યમ જેવા ગુસ્સે થયેલા હાથીને શ્રીકૃષ્ણ તરફ એણે પ્રેર્યો ।।૫।।

હાથી પણ એમની સામે દોડ્યો. એણે શ્રીકૃષ્ણને પોતાની સૂંઢમાં લઈ લીધા.

ભગવાન્ એની સૂંઢમાંથી છટકી અને મુકકો મારી એના પગનીચે છુપાઈ ગયા ।।૬।।

ત્યારે હાથીને વધારે ક્રોધ થયો. એમને ન જોયા ત્યારે એ ત્યાં સૂંઘવા લાગ્યો એનાથી એ જાણી ગયો. એણે સૂંઢવડે શ્રીકૃષ્ણને પકડ્યા પણ શ્રીકૃષ્ણ બળાત્કારે ત્યાંથી છટકી ગયા ।।૭।।

ત્યારબાદ જેવી રીતે ગરુડ સાપને ખેંચે તેમ ભગવાન્ તે બલવાન હાથીનું પૂછડું પકડી અનાયાસે રમતાં-રમતાં તેને પચીસ ધનુષ (સો હાથ) પાછળ ઘસડી ગયા ।।૮।।

જેવી રીતે ઘુમરડી ફરતા વાછડાની સાથે બાલક પણ ઘુમરડી ફરે છે તેવી જ રીતે ભગવાન્ તેનું પૂછડું પકડી તેને ઘુમાવવા અને ખેલવા લાગ્યા. જ્યારે તે જમણી બાજુથી ફરી તેમને પકડવા મથતો ત્યારે પ્રભુ ડાબી બાજુ આવી જતા અને જ્યારે તે ડાબીબાજુ તરફ ઘૂમતો ત્યારે પ્રભુ જમણી બાજુ આવી જતા ।।૯।।

પછી એની સામે આવી હાથથી હાથીને મારીને દોડ્યા. એ એવી રીતે ફર્યા કે એ પડી જ જાય. તેથી એ હાથી પડી ગયો ।।૧૦।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે દોડતાં-દોડતાં એકવાર રમતાં-રમતાં જ પૃથ્વી ઉપર પડી જવાનો અભિનય કર્યો અને તરત ત્યાંથી ઉભા થઈ ભાગી ગયા. હાથી એ વખતે ક્રોધથી બળી રહ્યો હતો. તે સમજ્યો કે ભગવાન્ પડી ગયા. તેથી તેણે પૂરી તાકાતથી પોતાના બન્ને દન્તશૂળ ધરતી ઉપર ખૂંચાડી દીધા ।।૧૧।।

એમ જ્યારે પોતાનું પરાક્રમ વિફળ ગયું ત્યારે હાથીને ઘણો ક્રોધ થયો. એમાં વળી મહાવતે ઉશ્કેર્યો એટલે એ શ્રીકૃષ્ણ ઉપર ત્રાટક્યો ।।૧૨।।

ભગવાન્ મધુસૂદને જ્યારે તેને પોતાના ઉપર ધસી આવતો જોયો ત્યારે તેની પાસે આપ ગયા અને પોતાના એક જ હાથથી તેની સૂંઢ પકડી તેને ધરતી ઉપર પછાડ્યો ।।૧૩।।

સિંહ જેમ સહેલાઈથી હાથી ઉપર ચડી જાય તેમ ભગવાને એનું ચરણથી આક્રમણ કર્યું અને દાન્ત ખેંચી લીધા અને એનાથી જ હાથી અને એના રક્ષકોને મારી નાખ્યા ।।૧૪।।

મરી ગયેલા હાથીને ત્યાં જ છોડી દઈ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે તેનો દન્તશૂળ હાથમાં લઈને જ રંગ મંડપમાં પ્રવેશ કર્યો. એ વખતે આપની શોભા જોવા જેવી હતી. આપના ખભા ઉપર હાથીનો દાંત હથિયાર તરીકે રાખેલો હતો, શ્રીઅંગ હાથીના રક્ત અને

મદનાં બિન્દુઓથી શોભતું હતું અને મુખકમલ ઉપર પસીનાનાં બિન્દુઓ ઝળકી રહ્યાં હતાં. (ભક્તોને માટે આપ આટલી હદે પરિશ્રમ હસતે મુખે ઉઠાવે છે!) ।।૧૫।।

કેટલાક ગોપોની સાથે બલદેવજી અને જનાર્દન હાથમાં ગજદન્તરૂપ ઉત્તમ આયુધની સાથે રંગમંડપમાં પધાર્યા ।।૧૬।।

જે વખતે ભગવાન્ *શ્રીકૃષ્ણ બલદેવજીની સાથે રંગમંડપમાં પધાર્યા તે વખતે ૧. મલ્લોને વજ્રજેવા કઠોર શરીરવાળા (**રૌદ્રરસ**) ૨. સાધારણ માણસને નરરત્ન (**અદ્‌ભુતરસ**) ૩. સ્ત્રીઓને સાક્ષાત્ કામદેવ (**શૃંગાર રસ**) ૪. ગોપોને સ્વજન (**હાસ્યરસ**) ૫. દુષ્ટ રાજાઓને દંડ દેનારા શાસક (**વીર રસ**) ૬. પોતાના પિતાને બાલક (**વાત્સલ્ય રસ**) ૭. કંસને મૃત્યુ (**ભયાનક રસ**) ૮. અજ્ઞાનીઓને વિરાટ (**બીભત્સ રસ**) ૯. યોગીજનોને પરમતત્વ (**શાન્ત રસ**) અને ૧૦.ભક્તશિરોમણિ વૃષ્ણિવંશીઓને પોતાના ઈષ્ટદેવ (**પ્રેમ-ભક્તિરસ**)જણાયા. (બધાને પોત-પોતાના ભાવ પ્રમાણે રસનો અનુભવ થયો ।।૧૭।।

વિશેષ : એવા વેશથી રંગમંડપમાં જવાનું પ્રયોજન કહેતાં ભગવાન્‌નું સ્વરૂપ બલદેવજીની સાથે બધાએ પોતાના અધિકાર પ્રમાણે જોયું; તેના-તેના હૃદયમાં તે-તે પ્રકારના ભાવ પ્રકટ થયા એ વાત કહે છે. અહીં ભગવાન્ પ્રમેયબલથી નિરોધ કરવાના છે. લોકો દશ પ્રકારના છે તેથી ભગવાન્ પણ દશ રસરૂપ થયા. જેનો જેવો ભાવ હોય તેને ભગવાન્ અનુસરતાં એનો નિરોધ થાય છે. એ સિવાય નિરોધ ન થાય, પણ સંસારમાં બંધન થાય, માટે ભગવાન્ એને પોતાને યોગ્ય લાગ્યા છે. નવ પ્રકાર ગુણના છે જ્યારે એક પ્રકાર ગુણાતીતનો છે તેથી દશ સ્વરૂપે પ્રભુ જોવામાં આવ્યા છે. શૃંગાર આદિ દશ રસ પણ એ ભાવને કહેનારા છે.

પહેલાં રાજસ ત્રણ, પછીથી તામસ ત્રણ અને છેલ્લા સાત્વિક ત્રણ ભાવને કહે છે. પહેલાં આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક એ ક્રમ છે. રૌદ્ર, અદ્‌ભુત, શૃંગાર, હાસ્ય, વીર, વાત્સલ્ય-દયા, ભયાનક, બીભત્સ, શાન્ત અને ભક્તિ એ ક્રમે દશ રસનું અત્રે કથન છે. એ બધા ભાવ બતાવવામાટે ભગવાન્ એવા થયા તેથી એમાં ગુણો જ બધા ભાવરૂપે દેખાય છે. એમાં પ્રથમ મલ્લો પોતાની સાથે લડનારની શોધમાં છે. તે ભગવાન્‌ને પ્રતિમલ્લ માનતા નથી પણ મલ્લથી વિલક્ષણ માને છે એમાં પણ એને સર્વથા મારક માને છે તેથી મલ્લોને વજ્ર(વીજળી પડે છે તેવા) દેખાયા એમ કહ્યું. વજ્રજેવા ભગવાન્‌ને જોયા તેથી મલ્લનાં મન ભગવાન્‌માં નિરુદ્ધ થયાં. અહીં ૧. **રૌદ્રરસ** કહ્યો. બીજા રાજસોભગવાન્‌ને અદ્‌ભુત માને છે. એ જ કહે છે કે મનુષ્યોને અદ્‌ભુત મનુષ્ય જેવા દેખાયા તેથી એમને એમાં ૨. **અદ્‌ભુત રસ** ઉત્પન્ન થતાં

તેઓ એમાં નિરુદ્ધ થયા. એ અવસ્થામાં પણ સ્ત્રીઓને તો મૂર્તિમાન કામરૂપે દેખાયા. સ્ત્રીઓ કામની સેના છે તેણે પોતાના સ્વામીને કોઈ દિવસ જોયેલ નહિ, કેમકે એ સ્મર્તવ્યાત્મા છે તે આજે રૂપ પ્રકટ કરીને પધાર્યા ત્યારે ''આપણે સનાથ થયાં, હવે પછી સર્વ ઈન્દ્રિયો શરીર અને અન્તઃકરણથી તે જ સેવ્ય છે'' એવો સ્ત્રીઓને ભાવ થયો. અહીં ૩. **શૃંગાર રસ** છે. એમ જાણી એનો એ સ્વરૂપમાં નિરોધ થયો. ગોપોને સ્વકીય જણાયા, પણ પ્રભાવશાલી છે તેથી તેઓ ભગવાન્‌ના વેશને જોઈને હસ્યા તેથી તેમને ૪. **હાસ્યરસ**નો આવિર્ભાવ થયો. જેમ પોતાના સ્વકીય વેશમાં-આધ્યાત્મિકમાં આ રાજાઓ દેહરૂપ છે, ઈન્દ્રિયરૂપ આગળ કહેવાશે અને આત્મરૂપ એની પછી કહેવાશે. ઈન્દ્રિયોનું દમન કરવાનું જ હોય તેમ દુષ્ટ રાજાઓનું પણ દમન કરવાનું જ હોય તેથી રાજાઓ ઈન્દ્રિયો જેવા છે. આ દુષ્ટ તે જ કે જે વૃષ્ણિરૂપે પ્રસિદ્ધ છે. જે ભક્તિના અધિકારી છે. જે લૌકિક પામરો છે તેને બીભત્સરસમાં કહેશે. જે રાજસ રાજસો છે તે રાજસભાવ સિદ્ધિને માટે ક્ષિતિભુજ કહેવાય છે. તેઓને ભગવાન્‌ના જોઈને ૫. **વીરરસ** ઉત્પન્ન થયો, અર્થાત્ આ આપણને દંડ દેનાર છે તેવો ભાવ થયો તેથી યુદ્ધ કરવાની બુદ્ધિ થઈ પણ પ્રવૃત્તિ ન થઈ. જેમ હીન પુરુષની દૃષ્ટિ રાણી ઉપર પડે તો હીન પુરુષને કામ ઉત્પન્ન થાય પણ રાણીને ન થાય કારણ કે રાણી તેને પોતાનાથી હીન જાણે છે. બધે જ પોતાનાથી ઉત્તમપણાની બુદ્ધિ રસની પોષક છે. સ્ત્રીઓને સ્નેહ છે તેના કરતાં અધિક વસુદેવ-દેવકીજીને છે પણ તમ અજ્ઞાનરૂપ છે, સ્ત્રીઓમાં પ્રયોજક કામ છે અને અહીં વસુદેવ-દેવકીજીમાં તો પ્રયોજક મોહ છે. ગોપીજનોને કામથી સ્નેહ છે ત્યારે માતા-પિતાને શ્રીકૃષ્ણમાં મોહથી સ્નેહ છે. મોહાંશમાં રાજસ ભાવ છે, સ્નેહ સર્વત્ર સાત્વિક છે. લૌકિકમાં રાજસતા, નિષિદ્ધમાં તામસતા, વિહિતમાં સાત્વિકતા સર્વત્ર સ્નેહમાં સમજવાની છે. તે-તે અધિકારીઓનો એવા સ્નેહથી નિરોધ સિદ્ધ થાય છે. તેથી જ પોતાનાં માતા-પિતાને બાલક જેવા લાગ્યા તેથી એમને ૬. **દયારસ (કરુણરસ-વાત્સલ્યરસ)** ઉત્પન્ન થયો. બાલક સ્નેહમાં મુખ્ય છે. તેની ઉપર દયા જેને કરુણા કહે છે તે ઉત્પન્ન થઈ તેમને એ બાલક જોવામાં આવ્યા. જે મુક્તિના અધિકારી છે, સાત્વિક છે, અલૌકિક છે તેમને બીભત્સરસ ઉત્પન્ન થયો. જેમની જલદીમાં મુક્તિ થવાની છે તેવા ભય, બીભત્સ અને શાન્તરસના અધિકારીઓ છે. તેઓમાં દુષ્ટ કર્મ કરનાર કંસ તામસ સાત્વિક છે. દેહના અધિષ્ઠાતૃ દેવ પ્રાજ્ઞ છે તેવો એ છે. એ કહે છે કે ભોજપતિ કંસને શ્રીકૃષ્ણ મૃત્યુરૂપે દેખાયા. મૃત્યુથી મોટો કોઈ ભય નથી. નરક કરતાં પણ મૃત્યુ મોટા ભયરૂપ છે. અહીં ૭. **ભયાનક રસ** સમજવો. ભોજનો પતિ સાત્વિકતામાટે કહ્યો. જે ભગવત્ સ્વરૂપમાં નિષ્ઠાવાળા ભક્તો છે તે રાજસ સાત્વિક છે તેમને ભગવાન્‌માં

સ્નેહ છે તેથી એ ભગવાન્‌નો રુધિર અને મદના બિન્દુવાળા જોઈને એમને ૮. **બીભત્સરસ** ઉત્પન્ન થયો. પોતાનું બાલક ખરાબ પદાર્થને અડકે તો એનાં મા-બાપને એમાં બીભત્સતા લાગે છે. જો એમ ન હોય તો એને સાફ કરવા પ્રવૃત્તિ એમને ન થાય. એને ભગવાન્‌ની લીલાનું જ્ઞાન ન હોવાથી એ નિન્દા કરે છે. બીભત્સ રસના ઉદાહરણમાં **ઉત્કૃત્યોત્કૃત્ય કૃત્તિમ્** (માલતી માધવ અંક ૫-૧૬ લેખક ભવભૂતિ) એ શ્લોકમાં મોટાઓને બીભત્સ રસ ઉત્પન્ન થાય છે, પામરોને તો ઉત્પન્ન થતો નથી. ભૂલ્યે ચૂક્યેય ભગવાન્‌નું ભજન તો કરવું જ નહિ એવી જેમની બુદ્ધિ છે તેવા અત્યન્ત પામર લોકો નિરોધના આધિકારી નથી. એને શ્રીકૃષ્ણ વિરાટ જેવા દેખાયા. **(વિરાટ્ શબ્દઃ શોભાભાવવાચકઃ વિગત રાજનરૂપઃ, ન તુ પ્રસિદ્ધઃ)** 'વિરાટ્' શબ્દનો અર્થ અહીં ''જેમાં પ્રકાશ, કાન્તિ, સૌન્દર્ય કે શોભા નથી તેવું'' સમજવો, શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ ભગવાન્‌નું વિરાટ સ્વરૂપ નહિ, કારણ કે તે સ્વરૂપને જાણનારા અજ્ઞાની હોઈ શકે નહિ. યોગીઓને શ્રીકૃષ્ણ પરમ તત્વ એટલે પુરુષોત્તમ સ્વરૂપે દેખાયા. યોગ સાંખ્યમાં આત્માને પણ તત્વરૂપ માન્યો છે તેથી એને એ પરમ તત્વરૂપે દેખાયા, કેમકે એ યોગી લોકો સાત્વિક છે. યાદવો ગુણાતીત છે તેને તો શય્યા, આસન, અટન વગેરેમાં શ્રીકૃષ્ણ એમની સાથે જ રહેશે; તેણે તો શ્રેષ્ઠ દેવતા માન્યા, સ્વામી માન્યા. દાસને સ્વામી નિયામક હોય તો એ લૌકિક ગણાય તેમ અહીં નથી એમ બતાવવા દેવતા-પદનો પ્રયોગ છે. તેથી એ અલૌકિકની માન્યતાવાળાને અલૌકિકતા બતાવે છે તેથી જ 'વિદિત' એમ કહ્યુ, જો કે અહીં શાન્તરસ વિશેષતાથી બતાવ્યો નથી તો પણ એવી રીતે પ્રવેશ છે તેથી ૯. **શાન્ત** રસ પણ એમાં છે. આઠ રસના અભિપ્રાયથી પણ એમ હોવાનો સમ્ભવ છે. નિપુણો ૧૦. **ભક્તિ રસ** પણ રસ વૃષ્ટિરૂપ હોવાથી અહીં માને છે. એમ દશ રસ વિશિષ્ટ ભગવાન્ રંગમંડપમાં પધાર્યા એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. વેદનો (બલદેવજીનો) સહભાવ છે નહિ તો સમાનતા કહેવી હોત તો દ્વિવચનનો પ્રયોગ શ્રીશુકદેવજી કરત. તેથી બલદેવજીનો અહીં સહભાવ હોવાથી એમની ગૌણતા છે જ્યારે શ્રીકૃષ્ણની મુખ્યતા છે અને એ જ સર્વ રસ છે એમ સિદ્ધ થયું.

હે રાજન્! આમ તો કંસ બહુ જ ધૈર્યવાન્ વીર હ્તો, છતાં તેણે જ્યારે જોયું કે આ બન્નેએ કુવલયાપીડને મારી નાખ્યો ત્યારે તે સમજી ગયો કે આમને જીતવા તો બહુ કઠણ છે. એ વખતે તે ખૂબ ગભરાઈ ગયો ।।૧૮।।

એ બન્ને ભાઈઓ રંગમંડપમાં પધાર્યા ત્યારે એમનો વિચિત્ર વેશમાલા, આભરણ અને વસ્ત્ર એમણે ધર્યાં હતાં અને મહાભુજવાળા દેખાતા હતા ।।૧૯।।

અને પોતાનાં શ્રીઅંગની કાન્તિથી બધા જોનારના મનને ખેંચતા હતા. હે

રાજન્! મંચ ઉપર બેઠેલા લોકોએ જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ બલદેવજીને જોયા ત્યારે હર્ષ અને ઉત્કંઠા મુખ ઉપર દેખાવા લાગ્યાં અને એમને જોતાં-જોતાં નેત્ર તૃપ્ત ન થયાં ।।૨૦।।

જાણે કે તેઓ તેમને નેત્રોથી પાન કરી રહ્યાહોય, જિહ્વાથી ચાટી રહ્યા હોય, નાસિકાથી સૂંઘી રહ્યાહોય અને ભુજાઓથી પકડી આલિંગન કરી રહ્યા હોય ।।૨૧।।

એમનાં સૌન્દર્ય, ગુણ, માધુર્ય અને નિર્ભયતાએ જાણે કે પ્રેક્ષકોને એમની લીલાઓનું સ્મરણ કરાવી દીધું અને તે લોકો પરસ્પર તેમના વિશે દેખેલી અને સાંભળેલી વાતો કહેવા અને સાંભળવા લાગ્યા ।।૨૨।।

“આ બન્ને સાક્ષાત્ ભગવાન્ નારાયણના અંશ છે. આ પૃથ્વી ઉપર વસુદેવજીના ઘેર તેમણે અવતાર લીધો છે ।।૨૩।।

(શ્રીકૃષ્ણ તરફ અંગુલી નિર્દેશ કરીને) આ સાંવરા સલોના કુમાર દેવકીજીના ગર્ભથી પ્રકટ થયા કે તુરત એમને ગોકુલ લઈ જવામાં આવ્યા. એ ગુપ્ત રીતે આટલો વખત નન્દરાયજીને ત્યાં રહી મોટા થયા ।।૨૪।।

પૂતના, વંટોળિયો દાનવ તૃણાવર્ત, અર્જુનવૃક્ષો, શંખચૂડ, કેશી, ધેનુક, અને એના જેવા બીજા અરિષ્ટ, બકાસુર, વગેરેનો સંહાર આ કૃષ્ણે જ કરેલો ।।૨૫।।

આ કૃષ્ણે જ ગોપાલો સહિત ગાયોને દાવાગ્નિથી બચાવી, કાલિય સર્પનું દમન કર્યું અને ઈન્દ્રનો મદ ઉતાર્યો ।।૨૬।।

પર્વત શ્રેષ્ઠ ગોવર્ધનને સાત દિવસ સુધી એક હાથમાં આ કૃષ્ણે જ ધારણ કર્યો, તથા વાયુ, વર્ષા અને વીજળીથી ગોકુલની રક્ષા કરી ।।૨૭।।

ગોપીજનો એમના મન્દ મૃદુ હાસ્ય, મધુર દૃષ્ટિ અને સદા એકરસ પ્રસન્ન રહેતા મુખારવિન્દના દર્શનથી અનાયાસે અને આનન્દપૂર્વક વિવિધ તાપોથી મુક્ત થઈ જતાં હતાં ।।૨૮।।

કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણ યદુવંશની રક્ષા કરશે. આ અલૌકિક ગુણયુક્ત અત્યન્ત વિખ્યાત વંશ એમના દ્વારા મહાન સમૃદ્ધિ, યશ અને ગૌરવ પ્રાપ્ત કરશે ।।૨૯।।

આ બીજા એ જ શ્યામસુન્દરના મોટાભાઈ શોભાનિધાન, કમલનયન શ્રીબલદેવજી છે. તેમણે પ્રલમ્બાસુર, વત્સાસુર, ધેનકાસુર વગેરેને માર્યા છે એમ કહેવાય છે” ।।૩૦।।

લોકો આમ વાતો કરતા હતા અને રંગમંડપમાં શરણાઈ વગેરે વાજાં વાગતાં હતાં

ત્યારે ચાણૂર શ્રીકૃષ્ણ રામને સારી રીતે બોલાવીને આ વાક્ય બોલ્યોઃ ।।૩૧।।

''હે નન્દસૂનુ! હે રામ! તમે શૂરવીર લોકોમાં પંકાયેલા છો, બાહુયુદ્ધમાં તમે નિપુણ ગણાઓ છો એ વાત સાંભળી રાજાએ તમને અહીં બોલાવ્યા છે, કેમકે તમારી કુસ્તી જોવાની રાજાની ઈચ્છા છે ।।૩૨।।

મન, વચન અને કર્મ થી રાજાનું પ્રિય કરવાથી પ્રજા શ્રેય (ધન આદિ) પ્રાપ્ત કરે છે. એમ ન કરે તો એને વિપરીત ફલ થાય છે એટલે એ મુશ્કેલીમાં આવી પડે છે ।।૩૩।।

એ તો બધા જાણે છે કે ગાયો અને વાછડાં ચરાવનારા ગોવાળિયાઓ રોજ આનન્દપૂર્વક જંગલોમાં કુસ્તી કરતા રમતા રહે છે અને ગાયો ચરાવતા રહે છે ।।૩૪।।

તેથી આવો, તમે અને અમે રાજાને પ્રસન્ન કરવામાટે કુસ્તી લડીએ. એમ કરવાથી આપણા ઉપર બધાં પ્રાણીઓ પ્રસન્ન થશે, કેમકે રાજા આખી પ્રજાનું પ્રતીક છે'' ।।૩૫।।

ચાણૂરનું કથન સાંભળી ''બાહુયુદ્ધ પોતાને અભીષ્ટ છે'' એમ માની એને અભિનન્દન આપી શ્રીકૃષ્ણે દેશકાલને લાયક વચન કહ્યુંઃ ।।૩૬।।

''તમે અને અમે બન્ને આ ભોજરાજ કંસની પ્રજા છીએ પણ અમે વનમાં રહેનાર છીએ; એનું આપણે બન્ને નિત્ય પ્રિય કરીએ તો એ આપણા ઉપર અનુગ્રહ કરે ।।૩૭।।

પરન્તુ અમે બાળક હોવાથી અમારા જેવા સમાન બળવાળા બાળક હોય તેની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઈચ્છા રાખીએ છીએ. મલ્લની સભામાં બેસનારને અધર્મનો સમ્પર્ક ન થાય એમ લડવાને અમો તૈયાર છીએ'' ।।૩૮।।

ચાણૂર બોલ્યો : તમે કે બલરામ નથી બાલક કે નથી કિશોર. બલદેવજી પણ બળિયાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે. હમણાં તમે તો હજાર હાથીના બળવાળા હાથીને રમત કરતાં મારી નાખ્યો ।।૩૯।।

તસ્માદ્ ભવદ્‌ભ્યાં બલિભિર્યોદ્ધવ્યં નાનયોત્ર વૈ ।।
મયિ વિક્રમ વાર્ષ્ણેય બલેન સહ મુષ્ટિકઃ ।।૪૦।।

માટે બળવાળા તમો બન્ને ભાઈઓએ અમારી સાથે કુસ્તી કરવી જ જોઈએ. એમાં અન્યાય નથી. અમારા બે માં હે કૃષ્ણ! મને તમે પરાક્રમ બતાવો અને

બલદેવજીની સાથે મુષ્ટિક કુસ્તી કરો ।।૪૦।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધમાં (ત્રીજા રાજસ પ્રકરણના બીજા પ્રમેય-પેટા પ્રકરણનો ઐશ્વર્ય રૂપ પહેલો) ''કુવલયાપીડને માર્યો અને મલ્લોની સભામાં શ્રીકૃષ્ણ પધાર્યા'' નામનો તેતાળીસમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં ચાલીસમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

આપણે પુષ્ટિમાર્ગીનથી જ જો-

મૃતકના ઉદ્ધારાર્થે કે ફંડફાળામાટે ભાગવતકથાનું આયોજન કરીએછીએ
(ઠેરાવેલ કે ઠેરાવ્યા વિનાની)દક્ષિણા લઈને ભાગવત વાંચીએ છીએ
આવી ભાગવતકથા સાંભળવા કે આશીર્વાદ આપવા જઈએ છીએ

અધ્યાય ૪૪

શ્રી સુબોધિનીજી અનુસાર અધ્યાય ૪૧

શ્રીકૃષ્ણે કરેલો કંસનો વધ

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું બીજું પ્રમેય પ્રકરણ અધ્યાય ૨

વિશેષ : આ ૪૪ મા અધ્યાયમાં એના ભાઈઓ વગેરે સહિત કંસનો વધ કહેવાય છે. એમ કરીને શ્રીકૃષ્ણે પોતાનાં માતા-પિતા ને સ્વસ્વરૂપમાં આસક્તિ કરાવી છે. મલ્લોના બળના ક્ષયને માટે ભગવાને લીલા કરી ત્યારે સ્ત્રીઓએ શ્રીકૃષ્ણના કૈશોર ભાવનું વર્ણન કર્યું છે તે માતા-પિતાની આસક્તિ વધારવામાટે કર્યું છે. ભક્તને વધારે વખત ક્લેશ ન કરવા મલ્લોને માર્યા છે. કંસને પણ એ જ કારણે માર્યો છે. તેથી પ્રતિબન્ધ દૂર થયો. શત્રુનો પણ મોક્ષ કર્યો એ પ્રથમના નિરોધથી વિશેષ છે. આસક્તિ નવી નથી થઈ પણ હતી તેમાં વધારો થયાનું કહ્યું છે. એ ભક્તો ત્રણ પ્રકારના છે, મલ્લો, સ્ત્રીઓ અને માતા-પિતા. વસુદેવજી ગુણાતીત છતાં અહીં સાત્વિક છે. પહેલાં નિરુદ્ધ તામસોને બે અધ્યાયથી કહે છે. કુબ્જા, અક્રૂરજી વગેરે રાજસોને બે અધ્યાયથી કહે છે. આ અધ્યાયમાં તો ગુણાતીત માતા-પિતા ના નિરોધની વાત કહેવામાં આવે છે. એમની મુક્તિમાટે બીજાની વાતો છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

એવં ચર્ચિતસંકલ્પો ભગવાન્ મધુસૂદનઃ ।।

આસસાદાથ ચાણૂરં મુષ્ટિકં રોહિણીસુતઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : મધુસૂદન ભગવાન્ એમ ચર્ચા કરીને ચાણૂરની સાથે લડવાને તૈયાર થયા અને બલદેવજી મુષ્ટિકની સાથે જોડાયા ।।૧।।

એકબીજાને જીતી લેવાની ઈચ્છાથી તેઓ હાથની સાથે હાથ અડાવી, પગની સાથે પગ ભિડાવી બલપૂર્વક પોત-પોતાની તરફ ખેંચવા લાગ્યા ।।૨।।

તેઓ પંજા (મૂઠી વાળેલ કોણી સુધીનો હાથ 'અરત્ની' કહેવાય. (અહીં બળ, શિક્ષા, કપટ અને ગુરુ નો પ્રસાદ એ ચાર મલ્લમાંથી કઢાવવામાટે ચાર શ્લોકથી નિરૂપણ કર્યું છે.)) સાથે પંજા, ઘૂંટણોની સાથે ઘૂંટણો, માથા સાથે માથું અને છાતી સાથે છાતી ભિડાવી એક બીજા ઉપર ચોટ કરવા લાગ્યા ।।૩।।

આ પ્રમાણે દાવપેચ કરતા-કરતા પોત-પોતાના જોડીદારને પકડી આમ-તેમ ઘુમાવતા, દૂર ધકેલી દેતા, જોરથી પકડી લેતા, બાઝી પડતા, ઉંચો કરી નીચે પછાડી દેતા, પોતાને છોડાવી લઈ ભાગી જતા અને ક્યારેક છોડી દઈ પાછા હટી જતા, આ પ્રમાણે એકબીજાને રોકતા, પ્રહાર કરતા અને પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીને પછાડી દેવાનો પ્રયત્ન કરતા. ક્યારેક કોઈ નીચે પડી જતો તો બીજો તેને ગોઠણો અને પગો વચ્ચે દબાવી ઉઠાવી લેતો, હાથોથી પકડી ઉપર લઈ જતો, ગળે બાઝી પડે તો તેને ધકેલી દેતા અને જરૂર પડે તો હાથ-પગ ભેગા કરી ગાંઠ વાળી દેતા ।।૪-૫।।

હે પરીક્ષિત! આ દંગલ જોવા આવેલી સર્વ સ્ત્રીઓએ જ્યારે બળવાળા મોટા-મોટા પહેલવાનોની સાથે નાના-નાના બલહીન બાળકોનું યુદ્ધ જોયું ત્યારે તેઓ પરસ્પર કહેવા લાગી ।।૬।।

સ્ત્રીઓએ કહ્યું :''અહીં રાજા કંસના સભાસદો મહાન અન્યાય અને અધર્મ કરી રહ્યા છે. કેટલા ખેદની વાત છે કે રાજાની સામે જ આ બળવાન પહેલવાનો અને નિર્બળ બાળકોના યુદ્ધનું અનુમોદન કરે છે ।।૭।।

વજ્રસાર અંગોવાળા મોટા પર્વત જેવા મલ્લો ક્યાં અને અતિ કોમળ અને કિશોરમૂર્તિ જેને યુવાવસ્થા પણ નથી આવી તેવા રામ-કૃષ્ણ ક્યાં? ।।૮।।

ધર્મના ઉલ્લંઘનનું ફળ આ સમાજને ભોગવવું પડશે. જ્યાં અધર્મ થતો હોય ત્યાં ધર્મવાળાએ રહેવું ન જોઈએ'' ।।૯।।

બીજી સ્ત્રીઓએ કહ્યું:''જુઓ *શાસ્ત્ર કહે છે કે બુદ્ધિમાન્ પુરુષે સભાસદોના દોષો જાણીને પ્રથમ તો સભામાં જવું જ નહિ કારણ કે ત્યાં જઈ જે માણસ બોલે

નહિ, વિરુદ્ધ બોલે અથવા ''હું નથી જાણતો''તેમ કહી દે તે નરકમાં જાય છે ।।૧૦।।
વિશેષ : મનુસ્મૃતિ-અધ્યાય ૮, શ્લોક ૧૩ **''સભાં વા ન પ્રવેષ્ટવ્યં વક્તવ્યં વા સમંજસમ્, અબ્રુવન્ વિબ્રુવન્ વાપિ નરો ભવતિ કિલ્બિષી''.**

ચારે તરફ ખેલતા શત્રુથી શ્રીકૃષ્ણના મુખ ઉપર શ્રમબિન્દુ આવી ગયાં છે છતાં કમળની કળી જેવું એમનું શ્રીમુખકમળ તો જુઓ કેવું સુન્દર દેખાય છે! (આ સ્ત્રીઓની પોતાનામાં આસક્તિ થાય અને કંસ રાજી થાય તેથી ભગવાને શ્રમિત સ્વરૂપે તેમને દર્શન આપવાની લીલા કરી છે) ।।૧૧।।

હે સખીઓ! બલદેવજીનું મુખ મુષ્ટિકના પ્રત્યે ક્રોધને લીધે ચોતરફ લાલ નેત્રોવાળું થઈ રહ્યું છે છતાં હાસ્યનો મુક્ત આવેગ કેટલો સુન્દર લાગે છે! ।।૧૨।।

હે સખી! ખરેખર વ્રજભૂમિ જ પરમ પવિત્ર અને ધન્ય છે કારણ કે ત્યાં આ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ મનુષ્યના વેશમાં બિરાજે છે. સ્વયં ભગવાન્ શંકર અને લક્ષ્મીજી જેમના ચરણારવિન્દની સેવા કરે છે તે જ પ્રભુ ત્યાં વનનાં રંગબેરંગી પુષ્પોની માલા ધારણ કરી લે છે તથા બલદેવજી સાથે વેણુ વગાડતા, ગાયો ચરાવતા અને તરેહ-તરેહની રમતો રમતા આનન્દપૂર્વક વિચરે છે ।।૧૩।।

હે સખી! ખબર નથી પડતી કે ગોપીજનોએ એવી કેવી તપશ્ચર્યા કરી હશે જેઓ નેત્રોરૂપી દૂના (પડીઆ) ઓથી નિત્ય નિરન્તર આપ (શ્રીકૃષ્ણ) ની રૂપ-માધુરીનું પાન કરતી રહે છે. આમનું રૂપ લાવણ્યનો સાર છે. સંસારમાં અથવા તેની બહાર કોઈનું પણ રૂપ આની બરાબરી કરી શકે એમ નથી, પછી તેનાથી ચડિયાતા હોવાની તો વાત જ ક્યાં રહી? એ પણ કોઈના સંવારવા-સજાવવાથી નહિ, ઘરેણાં-કપડાં થી નહિ, પરન્તુ સ્વયંસિદ્ધ છે. આ રૂપને જોતાં-જોતાં તૃપ્તિ જ થતી નથી કારણ કે દરેક પળે તે નવું થતું જાય છે, નિત્યનૂતન છે. સમગ્ર યશ, સૌન્દર્ય અને ઐશ્વર્ય એનાં જ આશ્રિત છે. બહેનો, આપનાં દર્શન તો બીજાઓ માટે બહુ જ દુર્લભ છે તે તો ગોપીજનોના જ ભાગ્યમાં લખાયેલું છે ।।૧૪।।

હે સખી! વ્રજના ગોપીજનો ધન્ય છે, નિરન્તર શ્રીકૃષ્ણમાં જ ચિત્ત લાગેલું રહેતું હોવાથી પ્રેમપૂર્ણ હૃદયથી, આંસુઓને લીધે ગદ્ગદ્ કંઠથી તેઓ આમની જ લીલાઓનું ગાન કરતી રહે છે. તેઓ દૂધ દોહતાં, વલોણું કરતાં, ધાન્ય ખાંડતાં, ઘર લીપતાં, બાલકોને હીંચોળતાં, રોતાં બાળકોને છાનાં રાખતાં એમને નવરાવતા-ધોવરાવતાં, ઘરોમાં ઝાડુ કાઢતાં એમ બધાંજ કામ કરતાં શ્રીકૃષ્ણના ગુણગાનમાંજ

મસ્ત રહે છે ।।૧૫।।

આ શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે પ્રાતઃકાલ ગાયોને ચરાવવામાટે વ્રજમાંથી વનમાં પધારે છે અને સાયંકાલ તેમને લઈ વ્રજમાં પાછા ફરે છે ત્યારે ઘણા જ મધુર સ્વરથી વેણુ વગાડે છે. તેની ટેર સાંભળી ગોપીજનો ઘરનું બધું કામકાજ છોડી દઈ ઝટપટ રસ્તામાં દોડી આવે છે અને શ્રીકૃષ્ણનાં મન્દ-મન્દ હાસ્ય અને દયાપૂર્ણ દૃષ્ટિથી યુક્ત મુખકમલ જોઈ-જોઈનિહાલ થઈ જાય છે. ખરેખર ગોપીજનોજ પરમ પુણ્યવતી છે'' ।।૧૬।।

એમ સ્ત્રીઓ બોલે છે એ સાંભળી, હે ભરતર્ષભ! ભગવાને શત્રુને મારી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો ।।૧૭।।

સ્ત્રીઓની આ ભયપૂર્ણ વાતો માતા-પિતા દેવકી-વસુદેવજી પણ સાંભળી રહ્યાં હતાં. તેઓ પુત્ર-સ્નેહવશાત્ શોકથી વિહ્વલ થઈ ગયાં. તેમના હૃદયમાં અત્યન્ત વ્યથા થવા લાગી, કારણ કે પોતાના પુત્રના બલવીર્યને તેઓ જાણતાં નહોતાં. (માતા-પિતા ઉપર માનસિક ત્રાસ ગુજારવા કુસ્તીના અખાડા આગળ તેમને લાવવામાં આવેલાં અને તેથી તેઓ સ્ત્રીઓની વાતચીત સાંભળી શક્યાં હતાં) ।।૮।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને તેની સાથે કુસ્તી લડતો ચાણૂર બન્ને જુદી-જુદી જાતના દાવપેચના પ્રયોગ કરતા જે રીતે લડી રહ્યા હતા તેવીજ રીતે બલદેવજી અને મુષ્ટિક પણ પરસ્પર કુસ્તી લડતા હતા ।।૧૯।।

ભગવાન્નાં વજ્રથી પણ કઠોર અંગ-પ્રત્યંગના ટકરાવાથી ચાણૂરની રગેરગ ઢીલી પડી ગઈ તેનાં ગાત્ર ભાંગી ગયાં અને તેને વારંવાર મૂર્છાનો અનુભવ થવા લાગ્યો ।।૨૦।।

હવે તે અત્યન્ત ક્રોધ કરીને બાજ પક્ષીની માફક ત્રાટક્યો અને બન્ને હાથની મૂઠીવાળી તેણે શ્રીકૃષ્ણની છાતી ઉપર પ્રહાર કર્યો ।।૨૧।।

હાથી ઉપર ફુલોની માળાથી પ્રહાર કરવામાં આવે તો હાથીને તેની ખબર પણ ન પડે તેમ તેના પ્રહારની ભગવાન્ પર કંઈ અસર ન થઈ. આપે ચાણૂરની બન્ને ભુજાઓ પોતાના એક હસ્તમાં પકડી લીધી અને તેને અન્તરિક્ષમાં ઘણા વેગથી કેટલીય વાર ચક્કર-ચક્કર ફેરવી ધરતી ઉપર ઘા કર્યો. હે પરીક્ષિત! ચાણૂરના પ્રાણ તો ઘુમાવતી વખતે જ નીકળી ગયા હતા. તેનાં આભૂષણો, કેશ અને માલા આમ-તેમ જઈ પડ્યાં. ઈન્દ્રધ્વજ (ઈન્દ્રની પૂજાને માટે રોપવામાં આવેલ ઊંચી ધજા) ની

જેમ જઈ પડ્યો ।।૨૨-૨૩।।

એ જ પ્રમાણે મુષ્ટિકે પણ પહેલાં બલદેવજીને એક ઘુમ્મો માર્યો. તેથી બળવાન બલભદ્રજીએ તેને ઘણા જોરથી એક તમાચો માર્યો. (મુષ્ટિકપર બલપૂર્વક મુષ્ટિક (તમાચો) મારી તેનું કલ્યાણ કર્યું) ।।૨૪।।

તમાચો લાગવાથી તે ધ્રૂજી ઉઠ્યો અને આંધીથી ઉખડી પડેલા વૃક્ષની માફક અત્યન્ત પીડિત અને અન્તમાં પ્રાણહીન થઈ જઈ લોહીની ઉલટી કરતો જમીન ઉપર જઈ પડ્યો ।।૨૫।।

હે રાજન્! ત્યારબાદ યોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ બલદેવજીએ પોતાની સામે આવતાં જ કૂટ નામના પહેલવાન્‌ને રમતમાં જ ડાબા હાથના મુક્કાથી ઉપેક્ષાપૂર્વક મારી નાખ્યો ।।૨૬।।

તે જ વખતે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે ચરણની ઠોકરથી શલ નામના મલ્લનું માથું ધડથી અલગ કરી દીધું અને તોશલનો એક પગ પોતાના ચરણની નીચે દબાવી, બીજો પગ શ્રીહસ્તમાં પકડી તેને ચીરી નાખી તેનાં બે ફાડિયાં કરી નાખ્યાં ।।૨૭।।

ચાણૂર, મુષ્ટિક, શલ, કૂટ, તોશલ વગેરે મરેલા જોઈ બીજા મલ્લો જીવવાની ઈચ્છાથી ત્યાંથી ભાગી છૂટ્યા ।।૨૮।।

ત્યારબાદ શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવજી પોતાના મિત્રોને ખેંચી-ખેંચી એમની સાથે કુસ્તી કરવા લાગ્યા અને નાચતા કૂદતા શરણાઈના સૂરની સાથે પોતાના નૂપુરોનો ધ્વનિ મિલાવી મલ્લક્રીડા કરવા લાગ્યા ।।૨૯।।

રામ-કૃષ્ણના કર્મથી લોકો આનન્દ પામ્યા. કંસ સિવાયના શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો અને સાધુ પુરુષો ‘‘ધન્ય છે, ધન્ય છે’’ એમ કહી પ્રશંસા કરવા લાગ્યા ।।૩૦।।

મુખ્ય મલ્લો મરાયા. બાકીના ભાગી છૂટ્યા ત્યારે કંસે વાજાં વાગતાં હતાં તે બંધ કરાવ્યાં અને તે આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો ।।૩૧।।

કંસે કહ્યું : ‘‘અરે, વસુદેવજીના આ દુષ્ટ ચરિત્રવાળા પુત્રોને નગરની બહાર કાઢી મૂકો. ગોપોનું બધું ધન લઈ લો અને દુર્બુદ્ધિ નન્દને કેદ કરો ।।૩૨।।

અત્યન્ત દુષ્ટ વસુદેવને તો જલ્દી મારી નાખો. મારા પિતા ઉગ્રસેન પોતાના અનુગામી દેવક સહિત શત્રુના પક્ષમાં મળેલ છે. (તે બધાને મારી નાખો) ।।૩૩।।

(ભક્તોનો અપરાધ થવાનો છે એ સાંભળી) ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અવ્યય હોવા છતાં, આ પ્રમાણે કંસના (**કં પ્રતિ સઃ ન કમપીતિ કંસઃ।** તે કોનો થયો છે? કોઈનો

નહિ. જે કોઈનો ન થાય તે કંસ.-શ્રીસુબોધિનીજી) બડબડાટથી અત્યન્ત ગુસ્સે થયા. આ ઉચ્ચ આસન ઉપર બેઠેલા છે માટે બબડે છે એમ માની શ્રીકૃષ્ણ જલદીથી કૂદકો મારી તેના ઊંચા મંચ ઉપર ચઢી ગયા ।।૩૪।।

કંસ પણ શૂરવીર હતો. એણે જાણ્યું, મારો કાળ આવ્યો ત્યારે એણે તરત જ આસન ઉપરથી ઉઠી ઢાલ તલવાર હાથમાં લીધી ।।૩૫।।

હાથમાં તલવાર લઈ તે ઘા કરવાનો અવસર જોતો પેંતરા બદલવા લાગ્યો. આકાશમાં ઉડતા બાજપક્ષીની જેમ ક્યારેક જમણી બાજુ જતો તો ક્યારેક ડાબી બાજુ. પરન્તુ ભગવાન્નું પ્રચંડ તેજ અત્યન્ત દુઃસહ છે. જેમ ગરુડ સાપને પકડી લે છે તેમ જ ભગવાને બલપૂર્વક તેને પકડી લીધો ।।૩૬।।

ભગવાને (કંસનો તો સ્પર્શ કર્યા વિના) તેના કેશ પકડ્યા. આથી કંસનો મુગટ પડી ગયો અને તેને ઊંચા મંચ ઉપરથી (પોતાના ચરણરજથી પવિત્ર થયેલ) અખાડામાં પછાડ્યો. પછી પરમ સ્વતન્ત્ર અને સમ્પૂર્ણ વિશ્વના આશ્રય ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તેના ઉપર સ્વયં કૂદી પડ્યા ।।૩૭।।

ભગવાન્ના કૂદતાં જ કંસ મરી ગયો. બધાના જોતાં જ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે તેના મૃતદેહને ધરતી ઉપર, જેમ સિંહ હાથીને ઘસડે તેમ ઘસડ્યો. હે નરેન્દ્ર! તે વખતે મોટો હાહાકાર મચી ગયો ।।૩૮।।

કંસ નિત્ય-નિરન્તર ભારે ગભરાટમાં શ્રીકૃષ્ણનું જ ચિન્તન કરતો રહેતો હતો. તે ખાતાં-પીતાં, ઊંઘતાં, ચાલતાં, બોલતાં, અને શ્વાસ લેતાં હર સમય પોતાની સામે હાથમાં સુદર્શનચક્રધારી શ્રીકૃષ્ણને જ જોતો રહેતો હતો. આ અખંડ ચિન્તનના ફળરૂપે-ભલે તે દ્વેષ ભાવથી જ કેમ ન કરાતું હોય-તેને ભગવાન્નાં તેજ રૂપની પ્રાપ્તિ થઈ, સારૂપ્ય મુક્તિ થઈ, જેની પ્રાપ્તિ મોટા-મોટા તપસ્વી યોગીઓને માટે પણ દુર્લભ છે ।।૩૯।।

એના આઠ નાનાભાઈ કંક, ન્યગ્રોધ વગેરે હતા તે વેર લેવાને અતિક્રોધ કરી લડવા આવ્યા ।।૪૦।।

તેમને બલદેવજીએ વેગથી આવતા જોયા. તેમને પશુને જેમ સિંહ મારે તેમ, રામે પોતાની પાસેપરિઘ જેવો હાથીદાંત હતો તે ઊઠાવીને મારી નાખ્યા ।।૪૧।।

બ્રહ્માજી, શિવજી વગેરેએ આકાશમાંથી પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી, દેવોનાં દુન્દુભિ વાગ્યાં, દેવસ્ત્રીઓ નાચવા લાગી અને બીજા પ્રસન્નતાથી સ્તુતિ કરવા

લાગ્યા ।।૪૨।।

એ બધાની સ્ત્રીઓ પોતાના આત્મીય સ્વજનોનાં મરણથી દુઃખિત થઈને માથાં કૂટવા લાગી. જેમની આંખમાંથી આંસુ ચાલ્યાં જાય છે તેવી સ્ત્રીઓ, હે મહારાજ! ત્યાં આવી ।।૪૩।।

વીરશય્યા ઉપર પોઢેલા પોતાના પતિઓના શરીરને આલિંગન કરીને તેઓ શોકગ્રસ્ત થઈ ગઈ અને વારંવાર આંસુ સારતી મોટે અવાજે વિલાપ કરવા લાગીઃ ।।૪૪।।

હા નાથ! હે પ્રિય! હે ધર્મજ્ઞ! હે કરુણામય! હે અનાથવત્સલ! આપના મૃત્યુથી અમારાં બધાનું મૃત્યુ થઈ ગયું. અમારા ઘર ઉજ્જડ થઈ ગયાં. અમારાં સંતાન અનાથ થઈ ગયા ।।૪૫।।

હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! આ પુરીના આપ જ સ્વામી હતા. આપના વિરહથી તેના ઉત્સવો સમાપ્ત થઈ ગયા અને મંગલ ચિહ્ન ઊતરી ગયાં. એ અમારી જેમ જ વિધવા અને શોભાવિહોણી થઈ ગઈ ।।૪૬।।

હે સ્વામી! આપે નિરપરાધ પ્રાણીઓનો ઘોર દ્રોહ કર્યો હતો તેમને અન્યાય કર્યો હતો તેથીજઆપની આ દશા થઈ. ખરેખર, જગતના જીવોનુંજે અહિત કરે છે તેવા ક્યા પુરુષને શાન્તિ મળી શકે? ।।૪૭।।

આ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ જગત્‌ના સમસ્ત પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ-પ્રલયના આધાર છે. રક્ષક પણ તે જ છે. જે એમનું બૂરું ચાહે છે, તિરસ્કાર કરે છે તે કદી સુખી નથી થઈ શકતો ।।૪૮।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ જ સારા સંસારના જીવનદાતા છે. આપે રાણીઓને સાન્ત્વન આપ્યું, ધીરજ રાખવા સમજાવ્યાં; પછી લોકરીતિ પ્રમાણે મરનારનાં ક્રિયા-કર્મ થાય છે તે બધાં કરાવવાની વ્યવસ્થા કરી ।।૪૯।।

ત્યારબાદ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવજીએ જેલમાં જઈ પોતાનાં માતા-પિતાને બંધનમાંથી છોડાવ્યાં અને મસ્તકથી* સ્પર્શ કરી એમનાં ચરણોમાં વન્દન કર્યું ।।૫૦।।

વિશેષ : ભગવાન્‌નું મસ્તક સત્યલોકરૂપ છે. મસ્તકથી ચરણસ્પર્શ કરી એમ જણાવ્યું કે ''પિતાજી સત્યલોક તો આપના ચરણમાં આળોટે છે! આપનું સ્થાન સત્યલોકથી ઉપર વૈકુંઠમાં છે''

દેવકી વસુદેવશ્ચ વિજ્ઞાય જગદીશ્વરૌ ।।
કૃતસંવન્દનૌ પુત્રૌ સસ્વજાતે ન શંકિતૌ ।।૫૧।।

દેવકીજી અને વસુદેવજીએ તો અત્યારે પોતાના પુત્રોને જગતના ઈશ્વર માન્યા તેથી પુત્રોએ નમસ્કાર કર્યા તો પણ એમને ભગવાનરૂપે સ્ફૂર્તિ થતાં તેઓ પુત્રોને આલિંગન પણ કરી શક્યાં નહી ।।૫૧।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધમાં (ત્રીજા રાજસ પ્રકરણના બીજા પ્રમેય-પેટા પ્રકરણનો વીર્ય રૂપ બીજો) ''શ્રીકૃષ્ણે કરેલો કંસનો વધ'' નામનો ચુમાળીસમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં એક્તાળીસમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

''જલાર્થમેવ ગર્તાસ્તુ નીચા ગાનોપજીવિનઃ''
કથા-કીર્તનની દક્ષિણા સ્વીકાર નારા નીચ લોકોના મનોભાવો ગટરના ગંધાતા પાણી જેવા ગંદા હોય છે (શ્રીવલ્લભાચાર્ય, જલભેદ) આવા અધમ વક્તાઓની વાણીને સાંભળવામાં આનન્દ અનુભવનારાઓને શું સમજવા!!!

અધ્યાય ૪૫

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અધ્યાય ૪૨

મથુરામાં શાન્તિ સ્થાપી ભગવાન્ ગુરુને ત્યાં પધાર્યા

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું બીજું પ્રમેય પ્રકરણ અધ્યાય૩

વિશેષ : સાધારણ રીતે બે પ્રકારનો (ભગવાન્નો ભક્તમાં અને ભક્તનો ભગવાન્માં) નિરોધ અહીં કહેવાય છે. એ નિરોધ સર્વસમ્મત છે. પિતા, માતા, ઉગ્રસેન અને બીજાઓનો ભગવાન્માં નિરોધ તથા ભગવાન્નો એમાં નિરોધ કહેવાય છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

પિતરાવુપલબ્ધાર્થૌ વિદિત્વા પુરુષોત્તમઃ ।।
મા ભૂદિતિ નિજાં માયાં તતાન જનમોહિનીમ્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : માતા-પિતાને સ્વમાહાત્મ્યનું જ્ઞાન થયું એ ભગવાને જાણ્યું, પણ એ જ્ઞાન ભગવાન્ને ઈષ્ટ ન હોવાથી એ ન થવા માટે જનને મોહ કરનારી

પોતાની માયા એમણે વિસ્તારી ।।૧।।

માતા-પિતા પાસે ભક્તોના સ્વામી ભગવાન્ પોતાના મોટાભાઈ સાથે આવી વિનયવડે નમ્ર બની, હે અમ્બે! હે તાત! એમ આદરપૂર્વક બોલ્યા ।।૨।।

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : ''પિતાજી! માતાજી! અમે આપના પુત્રો છીએ અને આપ અમારે માટે સદા ઉત્કંઠિત રહ્યા છો. છતાં પણ આપ અમારા બાલ્ય, પૌગંડ અને કિશોર અવસ્થાનું સુખ અમારા તરફથી મેળવી શક્યાં નહિ ।।૩।।

દૈવવશાત્ અમને આપની પાસે રહેવાનું સૌભાગ્ય જ પ્રાપ્ત ન થયું. તેથી જ બાળકોને માતા-પિતાના ઘરમાં રહીને લાલન-પાલનનું જે સુખ મળે છે તે અમને ન મળી શક્યું ।।૪।।

સર્વ પુરુષાર્થને આપનાર દેહ જેણે ઉત્પન્ન કર્યો તેનું જેણે પોષણ કર્યું તે બન્ને ઉત્પાદક અને પોષક માતા-પિતાની કોઈ માણસ સો વર્ષ સેવા કરે તો પણ એનો બદલો એ ન આપી શકે. એના ઋણમાંથી એ મુક્ત થઈ શકતો નથી ।।૫।।

શરીરથી અને ધનથી પુત્ર સમર્થ હોવા છતાં માતા-પિતાને જે વૃત્તિ આપતો નથી તેના મર્યા પછી યમદૂતો એનું માંસ એને જ ખવરાવે છે ।।૬।।

માતા, વૃધ્ધ પિતા, સતી સ્ત્રી, જેને જનોઈ આપવામાં આવી નથી તેવો પુત્ર, (જનોઈ આપ્યા પછી બાલક ગુરુના આશ્રમમાં અભ્યાસમાટે જાય ત્યાં ભિક્ષાવૃત્તિથી નિર્વાહ થાય. પછી ગૃહસ્થાશ્રમ શરૂ થાય.) બ્રાહ્મણ ગુરુ (ગોર, પુરોહિત) અને શરણે આવેલાનું સમર્થ હોય છતાં જે પાલન-પોષણ ન કરે તે જીવતો હોય તોય તેને મરેલો જ સમજવો ।।૭।।

તેથી અમારા આટલા દિવસો વ્યર્થ જ ગયા કારણ કે કંસના ભયથી સદા મનમાં ઉદ્વેગ રહેતો હોવાથી અમે આપની સેવા ન કરી શક્યા ।।૮।।

હે માતા! હે પિતા! દુષ્ટ કંસે આપને આટઆટલાં કષ્ટ દીધાં પરન્તુ અમે પરાધીન હોવાથી આપની કંઈ જ સેવા ન કરી શક્યા. એ અમારા અપરાધને આપ બન્ને ક્ષમા કરો'' ।।૯।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : માયાવડે મનુષ્ય જેવા દેખાતા વિશ્વાત્મા હરિની વાણી સાંભળી માતા-પિતાને મોહ થયો અને આપને ગોદમાં ઉઠાવી લઈ, છાતી સરસા ચાંપી પરમ આનન્દને પ્રાપ્ત થયાં ।।૧૦।।

સ્નેહના પાશમાં બંધાઈ ગયાં, નેત્રનાં અશ્રુથી પુત્રને સિંચન કરવા લાગ્યાં અને

એવાં મોહિત થયાં કે આંસુથી કંઠ રૂંધાઈ ગયો તેથી કાંઈ પણ બોલી શક્યા નહિ ।।૧૧।।

એમ દેવકીસુત ભગવાને માતા–પિતાને દિલાસો આપ્યો અને પોતાના માતામહ ઉગ્રસેનને યદુના રાજા બનાવ્યા ।।૧૨।।

''હે મહારાજ! અમે આપની પ્રજા છીએ. અમને આપ હુકમ કરવાને યોગ્ય છો કેમકે યયાતિના શાપથી યાદવો તો રાજ્યાસન ઉપર બેસી શકે એવું નથી; તેથી આપ જ અમારા રાજા છો'' એમ ઉગ્રસેનને કહ્યું* ।।૧૩।।

વિશેષ : રાજા યયાતિએ યદુ પાસે યૌવન માગેલું પણ ભક્તિ જુવાનીમાં જ થઈ શકે, વૃદ્ધાવસ્થામાં નહિ એમ વિચારી યદુએ યુવાની આપવાની ના પાડી ત્યારે યયાતિએ યદુને શાપ આપ્યો કે તમને રાજ્યનો અધિકાર નહિ મળે. યદુ મહાન ભગવદ્‌ભક્ત હોવાથી રાજ્ય જતું કર્યું, પણ ભક્તિ જતી ન કરી. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ યદુની મુખ્ય શાખામાં પ્રકટ થયા છે માટે શાપને માન આપ્યું. ભોજ, કંસ, ઉગ્રસેન યદુની છેલ્લી શાખામાં જન્મ્યા છે માટે તેમણે રાજ્ય કર્યું છે.

''હું ભૃત્ય થઈને આપની સેવા કરીશ તેથી દેવો વગેરે પણ આપને ભેટ આપશે, તો માણસોના રાજાઓ કર ભરે એમાં શું આશ્ચર્ય?'' ।।૧૪।।

પોતાના જ્ઞાતિજનો અને સમ્બન્ધીઓ કંસના ભયથી અન્યત્ર દિશાઓમાં ચાલ્યા ગયા હતા એવા યદુ, વૃષ્ણિ, અન્ધક, મધુ, દાશાર્હ, કુકુર વગેરેને બોલાવી નગરમાં વસાવ્યા ।।૧૫।।

વિશ્વવિધાતા શ્રીકૃષ્ણે તેમને બોલાવી તેમનો સત્કાર કરી તેમને આશ્વાસન આપ્યું. તેમને ઘરબાર છોડવાં પડેલાં તેથી તેઓ શરીરે અને પૈસે ટકે પાયમાલ થઈ ગયેલા. તેમને પોતપોતાનાં ઘરોમાં વસાવ્યા અને તેમને ધન તથા સમ્પત્તિ આપી ખૂબ સન્તુષ્ટ કર્યા ।।૧૬।।

હવે બધા યાદવો ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તથા બલદેવજી ના બાહુબલથી સુરક્ષિત હતા. એમની કૃપાથી તેમને કોઈ પ્રકારની વ્યથા નહોતી, દુઃખ નહોતું તેમના બધા મનોરથો પૂર્ણ થઈ ગયા, દૈહિક તેમ જ માનસિક તાપ રહ્યા નહિ. હવે તેઓ પોતપોતાનાં ઘરોમાં આનન્દથી વિહાર કરવા લાગ્યા ।।૧૭।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનું વદન આનન્દનું સદન છે. તે નિત્ય પ્રફુલ્લિત, કદી ન કરમાય તેવું કમલ છે. તેનું સૌન્દર્ય અપાર છે. દયાયુક્ત હાસ્ય અને દૃષ્ટિ તેના ઉપર સદા

નાચતાં રહે છે. યદુવંશી દિન-પ્રતિદિન તેનાં દર્શન કરી આનન્દમગ્ન રહે છે ।।૧૮।।

ભગવાન્‌ના મુખકમળની સુધાનું નેત્રવડે વારંવાર પાન કરતા વૃદ્ધો પણ યુવાન અને અતિ બળવાન થઈ ગયા ।।૧૯।।

પછી સંકર્ષણ અને ભગવાન્ નન્દરાયજીની પાસે આવીને હે રાજેન્દ્ર! એને આલિંગન કરી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા ।।૨૦।।

રામ-કૃષ્ણે કહ્યું : ''હે પિતાજી! આપે અને યશોદા માતાએ અત્યન્ત સ્નેહથી અમારું લાલન-પાલન કર્યું છે. માતા-પિતા પોતાના શરીરથી પણ વધારે પ્રેમ પોતાનાં સન્તાન ઉપર રાખે છે એમાં કાંઈ શંકા નથી ।।૨૧।।

પોષણ અને રક્ષણ માં અસમર્થ માતા-પિતા એ જેને છોડી દીધાં હોય તેને જે પોતાના પુત્રની પેઠે પોષે એ જ એનાં માતા અને એ જ પિતા કહેવાય ।।૨૨।।

હે તાત! આપ વ્રજમાં પધારો. અમો અહીં સુહૃદોને સુખી કરીને સ્નેહથી દુઃખી જ્ઞાતિરૂપ આપને જોવા આવીશું ।।૨૩।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે નન્દરાયજી તથા બીજા વ્રજવાસીઓને આ પ્રમાણે સમજાવી ઘણા આદર સાથે વસ્ત્રો, આભૂષણો અને કાંસા-તામ્બા-પિત્તળનાં વાસણો આપી તેનો સત્કાર કર્યો ।।૨૪।।

નન્દરાયજી પ્રેમમાં વિહ્વલ બન્યા. બન્ને ભાઈઓને આલિંગન કર્યું અશ્રુપૂર્ણ નેત્રવાળા એ ગોપાલોની સાથે પોતાના વ્રજમાં પધાર્યા ।।૨૫।।

હે રાજન્! હવે વસુદેવજીએ ગર્ગાચાર્ય પુરોહિત અને બીજા બ્રાહ્મણોને બોલાવી પોતાના પુત્ર કૃષ્ણ બલદેવને વિધિ પ્રમાણે ક્ષત્રિયોમાં થતો યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર કરાવ્યો ।।૨૬।।

તેમણે વિવિધ પ્રકારનાં વસ્ત્રો અને આભૂષણોથી બ્રાહ્મણોનો સત્કાર કરી તેમને ઘણી દક્ષિણા અને વાછડાંવાળી ગાયો આપી. તે બધી ગાયોનાં ગળાંમાં સોનાની માલા પહેરાવેલી હતી. બીજાં પણ ઘણાં આભૂષણો, રેશમી વસ્ત્રો અને માલાઓ થી તેઓ વિભૂષિત હતી ।।૨૭।।

મહામતિ વસુદેવજીએ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવજી ના જન્મ-નક્ષત્ર વખતે જેટલી ગાયો મનમાં સંકલ્પ કરીને આપી હતી તે કંસે પહેલાં અન્યાયથી છીનવી લીધી હતી અને તે હવે પાછી મળતાં બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપી ।।૨૮।।

કૃષ્ણ રામને જ્યારે સંસ્કાર થયો ત્યારે એમને દ્વિજત્વ પ્રાપ્ત થયું. એમણે

યદુકુલના આચાર્ય ગર્ગાચાર્યની પાસેથી ગાયત્રીનું વ્રત ધારણ કર્યું ।।૨૯।।

સર્વ વિદ્યાના ઉત્પત્તિ સ્થાનરૂપ, સર્વજ્ઞ, જગતના ઈશ્વર છતાં મનુષ્ય ચેષ્ટાથી સ્વતઃસિદ્ધ જ્ઞાનને છુપાવતા ।।૩૦।।

ગુરુકુલમાં વાસ કરવાને ઈચ્છતા શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવ કાશ્ય અથવા કાશ્યપગોત્રમાં થયેલા એવા સાંદીપનિ નામના ઉજ્જયિનીમાં રહેતા ગુરુની પાસે પધાર્યા ।।૩૧।।

ત્યાં જઈ ઈન્દ્રિયોને જીતી ગુરુએ બતાવેલ રીતિ પોતે પાળતા અને બીજાને શીખવતા, દેવના જેવી ગુરુમાં ભક્તિ રાખતા, આદરથી એમની સેવા કરવા લાગ્યા ।।૩૨।।

એમનાં શુદ્ધ ભાવ અને સેવાને જોઈ બ્રાહ્મણમાં શ્રેષ્ઠ સાંદીપનિ પ્રસન્ન થયા. અને ગુરુએ છ અંગ અને ઉપનિષદ્ સાથે બધા વેદ એમને ભણાવ્યા ।।૩૩।।

ઉપરાંત મન્ત્રો અને દેવતાઓ ના જ્ઞાનસહિત ધનુર્વેદ, મનુસ્મૃતિ વગેરે ધર્મશાસ્ત્ર, સામ વગેરે ન્યાયશાસ્ત્ર (તર્કવિદ્યા), સાંખ્ય, યોગ વગેરે રૂપી આત્મવિદ્યા અને છ પ્રકારની રાજનીતિ ભણાવી. (રાજનીતિના છ પ્રકારઃસન્ધિ, વિગ્રહ, યાન, આસન, દ્વૈધ અને આશ્રય) ।।૩૪।।

હે રાજન્! નરવરમાં શ્રેષ્ઠ, સર્વ વિદ્યાના પ્રવર્તક રામ-કૃષ્ણે ગુરુના એક વખત કહેવા માત્રથી એ બધું ગ્રહણ કરી લીધું ।।૩૫।।

હે રાજન્! સંયમી શિરોમણિ બન્ને ભાઈઓ ચોસઠ અહોરાત્રમાં *ચોસઠ કલા શીખી ગયા. જ્યારે શીખવાનું પૂરું થયું ત્યારે આચાર્યને ગુરુદક્ષિણાનેમાટે પ્રાર્થના કરી ।।૩૬।।

વિશેષ : ચોસઠ કલાઓ : **૧. ગીત :** ગાયન વિદ્યા અને એના સુર-તાલના ભેદ વગેરે બધું એમાં આવી જાય. **૨. વાદ્ય :** અનેક પ્રકારનાં વાજિન્ત્ર વગાડવાની વિદ્યા. **૩. નૃત્યઃ** નાચવાનું. **૪. નાટ્ય :** અભિનયથી બતાવવાના ભાવ, જેનાથી બીજો હૃદયનો ભાવ સમજી જાય. **૫. આલેખ્ય (ચિત્રકળા) :** લખવાના બધા ભેદ. **૬.વિશેષક છેદ્ય :** કાતરીને અનેક પ્રકારના નમૂના કરવા. **૭. તણ્ડુલ કુસુમ બલિપ્રકાર :** ચોખા અથવા પુષ્પ નાં અનેક મંડળ બનાવવાં, સાથીઆ-આરતી બનાવવાં. **૮. પુષ્પાસ્તરણ :** પુષ્પોને શય્યાની જેમ બિછાવવાં તેમ જ પુષ્પમાંથી વસ્ત્ર બનાવવા. **૯. દશનવસનાંગરાગ :** દાંત રંગવા, કપડાં રંગવા, શરીર રંગવા વગેરેની કળા. **૧૦. મણિભૂમિકા કર્મ :** ભૂમિમાં મણિઓની ગોઠવણ કરવાની વિદ્યા.

૧૧. શયનરચન : શયનની રચનાની ગોઠવણ કરવાની વિદ્યા. **૧૨. ઉદકવાદ્ય અને ઉદકાઘાત** : પાત્રમાં જલ ભરી અને વગાડવું. જલમાં ક્ષેપ કરવો, જલને તાડન કરવું, ઊંચેથી પડવું, વગેરેની વિદ્યા. **૧૩. ચિત્રયોગ** : અનેક ચમત્કારકારક પ્રયોગ કરવા. **૧૪. માલ્યગ્રથન**: જુદી-જુદી રીતે માલાઓ ગૂંથવાના પ્રકાર. **૧૫. શેખરાપીડયોજન** : માથા ઉપર પહેરવાના ફૂલનાં મુકુટ, ટોપી, કિરીટ વગેરે બનાવવાં. **૧૬. નેપથ્યયોગ** : અનેક જાતના પોશાકની કલા; નટશાળા વગેરે નિર્માણના પ્રકાર. **૧૭. કર્ણપત્ર ભંગ** : કાન ઉપર રાખવાનાં ફૂલમાં વિચિત્રતા દેખાડવી; કેસર, કસ્તુરી, ચન્દન વગેરે સુગન્ધી પદાર્થોથી કર્ણો ઉપર વિચિત્ર આકૃતિઓ દોરવી. **૧૮. સુગન્ધયુક્તિ** : સુગન્ધવાળા ચન્દનને વસ્ત્રની જેમ ધરવું, સુગન્ધીનું મિશ્રણ કરવું વગેરેની વિદ્યા. **૧૯. ભૂષણયોજન** : એનક પ્રકારનાં આભરણ બનાવવા અને પહેરવાની રીતિ. **૨૦. ઐન્દ્રજાલ** : ન હોય એવી વસ્તુ માયાથી બતાવવાના પ્રયોગ કરવા. **૨૧. કૌચુમારયોગ** : એક છતાં જુદી-જુદી રીતે વેશ કરી કોઈને ખબર ન પડે એવા પ્રયોગ કરવા. **૨૨. હસ્તલાઘવ** : હાથ ચાલાકીના પ્રયોગ કરી બતાવવા. **૨૩. ચિત્ર શાકા પૂપ ભક્ષ્ય વિકાર ક્રિયા** : અનેક પ્રકારનાં શાક, પૂડલા, મિઠાઈ વગેરે ખાવાની ચીજો બનાવવાની વિદ્યા. **૨૪. પાનકરસરાગાસવયોજના** : અનેક ફલના રસના પણા એવા રસમાંથી માદક પદાર્થો બનાવવાની રીતિ. **૨૫. સૂચિ વાયક કર્મ** : શીવવાની કળા, ગૂંથણકામ. **૨૬.સૂત્રક્રીડાઃ** દોરીના સંચાલનથી પૂતળી નાચે તેવા પ્રયોગની વિદ્યા. **૨૭. વીણા ડમરુ વાદ્ય** : વીણા ડમરુ વગેરે બનાવવાની-વગાડવાની વિદ્યા. **૨૮. પ્રહેલિકા** : કૂટ વાક્યો સમજવાં, અનેકાર્થવાળાં ગદ્યપદ્યો રચવાં વગેરેની વિદ્યા. **૨૯. પ્રતિમાલા** : સર્વ વસ્તુનું અનુકરણ કરવું. **૩૦.દુર્વાચકયોગ** : ચાર અક્ષરનાં નામ લેવાં વગેરે, જેને પેદા કરતાં ઘણી મુશ્કેલી આવે. **૩૧. પુસ્તકવાચન** : જલદી વાંચતાં કેટલાક અક્ષર ન લખ્યા હોય તેને પણ બુદ્ધિથી કલ્પી વાંચી જવા એવી જાતની વિદ્યા. **૩૨.નાટકાખ્યાયિકાદર્શન** : દીવાની આગળ પડદો રાખી એ પડદામાં નાટક, આખ્યાયિકા વગેરે બતાવવાં, સિનેમા વગેરે અથવા વસ્ત્ર બનાવવાં તેમાં નાટક કે કથાની વાત સ્ફુરે એવી રચના કરવાની વિદ્યા. **૩૩. કાવ્યસમસ્યપૂરણ** : કવિતામાંથી કેટલાક અક્ષર દૂર કરી બીજા અક્ષર ગોઠવવા, અર્થ એ જ રહે, સમસ્યા પૂર્ણ કરવી. **૩૪.પત્રિકાચિત્રવાચન વિકલ્પો-પટ્ટિકાવેત્રવાચન વિકલ્પ** : એવો પણ પાઠ છે. નાના પ્રકારના બોકડાના યુદ્ધના પ્રકાર અથવા નેતરને ગૂંથવાના પ્રકારો વગેરેની વિદ્યા. **૩૫.તર્કુવિદ્યા** : તાકડી (તકલી) ત્રાક રેંટિયા વગેરેથી સૂતર કાંતવાના પ્રકાર જેમાં આવે તે વિદ્યા) **તર્કકર્મ** : તર્કથી જ સર્વ પદાર્થોનું જ્ઞાન અને કૃતિ. **૩૬. તક્ષણ** : કંડારીને આકૃતિ

બનાવવી– શિલ્પવિદ્યા. **૩૭. વાસ્તુવિદ્યા** : ઘર અને રાજમહેલ બનાવવાની વિદ્યા. **૩૮.રૂપરત્ન પરીક્ષા** : રૂપની અને રત્નની પરીક્ષા, **‘‘રૂપ્ય’’** પાઠ હોય તો કોરી વગેરે રૂપાનાણું પારખવાની વિદ્યા. **૩૯. ધાતુવાદ** : નાના પ્રકારની ધાતુઓ બનાવવાના પ્રકાર, સોનાં કરવાની રીતિ, ધાતુની મેળવણીથી એમાં વિશેષાધાન કરવાની રીતિ. **૪૦. મણિરાગજ્ઞાનઃ** પન્ના માણેક વગેરેમાં રંગ ચડાવવાની રીતિ. **૪૧. આકરજ્ઞાન** : સોનાની રૂપાની હીરાની ખાણો ક્યાં નીકળશે એ જોવાની રીતિ. **૪૨. વૃક્ષાર્યુવેદ** : વૃક્ષોને આરોગ્ય મળે એના રોગ દૂર થાય એમાં બીજા વૃક્ષની મેળવણી થાય, બીજ વગરનાં ફલો ઉત્પન્ન કરવાં, વગેરે ઝાડવાં ઉછેરવાની વિદ્યા. **૪૩. મેષ કુક્કુટ લાવક યુદ્ધ વિધિ** : ઘેટાં, કૂકડાં અને તેતરને લડાવવા. **૪૪. શુક સારિકા પ્રલાપ** : પોપટ અને મેના ને બોલતા શીખવવાની વિદ્યા. **૪૫. ઉત્સાદનઃ** બીજાના મનને ઉદ્વેગ કરે તેવા મન્ત્રપ્રયોગો કરવા, જેનાથી એ પોતાની બુદ્ધિનો કાબૂ ખોઈ બેસે. **૪૬. કેશમાર્જનકૌશલ** : માથું ગૂંથવાની ચતુરાઈ. **૪૭. અક્ષરમુષ્ટિકાકથન** : બીજાએ જોયેલ પદાર્થો અને મુઠ્ઠીમાં રહેલ વસ્તુ જાણી કહી દેવું. **૪૮. મ્લેચ્છિત કલિકલ્પાઃ** શત્રુ મ્લેચ્છ થઈ જાય અથવા પરસ્પર કલહ થઈ જાય એવી વિદ્યા-બીજાઓ આનો અર્થ બીજી રીતે કરે છે એમાં પાઠભેદ પણ દેખાય છે.મ્લેચ્છિત કુતર્કવિકલ્પ એમ પણ પાઠ છે. **૪૯. દેશભાષાજ્ઞાન** : અનેક દેશની ભાષા જાણવી. **૫૦. પુષ્પશકટિકાનિર્માણ** : પુષ્પમાંથી વાહન બનાવવાં, વિમાનો બનાવવાનું જ્ઞાન કરાવનારી વિદ્યા. **૫૧.યન્ત્રમાતૃકા ધારણ માતૃકા** : પ્રતિમાને ચલાવવી. કરપલ્લવી વિદ્યાથી બીજાને જ્ઞાન ન થાય તેમ સંકેત બતાવવો, શતાવધાન, અષ્ટાવધાનમાં પરભાષાને પણ ધારણ કરી એને એક સાથે બોલી દેવી વગેરે. **૫૨. માનસી કાવ્યક્રિયા** : સામા માણસના મનમાં જે હોય તે કહી બતાવવાની વિદ્યા. **૫૩. સમ્પાદ્યમ્** : હીરા વગેરેના ભેદનના પ્રકાર જાણવાની વિદ્યા. **૫૪.અભિધાનકોશઃ** બીજાએ બોલેલું આનુપૂર્વીથી બોલી દેવું. **૫૫. છન્દોજ્ઞાન** : નાના પ્રકારની કવિતા કરવાનું જ્ઞાન અથવા પુરુષને જોઈને એના સ્વભાવને કહી દેવાનું જ્ઞાન. **૫૬.ક્રિયાવિકલ્પ** : જે વસ્તુ જે રીતે બનતી હોય તેનાથી જુદી રીતે એ બનાવી દેવાનું જ્ઞાન. **૫૭. છલિતકયોગ** : બીજાને છળવાના ઉપાય જેમાં હોય તેવી વિદ્યા. **૫૮. વસ્ત્રગોપનઃ** વસ્ત્રને છુપાવવાની વિદ્યા અથવા સામાન્યને વિશેષરૂપમાં બતાવવાના પ્રકાર. **૫૯.દ્યુતવિશેષઃ** જુગાર રમવાનું જ્ઞાન. **૬૦. આકર્ષક્રીડા** : આકર્ષણ કરવાની વિદ્યા. **૬૧. બાલક્રીડનકઃ** બાળકોને રમત કરતાં જ્ઞાન મળે એવા પ્રકારની વિદ્યા. **૬૨. વૈનયિકી** : વિનય રાખવાની વિદ્યા. **૬૩. વૈજયિની** : વિજય મેળવવાની રીતિ બતાવનારી વિદ્યા. **૬૪. વૈતાલિકી વિદ્યાનું જ્ઞાન** : સ્તુતિ કરવાની વિદ્યાનું જ્ઞાન.

બ્રાહ્મણે એમના અદ્ભુત મહિમાનો વિચાર કર્યો. માણસમાં ન હોય એવી એમની બુદ્ધિ જોઈ પત્નીની સાથે વિચાર કર્યો કે આ કોઈ મહાનુભાવ છે, આની પાસેથી ગુરુદક્ષિણામાં શું માગવું? એનો વિચાર કરી પ્રભાસમાં મહાસમુદ્રમાં પોતાનો *બાળક મરી ગયેલ તેને પાછો લાવી આપવાની દક્ષિણા તરીકે માગણી કરી ।।૩૭।।

વિશેષ : કૃષ્ણના ગુરુનાં પત્ની એક દિવસ ગાયને દોહન કરવા બેઠાં હતાં ત્યારે કૃષ્ણ થોડે દૂર સન્ધ્યા કરતા હતા. ગુરુપત્નીએ પાત્ર નાનું પડતાં બીજું પાત્ર કૃષ્ણપાસે માગ્યું ત્યારે કૃષ્ણ જો સન્ધ્યા છોડે તો મર્યાદા લોપ થાય, ગુરુપત્નીનું વાક્ય ન માને તો એનો અપરાધ બને એ બન્નેથી છૂટવામાટે પોતે પોતાના પ્રભાવથી ત્યાં બેઠાં-બેઠાં શ્રીહસ્તને લંબાવીને પાત્ર લઈ એ ગુરુપત્નીને ત્યાં બેઠાં આપ્યું. એ જોઈ ગુરુપત્ની મનમાં વિસ્મય પામી મનમાં સમજ્યાં કે આ શિષ્ય સાધારણ માણસ નથી પણ કોઈ પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ છે તેથી એમણે દક્ષિણાના સમયે મૃત પુત્રને માગ્યો. આ કથા બીજા પુરાણમાં છે.

કૃષ્ણ બલદેવે ગુરુજીની એ આજ્ઞાનો સ્વીકાર કરી, રથમાં સવાર થઈ પ્રભાસક્ષેત્રમાં આવ્યા. અથાક પરાક્રમવાળા તેઓ સમુદ્ર કિનારા ઉપર જઈ બેઠા, ત્યાં સમુદ્રે એમની પૂજા કરી ।।૩૮।।

ભગવાને સમુદ્રને કહ્યું : ''અમારા ગુરુનો પુત્ર તમે મોટા મોજામાં ખેંચી લીધો હતો તે પાછો આપો'' ।।૩૯।।

સમુદ્રે કહ્યું : હે દેવ! મેં એને લીધો નથી, પણ પંચજન નામનો મોટો દૈત્ય મારા જલની અન્દર રહે છે તે શંખનું રૂપ ધરીને જલમાં રહ્યો છે તે આપના ગુરુપુત્રને લઈ ગયો છે. એ સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ જળમાં પેઠા અને શંખાસુરનો સંહાર કર્યો પણ એના પેટમાં ગુરુપુત્રને ન જોયો ।।૪૦-૪૧।।

પછી એનો શરીરરૂપ શંખ હતો તેને લઈને રથ ઉપર આવ્યા. ત્યાંથી યમરાજાની પ્રિય નગર સંયમની નગરીમાં ગયા ।।૪૨।।

ત્યાં જઈ જનાર્દને શંખ ફૂંક્યો. બન્ને ભાઈઓ ત્યાં ગયા એ જાણી પ્રજાનું સંયમન કરનાર યમરાજાએ એમની ભક્તિથી મહાપૂજા કરી નમ્રતાથી સર્વભૂતના અન્તઃકરણમાં રહેનાર શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યાઃ''હે લીલા મનુષ્ય! હે વિષ્ણો! હું આપની શું સેવા કરું? આજ્ઞા કરો'' ।।૪૩-૪૪।।

શ્રીભગવાન્ બોલ્યા : અમારા ગુરુનો પુત્ર એના કર્મને લઈને તમારે ત્યાં આવ્યો છે. હે મહારાજ! મારી આજ્ઞાને માન આપી (એનાં કર્મો ઉપર ધ્યાન નહિ આપતાં)

એ ગુરુપુત્ર અમને પાછો લાવી આપો ।।૪૫।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : ‘‘યમરાજે જેવી આજ્ઞા’’ એમકહી ગુરુપુત્ર આપ્યો. યદૂત્તમ રામ-કૃષ્ણે એ પુત્રને ગુરુને સોંપી કહ્યું:‘‘હવે બીજું જે જોઈએ તે માંગો’’ ।।૪૬।।

ગુરુ બોલ્યા : હે વત્સ! તમે બન્નેએ ઘણી બધી ગુરુદક્ષિણા આપી. હવે બીજું વધારે જોઈએ પણ શું? આપના જેવા પુરુષોત્તમોના ગુરુનો ક્યો મનોરથ અપૂર્ણ રહી શકે? ।।૪૭।।

હે વીર! તમે બન્ને તમારે ઘેર જાઓ. તમારી પવિત્ર કીર્તિ થાઓ. તમોએ મારી પાસેથી ભણેલા વેદો અયાતયામ થાઓ (એટલે એ આ લોક અને પરલોક માં તાજા ભણેલા હોય તેવા જ સદા રહો; એનું ક્ષણ પણ વિસ્મરણ ન થાઓ) ।।૪૮।।

ગુરુએ એવીરીતે ઘેર જવાની રજા આપી ત્યારે વાયુના જેવા વેગવાળા મેઘના જેવા શબ્દ કરતા રથમાં સવાર થઈ, હે તાત! તેઓ પોતાની નગરી મથુરામાં પધાર્યા ।।૪૯।।

સમનન્દન્ પ્રજાઃ સર્વા દૃષ્ટ્વા રામજનાર્દનૌ ।।
અપશ્યન્ત્યો બહ્વહાનિ નષ્ટલબ્ધધના ઈવ ।।૫૦।।

રામ-કૃષ્ણને જોઈને પ્રજા બધી રાજી થઈ. ઘણા દિવસથી એમનાં દર્શન નહોતાં થયાં તેથી, જેમ ધન નાશ પામ્યું હોય ને પાછું મળે ત્યારે માણસ રાજી થાય તેમ, રાજી થઈ ।।૫૦।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધમાં (ત્રીજા રાજસ પ્રકરણના બીજા પ્રમેય-પેટાપ્રકરણનો યશ રૂપ ત્રીજો) ‘‘મથુરામાં શાન્તિ સ્થાપી ભગવાન્ ગુરુને ત્યાં પધાર્યા’’નામનો પીસ્તાલીસમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં બેતાલીસમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

પઠનીયં પ્રયત્નેન સર્વહેતુવિવર્જિતમ્। વૃત્યર્થં નૈવ યુઞ્જીત પ્રાણૈઃ કંઠગતૈરપિ

ભાગવતનો પાઠ પ્રયત્ન પૂર્વક કૃષ્ણભક્તિ સિવાય અન્ય કોઈ પણ હેતુ વિનાજ કરવો જોઈએ. પ્રાણ કંઠ સુધી પણ કેમ ન આવી જાય પરન્તુ આજીવિકા અર્થે તો ભાગવતનો ઉપયોગ ન જ કરવો જોઈએ. **(શ્રીવલ્લભાચાર્ય)**

... શ્રીભાગવતમાદરાત્। પઠનીયં પ્રયત્નેન નિર્હેતુકમદમ્ભતઃ।।
કોઈ પણ લૌકિક(પૈસા-ટકા કમાવવા, ફંડ-ફાળા)-પારલૌકિક (મૃતકનો ઉદ્ધાર,
પિતૃદોષનું નિવારણ) હેતુ કે ઢોંગ વિના આદર પૂર્વક પ્રયત્ન પૂર્વક જાતેજ,
શ્રીભાગવતનો પાઠ કરવો જોઈએ. **(શ્રીવલ્લભાચાર્ય)**

અધ્યાય ૪૬

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અધ્યાય ૪૩

ઉદ્ધવજીએ ગોકુલ જઈ નન્દ-યશોદાજી અને ગોપીજનોનું સાન્ત્વન કર્યું

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું બીજું પ્રમેય પ્રકરણ અધ્યાય૪

વિશેષ : આ ૪૬મા અધ્યાયમાં ભગવાને પોતે વ્રજમાં પધારીને નન્દરાયજી યશોદાજી વગેરેનો નિરોધ કર્યો છે. એ યશોદાજી અને નન્દરાયજી ને નિરોધ કહેવાઈ ગયો છે, છતાં અહીં ફરીથી એમનો નિરોધ કહેવામાં આવે છે. આ પછીના અધ્યાયમાં ગોપીજનોને પણ નિરોધ કહે છે. તેથી જે કહ્યું છે તેનું સમર્થન થાય છે. જે તામસો હતા તેનું રાજસ્પણું પણ એટલાથી સિદ્ધ થશે અને ભગવાન્ની કૃપાનો અને ગોપીજનોના પ્રેમનો ઉત્કર્ષ પણ એ કહેવાથીસિદ્ધ થશે. તેથીઉદ્ધવજીને ભગવાને વ્રજમાં મોકલ્યા છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

વૃષ્ણીનાં પ્રવરો મન્ત્રી કૃષ્ણસ્ય દયિતઃ સખા ।।
શિષ્યો બૃહસ્પતેઃ સાક્ષાદુદ્ધવો બુદ્ધિસત્તમઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : વૃષ્ણિના શ્રેષ્ઠ મન્ત્રી, કૃષ્ણના પ્રિયમિત્ર, સાક્ષાત્ બૃહસ્પતિના શિષ્ય અને બુદ્ધિ માં અતિ શ્રેષ્ઠ ઉદ્ધવજી છે ।।૧।।

એ ભગવાન્ને અતિ પ્રિય છે, ભક્ત છે, અનન્ય છે. શરણાગતની આર્તિને હરનાર હરિ એને પોતાના હાથથી પકડી કહેવા લાગ્યા : ।।૨।।

હે ઉદ્ધવજી! તમે વ્રજમાં જાઓ. હે સૌમ્ય! ત્યાં અમારાં માતા-પિતા રહે છે તેમને પ્રીતિ થાય એમ કરો. ગોપીજનોને મારા વિયોગનું માનસિક દુઃખ છે તેનાથી એમને મુક્ત કરો ।।૩।।

વહાલા ઉદ્ધવ! ગોપીજનોનું મન નિત્ય નિરન્તર મારામાં જ લાગેલું રહે છે.

એમના પ્રાણ એમનું જીવન એમનું સર્વસ્વ હું જ છું. તેઓ તેમના દેહને પણ મારો કરીને બેઠાં છે. તેમણે દેહના ધર્મો છોડી દીધા છે. મારું એ વ્રત છે કે જે લોકો મારે માટે લૌકિક વૈદિક ધર્મોને છોડી દે છે તેમને હું મારામાં ધારણ કરું છું તેમની સંભાળ હું રાખું છું ।।૪।।

હું તે ગોપીજનોનો પરમ પ્રિયતમ છું. મારા અહીં ચાલ્યા આવવાથી તેમનાથી હું દૂર પડી ગયો છું. તેઓ વારંવાર મારું સ્મરણ કરતાં-કરતાં મૂર્છિત થઈ જાય છે. મારા વિરહની વ્યથાથી તેઓ વિહ્વલ થઈ રહ્યાં છે, પ્રતિક્ષણ મારેમાટે ઉત્કંઠિત રહે છે ।।૫।।

એ ગોપીજનોએ અત્યારે મહાન કષ્ટ અને યત્ન થી પોતાના પ્રાણોને જેમ-તેમ કરી ટકાવી રાખ્યા છે. મેં તેમને કહેલું કે ‘‘હું આવીશ’’ બસ આ જ એમના જીવનનો આધાર છે. ઉદ્ધવ! વધારે તો શું કહું, હું જ એમનો આત્મા છું. તેઓ નિત્ય નિરન્તર મારામાં જ તન્મય રહે છે ।।૬।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે રાજન્! એમ ભગવાને ઉદ્ધવજીને કહ્યું ત્યારે આદરપૂર્વક સન્દેશો લઈ પોતાના સ્વામીનું કાર્ય અવશ્ય કર્તવ્ય સમજી રથમાં બેસી ઉદ્ધવજી નન્દજીના ગોકુલ ગયા ।।૭।।

શ્રીયુત ઉદ્ધવજી સૂર્યાસ્ત વખતે નન્દજીના વ્રજમાં આવ્યા તે વખતે પશુ આવતાં હતાં તેની ખુરરજથી રથ ઢંકાઈ ગયો ।।૮।।

(વ્રજનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે) ઋતુમતી ગાયોને માટે સાંઢો લડી રહ્યા છે તેવા મતવાલા સાંઢોથી ગાજતું, નવપ્રસૂતા આમ તેમ પોતાના વત્સમાટે દોડે છે, આઉના ભરાથી શ્રમ થાય છે છતાં પુત્ર વાત્સલ્યને લઈને દોડે છે, તેવી ગાયોથી વ્રજ શોભા આપે છે ।।૯।।

આમ તેમ ફરતાં ગાયોના ધોળાં વાછડાંથી શોભતું, ગાયોના દોહનના શબ્દો અને વેણુના શબ્દોથી શોભાયમાન, બલ અને શ્રીકૃષ્ણ ના શુભ કર્મનું ગાન કરતી, સારી રીતે શૃંગાર કરીને બેઠેલાં ગોપીજનો અને ગોપો થી સુશોભિત વ્રજને ઉદ્ધવજીએ જોયું ।।૧૦-૧૧।।

અગ્નિ, સૂર્ય, અતિથિ, ગાય, બ્રાહ્મણ, પિતૃ અને દેવો ની જેમાં ધૂપ, દીપ, પુષ્પ ની માળાવડે પૂજા થઈ રહી છે તેવા ગોપોનાં ગૃહોવડે સુન્દર દેખાતું વ્રજ ઉદ્ધવજીએ જોયું ।।૧૨।।

જ્યાં સર્વત્ર વનમાં પુષ્પો પ્રફુલ્લિત થઈ રહ્યાં છે, પક્ષીઓ અને ભ્રમરો શબ્દ કરી રહ્યા છે, હંસ બતક વગેરેથી તેમજ પદ્મના સમૂહથી શોભાયમાન વ્રજને ઉદ્ધવજીએ જોયું ।।૧૩।।

નન્દરાયજીએ શ્રીકૃષ્ણના અનુચર ઉદ્ધવજીને જોઈ એમને મળી પ્રસન્ન થઈ આલિંગન કરી તેમનું એવી રીતે સન્માન કર્યું કે સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ પધાર્યા હોય ।।૧૪।।

સમય થયો ત્યારે ઉદ્ધવજીને ઉત્તમ અન્નનું ભોજન કરાવ્યું અને જ્યારે તેઓ આરામથી પલંગ ઉપર બેસી ગયા ત્યારે સેવકોએ તેમના પગ દબાવી, પંખો કરી તેમનો થાક દૂર કર્યો ।।૧૫।।

નન્દરાયજીએ ઉદ્ધવજીને પૂછ્યું, ‘‘પરમ ભાગ્યવાન્ ઉદ્ધવજી! હવે અમારા મિત્ર વસુદેવજી જેલમાંથી છૂટી ગયા. તેમના આત્મીય સ્વજન તથા પુત્ર આદિ તેમની સાથે છે. અત્યારે તે બધાં કુશળ છે ને? ।।૧૬।।

પાપી કંસ એના અનુચરોની સાથે પોતાના પાપથી મર્યો એ ઘણું સારું થયું કારણ કે તે સજ્જન અને ધર્મવાળા યાદવોનો હમેશાં દ્વેષ કરતો હતો ।।૧૭।।

શ્રીકૃષ્ણ ક્યારેય અમને યાદ કરે છે? આ એમની માતા છે, સ્વજન સમ્બન્ધી છે, મિત્રો છે, ગોપો છે તેમને જ પોતાના સ્વામી અને સર્વસ્વ માનવાવાળું વ્રજ છે. આ તેમની જ ગાયો, વૃન્દાવન અને ગિરિરાજજી છે. શું તે ક્યારેય તેમને યાદ કરે છે? ।।૧૮।।

ગોવિન્દ પોતાના સ્વજનોને જોવાને એક વખત અહીં પધારશે ખરા? જો આવશે તો સુન્દર નાસિકાવાળું અને સુસ્મિત અવલોકનવાળું એમનું મુખ અમો જોઈશું ।।૧૯।।

દાવાગ્નિથી, વંટોળિયાથી, વરસાદથી, અરિષ્ટથી અને કાલિય સર્પથી શ્રીકૃષ્ણે અમારું રક્ષણ કર્યું છે. સુહૃદ અને અમારા આત્મારૂપ શ્રીકૃષ્ણે એટલાથી રક્ષા કરી છે એમ નથી, પણ જે કોઈથી દૂર ન થઈ શકે તેવાં મૃત્યુનાં અનેક નિમિત્તોથી એમણે અમને બચાવ્યા છે ।।૨૦।।

શ્રીકૃષ્ણનું લીલાયુક્ત કટાક્ષથી જોવું તેમ જ એનાં બીજાં પરાક્રમોને એના હસવાને એના ભાષણ વગેરેને યાદ કરતાં અમારી સર્વ ક્રિયાઓ શિથિલ થઈ જાય છે ।।૨૧।।

જ્યારે અમે જોઈએ છીએ કે આ તે જ નદી છે જેમાં શ્રીકૃષ્ણ જલક્રીડા કરતા

હતા; એ તે જ ગિરિરાજ છે જેને તેમણે પોતાના એક હાથ ઉપર ઉઠાવી લીધો હતો; આ એ જ વનના પ્રદેશ છે જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ ગાયો ચરાવતાં વેણુ વગાડતા હતા અને આ તે જ સ્થાન છે જ્યાં તે પોતાના સખાઓની સાથે અનેક પ્રકારની રમતો રમતા હતા અને સાથે-સાથે એ પણ જોઈએ છીએ કે હજુ તેમના ચરણચિહ્ન ભુસાયાં નથી. ત્યારે તેને જોઈ અમારું મન શ્રીકૃષ્ણમય થઈ જાય છે ।।૨૨।।

હું તો એમ માનું છું કે કોઈ મોટા દેવોના દેવ એ દેવોનાં મોટાં કાર્ય કરવાને મારે ત્યાં પધાર્યા છે. ગર્ગાચાર્યજીએ મને એમ જ કહ્યું હતું ।।૨૩।।

કંસ, ચાણૂર મલ્લ, કુવલયાપીડ હાથી એ બધા દસ હજાર હાથીના બળવાળા હતા છતાં, સિંહ પશુને રમત કરતાં મારે તેમ, ભગવાને એમને ક્રીડા કરતાં મારી નાખ્યા ।।૨૪।।

જેમ મોટો હાથી શેરડીના સાંઠાને ભાંગે તેમ ત્રણસો હાથનું અત્યન્ત કઠણ ધનુષ એક હાથથી ઉઠાવી એમણે ભાંગી નાંખ્યું. સાત દિવસ સુધી ગોવર્ધન પર્વતને એક હાથથી અદ્ધર ઉઠાવી રાખ્યો ।।૨૫।।

પ્રલમ્બ, ધેનુક, અરિષ્ટ, તૃણાવર્ત, બકાસુર વગેરે સુર-અસુરને જીતનાર, દૈત્યોને જેણે અહીં અમારી નજર સામે જ રમત કરતાં મારી નાખ્યા ।।૨૬।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : શ્રીકૃષ્ણમાં જેમને પરમ પ્રેમ છે તેવા નન્દરાયજી કૃષ્ણની લીલાને યાદ કરી કરીને જ્યારે પ્રેમમાં વિહ્વલ થઈ ગયા, દર્શનમાટે અત્યન્ત ઉત્કઠિત થયા, ત્યારે કાંઈ પણ બોલી ન શક્યા એટલે હૃદયમાં અનુભવ કરતા બહારથી બોલતાં બંધ થઈ ગયા ।।૨૭।।

યશોદાજી પોતાના પુત્રનાં ચરિત્રોનું વર્ણન સાંભળીને આંખમાંથી આંસુ પાડવા લાગ્યાં અને પુત્રપ્રેમને પૂરને લીધે તેમનાં સ્તનમાંથી દૂધની ધારા વહી રહી હતી ।।૨૮।।

યશોદાજી અને નન્દરાયજી નો શ્રીકૃષ્ણમાં આવો પરમ-અનુરાગ જોઈને ઉદ્ધવજીને આનન્દ થયો અને એમણે નન્દરાયજીને ઉદ્દેશીને કહેવાનું શરૂ કર્યું ।।૨૯।।

ઉદ્ધવજીએ કહ્યું : ''હે માનદ! એમાં સન્દેહ નથી કે સમસ્ત શરીરધારીઓમાં આપ બન્ને સરાહના કરવા યોગ્ય છો, કારણ કે સમસ્ત ચરાચર જગતના રચનારા તથા તેને જ્ઞાન આપનારા નારાયણ છે તેના પ્રત્યે આપના હૃદયમાં દઢ અનુરાગવાળી

બુદ્ધિ છે* ।।૩૦।।

વિશેષ : સત્કર્મથી માણસની સરાહના થાય છે. જ્ઞાનથી તેના કરતાં વધારે સરાહના થાય છે. ભક્તિથી જ્ઞાન કરતાં પણ વધારે સરાહના થાય છે. ભક્તિમાં પણ પરમ પ્રેમ સર્વોત્કૃષ્ણ (સર્વોત્તમ) છે. પ્રમાણબલ કરતાં પ્રમેય બલ અધિક છે તેથી સ્વતન્ત્ર ભક્તિ (શ્રવણ, કીર્તન વગેરે નવધા ભક્તિ) કરતાં પ્રમેય ભક્તિ (સ્વરૂપ વિષેની ભક્તિ) રસાલ છે.

આ બલદેવજી અને શ્રીકૃષ્ણ પુરાણ પુરુષ છે. તેઓ સમસ્ત સંસારના ઉપાદાન કારણ[૧] અને નિમિત્ત કારણ[૨] છે. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પુરુષ છે. બલદેવજી પ્રકૃતિ રૂપ છે. એ જ બન્ને સમસ્ત શરીરોમાં પ્રવેશ કરી એમને જીવનદાન દે છે અને તેમાં તેથી અત્યન્ત વિલક્ષણ જે જ્ઞાન સ્વરૂપ જીવ છે તેનું નિયમન કરે છે ।।૩૧।।

વિશેષ : ૧. ઉપાદાન કારણ : જેમાંથી વસ્તુ બનાવવામાં આવે તે પદાર્થ. દા.ત. માટી એ ઘડાનું ઉપાદાન કારણ છે. **૨. નિમિત્ત કારણ :** જેનાથી પદાર્થ બનાવવામાં આવે તે સાધન. દા.ત. કુમ્ભારનો ચાકડો, દંડ એ ઘડાનાં નિમિત્ત કારણ છે.

જે *જીવ મૃત્યુ વખતે પોતાના વિશુદ્ધ મનને એક ક્ષણમાટે પણ તેમાં લગાવી દે છે તે સમસ્ત કર્મ વાસનાઓને ધોઈ નાખે છે અને તરત જ સૂર્યના જેવો તેજસ્વી તથા બ્રહ્મમય થઈ પરમ ગતિને પ્રાપ્ત કરે છે ।।૩૨।।

વિશેષ : ''જે જીવ'' : જીવ બ્રાહ્મણ, ઋષિમુનિ હોવાની જરૂર નથી, **મૃત્યુ વખતે** બધી ઈન્દ્રિયો વિકળ હોય અને દેહ અશુદ્ધ હોય છતાંય, **ક્ષણમાટે જ મન ભગવાન્માં લગાવે-** લાંબો સમય નહિ, દેહ અને વાણી સ્વરૂપમાં લાગેલાં ન હોય તો પણ તે માનસિક ધ્યાન સર્વફલ સાધી આપે છે. ક્ષણ માત્ર મન સારી રીતે લગાડવાથી મન વિશુદ્ધ-નિષ્કામ-થઈ જાય છે. કર્મવાસનાઓને ધોઈ નાખે છે એટલે તેના બીજાત્મક સંઘાતનો નાશ થઈ જાય છે. તેથી જે પુરુષાર્થ જ્ઞાન વગેરેથી થાય છે, અને તે પણ ક્રમે-ક્રમે તે ક્ષણ માત્રના એક ધ્યાનથી જ થાય છે. (શ્રીસુબોધિનીજી)

તે ભગવાન્ જ, જે બધાના આત્મા અને પરમ ફલ છે, ભક્તોની અભિલાષાઓ પૂર્ણ કરવામાટે મનુષ્યના જેવું શરીર ગ્રહણ કરીને પ્રકટ થયા છે તેમના પ્રત્યે આપ બન્નેનો સુદઢ વાત્સલ્યભાવ છે તો પછી હે મહાત્માઓ! આપ બન્નેને માટે ક્યું શુભ કર્મ કરવાનું બાકી રહી જાય છે? ।।૩૩।।

અચ્યુત થોડા વખતમાં વ્રજમાં આવશે. સાત્વતના (યાદવો અને ભક્તો ના) પતિ ભગવાન્ વ્રજમાં આવી માતા-પિતાનું પ્રિય કરશે ।।૩૪।।

સર્વ ભક્તોના દ્વેષી કંસને રંગભૂમિ ઉપર મારી આપની પાસે આવી અહીં આવવાનું આપને જે વચન આપ્યું છે તે એ સત્ય કરશે ।।૩૫।।

હે મહાભાગ્યવાળા! આપ ખેદ ન કરો. જે શ્રીકૃષ્ણ પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં લાકડામાં અગ્નિની જેમ રહે છે તેનાં આપ સાક્ષાત્ દર્શન કરશો એટલે પરમાનન્દની સમીપે ખેદને કાંઈ અવકાશ ન જ હોય ।।૩૬।।

એને કોઈ અપ્રિય નથી, કેમકે એને પોતાને માન નથી. એને કાંઈ ઉત્તમ અધમ નથી, કેમકે એ સર્વમાં સમદૃષ્ટિ રાખે છે; છતાં એની સમાન પણ જગતમાં કોઈ નથી ।।૩૭।।

એને કોઈ માતા, પિતા, સ્ત્રી, પુત્ર, પોતાનો, પારકો, દેહ કે જન્મ એ ભાવો જ નથી ।।૩૮।।

લોકમાં તેના સત્ (દેવ), અસત્ (મત્સ્ય કૂર્મ વગેરે તિર્યક્ પ્રાણીઓ) અને મિશ્ર (મનુષ્ય) યોનિમાં અવતાર થાય છે. પણ તે અવતાર તેના કોઈ કર્મને લીધે નથી. ક્રીડા કરવામાટે જ તે અવતાર છે. સાધુઓની રક્ષા કરવી એ તે ક્રીડા ભાવનો ઉદ્દેશ નથી હોતો પણ તે ક્રીડાભાવ સ્વયં સાધુ પુરુષોની રક્ષા કરવા સમર્થ હોય છે. (જેમ સૂર્યનો ઉદય થાય ત્યારે અન્ધકાર સ્વયં દૂર થઈ જાય છે, અન્ધકાર દૂર કરવા સૂર્યને કોઈ પ્રયત્ન નથી કરવો પડતો. મહારાજા ક્રીડા કરવા બહાર નીકળે ત્યારે ચોરનો ભય આપોઆપ નિવૃત્ત થઈ જાય છે) ।।૩૯।।

ભગવાન્ અજન્મા છે તેમાં પ્રાકૃત, સત્વ, રજ આદિમાંથી એક પણ ગુણ નથી. આ પ્રમાણે આ ગુણોથી અતીત હોવા છતાં લીલાને માટે ખેલ-ખેલમાં તે સત્વ, રજ અને તમ– આ ત્રણેય ગુણોનો સ્વીકાર કરી લે છે અને તે દ્વારા જગતની રચના, પાલન અને સંહાર કરે છે ।।૪૦।।

જેમ ભ્રમરિકા-દૃષ્ટિ* વાળાને પૃથ્વી ફરતી દેખાય છે તેમજ આ ચિત્તમાં કતૃત્વ આવતાં બુદ્ધિવડે આત્મા પોતાનું કર્તાપણું માને છે. ખરી રીતે આત્મા કર્તા નથી ।।૪૧।।

વિશેષ : જેમ બાળકો ફેર કુદરડી ફરે છે કે માણસ જોરથી ચકકર-ચકકર ફરે છે તેની દૃષ્ટિ **ભ્રમરિકા** કહેવાય. તેને દૃષ્ટિથી પૃથ્વી પરની જડ વસ્તુઓ ગોળ ફરતી હોય તેમ લાગે છે. ખરેખર તે ફરતી હોતી નથી. એ વાત અહીં **'ભ્રમરિકા દૃષ્ટિ'** શબ્દથી કહી છે.

આ ભગવાન્ આપનાજ પુત્ર છે એમ આપે સમજવાનું નથી, પણ એ સર્વના

આત્મા પુત્ર પિતા માતા અને ઈશ્વરછે ।।૪૨।।

જે કંઈ દેખાય છે કે સંભળાય છે-પછી તે ભૂતકાળ, વર્તમાન કે ભવિષ્ય ની સાથે સમ્બન્ધ રાખતું હોય, સ્થાવર કે જંગમ હોય, મોટું કે નાનું હોય-એવી કોઈ વસ્તુ નથી જે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણથી પૃથક્ (જુદી) હોય. હકીકતમાં બધું તે જ છે તે જ પરમાર્થ, સત્ય અને સર્વરૂપ છે. એના વગર કોઈ સત્તાવાળું છે જ નહિ* ।।૪૩।।

વિશેષ : ઐહિક, પારલૌકિક, પરિચ્છેદ્ય, અપરિચ્છેદ્ય, તણખલાંથી લઈ પર્વત સુધી, રેતીના કણથી માંડી બ્રહ્માંડ સુધી; મચ્છરથી લઈ બ્રહ્મા સુધી બધું ભગવાન્ જ છે. ભગવાન્ સિવાય કંઈ છે જ નહિ. તાત્પર્ય કે ભગવાન્ વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયવાળા છે.

નન્દરાયજી અને ઉદ્ધવજી એમ વાતો કરતા હતા ત્યાં તો રાત પસાર થઈ ગઈ. હે રાજન્! સવાર થતાં ગોપીજનો ઉઠ્યાં અને દીવાઓ કર્યા, વાસ્તુની *પૂજા કરી અને તેઓ દહીંનું મથન કરવા લાગ્યાં ।।૪૪।।

વિશેષ : વાસ્તુપૂજાઃબ્રાહ્મમુહૂર્તમાં ઉઠી ઉમ્બરા (ઊમરા) ઉપર દીવો કરવો એ કેટલાકનો કુલધર્મ હોય છે અથવા ભગવાન્ અહીં સર્વદા બિરાજે છે એવા ભક્તિભાવથી દેહલિ માંડે છે.

દીવાના તેજથી એમણે પહેરેલા મણિઓ પ્રકાશયુક્ત થયા તેથી અને ભુજામાં કંકણોથી, મથન કરતાં દેહ ચલિત થાય ત્યારે નિતમ્બ, હાર, સ્તન, કુંડળ વગેરે હલે છે. એ કુંડળની કાન્તિ કપોલ ઉપર પડતાં એમનાં મુખ મણિની કાન્તિથી લાલ દેખાય છે ।।૪૫।।

અરવિન્દ લોચન ભગવાન્નું ઊંચે સ્વરે ગાન કરે છે તેવી વ્રજાંગનાનો ધ્વનિ આકાશમાં પહોંચે છે એમાં દધિ મથનનો શબ્દ મિશ્રિત થાય છે એ બન્ને શબ્દો દિશાઓના અમંગળને નિવૃત્ત કરે છે ।।૪૬।।

ભગવાન્ સૂર્યનો ઉદય થયો ત્યારે ગોપીજનોએ નન્દરાયજીના દ્વાર ઉપર સોનાનો રથ જોયો. એ બધાં પરસ્પર ભેગાં થઈ કહેવા લાગ્યાં કે આ રથ કોનો આવ્યો? ।।૪૭।।

કંસના અર્થને સિદ્ધ કરવાને પ્રથમ આવેલ અક્રૂર તો પાછો નથી આવ્યો, જે કમળ લોચન હરિને અહીંથી મથુરા લઈ ગયો હતો ।।૪૮।।

કિં સાધયિષ્યત્યસ્માભિઃ ભર્તુઃ પ્રેતસ્ય નિષ્કૃતિમ્ ।।
ઈતિ સ્ત્રીણાં વદન્તીનામ્ ઉદ્ધવોઽગાત્ કૃતાહ્નિકઃ ।।૪૯।।

હવે શું આપણને મથુરા લઈ જઈ પોતાના મરી ગયેલા સ્વામી કંસને (આપણા

રુધિર અને માંસ થી) પિંડદાન કરશે? હવે તેનું અહીં આવવાનું બીજું શું પ્રયોજન હોઈ શકે છે? વ્રજવાસિની સ્ત્રીઓ આ પ્રમાણે આપસમાં વાત-ચીત કરી રહ્યાં હતાં ત્યાં નિત્યકર્મથી નિવૃત્ત થઈ ઉદ્ધવજી આવી પહોંચ્યા ।।૪૯।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધમાં (ત્રીજા રાજસ પ્રકરણના બીજા પ્રમેય-પેટા પ્રકરણનો શ્રીરૂપ ચોથો) ‘‘ઉદ્ધવજીએ ગોકુલ જઈ નન્દ-યશોદા અને ગોપીજનોનું સાન્ત્વન કર્યું’’ નામનો છેતાળીસમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં તેતાળીસમો) અધ્યાય પૂર્ણ થયો.

આનાથી વધુ મૂર્ખ બીજો કોણ?

‘‘પારસમણિ (ભાગવત)ને વાટકે, ભટજી (કથાકાર) માગે ભીખ’’
ભટજી માંગે ભીખ, નામ ચિન્તામણિ હરિનું!!
સકળ મનોરથ સે’જ, સિદ્ધ ઔષધ નથી કરીનું!!! **(દયારામ)**

અધ્યાય ૪૭

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અધ્યાય ૪૪

ઉદ્ધવજીએ ગોપીજનોને આપેલો ભગવાનનો આદેશ

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું બીજું પ્રમેય પ્રકરણ અ. ૫

વિશેષ : આ ૪૭ મા અધ્યાયમાં ભગવાન્ ગોપીજનોને જ્ઞાનનો સન્દેશો ઉદ્ધવજીદ્વારા મોકલી પ્રથમના કરતાં વિશેષ નિરોધ સારી રીતે સિદ્ધ કરી આપે છે. લોક રીત પ્રમાણે જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ બહારગામ પધાર્યા, ત્યારે એમને સહવાસ તો રહ્યો નહિ તેથી જેમ લોકમાં પ્રીતિવાળાઓને સહવાસ મટે ત્યારે પ્રીતિ શિથિલ થાય છે તેવી ગોપીજનોની બાબતમાં કોઈને શંકા થાય કે એમનો ભગવાન્માં નિરોધ નથી થયો! એ શંકાની નિવૃત્તિને માટે ભગવાને પોતાના સેવકદ્વારા એમને જ્ઞાનરૂપ સન્દેશ કહેવરાવ્યો છે. પ્રીતિવડે પોતે એનો નિરોધ કર્યો તો પણ જ્ઞાનથી ફરી નિરોધ કર્યો એમાં તમે મારો આત્મા છો એમ આત્માપણે એમને પોતાનું ભાન કરાવ્યું, આથી સાત અર્થ કહ્યાઃવસ્તુનિશ્ચય, ઉપાલમ્ભ, વ્યાજોક્તિથી દોષો ગણાવ્યા, એ ત્રણ વાત થઈ. એમ ન કરે તો જ્ઞાનનો સન્દેશ વ્યર્થ થાય કેમકે એ જ્ઞાનાધિકારિણી નથી. ભક્તિ, સ્તુતિ, ઉપદેશ એ ત્રણ થયાં ત્યારે એના દોષ જતાં પૂર્વવત્ સ્નેહ થયો. એમાં જ્ઞાનનું ફલ એટલું જ કે

ભગવાન્‌માં દોષબુદ્ધિ થતી હતી તેને જ માત્ર જ્ઞાને નિવૃત્ત કરી, એટલે તેઓ ભક્ત તો હતાં જ એનાવડે એ કૃતાર્થ થયાં. અહીં સાત અર્થ કહ્યા તે સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમે કહ્યા છે કેમકે એ છ ધર્મ અને પોતે ધર્મીએમ સાત રૂપે ક્રીડા કરે છે તેથી એ સ્વરૂપથી જ અહીં ઉપદેશ થયો છે તે એણે કર્યો એટલે ગોપીજનો અનન્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

તં વીક્ષ્ય કૃષ્ણાનુચરં વ્રજસ્ત્રિયઃ પ્રલમ્બબાહું નવકંજલોચનમ્ ।।
પીતામ્બરં પુષ્કરમાલિનં લસન્ મુખારવિન્દં મણિમૃષ્ટકુંડલમ્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : મોટી ભુજાવાળાં, નવાં કમળ સરખાં નેત્રવાળા, પીતામ્બર અને કમળની માળા ધારણ કરનાર, શુદ્ધ મણિ જડિત કુંડળયુક્ત મુખારવિન્દવાળા *ઉદ્ધવજી કૃષ્ણના સેવક છે એમ જાણી ગોપીજનો એમની નજીક ગયાં ।।૧।।

વિશેષ : ગોપીજનોએ ભગવાન્‌ની અસૂયા કરી આઠ દષ્ટાન્ત કહ્યાં ત્યારે એ ભગવાન્‌માં દોષ દષ્ટિવાળાં થયાં તેને ઉપદેશ આપવામાં શું ફળ? એ શંકાના સમાધાનમાં કહે છે કે એ ક્લેશને લઈને એ પ્રમાણે બોલે છે. એણે મોટાં કષ્ટોથી સર્વ પરિત્યાગ કર્યો. પૂર્વે જ ગોવિન્દમાં કાયા, વાણી અને મનનો વિનિયોગ કર્યો છે. એને માટે જ લૌકિક લજ્જાનો પણ ત્યાગ કર્યો છે. ઉદ્ધવજી આવ્યા તો એમની પાસે પણ પ્રિયકર્મનું જ ગાન કરે છે. તેથી એનો દોષ દૂર કરવો આવશ્યક છે. એ દોષ દૂર કરવામાટે ઉદ્ધવજીદ્વારા એમને ભગવાને ઉપદેશ આપ્યો છે.

ગોપીજનો આપસમાં કહેવા લાગ્યાં :‘‘આ પુરુષના મુખ ઉપર પવિત્ર હાસ્ય ફરકી રહ્યું છે અને દેખાવમાં તો વળી બહુ જ સુન્દર છે; પરન્તુ આ કોણ છે? ક્યાંથી આવ્યા છો? કોના દૂત છે? તેમણે શ્રીકૃષ્ણનાં જ વસ્ત્રાભૂષણો પહેર્યાં છે’’ બધાં ગોપીજનો (એ ભગવદીય છે એમ નિશ્ચય કરી) તેમનો પરિચય પ્રાપ્ત કરવામાટે અત્યન્ત ઉત્સુક થઈ પવિત્ર કીર્તિવાળા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના સેવક અને સખા ઉદ્ધવજીને ચારે તરફથી ઘેરી લીધા ।।૨।।

વિનયથી નમ્રતાવાળાં ગોપીજનોએ ‘‘આ રમાપતિ ભગવાન્‌નો સન્દેશો લઈને આવ્યા છે’’ એમ જાણી એમનો સારી રીતે સત્કાર કરી, લજ્જા અને હાસ્યયુક્ત નેત્ર તથા સારી વાણીવડે આસન ઉપર ઉદ્ધવજીને એકાન્તમાં બેસાડી પૂછવા લાગ્યાંઃ ।।૩।।

‘‘હે ઉદ્ધવજી! અમે જાણીએ છીએ કે આપ યદુપતિના પાર્ષદ છો અને એમનાં

માતા-પિતાને આશ્વાસન આપવા માટે અમારા સ્વામીના મોકલવાથી તમે અહીં આવ્યા છો ।।૪।।

એ સિવાય અમને તો હવે આ નન્દગામમાં-ગાયોને રહેવાની જગ્યામાં તેમને સ્મરણ કરવા યોગ્ય કોઈ પણ વસ્તુ જણાતી નથી. માતા-પિતા વગેરે સગાં સમ્બન્ધીઓનું સ્નેહબન્ધન તો મોટા-મોટા ઋષિ-મુનિઓ પણ મહા મુશ્કેલીએ છોડી શકે છે ।।૫।।

દેહસમ્બન્ધ ન હોય તેવાની સાથે પ્રેમ-સમ્બન્ધનો સ્વાંગ કોઈ ને કોઈ સ્વાર્થમાટે જ હોય છે. પુરુષોનો સ્ત્રીઓની સાથે અને ભ્રમરોનો પુષ્પોની સાથેનો સમ્બન્ધ આવો જ સ્વાર્થનો પ્રેમસમ્બન્ધ હોય છે ।।૬।।

ગણિકા અર્થને માટે પુરુષ સાથે પ્રીતિ કરે છે; એ જ્યારે ધન રહિત થાય છે ત્યારે એને છોડી દે છે. પ્રજા રક્ષણને માટે રાજાની પ્રીતિ કરે છે. રાજા જ્યારે એના રક્ષણમાં અસમર્થ થાય છે ત્યારે પ્રજા એને છોડી દે છે. વિદ્યાર્થીઆચાર્ય પાસે આવી વિદ્યા ભણે છે; એ ભણી રહ્યો કે આચાર્યને છોડી દે છે. ઋત્વિજને દક્ષિણા મળી એટલે યજમાનના ઘરને છોડીને ચાલ્યો જાય છે ।।૭।।

પક્ષીઓ જેમાંથી ફળ ખાલી થયાં છે તેવા ઝાડનો આશ્રય છોડી દે છે. અતિથિઓ ભોજન કર્યા પછી ભોજન કરાવનારના ઘરને છોડી દે છે. તેમ જ મૃગ વગેરે પશુઓ અરણ્યમાં રહેતા હોય તેને આગ લાગે તો એને છોડી બીજા જંગલમાં રહે છે. જાર પુરુષ ભોગ કર્યા પછી પ્રીતિ રાખનાર સ્ત્રીને પણ છોડી દે છે'' ।।૮।।

હે પરીક્ષિત! ગોપીજનોનાં મન, વાણી અને શરીર શ્રીકૃષ્ણમાં જ તલ્લીન હતાં. જ્યારે શ્રીકૃષ્ણના દૂત બની ઉદ્ધવજી વ્રજમાં આવ્યા ત્યારે તેમની સાથે આ પ્રમાણે વાતો કરતાં-કરતાં એ પણ ભૂલી ગયાં કે કઈ વાત કોની પાસે કેવી રીતે કહેવી જોઈએ. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે બાલ્યાવસ્થાથી લઈને કિશોર અવસ્થા સુધીમાં જેટલી લીલાઓ કરી હતી તે બધીને યાદ કરી કરીને ગોપીજનો તેમનું ગાન કરવા લાગ્યાં. તેઓ આત્મવિસ્મૃત થઈ જઈ સ્ત્રી-સુલભ લજ્જાને પણ ભૂલી ગયાં અને રુદન કરવાં લાગ્યાં ।।૯-૧૦।।

એક ગોપીજનને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની સંગમ લીલાનું સ્મરણ થઈ રહ્યું હતું તે જ વખતે તેમણે જોયું કે પાસે જ એક ભમરો ગણ ગણી રહ્યો છે. તેમણે માન્યું કે હું રિસાઈ છું એમ સમજી શ્રીકૃષ્ણે મનાવવામાટે દૂત મોકલ્યો છે. તે ગોપીજન ભ્રમરને

આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યાં ।।૧૧।।

(શ્લોક ૧૨ થી ૨૧ સુધીમાં શ્રીગોપીજનોએ ભ્રમરને ઉદ્દ્દેશીને ઉદ્ધવજી આગળ દર્શાવેલ વિરહ વ્યથાના આ ગીતને ભ્રમર ગીત કહેવામાં આવે છે. આ શ્લોકોમાં અન્યોક્તિ અલંકાર હોવાથી તેની સંગતિ ભ્રમરને અને ઉદ્ધવજીને એમ બન્નેને લાગુ પડે છે)

ગોપીજને કહ્યું : હે મધુપ-ભમરા! તું કપટીનો મિત્ર (કાર્ય સાધક) છે તેથી તું પણ કપટી છે. સોક્યના કુચથી (વૃક્ષઃસ્થળ ઉપરના સ્તનના સ્પર્શથી) વનમાલા ચોળાએલી છે. તેનું પીળું કેસર (કુંકુમ) તારી દાઢી મૂછો ઉપર પણ લાગેલું છે તેવો તું અમારા ચરણનો સ્પર્શ ન કર. ખોટા પ્રણામ કરી અમારા પ્રત્યે અનુનયવિનય કરીશ નહિ. તું પોતે પણ કોઈ પુષ્પ પ્રત્યે પ્રેમ કરતો નથી પણ આમ તેમ ઉડ્યા કરે છે. તારા સ્વામી જેવો જ તું છે. (વ્રજપતિ મટીને) મધુપતિ બનેલા શ્રીકૃષ્ણ મથુરા નગરની માનિનીઓને ભલે મનાવ્યા કરે તેનો તે કુંકુમરૂપ કૃપા પ્રસાદ, જે યદુવંશીઓની સભામાં જરૂર ઉપહાસ (મશ્કરી) કરવા યોગ્ય છે તેને પોતાની જ પાસે રાખે. જેનો તું દૂત થઈને આવ્યો છે અથવા તારી મારફત તેને અહીં મોકલવાની જરૂર નથી. (તું અમોને છેતરવા આવ્યો છે, પરન્તુ અમે તને ઓળખી ગયા છીએ જેથી અમો છેતરાઈએ તેમ નથી) ।।૧૨।।

તું જે પુષ્પનો રસ લઈ એને છોડી દે છે તેમ ભગવાને પોતાની પરમ માદક અધર સુધાનું એક વખત પાન કરાવ્યું અને તરત જ અમારો ત્યાગ કરી અહીંથી પધારી ગયા. તું પાન કરીને છોડે છે જ્યારે ભગવાન્ અધર સુધાનું પાન કરાવી અમને છોડે છે એટલો બન્નેમાં તફાવત છે. બીજી બધી બાબતોમાં ભ્રમર અને તમે (કૃષ્ણ) સરખા જ છો, તો પછી ચંચલ સ્વભાવવાળા લક્ષ્મીજી એ ભગવાન્‌ના ચરણકમલની સેવા કેમ કરતાં હશે? અવશ્ય નારદજી જેવા ભક્તો શ્રીકૃષ્ણ સર્વ શ્રેષ્ઠ છે એમ ગાય છે તેથી તેમનું ચિત્ત એમાં લાગ્યું હશે. (સ્ત્રીઓ સ્વભાવથી ભોળી હોય છે) ।।૧૩।।

હે ષટ્ (છ) પગવાળા ભ્રમર! અમે તો ઘરબાર વિનાનાં છીએ. (પહેલાં ગોપીપતિ વ્રજપતિ હતા તે મટીને હવે) યદુપતિ બનેલા શ્રીકૃષ્ણનાં બહુ ગુણગાન (યશ) અમારી આગળ શા માટે ગાય છે? એ આજકાલનો નથી પણ જે તું ગાય છે તે યશ પુરાણો (જુનો) છે એટલે અમે બહુવાર સાંભળેલો છે. જેને સદાય વિજય વરેલો છે એ અર્જુનના સખા શ્રીકૃષ્ણની મથુરાની સખીઓની પાસે એમનાં ગુણ ગાન કર.

તે નવી છે. તેમની લીલાઓ તેઓ ઓછી જાણે છે અને અત્યારે તે એમની માનીતી છે. તેમના હૃદયની પીડા તેમણે મટાડી દીધી છે. તેવાંની પાસે જઈને એ યશ તું ગાય તો તેઓ પ્રસન્ન થઈ તારું ઈચ્છિત આપશે અથવા તારું જરૂરથી કલ્યાણ કરશે. (અમે ઘરબાર વિનાની અબળાઓ તારું શું ભલું કરી શકીએ?) ।।૧૪।।

સ્વર્ગ, પૃથ્વી અને રસાતળ એ ત્રણ સ્થળમાં ભગવાન્‌ને કોઈ સ્ત્રી દુર્લભ નથી કેમકે કપટથી સુન્દર લાગે તેવું હસવું અને કટાક્ષ આદિવડે સંકેત કરવા એને આધિન સ્ત્રીઓ હોય છે. તો એ બધું ભગવાન્‌માં સિદ્ધ હોવાથી ભગવાન્‌ને કાંઈ દુર્લભ નથી. વળી સાક્ષાત્ લક્ષ્મીજી જેમનાં ચરણની ઉપાસના કરે છે. તેમની આગળ અમારો શો હિસાબ! અમે તો અતિ તુચ્છ છીએ. છતાં એ ઉત્તમ શ્લોક છે. (ઉત્તમ પુરુષો આપની કીર્તિનું ગાન કરે છે) તેથી અમો દીન છીએ તો પણ અમારો પક્ષ કરશે- અમારા ઉપર કૃપા કરશે. એમ ન કરે તો ઉત્તમ ભક્તો એમની કીર્તિનું ગાન ન કરે તેથી અમારે દૂતની કાંઈ અપેક્ષાનથી ।।૧૫।।

હે મધુકર! મુકુન્દની પાસે જઈ તેનું દૂત કાર્ય કરવા તું અહીં આવ્યો છે એ હું જાણું છું. મનમાં કપટ અને ઉપરથી વિનય એવાં સ્ત્રીઓને બનાવવાના-ભોળવવાના સુન્દર શબ્દ બોલતાં તને આવડે છે એ પણ હું જાણું છું. માટે મારા ચરણને મસ્તક લગાડવાનું છોડી દે. જે શ્રીકૃષ્ણને માટે બાળકો, પતિ, આલોક અને સ્વર્ગ વગેરે પરલોક બધું છોડ્યું એનો વિચાર ન કરતાં અમને છોડી દીધાં એવા અકૃતજ્ઞની સાથે અમારે સમાધાન કે સન્ધિ કરવાનું શું હોય? (એકવાર છેતરાયા પછી વારંવાર છેતરાયા કરવું?) ।।૧૬।।

હે મધુપ! આ લોભી શ્રીકૃષ્ણે રામાવતારમાં પારધીની જેમ છુપાઈને વાનરોના રાજા વાલીને માર્યો. (પારધી તો એમનાં કરતાં વધારે સારો; કારણ કે એ તો માંસના લોભથી મૃગને મારે છે પરન્તુ આમણે તો કોઈ પ્રયોજન વિના જ વાલીને વીંધી નાખ્યો!) શૂર્પણખા કામવશ તેમની પાસે આવી હતી પણ તેમણે પોતાની સ્ત્રી (સીતાજી) ને વશ થઈ જઈ ને બીચારીનાં નાક-કાન કાપી લીધાં અને તેને કદરૂપી બનાવી દીધી. બ્રાહ્મણને ઘેર વામન રૂપે અવતાર ધારણ કરી બલિરાજાની પૂજાનો સત્કાર કર્યો. બલિરાજાએ માગેલી વસ્તુ આપી છતાં કાગડાની જેમ તેને વરુણ પાશથી બાંધી પાતાળમાં મોકલ્યો. (જેવી રીતે કાગડો બલિ ખાઈને પણ બલિ આપનારાને પોતાના બીજા સાથીદારો સાથે મળી ઘેરી લે છે અને હેરાન કરે

છે તેમ) શ્યામ શરીર એવા શ્રીકૃષ્ણની મિત્રતાથી બસ થયું અથવા મિત્રતા કરવાનું કોઈ પ્રયોજન નથી. છતાં તેમની લીલા-કથાઓ તો અમારા માટે છોડવાં મુશ્કેલ છે ।।૧૭।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે જે-જે લીલાઓ કરી તે-તે લીલાઓનું વર્ણન વ્યાસજી વગેરેએ કર્યું. તે શ્રીકૃષ્ણની લીલાના કથામૃતના એક કણનો પણ કોઈ એક જ વાર આદરપૂર્વક રસાસ્વાદ કરી લે છે તેના સુખ-દુઃખ, રાગદ્વેષ વગેરે દ્વન્દ્વ ધર્મો છૂટી જાય છે તે ત્યાં સુધી કે ઘણા તો પોતાના દુઃખમય ગૃહસ્થાશ્રમને છોડી દઈ અકિંચન થઈ જાય છે, પોતાની પાસે કંઈ સંગ્રહ-પરિગ્રહ રાખતા નથી અને પરમહંસ (સન્યાસી) બની જઈ, પક્ષીઓ જેમ જ્યાં ત્યાં ચણ ચણે છે તેમ ભિક્ષા માગીને આ લોકમાં આજીવિકા ચલાવે છે. સંસારના કામના રહેતા નથી; છતાં શ્રીકૃષ્ણની લીલા-કથા છોડી શકતા નથી. હકીકતમાં તેનો રસ એવો છે કે તેના વિના જીવન ટકી જ ન શકે તેથી તેનો ત્યાગ અમારાથી થઈ શકતો નથી ।।૧૮।।

જેવી રીતે કૃષ્ણસાર હરણની અજ્ઞાની હરણીઓ પારધીના અત્યન્ત મધુર ગાનમાં વિશ્વાસ મૂકે છે અને તેની જાળમાં ફસાઈ મરી જાય છે તેવી જ રીતે અમે ભોળાં ગોપીજનોએ પણ શ્રીકૃષ્ણની કપટી વાણીમાં વિશ્વાસ મૂક્યો તેમને સત્ય સમાન માની બેઠાં અને તેમના નખસ્પર્શથી થનારી કામવ્યાધિનો વારંવાર અનુભવ કરીએ છીએ. તેથી શ્રીકૃષ્ણના ઉપમન્ત્રી બનેલા દૂત હે ભમરા! આ વિષયમાં તું કંઈ વધારે ન બોલ, તારે કહેવી જ હોય તો બીજી કોઈ વાત કહે ।।૧૯।।

હે પ્રિયતમના સખા! તું જઈને પાછો આવ્યો કે શું? પ્રિયતમે પોતાની પાસે બોલાવવામાટે તને મોકલ્યો છે? ભગવાન્નો દૂત હોવાથી તું અમારા સન્માનને પાત્ર છે, તારે જે જોઈએ તે માગી લે. હે અંગ! જેમનો સંગ છોડવો ઘણો કઠણ છે એવા શ્રીકૃષ્ણ એકલા તો કોઈ સમય રહેતા નથી; અત્યારે પણ લક્ષ્મીજી તેમના હૃદયમાં કાયમ નિવાસ કરીને રહ્યાં છે એવા શ્રીકૃષ્ણ પાસે અમને શા માટે લઈ જાય છે? (એમને અમે મળ્યા પછી અમે છોડી નહિ શકીએ અને એમના સ્વભાવ પ્રમાણે તેઓ અમને ક્યાંક છોડી દે! માટે અમોને લઈ જવાનો આગ્રહ રહેવા દે; કારણ કે અમે નિઃસાધન છીએ. વળી અન્ય સ્ત્રીઓથી કોઈ પણ સ્ત્રીને કલેશ થાય એ સ્વાભાવિક છે, અહીં રહેવામાં જ અમારું હિત છે) ।।૨૦।।

હે સૌમ્ય! હે ભ્રમર! ગુરુકુલમાંથી પાછા પધારીને આર્યપુત્ર શ્રીકૃષ્ણ મથુરામાં

પ્રસન્નતામાં બિરાજે છે ને? તેઓ પિતા નન્દરાયજી અને માતા–યશોદાજીના ઘરને કે ગોવાળોને કોઈ વાર યાદ કરે છે? કોઈ વખતે તેઓ અમો ગોપીજનો તેમની દાસીઓ છીએ એવી વાત કરે છે? ખરેખર એ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતાનો અગર કરતાં પણ વધારે સુગન્ધીવાળો શ્રીહસ્ત અમારા મસ્તક ઉપર ક્યારે મુકશે? (અમો અબુધ અબલાઓ તો એમના અન્તઃકરણને જાણવા અસમર્થ છીએ; અમે તો એમના અનુગ્રહના જ મનોરથવાળાં છીએ) ।।૨૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે પરીક્ષિત! એમ બોલતાં ગોપીજનો શ્રીકૃષ્ણના દર્શનની ઈચ્છામાં આતુર થયાં. એમને શાન્ત કરતા ઉદ્ધવજી પ્રિયનો સન્દેશો સંભળાવતાં ગોપીજનોને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા ।।૨૨।।

ઉદ્ધવજી બોલ્યા : અહો ગોપીજનો! તમે પૂર્ણાર્થ છો, તમે લોક પૂજ્ય છો કેમકે વાસુદેવ ભગવાન્‌માં તમારું આટલી હદ સુધી મન પહોંચ્યું છે. એ મનને તમે એમાં જ અર્પણ કરી દીધું છે, એટલે હવે તમારે કાંઈ કર્તવ્ય બાકી રહેતું નથી ।।૨૩।।

દાન, વ્રત, તપ, હોમ, જપ, વેદાભ્યાસ અને યોગ વગેરે કરવાં, એ કેવળ શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય એ માટે જ કરવાનાં છે ।।૨૪।।

તમે તો મુનિઓને પણ દુર્લભ એવી શ્રીકૃષ્ણમાં ભક્તિ પ્રવૃત્ત કરી દીધી છે. એ બહુ સારું થયું, એ લોકનાં અહોભાગ્ય છે કે તમારી ભક્તિને જોઈ ભગવાન્‌માં મન લગાડી શકશે ।।૨૫।।

તમે પુત્રો, પતિઓ, દેહ, સ્વજન, ઘરબાર વગેરેને છોડી કેવળ શ્રીકૃષ્ણને વર્યાં એ પણ તમારું અહોભાગ્ય એમ અમે સમજીએ છીએ કેમકે પુરુષોત્તમને વરવું એ મનુષ્ય પ્રયત્નથી તો અશક્ય છે એ તમારા માટે શક્ય બન્યું ।।૨૬।।

તમને કૃષ્ણના વિરહ થવાની સાથે એમાં સર્વાત્મભાવ થઈ ગયો તેથી તમે મોટા ભાગ્યવાળાં છો કેમકે ઈન્દ્રિયો જેને પહોંચી ન શકે એમાં તમોએ ભાવ સ્થિર કર્યો એ પણ વિરહરૂપી સાધનથી અને એ વિરહનું આપે મને દર્શન કરાવ્યું એ પણ હું આપનો અનુગ્રહ સમજું છું ।।૨૭।।

હું આપણા સ્વામીનું ગુપ્ત કાર્ય કરનાર દૂત છું. તમારા પ્રિયતમ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે તમને પરમ સુખ આપવાને માટે આ પ્રિય સન્દેશો મોકલ્યો છે. હે કલ્યાણીઓ! તે જ લઈને હું તમારી પાસે આવ્યો છું. હવે તે સાંભળો ।।૨૮।।

શ્રીભગવાને કહ્યું છે : હું સર્વનો આત્મા હોવાથી, ભક્તોને વશ હોવાથી, સત્ય

વક્તા હોવાથી અને સ્ત્રીઓ ઉપર કૃપા કરવી એ મારો સ્વભાવ હોવાથી તમારો કદી પણ ક્યાંય પણ મારાથી વિયોગ નથી ।।૨૯।।*

વિશેષ : ''ભવતીનાં વિયોગો મે ન હિ સર્વાત્મના ક્વચિત્'' ''વિયોગ ચાર પ્રકારે થાય. એ ચાર હેતુઓને કહેનાર અર્ધો શ્લોક લુપ્ત થયો હોય એમ લાગે છે'' એમ જણાવી એ ખૂટતો ઉત્તરાર્ધ-**આત્મત્વાદ્ ભક્તવશ્યત્વાત્ સત્યવાક્ત્વાત્ સ્વભાવતઃ''** વાક્પતિ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ પ્રકટ કર્યો છે. ગોપીજનોનો વિયોગ ભગવાન્‌ને નથી કેમકે ભગવાન્ ગોપીજનોના આત્મા છે. ભગવાન્‌નો વિયોગ ગોપીજનોને નથી કેમકે તે ભક્તોને અધીન છે.

જેવી રીતે સંસારના બધા ભૌતિક પદાર્થોમાં આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી–એ પંચ મહાભૂત વ્યાપ્ત છે તેમાંથી જ બધી વસ્તુઓ બની છે અને તે જ તે વસ્તુઓના રૂપમાં છે તેવી જ રીતે હું મન, પ્રાણ, પંચભૂત, ઈન્દ્રિય અને તેમના વિષયોનો આશ્રય છું. તે મારામાં છે, હું તેમનામાં છું અને સાચું પૂછો તો હું જ તેમના રૂપમાં પ્રકટ થઈ રહ્યો છું ।।૩૦।।

હું જ મારી માયારૂપી કરણ (સાધન) દ્વારા ભૂત, ઈન્દ્રિય અને તેમના વિષયોના રૂપમાં થઈ જઈ તેમનો આશ્રય બની જાઉં છું તથા સ્વયં નિમિત્ત પણ બની જઈ મારી જાતને જ (આત્માવડે આત્માને) ઉત્પન્ન કરું છું, પાલન કરું છું અને એનો આત્મામાં લય પણ કરું છું ।।૩૧।।

જીવ (જેને ગોપીજનો ''હું'' માને છે) જ્ઞાનપ્રચુર છે. (કારણ કે તે સચ્ચિદાનન્દ રૂપ છે), શુદ્ધ (અવિદ્યાના સમ્બન્ધથી રહિત) છે. (જેવી રીતે તપેલી રેતીથી સૂર્ય જુદો છે તેવી રીતે) આ દેહાદિ સંઘાતથી તે જીવ જુદો છે તે ગુણોનો આશ્રય કરીને રહેતો નથી. તે સુષુપ્તિ, સ્વપ્ન અને જાગરણરૂપ માયાની ત્રણ વૃત્તિઓને લીધે દેખાય છે ।।૩૨।।

ઈન્દ્રિયોના મિથ્યા વિષયોનું ધ્યાન કરનાર મનને એ વિષયોનું ધ્યાન કરતાં રોકવું. જેમ જાગતો માણસ સ્વપ્નમાં જોયેલા વિષયોને એ ખોટા (મિથ્યા) હોવાથી તેમનું ધ્યાન કરતો નથી તેમ ખોટા વિષયોના ધ્યાનમાંથી મન અને ઈન્દ્રિયો નો નિરોધ કરવો જોઈએ અને જાણે સૂઈને ઉઠ્યો હોય તે પ્રમાણે જગતના મિથ્યા વિષયોનો ત્યાગ કરે ત્યારે તે મારું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. પોતાના આત્માને સંઘાતથી જુદો જાણે છે ત્યારે એને ઉપાધિ કૃત દોષો લાગતા નથી. તેથી મનને રોકવું એ જ જન્મ-મરણ રોકવાનો ઉપાય છે ।।૩૩।।

જેવી રીતે બધી નદીઓ આડી અવળી ફરી ફરીને સમુદ્રમાં જ સમાઈ જાય છે તે જ પ્રમાણે વિવેકી પુરુષોના વેદાભ્યાસ, યોગ-સાધન, સાંખ્ય (આત્મા અને અનાત્માનો વિવેક), સન્યાસ, તપ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ અને સત્ય આદિ સમસ્ત ધર્મો-મનનો નિરોધ કરવાનાં સાધનો જ છે ।।૩૪।।

હે ગોપીજનો! એમાં સન્દેહ નથી કે હું તમારી દષ્ટિને પ્રિય છું. પણ હું જે તમારાથી આટલે દૂર રહું છું તેનું કારણ એ છે કે તમે નિરન્તર મારું ધ્યાન ધરી શકો. શરીરથી દૂર રહેવા છતાં પણ મનથી તમે મારી સન્નિધિનો અનુભવ કરો, પોતાનું મન મારી પાસે રાખો ।।૩૫।।

કારણ કે સ્ત્રીઓ તથા બીજા પ્રેમીઓનું ચિત્ત પોતાનો પ્રિયતમ દૂર હોય ત્યારે જેટલા નિશ્ચલ ભાવથી લાગેલું રહે છે તેટલા નિશ્ચલ ભાવથી પાસે રહેનાર પ્રિયતમમાં લાગતું નથી ।।૩૬।।

બધી વૃત્તિઓ રહિત સમ્પૂર્ણ મન મારામાં લગાડી દઈ જ્યારે તમે મારું અનુસ્મરણ (સ્મરણ એ ચિત્તનો ધર્મ છે પણ અનુસ્મરણ એ આત્માનો જ ધર્મ છે.) કરશો ત્યારે જલદી સદાને માટે તમે મને પ્રાપ્ત થઈ જશો ।।૩૭।।

જે વખતે મેં આ (વૃન્દા) વનમાં શરદ પૂર્ણિમાની રાત્રિએ તમારી સાથે રાસક્રીડા કરી તે વખતે જે ગોપીજનોને તેમનાં સ્વજનોએ રોકી રાખવાથી વ્રજમાં જ રહી ગયા હતાં– મારી સાથે રાસવિહારમાં જોડાઈ શક્યા નહોતાં તેઓ મહાભાગ્યશાળી હોવાથી મારી લીલાઓનું સ્મરણ કરવાથી જ મને પ્રાપ્ત થઈ ગયા હતાં. (તમને પણ હું અવશ્ય મળીશ. નિરાશ થવાનું કોઈ કારણ નથી) ।।૩૮।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : આ પ્રમાણે પોતાના પ્રિયતમનું કથન સાંભળીને ગોપીજનો અત્યન્ત પ્રસન્ન થયાં અને તે સન્દેશથી તેમને શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપ અને લીલાઓ નું સ્મરણ થયું. તેમણે ઉત્સવ સ્વરૂપ ઉદ્ધવજીને કહ્યું ।।૩૯।।

ગોપીજનોએ કહ્યું : એ ઘણા સૌભાગ્ય અને આનન્દની વાત છે કે યાદવોનું અહિત કરનાર પાપી કંસ તેના પરિકર સહિત મરાયો. એ પણ ઓછા આનન્દની વાત નથી કે શ્રીકૃષ્ણના બન્ધુ-બાન્ધવો અને ગુરુજનોના બધા મનોરથો પૂર્ણ થઈ ગયા. અત્યારે અમારા પ્રિય શ્યામસુન્દર તેમની સાથે કુશળ છે? ।।૪૦।।

પણ સુશીલ ઉદ્ધવજી! આપ અમને બતાવો કે ''જે પ્રમાણે અમે અમારા પ્રેમાળ લજ્જાળુ હાસ્ય અને ઉન્મુક્ત દષ્ટિથી એમની પૂજા કરતાં હતાં અને તે પણ અમારા

ઉપર જે ભાવ રાખતા હતા તે જ પ્રમાણે મથુરાની સ્ત્રીઓ સાથે પણ ગદના મોટાભાઈ શ્રીકૃષ્ણ પ્રેમ કરે છે કે નહિ?'' ।।૪૧।।

ત્યાં તો બીજા ગોપીજન બોલ્યા, ''અરે સખી! આપણા પ્યારા શ્યામસુન્દર તો પ્રેમની મોહિની કલાના નિષ્ણાન્ત છે. બધી ઉત્તમ સ્ત્રીઓ એમના ઉપર પ્રેમ દર્શાવે છે. જો નગરની સ્ત્રીઓ એમની સાથે મીઠી-મીઠી વાતો કરે અને હાવભાવપૂર્વક તેમની તરફ જુએ તો તે એમના ઉપર કેમ પ્રસન્ન ન થાય?'' ।।૪૨।।

ત્રીજા ગોપીજને કહ્યું. ''સૌમ્ય! (સાધો!) આપ એ તો બતાવો કે પુરની સ્ત્રીઓમાં કોઈ વાત ચાલતી હોય અને અમારા વ્હાલા ગોવિન્દ નિઃસઙ્કોચ પ્રેમની વાતો કરતા હોય ત્યારે ક્યારેય પ્રસંગવશાત્ અમ ગામડિયા ગોવાલણોને યાદ કરે છે?'' ।।૪૩।।

કેટલાંક ગોપીજનોએ કહ્યું, ''હે ઉદ્ધવજી! શું શ્રીકૃષ્ણ ક્યારેય તે રાત્રિઓને યાદ કરે છે કે જેમાં કુમુદિની અને કુન્દના પુષ્પો ખીલી રહ્યાં હતાં, ચારે તરફ ચાંદની ખીલી રહી હતી અને વૃન્દાવન અત્યન્ત રમણીય થઈ રહ્યું હતું? તે રાત્રિઓમાં જ તેમણે રાસમંડલ રચી અમારી સાથે નૃત્ય કર્યું હતું. કેવી સુન્દર હતી એ રાસલીલા! એ વખતે અમારા પગનાં નૂપુર રૂમઝૂમ રૂમઝૂમ વાગી રહ્યાં હતાં. અમે બધી એમની જ લલિત લીલાઓનું ગાન કરી રહી હતી અને તે અમારી સાથે વિહાર કરી રહ્યા હતા'' ।।૪૪।।

બીજાં ગોપીજન બોલી ઉઠ્યા, ''અમે બધાં તો તેમના વિરહાગ્નિમાં બળી રહ્યાં છીએ. દેવરાજ ઈન્દ્ર જેવી રીતે જલ વરસાવી વનમાં લાગેલા દાવાનલને શાન્ત કરે છે તે પ્રમાણે દાશાર્હ શ્રીકૃષ્ણ પોતાના શ્રીઅંગના સ્પર્શથી જીવનદાન આપીને અમારું સાન્ત્વન કરવા અહીં પધારશે ખરા?'' ।।૪૫।।

ત્યાં વળી એક બીજાં ગોપીજને કહ્યું, ''અરે સખી! હવે તો તેમણે શત્રુઓને મારી નાખીને રાજ્ય મેળવી લીધું છે. (દિગ્વિજય દરમિયાન) તે અનેક રાજકુમારીઓ સાથે લગ્ન કરશે તેમની સાથે આનન્દપૂર્વક રહેશે, અનેક લોકો તેમના સુહૃદ બનશે અને પુત્રપૌત્રાદિ થશે. પછી અહીં અમ ગામડિયણો પાસે શા માટે આવે?'' ।।૪૬।।

બીજાં ગોપીજને કહ્યું, ''નહિ સખી! મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ તો સ્વયં લક્ષ્મીપતિ છે, એમની બધી જ કામનાઓ સ્વતઃ પૂર્ણ છે. તે *કૃતાત્મા છે આપણ વનવાસી ગ્વાલણો કે બીજી રાજકુમારીઓ સાથે એમને કોઈ પ્રયોજન નથી. આપણા વિના એમનું ક્યું કામ અટકી રહ્યું છે? ।।૪૭।।

વિશેષ : કૃતાત્મા-કૃતાઃ સ્વાર્થમાત્માનો યેન જેણે બધાને પોતાની ક્રીડામાટે જ ઉત્પન્ન કર્યા છે તે **'કૃતાત્મા'** કેટલાક ટીકાકારો 'કૃતાત્મા' નો અર્થ કૃતકૃત્ય કરે છે. (શ્રીસુબોદ્દિનીજી)

વેશ્યા હોવા છતાં પિંગલાએ કેવી મઝાની વાત કરી કે સંસારમાં કોઈની પણ આશા ન રાખવી એ જ મોટામાં મોટું સુખ છે. આ વાત અમે જાણીએ છીએ છતાં પણ અમે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના પધારવાની આશા છોડી શકતાં નથી. (પિંગલાએ કૃષ્ણની આશા રાખી, બીજા બધાની આશા છોડી. અમે કોની આશાએ કૃષ્ણની આશા છોડીએ?) ।।૪૮।।

જેની કીર્તિનું ગાન નારદજી જેવા મહાત્માઓ કરતા રહે છે એવા અમારા શ્યામસુન્દરે અમારી સાથે એકાન્તમાં જે મીઠી-મીઠી વાતો કરેલી તેનું અખંડ સ્મરણ રહે તેવો નાતો બાંધેલો તે છોડવાનો, ભૂલવાનો ઉત્સાહ પણ કોણ કરે? જુઓ ને તેમની (શ્રીકૃષ્ણની) ઈચ્છા ન હોવા છતાં સ્વયં લક્ષ્મીજી એમનું અંગ (વક્ષઃસ્થળ) એક ક્ષણવાર પણ છોડી ક્યાંય જતાં નથી ।।૪૯।।

આ એ જ નદી (યમુનાજી) છે જેમાં તે વિહાર કરતા હતા, આ એ જ પર્વત (ગોવર્ધન) છે જેના શિખર પર ચડી તે વેણુ વગાડતા હતા. વનના આ તે જ વિભાગો છે જ્યાં રાત્રે રાસલીલા કરતા હતા અને આ એ જ ગાયો છે જેમને ચરાવવાને માટે તે સવાર સાંજ જતા આવતા હતા. આ એવો જ વેણુરવ અમારા કાનમાં ગુંજી રૂહયો છે કે જેવો તે પોતાના અધર સંયોગથી છેડ્યા કરતા હતા. બલદેવજીની સાથે શ્રીકૃષ્ણે અનેક લીલાઓ કરેલી તે હે પ્રભો! તમે (ઉદ્ધવજી) ભૂલવા સમર્થ હો તો ભલે ભૂલી જાઓ, અમારાથી તો ભૂલી શકાય તેમ નથી ।।૫૦।।

અહીંનો એક-એક પ્રદેશ, એક-એક ધૂલિકણ અને અમારાં શ્રીઅંગ આપના પરમ સુન્દર ચરણ કમલોથી અંકિત છે તેમને જ્યારે અમે જોઈએ અને સાંભળીએ છીએ ત્યારે તે નન્દનન્દનને અમારા નેત્રોની સામે લાવીને મૂકી દે છે. હે ઉદ્ધવજી! અમે કોઈ પણ રીતે (મરી જઈને પણ)તેમને ભૂલી શકીએ એમ નથી ।।૫૧।।

આપ (શ્રીકૃષ્ણ) ની એ (હંસ જેવી) સુન્દર ચાલ, ઉન્મુક્ત હાસ્ય, વિલાસપૂર્ણ દષ્ટિ અને મધઝરતી વાણી! એ બધાંએ અમારું ચિત્ત હરી લીધું છે, અમારું મન અમારું નથી રહ્યું; હવે અમે તેમને ભૂલીએ તો કેવી રીતે ભૂલીએ? ।।૫૨।।

અમારા પ્યારા શ્રીકૃષ્ણ! આપ જ અમારા જીવનના સ્વામી છો. આપ લક્ષ્મીનાથ હો તેથી શું થયું? અમારા માટે તો વ્રજનાથ જ છો. શ્યામસુન્દર! આપે

અનેક વખત અમારાં દુઃખ દૂર કર્યાં છે. હે ગોવિન્દ! આપનું આ આખું ગોકુલ–જેમાં ગ્વાલબાલ, માતા–પિતા, ગાયો અને અમે ગોપીજનો બધાં આવી ગયા–તે દુઃખના અપાર સાગરમાં ડૂબી રહ્યું છે. આપ એને બચાવો, *ડૂબતાને બચાવનાર આપના વિના બીજો કોઈ નથી. વેદોને પણ આપે જ ડૂબતા બચાવ્યા હતા, તો આપ ગોકુલને પણ બચાવો. એ કામ આપ બીજાદ્વારા કરાવો તો એમાં ઉભયની ગૌણતા થશે'' ।।૫૩।।

વિશેષ : પહેલાં એક જ ગજેન્દ્ર એક તળાવડીમાં અર્ધો જ ડૂબેલો હતો. તેનો પણ દયાથી જો ઉદ્ધાર કર્યો તો અમારો ઉદ્ધાર કરવામાં વિલમ્બ કેમ? ઉદ્ધાર કરવામાં આપ જ સમર્થ છો. પહેલાં કચ્છપ અવતાર ધારણ કરી મન્દરાચલ પર્વતનો ઉદ્ધાર કર્યો, મત્સ્યાવતાર ધારણ કરી વેદોનો ઉદ્ધાર કર્યો તેમ અત્યારે ગોવિન્દ સ્વરૂપે અમારો દુઃખના સમુદ્રમાંથી ઉદ્ધાર કરો.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનો સન્દેશો સાંભળી ગોપીજનોની વિરહ વ્યથા દૂર થઈ ગઈ. (અત્યાર સુધી ઈન્દ્રિયોનો અધ્યાસ હોવાથી તથા દેહને જ આત્મા માનેલ હોવાથી ભગવાન્ આત્મારૂપે પ્રતીત થયા ન હતા તે હવે, ઉપદેશ પછી ઈન્દ્રિયાધ્યાસ દૂર થવાથી) ભગવાન્ તેમને આત્મારૂપે પ્રતીત થયા; એટલે પ્રેમ અને આદરપૂર્વક ઉદ્ધવજીનો સત્કાર કરવા લાગ્યાં ।।૫૪।।

ઉદ્ધવજી ગોપીજનોની વિરહ વ્યથા દૂર કરવા મહિનાઓ સુધી ગોકુલમાં રહ્યા. તે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની અનેક લીલાઓ અને પ્રસંગો શ્રવણ કરાવી–કરાવી વ્રજવાસીઓને આનન્દિત કરતા રહેતા ।।૫૫।।

નન્દરાયજીના વ્રજમાં જેટલા દિવસો ઉદ્ધવજી રહ્યા તેટલા દિવસો દરમ્યાન ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની લીલાની ચર્ચા થતી હોવાને કારણે વ્રજવાસીઓને એ લાંબો સમય એક ક્ષણ જેવો લાગ્યો ।।૫૬।।

ભગવાન્‌ના પરમ પ્રેમી ભક્ત ઉદ્ધવજી ક્યારેક નદી કિનારે જતા તો ક્યારેક વનમાં, ક્યારેક શ્રીગિરિરાજજીની ઘાટીઓમાં ફરતા, તો ક્યારેક રંગબેરંગી ફૂલોથી લચેલાં વૃક્ષો જોઈ મગ્ન થઈ જતા. અહીં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કઈ–કઈ લીલા કરી છે તે પૂછી–પૂછીને વ્રજવાસીઓને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની લીલાના સ્મરણમાં તન્મય કરી દેતા ।।૫૭।।

શ્રીકૃષ્ણના આવેશથી ગોપીજનોના દેહની વિકળતા, અન્તર્નિષ્ઠા અને ભગવદ્વિરહ જોઈ, ઉદ્ધવજી અત્યન્ત પ્રસન્ન થયા અને તેમને નમસ્કાર કરતા આ

પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા ।।૫૮।।

ઉદ્ધવજી બોલ્યા : [૧]આ પૃથ્વી ઉપર જો કોઈએ દેહને ધારણ કરી જાણ્યો હોય તો એકલાં આ ગોપવધૂઓ જ દેહધારી કહી શકાય કેમકે તેઓ સર્વાત્મા ગોવિન્દમાં દઢ ભાવવાળાં છે, જે ભાવને સંસારથી ભય પામેલા મુનિઓ અને આપણે બધા ઈચ્છીએ છીએ, પણ હજુ પ્રાપ્ત કરી શક્યા નથી. અનન્ત ભગવાન્‌ની કથામાં જેને રસ નથી એવા બ્રહ્મજન્મથી[૨] પણ શું ફલ? કાંઈ જ નહિ ।।૫૯।।

વિશેષ: ૧. અહીં ઉદ્ધવજી ગોપીજનોના ચરણરેણુની અભિલાષાથી છ શ્લોક (૫૯ થી ૬૪) થી એમને નમસ્કાર કરે છે તે શ્લોકો **''ઉદ્ધવગીત''** નામથી પ્રસિદ્ધ છે. પુષ્ટિમાર્ગીય આહ્નિકમાં એ શ્લોકોને પ્રાતઃસ્મરણ રૂપે લખ્યા છે.

૨. શરીરધારી જો કોઈ કહેવાય તો એ કેવળ ગોપીજનો જ કહેવાય. જ્ઞાનીઓ, લૌકિકો અને ભક્તો એ ત્રણે શરીરધારી ન કહી શકાય. કારણ લૌકિકવાળાનું તો જીવન જ વ્યર્થ છે. દોરડેથી બંધાયેલો હોય તે દોરડાવાળો ન ગણાય. પણ બીજાને બાંધે તે દોરડાવાળો; એમ શરીરધારી પણ તે જ ગણાય કે જે શરીરનો સ્વતન્ત્ર ઉપયોગ કરી શકે. જ્ઞાનીઓને તો શરીર કેવળ જ્ઞાન થતાં સુધી જ ઉપયોગી છે; એ પણ જ્ઞાનસાધકપણે; પછી તો એને શરીર વ્યર્થ છે. એને અપેક્ષા નથી છતાં ભારની પેઠે એને સંભાળવું પડે છે. ભક્તો મૂઢપણાથી દેહને આત્મા માને છે. એમાં જ આત્મબુદ્ધિ દઢ હોવાથી તેમજ બહિર્મુખતાથી એ તનુરૂપ જ ગણાય, પણ તનુધારી ન ગણાય. એને પણ કાલાન્તરે સત્ફલ થઈ શકે ખરું. આપણા જેવા જેને કાંઈક જ્ઞાન પણ છે તેનો ભાવ મન્દ છે તેથી તનુભૃત તો ન કહેવાઈએ. તેથી તનુધારીમાં ઉત્કર્ષ ક્યાંય દેખાતો હોય તો એ આ ગોપીજનોમાં જ દેખાય છે. કોઈ કહે કે એવા તનુધારી લક્ષ્મીજી વગેરે છે. પૃથ્વી ઉપર પ્રહ્‌લાદ વગેરેનો ઉત્કર્ષ છે; તો ત્યાં કહેવાનું કે ગોપની સ્ત્રીઓમાં તો ઉત્કર્ષ મેં અહીં જ જોયો. આવી હીન જાતિમાં આવીને ભગવાન્‌માં આવો ઉત્કટ ભાવ તો ગોપવધૂ વિના અન્યત્ર સંભળાતો નથી. તેઓ તનુભૃત કહી શકાય. સ્વાધીન દેહનું ભગવાન્‌માં પરિનિષ્ઠિત થવું એ ફલ છે. એ ફળ એમણે મેળવ્યું તેથી એમનો ઉત્કર્ષ છે. અહીં શંકા થાય કે જ્ઞાનનિષ્ઠા શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે ભગવાને પણ એને જ્ઞાનસન્દેશ કહેવરાવ્યો છે; શ્રુતિ પણ **''આત્મલાભાન્ન પરં વિદ્યતે''** એમ કહે છે. એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે **આત્માલાભ**વાળા પણ જે ભાવની ઈચ્છા જ કરે છે તેને પણ એ ભાવ સહજ પ્રાપ્ત થતો નથી. એ આમને પ્રાપ્ત થયો માટે બ્રહ્મભાવ કરતાં પણ કૃષ્ણભાવનો ઉત્કર્ષ છે. તેથી જ **કિં બ્રહ્મજન્મભિઃ** એમ કહ્યું. સંસારથી ભય પામેલા મુમુક્ષુઓ, મુક્તો અને ઉદ્ધવજી કહે છેઃઆપણા જેવા ભક્તો પણ અને ચકારથી

બીજા ધર્મમાર્ગવાળાઓ એ ભાવને ઇચ્છીએ છીએ; એ સમ્પાદન કરી શકતા નથી. વિદેહ કૈવલ્ય પર્યન્ત જ્ઞાનીઓને પણ બહિઃસંવેદન હોય છે; જીવન્મુક્તને પણ એમ સંભળાય છે. પ્રહ્લાદે પણ રાજ્ય કર્યું છે તેથી એમને પણ એ કોટિમાં જ ગણવા જોઈએ. બહિઃસંવેદનમાં તો સર્વશાસ્ત્રમાં આ અવસ્થા કહેવામાં આવે છે. તેથી અવસ્થાનો વિચાર કરતાં તો આ ગોપવધૂઓને જ **તનુભૃત્** કહેવાં પડશે. ત્યાં શંકા કરે છે કે એમના કરતાં બ્રહ્મને જાણનાર વસિષ્ઠાદિ બ્રાહ્મણો શ્રેષ્ઠ કેમ ન ગણાય? એના ઉત્તરમાં કહે છે કે શુક્લ, સાવિત્ર અને યાજ્ઞિક એવા ત્રણ બ્રહ્મજન્મથી શું ફલ છે? કાંઈ નહિ કેમકે એને બહિર્નિષ્ઠામાં વેદાર્થાનુષ્ઠાન અને અન્તર્નિષ્ઠામાં બ્રહ્મચિન્તન છે તો પણ કર્મ કરતાં ભક્તિ શ્રેષ્ઠ છે. કર્મ તો પ્રપંચ સ્વાસ્થ્ય કરાવનાર છે. ભક્તિનું એમ નથી. તેથી અનન્તની કથામાં જેને રસન આવ્યો તેવા કર્મોપયોગી બ્રહ્મજન્મથી કાંઈ ફલ નથી. અથવા જેને ભગવત્કથામાંરસ આવ્યો તેને બ્રહ્મજન્મ અપેક્ષિત નથી કેમકે એને તો સાધન દશામાંજ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તેથીએ જ ઉત્તમ છે.

ક્યાં આ (દહીં, દૂધ વેચવાને માટે) વનમાં ફરનારી, આચાર, જ્ઞાન અને જાતિથી હીન (વ્યભિચાર દોષવાળી) ગામડાંની ગ્વાલણો અને ક્યાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણમાં આ અનન્ય પરમ પ્રેમ? ધન્ય છે! ધન્ય છે! આથી સિદ્ધ થાય છે કે જેવી રીતે કોઈ અજાણતાં પણ ઔષધરાજ અમૃત પી લે તો પણ તે અમૃતના વસ્તુ સામર્થ્યથી જ તમારા રોગોથી મુક્ત અને અમર બની જાય છે. તેવી જ રીતે, જો કોઈ ભગવાન્નું સ્વરૂપ અને માહાત્મ્ય જાણ્યા વિના* પણ તેનું ભજન કરે તોય પ્રભુ પોતાના સ્વરૂપબલથી, કૃપાથી તેનું પરમ કલ્યાણ કરી દે છે ।।૬૦।।

વિશેષ : એક તો આ ગોપીજનો એટલે જાતિથી હીન છે, એમાં પણ સ્ત્રીઓ યોનિથી હીન છે. સ્થાનથી હીનતા કહે છે કે એ વનમાં ફરનારી છે. સારા કુલમાં ઉત્પન્ન થઈને પછી વનમાં જાય તેની ઉત્તમતા શાસ્ત્રમાં કહી છે. એમ ન હોય તો હરિણ આદિની પણ ઉત્તમતા કહેવી પડશે. માટે **વને તુ સાત્વિકો વાસઃ** ઈત્યાદિથી વનસ્થની પ્રશંસા કરી છે. એ વનમાં રહેનારની નથી, પણ ઘર છોડનારની છે. ચરી કહેવામાં પણ સ્વાચ્છન્દ્ય છે. એ પણ સ્ત્રીઓને ન જોઈએ તેથી લોક રીતે સર્વ રીતે જેમનો અપકર્ષ છે તેમના ભાવનો વિચાર કરતાં એ સર્વોત્કર્ષ બતાવનારો છે. તેથી ખરી રીતે વિચાર કરતાં ભગવાને લોકમાં ભગવદ્ભાવ કેવો જોઈએ એ બતાવવામાટે આ ગોપીજનોને પોતે જગતમાં પ્રકટ કર્યા છે. પણ ભગવાન્ને આવતા વિલમ્બ થયો તેથી ભ્રમથી એમણે ગોપોમાં પતિબુદ્ધિ કરી, એટલો એમના ભાવમાં વ્યભિચાર થયો. જેમ અહલ્યા ગૌતમના ભ્રમથી પ્રવૃત્ત થઈ તો પણ દોષ લાગ્યો. તે દોષ દૂર કરવો જોઈએ, પણ ત્યાં તો એમને

ભગવાન્‌માં ભાવ ઉત્પન્ન થયો; જ્યારે શ્રીકૃષ્ણમાં એમને આવો ભાવ થયો ત્યારે એમને અન્ય સમ્બન્ધ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. જો એમનામાં વ્યભિચાર દોષની સમ્ભાવના હોય તો શ્રીકૃષ્ણમાં એમને આવો ભાવ ન થાય તેથી એમના પતિઓ **“મન્યમાનાઃ સ્વપાર્શ્વસ્થાન્ સ્વાન્ સ્વાન્ દારાન્ વ્રજૌકસઃ”** એ ન્યાયથી એમનું રમણ એ ગોપીજનોથી નથી પણ એમણે અભિમાન માત્ર કર્યું છે એમ સમજવું. ભગવદ્‌ભોગ્ય વસ્તુમાં ગોપો સ્વભોગબુદ્ધિ કરી ન શકે. એમ કરે તો એમનો નાશ થાય. કદાચ ધારો કે એમનામાં દોષ થયો હોય તો એમનો આવો ભાવ ન થાય; તેથી ભાવાન્યથાનુપપત્તિથી પણ એઓ નિર્દોષ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. એમનો ભાવ સદાનન્દમાં છે તેથી એ ભાવ તો નિર્દોષ છે. જો ભગવાન્‌માં ભાવ રાખતાં દોષ થતો હોય તો કોઈ ફલને માટે કાંઈ પણ કર્મ આદિ ન કરે; તેથી ભગવાન્‌માં ભાવ થાય એમાં દોષ નથી. જ્યારે પરમાનન્દ પ્રકટ થાય છે તેમાં ભાવ થાય ત્યારે એ સર્વ પુરુષાર્થને સિદ્ધ કરે છે. ઈશ્વરરૂપે જાણ્યા વગર એમાં ભાવ થાય તે સર્વ પુરુષાર્થસાધક કેમ થાય? એમાં દૃષ્ટાન્ત આપે છે કે રોગી અમૃતના ગુણને જાણતો નથી છતાં એ એનું સેવન કરે તો એ અમૃત પોતાનો ગુણ એના શરીરમાં દાખલ કરી એને અમર બનાવી દે છે. એમાં રોગીને અમૃતના જ્ઞાનની જરૂર રહેતી નથી; તેવી રીતે શ્રીકૃષ્ણ પણ ભૂતળ ઉપર પ્રકટ હોય અને એમના સ્વરૂપને નહિ જાણનારની ઉપર પણ એ કૃપા કરે તો એ એના સર્વ પુરુષાર્થને સિદ્ધ કરી આપે છે. એમાં એના સાધનની એ દરકાર કરતા નથી, પણ સ્વપ્રમેયબળને લઈને એ સર્વ સિદ્ધ કરી આપે છે. જેમ ઔષધ પેટમાં પ્રવેશ કર્યા પછી કોઈ પ્રકારની રોગીની પાસેથી મદદને ઈચ્છતું નથી, પણ સ્વયં આરોગ્ય કરવામાં સ્વસામર્થ્યવડે પ્રવર્તે છે તેમ ભગવાન્ પણ કરે છે. તેથી એવો ભાવ જ્ઞાનાદિ નિરપેક્ષ છતાં સર્વ પુરુષાર્થ સાધક થાય છે એ વાત નિઃસન્દેહ છે. અહીં એક સ્વતન્ત્ર લેખ આ શ્લોક ઉપર છે તેનું ભાષાન્તર અહીં જાણવામાટે આપીએ છીએ.

પરિણીત પતિની સેવા કરવી એ વ્યભિચાર ન ગણાય કેમકે એમ હોત તો ધર્મશાસ્ત્રમાં એનું પ્રાયશ્ચિત્ત હોત; પણ એવું પ્રાયશ્ચિત્ત જોવામાં આવતું નથી. તેથી એ ધર્મ્ય છે. જો એમ ન માનીએ તો સ્ત્રી માત્રને એ દોષ પ્રાપ્ત થાય. વળી સ્વપતિથી થયેલ પુત્ર આદિ અધર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા ગણાય અને એને અગ્નિહોત્ર આદિ ધર્મનો અધિકાર પણ ન રહે. તેથી ચતુર્વર્ગનો ઉચ્છેદ થાય અને ધર્મને કહેનાર શાસ્ત્ર પણ વ્યર્થ જાય કેમકે એને શુદ્ધ અધિકારી મળી શકતો નથી. ભગવત્પુત્રોને ઉદ્દેશીને ધર્મશાસ્ત્ર કહેવામાં આવ્યાં નથી. વળી ભગવત્પત્ની સિવાયની સ્ત્રીને ‘સતી’ શબ્દથી બોલાવાય પણ નહિ. એવા શબ્દ ભાગવત આદિમાં ભગવત્પત્ની સિવાયનામાં વ્યાસજીએ પ્રયોજ્યા હોત તો એ પણ ખોટા લેખાશે! આ શંકાનો

ઉત્તર આપતાં કહે છે કે વર્ણાશ્રમના ધર્મો દેહનિષ્ઠ છે તેને ઉદ્દેશીને ધર્મશાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ છે તેથી એ દૈહિક ધર્મને કહેનાર છે. પણ ધર્મશાસ્ત્ર ભગવદ્ ધર્મને કહેનાર નથી કેમકે ભગવદ્ ધર્મ ભિન્ન અધિકારીઓને માટે કહેવાયો છે. દેહમાં આત્માનો અધ્યાસ હોવાથી એ ધર્મશાસ્ત્રીય ધર્મોમાં 'સ્વધર્મ' શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. ખરી રીતે જોઈએ તો **'આત્મધર્મો'** જ સ્વધર્મ કહેવાય છે. 'સ્વ' શબ્દની શક્તિ આત્મામાં જ છે. દેહમાં નથી. (એટલે કે 'સ્વ' શબ્દનો અર્થ આત્મા જ છે, દેહ નહિ) તેથી ધર્મશાસ્ત્રીય ધર્મોનો અધિકારી અવિદ્વાન છે, જ્યારે વિદ્વાનનો ભક્તિમાં મુખ્ય અધિકાર છે. એ વાત અવતારહેતુવાદના પ્રસ્તાવમાં કહી છે ત્યાં **''તથા પરમહંસાનાં મુનીનામમલાત્મનાં ભક્તિયોગવિતાનાર્થમ્''** એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. **''મુક્તોપસૃપ્યવ્યપદેશાત્''** એ વ્યાસસૂત્ર પણ એ વાતનું જ સમર્થન કરે છે. અહીં ભાગવતમાં ભક્તિમાર્ગની રીતે સર્વ અર્થનું કથન છે. એ ભગવદ્ માર્ગમાં ભગવાન્ સિવાયના અન્યનું ભજન દોષ ઉત્પન્ન કરનાર છે. આ સિદ્ધાન્ત છે. તેથી **આજ્ઞાયૈવં ગુણાન્ દોષાન્ મયાદિષ્ટાનપિ સ્વકાન્, ધર્માન્ સન્ત્યજ્ય યઃ સર્વાન્ માં ભજેત્ સ ચ સત્તમઃ।।** ઈત્યાદિ વાક્યોથી બધા ધર્મોના ત્યાગપૂર્વક ભગવદ્ભજનનું વિધાન અહીં છે. તેથી અસ્વધર્મમાં પણ સ્વધર્મ કહેવો એ કપટ છે એમ માનનાર વ્યાસજીએ ભાગવતના આરમ્ભમાં **''ધર્મઃ પ્રોજ્ઝિતકૈતવોત્ર''** એમ પ્રતિજ્ઞા કરી છે તેથી ભક્તિમાર્ગમાં વિહિત અને નિષિદ્ધ ધર્મો ધર્મશાસ્ત્રમાં ન હોય એ વાત દેખીતી જ છે કેમકે એના વિષય જુદા જ છે. ચાલતા પ્રસંગમાં કહેવાનું કે ભગવાન્ પ્રાપ્ત કરવા એ અત્યન્ત કઠિન કામ છે. સ્ત્રીઓને સ્વતન્ત્ર રહેવું પોષાય નહિ કેમકે એમનામાં રાગ વિશેષ હોય છે. તેથી એઓ સ્વતન્ત્ર થાય તો એમનો નાશ થઈ જાય, એમ ધારી ભગવાને પોતાને માટે ઉત્પન્ન કરેલ ગોપીજનોને, પોતાને આવતા વિલમ્બ થતાં એમને ધર્મમાર્ગીય બનાવી એમની રક્ષા કરી. તેથી એઓ પતિસેવા કરતાં વ્યભિચાર દોષવાળાં ન થયાં એમ તો ન કહેવાય કેમકે સહજ ભર્તાથી જુદા પુરુષનું એમણે ભજન કર્યુ. તેથી મૂળમાં શુકદેવજીએ **વ્યભિચારદુષ્ટાઃ** એમ ગોપવધૂને વિશેષણ આપ્યું. તેથી જ શ્રીરુક્મિણીજીએ :

ત્વક્શ્મશ્રુરોમનખકેશપિનદ્ધમન્તર્માંસાસ્થિરક્તકૃમિવિટ્કફપિત્તવાતમ્, જીવચ્છવં ભજતિકાન્તમતિર્વિમૂઢા યાતે પદાબ્જમકરન્દમજિઘ્રતીસ્ત્રી

(શ્રીભાગવત ૧૦।૬૦।૪૫) ઈત્યાદિ કહ્યું છે. પણ ભગવાન્ અત્યન્ત દુરાપ હોઈને બીજાના ભજન રહિત ભગવદ્ભજન કરવું. એમ કરવાથી ભગવાન્ પ્રાપ્ત થઈ શકે. આ ભક્તિમાર્ગનો નિષ્કર્ષ છે. આ ગોપીજનો તો ભગવદર્થ જ પ્રગટ થયાં હતાં તેથી શ્રીઆચાર્યચરણે કહ્યું છે તે યોગ્ય જ છે.

અથવા ધર્મ બે પ્રકારનો છેઃઆન્તર અને બાહ્ય. એ દરેક ત્રણ પ્રકારનો છે. શાસ્ત્રોમાં કહેલો ભગવદ્વિષયક શ્રવણાદિધર્મ **અન્તરંગતમ** ધર્મ છે. યોગ આદિ સાધનદ્વારા ભગવદ્ ચિન્તન આદિ **અન્તરંગતર** ધર્મ છે. તેથી જ **''અયં હિ પરમો ધર્મો યદ્ યોગેનાત્મદર્શનમ્''** (યોગથી આત્માનું દર્શન થાય એ પરમ ધર્મ છે) એમ યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિમાં કહ્યું છે. ફલ ઉદ્દેશ વગર ઈશ્વર અર્પણ બુદ્ધિથી કરેલો યજ્ઞ આદિ ધર્મ **અન્તરંગ** ધર્મ છે. આ ત્રણ અન્તરંગ ધર્મો કહ્યા. સ્વર્ગને ઉદ્દેશીને કરાતો વર્ણાશ્રમ ધર્મ વૈદિક ધર્મ **બહિરંગ** ધર્મ કહેવાય. એનાથી તુચ્છ સ્વર્ગ આદિ જેનું ફલ છે તેવો વિવિધ સ્ત્રીપુરુષોના અધિકારને લઈને પાતિવ્રત્યાદિ અનેક દેવતાનાં વ્રતો વગેરે સ્માર્ત ધર્મ **બહિરંગતર ધર્મ કહેવાય. ઐશ્વર્ય, આરોગ્ય વગેરે જેનું ફલ છે તેવો જુદા-જુદા દેવો અને ગ્રહ આદિના પૂજનરૂપ ધર્મ તે બહિરંગતમ** ધર્મ કહેવાય છે. એમાં પૂર્વ-પૂર્વ પ્રબળ સમજવો. પૂર્વ ન બને તો પછીનો કરવો. પ્રેમ થયા પછી પોતાને વ્યસન થઈ જતાં જે શ્રવણ આદિ થાય તે ધર્મરૂપ નથી ગણાતું, કેમકે એમાં **''ચોદનાલક્ષણોર્થો ધર્મઃ''** ''જેમાં વેદની પ્રેરણા હોય તે ધર્મ કહેવાય'' એ લક્ષણ ઘટતું નથી. પૂર્વોક્ત પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિમાં એનો અધિકાર જ પ્રયોજક છે. ભગવાન્ મર્યાદા અને પુષ્ટિમાંથી જે માર્ગમાં જીવનો અંગીકાર કરે તેમાં એનો અધિકાર છે એમ જાણવું અને તે-તે શાસ્ત્ર એના ધર્મનું નિરૂપક જાણવું અને એમાં કહ્યા પ્રમાણે ન કરે તો એને દોષ લાગે. તેથી જ અર્જુનનો મર્યાદાપુષ્ટિમાં અંગીકાર હોવાથી નિષિદ્ધ ગુરુહનન આદિ ન કરવાથી ભગવાને એને દોષ લાગવાનું કહ્યું છે : **''અથ ચેત્વમહંકારાન્ન શ્રોષ્યસિ વિનંક્ષ્યસિ''** તેમ અહીં પણ સ્ત્રીરત્નોનો પુષ્ટિ પુષ્ટિમાં અંગીકાર છે, તેથી એમનો મર્યાદાધર્મમાં અધિકાર નથી; પણ ભગવાન્ સાથે એમને સમ્બન્ધ નથી છતાં એમનું ભજન એમણે કર્યું. અંગીકારમાં અધિકાર જ કારણરૂપ છે. અનધિકારીને ધર્મની સ્ફૂર્તિ નથી થતી. તેથી ભાર્યાદિક ધર્મ આમને માટે પરધર્મ છે. તેથી વિવાહિત પતિભજનને પણ શ્રીશુકદેવજીએ વ્યભિચારમાં ગણ્યું. અદિતિ આદિમાં ભગવાને માતૃત્વ સ્તાપન કર્યું તેથી એમને એવા ભાવથી પણ ફલ મળ્યું. નહિ તો લૌકિક પુત્રભાવથી ફલ ન મળવું જોઈએ, પણ એ તો ભગવાન્‌ને એ ભાવથી જ મેળવી શક્યાં.

આવા ચાર સ્વતન્ત્ર લેખો છે તે બધા અહીં આપતાં ઘણો વિસ્તાર થાય, માટે વિશેષ જિજ્ઞાસુએ શ્રીસુબોધિનીજી સાથે એ છપાયા છે તેમાંથી જોઈ લેવા વિનન્તિ છે. અહીં તો માત્ર દિગ્દર્શનાર્થ એક આપ્યો છે.

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે રાસોત્સવ વખતે આ વ્રજાંગનાઓના કંઠને ભુજદંડવડે ગ્રહણ કરીને એમના મનોરથ પૂર્ણ કર્યા, એમને ભગવાને જે કૃપાપ્રસાદનું દાન કર્યું, તે

ભગવાન્‌ની પરમ પ્રેમવતી નિત્યસંગિની લક્ષ્મીજીને પણ પ્રાપ્ત થયો નથી. કમલના જેવી સુગન્ધ અને કાન્તિ થી યુક્ત દેવાંગનાઓને પણ નથી મળ્યો. પછી બીજી સ્ત્રીઓની તો વાત જ શી?* ।।૬૧।।

વિશેષ : અહીં અન્યોન્યાશ્રય દોષ બતાવે છે. આવો ભાવ ભગવાન્‌માં ઉત્તમ કારણના અભાવે ન થાય. તેથી કહ્યું કે ભગવાને એમને એવા ભાવનું દાન કર્યું. ભગવાને એમને જ કેમ દાન કર્યું એમાં કારણ એ જ કે ભગવાન્‌ની ઈચ્છાને અનુકૂળ એમણે ભજન કર્યું. ત્યાં એવી ઈચ્છા કેમ કરી એ દોષ એમનો એ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી એનું એક સાધન નક્કી કરીને કહેવું જોઈએ, ભગવાન્‌ની ઈચ્છા કે કોઈ બીજું કારણ એમાંથી એક નક્કી કરો. જો ભગવાન્‌ની ઈચ્છા કહો તો એમાં ગોપીજનોની સ્તુતિ કરવાની જરૂર નથી. બીજું કારણ છે એમ કહો તો **''કિં બ્રહ્મજન્મભિઃ''** એ કહ્યું છે એ કહેવું ન જોઈએ. એમ અન્યોન્યાશ્રય દોષ બતાવીને એનો પરિહાર કરતાં કહે છે કે ભગવાન્‌ની ઈચ્છાથી એમને આ કૃપા પ્રાપ્ત થઈ છે. એમાં એમની સ્તુતિ તો એટલ માટે જ કે સૃષ્ટિ થઈ ત્યારથી આજ સુધીમાં આવી મોટી કૃપા આ ગોપીજનો ઉપર પ્રથમ જ થઈ તેથી એમની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે. પ્રસાદની સમ્ભાવનાનાં સ્થાન બતાવી, એમાં આવી કૃપા નથી થઈ, એ વાત અહીં સ્પષ્ટ કરે છે કે ભગવાન્‌ને મુખ્ય કૃપાપાત્ર લક્ષ્મીજી છે. તેમની સાથે ભગવાન્ રમણ કરે છે. તો પણ આ ગોપીજનોની ઉપર કૃપા કરી તેવી કૃપા લક્ષ્મીજી ઉપર કરવામાં ન આવી. ભગવાન્ ઈન્દ્ર, ઉપેન્દ્રરૂપે થાય છે, સ્વર્ગની કમળગન્ધવાળી પદ્મિનીઓનો ઈન્દ્રાદિરૂપે ભોગ કરે છે, છતાં આવી કૃપા એમની ઉપર ન થઈ ત્યારે બીજા અવતારોના સમ્બન્ધમાં આવેલી સ્ત્રીઓ તો એવી કૃપાને ક્યાંથી મેળવી જ શકે? એ પ્રસાદ ક્યો એ બતાવે છે કે રાસના ઉત્સવમાં ભગવાન્‌ના ભુજદંડવડે જેમના કંઠનું ગ્રહણ થયું છે તેનાથી જે એમના મનના મનોરથ પૂરા થયા એ પ્રસાદ એમની ઉપર જ થયો. ભગવાન્ અવતાર ધારણ કરે તો એક રૂપ પ્રકટ કરે, પણ આને માટે તો **''કૃત્વા તાવન્તમાત્માનં યાવતીર્ગોપયોષિતઃ''** ઈત્યાદિ પ્રકારે અનેક રસમાં અભિનિવેશ કરી રમ્યા, એવું રમણ બીજે સાંભળવામાં નથી; તેથી આ પ્રસાદ તો ગોપીજનોમાં જ દેખાય છે. જો કે બીજે એનું વર્ણન નહિ હોય તો પણ એ સર્વોત્તમા છે એમ કહેવું જ પડશે; નહિ તો ઉદ્ધવજી જેવા કે જેની ભગવાને **''નોદ્ધવોણ્વપિ મન્ન્યૂનઃ''** એવી સ્તુતિ કરી છે તે જ્યારે ગોપીજનોના ચરણરજની અભિલાષા કરે ત્યારે એમની ઉત્તમતામાં બે મત કેમ હોઈ શકે?

મારા માટે તો સૌથી શ્રેષ્ઠ વાત એ જ છે કે હું આ વૃન્દાવન ધામમાં કોઈ ગુલ્મ (ઝાડી), લતા અથવા ઔષધિ-જડબુટ્ટી જ બની જાઉં. આહા! જો હું એ બની જાઉં

તો મને આ વ્રજાંગનાઓની ચરણધૂલી નિરન્તર સેવન કરવાને માટે મળતી રહેશે. *એમની ચરણરજમાં સ્નાન કરી હું ધન્ય બની જઈશ. ધન્ય છે આ ગોપીજનોને! જુઓ તો ખરા, જેમને છોડવા અત્યન્ત કઠણ છે તે સ્વજન-સમ્બન્ધીઓ તથા લોક-વેદની આર્યમર્યાદાનો પરિત્યાગ કરી એમણે ભગવાન્‌ની પદવી, એમની સાથે તન્મયતા, એમનો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરી લીધો છે. બીજાની તો વાત જ શી-ભગવાન્‌ની વાણી, એમના નિશ્વાસરૂપ સમસ્ત શ્રુતિઓ, ઉપનિષદો પણ અત્યાર સુધી ભગવાન્‌ના પરમ પ્રેમમય સ્વરૂપને શોધતી જ રહે છે, પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી ।।૬૨।।

વિશેષ : આ ગોપીજનોના દાસનો દાસ થવાને પણ હું લાયક નથી, તો એમનું દાસ્ય તો હું કેમ માગી શકું? કેમકે અયોગ્યની ઈચ્છા કરનાર પુરુષનો પાત થાય છે. માટે એમનુ ચરણરેણુને સેવનાર ગુલ્મલતા કે ઔષધિમાં હું કોઈક જગ્યાએ થાઉં, જ્યાં મને એમના ચરણની રજનો સમ્બન્ધ થાય. પ્રથમ તો જંગમ પ્રાણીમાં જન્મવાનો મારો અધિકાર નથી. એમ જો હોય તો જંગમમાં કૃતિ રહી છે તેના વડે મારે પ્રભુથી દૂર થવું પડે. વ્યવહાર યોગ્યમાં તો ગોપીજનો સાથે સમાનતાથી વ્યવહાર થાય એ પણ અયોગ્ય ગણાય. સ્થાવરમાં વૃક્ષ આદિ થાઉં તો ઘણો કાલ સ્થિતિ કરતાં ભગવાન્‌ને મળવામાં વિલમ્બ થાય; માટે જે જેના ચરણની ઈચ્છા કરે તે તેને પ્રાપ્ત (તદ્રૂપ) થાય છે અથવા એનો થાય છે તેથી થોડા આયુષ્યવાળું ચરણરજ પ્રાપ્ત કરે એવો જન્મ મને ઈષ્ટ છે. માટે ગુલ્મલતા કે ઔષધિમાં જન્મ થાય તેમાં પણ રજનો સમ્બન્ધ થાય એવા લતા આદિમાં જ, નહિ કે તુલસી, કુન્દ, જાતી વગેરેમાં. કેમકે એમાં તો હસ્તસમ્બન્ધ થાય, ભગવાન્‌ના મસ્તકનો સમ્બન્ધ થાય. એ અહીં ઈષ્ટ નથી તેથી વૃન્દાવનમાં કોઈ જગ્યાએ એવો જન્મ થાય. ત્યાં શંકા થાય કે ગોપીજનોની ચરણરજવડે તો ગોપીજનોમાં એકતા ન થાય! એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે ગોપીજનોને જે ભગવદ્‌ભાવ સુલભ છે તેવો બીજાને એ ભાવ સુલભ નથી. એ ભાવ પણ મારા જેવાને તો ન જ હોઈ શકે, તેથી ગોપીજનોની મોટાઈને કહે છે : જેમણે પોતાના પતિ અને પુત્રો ને છોડ્યા, જેને છોડવાનું ઘણું મુશ્કેલ ગણાય છે, જેમણે આર્યમાર્ગને છોડ્યો. તે પણ છોડ્યો છોડાય એવો નથી. એને છોડવાથી અપકીર્તિ થાય અને એને લઈને સ્વર્ગ આદિ ન મળે; સમ્ભાવિતને અપકીર્તિ મરણથી પણ વિશેષ ગણાય છે; એને પણ ભગવાન્‌ને માટે છોડ્યો. એમને તો સ્વજન અને આર્યમાર્ગ ભગવાન્ જ છે, અન્ય કોઈ નથી. એ ભગવાને કહેલ ધર્મ પણ છોડ્યા અને મોક્ષદાતાના માર્ગનું સેવન કર્યું. જે જેના માર્ગમાં ચાલે છે તે તેટલા અંશમાં તેની તુલ્ય ગણાય છે, તેથી આ ગોપીજનો પણ મોક્ષને આપનારાં છે. અમે પણ એમની ચરણરજ પ્રાપ્ત કરી મોક્ષ આપનાર થઈ શકીશું. તેથી ભગવાન્‌ને ભજવા

કરતાં ગોપીજનોની ચરણરેણુનું સેવન અમારે માટે ઉત્તમ છે. આ તમે કહો છો એ વેદ કેમ કહેતા નથી? એ તો બ્રહ્મભાવનું પ્રતિપાદન કરે છે! ત્યાં કહેવાનું કે વેદ પણ આ ભગવાન્‌ના માર્ગની શોધમાં છે; એને એ માર્ગ મળ્યો નથી, શ્રુતિઓ એના માર્ગનો વિચાર કરે છે પણ ''આ તો આમ છે'' એમ કહી શકતી નથી, કેમકે એને કહેવામાં દૃષ્ટાન્ત મળતું નથી. આ વખતે જ ભગવાને ગોપીજનોને દૃષ્ટાન્તરૂપ કર્યા છે. શ્રુતિ ભગવાન્‌ના અભિપ્રેતાર્થને ન જાણે તેથી એની સર્વજ્ઞતા કુઠિત થતી નથી. તેથી જ **''યસ્યામતં તસ્ય મતમ્''** **''વ્યાસાદ્યૈરીશ્વરેહાજ્ઞૈઃ''** ઈત્યાદિ શ્રુતિ-સ્મૃતિઓ પણ એવું જ સમર્થન કરે છે. શ્રુતિઓને એનું વિશેષ જ્ઞાન ન થયું તેથી એને જાણવાની ઈચ્છાથી એ એની શોધ કરે છે તેમાં પણ **''વિમૃગ્યામ્''** માં વિશેષ વિચાર કરનાર 'વિ' ઉપસર્ગ મૂક્યો છે, તેમાં પણ એ જ સર્વોત્કૃષ્ટ હોવાથી એનોજ વિચાર કરવાનું એણે યોગ્ય ધાર્યું છે.

જે ભગવદ્ ચરણનું લક્ષ્મીજી નિરન્તર અર્ચન કરે છે, જેના સર્વ કામ પૂરણ થયા છે તેવા બ્રહ્માજી અને સનકાદિક યોગાભ્યાસવડે જેમનું હૃદયમાં ધ્યાન ધરી પ્રાપ્ત કરે છે, તે શ્રીકૃષ્ણના ચરણારવિન્દને રાસગોષ્ઠીમાં ગોપીજનો હૃદયમાં ધારણ કરી પોતાના તાપને નિવૃત્ત કરે છે, એટલે લક્ષ્મીજી, બ્રહ્માજી, સનકાદિ યોગીઓ જેને પૂજે છે અને હૃદયમાં જોઈ શકે તે વસ્તુ ગોપીજનોના તાપને દૂર કરવાનું સાધન થાય છે, *એટલે એમની સ્તુતિ ક્યાં સુધી કરવી? ।।૬૩।।

વિશેષ : લોકમાં સર્વત્ર ફલરૂપ ગણાય તે લક્ષ્મીજીએ પણ પોતાની મનોકામનાની સિદ્ધિમાટે જે ચરણનું અર્ચન કર્યું છે, પણ એનો યથેષ્ટ ઉપયોગ એ પણ કરી શકતી નથી. જેણે સર્વ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કર્યા છે, બધાં સાધન પોતાને વશ કર્યાં છે તેવા બ્રહ્માદિ પણ એનાથી ઉત્તમ ફલ સિદ્ધ કરવામાટે જે કૃષ્ણચરણને સેવે છે, તે પણ ધ્યાનવડે હૃદયમાં એ ચરણને પ્રાપ્ત કરી પૂજે છે, બહારથી તો એમને પણ તે ચરણ પ્રાપ્ત નથી જ. એવું કૃષ્ણ એટલે સદાનન્દનું ફલરૂપ, ચરણારવિન્દ રાસક્રીડા કરતાં જ્યારે ગોપીજનો થાકી જાય છે ત્યારે ભગવાન્ એમના હૃદયમાં શાન્તિને માટે એ ચરણને પોતે સ્થાપન કરે છે. તેથી **ન્યસ્તમ્** કહ્યું છે. ભગવાન્ એમને વશ હોવાથી એમનો શ્રમ દૂર કરવામાટે પોતે પ્રવૃત્ત થાય છે અને એ ચરણવડે એમના તાપને દૂર કરે છે. તેથી, પ્રમાણથી અને પ્રમેયથી ગોપીજનો સર્વોત્કૃષ્ટ છે એટલે એમને હવે નમસ્કાર કરે છે.

(ગોપીજનોના કૃષ્ણપ્રેમથી ઉદ્ધવજી એટલા બધા પ્રભાવિત થયા કે તેમને લાગ્યું કે ગોપીજનોને નમસ્કાર કરવાનો મારો અધિકાર નથી, તેમના ચરણકમલોને પણ નમસ્કાર કરવાની યોગ્યતા નથી, અરે! તેમના ચરણકમલોનાં રજકણોને

પણ નહિ, તેથી) નન્દરાયજીના વ્રજમાં વસનારાં ગોપાંગનાઓની **ચરણરેણુના એક કણને** હું વારંવાર પ્રણામ કરું છું, *તેને મસ્તક પર ચડાવું છું. આહા! આ ગોપીજનોએ શ્રીકૃષ્ણની લીલાકથાઓ સમ્બન્ધમાં જે કાંઈ ઊંચેથી ગાન કર્યું છે તે ત્રણ લોક (સ્વર્ગ, પૃથ્વી, પાતાળ) ને પવિત્ર કરી રહ્યું છે અને સદા-સર્વદા પવિત્ર કરતું રહેશે ।।૬૪।।

વિશેષ : અહીં ઉદ્ધવગીત સમાપ્ત થાય છે. સાક્ષાત્ ગોપીજનોને નમન કરવાની પોતાની યોગ્યતા નથી, તેથી એમની ચરણરેણુને ફલરૂપ માનીને ઉદ્ધવજી નમન કરે છે, જેમની કથાનો શબ્દ ત્રણ લોકને પવિત્ર કરે છે તેમનાં સ્વરૂપને તો આપણે કેમ પહોંચી શકીએ? માટે ચરણરેણુને નમન કર્યું એ યોગ્ય છે.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હવે ઉદ્ધવજીએ ગોપીજનો, યશોદાજી અને નન્દરાયજી પાસે મથુરા જવા માટે આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરી. ગ્વાલ-બાલો પાસે વિદાય મેળવી ઉદ્ધવજી મથુરા જવા રથમાં સવાર થયા ।।૬૫।।

જ્યારે એમનો રથ વ્રજની બહાર નીકળ્યો ત્યારે નન્દરાયજી વગેરે ગોપગણ વિવિધ પ્રકારની ભેટની સામગ્રી લઈને એમની પાસે આવ્યા અને આંખોથી આંસુ ઢાળતા અત્યન્ત પ્રેમથી તેમણે કહ્યું ।।૬૬।।

‘‘ઉદ્ધવજી! અમે તો એટલું જ ઈચ્છીએ છીએ કે અમારા મનની એક-એક વૃત્તિ, એક-એક સંકલ્પ શ્રીકૃષ્ણના ચરણ કમલોનો જ આશ્રય કરીને રહે. અમારી વાણી નિત્ય-નિરન્તર તેમનાં જ નામોનો ઉચ્ચાર કરતી રહે અને શરીર તેમને જ પ્રણામ કરવામાં, એમની જ આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં અને તેમની જ સેવામાં લાગેલું રહે ।।૬૭।।

હે ઉદ્ધવજી! અમે સાચું કહીએ છીએ, અમને મોક્ષની ઈચ્છા બિલકુલ નથી. ભગવાન્‌ની ઈચ્છાથી અમે અમારાં કર્મો પ્રમાણે કોઈ યોનિમાં જન્મ લઈએ, ત્યાં શુભ આચરણ કરીએ, દાન કરીએ અને તેનું ફલ અમને એ જ મળે કે અમારા પોતાના ઈશ્વર શ્રીકૃષ્ણમાં અમારો પ્રેમ ઉત્તરોત્તર વધતો રહે’’ ।।૬૮।।

હે રાજન્! નન્દરાયજી વગેરે ગોપોએ શ્રીકૃષ્ણભક્તિદ્વારા ઉદ્ધવજીને પ્રાર્થના કરી અને ઉદ્ધવજી શ્રીકૃષ્ણદ્વારા સુરક્ષિત મથુરામા પાછા આવ્યા ।।૬૯।।

કૃષ્ણાય પ્રણિપત્યાહ ભક્ત્યુદ્રેકં વ્રજૌકસામ્ ।।
વસુદેવાય રામાય રાજ્ઞે ચોપાયનાન્યદાત્ ।।૭૦।।

ત્યાં પહોંચી તેમણે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને પ્રણામ કર્યા અને વ્રજવાસીઓની પ્રેમમયી ભક્તિનો ઉદ્રેક (અતિશયતા, ઉત્તમતા, અદષ્ટપૂર્વતા) કહી સંભળાવ્યો. પછી નન્દરાયજી અને વ્રજવાસીઓએ જે ભેટો આપી હતી તે તેમણે વસુદેવજી, બલદેવજી અને રાજા ઉગ્રસેનને અર્પણ કરી ।।૭૦।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધમા (ત્રીજા રાજસ પ્રકરણના બીજા પ્રમેય-પેટા પ્રકરણનો જ્ઞાન રૂપ પાંચમો) ''ઉદ્ધવજીએ ગોપીજનોને આપેલો ભગવાન્‌નો આદેશ'' નામનો સુડતાલીસમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં ચુમાલીસમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૪૮

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અધ્યાય ૪૫

ભગવાને કુબ્જા અને અક્રૂરજી ને માન આપ્યું

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું બીજું પ્રમેય પ્રકરણ અધ્યાય૬

વિશેષઃ જેનો પ્રથમ નિરોધ કર્યો છે તેનું ઉદ્ધવજી દ્વારા સાન્ત્વન કર્યું. એનો ઉત્કર્ષ ગયા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યો, હવે બીજાનું સાન્ત્વન બે અધ્યાયથી કરવામાં આવે છે. મથુરાવાસીઓ બધાં રાજસભાવવાળાં છે, પાંડવો સાત્વિક ભક્તો છે, તે બન્નેનું સાન્ત્વન કરવામાં આવે છે. રાજસક્રિયા વિક્ષેપવાળી હોય છે. તેથી અહીં મથુરાવાસીઓની કૃતિ માનસી છે, તેથી એને કામ આદિ દ્વારા ભગવાને શાન્ત કરી છે, એટલે કુબ્જા અને અક્રૂરજી ની જે ઈચ્છા મનમાં હતી તે ભગવાને પૂર્ણ કરી છે. ઉદ્ધવજી કરતાં અક્રૂરજી મુખ્ય છે તેથી આગળ એમને હસ્તિનાપુર મોકલવામાં આવે છે. દાસભાવમાં ઉદ્ધવજી મુખ્ય છે અને શાસ્ત્રીય રીતિએ અક્રૂરજી મુખ્ય, તેથી વિષય ભેદથી બન્નેની મુખ્યતા છે. રાજસ ભાવની મુખ્યતા બતાવવામાટે કુબ્જાનું સાન્ત્વન પ્રદ્યુમ્નરૂપે પ્રથમ કર્યું છે. અક્રૂરજીનું વાણીવડે સાન્ત્વન કર્યું છે. એમણે ભગવાન્‌ની સ્તુતિ કરી ત્યાર પછી ભગવાને એમને પાંડવોની ખબર લેવા મોકલ્યા છે. એ જ આ ૪૮ મા અધ્યાયમાં કાયાથી કુબ્જાનું અને વાણીથી અક્રૂરજીનું સાન્ત્વન કર્યાનું કહેવામાં આવ્યું છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

અથ વિજ્ઞાય ભગવાન્ સર્વાત્મા સર્વદર્શનઃ ।।
સૈરન્ધ્ર્યાઃ કામતપ્તાયાઃ પ્રિયમિચ્છન્ ગૃહં યયૌ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! ત્યારબાદ બધાના આત્મા અને બધું જ જોનાર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતાને મળવાની આકાંક્ષાથી વ્યાકુલ થઈ રહેલ સૈરન્ધ્રી (કુબ્જા) નું પ્રિય કરવાની ઈચ્છાથી (તે પોતાની પાસે આવી શકે એમ ન હોવાથી પોતે) તેને ઘેર પધાર્યા. (સૈરન્ધ્રી=રાણીવાસની દાસી. શ્રીભાગવતજીમાં તેને કુબ્જા તરીકે ઓળખાવી છે. કુબ્જ=જેને ખૂંધ નીકળેલ હોય તે. કુબ્જા=ખૂંધવાળી સ્ત્રી) ।।૧।।

તે (કુબ્જા) નું ઘર બહુમૂલ્ય સામગ્રીઓથી સમ્પન્ન હતું. તેમાં શૃંગાર રસને ઉદ્દીપન કરનારી ઘણી બધી સાધનસામગ્રી પણ હતી. મોતીની ઝાલરો અને ઠેકઠેકાણે ઝંડીઓ લાગી રહી હતી, ચન્દરવા બાંધેલા હતા, શય્યાઓ બિછાવેલી હતી અને બેસવાનેમાટે ઘણાં સુન્દર આસન હતાં, ધૂપની સુગન્ધ મહેકી રહી હતી, અગ્નિમય અને મણિમય દીપ પ્રકાશી રહ્યા હતા, ઠેકઠેકાણે ફૂલોના હાર અને ચન્દન રાખવામાં આવ્યા હતાં. (ઘરનો આટલો બધો વૈભવ ભગવાને તેને ઘેર પધારવાનો વિચાર કર્યો તેથી ભગવદિચ્છાથી જ સિદ્ધ થઈ ગયો હતો) ।।૨।।

ભગવાન્‌ને પોતાને ઘેર પધારેલા જોઈ કુબ્જા તરત જ સફાળી પોતાના આસન ઉપરથી ઉભી થઈ ગઈ અને સખીઓની સાથે આગળ આવી તેણે વિધિપૂર્વક ભગવાન્‌નું સ્વાગત કર્યું. પછી શ્રેષ્ઠ આસન વગેરે આપી વિવિધ ઉપચારોથી આપની વિધિપૂર્વક પૂજા કરી ।।૩।।

તેવી જ રીતે કુબ્જાએ ઉદ્ધવજીની ભગવદ્ ભક્ત તરીકે પૂજા કરી, પરન્તુ સન્માનને માટે તેણે આપેલ આસનનો સ્પર્શ કરી, તેઓ (ઉદ્ધવજી) ધરતી ઉપર જ બેસી ગયા. (આમ કરી પોતાના સ્વામીની સમક્ષ સેવકે આસન ઉપર ન બેસાય તે રાજધર્મ છે એમ બતાવ્યું.) ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપ હોવા છતાં લોકાચારનું અનુકરણ કરતા તરત જ તેની બહુમૂલ્ય સેજ ઉપર જઈ બિરાજ્યા।।૪।।

કુબ્જા સ્નાન, અંગરાગ, વસ્ત્રો, આભૂષણ, હાર, ગન્ધ (અત્તર વગેરે), તામ્બૂલ અને સુધાસવ આદિથી પોતાને ખૂબ સજ્જ કરી લીલામય લજ્જાયુક્ત હાસ્ય અને હાવ-ભાવ સાથે ભગવાન્ તરફ જોતી-જોતી આપની પાસે આવી ।।૫।।

કુબ્જા પ્રથમ મિલનના સઙ્કોચથી કંઈક અચકાતી હતી, ત્યારે શ્યામસુન્દર શ્રીકૃષ્ણે તેને પોતાની પાસે બોલાવી લીધી અને કંકણથી સુશોભિત હાથ પકડી પોતાની પાસે બેસાડી દીધી અને તેની સાથે ક્રીડા કરવા લાગ્યા. હે પરીક્ષિત! કુબ્જાએ ભગવાન્‌ને ચન્દન લગાવ્યું તે સિવાયનું તો તેનું પુણ્ય લેશમાત્ર જ હતું. પણ ભગવાન્ સર્વસમર્થ છે તેથી આ અનુપમ અવસર આવ્યો. (તેના કર્મ કે સાધનથી નહિ) ।।૬।।

કુબ્જા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના ચરણને પોતાના કામ સન્તપ્ત હૃદય, વક્ષઃસ્થલ અને નેત્રો ઉપર રાખી તેની દિવ્ય સુગન્ધ લેવા લાગી અને આ પ્રમાણે તેણે પોતાના હૃદયની તમામ આધિ–વ્યાધિ શાન્ત કરી લીધી. હૃદયમાં બિરાજી રહેલ અન્તર્યામીને હવે બહાર આનન્દમૂર્તિ પ્રિયતમ શ્યામસુન્દરના રૂપમાં બન્ને ભુજાઓથી ગાઢ આલિંગન કરી કુબ્જાએ ઘણા લાંબા સમય (કરોડો જન્મો) નો ત્રિવિધ તાપ શાન્ત કર્યો ।।૭।।

હે પરીક્ષિત! કુબ્જાએ માત્ર અંગરાગ સમર્પિત કર્યો હતો. એટલાથી જ તેને એ સર્વશક્તિમાન ભગવાન્‌ની પ્રાપ્તિ થઈ, જે કૈવલ્ય મોક્ષના અધીશ્વર છે અને જેની પ્રાપ્તિ અત્યન્ત કઠિન છે. પરન્તુ તે ભાગ્યહીન તેથી આપને પ્રાપ્ત કરીને પણ ગોપીજનો જેવી અવસ્થા કે મોક્ષ માગવાને બદલે આ માગ્યું ।।૮।।

‘‘હે પ્રિયતમ! આપ કેટલાક દિવસ અહીં બિરાજીને મારી સાથે રમણ કરો. હે કમલનયન! આપનો સંગ તો હું છોડી શકું તેમ નથી પણ આપના સંગને છોડવાનો ઉત્સાહ પણ હું કરી શકતી નથી’’ ।।૯।।

હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ બધાનું માન રાખે છે અને સ્વયં સર્વેશ્વર છે. આપે તેને ઈચ્છિત વરદાન આપી ઉદ્ધવજીની સાથે પોતાને સર્વ સમૃદ્ધિમાન ઘરે પધાર્યા ।।૧૦।।

જેની આરાધના કરવી અને તે પણ પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી કરવી અત્યન્ત કઠિન છે એવા કાલ, બ્રહ્મા વગેરે સર્વેશ્વરોના નિયામકને પ્રસન્ન કરીને જે મનમાં આવે તેવું એમની પાસે માગે છે તે કુબુદ્ધિ છે, કેમકે આવા સમર્થ ઈશ્વરને પ્રસન્ન કરીને તો કૈવલ્ય મોક્ષ કે ગોપીજનના જેવો દૃઢ ભાવ માગવો જોઈએ. એને બદલે મનને બે ઘડી આનન્દ આપે એવું ક્ષણિક સુખ માગે તો એમાં બુદ્ધિનો લેશ નથી એમ જ નક્કી થાય છે. જેમ કોઈ મહારાજા પ્રસન્ન થયા હોય તો એ ગામ કે દેશ આપી શકે છતાં એની પાસે પોતાને માટે નહિ માગતાં પોતાના વાંદરાને ખાવામાટે ચણા

માગે તેવું–કુબ્જાએ ઈશ્વરના ઈશ્વરને ચન્દન આપી પ્રસન્ન કર્યાં અને એમની પાસે વાંદરા જેવા પોતાના મનને તૃપ્ત કરવામાટે ક્ષણિક કામસુખ માગ્યું. તેથી એને શ્રીશુકદેવજીએ દુર્ભગા કહી એ યોગ્ય જ કહ્યું ।।૧૧।।

(તે જ દિવસે) ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ બલદેવજી અને ઉદ્ધવજી ને સાથે લઈને અક્રૂરજીના ભવનમાં પધાર્યા. એમાં ભગવાન્‌ને એમની પાસે કામ લેવાનું છે. વળી અક્રૂરજીએ પોતાને ઘેર પધારવાનું આમન્ત્રણ ભગવાન્‌ને આપ્યું જ છે તે નિમિત્તે તેમની અભિલાષા પૂર્ણ કરવા ભગવાન્ ત્યાં પધાર્યા ।।૧૨।।

અક્રૂરજીએ દૂરથી જ જોઈ લીધું કે અમારા પરમ બન્ધુઓ, નર (ઉદ્ધવજી), નરવર (બલદેવજી) અને નરવરથી શ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણ પધારી રહ્યા છે ત્યારે તેઓ તુરત ઉભા થઈ આગળ આવ્યા અને આનન્દપૂર્વક તેમનું અભિનન્દન અને આલિંગન કર્યું ।।૧૩।।

અક્રૂરજીએ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવજી ને નમસ્કાર કર્યા. ઉદ્ધવજી સાથે એ બન્ને ભાઈઓએ પણ તેમને નમસ્કાર કર્યા. જ્યારે બધા આરામથી આસનો પર બેસી ગયા ત્યારે અક્રૂરજી તેમની વિધિવત્ પૂજા કરવા લાગ્યા ।।૧૪।।

હે પરીક્ષિત! તેમણે પહેલાં ભગવાન્‌નાં ચરણ ધોઈ ચરણોદક મસ્તક ઉપર ચડાવ્યું અને પછી અનેક પ્રકારની પૂજા સામગ્રી, દિવ્ય વસ્ત્ર, ચન્દન, માલા અને શ્રેષ્ઠ આભૂષણોથી એમનું પૂજન કર્યું. મસ્તક નમાવી એમને પ્રણામ કર્યા અને આપનાં ચરણોને પોતાની ગોદમાં લઈ દબાવવા લાગ્યા. એ વખતે તેમણે વિનયથી નમીને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવજીને કહ્યું ।।૧૫-૧૬।।

‘‘પાપી કંસ મર્યો એ બહુ સારું થયું. એના ભાઈઓનો પણ નાશ થયો. એ પણ પાપી હતા. એ મર્યા તે પણ એઓના પાપવડે જ મર્યા. આમ કરી આપે આખા યદુકુલને કષ્ટ પામતું બચાવ્યું, એટલું જ નહિ, પણ એનો આપે ઉદ્ધાર કર્યો. એને પૂર્વે હતા તેથી વિશેષ સમૃદ્ધિવાળા કર્યા એ બહુ સારું થયું ।।૧૭।।

આપ પ્રધાન પુરુષરૂપ છો. આપ જ જગતનું કારણ છો, એટલું જ નહિ, પણ આપ જ જગન્મય છો. આપ સિવાય કારણ કાર્યરૂપ જગતમાં બીજું કાંઈ નથી. કેવલ એના ઉપાદાન અને નિમિત્તરૂપે આપ જ છો. જેમાં આપ અલ્પ સામર્થ્ય ધરો તે અપકૃષ્ટ અને વિશેષ સામર્થ્ય ધરો તે ઉત્કૃષ્ટ ગણાય; બીજો વસ્તુતઃ એમાં ભેદ નથી ।।૧૮।।

આ જગતને ઉત્પન્ન કરીને એમાં પાછળથી આપ પ્રવેશ કરો છો. સર્વ સામર્થ્યયુક્ત થઈને આપ એમાં પ્રવેશ કરો છો, તેથી શ્રુતિપ્રતિપાદિત પદાર્થ અને પ્રત્યક્ષ પદાર્થ એ બન્ને આપ જ છો ।।૧૯।।

જેવી રીતે પૃથ્વી વગેરે કારણ તત્વોથી જ તેમનાં કાર્ય સ્થાવર જંગમ શરીર બને છે; જાણે કે તે તેમાં અનુપ્રવિષ્ટ થઈ અનેક રૂપોમાં પ્રતીત થાય છે (દેખાય છે), પરન્તુ હકીકતમાં તે કારણ રૂપ જ છે, તે જ પ્રમાણ છો તો કેવલ આપ જ, પરન્તુ પોતાના કાર્યરૂપ જગતમાં સ્વેચ્છાથી અનેક રૂપોમાં દેખાઓ છો. આ પણ આપની એક લીલા જ છે ।।૨૦।।

આપ રજોગુણ, સત્વગુણ અને તમોગુણરૂપ પોતાની શક્તિઓથી ક્રમશઃ જગતની રચના, પાલન અને સંહાર કરો છો, પણ આપ તે ગુણોથી કે તેમનાદ્વારા થતાં કર્મોથી બન્ધનમાં નથી પડતા કારણ કે આપ શુદ્ધ જ્ઞાન સ્વરૂપ છો. આવી સ્થિતિમાં આપને માટે બન્ધનનું કારણ જ શું હોઈ શકે? ।।૨૧।।

પહેલાં તો જે આત્માને ઉપાધિઓ (દેહ, ઈન્દ્રિયો, અન્તઃકરણ,સ્વભાવ કર્મ અથવા કાલ) વળગેલી હોય તે આત્માનો જન્મ હોય છે. આપનામાં આ ઉપાધિઓ ન હોવાથી આપનો સાક્ષાત્ જન્મ નથી.(હા, વસુદેવ-દેવકીજીને ત્યાં નટની માફક જન્મનો પ્રકાશ કરવાનું નાટક જરૂર છે)આપમાં ભેદ (**ભેદ અથવા ભિદા**=પહેલાંના સંઘાતનો ત્યાગ કરી બીજા સંઘાતનું ગ્રહણ કરવું.)પણ નથી, અને ભેદ નથી માટે બંધ અને મોક્ષ પણ નથી. આપમાં પોત-પોતાની ઈચ્છા અથવાઅભિપ્રાય પ્રમાણે બંધન અને મોક્ષની જે કાંઈ કલ્પના કરી લેવામાં આવે છે તેનું કારણ ભ્રાન્ત લોકોનો અવિવેક જ છે ।।૨૨।।

આપે જગતના કલ્યાણને માટે આ સનાતન વેદમાર્ગ પ્રકટ કર્યો છે. જ્યારે-જ્યારે પાખંડમાર્ગે ચાલનારા દુષ્ટ લોકો તેને બાધા કરે છે ત્યારે ત્યારે આપ શુદ્ધ સત્વમય શરીર ધારણ કરો છો ।।૨૩।।

હે પ્રભો! તે જ આપ અત્યારે પોતાના અંશ શ્રીબલદેવજીની સાથે પૃથ્વીનો ભાર દૂર કરવા અહીં વસુદેવજીને ઘરે અવતર્યા છો. આપ અસુરોના અંશથી ઉત્પન્ન નામ-માત્રના રાજાઓની સેંકડો અક્ષૌહિણી સેનાનો સંહાર કરશો અને યદુવંશના યશનો વિસ્તાર કરશો ।।૨૪।।

જેમના ચરણ પ્રક્ષાલનનું જલ (ગંગાજી) ત્રણ લોકને પવિત્ર કરે છે તેવા આપ,

જેનું સ્વરૂપ ઇન્દ્રિયોથી જણાતું નથી, કેમકે એ ઇન્દ્રિયો પણ જ્યાં સુધી પહોંચી શકતી નથી, તેવા આપ આ અમારા ઘરમાં પધાર્યા તેથી એ ઘરનાં અમે મોટાં ભાગ્ય સમજીએ છીએ; કારણ કે ઘરો આજે સર્વદેવરૂપ, પિતૃદેવરૂપ અને મનુષ્યદેવરૂપ આપના ચરણથી પવિત્ર થયાં છે ।।૨૫।।

હે પ્રભો! આપ પ્રેમી ભક્તોના પરમ પ્રિયતમ, સત્યવક્તા (સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા), હિતેચ્છુ અને કૃતજ્ઞ (થોડી સેવાને પણ બહુ માની લેનાર) છો. ભલા, એવો ક્યો બુદ્ધિમાન્ પુરુષ છે જે આપને છોડી કોઈ બીજાને શરણે જાય? આપ આપનું ભજન કરનાર પ્રેમી ભક્તની સમસ્ત અભિલાષાઓ પૂર્ણ કરી દો છો, તે ત્યાં સુધી કે જેની ક્યારેય ક્ષતિ અને વૃદ્ધિ થતી નથી; જે એકરસ છે. પોતાના તે સ્વરૂપનું પણ આપ દાન કરી દો છો. *વિષયભાવવાળો આપનો ભક્ત થઈ શકતો નથી તેથી એની ઇચ્છા પ્રમાણે આપ નથી કરતા એ યોગ્ય જ છે ।।૨૬।।

વિશેષ : પ્રાણીઓએ કરવા જેવું કંઈ હોય તો તે પ્રપત્તિ છે. ભક્તિ કરવી કઠિન છે. પ્રપત્તિ (ભગવાન્ જ મારું શરણ આશ્રય છે એવી ભાવના) થી ફલસિદ્ધિ અનાયાસે પરિશ્રમ વગર થાય છે. પોતાનો અથવા બીજાનો જે બિલકુલ દ્રોહ કરતો નથી તેવા શુદ્ધ અન્તઃકરણવાળા (સુહૃદ) ની બધી કામનાઓ ભગવાન્ પૂર્ણ કરે છે.

આજ અમારાં ભાગ્યનો ઉદય તો થયો, સાથે-સાથે આજે આપે અમારા અજ્ઞાનનો (અવિદ્યાનો) નાશ કર્યો, (**“જનામ્-અવિદ્યામ્ અર્દયતિ ઈતિ જનાર્દનઃ”** જના (અવિદ્યા)નો નાશ કરે તે જનાર્દન.) તેથી જ આજે આપનાં સાક્ષાત્ દર્શન અમને થયાં, નહિ તો આપના સ્વરૂપને તો મોટા-મોટા યોગીરાજ અને દેવરાજ પણ જાણી શકતા નથી. હે પ્રભો! અમે પુત્ર, સ્ત્રી, ધન, સ્વજન, ઘર અને દેહ વગેરેના મોહની રસ્સીથી બંધાયેલા છીએ. પણ એ આપની માયાનો જ ખેલ છે. આપ કૃપા કરી આ ગાઢ બંધનને જલદી દૂર કરો. જો હમણાં દૂર નહિ કરો તોએ બંધન દઢ થઈ જશે તો એને છેદતાં પણ એ પાછી ઉત્પન્ન થશે અથવા છેદ કરનારમાં વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન કરશે માટે જલ્દીથી એને દૂર કરો” ।।૨૭।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : આ પ્રમાણે ભક્ત અક્રૂરજીએ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની પૂજા અને સ્તુતિ કરી. ત્યારબાદ ભગવાને હાસ્ય કરતાં પોતાની મધુરવાણીથી તેમને મોહ પમાડતા હોય તેમ કહ્યું ।।૨૮।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : આપ અમારા ગુરુ (ભગવાન્ ખોટું બોલે નહિ.

ભગવાને ધનુર્વિદ્યાનો અભ્યાસ લોકસંગ્રહાર્થે પણ બીજા કોઈ પાસેથી કર્યો હોય તેવો ઉલ્લેખ મળતો નથી. અક્રૂરજીને 'ગુરુ' કહે છે તેથી અક્રૂરજીએ ભગવાન્‌ને ધનુર્વેદ ભણાવ્યો છે એમ જણાય છે.) અને કાકા છો. અમારા વંશમાં અત્યન્ત પ્રશંસનીય તથા સદા અમારા હિતચ્છુ છો. અમે તો આપના બાળક છીએ અને સદૈવ આપની રક્ષા, પાલન અને કૃપાનાં પાત્ર છીએ ।।૨૯।।

પોતાનું પરમ કલ્યાણ ઈચ્છનાર મનુષ્યોએ આપ જેવા પરમ પૂજનીય અને મહાભાગ્યવાન સન્તોની સેવા કરવી જોઈએ. આપ જેવા સન્ત દેવતાઓથી પણ અધિક છે. કારણ કે દેવતાઓમાં તો સ્વાર્થ હોય છે, પરન્તુ સન્તોમાં સ્વાર્થ નથી હોતો ।।૩૦।।

(નિવૃત્તિમાર્ગમાં તીર્થસેવન કરવાનું કહેવાય છે. એના કરતાં પણ ભક્તોને સેવવા શ્રેષ્ઠ છે એમ કહે છે કે 'તીર્થ' એટલે જળના અભિમાનવાળી દેવતા. તે દેવતા ચેતનમયી હોય છે, કેવળ જલ તો જડ છે, તેથી જળમાત્ર તીર્થ નથી. દેવો પણ માત્ર મૃત્તિકા કે શિલામય નથી પણ ચેતનદેવ જ દેવ કહેવાય છે) એ દેવ અને તીર્થ ને એનાં સ્વરૂપને જાણીને સેવે તો ઘણે કાલે એ ફલ આપનાર થાય છે જ્યારે સાધુ (સાધુ-જ્ઞાનના ઉપદેશક, ભક્તિનો પ્રચાર કરનાર.) પુરુષોની સેવા તુરત ફલ દેનારી થાય છે. તેઓ તો દર્શન માત્રથી ફલ આપે છે ।।૩૧।।

અમારામાં આપ મોટા છો, તો આપણા સુહૃદોનું પ્રિય કરવાને આપ હસ્તિનાપુર જાઓ. ત્યાં પાંડવો કેમ નિર્વાહ કરે છે એ જાણવાની અમારી ઈચ્છા છે. તો એ વાતને તમારા વિના બીજો જાણી નહિ શકે તેથી આપ ત્યાં પધારો ।।૩૨।।

અમે એમ સાંભળ્યું છે કે રાજા પાણ્ડુના મૃત્યુ બાદ યુધિષ્ઠિર આદિ પાંડવ પોતાની માતા કુન્તાજીની સાથે દુઃખી-દુઃખી થઈ ગયા હતા. અત્યારે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર તેમને પોતાની રાજધાની હસ્તિનાપુરમાં લાવ્યા છે અને ત્યાં જ રહે છે ।।૩૩।।

આપ જાણો જ છો કે અમ્બિકાનો પુત્ર-રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર અન્ધ છે અને દીન બુદ્ધિવાળો છે. તેનો પુત્ર દુર્યોધન બહુ દુષ્ટ છે અને તેને અધીન હોવાથી તે પાંડવોની સાથે પોતાના પુત્રો જેવો સમાન વ્યવહાર કરી શકતો નથી ।।૩૪।।

તેથી આપ ત્યાં જાઓ અને તેમની સ્થિતિ સારી છે કે બૂરી (ખરાબ) તેનો અહેવાલ મેળવો. આપ દ્વારા તેમના સમાચાર જાણી હું એવો ઉપાય કરીશ કે તેમને સુખ થાય ।।૩૫।।

ઈત્યક્રૂરં સમાદિશ્ય ભગવાન્ હરિરીશ્વરઃ ।।
પસંકર્ષણોદ્ધવાભ્યાં વૈ તતઃ સ્વભવનં યયૌ ।।૩૬।।

સર્વશક્તિમાન્ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અક્રૂરજીને આ પ્રમાણે આદેશ આપીને બલદેવજી અને ઉદ્ધવજીની સાથે ત્યાંથી પોતાના ભવન તરફ પધાર્યા ।।૩૬।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધમાં (ત્રીજા રાજસ પ્રકરણના બીજા પ્રમેય-પેટા પ્રકરણનો વૈરાગ્ય નિરૂપક છઠ્ઠો) ''ભગવાને કુબ્જા અને અક્રૂરજીને માન આપ્યું'' નામનો અડતાલીસમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં પિસ્તાલીસમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

પ્રાણ કંઠે આવી ગયા હોય તો પણ આજીવિકા અર્થે તો ભાગવતનો ઉપયોગ ન જ કરવો, ભૂખ્યા મરી ભલે જવું.(શ્રીવલ્લભાચાર્ય)
પ્રભુના નામાત્મક સ્વરૂપને કમાઈનું સાધન બનાવવા બાબત જો શ્રીઆચાર્યજીનો જો આવો કઠોર નિષેધ હોય તો હવેલી-મંદિરોમાં સાક્ષાત્ સેવ્ય પ્રભુની સેવા-મનોરથોના નામે ભેટ-સામગ્રી પડાવનાર અધમ માણસને તો શ્રીમહાપ્રભુજી ધગધગતું સીસું પીને આત્મઘાત કરવાની જ આજ્ઞા ન આપે!

અધ્યાય ૪૯

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અધ્યાય ૪૬

અક્રૂરજીને હસ્તિનાપુર મોકલી ભગવાને પાંડવોનું સાન્ત્વન કર્યું

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું બીજું પ્રમેય પ્રકરણ અધ્યાય ૭

વિશેષ : ભગવાન્ જીવના અધિકાર પ્રમાણે નિરોધ કરે છે તેથી આ ૪૯ મા અધ્યાયમાં સાત્વિક પાંડવોનું સાન્ત્વન અક્રૂરજીદ્વારા ભગવાને કર્યું એ વાત કહેવામાં આવે છે. ભગવાને મોકલેલા અક્રૂરજીએ ''ધૃતરાષ્ટ્રને ખરું જ્ઞાન કરાવીશું તો પાંડવોને દુઃખ નહિ દે'' એમ જાણી પોતે પોતાની મરજી પ્રમાણે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું. અક્રૂરજી ત્યાં ઘણા દિવસ રહ્યા, પાંડવો સાથે વિષમ

વર્તન થાય છે એ બધું પોતે જાણ્યું. પાંડવોએ પણ એમને પોતાની હકીકત કહી સંભળાવી. એ બધો વિચાર પોતે કરીને એ સમ્બન્ધે જે ધૃતરાષ્ટ્રને કહેવું યોગ્ય હતું તેટલું તેમણે એને કહ્યું, કેમકે અક્રૂરજી પોતે વિચારમાં કુશળ છે. એમજો ન કરે તો ભગવાન્‌ને એમનો નિરોધ કરવો છે તે નિરોધ સિદ્ધ ન થાય,તેથી અક્રૂરજીનું કાર્ય અક્રૂરજી કરી આવ્યા પછી ભગવાન્ પોતાનું નિરોધરૂપ કર્તવ્ય કરશે એટલે ભગવાન્‌નું કર્તવ્યતો બીજા કોઈથી થઈ શકેજ નહિ એ વાતસિદ્ધ થઈ.

શ્રીશુક ઉવાચ

સ ગત્વા હસ્તિનપુરં પૌરવેન્દ્રશ્રિયાંકિતમ્ ।।
દદર્શ તત્રામ્બિકેયં સભીષ્મં વિદુરં પૃથામ્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : પુરુવંશના રાજાઓની લક્ષ્મીથી શોભતા હસ્તિનાપુરમાં અક્રૂરજી ગયા ત્યાં એમણે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને, ભીષ્મ સહિત વિદુરજીને અને પૃથાને જોયાં ।।૧।।

શન્તનુના ભાઈ બાહ્લીક, ભૂરિશ્રવાદિ એના પુત્રો, દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય, કર્ણ, દુર્યોધન, અશ્વત્થામા, પાંડવો અને બીજા સુહૃદો વગેરેને અક્રૂરજી મળ્યા, એમને બધી વાતો પૂછી અને એમણે પણ યાદવોની ખબર પૂછી તે એમને કહી ।।૨-૩।।

ધૃતરાષ્ટ્ર પાંડવોની સાથે કેવો વ્યવહાર કરે છે તે જાણવામાટે અક્રૂરજી કેટલાક મહિનાઓ સુધી ત્યાં જ રહ્યા. ધૃતરાષ્ટ્રમાં પોતાના દુષ્ટ પુત્રોની ઈચ્છાથી વિપરીત કરવાનું કંઈ પણ સાહસ, વિવેક કે ધૈર્ય હતાં નહિ. તે શકુનિ વગેરે દુષ્ટ પુરુષોની સલાહ પ્રમાણે જ કામ કરતા હતા ।।૪।।

કુન્તાજી અને વિદુરજી એ અક્રૂરજીને એ બતાવ્યું કે ધૃત્રાષ્ટ્રના પુત્રો દુર્યોધન વગેરે પાંડવોની કાન્તિ, ઓજ (ઈન્દ્રિયશક્તિ), બલ, પરાક્રમ, વિનય વગેરે સદ્‌ગુણો જોઈ-જોઈને બળ્યા કરે છે. જ્યારે તે જુએ છે કે પ્રજા પાંડવો પ્રત્યે જ વિશેષ પ્રેમ રાખે છે ત્યારે તો તે વિશેષ ચિડાઈ જાય છે અને પાંડવોનું અનિષ્ટ કરવા તૈયાર થાય છે. અત્યાર સુધીમાં તેમણે પાંડવો ઉપર વિષદાન વગેરે ઘણા અત્યાચાર કર્યા છે અને હજુ પણ ઘણું-ઘણું કરવા માગે છે ।।૫-૬।।

પૃથા પોતાના ભાઈ અક્રૂરજીની પાસે આવ્યાં. ભાઈને જોઈને પોતાના જન્મસ્થાનની એમને સ્મૃતિ થઈ આવી તેથી એમના નેત્રમાં આંસુ આવી ગયાં ।।૭।।

પૃથાએ કહ્યું : ભાઈ! અમારાં માતા-પિતા, અમારાં ભાઈ-બહેનો,

ભત્રીજાઓ, કુલસ્ત્રીઓ, બહેનપણીઓ વગેરે મને કોઈ દિવસ યાદ કરે છે? ।।૮।।

ભક્તવત્સલ અને શરણે આવનારનું રક્ષણ કરનાર અમારા (ભાઈ વસુદેવજીના પુત્ર) ભત્રીજા શ્રીકૃષ્ણ અને કમલનયન બલદેવજી એમની ફોઈના પુત્રો યુધિષ્ઠિર આદિને યાદ કરે છે? ।।૯।।

શત્રુઓથી ઘેરાયેલી હું શોકથી આકુલ થઈ રહી છું. જેવી દશા વરુઓથી ઘેરાઈ ગયેલી હરિણીની હોય તેવી જ મારી દશા છે. મારાં બાળકો પિતા વગરનાં થઈ ગયાં છે. શું અમારા શ્રીકૃષ્ણ ક્યારેય અહીં આવી મને અને આ અનાથ બાળકોને સાન્ત્વન (ધીરજ) આપશે? ।।૧૦।।

(શ્રીકૃષ્ણને પોતાની સામે પધારેલા સમજી કુન્તાજી કહેવા લાગ્યાં) હે સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ! આપ મહાયોગી છો, વિશ્વાત્મા છો અને આપ સમગ્ર વિશ્વને અનુભવ કરાવો છો. હે ગોવિન્દ! મારાં બાળકો સાથે હું દુઃખી દુઃખી થઈ રહી છું. આપને શરણે આવી છું. મારી અને મારાં બાળકોની રક્ષા કરો ।।૧૧।।

આ સંસાર મૃત્યુમય છે અને આપનાં ચરણકમલ મોક્ષ આપવાવાળાં છે. હું જોઉં છું કે જે લોકો આ સંસારથી ગભરાયેલા છે, તેમને માટે આપનાં ચરણકમલ (અર્થાત્ ભક્તિ) સિવાય બીજું કોઈ શરણ કે સહારો નથી ।।૧૨।।

હે શ્રીકૃષ્ણ! આપ માયાના લેશથી રહિત પરમ શુદ્ધ છો. આપ સ્વયં પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છો. સમસ્ત સાધનો યોગો અને ઉપાયો ના આપ સ્વામી છો તથા સ્વયં યોગ પણ છો. હું આપના શરણમાં પડી છું ।।૧૩।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! તમારાં પિતામહી (પરદાદી) કુન્તાજી આ પ્રમાણે પોતાનાં સગાંસમ્બન્ધીઓ અને જગદીશ્વર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કરી અત્યન્ત દુઃખિત થઈ ઉચ્ચ સ્વરથી રડવા લાગ્યાં ।।૧૪।।

અક્રૂરજી અને વિદુરજી બન્નેય સુખ અને દુઃખ ને સમાન દષ્ટિથી જોતા હતા, પણ વિદુરજી (ધર્મનો પક્ષપાત કરનારા હતા તેથી) મહા યશસ્વી છે. બન્નેએ કુન્તાજીને તેમના પુત્રો, ધર્મ, વાયુ, વગેરેથી થયા છે તેની યાદ દેવડાવી અને તેમને સાન્ત્વન આપ્યું ।।૧૫।।

અક્રૂરજી મથુરા જતાં પહેલાં રાજા ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે આવ્યા. અત્યાર સુધીમાં એ સ્પષ્ટ થઈ ગયું હતું કે રાજા પોતાના પુત્રોનો પક્ષપાત કરે છે અને ભત્રીજાઓ સાથે પુત્રોના જેવો વ્યવહાર નથી કરતા. (તેથી) અક્રૂરજીએ કૌરવોની ભરી

સભામાં વસુદેવજી, શ્રીકૃષ્ણ વગેરેએ કહેવડાવેલો મિત્રભાવથી ભરેલો સન્દેશો કહી સંભળાવ્યો ।।૧૬।।

અક્રૂરજી બોલ્યા : એ! ઓ! હે વિચિત્રવીર્યના પુત્ર! કુરુઓની કીર્તિને વધારનાર! તમારા ભાઈ પાણ્ડુ પરલોક સિધાવ્યા એટલે આપને રાજાનું આ સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે* ।।૧૭।।

વિશેષ : ધૃતરાષ્ટ્ર અન્ધ છે માટે બે વખત સમ્બોધન કર્યું છે– **ભો ભો** એ! ઓ! રાષ્ટ્રને વ્યવસ્થિત રીતે ધારણ નથી કરી શક્યા તથા કૃત્રિમ પિતાના પુત્ર છે એમ બતાવવા સમ્બોધન **'ધૃતરાષ્ટ્ર'** શબ્દથી નહિ પણ **'વૈચિત્રવીર્ય'** (વિચિત્રવીર્યના પુત્ર) થી કર્યું છે. **'કીર્તિવર્ધન'** માં 'વર્ધન' નો અર્થ છેદન પણ થાય છે તે પણ કટાક્ષથી સૂચન કર્યું છે.

આપ ધર્મને સાથે રાખીને પૃથ્વીનું પાલન કરો. પોતાના સારા સ્વભાવથી પ્રજાને રાજી રાખો અને પોતાના સ્વજનોની સાથે સમાન વર્તાવ રાખો. આમ કરવાથી આપને આ લોકમાં યશ અને પરલોકમાં સદ્ગતિ પ્રાપ્ત થશે ।।૧૮।।

જો આપ એથી ઉલટું આચરણ કરશો તો આ લોકમાં આપની નિન્દા થશે અને મૃત્યુ પછી આપને નરકમાં જવું પડશે. તેથી પોતાના પુત્રો અને પાંડવોની સાથે સમાન વ્યવહાર રાખો ।।૧૯।।

આપ જાણો જ છો કે આ સંસારમાં કદી ક્યાંય કોઈ–કોઈની પણ સાથે કાયમને માટે રહી શકતું નથી. જેમની સાથે અત્યારે સંયોગ છે તેમનો એક દિવસ વિયોગ થવાનો જ. હે રાજન્! આ વાત આપણા શરીરને માટે પણ એટલી જ સાચી છે. તો પછી સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, વગેરેને છોડીને જવું પડશે એમાં તો કહેવું જ શું? ।।૨૦।।

જીવ એકલો જ જન્મે છે અને મૃત્યુ બાદ એકલો જ જાય છે. પોતાના પાપ–પુણ્યનું ફલ પણ એકલો જ ભોગવે છે ।।૨૧।।

જેમ જળ માછલાંને ઉપયોગી છે છતાં એને ખેડૂતો નીકદ્વારા ખેતર વગેરેમાં લઈ જાય છે ત્યારે માછલાં જલ વિના મરી જાય છે, તેમ અધર્મથી એકઠું કરેલું દ્રવ્ય આ અમારા સમ્બન્ધી છે તેને આપવું જ જોઈએ એમ વિચારી બીજાને એનાથી પોષે ત્યારે એને પેદા કરનાર તો ઓછી બુદ્ધિવાળો અધર્મનું ફળ ભોગવે છે ।।૨૨।।

અધર્મ કરીને જેનું પોષણ કરે છે તે મૂર્ખને તો એના પ્રાણ, એનું ધન અને પુત્ર વગેરે છોડી દે છે, એનું સર્વસ્વ લઈ લે છે, એમાં એનો ઉપકાર માનતા નથી. એ મરનાર પોતે એ દ્રવ્યનો સદ્વ્યય કર્યા વગર જાય છે તેથી એ અકૃતાર્થ રહે છે।।૨૩।।

એ અર્થને સમ્પાદન કરવામાં જે પાપ કરે છે તેને પોતે એકલો ભોગવે છે. પુત્ર વગેરે એને છોડી દે છે ત્યારે એણે આત્માને તો બંધનથી છોડાવ્યો નથી તેથી એ સ્વધર્મથી વિમુખ હોવાથી નરકમાં જાય છે ।।૨૪।।

હે રાજન્! તેથી આ લોકને સ્વપ્નવત્-માયાવત્ જાણીને આત્માને શરીરથી જુદો જાણી શાન્ત થઈ, હે પ્રભો! સર્વની સાથે તમે સમાનતાથી વર્તજો ।।૨૫।।

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું : હે દાનપતે! મનુષ્યને જેમ અમૃત મળે તો એનાવડે તે તૃપ્ત થતો નથી તેમ આપ કલ્યાણ કરનારી વાણી બોલો છો તે વાણી સાંભળતાં મને તૃપ્તિ થતી નથી ।।૨૬।।

છતાં પણ હિતેચ્છુ અક્રૂરજી! મારા ચંચલ મનમાં આપની આ સાચી સલાહ જરાય ટકતી નથી, કારણ કે મારું હૃદય પુત્રો તરફની મમતાને લીધે વિષમ થઈ ગયું છે. જેવી રીતે સુદામ (સ્ફટિક) પર્વતના શિખર ઉપર એકવાર વીજળી ઝબકે છે અને બીજી જ ક્ષણે અદશ્ય થઈ જાય છે, તે જ દશા આપના ઉપદેશની છે ।।૨૭।।

સર્વશક્તિમાન્ ભગવાન્ પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવામાટે યદુકુળમાં પ્રગટ થયા છે. એવો ક્યો પુરુષ છે કે જે તેમના વિધાનમાં તલભાર પણ ફેરફાર કરી શકે? એમની ઈચ્છા હશે તેમ જ થશે ।।૨૮।।

જેના માર્ગની કોઈને ખબર નથી તેવી ભગવાન્‌ની નિજ માયાવડે ભગવાન્ આ જગતને બનાવે છે તેમાં પ્રવેશ કરી પોતે એના ગુણોનો, કર્મોનો અને એના ફલોનો વિભાગ કરે છે, એમાં વિહાર કરે છે એ અચિન્ત્ય વિહારરૂપ લીલાવડે સંસારચક્રને ચલાવનાર પરમેશ્વરને મારા નમસ્કાર હો ।।૨૯।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એમ અક્રૂરજી રાજાના અભિપ્રાયને જાણીને સુહૃદોની રજા લઈને ફરી યદુપુરી મથુરામાં આવ્યા ।।૩૦।।

શશંસ રામ-કૃષ્ણાભ્યાં ધૃતરાષ્ટ્રવિચેષ્ટિતમ્ ।।
પાંડવાન્ પ્રતિ કૌરવ્ય યદર્થં પ્રેષિતઃ સ્વયમ્ ।।૩૧।।

હે કુરુશ્રેષ્ઠ! જેનેમાટે ભગવાને અક્રૂરજીને પાંડવો પાસે મોકલ્યા હતા તે ધૃતરાષ્ટ્રનો બધો વ્યવહાર-વર્તાવ રામ-કૃષ્ણ પાસે અક્રૂરજીએ નિવેદન કર્યો* ।।૩૧।।

વિશેષ : અત્યાર સુધી દશમસ્કન્ધના પૂર્વાર્ધમાં ભગવાને સાક્ષાત્ કંઈ કર્યું નથી; જે કંઈ કર્યું છે તે અન્યના અનુરોધથી કર્યું છે, તેથી ભગવાન્‌ની ભક્તવશ્યતા બતાવી. હવે ઉત્તરાર્ધમાં જે કંઈ

ભગવાન્ કરશે તે પોતે સ્વતઃ કરશે. આ પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ વચ્ચેનું તારતમ્ય છે. ભક્તોની ઈચ્છા પ્રમાણેની લીલા ઓગણપચાસ અધ્યાય સુધી ચાલી એટલે દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધમાં ઓગણપચાસ અધ્યાય છે.

ઈતિ શ્રીભાગવત્ દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધમાં (ત્રીજા રાજસ પ્રકરણના બીજા પ્રમેય-પેટાપ્રકરણનો ધર્મરૂપ સાતમો) ‘‘અક્રૂરજીને હસ્તિનાપુર મોકલી ભગવાને પાંડવોનું સાન્ત્વન કર્યું’’ નામનો ઓગણપચાસમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧ બાદ કરતાં છેતાળીસમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું બીજું પ્રમેય પ્રકરણ સમ્પૂર્ણ

વિશેષ : પૂર્વાધની સમાપ્તિમાં શ્રીઆચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે કે ભક્તને વિશ્વાસ કરાવનારી, શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમળનો આશ્રય કરાવનારી, ભગવદ્લીલા અતિ પ્રયત્નપૂર્વક અમે પૂર્વાધમાં નિરૂપણ કરી. શ્રીઆચાર્યચરણ સર્વ પુષ્ટ હૃદય જીવોને નિવેદન કરે છે કે ભગવાન્‌માં તમને ભાવ હોય, હરિભક્તિ સહિત ભગવન્‌માર્ગ તમને જાણવાની ઈચ્છા હોય, તો તમે અમોએ કરેલ આ વ્યાખ્યાનો વિશેષ કરીને ચિન્તન કરજો. દશમસ્કન્ધ પૂર્વાધની વિવૃત્તિ સુન્દરરીતે નિરૂપણ કરવામાં આવી. આ સુન્દર ઉજ્જવલ પુષ્પાંજલિ શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં અમે અર્પણ કરીએ છીએ. (કારિકા)

પૂર્વાધ સમાપ્ત

ભાગવત કથાથી ધુંધુકારી જેવા પાપી મૃતકનો ઉદ્ધાર થશે કે નહીં તે તો
ભગવાન્ જાણે પરન્તુ શ્રીમહાપ્રભુજીનો અનુગામી થઈને શ્રીમહાપ્રભુજીની જ
આજ્ઞાથી વિપરીત જઈ મૃતકના ઉદ્ધારાર્થે ભાગવત બેસાડનાર
ગુરુદ્રોહી શિષ્ય, તેમાટે આજ્ઞા આપનાર ગોસ્વામી ગુરુ તેમજ
તેવી ભાગવત વાંચનાર કથાકાર આ ત્રણેય પુષ્ટિમાર્ગીઓ(!)
શ્રીવલ્લભના દ્રોહરૂપી ઘોર પાપથી કદી છૂટી નહીં શકે.

દશમસ્કન્ધ–ઉત્તરાર્ધ

નિરોધ લીલા (હૃદય)

અધ્યાય ૫૦

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અધ્યાય ૪૭

ભગવાને જરાસન્ધને સત્તર વાર હરાવ્યો

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું ત્રીજું સાધન પ્રકરણ અધ્યાય ૧

વિશેષ : ૧. રાજસ ભક્તને ભગવાન્‌માં વ્યસન સિદ્ધ થવા માટે સાત અધ્યાયવડે રાજસના સાધનનો વિચાર કર્યો છે. લોક વ્યસન (આફત) થી ઘેરાયેલા હોય તેમને તે વ્યસન (આફત) માંથી ઉગારી લેવાથી તેમને શ્રીકૃષ્ણમાં વ્યસન થાય છે. (**વ્યસનં તદ્‌વિના સ્થાતુમશક્તિઃ।** જેનું વ્યસન હોય તેના વિના રહી ન શકાય) અર્થાત્ ભક્ત કૃષ્ણૈકતાન–કૃષ્ણમય–થાય છે. જરાસન્ધ અને કાળયવન તેમાં જરાસન્ધ શિવપ્રસાદ યુક્ત અને બીજી વાર બ્રાહ્મણ પ્રસાદવાળો થયો. તેથી એ એક જ દ્વિરૂપ અને કાળયવન મળી ત્રણ થયા. એ સત્તરવાર આવ્યો ત્યારે તો કેવળ પૌરુષવડે એને પાછો કાઢ્યો. પણ જ્યારે બ્રાહ્મણોની પ્રસન્નતાથી એમના આશીર્વાદ લઈને આવ્યો ત્યારે ભગવાને પોતાના ઐશ્વર્યવડે દ્વારકા તૈયાર કરાવી યોગબળથી યાદવોને દ્વારકા પહોંચાડ્યા ત્યારે લોક વ્યસન (આપત્તિ) થી મુક્ત થયેલ યાદવો શ્રીકૃષ્ણમાં વ્યસનવાળા થયા. એમ એક અધ્યાયથી લોક વ્યસનને ઐશ્વર્યવડે દૂર કર્યું. બીજા અધ્યાયમાં આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક દુઃખ દૂર કરવાનું બાકી રહ્યું છે. તેને માટે કાળયવનનો દાહ કરાવ્યો. હાલ પણ આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક દોષો મથુરામાં છે તેને ત્રણ અધ્યાયથી દૂર કરશે. તેથી માગધનિવૃત્તિ પર્યન્તનું ચરિત્ર આધિદૈવિક દુઃખની નિવૃત્તિને માટે છે. રુક્મિણીજીનો પ્રસંગ આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક દુઃખનો પ્રયોજક છે તેમાં સર્વ રાજાઓ સાથે વિરોધ થયો ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ અને રામ નો વિવાહ કેમ કરીને થઈ શકે એ આધ્યાત્મિક દુઃખનો આકાર છે. એ ચિન્તાના મૂળરૂપ દૈવ ઇચ્છાના ચિન્તનને આધિદૈવિક દુઃખનો આકાર સમજવો. ત્રણ અધ્યાયથી એ દુઃખની નિવૃત્તિ કહેવાનું કારણ એટલું જ કે કાયા, વાણી અને મન થી એ ચિન્તા ત્રણ પ્રકારવાળી છે તેથી એ બધાની નિવૃત્તિ પણ ત્રણ અધ્યાયથી કરી છે. આ બીજો ભગવદ્ વીર્ય અધ્યાય કહેવામાં આવ્યો. મુચુકુન્દનો મોક્ષ ન કર્યો ત્યારે એ વીર્ય અધ્યાય કેમ કહેવાય? એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે ભગવાને તેને તાત્કાલિક મોક્ષ ન આપ્યો તે

મોક્ષ આપવાનું ભગવાન્‌નું સામર્થ્ય નથી માટે ન આપ્યો એમ ન સમજવું, પણ એમાં વિલમ્બ કર્યો તે મુચુકુન્દના સુખને માટે કર્યો છે. તેથી ભગવાન્‌ના વીર્યમાં કાંઈ ન્યૂનતા આવતી નથી. ભગવાન્ તેને બળાત્કારે મુક્ત કરે તો એમાં એનું ચિત્ત સ્થિર ન થાય તેથી એને મુક્તિનું સાધન બતાવ્યું. પ્રવૃત્તિને માટે મૃગયાની વાત એને કહી છે. એનું પ્રારબ્ધ કર્મ હતું તેનો પ્રમેયબળથી નાશ ન કર્યો, પણ એનો ભોગ કરાવી એની પાસે જ નાશ કરાવ્યો. ત્યાં ભગવાન્‌ને એમ કરીને પોતાની લીલા સિદ્ધ કરવી છે તેથી એમ કર્યું છે. યવન પણ એમાં પ્રવેશ કરવાથી મુક્તિને પ્રાપ્ત થશે. યવને જે સ્થાનને દૂષિત કર્યું છે તેમાં નિત્ય મથુરાની સ્થિતિ ન હોય તેથી યવનને મારી એનું ધન લઈ લીધું તે જરાસન્ધની સેનાએ ઉઠાવી ઘર ભેગું કર્યું. એણે તે દુષ્ટ દ્રવ્ય લીધું તેથી જરાસન્ધ આદિની બુદ્ધિનો નાશ થયો. વળી પ્રવર્ષણ પર્વતના જીવોનો નાશ કર્યો તેથી પણ એમની બુદ્ધિનો નાશ થયો. પ્રવર્ષણ પર્વત અગિયાર યોજન (=૮૮ માઈલ=૪,૬૪,૬૪૦ ફૂટ) ઊંચો હતો. તેથી તે સદા વાદળોથી વ્યાપ્ત રહેતો એટલે સૂર્યના કિરણો તેના ઉપર પડી શકતાં નહિ. તેના ઉપર કાયમ વરસાદ વરસ્યા કરતો તેથી તેના ઉપર અગ્નિનો તો સમ્ભવ જ નહિ, આમ તે કડકડતી ઠંડીથી હેરાન-હેરાન થઈ રહ્યો હતો. તેણે ભગવાન્‌ને ઠંડી દૂર કરવા પ્રાર્થના કરી. તેની પ્રાર્થના સ્વીકારી તેની ઠંડી નિવારવા વરદાન આપ્યું. પ્રભુએ જરાસન્ધમાં ભ્રમ ઉત્પન્ન કર્યો કે રામ-શ્યામ પ્રવર્ષણ પર્વત ઉપર જ છે. એટલે જરાસન્ધે પર્વતની ચારે બાજુ લાકડાં વગેરે ઈન્ધન ખડકી આગ લગાવી. ભગવાન્ પર્વત ઉપર હતા ત્યાં સુધી અગ્નિ પ્રવૃત્ત થયો નહિ, થઈ શકે જ નહિ. પ્રભુ કૂદીને દૂર પધાર્યા પછી જ અગ્નિ લાગ્યો છે. બલદેવજીની સ્ત્રી ‘રેવતી’ નિરોધની અધિકારિણિ ન હોવાથી એની કથા નવમસ્કન્ધમાં કહી છે. લોકમાં ધર્મ અને ભોગ ની સિદ્ધિને માટે વિવાહ થાય છે. તેમાં પ્રથમ ધર્માર્થ કરવો, પછી ભોગાર્થ કરવો જોઈએ. ક્ષત્રિયને ગાન્ધર્વ અને રાક્ષસ વિવાહ ધર્મરૂપ ગણાય છે તેમાં પહેલાં પટરાણી રુક્મિણીજીમાં ગાન્ધર્વ, રાક્ષસ, અને ધર્મ્ય એ ત્રણે વિવાહ સિદ્ધ થયા છે. બ્રાહ્મણને મોકલ્યો તેથી ગાન્ધર્વ, યુદ્ધમાં હરણ કર્યું તેથી રાક્ષસ અને ભાવ પ્રદર્શિત કરી વર્યા તેથી તે ધર્મરૂપ વિવાહ થયો છે. એમાં રુક્મિણીજી લક્ષ્મીજીનું સ્વરૂપ છે. તેના પિતા વિદર્ભ દેશના અધિપતિ ભીષ્મક સમુદ્રનું સ્વરૂપ છે અને તેનો ભાઈ રુક્મી કાલકૂટ (વિષ) નું સ્વરૂપ છે. રુક્મીએ શ્રીકૃષ્ણ સાથે યુદ્ધ કર્યું તે દૈત્યનું હિત કરનાર છે. એને બલદેવજી મારશે, અત્યારે તો ભગવાને વધના વિકલ્પરૂપે (વધ સમાન) મુંડન કરી કાઢી મૂક્યો. રુક્મિણીજીએ શ્રીકૃષ્ણને પ્રાર્થના કરી તેથી એને જીવતો છોડ્યો, નહિ તો મારવા આવે તેને મારવામાં દોષ ન હોવાથી એને મારવો યોગ્ય હતો. બલદેવજીએ ભગવાન્‌ને ઠપકો આપ્યો તે તો એમાં અન્ય ધર્મનો

પ્રવેશ થતાં લૌકિક ભાવ આવતાં એમણે ભગવાન્‌ના અભિપ્રાય જાણ્યા વગર (યશોદાજીએ શ્રીકૃષ્ણને માટી ખાધી ત્યારે આપ્યો હતો તેમ) આપ્યો છે. રુક્મિણીજીનો વિચાર એવો હતો કે તે રુકૂમીને બાંધીને દ્વારકા લઈ જવો, ત્યાં એને સમજાવીને છોડી મૂકવો. એને બદલે ભગવાને રસ્તામાં જ છોડી દીધો તેથી રુક્મિણીજીને વૈમનસ્ય થયું તે બલદેવજીએ દૂર કર્યું. જો ભગવાન્ રુકૂમીને દ્વારકા લઈ જાય તો રુકૂમીના પક્ષના દૈત્ય રાજાઓ એનો દ્વેષ કરે તેથી એ બધાથી આખો જન્મ જુદો રહે. એ ન કરવામાટે એનું મુંડન કરી છોડી દીધો. જ્ઞાનાધ્યાયમાં મુંડન કહ્યું તે પણ યોગ્ય છે. તેથી એ મુંડન થયા પછી પોતાના ઘરમાં ન ગયો એ યોગ્ય જ કર્યું છે. ભગવાન્ દ્વારકામાં પધારીને સર્વને સુખ આપનાર થયા. એમ લોક વ્યસન (દુઃખ) થી યાદવોને મુક્ત કરી શ્રીકૃષ્ણમાં વ્યસનવાળા બનાવવામાં જે સાધન હતું તે આ પ્રકરણમાં કહેવામાં આવ્યું છે. કામવડે લોકમાં વ્યસન થાય છે કેમકે એના દેહનો નાશ થયો, ધનુષ આદિ સર્વનો નાશ થયો અને તેની ભાર્યા રતિનું હરણ થયું. અહીં તો કામદેવ પોતે જ દુઃખી થયો. કામદેવનું દેવદેહથી હરણ થયું હોત તો એનો નાશ ન થાત કારણ કે શમ્બર શિવજીનો કૃપાપાત્ર હતો. જ્યારે સર્વની મુક્તિ કરવા વાસુદેવ ભૂતલ ઉપર પધાર્યા ત્યારે માયા અને કામ લોકબંધાર્થ ઉત્પન્ન થયાં, માયામાં મોહિત થયેલો જીવ અદ્યાપિ કામ વગેરે છોડી શકતો નથી. જ્યારે કામની ઉત્પત્તિ કૃષ્ણથી થાય ત્યારે એનું દુઃખ દૂર થાય અને એ શ્રીકૃષ્ણ સમ્બન્ધી દેહમાં આવ્યો તેથી એ લોકોને બાધક ન થયો. તેથી આ અધ્યાયમાં બધાનાં દુઃખ દૂર થયાનું લખ્યું છે તેથી આ વૈરાગ્ય ધર્મને કહેનાર અધ્યાય છે. ધર્મની કથા કહેવામાટે મણિની કથા કહે છે. લોકમાં મણિ જ વ્યસન (દુઃખ) દૂર કરે તો ભગવાન્‌ને અહીં પધારવાની જરૂર ન રહે. તેથી એમ ન થવા માટે મણિવાળાને વ્યસન (દુઃખ) પ્રાપ્ત થયાની કથા કહે છે. એ પણ જો શ્રીકૃષણના વાક્ય પછી જ એને દુઃખ થાય તો જ એ દુઃખ શ્રીકૃષ્ણથી દૂર થાય તેથી શ્રીકૃષ્ણે સત્રાજિતને બોલાવીને મણિ રાજાને આપવાનું કહ્યું અને એ મણિથી હમેશાં જે ધન પેદા થશે તે રાજા તમને આપશે એમ કહ્યું, છતાં શ્રીકૃષ્ણવાક્યમાં એને વિશ્વાસ ન આવ્યો ત્યારે એને દુઃખ થયું. એ બધાનો ક્ષય થયો. સત્રાજિત સૂર્યનો ભક્ત હતો. લક્ષ્મીજી અને સરસ્વતીજી ના સાચા ભોક્તા ભગવાન્ છે. મણિ એ લક્ષ્મીજીનું સ્વરૂપ છે અને સત્રાજિતની પુત્રી સત્યભામા એ સરસ્વતીજીનું સ્વરૂપ છે. સત્રાજિત એ બન્નેનો વિનિયોગ અન્યથા કરવા માગતો હતો જે ભગવાને ન થવા દીધું. પણ ભગવાન્ અક્લિષ્ટકર્મા હોવાથી એની પાસેથી કન્યા લેતા નથી. એક દિવસ મણિ ગળામાં પહેરી સત્રાજિતનો ભાઈ પ્રસેન ઘોડે બેસી ફરવા નીકળ્યો ત્યાં સિંહે એ પ્રસેનને તથા ઘોડાને મારી નાખ્યા; ત્યાં જામ્બુવાન રીંછ એની પાસેથી નીકળ્યો. તેણે સિંહને મારીને, મણિ ચળકતો

હતો; ''બાળકો એનાથી રમશે'' એમ જાણી પોતે એને ઘેર લઈ ગયો. સત્રાજિત ભગવાન્ ઉપર આરોપ મૂક્યો કે મારા ભાઈને મારી શ્રીકૃષ્ણે એ મણિ લઈ લીધો ત્યારે એ આરોપને દૂર કરવાને ભગવાન્ એની શોધમાં નીકળ્યા અને જામ્બુવાન સાથે યુદ્ધ કર્યું. જામ્બુવાન ભગવાન્‌ના સ્વરૂપને જાણી ગયા અને પોતે મણિ સાથે પોતાની કન્યા આપી. તે કન્યાને ભગવાન્ પરણ્યા. મણિ સત્રાજિતને આપ્યો ત્યારે એણે ભગવાન્ ઉપર ખોટો આરોપ મૂક્યો હતો તેથી મૂંઝાયો અને ભગવાન્ પોતાને અપરાધી ન ગણે એ હેતુથી પોતે પોતાની કન્યા સત્યભામા ભગવાન્‌ને આપી તેની સાથે મણિ પણ આપ્યો, પણ એ મણિ સિંહનો ઉચ્છિષ્ટ હોવાથી ભગવાને સ્વીકાર્યો નહિ, પણ કન્યાનો જ સ્વીકાર કર્યો. (કારણ કે સિંહના ચર્મ-ચામડું અને નખ પવિત્ર છે, મોઢું પવિત્ર નથી. સિંહે મણિ મોઢામાં લીધેલો તેથી તે સિંહનો ઉચિછષ્ટ-એંઠો થયો) જેમ સર્વથા અપ્રપન્નને કલિ એના નાશનેમાટે ગ્રહણ કરે છે તેમ સર્વથા અન્ય હૃદયને ભગવાન્ ગ્રહણ કરતા નથી. એમ સાત અધ્યાયવડે નિરૂપણ કર્યું.

હવે સાત અધ્યાયથી રાજસ ભક્તોના ફલનો વિચાર કરે છે. યાદવોમાં અક્રૂરજી મુખ્ય છે. તે પછી વિદ્યાનાં પાંચ પૂર્વરૂપ પાંચ કન્યાઓની સાથે ભગવાન્‌નો વિવાહ કહેવાય છે. શ્રીકૃષ્ણના સમ્બન્ધથી નાયિકા ફલરૂપા થઈ. એમને ફલરૂપ શ્રીકૃષ્ણ મળ્યા તેથી એ સર્વ દુઃખથી મુક્ત થયાં પછી આગળ સોળ કલારૂપા જેની એક-એક કલાની હજાર વૃત્તિઓ છે તે પણ સોળ હજાર નાયિકાઓ શ્રીકૃષ્ણને પ્રાપ્ત થઈ. તેમના સમ્બન્ધથી બીજા પણ અનેકને શ્રીકૃષ્ણરૂપી ફલ પ્રાપ્ત થયું છે. એ ફલ ચાર પ્રકારનું છેઃશ્રીકૃષ્ણ પ્રાપ્તિ પ્રથમ ફલ છે, શ્રીકૃષ્ણને સ્ત્રી પ્રાપ્ત થઈ છે એ બીજું ફલ છે, પછી ભગવાન્‌ના અંશથી પુત્રાદિ થયા તે લૌકિક વૈદિક પ્રકારથી ફલ એમનું સર્વભાવથી સિદ્ધ કરવું તે ચતુર્થ ફલ છે. જેમ લોકનો લૌકિકમાં સર્વભાવ થાય છે તેવો મહિષીઓને શ્રીકૃષ્ણમાં સર્વભાવ થયો. શ્રીકૃષ્ણ પાસે જો એમનું લૌકિક સિદ્ધ કરે તો એના સ્વપ્નાદિકમાં એ આવે. તો જેમ લૌકિકોનું પ્રપંચાદ્વૈત થાય છે તેમ આનું કૃષ્ણાદ્વૈત થાય. અર્થકામ, ધર્મકામ અને મોક્ષકામ કહ્યા. કેવલ અને અન્યસંયુક્ત પુરુષાર્થો ફલરૂપે ભગવાન્‌થી પ્રાપ્ત થાય છે. અક્રૂરજીને અર્થયુક્ત ધર્મ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થયો. તેને માટે ભગવાને લોક વિલક્ષણ લીલા કરી. જેમ દુર્યોધન આદિને મારનાર પાંડવો ભગવાન્‌ને પ્રિય છે તેમ સત્રાજિતને મારનાર શતધન્વાદિ ભગવાન્‌ને પ્રિય છે તે સત્રાજિતને યુદ્ધમાં અથવા વનમાં મારવો જોઈએ. એને બદલે સ્ત્રીઓની સમક્ષ ઊંઘતાને માર્યો તેથી ભગવાને શતધન્વાને માર્યો. ફલમાં ગુપ્તલીલા કહેલી છે તેથી ભગવાને સત્રાજિત મર્યાનું અજ્ઞાન બતાવ્યું છે. શતધન્વા ભાગ્યો ન હોત અને ભગવાન્‌ને શરણે આવ્યો હોત તો અક્રૂરજીની જેમ એને ભગવાન્ મારત નહિ. પણ મર્યાદામાં

એવું ફલ ઉત્તમ ન હોવાથી એમ થયું નથી. તેથી ભગવાન્‌ના આ કાર્યમાં બલદેવજી સમ્મત થયા નહિ. અત્યારે બલદેવજીમાં ભગવદ્દાવેશ ઓછો હોવાથી એ મિથિલા ગયા. હવે પછી બલદેવજીનો મત શ્રીકૃષ્ણથી જુદો જ રહેશે. લોકમાં પણ સેવકને એવું ફલ ગમતું નથી. તેથી શતધન્વાને માર્યા પછી ભગવાને વૃથા માર્યો એમ કહ્યું છે. અક્રૂરજી પણ કાશી તરફ ગયા. એને અર્થ સાથે ધર્મસિદ્ધિરૂપ ફલ થયું; એ ફરી દ્વારકા આવ્યા. એને માટે મણિ ભગવાન્‌ને બતાવ્યો તેથી યાદવોને એ ફલ થયું તેમ જ પાંડવોને ફલ આપવા માટે ભગવાન્ એમનું સાન્ત્વન કરવામાટે ગયા. એમને ભગવાને ત્રણ (વિશ્વકર્માએ નગર નિર્માણ કરી આપ્યું, અગ્નિએ ગાંડીવ આદિ શસ્ત્ર આપ્યાં, મય દાનવે સુધર્મા સભા આપી) વસ્તુ ગર્વ કરાવનારી આપી છે. યાદવોને 'આમુષ્મિક' ફલ સૂર્યથી મળે કેમકે એ વેદાત્મા છે. એમની સમ્મતિ બતાવવામાટે કાલિન્દીજીની પ્રાપ્તિ ભગવાન્‌ને થઈ એ કથા કહી છે, ભગવાન્ ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં પાંડવોને સુખ થતાં સુધી રહ્યા. આત્મજ્ઞાનરૂપા કાલિન્દીજી છે. તપોરૂપા મિત્રવિન્દાજી છે. અન્તસ્તાપ અને બહિસ્તાપ રૂપ એમના ભાઈઓ છે. એમની સાથે યુદ્ધ કરી ભગવાન્ બલાત્કારે એમને લાવ્યા છે. નાગ્નજિતીજી યોગરૂપા છે; એ સિદ્ધિરૂપા હોવાથી એમને મોટા સત્કાર સાથે લાવ્યા. ભદ્રાજી નિત્ય અને અનિત્ય ના વિવેકરૂપ છે; એ સ્વયં પ્રાપ્ત થયાં. લક્ષ્મણાજી ભક્તિરૂપા છે; એમની કથા વિસ્તારથી કહી છે. એ સાત્વિકોના ફલને માટે છે. જ્યારે ઇન્દ્રિયો અને વિષયોનું અનન્તપણુ થાય ત્યારે કર્મસાધ્ય ફલમાં નિવૃત્તિ થાય છે. એ બતાવવામાટે શ્રીકૃષ્ણે સોળ હજાર સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કર્યાં. નરના સુખરૂપ (ક=સુખ) નરકને મારીને એ કન્યાઓ લઈ આવ્યા. મહિષીઓની (ચિત્તની) વૃત્તિરૂપ એ છે તેથી એ કન્યાઓ સાથે લગ્ન કર્યાં. અવિદ્યાના કાર્યરૂપ મુરદૈત્ય નરકનો રક્ષક તેના પીઠ વગેરે પુત્ર પ્રાકૃત ઇન્દ્રિયો જેવા સમજવા. નરકાસુર ભગવાન્‌નો પુત્ર છે. તે ભૂમિથી ઉત્પન્ન થયો છે. ભગવાન્ સિવાય કોઈ એને મારી શકે એમ ન હતું તેથી એને ભગવાને માર્યોઃ તેમ ઐહિક સુખ દૈવાધીન છે. તે સુખ નિવારણ કરી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ ભક્તને આ લોક પરલોકનું સ્વતઃ સુખ આપે છે. તેમ બધા યાદવોના ઐહિક સુખ છોડાવી પોતે એમને સુખ આપ્યું. સાઠમા અધ્યાયમાં રુક્મિણી સાથે પરિહાસ-વિલાસ કર્યો તેમાં ભગવાન્‌નું વાચિક તિરોધાન છે. તામસ પ્રકરણની ગોપીઓમાં ભગવાને કાયિક તિરોધાન કર્યું તેમ રાજસ ભાવમાં વાચિક તિરોધાન છે. અત્યન્ત કોમળ ભક્તિ ભગવદ્ રસ ભોગવી ન શકે; એ ભક્તિને દૃઢ કરવામાટે સ્વરૂપ તિરોધાન, વાક્ તિરોધાન વગેરે ભગવાન્ કરે છે. એમ કરી ભક્તને સામર્થ્ય આપી એના દોષને દૂર કરી ફલ ભોગ કરાવે છે. પુત્ર, પૌત્ર આદિ સમ્પત્તિ ફલ કહ્યું છે. એમાં દૈત્યનો સમ્બન્ધ દૂર કરવામાટે બલદેવજીએ મંગળ પ્રસંગમાં રુક્મીને માર્યો

કેમકે અધર્મરૂપ વિવાહનું પાપ રુક્મીમાં હતું. તેના મરણથી એ ગયું. એ પાપી મર્યો ત્યારે યાદવો બધા સુખી થયા. ઘર આગળ આવેલા શ્રીકૃષ્ણ સર્વભાવવડે ભક્તના અર્થને સિદ્ધ કરે છે એ બતાવવા ઉષાનું આખ્યાન કહ્યું છે. વૈરાગ્ય અને ધર્મીઅધ્યાયથી એ કહ્યું છે. ભગવાન્ બધું જાણે છે છતાં પોતાના ધર્મોને તિરોહિત કરી રહે છે. ભક્તોનું ઉત્તમ કાર્ય હોય તો એને સિદ્ધ કરે છે, ઉષાનું રમણ જાણી રક્ષકોને દૂર કરી બાણ અનિરુદ્ધને મારવા ગયો ત્યાં નારદજીએ બાણને રોક્યો. મહાદેવજીના મત પ્રમાણે એ કામ થયું છે છતાં મહાદેવજીની સાથે ભગવાન્‌ને યુદ્ધ થયું તે મનુષ્ય નાટ્ય બતાવવા અને સર્વ દેવોને પોત-પોતાના ભક્તમાં પક્ષપાત હોય છે એ બતાવવા પૂરતું છે. તો પણ ભગવાન્ સિવાય બાણાસુરના હાથ કાપી શકે એવો કોઈ ન હતો તેથી ભગવાને એના એક હજાર હાથમાંથી નવસો છન્નુ આસુર બળરૂપી હાથ કાપી નાખ્યા. અનિરુદ્ધની કથા યાદવોને સૂચક છે. રાજસોને શ્રીકૃષ્ણથી ચતુર્ગુણ ફલ મળે છે, અહીં રાજસ ફલ પ્રકરણ પૂરું થાય છે.

વિશેષ : ૨. ભગવાને ભક્તના અનુરોધથી અલૌકિક પ્રકારે જે લીલા કરી તે પૂર્વાર્ધમાં કહેવામાં આવી. આ ઉત્તરાર્ધમાં પોતે લૌકિક રાજાની માફક સ્વતઃ લીલા કરી એ કહેવામાં આવે છે. ભક્તિની અપેક્ષા વગર સર્વોદ્ધારને અર્થે પ્રકટ થઈ લીલા કરી એ ભગવાન્ અહીં પ્રકટ થયા છે. તેમની લીલા અહીં વિભાગવડે કહે છે. આ નિરોધ લીલામાં ભગવાન્‌ના સંસારની પરમ્પરા કહી છે. એ લીલામાં ભગવાન્, ભગવદીય અને ભગવદ્ શાસ્ત્ર એ ત્રણ એક રૂપ છે તેથી એ વિવાહ આદિ લીલા પણ નિરોધરૂપ ગણાય છે. તેનો વિસ્તાર ચૌદ અધ્યાયથી કહે છે. એ ભગવાન્‌ના ધર્મો છે. એ જ છ ગુણયુક્ત ભગવાન્ એકવીસ અધ્યાયથી કહેવાય છે કેમકે કાલ એકવીસ પ્રકારનો છે. ભગવાન્‌ની કૃતિ અહીં પ્રમાણ છે. તેથી સાત-સાત અધ્યાય ધર્મ-ધર્મીભેદથી કહ્યા છે. છ ગુણયુક્ત ભગવાન્ અહીં નિરૂપ્યા છે તેમાં સર્વનો સમાવેશ થાય છે. રાજસના સાધનમાં ભગવાન્‌ની કૃતિ જ સાધનરૂપ સમજવાની છે. એ જ સાધન પ્રથમ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે. વિવાહ કર્યા પછી પુત્રજન્મ પર્યન્ત એ કૃતિનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. એમાં સ્થાન પણ અલૌકિક જોઈએ તેથી દ્વારકાનું નિર્માણ કર્યાનું કહ્યું છે. એમાં ઉપદ્રવ ન થાય એટલા માટે શ્રીકૃષ્ણે જરાસન્ધને પ્રવર્ષણમાં ખેંચી જઈને ભ્રમ ઉત્પન્ન કર્યો; નહિ તો એ દ્વારકા સુધી આવી ત્યાં ઉપદ્રવ કરે. પણ એ તો પ્રવર્ષણમાં **''સોપિ દગ્ધો''** ઇત્યાદિથી શત્રુ બળી ગયાનું સમજી ત્યાંથી નિવૃત્ત થયો. એ ભ્રમકાર્ય છે. એમ કરીને ભગવાને જરાસન્ધનો નિગ્રહ કર્યો અને મુચુકુન્દ ઉપર અનુગ્રહ કર્યો એમ ન કરે તો શ્રીકૃષ્ણની લીલા લૌકિક ગણાય. ગાન્ધર્વ, રાક્ષસ અને સ્વશાખા વિહિત એમ ત્રણ વિવાહ ક્ષત્રિયને ધર્મ્ય કહ્યા છે. એમના પુત્ર

પ્રદ્યુમ્નની કથા પણ કહી છે. એમ સત્યભામાના વિવાહ સુધીની કથા છે. પ્રથમ ભગવત્પ્રાકટ્યમાં વિવિધ દુઃખ કારણરૂપ કહ્યું છે. એમાંથી પૃથ્વી અને વૈષ્ણવ એ બન્નેના દુઃખ મથુરા છોડવામાં પણ કારણરૂપ છે. પ્રજાપતિ બ્રહ્માંડમાં સત્તર પ્રકારે કહ્યા છે. તેનું નિવારણ થઈ શકે છે. જરાસન્ધ પ્રજાપતિએ આપેલો છે. તેને ભગવાને સત્તરવાર હરાવી મથુરાથી દૂર કર્યો. હવે અઢારમી વાર આવે તો પ્રમાણની રક્ષામાટે ભગવાન્ એને દૂર ન કરે તેથી આ અધ્યાયમાં એક્તાલીસ શ્લોકથી એ જ વિષયની કથા કહી છે. બે શ્લોકથી એનો સત્તરવાર અતિદેશ કર્યો છે. બીજો અતિદેશ સાડા પન્દર શ્લોકથી કર્યો છે. તેમાં શિવજી વેદરૂપ છે. જેમનું જરાસન્ધે આરાધન કર્યું. શિવજી પ્રસન્ન થયા ત્યારે તેમણે બ્રાહ્મણનો આશીર્વાદ લેવા સૂચવ્યું. બ્રાહ્મણો જરાસન્ધ ઉપર પ્રસન્ન થયા. આ શિવજી અને બ્રાહ્મણો પ્રમાણરૂપ છે. તેમનાં વચન સત્ય કરવામાટે આગામી અઢારમા સંગ્રામમાં ભગવાન્ એને જિતાડશે એટલે ભગવાન્નો સર્વથા જય જ છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

અસ્તિઃ પ્રાપ્તિશ્ચ કંસસ્ય મહિષ્યૌ ભરતર્ષભ ।।
મૃતે ભર્તરિ દુઃખાર્તે ઈયતુઃ સ્મ પિતુર્ગૃહાન્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે ભરતવંશ શિરોમણિ પરીક્ષિત! કંસને બે રાણીઓ હતી–અસ્તિ અને પ્રાપ્તિ. પતિના મૃત્યુથી એમને બહુ દુઃખ થયું અને તેથી તેઓ પોતાના પિતા (જરાસન્ધ) ની રાજધાનીમાં ચાલી ગઈ ।।૧।।

મગધ દેશનો રાજા જરાસન્ધ તે અસ્તિ અને પ્રાપ્તિનો પિતા છે. તેની પાસે જઈ દુઃખયુક્ત થઈને પોતાના વૈધવ્યનું કારણ કહી સંભળાવ્યું ।।૨।।

એ વાત સાંભળતાં જરાસન્ધને શોક અને ક્રોધ પણ થયો. ત્યારથી પૃથ્વીને યાદવ રહિત કરવાને માટે તેણે ભારે તૈયારી કરી ।।૩।।

ત્રણ અક્ષૌહિણી સેના એની પોતાની હતી અને વીશ અક્ષૌહિણી બીજાની પાસેથી લઈ એણે યદુ રાજધાની મથુરાને ચોતરફથી ઘેરી લીધી ।।૪।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે સાગર ઉછળતો હોય તેવું જરાસન્ધનું સૈન્ય જોયું, પોતાનું નગર ઘેરાયેલું જોયું, પુરવાસીઓ અને સ્વજનો ભયમાં આવી ગયાં તેમને જોયાં, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્, જો કે મનુષ્ય નાટ્ય કરે છે તો પણ એ સ્થળે અને એ સમયે મારે શું કરવું જોઈએ એ વિચાર કરવા લાગ્યા. તેમ જ પોતે અહીં ભૂતલ ઉપર પધાર્યા છે એની સાર્થકતા કેમ થાય એ બધો વિચાર કરવા લાગ્યા ।।૫-૬।।

આપે (શ્રીકૃષ્ણે) વિચાર કર્યો કે આ તો બહુ સારું થયું કે મગધરાજ જરાસન્ધે પોતાને અધીન રાજાઓની પાયદળ, ઘોડેસવાર, રથ અને હાથી ઓ સહિત કેટલીક અક્ષૌહિણી સેના ભેગી કરી છે. આ તો પૃથ્વી ઉપરનો ભાર જ ભેગો થઈને મારી પાસે આવી પહોંચ્યો છે. હું એનો નાશ કરીશ. પરન્તુ હજુ જરાસન્ધને ન મારવો જોઈએ, કારણ કે તે જીવતો હશે તો ફરી અસુરોની મોટી સેના ભેગી કરી લાવશે ।।૭-૮।।

પૃથ્વીનો ભાર ઓછો કરવો, દુષ્ટોને મારવા અને સાધુપુરુષોનું રક્ષણ કરવું એ જ મારે પૃથ્વી ઉપર આવવાનું કારણ છે ।।૯।।

સમયે-સમયે ધર્મની રક્ષા કરવા અને વધતા જતા અધર્મને રોકવામાટે હું બીજાં પણ અનેક શરીર ધારણ કરું છું ।।૧૦।।

એમ ભગવાન્ ગોવિન્દ વિચાર કરે છે ત્યાં એ વખત આકાશમાંથી સૂર્યના જેવા ચમકતા બે રથ ઉતર્યા જેમાં કવચ, ધ્વજ વગેરે યુદ્ધની તમામ સામગ્રી તૈયાર હતી. બે સારથિઓ તેમને હાંકી રહ્યા હતા ।।૧૧।।

એ જ વખતે ભગવાન્‌નાં દિવ્ય અને સનાતન આયુધો પણ સ્વયં હાજર થઈ ગયાં. તેમને જોઈને બુદ્ધિપ્રેરક ભગવાને બલદેવજીને કહ્યું ।।૧૨।।

‘‘પ્રભો! મોટાભાઈ! અત્યારે જે યદુવંશીઓ આપને જ પોતાના સ્વામી અને રક્ષક માને છે, જે આપથી જ સનાથ છે તેમના ઉપર બહુ મોટી વિપત્તિ આવી પડી છે. જુઓ આ આપનો રથ છે અને આપનાં પ્રિય આયુધ (હળ-મુશળ) પણ આવી પહોંચ્યા છે ।।૧૩।।

માટે આ રથમાં બેસી શત્રુઓને મારી સ્વકીય યાદવોનો દુઃખથી ઉદ્ધાર કરો. હે ઈશ! સાધુઓને સુખ આપવામાટે જ આપણું અત્રે આવવું થયું છે એ આપ જાણો જ છો ।।૧૪।।

ત્રેવીશ અક્ષૌહિણી સેના પૃથ્વીને ભારરૂપ છે. તેને આપ દૂર કરો’’ એમ એકાન્તમાં વિચાર કરી કવચ ધારણ કરી બન્ને ભાઈઓ બન્ને રથમાં સવાર થઈ નગરની બહાર આવ્યા ।।૧૫।।

પોતાનાં આયુધોવડે શોભતા બન્ને ભાઈઓ થોડી સેનાને પણ સાથે લાવ્યા. દારુક સારથિવાળા ભગવાન્=હરિએ બહાર આવી શંખ ફૂંક્યો ।।૧૬।।

તેમના શંખનો ભયંકર ધ્વનિ સાંભળી શત્રુપક્ષની સેનાના વીરોનાં કાળજાં ભયથી કમ્પી ઉઠ્યાં. તેમને જોઈને મગધરાજ જરાસન્ધે કહ્યું, ‘‘હે કૃષ્ણ! પુરુષાધમ, હું તારી

સાથે યુદ્ધ નહિ કરું. તું બાળક છે. તેથી મને તારી સાથે લડતાં લજ્જા આવે છે. મામાને મારનાર છે તેથી હે મન્દ! હું તારી સાથે યુદ્ધ નહિ કરું ।।૧૭-૧૮।।

*હે રામ! તારું ધૈર્ય હોય, લડવામાં શ્રદ્ધા હોય, તો તું યુદ્ધ કર, અથવા મારા બાણથી દેહને છિન્ન-ભિન્ન કરી મને છોડી સ્વર્ગમાં જા'' ।।૧૯।।

વિશેષ : વાક્પતિ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે સરસ્વતી-વાણી ભગવાન્‌ને ગાળ દેવામાં પ્રવૃત્ત થાય જ નહિ. જ્યાં-જ્યાં શ્રીભાગવતજીમાં આવા પ્રસંગો છે ત્યાં-ત્યાં ભગવાન્‌ની સ્તુતિ, માહાત્મ્ય, ભક્તવશ્યતા જ પ્રકટ થતા હોય છે. દા.ત. અહીં નીચે પ્રમાણેના અર્થ એ જ સાચા અર્થ છે.

તાવાહ માગધો વીક્ષ્ય હે કૃષ્ણ પુરુષાધમ ।।૧૭।।
ન ત્વયા યોદ્ધુમિચ્છામિ બાલકેન વિલજ્જયા ।।
ગુપ્તેન હિ ત્વયા મન્દ ન યોત્સ્યે યાહિ બન્ધુહન્ ।।૧૮।।

ઉપર-ઉપરથી દેખાતો અર્થ તો અનુવાદમાં આપ્યો છે, જે પ્રકરણ વિરુદ્ધ હોવાથી ઉપેક્ષ્ય છે. સાચો અર્થ આ પ્રમાણે છે. ભગવાન્ સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ છે તેથી ત્રણ સમ્બોધન છે. ૧.આનન્દ ૨. ચિત્ ૩. સત્. **૧. કૃષ્ણ** એટલે આનન્દ સ્વરૂપ **૨. પુરુષ** એટલે ચિત્ (જ્ઞાન) સ્વરૂપ **૩. અધમ** (અધો માતિ ઈતિ અધમઃ) જે નીચે વ્યાપીને રહે તે અર્થાત્ આ જગત્. બાલક જેના એક એક બાલ (રોમમાં) બ્રહ્મા રહેલા છે અથવા બાલકોને જેનાથી સુખ (ક) પ્રાપ્ત થાય તે. **વિલજ્જયા** લજ્જાને લીધે. ધૃષ્ટતા, ઉદ્ધતાઈ કરીને, યુદ્ધથી મરણ થતાં મોક્ષ મળશે એમ સમજી યુદ્ધ કરવું શક્ય છે પણ લોકો મશ્કરી કરશે કે આ જરાસન્ધ પોતાના સ્વામી સાથે યુદ્ધ કરે છે તેથી લોકલજ્જાથી યુદ્ધ કરવું ઉચિત નથી. **ગુપ્તેન** આપનાથી રક્ષિત. આપે જેનું રક્ષણ કરેલ હોય તેને કોણ મારી શકે? આપની સાથે યુદ્ધ કરતાં મૃત્યુ આવે તો પણ સારું, બીજાને હાથે મરવું સારું નથી. **અમન્દ**-'મા' એટલે માયા. અમઃ એટલે જ્યાં માયા નથી તે અર્થાત્ મોક્ષ. અમ (મોક્ષ) નું દાન કરે તે **અમન્દઃ। યાહિ બન્ધુહન્** બન્ધુઓને સદ્ગતિ આપનાર! મોક્ષ આપવામાટે જાઓ. (વિશેષ જિજ્ઞાસુને શ્રીસુબોધિનીજી વાંચવા વિનન્તિ છે)

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : ''હે મગધરાજ! શૂરવીર પોતાની બડાઈ ન કરે, પણ એ પોતાનું પરાક્રમ બતાવે. તું તો મરવાને તૈયાર છો. સન્નિપાતમાં બકનાર છે. તેનાં વચન પ્રમાણરૂપ ગણાતાં નથી. જે મરવાને તૈયાર થયો હોય તે ગમે તેમ બોલે. તેથી તારાં વચનને અમે ગણતા નથી'' ।।૨૦।।

હે પરીક્ષિત! જેવી રીતે વાયુ વાદળોથી સૂર્યને અને રજકણોથી અગ્નિને ઢાંકી દેતો

લાગે છે પણ હકીકતમાં તે ઢંકાતા નથી તેમનો પ્રકાશ ફરી ફેલાય જ છે તેવી જ રીતે જરાસન્ધે શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવજી ની સામે આવી પોતાની વિશાળ, બલવાન અને અપાર સેનાદ્વારા તેમને ચારે તરફથી ઘેરી લીધાં, ત્યાં સુધી કે તેમની સેના, રથ, ધ્વજા, ઘોડા અને સારથિઓ પણ દેખાતા બંધ થઈ ગયાં ।।૨૧।।

મથુરાપુરીની સ્ત્રીઓ પોતાના મહેલોની અટારીઓ, જરુખા અને દરવાજાઓ ઉપર ચડી યુદ્ધ જોઈ રહી હતી. જ્યારે તેમણે જોયું કે યુદ્ધભૂમિમાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની ગરુડના ચિહ્નવાળી અને બલદેવજીની તાલના ચિહ્નવાળી ધજાવાળા રથ દેખાતા નથી ત્યારે તેઓ શોકના આવેગથી મૂર્છા પામી ।।૨૨।।

જ્યારે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે જોયું શત્રુસેનાના વીર અમારી સેના ઉપર એ પ્રમાણે બાણોની વર્ષા કરી રહ્યા છે કે જાણે વાદળો પાણીનાં અગણિત બુન્દો વરસાવી રહ્યાં હોય અને અમારી સેના તેથી અત્યન્ત પીડિત–વ્યથિત થઈ રહી છે ત્યારે આપે દેવતા અને દાનવો બન્નેથી સન્માનિત પોતાના શંર્ગ (શારંગ) ધનુષનો ટંકાર કર્યો ।।૨૩।।

ત્યારબાદ ભગવાન્ ભાથામાંથી બાણો કાઢી તેમને ધનુષ ઉપર ચડાવી, ધનુષની દોરી ખેંચી બેસુમાર બાણો છોડવા લાગ્યા. એ વખતે એમનું એ ધનુષ એટલી સ્ફૂર્તિથી ઘૂમી રહ્યું હતું કે જાણે કોઈ, ઉંબાડિયું ઝપાટાબન્ધ ફેરવતો હોય! આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ જરાસન્ધની ચતુરંગિણી સેનાનો સંહાર કરવા લાગ્યા ।।૨૪।।

આથી અનેક હાથીઓના કુમ્ભસ્થળ (સિર) ફાટી ગયાં અને તેઓ મરી જઈ ઢળી પડવા લાગ્યા. બાણોના વરસાદથી અનેક ઘોડાઓનાં સિર ધડથી અલગ પડી ગયાં. ઘોડા, ધજા, સારથિઓ અને રથીઓ નષ્ટ થઈ જવાથી ઘણાક રથ નકામા થઈ ગયા. પાયદલ સેનાની બાંહો, જાંઘ, અને માથાં વગેરે અંગ–પ્રત્યંગ કપાઈ–કપાઈને પડવા લાગ્યાં ।।૨૫।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે ઘણા મતવાલા શત્રુઓને મારી નાખીને તેમના અંગ–પ્રત્યંગોમાંથી નીકળેલા લોહીની સેંકડો નદીઓ વહાવી દીધી. ક્યાંય મનુષ્યો કપાઈ રહ્યાં છે તો ક્યાંય હાથી અને ઘોડા તરફડી રહ્યા છે. એ નદીઓમાં મનુષ્યોની ભુજાઓ સર્પ જેવી દેખાતી હતી અને માથાં તો એવાં લાગતાં હતાં કે જાણે કાચબાઓની ભીડ જામી હોય. મરી ગયેલા હાથી ટાપુ (બેટ) જેવા અને ઘોડા મગર જેવા દેખાતા હતા ।।૨૬।।

હાથ અને સાથળ માછલીઓ જેવા, મનુષ્યોના કેશ સેવાળ જેવા, ધનુષ તરંગો

જેવા અને અસ્ત્ર-શસ્ત્ર લતા અને ઘાસ જેવા અને ઢાલ ચક્કર ફરે છે તે પ્રવાહમાં ભયાનક ભમરી જેવી લાગતી હતી. બહુમૂલ્ય મણિઓ અને આભૂષણો પથ્થરોનાં રોડાં અને કાંકરાઓની જેમ વહી જતાં હતાં ।।૨૭।।

એ નદીઓને જોઈને કાયર પુરુષોનાં કાળજાં કમ્પી રહ્યાં હતાં અને વીરોનો આપસમાં ઉત્સાહ ખૂબ વધી રહ્યો હતો. (ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના પરાક્રમનું વર્ણન કરી હવે બલદેવજીનું યુદ્ધ કહે છે) બલદેવજીનું તો અંદરનું બળ અને બહારનું તેજ અપાર છે. એમણે પણ મતવાલા શત્રુઓને મુસળથી મારી-મારી લોહીની નદીઓ વહેડાવી દીધી ।।૨૮।।

હે પરીક્ષિત! જરાસન્ધથી રક્ષાએલું લશ્કર તેના અંગો (અશ્વ, હસ્તી વગેરે) સાથે સમુદ્રના જેવું દુર્ગમ અને ભયંકર હતું. તેના રક્ષકો અને તેને મદદ કરવા આવેલા રાજાઓનો પાર નહોતો. તેને જીતવું બહુ કઠિન હતું. પરન્તુ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવજીએ તેને નષ્ટ કરી નાખ્યું. એ તો જગતના ઈશ્વર (સ્વામી) છે. એમને માટે સેનાનો નાશ કરી દેવો એ તો ક્રીડા જેવું જ થયું એનાથી એમને કાંઈ વધારે શ્રમ ન થયો ।।૨૯।।

અનન્ત ગુણવાળા ભગવાન્ પોતાની લીલાવડે જગતનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને અન્ત કરે છે તેમને શત્રુની સેનાને કાબૂમાં લેવી કે એનો નાશ કરવો એ કાંઈ મોટી વાત નથી; તો પણ ભગવાન્ મનુષ્યનાટ્ય બતાવે છે એમાં પણ પોતાના ભક્તોનો પક્ષ કરે છે. (એમ બતાવવા ભક્તિમાર્ગનો ઉત્કર્ષ કહેવામાટે આટલું કહ્યું છે) ।।૩૦।।

મહાબળવાળો જરાસન્ધ રથ રહિત થઈ ગયો. એનું સૈન્ય મરી જતાં પોતે એકલો જ બચ્યો. જેમ સિંહને સિંહ બળ વડે પકડે તેમ બલદેવજીએ એને જીવતો પકડી લીધો ।।૩૧।।

જેણે ઘણા શત્રુઓને માર્યા છે તેવા જરાસન્ધને વારુણ અને માનુષપાશવડે બલદેવજી બાંધતા હતા ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ પધાર્યા અને એ જરાસન્ધદ્વારા બીજાં કાર્ય કરવાનાં બાકી હોવાથી બલદેવજીને બાંધતા અટકાવ્યા ।।૩૨।।

લોકના નાથ એવા રામ-કૃષ્ણે એને છૂટો કર્યો. એ જરાસન્ધ પણ વીરની ગણતરીમાં હોવાથી શત્રુએ બચાવ્યો તેથી લાજ્યો તેથી રાજ્ય ન કરતાં તપ કરવાને જંગલમાં જવાનો એ નિશ્ચય કરતો હતો ત્યાં માર્ગમાં બીજા રાજાઓ મળ્યા તેઓએ એને તપ કરવા જતાં અટકાવ્યો ।।૩૩।।

પવિત્ર અર્થ અને પદવાળાં વાક્યો તથા પ્રાકૃત ન્યાયો (જેવાં કે શ્રીકૃષ્ણ તો ભગવાન્ છે, ઈશ્વર છે તેમના હાથે હારવું એ પણ મોટું ભાગ્ય જ છે. મોટા-મોટા યોદ્ધાઓનો પણ કેટલીક વખત પરાજય થાય છે. યુદ્ધે ચડે એ હારેય ખરા વગેરે) વડે સમજાવ્યો. યદુવંશીઓથી આ તમારો પરાજય પોતાના કર્મનું બન્ધન જ સમજો ।।૩૪।।

સર્વ સેના મરી ગઈ ત્યારે બૃહદ્રથનો પુત્ર જરાસન્ધ એકલો રહ્યો. તેને ભગવાને જીવતો છોડી એની ઉપેક્ષા કરી ત્યારે એ ઉદ્દાસ મનથી પોતાના મગધ દેશમાં ગયો ।।૩૫।।

હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની સેના અક્ષત (સલામત) રહી અને જરાસન્ધની ત્રેવીસ અક્ષૌહિણી સેના ઉપર, જે સમુદ્ર સમાન હતી, સહેલાઈથી વિજય પ્રાપ્ત કરી લીધો. એ વખતે દેવતાઓ આપના ઉપર (નન્દનવનનાં) પુષ્પોની વર્ષા અને આપના કાર્યનું અનુમોદન (પ્રશંસા) કરી રહ્યા હતા ।।૩૬।।

મથુરાવાસીઓનાં મન ભયરહિત થયાં. સૂત, માગધ અને બન્દીજનો ભગવાન્ના વિજયનાં ગુણગાન કરવા લાગ્યા ।।૩૭।।

શંખ, નગારાં, ભેરી, તુરી, વીણા, વેણુ મૃદંગ વગેરે વાજાં વાગવા લાગ્યાં અને ભગવાને પુરમાં પ્રવેશ કર્યો ।।૩૮।।

નગરના માર્ગોમાં સુગન્ધી જલ છંટાયાં. લોકો આનન્દમાં આવી ગયાં. આખા નગરમાં વિજયપતાકાઓ લહેરાઈ રહી હતી. બ્રાહ્મણો વેદચ્ચાર કરી રહ્યા હતા. જ્યાં જુઓ ત્યાં આનન્દ અને ઉત્સવ પ્રકટ કરનાર તોરણો બાંધેલાં હતાં ।।૩૯।।

પુષ્પ, દહીં, ચોખા અને જવના અંકુરોવડે સ્ત્રીઓએ પુરમાં આવતા ભગવાન્ને વધાવ્યા. સ્નેહ, પ્રીતિ અને ઉત્કંઠા ભાવ બતાવતાં સ્ત્રીઓએ ભગવાન્ને બન્ધુભાવ (સ્નેહ), પુરુષભાવ (પ્રીતિ) અને કામભાવ (ઉત્કંઠા) થી નિહાળ્યા ।।૪૦।।

યુદ્ધભૂમિ ઉપરથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને યોદ્ધાઓના આભૂષણોના રૂપમાં અપાર ધન પ્રાપ્ત થયું. તે આપે યદુવંશીઓના રાજા ઉગ્રસેનને મોકલાવ્યું કારણ કે એ દ્રવ્યની માલિકી રાજાની હોય ।।૪૧।।

હે પરીક્ષિત! આ જ *પ્રમાણે સત્તરવાર ત્રેવીશ-ત્રેવીશ અક્ષૌહિણી સેના એકઠી કરી મગધરાજ જરાસન્ધે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણથી સુરક્ષિત યદુવંશીઓ સાથે યુદ્ધ કર્યું ।।૪૨।।

વિશેષ : જરાસન્ધ સત્તરવાર હાર્યો ત્યારે એણે તપ કરીને શિવજીને પ્રસન્ન કર્યા, ત્યારે શિવજીએ એને કહ્યું કે કૃષ્ણ બ્રાહ્મણને પૂર્ણ માન આપનાર છે માટે તું બ્રાહ્મણોનો આશીર્વાદ મેળવીને જાય તો હારે નહિ; ત્યારે એ પોતાના નગરમાં આવ્યો અને બ્રાહ્મણોને બોલાવીને પોતાના સિંહાસન ઉપર એમને બેસાડ્યા ત્યારે બ્રાહ્મણો એની ઉપર પ્રસન્ન થયા અને વરદાન આપ્યું કે **''શત્રું જેષ્યસિ અજેયશ્ચ ભવિષ્યસિ''** તું શત્રુને જીતીશ અને અજેય થઈશ. એ વાત નારદજી જાણી ગયા તેથી એમણે કાલયવનને મોકલ્યો. એણે પણ જરાસન્ધની જેમ યાદવોને દુનિયા ઉપરથી કાઢવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. એ જો પાછળ રહે તો દ્વારકા પહોંચે, માટે બન્ને એક સાથે મથુરામાં જ મળી જાય તો ઠીક એ ભગવદ્ અભિપ્રાયને જાણી નારદજી યવનને મથુરા મોકલ્યો. એ કાળયવન વૃદ્ધ ગર્ગનો પુત્ર છે. એનો બાપ મહાયવન પ્રજા વગરનો હતો. તેણે પુત્રમાટે વૃદ્ધ ગર્ગને પ્રાર્થના કરી ત્યારે વૃદ્ધ ગર્ગે એની સ્ત્રીમાં પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો એ વૃદ્ધ ગર્ગ કોઈ વખતે યદુસભામાં ગયેલ ત્યારે યાદવોએ તેની મશ્કરી કરેલી, ત્યારે તેણે પોતાના પુત્ર કાલયવનને યાદવોનો નાશ કરવાનું કહ્યું તેથી એને એ કર્તવ્ય હતું. એમાં નારદજીએ આ સમયે જવાનું કહ્યું તેથી તે મથુરા આવ્યો. આ બન્ને કથા અન્ય પુરાણોમાં છે.

પરન્તુ યાદવોએ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની શક્તિથી દરેક વખતે તેની બધી સેના નષ્ટ કરી દીધી. જ્યારે બધી સેના નાશ પામી જતી ત્યારે યદુવંશીઓ તેને ઉપેક્ષાપૂર્વક જવા દેતા અને તે પોતાની રાજધાનીમાં પાછો જતો ।।૪૩।।

જ્યારે અઢારમી વખતે એ લડાઈ કરવામાટે આવવાને તૈયાર થયો ત્યારે નારદજીએ કાલયવનને મથુરા ઉપર ચડાઈ લઈ જવાને પ્રેર્યો અને તે મથુરામાં દેખાયો ।।૪૪।।

યુદ્ધમાં કાલયવનની સાથે લડે તેવો વીર ત્રણ લોકમાં બીજો કોઈ નહોતો. તેણે જ્યારે નારદજી પાસેથી સાંભળ્યું કે યાદવો મારા જેટલા જ બળવાન છે અને મારો સામનો કરી શકે તેવા છે ત્યારેત્રણ કરોડ મ્લેચ્છોની સેના લઈ તેણે મથુરાને ઘેરી લીધી ।।૪૫।।

સંકર્ષણની સહાયવાળા શ્રીકૃષ્ણ વિચારમાં પડ્યા. યવનને જોઈ ''આ જરાસન્ધ અને યવન બન્ને તરફથી યાદવો ઉપર દુઃખ આવી પડ્યું છે કેમકે મહાબળવાળા યવને તો શહેરને ઘેર્યું છે અને આજકાલમાં જરાસન્ધ પણ આવી પહોંચશે ।।૪૬-૪૭।।

આપણે આની સાથે લડીશું, દરમ્યાન જો જરાસન્ધ આવ્યો તો આપણા બન્ધુઓને એ મારી નાખશે કે પોતાના નગરમાં લઈ જઈ કેદ કરશે કેમકે એ બહુ

બળવાન છે ।।૪૮।।

માટે કોઈ માણસ ન જઈ શકે એવો એક કિલ્લો આજે આપણે બનાવીએ. એમાં સ્વજનો-સમ્બન્ધીઓને પહોંચાડી દઈને કાલયવનને મરાવી નાખીશું'' ।।૪૯।।

બલદેવજી સાથે આ પ્રમાણે વિચાર કરી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે સમુદ્રની વચ્ચે પણ જલની સપાટીથી અદ્ધર અન્તરિક્ષમાં એક એવું નગર બનાવ્યું જેમાં બધી વસ્તુઓ અદ્ભુત હતી અને જેની લંબાઈ-પહોળાઈ બાર યોજન (છન્નુ માઈલ) હતી ।।૫૦।।

તે નગરની એક-એક વસ્તુમાં વિશ્વકર્માનું વિજ્ઞાન (વાસ્તુ વિજ્ઞાન) અને શિલ્પકલાની નિપુણતા જણાતી હતી. તેમાં વાસ્તુશાસ્ત્ર પ્રમાણે મોટી-મોટી સડકો, ચોક અને ગલીઓનું યથાસ્થાન બરાબર વિભાજન કરવામાં આવ્યું હતું ।।૫૧।।

તે નગર એવા સુન્દર ઉદ્યાનો (પુષ્પપ્રધાન) અને વિચિત્ર ઉપવનો (ફલપ્રધાન) વાળું હતું કે જેમાં દેવતાઓનાં વૃક્ષો (પારિજાત વગેરે) અને લતાઓ લહેરાતી હતી. ('યથાવાસ્તુ' એટલે એકવીસ-એકવીસ માળનાં) મકાનો ઉપર સોનાનાં શિખરો આકાશ સાથે વાતો કરતાં હતાં. સ્ફટિકમણિની અટારીઓ અને ઊંચા-ઊંચા દરવાજા બહુ જ સુન્દર લાગતા હતા ।।૫૨।।

અન્નનો સંગ્રહ કરવામાટે પિત્તળની કોઠીઓ અને ઘૃત દહીં વગેરે રાખવામાટે ચાંદીની કોઠીઓ હતી. ત્યાં મહેલો સોનાના હતા અને તેમના ઉપર સોનાના કલશો હતા. તેમનાં શિખરો રત્નોનાં હતાંઅને ભૂમિ મરકત (લીલમ)ની શિલાઓથી જડેલી હતી ।।૫૩।।

તે ઉપરાંન્ત તે નગરમાં વાસ્તુદેવતા (ભૂમિ) ના પતિઓ, ઈન્દ્ર વગેરે લોકપાલોનાં મન્દિરો અને છજ્જાઓ અત્યન્ત સુન્દર લાગતાં હતાં. તેમાં ચારેય વર્ણો (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રો) રહેતા હતા અને સૌથી વચમાં યદુદેવ શ્રીકૃષ્ણના મહેલો જગમગી રહ્યા હતા ।।૫૪।।

હે પરીક્ષિત! તે વખતે દેવરાજ ઈન્દ્રે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને માટે સુધર્મા[૧] સભા તથા પારિજાત[૨] વૃક્ષ મોકલી આપ્યાં. તે સભા એવી દિવ્ય હતી કે તેમાં બેઠેલા મનુષ્યને મર્ત્ય લોકના ભૂખ-તરસ વગેરે ધર્મો અડકી શકતા નહોતા ।।૫૫।।

વિશેષ : ૧. સુધર્મા સભામાં બેસવા માત્રથી ધર્મ અને ધર્મફલ ની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે નવરત્નોની બનેલી હતી. ૨. આગળ ઉપર શ્રીકૃષ્ણ પારિજાતનું ઈન્દ્રના બગીચામાંથી હરણ

કરી પૃથ્વી ઉપર લઈ આવે છે તે કથા મતાન્તરભાષાની છે.

વરુણજીએ એવા અનેક શ્વેત ઘોડાઓ મોકલી આપ્યા જેમનો એક-એક કાન *શ્યામ રંગનો હતો અને જેમની ચાલ મનના જેટલી તેજ હતી. ધનપતિ કુબેરજીએ પોતાના આઠેય નિધિઓ મોકલી આપ્યા અને બીજા લોકપાલોએ પણ પોત-પોતાના ભંડારો મોકલી આપ્યા ।।૫૬।।

વિશેષ : આ ઘોડાઓનો એક કાન ધોળો છે, બીજો કાળો. ડાબો ધોળો કાન નિવૃત્તિ શાસ્ત્રરૂપ છે જ્યારે જમણો કાળો કાન પ્રવૃત્તિ-શાસ્ત્રરૂપ છે. પ્રવૃત્તિનાં સાધન કર્મથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે બન્ને દોષશંકાથી કલુષિત હોવાથી તે કર્ણ શ્યામ છે.

આધિપત્ય (અધિકાર, સત્તા વૈભવ) ઈશ્વર જ આપે ત્યારે મળે છે અને ફળે છે. ઈશ્વરને જે અર્પણ કરવામાં આવે તે અક્ષય થાય છે એટલે પોતાનું ધન અથવા અધિકાર કાયમી થાય એટલા માટે લોકપાલોએ ફરીથી તે-તે વસ્તુઓ ભગવાન્ ભૂમિઉપર પધાર્યા ત્યારે હે રાજન્! તેમને અર્પણ કરી ।।૫૭।।

પ્રજાપાલેન રામેણ કૃષ્ણઃ સમનુમન્ત્રિતઃ ।।
નિર્જગામ પુરદ્વારાત્ પદ્મમાલી નિરાયુધઃ ।।૫૮।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પોતાના બધા સ્વજન-સમ્બન્ધીઓને પોતાની અચિન્ત્ય મહાશક્તિ યોગમાયાદ્વારા પહોંચાડી દીધી. બાકીની પ્રજાની રક્ષા કરવામાટે બલદેવજીને મથુરામાં રાખ્યા અને તેમની સલાહ લઈ કમલોની માલાયુક્ત અને કોઈ પણ જાતના અસ્ત્ર-શસ્ત્ર વિના નગરીની બહાર નીકળી આવ્યા ।।૫૮।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધમાં (ત્રીજા રાજસ પ્રકરણના ત્રીજા સાધન-પેટા પ્રકરણનો ઐશ્વર્યરૂપ પહેલો) ''ભગવાને જરાસન્ધને સત્તરવાર હરાવ્યો'' નામનો (ઉત્તરાર્ધનો પહેલો અને ચાલુ) પચાસમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં સુડતાલીસમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ફંડ-ફાળા માટે કે મૃતકના ઉદ્ધાર અર્થે ભાગવતકથાના
આયોજનની ગુરુએ આજ્ઞા આપવી તેમજ તેમાં હાજરી આપવી
તે શ્રીમહાપ્રભુજીનો દ્રોહ છે, પાપ છે.

અધ્યાય ૫૧

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.૪૮

ભગવાને મુચુકુન્દ ઉપર કરેલો અનુગ્રહ

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું ત્રીજું સાધન પ્રકરણ અધ્યાય ૨

વિશેષ : ભગવાને પૂર્વાધ્યાયમાં જરાસન્ધનો નિગ્રહ કર્યો એ કહ્યું. આ અધ્યાયમાં મુચુકુન્દ ઉપર એમના અનુગ્રહની કથા કહે છે. આ અધ્યાયમાં તામસ, રાજસ, સાત્વિક અને નિર્ગુણ એમ ચાર લીલા ભગવાન્‌ની કહી. તેમાં દુષ્ટોનો વધ, દ્વારકા નિર્માણ, યોગપ્રભાવથી ત્યાં સર્વને પહોંચાડ્યા એ ત્રણ ગુણયુક્ત લીલા પૂર્વ અધ્યાયમાં કહી જ્યારે નિર્ગુણ લીલા આ અધ્યાયમાં કહેવાય છે. એ ભગવાન્‌ની નિર્ગમલીલા છે. એમાં નિર્ગુણ સ્વરૂપ કાલયવનના વધમાં નિમિત્ત જ છે પણ સાક્ષાત્ વધકર્તા નથી. નિર્ગુણ હોય તે કર્તા ન હોઈ શકે. એમાં મુચુકુન્દને જગાડ્યો, કાળયવન મર્યો, ભગવાન્ તથા મુચુકુન્દ નો સંવાદ અને તેણે કરેલી ભગવાન્‌ની સ્તુતિ જેનું ફલ આગળ ઉપર મોક્ષ થશે તેથી આ ૫૧ મા અધ્યાયમાં નિર્ગુણ લીલાનું વર્ણન છે. ભગવાન્‌ની ક્રિયા સગુણ નિર્ગુણ ભેદથી બે પ્રકારની છે. ભગવાને તત્વરૂપ આયુધનો ત્યાગ કર્યો અને કેવળ એને મોહ કરવા કીર્તિમયી માળાને ધારણ કરીને નીકળ્યા તે નિર્ગુણતાને બતાવનાર છે. નિર્ગુણ સ્વરૂપવડે કાલયવનનો ઉદ્ધાર કર્યો એમ **"યે ચ પ્રલમ્બ-ખરદર્દુરકેશ્યરિષ્ટ-મલ્લેભકંસયવનાઃ"** ઈત્યાદિથી જણાય છે પણ એ યવનની મુક્તિ સ્વસ્વરૂપમાં નહિ પણ કાળ સ્વરૂપમાં સમજવી. કાલયવને નારદજીનો ઉપદેશ ગ્રહણ કર્યો તેથી ભગવાને એને સાક્ષાત્ દર્શન આપ્યાં છે. એ ભગવાન્‌ને અનુસર્યો તેથી એની કાળમાં મુક્તિ થઈ એ બાર શ્લોકથી કહે છે. (કાળ દ્વાદશાત્મક બાર મહીના રૂપે-છે તેથી બાર શ્લોકથી સ્તુતિ કરી છે)

શ્રીશુક ઉવાચ

તં વિલોક્ય વિનિષ્ક્રાન્તમ્ ઉજ્જિહાનમિવોડુપમ્ ।।
દર્શનીયતમં શ્યામં પીતકૌશેયવાસસમ્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે પ્રિય પરીક્ષિત! જે વખતે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ મથુરાનગરીના મુખ્ય દ્વારથી નીકળ્યા ત્યારે એમ જણાતુ હતું કે જાણે પૂર્વ દિશામાં ચન્દ્રનો ઉદય થઈ રહ્યો હોય. આપનું શ્યામળું શરીર અત્યન્ત દર્શનીય હતું. તેના ઉપર રેશમી પીતામ્બરની છટા અનોખી જ હતી. વક્ષઃસ્થલ ઉપર સુવર્ણરેખાના રૂપમાં શ્રીવત્સનું ચિહ્‌ન શોભી રહ્યું હતું અને ગળામાં કૌસ્તુભ મણિ ઝગમગી રહ્યો હતો.

ચાર લાંબી અને પુષ્ટ ભુજાઓ હતી. તાજાં ખીલેલાં કમલ જેવાં કોમલ અને લાલીયુક્ત નેત્રો હતાં. મુખકમલ ઉપર અપાર આનન્દ નાચી રહ્યો હતો. કપોલોની છટા અનૂઠી હતી. પવિત્ર સ્મિત દર્શન કરનારાઓનું ચિત્ત ચોરી લેતું હતું. કાનોમાં મકરાકૃત કુંડલ ઝલકી રહ્યાં હતાં. એમને જોઈને કાલયવને નક્કી કર્યું કે આ જ પુરુષ વાસુદેવ છે કારણ કે નારદજીએ જે-જે લક્ષણો બતાવ્યા હતાં. વક્ષઃસ્થલ ઉપર શ્રીવત્સનું ચિહ્ન, ચાર ભુજાઓ, કમલના જેવાં નેત્ર, ગળામાં વનમાલા અને સુન્દરતાની સીમા-એ બધાં આમાં મળી રહ્યાં છે. તેથી આ બીજું કોઈ હોઈ શકે નહિ. અત્યારે તે કોઈ પણ જાતના અસ્ત્ર-શસ્ત્ર વિના પગે ચાલીને આ તરફ ચાલ્યો આવે છે માટે હું પણ તેની સાથે અસ્ત્ર-શસ્ત્ર વિના જ લડીશ. ।।૧ થી ૫।।

એવો નિશ્ચય કરી જ્યારે કાલયવન ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની તરફ દોડ્યો ત્યારે ભગવાન્ મુખ ફેરવી રણભૂમિ ઉપરથી ભાગી નીકળ્યા અને તે યોગીજન દુર્લભ પ્રભુને પકડવાને માટે કાલયવને તેમનો પીછો પકડ્યો ।।૬।।

રણછોડ ભગવાન્ લીલા કરતાં ભાગી રહ્યા હતા. કાલયવન ડગલે-ડગલે એમ જ સમજતો હતો કે હમણાં પકડી લઉં, હમણાં પકડી લઉં. આ પ્રમાણે ભગવાન્ તેને ઘણે દૂર એક પહાડની ગુફામાં લઈ ગયા ।।૭।।

પાછળથી કાલયવન વારંવાર ભગવાન્‌ની નિન્દા કરતો કહેવા લાગ્યો ''પરમ યશસ્વી યદુકુલમાં તું જન્મ્યો છે. આ પ્રમાણે યુદ્ધ છોડી ભાગવું તને શોભતું નથી'' પરન્તુ હજુ તેનાં પાપ બાકી હતાં તેથી તે ભગવાન્‌ને પહોંચી શક્યો નહિ ।।૮।।

એ તો બોલતો-બોલતો પાછળ પડ્યો છે એની દરકાર ન કરતાં ભગવાન્ પર્વતની ગુફામાં પેઠા. યવન પણ એમની પાછળ પર્વતની ગુફામાં પેઠો ત્યાં તો કોઈ એક બીજા જ પુરુષને ત્યાં સૂતેલો જોયો ।।૯।।

તેને જોઈને કાલયવને વિચાર કર્યો કે ''જુઓ તો ખરા! આ મને આ પ્રમાણે આટલે દૂર સુધી લઈ આવ્યો અને હવે જાણે કે કંઈ જાણતો જ નથી એવી રીતે ભલા માણસની જેમ સૂતો છે'' એમ વિચાર કરી તે સૂતેલાને ભગવાન્ જાણી મૂઢ એવા યવને તેને પગવડે પ્રહાર કર્યો ।।૧૦।।

ઘણા વખતથી સૂતેલા તે પુરુષે મહા મહેનતે આંખો ખોલી ત્યાં તો પ્રથમ જ કાલયવનને પાસે ઉભેલો જોયો ।।૧૧।।

હે પરીક્ષિત! કાષ્ઠમાં રહેલા અગ્નિને બહારના અગ્નિનો સ્પર્શ થતા તે પ્રકટ થાય

છે તેવી રીતે નિરપરાધને લાત મારી તેથી સૂતેલા પુરુષને સહેજે ક્રોધ થયો. તેની ક્રોધયુક્ત દષ્ટિથી કાલયવનના દેહમાં રહેલો અગ્નિ જ ભભૂકી ઉઠ્યો અને તેનાથી ક્ષણ માત્રમાં તે ભસ્મ થઈ ગયો ।।૧૨।।

રાજા પરીક્ષિતે પૂછ્યું : હે ભગવન્! જેની દષ્ટિમાત્ર પડવાથી કાલયવન બળીને ભસ્મ થઈ ગયો તે પુરુષ કોણ હતો? ક્યા વંશનો હતો? તેમ તેનું પરાક્રમ કેવું હતું અને તે કોનો પુત્ર હતો? (ઉત્તમ સ્થાન છોડી જ્યાં સિંહ વગેરેની સમ્ભાવના હોય તેવી પર્વતની) ગુફામાં જઈ તે એકલો કેમ સૂઈ રહ્યો હતો? ।।૧૩।।

શ્રીશુકદેવજી કહ્યું : હે પરીક્ષિત! તે ઈક્ષ્વાકુ વંશના મહારાજા માન્ધાતાના પુત્ર રાજા મુચુકુન્દ હતા. તે બ્રાહ્મણોના પરમ ભક્ત, સત્યપ્રતિજ્ઞ, સંગ્રામવિજયી અને મહાપુરુષ હતા ।।૧૪।।

એક વાર અસુરોએ ઈન્દ્રાદિ દેવોને બહુ ત્રાસ આપ્યો ત્યારે ઈન્દ્રાદિ દેવોએ મુચુકુન્દને પોતાની રક્ષા કરવાની પ્રાર્થના કરી તેથી એણે ઘણા કાલ સુધી દેવોની રક્ષા કરી ।।૧૫।।

જ્યારે ઘણા દિવસો પછી દેવતાઓને સેનાપતિ રૂપે કાર્તિકિયસ્વામી મળી ગયા ત્યારે તેઓએ રાજા મુચુકુન્દને કહ્યું ‘‘હે રાજન્! આપે અમારી રક્ષાને માટે બહુ શ્રમ અને કષ્ટ ઉઠાવ્યા છે. હવે આપ વિશ્રામ કરો ।।૧૬।।

હે વીર! તમે અમારા માટે મનુષ્ય લોક છોડ્યો, નિષ્કણ્ટક રાજ્ય છોડ્યું એટલું જ નહિ પણ અમારું રક્ષણ કરવા તમે સર્વ કામને છોડ્યા ।।૧૭।।

તમે તમારાં પુત્રો, રાણીઓ, સમ્બન્ધીઓ, મન્ત્રીઓ, કારભારીઓ અને એ વખતની પ્રજાને છોડીને અમારું રક્ષણ કર્યું તે બધાં તો કાલના પ્રવાહમાં ચાલ્યાં ગયાં. (દેવતાઓનો એક દિવસ મનુષ્ય લોકના એક વર્ષ બરાબર છે તેથી) ।।૧૮।।

બધા બલવાનો કરતાં પણ કાલ વધારે બલવાન છે. તે સ્વયં સમર્થ અવિનાશી અને ભગવાન્‌નું જ સ્વરૂપ છે. જેવી રીતે ગોવાળો પશુઓને પોતાને વશ રાખે છે તેવીજ રીતે તે એક જાતની ક્રીડામાં બધી પ્રજાને પોતાને વશ રાખે છે ।।૧૯।।

હે રાજન્! આપનું કલ્યાણ હો. આપની જે ઈચ્છા હોય તે અમારી પાસે માગી લો. અમે કૈવલ્ય-મોક્ષ સિવાય આપને બધુંજ આપી શકીએ છીએ, કારણ કે મોક્ષ આપવાનું સામર્થ્ય તો માત્ર અવિનાશી ભગવાન્ વિષ્ણુમાં જ છે’’ ।।૨૦।।

(તે વિષ્ણુની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય એમ રાજા મુચુકુન્દે દેવોને પૂછ્યું ત્યારે

દેવોએ કહ્યું કે) તે મોક્ષનું જ દાન કરવા અવતાર લેશે ત્યારે તેની સેવા અથવા આજ્ઞાપાલનથી મુક્તિ થશે. મુચુકુન્દજીએ પૂછ્યું કે ક્યારે અવતાર લેશે? દેવોએ કહ્યું કે અઠ્ઠાવીસમા દ્વાપર યુગમાં. મુચુકુન્દજીએ વિચાર કર્યો કે ત્યાં સુધી જીવીએ, શાન્ત જીવન જીવીએ તો પણ કામ અને ભૂખ, તરસ વગેરે પીડે. સમાધિમાં પણ એ જ દુઃખ. વળી સમાધિ અને સુષુપ્તિ-ગાઢનિદ્રામાં આનન્દનો અનુભવ સરખો જ છે. ફલ તો વિષ્ણુ આપે તો જ મળે, યોગ વગેરે નિરુપયોગી છે. બહુ પ્રયત્ન-સાધન કરીએ તો ક્લેશ જ હાથ લાગે. તેથી તેણે સુષુપ્તિ-ગાઢનિદ્રા-વરદાનમાં માગી. સાથે એ પણ વરદાન માગ્યું કે મને જે જગાડે તેના ઉપર મારી દૃષ્ટિ પડતાં જ તે ભસ્મ થઈ જાય. પરમ યશસ્વી રાજા મુચુકુન્દને જ્યારે દેવોએ આ પ્રમાણે વરદાન આપ્યું ત્યારે તેણે દેવોને પ્રણામ કર્યા અને (બહુ થાકી ગયેલા હોવાથી) વરદાન મળતાં તે પર્વતની ગુફામાં સૂઈ ગયા ।।૨૧।।

કાલયવન જ્યારે ભસ્મ થઈ ગયો ત્યારે ભક્તવત્સલ ભગવાને મહાબુદ્ધિમાન રાજા મુચુકુન્દને દર્શન આપ્યાં ।।૨૨।।

નવીન મેઘસરખા શ્યામ, રેશમી પીળા વસ્ત્રવાળા, વક્ષઃસ્થળમાં શ્રીવત્સના ચિહ્નવાળા, સુન્દર પ્રકાશ આપતા કૌસ્તુભથી શોભતા ।।૨૩।।

ચાર ભુજાવાળા, કીર્તિરૂપી વૈજયન્તી માલાથી રુચિ ઉત્પન્ન કરતા, સુન્દર વદનથી પ્રસન્નતા બતાવતા, મકરાકૃત કુંડલવાળા ।।૨૪।।

ત્રિલોકીમાં જોવાલાયક, પ્રેમપૂર્વક સ્મિતસહિત જોનાર, સ્ત્રીઓને પ્રિય વયવાળા, મતવાલા સિંહના જેવા ઉદાર પરાક્રમવાળા ભગવાન્‌ના મુચુકુન્દે દર્શન કર્યાં ।।૨૫।।

રાજા મહાબુદ્ધિમાન છતાં ભગવદ્ તેજમાં અંજાઈ ગયો. પાસે ન જવાય તેવા તેજને જોઈને કાંઈક શંકામાં પડ્યો અને ધીરેથી પૂછવા લાગ્યો ।।૨૬।।

રાજા મુચુકુન્દે કહ્યું : પર્વતથી ભયંકર એવા અરણ્ય પ્રદેશમાં કમળ સરખા કોમળ ચરણવડે અત્યન્ત કણ્ટક યુક્ત જમીનમાં ફરનાર આપ કોણ છો? ।।૨૭।।

આપ શું બધા તેજસ્વીઓનું એકઠું કરેલું તેજ છો કે સાક્ષાત્ અગ્નિ છો? સૂર્ય, ચન્દ્ર કે દેવરાજ ઇન્દ્ર છો કે કોઈ બીજા લોકપાલ છો? ।।૨૮।।

જેમ દીવો પોતાના તેજવડે અંધકારને મટાડે તેમ આ ગુફાના અંધકારને પોતાની કાન્તિથી દૂર કરતા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવના અધિષ્ઠાતા પુરુષોત્તમ છો એમ હું તો માનું

છું ।।૨૯।।

હે નરશ્રેષ્ઠ! ખરી વાત સાંભળવાની ઈચ્છાવાળા અમોને આપની ઈચ્છા હોય તો આપનાં, જન્મ, કર્મ અને ગોત્ર આપ કહો ।।૩૦।।

હે પુરુષોત્તમ, અમે ઈક્ષ્વાકુના વંશના ક્ષત્રબન્ધુઓ છીએ. હે પ્રભો! હું યુવનાશ્વનન્દન માન્ધાતાનો પુત્ર છું. મુચુકુન્દ નામથી પ્રસિદ્ધ છું ।।૩૧।।

ઘણા દિવસો સુધી જાગતા રહેવાને લીધે હું થાકી ગયો હતો. નિદ્રાએ મારી સમસ્ત ઈન્દ્રિયોની શક્તિ છીનવી લીધી હતી. તેમને નકામી બનાવી દીધી હતી તેથી હું નિર્જન વનમાં યથેચ્છ સૂતો હતો તે મને કોઈએ હમણાં જ જગાડ્યો ।।૩૨।।

મને જગાડનાર પોતાના પાપે જ ભસ્મ થઈ ગયો. ત્યાર પછી તુરત જ શત્રુને મારનાર શ્રીમાને (આપે) મને દર્શન આપ્યાં ।।૩૩।।

હે મહાભાગ! આપ સમસ્ત પ્રાણીઓના માનનીય છો. આપના પરમ દિવ્ય અને અસહ્ય તેજથી મારી શક્તિ ચાલી ગઈ છે. આપના સામું બહુ વખત મારાથી જોઈ પણ શકાતું નથી ।।૩૪।।

જ્યારે રાજા મુચુકુન્દે આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે સમસ્ત પ્રાણીઓના જીવનદાતા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે હસતાં-હસતાં મેઘધ્વનિના કરતાં પણ વધારે ગમ્ભીર વાણીથી કહ્યું ।।૩૫।।

શ્રીભગવાન્ બોલ્યા : હે પ્રિય મુચુકુન્દ! મારાં જન્મ, કર્મ અને નામ હજારો છે. હું અનન્ત છું. તેથી એ મારાથી પણ ગણી ન શકાય તેને ક્રમવડે કહેવાનું બની શકે એમ નથી. જ્યારે હું પણ ન કહી શકું તો બીજો તો ક્યાંથી કહેવાને સમર્થ થાય? ।।૩૬।।

કોઈ પુરુષ પોતાના અનેક જન્મોમાં પૃથ્વીનાં નાના-નાના ધૂળ-કણોની ગણતરી કરી નાખે પરન્તુ મારા જન્મ, ગુણો, કર્મો અને નામોની કોઈ ક્યારેય કોઈ પણ પ્રકારે ગણતરી કરી ન શકે. (કરોડો બ્રહ્માંડોમાં એક દિવસમાં કરોડો જન્મો થાય છે. તેથી તે અપાર હોવાથી ગણતરી અશક્ય છે) ।।૩૭।।

હે રાજન્! સનક સનન્દન આદિ મોટા-મોટા ઋષિઓ મારા ત્રિકાલ સિદ્ધ જન્મો અને કર્મો નું વર્ણન કરતા રહે છે પરન્તુ ક્યારેય તેમનો પાર પામતા નથી* ।।૩૮।।

વિશેષ : જીવ પરિચ્છિન્ન છે. તે એક વખતે એક દેશમાં એક દેહ ગ્રહણ કરે છે. ભગવાન્‌ને તો દેહ ન હોવાથી પોતાની ઈચ્છામાં આવે તેમ એકી સાથે એક જ ક્ષણે અનેક ભક્તોને અનેક પ્રકારે

દર્શન આપે છે તેથી આપનાં અનેક સ્વરૂપો થાય છે. આકાશ જ ભગવાન્નું શરીર છે, બધે જ તેના હાથ, પગ છે. (**સર્વતઃ પાણિપાદાન્તઃ**) અનન્તમૂર્તિ છે તેથી તેનાં રૂપ પણ અનન્ત હોય તે ઉચિત છે.

હે પ્રિય મુચુકુન્દ! એવું હોવા છતાં હું મારા વર્તમાન (અત્યારના) જન્મ, કર્મ અને નામોનું વર્ણન કરું છું તે સાંભળો. પહેલાં બ્રહ્માજીએ મને ધર્મની રક્ષા અને પૃથ્વી ઉપર ભારરૂપ બનેલા અસુરોનો સંહાર કરવાનેમાટે પ્રાર્થના કરી હતી ।।૩૯।।

તે પ્રમાણે હું યાદવના કુલમાં વસુદેવજીને ત્યાં પ્રકટ થયો. વસુદેવનો પુત્ર હોવાથી મને લોકો ‘વાસુદેવ’ નામથી જાણે છે ।।૪૦।।

અત્યાર સુધીમાં હું કાલનેમિ અસુરનો, જે કંસના રૂપમાં જન્મ્યો હતો તથા પ્રલમ્બ વગેરે અનેક સાધુદ્રોહી અસુરોનો સંહાર કરી ચૂક્યો છું. હે રાજન્! આ કાલયવન હતો જે તમારી તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ (રૂપી બાણો) થી પણ મારી જ પ્રેરણાથી બળીને ભસ્મ થઈ ગયો ।।૪૧।।

તે જ હું તમારા ઉપર કૃપા કરવામાટે જ આ ગુફામાં આવ્યો છું. (કાલયવનને તો હું બીજી પણ કોઈ રીતે મારી શકત) પૂર્વ જન્મોમાં તમે મારી બહુવાર પ્રાર્થના કરેલી. (આથી એમ સૂચવ્યું કે અત્યારે તમારામાં જે સામર્થ્ય છે તે મારા પ્રતાપથી જ છે. આટલો ક્લેશ વેઠીને અહીં સુધી આવવાનું કારણ એક જ અને તે એ કે સ્વભાવથી જ) હું ભક્તવત્સલ છું ।।૪૨।।

હે રાજર્ષે! તમારી જે અભિલાષા હોય તે મારી પાસે માગી લો. હું તમારી બધી અભિલાષાઓ પૂર્ણ કરી દઈશ. જે પુરુષ મારે શરણે આવી જાય છે તેને માટે પછી એવી કોઈ વસ્તુ નથી રહેતી જેને માટે તે શોક કરે ।।૪૩।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : ભગવાને આ પ્રમાણે રાજા મુચુકુન્દને કહ્યું ત્યારે મુચુકુન્દને વૃદ્ધ ગર્ગનું કથન યાદ આવી ગયું કે ભગવાન્ યદુવંશમાં પ્રકટ થવાના છે. આનન્દવિભોર બની તેણે ભગવાન્ના ચરણોમાં પ્રણામ કર્યાં અને આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી ।।૪૪।।

રાજા મુચુકુન્દે કહ્યું : હે પ્રભો! જગતનાં બધાં પ્રાણીઓ આપની માયાથી અત્યન્ત મોહિત થઈ રહ્યાં છે. તેઓ આપથી વિમુખ થઈ આપની ભક્તિ કરવાને બદલે અનર્થમાં જ ફસાયેલાં રહે છે. તમામ દુઃખોનું જે મૂલ કારણ છે તેવા ગૃહસ્થાશ્રમની ઝંઝટોમાં જ તેઓ સુખ મેળવવામાટે પ્રયત્નો કરે છે. (પણ નદીમાં

અગ્નિ મળે તો જ ગૃહોમાં સુખ મળે) આ પ્રમાણે સ્ત્રી અને પુરુષ બધાં સુખને માટે ઘરમાં આસક્ત થઈ ઠગાઈ રહ્યાં છે ।।૪૫।।

હે નિર્દોષ પ્રભુ! આ ભૂમિ અત્યન્ત પવિત્ર ભૂમિ છે. જીવ અનેક જન્મ લેતો-લેતો મહામુશ્કેલીએ ક્યારેક જ તેમાં મનુષ્યનો જન્મ પ્રાપ્ત કરે છે. એમાં પણ જેમાં એકેય અંગમાં ખોડખાંપણ ન હોય, ઈન્દ્રિયો બરાબર કામ આપતી હોય અને બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ હોય તેવો જન્મ તો અતિ દુર્લભ છે. પરમ સૌભાગ્ય અને ભગવત્કૃપાથી જ તે અનાયાસે પ્રાપ્ત કરીને પણ જે પોતાની મતિગતિ અસત્ સંસારમાં જ લગાડી દે છે અને તુચ્છ વિષયસુખને માટે જ બધા પ્રયત્નો કરતા ગૃહસ્થાશ્રમના અન્ધકૂપમાં પડ્યા રહે છે. ભગવાન્‌ના ચરણકમલોની ભક્તિ નથી કરતા તે તો ઘાસના લોભથી અન્ધારિયા કૂવામાં જઈ પડેલ પશુ જેવા છે ।।૪૬।।

(અમે બધા તો કાળથી જિતાયેલા છીએ. એક આપના ઉપર જ કાળની સત્તા ચાલતી નથી માટે સમ્બોધન) હે અજિત પ્રભો! હું રાજા હતો, રાજ્યલક્ષ્મીના મદમાં મસ્ત હતો. આ મરી જનારા શરીરને જ હું આત્મા-પોતાનું સ્વરૂપ સમજી રહ્યો હતો અને રાજકુમાર, રાણી, ખજાનો તથા પૃથ્વી ની આસક્તિમાં જ ફસાઈ ગયો હતો તે વસ્તુઓની ચિન્તા રાત-દિન મને થયા કરતી. આ પ્રમાણે મારા જીવનનો અત્યાર સુધીનો સમય વ્યર્થ જ ગયો ।।૪૭।।

જે આ શરીર પ્રત્યક્ષ જ ઘડા[૧] અને ઘરના[૨] જેવું માટીનું બનેલું છે તેને જ મેં મારું સ્વરૂપ માની લીધું હતું અને વળી મારી જાતને માની બેઠો હતો 'નરદેવ'! આ પ્રમાણે મદમાં અંધ બની આપની તો કોઈ પરવા જ કરી નહિ. રથ, હાથી, ઘોડા અને પાયદળની ચતુરંગિણી સેના તથા સેનાપતિઓથી વીંટળાયેલો હું પૃથ્વી ઉપર આમ-તેમ ઘૂમતો રહેતો ।।૪૮।।

વિશેષ : ૧. ઘડો જલ લાવવા માટે વપરાય છે અને તે જલ બીજે વપરાય છે. તેવી રીતે આ શરીરથી કર્મો કરવામાં આવે છે અને તે કર્મોનો વળી જ્યાં-ત્યાં વિનિયોગ થાય છે. એવા કર્મના માત્ર સાધનરૂપ શરીરને જ આત્મા ગણો એ કુમતિનું ફલ છે.

૨.ઘરમાં જેવી રીતે કોઈ રહે છે તેવી રીતે ભગવાને આ શરીરરૂપી ઘર થોડો વખતજ રહેવાને માટે બનાવેલું છે.

બીજાં બધાં કામો કરતાં આ કામ આવશ્યક છે તે મારે ચોક્કસ કરવું જોઈએ. આમ કરવું જોઈએ તેમ કરવું જોઈએ વગેરેની ચિન્તામાં પડેલ માણસ પોતાનું એક

માત્ર કર્તવ્ય ભગવત્પ્રાપ્તિથી વિમુખ થઈ ગાફેલ થઈ જાય છે. સંસારમાં જકડી રાખનારા વિષયોમાટે તેની લાલસા અને લોભ વધતાં જ જાય છે. આવા ત્રણ દોષથી વ્યાપ્ત થયેલાને, ભૂખ્યો, સર્પ જેમ અસાવધાન ઉન્દરને પકડી લે છે તેવી જ રીતે આપ સાવધાનતાથી આપના કાળરૂપવડે તેને પકડી પાડો છો ।।૪૯।।

પહેલાં જે સોનાના રથ ઉપર અથવા મોટા–મોટા ગજરાજ ઉપર સવારી કરતો હતો અને નરદેવ કહેવાતો હતો તે જ આપના અબાધ કાળનો ગ્રાસ બની જતાં બહાર ફેંકી દેવામાં આવે તો સડીને ઢગલો બની જાય છે ।।૫૦।।

હે પ્રભો! જેણે બધી જ દિશાઓ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી લીધો છે અને જેની સામે લડનારો સંસારમાં કોઈ રહ્યો નથી, જે શ્રેષ્ઠ સિંહાસન ઉપર બેસે છે અને મોટા–મોટા રાજાઓ કે જે પહેલાં એના બરાબરિયા હતા હવે જેના ચરણોમાં મસ્તક નમાવે છે તે જ પુરુષ જ્યારે વિષયસુખ ભોગવવાને માટે, જે ગૃહસ્થીની એક ખાસ વસ્તુ છે, સ્ત્રીઓની પાસે જાય છે ત્યારે એમના હાથનું રમકડું તેમનું પાળેલું પશુ બની જાય છે ।।૫૧।।

રાજ્ય મળ્યા પછી વિષયભોગ કરે તે 'અધમ' કહેવાય. ઘણા લોકો વિષયભોગ છોડી દઈ ફરીથી રાજ્ય વગેરે ભોગ મેળવવાની ઈચ્છાથી જ દાન પુણ્ય કરે છે અને ''હું ફરી જન્મ લઈ સૌથી મોટો પરમ સ્વતન્ત્ર સમ્રાટ થાઉં'' એવી કામના રાખી તપસ્યામાં સારી રીતે સ્થિત થઈ શુભ કર્મો કરે છે તે વધારે અધમ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે જેની તૃષ્ણા વધેલી છે તે કદાપિ સુખી થઈ શકતા નથી ।।૫૨।।

પોતાના સ્વરૂપમાં એકરસ સ્થિત રહેનારા હે પ્રભુ! જીવ અનાદિકાલથી જન્મમૃત્યુરૂપ સંસારના ચકકરમાં ભટકી રહ્યો છે. જ્યારે તેને ભ્રમણ જનિત કલેશ જોઈને આપની દયા તેના ઉપર થાય છે ત્યારે તેનો જન્મ યોગી કે મહાન ભગવદીય કુલમાં થાય છે ત્યારે તેને સત્સંગ પ્રાપ્ત થાય છે. (સત્સંગમાં પ્રેમ હોવો એ છેલ્લો જન્મ (ભવાપવર્ગ) ની નિશાની છે.) તે જ ક્ષણે સત્સંગ પ્રાપ્ત થાય છે તે જ ક્ષણે તેને સન્તો–ભગવદીયોની એક માત્ર ગતિરૂપ (સન્તો સાધ્ય, સાધન અને ફલ ભગવાન્‌ને જ ગણે છે) તથા કાળ, કર્મ, સ્વભાવના ઈશ એવા આપનામાં જીવની બુદ્ધિ અત્યન્ત દઢતાથી લાગી જાય છે ।।૫૩।।

હે ભગવન્! હું તો એમ સમજું છું કે આપે મારા ઉપર મહાન અનુગ્રહની વર્ષા કરી કારણ કે ભગવદ્દઈચ્છાથી, અનાયાસે જ, મારું રાજ્યનું બન્ધન છૂટી ગયું. સાધુ

સ્વભાવના ચક્રવર્તીરાજાઓ પણ જ્યારે પોતાનું રાજ્ય છોડી દઈ એકાન્તમાં ભજન સાધન કરવાના ઉદ્દેશથી વનમાં જવા માગે છે ત્યારે તેના મમતા-બન્ધનથી છૂટવામાટે પ્રેમપૂર્વક આપની પ્રાર્થના કર્યા કરે છે ।।૫૪।।

હે વિભો! આપથી શું અજાણ્યું છે? હું આપનાં ચરણોની સેવા સિવાય બીજું કોઈ વરદાન નથી ચાહતો કારણ કે જેમની પાસે કંઈ જ સંગ્રહ-પરિગ્રહ નથી તેવા નિષ્કિંચન લોકો પણ માત્ર તેની જ પ્રાર્થના કર્યા કરે છે. (આપ તેમને બીજું કંઈ પણ આપો તો તે પણ તેઓ સ્વીકારતા નથી અને અસાધ્યની પ્રાર્થના કરે છે. માટે **પ્રાર્થ્યતમ** શબ્દ છે.) હે હરે! મોક્ષ આપનારા આપની આરાધના કરી એવો કોણ શ્રેષ્ઠ પુરુષ (મૂર્ખ) હશે કે જે પોતાને બંધનમાં નાખનારા સાંસારિક વિષયોનું વરદાન માગે? ।।૫૫।।

તેથી હે પ્રભો! હે સત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણની સાથે સમ્બન્ધ રાખનારી બધી જ કામનાઓને છોડી દઈ કેવલ માયાના લેશમાત્ર સમ્બન્ધથી રહિત, ગુણાતીત, ભેદરહિત ચિત્સ્વરૂપ (જ્ઞાન સ્વરૂપ), પરમ પુરુષ આપનું શરણ ગ્રહણ કરું છું ।।૫૬।।

હે ભગવન્! અનાદિ કાળથી પોતાનાં કર્મોના ફલ ભોગવતો-ભોગવતો હું દુઃખી-દુઃખી થઈ રહ્યો હતો એની દુઃખદ જ્વાલા રાત-દિવસ મને બાળી રહી હતી. મારા છ શત્રુ (પાંચ ઈન્દ્રિયો અને મન) ક્યારેય શાન્ત થતા નહોતા. તેમની વિષયોની ઈચ્છા વધતી જ જતી હતી. ક્યારેય કોઈ રીતે એક ક્ષણનેમાટે પણ મને શાન્તિ ન મળી. હે શરણ દાતા! હવે હું ભય, મૃત્યુ અને શોકરહિત એવાં આપનાં ચરણકમલોને શરણે આવ્યો છું. અખિલ જગતના એક માત્ર સ્વામી! પરમાત્મા! કૃપા કરી શરણાગતની રક્ષા કરો ।।૫૭।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : હે સાર્વભૌમ! હે મહાભાગ! તમારી બુદ્ધિ શુદ્ધ અને શ્રેષ્ઠ છે. મેં વરદાનમાટે તમને કહ્યું તો પણ તમારી બુદ્ધિ કામનાઓને અધીન ન થઈ ।।૫૮।।

મેં તમને વરદાનનો લોભ કરાવ્યો તે માત્ર તમારી સાવધાનીની પરીક્ષામાટે જ હતો. મારા જે અનન્ય ભક્તો હોય છે તેમની બુદ્ધિ ક્યારેય કામનાઓથી આમ-તેમ ભટકતી નથી ।।૫૯।।

હે રાજન્! પ્રાણાયામ આદિ ઉપાયોવડે મનને રોકનાર અભક્તોને તેમની વાસનાઓ નષ્ટ થતી નથી તેથી તેમનું મન શાન્ત છતાં ક્વચિત્ વિષયોમાટે ફરી

દોડા-દોડ કરે છે* ।।૬૦।।

વિશેષ : ભોગ અને મોક્ષ બન્ને એકી સાથે જો ક્યાંય શક્ય હોય તો તે ભગવદ્માર્ગમાં જ છે. સૌભરિ ઋષિએ દુઃસંગ ન લાગે એટલામાટે જલમાં ઉભા રહીને સાઠ હજાર વર્ષ તપ કર્યું. પણ વાસનાનો ક્ષય તપથી ન થતો હોવાથી બધું તપ વટાવી નાખી, યૌવન પ્રાપ્ત કરી માન્ધાતાની પચાસ રાજકન્યાઓ સાથે લગ્ન કર્યું. જ્યારે ભક્તિથી વાસનાનો ક્ષય થાય છે. ભગવાન્ ભક્તોની કામનાઓ તો પૂર્ણ કરે છે, સાથે-સાથે ઉપદ્રવ ન થાય તેનો પણ પ્રબન્ધ કરે છે માટે યોગ વગેરે કરતાં ભક્તિ શ્રેષ્ઠ છે.

મારામાં મન રાખી યથેચ્છ (ભગવાન્‌ની લીલા જોતા) પૃથ્વીમાં ફર્યા કરો. તમને કોઈ દિવસ નાશ ન થાય તેવી મારામાં નિત્ય ભક્તિ થાઓ ।।૬૧।।

ક્ષાત્રધર્મમાં રહી મૃગયાદિ કરતાં તમે ઘણા જીવોની હિંસા કરેલી છે એ પાપના નિવારણમાટે મારો આશ્રય કરી તપ કરો અને મનનું નિયમન કરી એ પાપને દૂર કરો ।।૬૨।।

જન્મન્યનન્તરે રાજન્ સર્વભૂતસુહૃત્તમઃ ।।
ભૂત્વા દ્વિજવરસ્ત્વં વૈ મામુપૈષ્યસિ કેવલમ્ ।।૬૩।।

હે રાજન્! હવે પછીના જન્મમાં તમે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ થશો અને બધાં પ્રાણીઓના સાચા હિતેચ્છુ, પરમ સુહૃદ બનશો અને ત્યારબાદ મને પુરુષોત્તમને પ્રાપ્ત કરશો ।।૬૩।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધમાં (ત્રીજા રાજસ પ્રકરણના ત્રીજા સાધનપેટા પ્રકરણનો વીર્યરૂપ બીજો) ''ભગવાને મુચુકુન્દ ઉપર કરેલો અનુગ્રહ'' નામનો (ઉત્તરાર્ધનો બીજો અને ચાલુ) એકાવનમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં અડતાલીસમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ભગવત્સેવા અને ભગવદ્‌ગુણગાન એ ભક્તિમયી પવિત્ર જીવનસાધના હોવી જોઈએ, ધંધો નહીં. હવેલી-મન્દિરમાંજાહેર સેવા-મનોરથોના રૂપમાં ભગવત્સેવાને તેમજ ભાગવતકથા, ઢાઢીલીલા, માલાપહેરામણીના માધ્યમથી ભગવત્કથાને પોતાનો ધંધોબનાવી બેઠેલા 'ભક્તિ'શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવા લાયક પણ ન ગણાય.

અધ્યાય ૫૨

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. ૪૯

રુક્મિણીજીએ ભગવાન્‌ને લખેલો પત્ર

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું ત્રીજું સાધન પ્રકરણ અધ્યાય૩

વિશેષ : ભગવાને પુરુષ (મુચુકુન્દ) ઉપર અનુગ્રહ કર્યો એ વાત ગત અધ્યાયમાં કહેવામાં આવી, હવે સ્ત્રી ઉપર અનુગ્રહ કર્યાની વાત આ બાવનમા અધ્યાયમાં કહે છે. રુક્મિણીજી, જામ્બવતીજી અને સત્યભામાજી એ ત્રણની ઉપરનો અનુગ્રહ કહેવાય છે. પુરુષોત્તમે મુચુકુન્દ ઉપર અનુગ્રહ કર્યો તે કાલસાપેક્ષ કર્યો તેથી મુચુકુન્દે બાર શ્લોકથી સ્તુતિ કરી. તેરમામાં તો પ્રાર્થના કરી છે, ગાન્ધર્વવિવાહ, રાક્ષસવિવાહ, અને વૈદિકવિવાહ એમ ત્રણ પ્રકાર રુક્મિણીજીમાં સમ્ભવે છે. **''શ્રુત્વા ગુણાન્''** એ પ્રાર્થનાથી ગાન્ધર્વવિવાહ, યુદ્ધ કરી લાવ્યા તે રાક્ષસવિવાહ અને વૈદિક ધર્મ્ય 'વિવાહ' એટલે વાચિક, કાયિક અને માનસિક તેમ ત્રિવિધ એમાં આવી જાય છે. સ્ત્રીઓની મુક્તિને કહેવામાટે મુચુકુન્દના તપની કથા છે. દેવના હિતને માટે પ્રસંગથી તામસોનો વધ કહ્યો છે. ભગવાને જરાસન્ધથી પલાયન કર્યું એ પણ એક લીલા છે. શિવજીની ઉપર અનુગ્રહમાટે અને તેમનું આપેલું વરદાન સત્ય કરવા એમ કર્યું છે. સાત્વિક, તામસ અને રાજસ ઉપર ભગવાન્‌ની કૃપા છે એમ બતાવવામાટે શિવજી, લક્ષ્મીજી અને રાજાની વાત કહી છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

ઇત્થં સોઽનુગૃહીતોંગ કૃષ્ણેનેક્ષ્વાકુનન્દનઃ ।।
તં પરિક્રમ્ય સન્નમ્ય નિશ્ચકામ ગુહામુખાત્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પ્રિય પરીક્ષિત! એ પ્રમાણે ઇક્ષ્વાકુનન્દન મુચુકુન્દ ઉપર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કૃપા કરી ત્યારે એ મુચુકુન્દ ભગવાન્‌ને પરિક્રમા, નમસ્કાર વગેરે કરી ગુફામાંથી બહાર આવ્યા ।।૧।।

તેમણે બહાર આવીને જોયું કે તમામ મનુષ્યો, પશુઓ, લતાઓ અને વૃક્ષ વનસ્પતિ પહેલાંના કરતાં બહુ જ નાના-નાના આકારનાં થઈ ગયાં છે તેથી કલિયુગ આવી ગયો છે એમ જાણી ઉત્તર દિશા તરફ ચાલી નીકળ્યા ।।૨।।

મહારાજ મુચુકુન્દ તપ (ઇન્દ્રિય નિગ્રહ), (ભગવાન્‌નાં વચનોમાં) શ્રદ્ધા, (વિધ્નરૂપે સામેથી પ્રાપ્ત થયેલા વિષયોથી ન લેપાતાં) ધીર, અનાસક્તિથી યુકત અને

શરીરની રક્ષા કરવા વિશે સંશય વિનાના થઈ ગયા. પોતાનું ચિત્ત ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણમાં લગાડી દઈ ગન્ધમાદન (ગરુડગંગાથી ઉત્તરમાં બદરિકાશ્રમ સુધીનો બધો ભાગ 'ગન્ધમાદન' ગણાય છે.) પર્વત ઉપર જઈ પહોંચ્યા ।।૩।।

ત્યાંથી બદરિકાશ્રમમાં આવ્યા; જ્યાં નરનારાયણનું મન્દિર છે ત્યાં સર્વ દ્વન્દ્વને સહન કરતા શાન્ત થઈ તપવડે ભગવાન્ હરિનું આરાધન કરવા લાગ્યા ।।૪।।

આ બાજુ ભગવાન્ ત્યાંથી પાછા ફર્યા અનેયવને ઘેરેલી પોતાની નગરી મથુરામાં આવ્યા.ત્યાં પડેલા મ્લેચ્છ સૈન્યને મારીને એનું ધન દ્વારકા લઈ ગયા ।।૫।।

ભગવાન્ના કહેવાથી પોઠિયાઓ ઉપર એ ધન દ્વારકા તરફ રવાના કરવામાં આવ્યું ત્યાં તો ત્રેવીસ અક્ષૌહિણી સેનાની સાથે જરાસન્ધ આવી પહોંચ્યો ।।૬।।

હે રાજન્! શત્રુસેનાનો પ્રબલ વેગ જોઈ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવજી મનુષ્યો જેવી લીલા કરતા હતા તેની સામેથી જલદી દોડવા લાગ્યા ।।૭।।

આપના મનમાં ભયનો લેશ પણ નહોતો. છતાં જાણે કે બહુ જ ભયભીત થઈ ગયા હોય તે પ્રમાણે નાટક કરતા તે બધું જ ધન ત્યાં જ પડતું મૂકી અનેક યોજનો સુધી પોતાના કમલદલના જેવો સુકોમલ ચરણોથી જ (પૃથ્વીને સુખ આપવા) પગપાળા ચાલી નીકળ્યા ।।૮।।

જ્યારે મહા બળવાન મગધરાજ જરાસન્ધે જોયું કે શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવજી તો ભાગી રહ્યા છે ત્યારે તે હસવા લાગ્યો. પોતાના રથ અને સેના ની સાથે તેણે તેમનો પીછો પકડ્યો કારણ કે તેને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવજી ના ઐશ્વર્ય, પ્રભાવ વગેરે સામર્થ્યનું ભાન નહોતું ।।૯।।

બહુ દૂર સુધી દોડી બન્ને ભાઈઓ 'પ્રવર્ષણ'નામના ઘણા ઊંચા પર્વત ઉપર ચઢી ગયા. તે પર્વતનું નામ પ્રવર્ષણ એટલામાટે પડ્યું હતું કે ત્યાં નિત્ય વરસાદ વરસે છે* ।।૧૦।।

વિશેષ : 'પ્રવર્ષણ' પર્વત ઘણો ઊંચો હોવાથી સદા તેના ઉપર વાદળો હોય જ. તેથી સૂર્યના કિરણોનો તેને સમ્બન્ધ નથી. તેના ઉપર કાયમ વરસાદ વરસતો રહેતો હોવાથી ત્યાં અગ્નિનો સમ્બન્ધ શક્ય નથી. પ્રવર્ષણ પર્વતે ભગવાન્ને એક વખત પ્રાર્થના કરી કે મારી ઠંડી દૂર કરો. ભગવાને વરદાન આપેલું કે હું તારી ઠંડી દૂર કરીશ. આટલામાટે ભગવાન્ પર્વત ઉપર પધાર્યા. નહીંતર શત્રુથી છુપાવામાટે કોઈ ઊંચે ન ચડે. નીચે ઊભેલો માણસ પર્વત ઉપરના માણસને તો સહેલાઈથી જોઈ શકે. વળી પર્વત ઉપર ચડવાથી તો ન થાકેલો હોય તોય થાકી જાય. બન્ને

ભાઈઓ પર્વત ઉપરથી કૂદી ગયાત્યાર પછીજ અગ્નિ લાગ્યો છે.

પર્વતથી આગળ કોઈનાં પગલાં દેખાતાં નહોતાં તેના ઉપરથી જરાસન્ધે એમ વિચાર્યું કે આ બન્ને પર્વત ઉપર જ છુપાઈ ગયા છે. તેથી (ભગવદ્ ઈચ્છાથી) તેણે પર્વતની ચારે તરફ લાકડાં અને ઘાસ મૂકી પર્વતને આગ લગાડી ।।૧૧।।

(પર્વતને આપેલું વરદાન પૂરું થયું એટલે) બન્ને ભાઈઓ (બળી જવાની બીકથી નહિ પણ પોતે પર્વત ઉપર હોય ત્યાં સુધી અગ્નિ પ્રદીપ્ત ન થઈ શકે એટલામાટે) ઝપાટાબંધ તળેટી જેની સળગી રહી છે તેવા, અગિયાર યોજન (૮૮માઈલ) ઊંચા પર્વત ઉપરથી (તળેટી અને જરાસન્ધ ના ઘેરાને પણ લાંઘીને) ધરતી ઉપર કૂદી આવ્યા ।।૧૨।।

અનુચર સહિત શત્રુએ એમને જોયા નહિ. એમ બન્ને ભાઈઓ, હે નૃપ! સમુદ્રથી ઘેરાયેલી પોતાની દ્વારકામાં પધાર્યા ।।૧૩।।

રામ-કૃષ્ણ પર્વતમાં બળી ગયા એમ જરાસન્ધે માન્યું અને પોતાનું મોટું સૈન્ય લઈને મગધ દેશમાં પાછો ગયો ।।૧૪।।

આનર્ત દેશના રૈવત રાજાએ પોતાની રેવતી નામની કન્યાને બ્રહ્માજીની પ્રેરણાથી બલદેવજીને આપ્યાની વાત નવમા સ્કન્ધમાં કહેવામાં આવી છે ।।૧૫।।

હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પણ સ્વયંવરમાં આવેલા શિશુપાલ અને તેના પક્ષપાતી શાલ્વ વગેરે રાજાઓને બલપૂર્વક હરાવી, બધાની નજર સામે જ, જેવી રીતે (માતાની આફત દૂર કરવા) ગરુડજીએ અમૃતનું હરણ કર્યું હતું તેવી જ રીતે વિદર્ભ દેશની રાજકુમારી રુક્મિણીજીને હરી લાવ્યા અને તેની સાથે લગ્ન કરી લીધું. રુક્મિણીજી રાજા ભીષ્મકની કન્યા અને સ્વયં ભગવતી લક્ષ્મીજીનો અવતાર હતી ।।૧૬-૧૭।।

રાજા પરીક્ષિતે પૂછ્યું : હે ભગવન્! અમે સાંભળ્યું છે કે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે ભીષ્મકકુમારી પરમસુન્દરી રુક્મિણીજીને બલપૂર્વક હરણ કરી *રાક્ષસવિધિથી તેમની સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં ।।૧૮।।

વિશેષ : ક્ષત્રિયોમાં ત્રણ પ્રકારના વિવાહ શાસ્ત્રસમ્મત છે; ગાન્ધર્વ, રાક્ષસ અને ધર્મ્ય. પહેલો વિવાહ ધર્મ્ય હોવો જોઈએ. સમાધિ ભાષાનો વિવાહ સ્વયંવરમાં થયેલ છે. અન્ય વિવાહ મતાન્તરીય છે, બીજા કલ્પની કથા છે.

જરાસન્ધ, શાલ્વ વગેરેને જીતીને ભગવાન્ કન્યાને લાવ્યા. એ અમાપ

બળવાળા શ્રીકૃષ્ણના વિજયને સાંભળવાની મારી ઈચ્છા છે ।।૧૯।।

હે બ્રહ્મર્ષે! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓની બાબતમાં તો કહેવું જ શું? તે પોતે તો પવિત્ર છે જ, પરન્તુ તે સારા જગતનો મલ ધોઈ નાખી તેને પણ પવિત્ર કરે છે. એમાં એવી લોકોત્તર મધુરતા છે કે જેને રાત-દિન સેવન કરતા રહેવા છતાં તેમાંથી નિત્ય નવો-નવો રસ મળતો રહે છે. ભલા એવો કોણ રસિક, કોણ મર્મજ્ઞ હશે કે જે તેમને સાંભળી તૃપ્ત થઈ જાય?* ।।૨૦।।

વિશેષ : અહીં **'શ્રુતજ્ઞ'** અને **'રસજ્ઞ'** એમ બે પાઠ છે. કૃષ્ણ કથા ચારેય પુરુષાર્થ-ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ આપનારી છે. **'પુણ્યાઃ'**-પવિત્ર-ધર્મ. **'માધ્વી'**-મધુર કામ. **''લોક મલાપહાઃ''**-લોકનો પાપરૂપ મલ દારિદ્રયની જેમ ધોઈ નાખનાર-અર્થ. **''નિત્ય નૂતનાઃ''**-નિત્ય નવીન, કાળ જેનો ગ્રાસ નથી કરી શકતો તેવી-મોક્ષ.

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : વિદર્ભ દેશના અધિપતિ ભીષ્મક નામના એક મહાન રાજા થઈ ગયા. તેને પાંચ પુત્રો હતા અને એક સુન્દર (મુખવાળી) કન્યા હતી ।।૨૧।।

*સૌથી મોટા પુત્રનું નામ 'રુક્મી' હતું અને તેનાથી ચાર નાના હતા જેમનાં નામ રુક્મરથ, રુક્મ બાહુ, રુક્મકેશ અને રુક્મમાલી હતાં. એમની બહેન સતી રુક્મિણીજી હતી ।।૨૨।।

વિશેષ : ભીષ્મક મહાદેવજીનું અને રુક્મિણીજી માયાનું સ્વરૂપ છે. તેના પાંચ ભાઈઓ અવિદ્યાના પાંચ પર્વ છે, કારણ કે અવિદ્યા એ માયાનું કાર્ય છે. 'રુક્મ'નો અર્થ સોનું છે. પંચાત્મક સોનું કલિયુગનું નિવાસસ્થાન છે. પાંચેય ભાઈઓ તથા તેમની બહેનનાં નામોમાં 'રુક્મ' શબ્દ આવે છે.

ઘેર આવેલ બ્રાહ્મણ આદિના મુખથી મુકુન્દ ભગવાન્નાં રૂપ, પરાક્રમ, ગુણ અને વૈભવ ના પ્રભાવને સાંભળી પોતાને લાયક પતિ શ્રીકૃષ્ણ છે એમ એણે નક્કી કર્યું ।।૨૩।।

બુદ્ધિ, ઉદારતા, રૂપ, શીલ અને ગુણ વાળી રુક્મિણીજીને પોતાને લાયક જાણી શ્રીકૃષ્ણે પણ એને વરવાનો મનોરથ કર્યો ।।૨૪।।

રુક્મિણીજીના બન્ધુઓ પણ ઈચ્છા રાખતા હતા કે અમારી બહેનના વિવાહ શ્રીકૃષ્ણ સાથે જ થાય. પરન્તુ રુક્મી શ્રીકૃષ્ણ ઉપર બહુ દ્વેષ રાખતો હતો તેથી તેણે તેમને તેમ કરતાં રોકી દીધા અને શિશુપાલને જ પોતાની બહેનનેમાટે યોગ્ય વર માન્યો ।।૨૫।।

જ્યારે પરમ સુન્દરી રુક્મિણીજીને આ વાતની ખબર પડીકે મારો મોટો ભાઈ મારો વિવાહ શિશુપાલ સાથે કરવા માગે છે ત્યારે તે બહુજ ઉદાસ થઈ ગઈ. તેણે ખૂબ વિચાર કરી એક વિશ્વાસપાત્ર બ્રાહ્મણને તત્કાળ શ્રીકૃષ્ણ પાસે મોકલ્યો।।૨૬।।

બ્રાહ્મણ દ્વારકા આવ્યો. તેને દ્વારપાલોએ શ્રીકૃષ્ણ પાસે પહોંચાડ્યો. ત્યાં એણે આદિ પુરુષને સુવર્ણાસિન ઉપર બિરાજેલા જોયા ।।૨૭।।

ભગવાને બ્રાહ્મણને જોયો કે તુરત પોતે બ્રાહ્મણને માન આપનાર તથા સમર્થ હોવાથી આસન ઉપરથી ઊતરી ગયા. એ સુવર્ણના આસન ઉપર બ્રાહ્મણને બેસાડી, જેમ દેવો ભગવાન્‌ની પૂજા કરે છે તેમ એમની પૂજા કરી ।।૨૮।।

આદર સત્કાર, કુશલ પ્રશ્ન પૂછ્યાં પછી જ્યારે બ્રાહ્મણ દેવતા ભોજનથી પરવાર્યા અને આરામ કરી લીધો ત્યારે સન્તોના પરમ આશ્રય ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તેમની પાસે ગયા અને પોતાના કોમલ કરકમલોથી તેમના પગ દબાવતા ખૂબ શાન્ત ભાવથી પૂછવા લાગ્યા ।।૨૯।।

હે *દ્વિજવર શિરોમણિ! આપને આપના પૂર્વ પુરુષોદ્વારા સ્વીકૃત ધર્મનું પાલન કરવામાં કોઈ કઠિનાઈ તો નથી પડતી ને? આપનું ચિત્ત સદા-સર્વદા સન્તુષ્ટ તો રહે છે ને? ।।૩૦।।

વિશેષઃ જન્મના બ્રાહ્મણો જ્ઞેયઃ સંસ્કારૈ ર્દ્વિજ ઉચ્યતે, વિદ્યયા યાતિ વિપ્રત્વં ત્રિભિઃ શ્રોત્રિય ઉચ્યતે ।। જન્મથી બ્રાહ્મણ, સંસ્કારોથી દ્વિજ, વિદ્યાથી વિપ્ર અને જ્યારે ત્રણેય હોય ત્યારે શ્રોત્રિય થાય છે.

જે કંઈ મળે તેટલાથી જ જો બ્રાહ્મણ સન્તુષ્ટ રહે અને પોતાના ધર્મનું પાલન કરે તેમાં ચલાયમાન ન થાય, તો તે સન્તોષ જ તેની બધી કામનાઓ પૂર્ણ કરી દે છે ।।૩૧।।

કોઈને ઈન્દ્રની ગાદી મળી હોય પણ જો તેને સન્તોષ ન હોય તો તેને વારંવાર ક્લેશ ભોગવવા પડે છે; જ્યારે કોઈ સાવ ગરીબ હોય પણ જો તે સન્તુષ્ટ હોય તો તે સર્વ પ્રકારે સન્તાપ રહિત થઈ આરામથી સૂઈ રહે છે ।।૩૨।।

જે સ્વયં મળી જાય તેનાથી સન્તોષ માની લે, જે સદાચારી છે, જે સમસ્ત પ્રાણીઓના હિતેચ્છુ, અહંકાર રહિત તથા શાન્ત છે તેવા બ્રાહ્મણોને હું મસ્તક નમાવી વારંવાર પ્રણામ કરું છું ।।૩૩।।

હે બ્રાહ્મણ દેવતા! રાજા તરફથી તો આપ લોકોને બધી જાતની સુવિધા છે ને?

જેના રાજ્યમાં પ્રજાનું સારી રીતે પાલન થાય છે અને પ્રજા આનન્દથી રહે છે તે રાજા મને બહુ પ્રિય છે ।।૩૪।।

આપ ક્યાંથી, ક્યા કારણસર અને કઈ અભિલાષાથી આટલો કઠિન માર્ગ કાપીને અહીં પધાર્યા છો? જો તે કહેવામાં આપને કોઈ મુશ્કેલી ન હોય તો અમને કહો. અમે આપની શી સેવા કરીએ? ।।૩૫।।

હે પરીક્ષિત! લીલાથી જ મનુષ્યરૂપ ધારણ કરવાવાળા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે જ્યારે આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણ દેવતાને પૂછ્યું ત્યારે તેમણે બધી વાત કહી ભગવાન્‌ને રુક્મિણીજીનો સન્દેશો તેઓ કહેવા લાગ્યા ।।૩૬।।

રુક્મિણીજીએ કહ્યું છે, હે ત્રિભુવનસુન્દર! આપના ગુણો, સાંભળનારાના કાનદ્વારા હૃદયમાં પ્રવેશ કરી એકે એક અંગનો તાપ દૂર કરે છે. આપનું રૂપ-સૌન્દર્ય નેત્રવાળા જીવોના નેત્રોમાટે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ-ચારેય પુરુષાર્થોનું ફલ તેમજ સ્વાર્થ-પરમાર્થ બધું જ છે તે બન્ને, ગુણ અને રૂપ સાંભળીને હે અચ્યુત! મારું ચિત્ત લાજ શરમ બધું જ છોડી દઈ આપમાં જ પ્રવેશ કરી રહ્યું છે* ।।૩૭।।

વિશેષ : ભગવાન્ અને આપના છ ગુણો એમ સાત શ્લોકોથી પ્રાર્થના કરી છે. આત્મા તો આપનો જ છે. હવે જો ઈન્દ્રિયો, અન્તઃકરણ અથવા શરીર બીજાનાં થાય તો સર્વનાશ થઈ જાય. ઈન્દ્રિયો ભગવત્પર હોવાથી મન પણ આપમાં જ લાગ્યું છે. હવે શરીર પણ અપનાવી લેવા આ મારો પ્રયાસ છે. આપના ગુણોનું શ્રવણ માત્ર કરવાથી વિના પ્રયત્ને આપના ગુણોએ સ્વતઃ અન્દર પ્રવેશ કરી દીધો છે.

હે મુકુન્દ! કુલ, શીલ (સ્વભાવ), સ્વરૂપ, વિદ્યા, વય, ધન અને ગ્રહ-આ સાતેય આપણા બન્નેના સમાન છે. મનુષ્ય લોકમાં જેટલાં પ્રાણીઓ છે તે બધાનું મન આપને જોઈને આનન્દિત થાય છે (એવા આપ સુન્દર છો) હવે હે નૃસિંહ! એવી કઈ કુલવતી, મહા ગુણવતી અને ધૈર્યવતી કન્યા હોય જે વિવાહ યોગ્ય સમય આવતાં આપને જ પતિરૂપમાં પસન્દ ન કરે? સૌ કોઈ વરે જ ।।૩૮।।

તેથી હે પ્રિયતમ! મેં આપને પતિરૂપે વરણ કરી લીધા છે. હું આપને આત્મસમર્પણ કરી ચૂકી છું. હે વિભુ! મારા હૃદયની વાત આપથી છાની નથી. આપ અહીં પધારી મારો આપની પત્નીના રૂપમાં સ્વીકાર કરો. હે કમલનયન! હું આપ જેવા વીરને સમર્પિત થઈ ચૂકી છું, આપની છું. હવે સિંહના ભાગને જેમ શિયાળ અડકી જાય તેમ ક્યાંક શિશુપાલ દૂરથી(અભિમાનથી) પણ મારો સ્પર્શ ન કરી જાય ।।૩૯।।

મેં વાવ, તળાવ વગેરે કરાવ્યાં હોય, યજ્ઞ કર્યા હોય, દાન આપ્યાં હોય, નિયમ પાળ્યા હોય, વ્રત કર્યાં હોય, દેવ, બ્રાહ્મણ, ગુરુ વગેરેનું પૂજન કર્યું હોય અને આ બધું ભગવાન્‌ની આરાધના કરવા, કોઈ કામનાથી નહિ પણ નિષ્કામ બુદ્ધિથી કર્યું હોય તો ગદના મોટાભાઈ શ્રીકૃષ્ણ અહીં પધારી મારો હાથ ઝાલે પણ દમઘોષનો પુત્ર શિશુપાલ વગેરે કોઈ મારા હાથનો સ્પર્શ ન કરે ।।૪૦।।

હે પ્રભુ! આપ અજિત છો. જે દિવસે મારો વિવાહ થવાનો છે તેને આગલે દિવસે પહેલાં આપ યાદવોની સેના સાથે વિદર્ભ દેશમાં આવીને જરાસન્ધ અને શિશુપાલ ના સૈન્યને મારીને બલપૂર્વક રાક્ષસવિધિથી વીરતાનું મૂલ્ય ચૂકવી મારું પાણિગ્રહણ કરો ।।૪૧।।

આપને એવી શંકા હોય કે ''તું મારા ચરણની સેવાને યોગ્ય ખરી, પરન્તુ અન્તઃપુરમાં-ભીતર રાણીવાસમાં-રહેનારી એટલે તારા બન્ધુઓને માર્યા વિના હું તને કેવી રીતે લઈ જઈ શકું?'' તો એનો ઉપાય હું આપને બતાવું છું. અમારા કુલનો એવો નિયમ છે કે વિવાહને આગલે દિવસે કુલદેવીનાં દર્શન કરવાને માટે એક મોટી શોભાયાત્રા નીકળે છે-જેમાં નવવધૂને નગરની બહાર ગૌરી (પાર્વતીજી) ના મન્દિરે દર્શન કરવા જવું પડે છે ।।૪૨।।

હે કમલનયન! ઉમાપતિ ભગવાન્ શંકર જેવા મહાપુરુષો પણ આત્મશુદ્ધિ (તમોગુણ દૂર કરવા) માટે આપના ચરણ કમલની રજથી સ્નાન કરવાની ઝંખના કરે છે. પણ (સ્નાન થઈ શકે એટલી) આપની ચરણરજ ન મળી શકવાથી ચરણરજ મિશ્રિત જલ-ગંગાજલથી સ્નાન કરી સન્તોષ માને છે. જો મને કૃપારૂપી આપની એ ચરણરજ નહિ મળે તો વ્રતથી શરીરને સૂકવી નાખી પ્રાણ છોડી દઈશ. તેનેમાટે ભલે સેંકડો જન્મ લેવા પડે, ક્યારેક ને ક્યારેક તો આપની એ કૃપા અવશ્ય પ્રાપ્ત થશે જ. (હું પણ ત્રિગુણાત્મિકા માયા છું. તેમાં વળી રુક્મી જેવાની સાથે દુઃસંગમાં રહું છું એટલે તમોગુણ આવી ગયો છે. તે દૂર કરવાનો પ્રયત્ન ન કરવામાં આવે તો નિકૃષ્ટ જન્મ થાય) ।।૪૩।।

ઈત્યેતે ગુહ્યસન્દેશા યદુદેવ મયાऽऽહૃતાઃ ।।
વિમૃશ્ય કર્તું યચ્ચાત્ર ક્રિયતાં તદનન્તરમ્ ।।૪૪।।

બ્રાહ્મણ દેવતાએ કહ્યું : હે યદુદેવ! રુક્મિણીજીનો આ ગુહ્ય સન્દેશ લઈને હું

આવ્યો છું તેનો આપ વિચાર કરો અને જે કર્તવ્ય હોય તે પછીથી તુરત કરો ।।૪૪।।

ઈતિ શ્રીમદ્ભાગવત દશમસ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધમાં (ત્રીજા રાજસ પ્રકરણના ત્રીજા સાધન-પેટા પ્રકરણનો યશ રૂપ ત્રીજો) રુક્મિણીજીએ ભગવાન્‌ને લખેલો પત્ર નામનો (ઉત્તરાર્ધનો ત્રીજો અને ચાલુ) બાવનમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં ઓગણપચાસમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ.

તમારું વાંચન ક્યાંક એકડા વગરના મીંડા જેવું તો નથી!!!

સત્સંગ-મંડળમાં વાંચન હોય, ભગવદ્‌વાર્તામાં હોય કે વ્યક્તિગત વાંચન હોય
ષોડશગ્રન્થ વિનાનું વાંચન એકડા વગરના મીંડા સમાન જાણવું

અધ્યાય ૫૩

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. ૫૦

રાજાઓને જીતી શ્રીકૃષ્ણ રુક્મિણીજીનું હરણ કરી લાવ્યા

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું ત્રીજું સાધન પ્રકરણ અધ્યાય૪

વિશેષ : પ્રથમથી શતાર્ધ (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય બાદ કરતાં આ અધ્યાય પચાસમો થાય) ગણતાં ૫૩મા અધ્યાયમાં અને ઉત્તરાર્ધથી ગણતાં ચોથા અધ્યાયમાં બ્રાહ્મણે માગણી કરી તે પ્રમાણે ભગવાન્ કુંડિનપુર પધાર્યા એ વાત તથા બલાત્કારે કન્યાનું હરણ કર્યું તેનો ઉદ્યોગ વગેરે અહીં કહ્યું છે. એથી બનેનાં કાયા, વાણી અને મનનું ઐકમત્ય થયું છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

વૈદર્ભ્યાઃ સ તુ સન્દેશં નિશમ્ય યદુનન્દનઃ ।।
પ્રગૃહ્ય પાણિના પાણિં પ્રહસન્નિદમબ્રવીત્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે વિદર્ભ રાજકુમારી રુક્મિણીજીનો આ સન્દેશ સાંભળી પોતાના હાથથી બ્રાહ્મણ દેવતાનો હાથ પકડી હસતાં-હસતાં કહ્યું ।।૧।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : જેવી રીતે વિદર્ભ રાજકુમારી મને ચાહે છે તેવી જ રીતે હું પણ એને ચાહું છું. મારું ચિત્ત તેનામાં જ લાગેલું રહે છે તેથી મને તો રાત્રે નિદ્રા પણ નથી આવતી. હું જાણું છું કે રુક્મીએ દ્વેષથી મારો વિવાહ થતો હતો

તેને તોડાવ્યો છે ।।૨।।

પરન્તુ હે બ્રાહ્મણ દેવતા! દુષ્ટ રાજાઓને સંગ્રામમાં મારીને જીતીને, લાકડામાંથી અગ્નિ શિખાને લાવે તેમ હું નિર્દોષ અંગવાળી અને મારામાં પરાયણ પરમ સુન્દરી રાજકુમારીને હરી લાવીશ ।।૩।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : (બ્રાહ્મણ દેવતા પાસેથી) રુક્મિણીજીના વિવાહનું નક્ષત્ર જાણી લઈ, મધુસૂદન શ્રીકૃષ્ણે સારથિને આજ્ઞા કરી, ''હે દારુક! હમણાં જ રથ જલ્દી જોડી લાવો'' ।।૪।।

દારુક ભગવાન્નાં રથમાં શૈબ્ય, સુગ્રીવ, મેઘપુષ્પ અને બલાહક નામના ચાર ઘોડા જોડી તે લઈ આવ્યો અને હાથ જોડી ભગવાન્ની સામે ઊભો રહ્યો ।।૫।।

શૂરનન્દન શ્રીકૃષ્ણ બ્રાહ્મણ દેવતાને રથમાં બેસાડી પછી પોતે સવાર થયા અને તે પવનવેગી ઘોડાઓદ્વારા એક જ રાતમાં ઓખામંડળથી વરાડમાં જઈ પહોંચ્યા ।।૬।।

કુંડિન નરેશ મહારાજ ભીષ્મક પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર રુક્મી ઉપરના સ્નેહને લીધે પોતાની કન્યા *શિશુપાલને દેવામાટે વિવાહોત્સવની તૈયારીઓ કરાવી રહ્યા હતા ।।૭।।

વિશેષ : શિશુપાલ ''**શિશું બાલબુદ્ધિમેવ પાલયતિ ઈતિ શિશુપાલઃ**'' જે યુવાન કે પ્રૌઢ થયો હોય પણ જેનામાં બુદ્ધિ બાળકના જેટલી જ હોય, બાલબુદ્ધિને જ પમ્પાળ-પમ્પાળ કરે તે શિશુપાલ.

નગરના રાજમાર્ગો, શેરીઓ તથા ચોકો વાળીને સાફ કરાવ્યા તેમના ઉપર ચન્દન વગેરે છંટાવ્યા, ચિત્ર-વિચિત્ર રંગબેરંગી નાની-મોટી ધજાઓ અને પતાકાઓ ફરકાવવામાં આવી અને તોરણો બાંધવામાં આવ્યાં ।।૮।।

નગરનાં સ્ત્રી-પુરુષો પુષ્પમાલા, હાર, અત્તર, ચન્દન, ઘરેણાં અને નિર્મલ વસ્ત્રોથી સજ્જ થયેલાં હતાં. ત્યાંના સુન્દર-સુન્દર ઘરોમાંથી અગરના ધૂપની સુગન્ધ ફેલાઈ રહી હતી ।।૯।।

હે પરીક્ષિત! રાજા ભીષ્મકે પિતૃઓ અને દેવતાઓ નું વિધિપૂર્વક પૂજન કરી બ્રાહ્મણોને ભોજન અને નિયમપૂર્વક સ્વસ્તિવાચન કરાવ્યાં ।।૧૦।।

પરમ સુન્દર રાજકુમારી રુક્મિણીજીને સ્નાન કરાવવામાં આવ્યું, (મુખમાં તામ્બૂલ આપી) દાંતોનો સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો (કારણ કે શ્વેત દાંતોવાળી કન્યાને જોવી નહિ એવો કેટલેક સ્થળે દેશાચાર છે), મંગલ કૌતુક (કપોલ ઉપર હળદરથી

કમલનું ચિત્ર, મંગલસૂત્ર પહેરાવવું, એક ખંડમાં કુલદેવતાની સ્થાપના) કરવામાં આવ્યાં, પાનેતર પહેરાવવામાં આવ્યું, એક વસ્ત્ર ઓઢાડવામાં આવ્યું અને ઉત્તમ આભૂષણો ધારણ કરાવવામાં આવ્યાં ।।૧૧।।

શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોએ સામવેદ, ઋગ્વેદ અને યજુર્વેદ ના મન્ત્રોથી તેની રક્ષા કરી અને અથર્વવેદના વિદ્વાન પુરોહિતે ગ્રહશાન્તિને માટે હવન કર્યો (જેઓ કન્યાનો ભગવાન્ સાથે થનારો સમ્બન્ધ છોડાવી નીચે સમ્બન્ધ કરાવવા તૈયાર થયેલા તેમના ગ્રહોની શાન્તિમાટે આ હવન છે.) ।।૧૨।।

રાજા ભીષ્મકે કુલપરમ્પરા અને શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોને સોના, ચાંદી, વસ્ત્રો, ગોળ મિશ્રિત તલ અને ગાયોનું દાન કર્યું ।।૧૩।।

એ જ પ્રમાણે ચેદિ દેશના રાજા *દમઘોષે પણ પોતાના પુત્ર શિશુપાલને માટે મન્ત્ર જાણનાર બ્રાહ્મણો પાસે પોતાના પુત્રના વિવાહ સમ્બન્ધી બધાં મંગલ કૃત્ય કરાવ્યાં ।।૧૪।।

વિશેષ : દમઘોષ : દમ=શાન્તિ; ઘોષ=અવાજ. શાન્તિ વિશે માત્ર જે અવાજ-વાતો જ-કરતો હોય તે દમઘોષ. તે પોતે શાન્ત નથી અને અશાન્તનું કરેલું સફલ થતું નથી. અથવા 'દમ' શબ્દને ઉલટાવવાથી 'મદ' શબ્દ બને. મદઘોષ એટલે 'મદ' નો માર્યો ઘોષ જ કર્યા કરે, બૂમ-બરાડા પાડ્યા કરે તે દમઘોષ

મદઝરતા હાથીઓ, સોનાથી શણગારેલ ઘોડાવાળા રથો, પાયદળ અને ઘોડાની બનેલી ચતુરંગિણી સેના સાથે તે કુડિનપુરમાં આવ્યા ।।૧૫।।

વિદર્ભ દેશના રાજા ભીષ્મકે તેનું સામૈયું કર્યું, પૂજન કર્યું અને જ્યાં જાનને ઉતારો આપવાનું પહેલેથી નક્કી કર્યું હતું તે જુદા ઘરમાં એને આનન્દથી ઉતારો આપી દીધો ।।૧૬।।

એની જાનમાં શાલ્વ, જરાસન્ધ, દન્તવક્ત્ર, વિદૂરથ અને પૌણ્ડ્રક વગેરે શિશુપાલના પક્ષના હજારો રાજાઓ આવ્યા હતા ।।૧૭।।

એ બધા રાજાઓ શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવજી ના વિરોધી હતા. કોઈ પણ રીતે એ કન્યાને શ્રીકૃષ્ણ લઈ ન જાય એટલામાટે બધા ભેગા થઈને શિશુપાલને એ કન્યા અપાવવાના યત્નમાં હતા. ''જો શ્રીકૃષ્ણ આવીને રામ અને યાદવો ની સહાયથી કન્યાનું હરણ કરે તો આપણે બધા મળીને એની સાથે લડીશું'' એવો નિશ્ચય કરીને એ રાજાઓ પણ પોતાનું બધું સૈન્ય, રથ, ઘોડા, હાથી વગેરે લઈને

ત્યાં આવ્યા હતા ।।૧૮-૧૯।।

પ્રતિપક્ષીઓના ઉદ્યોગની ભગવાન્ બલદેવજીને ખબર પડી અને ''અહીંથી શ્રીકૃષ્ણ એકલા કન્યાનું હરણ કરવા ગયા છે તેથી ત્યાં કલહ જરૂર થશે'' એવી આશંકા થઈ ।।૨૦।।

જો કે તે શ્રીકૃષ્ણનું બલ-પરાક્રમ જાણતા હતા તો પણ ભાઈ ઉપરના સ્નેહને લઈને તેમનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. તે તુરત હાથી, ઘોડા, રથ અને પાયદળની ભારે મોટી ચતુરંગિણી સેના સાથે લઈ કુંડિનપુર જવા ચાલી નીકળ્યા ।।૨૧।।

(આમ બધી તૈયારી થઈ જતાં, જ્યારે અત્યન્ત આકાંક્ષા થાય ત્યારે જ ભગવાન્ પધારે છે એ સિદ્ધાન્ત દર્શાવતી રુક્મિણીજીની આકાંક્ષા કહેવામાં આવે છે) આ બાજુ પરમ સુન્દરી રુક્મિણીજી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના શુભાગમનની રાહ જોઈ રહ્યા હતાં. હજુ સુધી બ્રાહ્મણ દેવતા પણ પાછા ન આવ્યા તેથી તે ભારે ચિન્તામાં પડી ગયાં અને વિચારવા લાગ્યાં ।।૨૨।।

''ઓહો! હવે મારા વિવાહને તો એક રાત જ બાકી છે. પરન્તુ મારા જીવન સર્વસ્વ કમલનયન ભગવાન્ હજુ પણ પધાર્યા નહિ તેનું શું કારણ હશે તે મન્દ ભાગ્યવાળી હું સમજી શકતી નથી. એટલું જ નહિ મારો સન્દેશો લઈ જનાર બ્રાહ્મણ દેવતા પણ હજુ સુધી પાછા આવ્યા નહિ ।।૨૩।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ પરમ શુદ્ધ છે. આપે મારામાં કંઈ ને કંઈ (ભાઈ પ્રત્યેનો મારો પક્ષપાત) દોષ જોયો હશે, ત્યારે તો મારો હાથ પકડવાને માટે મારો અંગીકાર કરવાને માટે તૈયાર થઈ એ અહીં પધારી રહ્યા નથી ।।૨૪।।

ઠીક છે, મારું ભાગ્ય જ મન્દ છે! વિધાતા અને શંકર ભગવાન્ પણ મને અનુકૂલ હોય તેમ જણાતું નથી. એ પણ સમ્ભવ છે કે રુદ્રપત્ની પર્વત રાજકુમારી (ગિરિજા) સતી પાર્વતીજી મારાથી નારાજ થયાં હોય'' ।।૨૫।।

રુક્મિણીજી એક તો મુગ્ધ હતાં. વળી તેમનું સમ્પૂર્ણ મન અને બધા મનોભાવ ભક્ત મનચોર ભગવાને ચોરી લીધા હતા. તેથી ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરતાં-કરતાં, 'આ સમય તો શુભ છે' એમ વિચારી પોતાના આંસુભર્યા નેત્રો બંધ કરી દીધાં ।।૨૬।।

હે પરીક્ષિત! આ પ્રમાણે રુક્મિણીજી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના શુભાગમનની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યાં હતાં. એ જ વખતે એમની ડાબી જાંઘ (સાથળ), ભુજા અને

નેત્ર ફરકવાં લાગ્યાં, જે પ્રિયતમના આગમનના શુભ સમાચારની વધાઈ આપી રહ્યાં હતાં ।।૨૭।।

એટલામાં જ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે મોકલેલા બ્રાહ્મણ દેવતા પણ આવી ગયા અને તેમણે અન્તઃપુરમાં રાજકુમારી રુક્મિણીજીને ભગવદ્ ચિન્તનથી ભગવદાવિષ્ટ દેવીરૂપે જોયાં ।।૨૮।।

સતી રુક્મિણીજીએ જોયું કે બ્રાહ્મણ દેવતાનું મુખ પ્રફુલ્લિત છે. હવે તેમને કોઈ કામ બાકી રહેલું નહિ હોવાથી અવ્યગ્ર-ધીમી ગતિથી આવે છે. તે તેમને જોઈને લક્ષણોથી જ સમજી ગયાં કે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ આવી પહોંચ્યા છે. પછી હર્ષથી મન્દ હાસ્ય કરી બ્રાહ્મણ દેવતાને તેમણે પૂછ્યું ।।૨૯।।

ત્યારે બ્રાહ્મણદેવતાએ સમાચાર આપ્યા કે બલદેવજી સાથે યદુનન્દન ગામમાં પધાર્યા છે'' ભગવાન્‌ને તેની સાથે થયેલી વાત-ચીત કહી અને પરણવાનું વચન આપ્યું છે તે એ સત્ય કરશે એમ કહ્યું ।।૩૦।।

ભગવાન્‌ના શુભાગમનના સમાચાર સાંભળી રુક્મિણીજીનું હૈયું આનન્દથી નાચી ઉઠ્યું. મોક્ષ દેનાર ભગવાન્‌ને જેણે લાવી દીધા તે બ્રાહ્મણ દેવતાને તેના બદલામાં બીજું શું પ્રિય આપવું તેની સમજ ન પડવાથી તેમણે તેમને નમસ્કાર કર્યા* ।।૩૧।।

વિશેષ : બ્રાહ્મણ છે એટલે સહેજે જે મળે તેનાથી તેને સન્તોષ છે. બ્રહ્મચિન્તનમાં જ તેનો સમય જતો હોવાથી વૈભવ આપવાને પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતા નથી. જ્યાં બદલોવાળી ન શકાય ત્યાં નમસ્કાર એ જ ઉત્તમ બદલો છે. (અથવા) લક્ષ્મીસ્વરૂપ રુક્મિણીજીના વન્દન માત્રથી બ્રાહ્મણની તમામ અભિલાષાઓ પૂર્ણ થઈ.

પોતાની પુત્રીના લગ્નને ઉત્સુકતાથી જોવાને, રામ-કૃષ્ણ પધાર્યા છે એમ સાંભળી વાજાં, પૂજાની સામગ્રી વગેરે લઈને સામૈયું કરી ભીષ્મક રાજાએ એમનો સારી રીતે સત્કાર કર્યો ।।૩૨।।

એમને મધુપર્ક, રજરહિત શુદ્ધ વસ્ત્ર અને નાના પ્રકારની અભીષ્ટ ભેટો આપી વિધિ પ્રમાણે તેમનું પૂજન કર્યું ।।૩૩।।

ભીષ્મકજી બહુ બુદ્ધિમાન્ હતા. તેમણે ભગવાન્‌ને તેમની સેના અને સેવકો સહિત સમસ્ત સામગ્રીઓથી સજ્જ નિવાસસ્થાનમાં ઉતારો આપ્યો અને તેમનો વિધિ પ્રમાણે સત્કાર કર્યો ।।૩૪।।

ભીષ્મક રાજાએ પોતાને ત્યાં જે આવેલા હતા તેમની સેના, બલ અને અવસ્થા

ના પ્રમાણમાં પોતાની સમ્પત્તિનો વિચાર કરી યથાયોગ્ય એમની કામના પૂર્ણ થાય તેવો સત્કાર કર્યો ।।૩૫।।

વિદર્ભનગરનાં વાસીઓએ શ્રીકૃષ્ણ પધાર્યા છે એમ જાણ્યું ત્યારે એ બધાં ત્યાં આવ્યાં અને એમના મુખકમળનું નેત્રરૂપી અંજલિવડે પાન કરવા લાગ્યાં ।।૩૬।।

તેઓ આપસમાં આ પ્રમાણે વાત-ચીત કરતાં હતાં ''રુક્મિણીજી આપની જ અર્ધાંગિની થવાને યોગ્ય છે અને આ પરમ પવિત્રમૂર્તિ શ્યામસુન્દર રુક્મિણીજીને જ યોગ્ય પતિ છે. બીજો કોઈ તેમની પત્ની થવાને યોગ્ય નથી. (લક્ષ્મીજી સિવાય બીજું કોઈ પણ ભગવત્પત્ની બની શકે નહિ) ।।૩૭।।

જો અમે આ જન્મમાં અથવા પૂર્વજન્મમાં કંઈ પણ સત્કર્મ કર્યું હોય તો ત્રિલોક વિધાતા ભગવાન્ અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ અને એવી કૃપા કરો કે શ્યામસુન્દર શ્રીકૃષ્ણ જ વિદર્ભ રાજકુમારી રુક્મિણીજીનું પાણિગ્રહણ કરો'' ।।૩૮।।

પ્રેમ પરવશ થઈ નગરજનો પરસ્પર આ પ્રમાણે વાત-ચીત કરી રહ્યા છે ત્યાં એ જ સમયે રુક્મિણીજી રાણીવાસમાંથી નીકળી અમ્બિકાજીના મન્દિરે જવા નીકળ્યાં. એ વખતે ઘણા સૈનિકો તેમની રક્ષા કરી રહ્યા હતા ।।૩૯।।

તે પ્રેમમૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રનાં ચરણકમલોનું ચિન્તન કરતાં ભગવતી ભવાનીના પાદપલ્લવોનાં દર્શન કરવામાટે ચાલીને જ નીકળ્યાં ।।૪૦।।

તે પોતે મૌન હતાં અને માતાઓ તથા સાહેલીઓ તેમને ચારે તરફ વીંટળાઈ વળ્યાં હતાં. શૂરવીર કવચ અને શસ્ત્રધારી રાજસૈનિકો તેમની રક્ષા કરી રહ્યા હતા ।।૪૧।।

તે વખતે મૃદંગ, શંખ, ઢોલ, શરણાઈ અને નગારાં વગેરે વાજાં વાગી રહ્યાં હતાં. (ભવાની માટે) અનેક પ્રકારની ભેટો અને પૂજા નાં સાધનો સાથે લેવામાં આવ્યા હતા. (નિત્ય નૂતન ભગવાન્નાં દર્શન કરવા) હજારો શ્રેષ્ઠ વારાંગનાઓ પણ સાથે હતી ।।૪૨।।

ઘણી બ્રાહ્મણપત્નીઓ પુષ્પમાલા, ચન્દન વગેરે સુગન્ધ-દ્રવ્ય અને ઘરેણાં-કપડાં પહેરી સાથે-સાથે ચાલી રહી હતી. (ગવૈયા ગાતા જતા હતા, વાજાંવાળા વાજાં વગાડતા જતા હતા, (કૌસમાં આપેલ અડધા શ્લોક ઉપર શ્રીસુબોધિનીજી નથી) અને વિદ્યોપજીવી સૂત, માગધ તથા બન્દીજન રુક્મિણીજીની ચારે તરફ જયજયકાર કરતા ગાતા બજાવતા આગળ ચાલ્યા ।।૪૩।।

દેવીજીના મન્દિરે પહોંચી રુક્મિણીજીએ પોતાના કમલના જેવા સુકોમલ હાથ-પગ ધોયા, આચમન કર્યું; ત્યાર પછી અન્દર બહારથી પવિત્ર અને શાન્ત ભાવથી યુક્ત થઈ અમ્બિકા દેવીના મન્દિરમાં પ્રવેશ કર્યો ।।૪૪।।

વૃદ્ધ અને વિધિને જાણનાર બ્રાહ્મણની સ્ત્રીઓએ ભગવાન્ શંકરનાં અર્ધાંગિની ભવાનીને અને ભગવાન્ શંકરને પણ રુક્મિણીજી પાસે પ્રણામ કરાવ્યા ।।૪૫।।

(એ જ વખતે ભગવદ્ ઈચ્છાથી જ મન્ત્ર સ્ફૂરી આવ્યો) ‘‘અમ્બિકા માતા આપના પુત્ર ગણપતિજી સાથે આપને તથા શિવજીને હું વારંવાર નમસ્કાર કરું છું. આપ સમ્મતિ આપો કે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ જ મારા પતિ થાય* ।।૪૬।।

વિશેષ : શ્લોક ૪૬નો બીજો ભાવઃ અમ્બિકા માતા! આપના પુત્રો ગણપતિજી વગેરે સાથે આપને તથા શિવજીને હું વારંવાર પ્રણામ કરું છું. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ જ મારા પતિ થાઓ’’ શ્રીકૃષ્ણ આ અન્ય દેવતાને કરેલા નમસ્કારને અનુચિત ન ગણે તેથી ગુસ્સે ન થાય પણ તેને અનુમોદન આપે.

ત્યારબાદ રુક્મિણીજીએ જલ, ગન્ધ, અક્ષત, ધૂપ, વસ્ત્ર, પુષ્પમાલા, હાર, આભૂષણ, અનેક પ્રકારનાં નૈવેદ, ભેટ અને આરતી વગેરે સામગ્રીઓથી (શંકર-પાર્વતીની) પૂજા કરી ।।૪૭।।

પછી શેષ રહેલી તે સામગ્રીઓથી તથા લૂણ, માલપૂઆ, તામ્બૂલ (પાન), કંઠસૂત્ર, ફલ અને શેરડીથી સુહાગણ (લૂણ, માલપૂઆ, તામ્બૂલ, કંઠસૂત્ર, ફલ અને શેરડી ના ખંડ– એ છ પદાર્થ રસરૂપ ગણાય છે. તે બધા પરસ્પર સુવાસિનીઓ (સુહાગણો) આપે છે અને લે છે.) બ્રાહ્મણની સ્ત્રીઓની પણ પૂજા કરી ।।૪૮।।

ત્યારે તે સ્ત્રીઓએ મંગળ પદાર્થ આપી આશીર્વાદ આપ્યા. રુક્મિણીજીએ તેમને તથા માતા અમ્બિકાને નમસ્કાર કરી મંગળ પદાર્થો વસ્ત્રમાં બાંધી લીધાં ।।૪૯।।

પછી તેમણે મૌનવ્રત છોડ્યું અને રત્નજટિત વીંટીથી શોભતા હસ્તકમલથી એક સહેલીનો હાથ પકડી અમ્બિકાજીના મન્દિરમાંથી તે બહાર નીકળ્યાં ।।૫૦।।

હે પરીક્ષિત! રુક્મિણીજી ભગવાન્‌ની માયાની જેમ જ મોટા-મોટા ધીર-વીરોને પણ મોહિત કરી લેવાવાળાં હતાં. તેમનો કટિભાગ ઘણો જ સુન્દર અને પાતળો હતો. મુખમંડલ ઉપર કુંડલોની શોભા ઝગમગી રહી હતી. સોળ વર્ષની અવસ્થા હતી. સ્તન પ્રકટ થયાં હતાં. લટકતી વાળની લટોને લઈને તેમની દષ્ટિ કંઈ ચપલ થઈ રહી હતી ।।૫૧।।

તેમના હોઠો ઉપર મનોહર હાસ્ય નાચી રહ્યું હતું. એમના દાંતોની પંક્તિ હતી તો કન્દુકળીના જેવી પરમ ઉજ્જવલ પરન્તુ પાકેલા બિમ્બફલ (=ઘિલોડું. પાકેલા ઘિલોડાની બે ઊભી ફાડ કરવામાં આવે તો બન્ને હોઠ જેવો આકાર થાય) જેવા લાલ હોઠોની ચમકથી એના ઉપર પણ લાલશ જણાતી હતી. ચરણનાં ઝાંઝર ચમકી રહ્યાં હતાં અને તેમાં લાગેલી ઝીણી ઘૂઘરીઓ રૂમઝૂમ-રૂમઝૂમ વાગી રહી હતી. તે પોતાના સુકુમાર ચરણકમલોથી રાજહંસની ગતિથી પેદળ જ ચાલી રહ્યાં હતાં ।।૫૨।।

તેમની અપૂર્વ છબી જોઈને ત્યાં આવેલા મોટા-મોટા યશસ્વી વીરપુરુષો બધા મોહિત થઈ ગયા. કામદેવે જ ભગવાન્‌નું કાર્ય સિદ્ધ કરવા પોતાનાં બાણોથી તેમનાં હૃદય જર્જરિત કરી દીધાં. રુક્મિણીજી આ પ્રમાણે આ ઉત્સવ-યાત્રાને બહાને મન્દ-મન્દ ગતિથી ચાલતાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ઉપર પોતાનું અપૂર્વ સૌન્દર્ય ન્યોછાવર કરી રહ્યાં હતાં. તેમને જોઈને મોટા-મોટા રાજાઓ અને વીરપુરુષો એટલા મોહિત અને બહોશ થઈ ગયા કે તેમના હાથમાંથી અસ્ત્ર-શસ્ત્ર નીચે પડી ગયાં અને તેઓ પોતે પણ રથ, હાથી અને ઘોડા ઉપરથી ધરતી ઉપર જઈ પડ્યા. આ પ્રમાણે રુક્મિણીજી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના શુભાગમનની રાહ જોતાં પોતાના કમલની કળી જેવા સુકુમાર ચરણોથી ધીમે-ધીમે ચાલતાં હતાં ।।૫૩-૫૪।।

પોતાના ડાબા હાથના નખોથી મુખ ઉપર આવેલી લટો હટાવી અને ત્યાં આવેલા રાજાઓ તરફ લજ્જાયુક્ત નજરથી જોયું એ જ વખતે તેને શ્યામસુન્દર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન થયાં. રાજકુમારી રુક્મિણીજી જેવાં રથ ઉપર ચઢવા જાય છે કે તરત જ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે બધા શત્રુઓને દેખતાં તેમની ભીડમાંથી રુક્મિણીજીને ઉઠાવી લીધાં અને તે સેંકડો રાજાઓના સિર ઉપર પગ મૂકી તેમને પોતાના તે રથ ઉપર બેસાડી દીધાં જેની ધ્વજા પર ગરુડજીનું ચિહ્ન હતું. પછી તો જેવી રીતે સિંહ શિયાળની વચ્ચેથી પોતાનો ભાગ લઈ જાય તેવી જ રીતે રુક્મિણીજીને લઈ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ બલદેવજી વગેરે યદુવંશીઓની સાથે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા ।।૫૫-૫૬।।

તં માનિનઃ સ્વાભિભવં યશઃક્ષયં પરે જરાસન્ધવશા ન સેહિરે ।।
અહો ધિગસ્મદ્યશ આત્તધન્વનાં ગોપૈર્હૃતં કેસરિણા મૃગૈરિવ ।।૫૭।।

તે વખતે જરાસન્ધને અધીન અભિમાની રાજાઓથી પોતાનો આ તિરસ્કાર અને યશનો નાશ સહન ન થયા. તે બધા ચિડાઈને કહેવા લાગ્યા, ‘‘ઓહો! આપણને ધિક્કાર છે! આજે આપણે ધનુષ ધારણ કરીને ઊભા જ રહી ગયા અને આ

ગોવાળિયાઓ, જેવી રીતે સિંહોનો ભાગ હરણ લઈ જાય તેવી જ રીતે આપણો યશ છીનવીને લઈ ગયા'' ।।૫૭।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધમાં (ત્રીજા રાજસ પ્રકરણના ત્રીજા સાધન-પેટા પ્રકરણનો શ્રીરૂપ ચોથો) રાજાઓને જીતી શ્રીકૃષ્ણ રુક્મિણીજીનું હરણ કરી લાવ્યા નામનો (ઉત્તરાર્ધનો ચોથો અને ચાલુ) ૫૩મો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં પચાસમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

મારે જંતુ (શ્રોતા) અહિ (નાગ=કથાકાર) મણિ (ભાગવત)અજવાળે,
ત્યમ તેં ઉદર પોખી લીધું!! **ઓ ભાઈ રે! તેં ભાગવત ભણીને શું કીધું?**
પારસમણિનું પાત્ર (ભાગવત) પાણિમાં ઘેર-ઘેર ભિક્ષા માંગે!
જ્યાં લગી વસ્તુનું જ્ઞાન ના ત્યાં લગી દુઃખ-દારિદ્ર્ય ના ભાંગે

અધ્યાય ૫૪

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.૫૧

ભગવાને રુક્મિણીજી સાથે લગ્ન કર્યું

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું ત્રીજું સાધન પ્રકરણ અધ્યાય૫

વિશેષ : જ્યાં સુધી પોતાના લોકોનું ચિત્ત તે-તે ભાવથી નિવૃત્ત ન થાય ત્યાં સુધી એ વિષયને ભગવાન્ ગ્રહણ ન કરે તેથી વિધિ પ્રમાણે વિવાહ કરવામાટે અન્ય વિષયને દૂર કરવા જોઈએ, માટે અહીં જરાસન્ધ આદિ સાથે યુદ્ધ કર્યું, રુક્મીનું મુંડન કર્યું અને રુક્મિણીજીના અજ્ઞાનને દૂર કરીને એમને એ દોષથી મુક્ત કર્યાં. સ્વકીય ઉદાસીન હોય તે શત્રુ ગણાય, પોતાનો આત્મા પણ ભગવત્કૃતિને અનુમોદન ન આપે તો એ આત્મા શત્રુ ગણાય. એ ઉદાસીનતાને દૂર કરવામાટે ભગવાને યુદ્ધ કરી બધાને સ્વનિષ્ઠ કર્યા. આ પાંચમા અધ્યાયમાં રુક્મિણીજીના દોષોને દૂર કરી સ્વભાવવડે એને સ્વનિષ્ઠ કરીને ભગવાને વિવાહ કર્યો એ વાત કહે છે. (કારિકા)

શ્રીશુક ઉવાચ

ઈતિ સર્વે સુસંરબ્ધા વાહાનારુહ્ય દંશિતાઃ ।।
સ્વૈઃ સ્વૈર્બલૈઃ પરિક્રાન્તા અન્વીયુર્ધૃતકાર્મુકાઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : એમ ક્રોધયુક્ત જરાસન્ધ આદિ રાજાઓ પોત-પોતાના વાહનમાં બેસી, કવચ વગેરે ધારણ કરી, પોત-પોતાની સેનાને સાથે લઈ, હાથમાં ધનુષ લઈ ભગવાન્‌ની પાછળ દોડ્યા ।।૧।।

હે રાજન્! જ્યારે યદુવંશીઓના સેનાપતિઓએ જોયું કે શત્રુદલ અમારા ઉપર ચઢી આવી રહ્યું છે ત્યારે તેમણે પણ પોત-પોતાના ધનુષનો ટંકાર કર્યો અને પાછા ફરી દઢતાથી તેમનો સામનો કર્યો ।।૨।।

જરાસન્ધની સેનાના લોકો કોઈ ઘોડા ઉપર, કોઈ હાથી ઉપર તો કોઈ રથ ઉપર ચઢેલા હતા. તે બધા ધનુર્વેદના સારા મર્મજ્ઞ હતા. જેવી રીતે ઘનઘોર વાદળો પહાડો ઉપર મુસળધાર પાણી વરસાવે તેવી રીતે તેઓ યદુવંશીઓ ઉપર બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યા ।।૩।।

શુદ્ધ અન્તઃકરણવાળાં પરમ સુન્દરી રુક્મિણીજીએ જોયું કે તેમના પતિ શ્રીકૃષ્ણની સેના બાણવર્ષાથી ઢંકાઈ ગઈ છે, ત્યારે તેમણે લજ્જાસહિત ભયભીત નેત્રોથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના મુખ તરફ જોયું ।।૪।।

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : ''હે વામલોચને! ભય ન રાખો. તમારા સૈનિકો હમણાં જ શત્રુના સૈન્યનો નાશ કરશે'' ।।૫।।

શત્રુના એ પરાક્રમને ગદ, સંકર્ષણ વગેરે યદુવીરો સહન ન કરી શક્યા અને હાથી, ઘોડા, રથ વગેરેનો બાણથી નાશ કરવા લાગ્યા ।।૬।।

તેમનાં બાણોથી રથ, ઘોડા અને હાથી ઉપર બેઠેલા વિપક્ષી વીરોનાં કુંડલ, કિરીટ અને પાઘડીઓથી સુશોભિત કરોડો માથાં, તલવાર, ગદા અને ધનુષયુક્ત હાથ, પહોંચા, સાથળો અને પગ કપાઈ-કપાઈને પૃથ્વી ઉપર પડવા લાગ્યાં. તે જ પ્રમાણે ઘોડા, ખચ્ચર, હાથી, ઊંટ, ગધેડાં અને મનુષ્યોનાં માથાં પણ કપાઈ-કપાઈને જમીન ઉપર પડવા લાગ્યાં ।।૭-૮।।

અન્તે વિજયની આકાંક્ષાવાળા યદુવંશીઓએ શત્રુઓની સેના છિન્ન-ભિન્ન કરી નાખી. તેથી જરાસન્ધ વગેરે બધા રાજાઓ યુદ્ધમાં પીઠ દેખાડી પલાયન કરવા લાગ્યા ।।૯।।

આ બાજુ શિશુપાલ પોતાની ભાવિ પત્નીનું હરણ થવાથી મરવા જેવો થઈ ગયો હતો. તેના હૃદયમાં ઉત્સાહ કે તેના શરીર ઉપર કાન્તિ નહોતી. તેનું મોં સુકાઈ રહ્યું હતું. જરાસન્ધ તેની પાસે જઈ કહેવા લાગ્યો : ।।૧૦।।

''હે પુરુષસિંહ! તમે મનમાં કાંઈ દુઃખ ન કરશો. મનુષ્યનું સર્વદા પ્રિય જ થાય એવું પણ નથી કે સર્વદા અપ્રિય થાય એવો પણ નિયમ નથી. તેથી આપણે હાર્યા એ વાતને ભૂલી જવી જોઈએ ।।૧૧।।

માયાવી કાષ્ઠની પૂતળીને નચાવે છે તેવી જ રીતે આ જીવ પણ ભગવદ્દિચ્છાને આધીન રહી સુખ- દુઃખના સમ્બન્ધમાં યથાશક્તિ ચેષ્ટા કરતો રહે છે ।।૧૨।।

શ્રીકૃષ્ણે મને ત્રેવીસ અક્ષૌહિણી સેનાઓ સહિત સત્તર વાર હરાવ્યો પણ છેલ્લે મેં અઢારમી વાર તેના ઉપર વિજય મેળવ્યો ।।૧૩।।

તો પણ આ વાતનો હું ક્યારેય શોક કરતો નથી કે તેનાથી હર્ષ પામતો નથી. (પોતાના બરાબરિયાથી હાર-જીત થાય તો લાગી આવે તે બરાબર છે. પણ) હું જાણું છું કે જય-પરાજય કરનાર કાળ છે. તે બધાનો અધિપતિ છે. તે શરીર આદિ સહિત છે અને શરીરદ્વારા જ તે જગતને ઉપર નીચે કરે છે. (**''દ્રવ્યયુક્તેન અને દૈવયુક્તેન''** બે પાઠ છે. **'દ્રવ્યયુક્ત'** એટલે શરીર આદિ સહિત અને **'દૈવયુક્ત'** એટલે પ્રારબ્ધ પ્રમાણે. તાત્પર્ય કે દોષ તેનો (કાળનો) પણ નથી) ।।૧૪।।

આપણે મોટા-મોટા વીર સેનાપતિઓના પણ નેતા છીએ. છતાં પણ આ સમયે શ્રીકૃષ્ણદ્વારા સુરક્ષિત યાદવોની તુચ્છ સાધનવાળી સેનાએ આપણને હરાવ્યા એને કાળનું બલ જ સમજો ।।૧૫।।

અત્યારે કાળ શત્રુને અનુકૂળ હતો ત્યારે એણે આપણને જીત્યા; તો અનુકૂળ સમય આવશે ત્યારે આપણે પણ એને જીતીશું'' ।।૧૬।।

એમ જ્યારે મિત્રોએ સમજાવ્યો ત્યારે શિશુપાલ પોતાના માણસો સાથે પોતાને દેશ ગયો. મરતાં બાકી રહેલા રાજાઓ પણ પોતાના નગરોમાં પહોંચ્યા ।।૧૭।।

રુક્મિણીજીનો મોટો ભાઈ રુક્મી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ઉપર બહુ દ્વેષ રાખતો હતો. તેની બહેનનું શ્રીકૃષ્ણ હરણ કરી લઈ જાય અને તેની સાથે રાક્ષસવિધિથી વિવાહ કરે તે વાત રુક્મીથી બિલકુલ સહન ન થઈ. રુક્મિ બલવાન તો હતો જ. એક અક્ષૌહિણી સેના લઈને શ્રીકૃષ્ણની પાછળ લડવા દોડ્યો ।।૧૮।।

મહાબાહુ રુક્મીએ યુદ્ધની તૈયારી કરી, ક્રોધ કરી, કવચ પહેરી, હાથમાં ધનુષ લઈ, સર્વ રાજાઓનાં સાંભળતાં એવી પ્રતિજ્ઞા કરી કે ''હું કૃષ્ણને માર્યા વગર અને રુક્મિણીને લાવ્યા વગર કુડિનપુરમાં પ્રવેશ નહિ કરું. આ મારું વચન સત્ય સમજો. હું તમને બધાને સાચું કહું છું'' ।।૧૯-૨૦।।

આમ કહી તે રથ ઉપર સવાર થઈ ગયો અને સારથિને કહ્યું, ''જ્યાં કૃષ્ણ હોય ત્યાં જલદીમાં જલદી મારો રથ લઈ લે. આજે મારું એની સાથે જ યુદ્ધ થશે ।।૨૧।।

આજ હું મારાં તીક્ષ્ણ બાણોથી એ અત્યન્ત દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા ગોપાલના પરાક્રમના મદને દૂર કરીશ કે જે મારી બહેનનું બલપૂર્વક હરણ કરી લઈ ગયો છે'' ।।૨૨।।*

વિશેષ : શ્લોક ૨૨ નો બીજો ભાવ :

અદ્યાહં નિશિતૈર્બાણૈઃ ગોપાલસ્ય સુદુર્મતેઃ ।।
નેષ્યે વીર્યમદં યેન સ્વસા મે પ્રસભં હૃતા ।।૨૨।।

''સુદુર્મતેઃ-સુદુષ્ટેષ્વપિ મતિર્યસ્ય।'' અત્યન્ત દુષ્ટ પુરુષો ઉપર પણ જેની કૂણી નજર છે તેવા શ્રીકૃષ્ણ. **''નેષ્યે વીર્યમદં યેન''** ભગવાન્‌ને લીધે વીર્યજનિત જે મદ તેને હું ગ્રહણ કરીશ. હવે અમે ભગવાન્‌ના સમ્બન્ધી થયા છીએ એટલે વીરતામાં અમારી કોઈ બરાબરી નથી એવો ગર્વ થશે. (સરસ્વતી તેના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણને ગાળ દેવામાં પ્રવૃત્ત થાય જ નહિ એ અધ્યાય ૫૦ શ્લોક ૧૭-૧૮ માં જોઈ ગયા છીએ)

હે પરીક્ષિત! રુક્મીની બુદ્ધિ બગડી ગઈ હતી. તે ભગવાન્‌ના તેજ પ્રભાવને બિલકુલ જાણતો ન હતો. તેથી જ આ પ્રમાણે પોતાની બડાઈ કરતો તે એક જ રથથી શ્રીકૃષ્ણની પાસે જઈ બોલવા લાગ્યો, ''ઊભો રહે! ઊભો રહે!'' ।।૨૩।।

તેણે પોતાના ધનુષને જોરથી ખેંચી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને ત્રણ બાણ માર્યાં અને કહ્યું, ''એક ક્ષણ મારી સામે ઊભો રહે! યદુવંશીઓના કુલકલંક।''[1] જેવી રીતે કાગડો હોમની સામગ્રી ચોરીને ઉડી જાય તેમ જ તું મારી બહેનને ચોરીને ક્યાં ભાગી જઈ રહ્યો છે? અરે મન્દ! તું ઘણો માયાવી અને કપટયુદ્ધમાં કુશળ છે. આજ હું તારા ગર્વનો નાશ કરી નાખું છું[2] ।।૨૪-૨૫।।

વિશેષ : ૧. સ્તુતિ પક્ષ લઈએ ત્યારે શ્લોકનો અર્થ :

મારો ઉદ્ધાર કર્યા વિના જ રુક્મિણીજીનું હરણ કરવું અયોગ્ય છે. ત્રણ **'શર'** માર્યા. **'શર'** એટલે ૧. બાણ ૨. તર. તર એ રસને ઢાંકી દે છે. જલની તર પૃથ્વી છે, વાયુની તર (આવરણ, ઢાંકણ) અન્તરિક્ષ છે અને બ્રહ્માંડની તર સ્વર્ગ છે. ત્રણ બાણ મારી ત્રણેય લોક ભગવાન્‌ને નિવેદન કરી દીધા. હાથથી માર્યાં અર્થાત્ હાથથી નિવેદન કર્યા. **ચારે ક્ષણં તિષ્ઠ**-આપના ચરણને યોગ્ય સાત્વિક હૃદયમાં ક્ષણવાર બિરાજો. **કુલપાંસન કુલપ**-યદુકુલના પાલક. **અંસ**-ખભો, ક્રિયાશક્તિ. **ન (નયતિ)**-લઈ જનાર, પ્રાપ્ત કરાવનાર. જે કોઈ

યાદવોના રક્ષકો છે તેમને વૈકુંઠની પ્રાપ્તિ કરાવે તે **કુલપાંસન** - આવા ભકતવત્સલ અમારા હૃદયમાં પણ ક્ષણવાર બિરાજો તો અમને અને અમારા ઉપર ઉપકાર કરનારાઓને વૈકુંઠની પ્રાપ્તિ કરાવશે તેવી પ્રાર્થના છે.

૨. બ્રહ્માનન્દ જીવોની બહેન છે. તેને લઈને એટલે અમારો ઉદ્ધાર કર્યા વિના. **'મુષિત્વા'**-અમારાથી પરોક્ષ રીતે ઉપાડી જઈને. બ્રહ્માનન્દ જીવોની નિકટ જ હોવા છતાં જીવ તેને જોતો નથી. તેનો અનુભવ તો ભગવાન્ જ કરે છે. ભગવાન્ સર્વયજ્ઞભોક્તા છે અને કાગડા સિવાયનું અખિલ જગત્ હવિ છે. કાગડા સિવાયના બીજા બધા હોમ કરવાના હવિ છે. આખા જગતનો ઉદ્ધાર કરવામાટે પધારેલા આપ એક મારો ઉદ્ધાર કર્યા વિના કેમ જાઓ છો? આમ પોતાની જાત ઉપર ધિક્કાર બતાવે છે. ભગવાન્ કહે છે કે તેં જ કાગડાનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું અને કાગડો હવિ તરીકે ન ચાલે પછી? **''મન્દમાયિનઃ કૂટયોધિનઃ''** માયાને પ્રસંગ આવ્યે કાર્યક્ષમ નહિ કરતાં મન્દ કરી દો છો. યુદ્ધ તો દેખાડવા પૂરતું કપટથી જ કરો છો. હકીકતમાં જેને-જેને મારો છો તેને-તેને મુક્તિ જ આપો છો. આવા ભગવાન્ સામે બિરાજમાન હોય તો પ્રતિબન્ધકરૂપે આવેલો મારો મદ હું છોડી દઈશ.

જ્યાં સુધીમાં મારા બાણથી નીચે ન પડે ત્યાં સુધીમાં આ બાળકીને (કન્યાને) છોડી દઈ ભાગી જા'' રુક્‌મીની વાત સાંભળી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ હસવા લાગ્યા. આપે તેનું ધનુષ કાપી નાખ્યું અને તેના ઉપર છ બાણ છોડ્યાં* ।।૨૬।।

વિશેષ : 'બાણ' એટલે ઈન્દ્રિય. બાણ દુશ્મનને મારી નાખે છે તેમ ઈન્દ્રિયો બહિર્મુખ થનારને મારી નાખે છે. જો મારી ઈન્દ્રિયો ભગવદ્ રસ ચાખી જશે તો પછી તેઓ બ્રહ્માનન્દની પણ પરવા નહિ કરે, પછી તો ભક્તિ જ કરશે, ત્યાં સુધી બ્રહ્માનન્દનું દાન કરવું. **''દારિકા મુક્તિઃ સંસારં વિદારયિષ્યતિ। દારિકા''** : સંસારનો નાશ કરી નાખે તે. મુક્તિની પ્રાર્થના તો જ્યાં સુધી ભક્તિ ન થઈ હોય ત્યાં સુધી જ કરવાની હોય. **'શયી થાઃ'** - પ્રલય વખતે આપ પોઢી જાઓ તે પહેલાં જ મુક્તિનું દાન કરો.

સાથે જ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે આઠ બાણ ચાર ઘોડાને માર્યાં, બેથી સારથિને અને ત્રણથી ધ્વજને પાડ્યો. રુક્‌મીએ પણ બીજું ધનુષ લઈ પાંચ બાણ શ્રીકૃષ્ણને માર્યાં ।।૨૭।।

એણે બાણ માર્યાં ત્યારે ભગવાને એનું ધનુષ તોડી નાખ્યું. એણે બીજું ધનુષ લીધું તેને પણ અચ્યુતે ઉડાવી દીધું તેથી ત્રીજું લીધું તેને પણ ભગવાને તોડી પાડ્યું ।।૨૮।।

પરિઘ, ઢાલ, તલવાર, શૂલ, શક્તિ, તોમર વગેરે જે-જે આયુધ એણે લીધાં તેને સર્વ સમર્થ ભગવાને પ્રહાર કરતાં પહેલાં જ તોડી પાડ્યાં ।।૨૯।।

ક્રોધે ભરાઈ રુક્મી હાથમાં તલવાર ઉઠાવી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને મારી નાખવા રથ ઉપરથી નીચે ઉતર્યો અને પતંગિયું જેમ અગ્નિમાં પેસે તેમ તેમની સામે આવ્યો ।।૩૦।।

એ આવે છે તેટલામાં તો બાણવડે એની તલવાર અને ઢાલ ના ભગવાને તલ-તલ જેવડા ટુકડા કરી નાખ્યા અને રુક્મીને મારવામાટે ભગવાને તલવાર હાથમાં લીધી અને એના તરફ ઉગામી ।।૩૧।।

જ્યારે રુક્મિણીજીએ જોયું કે આ તો મારા ભાઈને હવે મારી જ નાખશે ત્યારે તે ભયથી વિહ્‌વળ થઈ ગયાં અને પોતાના પ્રિયતમ પતિના ચરણોમાં પડી કરુણ સ્વરમાં તેમણે કહ્યું ।।૩૨।।

''દેવતાઓના પણ આરાધ્ય દેવ! જગત્પતે! આપ યોગેશ્વર છો. આપના સ્વરૂપને કોઈ જાણી શકતું નથી. આપ પરમ બલવાન છો પરન્તુ કલ્યાણ સ્વરૂપ પણ છો. પ્રભો! મારા ભાઈને (આજે જ લગ્નનો દિવસ, મંગલ દિવસ છે. લગ્નના અવસર ઉપર સાળો માન્ય-આદરને પાત્ર હોય છે.) મારવો આપનેમાટે યોગ્ય કામ નથી'' ।।૩૩।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : રુક્મિણીજીનું એક-એક અંગ ભયથી કમ્પી રહ્યું હતું. શોકની પ્રબલતાથી મોં સુકાઈ ગયું હતું. ગળું રુન્ધાઈ ગયું હતું. આતુરતાથી કેશ વિખરાઈ ગયા હતા અને માળાઓ અસ્ત-વ્યસ્ત થઈ ગઈ હતી અને આ સ્થિતિમાં તેમણે ભગવાન્‌નાં ચરણકમલ પકડી લીધાં હતાં. પરમ દયાળુ ભગવાન્ તેમને ભયભીત જોઈ કરુણાથી દ્રવિત થઈ ગયા અને આપે રુક્મીને માર્યો નહિ ।।૩૪।।

છતાં પણ રુક્મીએ યાદવોનું અનિષ્ટ કરવાની ચેષ્ટા છોડી નહિ તેથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે તેને તેના જ દુપટ્ટાથી બાંધી દીધો અને તેનાં દાઢી, મૂછ તથા કેશ કેટલેય ઠેકાણેથી મૂંડી તેને કુરૂપ બનાવી દીધો. ત્યાં તો જેવી રીતે હાથી કમલવનને કચડી નાખે તેમ યદુવંશી વીરોએ શત્રુની સેનાનો નાશ કર્યો ।।૩૫।।

પછી બલદેવજી શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવ્યા ત્યાં તો દાઢી-મૂછ વગરના, મરેલ જેવા, દુપટ્ટાથી બાંધેલા રુક્મીને તેમણે જોયો. સર્વશક્તિમાન બલદેવજીને તેના ઉપર દયા આવી અને તેને બન્ધનમુક્ત કર્યો. તેઓ શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યા : ।।૩૬।।

‘‘હે કૃષ્ણ! તમે આ ખોટું કર્યું. આપણે માટે આ નિન્દ્ય કામ ગણાય, કેમકે સુહૃદની દાઢી મૂછ મૂંડી એને વિરૂપ બનાવવો એ એક પ્રકારનો વધ જ ગણાય’’ ।।૩૭।।

ત્યાર બાદ બલદેવજીએ રુક્મિણીજીને સમ્બોધન કરી કહ્યું, ‘‘હે સાધ્વી! તમારા ભાઈનું રૂપ વિકૃત કરી દેવામાં આવ્યું એમ વિચારીને અમારા તરફથી ખોટું ન લગાડશો, કારણ કે જીવને સુખ-દુઃખ દેનાર બીજું કોઈ નથી. તેને તો પોતાનાં જ કર્મનું ફલ ભોગવવું પડે છે’’ ।।૩૮।।

હવે તેમણે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું, ‘‘હે કૃષ્ણ! જો પોતાનો સગો સમ્બન્ધી વધ કરવા યોગ્ય અપરાધ કરે તો પણ પોતાના જ સમ્બન્ધીઓદ્વારા તેનો વધ થાય એ ઉચિત નથી. તેને છોડી મૂકવો જોઈએ. તે તો તેના અપરાધથી જ મરી ચૂક્યો છે. એને આપણે મારવાની જરૂર રહેતી નથી ।।૩૯।।

બ્રહ્માજીએ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ જ એવો બનાવી દીધો છે કે સગો ભાઈ પણ પોતાના ભાઈને મારી નાખે છે. તેનાથી ભયાનક અજ્ઞાનજ પેદા થાય છે ।।૪૦।।

ભાઈ! એ ઠીક છે કે જે લોકો ધનના નશામાં અન્ધ વિવેકહીન થઈ રહ્યાં છે અને અભિમાની છે તેઓ, રાજ્ય, પૃથ્વી, પૈસા, સ્ત્રી, માન તેજ અથવા બીજા કોઈ કારણથી પોતાન બન્ધુઓનો પણ તિરસ્કાર કરી દેતા હોય છે ।।૪૧।।

તમે રુક્મીનું મુંડન કર્યું એ તમારી વિષમ બુદ્ધિ ગણાય. દુષ્ટ હૃદયવાળાને વિષમ બુદ્ધિ થાય. તમારે વિષમ બુદ્ધિ ન રાખવી જોઈએ. અથવા દુર્હૃદોનું અકલ્યાણ અને સુહૃદોનું કલ્યાણ સદા માનો છો એ તમારી વિષમ બુદ્ધિ તમને અયોગ્ય છે, કેમકે સર્વસમતા તમારો (બ્રહ્મનો) મુખ્ય ધર્મ છે’’ ।।૪૨।।

(આમ ભગવાન્‌ને ચાર શ્લોકથી ઠપકો આપતા પણ રુક્મિણીજીના મનને સન્તોષ ન થયો ત્યારે બલદેવજી એમને સાત શ્લોકવડે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરે છે) ‘‘મનુષ્યને દેવની માયાથી ‘‘આ મિત્ર, આ શત્રુ, આ ઉદાસીન’’ એવી એવી *જાતની દેહમાં આત્મબુદ્ધિ થાય છે એ એક જાતનો એનો મોહ છે ।।૪૩।।

વિશેષ : સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી ભેદ થાય છે ત્યારે શત્રુ, મિત્ર વગેરે ભાવો પેદા થાય છે એનું નિરૂપણ કરીને પાછી આત્મા એક છે એમ આત્મધર્મનું નિરૂપણ કરે છે. આત્મા સ્વપ્રકાશ અને અસંગ છે. જન્મ આદિ દોષો દેહ આદિમાં છે. તેનાથી આત્માને કોઈ જાતનો દોષ લાગતો નથી. આત્માને કોઈનો સંસર્ગ નથી એ કોઈનું ગ્રહણ કરતો નથી, છતાં એમાં સંસર્ગ વગેરે ભ્રાન્તિથી

કલ્પાય છે. તેથી જ્ઞાનવડે અજ્ઞાનને દૂર કરીને એ ભ્રાન્તિને દૂર કરવી જોઈએ. તેથી જ ધર્મ-ધર્મિરૂપ ભગવાન્ સાતરૂપ છે તે ભગવદ્ જ્ઞાનને સાત શ્લોકથી કહે છે. એનાથી રુક્મિણીજીનું વૈમનસ્ય દૂર થયું, ભગવાન્માં દોષબુદ્ધિ હતી તે દૂર થઈ અને તેમણે બુદ્ધિથી વિક્ષિપ્ત મનનું સમાધાન કર્યું. અસુર (રુક્મી) ની હાજરીમાં જ્ઞાન ફળે નહિ પણ ભગવાન્ના સાન્નિધ્યથી જ્ઞાન ફળ્યું.

સમસ્ત દેહધારીઓનો આત્મા એક જ છે કારણ કે તે પરનિયન્તા છે. જેવી રીતે સોનું અને માટી એક હોવા છતાં તેના ઘડેલા આકાર ઉપરથી તે-તે નામથી વ્યવહાર થાય છે તેવી રીતે દેવ, પશુ-પક્ષી તથા મનુષ્યભાવને આત્મા પામે છે. જલ અને ઘડા વગેરે ઉપાધિઓના ભેદથી જેવી રીતે સૂર્ય, ચન્દ્રમા આદિ પ્રકાશયુક્ત પદાર્થ અને આકાશ જુદા-જુદા જણાય છે, પરન્તુ એક જ છે. તેવી જ રીતે મૂર્ખ લોકો શરીરના ભેદથી આત્માનો ભેદ માને છે ।।૪૪।।

દ્રવ્ય, પ્રાણ અને ગુણ, અધિભૂત-અધ્યાત્મ અધિદૈવરૂપ મળી આદિ અને અન્ત ધર્મવાળો દેહ થાય છે. અવિદ્યાએ આત્મામાં એની કલ્પના કરી છે. એ દેહ આત્માને જન્મમરણના ચકકરમાં લઈ જાય છે ।।૪૫।।

હે સતી! નેત્ર અને રૂપ બન્ને સૂર્યદ્વારા પ્રકાશિત થાય છે. સૂર્ય જ તેનું કારણ છે. તેથી સૂર્યની સાથે નેત્ર અને રૂપ નો ક્યારેય વિયોગ કે સંયોગ થતો નથી. (દોરડા અને સર્પ નો સંયોગ કે વિયોગ નથી. સર્પનો સહેજ પણ અંશ દોરડામાં હોતો નથી. મુખનો પ્રતિબિમ્બની સાથે કે દર્પણની સાથે કોઈ જ સમ્બન્ધ નથી) તે જ પ્રમાણે સમસ્ત સંસારની સત્તા આત્મસત્તાને લીધે જ જણાય છે. સમસ્ત સંસારનો પ્રકાશક આત્મા જ છે. પછી આત્માની સાથે અસત્ દેહનો સંયોગ કે વિયોગ હોઈ જ શી રીતે શકે? આથી દેહ આદિમાં અનાસક્તિ રાખે તો વૈરાગ્ય થાય એ આ કહેવાનું તાત્પર્ય છે ।।૪૬।।

જન્મ લેવો, રહેવું, મોટું થવું, બદલવું, ઘટવું અને મરવું આ બધા વિકાર શરીરના જ હોય છે, આત્માના નહિ. જેવી રીતે કૃષ્ણપક્ષમાં ચન્દ્રની કલાઓનો જ ક્ષય થાય છે, ચન્દ્રમાનો નહી, પરન્તુ અમાવાસ્યાને દિવસે વ્યવહારમાં લોકો ચન્દ્રમાનો ક્ષય થયો એમ કહે છે. તેવી જ રીતે જન્મ-મૃત્યુ વગેરે બધા વિકાર શરીરના જ થાય છે, પરન્તુ લોકો ભ્રમને લીધે તેને પોતાના આત્માના માની લે છે ।।૪૭।।

જેમ સૂતેલો માણસ સ્વપ્નમાં પોતાના આત્માનો, વિષયનો અને ફળનો

અનુભવ કરે છે તેમ અજ્ઞાની માણસ સંસારનો અનુભવ કરે છે. એને જેમ નિદ્રા છે તેમ આને અજ્ઞાન છે. એ દૂર થતાં એને એનો સમ્બન્ધ રહેતો નથી ।।૪૮।।

તેથી હે શુચિસ્મિતે! અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા અન્તઃકરણના શોકને તત્વજ્ઞાનવડે દૂર કરી તમે સ્વસ્થ થાઓ કારણ કે શોક અન્તઃકરણને સૂકવી નાખે છે, મોહિત કરી દે છે'' ।।૪૯।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : ભગવાન્ રામે એવીરીતે સમજાવ્યાં ત્યારે પરમ સુન્દરી રુક્મિણીજીએ વિવેકબુદ્ધિવડે વૈમનસ્ય છોડી દઈ મનનું સમાધાન કર્યું ।।૫૦।।

રુક્મીની સેના (અથવા બલ) તથા તેના તેજનો નાશ થઈ ચૂક્યો હતો. માત્ર પ્રાણ બચી રહ્યા હતા. તેના મનની બધી આશા-અભિલાષાઓ સિદ્ધ ન થઈ અને શત્રુઓએ અપમાનિત કરી તેને છોડી મૂક્યો હતો એનો વિચાર કરતો એ ઘેર ન ગયો ।।૫૧।।

તેણે પહેલાં જ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે ''દુર્બુદ્ધિ કૃષ્ણને માર્યા વિના અને મારી નાની બહેનને પાછી લાવ્યા વિના હું કુંડિનપુરમાં પ્રવેશ નહિ કરું'' તેથી તેણે પોતાને રહેવા માટે *ભોજકટ નામની મોટી નગરી વસાવી અને ક્રોધને લીધે ત્યાં જ રહેવા લાગ્યો ।।૫૨।।

વિશેષ : ભોજકટઃ'ભોજ' એટલે સ્મશાનમાં શબ ઉપરનું વસ્ત્ર લઈ લેનાર મસાણિયો. **'કટ'** એટલે શબ અથવા નનામી.

ભગવાન્ બધા રાજાઓને જીતીને ભીષ્મકની પુત્રી રુક્મિણીજીને દ્વારકામાં લાવ્યા અને હે પરીક્ષિત! એની સાથે વિધિવત્ લગ્ન કર્યાં ।।૫૩।।

હે રાજન્! એ વખતે દ્વારકામાં ઘેર-ઘેર મહાન ઉત્સવ મનાવવામાં આવ્યો, કારણ કે ત્યાંના બધા લોકોને યદુપતિ શ્રીકૃષ્ણમાં અનન્ય પ્રેમ હતો ।।૫૪।।

ત્યાંનાં બધાં સ્ત્રી-પુરુષો મણિઓનાં ચળકતાં કુંડલ પહેરી આનન્દ ઉલ્લાસયુક્ત થઈ ચિત્ર-વિચિત્ર નવીન વસ્ત્રો ધારણ કરેલ વરવધૂને અનેક ભેટની સામગ્રી ઉપહારમાં આપી ।।૫૫।।

ભગવાન્‌ના લગ્ન વખતે દ્વારકામાં સર્વત્ર ધ્વજા-પતાકા સ્વર્ગ સુધી પહોંચે એટલાં ઊંચા બન્ધાયા, અનેક પ્રકારનાં ફૂલનાં, વસ્ત્રોનાં અને રત્નોનાં તોરણ બંધાયાં, દરેક દ્વારમાં મંગલ કલશો ધરાયા, બારણે-બારણે દૂબ, ધાણી વગેરે મંગળ વસ્તુઓ રાખવામાં આવી અને અગરુના ધૂપ તથા દીવા થયા તેથી નગરી અત્યન્ત

શોભવા લાગી ।।૫૬।।

મિત્ર રાજાઓ આવેલા તેના હાથીઓના મદવડે માર્ગ છંટાઈ ગયા છે. પ્રત્યેક દરવાજે કેળના સ્તમ્ભો, સોપારીનાં વૃક્ષો વગેરે રોપી શૃંગાર કર્યો છે. આથી પુરી ઘણી જ શોભાયમાન થઈ ।।૫૭।।

કુરુ, સૃંજય, કૈકય, વિદર્ભ, યદુ અને કુન્તિ દેશ ના રાજાઓ પરસ્પર વેર ભૂલી જઈ આનન્દ કરવા લાગ્યા અને આમ-તેમ સમ્ભ્રમથી દોડતા વિવાહમાં કામ કરનાર માણસો સાથે તેઓ પણ ભળી ગયા ।।૫૮।।

જ્યાં ત્યાં રુક્મિણીજીનું ભગવાને હરણ કર્યાનું રાજાઓએ સાંભળ્યું ત્યારે રાજાઓ અને એમની કન્યાઓને અત્યન્ત આશ્ચર્ય થયું ।।૫૯।।

દ્વારકાયામભૂદ્ રાજન્ મહામોદઃ પુરૌકસામ્ ।।
રુક્મિણ્યા રમયોપેતં દૃષ્ટ્વા કૃષ્ણં શ્રિયઃ પતિમ્ ।।૬૦।।

હે રાજન્! લક્ષ્મીરૂપા રુક્મિણીજીની સાથે શ્રીકૃષ્ણ વિવાહથી જોડાયા એટલે એ સાક્ષાત્ લક્ષ્મીજીના પતિ થયા. એમનાં દર્શન કરતાં દ્વારકામાં નગરવાસીઓને બહુ જ આનન્દ થયો ।।૬૦।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધમાં (ત્રીજા રાજસ પ્રકરણના ત્રીજા સાધન-પેટા પ્રકરણનો જ્ઞાન નિરૂપક પાંચમો) ભગવાને રુક્મિણીજી સાથે લગ્ન કર્યું નામનો (ઉત્તરાર્ધનો પાંચમો અને ચાલુ) ૫૪મો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં એકાવનમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

> આપણા માર્ગમાં ભગવત્સેવા ઘરમાં રહ્યા સિવાય સમ્ભવ નથી.
> ઘરમાં રહીને કરાતી સેવાના પ્રકાર સિવાય
> ભગવત્સેવાનો બીજો કોઈ **(જાહેરમન્દિર-હવેલીમાં)**
> સેવા કરવાનો પ્રકાર માર્ગમાં નથી. તેથી ભગવત્સેવા કરવામાટે
> અનુકુળ હોય તેવા ઘરમાં રહીને શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવી
> **(ભક્તિવર્ધિની ટીકા, શ્રીગોકુલનાથજી)**

અધ્યાય ૫૫

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. ૫૨

પ્રદ્યુમ્નની ઉત્પત્તિ

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું ત્રીજું સાધન પ્રકરણ અધ્યાય૬

વિશેષ : ભગવાને સ્ત્રીનો સ્વીકાર કર્યો એ વાત પૂર્વાધ્યાયમાં કહી, આ પંચાવનમાં અધ્યાયમાં પ્રભુએ પુત્રનો સ્વીકાર કર્યો એ વાત કહે છે. લોકમાં સ્ત્રી પુત્રના સમ્બન્ધથી સંસાર થાય છે. દુષ્ટભાવના સંસર્ગથી અહીં શ્રીકૃષ્ણે એમને છોડાવ્યા છે. શ્રીકૃષ્ણ કોઈને ક્યાંય પણ જતા અટકાવતા નથી. જેનો જે ભાગ હોય તે તેને આપે. જો પોતાનો ભાગ છોડી દે તો એ ભગવાન્ સ્વીકારે છે. તેથી પુત્રને શમ્બર લઈ ગયો તેને ત્યાં એ પુત્ર ન રહેતાં પાછો આવ્યો ત્યારે ભગવાને એને પુત્ર તરીકે સ્વીકાર્યો. કાળે પ્રદ્યુમ્નને પુત્ર નથી કર્યો. પણ પોતાની ઈચ્છાથી એ પુત્ર થયો છે એવા જીવની કામકથા અહીં કહે છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

કામસ્તુ વાસુદેવાંશો દગ્ધઃ પ્રાગ્ રુદ્રમન્યુના ।।
દેહોપપત્તયે ભૂયસ્તમેવ પ્રત્યપદ્યત ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : વાસુદેવનો અંશ કામ પ્રથમ શિવજીના ક્રોધથી બળી ગયેલો તેણે પોતાનો દેહ પાછો પ્રાપ્ત કરવાની આશાથી *વાસુદેવનો આશ્રય લીધો ।।૧।।

વિશેષ : કામની ઉત્પત્તિ સમ્ભવે નહિ, કેમકે કામ હોય તો સ્ત્રીમાં પ્રવૃત્તિ થાય; તેથી જગતમાં કામથી પ્રજોત્પત્તિ થાય છે તેમ કામની ઉત્પત્તિમાં કામની જરૂર નથી; તેથી કામની ઉત્પત્તિની વાત સમ્ભવે નહિ! એવી શંકાના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે એ વાસુદેવ ભગવાન્નો અંશ છે. એ જીવ નથી પણ મોક્ષ આપનાર વાસુદેવથી જગતની રચના કરી ત્યારે બે અંશ સ્વરૂપમાંથી નીકળ્યા તેમાંથી એક અંશ કામ પુરુષમાં રહ્યો અને બીજો અંશ માયા સ્ત્રીમાં રહ્યો. એ બન્ને અંશે જગતને મોહ કર્યો જેથી જીવ ભગવાન્ની પ્રપત્તિ ન કરે. કામે તો બધાને મોહ કરતાં ભગવાન્ના મુખ્ય અધિકારી રુદ્રને પણ છોડ્યા નહિ. એને મોહ કરવા જતાં એ પોતાનું શરીર ખોઈ બેઠો ત્યારે ભગવાન્નો અવતાર થયો ન હતો. જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ ભૂતળ ઉપર પધાર્યા ત્યારે અક્ષય દેહનેમાટે એના દ્વારા દેહ લઈને બહાર આવીશ એવા વિચારથી ભગવાન્માં તેણે પ્રવેશ કર્યો. એ કામ ગોપીજનોદ્વારા શ્રીકૃષ્ણમાં દાખલ થયો. એ ગોપીજનો પ્રથમ અગ્નિકુમાર પુરુષરૂપ હતી

તેમાં કામ હતો; એ જ્યારે સ્ત્રી થઈ ગઈ ત્યારે એમાંથી એને નીકળવું પડ્યું તેથી એ ભગવાન્‌માં પાછો આવ્યો.

શ્રીકૃષ્ણના *વીર્યથી જેનો જન્મ છે તેવો એ કામ રુક્મિણીજીમાં જન્મ્યો. પ્રદ્યુમ્ન નામથી એની પ્રસિદ્ધિ થઈ. એ કોઈ રીતે શ્રીકૃષ્ણથી ન્યૂન ન હોતો ।।૨।।

વિશેષઃ ભગવાન્‌નું વીર્ય એટલે લોકમાં જેમ અન્નમય વીર્ય હોય છે તેવું વીર્ય નહિ પણ ભગવાન્‌ની ક્રિયાશક્તિ એ જ વીર્ય સમજવું. ભગવાન્‌ના સત્‌, ચિત્‌ અને આનન્દ એ ત્રણ અંશમાં સત્‌માં ક્રિયા રહે છે, ચિત્‌ તો કામ પોતે જ છે. તેને સત્‌ની અપેક્ષા છે, સદંશમાં નિર્ગલિતરૂપા કેવળ ક્રિયા છે. તે ભગવદ્‌ અંશ છે તેથી એનું પ્રદ્યુમ્ન એવું નામ થયું છે. રુક્મિણીજીનો સમ્બન્ધ હોવાથી આનન્દ અંશ પણ સિદ્ધ છે. એનું પ્રદ્યુમ્ન નામ પડ્યું. ભગવાન્‌ની ઈચ્છા ન હોય તો તેનો દેહ અક્ષય ન થાય તેથી કહ્યું કે પિતાથી કોઈ રીતે ન્યૂન નથી. તેથી ભગવત સારૂપ્યને પ્રાપ્ત થયા છે એમ કહ્યું.

નારદજીએ શમ્બરને જઈને કહ્યું : ''તારો શત્રુ શ્રીકૃષ્ણને ત્યાં પ્રકટ્યો છે. તે દસ દિવસ પહેલાં જો ન મરે તો શ્રીકૃષ્ણનો સ્પર્શ થતાં એ અવધ્ય થશે'' એ જાણી શમ્બર સ્ત્રીનું રૂપ ધારણ કરી સૂતિકા ગૃહમાંથી દસ દિવસનો થયો નહોતો ત્યાં તો તેને ઉપાડીને એણે સમુદ્રમાં ફેંકી દીધો, કેમકે એણે નારદજીના કહેવાથી એને પોતાનો શત્રુ માન્યો હતો. એને ફેંકી દઈ શમ્બર પોતાને ઘેર ગયો ।।૩।।

સમુદ્રમાં પડતાં કોઈ મત્સ્ય એને ગળી ગયો. માછીમારોએ જાળમાં માછલાં પકડ્યાં તેમાં એ મત્સ્ય શમ્બરને ત્યાં ભેટ મોકલ્યો. રસોઈ કરનારા રસોડામાં લઈ ગયા અને એને હથિયારવડે ચીર્યો ત્યાં એના પેટમાંથી અદ્‌ભુત બાળક નીકળ્યો એને જોઈને બધા આશ્ચર્યમાં પડ્યા અને એ બાળક માયાવતીને સોંપ્યો ।।૪-૫।।

એ માયાવતીના ચિત્તમાં શંકા થઈ કે આવો તેજસ્વી બાળક મત્સ્યના ઉદરમાં કેમ સમ્ભવે! ત્યાં તો નારદજીએ આવી એ બાળકનું સ્વરૂપ એની ઉત્પત્તિ અને મત્સ્યના ઉદરમાં આવવાનું કારણ એને કહીં બતાવ્યું ।।૬।।

એ માયાવતી મોટા યશવાળી કામની સ્ત્રી રતિ હતી. પતિનો દેહ બળી ગયો હતો તે પાછો પ્રકટે એની એ પ્રતીક્ષા કરતી હતી ।।૭।।

એને શમ્બરે રસોઈ-કામમાં રાખી હતી. જ્યારે આ મત્સ્યના ઉદરથી નીકળેલ બાળક કામ છે એમ નારદજી પાસેથી તેણે જાણ્યું ત્યારે એ તો બાળક હોવાથી એના ઉપર બહુ સ્નેહ કરવા લાગી. પોતે જેની પ્રતીક્ષા કરી રહી છે તે પોતાના પતિ કામદેવ

જ બાળકરૂપે પોતાની પાસે આવી ગયા જાણી, ''દેવ હોવાથી તુરત યુવાન થઈ જશે'' એમ જાણીને એ બાળક ઉપર પ્રેમ કરવા લાગી ।।૮।।

શ્રીકૃષ્ણકુમાર ભગવાન્ પ્રદ્યુમ્ન બહુ જ થોડા દિવસોમાં *યુવાન થઈ ગયા. તેમનું રૂપલાવણ્ય એટલું અદ્ભુત હતું કે જે સ્ત્રીઓ તેમના તરફ જોતી એમના મનમાં શૃંગાર રસનું ઉદ્દીપન થઈ જતું ।।૯।।

વિશેષ : સોળ વર્ષે યૌવનનો પ્રારમ્ભ થાય એ સામાન્ય નિયમ છે. એમાં કેટલાકને બાર વર્ષે તો કેટલાકને આઠ વર્ષે પણ યૌવન પ્રકટે છે. થોડા સમયમાં એટલે આઠેક વર્ષે એનામાં વિલાસ પ્રકટ થયા જે યૌવનખ્યાપક ગણાય છે. યુવતીઓનું મન જ્યારે પુરુષમાં સન્તુષ્ટ થાય છે ત્યારે સર્વજનીન યૌવન ગણાય એ સિવાય યૌવન દેખાય તે અલૌકિક સમજવું.

હે પ્રિય પરીક્ષિત! કમલદલનાં જેવા કોમલ અને વિશાલ નેત્ર, ગોઠણ સુધી લાંબી ભુજાઓ અને મનુષ્ય લોકમાં સૌથી સુન્દર શરીર! રતિ (માયાવતી) સલજ્જ હાસ્ય સહિત નયન નચાવીને તેમના તરફ જોતી અને પ્રેમ ભરી સ્ત્રી-પુરુષ સમ્બન્ધી ભાવ વ્યક્ત કરતી તેમની સેવા સુશ્રુષામાં લાગી રહેતી ।।૧૦।।

શ્રીકૃષ્ણનન્દન *ભગવાન્ પ્રદ્યુમ્ને તેના ભાવોમાં પરિવર્તન જોઈ કહ્યું ''દેવી! તમે તો મારી માતા તુલ્ય છો. તમારી બુદ્ધિ અવળી કેમ થઈ ગઈ છે? હું જોઉં છું કે તમે માતાનો ભાવ છોડી કામિનીના જેવા હાવભાવ દેખાડી રહ્યાં છો'' ।।૧૧।।

વિશેષ : અહીં **'ભગવાન્'** શબ્દ પ્રયોજ્યો છે તે ધર્મ પર છે. શ્રીકૃષ્ણનો પુત્ર કહ્યો તેથી સદાનન્દનો અંશ પણ સદાનન્દ હોય એમ બતાવવામાટે છે. 'માતા' એમ સમ્બોધન આપ્યું એ તો બાલક હોવાથી એને સમ્બન્ધનું અજ્ઞાન છે તેથી એ શબ્દ વાપર્યો છે. વ્યવહારમાં પાલન કરનારી માતા કહેવાય છે. આ સમ્બોધનથી એમ પણ જણાવ્યું કે કામસહજ ધર્મ વિરોધી પણ છે. એમ ન હોય તો જેને માતા કહી તેનો સંગ ન થઈ શકે. અથવા આ લૌકિક ભાષા છે તેથી પારમાર્થિકમાં વિરોધ નથી. માતા પોતાનું અને બીજાનું માન જાળવે છે પણ વિવૃતાંગમાં માન રહી શકતું નથી. તેથી સર્વ પ્રાણીઓને માતા રક્ષણીય છે; માટે અહીં માતૃભાવને બદલે કામિનીભાવ જોઈ પ્રદ્યુમ્નને શંકા થઈ તે યોગ્ય છે.

રતિએ કહ્યું : પ્રભો! આપ સ્વયં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર છો. શમ્બરાસુર આપને સૂતિકા ગૃહમાંથી ચોરીને લઈ ગયો હતો. આપ મારા પતિ સ્વયં કામદેવ છો અને હું આપની સદાની ધર્મપત્ની રતિ છું. આપને હજુ દસ દિવસ પણ થયા ન હતા ત્યાં આ શમ્બરે આપને દરિયામાં ફેંકી દીધા. હે પ્રભો! આપને મત્સ્ય

ગળી ગયો. એ મત્સ્ય અહીં રસોડામાં આવ્યો. તેમાંથી આપ નીકળ્યા અને મને પ્રાપ્ત થયા છો ।।૧૨-૧૩।।

આ શમ્બર જિતાય નહિ તેવો, પાસે ન જઈ શકાય તેવો, સો માયાને જાણનારો આપનો શત્રુ છે. આપ મોહનાદિ માયાવડે એને મારી નાખો ।।૧૪।।

હે સ્વામી! (પોતાનું સન્તાન) આપના ગુમ થઈ જવાથી આપની માતા પુત્રસ્નેહથી વ્યાકુલ થઈ રહી છે. તે આતુર થઈ અત્યન્ત દીનતાથી રાત-દિવસ ચિન્તા કરી રહી છે. પોતાનું બચ્ચું ખોવાઈ જવાથી ટિટોડી પક્ષીની જેવી દશા થાય, વાછડું ખોવાઈ જતાં બિચારી ગાયની જેવી દશા થાય તેવી દશા આપની માતાની થઈ રહી છે ।।૧૫।।

મહાત્મા પ્રદ્યુમ્ન સાથે આટલી વાત કરી માયાવતીએ એને સર્વ માયાનો નાશ કરનારી મહામાયારૂપી વિદ્યા શીખવી ।।૧૬।।

પ્રદ્યુમ્ને શમ્બર પાસે આવી યુદ્ધની માગણી કરી, ન સહન થાય એવા એની ઉપર આક્ષેપ મૂક્યા એનો તિરસ્કાર કર્યો અને એની સાથે મોટો કજિયો કર્યો ।।૧૭।।

કટુ વચનોથી શમ્બરનો પ્રદ્યુમ્ને તિરસ્કાર કર્યો ત્યારે સર્પને જેમ કોઈ લાત મારે અને તે ખાવા દોડે તેમ, શમ્બર ક્રોધથી લાલ નેત્ર કરી હાથમાં ગદા લઈને બહાર નીકળ્યો ।।૧૮।।

તેણે પોતાની ગદા જોરથી ઘુમાવી અને મહાત્મા પ્રદ્યુમ્ન ઉપર ઝીંકી. ગદા મારતી વખતે તેણે વીજળીના ગડગડાટ કરતાં પણ વધારે ભયંકર સિંહનાદ કર્યો ।।૧૯।।

ભગવાન્ પ્રદ્યુમ્ને ભારે વેગથી પોતાના તરફ આવતી ગદાને પોતાની ગદાના પ્રહારથી પાડી દીધી અને ગુસ્સામાં ગર્જના કરી પોતાની ગદા તેના ઉપર ચલાવી ।।૨૦।।

મયદાનવે બતાવેલી માયાનો આશ્રય કરી શમ્બરાસુર આકાશમાં ચાલ્યો ગયો અને પ્રદ્યુમ્ન ઉપર અસ્ત્ર-શસ્ત્રોનો વરસાદ વર્ષાવવા લાગ્યો ।।૨૧।।

મહારથી પ્રદ્યુમ્ન ઉપર ભારે અસ્ત્રવર્ષા કરી શમ્બરાસુર જ્યારે તેને પીડા પહોંચાડવા લાગ્યો ત્યારે રુક્મિણીનન્દન પ્રદ્યુમ્ને સમસ્ત માયાઓને શાન્ત કરી (નિષ્ફળ બનાવી) દેનારી સત્વમયી મહાવિદ્યાનો પ્રયોગ કર્યો ।।૨૨।।

ત્યારે દૈત્ય યક્ષ, ગન્ધર્વ, પૈશાચ, નાગ અને રાક્ષસો વગેરેની જુદી-જુદી સેંકડો માયાઓ પ્રદ્યુમ્ન ઉપર અજમાવી પણ તે બધી માયાઓને પ્રદ્યુમ્ને ઉડાવી

દીધી. (કેમકે એણે પ્રથમ બધી માયાઓનો અભ્યાસ માયાવતી પાસેથી કરી લીધો છે) ।।૨૩।।

પછી એક તીક્ષ્ણ ખડ્ગ ઉગામી શમ્બરાસુરનું કુંડલ અને કિરીટ સહિત લાલ દાઢી-મૂછવાળું માથું ધડથી ઉડાવી દીધું ।।૨૪।।

દેવતાઓ પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ત્યારબાદ માયાવતી રતિ, જે આકાશમાં ચાલવાનું જાણતી હતી, પોતાના પતિ પ્રદ્યુમ્નને આકાશમાર્ગથી દ્વારકાપુરીમાં લઈ ગઈ ।।૨૫।।

જેમ વીજળી સાથે મેઘ આકાશમાર્ગે આવી પહોંચે તેમ હે રાજન્! પોતાની પત્ની સાથે પ્રદ્યુમ્ને આકાશમાર્ગે હજારો શ્રેષ્ઠ રમણીઓ યુક્ત ભગવાન્‌ના ઉત્તમ અન્તઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો ।।૨૬।।

અન્તઃપુરની સ્ત્રીઓએ જોયું કે પ્રદ્યુમ્નનું શરીર વર્ષાકાલીન મેઘના જેવું શ્યામ છે. તેણે રેશમી પીતામ્બર ધારણ કરેલું છે, ગોઠણ સુધી લાંબી ભુજાઓ છે, રતનાળાં નેત્ર છે અને સુન્દર મુખ ઉપર મન્દ-મન્દ હાસ્યની અનૂઠી છટા છે. મુખારવિન્દ ઉપર વાંકડિયા વાળોની શ્યામ લટો એવી રીતે શોભી રહી છે કે માનો ભમરા ખેલી રહ્યા હોય. તે બધાં તેને શ્રીકૃષ્ણ સમજીને શરમાઈ ગયાં અને ઘરોમાં જ્યાં-ત્યાં સન્તાઈ ગયાં ।।૨૭-૨૮।।

પછી ધીમે-ધીમે ઝીણવટથી જોતાં તેમને જણાયું કે બન્નેમાં થોડી વિલક્ષણતા (ફરક) તો છે જ. એટલે તેમને અત્યન્ત આનન્દ થયો, (પોતાના પુત્રને જોઈને જેવો ભાવ થાય તેવા) પવિત્ર સ્મિત સાથે સ્ત્રીરત્નયુક્ત પ્રદ્યુમ્ન પાસે તેઓ ગયાં ।।૨૯।।

એ જ વખતે કાજળકાળાં નેત્રોવાળાં પ્રિયભાષિણી ભક્ત રુક્મિણીજી ત્યાં આવી પહોંચ્યા. આ દમ્પતીને જોતાં જ તેને પોતાના ખોવાઈ ગયેલ પુત્રની યાદ આવતાં વાત્સલ્ય સ્નેહની અધિકતાથી તેમનાં સ્તનોમાંથી દૂધ સ્રવવા લાગ્યું।।૩૦।।

રુક્મિણીજી વિચાર કરવા લાગ્યાં ‘‘આ *નરરત્ન કોણ છે? આ કમલનયન કોનો પુત્ર છે? કઈ ભાગ્યશાળી સ્ત્રીએ તેને ગર્ભમાં ધારણ કર્યો હશે? આ કોણ સૌભાગ્યવતી પત્ની રૂપે તેને પ્રાપ્ત થઈ છે? ।।૩૧।।

વિશેષ : પ્રદ્યુમ્નને માટે **‘નરવૈડૂર્યઃ’** શબ્દ મૂળ શ્લોકમાં છે. વૈડૂર્યમણિ શ્યામપીત હોય છે. નરના આકારનો વૈડૂર્યમણિ હોય એ પણ ચેતન હોય તો એ પ્રદ્યુમ્ન જેવો જ હોય.

મારો પણ એક નાનકડો પુત્ર ખોવાઈ ગયો હતો. કોણ જાણે કોણ એને

સૂતિકાગૃહમાંથી ઉપાડી ગયું! જો એ ક્યાંય જીવતો હોય તો તેની અવસ્થા તથા રૂપ પણ આના જેવાં જ થયાં હશે ।।૩૨।।

મને તો એ વાતથી અત્યન્ત આશ્ચર્ય થાય છે કે આને ભગવાન્ શ્યામસુન્દરના જેવું રૂપ, અંગો, ચાલ, અવાજ, હાસ્ય અને દૃષ્ટિ (એ છ) ક્યાંથી પ્રાપ્ત થયાં? ।।૩૩।।

માનો ન માનો પણ આ એ જ બાળક છે જેને મેં મારા ગર્ભમાં ધારણ કર્યો હતો. કારણ કે કુદરતી રીતે જ મારા હૃદયમાં તેનેમાટે પ્રેમનો ઉભરો આવે છે અને મારી *ડાબી ભુજા ફરકી રહી છે ।।૩૪।।

વિશેષ : પુરુષની જમણી ભુજા અને સ્ત્રીની ડાબી ભુજા ફરકે તે કોઈ અત્યન્ત પ્રિયનું પરમ આનન્દદાયક સમાલિંગન સૂચવે છે. એવો તો પુત્ર જ હોય.

જે વખતે રુક્મિણીજી આ પ્રમાણે વિચાર કરી રહ્યાં હતાં ત્યારે પવિત્ર કીર્તિ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતાનાં માતા-પિતા દેવકીજી અને વસુદેવજી ની સાથે ત્યાં પધાર્યા ।।૩૫।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તો બધું જાણતા હતા પરન્તુ આપ કંઈ બોલ્યા નહિ. એટલામાં નારદજી ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને તેમણે શમ્બરાસુરદ્વારા હરણથી માંડીને બધી હકીકત કહી સંભળાવી ।।૩૬।।

નારદજીદ્વારા આ મહાન આશ્ચર્યકારક ઘટના સાંભળીને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના અન્તઃપુરની સ્ત્રીઓને મહાન આશ્ચર્ય થયું અને ઘણાં વર્ષો સુધી ખોવાઈ ગયેલા અને હવે પાછા મળેલા પ્રદ્યુમ્નને ઉમળકાથી અભિનન્દન આપવા લાગ્યાં. (સાપત્ન્ય ભાવથી કોઈએ એનો વિરોધ ન કર્યો) ।।૩૭।।

દેવકીજી, વસુદેવજી, ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, બલદેવજી અને સ્ત્રીઓએ તે નવદમ્પતીને હૃદય સરસાં ચાંપ્યાં અને તેઓ ખૂબ આનન્દિત થયાં પણ એ બધાંને જેટલો આનન્દ થયો તેથી અધિક આનન્દ એકલાં રુક્મિણીજીને તેમને ભેટવાથી થયો ।।૩૮।।

ગુમ થયેલ પ્રદ્યુમ્નને પાછો આવેલો જાણીને દ્વારકાવાસીઓ પરસ્પર કહેવા લાગ્યા, ‘‘ઓહો! બાળક ખોવાઈ ગયો હતો તે ભાગ્ય યોગે આટલાં વર્ષે પાછો આવ્યો એ પરમ સૌભાગ્યની વાત છે’’ ।।૩૯।।

યં વૈ મુહુઃ પિતૃસરૂપનિજેશભાવાસ્તન્માતરો યદભજન્ રહ રૂઢ ભાવાઃ ।।
ચિત્રં ન તત્ ખલુ રમાસ્પદબિમ્બબિમ્બે કામે સ્મરેડક્ષિવિષયે કિમુતાન્યનાર્યઃ ।।૪૦।।

હે પરીક્ષિત! પ્રદ્યુમ્નનું રૂપ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને એટલું બધું મળતું આવતું હતું કે તેને જોઈને તેની માતાઓ પણ તેને પોતાના પતિદેવ શ્રીકૃષ્ણ સમજીને મધુરભાવમાં મગ્ન થઈ વારંવાર એકાન્તમાં ચાલ્યાં જતાં હતાં. શ્રીનિકેતન ભગવાન્‌ના પ્રતિબિમ્બસ્વરૂપ કામાવતાર ભગવાન્ પ્રદ્યુમ્ન પ્રત્યક્ષ નજર સામે આવતાં એમ થાય એ કોઈ આશ્ચર્યની વાત નથી. પછી તેને જોઈને બીજી સ્ત્રીઓની વિચિત્ર દશા થઈ જતી એમાં તો કહેવું જ શું? ।।૪૦।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધમાં (ત્રીજા રાજસ પ્રકરણના ત્રીજા સાધન-પેટા પ્રકરણનો વૈરાગ્ય નિરૂપક છઠ્ઠો) ‘‘પ્રદ્યુમ્નની ઉત્પત્તિ’’ નામનો (ઉત્તરાર્ધનો છઠ્ઠો અને ચાલુ) પંચાવનમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં બાવનમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૫૬

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.૫૩

જામ્બવતી અને સત્યભામાનીસાથેશ્રીકૃષ્ણનો વિવાહ

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું ત્રીજું સાધન પ્રકરણ અધ્યાય૭

વિશેષ : પોતે કામ સાથે વિવાહ કરે તો ‘તામસ’ કહેવાય. એવો વિવાહ આ છપ્પનમાં અધ્યાયમાં જામ્બવતીનો કહેવાશે. એના પ્રસંગથી સત્યભામાનો સાત્વિક વિવાહ કહે છે. એ બન્ને વિવાહ કલહ ઉત્પન્ન કરીને ભગવાને કરેલા. ક્લેશની નિવૃત્તિને માટે અહીં ‘ચૌર્ય’ કહેવાય છે. સત્રાજિતે વાચિક અભિશાપ આપ્યો ત્યારે ભગવાને ગુફામાં પ્રવેશ કરી જામ્બવાન સાથે કાયિક યુદ્ધ કર્યું. એ કાયિક અને વાચિક કાર્યના પરિણામે જામ્બવતી અને સત્યભામા પ્રાપ્ત થયાં અને અપરાધ કરનાર ભગવત્સમ્બન્ધી થયાં. જામ્બવતી, સત્યભામા અને રુક્મિણીજી એ ત્રણ ગુણરૂપ પટરાણીઓ છે. રુક્મિણીજી રજોગુણ, જામ્બવતી તમોગુણ અને

સત્યભામા સત્વગુણ છે. રુક્મિણીજી અને જામ્બવતીને પરાણે કલેશ કરીને લાવવામાં આવ્યાં છે. માટે તેમનો વિવાહ સાત્વિક નહિ. ત્યારે પંચવિદ્યાના પર્વરૂપ પાંચ વિવાહિતાઓ છે. કૃપાથી હજારો સાથે ભગવાને વિવાહ કર્યા છે. સાત વિવાહ કામને લઈને કર્યા; એક વિધિથી કર્યો. તે બધામાં આ અધ્યાયમાં ભગવાન્‌ના બે વિવાહની વાત કહે છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

સત્રાજિતઃ સ્વતનયાં કૃષ્ણાય કૃતકિલ્બિષઃ ।।
સ્યમન્તકેન મણિના સ્વયમુદ્યમ્ય દત્તવાન્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : સત્રાજિતે શ્રીકૃષ્ણના ઉપર જુઠું કલંક લગાવ્યું હતું. તેથી તે અપરાધમાંથી છૂટવામાટે તેણે પોતે સ્યમન્તક મણિ સહિત પોતાની કન્યા સત્યભામા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને સોંપી દીધી ।।૧।।

રાજા પરીક્ષિતે પૂછ્યું : ''હે ભગવન્! સત્રાજિતે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનો શો અપરાધ કર્યો હતો? તેને સ્યમન્તક મણિ ક્યાંથી મળ્યો હતો? અને તેણે પોતાની *કન્યા શ્રીકૃષ્ણને કેમ આપી?'' ।।૨।।

વિશેષ : સત્યભામા સત્રાજિતની 'ઔરસ' કન્યા ન હતી પણ એ સૂર્યથી જ વરદાનમાં મળેલી હતી. એ સરસ્વતીના અથવા ભૂમિના અંશરૂપ હતી. તેની સાથે ભગવાને લગ્ન કર્યું તેથી તે સ્વગોત્રની કન્યા થતી નથી; તેથી વિવાહ કરવામાં કાંઈ વાંધો નથી. સત્યભામા સૂર્ય પાસેથી સત્રાજિતને મળ્યાની કથા પુરાણાન્તરમાં છે.

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે પરીક્ષિત! સત્રાજિત સૂર્યના મોટા ભક્ત હતા. તેની ભક્તિથી પ્રસન્ન થઈ (પરમ ઉદાર) સૂર્ય ભગવાન્ તેના મિત્ર બની ગયા હતા. તેમણે પ્રસન્ન થઈ તેને સ્યમન્તક મણિ આપ્યો હતો ।।૩।।

હે રાજન્! સત્રાજિતે એ મણિ કંઠમાં પહેર્યો ત્યારે એ સૂર્ય જેવો તેજસ્વી થઈ દ્વારકામાં આવ્યો ત્યારે અત્યન્ત તેજસ્વિતાને લીધે લોકો તેને ઓળખી શક્યા નહિ ।।૪।।

દૂરથી જ તેને જોઈ લોકોની આંખો તેના તેજથી અંજાઈ ગઈ. લોકો સમજ્યા કે કદાચ ભગવાન્ સૂર્ય આવી રહ્યા છે. તે લોકોએ ભગવાન્‌ની પાસે આવી આપને આ સમાચાર આપ્યા. તે વખતે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ચોપાટ રમતા હતા ।।૫।।

લોકોએ કહ્યું :''હે શંખ-ચક્ર-ગદાધારી નારાયણ! કમલનયન દામોદર! યદુનન્દન ગોવિન્દ! આપને નમસ્કાર હો ।।૬।।

હે જગત્પતે! જુઓ, પોતાનાં ચમકતાં કિરણોથી લોકોનાં નેત્રોને આંજી નાખતા ઉષ્ણરશ્મિ ભગવાન્ સૂર્ય આપનાં દર્શન કરવા આવી રહ્યા છે ।।૭।।

હે પ્રભો! શ્રેષ્ઠ દેવતાઓ ત્રિલોકીમાં આપની પ્રાપ્તિનો માર્ગ શોધતા રહે છે પણ તે તેમને મળતો નથી. આજ આપને યદુવંશમાં છુપાયેલા જાણી સાક્ષાત્ સૂર્યનારાયણ આપનાં દર્શન કરવા આવી રહ્યા છે'' ।।૮।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : કમળનેત્ર ભગવાન્ અજ્ઞાની પુરુષોના આ વચન સાંભળી હસ્યા અને બોલ્યા કે એ સૂર્યદેવ નથી પણ સત્રાજિત છે. એણે મણિ પહેર્યો છે તેથી પ્રકાશવાળો દેખાય છે ।।૯।।

જેમાં મંગલ કલશ ધર્યા છે, ધ્વજા પતાકા બાંધ્યા છે એવા પોતાના સમૃદ્ધ ઘરમાં સત્રાજિત આવ્યો અને એમાં બ્રાહ્મણોદ્વારા વિધિવત્ મણિની દેવમન્દિરમાં સ્થાપના કરવામાં આવી ।।૧૦।।

એ મણિ હમેશાં આઠ ભાર (પાંચ મણનો ભાર થાય તેવા આઠ ભાર એટલે ચાલીશ મણ સોનું એ મણિ હમેશાં આપતો હતો.) સોનું આપતો. દુકાળ, કોલેરા, મરકી વગેરે રોગો, બીજા આધિ-વ્યાધિઓ, અશુભ સ્વપ્નો, રાક્ષસો, પૂતના (અવિદ્યા) વગેરે મણિનું પૂજન થતું હોય ત્યાં પોતાનો પ્રભાવ ફેલાવી શકતાં નથી ।।૧૧।।

એકવાર *પ્રસંગવશ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, ''સત્રાજિત! તમે તમારો મણિ રાજા ઉગ્રસેનને આપી દો'' પણ એ એટલો લોભી હતો કે ભગવાન્‌ની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થશે તેનો કંઈ વિચાર કર્યા વિના તેણે ભગવાન્‌નું કહ્યું માન્યું નહિ ।।૧૨।।

વિશેષ : અયોગ્ય પુરુષમાં મહાન ધર્મ યોગ્ય નથી એમ વિચારી, આ મણિથી સત્રાજિતનો નાશ થશે, પોતાની પુરીમાં તેનો નાશ થાય એ ઠીક નહીં, બીજા દેવોનું ભગવત્પુરીમાં કંઈ સામર્થ્ય ન ચાલે, બીજા દેવોની મહેરબાની પણ વ્યર્થ છે તેના બન્ને લોકની સિદ્ધિમાટે, મણિમાંથી જેટલું દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાયછે તેટલું દ્રવ્ય જમીન-જાગીરદ્વારા તેને પ્રાપ્તથઈરહે તેવી વ્યવસ્થાના બદલામાં સત્રાજિત મણિ ઉગ્રસેનને આપી દે એવી દરખાસ્ત પ્રસંગવશાત્ ભગવાને સત્રાજિત આગળ મૂકી.

*એક દિવસ સત્રાજિતના ભાઈ પ્રસેને તે અત્યન્ત પ્રકાશમય મણિને ગળામાં ધારણ કરી લીધો અને ઘોડા ઉપર સવાર થઈ એકલો શિકાર ખેલવા વનમાં ચાલ્યો ગયો ।।૧૩।।

વિશેષ : તેને સિદ્ધ અર્થ જ જોઈએ છે, મૃત્યુનું નિરાકરણ નહિ. એટલે તેણે આ વાત સૂર્યને કહી. તેનાદ્વારા ઉપદ્રવ કરાવવાની યુક્તિ રચી જેથી ફરીને મણિની માગણી કરે જ નહિ. આમ ભગવાન્‌ની આજ્ઞાનો ભંગ અને અપકાર બે દોષ થયા. પણ નુકસાન પોતાને જ થયું અને વધારામાં આજ્ઞાભંગનું ફલ-તેનું મૃત્યું થયું. એટલું જ નહિ પણ ભગવદ્‌ભાવ રહિત મણિનું પરિણામ અનર્થમાં આવ્યું અને ભગવદ્ આજ્ઞાના ઉલ્લંઘનથી તદીયોની બુદ્ધિ જ ભ્રષ્ટ થઈ ગઈ. ભગવદ્ધર્મો ભક્તોનેજ ઉપકારક હોય છે. સૂર્યના ભક્ત સત્રાજિતેજ પહેરવાનો પૂજ્ય મણિ, અભક્ત પ્રસેને તેને સામાન્ય મણિ ગણીને કંઠમાં પહેર્યો.

ત્યાં એક કેસરી (સિંહ) મળ્યો. તેણે ઘોડાને અને પ્રસેનને મારી નાખ્યા અને તેજસ્વી મણિ લઈ ગયો. સિંહ હજુ પર્વતમાં જતો જ હતો ત્યાં જામ્બવાને એને જોયો અને મણિની ઈચ્છાથી સિંહને મારી નાખ્યો ।।૧૪।।

એ પોતાના કોતર (ગુફા) માં ગયો અને પ્રકાશમાન મણિને પોતાના કુમારને રમવા આપ્યો. સત્રાજિતે મણિ સહિત ભાઈને ન જોયો ત્યારે તેને બહુ દુઃખ થયું ।।૧૫।।

‘‘મને ઘણું કરીને એમ લાગે છે કે શ્રીકૃષ્ણે એ મણિ મારી પાસે માગ્યો હતો, મેં એમને આપ્યો નહિ તેથી શ્રીકૃષ્ણે મારા ભાઈને મારીને એ મણિ લઈ લીધો. નહિ તો એ ક્યાં જાય?’’ એમ સત્રાજિત બોલ્યો. એ વાત કર્ણોપકર્ણ બધા ગુપ્ત રીતે કહેવા લાગ્યા. એ વાત ભગવાન્ સુધી પહોંચી ।।૧૬।।

ભગવાને વિચાર કર્યો કે ‘‘અમે મણિ લીધો નથી છતાં એણે ચોરીનો આરોપ અમારીઉપર લગાવ્યો; આ દુર્યશ દૂર થવો જોઈએ’’ એમ વિચારી ભગવાન્ કેટલાક સભ્ય લોકોને સાથે લઈ પ્રસેનનો રાહ (માર્ગ) જોતા એની શોધમાં નીકળ્યા ।।૧૭।।

વનમાં કેસરી સિંહે મારેલા ઘોડા અને પ્રસેનને જોયા. એને કોઈ રીંછે પર્વતમાં માર્યો હતો તેને લોકોએ જોયો ।।૧૮।।

રીંછનું કોતર હતું ત્યાં ઘોર અંધારું છાઈ રહ્યું હતું. તેમાં ભગવાન્ પોતે એકલા જ પેઠા. સાથે માણસો હતા તેમને કોતરની બહાર બેસાડી રાખ્યા ।।૧૯।।

ભગવાન્ અંદર કોતરમાં પહોંચ્યા ત્યાં રમકડા તરીકે વપરાતા મણિને બાળકના હાથમાં જોયો. એની પાસેથી મણિ લેવાની ઈચ્છાથી ભગવાન્ બાળક પાસે જરા ઉભા રહ્યા ।।૨૦।।

ત્યાં તો બાળકને રમાડનારી ધાત્રી અજાણ્યા પુરુષને જોઈને ભય પામીને

બૂમો પાડવા લાગી. એ સાંભળતાં જ પરમ બલી જામ્બવાન્ ક્રોધ કરીને ત્યાં આવી પહોંચ્યા ।।૨૧।।

જામ્બવાન્ પોતાના સ્વામી ભગવાન્‌ની સાથે એમને પ્રાકૃત માણસ જાણી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા પણ એમના પ્રતાપને એ કાંઈ જાણી શક્યા નહિ ।।૨૨।।

જેવી રીતે માંસને માટે બે બાજ પક્ષી આપસમાં લડે છે તેવી રીતે વિજય મેળવવાની અભિલાષાવાળા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને જામ્બવાને આપસમાં ભયંકર યુદ્ધ મચાવી દીધું. પહેલાં તો તેમણે અસ્ત્ર-શસ્ત્રોનો પ્રહાર કર્યો, પછી શિલાઓનો, પછી તો તેઓ વૃક્ષો ઉખાડી-ઉખાડી એક બીજા ઉપર ફેંકવા લાગ્યા. અન્તમાં બન્ને વચ્ચે બાહુ યુદ્ધ થવા લાગ્યું ।।૨૩।।

હે પરીક્ષિત! વજ્રપ્રહારના જેવી કઠોર મૂઠીઓથી પરસ્પર તેઓ અઠ્ઠાવીસ દિવસ સુધી રાત-દિન વિશ્રામ કર્યા વિના સતત લડતા રહ્યા ।।૨૪।।

અન્તે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની મૂઠીઓના પ્રહારથી જામ્બવાન્‌ના શરીરનાં બન્ધન શિથિલ થઈ ગયાં એનું બળ ઘટી ગયું (ધૈર્ય અને ઉત્સાહ જતા રહ્યાં) શરીરમાં પસીનો આવી ગયો. ત્યારે તેણે અત્યન્ત વિસ્મય (વિસ્મય એટલા માટે થયો કે જગતમાં બળમાં મારો બરોબરિયો પણ કોઈ પાક્યો નહિ તો પછી મારાથી વધારે બળવાન આ વળી કોણ?) પામીને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને કહ્યુંઃ ।।૨૫।।

હે પ્રભો!હું જાણી ગયો કે આપ જ સમસ્ત પ્રાણીઓના (કાળરૂપ) નિયન્તા, રક્ષક, પુરાણપુરુષ, (પુરુષોત્તમ), ભગવાન્ વિષ્ણુ છો. આપ જ બધાના પ્રાણ, ઈન્દ્રિય, બલ, મનોબલ અને શરીરબલ છો ।।૨૬।।

વિશ્વને પેદા કરનાર તત્વોના આપ ઉત્પાદક છો. ઘટાદિ પદાર્થોમાં સત્સ્વરૂપે આપ છો. મહાદેવ વગેરેનો ઉપસંહાર કરનાર કાળ આપ છો. સર્વ જીવોના ફલરૂપ મોક્ષરૂપ આપ છો ।।૨૭।।

(શ્લોક ૨૭ માં બે પાઠ છે : **૧. પરમાત્મા તથાત્મનામ્ ૨. પર આત્મા તથાત્મનામ્।** બીજા પાઠમાં પર એ સમ્બોધન છેઃ હે અન્તર્યામી (પ્રભો)!)

હે પ્રભો! મને યાદ આવે છે આપે આપનાં નેત્રોમાં, નહિ જેવા, જરાક જ, ક્રોધના ભાવથી-વક્રદષ્ટિથી સમુદ્ર તરફ જોયું હતું. તે વખતે સમુદ્રમાંના મગરો અને મોટા-મોટા મગરમચ્છો ફફડી ઊઠ્યા હતા અને સમુદ્રે આપને માર્ગ આપી દીધો હતો. ત્યારે આપે તેના ઉપર સેતુ બાંધી પોતાના યશની સાથે-સાથે લંકાને પણ

વિશ્વમાં પ્રખ્યાત કરી તેનો યશ વધાર્યો હતો. (**'ઉજ્જવલિતા'**-૧. લંકાની સાથે પોતાનું નામ જોડી તેનો યશ ઉજ્જ્વલ કર્યો. ૨. લંકાને બાળી.)(કારણ કે રાક્ષસોનાં બીજાં સ્થાનોને કોઈ જ જાણતું પણ નથી) આપના બાણોથી કપાઈ-કપાઈને રાક્ષસોનાં મસ્તક પૃથ્વી ઉપર પડ્યાં હતાં. (અવશ્ય આપ મારા એ જ 'રામજી' શ્રીકૃષ્ણના રૂપમાં પધાર્યા છો) ।।૨૮।।

હે મહારાજ પરીક્ષિત! જ્યારે ઋક્ષરાજ જામ્બવાને ભગવાન્‌ને ઓળખી લીધા ત્યારે કમલનયન શ્રીકૃષ્ણે પોતાનો પરમ કલ્યાણકારી શીતલ કર કમલ તેના શરીર ઉપર ફેરવ્યો અને પછી અકારણ કૃપાપૂર્વક પ્રેમગમ્ભીર વાણીથી પોતાના ભક્ત જામ્બવાન્‌જીને કહ્યું ।।૨૯-૩૦।।

''હે ઋક્ષપતિ! આ મણિ નિમિત્તે અમારા ઉપર ખોટું આળ ચડ્યું છે તે દૂર કરવામાટે અમે મણિ લેવા તમારા કોતરામાં આવ્યા છીએ'' ।।૩૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : (જામ્બવાન્‌જીએ વિચાર્યું કે માગેલું તો બધાય આપે. માત્ર માગેલું આપવાથી પોતાનું સેવકપણું ન ગણાય એટલે) ભગવાને જ્યારે આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે જામ્બવાને બહુ જ આનન્દપૂર્વક આપની પૂજા કરવામાટે પોતાની કન્યા, કુમારી જામ્બવતીજીને મણિ સાથે આપના ચરણોમાં સમર્પિત કરી લીધી ।।૩૨।।

ગુફાની બહાર જે નાગરિકો રાખવામાં આવ્યા હતા તેઓ બાર દિવસ ભગવાન્‌ની પ્રતીક્ષા કરી ભગવાન્ ગુફામાંથી ન આવ્યા ત્યારે દુઃખી થઈને નગરમાં પાછા આવ્યા ।।૩૩।।

દેવકીજી, વસુદેવજી, રુક્મિણીજી અને બીજા સુહૃદો એમની વાત સાંભળી, શ્રીકૃષ્ણ ગુફામાંથી ન નીકળ્યા જાણી, ઘણાં દુઃખી થયા ।।૩૪।।

બધા દ્વારકાવાસીઓ અત્યન્ત દુઃખી થઈ સત્રાજિતને વિષે કહેવા લાગ્યા, ''આ દુરાત્મા છે તેના ભાઈ પ્રસેનની માફક એ પણ મરી જાઓ'' અને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિમાટે મહામાયા દુર્ગાદેવીની ઉપાસના કરવા લાગ્યા ।।૩૫।।

તેમની ઉપાસનાથી દેવીના આશીર્વાદની સાથે જેણે બધાને પ્રાણ પણ આપ્યા છે તેવા સિદ્ધાર્થ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતાની નવવધૂ જામ્બવતીજી સાથે બધાને પ્રસન્ન કરતા પ્રકટ થઈ ગયા ।।૩૬।।

ગયા હતા તે જ પાછા આવેલા ભગવાન્‌ને અને જેણે કંઠમાં મણિ પહેર્યો છે તેવી

એમની પત્નીને જોઈને બધા દ્વારકાવાસીઓ પરમાનન્દમાં મગ્ન થઈ ગયા ।।૩૭।।

ઉગ્રસેન રાજાની સભામાં સત્રાજિતને બોલાવી મણિ કેમ મેળવ્યો એનો ઈતિહાસ એને સંભળાવી એનો મણિ શ્રીકૃષ્ણે એને આપી દીધો* ।।૩૮।।

વિશેષ : જે વસ્તુમાં બીજાની આસક્તિ હોય તે વસ્તુ ભગવાન્ બિલકુલ અંગીકાર કરતા નથી તેથી ભગવાને પોતે તે મણિ રાખ્યો નહિ. જે સમ્પૂર્ણ રીતે શરણે ન આવ્યો હોય તેનો પણ પ્રભુ અંગીકાર કરતા નથી. મહાભારતના યુદ્ધ પહેલાં દુર્યોધન સહાયની યાચના કરવામાટે દ્વારકા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની પાસે ગયો ખરો પણ શરણાગતિની ભાવના વિના. જ્યારે અર્જુન સમ્પૂર્ણ શરણાગતિની ભાવના સાથે ગયેલ. અર્જુનને ભગવાને 'પોતાના' તરીકે અપનાવ્યો જ્યારે દુર્યોધનને ભગવાને સૈન્યની સહાય કરી ખરી છતાં દુર્યોધનનો નાશ જ થયો.

મણિ તો સત્રાજિતે લઈ લીધો પણ તેને અત્યન્ત લજ્જા આવી તેથી એ મુખ નીચું કરી ગયો અને પોતાના પાપથી મનમાં પશ્ચાત્તાપ કરતો જેમ તેમ પોતાને ઘેર પહોંચ્યો ।।૩૯।।

એમાંથી વખતે મોટો કલહ પેદા થાય એવા વિચારથી એ વ્યાકુલ થયો અને પોતે શ્રીકૃષ્ણ ઉપર ખોટું દોષારોપણ કર્યું એનું ધ્યાન કરવા લાગ્યો : ''મારા પાપને હું કેમ ધોઈ નાખું અને શ્રીકૃષ્ણ મારી ઉપર પ્રસન્ન કેમ થાય'' એ વિચારમાં એ પડ્યો ।।૪૦।।

''ખરેખર હું ટૂંકી દૃષ્ટિવાળો, ક્ષુદ્ર, મૂઢ અને દ્રવ્ય નો લોભી છું. બધા માણસો મને ગાળો દેતા બંધ કેમ થાય? મારું કલ્યાણ કેવી રીતે થાય?'' એવું એ વિચારવા લાગ્યો ।।૪૧।।

''સ્ત્રીમાં રત્નરૂપ આ મારી કન્યા સત્યભામાને અને એની સાથે આ સ્યમન્તક મણિ હું શ્રીકૃષ્ણને અર્પણ કરું. આ ઉપાય શ્રીકૃષ્ણને પ્રસન્ન કરવા બહુ સારો છે. એની શાન્તિ બીજી કોઈ રીતે થઈ શકશે નહિ'' ।।૪૨।।

એમ વિચાર કરી સત્રાજિતે પોતાની સુન્દર કન્યા અને મણિ લઈને શ્રીકૃષ્ણ પાસે જઈને એમને ભેટ તરીકે અર્પણ કર્યાં ।।૪૩।।

સત્યભામા શીલ, સ્વભાવ, સુન્દરતા, ઉદારતા વગેરે ગુણોથી સમ્પન્ન હોવાથી એની બહુ લોકોએ પહેલાં માગણી કરેલી છતાં હવે એ સત્યભામાને ભગવાન્ વિધિવત્ પરણ્યા ।।૪૪।।

ભગવાનાહ ન મણિં પ્રતીચ્છામો વયં નૃપ ।।
તવાસ્તુ દેવભક્તસ્ય વયં ચ ફલભાગિનઃ ।।૪૫।।

હે રાજા પરીક્ષિત! ભગવાને કહ્યું કે અમે સ્યમન્તક મણિ નહિ લઈએ. આપ સૂર્યના ભક્ત છો તેથી એ તમારે લાયક છે. તમારી પાસે એ રહેશે. એનું ફલ અમને પણ મળશે કેમકે સસરાના ધનનો ભોક્તા જમાઈ હોઈ શકે છે ।।૪૫।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધમાં (ત્રીજા રાજસપ્રકરણના ત્રીજા સાધન-પેટાપ્રકરણનો ધર્મીરૂપ સાતમો) ''જામ્બવતી અને સત્યભામાની સાથે શ્રીકૃષ્ણનો વિવાહ'' નામનો (ઉત્તરાર્ધનો સાતમો અને ચાલુ) છપ્પનમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં ત્રેપનમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ત્રીજા રાજસપ્રકરણનું ત્રીજું સાધનપ્રકરણ સમ્પૂર્ણ થયું

આપણે પુષ્ટિમાર્ગીનથી જ જો–

મૃતકના ઉદ્ધારાર્થે કે ફંડફાળામાટે ભાગવતકથાનું આયોજન કરીએછીએ
(ઠેરાવેલ કે ઠેરાવ્યા વિનાની)દક્ષિણા લઈને ભાગવત વાંચીએ છીએ
આવી ભાગવતકથા સાંભળવા કે આશીર્વાદ આપવા જઈએ છીએ

જો કોઈ પૈસા કમાવામાટે સેવા-કથા કરે તો તેની કેવી ગતિ થાય?

એવું કરે ત્યારે તો સેવા-કથાનું તો ખાલી નામ થયું, ખરેખર તો તેણે વહેપાર-ધંધો જ કર્યો ગણાય. કૃષ્ણાર્થીબનીને સેવા-કથા કરવાને ઠેકાણે ધનાર્થીબનીને સેવા-કથા કરતાં સેવા કથાના વેચાણના બદલામાં તેને વહેપાર-ધંધાની માફક પૈસા-ટકા મળી રહે પરન્તુ તેવા નીચ પ્રકારે થયેલી કમાણી તેના માટે અનર્થરૂપ જ નીવડવાની. આવા નીચ હેતુથી કરેલી સેવા-કથાનું પણ પરિણામ સરવાળે સર્વનાશ જ સમજવું. શાસ્ત્રનિષિદ્ધ આચરણ કરવાને કારણે આવા અધમ માણસનો કેવલ આ લોક જ નહીં પરન્તુ પરલોક પણ નાશ પામે છે. તેથી જેને રત્તિભાર પણ જ્ઞાન હોય છે તે આવું કદી કરતો નથી.

(શ્રીગુસાંઈજી, સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીની વિવૃતિ)

અધ્યાય ૫૭

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. ૫૪

રાજસ ફલ પ્રકરણ

મણિનિમિત્તે સત્રાજિત અને શતધન્વાનો વધ

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું ચોથું ફલ પ્રકરણ અધ્યાય ૧

વિશેષ : પ્રમાણરૂપ નિરોધ સાત અધ્યાયથી કહ્યો, પ્રમેયરૂપ નિરોધ સાત અધ્યાયથી આ પ્રકરણમાં કહે છે. શત્રુ, મિત્ર અને ઉદાસીનનું ફળ અહીં કહેવાય છે. જેમ તામસનું ફળ કામ કહ્યું તેમ અહીં રાજસનું ફળ ક્રોધ કહેશે. એમાં રાજસનો જય વિશેષરૂપમાં કહેવાશે. ભગવદ્ ધર્મવડે ભગવાન્ ધર્મીવડે, બલદેવજીથી અને યાદવોથી એમ ચાર પ્રકારે જય કહેવાશે. તે રાજસનો નિરોધ કરનાર થશે. એમાં આ સત્તાવનમાં અધ્યાયમાં સત્રાજિત, શતધન્વા અને અક્રૂરને ભગવાને જીત્યા એટલી વાત કહે છે. એટલે ભગવાન્‌ની ઈચ્છા હતી તે પ્રમાણે એનાથી કાર્ય થયું.

શ્રીશુક ઉવાચ

વિજ્ઞાતાર્થોઽપિ ગોવિન્દો દગ્ધાનાકર્ણ્ય પાંડવાન્ ।।
કુન્તીં ચ કુલ્યકરણે સહરામો યયૌ કુરૂન્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ બધી વાત જાણે છે તો પણ આપે જ્યારે સાંભળ્યું કે કુન્તાજી તથા પાંડવો લાક્ષાગૃહમાં બળ્યાં ત્યારે તે સમયનો કુલપરમ્પરોચિત વ્યવહાર કરવાને માટે બલદેવજી સાથે આપ હસ્તિનાપુર પધાર્યા ।।૧।।

ત્યાં જઈને ભીષ્મપિતામહ, કૃપાચાર્ય, વિદુરજી, ગાન્ધારી અને દ્રોણાચાર્યજીને મળી તેમની પાસે સમવેદના-સહાનુભૂતિ બતાવી અને તે લોકોને કહેવા લાગ્યા, ‘‘અહો! આ બહુ દુઃખજનક ઘટના બની’’ ।।૨।।

ભગવાન્ દ્વારકાથી પધાર્યા એ સમયનો લાભ લઈ અક્રૂર અને કૃતવર્મા શતધન્વાને મળ્યા અને હે રાજન્! એને કહ્યું, ‘‘તું સત્રાજિત પાસેથી મણિ શા માટે છીનવી લેતો નથી? ।।૩।।

જેણે કન્યા રત્ન આપવાનું આપણને વચન આપેલું છતાં ન આપી. આપણો તિરસ્કાર કરી કૃષ્ણને આપી તો એના ભાઈ પ્રસેનની જેમ એનું મૃત્યુ પણ કેમ થવું ન

જોઈએ? ।।૪।।

એમ બન્નેએ શતધન્વાની બુદ્ધિમાં ભેદ કરાવ્યો ત્યારે એ *દુષ્ટતમ પાપી તો હતો જ અને અલ્પ આયુષ્ય જેનું બાકી છે તેવા એણે મણિના લોભના કારણે જ્યાં નિરપરાધી સત્રાજિત સૂતો હતો ત્યાં જઈ એને એ પાપીએ માર્યો ।।૫।।

વિશેષ : દેવોમાં પણ જેમ એક કલિ અધમ છે તેમ યાદવોમાં શતધન્વા છે. તેને માટે મૂલ શ્લોકમાં **અસત્તમ**-દુષ્ટોનો શિરોમણિ શબ્દ વાપર્યો છે. અક્રૂર અસત્-દુષ્ટ છે, કૃતવર્મા-**અસત્તર**-વધારે દુષ્ટ છે. અને શતધન્વા-**અસત્તમ**-સૌથી વધારે દુષ્ટ છે.

અનાથની જેમ સ્ત્રીઓ આક્રોશ કરવા લાગી છતાં કસાઈ પશુને મારે એમ સત્રાજિતને મારી નાખી મણિ લઈ શતધન્વા ચાલતો થયો ।।૬।।

પિતાજીને મરેલા જોઈ સત્યભામા બહુ શોક કરવા લાગ્યાં અને મોહમાં પડીને ''હે તાત! હા, **હતાસ્મિ** (હાય, હું મારી ગઈ)'' વગેરે વચન બોલી વિલાપ કરવા લાગ્યાં ।।૭।।

પિતાજીના શરીરને તેલની કોઠીમાં રાખી ''શતધન્વાએ પિતાજીને માર્યા'' એમ કહેવામાટે હસ્તિનાપુરમાં પોતાના પતિ શ્રીકૃષ્ણ છે ત્યાં ગયાં. જો કે ભગવાન્ તો બધું જાણનાર છે ।।૮।।

રામ-કૃષ્ણ એમની વાત સાંભળીને, હે રાજન્! લોકને અનુસરીને ''આ મોટી આપત્તિ આવી, આથી અમને મોટું કષ્ટ થયું'' એમ કહીને નેત્રમાં અશ્રુબિન્દુ લાવી વિલાપ કરવા લાગ્યા ।।૯।।

હે પ્રિય પરીક્ષિત! ત્યાર પછી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સત્યભામાજી અને બલદેવજી સાથે હસ્તિનાપુરથી દ્વારકા પાછા ફર્યા અને શતધન્વાને મારવાનો અને તેની પાસેથી મણિ લઈ લેવાનો ઉદ્યોગ કરવા લાગ્યા ।।૧૦।।

જ્યારે શતધન્વાને સમાચાર મળ્યા કે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ મને મારવાનો ઉદ્યોગ કરી રહ્યા છે ત્યારે તે બહુ ડરી ગયો અને પોતાના પ્રાણ બચાવવા તેણે કૃતવર્મા પાસે મદદ માગી. ત્યારે કૃતવર્માએ કહ્યું ।।૧૧।।

''ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવજી સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વર છે. (અત્યાર સુધી જેણે-જેણે તેમનો વિરોધ કર્યો છે તે દરેકને તેમણે માર્યાં છે) એમનો સામનો મારાથી ન થઈ શકે. ભલા એવો કોણ હશે કે જે એમની સાથે વેર બાંધી સકુશલ રહી શકે? ।।૧૨।।

તમે જાણો છો કે કંસ તેમની સાથે દ્વેષ કરવાને લીધે રાજ્યલક્ષ્મી ખોઈ બેઠો અને પોતાના અનુયાયીઓની સાથે માર્યો ગયો. જરાસન્ધ જેવા શૂરવીરને પણ તેમની સામે યુદ્ધ મેદાનમાં સત્તરવાર હારી જઈ રથ વિહોણા થઈ પોતાની રાજધાનીમાં પાછા ફરવું પડ્યું હતું'' ।।૧૩।।

જ્યારે કૃતવર્માએ આ રીતે એને સહાય આપવાની ના પાડી ત્યારે શતધન્વાએ, સેનાના પૃષ્ઠરક્ષક અક્રૂરને સહાયતામાટે પ્રાર્થના કરી. તેણે પણ કહ્યું ''સર્વ શક્તિમાન ભગવાનનું બલ-પૌરુષ જાણ્યા છતાં તેમની સાથે વેર-વિરોધ કોણ કરે? ।।૧૪।।

જે પોતાની માયાવડે આ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે, પાલન કરે છે અને સ્વરૂપમાં લીન કરે છે, જેની ચેષ્ટાને બ્રહ્મા આદિ પણ એની *માયામાં મોહિત થઈને જાણી શકતા નથી ।।૧૫।।

વિશેષ : માયા ૧. બધું થવાનું સામર્થ્ય ૨.અવર્ણનીય અચિન્ત્ય દેવી. એ માયાને પણ એક કરણ-સાધન તરીકે સ્વીકારી જે આ અખિલ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે, તેનું પાલન કરે છે અને તેનો નાશ કરે છે અને તે પણ લીલાથી જાણે કે રમતા હોય તેમ. એ ભગવત્ ક્રિયા પણ કોઈ સમજી શકતું નથી-ભગવાન્ શું કરે છે, કેમ કરે છે, આ સામર્થ્યનું સ્વરૂપ શું વગેરે તેનું કારણ એ કે તેઓ **અજા**-પ્રકૃતિથી મોહિત થઈ ગયેલા છે. જો કોઈ જાણી શકતું હોય તો તે આત્મવંચના કેમ સ્વીકારે? પોતાની જાતને કેમ ઠગે? જો **અજા** ૧. પ્રકૃતિ ૨. બકરીથી મોહિત થઈ જાય તે **અજાઃ** (બકરા) જ હોય બધા તેમને મારે તોય પોતાની રક્ષા કરવા જ શક્તિમાન ન હોય તે સૃષ્ટિ શું રચવાના? 'અજ'નો બીજો અર્થ બ્રહ્માજી પણ થાય છે.

જ્યારે તે માત્ર સાત વર્ષની ઉંમરના હતા ત્યારે જેમ નાનો બાળક બિલાડીના *ટોપને ઉખેડી પોતાના હાથમાં લઈ લે તેમ ગોવર્ધન પર્વતને એના સ્થાનથી ઉખેડી એક હાથમાં સાત દિવસ સુધી લીલાવડે અનાયાસે ધારણ કરી રાખ્યો હતો ।।૧૬।।

વિશેષ : વરસાદના દિવસોમાં છત્રી જેવા, ખરાબ વસ્તુમાંથી અંકુર થાય છે. તે બહુ હલકો હોય છે તેટલા અંશમાં એ દૃષ્ટાન્ત છે. ટોપીની આકૃતિ જેવા હોવાથી એને 'ટોપ' પણ કહે છે.

ઐશ્વર્યાદિ ધર્મવાળા, સદાનન્દ, અદ્ભુત કર્મવાળા, જેનો અન્ત નથી તેવા, સર્વના આદિમાં બિરાજનાર, સર્વ જગતનાં મૂલરૂપ અને આત્મ સ્વરૂપ એવા આપને નમસ્કાર કરું છું'' ।।૧૭।।

જ્યારે આ પ્રમાણે અક્રૂરજીએ પણ સ્પષ્ટ કહ્યું અને એનું માન ન રાખ્યું ત્યારે શતધન્વા એ મણિ તેમને સોંપી એક દિવસમાં સો ગાઉ (આઠસો માઈલ) ચાલનાર

ઘોડા ઉપર બેસીત્યાંથી ચાલતો થયો ।।૧૮।।

રામ અને શ્રીકૃષ્ણ પણ મોટા વેગવાળા ઘોડાઓ સાથે ગરુડના ધ્વજવાળા રથ ઉપર બેસી સસરાને મારનાર શતધન્વાની પાછળ પડ્યા ।।૧૯।।

મિથિલા નગરની પાસેના એક ઉપવનમાં એનો ઘોડો પડી ગયો. તેણે તેને ત્યાં જ છોડી દીધો; બહુ ગભરાઈ ગયેલો તે પગે દોડવા લાગ્યો. ભગવાન્ પણ ક્રોધ કરી રથને પડતો મૂકી પૈદળ જ દોડ્યા ।।૨૦।।

શતધન્વા પૈદળ ભાગી રહ્યો હતો તેથી ભગવાને પણ પૈદળ જ દોડી પોતાના તીક્ષ્ણ ધારવાળા ચક્રથી તેનું માથું કાપી નાખ્યું અને તેનાં કપડાંમાં મણિ શોધ્યો ।।૨૧।।

મણિ તો મળ્યો નહિ ત્યારે મણિ વિના શ્રીકૃષ્ણ ભાઈ પાસે આવ્યા અને બોલ્યાઃ''શતધન્વાને વૃથા માર્યો કેમકે મણિ એની પાસેથી મળ્યો નહિ'' ।।૨૨।।

બલદેવજીએ કહ્યું : ''એણે જરૂર કોઈની પાસે મણિ રાખ્યો હોવો જોઈએ માટે તમે દ્વારકા જઈ એની શોધ કરો ।।૨૩।।

મારા પરમ મિત્ર વિદેહને મળવામાટે હું *મિથિલા જઈશ'' હે પરીક્ષિત! એમ કહી યદુનન્દન બલદેવજી મિથિલા પધાર્યા ।।૨૪।।

વિશેષ : શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવજી પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા પધારેલ છે અને લોક તો દ્વિસ્વભાવ (બે સ્વભાવવાળાઃ૧.પ્રવૃત્તિ પરાયણ અને નિવૃત્તિ પરાયણ ૨.કર્મપરાયણ અને ભક્તિ પરાયણ) છે. જો બન્ને શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવજી એક જ પક્ષે રહે તો બીજો પક્ષ અત્યન્ત બળ જોઈને નિવૃત્ત થાય અને એને અનુકૂલ થઈને વરતે; ત્યારે તો પૃથ્વીનો ભાર એમનો એમ જ રહે. તેથી લોકને જીતવામાં બન્ને ભાઈએ વિરુદ્ધ સ્વભાવ બતાવ્યો છે. તેથી બલદેવજી વિદેહનગરમાં દુર્યોધનને ગદા શીખવવા ગયા. ભગવાન્‌ને એમણે દ્વારકા મોકલ્યા. અહીંથી બન્નેની શક્તિઓ જુદી પડી. તેણે લીલામાં એકબીજાને સમ્મતિ ન આપી તેથી જ ભગવાને કહ્યું કે **''કિન્તુ મામગ્રજઃ સમ્યક્ ન પ્રત્યેતિ મણિં પ્રતિ''** એ ઈશ્વરશક્તિ વિભક્ત થઈ એનું વચન છે. ભગવદ્ભક્તની બુદ્ધિમાં પણ ફેર પડ્યો તેથી અક્રૂર, ભીષ્મ વગેરે પણ ભગવાન્‌થી જુદા સ્વભાવવાળા થયા છે; નહિ તો બન્ને વિરુદ્ધ ન પડે તેથી ભગવાન્‌ને સમ્મત નથી તેમ ભગવાન્‌ના પ્રકારે જેનો નિરોધ થયો તેવા લોકો બલદેવજીને અનુકૂલ નથી. આ બે શક્તિના વિભાગથી શાસ્ત્રનો પણ વિભાગ થયો તેથી 'વિદેહ' પદ કહ્યું છે. બલદેવજીને જ્ઞાનનિષ્ઠ પ્રિય છે જ્યારે શ્રીકૃષ્ણને ભક્તિનિષ્ઠ પ્રિય છે. ક્રિયા અને જ્ઞાનશક્તિ એક બાજુ છે ત્યારે ભક્તિ અને

પરમાનન્દ બીજી બાજુ છે તેથી બલદેવજીએ વિદેહને પ્રિયતમ ગણ્યા. એના દર્શનની એમને ઉત્કંઠા થઈ. જ્ઞાનપક્ષમાં વેદમાર્ગ અત્યન્ત આદરણીય ન હોવાથી ગરુડધ્વજ રથ ભગવાને પોતે રાખ્યો. બલદેવજી તો કોઈ રથવડે કે પગે ચાલી આવ્યા એવો નિશ્ચય થાય છે. અહીં બલદેવજી નિયોગકર્તા છે તેથી એમનું ચરિત્ર પ્રથમ કહ્યું છે.

બલદેવજીને જોઈને મિથિલાના રાજા અત્યન્ત પ્રસન્ન થયા અને પૂજાનાં સાધનોથી વિધિવત્ પૂજનીય બલદેવજીનું પૂજન કર્યું ।।૨૫।।

તે પ્રસિદ્ધ મિથિલાનગરીમાં બલદેવજી કેટલાંક વર્ષ રહ્યા, છતાં પોતે વિભુ-સમર્થ હતા તેથી પરદેશમાં લાંબો સમય રહેવાથી થતો ક્લેશ તેમને થયો નહિ. (ગદા શીખવાની) યોગ્ય *ઉંમરે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર સુયોધને (દુર્યોધને) બલદેવજી પાસેથી ગદાયુદ્ધની તાલીમ લીધી ।।૨૬।।

વિશેષ : અત્યન્ત તરુણ અને પુષ્ટ યુવક જ ગદાયુદ્ધની તાલીમને માટે યોગ્ય ગણાયો છે. યોગ્ય ઉંમર એટલે જ્યારે ઘા જલદી રુઝાઈ જાય, પરુ ન થાય તે. શરદથી શરૂ થતા છ માસ.

મહાત્મા જનકે તેને (પણ) માન આપીને પ્રેમપૂર્વક રાખ્યો. આ બાજુ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ દ્વારકા પધાર્યા અને પ્રિયા સત્યભામાજીને શતધન્વાના મૃત્યુના તથા તેની પાસેથી મણિ ન મળ્યો તેના સમાચાર આપ્યા. સાથે-સાથે સમર્થ પ્રભુએ સત્યભામાજીને એ વાત પણ સમજાવી કે મણિ ન મળ્યો તેમાં જ તમારું હિત (પ્રિય) છે ।।૨૭।।

ત્યાર પછી શ્રીકૃષ્ણે સર્વ સુહૃદોની સાથે પોતાના સસરા સત્રાજિતની ઉત્તર ક્રિયા વિપ્રો પાસે કરાવી જેથી મરનારનો પરલોક સુધરે ।।૨૮।।

અક્રૂર અને કૃતવર્માએ જ્યારે સાંભળ્યુ કે શ્રીકૃષ્ણે શતધન્વાને મારી નાખ્યો છે અને લોકો અક્રૂર અને કૃતવર્મા પાસે એ મણિ હોવો જોઈએ એમ કહેવા લાગ્યા ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ અમને મારશે એવો ભય લાગતાં એ બન્ને દ્વારકા છોડીને ચાલ્યા ગયા. અક્રૂર દ્વારકાના દાનાધ્યક્ષ અને કૃતવર્મા કોટવાલ-કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવનાર હતા. (છતાં શ્રીકૃષ્ણનો તાપ જીરવાયો નહિ) ।।૨૯।।

હે પરીક્ષિત! કેટલાક લોકો એમ માને છે કે અક્રૂર દ્વારકાથી ચાલ્યા ગયા ત્યાર બાદ દ્વારકાવાસીઓને ઘણી જાતના અનિષ્ટો અને અરિષ્ટો (દુર્ભાગ્યો) નો સામનો કરવો પડ્યો. દૈવિક અને ભૌતિક નિમિત્તોથી વારંવાર દ્વારકાવાસીઓને શારીરિક અને માનસિક પીડાઓ વેઠવી પડી. પરન્તુ જે લોકો એવું કહે છે તે પહેલાં કહેવાઈ ગયેલી

વાતોને ભૂલી જાય છે. ભલા! એ કદી સમ્ભવે ખરું કે જ્યાં ઘર કરીને ચિદભિમાનથી (જ્ઞાનાભિમાનથી) મુનિ અક્રૂરજી રહે ત્યાં તેના નિવાસસ્થાન દ્વારકામાં કોઈ ઉપદ્રવ થાય? ।।૩૦-૩૧।।

તે વખતે નગરના વૃદ્ધ અનુભવી લોકોએ કહ્યું ‘‘એક વાર કાશી રાજાના રાજ્યમાં વરસાદ નહોતો થતો, દુકાળ પડ્યો હતો. ત્યારે તેણે પોતાના રાજ્યમાં પ્રસંગવશ આવેલા અક્રૂરના પિતા *શ્વફલ્ક ની સાથે પોતાની પુત્રી ગાન્દિની પરણાવી દીધી એટલે એના રાજ્યમાં વરસાદ થયો. અક્રૂર પણ શ્વફલ્કના પુત્ર છે અને તેનો પ્રભાવ પણ એવો છે. તેથી જ્યાં-જ્યાં અક્રૂર રહે છે ત્યાં-ત્યાં ખૂબ વરસાદ થાય છે તથા કોઈ જાતના કષ્ટ અને મહામારી વગેરે ઉપદ્રવ નથી થતા’’ તે લોકોની વાત સાંભળી ભગવાને વિચાર કર્યો કે ‘‘આ ઉપદ્રવનું એકમાત્ર તે જ કારણ નથી’’ તે જાણવા છતાં જનાર્દન ભગવાને દૂત મોકલી તેની શોધ કરાવી અને તે આવ્યા ત્યારે તેની સાથે વાતચીત કરી ।।૩૨-૩૪।।

વિશેષ : કાશીરાજાને ત્યાં વૃષ્ટિ ન થઈ તેથી એ દુઃખી હતો ત્યારે ત્યાં શ્વફલ્ક યદચ્છાથી આવ્યા. મહાદેવજીના કહેવાથી કાશીરાજાએ એને પોતાની ગાન્દિની નામની પુત્રી આપી ત્યારે વર્ષા થઈ. ગાન્દિનીની કથા એવી છે કે કાશી રાજાએ વર્ષ સુધી હમેશાં ગોદાન કર્યું ત્યારે એ અપુત્ર હતો તેને આ એક પુત્રી થઈ. ત્યારપછી બાર વર્ષ સુધી હમેશાં એક-એક ગાય એણે ગાન્દિનીના હાથે બ્રાહ્મણને અપાવી તેથી એનું ‘ગાન્દિની’ એવું નામ પ્રસિદ્ધ થયું છે. એ દમ્પતી જ્યાં જાય ત્યાં એના પુણ્ય પ્રભાવથી અરિષ્ટ, મહામારી વગેરે ન થાય. એના પ્રભાવવાળા એના પુત્ર અક્રૂરજી છે. તેનામાં એવો ગુણ છે; કેવળ સ્યમન્તક મણિના ગુણથી સર્વ ઉપદ્રવ નિવૃત્ત થાય છે એવું નથી.

ભગવાને તેનો ખૂબ સ્વાગત-સત્કાર કર્યો. ‘‘તમે આવ્યા તે બહુ સારું થયું’’ એમ કહી તેની સાથે વાતો કરી. ભગવાન્ દરેકના ચિત્તનો એક-એક સંકલ્પ જાણે છે. (તેથી જ અક્રૂરે વિચાર કર્યો કે આમનાથી કંઈ છૂપાવી શકાશે નહિ અને મણિ બતાવ્યા વિના છૂટકો નથી) ભગવાને આશ્ચર્ય અનુભવતાં અને હસીને કહ્યું ।।૩૫।।

હે દાનપતિ અક્રૂરજી! અમને પહેલેથી જ એ વાતની જાણ છે કે શતધન્વા આપની પાસે, નાશ ન થઈ શકે તેવો શ્રીમાન મણિ રાખી ગયો છે ।।૩૬।।

આપ જાણો છો કે સત્રાજિતને કોઈ પુત્ર નથી. તેથી તેની પુત્રીના પુત્રો પણ તેને પિંડ આપે, જલથી એનું તર્પણ કરે, એનું કરજ ચૂકવે ત્યારે બાકી રહેલા દ્રવ્યના તેઓ

ઉત્તરાધિકારી થાય ।।૩૭।।

આ પ્રમાણે શાસ્ત્રીય દષ્ટિથી જો કે સ્યમન્તક મણિ અમારા પુત્રોને જ મળવો જોઈએ છતાં તે મણિ ભલે આપની પાસે રહે, કારણ કે આપ અત્યન્ત વ્રતનિષ્ઠ અને પવિત્રાત્મા છો અને બીજાઓમાટે તો આ મણિ રાખવો પણ કઠિન છે. પરન્તુ અમારા ઉપર ધર્મ સંકટ એ આવ્યું છે કે અમારા મોટાભાઈ બલદેવજી મણિની બાબતમાં મારી વાતનો પૂરો વિશ્વાસ નથી કરતા ।।૩૮।।

તેથી મહાભાગ્યવાન્ અક્રૂરજી! આપ તે મણિ દેખાડી દઈને અમારા ઈષ્ટ-મિત્ર બલદેવજી, સત્યભામા અને જામ્બુવતીનો સન્દેહ દૂર કરી દો અને તેમના મનમાં શાન્તિનો સંચાર કરો. (મણિ તમારી પાસે છે એની સાબિતી તો એ વાત જ પૂરે છે કે આ જ મણિના પ્રતાપથી કાશી વગેરેમાં તમે હમણાં એવા યજ્ઞો કરી રહ્યા છો જેમાં સોનાની વેદીઓ હોય છે) (કૌંસમાંનો અડધો શ્લોક ઓગણચાલીસમાનો ઉત્તરાર્ધ વિગીત-અપ્રસ્તુત છે.) ।।૩૯।।

આ પ્રમાણે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે તેને સાન્ત્વન દઈ સમજાવ્યા ત્યારે અક્રૂરજીએ વસ્ત્રમાં લપેટેલો સૂર્યના જેવો પ્રકાશમાન મણિ કાઢ્યો અને શ્રીકૃષ્ણને આપી દીધો ।।૪૦।।

મણિ ભગવાન્ પાસે છે એમ જેઓ કહેતા હતા તેમને એ મણિ બતાવીને પોતાની ઉપર કલંક હતું તે દૂર કરીને તે મણિ પોતાની પાસે રાખવા તથા તેને દંડ આપવા સમર્થ હોવા છતાં ભગવાને એ મણિ પાછો અક્રૂરને આપી દીધો ।।૪૧।।

યસ્ત્વેતદ્ ભગવત ઈશ્વરસ્ય વિષ્ણોર્વીર્યાઢ્યં વૃજિનહરં સુમંગલં ચ ।।
આખ્યાનં પઠતિ શ્રૃણોત્યનુસ્મરેદ્ વા દુષ્કીર્તિં દુરિતમપોહ્ય યાતિ શાન્તિમ્ ।।૪૨।।

ભગવાન્ ઈશ્વર અને સર્વત્ર વ્યાપક વિષ્ણુનું આ મણિનું આખ્યાન કે જે પરાક્રમથી પૂર્ણ છે, દોષ મટાડનાર અને મંગળ કરનાર છે તેનો જે પાઠ કરે, સાંભળે કે સ્મરણ કરે તે દુર્યશ અને પાપોથી છૂટી જઈ શાન્તિ મેળવે છે ।।૪૨।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધમાં (ત્રીજા રાજસ પ્રકરણના ચોથા ફલ-પેટા પ્રકરણનો ઐશ્વર્ય રૂપ પહેલો) ''મણિનિમિત્તે સત્રાજિત અને શતધન્વાનો વધ'' નામનો (ઉત્તરાર્ધનો આઠમો અને ચાલુ) ૫૭મો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં ચોપનમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૫૮

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. ૫૫

પાંચ કન્યાઓને શ્રીકૃષ્ણ પરણ્યા

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું ચોથું ફલ પ્રકરણ અધ્યાય ૨

વિશેષ : આ અઠ્ઠાવનમાં અધ્યાયમાં પાંચ કન્યાઓ જે વૈરાગ્ય, સાંખ્ય, યોગ, તપ અને ભક્તિ એ વિદ્યાના પાંચ પર્વરૂપ ગણાય છે તેની સાથે ભગવાને લગ્ન કર્યું એ વાત કહે છે. રુક્મિણીજી માયારૂપ છે તેના સમ્બન્ધથી કામ, ક્રોધ અને લોભ થાય તેનું નિરાકરણ કર્યું. ભગવાન્‌ને પુત્ર આદિનો અભિલાષ ન હોય. એમ હોત તો પ્રદ્યુમ્નનો નારદજીની સમ્મતિ વિના સ્વીકાર કરત. ભગવાન્‌ને ક્રોધ હોય તો જામ્બવતીજીનો સ્વીકાર ન કરત. એમને લોભ હોત તો સ્યમન્તક પાછો ન આપત. તેથી તે ત્રણ દોષ ભગવાન્‌માં નથી એ વાત સિદ્ધ થઈ. હવે વિદ્યાનું ફલ કહે છે; તેથી ભગવાન્ નિર્દોષ અને પૂર્ણ ગુણ સિદ્ધ થશે. ઓગણ સાઈઠમાં અધ્યાયમાં ત્રિલોકીમાં જે સુખ છે તેનું દાન કરશે. સાઈઠમાં અધ્યાયમાં માયા (રુક્મિણીજી) ના દોષનું નિવારણ કરશે. આમાં પહેલા (૬૦ મા) અધ્યાયથી આન્તર દોષો અને બીજા (૬૧ મા) અધ્યાયથી રુક્મીરૂપ બાહ્ય દોષને દૂર કરશે. પછીના બે અધ્યાય (૬૨-૬૩) થી સર્વના બાહ્યદોષને દૂર કરશે. ત્યાં રાજસ પ્રકરણ પૂરું થશે. વિદ્યામાં સૂર્યની મુખ્યતા છે તેથી સૂર્યની પુત્રી કાલિન્દી સાથે ભગવાન્‌નું લગ્ન કહ્યું. શત્રુનો પરાજય કરી બીજી-મિત્રવિન્દાને સમ્પાદિત કરી. કાલિન્દી જ્ઞાનરૂપા અને મિત્રવિન્દા તપોરૂપા છે. ત્રીજી સૂર્યવંશના રાજા નગ્નજિતની સત્યા નામની કન્યાને પરણ્યા તે ભક્તિરૂપા છે તેથી ત્યાં ભગવાને પોતે જઈ માગણી કરી અને એને પરણવામાં જે સાત આખલા (બળદ) રૂપ વ્યસન હતાં તેને જીતીને પરણ્યા. નિબન્ધમાં નાગ્નજિતીને યોગરૂપા અને લક્ષ્મણાને ભક્તિરૂપા કહી છે. જ્ઞાન અને ભક્તિ ની વચ્ચે મિત્રવિન્દાનો લૌકિક વિવાહ કહ્યો. તેથી જ્ઞાન અને ભક્તિ સ્વતન્ત્ર છે એક બીજાને સાપેક્ષ નથી એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. ભદ્રા અને લક્ષ્મણા યોગ અને સાંખ્યરૂપ છે તેને ભગવાન્ વર્યા. એમાં યોગનું ફલ ભક્તિ અને સાંખ્યનું ફલ જ્ઞાન છે તેથી લક્ષ્મણામાટે કલેશની ભાવના રૂપ યુદ્ધ થયું. એમ પાંચ પર્વરૂપ પાંચ કન્યાઓનીસાથે છઠ્ઠા ભગવાન્ પૂર્ણરૂપે આમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યા છે. એમાં પ્રથમ અધ્યાયમાં ભગવાન્ અને તત્વોનો વ્યાપાર છે તેથી ૨૯ શ્લોકથી વિવાહ કહેવામાં આવે છે એમાં ભક્તિ અને કર્મ એ જ્ઞાનનાં અંગ તરીકે કહ્યા છે. તેથી બાર શ્લોકથી ભક્તિ અને પાંચ શ્લોકથી કર્મ, પછી ભક્તદ્વારા દશ શ્લોકથી એનું ગ્રહણ કર્યું. પ્રસંગવશાત્

ભક્તના ઉપકારની વાત પણ કહી. ભક્તના ઉદ્ધારમાટે યત્ન કરે તે જ જ્ઞાનશક્તિને ગ્રહણ કરે છે એમ બતાવવામાટે ભગવાન્ પાંડવો લાક્ષાગૃહમાં બળ્યા નથી પણ પાંચ પુત્રવાળી કોઈ ભીલડી લાક્ષાગૃહમાં બળી ગઈ તેથી લોકોએ માતા સહિત પાંડવો બળ્યાની વાત ઉડાવી હતી એ તો 'એકચક્રા'નામની નગરીમાં બ્રાહ્મણવેશથી રહે છે. એ વાતને ભગવાન્ સારી રીતે જાણે છે તેથી **'વિજ્ઞાતાર્થોપિ ગોવિન્દઃ'** એમ આ રાજસફલ પ્રકરણના પ્રથમ શ્લોકમાં કહ્યું છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

એકદા પાંડવાન્ દ્રષ્ટું પ્રતીતાન્ પુરુષોત્તમઃ ।।
ઈન્દ્રપ્રસ્થં ગતઃ શ્રીમાન્ યુયુધાનાદિભિર્વૃતઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : પાંડવો લાક્ષાભવનમાં બળી ગયા નથી એ વાત હવે જાહેર થઈ ગઈ હતી. તેથી એકવાર શ્રીમાન્ શ્રીકૃષ્ણ તેમને મળવાને માટે સાત્યકિ વગેરે યદુવંશીઓની સાથે ઈન્દ્રપ્રસ્થ પધાર્યા ।।૧।।

જ્યારે પાંડવોએ જોયું કે સર્વેશ્વર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પધાર્યા છે ત્યારે જેમ પ્રાણનો સંચાર થતાં બધી ઈન્દ્રિયો સચેત થઈ જાય છે તેમ જ બધા એકી સાથે ઊભા થઈ ગયા ।।૨।।

વીર પાંડવોએ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનું આલિંગન કર્યું, આપના અંગસંગથી તેમના બધા પાપ-તાપ શમી ગયા. ભગવાન્‌ની પ્રેમપૂર્ણ મન્દ હાસ્યથી સુશોભિત મુખસુષમા સુન્દરતા જોઈ તેઓ આનન્દમાં મગ્ન થઈ ગયા ।।૩।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે યુધિષ્ઠિર અને ભીમસેન ના ચરણોમાં (મોટા હોવાથી) પ્રણામ કર્યા, અર્જુનને આલિંગન કર્યું. નકુલ અને સહદેવે (નાના હોવાથી) ભગવાન્‌ના ચરણોમાં વન્દન કર્યું ।।૪।।

જ્યારે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ શ્રેષ્ઠ સિંહાસન ઉપર સ્વસ્થતાથી બિરાજમાન થઈ ગયા ત્યારે શુદ્ધ ચરિત્રવાળી પરમ સુન્દરી શ્યામ વર્ણની દ્રૌપદી, જે નવવિવાહિતા હોવાથી સહેજ શરમાતી હતી તે ધીરે-ધીરે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવી અને તેણે આપને પ્રણામ કર્યા ।।૫।।

જેવી રીતે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનું સન્માન કર્યું તેવી જ રીતે સાત્યકિ અને બીજાઓનું પણ "આપ આવ્યા તે સારું કર્યું" એમ કહી અભિનન્દન કર્યું તેઓ એક આસન ઉપર બેસી ગયા. બીજા યદુવંશીઓનો પણ યથાયોગ્ય સત્કાર કરવામાં આવ્યો અને તેઓ પણ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની ચારે તરફ બેસી ગયા ।।૬।।

ભગવાન્ કુન્તાજીની પાસે ગયા અને એમને અભિવાદન કર્યું ત્યારે હૃદયના ભાવપૂર્વક પ્રેમવાળી દૃષ્ટિથી એમણે ભગવાન્‌ને આલિંગન કર્યું. એ પોતાની ફોઈ થાય છે તેમને પુત્રવધૂની સાથે કુશળ સમાચાર પૂછ્યા ।।૭।।

તે વખતે પ્રેમની વિહ્‌વળતાથી કુન્તાજીનું ગળું રુંધાઈ ગયું, નેત્રોમાં આંસુ છલકાઈ આવ્યાં. (સ્વસ્થ હોય તેને પણ ભક્તિ વિહ્‌વળ બનાવી દે છે, જ્યારે કુન્તાજીને માથે તો દુઃખના ડુંગર તૂટી પડ્યા હતા તે) ભોગવેલા આપદાઓની યાદ આવી ગઈ. (છતાં આપદાઓ દૂર કરવા તે પ્રાર્થના કરતા નથી કારણ કે) ભગવાન્‌નાં તો દર્શન જ તમામ વિપત્તિઓનો નાશ કરી દેનાર છે. (પ્રેમથી અન્તઃકરણની, રુદ્ધ કંઠથી શરીરની અને અશ્રુથી ઈન્દ્રિયોની વિહ્‌વળતા સર્જાઈ છે) કુન્તાજીએ કહ્યુંઃ ।।૮।।

‘‘હે કૃષ્ણ! જે ક્ષણે આપે અમને પોતાના કુટુમ્બી-સમ્બન્ધી સમજીને અમારું સ્મરણ કર્યું અને અમારી કુશળતા જાણવાનેમાટે ભાઈ અક્રૂરને મોકલ્યા તે જ ક્ષણે અમારું કલ્યાણ થઈ ગયું. અમ અનાથને આપે સનાથ કરી દીધાં ।।૯।।

હું જાણું છું કે આપ સમ્પૂર્ણ જગતના પરમ હિતૈષી, સુહૃદ અને આત્મા છો. (દેહનો વિચાર કરવામાં આવે તો આપ જ વિશ્વ છો. અન્તઃકરણનો વિચાર કરવામાં આવે તો આપ બધાના સુહૃદ-મિત્ર છો અને વસ્તુનો વિચાર કરવામાં આવે તો આપ આત્મા જ છો) આ મારું છે અને આ પરાયું એવી ભ્રાન્તિ આપનામાં નથી. એમ હોવા છતાં, હે કૃષ્ણ! જેઓ આપનું અખંડ સ્મરણ કરે છે તેમના હૃદયમાંઆવી આપ બેસી જાઓ છો અને તેમની ક્લેશ પરમ્પરાને સદાનેમાટે મિટાવી દો છો’’ ।।૧૦।।

યુધિષ્ઠિરજીએ કહ્યું : ‘‘હે સર્વેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ! અમને એ વાતની ખબર નથી કે અમે અમારા પૂર્વજન્મમાં અથવા આ જન્મમાં એવું તે ક્યું કલ્યાણનું સાધન કર્યું હશે? આપનાં દર્શન મોટા-મોટા યોગેશ્વરોને પણ મહા મુશ્કેલીએ પ્રાપ્ત થાય છે અને અમ કુબુદ્ધિઓને ઘર બેઠાં આપનાં દર્શન થઈ રહ્યાં છે’’ ।।૧૧।।

રાજા યુધિષ્ઠિરે આ પ્રમાણે ભગવાન્‌નું ખૂબ સન્માન કર્યું અને કેટલાક દિવસો ત્યાં જ રહેવાની પ્રાર્થના કરી. તેથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ઈન્દ્રપ્રસ્થનાં નરનારીઓને પોતાની રૂપમાધુરીથી નયનાનન્દનું દાન કરતાં વર્ષાઋતુના ચાર મહિના સુખપૂર્વક ત્યાં જ બિરાજ્યા ।।૧૨।।

એકવાર (શ્રાદ્ધના દિવસોમાં) વીર શિરોમણિ અર્જુન ગાંડીવ ધનુષ અને અક્ષય

બાણવાળા બે ભાથા લઈ, કવચ પહેરી શ્રીકૃષ્ણની સાથે પોતાના તે રથ ઉપર સવાર થયા જેમની ધજા ઉપર હનુમાનજી બેસતા. પછી વિપક્ષી વીરોનો સંહાર કરનાર અર્જુન એક એવા ગહન વનમાં શિકાર ખેલવા ગયા જ્યાં ઘણાં સિંહ, વાઘ, સર્પ, મૃગ વગેરે ભયંકર જાનવરો રહેતાં હતાં ।।૧૩-૧૪।।

ત્યાં તેમણે ઘણા વાઘ, સૂવર, પાડા, કાળાં હરણ, શરભ, રોઝ, ગેંડા, હરિણ, સસલાં, શેઢાઈ વગેરેને બાણવડે વીંધી નાખ્યા ।।૧૫।।

કોઈ અષ્ટકાદિ શ્રાદ્ધનો સમય આવ્યો હતો તેથી એ બધાં યજ્ઞને યોગ્ય પ્રાણીઓને નોકરોએ રાજાની પાસે લાવીને એને સોંપી દીધાં, અર્જુન ખૂબ થાકી જવાથી અને તૃષા લાગવાથી શ્રીયમુનાજીને કિનારે ગયા ।।૧૬।।

ત્યાં શ્રીયમુનાજીમાં સ્નાનાદિ કરી જળપાન કર્યું તેટલામાં બન્ને મહારથીઓએ ત્યાં ફરતી સુન્દર દર્શનવાળી એક કન્યાને જોઈ ।।૧૭।।

એ સુન્દરી સુન્દર દાંત અને મુખવાળી હતી. તેને જોઈને શ્રીકૃષ્ણના મોકલવાથી અર્જુન એ ઉત્તમ પ્રમદાની પાસે ગયા અને એને પૂછવા લાગ્યાઃ ।।૧૮।।

''હે સુન્દરી! તમે કોણ છો? કોનાં પુત્રી છો? ક્યાંથી આવ્યાં છો અને શું કરવા માગો છો? હું માનું છું કે તમે પોતાને યોગ્ય પતિની ઈચ્છા રાખી રહ્યાં છો. હે કલ્યાણી! જે તમારો અભિપ્રાય હોય તે કહો'' ।।૧૯।।

કાલિન્દીજી બોલ્યા : હું સૂર્યદેવની પુત્રી છું, પતિની ઈચ્છાવાળી છું પણ એ પતિ બીજો નહિ પણ વરદાન આપનાર અને વરવાને યોગ્ય વિષ્ણુ મારા પતિ થાય એમ હું ઈચ્છું છું. એને માટે એ પતિ થાય ત્યાં સુધી કઠોર તપ કરી રહીછું ।।૨૦।।

હે વીર અર્જુન! શ્રીવત્સના ચિહ્નવાળા વિષ્ણુ વિના બીજાને હું વરનાર નથી. અનાથોના એક માત્ર નાથ, મોક્ષ આપનાર એ ભગવાન્ મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ ।।૨૧।।

મારું નામ કાલિન્દી છે. શ્રીયુમનાજીના જળમાં મારા પિતા સૂર્યે મારે માટે એક ભવન બનાવડાવી આપ્યું છે. તેમાં હું રહું છું. જ્યાં સુધી ભગવાન્નાં દર્શન નહિ થાય ત્યાં સુધી હું ત્યાં જ રહીશ* ।।૨૨।।

વિશેષ : ''કાલિન્દીતિ સમાખ્યાતા વસામિ યમુના જલે।।'' ૧૦।૫૮।૨૨ નો પૂર્વાધ. શ્રીસુબોધિનીજીઃ''અનેન યમુનાયાસ્તસ્યાશ્ચ ભેદઃ પ્રદર્શિતઃ।'' ''મારું નામ કાલિન્દી છે અને શ્રીયમુનાજીના જલમાં હું રહું છું'' એ કથનથી શ્રીયમુનાજી અને કાલિન્દીજી જુદાં છે એમ

દર્શાવાયું. સૂર્ય પર્વતરૂપથી કલિન્દ પર્વતમાં પધાર્યા એટલે માતાને ઠેકાણે કલિન્દ પર્વત અને પિતા પર્વતના રૂપમાં સૂર્ય. પર્વત અચેતન હોવા છતાં હિમાલયથી પાર્વતીજીની ઉત્પત્તિ થઈ, **'અભિમાનિવ્યપદેશસ્તુ'**નદીઓ, પર્વતો વગેરેની અભિમાની દેવતા હોય છે એ ન્યાયે તેમાંથી ઉત્પત્તિ ઘટે છે.

દેવરૂપ સૂર્યે પુત્ર યમને ઉત્પન્ન કર્યા તે દોષ દૂર કરવા શ્રીયમુનાજીને ઉત્પન્ન કર્યાં.

સૂર્ય વેદાત્મક છે એમ શ્રુતિ કહે છે. એ વેદાત્મક સૂર્યમાં બિરાજતા કેયૂરધારી, મકર કુંડલધારી હિરણ્યમય પરમાત્મા રહે છે. તે રસરૂપ, સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ છે. જે રસ છે તે જ શ્રીયમુનાજી છે. તેમના ભાઈ ધર્મરાજા છે, માતા સઞ્જ્ઞા છે. કાલિન્દીજી એ ભૌતિક સૂર્યના પુત્રી છે. શ્રીયમુનાજી આધિદૈવિક સૂર્યનાં પુત્રી છે. કલિન્દ પર્વતે શ્રીયમુનાજીને પોતાના ઉપર થઈ પૃથ્વી ઉપર પધારવા વિનન્તિ કરી અને તે પ્રમાણે પધાર્યા. તેથી શ્રીયમુનાજી કાલિન્દીજી પણ કહેવાય છે.

એણે જે કહ્યું હતું તે અર્જુને ભગવાન્ વાસુદેવને કહ્યું. આપ તો પહેલેથી જ આ બધું જાણતા હતા. એમણે એને પણ રથમાં બેસાડી અને યુધિષ્ઠિર પાસે આવ્યા ।।૨૩।।

જ્યારે પાંડવોએ પ્રાર્થના કરી ત્યારે એમને માટે વિશ્વકર્મા દેવશિલ્પીની પાસે અત્યન્ત અદ્ભુત અને વિચિત્ર નગર કરાવી આપ્યું ।।૨૪।।

ભગવાન્ આ વખતે પાંડવોને આનન્દ આપવા તથા તેમનું હિત કરવાને માટે ત્યાં ઘણા દિવસ બિરાજ્યા. એ સમય દરમ્યાન અગ્નિદેવને ખાંડવ વન આપવાને માટે આપ અર્જુનના સારથિ પણ થયા ।।૨૫।।

હે પરીક્ષિત! ખાંડવ વનનું ભોજન મળી જવાથી અગ્નિદેવ પ્રસન્ન થયા. તેમણે અર્જુનને ગાંડીવ ધનુષ, ચાર સફેદ ઘોડા, એક રથ, અક્ષય બાણવાળાં બે ભાથાં અને એક એવું કવચ આપ્યું જેને કોઈ અસ્ત્ર-શસ્ત્રધારી ભેદી ન શકે ।।૨૬।।

(ભગવાને) મય દાનવને અગ્નિમાં બળી જતો બચાવી લીધો હતો. (એટલે ઉપકાર કરવો જોઈએ. ભગવાન્ ઉપર તે સભાનો પ્રભાવ ચાલે નહિ એટલે તેને બદલે તેમના) સખા (ભગવાન્ પોતાના સખાને આપેલું પોતાને જ આપેલું છે એમ માને છે.) અર્જુનને સુધર્મા સભા આપી. તે જ સભામાં દુર્યોધનને જલને ઠેકાણે સ્થલ અને સ્થલને ઠેકાણે જલનો ભ્રમ થયો હતો ।।૨૭।।

કેટલાક સમય પછી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનની અનુમતિ અને અન્ય

સમ્બન્ધીઓનું અનુમોદન મેળવી સાત્યકિ વગેરે સાથે દ્વારકા પાછા પધાર્યા ।।૨૮।।

ત્યાં પધારીને આપે વિવાહને યોગ્ય ઋતુ અને જ્યોતિષ શાસ્ત્ર પ્રમાણે બધા ગ્રહો જેમાં અનુકૂલ હોય તેવા પ્રશંસિત પવિત્ર નક્ષત્રમાં કાલિન્દીજીનું પાણિગ્રહણ કર્યું. રુક્મિણીજી વગેરે સ્વજનોને પરમ આનન્દનું દાન કરતા આપ પરમ મંગલ-વિશિષ્ટ ફલદાયી થયા ।।૨૯।।

(બીજો વિવાહ કહે છે) અવન્તી (ઉજ્જૈન) દેશના રાજા વિન્દ અને અનુવિન્દ હતા. તેઓ દુર્યોધનને અધીન અને તેના અનુયાયી હતા. તેમનાં બહેન મિત્રવિન્દા સ્વયંવરમાં શ્રીકૃષ્ણને પોતાના પતિ બનાવવા ઈચ્છતાં હતાં. પરન્તુ વિન્દ અને અનુવિન્દે તેમને તેમ કરતાં રોકી દીધાં ।।૩૦।।

વસુદેવજીની બહેન અને શ્રીકૃષ્ણની ફોઈ રાજાધિદેવીની પુત્રી મિત્રવિન્દાને બધા રાજાઓના જોતાં હે રાજન્! શ્રીકૃષ્ણ બલાત્કારથી હરણ કરી ગયા ।।૩૧।।

(હવે ત્રીજો વિવાહ કહે છે) હે કુરુવંશજ! [૧]નગ્નજિત નામના એક અતિ ધાર્મિક રાજા હતા. તેમને સત્યા નામની એક દેવીસ્વરૂપ કન્યા હતી. તે નગ્નજિતની રાજાની કન્યા[૨] હોવાથી 'નાગ્નજિતી' કહેવાતી હતી ।।૩૨।।

વિશેષ : ૧. અહીં 'કૌરવ્ય' અને 'કૌસલ્ય'બે પાઠ છે. 'કૌસલ્ય' એટલે કોસલ દેશના અધિપતિ. કોસલની રાજધાની અયોધ્યાછે.

૨. જ્ઞાનમાં સર્વ પ્રપંચના પદાર્થો વિરુદ્ધ હોય છે જ્યારે ભક્તિમાં કેવળ પ્રકૃતિ વિરોધ કરનાર છે. એમાં સાત વ્યસન બાધક છે. તે એક રૂપથી સાત વ્યસન એક જ સમયે દૂર ન થઈ શકે તેથી સાતથ પ્રકારની સાધન ભક્તિ કહી છે. એમ ન કહીએ તો શ્રવણ, કીર્તન અને સ્મરણથી પ્રેમ પ્રકટ થતાં સાત ભક્તિની કાંઈ જરૂર રહેતી નથી. સખ્ય અને આત્મનિવેદન તો ભગવાને પોતાના ધર્મનું સ્થાપન કરવામાટે કરી છે. જ્યારે ભગવાન્ સ્વધર્મ સ્થાપન કરે ત્યારે એ ભગવદ્તુલ્ય થઈ જાય, ત્યારે વ્યસન આદિનો સમૂલ નાશ થાય. એ બતાવવામાટે ભગવાન્ અહીં પોતાનાં સાતરૂપ કરે છે. આ નાગ્નજિતી ભક્તિરૂપા છે. ભક્તિ પાખંડીઓમાં પેદા થતી નથી. તે નગ્નજિતિ રાજાને ત્યાં કન્યા રૂપે જન્મી છે. **''નગ્નાન્ વેદ રહિતાન્ જયતિ ઈતિ નગ્નજિત્!''** 'નગ્ન' એટલે કે વેદરહિત, વેદ વિરોધી, પાખંડીઓ તેમને જે જીતી લે તે નગ્નજિત્! તેની કન્યા નાગ્નજિતી પણ તેવી જ હોય. હે પરીક્ષિત! તમે પણ કુરુવંશમાં જન્મ લીધો છે તે કેવળ શત્રુને જ જીતતા નથી પણ શ્રૌત અને સ્માર્ત ધર્મનું રક્ષણ કરો છો; તેથી જ રાજાને પણ અહીં અતિ ધાર્મિક કહ્યો છે. સ્વરૂપ, સાધન અને ફલ વડે આ ભક્તિ સત્ય છે તેથી

તેનું નામ સત્યા છે. તેથી વેદવિરુદ્ધ મતમાં, કર્મહીનમાં અને અધમમાં ભક્તિ સત્ય હોતી નથી. એનો ઉત્કર્ષ સંભળાય છે તે તો અધમને પણ ભક્તિ તારે છે. એમ એનો ઉત્કર્ષ બતાવવામાટે છે. સાત વ્યસન જો બાધક ન હોય તો ભક્તિશાસ્ત્ર વ્યર્થ જ થઈ જાય. શ્રવણથી દાસ્ય સુધીની સાત ભક્તિદ્વારા વ્યસનોનું નિરાકરણ કરી દેવામાં આવે ત્યારે સખ્ય અને આત્મનિવેદન ભગવાન્ સમ્પાદન કરી આપે છે. હજારો ભક્તો અનુભાવ બતાવે છે તે ભગવાન્‌ના અંશથી એમ બાતવી શકે છે. તો પણ એ ભક્તિ સત્ય ન કહેવાય. એ સદાચાર સિદ્ધ ભક્તિ ન કહેવાય. ભગવાન્‌ના સાક્ષાત્કારની પહેલાંની જ ભક્તિની આ વ્યવસ્થા છે. જે ભક્તિ દેવતારૂપ છે તે ભગવાન્‌ના કોઈ અંશને લેનાર નથી તે કન્યારૂપા અસાધારણી છે. એ જેને પ્રાપ્ત થાય તે વેદને અનુસરનાર હોય છે. એમ અહીં પણ એ જ્યાં રહે છે તે પણ વેદાનુસારી છે. એને નાગ્નજિતી કહી છે તેથી પિતાને અનુસરનારી છે. તેથી જ ધન્યા પિતૃમુખી કન્યા એમ કહ્યું છે.

હે પરીક્ષિત! રાજાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે સાત અત્યન્ત ક્રોધી *આખલાઓ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત ન કરી શકવાથી કોઈ રાજા તેની સાથે વિવાહ કરી શક્યો નહિ, કારણ કે તેમના શિંગડાં ભારે ધારદાર હતાં અને શઠતાની સીમા તો એ હતી કે તેઓ કોઈ પણ વીર પુરુષની ગન્ધ પણ સહન કરી શકતા ન હતા ।।૩૩।।

વિશેષ : સાત વૃષભ-આખલા સાત વ્યસનરૂપ છે. તેઓ ભક્તિમાં પ્રતિબન્ધ કરનારા છે. તે સાત વ્યસનનાં નામઃભૂખ, પ્યાસ, રોગ, લોકને ઉપદ્રવ કરે એવાં બે પ્રકારનાં કર્મ (૧. નિષિદ્ધ-સુવર્ણની ચોરી વગેરે ૨. કામ્ય-હિંસા વગેરે કર્મ), જુગાર, મદ્યપાન અને સ્ત્રીસંગ. શિકાર બધા કરતા નથી હોતા તેથી તેને વ્યસનમાં ગણ્યું નથી.

દોષ જાણવા છતાં પણ જેનાથી છૂટી ન શકાય તે 'વ્યસન'. **''વિશેષેણ અસ્યન્તે દૈહિકાઃ ધર્માઃ અનેન ઈતિ વ્યસનમ્।''** દૈહિક ધર્મો જેનાથી છૂટી જાય તે વ્યસન. **''તદ્વિના સ્થાતુમશક્તિઃ વ્યસનમ્।''** જેના વિના રહી ન શકાય તે વસ્તુનું 'વ્યસન' છે એમ કહેવાય. મનમાં જાણીએ કે આ ખોટું છે છતાં છૂટે નહિ તે 'વ્યસન' કહેવાય.

એ આખલાઓને જીતે તેને જ સત્યા મળે એવી પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને ભક્તોના પતિ ભગવાન્ મોટી સેનાની સાથે અયોધ્યા નગરીમાં આવ્યા ।।૩૪।।

કોસલ દેશના રાજા નગ્નજિતે બહુ પ્રસન્ન થઈ ઊભા થઈ જઈ આપને ઉમળકાભેર આવકારી આસન આપી અમૂલ્ય સામગ્રીથી આપનો સત્કાર કર્યો અને કહ્યું, ''આપ પધાર્યા તે બહુ સારું થયું'' ।।૩૫।।

રાજા નગ્નજિતીની કન્યા સત્યાએ જોયું કે મારા ચિર-અભિલાષિત રમારમણ

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અહીં પધાર્યા છે ત્યારે તેણે મનોમન એ કામના કરી કે ‘‘જો મેં ભગવાન્‌ને, ભગવાનને વશ કરનાર વ્રતો-નિયમોથી સેવ્યા હોય, તેનું જ ચિન્તન કર્યું હોય, તો આપ જ મારા પતિ થાઓ અને મારા વિશુદ્ધ મનોરથને પૂર્ણ કરો’’ ।।૩૬।।

નાગ્નજિતી સત્યા મનમાં વિચાર કરવા લાગી, ‘‘ભગવતી લક્ષ્મી, બ્રહ્મા, શંકર અને મોટા-મોટા લોકપાલ જેમના પદપંકજનો પરાગ પોતાના સિર ઉપર ધારણ કરે છે અને જે પ્રભુએ પોતે બનાવેલી મર્યાદાનું પાલન કરવામાટે જ વખતો વખત અને લીલા અવતાર ગ્રહણ કર્યા છે તે પ્રભુ મારા ક્યા ધર્મ, વ્રત કે નિયમ થી પ્રસન્ન થશે? આપ તો કેવલ પોતાની કૃપાથી જ પ્રસન્ન થઈ શકે છે’’ ।।૩૭।।

રાજા નગ્નજિતે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની વિધિપૂર્વક અર્ચાપૂજા કરીને આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી ‘‘હે જગતના એક માત્ર સ્વામી! હે નારાયણ! આપ આપના સ્વરૂપભૂત આનન્દથી જ પરિપૂર્ણ છો અને હું એક અત્યન્ત તુચ્છ મનુષ્ય છું. હું આપની શી સેવા કરું?’’ ।।૩૮।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે તેણે આપેલ આસનનો સ્વીકાર કર્યો અને હે કુરુનન્દન! મેઘના સરખી ગમ્ભીર વાણીવડે મન્દસ્મિત કરી એને કહ્યુંઃ ।।૩૯।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : હે નરેન્દ્ર! જે ક્ષત્રિયો પોતાના ધર્મમાં સ્થિત છે તેમણે કંઈ પણ માગવું ઉચિત નથી. ધર્મજ્ઞ વિદ્વાનોએ તેના આ કામની નિન્દા કરી છે. છતાં આપની સાથે સૌહાર્દ પ્રેમના સમ્બન્ધની સ્થાપના કરવામાટે આપની કન્યાની હું યાચના કરું છું. પણ અમે એનું શુલ્ક આપનાર નથી ।।૪૦।।

રાજા નગ્નજિતે કહ્યું : પ્રભો! આપ સમસ્ત ગુણોના ધામ છો, એક માત્ર આશ્રય છો. આપના વક્ષઃસ્થળ ઉપર લક્ષ્મીજી નિત્ય નિવાસ કરે છે. (બીજે તો તે માત્ર પરિભ્રમણ કરે છે) આપનાથી વધારે સારો કન્યાને માટે બીજો કોણ વર હોઈ શકે? ।।૪૧।।

હે યાદવવંશ શિરોમણિ! પરન્તુ અમે પહેલાંથી જ કન્યાના વરના બળની અને પુરુષના પરાક્રમની પરીક્ષામાટે આ વિષયમાં એક શરત રાખી છે ।।૪૨।।

હે વીર શ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણ! અમારા આ સાતેય સાંઢ કોઈના કાબૂમાં ન આવનારા અને અણવીંધ્યા છે. તેમણે ઘણા રાજકુમારોના અંગ ભાંગી નાખ્યા છે અને તેમને નિરુત્સાહ કરી દીધાં છે ।।૪૩।।

હે યદુનન્દન! આપ નિગ્રહ કરી એમને નાથ ઘાલી દો તો, હે લક્ષ્મીપતે! મારી કન્યાના ઈચ્છિત વર આપ થઈ શકો ।।૪૪।।

એમ કન્યા મેળવવાના સંકેત (શરત) ને સાંભળીને સમર્થ ભગવાને કટિબદ્ધ થઈ સાત સ્વરૂપ ધારણ કરીને સાતે સાંઢને રમત કરતાં નાથી લીધા ।।૪૫।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે એમને દોરડાંથી બાંધ્યા એમનો ગર્વ ચાલ્યો ગયો અને એમનું પરાક્રમ નષ્ટ થઈ ગયું. જેમ બાળક લાકડાના ગોધાને દોરડું બાંધી ઢસરડે તેમ એમને રમત કરતાં ઢસડ્યા ।।૪૬।।

રાજાને એ જોઈને વિસ્મય થયો. પ્રસન્ન થઈ રાજાએ કન્યાદાન કર્યું. પોતાને લાયક કન્યાનું વિધિવત્ પાણિગ્રહણ કર્યું ।।૪૭।।

પોતાની પુત્રીને શ્રીકૃષ્ણ મનમાન્યા પતિરૂપે પ્રાપ્ત થયા તેથી રાજપત્નીઓને પરમ આનન્દ થયો અને એમણે પરમ ઉત્સવ મનાવ્યો ।।૪૮।।

શંખ, ઢોલ, નગારાં વગેરે વાજિન્ત્રો વાગવા લાગ્યાં. ગીત અને બ્રાહ્મણ ની આશિષો સંભળાવા લાગ્યાં. સ્ત્રીપુરુષો સુન્દર વસ્ત્ર અને અલંકારથી શોભાયુક્ત થઈને પરમ આનન્દયુક્ત થઈને ઉત્સવમાં ભાગ લેવા લાગ્યાં ।।૪૯।।

સમર્થ રાજા નગ્નજિતે દસ હજાર ગાયો અને ત્રણ હજાર એવી નવયુવતીઓ જેમણે સુન્દર વસ્ત્રો અને ગળામાં સોનાના હાર પહેર્યાં હતા, પહેરામણીમાં આપી. એમની સાથે નવ પ્રકારના હજારો હાથીઓ આપ્યા, હાથીથી સો ગણા રથ આપ્યા, રથથી સો ગણા ઘોડા આપ્યા અને ઘોડાથી સો ગણા માણસો એમ ચતુરંગિણી સેના આપી ।।૫૦-૫૧।।

રાજા નગ્નજિતે વરકન્યાને રથમાં બેસાડી ભારે મોટી સેના સાથે વિદાય આપી. તે વખતે વાત્સલ્ય-સ્નેહના ઉદ્રેકથી તેમનું હૃદય દ્રવિત થઈ રહ્યું હતું ।।૫૨।।

યદુવંશીઓ તથા રાજા નગ્નજિતના ગોધાઓએ પહેલાં ઘણા રાજાઓના બલપૌરુષને ધૂળમાં મેળવી દીધું હતું. જ્યારે તે રાજાઓએ આ સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનો આ વિજય તેમનાથી સહન ન થયો. તે લોકોએ નાગ્નજિતી વિજય તેમનાથી સહન ન થયો. તે લોકોએ નાગ્નજિતી સત્યાને લઈને જતી વખતે માર્ગમાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને ઘેરી લીધા ।।૫૩।।

તે લોકો ભારે વેગથી તેમના પર બાણોની ઝડી વરસાવવા લાગ્યા. તે વખતે પાંડવ વીર અર્જુને, વસુદેવજી વગેરેનું પ્રિય કરવા ગાંડીવ ધનુષ ધારણ કર્યું. કાળને

જેમ કોઈ પ્રાણીનો કોળિયો કરવામાં ક્લેશ થતો નથી અને સિંહ જેમ નાનાં-મોટાં પ્રાણીઓને મારી નાખે છે તેમ અર્જુને સહેલાઈથી તેમને મારી નાખ્યા ।।૫૪।।

(સત્યાજી ભક્તિનું સ્વરૂપ છે. ભગવાન્ ભક્તિમાં જેવું રમણ કરે છે તેવું બીજે ક્યાંય તપ, યોગ, સાંખ્યમાં કરતા નથી એટલી સત્યાજીની વિશિષ્ટતા કહે છે) ત્યારબાદ યદુવંશ શિરોમણિ દેવકીનન્દન ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તે પહેરામણી અને સત્યાજીની સાથે દ્વારકા પધાર્યા અને ત્યાં બિરાજી ગૃહસ્થોચિત વિહાર કરવા લાગ્યા ।।૫૫।।

હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં ફોઈ શ્રુતકીર્તિને કેકય દેશમાં પરણાવ્યા હતાં. તેમની કન્યાનું નામ 'ભદ્રા' હતું. (તે કેક્ય દેશના રાજાની પુત્રી હતાં તેથી શ્લોકમાં કૈકેયી કહ્યાં છે) તેમના ભાઈ સન્તર્દન વગેરેએ તેમને સામે ચાલીને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને આપ્યાં તેથી આપે તેનું પાણિગ્રહણ કર્યું ।।૫૬।।

(પાશ્ચાત્ય કેકય દેશની પાસે આવેલ) મદ્રપ્રદેશના રાજાની એક કન્યા લક્ષ્મણા હતી. તે અત્યન્ત સુલક્ષણા હતી. જેવી રીતે ગરુડજીએ સ્વર્ગમાંથી અમૃતનું હરણ કર્યું હતું તેવી જ રીતે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સ્વયંવરમાં એકલા જ તેનું હરણ કરી ગયા ।।૫૭।।

અન્યાશ્ચૈવંવિધા ભાર્યાઃ કૃષ્ણસ્યાસન્ સહસ્રશઃ ।।
ભૌમં હત્વા તન્નિરોધાદાહૃતાશ્ચારુદર્શનાઃ ।।૫૮।।

હે પરીક્ષિત! આજ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે ભૌમાસુરને મારીને તેના બન્દીગૃહમાંથી બીજી હજારો ઉત્તમ જ્ઞાનયુક્ત (ચારુદર્શનાઃ, દર્શન=૧. જ્ઞાન ૨. સૌન્દર્ય.) સુન્દરીઓને છોડાવી લાવી તેમની સાથે લગ્ન કર્યાં ।।૫૮।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધમાં (ત્રીજા રાજસ પ્રકરણના ચોથા ફલ-પેટા પ્રકરણનો વીર્યરૂપ બીજો) ''પાંચ કન્યાઓને શ્રીકૃષ્ણ પરણ્યા'' નામનો (ઉત્તરાર્ધનો નવમો અને ચાલુ) અઠાવનમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં પંચાવનમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

સાવધાન! સાવધાન!! સાવધાન!!!
ષોડશગ્રન્થના જ્ઞાન વિનાનું કોરું ભાગવતનું શ્રવણ-પઠન-મનન
પુષ્ટિમાર્ગીને ગેરમાર્ગે દોરનારું પણ બની શકે છે.

અધ્યાય ૫૯

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. ૫૬

ભૌમાસુરને મારી સોળ હજાર કન્યાઓને ત્યાંથી લાવી ભગવાને એમની સાથે લગ્નકર્યાં

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું ચોથું ફલ પ્રકરણ અધ્યાય૩

વિશેષ : બધી રાજકન્યાઓનો ઉધ્ધાર પ્રથમ સંક્ષેપથી કહેવાયો. ઓગણસાઈઠમા અધ્યાયમાં તે વિસ્તારથી બીજી ભાષામાં કહેવાય છે. જેનેમાટે ભગવાન્‌નો અવતાર ભૂતળ ઉપર થયો છે. તેનું કારણ અત્યન્ત શોધવું પડે તેમ નથી તેથી ભૌમાસુરે રાજાઓને જીતીને એમની જે કન્યાઓને કેદ કરી હતી એ ભૌમને મારી એ કન્યાઓને દ્વારકા લાવી શ્રીકૃષ્ણે એમની સાથે લગ્ન કર્યાં એ વાત કહેવામાં આવી છે.

રાજોવાચ

યથા હતો ભગવતા ભૌમો યેન ચ તાઃ સ્ત્રિયઃ ।।
નિરુદ્ધા એતદાચક્ષ્વ વિક્રમં શાર્ઙ્ગધન્વનઃ ।।૧।।

રાજા પરીક્ષિતે પૂછ્યું : જે ભૌમાસુરે સ્ત્રીઓને બન્દીગૃહમાં પૂરી રાખી હતી તેને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે શામાટે અને કેવી રીતે માર્યો? આમ કૃપા કરી શાંર્ગ ધનુષધારી ભગવાન્‌નું પરાક્રમ અમને કહો ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : ભૌમાસુરે ઈન્દ્રનું છત્ર, *એની માતા અદિતિનાં કુંડળ અને મેરુ પર્વત ઉપર આવેલ દેવતાઓનું મણિપર્વત નામનું સ્થાન છીનવી લીધાં હતાં. તેથી ઈન્દ્રે દ્વારકામાં આવી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને એ પદાર્થો અપાવવાની વિનન્તિ કરી. એટલે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સત્યભામાજી સાથે ગરુડજી ઉપર સવાર થયા અને ભૌમાસુરની (કામરૂપ-પશ્ચિમ આસામની) રાજધાની પ્રાગ્જ્યોતિષપુર પધાર્યા ।।૨।।

વિશેષ : પહેલાં નરકાસુરે દિગ્વિજય કર્યો ત્યારે એણે ઈન્દ્રને હરાવ્યો. પોતે એને જીત્યો છે એમ બતાવવા માટે ઈન્દ્ર પાસેથી એણે ત્રણ ચીજ લીધી. તેમાં પહેલું રાજાનું ચિહ્ન છત્ર લીધું એટલે ઈન્દ્રપણું લઈ લીધું. ઈન્દ્ર અદિતિ અને કશ્યપ નો પુત્ર છે તે તો કોઈ રીતે મટી શકે એમ નથી પણ કશ્યપથી ભગવાન્ મોટા છે એમ બતાવવામાટે અદિતિ એની ઉત્પત્તિરૂપ છે તેના રૂપવિશેષના ખ્યાપક બે કુંડલ છે તે લઈને પોતાની માતા ભૂમિને આપ્યાં. વળી ત્રણ લોકનો

રાજા ઈન્દ્ર ગણાય એ દૂર થવું જોઈએ એમાં એ જ્યાં રહે છે તેનો કબજો તો એની પાસે રહેવો જોઈએ. કેમકે એ સાધારણ વાત છે તેથી પૃથ્વીનો એ રાજા નથી એમ કહેવરાવવા માટે મેરુ પર્વતમાં અમરાદ્રિસ્થાન ઈન્દ્રનું કહેવાય છે તે ભૌમે પડાવી લીધું. પાતાળનું આધિપત્ય તો ભૌમના કબજામાં છે એનું રાજ્ય તો એની પાસેથી ક્યારનું ગયું છે. સ્વર્ગ પણ લઈ લેવાનો ભૌમનો વિચાર છે. ભગવદ્ અવતારમાં પણ જેટલું કામ કરવા ભગવાન્ પધારે છે તેટલું જ કરે છે, વિશેષ કરતા નથી. વામનજી ભગવાન્ છે, ઈન્દ્રના પક્ષમાં છે પણ એ ભૌમાસુર પોતાનો પુત્ર થાય તેથી એને મારે નહિ, ભાઈ કરતાં લોકમાં પુત્ર વહાલો હોય છે. અદિતિ અને ભૂમિ બન્ને ભક્તો છે. પોતાના કરતાં માતાને પુત્રમાં પ્રીતિ વધારે હોય છે તેથી પુત્ર કુંડળ આપે તો માતા એનો નિષેધ ન કરે. વિશેષાવતારમાં બધા અવતારોનું તેજ એમાં આવી જાય છે. તેથી વામન તો ઈન્દ્રની ઉપર અત્યારે ઉદાસીન છે તેમ એ ભૌમની સાથે લડવાને પણ રાજી નથી. તેથી ઈન્દ્રે શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવી વિનન્તિ કરી કે ભૌમાસુર મારું છત્ર અને મારી માતાનાં કુંડળ ઉઠાવી ગયો છે. એ પૃથ્વીનો પુત્ર છે; એને બીજો મારી પણ ન શકે. પ્રથમ ભગવાન્ ચાર મૂર્તિરૂપ હતા. તેમાં એક મૂર્તિ તપ કરે છે, બીજી લોક રક્ષા કરે છે, ત્રીજી ભોગવે છે, ચોથી મૂર્તિ નિદ્રા કરે છે. એ રહેંટના ઘડાઓની જેમ આવે છે, કામ કરીને ચાલતી થાય છે. એમાં જે તપ કરતી હોય તે રક્ષા કરે છે, રક્ષા કરતી હોય તે ભોગ કરે છે, ભોગ કરતી હોય તે નિદ્રા કરે છે, નિદ્રા કરતી હોય તે તપ કરે છે. ક્રિયાનો કાળ હજાર વર્ષનો ગણાય છે. એક દિવસ પૃથ્વી તપ કરતી હતી ત્યારે ભગવાન્ એની ઉપર પ્રસન્ન થયા. એમણે પૃથ્વીને કહ્યું:વર માંગ. એ વખતે સન્ધ્યા હતી. તેમાં એણે પુત્રની માગણી કરી તેથી નરકાસુર પુત્ર થયો. પણ સન્ધ્યા નિષેધ કાળ હોવાથી તે અસુર થયો. ત્યારે પૃથ્વીએ ભગવાન્‌ને પ્રાર્થના કરી કે એ અસુર છે પણ બીજા અસુરને આપ મારો છો તેમ આને આપે મારવો નહિ. ભગવાને જવાબ આપ્યો:તમારી સમ્મતિ સિવાય હું મારીશ નહિ. પોતાનું નારાયણાસ્ત્ર એને આપ્યું અને કહ્યું કે આ અસ્ત્ર એ ધારણ કરશે ત્યાં સુધી મરશે નહિ. એ તો અસુર હતો તેથી એ મહાદેવજીનો ભક્ત થયો. મહાદેવજી તરફથી એને ત્રિશૂળ મળ્યું તે નારાયણાસ્ત્ર બરોબરનું છે. પોતે શિવભક્ત હોવાથી ત્રિશૂળ પોતે રાખ્યું અને નારાયણાસ્ત્ર પોતાના પુત્ર ભગદત્તને આપ્યું; તેથી એક રક્ષણ તો તેણે જ દૂર કર્યું. હવે માત્ર ભૂમિની સમ્મતિ હોય તો ભગવાન્ એને મારે. તેથી અહીંથી ચાલ્યા ત્યારે સત્યભામાજીને સાથે લઈને ચાલ્યા છે. તે **''સભાર્યો ગરુડારૂઢો''** ઈત્યાદિથી કહ્યું છે. એ સત્યભામાજી પૃથ્વીનો અવતાર છે એટલે એમની સમ્મતિથી ભૌમાસુરનો વધ કરશે. અને એણે જીતેલા રાજાઓની સોળહજાર કન્યાઓ એકત્ર કરી તે હજુ કન્યા અવસ્થામાં છે તે

ભગવાન્‌નાં દર્શન કરી એમને પતિ તરીકે સ્વીકારશે ત્યારે ભગવાન્ એમને પરણશે.

પ્રાગ્જ્યોતિષપુરમાં દાખલ થવું બહુ મુશ્કેલ હતું. પહેલાં તો તેની ચારે તરફ પહાડોની કિલ્લેબન્ધી હતી; ત્યારપછી શસ્ત્ર દુર્ગ હતો. પછી પાણીથી ભરેલી ખાઈ હતી. ત્યાર પછી અગ્નિ અથવા વીજળીની કિલ્લેબન્ધી હતી. તેની અન્દર વાયુ (ગેસ) બન્ધ કરી રાખવામાં આવ્યો હતો. તેની પણ અન્દરના ભાગમાં મુર દૈત્યે નગરની ચારે બાજુ પોતાની દસ હજાર ભયંકર અને સુદઢ જાળ પાથરી દીધી હતી ।।૩।।

ગદા વડે ભગવાને પર્વતોને ભેદી નાખ્યા, બાણોવડે શસ્ત્રદુર્ગને છિન્ન-ભિન્ન કરી નાખ્યો, ચક્રવડે અગ્નિદુર્ગને, જળદુર્ગને અને વાયુદુર્ગને ભેદ્યા અને તલવારવડે મુરપાશને તોડી નાખ્યા ।।૪।।

ગદાધર ભગવાને શંખનાદ કરીને પથ્થર ફેંકવાના યન્ત્રોનો અને વીર પુરુષોની હિમ્મતનો નાશ કર્યો તથા તેનો કિલ્લો જમીનદોસ્ત કરી દીધો ।।૫।।

પ્રલય વખતે વીજળીના કડાકા સાથે વજ્રપડે અને અવાજ થાય તેના કરતાં પણ વધારે ભયંકર પાંચજન્ય શંખનો નાદ સાંભળી (અવિદ્યાના પાંચ પર્વરૂપ) પાંચ માથાંવાળો 'મુર'નામનો દૈત્ય સૂતો હતો તે બેઠો થઈ ગયો ।।૬।।

તે દૈત્ય પ્રલય વખતના સૂર્ય અને અગ્નિ જેવો પ્રચંડ તેજસ્વી હતો. તે એટલો ભયંકર હતો કે તેની સામે જોવાની પણ કોઈ હિમ્મત કરતું નહોતું. તેણે ત્રિશૂળ ઉઠાવ્યું અને જેમ (ભક્ષક) ગરુડજી (ભક્ષ્ય) સાપ ઉપર તૂટી પડે તેમ ભગવાન્ ઉપર ધસી આવ્યો. એ દશ્ય એવું લાગતું હતું કે જાણે તે પોતાના પાંચેય મુખેથી ત્રિલોકીને ગળી જશે ।।૭।।

તેણે પોતાના ત્રિશૂળને જોરથી ઘુમાવી ગરુડજી (તે ભગવાન્‌ને જોઈ શક્યો નહિ કારણ કે ભગવાન્‌ને અવિદ્યા જોઈ શકતી નથી તેથી તેણે ગરુડજી ઉપર ત્રિશૂળ ચલાવ્યું.) ઉપર ઝીંક્યું અને પછી પાંચેય મોઢેથી ઘોર સિંહનાદ કરવા લાગ્યો. તેની સિંહ ગર્જનાનો ભયંકર અવાજ પૃથ્વી, આકાશ, પાતાલ અને દસે દિશાઓમાં ફેલાઈ જઈ આખા બ્રહ્માંડમાં છવાઈ ગયો ।।૮।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે જોયું કે મુર દૈત્યનું ત્રિશૂળ ગરુડજીની તરફ ભારે વેગથી આવી રહ્યું છે. એટલે પોતાનું હસ્ત કૌશલ દેખાડી સ્ફૂર્તિથી આપે બે બાણ માર્યાં જેનાથી તે ત્રિશૂળના ત્રણ ટુકડા થયા. (તેને લોકોને ડરાવનારી ગર્જના કરતો બન્ધ કરી દેવા) મુર

દૈત્યના મોઢામાં પણ બાણ માર્યા. એથી તે દૈત્ય અત્યન્ત ગુસ્સે થઈ ગયો અને તેણે ભગવાન્ ઉપર પોતાની ગદા ચલાવી ।।૯।।

પરન્તુ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પોતાની ગદાના પ્રહારથી મુર દૈત્યની ગદાના તે પોતાની પાસે પહોંચે તે પહેલાં જ ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા. હવે તે શસ્ત્રહીન થઈ જવાથી પોતાની ભુજાઓ ફેલાવી શ્રીકૃષ્ણ તરફ ધસ્યો અને આપે રમત માત્રમાં જ ચક્રથી તેનાં પાંચેય માથાં છેદી નાખ્યાં ।।૧૦।।

મસ્તક કપાતાં જ મુર દૈત્યના પ્રાણ ચાલ્યા ગયા અને ઈન્દ્ર વજ્રથી પર્વતનું શિખર કપાઈ જતાં એમ તે સમુદ્રમાં જઈ પડ્યું હોય તેમ તે જલમાં જઈ પડ્યો. મુર દૈત્યના સાત પુત્રો હતા– તામ્ર, અન્તરિક્ષ, શ્રવણ, વિભાવસુ, વસુ, નભસ્વાન અને સાતમો અરુણ. તેઓ પોતાના પિતાના મૃત્યુથી અત્યન્ત શોકાકુલ થઈ ગયા અને બદલો લેવાનેમાટે ક્રોધાયમાન થઈ (**અસ્ત્ર** : હાથથી ફેંકી શકાય તે. દા.ત. બાણ, ભાલું, શક્તિ, ત્રિશૂળ. **શસ્ત્ર** : હાથમાં રાખીને લડવાનું હથિયાર. દા.ત. ગદા, ખડ્ગ.) શસ્ત્ર-અસ્ત્રથી સુસજ્જિત થઈ પીઠ નામના દૈત્યને પોતાના સેનાપતિ બનાવી ભૌમાસુરની આજ્ઞાથી શ્રીકૃષ્ણ ઉપર ચઢી આવ્યા ।।૧૧-૧૨।।

તેઓએ ત્યાં આવી ભારે ક્રોધથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ઉપર બાણ, તલવાર, ગદા, શક્તિ, અર્ષ્ટિ અને ત્રિશૂળ-છ પ્રકારનાં શસ્ત્રોની, ભગવાન્ અજિત છે એમ જાણવા છતાં, વર્ષા કરવા લાગ્યા. ભગવાન્‌ની શક્તિ તો અમોઘ છે. આપે પોતાનાં બાણોથી તેમનાં લાખ-લાખ શસ્ત્રોના તલ-તલ જેવડા ટુકડા કરીનાખ્યા ।।૧૩।।

ભગવાન્‌ના શસ્ત્રપ્રહારથી સેનાપતિ પીઠ અને તેના સાથી દૈત્યોનાં માથાં, જાંઘ, ભુજા, પગ અને કવચ કપાઈ ગયાં અને એ બધાને ભગવાને યમદ્વારમાં પહોંચાડી દીધા જ્યારે પૃથ્વીના પુત્ર નરકાસુરે (ભૌમાસુરે) જોયું કે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં ચક્ર અને બાણો થી પોતાની સેના અને સેનાપતિઓનો સંહાર થઈ ગયો ત્યારે તે કોઈથી સહન ન થાય તેવો ક્રોધ કરીને (ઐરાવતની જેમ) સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ મદઝરતાં મદમસ્ત હાથીઓની સેના લઈ નગરમાંથી બહાર નીકળ્યો. તેણે જોયું કે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતાની પત્નીની સાથે આકાશમાં ગરુડજી ઉપર જેવી રીતે સૂર્યની ઉપર વીજળી સાથે વર્ષાકાલના શ્યામ મેઘ શોભાયમાન હોય તેમ શોભી રહ્યા છે. ભૌમાસુર પોતે ભગવાન્ ઉપર 'શતઘ્ની'નામની શક્તિ ચલાવી અને તેના બધા સૈનિકોએ પણ એકી સાથે પોત-પોતાનાં અસ્ત્ર-શસ્ત્રો છોડ્યાં ।।૧૪-૧૫।।

હવે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પણ ચિત્ર-વિચિત્ર પાંખવાળાં તીક્ષ્ણ બાણ છોડવા લાગ્યા. આથી તે જ સમયે ભૌમાસુરના સૈનિકોની ભુજા, જાંઘ, મસ્તક અને પગ કપાઈ-કપાઈને પડવા લાગ્યાં અને ઘોડા તથા હાથીઓ પણ મરવા લાગ્યા ।।૧૬।।

હે પરીક્ષિત! ભૌમાસુરના સૈનિકોએ ભગવાન્ ઉપર જે-જે અસ્ત્ર-શસ્ત્ર ચલાવ્યાં તેમાનાં પ્રત્યેકને ભગવાને ત્રણ-ત્રણ તીક્ષ્ણ બાણોથી કાપી નાખ્યાં ।।૧૭।।

તે વખતે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ગરુડજી ઉપર બિરાજતા હતા અને ગરુડજી પોતાની પાંખોથી હાથીઓને મારી રહ્યા હતા. તેમની ચાંચ, પાંખ અને પંજાના મારથી હાથીઓને ભારે પીડા થઈ અને તે બધા દુઃખી થવાથી યુદ્ધભૂમિ ઉપરથી ભાગી જઈ નગરમાં ઘૂસી ગયા. હવે ત્યાં એકલો ભૌમાસુર જ લડતો રહ્યો. જ્યારે તેણે જોયું કે ગરુડજીના મારથી ત્રાસી જઈ મારી સેના ભાગી રહી છે ત્યારે તેણે પોતાની શક્તિ તે ગરુડજી ઉપર ચલાવી કે જેમણે વજ્રને પણ વિફલ બનાવી દીધું હતું* ।।૧૮-૧૯।।

વિશેષ : કશ્યપ ઋષિની બે પત્નીઓ કદ્રુ અને વિનતા એ એક વખત સૂર્યના ઘોડાઓની પૂંછના રંગની બાબતમાં શરત લગાવી. જે હારે તે જીતનારને ત્યાં એક હજાર વર્ષ સુધી દાસી થઈને રહે. વિનતાએ કહ્યું હતું કે પૂંછનો રંગ સફેદ છે, કદ્રુએ કહ્યું કે કાળો. હકીકતમાં સફેદ રંગ હતો પણ કદ્રુએ પોતાના પુત્રો સર્પોને કહ્યું કે તમે જાઓ અને સૂર્યના ઘોડાઓના પૂંછને વીંટાઈ જાઓ એટલે રંઘ કાળો લાગે. આમ વિનતા હારી ગઈ તેથી કદ્રુની દાસી થઈ રહી હતી. વિનતાએ મૂકેલું ઈંડું પાક્યું અને ગરુડજીનો જન્મ થયો ત્યારે તેમની માતા તો દાસી થઈ ચૂકી હતી. ગરુડજી આગળ કદ્રુએ શરત મૂકી. મને ઈન્દ્ર પાસેથી મારા પુત્રોમાટે અમૃત લાવી આપો તો તમારી માતાને છોડી મૂકું. ગરુડજી અમૃત લેવા ઈન્દ્ર પાસે ગયા. ઈન્દ્ર અને ગરુડજી વચ્ચે અમૃતમાટે યુદ્ધ થયું ત્યારે ઈન્દ્રે ગરુડજી ઉપર વજ્ર ચલાવ્યું પણ વજ્રની ચોટની પણ ગરુડજી ઉપર કંઈ જ અસર ન થઈ તેનો અહીં ઉલ્લેખ છે.

પણ તેની ચોટથી હાથી ઉપર ફૂલની માળા ફેંકવામાં આવે અને જેવી અસર થાય તેવી અસર થઈ. (હાથીને જ્યારે અંકુશ મારવામાં આવે ત્યારે હાથી માત્ર જાગૃત થાય છે અને કાર્યક્ષમ થાય છે તેમ ગરુડજીને શૌર્યનો જુસ્સો ચડ્યો) ગરુડજી ઉપર તેનું કંઈ પરાક્રમ ન ચાલવાથી મહાદેવજી પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલું અમોઘ ત્રિશૂળ ભગવાન્‌ને મારી નાખવા ઉપાડ્યું ।।૨૦।।

(મહાદેવજીએ આપેલ ત્રિશૂળનું માન જાળવવામાટે) ત્રિશૂળ તેના હાથમાંથી છૂટે

તે પહેલાં જ શ્રીકૃષ્ણે અસ્ત્રાના જેવી તીક્ષ્ણ ધારવાળા ચક્રથી હાથી ઉપર બેઠેલા ભૌમાસુરનું માથું કાપી નાખ્યું. (દિવ્ય અસ્ત્રનો પ્રયોગ કરતાં પહેલાં આચમન વગેરે કરવામાં આવે તો જ દેવનું સાન્નિધ્ય થાય. ભૌમ હાથી ઉપર બેઠેલો હોવાથી આચમન વગેરે કર્યું નથી) ।।૨૧।।

કુંડલ અને સુન્દર કિરીટ ધારણ કરેલું તેનું ઝગમગતું મસ્તક પૃથ્વી ઉપર પડ્યું. તે જોઈ અસુરોએ હાહાકાર કર્યો. ઋષિઓ, ''સારું થયું, સારુ થયું'' એમ કહી અને દેવતાઓ પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી ભગવાન્‌ની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ।।૨૨।।

ભૌમાસુર મર્યો ત્યારે પૃથ્વી ભગવાન્‌ની પાસે આવી[૧] અને તપેલ સોના જેવાં અને રત્નના પ્રકાશવાળાં કુંડલો, છત્ર અને કૌસ્તુભમણિ એ ત્રણ વસ્તુ વૈજયન્તી[૨] માળાની સાથે ભગવાન્‌ને એણે ભેટ કરી ।।૨૩।।

વિશેષ : ૧. પૃથ્વી ભગવાન્‌ની સ્ત્રી છે તેનો પુત્ર એને ભગવાને આપ્યો તેથી એને ભગવાન્ ઉપર રોષ થયો નહિ. ભૌમાસુરની માતા ભૂમિની અભિમાનિની દેવતા છે પણ **''શ્રિયા પુષ્ટ્યા ગિરા કાન્ત્યા''** ઈત્યાદિમાં જે ઈલાને બાર શક્તિમાં ગણાવી છે તે આધિદૈવિક પૃથ્વી છે. તે તો **સત્યભામા** છે તેથી એને સાથે લાવ્યા છે. એમાં પાંચ પ્રયોજન છે. ભગવાને સૃષ્ટિને માટે વીર્યવિભાગ કર્યો તેમાં યોનિરૂપતા બલદેવજીમાં મૂકી હતી તે શક્તિ અત્યારે સત્યભામારૂપ છે. એ સાથે આવ્યાં એટલે ભગવાન્ પૂર્ણ શક્તિયુક્ત થયા. એ એક પ્રયોજન. એનું માહાત્મ્ય દેખાડવાનું છે એ બીજું પ્રયોજન. ભૌમને મારવામાં એની સમ્મતિની જરૂર છે એ ત્રીજું પ્રયોજન. સાપત્ન્ય સહન કરાવવું છે, નહિ તો એ બીજી સ્ત્રીનું સ્વાતન્ત્ર્ય સહન ન કરી શકે એ ચોથું પ્રયોજન. પારિજાતનું હરણ કરવું એ પાંચમુ પ્રયોજન છે.

૨. વૈજયન્તી માળા ભગવાને પૃથ્વીને આપી હતી તે તેણે પાછી આપી છે. વરુણે બનાવેલું તે સમુદ્ર પાસેથી ઈન્દ્રને પ્રાપ્ત થયેલ, છત્ર એણે લીધું હતું તે પાછું આપ્યું છે. કુંડલ ભૂમિમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ, છત્ર સ્વર્ગમાં હતું અને મણિ પાતાળથી આવેલો તે ત્રણે લોકના ઉત્કૃષ્ટ પદાર્થ ભગવાન્‌ને આપ્યા તેથી ઈશ્વરનાં ખાલી હાથે દર્શન ન કરવાં (**''રિક્તપાણિર્ન પશ્યેત્તુ રાજાનં દૈવતં ગુરુમ્''**) એ વાક્યને ભૂમિએ સફળ કર્યું.

હે રાજન્! દેવશ્રેષ્ઠ બ્રહ્માદિએ જેમનું પૂજન કર્યું છે તેવા વિશ્વેશ્વરને ભક્તિમાં તત્પર એવી બુદ્ધિવડે હાથ જોડી પ્રણામ કરી પૃથ્વી સ્તુતિ કરવા લાગી ।।૨૪।।

ભૂમિ બોલી : હે દેવના દેવ! હે ઈશ! હે શંખ-ચક્ર-ગદાને ધારણ કરનાર! ભક્તની ઈચ્છાને અનુકૂલ રૂપ ધરનાર પરમાત્મન્! આપને મારા નમસ્કાર હો ।।૨૫।।

નાભિમાં કમળવાળાં! કમળની માલાને ધારણ કરનાર! કમળ સરખાં નેત્રોવાળા! અને કમળ સરખાં ચરણવાળા! આપને મારા નમસ્કાર હો ।।૨૬।।

છ ઐશ્વર્યવાળા, શુદ્ધ સત્વમાં પ્રકટ થનાર, સર્વમાં આત્મરૂપે સ્થિતિ કરનાર, પુરુષરૂપ, જગતના બીજરૂપ, પૂર્ણજ્ઞાનરૂપ, આપને હું પ્રણમું છું ।।૨૭।।

આપ અજ છો છતાં આ જગતના ઉત્પાદક છો. બ્રહ્મરૂપ અનન્ત શક્તિવાળા, કાર્ય કારણમાં વ્યાપ્ત થઈને રહેલ હે પરમાત્મન્! આપને મારાં નમન હો ।।૨૮।।

હે પ્રભો! આ જગતને ઉત્પન્ન કરવાની ઈચ્છા કરો છો ત્યારે આપ ઉત્કટ રજોગુણને અને લીન કરવા ધારો છો ત્યારે ઉત્કટ તમોગુણને ધારણ કરો છો. છતાં એનાથી આપ ઢંકાતા નથી. આ જગતનું પાલન કરવા હે જગત્પતે! આપ ઉત્કટ સત્વગુણને ગ્રહણ કરો છો. કાળ પ્રકૃતિ અને પુરુષ પણ આપ છો છતાં એ ત્રણેયથી પર છો ।।૨૯।।

હે ભગવન્! હું (પૃથ્વી), જલ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, પંચતન્માત્રા, મન, ઈન્દ્રિયો અને તેમના અધિષ્ઠાતા દેવતાઓ, અહંકાર અને મહત્તત્વ-ક્યાં સુધી કહું, આ સમ્પૂર્ણ ચરાચર જગત્ આપના અદ્વિતીય સ્વરૂપમાં ભ્રમને લીધે જ જુદું પ્રતીત થઈ રહ્યું છે ।।૩૦।।

હે શરણાગત ભયભંજન પ્રભો! મારા પુત્ર ભૌમાસુરનો આ પુત્ર ભગદત્ત અત્યન્ત ભયભીત થઈ રહ્યો છે. હું તેને આપના ચરણકમલોના શરણમાં લઈ આવી છું. હે પ્રભો! આપ એની રક્ષા કરો અને આપ એના મસ્તક ઉપર જગતના સમસ્ત પાપ-તાપોને નષ્ટ કરી દેનાર, કરકમલ સ્થાપો જેથી એ પણ આસુર ભાવથી મુક્ત થાય ।।૩૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! ભક્તિભાવથી વિનમ્ર પૃથ્વીએ આ પ્રમાણે વાણીથી ભગવાન્‌ની સેવા (સ્તુતિ) કરી ત્યારે ભગવાને ભગદત્તને અભયદાન આપ્યું અને ભૌમાસુરના સમસ્ત સમ્પત્તિથી સમ્પન્ન મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો ।।૩૨।।

ત્યાં જઈ ભગવાને જોયું કે ભૌમાસુરે બલપૂર્વક રાજાઓ પાસેથી સોળહજાર રાજકુમારીઓ હરણ કરી નાખી હતી* ।।૩૩।।

વિશેષ : આ સોળહજારની સંખ્યા પૂરી થઈ કે તરત જ ભગવાન્ અહીં પધાર્યા છે. કલા સોળ છે. એક-એક કલાની એક-એક અધિષ્ઠાત્રી દેવતા ભૂમિ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત થયેલી છે. તેથી ભૂમિ જ ભૂમિનો પુત્ર ભૌમાસુર હરી લાવ્યો છે. **'ષટ્સહસ્રાધિકાયુતમ્'** ''દશ હજારથી છ હજાર

અધિક'' એમ બતાવે છે કે તેઓ દ્વિસ્વભાવ છે. તેમાં છ હજાર ઉત્તમ છે. તેઓ અપ્સરાઓ છે. દેવતા હોવાથી રાજકન્યાઓ રૂપે ક્રીડાર્થ જન્મી છે. તેઓએ અષ્ટાવક્ર ઋષિની પહેલાં સ્તુતિ કરી હતી અને પછી મશ્કરી કરી એમ જણાવવા દ્વિસ્વભાવત્વ કહ્યું છે. તેથી જ શરૂઆતમાં અહીં અને અન્તમાં મુશળથી શાપ થયો ત્યારે ઋષિના કોપથી દુઃખ ભોગવવું પડ્યું છે.

જ્યારે તે રાજકુમારીઓએ અન્તઃપુરમાં પધારેલા નરશ્રેષ્ઠ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને જોયા ત્યારે તેઓ મોહિત થઈ ગઈ અને દૈવ જ મેળવી આપેલ ભગવાન્નું પોતાના પરમ પ્રિયતમ પતિના રૂપમાં મનમાં ને મનમાં વરણ કરી લીધું ।।૩૪।।

તે રાજકુમારીઓએ પ્રત્યેકે અલગ-અલગ પોતાના મનમાં એજ નિશ્ચય કર્યો કે ''આ શ્રીકૃષ્ણજ મારા પતિ થાઓ. વિધાતા મારી આ અભિલાષાને પૂર્ણ કરો''આ પ્રમાણે તેઓએ પ્રેમભાવથી પોતાનું હૃદય ભગવાન્ઉપર ન્યોછાવર કરી દીધું ।।૩૫।।

ત્યારે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે તે રાજકુમારીઓને સુન્દર-સુન્દર નિર્મલ વસ્ત્રાભૂષણો પહેરાવી પાલખીઓદ્વારા દ્વારવતી મોકલી દીધી અને તેમની સાથે જ રત્નાદિ સાથે મોટો ખજાનો, ઘણા રથ, ઘોડા અને વિત્ત પણ મોકલી દીધાં (દ્વારવતી-દ્વારકા એ ભગવાન્નાં સ્થાનમાં જવામાટેનું દ્વાર છે, **મહત્**-મહાન. અલ્પ પાત્ર પાસે 'મહત્' વસ્તુ રાખવામાં આવે તો ''અલ્પનું અનિષ્ટ થાય'') ।।૩૬।।

અત્યન્ત વેગવાન્ ચાર દાંતવાળા ઐરાવતના કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા સફેદ ચોસઠ હાથીઓને પણ કેશવ ભગવાને દ્વારકા રવાના કર્યાં ।।૩૭।।

ત્યાંથી ભગવાને સ્વર્ગમાં પધારીને અદિતિને (અદિતિનું ભોગરૂપ સ્વર્ગમાં છે અને ક્રિયારૂપ અંશથી તે દેવકીજીરૂપે પ્રકટ્યાં છે.) એનાં કુંડળ આપ્યાં. ત્યાં ઈન્દ્ર-ઈન્દ્રાણીએ પ્રિયા સહિત પધારેલા શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન કર્યું ।।૩૮।।

ત્યાંથી પાછા ફરતી વખતે સત્યભામાજીની પ્રેરણાથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પારિજાતને ઉખેડી લઈ ગરુડજી ઉપર રાખી દીધું અને દેવરાજ ઈન્દ્ર તથા બધાય દેવતાઓને જીતી લઈ તેને દ્વારકામાં લઈ આવ્યા* ।।૩૯।।

વિશેષ : વાત-ચીત દરમ્યાન સત્યભામાજીએ ઈન્દ્રાણી પાસે પારિજાતના પુષ્પની આકાંક્ષા વ્યક્ત કરી. ઈન્દ્રાણીએ કહ્યું કે એ તો દેવોને માટે જ છે, આપ તો મનુષ્ય છો અને તેથી તે ન આપી શકાય. બહિર્મુખ શચી (ઈન્દ્રાણી) નાં વચન સહન ન થઈ શકવાથી તેમણે પારિજાતને માટે ભગવાન્ને પ્રાર્થના કરી.

ભગવાને તે વૃક્ષને સત્યભામાજીના મહેલ અને બગીચા બેઉની શોભા વધે એવીરીતે બન્નેની વચમાં રોપી દીધું. પારિજાત વૃક્ષની સાથે તેની ગન્ધ અને મકરન્દ માં લમ્પટ બનેલા ભ્રમરો (**ભ્રમર** : ભ્રમ અને મર(ણ) યુક્ત હોય તે 'ભ્રમર'. સ્વર્ગમાં આમાંથી એકેય નહોતું છતાં તે છોડી અહીં આવ્યા.) સ્વર્ગથી દ્વારકા આવતા રહ્યા હતા ।।૪૦।।

હે પરીક્ષિત! જ્યારે ઈન્દ્રને પોતાનું કામ કરાવવું હતું ત્યારે તો તેણે પોતાના કિરીટવડે ભગવાન્‌નાં ચરણનો સ્પર્શ કરી આપની પાસે સહાયતાની ભિક્ષા માગી હતી. પરન્તુ જ્યારે કામ પૂરું થઈ ગયું ત્યારે તે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સામે લડાઈ કરતાં અચકાયો નહિ. ખરેખર આ દેવતાઓ પણ અજ્ઞાની છે અને સૌથી મોટો દોષ તો તેમનામા સમ્પત્તિનો છે તેથી એને જ ધિક્કાર છે ।।૪૧।।

ત્યારબાદ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે એક જ મુહૂર્તમાં અલગ-અલગ ભવનોમાં અલગ-અલગ રૂપ ધારણ કરીને એકી સાથે બધી રાજકુમારીઓનું શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી પાણિગ્રહણ કર્યું. સર્વ શક્તિમાન ભગવાન્‌ને માટે આમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈ નથી ।।૪૨।।

હે પરીક્ષિત! ભગવાન્‌ની પત્નીઓના અલગ-અલગ મહેલોમાં એવી દિવ્ય સામગ્રી ભરી હતી જેની બરાબરી કરનાર સ્વર્ગમાં પણ ક્યાંય કોઈ પણ સામગ્રી નથી, પછી અધિકની તો વાત જ શી? તે મહેલોમાં સ્થિર બિરાજી મતિ-ગતિથી પર લીલા કરનારા અવિનાશી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતાના આત્માનન્દમાં મગ્ન રહીને લક્ષ્મીજીનાં અંશરૂપ તે પત્નીઓની સાથે બરાબર એવી રીતે વિહાર કરતા હતા જેવી રીતે કોઈ સાધારણ મનુષ્ય ઘર-ગૃહસ્થીમાં રહી શ્રૌત અને સ્માર્ત ધર્મોનું આચરણ કરતો હોય ।।૪૩।।

હે પરીક્ષિત! બ્રહ્માજી વગેરે મોટા દેવતાઓ પણ ભગવાન્‌ના વાસ્તવિક સ્વરૂપ અને આપની પ્રાપ્તિના માર્ગને જાણતા નથી. તે જ રમારમણ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને આ સ્ત્રીઓએ પતિરૂપે પ્રાપ્ત કર્યા હતા. તેથી હવે નિત્ય-નિરન્તર એમના પ્રેમ અને આનન્દ ની અભિવૃદ્ધિ થતી રહેતી હતી અને તેઓ પ્રેમપૂર્ણ હાસ્ય, મધુર દૃષ્ટિ, નિત્ય નૂતન સમાગમ, પ્રેમાલાપ તથા ભાવ વધારનારી લજ્જા સહિત સર્વ રીતે ભગવાન્‌ની આનન્દપૂર્વક સેવા કરતાં રહેતાં હતાં ।।૪૪।।

પ્રત્યુદ્ગમાસનવરાર્હણપાદશૌચતામ્બૂલવિશ્રમણવીજનગન્ધમાલ્યૈઃ ।।
કેશપ્રસારશયનસ્નપનોપહાર્યૈર્દાસીશતાઅપિ વિભોર્વિદધુઃ સ્મ દાસ્યમ્ ।।૪૫।।

તેમાંથી બધી પત્નીઓ પાસે સેવા કરવાને માટે સેંકડો દાસીઓ હતી છતાં જ્યારે ભગવાન્ એમના મહેલમાં પધારતા ત્યારે સ્વયં સામે જઈ આદરપૂર્વક લઈ જતાં, શ્રેષ્ઠ આસન ઉપર બેસાડતાં, પછી ભગવાન્ જે આજ્ઞા કરે તે પ્રમાણે કરતાં, ચરણકમલ ધોતાં, પાન સિદ્ધ કરી આરોગાવતાં, ચરણ દબાવી શ્રમ દૂર કરતાં, પંખો કરતાં, અત્તર, ફૂલેલ, ચન્દન વગેરે લગાવતાં, ફૂલોના હાર પહેરાવતાં, કેશ સંવારતા, શયન કરાવતા, (કામ તૃપ્ત થતાં) સ્નાન કરાવતાં અને ત્યાર પછી ભોજન કરાવી પોતાને હાથે જ ભગવાન્‌ની બધી સેવા કરતા* ।।૪૫।।

વિશેષ : મનની બાર વૃત્તિઓ છે તે પૂર્ણ કરવા બાર ઉપચાર કહ્યા છે. કામપૂર્તિ પછી ભોજનનો ક્રમ છે, નહિ તો બન્ને વિરસ થઈ જાય. ભગવાન્ વિભુ છે, સ્વતઃ સમર્થ છે, આપને સેવાની જરૂર નથી, પણ રાણીઓને કૃતાર્થ કરવા સેવા સ્વીકારે છે.

ઈતિ શ્રીભાગવત્ દશમસ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધમાં (ત્રીજા રાજસ પ્રકરણના ચોથા ફલ-પેટા પ્રકરણનો યશરૂપ ત્રીજો) ભૌમાસુરને મારી સોળહજાર કન્યાઓને ત્યાંથી લાવી ભગવાને એમની સાથે લગ્ન કર્યાં નામનો (ઉત્તરાર્ધનો દશમો અને ચાલુ) ઓગણસાઈઠમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪-બાદ કરતાં છપ્પનમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

પ્રાણ કંઠ સુધી પણ કેમ ન આવી જાય પરન્તુ આજીવિકા અર્થે તો ભાગવતનો ઉપયોગ ન જ કરવો. (શ્રીવલ્લભાચાર્ય)

(ફંડફાળા-મૃતકોદ્ધાર-આજીવિકા વગેરે) કોઈ પણ પ્રકારના
(લૌકિક-પારલૌકિક સ્વાર્થ-પરાર્થ)હેતુ વિના ભક્તિભાવથી આદરપૂર્વક શ્રીભાગવતનો
પાઠ કરવો. દક્ષિણા લઈને કથા કરનારના મનોભાવ ગટરના
પાણી જેવા ગંધારા જાણી તેનો સંગ છોડવો.

અધ્યાય ૬૦

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. ૫૭

રુક્મિણીજીની સાથે ભગવાને કરેલો પરિહાસ

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું ચોથું ફલ પ્રકરણ અધ્યાય૪

વિશેષ : તામસ પ્રકરણમાં ભગવાન્‌નો કાયિક તિરોભાવ કહ્યો છે તેમ આ સાઈઠમાં અધ્યાયમાં રુક્મિણીજીમાં ભગવાન્‌નો વાચિક તિરોભાવ કહેવાય છે. એ ન કહે તો કેવળ લૌકિક સમ્બન્ધ ગણાય. સર્વથા જે સેવા કરે છે તેની ભગવાન્ પરીક્ષા પણ કરે છે. જેમ પ્રાણ હોય તો શરીર રહે, નહિ તો ન રહે તેમ સેવા હોય તો ભક્તનો દેહ રહે, સેવા છૂટતાં પ્રાણને બાધા થાય. એ ભક્તનું લક્ષણ અહીં રુક્મિણીજીમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. ભગવાને એમનું સાન્ત્વન શ્રીઅંગથી કર્યું. તેમ જો શરીરથી સમ્બન્ધ ન કરે તો એમના પ્રાણ ન રહે એ ભયથી એમ કર્યું છે. દોષ નથી એમ બતાવવાને વાક્ય કહ્યાં ત્યારે એનો લક્ષ્મીજીએ ઉત્તર આપ્યો. એનાથી તેમાં ઈર્ષ્યા, માત્સર્ય વગેરે નથી એમ સિદ્ધ થયું. એમનામાં દોષ ન હોવાનું તો ભગવાન્‌ના વાક્યનો વિરોધ ન કરવા એમણે વર્ણન કર્યું તેથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે. એમને કોઈ રીતે ભ્રમ નથી માટે એમણે ભગવાન્‌પણાથી ભગવાન્‌નાં વાક્યનો અર્થ કર્યો. પ્રમાણમાં શબ્દ અને અર્થ નો વિરોધ થાય જ, લક્ષણા તો મુખ્ય અર્થનો બાધ થાય તો જ થઈ શકે તેથી ભગવાન્‌નું વાક્ય દુર્જ્ઞેય છે. એ વાક્યને જે જાણે તેને મોહ થતો નથી.

આ પહેલાનાં અધ્યાયમાં મહિષીઓએ ભગવાન્‌ની પૂજા કરી એમ એના છેલ્લા શ્લોકમાં કહ્યું. એ સ્ત્રીઓ હૃદયના ભાવથી સ્વરૂપજ્ઞાનપૂર્વક સેવા કરે છે કે કામોપાધિક સેવા કરે છે એની પરીક્ષા કરવી જોઈએ તેથી મુખ્ય મહિષીના પ્રસંગમાં પરીક્ષણાર્થ ભગવાન્ વાક્ય કહે છે. પૂર્વે સેવાનાં દ્વાદશ અંગ બતાવ્યાં છે તેમાં પહેલા છ ઉપચાર પૂર્વાધ્યાયમાં કહેવાયા એટલે પછીના છ ઉપચારમાં પ્રથમ પંખો છે તે રુક્મિણીજી **''વ્યજનેન સખીજનૈઃ''** એમ મૂળમાં કહ્યા પ્રમાણે પંખો નાખવાનું કાર્ય કરે છે. તેમાં ભગવાન્ વાણીદ્વારા એમના હૃદયમાંથી તિરોહિત થતાં મહિષી મૂર્છિત થાય છે. એ એમના ભાવની પરીક્ષાને માટે ભગવાને કર્યું છે. પછી સાન્ત્વન કર્યું ત્યારે રુક્મિણીજી ભગવાન્‌નાં વાક્યોના ક્રમવડે ઉત્તર આપે છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

કર્હિચિત્ સુખમાસીનં સ્વતલ્પસ્થં જગદ્‌ગુરુમ્ ।।
પતિં પર્યચરદ્ ભૈષ્મી વ્યજનેન સખીજનૈઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ એક વખત રાજદરબારમાંથી ઉઠી ભીષ્મનન્દિની રુક્મિણીજીના મહેલમાં રાતે પધાર્યા. (સેવાના પ્રત્યુદ્ગમ વગેરે છ ઉપચાર પતી ગયા પછી) પોતાની સખીઓની સાથે રુક્મિણીજી કરિયાવરમાં મળેલ પલંગ ઉપર આરામથી બિરાજતા જગદ્ગુરુ શ્રીકૃષ્ણની પંખાની સેવા કરી રહ્યા હતા ।।૧।।

હે પરીક્ષિત! જે સર્વશક્તિમાન્ ભગવાન્ લીલાવડે જ આ જગતની રચના, રક્ષા અને પ્રલય કરે છે તે જ અજન્મા પ્રભુ પોતાની બનાવેલી ધર્મમર્યાદાઓની રક્ષા કરવામાટે યદુવંશીઓમાં પ્રકટ થયાં છે ।।૨।।

રુક્મિણીજીનો મહેલ અત્યન્ત સુન્દર હતો. તેમાં એવાં-એવાં ચન્દરવા બાંધવામાં આવ્યા હતા જેમાં મોતીઓની ઝાલર લટકી રહી હતી. મણિમય દીપક ઝગમગી રહ્યા હતા ।।૩।।

મલ્લિકા અને ચમેલી નાં ફૂલ અને હાર મહેકી રહ્યા હતા. ફૂલો ઉપર ભમરાનાં ઝુંડના ઝુંડ ગુઞ્જારવ કરી રહ્યાં હતાં. સુન્દર ઝરૂખાની જાળીમાંથી ચન્દ્રમાનાં શુભ્ર (વિમલ) કિરણો મહેલની અન્દર પથરાઈ રહ્યાં હતાં ।।૪।।

ઉદ્યાનમાં પારિજાતના ઉપવનની સુગન્ધવાળો મન્દ શીતલ વાયુ વાઈ રહ્યો હતો. ઝરૂખાની જાળીઓમાંથી અગરના ધૂપનો ધુમાડો બહાર નીકળી રહ્યો હતો ।।૫।।

આવા મહેલમાં દૂધના ફીણ જેવા કોમળ અને ઉજ્જવલ બિછાનાવાળા સુન્દર પલંગ ઉપર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ આનન્દપૂર્વક બિરાજમાન હતા અને રુક્મિણીજી ત્રણ લોકના સ્વામીને પતિરૂપમાં પ્રાપ્ત કરી આપની સેવા કરી રહ્યાં હતાં ।।૬।।

રુક્મિણીજીએ રત્નોની દાંડીવાળો ચમ્મર સખીના હાથમાંથી લઈ લીધો અને લક્ષ્મીસ્વરૂપ રુક્મિણીજી પોતે પાસે જઈ ભગવાન્‌ને ચમ્મર ઢોળવા લાગ્યા ।।૭।।

તેમના કરકમલોમાં જડાઉ વીંટીઓ, કંકણ અને ચમ્મર શોભી રહ્યાં હતાં. ચરણોમાં મણિજટિત ઝાંઝર રૂમઝૂમ-રૂમઝૂમ કરી રહ્યાં હતાં. વસ્ત્રના છેડાથી આચ્છાદિત સ્તનોના કુંકુમને લીધે લાલ દેખાતા હારના પ્રકાશથી શોભતાં હતાં. કટિ ઉપર બહુમૂલ્ય કટિ મેખલા ધારણ કરી હતી. આ પ્રમાણે તેઓ ભગવાન્‌ની પાસે ઊભાં રહી આપની સેવામાં સંલગ્ન હતાં ।।૮।।

રુક્મિણીજીના વાંકડિયા કેશની લટો, કાનોના કુંડલ અને ગળાના હાર અત્યન્ત શોભતા હતા. તેમના મુખકમલનો મલકાટ અમૃતવર્ષા કરી રહ્યો હતો. એ રુક્મિણીજી

અલૌકિક રૂપલાવણ્યાવતી લક્ષ્મીજી જ તો છે. તેમણે જ્યારે જોયું કે ભગવાને લીલામાટે મનુષ્યના જેવું શરીર ગ્રહણ કર્યું છે ત્યારે તેમણે તેને અનુરૂપ રૂપ પ્રકટ કરી દીધું. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ એ જોઈને અત્યન્ત પ્રસન્ન થયા કે રુક્મિણીજી મારે પરાયણ જ છે, મારી અનન્ય પ્રિયા છે, ત્યારે આપે પ્રેમપૂર્વક તેમને હસતાં-હસતાં કહ્યું ।।૯।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : હે રાજકુમારી! જેમની પાસે લોકપાલોના જેવું ઐશ્વર્ય અને સમ્પત્તિ છે, જે મોટા મહાનુભાવ અને શ્રીમન્ત છે તથા સુન્દરતા, ઉદારતા અને બળમાં બહુ ચડિયાતા છે એવા મોટા-મોટા નરપતિઓ તમારી સાથે વિવાહ કરવા માગતા હતા ।।૧૦।।

તમારા પિતા તથા ભાઈ પણ તેમની સાથે જ તમારો વિવાહ કરવા માગતા હતા તે ત્યાં સુધી કે તેમણે વાગ્દાન પણ કરી દીધું હતું. શિશુપાલ વગેરે મોટા-મોટા વીરોને, જે કામોન્મત્ત થઈ તમારા જાચક બની રહ્યા હતા, તમે તેમને છોડીને મારા જેવી વ્યક્તિનો જે કોઈ રીતે તમારી સમાન નથી, પોતાના પતિ તરીકે સ્વીકાર કર્યો તમે આમ કેમ કર્યું? ।।૧૧।।

હે સુન્દરી! જરાસન્ધ વગેરે રાજાઓથી ડરી જઈને અમે સમુદ્રને શરણે આવીને વસ્યા છીએ. મોટા-મોટા બલવાનોની સાથે વેર બાંધ્યું છે અને રાજસિંહાસનના અધિકારથી પણ અમે પ્રાયઃ વંચિત જ છીએ* ।।૧૨।।

વિશેષ : શ્રીકૃષ્ણના પૂર્વજ યયાતિએ પોતાના પુત્ર યદુ પાસે યયાતિને બુઢાપો લઈ પોતાની જુવાની આપવા કહ્યું. ભક્તિ જુવાનીમાં જ થઈ શકે, ઘડપણમાં નહિ માટે યદુએ ના પાડી. યયાતિએ યદુ અને તેના વંશજોને રાજ્યાધિકારથી વંચિત કર્યા. (ભાગ. પુરા.૯।૧૮)

હે સુન્દરી! અમારી નીતિ-રીતિ માર્ગની લોકોને ખબર નથી. અમે લૌકિક વ્યવહારનું પણ મોટે ભાગે પાલન નથી કરતા. લોકમાં રહેવા છતાં, લોકમાં ન રહેતા હોય તેવાનો માર્ગ ખેડનારા છીએ; અનુનય-વિનયથી સ્ત્રીઓને રીઝવતા પણ નથી. અમારા જેવા પુરુષોના આશ્રય કરનારી સ્ત્રીઓ પ્રાયઃ (પ્રાયઃ (મોટાભાગે) એટલામાટે કહ્યું કે તે સ્ત્રીઓ પણ તત્પ્રવણ અને તેવી જ હોય તો દુઃખી થતી નથી. એટલે કે સુખી થાય છે.) દુઃખી થાય છે ।।૧૩।।

(જેને કોઈ ન ભજે તેને જે ભજે તે દુઃખી થાય છે તે વધારે સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે) અમે તો સદાના અકિંચન છીએ. ન તો અમારી પાસે ક્યારેય કંઈ હતું કે ન હશે. એવા જ અકિંચન લોકો અમને વહાલા છે અને અમે પણ તેમને વહાલા છીએ. હે

સુન્દરી! ધનવાન લોકો તેથી જ તો પ્રાયઃ (ઘણું કરીને) અમને ભજતા નથી, અમારા ઉપર પ્રેમ કરતા નથી. (પ્રાયઃ એટલામાટે કે અમ્બરીષ રાજા જેવા કોઈ વિરલાઓ ધનવાન હોવા છતાં અમને ભજે છે) ।।૧૪।।

જેમનાં ધર્મ, ધન, જન્મ (મૂલમાં 'જન્મ' અને 'ભવ' શબ્દો છે. જન્મ-ઉંમર. વર ચોવીસ વર્ષનો, કન્યા સોળ વર્ષની એ સમાન જન્મ, 'ભવ' એટલે એક જ દેશમાં જન્મ અથવા સરખી સમૃદ્ધિ.) ઐશ્વર્ય, સૌન્દર્ય અને સમૃદ્ધિ એ છ સમાન હોય તેમની સાથે જ વિવાહ અને મિત્રતા નો સમ્બન્ધ કરવો જોઈએ. જે પોતાનાથી ઉત્તમ કે અધમ હોય તેમની સાથે ન કરવો જોઈએ ।।૧૫।।

હે વિદર્ભ રાજકુમારી! તમે તમારી અદૂરદર્શિતા (ટૂંકી દષ્ટિ) ને કારણે આ વાતોનો વિચાર ન કર્યો અને જાણ્યા બૂજ્યા વિના (નારદજી વગેરે) ભિક્ષુકોને મોઢે મારી જૂઠી પ્રશંસા સાંભળી મને ગુણહીનને પસન્દ કરી લીધો ।।૧૬।।

એ ભૂલ સુધારવાને માટે તમે[1] તમને અનુરૂપ[2] કોઈ શ્રેષ્ઠ ક્ષત્રિયને વરણ કરી લો જેથી કરી તમારી આ લોક અને પરલોકની બધી આશા-અભિલાષાઓ પૂરી થઈ શકે ।।૧૭।।

વિશેષ : ૧. 'તમે' એટલે માયારૂપ. માયાનો અર્થ કપટ પણ થાય છે. કપટ સંસારી બહિર્મુખ આગળ જ ચાલે, બ્રહ્મ પાસે ન ચાલે.

૨. ''તમને અનુરૂપ'' એટલે સંસારમાં રચ્યો-પચ્યો રહેનારો. સ્ત્રીઓમાં સંસારિક આસક્તિ જ હોય છે તેથી સ્ત્રીઓની મુક્તિ થતી નથી એવી શાસ્ત્ર મર્યાદા છે. તેમને પતિનું સાયુજ્ય મળે છે.

હે વામોરુ! (સુન્દરી) શિશુપાલ, શાલ્વ, જરાસન્ધ, દન્તવક્ત્ર અને તમારો મોટો ભાઈ રુક્મી-એ બધા રાજાઓ મારો દ્વેષ કરનાર છે તેથી મારા શત્રુઓ છે ।।૧૮।।

એ પરાક્રમના મદમાં આંધળા બનેલા અને ગર્વવાળા હતા. તેમના ગર્વને તોડવામાટે અને હે કલ્યાણી! દુષ્ટોના તેજનો નાશ કરવામાટે એમને જીતીને હું તમને લાવ્યો છું ।।૧૯।।

એક વાત ચોક્કસ છે કે અમે ઉદાસીન છીએ. અમે સ્ત્રી, સન્તાન અને ધનની કામના રાખતા નથી. નિષ્ક્રિય અને દેહગેહ ના સમ્બન્ધ વિનાની દીપશિખાના જેવા સાક્ષીમાત્ર છીએ. અમે અમારા આત્માના સાક્ષાત્કારથી જ પૂર્ણકામ છીએ, કૃતકૃત્ય છીએ. (દીવો પેટાવવામાં આવે તો તેને પોતાને કોઈ અપેક્ષા નથી પણ તે જે સ્થાનમાં

હોય તે સ્થાનને પ્રકાશયુક્ત કરે છે એમ અમારું સમજવું) ।।૨૦।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એમ એક ક્ષણ પણ ભગવાન્‌થી છૂટાં નહિ પડેલ અને તેથી ભગવાન્‌ની બધી રાણીઓમાં પોતે સૌથી અધિક પ્રિય છે એમ માનતાં રુક્મિણીજીને એટલું કહી એમના ગર્વનો નાશ કરનાર ભગવાન્ બોલતા બંધ થયા ।।૨૧।।

હે પરીક્ષિત! જ્યારે દેવી રુક્મિણીજીએ પોતાનાં પરમ પ્રિયતમ પતિ ત્રિલોકેશ્વર ભગવાન્‌ની આ અપ્રિય વાણી સાંભળી, જે પહેલાં કદી સાંભળી નહોતી, ત્યારે તે અત્યન્ત ભયભીત થઈ ગયાં. તેમનું હૃદય ધડકવા લાગ્યું અને રોતાં-રોતાં ચિન્તાના અગાધ સમુદ્રમાં ગરકાવ થઈ ગયાં ।।૨૨।।

તે પોતાના અત્યન્ત કોમલ તેમજ સુલક્ષણ ચરણના નખોની લાલાશથી સહેજ લાલ દેખાતાં ચરણોથી ધરતી ખોતરવા લાગ્યાં. (આથી ધરતીમાં સમાઈ જવાનો ભાવ સૂચિત થાય છે) અંજનયુક્ત કાળાં-કાળાં આંસુ કેસરથી રંગેલ વક્ષઃસ્થલને ધોવા લાગ્યાં. મુખ નીચે ઝૂકી ગયું. અત્યન્ત દુઃખને લીધે તેમની વાણી કુંઠિત થઈ ગઈ. (આંસુ પડવાથી આંખમાંથી અંજન નીકળી ગયું તેમ હૃદયના દોષો પણ-અહીં અહંકાર; બહાર ફેંકાઈ ગયો) ।।૨૩।।

અત્યન્ત વ્યથા, ભય અને શોક ને લીધે વિચાર શક્તિ ચાલી ગઈ; વિયોગની સમ્ભાવનાથી તે તત્ક્ષણ એટલાં દૂબળાં થઈ ગયાં કે કાંડામાંથી કંગન સરકી જઈને નીચે ફેંકાઈ ગયા. હાથમાંથી ચમ્મર પડી ગયું. બુદ્ધિની વિકલતાને લીધે તે એકાએક અચેત થઈ ગયાં, કેશ વીખરાઈ ગયા અને પવનના ઝપાટાથી કેળ પડી જાય તેમ તે ધરતી ઉપર પડી ગયાં ।।૨૪।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે જોયું કે પોતાની પ્રિયા રુક્મિણીજી હાસ્યની પ્રૌઢિ (**પ્રૌઢિઃ** જેમાં પહેલાં પૂર્વ પક્ષ કરવામાં આવે અને પછી સિદ્ધાન્તનું નિરૂપણ થાય તેવી ચર્ચા **પ્રૌઢતા**.) નથી સમજી શક્યાં અને પ્રેમપાશની દઢતાને લીધે તેમની આ દશા થઈ રહી છે. સ્વભાવથી જ પરમ કારુણિક, સ્ત્રીઓનાં હિતને માટે જ પ્રકટ થયેલા શ્રીકૃષ્ણનું હૃદય તેમના પ્રત્યે કરુણાથી ભરાઈ ગયું ।।૨૫।।

ચતુર્ભુજ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ એ જ વખતે પલંગ ઉપરથી નીચે ઉતરી ગયા અને બે હસ્તથી રુક્મિણીજીને ઉઠાવી લીધાં, બે હસ્તથી છૂટી ગયેલા કેશને સંવારી, શીતલ અમૃતસ્રાવી જમણા હસ્તકમલથી મુખને લૂછી નાખ્યું ।।૨૬।।

ભગવાને તેના નેત્રનાં આંસુ તથા શોકનાં આંસુઓથી ભીંજાયેલાં સ્તનોને *લૂછી નાખી. પોતાના ઉપર અનન્ય પ્રેમભાવ રાખવાવાળાં તે સતી રુક્મિણીજીને ભગવાને ભુજાવડે આલિંગન કર્યું ।।૨૭।।

વિશેષ : પ્રસૃજ્ય : આંસુ લૂછી નાખી આંસુથી રેલાયેલું આંજણ આખા ચહેરા ઉપર લપેડી દીધું. (અને આ રીતે પોતાના પ્રેમની પ્રતીતિ કરાવી આપી)

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ મનાવવાની કળામાં બહુ કુશળ અને ભગવદ્ વાક્યોમાં અડગ વિશ્વાસ રાખનારા સન્તોના એક માત્ર આશ્રય છે. જ્યારે આપે જોયું કે હાસ્યની પ્રૌઢિને નહિ સમજવાથી રુક્મિણીજીની બુદ્ધિ ચક્કરમાં પડી ગઈ છે, ચિત્ત ભ્રમિત થઈ ગયું છે તે અત્યન્ત દીન થઈ ગયાં છે ત્યારે આ અવસ્થાને અયોગ્યતેવી દુઃખિત પ્રિયા રુક્મિણીજીને સમજાવવા લાગ્યા ।।૨૮।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : ‘‘હે વૈદર્ભી! ખોટું ન લગાડશો. મારા ઉપર ગુસ્સો ન કરશો. હું જાણું છું કે તમે મારાં અનન્ય ભક્ત છો, મને જ પરાયણ છો. હે અંગના! તમારી પ્રેમભરી વાતો સાંભળવામાટે જ મેં આ પરિહાસ કર્યો હતો ।।૨૯।।

હું જોવા માગતો હતો કે મારા આમ કહેવાથી તમારા લાલ હોઠ પ્રેમ અને ક્રોધ થી કેવી રીતે ફરકે છે, તમારા કટાક્ષપૂર્વક જોવાથી નેત્રો કેવાં લાલ થઈ જાય છે અને ભ્રમર ચઢી જવાથી તમારું મુખ કેવું સુન્દર લાગે છે ।।૩૦।।

હે પ્રિયતમા! સુન્દરી! ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેનારા લોકોને માટે જ ઉત્તમ લાભ છે કે (ત્રણ યામની રાત્રિમાંથી) એક યામ (ત્રણ કલાક) પોતાની ધર્મપત્નીની સાથે પરિહાસ (મશ્કરી) માં આનન્દપૂર્વક ગાળવામાં આવે’’ ।।૩૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે રાજન્! એ વૈદર્ભીને ભગવાને એમ કહી શાન્ત કર્યાં ત્યારે એમને લાગ્યું કે આ તો ભગવાન્ પરિહાસમાં મને કહે છે તેથી પહેલાં પ્રિય મારો ત્યાગ કરશે કે શું એવો એમને ભય હતો તે દૂર થઈ ગયો ।।૩૨।।

પુરુષોત્તમ પ્રભુના શ્રીમુખને લજ્જા, હાસ અને સ્નેહ વાળા કટાક્ષવડે જોતાં હે ભારત! રુક્મિણીજી પોતાના પ્રિયને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યાં ।।૩૩।।

રુક્મિણીજીએ કહ્યું : હે અરવિન્દલોચન! ‘‘તમને અમે લાયક નથીતો અસમાન એવા અમને તમે કેમ વર્યા?’’ એમ આપે કહ્યું એ ઠીક કહ્યું કેમકે ત્રણ લોકના અધીશ અને પોતાના પૂર્ણાનન્દમાં આસક્ત ભગવાન્ ક્યાં અને ગુણ છે સ્વરૂપ જેનું તેવી અને મૂર્ખો જેના ચરણને ગ્રહણ કરે છે તેવી હું ક્યાં? તેથી હું આપને લાયક નથી છતાં

આપે કૃપા કરી મને સ્વીકારી છે તેથી આપનું કહેવું હું યથાર્થ સમજું છું ।।૩૪।।

હે ભગવાન્! આપે ''અમે રાજાઓના ભયથી સમુદ્રને શરણે આવ્યા છીએ'' એમ કહ્યું એ યોગ્ય છે કેમકે રજોગુણના ધર્મરૂપ રાજસ રાજાઓ નિરન્તર પ્રકૃતિ (માયા) ના જ સ્વભાવવાળા હોય છે. એ ગુણરૂપ રાજાઓથી આપ ભય માની સમુદ્ર જે ચૈતન્યઘન છે એટલું જ નહિ; પણ એ મુદ્રા (ઢાંકણ) સહિત છે તેથી ત્યાં ગુણ આવી ન શકે તેની પણ અન્દર આત્મારૂપે આપ રહો છો. આપે કહ્યું ''રાજાઓ નિત્ય અમારો દ્વેષ કરે છે'' એ ઠીક છે કેમકે રાજાઓ કુત્સિત વિષયમાં લમ્પટ છે તેમની સામે આપ સદા યુદ્ધમેદાને ઊતરેલા જ છો. આપે કહ્યું ''અમે રાજ્યાસનનો ત્યાગ કર્યો છે'' એ તો આપના સેવકો પણ રાજપદને તેના ઉપર બેસનારને અન્ધ કરી દે છે તેથી તેને ઠોકરે મારી છોડી દે છે તો આપ છોડી દો એમાં શું આશ્ચર્ય? ।।૩૫।।

આપે કહ્યું કે ''અમારો માર્ગ સ્પષ્ટ નથી અને અમે લૌકિક પુરુષો જેવું આચરણ પણ નથી કરતા'' આ સમ્પૂર્ણ સત્ય છે કારણ કે આપના ચરણના ઉપાસક જ્ઞાનીઓ તેથીય આગળ જઈએ તો, આપના ચરણકમલના ઉપાસક ભક્તો એમાંય વળી ચરણકમલના મકરન્દના સેવનારા ભક્તિરસના અભિજ્ઞ તે ભક્તિરસ બીજો લઈ જશે એવા ડરથી બહારથી વિપરીત આચરણ કરે છે એટલે તેમનો પણ માર્ગ સ્પષ્ટ નથી. આ માર્ગ જ એવો છે કે તેની અસ્પષ્ટતા દોષરૂપ નથી ગુણરૂપ છે. વિષયોમાં આસક્ત, નર આકારના, પૂંછ અને શિંગડાં વિનાના પશુએ તે માર્ગ સમજી શકતા નથી. હે અનન્ત! આપના માર્ગે ચાલનારાઓની ચેષ્ટાઓ પ્રાયઃ અલૌકિક હોય છે તો સમસ્ત શક્તિઓ અને ઐશ્વર્યો ના આશ્રયરૂપ આપની ચેષ્ટાઓ અલૌકિક હોય તેમાં તો કહેવું જ શું? ।।૩૬।।

આપે કહ્યું ''અમે નિષ્કિંચન છીએ તથા અમે નિષ્કિંચનના પ્રિય છીએ અને એ અમને પ્રિય છે. ધનમદથી આંધળા લોકો ઘણું કરીને અમને ભજતા નથી'' આપની અકિંચનતા દરિદ્રતા નથી. તેનો અર્થ એ છે કે આપના સિવાય (આ જગતમાં) બીજું કંઈ જ ન હોવાને લીધે આપ જ બધું છો. આપની પાસે રાખવાને માટે કંઈ જ નથી. પરન્તુ જે બ્રહ્માજી વગેરેની પૂજા બધા લોકો કરે છે, જેને ભેટ ધરે છે તે દેવો જ આપની પૂજા કર્યા કરે છે. આપ તેમને પ્રિય છો અને તેઓ આપને પ્રિય છે. જે લોકો પોતાની ધનાઢ્યતાના અભિમાનથી અન્ધ થઈ ગયા છે અને ઈન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરવામાં જ લાગ્યા રહે છે તેઓ નથી તો આપનું ભજન કરતા કે નથી તો એમ જાણતા હોતા કે

આપ મૃત્યુના રૂપમાં એમના સિરપર સવાર થયેલા છો ।।૩૭।।

''સાત બાબત સમાન હોય તેની સાથે વિવાહ તથા મૈત્રી શોભે'' એવી આપની વાત પણ વાજબી છે, કારણ કે જગતમાં જીવનેમાટે જેટલા ઈચ્છવા જેવા પદાર્થ (સર્વ પુરુષાર્થરૂપ અને ફલરૂપ) છે તે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ-આ તો આપના આનન્દ સ્વરૂપમાં જ છે. (જેવી રીતે ગંગાજીમાં જળ છે છતાં પણ જળ કરતાં ગંગાજી મહાન છે) આપ સમસ્ત વૃત્તિઓ, પ્રવૃત્તિઓ, સાધનો, સિદ્ધિઓ અને સાધ્યો ના ફલસ્વરૂપ છો તેથી જ વિચારશીલ મતિમાન પુરુષો આપને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા થતાં જ સમસ્ત કર્તવ્યોને છોડી દઈને આપને ભજે એ યોગ્ય છે. જેવી રીતે સર્વ ક્લેશ રહિત પરસ્પર ખૂબ પ્રેમ કરનારાં સ્ત્રી અને પુરુષ મળે તો તેમનો સમાજ રસજનક થાય છે તેવી રીતે હે વિભો! ઉપર કહેલા મતિમાન પુરુષો અને આપનો સમાજ રસજનક થાય છે. પણ રતિને માટે દામ્પત્યથી જોડાયેલાં સ્ત્રીપુરુષ બેમાંથી એક સુખી હોય અને એક રોગથી દુઃખી હોય તો તેમનો સમાજ રસજનક થતો નથી. તેમને આપનો સમ્બન્ધ થવો પણ યોગ્ય નથી ।।૩૮।।

''મને ભિક્ષુકોએ આપની પ્રશંસા કરી છે'' એમ આપે કહ્યું તે બરાબર છે. પરન્તું ક્યા ભિક્ષુકોએ? તે પરમ શાન્ત, પરમહંસ, કોઈ પણ ફલની આકાંક્ષા વગરના મહાત્માઓએ આપના મહિમા અને પ્રભાવ નું વર્ણન કર્યું છે, જેમણે અપરાધીમાં અપરાધી વ્યક્તિને પણ દંડ ન દેવાનો નિશ્ચય કરી લીધો છે. મેં અદૂરદર્શિતાથી નહિ પણ એ વાતને સમજીને જ આપનું વરણ કર્યું છે કે આપ આખા જગતના આત્મા છો અને આપના પ્રેમીઓ (ભક્તો) ને પોતાના આત્માનું પણ દાન કરી દો છો. હું (લક્ષ્મી) જાણી બૂજીને બ્રહ્માજી, દેવરાજ ઈન્દ્ર વગેરેને છોડીને આપને એટલામાટે વરી છું (સમુદ્રમન્થન વખતે લક્ષ્મીજી સમુદ્રમાંથી પ્રકટ થયાં અને તે વખતે સ્વયંવરમાં બ્રહ્માજી, ઈન્દ્ર વગેરેનો ત્યાગ કરી વિષ્ણુને વર્યાં તે પ્રસંગનું અનુસન્ધાન કરવું.) કે આપની ભ્રૂકુટિના ઈશારાથી ઉત્પન્ન થતો કાલ પોતાના સપાટાથી તેમની આશા-અભિલાષાઓ નષ્ટ કરે છે તો પછી બીજાની-શિશુપાલ, જરાસન્ધ, દન્તવક્ત્ર વગેરેની તો વાત જ શી? ।।૩૯।।

હે સર્વેશ્વર આર્યપુત્ર! ''આપ રાજાઓથી ભયભીત થઈ જઈને સમુદ્રમાં જઈ વસ્યા છો'' એ આપની વાત કોઈ રીતે યુક્તિસંગત નથી; કારણ કે આપે માત્ર આપના શાંર્ગધનુષના ટંકારથી મારા વિવાહ વખતે આવેલા બધા રાજાઓને મારી

હઠાવીને આપના ચરણોમાં સમર્પિત મને (આપની દાસીને), જેમ સિંહ પોતાની ગર્જનાથી વનપશુઓને ભગાડી મૂકી પોતાનો ભાગ લઈ લે છે તેમ, હરણ કરીને લઈ ગયા ।।૪૦।।

આપે કહ્યું ''જેનો માર્ગ સ્પષ્ટ નથી તેને પરણનારી સ્ત્રી દુઃખી થાય છે, ''એ વાત ઠીક છે. પણ આપનો તો રાજમાર્ગ છે; એ માર્ગે તો રાજાઓના શિરોમણિ અંગ, પૃથુ, ભરત, યયાતિ તથા ગય વગેરે રાજાઓ આપનું ભજન કરવાની ઈચ્છાથી પોતાનું ચક્રવર્તીરાજ્ય છોડી વનમાં ગયા છે. અને આ લોકમાં આપનો આશ્રય નહિ કરનાર રાજ્ય કરીને શું સુખી થાય છે? તેમ જેણે રાજ્ય છોડી વનમાં આપનું આરાધન કર્યું તે શું પરિણામે દુઃખી થાય છે? તે જ આપને પ્રાપ્ત થાય છે પણ અહીં રાજ્ય કરનાર જ આપના આશ્રય વગર સંસારને પામે છે ।।૪૧।।

આપે કહ્યું ''બીજા કોઈ ઉત્તમ ક્ષત્રિયને વરો'' હે ભગવન્! આપ સમસ્ત ગુણોના એક માત્ર આશ્રય છો. મોટા-મોટા સન્ત પુરુષો આપના ચરણકમલની સુગન્ધના વખાણ કરતા રહે છે તેનો આશ્રય લેવા માત્રથી પ્રાણી માત્રને મોક્ષ સુધીનું બધું સુખ મળી રહે છે. લક્ષ્મીજી સર્વદા ચરણકમલમાં જ નિવાસ કરે છે. પછી આપ જ બતાવો કે પોતાના સ્વાર્થ અને પરમાર્થ ને સારી રીતે સમજનારી એવી કઈ સ્ત્રી હોય કે જેને એકવાર તે ચરણકમલોની સુગન્ધ સૂંઘવા મળી જાય અને પછી તેને અવગણી એવા લોકોનું વરણ કરે છે જે સદા જન્મ, રોગ, જરા, મૃત્યુ વગેરે ભયોથી યુક્ત હોય? અથવા કોઈ પણ બીજાને ન ભજે ।।૪૨।।

હે પ્રભુ! આપ સમસ્ત જગતના એક માત્ર સ્વામી છો. (તેથી હીનમાં હીન જીવને પણ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે આપની સેવા કરવાનો અધિકાર છે) આપ બધાના આત્મા છો અને આ લોકમાં (સ્વર્ગાદિ) પરલોકનાં સુખ અને પરલોકમાં આ લોકનાં સુખ જીવોની કામનાઓ પૂર્ણ કરીને આપો છો. હું આપને અનુરૂપ કદાચ ન હોઉં પણ આપ તો મને અનુરૂપ છો જ એમ સમજીને જ મેં આપનું વરણ કર્યું છે. મારે મારાં કર્મો અનુસાર જુદી-જુદી યોનિઓમાં ભટકવું પડે તેની મને પરવા નથી. મારી એક માત્ર અભિલાષા એ જ છે કે હું સદા આપનું ભજન કરવાવાળાનો મિથ્યા ભ્રમ દૂર કરી દેનાર મોક્ષને આપનારું તથા તેમને આપના સ્વરૂપ સુદ્ધાનું દાન કરી દેનાર આપ પરમેશ્વરના ચરણનાં શરણમાં રહું. (પ્રાર્થના કરવામાં ન આવે, ભગવાન્ ન આપે તો પણ મોક્ષ સામેથી ભગવદ્ભક્ત પાસે આવે છે) ।।૪૩।।

હે અચ્યુત! હે *અરિસૂદન! ગધેડાની જેમ ઘરનો ભાર ઊંચકનારા, બળદોની જેમ ઘરનાં કામોમાં જોડાયેલા, કૂતરાની જેમ તિરસ્કાર સહન કરીને તથા માલિક સૂતો હોય ત્યારે જાગીને ઘરની ચોકી કરનારા, બિલાડીની જેમ ચાટી ખાનારા અને હિંસા કરનાર– આ ચાર પ્રકારના સ્ત્રીની સેવા કરનારા ચાકર જેવા શિશુપાલ વગેરે રાજાઓ, જેમનું વરણ કરી લેવાનું આપે સૂચન કર્યું એ જ દુર્ભાગ્યવાળી સ્ત્રીના પતિ હો કે જેના કર્ણમૂલમાં ભગવાન્ શંકર, બ્રહ્માજી વગેરે દેવેશ્વરોની સભામાં ગવાતી રહેતી આપની લીલા કથાએ પ્રવેશ ન કર્યો હોય ।।૪૪।।

વિશેષ : ભગવાન્‌ને માટે સમ્બોધન **'અરિકર્ષણ'** વાપર્યું છે. **''વિષં યાન્તિ ઈતિ વિષયાઃ અરયઃ તાન્ કર્ષતે।''** વિષયરૂપી અરિ (દુશ્મન) નો નાશ કરનાર ભગવાન્. **'યુષ્મત્કથાઃ।'** સમાસથી જ્યાં કથા હોય ત્યાં ભગવાન્ હોય જ એવો સહભાવ કહ્યો. **કથા :** બહુવચનથી એમ બતાવ્યું કે ભગવાન્ એકરૂપ છે, કથાઓ બહુરૂપ છે. અર્થાત્ ભગવાન્ કરતાં ભગવત્કથા અતિ બલવાન છે.

હે નાથ! જે સ્ત્રીને ક્યારેય આપના ચરણારવિન્દના મકરન્દની સુગન્ધ સૂંઘવા નથી મળી તે મૂર્ખ જ ચામડી, દાઢી, મૂછ તથા વાળ અને નખ વડે ઉપરથી મઢેલા અને અન્દરના ભાગમાં માંસ, હાડકાં, લોહી, કીડા, મલમૂત્ર, કફ, પિત્ત અને વાયુ થી ભરેલા એવા મુડદા સરખા પુરુષને પોતાનો ધણી માની સેવે છે* ।।૪૫।।

વિશેષ : શબનું આલિંગન કરવામાં કંઈ ભોગ નથી. શબને આલિંગન કરવાનું સ્વપ્નું પણ આવે તો પણ તે સ્વપ્નું મોત નીપજાવે છે. મનુષ્યમાં પ્રાણ છે એટલો જ મનુષ્ય અને શબમાં તફાવત છે. જે કમલની સુગન્ધ સૂંઘે છે તેને શબની ગન્ધથી ઊબકો આવે છે. બેઉ ગન્ધના તફાવતની જેને ખબર જ ન પડતી હોય તેવા કાગડા વગેરેને શબની ગન્ધથી ઘૃણા થતી નથી. 'સ્ત્રી' શબ્દ વાપર્યો છે તે 'પતિવ્રતા' ને લાગુ નથી પડતો. તે તો પતિનું ભગવદ્‌બુદ્ધિથી સેવન કરે છે,વિષયની આશાથીનહિ.

હે કમલનયન! આપ આત્મારામ છો. હું સુન્દરી અથવા ગુણવતી છું એ વાત તરફ આપની દૃષ્ટિ જતી નથી. તેથી આપ ઉદાસીન રહો એ સ્વાભાવિક છે. છતાં આપનાં ચરણમાં મારો અનુરાગ (પ્રેમ) હો એ જ મારી અભિલાષા છે. જ્યારે આપ આ જગતની વૃદ્ધિને માટે ઉત્કટ રજોગુણનો સ્વીકાર કરો છો ત્યારે આપ મારી તરફ (કામદૃષ્ટિથી) જુઓ છો. તે જ વખતે અમારી આખી સ્ત્રી જાતિ ઉપર આપની મહાન કૃપા ઉતરે છે ।।૪૬।।

હે મધુસૂદન ભગવાન્! આપનું વચન હું સત્ય માનું છું કેમકે એક પુરુષદ્વારા જિતાયેલી કન્યા પણ કાશીરાજની કન્યા અમ્બાની જેમ ક્વચિત્ પર પુરુષમાં પ્રીતિ કરે છે* ।।૪૭।।

વિશેષ : મહાભારતમાં ઉદ્યોગ પર્વમાં પ્રસંગ આવે છે કે કાશીરાજને ત્રણ કન્યા હતી-અમ્બા, અમ્બિકા અને અમ્બાલિકા. તેમનો સ્વયંવર રચવામાં આવ્યો. ભીષ્મ એ સ્વયંવરમાં આવી ત્રણેય કન્યાઓને વિચિત્રવીર્યને પરણાવવામાટે હરણ કરી ગયા. અમ્બાએ જાહેર કર્યું કે હું તો મનથી શાલ્વ રાજાને વરી ચૂકી છું. સત્યવતીની સલાહથી ભીષ્મે અમ્બાને શાલ્વ પાસે પહોંચતી કરી. બીજાને ત્યાં રહી આવેલ હોવાથી શાલ્વે તેનો સ્વીકાર ન કર્યો. અમ્બાએ પોતાને પરણવા ભીષ્મને વિનન્તિ કરી પણ તે તો નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી હતા એટલે સ્વીકાર ન કર્યો. પિતાને ત્યાં નહિ જતાં તેણે એક ઋષિના આશ્રમમાં રહી તપ કરવા સંકલ્પ કર્યો. અમ્બાના માતામહ ત્યાં આવી ચડ્યા. તે અમ્બાને લઈ પરશુરામજી પાસે ગયા અને હકીકત જણાવી. પરશુરામજીએ ભીષ્મને અમ્બાની સાથે લગ્ન કરવા સમજાવ્યા. ભીષ્મ ન માન્યા. બન્ને વચ્ચે યુદ્ધ થયું. ગંગા અને જમદગ્નિ એ વચ્ચે પડી યુદ્ધ અટકાવ્યું. ભીષ્મ પોતાની માતા ગંગાને તથા ગુરુ પરશુરામજીને વન્દન કરી પોતાને સ્થાને ગયા. પરશુરામજી પણ દૈવ બળવાન્ છે એમ અમ્બાને સમજાવી પોતાને આશ્રમે પધાર્યા. અમ્બાએ ભીષ્મ ઉપર વેર લેવા ઘોર તપ કર્યું. રુદ્ર પ્રસન્ન થયા અને કહ્યું કે આવતે જન્મે તું દ્રુપદ રાજાને ત્યાં કન્યા તરીકે જન્મીશ. નામ શિખંડીની પડશે. દૈવવશાત્ તું સ્ત્રીમાંથી પુરુષ થઈ જઈશ ત્યારે નામ શિખંડી પડશે. ભીષ્મ સ્ત્રીઓ ઉપર શસ્ત્રો ચલાવતા નહિ અને શિખંડી પહેલાં સ્ત્રી હતી તેની પણ તેને ખબર હતી એટલે શિખંડી સામે શસ્ત્ર ચલાવે નહિ. આનો લાભ લઈ મહાભારતના યુદ્ધમાં અપરાજિત ભીષ્મની સામે શિખંડી આવ્યો કે તરત જ ભીષ્મે શસ્ત્રો મૂકી દીધાં. શિખંડીએ બાણ ચલાવી તેમને યુદ્ધમાં વીરગતિ આપી. (મહાભારત ઉદ્યોગપર્વ અધ્યાય ૧૭૩ થી ૧૮૭)

કુલટા (પુંશ્ચલી) સ્ત્રીનું મન તો વિવાહ થઈ ગયા પછી પણ નવા પુરુષ તરફ ખેંચાતું રહેતું હોય છે. બુદ્ધિમાન પુરુષ એવી સ્ત્રીનું ધારણ-પોષણ ન કરે. એવી સ્ત્રીને પોષનાર બન્ને લોકથી ભ્રષ્ટ થાય છે ।।૪૮।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : ''હે સાધ્વી! રાજકુમારી! આ જ વાતો સાંભળાવામાટે તો મેં હસતાં-હસતાં વાંકાં વચન કહી તમારી છલના (વંચના) કરી તમને છેતર્યાં હતાં. મારા કહેલાં વચનોના તમે ઉત્તર આપ્યા તે બધા યોગ્ય છે, સત્ય છે ।।૪૯।।

હે માનિની! તમે મારાં અનન્ય ભક્ત છો. મારા ઉપર તમારો અનન્ય પ્રેમ છે. તમે મારી પાસે જે-જે અભિલાષાઓ કરો છો તે તો સદા સર્વદા તમને પ્રાપ્ત જ છે. એક બીજી પણ વાત છે કે મારી પાસેથી કરેલી અભિલાષાઓ સાંસારિક કામનાની જેમ બન્ધનમાં નાખનારી નથી હોતી, પરન્તુ હે કલ્યાણી! તે સમસ્ત કામનાઓથી મુક્તિ-નિષ્કામ કરી દે છે ।।૫૦।।

હે પુણ્યમયી પ્રિયે! મેં તમારો પતિપ્રેમ અને પાતિવ્રત્ય પણ સારી રીતે જોઈ લીધાં. હું સીધી-ટેડી વાત કહી-કહી તમને ડગાવી દેવા માગતો હતો પરન્તુ તમારી બુદ્ધિ મારામાંથી લેશ પણ ચલિત ન થઈ તેમ જ એ ઘટી પણ નહિ ।।૫૧।।

હે પ્રિય! હું મોક્ષદાતા છું. લોકોને સંસાર સાગરની પેલે પાર લઈ જાઉં છું. જે સકામ પુરુષ તપસ્યા કરીને અને સ્ત્રીઓ વ્રતો કરીને દામ્પત્ય જીવનના વિષય સુખોને માટે મારી ભક્તિ કરે છે તે મારી માયાથી મોહિત છે. (કારણ કે શીતળતાની પ્રાપ્તિમાટે અગ્નિનું સેવન કરવું વૃથા છે) ।।૫૨।।

હે માનિની! હું મોક્ષ તથા સમ્પૂર્ણ સમ્પત્તિઓનો આશ્રય છું, અધીશ્વર છું. મને પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરીને પણ જે લોકો માત્ર વિષયસુખની અને ઐહિક સાધનસમ્પત્તિની જ અભિલાષા રાખે છે. મારી ભક્તિ નથી કરતા તે ભારે મન્દભાગી છે, કારણ કે વિષયસુખ તો નરકમાં અને નરક જેવી જ સૂકર-કૂકર જેવી અધમ યોનિઓમાં પણ પ્રાપ્ત થઈ રહે છે. પરન્તુ તે લોકોનું મન તો વિષયોમાં જ લાગ્યું રહે છે તેથી તેમને નરકમાં જવું પણ સારું લાગે છે. નરક તો સુલભ છે. ક્લેશ વગર જે મળી જતું હોય તેને માટે ક્લેશ ભોગવવો તે મન્દભાગ્ય નહિ તો બીજું શું? ।।૫૩।।

હે ગૃહેશ્વરી! તમે અત્યાર સુધી સંસાર બન્ધનથી છોડાવી દેનારી મારી નિરન્તર સેવા કરી છે તે બહુ આનન્દની વાતછે. રુકૂમી વગેરે દુષ્ટોએ કરેલા ઉત્પાત જોતાં તો તે વધારે કઠિન હતી. જે સ્ત્રીઓનાં ચિત્ત દૂષિત કામનાઓથી ભરેલાં છે અને જે પોતાના પ્રાણોનું પોષણ કરવામાંજ રચીપચી રહે છે અને નરકની સેવિકાઓ છે તેઓ માટે તો વળી વધારે કઠણ છે ।।૫૪।।

હે માનિની! મને મારા ઘરમાં તમારા જેટલો પ્રેમ કરનારી ભાર્યા બીજી કોઈ દેખાતી નથી કેમકે તમે તમારા વિવાહમાં આવેલા રાજાઓની પરવા કર્યા વિના મને જોયો પણ નહોતો છતાં માત્ર મારી ઉત્તમ કીર્તિ સાંભળી ગુપ્ત સન્દેશ સાથે બ્રાહ્મણને મારી પાસે મોકલી તમે મને વરવાનો આગ્રહ બતાવ્યો હતો ।।૫૫।।

તમારું હરણ કરતી વખતે મેં તમારા ભાઈને જીતી લઈ તેને વિરૂપ કરી દીધો હતો અને અનિરુદ્ધના વિવાહ ઉત્સવમાં ચોપાટ રમતી વખતે બલદેવજીએ તો તેને મારી જ નાખ્યો. પરન્તુ અમારા વિયોગના ભયથી તમે આ બધું દુઃખ સહન કરી લીધું. તેમ એ સમ્બન્ધી કંઈ પણ કહ્યું નહિ તેથી તમે અમને જીતી લીધા છે ।।૫૬।।

તમે મને પ્રાપ્ત કરવા દૂતદ્વારા પોતાનો ગુપ્ત સન્દેશો મોકલ્યો હતો. પરન્તુ જ્યારે તમે મારા આવી પહોંચવામાં કંઈક વિલમ્બ થતો જોયો ત્યારે તમને આ આખું જગત્ સૂનું જણાવા લાગ્યું. તે વખતે તમે તમારું આ સર્વાંગ સુન્દર શરીર બીજા કોઈને યોગ્ય નથી એમ સમજી તેનો ત્યાગ કરી દેવાનો સંકલ્પ કરી લીધો હતો. તમારો આ પ્રેમભાવ તમારામાં જ રહો. તમારા આ અદ્વિતીય પ્રેમનું હું અભિનન્દન કરું છું. તેનો બદલો તો હું ચૂકવી શકું એમ નથી. હું તમારો ઋણી છું ।।૫૭।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! દેવકીનન્દન ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ આત્મારામ છે. તે જ્યારે મનુષ્યોના જેવી લીલા કરી રહ્યા છે ત્યારે તેમાં દામ્પત્ય પ્રેમને વધારનારા વિનોદભર્યા વાર્તાલાપ પણ કરે છે અને આ પ્રમાણે લક્ષ્મીરૂપિણી રુક્મિણીજીની સાથે વિહાર કરે છે ।।૫૮।।

તથાન્યાસામપિ વિભુર્ગૃહેષુ ગૃહવાનિવ ।।
આસ્થિતો ગૃહમેધીયાન્ ધર્માન્ લોકગુરુર્હરિઃ ।।૫૯।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સમસ્ત જગતને શિક્ષા દેવાવાળા અને સર્વવ્યાપક છે. તેઓ આ પ્રમાણે બીજી પત્નીઓના મહેલોમાં પણ તે-તે પત્નીઓ જોગ વિનોદ કરતા, ગૃહસ્થોની જેમ રહેતા અને ગૃહસ્થોચિત ધર્મનું પાલન કરતા હતા ।।૫૯।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધમાં (ત્રીજા રાજસ પ્રકરણના ચોથા ફલ-પેટા પ્રકરણનો શ્રીરૂપ ચોથો) ‘‘રુક્મિણીજીની સાથે ભગવાને કરેલો પરિહાસ’’ નામનો (ઉત્તરાર્ધનો ૧૧મો અને ચાલુ)૬૦મો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં ૫૭મો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

સાવધાન! સાવધાન!! સાવધાન!!!
ષોડશગ્રન્થના જ્ઞાન વિનાનું કોરું ભાગવતનું શ્રવણ-પઠન-મનન
પુષ્ટિમાર્ગીને ગેરમાર્ગે દોરનારું પણ બની શકે છે.

અધ્યાય ૬૧

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. ૫૮

અનિરુદ્ધના લગ્નમાં બલદેવજીએ રુકૂમીને માર્યો

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું ચોથું ફલ પ્રકરણ અધ્યાય ૫

વિશેષ : ભગવાન્ પુત્રપૌત્રાદિયુક્ત દ્વારકામાં બિરાજ્યા એ પ્રસંગથી રુકૂમીનો વધ આ એકસઠમાં અધ્યાયમાં કહેવાય છે. ભગવાન્ લોકમાં કેવળ ક્રીડા કરવા આવ્યા નથી પણ સર્વનો ઉદ્ધાર કરવા આવ્યા છે તેથી વિવાહમાં પણ રુકૂમીને માર્યો છે. કલિયુગમાં શુદ્ધ ક્ષત્રિય રાખવાનો ભગવદ્ અભિપ્રાય ન હોવાથી આ પાપવિવાહ કર્યો તેનું ફલ પણ રુકૂમીના વધથી બતાવ્યું. દેવકીજીને પ્રસન્ન કરવાને માટે ભગવાનને વંશ રાખવો છે. એ ભગવાનના વખતમાં ધર્મ બરાબર હતો એમ કહેવાને અને શ્રુતિમાં દશ પુત્રો સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન કરવાની વાત છે તેને સફલ કરવાને ભગવાનને બધી સ્ત્રીઓમાં દશ-દશ પુત્રો થયા. ભગવાન્ સિવાય બીજાથી લોકમાં એ કામ થઈ શકે નહિ તેથી અહીં ભગવાનનું સ્મરણ પણ લોકવેદને આગળ કરીને કહ્યું છે એ વાત અહીં કહેવાય છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

એકૈકશસ્તાઃ કૃષ્ણસ્ય પુત્રાન્ દશ દશાબલાઃ ।।
અજીજનન્નનવમાન્ પિતુઃ સર્વાત્મસમ્પદા ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની દરેક પત્નીએ *દસ-દસ પુત્રોને જન્મ આપ્યો. તેઓ શરીર, ઈન્દ્રિય, રૂપ, ગુણ, બલ વગેરેમાં તેમના પિતા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણથી કોઈ રીતે ન્યૂન નહોતા ।।૧।।

વિશેષ : ''દશાસ્યાં પુત્રાનાધેહિ'' ''આ (પત્ની) માં દસ પુત્રો ઉત્પન્ન કર'' (એમ ઋગ્વેદ ૮।૩।૨૮।૫) માં કહ્યું છે. અસમર્થ ભલે વૈદિક આજ્ઞાનું પાલન ન કરે, સમર્થ હોય તે તો અવશ્ય કરે; માટે દસ-દસ વધારેય નહિ અને ઓછાય નહિ-પુત્રો થયા છે.

રાજકુમારીઓ જોતી કે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અમારા મહેલથી બહાર જતા નથી, નિરન્તર અમારી પાસે જ બિરાજમાન હોય છે. તેથી તેઓ એમ સમજતી કે હું જ શ્રીકૃષ્ણને સૌથી વધારે વહાલી છું. હે પરીક્ષિત! સાચું પૂછો તો તેઓ પોતાના પતિ શ્રીકૃષ્ણનું તત્વ અને અભિપ્રાય જાણતી નહોતી ।।૨।।

તે સુન્દરીઓ પોતાના આત્માનન્દમાં એકરસ સ્થિત ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના

કમલકલી જેવા મુખ, વિશાલ (લાંબા) બાહુ, કર્ણસ્પર્શી(દીર્ઘ) નેત્ર, પ્રેમભર્યા હાસ્ય, રસમયી દૃષ્ટિ અને મધુર વાણી (એ છ ધર્મો) થી પોતે જ મોહિત રહેતી હતી. તેઓ પોતાના વિલાસોથી ભગવાનના મનને જીતવાને સમર્થ ન થઈ એટલે ભગવાન્ એમને વશ ન થયા ।।૩।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની પત્નીઓ સોળહજાર અને આઠ હતી. તેમનું ભગવાન્ તરફ ગર્વપૂર્વક જોવું. ક્ષણવાર જોઈ નજર હટાવી લેવી, ભગવાનનો ભાવ (મનોધર્મ) પોતામાં આસક્ત થાય તેવું કામશાસ્ત્ર સિદ્ધ ભ્રૂમંડલ રચવું, સુરતોદ્દ્બોધક ગુહ્ય વાર્તાલાપ (અને તે પણ પત્નીઓ હોવાથી યથેચ્છ, નિઃસંકોચ અને પ્રતિબન્ધની બીક વિના), મનોહર ભ્રમરના ઈશારાથી કામકલાના ભાવો સહિત પ્રેમનાં બાણ ચલાવવાં વગેરે કોઈ પણ પ્રકારે કપટ ધર્મોથી પણ ભગવાનના મન અને ઈન્દ્રિયો માં ચંચલતા ઉત્પન્ન કરી શક્તાં નહિ ।।૪।।

બ્રહ્મા વગેરે મોટા-મોટા દેવતા પણ ભગવાનના વાસ્તવિક સ્વરૂપને અથવા આપની પ્રાપ્તિના માર્ગને જાણતા નથી. તે જ રમારમણ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને તે સ્ત્રીઓએ પતિ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત કર્યા હતા. હવે નિત્ય નિરન્તર એમના પ્રેમ અને આનન્દ ની અભિવૃદ્ધિ થતી રહેતી હતી અને તેઓ પ્રેમપૂર્ણ હાસ્ય, મધુર દૃષ્ટિ, નવસમાગમની લાલસા વગેરેથી ભગવાનની સેવા કરતી રહેતી હતી ।।૫।।

તેમાંથી દરેક પત્ની સાથે સેવા કરવામાટે સેંકડો દાસીઓ હતી છતાં પણ જ્યારે તેના મહેલમાં ભગવાન્ પધારતા ત્યારે તે પોતે ઊભાં થઈ જઈ આદરપૂર્વક આપનું સ્વાગત કરતાં, શ્રેષ્ઠ આસન ઉપર બિરાજમાન કરતાં, ઉત્તમ સામગ્રીઓથી આપની પૂજા કરતાં, ચરણકમલ પખાળતાં, તામ્બૂલ આરોગાવતાં, ચરણ દાબી શ્રમ દૂર કરતાં, પંખો કરતાં, અત્તર વગેરે લગાડતાં, ફૂલોના હાર પહેરાવતાં (કેશ સંવારતા) પોઢાડતાં, સ્નાન કરાવતાં અને અનેક પ્રકારનું ભોજન કરાવી પોતાને હાથેજ ભગવાનની (બાર ઉપચારથી) સેવા કરતાં ।।૬।।

હે પરીક્ષિત! પહેલાં કહ્યું છે કે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની દરેક પત્નીને દસ-દસ પુત્રો થયા હતા. તે રાણીઓમાં આઠ પટરાણીઓ હતી. તારા હિતની ખાતર હવે તેમના પ્રદ્યુમ્ન વગેરે પુત્રોનું વર્ણન કરું છું* ।।૭।।

વિશેષ : કેટલીક વખત પૂછવામાં આવે છે કે શ્રીમદ્ ભાગવતમાં આવી લાંબી વંશાવળી શા માટે કહેવામાં આવે છે? મહાનુભાવોનું કહેવું છે કે વંશાવળી શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રવણ કરવામાં આવે તો

શ્રોતાનો વંશ આગળ ચાલે.

રુક્મિણીજીને દસ પુત્રો થયા હતાઃપ્રદ્યુમ્ન, ચારુદેષ્ણ, સુદેષ્ણ, પરાક્રમી ચારુદેહ, સુચારુ, ચારુગુપ્ત, ભદ્રચારુ, ચારુચન્દ્ર, વિચારુ અને દસમા ચારુ.તેબધા પોતાના પિતા શ્રીકૃષ્ણ સમાન પરાક્રમવાળાહતા ।।૮-૯।।

ભાનુ, સુભાનુ, સ્વર્ભાનુ, પ્રભાનુ, ભાનુમાન, ચન્દ્રભાનુ, બૃહદ્‌ભાનુ અને આઠમો અતિભાનુ ।।૧૦।।

શ્રીભાનુ અને પ્રતિભાનુ એ સત્યભામાના દસ પુત્રો થયા. સામ્બ, સુમિત્ર, પુરુજિત, શતજિત, સહસ્રજિત ।।૧૧।।

વિજય, ચિત્રકેતુ, વસુમાન, દ્રવિડ અને ક્રતુ એ જામ્બવતીના દસ પુત્રો પિતાને સમ્મત હતા ।।૧૨।।

વીર, ચન્દ્ર, અશ્વસેન, ચિત્રગુ, વેગવાન્, વૃષ, આમ, શંકુ, વસુ અને તેજસ્વી કુન્તિ એ નાગ્નજિતીના પુત્ર થયા ।।૧૩।।

શ્રુત, કવિ, વૃષ, વીર, સુબાહુ, એકલો શત્રુને મારનાર ભદ્ર, શાન્તિ, દર્શ, પૂર્ણમાસ અને સૌથી નાનો સોમક એ દસ કાલિન્દીજીના પુત્ર થયા ।।૧૪।।

સુઘોષ, ગાત્રવાન્, સિંહ, બલ, પ્રબલ, ઊર્ધ્વગ, મહાશક્તિ, સહ, ઓજ અને અપરાજિત એ દશ માદ્રીના પુત્ર થયા ।।૧૫।।

વૃક, હર્ષ, અનિલ, ગૃધ્ર, વર્ધન, અન્નાદ, મહાશ, પાવન, વહ્નિ અને ક્ષુધિ એ મિત્રવિન્દાના દસ પુત્ર થયા ।।૧૬।।

સંગ્રામજિત, બૃહત્સેન, શૂર, પ્રહરણ, અરિજિત, જય, સુભદ્ર, વામ, આયુ અને સત્યક એ દશ ભદ્રાના પુત્ર થયા ।।૧૭।।

ભગવાનની સોળ હજાર સ્ત્રીઓમાં મુખ્ય રોહિણીજીના દીપ્તિમાન, તામ્રપત્ર વગેરે પુત્રો થયા[1] પ્રદ્યુમ્નના માયાવતી, રતિ ઉપરાન્ત ભોજકટ-નગર નિવાસી રુક્મીની પુત્રી રુક્મવતી સાથે પણ વિવાહ થયો હતો. તેના ગર્ભથી મહાબળવાન્ અનિરુદ્ધનો જન્મ થયો[2] ।।૧૮।।

વિશેષ : ૧. રોહિણીજીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર દીપ્તિમાન આઠ પટરાણીઓના પુત્રો જેવા જ હતા. આઠ પટરાણીઓનાં એંસી અને દીપ્તિમાન મળી એકાસી પુત્રો એકાસી ભક્તિપ્રકાર ભગવાને પ્રકટ કર્યા છે.

૨. મામાની પુરી ભોજકટમાં કેટલોક વખત પ્રદ્યુમ્નજી રહ્યા હતા. ત્યાંજ મામા

રુક્મીની પુત્રી રુક્મવતીની સાથે લગ્ન કર્યાં અને ત્યાંજ અનિરુદ્ધનો જન્મથયો.

હે રાજન્! શ્રીકૃષ્ણના પુત્રોની માતાઓ જ (ભગવાનના બધા પુત્રોની ભગવાનની બધી સ્ત્રીઓ સગી માતા-જનની જેવી જ હતી. એકે એક સ્ત્રી બધી રાણીઓના પુત્રોને પોતાના જ પુત્રો ગણતી.) સોળહજારથી વધારે હતી. તેથી તેમના પુત્ર-પૌત્રોની સંખ્યા તો કરોડો સુધી પહોંચી ગઈ ।।૧૯।।

રાજાએ પૂછ્યું : રુક્મીએ શત્રુના પુત્રને કન્યા કેમ આપી, કેમકે એનો તો શ્રીકૃષ્ણે યુદ્ધમાં તિરસ્કાર કર્યો હતો અને શ્રીકૃષ્ણને મારવામાટે કોઈ નિમિત્ત જ શોધી રહ્યો હતો. એ બન્ને શત્રુને પરસ્પર વિવાહ સમ્બન્ધ કેમ થયો એ વાત, હે વિદ્વન્! આપ કહો ।।૨૦।।

આપથી કોઈ વાત છૂપી નથી, કારણ કે યોગીજનો ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન ની બધી વાતો સારી રીતે જાણે છે. ઈન્દ્રિયોથી દૂર હોય, બહુ દૂર હોય અથવા વચમાં કોઈ વસ્તુનું આવરણ હોય તેવી બાબતો પણ તેમનાથી છૂપી નથી હોતી ।।૨૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : જો કે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણદ્વારા અપમાનિત થવાને લીધે રુક્મીની હ્રદયનો ક્રોધાગ્નિ શાન્ત થયો નહોતો, હજુ પણ ધુંધવાઈ રહ્યો હતો, છતાં પોતાની બહેન રુક્મિણીને રાજી કરવા તેણે પોતાના ભાણેજ પ્રદ્યુમ્નને પોતાની પુત્રી પરણાવી દીધી ।।૨૨।।

હે પરીક્ષિત! પ્રદ્યુમ્ન મૂર્તિમાન કામદેવ હતા. તેમના સૌન્દર્ય અને ગુણો ઉપર વારી જઈ રુક્મવતીએ સ્વયંવરમાં તેમને જ વરમાળા પહેરાવી દીધી. પ્રદ્યુમ્નજીએ યુદ્ધમાં એકલે હાથે ત્યાં એકઠા થયેલા રાજાઓને જીતી લીધા અને રુક્મવતીનું હરણ કરી લાવ્યા ।।૨૩।।

કૃતવર્માનો પુત્ર બલી રુક્મિણીજીની વિશાળ નેત્રવાળી ચારુમતી નામની સુન્દર કન્યાને પરણ્યો ।।૨૪।।

રુક્મી ભગવાન્‌થી બદ્ધવૈર હતો છતાં બહેનને સારું લગાડવા પોતાની પૌત્રી રોચનાનો વિવાહ રુક્મિણીજીના પૌત્ર પોતાના દોહિત્ર અનિરુદ્ધ સાથે કરી દીધો. એ સમ્બન્ધમાં અધર્મ છે એમ એ જાણતો હતો છતાં બહેન ભાઈના સ્નેહનિર્વાહને માટે ધર્મ-અધર્મનો વિચાર ન કરતાં એણે આપી ।।૨૫।।

હે રાજન્! એ વિવાહમાં રુક્મિણીજી, બલદેવજી, ભગવાન્, સામ્બ, પ્રદ્યુમ્ન વગેરે ભોજકટપુર ગયા ।।૨૬।।

એ વિવાહ પૂરો થયો ત્યારે કલિંગ દેશનો રાજા જેઓમાં મુખ્ય છે તેવા બધા ગુમાની રાજાઓએ રુક્‌મીને કહ્યું:''તમે બલદેવજીને પાસાની રમત રમાડો અને એમને જીતો ।।૨૭।।

હે રાજન્! બલદેવજીને પાસા ફેંકતાં તો આવડતા નથી પરન્તુ તેમને રમતનું ભારે વ્યસન છે'' એમ તે લોકોના બહેકાવવાથી રુક્‌મીએ બલદેવજીને બોલાવ્યા અને તે તેમની સાથે ચોપાટ રમવા લાગ્યો ।।૨૮।।

બલદેવજીએ પહેલાં સો, પછી હજાર, ત્યાર પછી દસહજાર મહોરોના દાવ લગાવ્યા તે રુક્‌મી જીતી ગયો. રુક્‌મીની જીત થવાથી કલિંગ દેશનો રાજા દાંત દેખાડી હસ્યો. બલદેવજીથી તે હાંસી સહન ન થઈ ।।૨૯।।

ત્યારે રુક્‌મીએ એક લાખ મહોરોનો દાવ લગાવ્યો તે બલદેવજી જીત્યા, ત્યારે કપટથી રુક્‌મીએ કહ્યું :''એ તો હું જીત્યો છું'' ।।૩૦।।

પૂર્ણિમાને દિવસે સમુદ્રમાં ભરતી આવે તેમ *શ્રીમાન્ બલદેવજી ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ગયા. એમનાં નેત્રો જન્મથી અને સ્વભાવથી જ લાલ તો હતાં જ અને વધારામાં અત્યન્ત ક્રોધથી વધારે લાલ થઈ ગયાં. હવે તેમણે દશ કરોડ મહોરો દાવમાં લગાવી ।।૩૧।।

વિશેષ : 'શ્રીમાન્' શબ્દ બલદેવજીમાટે એટલા માટે વાપર્યો છે કે હારી જવાથી દાવની રકમ ચૂકવવાની ત્રેવડ નહોતી એમ નહોતું કારણ કે તે સદા 'શ્રીમાન્' પૂર્ણ ધન છે.

રામ એ જીત્યા છતાં છલ કરીને 'હું જીત્યો' એમ રુક્‌મીએ કહ્યું. ''આ જોનારાઓ તમે બોલો, હું જીત્યો કે નહિ'' એમ એ બોલ્યો. બીજાઓ બોલે એ પહેલાં આકાશવાણી થઈ કે ''ધર્મથી બલદેવજી જીત્યા છે; વચનથી રુક્‌મી 'હું જીત્યો' એમ કહે છે એ ખોટું છે'' ।।૩૨-૩૩।।

એ વાણીનો અનાદર કરી દુષ્ટ રાજાઓની પ્રેરણાથી એ બલદેવજીને કહેવા લગ્યોઃ ।।૩૪।।

''તમે ચોપાટ રમવામાં ચતુર નથી. તમે તો ગોવાળ છો. વનમાં ફરવું એ તમારો વિષય છે. પાસાની રમતો અને બાણની રમતો તો રાજાઓ રમી જાણે, તમારા જેવા ન રમી જાણે'' ।।૩૫।।

રુક્‌મીએ એમ તિરસ્કાર કર્યો અને બીજાઓ હસ્યા ત્યારે બલદેવજીને ક્રોધ ચડ્યો. હે રાજન્! પરિઘ ઉપાડીને માંગલિક સભામાં જ રુક્‌મીને મારી

નાખ્યો ।।૩૬।।

પહેલાં કલિંગરાજ દાંત દેખાડી હસ્યો હતો તે ત્યાંથી ભાગ્યો. પરન્તુ બલદેવજીએ દસ પગલામાં જ તેને પકડી પાડ્યો અને ગુસ્સામાં તેના દાંત પાડી નાખ્યા ।।૩૭।।

બલદેવજીએ પોતાના પરિઘથી બીજા રાજાઓના પણ બાહુ, સાથળ, માથાં વગેરે કાપી નાખ્યાં. લોહી લુહાણ થઈ તેઓ ભયભીત થઈ ભાગી ગયા ।।૩૮।।

હે પરીક્ષિત! બલદેવજીના આ કાર્યનું ભગવાન્ સમર્થન કરે તો રુક્મિણીજી નારાજ થાય અને રુક્મીના વધને વખોડી કાઢે તોબલદેવજી રુષ્ટ થાય એમવિચારી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ આ અંગે કાંઈ બોલ્યા નહિ ।।૩૯।।

તતોऽનિરુદ્ધં સહ સૂર્યયા વરં રથં સમારોપ્ય યયુઃ કુશસ્થલીમ્ ।।
રામાદયો ભોજકટાદ્ દશાર્હાઃ સિદ્ધખિલાર્થા મધુસૂદનાશ્રયાઃ ।।૪૦।।

ત્યારબાદ અનિરુદ્ધજીનો વિવાહ અને શત્રુનો વધ બન્ને પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ જવાથી ભગવાનના આશ્રિત બલદેવજી આદિ યદુવંશીઓ નવોઢા રોચનાની સાથે અનિરુદ્ધજીને શ્રેષ્ઠ રથ ઉપર બેસાડી ભોજકટ નગરથી દ્વારકાપુરી આવ્યા ।।૪૦।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ દશમસ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધમાં (ત્રીજા રાજસ પ્રકરણના ચોથા ફલ-પેટા પ્રકરણનો જ્ઞાનરૂપ પાંચમો) ''અનિરુદ્ધના લગ્નમાં બલદેવજીએ રુક્મીને માર્યો'' નામનો (ઉત્તરાર્ધનો બારમો અને ચાલુ) ૬૧મો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં ૫૮મો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૬૨

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. ૫૯

બાણાસુરની પુત્રી ઉષાનો અનિરુદ્ધની સાથે સમ્બન્ધ

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું ચોથું ફલ પ્રકરણ અધ્યાય૬

વિશેષ : ૧. રાજસના ફલરૂપ નિરોધમાં દેવોનો વિજય સ્પષ્ટ કહેવાય છે, કારણ કે એનો નિરોધ થાય ત્યારે એ કોઈની પણ સમ્ભાવના કરતા નથી. એ નિરોધનું કારણ ૬૨ મા અધ્યાયમાં કહેવાય છે. આ અધ્યાયમાં અનિરુદ્ધનો પ્રસંગ છે અને ધર્મને સિદ્ધ કરનાર અનિરુદ્ધ છે તે સર્વથા ઉપકારી છે. ધર્મ રાજસમાં સફલ થાય છે. અનિરુદ્ધનો નિરોધ કરવો છે

પણ એનો તો કોઈ બીજાએ નિરોધ કર્યો છે. ધર્મમૂલક સર્વ દેવો છે. અનિરુદ્ધના રોધથી સર્વનો નિરોધ સિદ્ધ થશે. બાણે પોતાના ઘરમાં અનિરુદ્ધજીને કેદ કર્યા છે તેને ભગવાન્ છોડાવશે ત્યારે એ ભગવાન્માં નિરુદ્ધ થશે. ભક્તની ઈન્દ્રિયોના દેવો અત્યારે અનિરુદ્ધમૂલક છે. કેમકે અનિરુદ્ધ મનના અધિદેવછે.

૨. માણસને સ્વપ્નમાં પણ જો સ્ત્રીનો પ્રસંગ થાય તો એનાથી એને બન્ધન થાય છે તો પછી સાક્ષાત્ સ્ત્રીનો પ્રસંગ થાય અને એ બીજાના જાણવામાં આવે તેને બન્ધન થાય એમાં તો કહેવું જ શું? (કારિકા)

*શ્રીશુક ઉવાચ

બાણઃ પુત્રશતજ્યેષ્ઠો બલેરાસીન્મહાત્મનઃ ।।
સહસ્રબાહુર્વાદ્યેન તાંડવેઽતોષયન્મૃડમ્ ।।૧।।

વિશેષ : અહીં શુક-પરીક્ષિત સંવાદમાં એક બે શ્લોકો ઓછા વધારે જોવામાં આવે છે. અહીં શ્રીસુબોધિનીજીને અનુકૂલ પાઠ રાખ્યો છે.

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : મહાત્મા બલિરાજાને એક સો પુત્રો હતા. તેમાં બાણાસુર સૌથી મોટો હતો. (મહાદેવજીની કૃપાથી) તેને એક હજાર હાથ હતા. એક વખત શંકર તાંડવ[૧] નૃત્ય કરી રહ્યા હતા ત્યારે હજાર હાથોથી અનેક પ્રકારનાં વાદ્યો વગાડી તેણે શંકર ભગવાનને પ્રસન્ન કરી દીધા[૨] ।।૧।।

વિશેષ : ૧. તાંડવ નૃત્યમાં નર્તકનો ઉત્સાહ વધારવામાટે અનેક પ્રકારનાં વાદ્યો વાગે એ જરૂરી હોય છે. વગાડનારા જુદા-જુદા હોય તો બેસૂરાપણું થાય એક જ હોય તો તેથી નર્તકને સન્તોષ થાય છે.

૨. ભગવાન્ વામનજીએ બલિને બાંધ્યા હતા. બલિ તો મહાત્મા હતા એટલે એ તો ભગવાનનો અપકાર કરવાનો વિચાર પણ ન કરે. હવે બાણાસુર ભગવાનને તો કંઈ કરી શકે નહિ એટલે બદલો લેવા ભગવાનના અંશ અનિરુદ્ધજીને તેણે બાંધ્યા અને સન્તોષ અનુભવ્યો. આ બધું કહેવા બાણાસુરનો પરિચય બલિના જ્યેષ્ઠ પુત્ર તરીકે આપવામાં આવ્યો છે.

સર્વ નિયામક શંકર શરણે આવેલના દુઃખનિવારક અને ભક્તવત્સલ છે. તેમણે બાણાસુરને કહ્યું, ‘‘તારી જે ઈચ્છા હોય તે તું મારી પાસે માગી લે’’ બાણાસુરે કહ્યું ‘‘હે ભગવન્! આપ અહીં (મારી રાજધાની શોણિતપુરમાં) જ કાયમમાટે રહો અને મારા નગરની રક્ષા કરતા રહો’’ ।।૨।।

એક દિવસ બલ-પૌરુષના ઘમંડમાં ઉન્મત્ત બનેલા બાણાસુરે પોતાના સૂર્ય જેવા

કિરીટવડે મહાદેવજીના ચરણકમલનો સ્પર્શ કરી એમની પાસે આવીને કહ્યુંઃ ।।૩।।

"હે મહાદેવજી! આપને હું નમું છું, કેમકે આપ લોકના ગુરુ અને ઈશ્વર છો અને અપૂર્ણ કામનાવાળા માણસના કામપૂરક કલ્પવૃક્ષ છો ।।૪।।

આપે મને હજાર હાથ આપ્યા પણ એ તો મને ભારરૂપ થઈ પડ્યા છે, કેમકે આપના સિવાય મારી સાથે લડવામાં મારો બરાબરિયો યોદ્ધો હું ત્રણ લોકમાં કોઈને જોતો નથી ।।૫।।

હે આદિદેવ! એકવાર મારી ભુજાઓમાં લડવાને માટે એટલી ખંજવાળ ઊપડી કે હું દિશાઓના હાથીઓની પાસે ગયો પરન્તુ તેઓ પણ ડરના માર્યા નાસી છૂટ્યા. તે વખતે માર્ગમાં મારી ભુજાઓથી મેં ઘણાય પહાડોને ચૂર્ણ કરી નાખ્યા" ।।૬।।

આ સાંભળી ભગવાન્ શંકર ક્રોધમાં કહ્યું :"અરે મૂઢ! જે વકતે તારી *ધ્વજા તૂટીને પડી જશે તે વખતે મારા જેવા જ યોદ્ધા સાથે તારું યુદ્ધ થશે અને તે યુદ્ધ તારા ઘમંડના ચૂરેચૂરા કરી નાખશે" ।।૭।।

વિશેષ : ધ્વજાનો દંડ વંશ (વાંસ) નો બનેલો હોય. વંશ કન્યાદ્વારા ચાલે. વંશ તૂટી જશે એટલે કન્યા દૂષિત થશે એવો ધ્વનિ છે. **જારોપભુક્ત** કન્યા **'ભગ્નકેતુ'** કહેવાય છે.

હે પરીક્ષિત! બાણાસુરની બુદ્ધિ એટલી બધી બગડી ગઈ હતી કે ભગવાન્ શંકરની વાત સાંભળી તેને ઘણો હર્ષ થયો અને તે પોતાને ઘેર પાછો ગયો. હવે તે મૂર્ખ, ભગવાન્ શંકરની આજ્ઞા પ્રમાણે તે યુદ્ધની રાહ જોવા લાગ્યો જેમાં તેના બલ-પરાક્રમનો નાશ થવાનો હતો ।।૮।।

હે પરીક્ષિત! બાણાસુરને એક કન્યા હતી. તેનું નામ *ઉષા હતું. હજુ તે કુંવારી જ હતી. એક દિવસ સ્વપ્નમાં તેણે જોયું કે "પરમ સુન્દર અનિરુદ્ધજીની સાથે મારો સમાગમ થઈ રહ્યો છે" આશ્ચર્યની વાત તો એ હતી કે તેણે અનિરુદ્ધજીને ન તો ક્યારેય જોયા હતા કે ન સાંભળ્યા હતા ।।૯।।

વિશેષ : ઉષાએ પતિને માટે પાર્વતીજીનું આરાધન કર્યું ત્યારે પાવર્તીજીએ પ્રસન્ન થઈને એને કહ્યું કે આજે રાતમાં જે તારા સ્વપ્નમાં તને ભજશે તે તારો પતિ થશે. તેથી એને સ્વપ્નમાં અનિરુદ્ધજીનો સંગ થયો અને એ જ એના પતિ થયા. આ વાત પુરાણાન્તરમાં પ્રસિદ્ધ છે.

જ્યારે સ્વપ્નમાંથી તે જાગી ત્યારે એ કાન્તને તો તેણે જોયો નહિ, સખીઓની વચ્ચેથી ઊઠી પણ બધીને જોઈને શરમાઈ ગઈ અને વિહ્વલ થઈ ગઈ; "હે કાન્ત! તમે ક્યાં છો?" એમ બોલવા લાગી ।।૧૦।।

(પાર્વતીજીએ પહેલેથી જ ચિત્રલેખા નામની એક યોગિનીને તેની સખીરૂપે મેળવી આપી હતી) 'કુમ્ભાંડ'નામે બાણનો એક મન્ત્રી હતો અને ચિત્રલેખા નામની કન્યા ઉષાની સખી હતી; એને આશ્ચર્ય થયું તેથી એ ઉષાને પૂછવા લાગીઃ ।।૧૧।।

''હે સુન્દરી! રાજકુમારી! તું કાન્તને શોધે છે પણ તારો શો મનોરથ છે એ તો કહે, કેમકે હજુ તારો વિવાહ તો થયો નથી એ હું જાણું છું'' ।।૧૨।।

ઉષાએ કહ્યું : ''વર્ણે શ્યામ, કમળ સરખાં નેત્રવાળો, પીતામ્બરધારી, લાંબી ભુજાઓવાળો અને સ્ત્રીઓના હૃદયને ગમે તેવો શ્રેષ્ઠ પુરુષ મેં સ્વપ્નમાં જોયો ।।૧૩।।

તેણે પહેલાં તો મને પોતાના અધરના મધુનું પાન કરાવ્યું, પરન્તુ હું હજુ ધરાઈને પી લઉં તે પહેલાં તો દુઃખના દરિયામાં મને ધકેલી મૂકી, ખબર નહિ ક્યાં તે ચાલ્યો ગયો. હું તો તલસતી જ રહી ગઈ. તે જ પ્રાણવલ્લભને હે સખી! હું શોધી રહી છું'' ।।૧૪।।

ચિત્રલેખા બોલી : ''હે સખી! જો તારો ચિત્તચોર ત્રિલોકીમાં ક્યાંય પણ હશે અને તેને જો તું ઓળખી શકીશ તો હું તારી વિરહ વ્યથા અવશ્ય શાન્ત કરી દઈશ. હું ચિત્રો બનાવું છું, તું તારા ચિત્તચોર પ્રાણવલ્લભને ઓળખી કાઢી બતાવી દેજે. પછી તે ગમે ત્યાં હશે તો પણ હું તેને તારી પાસે લાવી દઈશ'' ।।૧૫।।

આમ કહી ચિત્રલેખાએ અનેક દેવો, ગન્ધર્વો, સિદ્ધ, ચારણ, પન્નગ, દૈત્ય, વિદ્યાધર, યક્ષ અને મનુષ્યો નાં ચિત્રો બનાવી દીધાં. મનુષ્યોમાં તેણે વૃષ્ણિવંશી વસુદેવજીના પિતા શૂરસેન, સ્વયં વસુદેવજી, બલદેવજી અને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ વગેરેનાં ચિત્ર બનાવ્યાં. પ્રદ્યુમ્નજીનું ચિત્ર જોતાં જ તે શરમાઈ ગઈ ।।૧૬-૧૭।।

હે રાજન્! જ્યારે તેણે અનિરુદ્ધજીનું ચિત્ર દોર્યું ત્યારે તો લજ્જાને લીધે એનું માથું ઝૂકી ગયું. પછી મન્દ-મન્દ હસતાં તેણે કહ્યું, ''મારા પ્રાણ વલ્લભ આ જ છે, આ જ છે'' ।।૧૮।।

ચિત્રલેખા યોગિની છે તેણે શ્રીકૃષ્ણના આ પૌત્ર છે એમ જાણી લીધું અને શ્રીકૃષ્ણદ્વારા રક્ષાયેલી દ્વારકામાં આકાશમાર્ગે પહોંચી ।।૧૯।।

ત્યાં પોતાના પલંગમાં સૂતેલા પ્રદ્યુમ્નજીના પુત્ર અનિરુદ્ધજીને યોગવિદ્યાથી ઉઠાવી શોણિતપુર આવી સખીને એના પ્રિયતમનાં દર્શન કરાવી દીધાં ।।૨૦।।

પોતાના પરમ સુન્દર પ્રાણવલ્લભ મળી જવાથી આનન્દની અધિકતાથી તેનું

મુખકમલ પ્રફુલ્લિત થઈ ગયું અને તે અનિરુદ્ધજીની સાથે પોતાના મહેલમાં વિહાર કરવા લાગી. હે પરીક્ષિત! તેનું અન્તઃપુર એટલું સુરક્ષિત હતું કે તેને કોઈ પુરુષ જોઈ પણ શકતો નહોતો ।।૨૧।।

તે કીંમતી વસ્ત્રો, ઘરેણાં, પુષ્પોના હાર, અત્તર-ફૂલેલ, ધૂપ, આરતી, આસન, માદક અને રુચિ ઉત્પન્ન કરે તેવાં પેય (કેસર કસ્તુરીવાળું દૂધ, શરબત વગેરે), ભોજન, ભક્ષ્ય (ચાવવી ન પડે તેવી ઓગાળી જવાની વસ્તુઓ), મનોહર વાણી અને સેવા-શુશ્રૂષાથી અનિરુદ્ધનો બહુ પ્રેમપૂર્વક સત્કાર કરતી ।।૨૨।।

જેનો નિત્ય સ્નેહ વધતો જાય છે તેવી એ ઉષાની સાથે ગુપ્ત રહેતાં ઘણો સમય ચાલ્યો ગયો એની અનિરુદ્ધજીને ખબર ન પડી, કેમકે એમની ઈન્દ્રિયોને તો ઉષાએ વશ કરી લીધીહતી ।।૨૩।।

જ્યારે કન્યાનું વ્રત (કુંવારાપણું) ભાંગી ગયું અને યદુવીર એને ભોગવવા લાગ્યો ત્યારે ઉષાનો કાંઈક પીતવર્ણ થઈ ગયો (જે ગર્ભધારણનો સૂચક હતો)અનેએના પ્રકટ અવયવો ઉપરથીએને કોઈ પુરુષનો સંસર્ગ થયો છે એવું સ્પષ્ટ અનુમાન કરીને એના રક્ષકોએ પોતાના બચાવને માટે રાજા પાસે જઈને રાજાને કહ્યું : ''હે રાજન્! તમારી કન્યાનું ચરિત્ર કન્યાને દૂષણ આપે તેવું છે એમ અમારું માનવું છે જે તમારા કુળને કલંકરૂપ ગણાય'' ।।૨૪-૨૫।।

હે પ્રભો! એમાં તો સન્દેહ નથી કે અમે રાત-દિન ખડેપગે કોઈ જાતની ગફલત વિના મહેલને પહેરો ભરતા રહીએ છીએ. આપની કન્યાને બહારના પુરુષો તો જોઈ પણ શકતા નથી છતાં એ દૂષિત શી રીતે થઈ ગઈ તેનું કારણ અમને સમજાતું નથી ।।૨૬।।

રક્ષકો પાસે કન્યાના ચરિત્ર દૂષિત થયાના સમાચાર સાંભળી બાણાસુરને અત્યન્ત દુઃખ થયું. તત્કાલ તે ઉષાના મહેલે પહોંચી ગયો તો એણે યદુવંશના એક મહાશૂરવીર અનિરુદ્ધજીને એની પાસે જોયા ।।૨૭।।

અનિરુદ્ધજી સ્વયં કામાવતાર પ્રદ્યુમ્નજીના પુત્ર હતા. ત્રણ ભુવનમાં એમના જેવો સુન્દર બીજો કોઈ નહોતો. સાંવલું-સલૂણું શરીર અને તેના ઉપર લહરાતું પીતામ્બર, કમલદલના જેવી વિશાલ કોમલ આંખો, લાંબી ભુજાઓ, કપોલો ઉપર વાંકડિયા કેશોની લટો અને કુંડલોની ઝગમગતી જ્યોત, હોઠો ઉપર મન્દ હાસ્ય અને પ્રેમભરી દષ્ટિથી મુખની છટા અનૂઠી થઈ રહી હતી ।।૨૮।।

તે વખતે અનિરુદ્ધજી પોતાની અત્યન્ત કામુક પ્રિયતમા ઉષાની સાથે ચોપાટ રમી રહ્યા હતા. તેમના ગળામાં વસન્તી મલ્લિકાનો હાર શોભી રહ્યો હતો. તે હારમાં ઉષાના અંગ-સંગથી તેના વક્ષઃસ્થળ ઉપરનું કેસર લાગેલું હતું. પોતે ત્યાં જવાં છતાં સામે જેમના તેમ નિર્ભય રીતે બેસી રહેલ અનિરુદ્ધજીને જોઈ બાણાસુર આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો ।।૨૯।।

જ્યારે અનિરુદ્ધજીએ જોયું કે બાણાસુર ઘણા આક્રમણકારી શસ્ત્રાસ્ત્રથી સુસજ્જિત વીર સૈનિકોની સાથે મહેલમાં ઘૂસી આવ્યો છે ત્યારે તેમને મારવામાટે તેઓ લોખંડનો એક ભયંકર પરિઘ લઈ, જાણે કે કાલદંડ લઈ સાક્ષાત્ યમ ઊભા હોય તેમ, સાવધાન થઈ ગયા ।।૩૦।।

બાણાસુરની સાથે આવેલા સૈનિકો તેમને પકડી લેવાને માટે જેમ-જેમ તેમની નજીક આવતા જતા તેમ-તેમ તેમને સૂવરના ટોળાનો નાયક જેમ કુતરાઓને દૂર લઈ જાય તેમ દૂર લઈ ગયા. અનિરુદ્ધજીના પ્રહારથી તે સૈનિકોનાં માથાં, ભુજા, જાંઘ વગેરે અંગો ભાંગી તૂટીને ભુક્કો થઈ ગયાં અને તેઓ મહેલમાંથી ભાગી છૂટ્યા ।।૩૧।।

તં નાગપાશૈર્બલિનન્દનો બલીઘ્નન્તં સ્વસૈન્યં કુપિતો બબન્ધ હ ।।
ઉષા ભૃશં શોકવિષાદવિહ્વલાબદ્ધં નિયમ્યાશ્રુકલાક્ષ્યરૌદિષીત્ ।।૩૨।।

ત્યારે બલિના પુત્ર બળવાન બાણાસુરે પોતાની સેનાનો સંહાર થતો જોઈને ક્રોધ કરીને નાગપાશવડે એમને બાંધી લીધા. ઉષાએ જ્યારે સાંભળ્યું કે તેના પ્રીતમને તો બાંધી લીધા છે ત્યારે તે અત્યન્ત શોક અને વિષાદથી વિહ્વળ થઈ ગઈ અને તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી ।।૩૨।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ દશમસ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધમાં (ત્રીજા રાજસ પ્રકરણના ચોથા ફલ-પેટા પ્રકરણનો વૈરાગ્ય રૂપ છઠ્ઠો) ‘‘બાણાસુરની પુત્રી ઉષાનો અનિરુદ્ધની સાથે સમ્બન્ધ’’ નામનો (ઉત્તરાર્ધનો તેરમો અને ચાલુ) બાસઠમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં ઓગણસાઈઠમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

* * *

અધ્યાય ૬૩

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. ૬૦

બાણાસુરને હરાવીને ભગવાન્ ઉષા-અનિરુદ્ધને દ્વારકા લાવ્યા

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું ચોથું ફલ પ્રકરણ અધ્યાય ૭

વિશેષ : ભગવાને શિવ વગેરેને જીત્યા એ વાત ત્રેસઠમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે. આ ફલ પ્રકરણમાં રાજસ નિરોધનું કામ સમ્પૂર્ણ કહેવામાં આવશે. અત્યાર સુધી બધેય ભગવાનની ભક્તવત્સલતા તો જોઈ પણ ભક્તને માટે બીજા દેવોની સાથે ભગવાનનો વિરોધ ક્યાંય જોવામાં આવ્યો નથી. તેથી ભક્તને બીજા દેવથી પોતાના નાશની શંકા થાય. ભગવાને શિવજીને હરાવી સિદ્ધ કર્યું કે ભક્તને કોઈ દેવ પણ દુઃખ દઈ શકે એમ નથી. ભગવાન્ સર્વજ્ઞ છે તો ચાર મહિના કેમ વિચાર ન કર્યો? ત્યાં કહે છે કે ભગવાન્ અક્લિષ્ટકર્મા છે. એ બીજાના કહ્યા વગર સ્વતઃ ઉપેક્ષા કરે છે. પ્રદ્યુમ્નની ખાતરી આપનાર નારદજી હતા. તેમ અનિરુદ્ધજીમાં પણ એ જ છે. સર્વ ભાવથી લડવામાટે જ્વરનું ઉપાખ્યાન કહ્યું છે. તામસ જ્વર અહીં જ ઉત્પન્ન થયો તેની સામે વૈષ્વણ જ્વર થયો. શીત ઉષ્ણ જ્વર પહેલાં ઉત્પન્ન થયેલ પણ મળેલ નહિ તેને ભગવાને અહીં ભેગા કર્યા.

શ્રીશુક ઉવાચ

અપશ્યતાં અનિરુદ્ધં તદબન્ધૂનાં ચ ભારત ।।
ચત્વારો વાર્ષિકા માસા વ્યતીયુરનુશોચતામ્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે ભારત! અનિરુદ્ધને નહિ જોતાં એના બન્ધુઓ શોક કરવા લાગ્યા અને એમ કરતાં વર્ષાઋતુના ચાર માસ નીકળી ગયા ।।૧।।

એક દિવસ નારદજીએ આવી અનિરુદ્ધજીનું શોણિતપુર જવું, ત્યાં ઉષા સાથેનો સહવાસ, બાણાસુરના સૈનિકોને હરાવવા અને પછી તેનું નાગપાશમાં બંધાવું; આ બધી વાત સંભળાવી. આથી યદુવંશીઓએ શોણિતપુર ઉપર ચઢાઈ કરી. (શોણિતપુરના અધિષ્ઠાતા દેવ શંકર છે તેના રક્ષણની જવાબદારી પોતે પોતાના ઉપર રાખી છે તેની તેમણે કંઈ ચિન્તા કરી નહિ કારણ તેઓ વળી શ્રીકૃષ્ણને જ પોતાના આરાધ્ય દેવ માનવાવાળા હતા અને એટલે તેમની શક્તિમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી) ।।૨।।

હવે શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવજી ની સાથે તેમના અનુયાયીઓ બધા યદુવંશીઓ પ્રદ્યુમ્ન, યુયુધાન, ગદ, સામ્બ, સારણ, નન્દ, ઉપનન્દ, ભદ્ર વગેરેએ બાર અક્ષૌહિણી સેનાની સાથે વ્યૂહ બનાવી યાદવોએ બાણાસુરના નગરને ચારે તરફથી ઘેરો ઘાલ્યો ।।૩-૪।।

શોણિતપુરનાં પરાં, બગીચા, કિલ્લા, માઢ, દરવાજા વગેરે તૂટી-ફૂટી રહ્યાં છે એ જ્યારે બાણાસુરે જોયું ત્યારે ક્રોધે ભરાઈ તે પણ બાર અક્ષૌહિણી સેના લઈ લડવાને સામે આવ્યો ।।૫।।

બાણાસુરના પક્ષે સાક્ષાત્ ભગવાન્ શંકર પોતાના વૃદ્ધ પોઠિયા ઉપર સવાર થઈ દેવતાઓના સેનાપતિ પોતાના પુત્ર કાર્તિકેય અને ગણોની સાથે રણભૂમિમાં પધાર્યા અને તેમણે શ્રીકૃષ્ણ તથા બલદેવજી સાથે યુદ્ધ કર્યું ।।૬।।

હે રાજન્! તે યુદ્ધ એટલું બધું અદ્‌ભુત અને ભયંકર હતું કે તે જોવાથી તો ઠીક પણ તેનું વૃત્તાન્ત સાંભળવાથી પણ રુંવાટાં ઊભાં થઈ જાય. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની સાથે શંકરજીનું અને પ્રદ્યુમ્નજી સાથે કાર્તિક સ્વામીનું યુદ્ધ થયું ।।૭।।

કુભાંડ અને કૂપકર્ણ ની સાથે બલદેવજીનું યુદ્ધ થયું. બાણાસુરના પુત્રની સાથ સામ્બ લડ્યો. બાણાસુરની સાથે સાત્યકિ (યુયુધાન) નું યુદ્ધ થયું ।।૮।।

બ્રહ્માજી વગેરે મોટા-મોટા દેવો, ઈન્દ્ર વગેરે સુરપતિઓ, સનક વગેરે મુનિઓ, કપિલજી વગેરે સિદ્ધ પુરુષો, ગન્ધર્વો, અપ્સરાઓ અને યક્ષો વિમાનોમાં બેસી યુદ્ધ જોવા આવ્યા ।।૯।।

ભૂત, પ્રમથ, ગુહ્યક વગેરે શિવના સેવકોને, ડાકિની, યાતુધાન, વિનાયક સહિત વેતાળને, ભૂત, માતરો, પિશાચો, કૂષ્માંડો, બ્રહ્મરાક્ષસોને ભગવાને શાંર્ગ ધનુષમાંથી તીક્ષ્ણ છેડાવાળાં બાણ છોડી હાંકી કાઢ્યાં ।।૧૦-૧૧।।

પિનાકપાણિ શિવજીએ પોતાના પિનાક નામના ધનુષથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ઉપર જાતજાતનાં અગણિત અસ્ત્રો છોડ્યાં પણ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે જરાય વિસ્મય પામ્યા વિના તેમનાં વિરોધી અસ્ત્રોથી તેમને વિફલ બનાવી દીધાં ।।૧૨।।

બ્રહ્માસ્ત્ર સામે બ્રહ્માસ્ત્ર, વાયવ્યાસ્ત્ર સામે પાર્વતાસ્ત્ર, આગ્નેયાસ્ત્ર સામે પાર્જન્યાસ્ત્ર, પાશુપતાસ્ત્ર સામે નારાયણાસ્ત્ર પ્રતિકારને માટે પ્રયોજ્યું ।।૧૩।।

જ્યારે મહાદેવજીનાં અસ્ત્ર-શસ્ત્રોનો જથ્થો પૂરો થઈ ગયો ત્યારે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે જૃમ્ભણાસ્ત્રથી (જેનાથી માણસને બગાસાં ઉપર બગાસાં આવવા લાગે છે)

મહાદેવજીને મોહિત કરી દીધા. તે યુદ્ધ કરતા બંધ થઈ ગયા અને બગાસાં ખાવા લાગ્યા. હવે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તલવાર, ગદા અને બાણો થી બાણાસુરની સેનાનો સંહાર કરવા લાગ્યા ।।૧૪।।

આ બાજુ પ્રદ્યુમ્નજીએ બાણોના મારાથી કાર્તિક સ્વામી (સ્કન્દ) ને ઘાયલ કરી દીધા. તેમના અંગે-અંગમાંથી લોહીની ધારા ચાલી નીકળી તેથી પોતાના વાહન મયૂરદ્વારા રણભૂમિ છોડી બહાર જતા રહ્યા ।।૧૫।।

બલદેવજીના મુશળના મારથી કૂમ્ભાંડ અને કૂપકર્ણ પડ્યા. આ પ્રમાણે પોતાના સેનાપતિઓને હણાયેલા જોઈને બાણાસુરની આખી સેના ચોતરફ છિન્ન-ભિન્ન થઈ ગઈ ।।૧૬।।

પોતાના સૈન્યમાં નાસભાગ થતી જોઈ બાણાસુર બહુ ગુસ્સે થયો અને સાત્યકિને છોડી શ્રીકૃષ્ણ સામે લડવા આવ્યો ।।૧૭।।

પાંચસો ધનુષને એક વખતે ખેંચી રણમાં દુષ્ટ મદવાળાં બાણાસુરે એક-એક ધનુષમાંથી બે-બે બાણ એમ એક હજાર બાણ એકી સાથે છોડ્યાં ।।૧૮।।

ભગવાન્ હરિએ એક જ બાણથી એકી સાથે તેનાં હજાર બાણ તોડી નાખી સારથિ, રથ અને ઘોડા છેદી નાખ્યા. (છતાં પણ બાણાસુર યુદ્ધ કરતો બન્ધ ન થયો ત્યારે) આપે ભય ઉપજાવવા શંખનાદ કર્યો ।।૧૯।।

ત્યારે બાણાસુરની ઉપાસ્ય માતા કોટરા (**કોટરા** : આ કોટરા ગણમાતા છે. બાણાસુરની જનેતાનું નામ 'અશના' છે. બલિની બીજી પત્ની વિન્ધ્યાચલી છે. **''કોટરા રેવતી જ્યેષ્ઠા પૂતના માતૃકાદયઃ।''** શ્રીભાગવત ૧૦।૬।૨૮ માં ગણાવેલ ગણમાતાઓમાંની આ છે.) પોતાના ઉપાસક પુત્રના પ્રાણોની રક્ષા કરવામાટે વચ્ચે આવી છૂટા કેશ મૂકી નગ્ન થઈને ઊભી રહી ।।૨૦।।

નગ્ન અને પ્રકટ સ્તનવાળી સ્ત્રી સામું જોવાની શાસ્ત્રમાં મના કરવામાં આવી છે તેથી રખેને ક્યાંક તેના ઉપર દષ્ટિ પડી જાય એટલે મુખ ફેરવી જઈને બીજી તરફ ભગવાન્ જોવા લાગ્યા. એ સમયનો લાભ લઈ રથ અને ધનુષ રહિત થયેલો બાણાસુર પોતાના નગરમાં પહોંચ્યો ।।૨૧।।

આ બાજુ જ્યારે શિવજીના ભૂતગણ ભાગી ગયા ત્યારે તેમણે છોડેલો ત્રણ માથાં અને પગવાળો માહેશ્વર *જ્વર દસે દિશાઓને બાળતો હોય તેમ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તરફ દોડ્યો ।।૨૨।।

વિશેષ : ''મહારાજ! હું આપના સ્વરૂપને, આપના બલને અને આપના કાર્યને જાણું છું પણ આપે મારી રક્ષા કરવી જ જોઈએ'' એ મતલબની સ્તુતિ જ્વરે કરી છે. એમાં પ્રથમ સ્વરૂપને કહે છે, બાકી બે રહ્યા તે અનુક્રમે કહેશે. (કારિકા)

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે તેને પોતાની તરફ આવતો જોઈ તેનો મુકાબલો કરવા માટે પોતાનો જ્વર છોડ્યો. એટલે વૈષ્ણવ અને માહેશ્વર જ્વર આપસમાં લડવા લાગ્યા ।।૨૩।।

અન્તમાં વૈષ્ણવ (વિષ્ણુના) જ્વરના તેજથી માહેશ્વર (મહેશ-શંકર નો) જ્વર પીડિત થઈ બહુ રુદન કરવા લાગ્યો અને અત્યન્ત ભયભીત થઈ ગયો. જ્યારે તેને બીજે ક્યાંયથી રક્ષણ ન મળ્યું ત્યારે તે અત્યન્ત નમ્રતાથી હાથ જોડી શરણમાં લેવાને માટે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની હાથ જોડી સ્તુતિ કરવા લાગ્યો ।।૨૪।।

જ્વરે કહ્યું : હે પ્રભો! આપની શક્તિઓ અનન્ત છે. આપ બ્રહ્માજી વગેરે ઈશ્વરોના પણ નિયન્તા છો. આપ સર્વના આત્મા છો. આપ પ્રકૃતિ વગેરેના સમ્બન્ધ વિનાના અવિકારી અને જ્ઞાન સ્વરૂપ છો. વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહાર નું કારણ આપ જ છો. આપ લોક-વેદ સિદ્ધ છો. જગત્કર્તૃત્વ, જગતનું નિર્વાહકત્વ, સેતુત્વ, ધારકત્વ, પ્રશાન્તત્વ વગેરે બ્રહ્મનાં લક્ષણો આપમાં જ છે. બ્રહ્મ સ્વરૂપ આપને હું નમસ્કાર કરું છું ।।૨૫।।

(સર્વનું કારણ) કાલ, દૈવ (પ્રારબ્ધ), તત્વો, શરીર, સર્વનો હેતુ (પ્રાણ), (તેનો પણ સ્વામી) આત્મા, અહંકાર, તેનો (દેવ, તિર્યન્ક્, મનુષ્યાદિરૂપ) સંઘાત અને પછી બીજમાંથી અંકુર થાય અને અંકુરમાંથી બીજ થાય તેમ સંઘાતથી શરીર અને શરીર થી સંઘાતરૂપી અનાદિસિદ્ધ પ્રવાહ-આ બધું આપની માયા છે. આપ માયાના નિષેધની પરમ સીમા છો. આપને હું શરણે આવ્યો છું ।।૨૬।।

આપ લીલાવડે અનેક પ્રકારના અવતાર ધારણ કરી દેવ, સાધુ અને લોકમર્યાદા નું રક્ષણ કરો છો અને હિંસાથી વર્તન કરતા ઉન્માર્ગે ચાલનારને હણો છો. આપનો આ અવતાર પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવામાટે છે ।।૨૭।।

હે પ્રભો! આપના (બહારથી શાન્ત છતાં અન્દરથી) અતિ દુઃસહ ઉગ્ર તેજરૂપી જ્વરથી અત્યન્ત સન્તપ્ત થઈ રહ્યો છું. (અગ્નિ અગ્નિથી દાઝે નહિ એ ન્યાયે તાવને તાવ ન આવે પણ છતાં હું સન્તપ્ત થઈ રહ્યો છું) હે ભગવન્! દેહધારી જીવો જ્યાં સુધી આશાની જાળમાં ફસાઈ રહી આપના ચરણકમલોનું શરણ નથી લઈ લેતા

ત્યાં સુધી જ તાપ-સન્તાપ તેમને સતાવે છે* ।।૨૮।।

વિશેષ : આથી એમ પણ કહેવાયું કે તાપની નિવૃત્તિ ભગવદ્ ચરણના શરણ સિવાય બીજા કોઈ પ્રકારે થતી નથી. જ્ઞાનથી તાપ નિવૃત્તિ થાય છે એ વાત સાચી પણ તેનું પણ કારણ ચરણમૂલનો આશ્રય જ છે. તો પછી જ્ઞાનરૂપી અન્તર્ગડુ (રસોળી) નું શું કામ છે? આમ જ્ઞાન કરતાં ભક્તિની ઉત્તમતા સિદ્ધ થઈ.

ભગવાન્ બોલ્યા : ''હે ત્રિશિર! (કફ, વાત અને પિત્ત એ તાવનાં ત્રણ મસ્તક છે.) હું તારી ઉપર પ્રસન્ન છું. મારા જ્વરથી તને ભય નહિ થાય. આપણા આ સંવાદનું સંસારમાં જે કોઈ સ્મરણ કરશે તેને તારાથી ભય નહિ થાય'' ।।૨૯।।

એમ ભગવાને કહ્યું ત્યારે અચ્યુતને નમસ્કાર કરી માહેશ્વર જ્વર ચાલ્યો ગયો; એટલામાં બાણાસુર રથમાં બેસી જનાર્દન સાથે યુદ્ધ કરવા આવી પહોંચ્યો ।।૩૦।।

બાણાસુરે પોતાના હજાર હાથોમાં જાતજાતનાં હથિયારો (તો) ધારણ કર્યાં હતાં. તેણે સુદર્શન ચક્રધારી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ઉપર બાણો છોડ્યાં (ય ખરાં). પણ હે પરીક્ષિત! હકીકતમાં તેને ક્રોધ થયો નહોતો. (કારણ કે ભગવાને પહેલાં તેના પ્રાણોની રક્ષા કરેલી) ।।૩૧।।

જ્યારે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે જોયું કે બાણાસુરે તો બાણોની ઝડી લગાવી દીધી છે ત્યારે છરાના જેવી તીણી ધારવાળા ચક્રથી, જેમ કોઈ વૃક્ષની નાની-નાની ડાળીઓ કાપી રહ્યો હોય તેમ તેની ભુજાઓ કાપી નાખવા લાગ્યા ।।૩૨।।

જ્યારે ભક્તવત્સલ ભગવાન્ શંકરે જોયું કે બાણાસુરની ભુજાઓ કપાઈ રહી છે ત્યારે તે સુદર્શન ચક્રધારી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની પાસે આવ્યા અને સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ।।૩૩।।*

વિશેષ : જેવા ભગવાન્ છે તેવા રૂપમાં તો એ યોગવડે મેળવી શકાય છે. અત્યારે દેખાતા ભગવાન્ શાસ્ત્રથી સંગત થતા નથી એમ બતાવવા ભૂમિ વગેરે એના અંગ છે એમ બતાવ્યું છે. એ અંગો પણ ભગવદ્ લોકમાં જુદા રૂપે દેખાય છે. જેમકે રોમ, નખ આદિ મનુષ્યની મરેલી ત્વચા ગણાય છે તેમ ભગવાન્‌માં એવી કોઈ વસ્તુ નથી પણ એ પણ અંગરૂપ ગણાય છે. ભગવાન્ અમારે માટે ભૂતલ ઉપર પધાર્યા છે (શિવજી વેદરૂપ છે અને ભગવાન્ વૈદિક ધર્મનું પાલન કરવા પધાર્યા છે) તેથી એમની સ્તુતિ કરી. આપ તો નિર્દોષ અને પૂર્ણગુણ છે છતાં અમને એ દર્શન આપે છે. પણ જેનો જેવો અધિકાર તે પ્રમાણે દર્શન આપે એનું કારણ એ પોતે જ છે. પોતાના અજ્ઞાનથી અન્તરાય થાય છે તે અન્તરાયને આપ મટાડો ત્યારે આપનું દર્શન

થાય. શ્રીકૃષ્ણની ઈચ્છાથી સર્વની બુદ્ધિ વિપરીત થઈ જાય છે. નહિ તો વિવેકી પુરુષો ધન, પુત્ર આદિમાં મોહ કેમ પામે? તેથી પહેલાંના અપરાધોની ક્ષમા સર્વનિયન્તા શ્રીહરિમાં નિત્ય (સિદ્ધ) છે, છતાં જે લોકો શ્રીહરિની ભક્તિ નથી કરતા તેમનું જીવન વ્યર્થ છે. તેથી ભગવાનની ભક્તિ કરવી તે કર્તવ્ય છે, કારણ કે બાણાસુર પણ ભક્તિ કરે છે. (ભગવાન્ આવા ભક્તવત્સલ અને મહોદાર હોવા છતાં) પ્રાકૃત લોકો ભક્તિ નથી કરતા તેમાં તેમનું દુર્ભાગ્ય જ કારણ છે. અમે તો લોકરીતિથી જ આપની ઉત્તમતા સિદ્ધ થાય તે માટે યુદ્ધમાટે આવ્યા છીએ પણ અમે ભક્ત છીએ એમાં સંશય નથી. પ્રકટ પ્રકારથી ‘શરણાગતિ’ કહેવાય છે. તેવાનું જેનાથી હિત થાય તે કરવા માટેની પ્રાર્થના છે.

શંકર ભગવાને કહ્યું : હે પ્રભો! વેદમન્ત્રોમાં તાત્પર્યરૂપથી છુપાયેલ પરમ જ્યોતિ સ્વરૂપ પરબ્રહ્મ નિશ્ચય આપ જ છો. આપના સ્વરૂપને ગૂઢ જાણીને પહેલાં તો જિજ્ઞાસુઓ પોતાના હૃદયોને શુદ્ધ કરે છે. પછી જેમ ઘડામાં આકાશ છે પણ તે અપ્રકટ છે તેમ શૂન્યવત્ ભાસતા આપના સ્વરૂપને સર્વવ્યાપી અને નિર્વિકારી તરીકે સર્વત્ર જુએ છે ।।૩૪।।

આકાશ આપની નાભિ છે. અગ્નિમુખ અને જલ વીર્ય છે. સ્વર્ગ આપનું મસ્તક છે. દિશાઓ કાન અને પૃથ્વી ચરણ છે. ચન્દ્ર આપનું મન અને સૂર્ય નેત્ર છે. અહંકાર હૃદય છે. સમુદ્ર આપનું પેટ અને ઈન્દ્ર ભુજા છે ।।૩૫।।

વૃક્ષો અને ઔષધિઓ આપનાં રોમ છે. મેઘ આપના કેશ છે. વિરંચિ (બ્રહ્મા) બુદ્ધિ છે. પ્રજાપતિ (બ્રહ્મા) આપની ગુહ્યેન્દ્રિય છે. ધર્મ આપનું હૃદય છે. આ પ્રમાણે સમસ્ત લોક અને લોકાન્તરો ની સાથે જેના શરીરની તુલના કરવામાં આવે છે તે પરમ પુરુષ આપ જ છો ।।૩૬।।

હે અખંડ જ્યોતિસ્વરૂપ પરમાત્મા! આપનો આ અવતાર ધર્મની રક્ષા અને ખલ પુરુષોને દંડ આપવામાટે થયો છે. અમે બધા (દેવો) પણ આપના પ્રભાવથી જ પ્રભાવિત થઈ સાતે ભુવનોનું પાલન કરીએ છીએ ।।૩૭।।

આપ એક અને અદ્વિતીય આદિપુરુષ છો. જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ માં અનુગત અને તેમનાથી પર તુરીય તત્વ પણ આપ જ છો અર્થાત્ આપ સમાધિગમ્ય છો. આપની દષ્ટિ આપમાં જ રહેલી છે અર્થાત્ આપ આત્માનુભવથી જ તુષ્ટ છો. મોક્ષના કારણરૂપ છો. આપ બધાંનું કારણ છો પણ આપનું કારણ કોઈ નથી. (જેવી રીતે હરડેમાં છ રસ છે છતાં તે સ્વાદમાં નીરસ લાગે છે તેવી રીતે) આપ ત્રણે ગુણોની

વિભિન્ન વિષમતાઓને પ્રકાશિત કરવામાટે પોતાની માયાથી દેવતા, પશુપક્ષી, મનુષ્ય વગેરે શરીરો પ્રમાણે જુદા-જુદા રૂપોમાં દેખાઓ છો* ।।૩૮।।

વિશેષ : ચિન્તામણિ જેનું આપણે ચિન્તન કરીએ તે આપે છે છતાં ચિન્તામણિમાં કોઈ વિકાર થતો નથી. વળી ચિન્તામણિએ નિર્માણ કરેલા પદાર્થોની ફલદાતા તરીકે ઉપાસના કરવામાં આવતી નથી. ફલદાતા તરીકે તો ચિન્તામણિની જ ઉપાસના કરવામાં આવે છે.

સાકરને લીમડો માનીને ખાવામાં આવે તો પણ તે મોઢું કડવું નથી કરી દેતી. સાકર એ સાકર જ છે અને તે મોઢું મીઠું કરે જ કરે.

બીજ એક જ હોય છે પણ તેમાંથી પત્રો, કાષ્ઠ, ગુન્દ, પુષ્પો અને ફલો થાય છે. છતાં બીજમાંથી વૃક્ષ થયા પછી બીજનો તો નાશ થઈ જાય છે પણ ભગવાન્ તો અખંડ જ રહે છે. (શ્રીસુબોધિનીજી)

વાદળાંઓને સૂર્ય ઉત્પન્ન કરે છે પણ તે જ વાદળાં સૂર્યને ઢાંકી દે છે. તેમ જગતને આપ ઉત્પન્ન કરો છો પણ તે જ જગત્ આપને ઢાંકી દે છે. જેમ સૂર્ય તે વાદળાંઓને તેમણે કરેલી વૃષ્ટિને અને તેમની નીચે રહેલા પૃથ્વી ઉપરના પદાર્થોને, પોતે અદષ્ટ હોવા છતાં પ્રકાશિત કરે છે. તેમ સર્વના કારણરૂપ આપ સર્વત્ર સર્વ વસ્તુને પ્રકાશિત કરો છો. આપ સૂર્યના જેવા સ્વયં પ્રકાશ છો પરન્તુ ગુણોદ્વારા જાણે કે ઢંકાઈ જાઓ છો અને સમસ્ત ગુણોને તથા ગુણાભિમાની જીવોને પ્રકાશિત કરો છો. હકીકતમાં તો આપ અનન્ત છો ।।૩૯।।

વિષયો દુઃખદાયી છે એમ જાણવા છતાં જે વિવેકી પુરુષો પણ પુત્ર, સ્ત્રી, ગૃહ વગેરેમાં આસક્ત થાય છે તેમની બુદ્ધિ આપની કોઈ અદ્ભુત માયાથી જ મોહિત થયેલી છે. તેથી પુત્ર વગેરેમાં આસક્ત હોવાથી (ભરતજીની આસક્તિ હરણમાં હતી તો તેમનો જન્મ હરણને ત્યાં થયો તેમ) તેઓ પુત્ર, સ્ત્રી વગેરેને ત્યાં જ જન્મે છે અને મરે છે અને આમ દુઃખના અગાધ સાગરમાં ડૂબકાં ખાધા કરે છે ।।૪૦।।

વિવેક ઈન્દ્રિયાદિ યુક્ત શરીર આપ મનુષ્યને કૃપા કરીને આપો છો પણ તે ઈન્દ્રિયોને આધીન હોવાથી, આપના ચરણારવિન્દમાં આસક્તિ રાખવી જોઈએ છતાં આદર પણ રાખતો નથી. આવો પોતાની જાતને છેતરનારો પુરુષ શોચનીય છે ।।૪૧।।

હે પ્રભો! આપ સમસ્ત પ્રાણીઓના આત્મા, *પ્રિય અને (અવળે રસ્તે ચાલનારને દંડ દેનારા સમર્થ) ઈશ્વર છો. મનુષ્ય પોતે મૃત્યુનો કોળિયો છે અને

છતાં તે આપને છોડી દઈ અનાત્મ, અપ્રિય અને અનીશ્વર (તુચ્છ) વિષયોમાં સુખબુદ્ધિ કરી તેમની પાછળ પડે છે તે એટલો મૂર્ખ છે કે તે અમૃત છોડી ઝેર પી રહ્યો છે ।।૪૨।।

વિશેષ : બેતાલીસમાં શ્લોકમાં 'પ્રિય' શબ્દ છે. તેતાલીસમા શ્લોકમાં 'પ્રેષ્ઠ' (પ્રિયતમ-સૌથી વધારે પ્રિય) શબ્દ છે. એ એમ બતાવે છે કે જેનામાં ભગવત્પ્રેમ અત્યન્ત ઉત્કટ હોય તેનાં અન્ય સાધન સમ્પન્ન થઈ ચૂક્યાં.

હું, બ્રહ્માજી, બધા દેવતાઓ અને વિશુદ્ધ હૃદયવાળા ઋષિમુનિઓ આપને સર્વથા સર્વાત્મભાવથી શરણાગત છીએ કારણ કે આપ જ અમારા આત્મા, પ્રિયતમ અને ઈશ્વર છો ।।૪૩।।

આપ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય નાં કારણરૂપ છો. આપ બધામાં સમાન, પરમ શાન્ત, બધાના મિત્ર, આત્મા અને ઈષ્ટદેવ છો. આપ એક છો. (અર્થાત્ આપના સિવાય બીજું કંઈ છે જ નહિ, આપનો બરોબરિયો કોઈ નથી અને આપને માટે કોઈ પરાયો નથી) આપ જગતના આધાર તથા અધિષ્ઠાન (નિવાસ) છો. હે પ્રભો! અમે બધા સંસારથી મુક્ત થવાને માટે શરણાગતિપૂર્વક આપનું ભજન કરીએ છીએ ।।૪૪।।

હે દેવ! આ બાણાસુર મારો પ્રિય ભક્ત છે. મેં તેને અભયદાન આપ્યુ છે. એ આપની કૃપાથી મેં કર્યુ છે. તેથી એને અભય થાઓ. મારી વિનન્તિથી પણ આપ દૈત્યપતિના ઉપર પ્રસન્ન થાઓ ।।૪૫।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : આપ તો અમારા સ્વકીયછો અને સ્વકીયને ગમે તે કરવું જોઈએ. એટલે આપની વાત માની હું તેને નિર્ભય કરી દઉં છું. તેના સમ્બન્ધ પહેલાંજે આપની *ઇચ્છા હતી તેપ્રમાણે મેં તેની ભુજાઓ કાપી નાખી તેનું જ અનુમોદન કર્યું છે ।।૪૬।।

વિશેષ : ભગવાનની ઈચ્છા એ જ કૃતિ હોય છે. ક્રિયા તો માત્ર તેનું અનુમોદન જ હોય છે. જેવી રીતે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને મહાભારતનું યુદ્ધ કરવા સમજાવતાં આજ્ઞા કરે છે કે **દ્રોણં ચ ભીષ્મં ચ જયદ્રથં ચ** (ગીતા અધ્યાય ૧૧ શ્લોક-૩૪) દ્રોણ, ભીષ્મ વગેરેને તો મેં મારી જ નાખ્યા છે. તું તો નિમિત્તમાત્ર થા, અર્થાત્ આપે તેમના મૃત્યુની ઈચ્છા કરી ત્યારે જ તેઓ મરી ચૂકેલા. પછીની ક્રિયાતો ભગવદ્દઈચ્છાનું અનુમોદન જ છે.

હું જાણું છું કે બાણાસુર દૈત્યરાજ બલિ રાજાનો પુત્ર છે. તેથી હું પણ તેનો વધ

કરી શકું એમ નથી કારણ કે હું પ્રહ્લાદજીને વરદાન દઈ ચૂક્યો છું કે તમારા વંશમાં જન્મેલા કોઈ પણ દૈત્યનો હું વધ નહિ કરું ।।૪૭।।

(વામન ભગવાનના પ્રસંગમાં પ્રહ્લાદજીએ તો એક બલિના પ્રાણોની રક્ષા કરવા જ પ્રાર્થના કરેલી પણ ભગવાનની ભક્તવશ્યતા એવી કે પ્રહ્લાદજીને વરદાન આપી દીધું, ''તારા વંશમાં જન્મેલ કોઈ પણ દૈત્યનો હું વધ નહિ કરું!થ) (પ્રહ્લાદજીના પુત્ર વિરોચન. વિરોચનના પુત્ર બલિ. બલિના પુત્ર બાણાસુર).

તેના ગર્વને દૂર કરવામાટે જ મેં એની ભુજાઓ કાપી નાખી છે. તેની બહુ મોટી સેના પૃથ્વી ઉપર બોજારૂપ થઈ પડી હતી તેથી જ મેં તેનો સંહાર કરી નાખ્યો છે ।।૪૮।।

હવે તેની ચાર ભુજાઓ બચી રહી છે. તે અજર અમર રહેશે. આ બાણાસુર આપના પાર્ષદોમાં મુખ્ય થશે. હવે તેને કોઈ તરફથી કોઈ પણ પ્રકારનો ભય નથી ।।૪૯।।

શ્રીકૃષ્ણ પાસે આ પ્રમાણે અભયદાન પ્રાપ્ત કરી બાણાસુરે દંડવત્ પ્રણામ કર્યા અને અનિરુદ્ધજીને પોતાની પુત્રી ઉષાની સાથે રથમાં બેસાડી ભગવાનની પાસે લઈ આવ્યો ।।૫૦।।

ત્યારબાદ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે મહાદેવજીની સમ્મતિથી (**'રુદ્રાનુમોદિતઃ'** **અને** **'કૃષ્ણોનુમોદિતઃ'** બે પાઠ છે. બન્નેનો અર્થ સરખો જ છે) વસ્ત્રો અને અલંકારો થી વિભૂષિત ઉષા અને અનિરુદ્ધજી ને એક અક્ષૌહિણી સેના સાથે આગળ કરી દ્વારકામાટે પ્રસ્થાન કર્યું ।।૫૧।।

આ બાજુ જ્યારે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ વગેરેના પધારવાના સમાચાર દ્વારકમાં પહોંચ્યા ત્યારે નગરનો ખૂણે-ખૂણો ધજાઓ અને તોરણો થી સજાવવામાં આવ્યો. મોટી-મોટી સડકો અને ચોકો ને ચન્દનમિશ્રિત જલથી છાંટી દેવામાં આવ્યા. નગરજનો, બન્ધુ, બાન્ધવો અને બ્રાહ્મણોએ આગળ પડી ભારે ધામધૂમથી ભગવાનનું સ્વાગત કર્યું. તે વખતે શંખ, નગારાં અને ઢોલો નો તુમુલ અવાજ થઈ રહ્યો હતો. આ પ્રમાણે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પોતાની રાજધાનીમાં પ્રવેશ કર્યો ।।૫૨।।

ય એતત્ કૃષ્ણવિજયં શંકરેણ ચ સંયુગમ્ ।।
સંસ્મરેત્ પ્રાતરુત્થાય ન તસ્ય સ્યાત્ પરાજયઃ ।।૫૩।।

હે પરીક્ષિત! જે પુરુષ શંકરની સાથે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના યુદ્ધ અને આપના

વિજયની કથાનું પ્રાતઃકાલમાં ઊઠીને સ્મરણ કરશે તેનો (ઇન્દ્રિયો અને અન્તઃકરણદ્વારા કદી) પરાજય નહિ થાય ।।૫૩।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધમાં (ત્રીજા રાજસ પ્રકરણના ચોથા ફલ-પેટા પ્રકરણનો ધર્મીરૂપ સાતમો) ''બાણાસુરને હરાવીને ભગવાન્ ઉષા-અનિરુદ્ધને દ્વારકા લાવ્યા'' નામનો (ઉત્તરાર્ધનો ચૌદમો અને ચાલુ) ૬૩મો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં ૬૦મો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ત્રીજા રાજસ પ્રકરણનું ચોથું ફલ પ્રકરણ સમ્પૂર્ણ

ત્રીજું રાજસ પ્રકરણ સમ્પૂર્ણ

... શ્રીભાગવતમાદરાત્। પઠનીયં પ્રયત્નેન નિર્હેતુકમદમ્ભતઃ।।
કોઈ પણ લૌકિક(પૈસા-ટકા કમાવવા, ફંડ-ફાળા)-પારલૌકિક (મૃતકનો ઉદ્ધાર, પિતૃદોષનું નિવારણ) હેતુ કે ઢોંગ વિના આદર પૂર્વક પ્રયત્ન પૂર્વક જાતેજ, શ્રીભાગવતનો પાઠ કરવો જોઈએ. **(શ્રીવલ્લભાચાર્ય)**

અધ્યાય ૬૪

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અધ્યાય ૬૧

પ્રકરણ ૪-સાત્વિક પ્રકરણ - નૃગનું આખ્યાન

પહેલું પ્રમેય પ્રકરણ અધ્યાય પહેલો

વિશેષ : ૧. પૂર્વે અઠ્ઠાવીશ અધ્યાયથી રાજસ પ્રકરણ કહ્યું. હવે સાત્વિક પ્રકરણ એકવીસ અધ્યાયથી કહે છે. તે સાત્વિક પ્રક્રિયા વસુદેવજીના યજ્ઞમાં પૂર્ણ થશે. તામસ પ્રકરણની લીલા શ્રવણ કરવાથી તામસ અહંકારના કાર્યરૂપ દેહની શુદ્ધિ થાય છે તેમ રાજસ લીલાના શ્રવણથી રાજસ અહંકારના કાર્યભૂત ઈન્દ્રિયોની શુદ્ધિ થાય છે તેથી શ્રીઆચાર્યચરણે **'ઈન્દ્રિયશોધિકા'** એમ રાજસલીલાનું વિશેષણ કહ્યું છે. તામસોનો દઢ આગ્રહ હોય તેનો નિરોધ કરતાં વિશેષ શ્રમ થાય તેટલો રાજસોનો આગ્રહ ન હોય તેથી **'નાતિયત્ના'** કહી છે. સાત્વિક પ્રક્રિયા ચાર પ્રકાર કહે છે. ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ છ-છ અધ્યાયથી કહ્યા છે, જ્યારે મોક્ષ ત્રણ

અધ્યાયથી કહ્યો છે. પ્રમેય, સાધન અને ફલ વડે અર્થ, ધર્મ અને કામ કહ્યા છે. ધર્મીપ્રકરણમાં ત્રિવિધ મોક્ષ કહ્યો છે. પ્રકીર્ણ આખ્યાનવાળી આ પ્રક્રિયા છે. અહીં ક્રમની વિવક્ષા નથી તેથી નૃગનું આખ્યાન પ્રથમ કહ્યું છે. પણ પહેલાં ધર્મ કહ્યો. પછી ગોપીજનોની કથાથી કામ કહ્યો. નૃગ પ્રમાણમાં શ્રદ્ધાવાળો છે, ગોપીજનો વેદાત્મક બલદેવજીના રમણથી પ્રમાણ પુષ્ટ છે, પૌણ્ડ્રક મહાદેવજીના વરથી પુષ્ટ છે. એ ત્રણ પ્રમાણ પોષિત છે. દ્વિવિદ, લક્ષ્મણા અને નારદજી એ ત્રણનો મોક્ષ કહ્યો છે. દ્વિવિદ રામભક્ત છે. તેને **'યે ચ પ્રલમ્બ'** ઇત્યાદિમાં ગણ્યો છે. ભગવદ્ આવેશદ્વારા બલદેવજીએ હસ્તિનાપુરને ઊંધું કર્યું ત્યારે કૌરવોને ભગવાનનું માહાત્મ્યજ્ઞાન થયું કે જેથી લક્ષ્મણાનો મોક્ષ થયો. નારદજીને ભગવાનની બહુ સ્ત્રીઓના રમણમાં સન્દેહ પડ્યો. તેમનું એ અજ્ઞાન દૂર કરી ભગવદ્ ધર્મના જ્ઞાનરૂપ મોક્ષ કર્યો. પછી છ અધ્યાયથી ધર્મ કહ્યો. તેમાં એકથી સાધારણ અને પાંચથી ધર્મ કહ્યો. નૃગે દાનમાં યોજેલો અર્થ અનર્થરૂપ થયો તેને ભગવાને અર્થરૂપ વિશેષ કર્યો. ભગવાનને ભજતાં સ્વરૂપ સિવાય બીજી કામના કરે તો ભગવાન્ વિરુદ્ધ થઈ જાય છે અને પશુ-પુત્રાદિ આપે છે. ફલની કામના છોડીને ભજે તો ફલરૂપે પોતે પ્રકટ થાય છે. એમાં પણ બ્રાહ્મણનો પૈસો ન લેવો એ નૃગના આખ્યાનથી સમજાવ્યું છે. એણે બ્રાહ્મણનો પૈસો આપ્યો તેથી કાકીડો (કાચંડો) થવું પડ્યું. તેમાંથી ભગવાને છોડાવ્યો એ વાત ચોસઠમાં અધ્યાયમાં કહે છે, કેમકે યાદવો રાજસ છે. તેમને ઉપદેશ આપશે ત્યારે તેઓ સાત્વિક થશે. અહીં ઉદ્ધારક અનિરુદ્ધજી છે.

૨. નૃગના મોક્ષથી વસુદેવજીના યજ્ઞ સુધી સાત્વિક પ્રકરણ છે. સાત્વિકોને પ્રમાણની અપેક્ષા હોતી નથી તેથી આમાં સાત-સાત અધ્યાયના પ્રમેય, સાધન અને ફલ નામનાં ત્રણ પ્રકરણ છે. એમાં રાજસો, તામસો કેમ આવ્યા એ શંકાના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે એમને સ્નેહ અને આસક્તિ હતાં તે વ્યસનથી શુદ્ધ થયાં ત્યારે એમનો વિક્ષેપ દોષ દૂર થયો. તેમને સંસ્કાર થયો અને પ્રભુની કૃપા થઈ એટલે તેમનો ઉદ્ધાર પણ થયો. તેથી આ પ્રકરણમાં બધાના દોષની નિવૃત્તિ કહેવાની છે. નૃગ રાજા પહેલાંનો ભક્ત અને સાત્વિક હતો. તેણે અતિદાન કર્યુ તેથી એ દુઃખી થયો. તેનો શ્રીકૃષ્ણે મોક્ષ કર્યો એમ કેટલાક કહે છે. આજ્ઞાના અભાવમાં એને દોષ લાગ્યો એમ કેટલાક કહે છે. ભગવાનની ઈચ્છા ન હતી અને એણે ગાયો આપી તેથી એમ થયાનું કેટલાક કહે છે. હું દાન આપનાર છું એવું અભિમાન એને થયું એ દોષ છે. ખરી રીતે જોતાં વિચાર કર્યા વગર ધર્મમાં અત્યન્ત આગ્રહ એ એનો દોષ હતો. તેથી તેને કાકીડો (કાચંડો) થવું પડ્યું. શ્રીકૃષ્ણ સિવાય કોઈમાં અત્યન્ત આગ્રહ ન રાખવો, કેમકે ભક્તિમાર્ગમાં એવાને પણ શ્રીકૃષ્ણ મુક્તિ આપી શકે છે. એ પાછો આવો આગ્રહ ન કરે એને માટે સર્વને મારવા લાયક

કાકીડાનો દેહ ભગવાને એને આપ્યો. જેમ એણે એક બ્રાહ્મણનો ક્ષોભ કર્યો તેમ કર્મમાં જેટલા જોડાયાં હોય તેમને એ કર્મ ક્લેશ આપનાર થાય છે. તેથી બીજામાં વ્યસન રાખનાર, ધર્મ કરતાં પણ દુઃખ પામે છે. માટે શ્રીકૃષ્ણનું ભજન કરવું. અસંખ્ય ગાયો આપી **''બ્રહ્મણ્યસ્ય વદાન્યસ્ય તવ દાસસ્ય''** એ વાક્યથી તામસ આદિ ત્રણ ભેદ કહ્યા છે. તેથી તામસ ધર્મમાં તો ફલ ભ્રમ સિવાય બીજું કાંઈ નથી તેથી ધર્મનો નિર્ધાર કરવો. જેમાં દોષ ન લાગે તેવો ધર્મ કરવો, નહિ તો ગુણ હોય તો પણ એ દોષરૂપ થાય છે. આ અધ્યાયમાં ઐશ્વર્ય કાર્ય સ્પષ્ટ છે.

બીજા અધ્યાયનો વિચાર કરતાં ચાર અધ્યાયમાં ચાર પુરુષાર્થ સિદ્ધ ન થયા તે ભગવાને કરી આપ્યા એ કહે છે કે ધર્મમાર્ગમાં બ્રાહ્મણનું અપમાન ન કરવું. મુખ્ય ધર્મમાં તો પ્રાણીનો દ્રોહ ન કરવો. અર્થમાં બન્ધુનો ક્ષોભ ન કરવો. કામમાં આત્માનો ક્ષોભ ન કરવો. મોક્ષમાં ઈશ્વરનો અપરાધ ન કરવો. એ વાત ચાર અધ્યાયથી કહે છે; જેમ નૃગનો ધર્મ સિદ્ધ ન થયો. એણે બ્રાહ્મણનો અપરાધ કર્યો. યમુનાજીએ પ્રભુના ભાઈને ક્ષોભ કર્યો. તેમનો ભગવત્સમ્બન્ધરૂપ અર્થ સિદ્ધ ન થયો. પૌણ્ડ્રકે ભગવાનનો અપરાધ કર્યો. તેનો કામ સિદ્ધ ન થયો. દ્વિવિદનો મોક્ષ સિદ્ધ ન થયો, કારણ કે એણે એના મૂળનો વિરોધ કર્યો. અનિરુદ્ધજી ધર્મરક્ષક છે. દુષ્ટને માર્યા વિના સદ્ રક્ષણ ન થાય તેથી બલદેવજીનું પણ એમાં કાર્ય છે. તેથી આમાં બલદેવજીનું ચરિત્ર છે. તે યોગ્ય જ છે. તેમ જ આ અધ્યાયનો અર્થ વીર્ય છે એ વીર્યનું કાર્ય બલદેવજીએ યમુનાકર્ષણ કરીને બતાવ્યું છે. પછી લૌકિક ગોપીજનોની સાથે બલદેવજીની ક્રીડા છે. એ ગોપીજનો **''બ્રહ્મણા શપ્તા વાગ્ ગોપીઃ''** એમ તૃતીયસ્કન્ધમાં બ્રહ્માજીએ કામથી શાપ આપ્યો તેથી એ ગોપીજનો થયાં અને કામથી શ્રીકૃષ્ણને મળ્યાં તેથી **''ગોપ્યઃ કામાત્''** એમ કહ્યું છે તે આ ગોપીજનો સમજવાં. તેઓ બલદેવજીના સંગથી સાત્વિક થયાં. એમણે શ્રીકૃષ્ણમાં દોષભાવ કર્યો તે દોષ એમનો દૂર થયો. વરુણે વારુણીની ધારા કરી, કાન્તિએ પોશાક આપ્યો. શ્રીયમુનાજીને ભગવત્પ્રતિબન્ધ નિવૃત્ત થયો. એ ભગવદાવિષ્ટ બલભદ્રના વીર્યનું કાર્ય સમજવું.

ત્રીજા અધ્યાયના વિચારમાં પૌણ્ડ્રકનો કામ સિદ્ધ ન થયો એ વાત આવે છે. એમાં શ્રીકૃષ્ણમાં જેને માન હોય તેનો કામ સિદ્ધ થાય. એણે તો ભગવાન્ સાથે માત્સર્ય કર્યું તેથી એ પોતાના મિત્ર સાથે નષ્ટ થયો પણ ભગવાને પ્રમેય બળવડે એ દોષ મટાડી એને મુક્તિ આપી તેથી યશ આ અધ્યાયમાં કહ્યો. દેવોએ સહાય કરવી તો ભગવાનની આજ્ઞાથી કરવી. એમ ન કરે તો તીર્થ, દેવ, ક્ષેત્ર વગેરેમાં ભક્તિ કાંઈ કામ કરતી નથી. તેથી કાશી દહનનો પ્રસંગ અહીં કહ્યો છે. મહાદેવજીનું પણ એમાં કાંઈ ચાલ્યું નહિ. જ્યાં ભગવાન્ પ્રકટ હોય ત્યાં બીજાં રૂપ કાંઈ કરી

ન શકે. દ્વિવિદનો વધ ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યો છે. એના દોષની નિવૃત્તિ પ્રમેય બળથી કરી. એમાં શ્રીકાર્ય તો એ જ કે ભગવાને સ્ત્રીઓ સાથે ક્રીડા કરી તેથી એ અધ્યાયાર્થ છે.

પાંચમા અધ્યાયમાં કૌરવોને ભગવાન્ વગેરેમાં દોષ થયો તેથી એ ત્યાજ્ય છે. એ અહીં એના સંગ્રહરૂપ દૂષણ નથી. પાંડવો પણ કૌરવોમાં મળેલ છે તેઓના દોષ દૂર કરવા જોઈએ. એ જ્ઞાનનું કાર્ય છે તેથી એ જ્ઞાનાધ્યાયછે.

છઠ્ઠામાં ભગવાનની પાસે નારદજી આવ્યા. ભગવાનનું ગાર્હસ્થ વૈરાગ્યથી છે એમ એમને લાગ્યું. લોકોને એવી રીતે ગાર્હસ્થ કરવાનું શીખવવામાટે શ્રીકૃષ્ણનું ગાર્હસ્થ છે. તેથી નારદજીનું અજ્ઞાન ગર્યું. નિર્લેપતાવડે ગૃહસ્થાશ્રમ કર્તવ્ય છે એમ એ સમજ્યા.

સાતમા અધ્યાયમાં સ્ત્રીઓ વિઘ્ન કરતા કૂકડા વગેરેને શાપ આપે છે. એ સ્ત્રીઓના દોષોને ભગવાન્ ધર્માચરણથી દૂર કરે છે. આગળ રાજસભામાં ઉદ્ધવજીને પ્રશ્ન કરે છે. યાદવો જરાસન્ધને જીતવાની ઈચ્છા કરે એ દોષનું નિવારણ કરીને ભક્ત યુધિષ્ઠિરનો પક્ષપાત કરે છે. એ ધર્મિકાર્ય છે. અહીં પ્રમેય પ્રકરણ સમાપ્ત થાય છે.

સાધન પ્રકરણમાં કહેવાનું કે પોતાનું સામર્થ્ય હોય છતાં ભગવાનની આજ્ઞાથી જો સાધન કરે તો એમાં ભગવાન્ પધારી સહાય કરે. સાધનમાં સર્વથા નીતિનો આશ્રય કરવો એ જણાવવામાટે ભગવાન્ બધું જાણે છે છતાં ઉદ્ધવજીનો મત લે છે. જીવથી જેટલું બને તે જ ઉદ્ધવજી કહે છે. તેથી જ ભગવાન્ પણ સૈન્ય સાથે ઈન્દ્રપ્રસ્થ ગયા. આમાં ઐશ્વર્યલીલા કહેવામાં આવી.

બીજા અધ્યાયમાં ભક્તને સહાય કરવા ભગવાન્ ક્વચિત્ એકલાપણ કાર્ય કરે છે તેથી પોતાનું સામર્થ્ય ભીમમાં મૂકી જરાસન્ધને જીત્યો એ વીર્યનુંકાર્યકહ્યું.

ત્રીજા અધ્યાયમાં યજ્ઞ કર્યો એમાં યશ સ્પષ્ટ છે. એમાં દૈત્યની પાસે દેવો એકલા નિઃશંક આવી ન શકે તેથી દૈત્યોને પ્રકટ કરવાને જ્યારે ભગવાનનું પૂજન કર્યું ત્યારે શિશુપાલે દૈત્યનું સ્વરૂપ પ્રકટ કર્યું. એને ભગવાને માર્યો તેથી દેવો નિઃશંક એમાં આવ્યા. એમાં દૈત્યના હિતૈષી દુર્યોધન વગેરેનો માનભંગ થયો. તેથી તો બલદેવજી યુધિષ્ઠિરના યજ્ઞમાં આવ્યા ન હતા, પ્રદ્યુમ્ન વગેરે આવ્યા હતા. પછીથી બલદેવજી આવ્યા પણ શ્રીકૃષ્ણની હાજરીમાં કાંઈ બોલી શક્યા નથી. જો ભગવાન્ હાજર ન હોત તો બધા પાંડવોને બલદેવજી મારી નાખત. પરન્તુ એ વાત શ્રીકૃષ્ણ જાણતા હતા તેથી ત્યાં હાજર રહ્યા હતા અને પાંડવોના હૃદયમાં બલદેવજીની પ્રાર્થના કરવાની પ્રેરણા કરી. મહાદેવજીનો અધિદેવ કાલ શાલ્વમાં આવ્યો ને એણે દ્વારકામાં અતિ દુઃખ આપ્યું. એણે સત્તાવીસ દિવસ યુદ્ધ કર્યું તેથી ભગવાનની આજ્ઞા વગર કાંઈ ન કરવું

એમ બતાવ્યું, કારણ કે બલદેવજીને ત્યાં રક્ષામાટે રાખ્યા હતા તે આજ્ઞા વગર ઈન્દ્રપ્રસ્થ આવ્યા તેથી આ દુઃખ થયું. એમાં પ્રદ્યુમ્નનો પરાજય થયો તે ભગવાનની ઉપેક્ષાથી થયો એટલે એ વૈરાગ્ય અધ્યાય છે. વળી લૌકિક વૈદિક બધું ભગવદ્ આજ્ઞા હોય તો કરવું, નહિ તો ભગવદ્ભજન કરવું એ જ ભગવત્ પ્રાપ્તિનું સાધન છે એમ બતાવવામાટે મહાદેવજીના વરથી શાલ્વને સૌભ વિમાન મળ્યું એ પ્રસંગમાં મતાન્તર સિદ્ધ એવી ભગવાનને મોહ થયાની લીલા ભગવાને દેખાડી છે. તે માયિક વસુદેવજીનું ભગવાનની સમક્ષ મસ્તક કાપે છે ત્યારે ભગવાને **''કથં રામમસમ્ભ્રાન્તં''** એ શ્લોકથી પોતે મોહ બતાવ્યો છે એ મોહ અહીં સમ્ભવે નહિ પણ કોઈ કલ્પમાં ભગવાને મહાદેવજીને એવો વર આપ્યો હોય તે અંશાવતારમાં સમ્ભવે; તેથી ભગવદ્ભક્તને વધારેલી વિદ્યાવડે અવિદ્યાનિવૃત્તિપૂર્વક અનન્ત ઐશ્વર્યનો લાભ થાય ત્યારે શોક મોહથી નિવૃત્ત થઈ નિર્ગુણ શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપને ભજે. એ ધર્મિ–સ્વરૂપ હોવાથી આ ધર્મીના વર્ણનનો અધ્યાય થયો.

યોગી લોકો પણ નિર્ગુણ સ્વરૂપને જાણી શકતા નથી તેથી **''વિદૂરકાષ્ઠાય મુહુઃ કુયોગિનામ્''** એમ કહ્યું છે. શ્રીશુકદેવજીએ ભગવન્મોહનો પ્રસંગ પૂર્વપક્ષ તરીકે કહ્યો છે. કેટલાક આ કથાને પ્રક્ષિપ્ત ગણે છે. પાંડવો અને યાદવો ને કાળથી જ્યારે અત્યન્ત તાપ થયો ત્યારે ભગવાને એમને એ દુઃખથી મુક્ત કર્યાં. એમ ન કરે તો ફળમાં સ્વાદ ન આવે. મોહલીલા મહાદેવજીની પ્રસન્નતામાટે ભગવાને કોઈ કલ્પમાં કરી હોય તેથી સ્મૃતિ યોગ જ ધર્મથી આવતાં કોઈએ અહીં એનું વર્ણન કર્યું હોય પણ શ્રીશુકદેવજી, ભક્તિયોગવાળાને શ્રીકૃષ્ણમાં મોહ થાય એ વાત માનવાને તૈયાર નથી. જેને શ્રીકૃષ્ણમાં દોષભાવ હોય તેવા યોગીને એવું સ્મરણ થાય, પરન્તુ શુદ્ધ યોગવાળાને એવું સ્મરણ થાય જ નહિ; તેથી મૂલ શ્રીકૃષ્ણમાં મોહનો સમ્ભવ નથી એ સિદ્ધાન્ત જાણવો.

ફલ પ્રકરણમાં શિવના ભક્ત શાલ્વનો, સ્વભક્ત દન્તવક્ત્રનો અને વિદૂરથનો વધ કર્યાનું કહેવાય છે. ફલની પહેલાં દોષનો નાશ કરવો જોઈએ. એનાથી યાદવનાં સર્વ દુઃખો જતાં એ શ્રીકૃષ્ણને ફલરૂપે સ્વીકારશે. પછી બલદેવજી તીર્થયાત્રાના મિષથી જશે. એ વર્ણાશ્રમના ધર્મોમાં જ્યાં દોષ કર્યા હશે તે દોષોનો નાશ કરી ધર્મનું સ્થાપન કરશે. ભગવાન્ તો પાંડવોના દોષોનો નાશ કરશે. કાળના દોષથી મુનિઓએ અધમ વક્તાની પાસેથી શ્રવણ કર્યું તેથી ધર્મને માટે રામે સૂતજીને માર્યા. મુનિઓના સત્રને પૂર્ણ કરવા એના પુત્રને એને સ્થાને બેસાડ્યો એમાં ભાગવતનું શ્રવણ પૂરું કરવાનું હતું. એમ ન કરે તો શ્રીશુકદેવજીનું કહેલ ભાગવત હૃદયમાં પ્રવેશે નહિ. બલ્વલનો વધ કરી ઋષિઓના દોષને દૂર કર્યા. બલ્વલ, દોષો અને સૂતજી ત્રણને

બલદેવજીએ નિવૃત્ત કર્યા, જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો અને તીર્થમાં ફર્યા. તીર્થ, જ્ઞાન અને યજ્ઞ થી શુદ્ધિ થાય છે. આગળ મોહ ન થવામાટે ઋષિઓને ત્રણ પ્રકારે શુદ્ધ કર્યાં તેથી પહેલામાં ધર્મિલીલા અને બીજામાં જ્ઞાનલીલા કહી. ત્રણ અધ્યાયથી તામસ આદિ ત્રણે પ્રકરણમાં કહેલ ભક્તોના સર્વ દોષનો નાશ કરીને એને ફળ મળ્યાની વાત કહે છે. 'સુદામા'નામના એક બ્રાહ્મણ હતા. ('સુદામા' નામ શ્રીમદ્ ભાગવતમાં આવતું નથી, બીજા પુરાણમાં છે) તેઓ ગામમાં રહેતા હતા તેમની ભાર્યા-બ્રાહ્મણીમાં ઋષિના ધર્મો ન હતા અને ઘરમાં દારિદ્રય તો હતું જ. (જો કે શ્રીભાગવત ૧૦।૮૦।૧૯ માં તેમને માટે 'વિપ્રર્ષિ' (વિપ્ર+ઋષિ) શબ્દ વાપર્યો છે. છતાં તત્વાર્થદીપ નિબન્ધમાં કારિકા ૩૮૦ માં તેમને માટે **''અર્ધ ચ ઋષિ સમ્મતઃ''** કહ્યું છે. અર્થાત્) સુદામાજી અડધા ઋષિ હતા એ ગૃહસ્થ હતા. એમની સ્ત્રીને લક્ષ્મીની ઈચ્છા હતી. એ સ્ત્રીને માટે શ્રીકૃષ્ણે એને ધન આપ્યું તેથી એણે ભક્તનો સંગ કર્યો. જેમ ભગવાન્ પૂર્ણકામ છે તેમ ભક્તને પણ કામના છોડીને પૂર્ણકામ થઈને રહેવું એમ એનાથી બતાવ્યું. એમ રહે તો તેના પરલોકનો નાશ ન થાય. સુદામાજીને ભગવાને અલૌકિક આપ્યું તેથી એમના પરલોકને એ બાધક ન થયું. પોતે સમક્ષમાં કાંઈ આપ્યું નહિ તો પણ સુદામાજીએ એમનામાં ભાવને શિથિલ ન કર્યો એ વાત માર્ગમાં જતાં તેમણે કહી છે. એમણે સમૃદ્ધિ ભોગવી તે પણ ભક્તિમાર્ગની રીતે નિરભિમાનથી ભોગવી તેથી એમનામાં ઋષિપણું, ધનીપણું, ભક્તપણું, દારિદ્રય વગેરે વિરુદ્ધ ધર્મો રાખ્યા. બે અને ત્રણ અધ્યાયથી દુઃખનો અભાવ, સુખ અને શ્રીકૃષ્ણરૂપતા એ ત્રણ ફલ કહ્યાં. સર્વને વાઞ્છિતાકાર શ્રીકૃષ્ણ સ્ત્રીઓને અત્યન્ત પ્રિય છે. દેવ, ઋષિ અને પિતૃઓ ને આપવાનાં ફલ પણ શ્રીકૃષ્ણ આપે છે. એ સમયના સર્વ જીવો, શ્રીકૃષ્ણના દર્શન કરીને શુદ્ધ સાત્વિક થઈ એમાં નિરુદ્ધ થતા તે બધાને ભગવાન્ ફલરૂપ થયા. અન્તે ગોપીજનો શુદ્ધ સત્વને માટે કહ્યાં છે. એમનો સર્વ ભાવથી નિરોધ કહ્યો છે. સંસાર અને ભગવાન્ એ વિરુદ્ધ વસ્તુ છે. બન્નેથી જે સુખ થાય તે ગોપીજનોને પુષ્ટિવડે થયું છે જેવી એમની પ્રાર્થના હતી તેવું સુખ ભગવાને કૃપા કરીને આપ્યું. તેથી ભગવાને એકાદશ સ્કન્ધ (૨૦।૩૧) માં **''ન જ્ઞાનં ન ચ વૈરાગ્યં પ્રાયઃ શ્રેયો ભવેદિહ''** એમ કહ્યું છે. જેને ભગવાન્‌માં રુચિ થાય તેને લૌકિક-વૈદિકમાં અરુચિ થાય; ત્યારે તો ''મારું આ કર્તવ્ય છે'' એમ જાણી શ્રવણાદિ કરે, કામાદિની નિન્દા કરતો જાય એને ભોગવતો જાય; શ્રવણાદિ નવની આવૃત્તિ કરે ત્યારે એવા હૃદયમાં ભગવાન્ પધારે; ત્યાં એના હૃદયમાં કામના નષ્ટ થાય ત્યારે એને ફળ મળ્યું ગણાય. એવા ભક્તને સાધનરૂપ જ્ઞાનવૈરાગ્યની જરૂર રહેતી નથી. ત્યારે એને સર્વાત્મભાવ થાય. સર્વાત્મભાવથી ભજન કરતાં જેને પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થાય તેને સર્વસિદ્ધ થાય છે. એ

ગોપીજનોને કોષધ્વંસ કહ્યો છે તેથી વિદેહકૈવલ્ય ઈષ્ટ નથી પણ નિરોધ જ ઈષ્ટ છે એમ બતાવવામાટે જીવતાંની સ્થિતિ બતાવી છે. એ **'આહુશ્ચ તે'** ત્યાંથી લઈ ''તતઃ કામૈઃ પૂર્યમાણઃ'' ત્યાં સુધી. એમનો કામ ભગવાન્માંથી નથી ગયો એ વાત બીજાને ઉપકારક થાય તેથી બીજાની પાસે કહી છે. ભગવાનની સ્ત્રીઓએ ભગવાન્માં પ્રેમ બતાવ્યો છે. દ્રૌપદીએ એ વાત પૂછી છે, ત્યારે પતિ તરીકે નહિ પણ બધાંઓએ સ્વપતિને ભગવાન્ તરીકે સ્વીકાર્યા છે. વળી એમનું દાસ્ય માગ્યું પણ દામ્પત્ય માગ્યું નથી. એ સાંભળીને બીજાનો પણ મહિષીના જેવો ભાવ થશે. એમ લૌકિકનો ઉદ્ધાર કરી ઋષિઓનો ઉદ્ધાર કરવાને એમની સ્તુતિ ભગવાને કરી ત્યારે એમણે એનાથી વિપરીત ભાવથી ભગવાનની સ્તુતિ કરી છે. એ ભગવાનના સાન્નિધ્યથી એમની બુદ્ધિમાં ફેરફાર થયો. યાદવોના નિરોધમાટે વસુદેવજીનો પ્રશ્ન છે. પછી યજ્ઞને માટે ઉદ્યોગ કર્યો. મુનિઓને પણ સન્દેહ થયો. નારદજીએ સન્દેહ નિવૃત્ત કર્યો તેથી યજ્ઞ કર્યો. લૌકિક વૈદિક બન્ને ભક્તિમાં ઉપયોગી થયાં તેથી સર્વ ફળનું ફળ ભગવાન્ થયા. આથી સાત્વિકનો નિરોધ કહ્યો. અહીં સાત્વિક ફલ પ્રકરણ પૂર્ણ થાય છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

એકદોપવનં રાજન્ જગ્મુર્યદુકુમારકાઃ ।।
વિહર્તું સામ્બપ્રદ્યુમ્નચારુભાનુગદાદયઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે રાજન્! એક દિવસ સામ્બ, પ્રદ્યુમ્ન, ચારુ, ભાનુ, ગદ વગેરે યાદવકુમારો વિહાર કરવાને માટે નજીકના વનમાં ગયા ।।૧।।

ત્યાં એ બાળકોએ ઘણો વખત ક્રીડા કરી. બધાને જલ પીવાની ઈચ્છા થઈ એટલે જલની શોધમાં નીકળ્યા. ત્યાં જળ વગરના કૂવામાં એક મોટા અદ્ભુત વિચિત્ર પ્રાણીને તે યાદવ કુમારોએ જોયું ।।૨।।

પર્વત જેટલો મોટો કાકીડો જોઈ તેઓ વિસ્મય પામ્યા ।।૩।।

ચામડાનાં દોરડાં બાંધી એને ઉપર લાવવાનો યત્ન કર્યો પણ એમાં એ ફાવ્યા નહિ ત્યારે ચિત્તના ઉલ્લાસથી એમણે શ્રીકૃષ્ણને જઈને કહ્યું ।।૪।।

વિશ્વના પોષક કમલનેત્ર ભગવાન્ ત્યાં પધાર્યા અને એને જોયો અને વામ બાહુથી લીલાવડે અનાયાસે ભગવાને એને બહાર કાઢ્યો ।।૫।।

જેવો ભગવાનના હાથનો સ્પર્શ થયો કે તુરત એણે કાકીંડાનો દેહ છોડી દીધો, સ્વર્ગના લોકને પણ અદ્ભુત લાગે તેવા ઘરેણાં, વસ્ત્રો, ફૂલની માળાઓ વગેરેથી શૃંગારયુક્ત, તપેલ સોના જેવી કાન્તિવાળો એ થઈ ગયો ।।૬।।

અને એ ભગવાનની પાસે આવીને ઊભો રહ્યો. પોતે બધું જાણે છે છતાં મુકુન્દ ભગવાને દેહ છૂટતાં બીજો દેહ સુન્દર થવાનું કારણ એને પૂછ્યું, કેમકે લોકોને એનું કારણ બતાવવું છે તે એના મુખથી કહેવરાવે તો લોકો માને તેથી એમ કર્યું. ‘‘હે મહાભાગ! તું કોણ છે? સુન્દર રૂપવાળા તને અમે તો ઉત્તમ દેવ માનીએ છીએ ।।૭।।

હે સુભદ્ર! તારા ક્યા કર્મે આ દશાએ તને પહોંચાડ્યો એ જાણવાની ઈચ્છાવાળા અમો છીએ. જો તું અમને એનું કારણ કહેવાને ઈચ્છતો હોય તો કહે, અથવા અમને એ સાંભળવાનું યોગ્ય જાણતો હોય તો કહે’’ ।।૮।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! જ્યારે અનન્તમૂર્તિ એવા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે *રાજા (નૃગ) ને આ પ્રમાણે પૂછ્યું ત્યારે તેમણે પોતાના સૂર્ય સમાન દેદીપ્યમાન મુગટવડે ભગવાનને પ્રણામ કર્યા અને તેઓ આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા ।।૯।।

વિશેષ : ભગવાન્ના કરકમલોનો સ્પર્શ થતાં જ તેનું કાચંડામાંથી પહેલાં હતું તેવું જ રાજાનું રૂપ થઈ ગયું. ‘રાજા’ શબ્દ શ્રીશુકદેવજીએ એટલામાટે વાપર્યો છે કે જેવી રીતે રાજ્યમદથી તેં બ્રાહ્મણનો અતિક્રમ કર્યો હતો તેવી જ રીતે તેણે પણ કર્યો. **નૃગઃ નૄન્ કીર્તિદ્વારા ગચ્છતીતિ।** કીર્તિદ્વારા મનુષ્યો પાસે જાય તે.

રાજા નૃગ બોલ્યા : હે પ્રભો! હું મહારાજ ઈક્ષ્વાકુનો પુત્ર નૃગ છું. જ્યારે પણ કોઈએ આપની આગળ દાનીઓની ગણતરી કરી હશે ત્યારે મારું નામ જો આપના કર્ણમાં પડ્યું હશે તો હું પ્રસિદ્ધ ખરો. (દાની-વિધિપૂર્વક દાન આપે તે. દાતા-વિધિની અપેક્ષા વિના દાન આપે તે) ।।૧૦।।

હે પ્રભો! આપ સમસ્ત પ્રાણીઓના અન્તઃકરણના સાક્ષી છો. ભૂત અને ભવિષ્ય નું વ્યવધાન (પડદો) પણ આપના અખંડ જ્ઞાનમાં કોઈ જાતની બાધા પહોંચાડી શકતું નથી. તેથી આપથી છૂપું છે શું? છતાં આપની આજ્ઞાનું પાલન કરવા હું કહું છું ।।૧૧।।

પૃથ્વીમાં ધૂળનાં જેટલા રજકણો છે, આકાશમાં જેટલા તારા છે અને વરસાદમાં જેટલી જલની ધારાઓ પડે છે તેટલી ગાયો મેં દાનમાં આપી હતી* ।।૧૨।।

વિશેષ : ગાયોની સંખ્યા આમ બતાવવાનું કારણ એ છે કે સંખ્યા બતાવવા સંખ્યાવાચક અંક તો પરાર્ધ (એકડા ઉપર સત્તર મીંડા) સુધી જ છે. વળી ત્રણ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે રજકણ ઉપાદાન કારણ (તામસ) છે, તારાઓ પ્રકાશક (સાત્વિક) છે અને વર્ષાધારા પોષક (રાજસ) છે. ‘અસંખ્યાત’ શબ્દ વાપરવાથી અલ્પપ્રીતીતિ થાય.

તે ગાયો દુધાળ (ખૂબ દૂધ દેનારી) પહેલવેતરી, સોજી (મારકણી નહિ), ઊડીને આંખે વળગે એવી રૂપાળી, ગુણિયલ[1] અને (ઘણીખરી) કપિલા[2] હતી. તે બધી મેં ન્યાયના ધનથી મેળવી હતી. તે દરેકની સાથે એક-એક વાછડું હતું. તેમના શિંગ સોનેથી અને ખરીઓ ચાંદીથી મઢાવ્યાં હતાં, ઉપરાન્ત તે દરેકને વસ્ત્ર, હાર અને ઘરેણાં થી શણગારવામાં આવી હતી. આવી ગાયો મેં દાનમાં આપી હતી. (શાસ્ત્રોમાં દાન આપવા માટે નક્કી કરેલ પ્રકારની ગાયો અને શાસ્ત્રવિધિપૂર્વક મેં આપી હતી) ।।૧૩।।

વિશેષ : ૧. **'ગુણોનન્નાઃ'** સદ્ગુણોવાળી, ગુણિયલ. દૂધ આરોગ્ય આપનારું અને ઘણા ઘીવાળું હોવું એ દૂધના ગુણોછે.

૨. **કપિલા** ગાય શાસ્ત્રોમાં દાન આપવામાટે શ્રેષ્ઠ મનાયેલી છે. 'કપિલા' એટલે જેના આખા શરીરનો એક જ રંગ હોય તેવી પણ મુખ્યત્વે સફેદ.

હે ભગવન્! યુવાવસ્થાથી સમ્પન્ન શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણકુમારો જે ઈન્દ્રિયનિગ્રહી, પોત-પોતાની વિદ્યાશાખામાં નિષ્ણાત, વેદ-વેદાર્થને જાણનારા, નિર્લોભી, પરોપકારી, વિદ્યાવન્ત, સદાચારી, કષ્ટમાં પડેલાં કુટુમ્બવાળા, સત્ય છતાં મધુરવાણીના વ્રતધારી હોય તેમને વસ્ત્રાભૂષણોથી શણગારતો અને તે ગાયોનું દાન કરતો ।।૧૪।।

આ પ્રમાણે ગાયો, ભૂમિ, ઘર, ઘોડા, હાથી, દાસી સહિત કન્યાઓ, તલ, ચાંદી, શય્યા, વસ્ત્રો, નવરત્નો, રથ અને ગૃહ ઉપયોગી પદાર્થોનાં મેં દાન કર્યાં, યજ્ઞવડે યજન કર્યું, કૂવા, બગીચા વગેરે પણ બનાવડાવ્યા ।।૧૫।।

એક દિવસ કોઈ અપ્રતિગ્રહી (રાજાનું દાન ન લેનાર) સ્વધર્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણની એક ગાય ભૂલી પડી અને મારી (રાજાની) ગાયોમાં ભળી ગઈ. મને એ વાતની ખબર ન હતી. તેથી મેં અજાણતાં તે ગાય બીજા કોઈ બ્રાહ્મણને દાનમાં આપી દીધી ।।૧૬।।

જ્યારે તે બ્રાહ્મણ તે ગાયને લઈને ચાલ્યો ત્યારે તો તે ગાયના મૂળ માલિકે (તેને જોઈને) કહ્યું, ''આ ગાય મારી છે'' દાન લઈ જનારા બ્રાહ્મણે કહ્યું, ''આ ગાય તો મારી છે, કારણ કે રાજા નૃગે મને એનું દાન કરેલું છે'' ।।૧૭।।

તે બન્ને બ્રાહ્મણ પરસ્પર ઝઘડતા પોત-પોતાની વાતની ખાત્રી કરવામાટે મારી પાસે આવ્યા. એકે કહ્યું ''આ ગાય હમણાં જ આપે મને દાનમાં આપી છે'' જ્યારે

બીજાએ કહ્યું, ‘‘જો એ વાત સાચી હોય તો આપે મારી ગાય ચોરી લીધી છે’’ હે ભગવન્! એ બન્ને બ્રાહ્મણોની વાત સાંભળી મારું ચિત્ત ભ્રમિત થઈ ગયું ।।૧૮।।

હું ધર્મસંકટમાં પડ્યો. બન્નેને મેં વિનયપૂર્વક સમજાવા માંડ્યા કે હું તમારી ગાયના બદલામાં એક લાખ ગાય આપું એ પણ સાધારણ નહિ, ઉત્તમ ગાયો આપું અને તમે આ ગાય મને આપી દો ।।૧૯।।

હું આપ લોકોનો દાસ છું. મારાથી અજાણતાં આ અપરાધ થઈ ગયો છે. મારા ઉપર આપ કૃપા કરો અને મને આ ઘોર કષ્ટમાંથી અને ઘોર નરકમાં પડતાં ઉગારી લો ।।૨૦।।

‘‘હે રાજન્! હું આના બદલામાં કંઈ નહિ લઉં, મારે તો એ ગાય જ જોઈએ’’ કહી ગાયનો મૂળ માલિક ચાલ્યો ગયો. ‘‘આપ એના બદલામાં એક લાખ જ નહિ, વધારાની દસહજાર ગાયો આપો તો પણ હું લેવાનો નથી’’ એમ કહી બીજો બ્રાહ્મણ પણ ચાલ્યો ગયો (ગાયના વિક્રય અને પ્રતિગ્રહ બન્નેનો શાસ્ત્રમાં નિષેધ છે) ।।૨૧।।

(બે બ્રાહ્મણોને ક્ષોભ પમાડવાથી તથા ગાય પડાવી લેવાથી રાજા નૃગનું આયુષ્ય ક્ષીણ થઈ ગયું અને યમરાજ દંડ દેવા પ્રવૃત્ત થયા) એ દરમ્યાન, હે દેવાધિદેવ જગદીશ્વર! યમના દૂતો મને યમપુરીમાં લઈ ગયા ।।૨૨।।

ત્યાં યમરાજે મને પૂછ્યું, ‘‘હે રાજન્! પહેલાં તમે તમારા પાપનું ફલ ભોગવવા માગો છો કે પુણ્યનું? તમારા દાન અને ધર્મ ના ફલરૂપ તમને અનન્ત યશ અને તેજસ્વી લોકની પ્રાપ્તિ થવાની છે’’* ।।૨૩।।

વિશેષ : આ શ્લોકનાં શ્રીસુબોધિનીજીમાં શ્રીમહાપ્રભુજી નીચેની એક સુન્દર કહાની ટાંકે છેઃએક વંચકની ગાય મરવા પડી. ગાય મરી ગયા પછી તેનો નિકાલ કરવાના પણ જેની પાસે પૈસા નથી તેવા એક બ્રાહ્મણને કપટથી બોલાવી તેને એ વંચકે ગોદાન કર્યું. દાન પછી ત્રણ મુહૂર્ત (એક સો ચુમાલીસ મિનિટ) માં ગાય મરી ગઈ. દાન લેનાર બ્રાહ્મણે પોતાનું વસ્ત્ર ચાંડાલોને આપી ગાયને ખસેડાવી. આમ બ્રાહ્મણને છેતરી તે ધૂર્ત પણ મરી ગયો. યમરાજે તેને તેના જીવનનાં જમા ઉધાર પાસાં કહી બતાવ્યા. જમા પાસામાં એક મરવા પડેલી ગાયનું દાન જ બતાવ્યું. તેને પૂછ્યું કે પહેલાં તારે પુણ્યનું ફલ ભોગવવું છે કે પાપનું? ત્યાં પણ કુટિલતા કરી કે મારા પુણ્યનું ફલ શું મળશે? ત્યારે યમરાજાએ કહ્યું કે દાન આપ્યા પછી ગાય જેટલો વખત જીવી તેટલો વખત તે ગાય કામધેનુ સ્વરૂપે તારા કહ્યામાં રહેશે. તે ધૂર્તે કહ્યું કે પહેલાં મારે મારા

પુણ્યનું ફલ ભોગવવું છે. તે વંચકે કામધેનુને કહ્યું, ‘‘તું વાઘ થઈ જા અને યમને ખાઈ જા’’ વાઘ યમરાજ ઉપર છાપો મારવા જાય છે ત્યાં તો યમ ભાગ્યા અને વિષ્ણુને શરણે ગયા. કામધેનુદ્વારા આ પણ પાછળ ત્યાં પહોંચ્યો. તેણે વિષ્ણુ ભગવાનનાં સાક્ષાત્ દર્શન થયાં અને મોક્ષ મળી ગયો. આવાં ગોદાનનું પણ અનન્ત ફલ હોય તો પછી વિધિપૂર્વક દાન અપાયેલીના ફલની તો વાત જ શી કરવી?

આ શ્લોકમાં નીચે મુજબ પાઠો છે : ૧. **યશો લોકશ્ચ ભાસ્વરઃ।** આ પાઠ શ્રીમદાચાર્યચરણે શ્રીસુબોધિનીજીમાં સ્વીકાર્યો છે. **૨. પશ્યે લોકસ્ય ભાસ્વરઃ।** શ્રીસુબોધિનીજીમાં મૂલમાં છપાયેલો પાઠ. **૩.પશ્યે લોકસ્ય ભાસ્વતઃ।** અન્ય ટીકાકાર સમ્મત અર્થમાં ખાસ કંઈ ફેર પડતો નથી.

હે ભગવન્! ત્યારે મેં યમરાજને કહ્યું, ‘‘હે દેવ! પહેલાં હું મારાં પાપનું ફલ ભોગવી લેવા માગું છું’’ (નૃગે કરેલા બ્રાહ્મણના અતિક્રમથી યમરાજ ગુસ્સે તો થયેલા જ હતા) એટલે તત્કાલ હુકમ છોડ્યો ‘‘(આ લોકમાંથી પૃથ્વી લોક ઉપર) પડ’’ પડતાં-પડતાં તો, હે પ્રભો! મેં જોયું કે હું કાચંડો થઈ ગયો છું* ।।૨૪।।

વિશેષ : અહીં શંકા થાય કે આટલું દાન આપનાર, યજ્ઞ કરનારની આવી દશા કેમ? તો તેનો ખુલાસો એ છે કે બધાય ગુણોને ધોઈ નાખનારો એક મહાન દોષ તેનામાં હતો અને તે હતો **‘બહિર્મુખતા’** એટલે તો **‘પ્રભો’** સમ્બોધન વાપરી એમ કહે છે કે આવા કર્મમાંથી ઉદ્ધાર કરવા, છુટકારો કરવા, આપ જ પ્રભુ-સમર્થ છો. જીવને તો ગ્રહણ પરિત્યાગનું જ જ્ઞાન નથી તો મોચનનું જ્ઞાન ક્યાંથી હોય? આવી અટપટી બાબતોમાં તો **ભગવાન્ જ શરણ છે.**

હે કેશવ! બ્રાહ્મણનું હિત કરનાર અને દાની એવા આપના આ દાસને પૂર્વ જન્મનું સ્મરણ અદ્યાપિ ગયું નથી, કેમકે હું આપના દર્શનનો અભિલાષી છું. જે ભગવાનના ધર્મોની પ્રતીક્ષા કરે છે તેને બીજા ધર્મ બાધક થતા નથી ।।૨૫।।

હે વિભો! વેદે કહેલ જ્ઞાનથી શુદ્ધ હૃદયવાળા યોગી લોકો હૃદયમાં જેમનું માત્ર ધ્યાન જ કરી શકે છે, પ્રત્યક્ષ દર્શન કરી શકતા નથી તે પરમાત્માને મેં મારાં નેત્રોથી જોયા. હે ઈન્દ્રિયાતીત *પરાત્મા! અનેક વ્યસનોમાં જેની બુદ્ધિ અન્ધ થઈ રહી છે તેવા મને સાક્ષાત્ દર્શન થયાં એનું કારણ તો એટલું જ કે ભગવાન્ જેનો મોક્ષ કરવા ધારે તેને અહીં આ જન્મમાં જ દર્શન આપે છે. તેથી મોક્ષમાં સાધન ફલોન્મુખ થતાં આપે મને દર્શન આપ્યાં ।।૨૬।।

વિશેષ : દેહની અન્દર આત્મા રહેલો છે અને આત્માની પણ અન્દર આપ બિરાજો છો. તેવા

પરાત્માનાં દર્શન દેહની પણ બહાર કેવી રીતે થયાં એ આશ્ચર્ય છે.

હે દેવોના દેવ! હે જગતના નાથ! હે સત્પુરુષોના ઇન્દ્ર! હે અક્ષરથી પર પૂર્ણ પુરુષોત્તમ! હે નારાયણ! હે ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા! હે પવિત્રકીર્તે! હે અચ્યુત! હે અવ્યય! ।।૨૭।।

હે વિભો! દેવગતિને પામતા મને આપ જવાની આજ્ઞા આપો. હે કૃષ્ણ! હું જ્યાં હોઉં ત્યાં મારું ચિત્ત આપના ચરણમાં રહે એટલું ઇચ્છું છું ।।૨૮।।

હે સર્વભાવસ્વરૂપ બ્રહ્મરૂપ છતાં અનન્ત શક્તિવાળા, સદાનન્દ, વાસુદેવ! યોગોના પતિરૂપ! આપને મારા નમસ્કાર હો ।।૨૯।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એમ બોલી ભગવાનને પરિક્રમા કરી, પોતાના મુકુટવડે ચરણનો સ્પર્શ કરી, ભગવાનની આજ્ઞા લઈ બધા લોકોના દેખતાં, ઉત્તમ વિમાનમાં એ સવાર થયો. (પરિક્રમા અને નમસ્કાર સર્વ કાર્ય સિદ્ધ કરી દે છે) ।।૩૦।।

ભગવાન્ દેવકીજીના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ પોતાના પુત્ર, પૌત્ર આદિને અને બીજા રાજાઓને શિક્ષા આપવામાટે પોતે ધર્માત્મા અને બ્રાહ્મણ માં દેવબુદ્ધિવાળા હોવાથી કહેવા લાગ્યાઃ ।।૩૧।।

અરેરે! (બાળક સર્પ પાસે જાય અને મા-બાપની, જેમ અરેરાટી છૂટી જાય તેમ ભગવાન્ આ શ્લોકમાં ખેદ પ્રકટ કરે છે. એ બત (અરે રે)નો ભાવ છે.) જે અગ્નિ બધું બાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે તે અગ્નિ પણ બ્રાહ્મણોનું થોડામાં થોડું ધન પણ પડાવી લઈને પચાવી શકતો નથી. જ્ઞાનરૂપી તેજથી સમ્પન્ન બ્રાહ્મણ પણ બ્રાહ્મણનું ધન નથી પચાવી શકતો તો પછી જે રાજાઓ (પોતાના ક્ષાત્ર ધર્મ છોડી ભગવદ્ધર્મ) ઐશ્વર્યનું અભિમાન રાખતા ફરે છે તેઓ (પર ધર્મ નિષ્ઠ હોવાથી), બ્રાહ્મણનું ધન કેવી રીતે પચાવી શકવાના હતા? ।।૩૨।।

(સમુદ્રમન્થન વખતે નીકળેલાં) હળાહળ વિષ (ઝેર)ને હું વિષ નથી માનતો, કેમકે (તે શંકર પી ગયા એટલે) તેનો તો ઉપાય થઈ ગયો. સાચું પૂછો તો બ્રાહ્મણોનું ધન જ સાચું વિષ છે. તેને પચાવી લેવામાટે પૃથ્વીમાં કોઈ ઔષધ કે શાસ્ત્રમાં કોઈ ઉપાય નથી ।।૩૩।।

વિષ તો જે ખાય તેને મારે, અગ્નિ જલથી શાન્ત થઈ જાય પણ બ્રાહ્મણના ધનરૂપ અરણિથી ઉત્પન્ન થયેલ અગ્નિ તો કુળને સમૂળું બાળી નાખે છે ।।૩૪।।

બ્રાહ્મણનું ધન તેની પૂરેપૂરી *હાર્દિક સમ્મતિ લીધા વિના જો વાપરવામાં આવે

તો તે વાપરનાર, (બ્રાહ્મણને મનથી આપવાનું કહ્યું હોય અને એ ન અપાય અને પોતાના ઉપયોગમાં લે તો) તેના પુત્રો અને પૌત્રો આ ત્રણ પેઢીઓનું નિકન્દન કાઢી નાખે છે; પરન્તુ પરાણે બળપૂર્વક તેનો ઉપભોગ કરવામાં આવે તો-તો પહેલાં (બાપદાદા) ની દસ પેઢી, પછી (પુત્ર, પૌત્ર વગેરે) ની દસ પેઢી અને પોતે; એમ એકવીસ પેઢી નષ્ટ થઈ (નરકમાં) જાય છે ।।૩૫।।

વિશેષ : દુરનુજ્ઞાતમ્! ઉપર-ઉપરથી વાણીથી જ જેની અનુમતિ આપવામાં આવી હોય તેવું. જેવી રીતે જંગલમાં કોઈ ડાકુ પિસ્તોલની અણીએ બધા દાગીના ઉતરાવે. **પ્રસહ્ય અને બલાત્**માં સૂક્ષ્મ ભેદ છે, જો કે વ્યવહારમાં 'બળજબરીથી' એવો બેઉનો અર્થ કેટલીક વખતે કરાતો જોવામાં આવે છે. **પ્રસહ્ય :** સુરુચિના ભંગપૂર્વક અતિક્રમ કરી. અહીં સલામતીની ખાતર વસ્તુનો માલિક સામે બળનો પ્રયોગ કરતો નથી. **બલાત્ :** માલિક સામનો કરે છે પણ તેના ઉપર બળ વાપરી વસ્તુ પડાવી લેવામાં આવે છે.

જે મૂર્ખ રાજાઓ બ્રાહ્મણના ધનને-જે નરકમાં જવાનો રાજમાર્ગ છે. બિનહાનિકારક માની હડપ કરી લે છે. તેઓ રાજલક્ષ્મીના (મદમાં) અન્ધ બનીને પોતાના નરકપાતને જોઈ શકતા નથી ।।૩૬।।

જે ઉદાર અને બહોળા કુટુમ્બવાળા બ્રાહ્મણોની આજીવિકા આંચકી લેવામાં આવે છે તેમના રુદનનાં આંસુનાં બુન્દોથી ધરતીનાં જેટલાં રજકણો ભીંજાય છે. તેટલાં વર્ષો સુધી બ્રાહ્મણનું ધન છીનવી લેનાર તે ઉચ્છૃંખલ રાજા અને તેના વંશજોને કુમ્ભીપાક નરકમાં યાતના ભોગવવી પડે છે ।।૩૭-૩૮।।

જે મનુષ્ય પોતે અથવા બીજાએ આપેલ બ્રાહ્મણોની આજીવિકાનું સાધન છીનવી લે છે તેને સાઠ હજાર વર્ષ સુધી વિષ્ઠા (નરક) નો કીડો થવું પડે છે ।।૩૯।।

તેથી હું તો એ જ ઈચ્છું છું કે બ્રાહ્મણોનું ધન ક્યારેય ભૂલથી પણ મારી રાજ તિજોરીમાં ન આવે, કારણ કે જે રાજાઓ બ્રાહ્મણોનાં ધનની ઈચ્છા પણ કરે છે તેને છીનવી લેવાની વાત તો અલગ રહી તેઓ આ જન્મમાં અલ્પાયુ, દૈવવશાત્ મોત ન આવે તો શત્રુઓથી પરાજિત અને રાજ્યભ્રષ્ટ થઈ જાય છે અને મૃત્યુ પછી બીજાને કષ્ટ દેનાર સર્પ જ થાય છે ।।૪૦।।

તેથી મારા વહાલા પુત્રો અને પૌત્રો! બ્રાહ્મણ અપરાધ કરે તો પણ તેનો દ્રોહ કદી કરવો જ નહિ. તેઓ શાપ આપે તો પણ એમને હંમેશા નમસ્કાર જ કરજો ।।૪૧।।

જેમ હું ત્રણે કાળમાં સાવધાન થઈ બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર કરું છું તેમ તમે પણ કર્યા

કરો. મારી આ આજ્ઞાનું જે ઉલ્લંઘન કરશે તેને હું ક્ષમા નહિ કરું, દંડ દઈશ ।।૪૨।।

અજાણતાં બ્રાહ્મણની ગાય નૃગના લેવામાં આવી તો પણ એનો અધઃપાત થયો તેમ બ્રાહ્મણનું દ્રવ્ય લે તેનો અધઃપાત થાય છે ।।૪૩।।

એવં વિશ્રાવ્ય ભગવાન્ મુકુન્દો દ્વારકૌકસઃ ।।
પાવનઃ સર્વલોકાનાં વિવેશ નિજમન્દિરમ્ ।।૪૪।।

હે પરીક્ષિત! સમસ્ત લોકોને પવિત્ર કરનારા મુકુન્દ ભગવાન્ દ્વારકાવાસીઓને આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપી પોતાના મન્દિરમાં પધાર્યા ।।૪૪।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધમાં (ચોથા સાત્વિક પ્રકરણના પહેલા પ્રમેય-પેટા પ્રકરણનો ઐશ્વર્ય રૂપ પહેલો) ''નૃગનું આખ્યાનપથ નામનો (ઉત્તરાર્ધનો પન્દરમો અને ચાલુ) ચોસઠમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં એકસઠમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ભાગવત કથાથી ધુંધુકારી જેવા પાપી મૃતકનો ઉદ્ધાર થશે કે નહીં તે તો ભગવાન્ જાણે પરન્તુ શ્રીમહાપ્રભુજીની આજ્ઞાથી વિપરીત જઈને મૃતકના ઉદ્ધારાર્થે ભાગવત બેસાડનાર, તેમાટે આજ્ઞા આપનાર ગુરુ તેમજ તેવી ભાગવત વાંચનાર કથાકાર ત્રણેય પુષ્ટિમાર્ગીઓ(?) ગુરુદ્રોહરૂપી ઘોર પાપથી કદી છૂટી નહીં શકે.

અધ્યાય ૬૫

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. ૬૨

બલદેવજીનું ગોકુલમાં પધારવું

ચોથા સાત્વિક પ્રકરણનું પહેલું પ્રમેય પ્રકરણ અધ્યાય ૨

વિશેષ : સામાન્ય રોધ એક અધ્યાયથી કહ્યો. વિશેષ રોધમાં જે તામસ ભાવનામાંથી રાજસ ભાવવાળા થયા છે તેનો અહીં સાત્વિક ભાવ કહેવાય છે. એ સાત્વિકો સકામ હતા તેમનો ભગવાન્ બલદેવજીદ્વારા આ પાંસઠમાં અધ્યાયમાં નિરોધ કરશે ત્યારે એ સ્વરૂપભૂત થશે એટલે એને સાયુજ્ય આપશે. અહીં બલદેવજી તામસ રાજસ સાત્વિક ના માનખંડક છે એમ કહે છે. પ્રસંગથી કાશીનું દહન કર્યું તે પ્રસંગ પણ છે. પછી સ્ત્રીઓનો ભગવાન્ સ્વયં નિરોધ કરશે. સાત-સાત અધ્યાયનાં ત્રણ પ્રકારના છેલ્લા ત્રણેના ધર્મિ અધ્યાયો છેલ્લે કહેવામાં આવે છે.

એમ પ્રમેયમાં પ્રમેય બળથી નિરોધ પાંચ પ્રકારે કહેવામાં આવે છે. આમાં સંકર્ષણ અને અનિરુદ્ધ એ બન્ને વ્યૂહનું કાર્ય પ્રકટ છે. પ્રથમ અધ્યાયમાં સામાન્ય નિરોધ કહ્યો છે તેને ગણીએ તો નિરોધના પ્રકાર છ થાય છે. પ્રથમ ભગવાન્‌માં સાધન-ફલભાવ બન્ને હતા. હવે સાધનરૂપ બલદેવજીને જુદા કર્યા ત્યારે પોતે ફલરૂપે રહ્યા. એ કુરુક્ષેત્રના પ્રસંગમાં નિરોધ કરશે.

શ્રીશુક ઉવાચ

બલભદ્રઃ કુરુશ્રેષ્ઠ ભગવાન્ રથમાસ્થિતઃ ।।
સુહૃદ્દિદક્ષુરુત્કંઠઃ પ્રયયૌ નન્દગોકુલમ્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ બલદેવજી સુહૃદોને જોવાની ઉત્કંઠાથી રથમાં બેસી નન્દરાયજીના ગોકુલમાં પધાર્યા ।।૧।।

અહીં એમને માટે વ્રજવાસી ગોપો અને ગોપીજનો પણ ઘણા દિવસોથી ઉત્કંઠિત હતાં. તેમને મળી બધાંએ તેમને છાતી સરસા લગાવ્યા. બલદેવજીએ માતા યશોદાજી અને નન્દરાયજી ને પ્રણામ કર્યા. તેઓએ પણ આશીર્વાદ દઈ તેનું અભિનંદન કર્યું ।।૨।।

તેમણે કહ્યું, ‘‘હે બલદેવજી! આપ જગદીશ્વર છો; આપના નાના ભાઈ શ્રીકૃષ્ણની સાથે સર્વદા અમારી રક્ષા કરતા રહો’’ પછી તેમને ગોદમાં બેસાડી, આલિંગન કરી પોતાના પ્રેમાશ્રુઓથી તેમનાં બધાં અંગોને ભીંજવી દીધાં ।।૩।।

ત્યાર પછી વડીલ ગોપોને (ગોત્રના ઉચ્ચાર સહિતની) વિધિપૂર્વક બલદેવજીએ અને નાના-નાના ગોપોએ બલદેવજીને નમસ્કાર કર્યા. તે પોતાની ઉંમર, મિત્રતા અને સંબંધ પ્રમાણે બધાંને મળ્યા ।।૪।।

ગ્વાલબાલોની પાસે જઈ તેમણે નાની ઉંમરના ગોપોના હાથ પોતાના હાથમાં લીધા, સરખી ઉંમરના મિત્રોની સાથે હસ્યા અને મુરબ્બીઓને નમસ્કાર કર્યા. ત્યારબાદ જ્યારે બલદેવજીનો થાક ઊતરી ગયો અને તેઓ આરામથી બેસી ગયા ત્યારે બધા ગોવાળો તેમની પાસે આવ્યા. આ ગોપાલોએ કમલનયન[1] શ્રીકૃષ્ણમાં જ બધી જ લૌકિક, વૈદિક સિદ્ધિઓ સ્થાપિત કરી દીધી હતી. બલદેવજીએ જ્યારે તેમને અને તેમના કુટુમ્બીજનો વિષે કુશળ સમાચાર પૂછ્યા[2] ત્યારે તેઓએ પ્રેમ ગદ્‌ગદ વાણીથી તેમને પ્રશ્ન પૂછ્યા ।।૫-૬।।

વિશેષ : ૧. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્‌ને માટે સમસ્ત ભોગ, સ્વર્ગ અને મોક્ષ સુદ્ધાં છોડી દીધાં હતાં કારણ કે આપ **‘‘કમલપત્રાક્ષ’’** કમલના પત્ર જેવા નેત્રોવાળા હતા અર્થાત્ આપ પોતાની

દૃષ્ટિથી જ સર્વ તાપનો નાશ કરી નાખી મોહ ઉપજાવે છે.

૨. **‘‘બ્રાહ્મણં કુશલં પૃચ્છેત્ ક્ષત્રબન્ધુમનામયમ્, વૈશ્યં ક્ષેમં સમાગમ્ય શૂદ્રં ચારોગ્યમેવ ચ’’ (મનુસ્મૃતિ)**

હે બલદેવજી! વસુદેવજી વગેરે અમારાં સગાં સમ્બન્ધીઓ કુશળ છે ને? હવે આપ સ્ત્રી-પુત્રવાળા થયા તે અમને યાદ કરો છો ખરા? ।।૭।।

પાપી કંસને આપ લોકોએ મારી નાખ્યો અને તમારા સુહૃદ-સમ્બન્ધીઓને ભારે આફતમાંથી ઉગારી લીધાં તે ઘણા આનન્દની વાત છે. એ પણ ઓછા આનન્દની વાત નથી કે આપ લોકોએ બીજા પણ ઘણા શત્રુઓ (કાલયવન વગેરે) ને મારી નાખ્યા કે જીતી લીધા અને હવે અત્યન્ત સુરક્ષિત દ્વારકામાં જઈને નિવાસ કર્યો ।।૮।।

હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ બલદેવજીનાં દર્શનથી અને એમની પ્રેમભરી દૃષ્ટિથી જેમનો સત્કાર થયો છે તેવાં ગોપીજનો હસતાં-હસતાં પૂછવા લાગ્યાં, ‘‘હે બલદેવજી! નગર નારીઓના પ્રાણપ્રીતમ શ્રીકૃષ્ણ હવે પ્રસન્નતામાં બિરાજે છે ને? ।।૯।।

આપ (શ્રીકૃષ્ણ) ને ક્યારેય પોતાના બન્ધુ અને માતા-પિતા ની યાદ આવે છે ખરી? પોતાની માતાના દર્શનને માટે એક વખત પણ અહીં પધારશે ખરા? મહાબાહુ શ્રીકૃષ્ણ અમે તેમની ઈચ્છા પ્રમાણે કરેલી *સેવાને ક્યારેય યાદ કરે છે ખરા? ।।૧૦।।

વિશેષ : અપેક્ષિત હોય તે ‘સેવા’ કહેવાય અને સેવ્યની ઈચ્છાનુસાર કરાયેલી સેવા ‘અનુસેવાથ’ કહેવાય. એટલું સેવા અને અનુસેવા વચ્ચે તારતમ્ય છે.

આપ જાણો છો કે સ્વજનો અને સમ્બન્ધીઓ ને છોડવાં બહુ જ કઠિન છે. છતાં પણ અમે એમને માટે માતા-પિતા, બન્ધુ, જ્ઞાતિજનો, પુત્રો અને બહેનો ને પણ છોડી દીધાં. પરન્તુ હે પ્રભો! તે તો તુરત અમારા સૌહાર્દ અને પ્રેમ ના બન્ધનને પણ છોડીને ચાલ્યા ગયા. અમ લોકોને બિલકુલ છોડી દીધાં. (અમે ધાર્યું હોત તો આપને રોકી શક્યા હોત પણ) આપે કહેલું કે **‘‘ન પારયેહં નિરવદ્ય સંયુજા સ્વસાધુકૃત્યં વિબુધાયુષાપિ વઃ’’** (૧૦।૩૨।૨૨) ‘‘હું બ્રહ્માજીના આયુષ સુધી, અનન્ત કાલ સુધી, તમારા પ્રેમ, સેવા અને ત્યાગ નો બદલો ચૂકવવા માગું તો પણ ચૂકવી શકું નહિ’’ આપનાં આવાં મધુર વચનોમાં એવી કઈ સ્ત્રી હોય કે જે વિશ્વાસ ન મૂકે? એ તો કપટ રહિત હોવાથી ભગવાન્‌ના કથનમાં વિશ્વાસ રાખે જ તેમને પણ ભગવાને

છોડી દીધાં'' ।।૧૧-૧૨।।

એક ગોપીજને કહ્યું, ''હે બલદેવજી! અમે તો ગામડાંની ગમાર ગોવાલણો રહી તેથી તેમની વાતોથી ભોળવાઈ ગઈ. પરન્તુ નગરની સ્ત્રીઓ તો ભારે ચતુર હોય છે. ભલા જેમના જીવો-ભગવદીયો; લોકમાં અને વેદમાં નિષ્ઠા રાખતા નથી તેવા કૃતઘ્ન શ્રીકૃષ્ણની વાતોમાં તે સ્ત્રીઓ કેમ ફસાઈ ગઈ હશે? તેમને તો શ્રીકૃષ્ણ મૂરખ નહિ બનાવી શક્યા હોય?'' ત્યાં તો બીજાં ગોપીજને કહ્યું, ''નહિ સખી! શ્રીકૃષ્ણ બનાવટ કરવાની કળામાં બહુ કુશળ છે. એવી તો રંગબેરંગી મીઠી-મીઠી વાતો કરતાં એમને આવડે છે કે ન પૂછો વાત. આપનું સુન્દર હાસ્ય અને પ્રેમભરી દષ્ટિથી નગરની નારીઓ પણ પ્રેમના આવેગથી વ્યાકુળ થઈ જતી હશે અને આપની વાતોમાં આવી જઈ પોતાની જાતને ન્યોછાવર કરી દેતી હશે(જેમ તાવનો દરદી વૈદના વાક્યમાં શ્રદ્ધા રાખી કડવાં ઔષધ ખાય છે તેમ) ।।૧૩।।

ત્યાં વળી એક ગોપીજને કહ્યું, હે ગોપીજનો! એમની કથાથી આપણે શું? માટે બીજી વાત કહો. જો તેમનો સમય આપણા વિના પસાર થાય છે તો આપણો પણ (સમય) તેમની જ જેમ પસાર થઈ જ જશે ।।૧૪।।

હવે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનું હાસ્ય, પ્રેમભરી વાતો, મધુર દષ્ટિ, અનૂઠી ચાલ અને પ્રેમાલિંગન વગેરેનું સ્મરણ કરતા તેઓ મૂર્છિત થઈ ગયાં ।।૧૫।।

અનેક પ્રકારના સમાધાનમાં કુશળ સંકર્ષણે શ્રીકૃષ્ણના હૃદયસ્પર્શીસન્દેશાવડે તેમને બહુ વાતો કરી સમજાવી તેમનું સાન્ત્વન કર્યું ।।૧૬।।

રાતના વખતે ગોપીજનોની સાથે ક્રીડા કરતા બલદેવજી વસન્તના ચૈત્ર અને વૈશાખ બે માસ ત્યાં રહ્યા ।।૧૭।।

પૂર્ણ ચન્દ્રકલાથી શોભાયમાન કુમુદસમ્બન્ધી નદીના વાયુવાળા શ્રીયમુનાજીના ઉપવનમાં સ્ત્રીગણોથી વીંટાઈને પવનનું સેવન કરતા એ બલદેવજી ગોપીજનો સાથે રમણ કરવા લાગ્યા ।।૧૮।।

વરુણે મોકલેલી વારુણી વૃક્ષમાંથી ઝરે છે તે આખા વનને પોતાની ગન્ધથી સુવાસિત કરે છે ।।૧૯।।

એ ગન્ધને વાયુ લાવ્યો તેને સૂંઘી બલદેવજી ત્યાં ગયા અને એ વારુણીને સ્ત્રીઓની સાથે પોતે પણ પીધી ।।૨૦।।

તે વખતે ગોપીજનો બલદેવજીની ચારે બાજુ તેમના ચરિત્રોનું ગાન કરી રહ્યાં

હતાં અને તેઓ મદમાં ગાંડા બની વનમાં ફરતા હતા. તેમના નેત્રો આનન્દમદથી વિહ્વલ થઈ રહ્યાંહતાં ।।૨૧।।

ગળામાં પુષ્પોનો હાર શોભી રહ્યો હતો. વૈજયન્તી માલા ધારણ કરી આનન્દમાં ઉન્મત્ત થઈ રહ્યા હતા. એમના એક કાનમાં *કુંડલ ચળકી રહ્યું હતું. મુખારવિન્દ ઉપરના મલકાટની શોભા અનોખી હતી. તેના ઉપર પસીનાનાં બિન્દુ હિમકણના જેવા જણાતાં હતાં ।।૨૨।।

વિશેષ : એક કુંડલઃ। બલદેવજી હમેશાં એક જ કુંડલ ધારણ કરે છે, બે નહિ. સંકર્ષણજીનું તે અસાધારણ ચિહ્ન છે. સંકર્ષણજી વેદનું સ્વરૂપ છે. સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં આત્મા અને અનાત્મા નો વિવેક દર્શાવવામાં આવ્યો છે. વેદના સિદ્ધાન્ત મુજબ બધું જ આત્મ સ્વરૂપ છે એટલે સાંખ્ય શાસ્ત્રનો આત્મા-અનાત્માનો વિવેક શ્રીસંકર્ષણજીને મંજૂર નથી માટે યોગરૂપી એક જ કુંડલ તેઓ ધારણ કરે છે.

વારુણીનું પાન કરીને જે સ્થળે બલદેવજી હતાં ત્યાં જલ વિહારમાટે શ્રીયમુનાજીને બોલવ્યા. જે સ્થળે ભગવાને નદીઓને સ્થાપી છે તે સ્થાનનો નદીઓ ત્યાગ કરે તો મર્યાદાનો ભંગ થાય. તેથી શ્રીયમુનાજીએ વિચાર્યું કે એ તો નશામાં છે એટલે શ્રીયમુનાજી આવ્યાં નહિ તેમની આજ્ઞા ન માની. ત્યારે (બલદેવજીએ માન્યું કે ઈશ્વર ઈશિતવ્યની પાસે ન જાય પણ ઈશિતવ્યે ઈશ્વરની પાસે જવું જોઈએ) બલદેવજીએ પોતાના હળની અણીથી તેમને ખેંચ્યાં ।।૨૩।।

અને કહ્યું,''હે *પાપિણી યમુને! હું બોલાવું છું છતાં તું મારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી અહીં નથી આવતી, મારોતિરસ્કાર કરી રહી છે!હમણાં જમારા હળની અણીથી તારા સેંકડો ટૂકડા કરી નાખું છું'' ।।૨૪।।

વિશેષ : અહીં બલદેવજીના રાસમાં યમુનાજીને બોલાવ્યાં અને તેમને બલદેવજીએ 'પાપે' એવું વિશેષણ આપ્યું છે. ત્યાં લોકોને શંકા પડે તેથી કહેવાનું કે ભગવાન્‌ની ક્રીડામાં જ અથવા નિર્ગુણ પુરુષોત્તમની લીલામાં જ યમુનાજી સ્વયં હોય છે. અહીં એમનો પ્રાદુર્ભાવ નથી, માત્ર નદીનો ઉપયોગ છે તેથી એને બોલાવી તે આવી. એણે માફી માગી ત્યારે બલદેવજીએ એને મુક્ત કરી છે. યમુનાષ્ટકની ટીકામાં શ્રીપુરુષોત્તમજી આ વિષયને લઈને વિશેષ નિર્ણય કરે છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુએ એ જોવા વિનન્તિ છે. આ ગોપીજનો જુદાં છે તેનો નિર્ણય એ શ્લોકનાં શ્રીસુબોધિનીજી વાંચીને કરવો. બલદેવજી દ્વારા એગોપીજનોની શુદ્ધિ ભગવાને કરીછે.

જ્યારે બલદેવજીએ શ્રીયમુનાજીનો આમ તિરસ્કાર કર્યો ત્યારે આશ્ચર્ય પામ્યાં

અને ભયભીત થઈ ગયાં અને બલદેવજીનાં ચરણોમાં નમસ્કાર કરી પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા ।।૨૫।।

હે રામ! રામ! મહાબાહો! હે જગત્પતે! આપનું પરાક્રમ હું ભૂલી ગઈ હતી. હવે હું જાણી ગઈ કે આપના અંશ શેષજીની ફેણના એક ભાગ ઉપર જ આખી પૃથ્વી રાઈના દાણાની જેમ આપે ધારણ કરી રાખી છે ।।૨૬।।

હે ભગવન્! (આપમાં શ્રીકૃષ્ણનો આવેશ હોવાથી) આપના ભગવાન્ જેવા સામર્થ્યને, આપના વાસ્તવિક સ્વરૂપને, ન જાણતી હોવાને લીધે જ મારાથી આ અપરાધ થઈ ગયો છે. હે વિશ્વાત્મા ભક્તવત્સલ! હું આપને શરણે આવી છું. મારો અપરાધ ક્ષમા કરો અને મને છોડી દો ।।૨૭।।

એમ યાચના કરી ત્યારે બલદેવજીએ એમને છોડી દીધાં અને પોતે સ્ત્રીઓની સાથે જલક્રીડા કરવાને, જેમ હાથણી સાથે ગજરાજ વિહાર કરે તેમ, ઊતર્યા ।।૨૮।।

ઈચ્છાપૂર્વક વિહાર કરીને બહાર નીકળેલા બલદેવજીને કાન્તિ નામની ભગવાન્‌ની ચોથી શક્તિએ બે શ્યામ વસ્ત્રો, બહુ કીમતી આભરણો અને સુન્દર માળા ભેટ આપી ।।૨૯।।

બે શ્યામ વસ્ત્રો પહેર્યા, સોનાની માળા પહેરી ચન્દનનો લેપ કર્યો તેથી, ઈન્દ્રનો શ્વેતવર્ણ ઐરાવત હાથી શોભે તેમ બલદેવજી શોભવા લાગ્યા ।।૩૦।।

હે પરીક્ષિત! યમુનાજી આજે પણ બલદેવજીએ હળની અણીથી જે માર્ગે ખેંચ્યાં હતાં તે જ માર્ગે વહે છે અને જાણે કે અનન્ત શક્તિ બલદેવજીના પરાક્રમનું ગાન કરી રહ્યાંછે ।।૩૧।।

એવં સર્વા નિશા યાતા એકેવ ચરતો વ્રજે ।।
રામસ્યાક્ષિપ્તચિત્તસ્ય માધુર્યૈર્વ્રજયોષિતામ્ ।।૩૨।।

બલદેવજીનું ચિત્ત વ્રજવાસિની ગોપીજનોના માધુર્યથી એવું મુગ્ધ થઈ ગયું કે તેમને સમયનું કંઈ ધ્યાન જ ન રહ્યું. કેટલી બધી રાત્રિઓ એક જ રાત્રિની જેમ પસાર થઈ ગઈ. આ પ્રમાણે બલદેવજી વ્રજમાં વિહાર કરતા રહ્યા ।।૩૨।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધમાં (ચોથા સાત્વિક પ્રકરણ પહેલા પ્રમેય-પેટા પ્રકરણનો વીર્યરૂપ બીજો) ''બલદેવજીનું ગોકુલ પધારવું'' નામનો (ઉત્તરાર્ધનો સોળમો અને ચાલુ) પાંસઠમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં બાસઠમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૬૬

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. ૬૩

ભગવાને મિથ્યા વાસુદેવને માર્યો અને કાશીને બાળી

ચોથા સાત્વિક પ્રકરણનું પહેલું પ્રમેય પ્રકરણ અધ્યાય૩

વિશેષઃ કામની વાત પૂર્ણ કરી. હવે ક્રોધની વાત કહે છે. એમ કરીને કંસ વગેરેનો મોક્ષ કર્યો તેમ અહીં, દુષ્ટોનો ભગવાન્ મોક્ષ કરે છે. બાણાસુરના પ્રસંગમાં ભગવાને એનું સ્થાન બતાવ્યું તેના સહાયક મહાદેવજી ઉપર દયા કરી એના મદદ કરનાર રુદ્ર ગણને જીવાડ્યા અને માત્ર એનો ગર્વ દૂર કર્યો. અહીં તેથી વિપરીત છે, કેમકે ત્યાં તો ભગવાને પ્રહ્‌લાદને વચન આપેલ કે હું તારા વંશનો નાશ નહિ કરું તેથી ત્યાં સર્વને બચાવ્યાં, અહીં ભગવાને સર્વનો નાશ કર્યો. લૌકિકવડે પણ કામમાં પ્રવૃત્ત થાય. જેમ ગોપીજનો બલદેવજી સાથે કામમાં પ્રવૃત્ત થયાં તેવાનો પણ ભગવાન્ મોક્ષ કરે છે તેમ અહીં મૂર્ખાઓએ ‘‘તું વાસુદેવ છો’’ એમ કહેવાથી પૌણ્ડ્રકને ભગવાન્ ઉપર ક્રોધ થયો અને પોતે જ એક ભગવાન્ છે એમ ધારીને ભગવાન્‌ને ભગવદચિહ્‌ન છોડવાનું કહેણ મોકલ્યું અને એમ ન થાય તો લડવા આવવાનું નિમન્ત્રણ કર્યું. ભગવાન્ તો અક્લિષ્ટકર્મા છે. એ કોઈના કહ્યા વગર તો લડવા જાય નહિ તેથી એણે કહેવરાવ્યું ત્યારે ત્યાં પધાર્યા. એના તથા એના આધારરૂપ કાશીનો અને એના મિત્ર કાશીરાજનો તથા એની સેના વગેરેનો ભગવાને નાશ કર્યો. એ આ છાસઠમા અધ્યાયમાં કહેવાનું છે. એમ કરીને ભગવાને એનો પોતાના સ્વરૂપમાં નિરોધ કર્યો, કેમકે પહેલાં એ ભક્ત હતો એના પિતાનું નામ વસુદેવ હતું એટલે એને લોકો ‘વાસુદેવ’ કહેતા હતા. વાસુદેવનું શાસ્ત્રમાં વર્ણન સાંભળી એણે એવો વેશ કર્યો તેથી એ મોક્ષને લાયકનો તો હતો, ભગવાન્‌ની ઈચ્છાથી એને ‘‘હું વાસુદેવ છું’’ એમ બુદ્ધિ થઈ. શાસ્ત્રમાં **‘‘એકમેવાદ્વિતીયં બ્રહ્મ’’** જાણી પોતે પણ એક જ હોવો જોઈએ એથી તેનાથી ભગવાન્‌નો ઉત્કર્ષ સહન ન થતાં એણે દૂત મોકલ્યો ત્યારે ભગવાને એને ત્યાં જઈને બ્રહ્મ એક જ છે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું

નન્દ વ્રજં ગતે રામે કરૂષાધિપતિર્નૃપ ।।
વાસુદેવોઽહમિત્યજ્ઞો દૂતં કૃષ્ણાય પ્રાહિણોત્ ।।૧।।

શ્રીશકદેવજીએ કહ્યું : જ્યારે બલદેવજી નન્દરાયજીના વ્રજમાં પધાર્યા હતા ત્યારે હે પરીક્ષિત! ‘કરૂષ’ દેશના રાજાએ ‘‘વાસુદેવ હું છું’’ એમ અજ્ઞાનથી જણાવી પોતાના એક દૂતને શ્રીકૃષ્ણ પાસે મોકલ્યો ।।૧।।

એને બધા મૂર્ખોએ ''વાસુદેવ તમેજ છો, તમે પૃથ્વીઉપર અવતાર ધર્યો છે તેથી જગતના પતિ તમેજ છો'' એમ કહી બનાવ્યો ત્યારે એ બન્યો અને પોતાને અચ્યુત માનવા લાગ્યો ।।૨।।

જેમ બાળકો રમતમાં કોઈને રાજા કરે અને એ મુખ્ય રાજાને દૂત મોકલે તેમ પોતે મન્દમતિ અને અજ્ઞાની હોવાથી એણે જેનો માર્ગ કોઈથી જણાતો નથી તેવા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પાસે દ્વારકામાં દૂત મોકલ્યો ।।૩।।

દૂત દ્વારકા આવ્યો ત્યાં કમલલોચન ભગવાન્શ્રીકૃષ્ણ સભામાં બિરાજમાન હતા તેમને રાજાનો સન્દેશ કહ્યો ।।૪।।

''વાસુદેવ એક માત્ર હું જ છું, બીજો કોઈ નહિ. પ્રાણીઓ ઉપર કૃપા કરવાને માટે મેં જ અવતાર લીધો છે. તમે ખોટી રીતે પોતાનું નામ વાસુદેવ રાખી લીધું છે, હવે તે છોડી દો ।।૫।।

હે યદુવંશી! તમે મૂર્ખતાને લીધે મારાં ચિહ્નો ધારણ કરી લીધાં છે. તે છોડી દઈ મારે શરણે આવો અને મારી વાત જો તમારે ન સ્વીકારવી હોય તો મારી સાથે યુદ્ધ કરો''* ।।૬।।

વિશેષ : ''યાનિ ત્વસ્મચ્ચિહ્નાનિ મૌઢ્યાદ્ બિભર્ષિ સાત્વત, ત્યક્ત્વૈહિ માં ત્વં શરણં નો ચેદ્ દેહિ મમાહવમ્''. ભગવાનનો આવિર્ભાવ મનુષ્ય તરીકે થાય ત્યારે જીવો આપને ઓળખી ન શકે. પોતાની પિછાન જીવોને કરાવવામાટે ભગવાન્ જીવોની મૂઢતાને લીધે શંખ, ચક્ર વગેરે ધારણ કરે છે.

'સાત્વત'નો અર્થ વૈષ્ણવ પણ થાય છે. શંખ, ચક્ર વગેરેની મુદ્રા વૈષ્ણવો ધારણ કરે જ છે. આપ પણ ધારણ કરો છો તે ઉચિત જ છે. **''મામેહિ તતઃ શરણં શરણમાર્ગં દેહિ નો ચેન્મમ વં આહ વદ ઈતિ અન્વયઃ''** મારી પાસે પધારો, પછી મને શરણમાર્ગનું દાન કરો. શરણમાર્ગનું દાન ન કરવું હોય તો એમ કહો કે હું તને મોક્ષ આપીશ. **''ત્યક્તવૈહિ=ત્યક્ત્વા+આ+એહિ। આ સમન્તાત્ ત્વં મામેહિ પ્રાપ્નુહિ''** ચારે બાજુથી, પૂરેપૂરી રીતે તમે મારી પાસે એટલા નિકટ પધારોકે મને (વ) સાયુજ્ય પ્રાપ્ત થઈ જાય. સામેથી ચાલીને આવીને ઉદ્ધાર કરવો એ કૃપાનું કાર્ય છે.

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યુંઃ મન્દમતિવાળા *પૌણ્ડ્રકની આ આત્મપ્રશંસા સાંભળીને ઉગ્રસેન વગેરે સભામાં રહેલા બધાને હસવું આવ્યું ।।૭।।

વિશેષ : પૌણ્ડ્રકનામથી જ તેની હીનતા કહેવાઈ જાય છે. **પુણ્ડ્ર** અત્યન્ત નીચ કોટિની

ચાંડાલની જાતિ છે. તે ભાવથી ઉત્પન્ન થયેલ તે **પૌણ્ડ્ર** 'ક' પ્રત્યયનો અર્થ કુત્સિત-ખરાબ થાય છે. અધમ સ્વભાવવાળી જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલ વ્યક્તિ પણ અધમ જ હોય.

એમ હસી રહ્યા પછી ભગવાન્ બોલ્યા : ''તું એમ તારાં વખાણ કરે છે તો હું, હે મૂઢ! મારાં ચિહ્ન છોડી દઈશ ।।૮।।

હે મૂર્ખ! કંક, ગીધ અને બગલા થી વીંટાઈને જ્યારે તું રણમાં પડીશ ત્યારે તારું મુખ ઢંકાઈ જશે અને તું કૂતરાને શરણ જઈશ'' ।।૯।।

ભગવાન્નો આ તિરસ્કાર પૂર્ણ જવાબ લઈ પૌણ્ડ્રકનો દૂત પોતાના સ્વામીની પાસે ગયો અને તેને કહી સંભળાવ્યો. આ બાજુ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પણ રથ ઉપર સવાર થઈ કાશી પાસે ગયા* (કારણ કે તે દિવસોમાં તે 'કરૂષ'નો રાજા પોતાના મિત્ર કાશીરાજની પાસે કાશીમાં જ રહેતો હતો) ।।૧૦।।

વિશેષ : તામસ સ્થાનમાં ભગવાન્નો એકદમ આવિર્ભાવ થતો નથી. કાશીમાં સ્વયં પધાર્યા નથી. જો પધારે તો કાશી શિવપુરી મટી જઈને વિષ્ણુપુરી-મથુરા કે દ્વારકા થઈ જાય.

પૌણ્ડ્રક પણ ભગવાન્નો ઉદ્યોગ જોઈને (સન્દેશ જાણીને) મોટા રથમાં બેસી, બે અક્ષૌહિણી સેના લઈને લડવામાટે તરત જ નગરની બહાર આવ્યો ।।૧૧।।

હે રાજન્! એનો મિત્ર કાશીરાજ પણ ત્રણ અક્ષૌહિણી સેના લઈ એની સહાયતાને માટે લડવા તૈયાર થઈ તેની પાછળ-પાછળ આવ્યો ત્યારે શ્રીહરિએ પૌણ્ડ્રકને જોયો ।।૧૨।।

તેણે કુદરતી સહજ ભુજાઓમાં શંખ અને ચક્ર ધારણ કર્યાં હતાં, ગદા અને શાંર્ગ ધનુષ કૃત્રિમ ભુજાઓમાં, તલવાર, શ્રીવત્સચિહ્ન અને વક્ષઃસ્થળ ઉપર બનાવટી કૌસ્તુભ મણિ અને વનમાલા પણ ધારણ કર્યા હતાં ।।૧૩।।

તેણે રેશમી પીળાં વસ્ત્ર પહેર્યા હતાં અને રથની ધજા ઉપર (કાષ્ઠનું) ગરુડનું ચિહ્ન લગાવ્યું હતું. તેના મસ્તક ઉપર અમૂલ્ય મુગટ હતો અને કાનોમાં મકરાકૃત કુંડલ ઝગમગી રહ્યાં હતાં ।।૧૪।।

તેનો આ આખોય સ્વાંગ બનાવટી હતો, જાણે કે કોઈ અભિનેતા રંગમંચ ઉપર અભિનય કરવા આવ્યો હોય. તેની વેશભૂષા પોતાનાં જેવાં જ જોઈ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ બહુ હસ્યા ।।૧૫।।

હવે શત્રુઓએ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ઉપર ત્રિશૂલ, ગદા, મુદ્ગર, શક્તિ, ઋષ્ટિ, પ્રાસ, તોમર, તલવાર, પટ્ટિશ અને બાણ-દશ પ્રકારનાં શસ્ત્રાસ્ત્રોથી પ્રહાર

કર્યો ।।૧૬।।

પ્રલય વખતે જેવી રીતે અગ્નિ બધી જાતનાં પ્રાણીઓને બાળી નાખે છે તેવી જ રીતે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પણ ગદા-તલવાર-ચક્ર અને બાણોથી પૌણ્ડ્રક અને કાશીરાજના હાથી-રથ-ઘોડા અને પાયદળ ની સેનાનો નાશ કર્યો ।।૧૭।।

તે રણભૂમિ ભગવાન્‌ના ચક્રથી ટુકડે-ટુકડા થઈ ગયેલ રથ, ઘોડા, હાથી, મનુષ્ય, ગધેડાં અને ઊંટોથી છવાઈ ગઈ. એ વખતે એવું લાગતું હતું કે જાણે કે ભૂતનાથ શંકરની ભયંકર ક્રીડાસ્થલી હોય.તેનેજોઈ જોઈને શૂરવીરોનો ઉત્સાહ ઘણો વધી રહ્યો હતો ।।૧૮।।

હવે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પૌણ્ડ્રકને કહ્યું, ‘‘અરે પૌણ્ડ્રક! તેં દૂતદ્વારા કહેવડાવ્યું હતું કે મારાં અસ્ત્ર-શસ્ત્રાદિ ચિહ્ન છોડી દે તે હું તારા ઉપર છોડી રહ્યો છું ।।૧૯।।

તેં મારું નામ ખોટી રીતે ધારણ કરી રાખ્યું છે. તેથી હે મૂર્ખ! હવે હું તારાં એ નામો પણ છોડાવીને જ જમ્પીશ. જો હું તારી સાથે યુદ્ધ નહિ કરી શકું તો તારે શરણે આવીશ’’ ।।૨૦।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે આ પ્રમાણે પૌણ્ડ્રકને તિરસ્કાર કરી પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી તેના રથને તોડી નાખ્યો અને ઈન્દ્રે પોતાના વજ્રથી પર્વતોની પાંખો કાપી નાખી હતી તેમ પોતાના સુદર્શન ચક્રથી તેનું માથું ઉતારી લીધું ।।૨૧।।

તેવી જ રીતે કાશીરાજનો વચનથી તિરસ્કાર કરી તેને પણ રથ વગરનો કરી નાખી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પોતાનાં બાણોથી કાશીરાજનું માથું પણ ધડથી અદ્ધર ઉડાવી, જેવી રીતે વાયુ કમલની કળીને ઉડાવી લઈ જાય તેમ, કાશીપુરીમાં નાખી દીધું. (આ રીતે જાણે કે ભગવાને મસ્તકરૂપી કમલથી શંકરજીનું સન્માન કર્યું) ।।૨૨।।

આ પ્રમાણે પોતાના પ્રત્યે ઈર્ષ્યા રાખનાર પૌણ્ડ્રક તથા તેના મિત્ર કાશીરાજને મારી નાખી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતાની રાજધાની દ્વારકામાં પાછા પધાર્યા. તે વખતે સિદ્ધગણ ભગવાન્‌ની અમૃતમયી કથાનું ગાન કરી રહ્યા હતા ।।૨૩।।

હે પરીક્ષિત! ગમે તે ભાવથી હોય પણ પૌણ્ડ્રક ભગવાન્‌ના રૂપનું સદા ચિન્તન કરતો રહેતો હતો. તેથી તેનાં બધાં બન્ધન કપાઈ ગયા. તે ભગવાન્‌નો બનાવટી વેષ તો ધારણ કરી રાખતો જ હતો તેથી વારંવાર તેનું જ સ્મરણ થવાને લીધે તે ભગવાન્‌ના સારૂપ્યને જ પ્રાપ્ત થયો ।।૨૪।।

અહીં કાશીમાં રાજમહેલના દરવાજા આગળ કુંડલયુક્ત એક માથું પડેલું જોઈને લોકો જાત-જાતના સન્દેહ કરવા લાગ્યા કે ''આ કોનું માથું છે? તે અહીં ક્યાંથી આવ્યું?'' ।।૨૫।।

આ તો કાશીના રાજાનું જ માથું છે એમ નક્કી થતાં એની રાણીઓ, રાજકુમારો, રાજપરિવારના લોકો તથા પ્રજાજનો રોતાં-રોતાં વિલાપ કરવા લાગ્યાં, ''હા નાથ! હા રાજન્! અમારો તો સર્વનાશ થઈ ગયો'' ।।૨૬।।

કાશીરાજનો 'સુદક્ષિણ'નામે પુત્ર હતો. તેણે પોતાના પિતાના અન્ત્યેષ્ટિ સંસ્કાર કરી મનોમન નિશ્ચય કર્યો કે મારા પિતાના હણનારને મારીને જ હું મારા પિતાના ઋણમાંથી મુક્ત થઈ શકીશ. આખરે પોતાના કુલપુરોહિતો અને આચાર્યો ની સાથે ચિત્તની અત્યન્ત એકાગ્રતા પૂર્વક ભગવાન્ શંકરની આરાધના કરવા લાગ્યો ।।૨૭-૨૮।।

*અવિમુક્ત ક્ષેત્ર(કાશી)માં તેની આરાધનાથી પ્રસન્ન થઈ ભગવાન્ શંકરે તેને વરદાન માગવાનું કહ્યું. સુદક્ષિણે એ અભીષ્ટ વરદાન માગ્યું કે મને મારા પિતૃઘાતીના વધનો ઉપાય બતાવો ।।૨૯।।

વિશેષ : પહેલાં બ્રહ્માજીને પાંચ મસ્તક હતાં. ચારે મુખો વેદોચ્ચાર કરી રહ્યાં હતાં જ્યારે પાંચમું ભૂંકતું હતું. એક વખત મહાદેવજી સત્સંગમાટે આવ્યા. મહાદેવજીએ બ્રહ્માજીને ભગવત્કથા શ્રવણ કરાવવા વિનન્તિ કરી. બ્રહ્માજીએ પાંચેય મુખે કહેવા માંડ્યું. મહાદેવજીથી ભગવદ્યશના શ્રવણમાં આ વિક્ષેપ સહન ન થયો. અનામિકાથી પાંચમું ભૂંકતું મસ્તક છેદી નાખ્યું. મહાદેવજીને બ્રહ્મહત્યા લાગી. કપાલ (છેદાયેલું માથું) શંકરની પાછળ પડ્યું. શંકર બદરીનાથ ભગવાન્ પાસે દોડતા-દોડતા ગયા અને બ્રહ્મવધથી કેમ છૂટકારો થાય એ પૂછ્યું. ભગવાને કહ્યું, ''આપ સ્વસ્થાને પધારો, જ્યાં આ કપાલ પડે ત્યાંથી આગળ જવું નહિ, ત્યાં જ સ્થિર થઈ જવું'' કાશીમાં કપાલ પડ્યું. ત્યારથી મહાદેવજી તે સ્થાન (કાશી) ને છોડ્યું નથી. ૨૯ માં શ્લોકમાં **''પ્રીતોવિમુક્તે''** પ્રયોગ છે. **''ન વિમુક્તમ્ ઈતિ અવિમુક્તમ્''** છોડેલું નહિ તે ત્યાં કાશીમાં મહાદેવજી નિત્ય બિરાજે છે અને તે પણ પ્રસન્નતામાં. વળી શ્લોકમાં મહાદેવજીને માટે **'ભગવાન્'** શબ્દ છે. તામસ કલ્પોમાં મહાદેવજી જ ભગવાન્ હોય છે કારણ કે તે વખતે તેઓ સૃષ્ટિનું સર્જન કરે છે. **'ભગવાન્'** શબ્દ ભાગવતજીમાં શુકદેવજી, વ્યાસજી, નારદજી વગેરે માટે વપરાયેલ છે. તેનો અર્થ અલૌકિક દિવ્ય શક્તિ અને જ્ઞાનથી સમ્પન્ન

ભગવાન્ શંકરે કહ્યું : ''તમે બ્રાહ્મણોની સાથે મળી યજ્ઞના દેવતા ઋત્વિજોના

સમ્બન્ધી દક્ષિણાગ્નિની અભિચાર વિધિથી આરાધના કરો. તેથી તે અગ્નિ પ્રથમગણોની સાથે પ્રગટ થઈ, જે બ્રાહ્મણોનો ભક્ત ન હોય તેવા ઉપર પ્રયોગ કરશો તો તે તમારો સંકલ્પ સિદ્ધ કરશે'' ભગવાન્ શંકરની એવી આજ્ઞા થતાં સુદક્ષિણે અનુષ્ઠાન માટેના નિયમો લીધા અને તે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને માટે અભિચાર (મારણનું પુરશ્ચરણ) કરવા લાગ્યો ।।૩૦-૩૧।।

અભિચાર પૂર્ણ થતાં જ યજ્ઞકુંડમાંથી અત્યન્ત ભીષણ અગ્નિ મૂર્તિમાન્ થઈ પ્રગટ થયો. તેના કેશ અને દાઢીમૂછ તપાવેલા તામ્બાના જેવા લાલ-લાલ હતા. આંખોમાંથી અંગારા વરસી રહ્યા હતા ।।૩૨।।

ઉગ્ર દાઢો અને દંડ જેવી ભ્રૂકુટીને લીધે તેના મુખમાંથી ક્રૂરતા ટપકી રહી હતી. તે પોતાની જીભથી મોંના બન્ને છેડા ચાટી રહ્યો હતો. તે વસ્ત્ર વગરનો અને હાથમાંના ત્રિશૂળને ફેરવતો હતો. તેમાંથી અગ્નિની ઝાળ નીકળી રહી હતી ।।૩૩।।

તાડના જેવડા પગવડે પૃથ્વીને કમ્પાવતો, દિશાઓને બાળતો, ભૂતોને સાથે લઈને એ અગ્નિ દ્વારકા તરફ દોડ્યો ।।૩૪।।

દ્વારકાના લોકો આ અભિચારના અગ્નિને આવતો જોઈને, વનમાં રહીને બળતાં પશુઓ ત્રાસ પામે તેમ, બધા ત્રાસ પામ્યા ।।૩૫।।

સભામાં પાસાની રમત રમતા ત્રણ લોકના ઈશને અગ્નિથી દ્વારકા બળે છે તો આપ રક્ષા કરો, રક્ષા કરો એમ ભયથી આતુર થઈ બધા લોકો કહેવા લાગ્યા ।।૩૬।।

શરણાગતવત્સલ ભગવાને જોયું કે અમારા સ્વજન ભયભીત થઈ ગયા છે અને પોકારી-પોકારી વિકલતાભર્યા સ્વરથી અમારી પ્રાર્થના કરી રહ્યા છે. ત્યારે આપે હસીને કહ્યું : ''ભય ન પામો હું તમારી રક્ષા કરીશ'' ।।૩૭।।

હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ બધાંની અન્દર-બહારની વાત જાણે છે. આપ જાણી ગયા કે આ કાશીથી આવેલી માહેશ્વરી કૃત્યા છે. આપે તેનો પ્રતીકાર કરવા પોતાની પાસે જ બિરાજમાન સુદર્શન ચક્રને આજ્ઞા કરી ।।૩૮।।

કરોડો સૂર્યની કાન્તિવાળું, પ્રલયના અગ્નિ જેવા તેજવાળું, પોતાના તેજથી આકાશ, પાતાળ અને દિશાઓ ને પીડા કરતું એ સુદર્શન ચક્ર એ કૃત્યાની પાછળ પડ્યું ।।૩૯।।

એ કૃત્યાનો અગ્નિ તો ભગવાન્‌ના ચક્રના તેજ પાસે પાછો હઠતો પાછો કાશી જઈ સુદક્ષિણ, ઋત્વિજો અને બીજા બધા જે અભિચારમાં હતા તેઓને બાળવા

લાગ્યો. પોતાનું બાણ પોતાને વાગે તો એમાં કોઈને દોષ ન દેવાય તેમ એ અભિચાર કરનારાઓએ એ અગ્નિ પેદા કર્યો તેનાથી એ બળ્યા એમાં કોઈને એનો દોષ ન લાગ્યો ।।૪૦।।

એની પાછળ કાશી પહોંચેલા સુદર્શન ચક્રે પણ મોટી-મોટી અટારીઓ, સભાગૃહ, બજારો, દરવાજાઓ, પ્રાચીર (રાંગ), ખજાના, હાથી, ઘોડા અને રથ અને અન્ન ભંડારો વગેરેને બાળી ભસ્મ કર્યા ।।૪૧।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના સુદર્શનચક્રે આખી કાશી (વારાણસી) ને બાળીને ભસ્મ કરી નાખી અને તે પરમાનન્દમયી લીલા કરવાવાળા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની પાસે પાછુ આવી ગયું ।।૪૨।।

ય એતચ્છ્રાવયેન્મર્ત્ય ઉત્તમશ્લોકવિક્રમમ્ ।।
સમાહિતો વા શૃણુયાત્ સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ।।૪૩।।

જે માણસ આ ઉત્તમ શ્લોક ભગવાન્‌ના પરાક્રમવાળી આ કથાને સંભળાવે અથવા ચિત્ત સ્થિર રાખીને સાંભળે તે સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે ।।૪૩।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધમાં (ચોથા સાત્વિક પ્રકરણના પહેલા પ્રમેય-પેટા પ્રકરણનો યશરૂપ ત્રીજો) ''ભગવાને મિથ્યા વાસુદેવને માર્યો અને કાશીને બાળી'' નામનો (ઉત્તરાર્ધનો સત્તરમો અને ચાલુ) છાસઠમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં ત્રેસઠમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

આપણા માર્ગમાં ભગવત્સેવા ઘરમાં રહ્યા સિવાય સમ્ભવ નથી.
ઘરમાં રહીને કરાતી સેવાના પ્રકાર સિવાય
ભગવત્સેવાનો બીજો કોઈ **(જાહેરમન્દિર-હવેલીમાં)**
સેવા કરવાનો પ્રકાર માર્ગમાં નથી. તેથી ભગવત્સેવા કરવામાટે
અનુકુળ હોય તેવા ઘરમાં રહીને શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવી
(ભક્તિવર્ધિની ટીકા, શ્રીગોકુલનાથજી)

◆

અધ્યાય ૬૭

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. ૬૪

બલદેવજીએ દ્વિવિદ વાનરને માર્યો

ચોથા સાત્વિક પ્રકરણનું પહેલું પ્રમેય પ્રકરણ અધ્યાય૪

વિશેષ: બલદેવજી ગેરહાજર હતા. તેમાં પૌણ્ડ્રકે પોતાની બડાઈ કરી હતી એમ લોકો કહેવા લાગ્યા તેથી બલદેવજીમાં પરાક્રમ વિશેષ છે પણ બળ ભગવાન્નું જ છે. એમનું કર્યું હજુ સમાપ્ત થયું નથી. તેથી એમનાં વધારે ચરિત્ર જાણવાની ઈચ્છા, રાજાએ પ્રશ્ન કરીને બતાવી છે. આ સડસઠમા અધ્યાયમાં દ્વિવિદ્નો 'વધ' કહે છે. ગોપિકાઓની જેમ અહીં પણ સ્ત્રીઓનું માહાત્મ્ય બતાવવાનું છે. એમ ન કરે તો બલદેવજીદ્વારા નિરોધ કરવાનો છે તે સ્ત્રીઓનો નિરોધ ન થાય. તો પછી ભગવાન્ પ્રકટ થયાં ત્યારે શક્તિનો વિભાગ કર્યો છે તે વ્યર્થ જાય. કેટલીક શક્તિઓ પોતાના સ્વરૂપમાંથી બલદેવજીમાં ધરી છે તેટલું કાર્ય એમનાદ્વારા ભગવાન્ને કરાવવું છે. આથી એમ સમજવું કે જેના આવેશનું ચરિત્ર અદ્ભુત છે તો એ ભગવાન્ સાક્ષાત્ શું ન કરી શકે? એથી ભગવાન્નું માહાત્મ્ય સિદ્ધ થાય છે. એ જ બલદેવજી લક્ષ્મણાના સ્વયંવર પ્રસંગમાં સર્વ જાણી શકે એવું ચરિત્ર કરશે.

રાજોવાચ

ભૂયોऽહં શ્રોતુમિચ્છામિ રામસ્યાદ્ભુતકર્મણઃ ।।
અનન્તસ્યાપ્રમેયસ્ય યદન્યત્ કૃતવાન્ પ્રભુઃ ।।૧।।

રાજાએ પૂછ્યું : અનન્તરૂપ અને જેની સ્વતઃ કલ્પના ન થઈ શકે તેવા અદ્ભુત પરાક્રમવાળા બલદેવજીએ જે કાંઈ બીજું ચરિત્ર કર્યું હોય તે હું સાંભળવાની ઈચ્છા રાખું છું ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : નરકાસુરનો મિત્ર ***સ્ત્રદ્વિવિદથ** નામનો કોઈ એક વાનર હતો. તે રામાવતારમાં સુગ્રીવનો પ્રધાન હતો અને મૈન્દનો ભાઈ હતો. તે બહુ પરાક્રમવાળો હતો ।।૨।।

વિશેષ : ''દ્વિવિદઃ દ્વિધા વિત્ જ્ઞાનં યસ્ય ઈતિ દ્વિઃસ્વભાવોયમ્'' રામાવતારમાં એ ભક્ત હતો, અત્યારે વેરી બન્યો એ એનો દ્વિઃસ્વભાવ. અત્યાર સુધી તેની ઉપેક્ષા એટલામાટે કરી કે ભગવાને જ એને વાનર-અર્ધનર બનાવ્યો છે, તો તેને શું મારવો?

પોતાના મિત્ર નરકાસુરને માર્યો એનો બદલો લેવામાટે તે વાનરે દેશનો નાશ

કરવાનો આરમ્ભ કર્યો. શહેરો, ખાણો, નેસ વગેરેમાં આગ લગાડી એને બાળી નાખવા લાગ્યો ।।૩।।

કોઈ ઠેકાણે મોટા પર્વતોને ઉખાડી એ દેશમાં વસ્તા લોકો ઉપર નાખી એમને તારાજ કરવા લાગ્યો. એમાં પણ એના મિત્રને મારનાર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ જ્યાં બિરાજે છે તેવા આનર્ત (કાઠિયાવાડ) દેશનો તો એ વિશેષ નાશ કરવા લાગ્યો ।।૪।।

ક્યારેક સમુદ્રમાં જઈ બે હાથવડે એનું જળ ઉડાડે અને કાંઠાના પ્રદેશને જળમાં ડુબાડી દે. એ દસહજાર હાથીના બળવાળો હતો તેથી એમ કરી શક્તો હતો ।।૫।।

એ દુષ્ટ એટલેથી ન અટકતાં મુખ્ય ઋષિઓના આશ્રમોમાં જઈને વૃક્ષોને ભાંગી નાખતો, વૈદિક અગ્નિકુંડોમાં મલમૂત્ર નાખી એને અભડાવી દઈ પોતાની દુષ્ટતા સિદ્ધ કરતો હતો ।।૬।।

ભમરી કીડાને ઉપાડી જઈ પોતાના દરમાં પૂરી દે છે. કીડો બીકમાં ભમરીનું જ સ્મરણ કરે છે. તે અખંડ સ્મરણના પ્રતાપે તે કીડો, કીડો મટી જઈ ભમરી બની જાય છે. તેવી રીતે તે મદોન્મત્ત વાનર સ્ત્રીઓ અને પુરુષો ને ઉપાડી જઈ પહાડોની ઘાટી અને ગુફાઓ માં પૂરી, મોટી-મોટી શિલાઓશંકેનાં મોઢાં બંધ કરી દેતો. આમ તે એટલામાટે કરતો હતો કે વિશ્વ ભગવદાત્મક મટી જાય અને કીડાની માફક તેનું સ્મરણ કરી તદાત્મક (દ્વિવિદાત્મક-દુષ્ટ) બની જાય ।।૭।।

આ પ્રમાણે દેશવાસીઓને તો તે હેરાન કરતો જ હતો, કુલીન સ્ત્રીઓને પણ તે દૂષિત કરી દેતો હતો (તેણે બધાના બધા વિષયો છોડાવ્યા હતા તેમાં વળી) એક દિવસ રૈવતક પર્વત ઉપરથી અત્યન્ત મધુર ગીત સાંભળી, (હું છું ને વળી મારી ઉપસ્થિતિમાં ગાવાની કોણ હિમ્મત કરે છે એમ વિચારી) તે (બંધ કરાવવા) રૈવતક પર્વત ઉપર ગયો ।।૮।।

ત્યાં તેણે જોયું કે યદુવંશ શિરોમણિ બલદેવજી સુન્દર યુવતીઓના મંડળમાં બિરાજમાન્ છે. તેમનું એકેએક અંગ સુન્દર અને દર્શનીય છે અને વક્ષઃસ્થલ ઉપર કમલની માલા લટકી રહી છે ।।૯।।

તે મધુપાન કરી મધુર સંગીત ગાઈ રહ્યાં હતાં અને તેમનાં નેત્રો આનન્દના ઉન્માદથી વિહ્વળ થઈ રહ્યાં હતાં. તેમનું શરીર એવું શોભી રહ્યું હતું કે જાણે કોઈ મદઝરતો ગજરાજ હોય ।।૧૦।।

તે દુષ્ટ વાનર વૃક્ષોની શાખા ઉપર ચડી જતો અને વૃક્ષોને હચમચાવી મૂક્તો.

ક્યારેક સ્ત્રીઓની સામે આવી ગુપ્ત અંગ બતાવતો, કિકિયારી કરતો ।।૧૧।।

યુવતી સ્ત્રીઓ જાતિથી, સ્વભાવથી અને વયથી જ ચંચલ અને હાસ-પરિહાસમાં રુચિ રાખનારી હોય છે. બલદેવજીની સ્ત્રીઓ તો વાનરની ધૃષ્ટતા જોઈ હસવા લાગી ।।૧૨।।

હવે તે વાનર ભગવાન્ બલદેવજીની સામે જ તે સ્ત્રીઓની અવગણના કરવા લાગ્યો. ક્યારેક તેમને પોતાની ગુદા દેખાડતો, તો ક્યારેક ભવાં નચાવતો તો વળી ક્યારેક ચિચિયારી કરી મોઢું મરડતો, ઘૂરકતો ।।૧૩।।

વીર શિરોમણિ બલદેવજી તેની આ ચેષ્ટા જોઈ ગુસ્સે થઈ ગયા. તેમણે તેના ઉપર પથ્થરનો એક ટૂકડો ફેંક્યો. પરન્તુ દ્વિવિદે પોતાની જાતને આઘા ખસી જઈ બચાવી લીધી અને ઝપટ મારીને તેણે મધુકલશ ઉઠાવી લીધો અને બલદેવજીનો અનાદર કરવા લાગ્યો. તે ધૂર્તે મધુકલશને તો ફોડી નાખ્યો એટલું જ નહિ, જલક્રીડા કરીને બદલવાનાં કાંઠે મૂકેલાં વસ્ત્રો પણ ફાડી નાખ્યાં. આ ઓછું હોય તેમ તેણે ઉદ્ધતાઈથી બાહુવડે તાલ દઈ બલદેવજીને મલ્લયુદ્ધને માટે પડકાર ફેંક્યો ।।૧૪-૧૫।।

હે પરીક્ષિત! જ્યારે આ પ્રમાણે બલવાન્ અને મદોન્મત્ત દ્વિવિદ બલદેવજીનો ઘોર તિરસ્કાર કરવા લાગ્યો ત્યારે તેમણે તેનો અવિનય જોઈ તથા તેનાદ્વારા થતી પ્રદેશોની પાયમાલીનો વિચાર કરી તે શત્રુને મારી નાખવાની ઈચ્છાથી ક્રોધપૂર્વક પોતાના હળ અને મુશળ ઉઠાવ્યાં. દ્વિવિદ પણ ભારે બળવાન્ હતો. તેણે પોતાના એક જ હાથથી સાગનું ઝાડ મૂળમાંથી ઉખેડી નાખ્યું અને ભારે વેગથી દોડીને બલદેવજીના મસ્તકમાં માર્યું. ભગવાન્ બલદેવજી પર્વતની જેમ અડગ ઊભા રહ્યા. તેમણે તે વૃક્ષને પોતાના હાથથી સિર સુધી પહોંચતાં પહેલાં જ પકડી લીધું અને પોતાના ‘સુનન્દ’ નામના મુશળથી તેના ઉપર પ્રહાર કર્યો. મુશળ વાગવાથી દ્વિવિદનું માથું ફાટી ગયું અને તેમાંથી લોહીની ધારા વહેવા લાગી. તે વખતે એવી શોભા થઈ કે જાણે કોઈ પર્વત ઉપરથી ગેરુનું ઝરણું વહી રહ્યું હોય. પરન્તુ દ્વિવિદે પોતાનું મસ્તક ફાટી જવાની જરાય પરવા ન કરી. તેણે આંખના પલકારામાં એક બીજું ઝાડ ઉખેડ્યું તેનાં પાંદડાં તોડી નાખી તેને પાંદડાં વિનાનું બનાવી દીધું. એકદમ ગુસ્સે થઈ ઝાડને છેડેથી પકડી થડ બલદેવજીને વાગે તેમ જોરથી પ્રહાર કર્યો. બલદેવજીએ તેના સેંકડો ટુકડા કરી નાખ્યા. ત્યાર પછી દ્વિવિદે ત્રીજું ઝાડ ચલાવ્યું, પરન્તુ બલદેવજીએ તેને પણ શતધા

છિન્ન-ભિન્ન કરી નાખ્યું ।।૧૬-૨૧।।

આ પ્રમાણે તે તેમની સાથે યુદ્ધ કરતો રહ્યો. વૃક્ષ તૂટી જતાં બીજું ઉખેડતો અને તેનાથી પ્રહાર કરવાની ચેષ્ટા કરતો. આ પ્રમાણે બધી તરફથી વૃક્ષો ઉખેડી લડતાં-લડતાં તેણે આખાય વનને વૃક્ષહીન કરી દીધું, વનમાં એકપણ વૃક્ષ રહેવા પામ્યું નહિ ।।૨૨।।

વૃક્ષ ન રહ્યાં ત્યારે ખૂબ જ ખિજાઈને બલદેવજી પર પથ્થરોની વર્ષા કરવા લાગ્યો. પરન્તુ ભગવાન્ બલદેવજીએ પોતાના મુશળથી તે બધા પર્વતો (પથ્થરો) નું ચૂર્ણ કરી નાખ્યું ।।૨૩।।

છેવટે દ્વિવિદે પોતાના તાલના જેવા દીર્ઘ, સ્થૂલ અને કઠોર બાહુની મુઠ્ઠી વાળી બલદેવજીની છાતીમાં મારી ।।૨૪।।

હવે યદુવંશ શિરોમણિ બલદેવજીએ હળ અને મુશળ છોડી દઈ, ક્રોધ કરી બન્ને હાથોથી તેના ગળાની હાંસડી ઉપર પ્રહાર કર્યો. તેથી તે વાનર મોઢામાંથી લોહી કાઢતો ધરતીઉપર જઈ પડ્યો ।।૨૫।।

હે કુરુશાર્દૂલ! આંધી આવતાં જેમ જલમાં વહાણ ડગમગવા લાગે તેમ જ તેના પડવાથી મોટાં વૃક્ષો અને શિખરો સહિત આખો પર્વત ધ્રૂજી ઊઠ્યો ।।૨૬।।

ત્યારે આકાશમાં દેવતાઓ ‘‘જય હો, જય હો!’’ સિદ્ધ લોકો ‘‘નમો નમઃ’’ અને મોટા-મોટા ઋષિમુનિઓ ‘‘સાધુ સાધુ’’ (બહુ સારું થયું, બહુ સારું થયું) શબ્દના પોકાર કરવા અને બલદેવજી પર પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા ।।૨૭।।

એવં નિહત્ય દ્વિવિદં જગદ્વ્યતિકરાવહમ્ ।।
સંસ્તૂયમાનો ભગવાન્ જનૈઃ સ્વપુરમાવિશત્ ।।૨૮।।

હે પરીક્ષિત! દ્વિવિદે જગતમાં ભારે ઉપદ્રવ મચાવી દીધો હતો. તેથી ભગવાન્ બલદેવજીએ તેને આ પ્રમાણે મારી નાખ્યો અને પછી તેઓ દ્વારકામાં આવ્યા. એ વખતે પુરજન-પરિજન ભગવાન્ બલદેવજીની સ્તુતિ કરતા હતા ।।૨૮।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધમાં (ચોથા સાત્વિક પ્રકરણના પહેલા પ્રમેય-પેટા પ્રકરણનો શ્રીરૂપ ચોથો) ‘‘બલદેવજીએ દ્વિવિદ વાનરને માર્યો’’ નામનો (ઉત્તરાર્ધનો અઢારમો અને ચાલુ) સડસઠમો
(પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં ચોસઠમો)
અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

સાવધાન! સાવધાન!! સાવધાન!!!
ષોડશગ્રન્થના જ્ઞાન વિનાનું કોરું ભાગવતનું શ્રવણ-પઠન-મનન
પુષ્ટિમાર્ગીને ગેરમાર્ગે દોરનારું પણ બની શકે છે.

અધ્યાય ૬૮

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. ૬૫

બલદેવજી કૌરવોને જીતી લક્ષ્મણા અને સામ્બને લાવ્યા

ચોથા સાત્વિક પ્રકરણનું પહેલું પ્રમેય પ્રકરણ અધ્યાય ૫

વિશેષ : અતિ અલૌકિક અને આશ્ચર્ય કરનાર લોકથી ન થઈ શકે તેવું બલદેવજીનું ચરિત્ર આ અડસઠમાં અધ્યાયમાં કહેવાય છે. એમ બલદેવજી અને શ્રીકૃષ્ણ નાં ત્રણ-ત્રણ ચરિત્ર કહ્યાં એટલે ષડ્ગુણ ભગવાન્નું એ ચરિત્ર થઈ ગયું. બલદેવજીમાં ધર્મ સિદ્ધ થયો, શ્રીકૃષ્ણમાં કામ સિદ્ધ થયો અને અદ્વિતીય હરિત્વ તો ફલથી શ્રીકૃષ્ણમાં સિદ્ધ થયું. જગતના દોષની નિવૃત્તિ બલદેવજીમાં સિદ્ધ થઈ. તે નિવૃત્તિમાં પોતે સાધન થયા. અલૌકિક સાધન બલદેવજી અને અલૌકિક પળ શ્રીકૃષ્ણ છે. અહીં અવાન્તર ભેદના ધર્મીઓ જુદા કહ્યા છે. શ્રીયમુનાજીના કાંઠે અને પર્વત ઉપર જે કર્યું તે કહેવામાં આવ્યું. આ અધ્યાયમાં ગંગાજીનાં કાંઠે આવેલા શહેરમાં જે પરાક્રમ બલદેવજીએ કર્યું તે સ્પષ્ટતાથી બતાવે છે. લક્ષ્મણાના હરણથી સામ્બને કૌરવોએ બાંધ્યો હતો તેને બલદેવજીએ છોડાવ્યો અને તેમણે શત્રુઓનો નિગ્રહ કર્યો એ વાત અહીં સ્પષ્ટ થાય છે. પૂર્વ ચરિત્ર દુષ્ટ નિવારણ રૂપ છે જ્યારે આ ચરિત્ર શિષ્ટ શિક્ષારૂપ છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

દુર્યોધનસુતાં રાજન્ લક્ષ્મણાં સમિતિંજય ।।
સ્વયંવરસ્થામહરત્ સામ્બો જામ્બવતીસુતઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે રાજા પરીક્ષિત! જામ્બવતીનન્દન સામ્બ એકલા જ ભારે મોટા-મોટા વીરો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરનારા હતા. તે સ્વયંવરમાં સ્થિત દુર્યોધનની કન્યા લક્ષ્મણાનું હરણ કરી લાવ્યા ।।૧।।

કૌરવો ગુસ્સે થઈને બોલ્યા કે ‘‘આ છોકરો દુર્વિનીત(ઉદ્ધત) છે તેણે અમને તો ગણ્યા પણ નહિ. અમારી કન્યા એને ઈચ્છતી નથી છતાં બળાત્કારે એણે અમારી કન્યાનું હરણ કર્યું ।।૨।।

આ દુર્વિનીતને બાંધો. વૃષ્ણિઓ આપણી કૃપાથી આપેલી ભૂમિને ભોગવનાર છે તે આપણને શું કરવાના હતા? ।।૩।।

પોતાના છોકરાને કેદ કરેલો સાંભળીને જો તેઓ અહીં આવશે તો અહીં એમનો ગર્વ નષ્ટ થઈ જશે એટલે જેમ પ્રાણાયામ કરવાથી પ્રાણ ઠેકાણે આવી જાય છે તેમ તેઓ પણ શાન્ત થઈ જશે'' ।।૪।।

આમ વિચાર કરી કર્ણ, શલ્ય, ભૂરિશ્રવાનો ભાઈ ભૂરિ, યજ્ઞકેતુ અને દુર્યોધન વગેરે વીરોએ કુરુવંશના વડીલોની સમ્મતિ લઈને સામ્બને પકડી લેવાની તૈયારી કરી ।।૫।।

જ્યારે મહારથી સામ્બે જોયું કે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો મારો પીછો કરી રહ્યા છે ત્યારે તે સુન્દર ધનુષ લઈ સિંહની જેમ એકલો જ મક્કમ થઈને સામે ઊભો રહી ગયો ।।૬।।

કર્ણને પોતાનો અગ્રણી બનાવી કૌરવવીર ધનુષ ચડાવી સામ્બની પાસે આવી પહોંચ્યા અને ક્રોધે ભરાઈ તેને પકડી લેવાની ઈચ્છાથી 'ઊભો રહે' એમ બોલતા તેના ઉપર બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યા ।।૭।।

હે પરીક્ષિત! યદુનન્દન સામ્બ અચિન્ત્ય ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર હતા. જેના પિતા બીજાઓ માટે અચિન્ત્ય હોય તે પોતે ચિન્તા કેમ કરે? શિયાળવાં વગેરે પામર પશુઓ સિંહને પીડા પહોંચાડે તો સિંહ જેમ તેની કંઈ પરવા ન કરે તેમ કૌરવોએ તેને વીંધી નાખ્યો ખરો પણ તેણે તેની કંઈ જ પરવા કરી નહિ ।।૮।।

સામ્બે પોતાના સુન્દર ધનુષનો ટંકાર કરી કર્ણ વગેરે વીરો ઉપર, જે અલગ-અલગ રથમાં સવાર હતા, છ-છ બાણોથી એકી સાથે અલગ-અલગ પ્રહાર કર્યા ।।૯।।

તેમાંથી ચાર-ચાર બાણ તેમના ચાર-ચાર ઘોડાઓ ઉપર એક-એક એમના સારથિઓ ઉપર અને એક-એક તે મહાન ધનુર્ધર રથી વીરો ઉપર છોડ્યાં. સામ્બના આ અદ્‌ભુત હસ્ત લાઘવને જોઈને વિપક્ષીવીરો પણ મુક્ત કંઠથી તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા ।।૧૦।।

(આ પ્રશંસાએજ એનું પતન નોતર્યું તેના બન્ધનનું નિમિત્ત બની, કારણ કે તે ફુલાઈ ગયો અને બ્રહ્માસ્ત્ર વગેરેથી પ્રતિકાર ન કર્યો)ત્યારબાદ તે છ વીરોએ સાથે મળી સામ્બને રથ વગરનો કરી દીધો. ચાર વીરોએ એક-એક બાણથી તેના ચાર ઘોડાઓને મારી નાખ્યા. એકે સારથિને માર્યો અને છઠ્ઠાએ તેનું ધનુષ કાપી

નાખ્યું ।।૧૧।।

આ પ્રમાણે કૌરવોએ યુદ્ધમાં ભારે કઠિનાઈથી સામ્બને રથહીન કરી બાંધી લીધો. ત્યારબાદ તેઓ તેને તથા પોતાની કન્યા લક્ષ્મણાને લઈ જીત મનાવતા હસ્તિનાપુર આવ્યા ।।૧૨।।

હે રાજન્! નારદજીએ આવી એ વાત યાદવોની સભામાં કહી ત્યારે ક્રોધ કરીને ઉગ્રસેનની આજ્ઞાથી યાદવો કૌરવોની ઉપર ચડાઈ કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા ।।૧૩।।

યાદવવીરો કવચ પહેરીને તૈયાર થઈ ગયા હતા. તેમને બલેદેવજીએ સમજાવીને શાન્ત કર્યા. એ બલદેવજી કલહરૂપ મેલને દૂર કરનાર છે તેથી યાદવ કૌરવોનો કલહ થાય એમ ઈચ્છતા ન હતા ।।૧૪।।

સૂર્યના સરખા તેજસ્વી રથમાં બેસી બ્રાહ્મણો અને કુલવૃદ્ધો ને સાથે લઈ ચન્દ્ર જેમ ગ્રહોની સાથે શોભે તેમ શોભતા બલદેવજી હસ્તિનાપુર પધાર્યા ।।૧૫।।

બહારના ઉપવનમાં (''દુશ્મનના શહેરમાં પ્રવેશ ન કરવો'' એમ નીતિશાસ્ત્ર કહે છે.) એમણે મુકામ કર્યો અને ધૃતરાષ્ટ્રને ખબર આપવામાટે ઉદ્ધવજીને નગરમાં મોકલ્યા ।।૧૬।।

ઉદ્ધવજી ત્યાં ગયા અને ધૃતરાષ્ટ્ર, ભીષ્મ, દ્રોણ, બાહ્લીક, દુર્યોધન વગેરેને યથાયોગ્ય વિધિવત્ નમન કરી બલદેવજીના પધારવાના સમાચાર આપ્યા ।।૧૭।।

પોતાના અત્યન્ત પ્રિય (બલદેવજી દુર્યોધનના સસરા અને ગુરુ હતા.) સુહૃદ બલદેવજીને આવ્યા સાંભળીને બધા પ્રસન્ન થયા; ઉદ્ધવજીનો સત્કાર કરી હાથમાં મંગળ વસ્તુઓ લઈને એ બધા બલદેવજી પાસે આવ્યા ।।૧૮।।

પછી પોત-પોતાની અવસ્થા અને સમ્બન્ધ પ્રમાણે બધા લોકો બલદેવજીને મળ્યા. તેમના સત્કારને માટે ગાય અર્પણ કરી અને અર્ઘ્ય પ્રદાન કર્યું. જે લોકો ભગવાન્ બલદેવજીનો પ્રભાવ જાણતા હતા તેમણે મસ્તક નમાવી તેમને પ્રણામ કર્યા ।।૧૯।।

ત્યારબાદ તે લોકોએ પરસ્પર કુશળમંગળ અને આરોગ્ય ના ખબર-અન્તર પૂછ્યાં અને બધા ભાઈબન્ધુ ક્ષેમ કુશળ છે એ સાંભળી બલદેવજીએ ઘણી ધીરતા અને ગમ્ભીરતાપૂર્વકકહ્યું ।।૨૦।।

''ઉગ્રસેન રાજા તમને આજ્ઞા કરે છે એ પ્રભુ છે. એમની આજ્ઞાને તમે ચિત્તને

સ્થિર કરી સાંભળો અને જલદી એમના વચનનો અમલ કરો ।।૨૧।।

તમે અનેકે ભેગા થઈને અધર્મવડે અમારા પુત્ર સામ્બને જીતીને બાંધ્યો છે તે આપણો બાન્ધવ સમ્બન્ધ જાળવવાને હું સહન કરું છું'' ।।૨૨।।

વીર્ય, શૌર્ય અને બળ થી ઉત્તમ અને પોતાની શક્તિને લાયક બલદેવજીનું વચન સાંભળી કુરુઓ ગુસ્સે થયા અને કહેવા લાગ્યા ।।૨૩।।

કુરુઓ બોલ્યા : ''અહો! કાલની ગતિ વિચિત્ર છે. આએક આશ્ચર્ય જેવીવાત સાંભળી કેઆ ખાસડું મુકુટે સેવાયેલા મસ્તક ઉપર ચઢવાની ઈચ્છા કરેછે ।।૨૪।।

આ યદુવંશીઓની સાથે જેમ-તેમ કરીને અમે લોકોએ વિવાહસમ્બન્ધ[1] કરી લીધો. તેઓ અમારી સાથે સૂવા-બેસવા અને એક પંગતમાં ખાવા લાગ્યા. અમે લોકોએ જ એમને રાજસિંહાસન આપી રાજા બનાવ્યા અને અમારી બરાબર બનાવ્યા[2] ।।૨૫।।

વિશેષ : ૧. વસુદેવજીના પિતા શૂરસેનજીની સૌથી મોટી પુત્રી 'પૃથા' હતી. શૂરસેનજીના એક યાદવ મિત્ર રાજા કુન્તિભોજને કંઈ સન્તાન ન હોવાથી શૂરસેનજીએ પોતાની કન્યા પૃથા કુન્તિભોજને ગોદ આપી. પૃથા હવે રાજા કુન્તિભોજની દત્તક પુત્રી થવાથી કુન્તી કહેવાઈ. આ પૃથા રાજા પાણ્ડુને પરણ્યાં તે લગ્નસમ્બન્ધનો અહીં ઉલ્લેખ છે (ભાગ.સ્ક.૯।૨૪।૩૧ વાંચવા વિનન્તિછે)

૨. રાજા યયાતિએ પોતાનું રાજ્ય પોતાના સૌથી મોટા પુત્ર યદુને નહિ આપતાં પુરુને આપ્યું હતું. ઉપરાન્ત યદુને રાજ્યાસનથી વચિત રહેવાનો શાપ પણ આપ્યો હતો. (યયાતિ રાજાનું ચરિત્ર શ્રીભાગ. સ્ક.૯।૧૮-૧૯)

આ યદુવંશીઓ (આજુબાજુ) ચમ્મર, પંખા, (આગળ) શંખ, (પાછળ) શ્વેત છત્ર, (ઉપર) મુગટ, (નીચે) આસન અને (નિદ્રાવસ્થામાં) રાજોચિત શય્યા– આ સાત રાજચિહ્નો અમારી ઉપેક્ષાને લીધે ભોગવે છે ।।૨૬।।

જેમ સર્પને અમૃત આપવું તે આપનારનું અનિષ્ટ કરનાર છે તેમ યાદવોને રાજાનાં લક્ષણ આજ સુધી ભોગવવા દીધાં તે હવે બંધ કરો કેમકે એ તો લજ્જારહિત છે અને અમારી કૃપાથી રાજ કરે છે છતાં અમારી ઉપર હુકમ કરવા તૈયાર થયા છે ।।૨૭।।

ભીષ્મ, દ્રોણ, અને અર્જુન વગેરે જ્યાં સુધી રાજા તરીકે ન કબૂલ કરે ત્યાં સુધી ઈન્દ્ર હોય તો પણ, જેમ સિંહે પકડેલું નાનું ઘેટું કોઈ છોડાવી શકતું નથી તેમ એ પણ

કેમ રાજ્ય કરી શકે?'' ।।૨૮।।

હે ભરતર્ષભ! જન્મ, બન્ધુ અને લક્ષ્મી થી જેઓનો મદ વધી ગયો છે તેવા કૌરવો ઉપર કહેલાં વચન બલદેવજીને સંભળાવીને પોતાના નગરમાં ગયા ।।૨૯।।

સમર્થ બલદેવજીએ કૌરવોની દુષ્ટતાનો પરિચય કર્યો અને એમનાં વાક્ય સાંભળ્યા ત્યારે એમને અત્યન્ત ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો એટલું જ નહિ પણ કોઈ એમની સામે જોઈ ન શકે તેવું રૂપ થયું અને એ અચ્યુત બલદેવજી ત્યારે મોટેથી હસીને આ પ્રમાણે બોલ્યા : ।।૩૦।।

અનેક પ્રકારના મદમાં છકેલા દુષ્ટ પુરુષો શાન્તિને ઈચ્છતા નથી. જેમ પશુ તોફાન ઉપર ચડ્યું હોય તેને લાકડીથી પ્રહાર કરીએ તો જ એ શાન્ત થાય તેમ આવા દુષ્ટોને મારીને શાન્ત કરવા જોઈએ એ જ એમનો દંડ છે ।।૩૧।।

યાદવો બધા ક્રોધ કરતા હતા. શ્રીકૃષ્ણને પણ ક્રોધ આવ્યો તે બધાને મેં શાન્ત કર્યા અને એમને પરસ્પર કલેશ ન થાય એ હેતુથી બધાને શાન્ત રાખવા હું એકલો અહીં આવ્યો ।।૩૨।।

મન્દબુદ્ધિવાળા, કલહ પ્રિય અને ખલ એવા કૌરવોએ મારો અનાદર કરી પોતે મોટા માનવાળા બનીને મને ખરાબ વચન સાંભળાવ્યાં ।।૩૩।।

ભોજ, વૃષ્ણિ અને અન્ધક ના રાજા ઉગ્રસેન છે, ઈન્દ્રાદિ લોકપાલો જેમની આજ્ઞામાં વર્તે છે તે શું સમર્થ નથી? ।।૩૪।।

જેઓ સુધર્મા સભામાં બેસનાર છે, જેમને ઘેર પારિજાત નામનું કલ્પવૃક્ષ જે દેવને ત્યાં જ હોય તેને તેઓ સ્વર્ગમાંથી લાવીને પોતાના ઉપયોગમાં લે છે તેઓ રાજગાદીને શું લાયક નથી? ।।૩૫।।

જેમના ચરણની ઉપાસના સાક્ષાત્ લક્ષ્મીજી કરે છે તેવા લક્ષ્મીપતિ શ્રીકૃષ્ણ રાજાનાં ચિહ્ન ધરવાને યોગ્ય નથી એમ તેઓ કહે છે એ ખરું છે? ।।૩૬।।

દશ દિશાના પતિઓ પોતાના ઉત્તમ મુકુટોવડે જેમના ચરણની રજને મસ્તક ઉપર ચડાવે છે, જેમના ચરણની રજના સમ્બન્ધને લઈ ગંગાજી અખિલ લોકને પવિત્ર કરે છે, જેમની એક કલા વડે બ્રહ્માજી, શિવજી અને હું (બલદેવજી) જગતનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહારને એમની આજ્ઞા પ્રમાણે કરીએ છીએ, સાક્ષાત્ લક્ષ્મીજી જેમની સેવા કરે છે તેમને રાજ્યાસન શા હિસાબમાં છે? ।।૩૭।।

કુરુએ આપેલ પૃથ્વીનો એક ભાગ વૃષ્ણિઓ ભોગવે છે. પોતે કુરુઓ મસ્તક બની

અમને યાદવોને ખાસડું ગણે છે ।।૩૮।।

અહો! ઐશ્વર્યના મદમાં આવેલા આ કૌરવો ગાંડા જેવા થઈ ગયા છે. તેમની વાતો અસમ્બદ્ધ છે. મારા જેવો પુરુષ તેમની આવી રૂક્ષ વાણીને કેવી રીતે સહન કરી શકે? ।।૩૯।।

‘‘આજે તો હું પૃથ્વીને કૌરવ વિનાની જ કરી નાખીશ’’ એમ બોલી ક્રોધ કરી ત્રણ લોકને બાળતા હોય તેવા થઈ હળ હાથમાં લઈને બલદેવજી ઊભા થઈ ગયા. (પ્રલય વખતે સંકર્ષણ આ જ પ્રમાણે ઊભા થાય છે) ।।૪૦।।

તેમણે તેના છેડાથી ખોદી નાખીને હસ્તિનાપુરને ઉખાડી નાખ્યું અને તેને ડુબાડી દેવાને માટે અત્યન્ત ક્રોધપૂર્વક ગંગાજી તરફ ખેંચવા લાગ્યા ।।૪૧।।

હળથી ખેંચાવાથી જલમાં કોઈ વહાણ ડગમગી રહ્યું હોય તેમ હસ્તિનાપુર ડોલવા લાગ્યું, જ્યારે કૌરવોએ જોયું કે અમારું નગર તો ગંગાજીમાં પડી જવાની તૈયારીમાં છે ત્યારે તેઓ ગભરાઈ ગયા ।।૪૨।।

(તરત જ) તે લોકોએ લક્ષ્મણાસાથે સામ્બને આગળ કર્યા અને પોતાના પ્રાણોની રક્ષામાટે કુટુમ્બની સાથે હાથ જોડી સર્વ શક્તિમાન્ તે બલદેવજીને શરણે ગયા ।।૪૩।।

અને કહેવા લાગ્યા ‘‘હે લોકાભિરામ! હે બલદેવજી! આપ અખિલ જગતના આધાર છો. અમે આપનો પ્રભાવ જાણતા નહોતા. અમે અવિચારી છીએ એટલું જ નહિ પણ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા છીએ. અમારો અપરાધ ક્ષમા કરો ।।૪૪।।

જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય ના કરનાર આપ કેવળ એક જ છો હે સર્વશક્તિમાન્ પ્રભો! વ્યાસજી વગેરે મોટા ઋષિમુનિઓ કહે છે કે લોક તો આપની ક્રીડાનાં સાધન (રમકડા) જેવો છે ।।૪૫।।

હે અનન્ત! (૫૦ કરોડ યોજન વાળા) આ ભૂમંડલને આપ હે સહસ્રમૂર્ધન્! આપના મસ્તક ઉપર લીલાવડે ધારણ કરી રહ્યા છો. જ્યારે પ્રલયનો સમય આવે છે ત્યારે આપ સમગ્ર જગતને પોતાની અંદર લીન કરી દો છો અને એકલા શેષ ઉપર પોઢો છો ત્યારે આપ જ બાકી રહો છો તેથી આપનું નામ ‘શેષ’ છે ।।૪૬।।

હે ભગવન્! આપે જગતની સ્થિતિ અને પાલન ને માટે વિશુદ્ધ સત્વમય શરીર ગ્રહણ કર્યું છે. આપનો આ ક્રોધ દ્વેષ અથવા મત્સર ને (મત્સર=બીજાનો ઉત્કર્ષ સહન ન થઈ શકવો.) લીધે નથી. બધાં પ્રાણીઓને (જે આપનાં બાળકો

છે તેમને) શિક્ષા (શિક્ષણ) આપવાને માટે જ છે. એમ ન કરો તો જગતની મર્યાદાઓ તૂટી જાય ।।૪૭।।

સમસ્ત શક્તિઓને ધારણ કરનારા સર્વ પ્રાણીસ્વરૂપ અવિનાશી ભગવન્! આપને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. સમસ્ત વિશ્વના રચયિતા દેવ! અમે આપને વારંવાર નમસ્કાર કરીએ છીએ. અમે આપને શરણે આવ્યા છીએ'' ।।૪૮।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : કૌરવોને પહેલાં જે ગર્વ હતો તે ચાલ્યો ગયો એટલું જ નહિ પણ એમના ભય વડે ધ્રૂજતા શરણે આવેલા કૌરવોએ બલદેવજીને સ્તુતિવડે પ્રસન્ન કર્યા. એમનો ગર્વ નાશ થયેલો જોઈને બલદેવજી પ્રસન્ન થયા અને ''તમે ભય ન કરો'' એમ તેમને અભયદાન આપ્યું ।।૪૯।।

પુત્રી ઉપર વાત્સલ્યભાવ રાખનાર દુર્યોધને પુત્રીને દાયજામાં સાઠ વર્ષની ઉંમરના બારસો હાથી તેમ જ એક લાખ વીશ હજાર ઘોડા આપ્યા ।।૫૦।।

સૂર્યના જેવા તેજસ્વી છ હજાર સોનાના રથ આપ્યા. કંઠાભરણવાળી હજાર દાસીઓ આપી ।।૫૧।।

યદુવંશ શિરોમણિ ભગવાન્ બલદેવજીએ આ બધી પહેરામણીનો સ્વીકાર કર્યો અને નવદમ્પતી લક્ષ્મણા અને સામ્બ ની સાથે કૌરવોના અભિનન્દનનો સ્વીકાર કરી દ્વારકા પ્રતિ પ્રયાણ કર્યું ।।૫૨।।

બલદેવજી દ્વારકાપુરી પહોંચ્યા અને સમાચાર જાણવાને ઉત્સુક સગાં-સમ્બન્ધીઓને મળ્યા. તેમણે યદુવંશીઓની સભામાં કૌરવોનાં વચનો તથા હસ્તિનાપુરમાં પોતે જે-જે કાર્ય કર્યું હતું તે બધું કહી સંભળાવ્યું ।।૫૩।।

અદ્યાપિ ચ પુરં હ્યેતત્ સૂચયદ્ રામવિક્રમમ્ ।।
સમુન્નતં દક્ષિણતો ગંગાયામનુદશ્યતે ।।૫૪।।

હે પરીક્ષિત! આ હસ્તિનાપુર આજે પણ* દક્ષિણની તરફ ઊંચું અને ગંગાજીની તરફ કંઈક નીચું દેખાય છે અને આ પ્રમાણે ભગવાન્ બલદેવજીના પરાક્રમને સૂચવે છે ।।૫૪।।

વિશેષ : અદ્યાપિ: આજે પણ એટલે જ્યારે શ્રીશુકદેવજી પરીક્ષિતને શ્રીમદ્ ભાગવતની કથા સંભળાવી રહ્યા છે ત્યારે, ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સ્વધામમાં પધાર્યા પછી કલિયુગનાં ત્રીસ વર્ષથી કંઈક વધારે સમય ગયો ત્યારે આ પહેલી સપ્તાહ થયેલી. ત્યારપછી તો હસ્તિનાપુર ગંગાજીમાં તણાઈ ગયેલું અને કંઈક આસમાની સુલતાની આવી ગઈ. આ વાત **''ગજાહ્વયે હતે નદ્યા**

કૌશામ્બ્યાં સાધુ વત્સ્યતિ'' (શ્રીભાગવત ૯।૨૨।૪૦) માં સ્પષ્ટ કહેવામાં આવી છે. એટલે અત્યારે આપણને ભાગવતમાં કહેલ પ્રકારથી ઉલટું દેખાતું હોય તો પણ શંકા ન કરવી.

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધમાં (ચોથો સાત્વિક પ્રકરણના પહેલા પ્રમેય-પેટા પ્રકરણનો જ્ઞાનરૂપ પાંચમો) ''બલદેવજી કૌરવોને જીતી લક્ષ્મણા અને સામ્બ ને લાવ્યા'' નામનો (ઉત્તરાર્ધનો ઓગણીસમો અને ચાલુ) અડસઠમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં પાંસઠમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૬૯

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. ૬૬

શ્રીકૃષ્ણના ગાર્હસ્થ્યને નારદજીએ જોયું

ચોથા સાત્વિક પ્રકરણનું પહેલું પ્રમેય પ્રકરણ અધ્યાય ૬

વિશેષ : સાત્વિક ભક્તોના નિરોધમાં નારદજી મુખ્ય છે. તેમને પૂર્વ બુદ્ધિનું નિવારણ એટલે કે પ્રપંચ વિસ્મૃતિ થવી જોઈએ કારણ કે ભક્તિમાર્ગને અનુસરવું એ આમાં મુખ્ય છે. આ ઓગણ્યોસિત્તેરમા અધ્યાયમાં નારદજીએ શ્રીકૃષ્ણ અને એમનાં ચરિત્રો જોયાં. તેમનું ગાર્હસ્થ્ય અલૌકિક છે એમ બતાવવામાટે ભગવાને આ રૂપો એમને બતાવ્યાં છે. સામ્બ હસ્તિનાપુરમાં કેદ થયો એ કહેવાને નારદજી આવેલા ત્યારે ભગવાન્ નરકાસુરને મારીને સોળ હજાર સ્ત્રીઓ લાવ્યા અને એમની સાથે લગ્ન કર્યાં એ જાણી એમને સન્દેહ થયો એમની ભ્રાન્તિ દૂર કરવામાટે ભગવાને દરેક પટરાણીના મહેલમાં પોતે એની સાથે દર્શન આપ્યાં ત્યારે નારદજીને સંશય દૂર થયો અને એમનો નિરોધ સિદ્ધ થયો.

શ્રીશુક ઉવાચ

નરકં નિહતં શ્રુત્વા તથોદ્વાહં ચ યોષિતામ્ ।।
કૃષ્ણેનૈકેન બહ્વીનાં તદ્ દિદક્ષુઃ સ્મ નારદઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યાઃ નરકાસુરને મારીને એકલા શ્રીકૃષ્ણે ઘણી રાજકુમારીઓ સાથે લગ્ન કર્યાં એમ જ્યારે નારદજીએ સાંભળ્યું ત્યારે તેમના મનમાં ભગવાન્‌નો ગૃહસ્થાશ્રમ જોવાની તીવ્ર અભિલાષા થઈ ।।૧।।

તે વિચારવા લાગ્યા કે એક જ શરીરવડે જુદા-જુદા ઘરમાં રહેલી સોળ હજાર રાજકુમારીઓને એક જ વખતે ભગવાન્ પરણ્યા એ ઘણા આશ્ચર્યની વાત કહેવાય ।।૨।।

દેવર્ષિ નારદજી આ ઉત્સુકતાથી પ્રેરાઈને ભગવાન્‌ની લીલાનાં દર્શન કરવા દ્વારકા આવી પહોંચ્યા. ત્યાં પુષ્પોથી લચી પડેલાં ઉપવનોમાં ક્રીડા સ્થાનો હતાં. અનેક પક્ષીઓ અને ભમરાઓ તે ક્રીડાસ્થાનોમાં ગાન કરી રહ્યાં હતાં ।।૩।।

નિર્મલ જલથી ભરેલાં સરોવરોમાં ઈન્દીવર (આસમાની), અમ્ભોજ (લાલ) અને કહ્લાર (સફેદ) રંગનાં જાતજાતનાં કમલ ખીલેલાં હતાં. કુમુદ (પોયણું, રાત્રિકમલ) અને ઉત્પલ (નવજાત કમલ) નો તો કોઈ પાર ન હતો. તેમાં હંસ અને સારસ કલરવ કરી રહ્યાં હતાં ।।૪।।

દ્વારકાપુરીમાં સ્ફટિકમણિ અને ચાંદીના નવ લાખ મહેલો હતા. તે ભોંયતળિયામાં જડેલ મહા મરકતમણિ (પન્ના) ની પ્રભાથી ઝગમગી રહ્યા હતા અને તેમાં સોના તથા હીરાની ઘણી વસ્તુઓ શોભાયમાન હતી ।।૫।।

તેના રાજમાર્ગ, ગલીઓ, ચોક અને બજાર અત્યન્ત સુન્દર હતાં. કોઠાર, ભોજનાલય, સભાસ્થાન અને દેવમન્દિરોને લીધે તેનું સૌન્દર્ય ઘણું વધારે ચમકી ઊઠતું હતું. ત્યાંની સડકો, ચોકો, ગલીઓ અને દરવાજાઓ ઉપર છંટકાવ કરવામાં આવ્યો હતો. નાની-નાની પતાકાઓ અને મોટા-મોટા ધ્વજો ઠેક-ઠેકાણે લહેરાઈ રહ્યા હતા. જેને લીધે સૂર્યનો તડકો તો રસ્તાઓ ઉપર આવી શકતો જ નહોતો ।।૬।।

તે દ્વારકાના નિર્માણમાટે ઈન્દ્ર વગેરે લોકપાલોએ પરમ્પરા પ્રાપ્ત પોતાનાં ઉત્તમ રત્નો અર્પણ કર્યાં હતાં. અને વિશ્વકર્માએ પોતાની તમામ કુશલતા અને કારીગીરી કામે લગાડી ભગવાન્ શ્રીહરિનો રાણીવાસ નિર્માણ કર્યો હતો. લક્ષ્મીજી તો ત્યાં અવતીર્ણ સ્વરૂપે નહિ પણ મૂળરૂપે જ બિરાજતાં હતાં ।।૭।।

તે રાણીવાસમાં ભગવાન્‌ની રાણીઓના સોળ હજાર મહેલો શોભતા હતા. તે મહેલો એવા તો અદ્‌ભુત હતા કે જે મહેલની પાસે કોઈ જાય તે જ મહેલ બીજા બધા મહેલો કરતાં ઉત્તમ લાગે. આમાંથી એક આલીશાન ભવનમાં દેવર્ષિ નારદજીએ પ્રવેશકર્યો ।।૮।।

તે મહેલમાં પ્રવાલના થાંભલા, વૈદૂર્યના ઉત્તમ-ઉત્તમ પાટડાઓ અને ઈન્દ્ર નીલમણિની દિવાલો ઝગમગી રહી હતી અને ભોંયતળિયામાં ઈન્દ્ર નીલમણિની

એવી લાદી બેસાડેલી હતી જેની ચમક કોઈ રીતે ક્યારેય ઓછી ન થાય ।।૯।।

તેમાં મોતીની ઝાલરોવાળા વિશ્વકર્માએ બનાવેલા ચન્દરવા હતા. હાથીદાન્તના બનેલાં આસન અને પલંગોમાં ઉત્તમ-ઉત્તમ મણિઓ જડેલા હતા ।।૧૦।।

સુન્દર વસ્ત્રોથી સુસજ્જિત દાસીઓએ ગળામાં સોનાના હાર પહેર્યાં હતાં. ઘણા બધા સેવકો પણ જામા (અંગરખા), પાઘડી અને સુન્દર-સુન્દર વસ્ત્રો અને કાનોમાં જડાઉ કુંડલ ધારણ કરી પોત-પોતાના કામમાં લાગેલા હતા અને મહેલની શોભામાં વધારો કરી રહ્યા હતા ।।૧૧।।

અનેક રત્નદીપ પોતાના ઝગમગાટથી તેના અન્દરનો અન્ધકાર દૂર કરી રહ્યા હતા. અગરના ધૂપને લીધે ઝરોખામાંથી ધુમાડો નીકળી રહ્યો હતો. તેને જોઈ રંગબેરંગી મણિમય ઝરૂખા ઉપર બેઠેલા મોર વાદળોના ભ્રમથી કેકારવ કરતા-કરતા નાચી ઊઠતાહતા ।।૧૨।।

દેવર્ષિ નારદજીએ જોયું કે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તે મહેલમાં સ્વામિનીજીની સાથે બિરાજમાન્ છે. જો કે તે મહેલમાં સ્વામિનીજી જેવાં જ ગુણ, રૂપ, તારુણ્ય અને વસ્ત્રાભૂષણયુક્ત હજારો દાસીઓ હર સમય હાજર રહેતી તો પણ સ્વામિનીજી પોતાના હાથે ભગવાન્‌ને સોનાની દાંડીવાળો ચામર ઢોળી રહ્યાંહતાં ।।૧૩।।

નારદજીને જોતાં જ સમસ્ત ધર્મધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સ્વામિનીજીના પલંગ ઉપરથી એકદમ ઊભા થઈ ગયા. આપે નારદજીના યુગલ ચરણોમાં મુકુટયુક્ત મસ્તકથી પ્રણામ કર્યા અને હાથ જોડી તેમને પોતાના આસન ઉપર બેસાડ્યા. (આવનારને પોતાના આસન ઉપર બેસાડવાએ તેમનું મોટામાં મોટું સન્માન-પૂજા છે. તેમને પોતાના આસન ઉપર ન બેસાડી દે તો ભગવાન્ અને બીજા માં ફરક શો?) ।।૧૪।।

હે પરીક્ષિત! એ તો શંકા વગરની વાત છે કે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ચરાચર જગતના પરમ *ગુરુ છે અને આપના ચરણોનું જલ-ગંગાજલ સમગ્ર જગતને પવિત્ર કરવાવાળું છે કારણ કે ગંગાજલમાં બધાં સાડાત્રણ કરોડ તીર્થો રહેલાં છે. છતાં પણ આપ અત્યન્ત ભક્તવત્સલ, સન્તોના પરમ આદર્શ, તેમના સ્વામી છે. આપનું એક અસાધારણ નામ બ્રહ્મણ્ય દેવ પણ છે. આપ બ્રાહ્મણોને જ પોતાના આરાધ્ય દેવ માને છે. આપનું આ નામ આપના ગુણને અનુરૂપ અને ઉચિત જ છે. એટલે તો ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે જાતે જ નારદજીના ચરણ ધોયા અને તેનું ચરણામૃત પોતાના

શ્રીમસ્તક પર ધારણ કર્યું ।।૧૫।।

વિશેષ : 'ગુરુતરઃ' 'તર' પ્રત્યયનો ભાવ એ છે કે આપ શાસ્ત્રપ્રણેતા, ઉપદેશક, પ્રેરક અને ઉપદેશરૂપ છે. ભગવાન્‌નું નામ ભગવત્સ્વરૂપ જ છે.

નરશિરોમણિ નરના સખા સર્વદર્શીપુરાણ પુરુષ ભગવાન્ નારાયણે શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી દેવર્ષિ શિરોમણિ ભગવાન્ નારદજીની પૂજા કરી. ત્યાર પછી અમૃત જેવી મીઠી વાણીથી પણ થોડા શબ્દોમાં એમનું સ્વાગત કર્યું અને પછી કહ્યું : ''ઓહો નારદજી! પ્રભો! આપ તો સ્વયં સમગ્ર જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ધર્મ, યશ, શ્રી અને ઐશ્વર્ય થી પૂર્ણ છો. આપની હું શી સેવા કરું?'' ।।૧૬।।

નારદજી બોલ્યા : હે ભગવન્! આપ સમસ્ત લોકોના એક માત્ર સ્વામી છો. આપ આપના ભક્તો ઉપર પ્રેમ કરો છો અને દુષ્ટોને દંડ આપો છો એ આપને માટે કંઈ નવી વાત નથી. હે પરમ યશસ્વી પ્રભો! આપે જગતની સ્થિતિ અને રક્ષા દ્વારા સમસ્ત જીવોનું કલ્યાણ કરવાને માટે સ્વેચ્છાથી અવતાર ગ્રહણ કર્યો છે. આ વાત અમે માત્ર તર્કથી નહિ પણ અનુભવ અને શ્રુતિ ને આધારે જાણીએ છીએ ।।૧૭।।

આજ મારાં અહોભાગ્ય છે કે આપનાં ચરણારવિન્દનાં દર્શન થયાં. આપનાં આ ચરણકમલ મનુષ્ય માત્રને મોક્ષ આપવા સમર્થ છે. જેમનું જ્ઞાનપૂર્ણ છે એવા બ્રહ્માજી, શંકર વગેરે પોતાના હૃદયમાં તેમનું ચિન્તન કરતા રહે છે. (પણ તેમને ચરણ કમલોનાં સાક્ષાત્ દર્શન થતાં નથી) વાસ્તવમાં તો તે શ્રીચરણ જ સંસારરૂપી કૂવામાં પડેલા લોકોને બહાર નીકળવાને માટે અવલમ્બન છે. આપ એવી કૃપા કરો કે આ જે ચરણકમલ મેં જોયું તેનું મને અખંડ સ્મરણ રહે. (તેટલું થાય તો બીજું કંઈ કરવાનું બાકી રહેતું નથી. ચરણકમલ પ્રાપ્ત પણ થાય તો પણ તેની સ્મૃતિ રહેવામાં ઘણા વિઘ્ન આવે છે એટલે સ્મૃતિ અખંડ રહેશે એવો વિશ્વાસ પડતો નથી) ।।૧૮।।

હે પરીક્ષિત! ત્યારબાદ દેવર્ષિ નારદજી યોગેશ્વરોના પણ ઈશ્વર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની યોગમાયાનું રહસ્ય જાણવાને માટે આપની બીજી પત્નીના મહેલમાં ગયા* ।।૧૯।।

વિશેષ : યોગની ગતિ જ અકળ છે તો યોગને વશ કરનાર યોગેશ્વરની ગતિ તો અકળ હોય તેમાં કહેવું જ શું? શ્રીકૃષ્ણ યોગેશ્વરોના પણ ઈશ્વર છે તેમની પણ યોગમાયાનું રહસ્ય જાણવાની ઈચ્છા. એ યોગમાયાનો વૈભવ તો ભગવાન્ પણ જાણતા નથી એવો અપાર છે. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પહેલા મહેલમાં બિરાજતા હતા એટલે બીજા મહેલમાં રાણી એકલાં જ હશે એવી

નારદજીની સમજ છે.

ત્યાં તેમણે જોયું કે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતાની પ્રાણપ્રિયા તથા ઉદ્ધવજીની સાથે ચોપાટ રમી રહ્યા છે. ત્યાં પણ ભગવાને ઊભા થઈ જઈ તેમનું સ્વાગત કર્યું આસન ઉપર બેસાડ્યા અને વિવિધ સામગ્રીઓથી પરમ ભક્તિભાવપૂર્વક તેમની અર્ચા-પૂજા કરી ।।૨૦।।

ત્યારબાદ જાણે કંઈ જાણતા ન હોય તેમ ભગવાને નારદજીને પૂછ્યું, ''આપ અહીં ક્યારે પધાર્યા? આપ તો પરિપૂર્ણ છો અને અમે તો અપૂર્ણ છીએ. એવી સ્થિતિમાં અમે આપની શી સેવા કરી શકીએ? ।।૨૧।।

છતાં પણ હે બ્રહ્મન્!* આપ કંઈને કંઈ આજ્ઞા કરી આ જન્મ સફલ કરો. નારદજી આ બધું જોઈ અને સાંભળીને વિસ્મિત થઈ રહ્યા હતા. તે ત્યાંથી ઊઠી ચુપચાપ બીજા મહેલમાં ગયા ।।૨૨।।

વિશેષ : બ્રહ્મન્=બ્રાહ્મણ, બ્રહ્મ.

બ્રૂહિ-યાચના કરો, કહો. બ્રાહ્મણ યાચના કરે એ ઉચિત છે. આ મારો જન્મ (અવતાર) ભક્તોના ઉદ્ધારમાટે છે. ભક્તોમાં તમે (નારદજી) મુખ્ય છો. એટલે પોતાની જાતને પૂર્ણ કરી જન્મ સફળ કરી લો. ''આ સાચું ન હોઈ શકે, ભગવાન્ મને છેતરે છે'' એમ વિચારી ઊઠીને તરત જ નારદજી બીજે ગયા.

ત્યાં પણ નારદજીએ જોયું કે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતાનાં નાનાં બાળકોને લાડ લડાવી રહ્યા હતા. ત્યાંથી વળી બીજા મહેલમાં ગયા તો ત્યાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સ્નાનની તૈયારી કરી રહ્યા હતા ।।૨૩।।

કોઈ મહેલમાં 'આહવનીય'નામના અગ્નિમાં હોમ કરતા, ક્યાંક પાંચ મહાયજ્ઞ કરતા, ક્યાંક બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવતા, ક્યાંક બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવતાં બાકી રહેલ અન્નમાંથી ભોજન કરતા ભગવાન્‌ને નારદજીએ જોયા ।।૨૪।।

ક્યાંક સંધ્યોપાસના કરતા, ક્યાંક વાણીનો સંયમ કરી ગાયત્રીનો જપ કરતા, ક્યાંક ઢાલ-તલવારને કેમ ચલાવવી એનો શાસ્ત્રોક્ત પ્રયોગ કરતા જોયા ।।૨૫।।

ક્યાંક ઘોડા, હાથી અને રથ માં સવાર થઈ ફરતા જોયા. ક્યાંક પલંગમાં પોઢતા અને ક્યાંક બન્દીજનની સ્તુતિને સાંભળતા ભગવાન્‌ને જોયા ।।૨૬।।

કોઈ મહેલમાં ઉદ્ધવજી વગેરે મન્ત્રીઓની સાથે કોઈ ગમ્ભીર વિષય ઉપર વિચાર-વિમર્શ કરી રહ્યા છે, તો ક્યાંક વળી ઉત્તમોત્તમ વારાંગનાઓથી વીંટળાઈને

જલક્રીડા કરી રહ્યા છે ।।૨૭।।

ક્યાંક શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોને વસ્ત્રાભૂષણોથી સુસજ્જિત ગાયોનું દાન કરી રહ્યા છે, ક્યાંક ઈતિહાસ અને પુરાણો નું તો ક્યાંક વળી મંગલકારક ભગવદ્ ગુણોનું શ્રવણ કરી રહ્યા છે ।।૨૮।।

ક્યાંક કોઈ પત્નીના મહેલમાં પોતાની પ્રાણપ્રિયાની સાથે હાસ્યવિનોદ કરી રહ્યા છે, તો ક્યાંક ધર્મનું સેવન કરી રહ્યા છે. ક્યાંક અર્થનું સેવન કરી રહ્યા છે. ધનસંગ્રહ અને ધનવૃદ્ધિ ના કાર્યમાં લાગેલા છે, તો ક્યાંક ધર્માનુકૂલ ગૃહસ્થોચિત વિષયોનો ઉપભોગ કરી રહ્યા છે ।।૨૯।।

ક્યાંક એકાન્તમાં બિરાજી પ્રકૃતિથી અતીત પુરાણ પુરુષનું ધ્યાન કરી રહ્યા છે, તો ક્યાંક ગુરુજનો, વડીલોને ઈચ્છિત ભોગ-સામગ્રી સમર્પિત કરી તેમની સેવા કરી રહ્યા છે ।।૩૦।।

દેવર્ષિ નારદજીએ જોયું કે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કોઈની સાથે યુદ્ધની વાત કરી રહ્યા છે. કોઈની સાથે સન્ધિ કરી રહ્યા છે. ક્યાંક બલદેવજીની સાથે સત્પુરુષોના કલ્યાણ અને ભવિષ્ય માં ઉત્પન્ન થનારા કલિયુગના જીવોના કલ્યાણ વિશે વિચાર કરી રહ્યા છે ।।૩૧।।

ક્યાંક યોગ્ય સમયે પુત્રો અને કન્યાઓ ના એમને અનુરૂપ પત્નીઓ અને વરોની સાથે ધામધૂમથી વિધિપૂર્વક વિવાહ કરી રહ્યા છે ।।૩૨।।

ક્યાંક ઘરેથી કન્યાઓને વિદાય કરી રહ્યા છે, તો ક્યાંક કન્યાઓને બોલાવવાની તૈયારીમાં લાગેલા છે. યોગેશ્વરેશ્વર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના આ અભૂતપૂર્વ વિરાટ ઉત્સવોને જોઈને એમાં ગૂંથાયેલા સૌ લોકોને વિસ્મયમાં લીન કરતા ભગવાન્‌ને નારદજીએ જોયા ।।૩૩।।

ક્યાંક મોટા-મોટાં યજ્ઞોદ્વારા ભગવત્કલાયુક્ત ભગવદાવેશયુક્ત દેવતાઓનું યજન કરી રહ્યા છે અને ક્યાંક વળી કૂવા, બગીચા, મન્દિરો વગેરે બનાવડાવી ઈષ્ટાપૂર્ત ધર્મનું આચરણ કરી રહ્યા છે ।।૩૪।।

ક્યાંક શ્રેષ્ઠ યાદવોની સાથે સમુદ્રમાંથી નીકળેલ ઘોડા ઉપર સવાર થઈ મૃગયા કરી રહ્યા છે અને તેમાં શ્રાદ્ધ વગેરેને માટે મેધ્ય (પવિત્ર) પશુઓનો જ વધ કરી રહ્યા છે ।।૩૫।।

અને ક્યાંક વળી પ્રજામાં અને અન્તઃપુર ના મહેલોમાં વેશપલટો કરીને

ગુપ્તરૂપથી બધાનો અભિપ્રાય જાણવામાટે ફરી રહ્યા છે ।।૩૬।।

આ પ્રમાણે મનુષ્યના જેવી લીલા કરતા હૃષીકેશ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની યોગમાયાનો પ્રભાવ જોઈ નારદજીએ હસતાં-હસતાં કહ્યું ।।૩૭।।

"હે યોગેશ્વરાત્મા! આપની યોગમાયા બ્રહ્માજી વગેરે મોટા-મોટા યોગીઓને માટે પણ અગમ્ય છે. પરન્તુ આપના ચરણકમલની સેવાના પ્રતાપથી આજે અમે જાણી ।।૩૮।।

ચૌદે ભુવન આપના સુયશથી પરિપૂર્ણ થઈ રહ્યાં છે. હવે મને આજ્ઞા આપો કે હું આપની ત્રિભુવનપાવની લીલાનું ગાન કરતો-કરતો તે લોકોમાં ફરતો રહું" ।।૩૯।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : "હે બ્રહ્મન્! હું જ ધર્મનો ઉપદેશક, પાલન કરવાવાળો અને તેનું આચરણ કરતા લોકોનો અનુમોદન કર્તા પણ છું. આથી સંસારને ધર્મની શિક્ષા આપવાનેમાટે જ હું આ પ્રકારના ધર્મોનું આચરણ કરું છું. (મારી લીલાનું તત્વ તું ન જાણી શક્યો તેથી) હે પુત્ર! તું ખેદ ન કર" ।।૪૦।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : આ પ્રમાણે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ગૃહસ્થોને પવિત્ર કરનારા શ્રેષ્ઠ ધર્મોનું આચરણ કરી રહ્યા હતા. જો કે શ્રીકૃષ્ણ એક જ છે છતાં દેવર્ષિ નારદજીએ એમને એમની પ્રત્યેક પત્નીના મહેલમાં અલગ-અલગ જોયા ।।૪૧।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની શક્તિ અનન્ત છે. એમની યોગમાયાનો પરમ પ્રભાવ વારંવાર જોઈને દેવર્ષિ નારદજીને અત્યન્ત વિસ્મય તો થયો જ પણ ફરી-ફરીને તે જોવામાટે ઉત્સુકતા પણ થઈ ।।૪૨।।

દ્વારકામાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ગૃહસ્થની જેમ એવું આચરણ કરતા હતા કે જાણે ધર્મ, અર્થ અને કામ રૂપ પુરુષાર્થોમાં આપની ભારે શ્રદ્ધા હોય. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે નારદજીનું બ્રાહ્મણ બુદ્ધિથી અને ઋષિ બુદ્ધિથી સન્માન કરીને ભોજન કરાવીને સંતુષ્ટ કર્યા અને નારદજી પ્રભુનું સ્મરણ કરતા - કરતા ત્યાંથી વિદાય થયા ।।૪૩।।

હે રાજન્! ભગવાન્ નારાયણ સમસ્ત જગતના કલ્યાણને માટે બધી સાત્વિક શક્તિઓનો સંગ્રહ કરે છે અને આ પ્રમાણે મનુષ્યના જેવી લીલા કરે છે. નારદજીએ નક્કી કર્યું કે દ્વારકાપુરીમાં સોળ હજાર પત્નીઓ પોતાની લજ્જાયુક્ત અને પ્રેમપૂર્ણ દૃષ્ટિ તથા મન્દ-મન્દ હાસ્યથી જે શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરતી હતી તે ભગવાન નારાયણ જ છે ।।૪૪।।

યાનીહ વિશ્વવિલયોદ્ભવવૃત્તિહેતુઃ કર્માણ્યનન્યવિષયાણિ હરિશ્ચકાર ।। યસ્ત્વંગ ગાયતિ શૃણોત્યનુમોદતે વા ભક્તિં લભેત ભગવત્યપવર્ગમાર્ગે ।।૪૫।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે જે લીલાઓ કરી છે તે બીજું કોઈ કરી શકે નહિ. હે પરીક્ષિત! તે શ્રીકૃષ્ણ વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય ના પરમ કારણ છે. જે આપની લીલાઓનું ગાન, શ્રવણ અને ગાન શ્રવણ કરવાવાળાનું અનુમોદન કરે છે તેને મોક્ષના માર્ગસ્વરૂપ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના ચરણોમાં પ્રેમમયી ભક્તિ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે ।।૪૫।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધમાં (ચોથા સાત્વિક પ્રકરણના પહેલા પ્રમેય-પેટા પ્રકરણનો વૈરાગ્ય રૂપ છઠ્ઠો) ‘‘શ્રીકૃષ્ણના ગાર્હસ્થ્યને નારદજીએ જોયું’’ નામનો (ઉત્તરાર્ધનો વીસમો અને ચાલુ) ૬૯મો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં છાસઠમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

જો કોઈ પૈસા કમાવામાટે સેવા-કથા કરે તો તેની કેવી ગતિ થાય?

એવું કરે ત્યારે તો સેવા-કથાનું તો ખાલી નામ થયું, ખરેખર તો તેણે વહેપાર-ધંધો જ કર્યો ગણાય. કૃષ્ણાર્થીબનીને સેવા-કથા કરવાને ઠેકાણે ધનાર્થીબનીને સેવા-કથા કરતાં સેવા કથાના વેચાણના બદલામાં તેને વહેપાર-ધંધાની માફક પૈસા-ટકા મળી રહે પરન્તુ તેવા નીચ પ્રકારે થયેલી કમાણી તેના માટે અનર્થરૂપ જ નીવડવાની. આવા નીચ હેતુથી કરેલી સેવા-કથાનું પણ પરિણામ સરવાળે સર્વનાશ જ સમજવું. શાસ્ત્રનિષિદ્ધ આચરણ કરવાને કારણે આવા અધમ માણસનો કેવલ આ લોક જ નહીં પરન્તુ પરલોક પણ નાશ પામે છે. તેથી જેને રત્તિભાર પણ જ્ઞાન હોય છે તે આવું કદી કરતો નથી.

(શ્રીગુસાંઈજી, સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીની વિવૃતિ)

આપણા માર્ગમાં ભગવત્સેવા ઘરમાં રહ્યા સિવાય સમ્ભવ નથી.
ઘરમાં રહીને કરાતી સેવાના પ્રકાર સિવાય
ભગવત્સેવાનો બીજો કોઈ **(જાહેરમન્દિર-હવેલીમાં)**
સેવા કરવાનો પ્રકાર માર્ગમાં નથી. તેથી ભગવત્સેવા કરવામાટે
અનુકુળ હોય તેવા ઘરમાં રહીને શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવી

(ભક્તિવર્ધિની ટીકા, શ્રીગોકુલનાથજી)

અધ્યાય ૭૦

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.૬૭

સવારથી રાત સુધીની ભગવાન્‌ની દિનચર્યા

ચોથા સાત્વિક પ્રકરણનું પહેલું પ્રમેય પ્રકરણ અધ્યાય ૭

વિશેષ : સાત્વિક ભક્તોના નિરોધમાં પ્રમેય બલવડે પ્રથમ છ અધ્યાયથી સર્વનો નિરોધ કર્યો છે તેમનો સાધનવડે હવે છ અધ્યાયથી નિરોધ કરે છે. આમાં ભગવાન્‌નો ધર્મ બે પ્રકારે કહ્યો છે. તેમાં આ અધ્યાયમાં ભગવત્કૃત ધર્મ કહેવામાં આવે છે. તેનાવડે લોક ભગવત્પ્રવણ થાય. તે-તે ભેદવડે ભગવાન્‌ની ‘દિનચર્યા’ કહેવામાં આવે છે. એનાથી શુદ્ધ ચિત્તવાળા રાજાઓ સાત્વિક થઈને ભગવાન્‌ના ચરણનું શરણ ગ્રહણ કરશે એ અહીં કહેવાનું પ્રયોજન છે. એમ ન માનીએ તો આ દિનચર્યા ધર્મના પ્રયોજન રહિત થઈ જાય. ભગવાન્‌નું સભામાં જવું એ ક્ષત્રિયધર્મનું સૂચક છે, જે ક્ષતથી રક્ષા કરે તે ક્ષત્રિય કહેવાય. અહીં અરુણોદયથી રાત્રિ પર્યન્ત જે કાર્યો હંમેશાં ભગવાન્ કરે છે તે કહે છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

અથોષસ્યુપવૃત્તાયાં કુક્કુટાન્ કૂજતોઽશપન્ ।।
ગૃહીતકંઠ્યઃ પતિભિર્માધવ્યો વિરહાતુરાઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! જ્યારે અરુણોદય થવા લાગતો અને કૂકડા બોલવા લાગતા ત્યારે શ્રીકૃષ્ણની તે પત્નીઓ, જેમના કંઠમાં શ્રીકૃષ્ણે પોતાની ભુજા મૂકી રાખેલી હતી, હવે વિયોગ થશે એવી શંકાથી, કૂકડાઓને શાપ દેવા લાગી ।।૧।।

એ વખતે પારિજાતની સુગન્ધથી સુવાસિત વાયુ વાવા લાગતો. અહીં ભમરાઓ ગાન કરે છે તેથી જેઓની નિદ્રા જતી રહી છે તેવા પક્ષીઓ બન્દીજનોની માફક ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને જગાડવામાટે મધુર સ્વરથી કલરવ કરવા લાગતા ।।૨।।

બ્રાહ્મ મુહૂર્ત સર્વ પુરુષાર્થ સાધી આપનાર હોવાથી અત્યન્ત સુન્દર અને પવિત્ર છે પણ છતાં રુક્મિણીજી, પોતાના પ્રિયતમ શ્રીકૃષ્ણના ભુજપાશમાં બંધાયેલ હોવા છતાં, આલિંગન છૂટી જશે એવી શંકાથી તે પવિત્ર બ્રાહ્મમુહૂર્તને પણ અસહ્ય સમજતાં હતાં ।।૩।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ રોજ બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં ઊઠી જતાં અને આચમન કરતા. (એ વખતે પણ) આપની બધી ઈન્દ્રિયો પ્રસન્ન હોય. (જે સર્વ અંગોમાં શુદ્ધ

સત્વગુણનો આવિર્ભાવ બતાવે છે) ત્યારબાદ તમસ્‌થી પર, માયાતીત પોતાના આત્મસ્વરૂપનું ધ્યાન કરતા ।।૪।।

[૧]તે ષડ્‌ગુણયુક્ત આત્મસ્વરૂપ બ્રહ્મ જ છે એમ દર્શાવવા સાત વિશેષણો વાપર્યાં છે. તે એક છે અર્થાત્ બીજા કોઈની સહાય વિના સ્વયં ઐશ્વર્યયુક્ત ઈશ્વર છે. સ્વયં જ્યોતિ (સ્વપ્રકાશ) છે, અર્થાત્ સૂર્ય, ચન્દ્રમા વગેરે નેત્ર ઈન્દ્રિયદ્વારા પ્રકાશિત થાય છે અને નેત્ર ઈન્દ્રિય સૂર્ય, ચન્દ્રમા વગેરે દ્વારા પ્રકાશિત થાય છે તેવી રીતે આ આત્મસ્વરૂપને પ્રકાશિત કરનાર બીજું કોઈ નથી. તે સ્વયં પ્રકાશ છે; તેનું કારણ એ છે કે પોતાના સ્વરૂપમાં જ સદા સર્વદા અને કાલની સીમાથી પર હોવા છતાં એક રસ સ્થિત રહેવાને લીધે અવિદ્યા એનો સ્પર્શ નથી કરી શકતી. તેથી જ પ્રકાશ્ય-પ્રકાશક ભાવ તેમાં નથી. જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશની કારણરૂપ બ્રહ્મશક્તિ, વિષ્ણુશક્તિ અને રુદ્રશક્તિદ્વારા માત્ર એ વાતનું જ અનુમાન થઈ શકે છે કે તે સ્વરૂપ એકરસ સત્તારૂપ અને આનન્દરૂપ છે. તેને જ સમજાવવાને માટે 'બ્રહ્મ' નામથી ઓળખવામાં આવે છે. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પ્રતિદિન પોતાના આ જ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરતા[૨] ।।૫।।

વિશેષઃ ૧. આ શ્લોકમાં ઘણું જાણવા જેવું છે. ૧. બ્રાહ્મ મુહૂર્તમાં ઊઠી જવું. ૨. જલનું આચમન કરી ભગવત્સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું. ૩. આ ધ્યાનથી અન્તઃશુદ્ધિ થાય છે. ૪. અન્તઃશુદ્ધિ કર્યા પછી બાહ્યશુદ્ધિ કરવી. ૫. સ્નાન પણ બે કરવાનો વિધિ છે. ૬. પહેલા સ્નાનથી શૌચ અને ૭. બીજા સ્નાનથી સેવા વગેરે. ૮. બીજા સ્નાન પછીનું ધ્યાન એ કર્મનું અંગ છે. ૯. કાલથી પણ પર તમસ્ છે અને ૧૦. તમસ્‌થી પણ પર ભગવાન્ બિરાજે છે. ૧૧. સત્વગુણ ભગવાન્‌નું બહિરાવરણ છે. ૧૨. સત્વગુણનું આવરણ તમસ્ છે.

૨.''એકં સ્વયંજ્યોતિરનન્યમવ્યયં સ્વસંસ્થયા નિત્યનિવૃત્તકલ્મષમ્, બ્રહ્માખ્યમસ્યોદ્ભવ-નાશહેતુભિઃ સ્વશક્તિભિર્ લક્ષિતભાવનિર્વૃતિમ્ ।।૫।।

૧.એકમ્-ઐશ્વર્ય **૨.સ્વયંજ્યોતિઃ**-વીર્ય **૩.અનન્યમ્**-કીર્તિ **૪.અવ્યયમ્**-લક્ષ્મી (શ્રી) **૫.બ્રહ્માખ્યમ્**-વૈરાગ્ય **૬.સ્વસંસ્થયા નિત્યનિવૃત્તકલ્મષમ્**-જ્ઞાન **૭.''અસ્યોદ્ભવનાશહેતુભિઃ સ્વશક્તિભિર્ લક્ષિતભાવનિર્વૃતિમ્''** ધર્મીઆમ ભગવાન્ પ્રપંચકર્તા છે અને પ્રપંચ રહિત છે, વિરુદ્ધધર્માશ્રયી છે.

(ત્યાર પછી રાતે પહેરેલાં વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરી) બે સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરી, (મસ્તક ઉપરથી જલ પસાર થઈ જાય તેવી રીતે ગોમતીજી નદી વગેરેમાં ડૂબકી

મારીને) યથા વિધિ સ્નાન કરી, યથા વિધિ બે પવિત્ર વસ્ત્રો પહેરી, તિલક અને આવશ્યક ભૂષણો ધારણ કરતા. પછી મૌન ધારણ કરી સન્ધ્યા, અગ્નિહોત્ર અને ગાયત્રી મન્ત્રનો જપ કરતા* ।।૬।।

વિશેષ : આ શ્લોકમાં શાસ્ત્રવિધિનું આપ કેવા આગ્રહપૂર્વક પાલન કરતા તે બતાવ્યું છે. કેટલાંક તારણો આ પ્રમાણે છે : ૧. અરુણોદય પહેલાં ધ્યાન ૨. અરુણોદય વખતે સ્નાન ૩. પછી અર્ઘ્ય સુધીની સન્ધ્યા ૪. અગ્નિહોત્ર ૫. સૂર્યોદય સુધી ગાયત્રીનો જપ.

સ્નાન પણ રાતે પહેરેલાં વસ્ત્રો બદલાવી, બે સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરી ઉપરથી પાણી ફરી વળે એવી રીતે પાણીમાં ડૂબકી મારી કરવું, **''ન તૂદ્ધૃતજલૈઃ''** કૂવા વગેરેમાંથી ભરેલ પાણીથી નહિ. તિલક ધારણ કરવું, **વાગ્યતઃ** મૌન રહીને જપ કરવો. સ્નાન કરીને પણ બે વસ્ત્રો ધારણ કરવાં.

ત્યાર પછી સૂર્યોદય વખતે આપ સૂર્યોપસ્થાન કરતા અને પોતાની જ કલારૂપ દેવતા, ઋષિ-પિતરોનું[૧] તર્પણ કરતા. પછી કુલના મોટેરાઓતથાબ્રાહ્મણોનું વિધિપૂર્વક નિષ્કામભાવે અર્ચન[૨] કરતા ।।૭।।

વિશેષ : ૧. જેવી રીતે અવયવોના પોષણ-પુષ્ટિ માટે મનુષ્ય યત્ન કરે છે તેવું દેવતા, ઋષિ અને પિતરો નું આ તર્પણ છે, ઉપાયસ્વરૂપે નથી.

૨. અર્ચન-ચન્દન લગાડવું, પુષ્પો, અત્તર આપવું વગેરે.

ત્યાર પછી શ્રીકૃષ્ણ દુધાળી (દૂઝણી), પહેલવેતરી, વાછડાંવાળી, સોજી (સીધી-શાન્ત) ગાયોનું દાન કરતા. તે વખતે તેમને સુન્દર વસ્ત્ર અને મોતીઓની માલા પહેરાવી દેવામાં આવતી તેમના શિંગડાં સોનેથી અને ખરી ચાન્દીથી મઢી દેવામાં આવતાં. આપ બ્રાહ્મણોને વસ્ત્રાભૂષણોથી સુસજ્જિત કરી રેશમી વસ્ત્ર, મૃગચર્મ અને તલની સાથે દરેક મહેલમાં દરરોજ ગોષ્ઠ ભર ગાયોનું દાન કરતા ।।૮-૯।।

વિશેષ : સ્નાનની જેમ ગોદાન નિત્ય કરવાનું કર્મ છે. દ્વારકામાં કોઈ દુર્ભાગી માણસ જ નહોતું. નવમા શ્લોકમાં **''બદ્ધં બદ્ધં દિને દિને''** પ્રમાણિક પાઠ છે; **''બદ્ધં બદ્ધં દિને દિને''** એ બીજા કેટલાક ટીકાકારોએ સ્વીકારેલ પાઠ છે. **'બદ્ધં બદ્ધમ્'** વૈદિક શબ્દ છે. તે અહીં અપ્રસ્તુત છે. વેદમાં વપરાયેલ **બદ્ધ** શબ્દ પણ **બદ્ધ** શબ્દનો અર્થ પણ બદ્ધ (ગોષ્ઠ, ગાયોનો વાડો) જ છે. કોઈ ટીકાકાર **બદ્ધ** પાઠ સ્વીકારી તેનો અર્થ તેર હજાર ચોરાસી કરે છે. તેને વિષે શ્રીભાગવતના નવમા સ્કન્ધમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે અને તે અપ્રમાણ છે તેમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. નવમા સ્કન્ધના વીસમા અધ્યાયમાં છવીસમો શ્લોકઃ

ભરતસ્ય હિ દૌષ્યન્તેરગ્નિઃ સાચીગુણે ચિતઃ ।।
સહસ્રં બદ્વશો યસ્મિન્ બ્રાહ્મણા ગા વિભેજિરે।।

દુષ્યન્તકુમાર ભરતનું યજ્ઞીય અગ્નિસ્થાપન અત્યન્ત ઉત્તમ ગુણવાળા સ્થાનમાં કરવામાં આવ્યું હતું. ત્યાં ભરતે એટલી ગાયોનું દાન કર્યું હતું કે એક હજાર બ્રાહ્મણોમાંથી પ્રત્યેક બ્રાહ્મણને એક-એક બદ્વ ગાયો મળી હતી. તેથી 'બદ્દ' શબ્દ ગોષ્ઠનો સમાનાર્થક છે. અહીં કોઈ ચોક્કસ સંખ્યાનો ઉપયોગ કે ઔચિત્યનથી.

કરબદ્ધ પ્રાર્થના : શ્રીમદ્ભાગવતનો ગૂઢ અર્થ પ્રકટ કરવાને માટે જ જેમનું પ્રાકટ્ય છે તે વાક્પતિ શ્રીવલ્લભાધીશ આ નવમા શ્લોકમાં આવતા **''બદ્દં બદ્દં દિને દિને''** ઉપરના શ્રીસુબોધિનીજીમાં લખે છે કે **''ચતુરશીત્યગ્રસહસ્રાણિ ત્રયોદશેતિ કેચિત્। તન્નવમે વિચારિતં નિરાકૃતં ચ''** અર્થ-કોઈ ટીકાકાર (શ્રીધર સ્વામી વગેરે) 'બદ્દ'નો અર્થ ૧૦૮૪ કરે છે. તેનો વિચાર અને તેનું નિરાકરણ નવમા સ્કન્ધમાં જ કરી દેવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી ચોક્કસ ફલિત થાય છે કે આપે (શ્રીવલ્લભાધીશે) નવમા સ્કન્ધ ઉપર શ્રીસુબોધિનીજી લખ્યાં છે. તો આજે પણ જો વિદ્યાપ્રેમી સંશોધકો, જિજ્ઞાસુઓ તપાસ કરે તો શ્રીમહાપ્રભુજીનું ઘણું અપ્રકટ સાહિત્ય બાકીનાં સુબોધિનીજી સાથે મળી આવે-સમ્પાદક.

ત્યાર પછી પોતાની વિભૂતિરૂપ ગાય, બ્રાહ્મણ દેવતા, કુલના મોટેરાઓ, ગુરુજન, તેમના શિષ્ય-પ્રશિષ્યો, સમસ્ત પ્રાણીઓને નમસ્કાર (જેમ પોતાના પગ ધોવાથી કંઈ હીનતા થઈ જતી નથી તેવી રીતે આ નમસ્કારથી કંઈ હીનતા થતી નથી.) કરી ગાય, સોનું વગેરે માંગલિક પદાર્થોનો સ્પર્શ કરતા ।।૧૦।।

હે પરીક્ષિત! જો કે ભગવાન્‌ના શ્રીઅંગનું સહજ સૌન્દર્ય જ મનુષ્યલોકના ભૂષણરૂપ છે. (એટલે એમને પોતાને માટે વસ્ત્ર અલંકાર વગેરેની જરૂર નથી પણ લોકો લૌકિક ઉત્કર્ષની અપેક્ષા રાખતા હોય છે તેથી જગતને સુશોભિત કરવામાટે) પોતે જામો, પાઘ, દુપટ્ટો વગેરે વસ્ત્રો તથા પોતાનાં અસાધારણ આભૂષણો, કૌસ્તુભ મણિ, મકરાકૃતકુંડલ વગેરે ધારણ કરતા અને દિવ્ય સુગન્ધવાળા અંગરાગથી પોતાને વિભૂષિત કરતા ।।૧૧।।

ત્યારબાદ આપ ઘી અને દર્પણ માં પોતાનું મુખારવિન્દ જોતા; ગાય, સાંઢ, બ્રાહ્મણ અને (મન્દિરમાં બિરાજમાન્) દેવોનાં દર્શન કરતા. પછી પુરવાસી તથા અન્તઃપુરના ચારેય વર્ણોના લોકોની અભિલાષાઓ પૂરી કરાવતા. રાણીવાસની સ્ત્રીઓની ઈચ્છાઓ પૂર્ણ કરી તેમને સન્તુષ્ટ કરતા અને તેમને પ્રસન્ન જોઈ પોતે

બહુ જ આનન્દિત થતા ।।૧૨।।

પુષ્પમાલા, તામ્બૂલ, ચન્દન, અંગરાગ વગેરે બ્રાહ્મણોને, પછી સ્વજનસમ્બન્ધીઓને, મન્ત્રીઓ અને રાણીઓને આપી પછી પોતે તેનો ઉપયોગ કરતા. ત્યારપછી બીજા તે વસ્તુઓ વાપરતા ।।૧૩।।

ભગવાન્ આ બધું નિત્ય કાર્ય પૂર્ણ કરે તે દરમિયાન દારુક નામનો સારથિ સુગ્રીવ વગેરે ઘોડાઓ જેને જોડ્યા છે તે અત્યન્ત અદ્ભુત રથ લઈ આવતો અને પ્રણામ કરી ભગવાન્‌ની સામે ઊભો રહેતો ।।૧૪।।

પછી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતાના હાથથી સારથિનો હાથ પકડી, સાત્યકિ અને ઉદ્ધવજી ની સાથે, જેમ ભુવનભાસ્કર સૂર્ય ઉદયાચલ પર્વતઉપર આરૂઢ થાય તેમ, રથમાં સવારથતા ।।૧૫।।

તે વખતે રાણીવાસની સ્ત્રીઓ લજ્જા અને પ્રેમપૂર્ણ દષ્ટિપૂર્વક આપને જોતી રહેતી અને આપને મહા કષ્ટપૂર્વક વિદાય આપતી. ભગવાન્ હસીને તેમનું ચિત્ત ચોરી લઈ મહેલમાંથી બહાર પધારતા ।।૧૬।।

હે પરીક્ષિત! ત્યારબાદ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ બધા યદુવંશીઓની સાથે ‘સુધર્મા’ નામની સભામાં પ્રવેશ કરતા. તે સભાનો એવો પ્રભાવ છે કે જે લોકો તે સભામાં બેસે છે તેમને (“ક્ષુત્-પિપાસે શોકમોહૌ જરામૃત્યૂ ષડૂર્મયઃ”) ભૂખ, તરસ, શોક, મોહ, વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુ એ છ ઊર્મિઓ-પીડી શકતી નથી ।।૧૭।।

આ પ્રમાણે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ બધી રાણીઓની અલગ-અલગ વિદાય લઈ એક જ સ્વરૂપથી સુધર્મા સભામાં પ્રવેશ કરતા અને ત્યાં જઈ શ્રેષ્ઠ સિંહાસન ઉપર બિરાજતા. આપની નિજી અસાધારણ અંગકાન્તિથી દિશાઓ પ્રકાશિત થતી રહેતી. તે વખતે યદુવંશી વીરોની વચ્ચે યદુવંશશિરોમણિ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, *સ્વર્ગમાં તારાઓથી વીંટાયેલા ચન્દ્રદેવ જેમ શોભે તેવા શોભતા ।।૧૮।।

વિશેષ : મૂલમાં દિવિ-દ્યૌ (સ્ત્રી.) સ્વર્ગનું સપ્તમી એક વચન છે. એટલે આકાશમાં જ્યોતિશ્ચક્રમાંના આધિભૌતિક ચન્દ્રની વાત નથી. સ્વર્ગમાંના દેવસ્વરૂપ ચન્દ્રની વાત છે.

સભામાં વિદૂષકો વિભિન્ન પ્રકારના હાસ્યવિનોદથી, નટાચાર્ય અભિનયથી અને નર્તકીઓ કલાપૂર્ણ નૃત્યથી અલગ-અલગ પોતાની મંડળીઓ સાથે ભગવાન્‌ની સેવા કરતી ।।૧૯।।

તે વખતે મૃદંગ, વીણા, પખાવજ, બાંસુરી, ઝાંઝ અને શંખ વાગવા લાગતાં

અને સૂત, માગધ તથા બન્દીજનો નાચતા-ગાતા ભગવાનની સ્તુતિ કરતા ।।૨૦।।

કેટલાક વ્યાખ્યાન વિશારદ બ્રાહ્મણો ત્યાં બેસી વેદમન્ત્રોની વ્યાખ્યા કરતા તો કેટલાક પ્રાચીન કાળના પવિત્ર યશવાળા (ઈક્ષ્વાકુ વગેરે) રાજાઓનાં ચરિત્રોની કથા કહેતા. (સભામાં ધર્મવાર્તા જ થતી, બીજી કોઈ વાત નહિ) ।।૨૧।।

એક દિવસ દ્વારકાપુરીમાં રાજસભાને દ્વારે એક અપરિચિત મનુષ્ય આવ્યો. દ્વારપાલોએ ભગવાન્‌ને તેના આવ્યાના સમાચાર આપ્યા. તેને અન્દર લાવવાની આજ્ઞા મળતાં સભાભવનમાં તેને દાખલ થવા દેવામાં આવ્યો ।।૨૨।।

કાલ, કર્મ, સ્વભાવ, અદૃષ્ટ વગેરેના નિયામક ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને હાથ જોડીને દૂતે નમસ્કાર કર્યા. જરાસન્ધના દિગ્વિજય વખતે જે રાજાઓ એને પૂર્ણ રીતે તાબે થયા નહોતા તેઓને જરાસન્ધે બલપૂર્વક પર્વતોની અન્દર કેદ કર્યા હતા. તે વીસ હજાર (અને આઠસો) રાજાઓનું કેદી બનવાનું દુઃખ દૂતે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને જણાવ્યું. (અહીં વીસ હજારનો સહસ્રાન્ત આંકડો આશરે બતાવ્યો છે. આગળ અધ્યાય તોતેરના પહેલા શ્લોકમાં ચોક્કસ આંકડો વીસ હજાર આઠસોનો આવે છે)* ।।૨૩-૨૪।।

વિશેષ : ૨૦,૮૦૦નું રહસ્યઃદસ ઈન્દ્રિયો અને ચાર અન્તઃકરણ મળી ચૌદ સ્થાન **અહન્તા**ના એવા જ ચૌદ સ્થાન **મમતા**નાં દરેક ઈન્દ્રિયની વૃત્તિઓ હજાર અને દરેક અન્તઃકરણની વૃત્તિઓ એક સો. ૧૦ ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ ૧૦,૦૦૦ + ૪ અન્તઃકરણની વૃત્તિઓ ૪૦૦= ૧૦,૪૦૦. અહન્તા અને મમતા દરેકનાં ૧૦,૪૦૦ સ્થાન મળી કુલ ૨૦,૮૦૦ થયાં. અર્થાત્ કેદનું કારણ અભિમાન હતું.

‘‘હે સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ! આપ મન અને વાણી થી અગોચર છો. જે આપને શરણે આવે છે તેના સમસ્ત ભય આપ નષ્ટ કરી દો છો. હે પ્રભો! અમારી ભેદબુદ્ધિ નષ્ટ થઈ નથી. (સમસ્ત ભયોથી નિવૃત્તિ શક્ય હોય ત્યાં કોઈ એક જ ભયમાંથી નિવૃત્તિ માગે નહિ. અમને જરાસન્ધનો એટલો ભય નથી જેટલો) અમને જન્મ-મૃત્યુરૂપ સંસારના ચક્કરનો ભય છે. તે ભયથી મુક્ત થવા અમે આપને શરણે આવ્યા છીએ ।।૨૫।।

હે ભગવન્! મોટા ભાગના લોકો એવાં નિષિદ્ધ કર્મોમાં ફસાયેલા રહે છે કે આપે બતાવેલા પરમ કલ્યાણકારી કર્મ આપની ભક્તિ, શ્રવણથી વિમુખ થઈ ગયા છે પરન્તુ આપ બહુ બલવાન્ છો. આપ કાલરૂપે સદા સર્વદા સાવધાન રહી તેમનાં

જીવનની આશા જ મહાન વ્યાધિ વગેરે દ્વારા મૂળમાંથી ઉખેડી નાખો છો. અમે આપના આ અતિ સાવધાન કાલસ્વરૂપને (અમારા પહેલાંના અપરાધ ક્ષમા કરાવવા) નમસ્કાર કરીએ છીએ ।।૨૬।।

આપ જગદીશ્વર છો. આપે આપની કલા (સહાયકો, જ્ઞાન, બલ) સાથે જગતમાં સન્તોની રક્ષા કરવા અને દુષ્ટોને દંડ કરવા અવતાર લીધો છે. તો પછી હે પ્રભો! જરાસન્ધ વગેરે કોઈ બીજા રાજાઓ આપની ઈચ્છા અને આજ્ઞાની વિરુદ્ધ જઈને અમને કેવી રીતે કષ્ટ આપી રહ્યા છે એ વાત અમને સમજમાં નથી આવતી. જો એમ કહેવામાં આવે કે જરાસન્ધ અમને કષ્ટ નથી દેતો તેના રૂપમાં તેને નિમિત્ત બનાવી અમારાં અશુભ કર્મ જ અમને દુઃખ આપી રહ્યાં છે તો એ પણ બરાબર નથી, કારણ કે જ્યારે અમે લોકો આપના પોતાના છીએ ત્યારે અમારાં દુષ્કર્મ અમને ફલ આપવામાં કેવી રીતે સમર્થ થઈ શકે? તેથી આપ કૃપા કરી અવશ્ય અમને આ ક્લેશથી મુક્ત કરો-છોડાવો ।।૨૭।।

હે પ્રભો! અમે જાણીએ છીએ કે રાજાનું સુખ સ્વપ્નના સુખ જેવું અત્યન્ત તુચ્છ અને અસત્ છે. સાથે-સાથે તે સુખને ભોગવનાર આ શરીર પણ મૃતક સમાન છે અને તેની પાછળ સર્વદા સેંકડો પ્રકારના ભય વળગેલા જ છે. પરન્તુ અમે તો તે દ્વારા જ જગતના ભારને ઉઠાવીએ છીએ. તેથી જ અમે અન્તઃકરણના નિષ્કામભાવ અને નિરસંકલ્પ સ્થિતિથી પ્રાપ્ત થનાર આત્મસુખનો પરિત્યાગ કરી દીધો છે. ખરેખર અમે અત્યન્ત અજ્ઞાની છીએ અને આપની માયાની જાળમાં ફસાઈ જઈ પાર વગરના ક્લેશ ભોગવી રહ્યા છીએ ।।૨૮।।

હે ભગવન્! આપનાં ચરણકમલ શરણાગત પુરુષોના સમસ્ત શોક અને મોહ ને નષ્ટ કરનારાં છે. તેથી આપ જ જરાસન્ધરૂપ કર્મોના બન્ધનમાંથી અમને છોડાવો. હે પ્રભો! એ મગધરાજ એકલો જ દસ હજાર હાથીઓનું બળ ધરાવે છે અને અમને તો સિંહ જેમ ઘેટાંઓને પોતાના ભક્ષણમાટે જ પકડે છે તેમ પ્રમથનાથ-શિવજીના યજ્ઞમાં હોમવામાટે જ કેદ કર્યા છે ।।૨૯।।

આપે અઢાર વખત જરાસન્ધ સાથે યુદ્ધ કર્યું, આપે (ભક્ષણને માટે કાલશક્તિરૂપી) સુદર્શન ચક્ર ધારણ કરી તેનું માનમર્દન કરી છોડી મૂક્યો. અમે જાણીએ છીએ કે આપની શક્તિ અનન્ત છે, આપનું બલ-પૌરુષ અનન્ત છે. છતાં મનુષ્યોના જેવું આચરણ કરતા આપે એક વખત હારવાનો અભિનય કર્યો. પરન્તુ તેથી જ તેનો

ગર્વ વધી ગયો છે. અમે આપના ભક્ત છીએ, આપની પ્રજા છીએ તે જાણીને હવે તે અમને વિશેષ પીડે છે. હે અજિત! હવે આપ (અમારું પાલન કરી) આપનું નામ અજિત છે તે સિદ્ધ કરો'' ।।૩૦।।

દૂતે કહ્યું : ''હે ભગવન્! જરાસન્ધે કેદ કરેલ રાજાઓએ આ પ્રમાણે આપને પ્રાર્થના કરી છે. તેઓ આપના ચરણકમલોને શરણે આવ્યા છે અને આપનાં દર્શન કરવા ઇચ્છે છે. આપ કૃપા કરી તે દીન દુઃખીઓનું કલ્યાણ કરો'' ।।૩૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! રાજાઓને દૂત આ પ્રમાણે કહી રહ્યો હતો ત્યાં તો પરમ તેજસ્વી દેવર્ષિ નારદજી ત્યાં પ્રગટ થયા. (તપને લઈને) તેમની સોનેરી જટા ચમકી રહી હતી. તેમને જોઈને એમ જ લાગતું હતું કે જાણે સાક્ષાત્ સૂર્યનો જ ઉદય થઈ ગયો હોય ।।૩૨।।

બ્રહ્માજી વગેરે સમસ્ત લોકપાલોના એક માત્ર સ્વામી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તેમને જોતાં જ સભાસદો અને સેવકો ની સાથે આનન્દિત થઈ ઊભા થઈ ગયા અને મસ્તક નમાવીને તેમને (લોક શિક્ષાને માટે) વન્દન કર્યું ।।૩૩।।

જ્યારે દેવર્ષિ નારદજી આસનનો સ્વીકાર કરી બેસી ગયા ત્યારે ભગવાને તેમની વિધિપૂર્વક પૂજા કરી અને શ્રદ્ધાથી તેમને સન્તુષ્ટ કરી મધુર વાણીથી કહ્યુંઃ ।।૩૪।।

''હે દેવર્ષે! અત્યારે ત્રણે લોકમાં કુશલ-મંગલ તો છે ને? આપ ત્રણેય લોકમાં ફરતા રહો છો તેથી અમને એક મોટો લાભ છે કે ત્રણ લોકના બધા સમાચાર મળે છે (દેવર્ષિ નારદજી ભગવાન્ની ઇચ્છાશક્તિનું આધિભૌતિક રૂપ છે. ભગવાન્ જે કંઈ ઇચ્છે છે અને કરે છે તે બધું નારદજી જાણે છે.) ।।૩૫।।

ઈશ્વરે બનાવેલા આ ત્રણેય લોકમાં એવી કોઈ વાત નથી કે જે આપ ન જાણતા હો. તેથી અમે આપની પાસે એ જાણવા માગીએ છીએ કે યુધિષ્ઠિર વગેરે પાંડવોને અત્યારે શું કરવાની ઇચ્છા છે?'' ।।૩૬।।

દેવર્ષિ નારદજીએ કહ્યું : હે વિભુ! જીવને મોહ પમાડી, હે માયાપતિ! આપ વિશ્વની ઉત્પત્તિ (સ્થિતિ અને પ્રલય) કરો છો. મોટા-મોટા માયાવી બ્રહ્માજી વગેરે પણ આપની માયાનો પાર પામી શકતા નથી. હે પ્રભો! આપ બધાના ઘટઘટમાં આપની અસાધારણ અચિન્ત્ય શક્તિઓથી વ્યાપ્ત રહો છો. ગરમ જળમાં અગ્નિનો પ્રતાપ હોવા છતાં અગ્નિ તો ગુપ્ત છે તેમ આપ આપનો પ્રભાવ ગુપ્ત રાખો છો, મેં આપની માયા એક વાર નહિં અનેકવાર જોઈ તેથી આપ અજાણ્યા બની પાંડવોના

સમાચાર મને પૂછો છો તેથી મને નવાઈ નથી લાગતી ।।૩૭।।

હે ભગવન્! આપ આપની માયાથી જ આ જગતની રચના અને સંહાર કરો છો અને આની માયાના પ્રભાવથી જ જે વસ્તુ છે જ નહિ તે છે તેમ નિશ્ચય કરી લેવામાં આવે છે. આપ ક્યારે શું કરવા માગો છો તે ચોક્કસપણે કોણ સમજી શકે છે? આપનું સ્વરૂપ સર્વથા અચિન્તનીય છે, સર્વ વિલક્ષણ છે. હું તો આપને નમસ્કાર કરું છું ।।૩૮।।

શરીર અને તેની સાથે સમ્બન્ધ રાખનારી વાસનાઓમાં ફસાઈ જઈ જીવ જન્મ-મૃત્યુના ચક્કરમાં ભટકતો રહે છે અને તે આ શરીરથી હું કેમ છૂટી શકીશ તે જાણતો નથી. તેના જ હિતને માટે આપ નાના પ્રકારનાં લીલાસ્વરૂપ ધારણ કરી આપના પવિત્ર યશનો દીવો પ્રગટાવો છો જેની સહાયથી તે આ અનર્થકારી શરીરથી છૂટી શકે તેથી હું આપને શરણે આવ્યો છું ।।૩૯।।

હે પ્રભો! આપ સ્વયં પરબ્રહ્મ છો છતાં મનુષ્યોની જેવી લીલાનું નાટ્ય કરતા હો તેમ મને પૂછો છો તેથી આપની ફોઈના દીકરા અને આપના પ્રેમી ભક્ત રાજા યુધિષ્ઠિર શું કરવા માગે છે તે હું આપને સંભળાવું છું ।।૪૦।।

નિયત સમયે નિયત સાધન સમ્પત્તિની ઉપસ્થિતિ બ્રહ્માજીને જ હોય છે. તેવી સમ્પત્તિ વિના ભગવાન્‌ની સર્વભાવથી સેવા ન થઈ શકે. યુધિષ્ઠિર રાજા હોવાથી માનસી સેવામાં તેનો અધિકાર નથી. તેથી તે શ્રેષ્ઠ રાજસૂય યજ્ઞદ્વારા આપની પ્રાપ્તિમાટે આપની આરાધના કરવા માગે છે. પૂજામાં પૂજ્યનું અનુમોદન આવશ્યક છે તો આપ તેની આ અભિલાષાનું અનુમોદન કરવા કૃપા કરો ।।૪૧।।

તે શ્રેષ્ઠ યજ્ઞમાં આપનાં દર્શન કરવાની ઈચ્છાથી મોટા-મોટા દેવતાઓ તથા યશસ્વી રાજાઓ આવશે ।।૪૨।।

હે પ્રભો! આપ સ્વયં વિજ્ઞાનાનન્દઘન છો. આપના શ્રવણ, કીર્તન અને ધ્યાન કરવા માત્રથી જ ચાંડાળ પણ પવિત્ર થઈ જાય છે. તો પછી આપનાં દર્શન અને સ્પર્શ કરે તેની બાબતમાં તો કહેવાનું જ શું હોય? ।।૪૩।।

હે ત્રિભુવનમંગલ! જેવી રીતે આપના ચરણામૃતની ધારા સ્વર્ગમાં મન્દાકિની, પાતાલમાં ભોગવતી અને મર્ત્યલોકમાં ગંગાજીના નામથી પ્રવાહિત થઈ આખા વિશ્વને પવિત્ર કરી રહી છે તેવી રીતે આપની નિર્મલ કીર્તિ સમસ્ત દિશાઓમાં છવાઈ રહી છે, તથા સ્વર્ગ, પૃથ્વી અને પાતાલમાં વ્યાપ્ત થઈ રહી છે'' ।।૪૪।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! સભામાં જેટલા યદુવંશી બેઠા હતા તે બધા પહેલાં જરાસન્ધ ઉપર ચડાઈ કરી તેને જીતી લેવો જોઈએ તેવા મતના હતા. તેથી તેમને નારદજીની વાત પસન્દ ન આવી. ત્યારે બ્રહ્માજી તથા શિવજી ના પણ નિયામક તેમ જ સુખદાતા શ્રીકૃષ્ણે સહેજ હસી અત્યન્ત મધુર વાણીથી (પોતાના સર્વસ્વીકાર્ય બધા જેમનું માન રાખે તેવા-અન્તરંગ) મન્ત્રી ઉદ્ધવજીને કહ્યું।।૪૫।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : હે ઉદ્ધવજી! તમે અમારા હિતૈષી સુહૃદ અને શુભ સમ્મતિ આપનારા છો. વળી કોઈ પણ કાર્યનું શું પરિણામ આવે તે તમે જાણો છો. તેથી અમે તમને અમારું ઉત્તમ નેત્ર માનીએ છીએ. તો તમે જ બતાવો કે આ બાબતમાં અમારે શું કરવું જોઈએ. તમારામાં અમને શ્રદ્ધા છે. તેથી અમે તમારી સલાહ પ્રમાણે જ કામ કરીશું ।।૪૬।।

ઈત્યુપામન્ત્રિતો ભર્ત્રા સર્વજ્ઞેનાપિ મુગ્ધવત્ ।।
નિદેશં શિરસાऽऽધાય, ઉદ્ધવઃ પ્રત્યભાષત ।।૪૭।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : જ્યારે ઉદ્ધવજીએ જોયું કે મારા ભર્તા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સર્વજ્ઞ હોવા છતાં કંઈ જાણતા ન હોય તેવાની માફક સલાહ પૂછી રહ્યા છે ત્યારે આજ્ઞા માથે ચડાવી તે બોલ્યા ।।૪૭।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધમાં (ચોથો સાત્વિક પ્રકરણના પહેલા પ્રમેય પ્રકરણનો ધર્મીરૂપ સાતમો) ''સવારથી રાત સુધીની ભગવાન્‌ની દિનચર્યા'' નામનો (ઉત્તરાર્ધનો એકવીસમો અને ચાલુ) સિત્તેરમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં સડસઠમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ચોથા સાત્વિક પ્રકરણનું પહેલું પ્રમેય પ્રકરણ સમ્પૂર્ણ

ભગવત્સેવા અને ભગવદ્ગુણગાન એ ભક્તિમયી પવિત્ર જીવનસાધના હોવી જોઈએ, ધંધો નહીં. હવેલી-મન્દિરમાંજાહેર સેવા-મનોરથોના રૂપમાં ભગવત્સેવાને તેમજ ભાગવતકથા, ઢાઢીલીલા, માલાપહેરામણીના માધ્યમથી ભગવત્કથાને પોતાનો ધંધો બનાવી બેઠેલા 'ભક્તિ' શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવા પણ લાયક નથી.